THE ROYAL CANADIAN INSTITUTE

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/s3rozprawy10pols

Polska Akademia Umiejętności. Wydział Filologiczny
III
a

ROZPRAWY
AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

WYDZIAŁ
FILOLOGICZNY

Serya III. Tom X.

Ogólnego zbioru tom pięćdziesiąty piąty.

THE ROYAL CANADIAN INSTITUTE
(39)
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

W KRAKOWIE.
NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI.
SKŁAD GŁOWNY W KSIĘGARNI G. GEBETHNERA I SP. W KRAKOWIE
GEBETHNERA I WOLFFA W WARSZAWIE.
1917.

611135
4.7.55

Kraków — Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego.

TREŚĆ.

		Str.
1.	MORAWSKI CASIMIRUS: Quaestiones convivales	1—19
2.	SZYJKOWSKI MARYAN: Edwarda Younga „Myśli nocne“ w poezyi polskiej (Ze studyów nad genezą polskiego romantyzmu) . .	20—72
3.	SCHNEIDER STANISŁAW: Ze studyów mitologicznych i ludoznawczych. 1. Mit o „kurze niebieskiej“. — 2. Święto majowe. — 3. Święto umarłych. — 4. Religia Dyonizosa. — 5. Dyoskurowie i Helena	73—156
4.	BRÜCKNER ALEKSANDER: Przyczynki do dziejów języka polskiego. Serya piąta i ostatnia	157—245
5.	ROSTAFIŃSKI JÓZEF: Tchórz, kuna i łasica	246—268
6.	DYNOWSKA MARYA: Filip Nereusz Golański na tle współczesnej epoki. Studyum dziejom neoklasycyzmu w Polsce poświęcone . .	269—338
7.	SZYJKOWSKI MARYAN: Dzieje polskiego upiora przed wystąpieniem Mickiewicza	339—406

Quaestiones convivales.

Scripsit

Casimirus Morawski.

I.

Quanta discrimina inter Graecorum multiplices gentes, earum indoles, ingenia atque mores exstiterint, id cum ex rebus gestis tum ex passim dispersis, sed exilibus scriptorum observationibus, quae ad vitae cottidianae instituta et cultum pertinent, eruere possumus. Quibus quidem accuratius perpensis, eas gentes, quibus primariae partes sive in rebus gerendis, sive in litteris artibusque promovendis evenerint, victus et vitae modestia et temperantia diu reliquis praestitisse clare apparet. Nam de nota et decantata Laconum disciplina ne supervacanea verba faciamus, at in celebranda Atheniensium, in summum potentiae evectorum cacumen, moderatione mirus est profecto complurium scriptorum consensus; pristinam videlicet et antiquam simplicitatem diutius eos retinuisse et observasse idoneis comprobatur testimoniis. Dum igitur Thessali tamquam εὐτράπεζοι, Boeotii vero propter voracitatem (πολυφαγίαν) saepius perstringuntur, Atheniensibus id praecipue laudi tribuitur, quod sermonum suavitatis amantes abundantiam et apparatum ciborum minus curaverint; itaque ἁπλοῖ τοῖς τρόποις nominantur in Heraclidae de urbibus Graeciae tractatu (F. H. G. II, p. 255 M.), comoediarum vero scriptores irridendis cenis atticis, quae potius ingenia quam ventres satiare possent, saepius captarunt auditorum risus (cf. Athenaei Deipnos. 4, 8 et 4, 14)[1]; diserte denique professus est Eubulos in fabula Antiopae (II, 169 K), loquacibus Atheniensibus moris fuisse:

[1] Numeros affero editionis Kaibelii.

λέγειν καὶ μικρὰ φαγέμεν. Quamvis autem quarto a. Chr. saeculo, ut ex litterarum monumentis elucet, etiam Atheniensium animos mensarum novicius cultus quadamtenus pellexerit, numquam tamen eos deliciis his mollitiem et luxuriam illorum Graecorum, qui in Asiae, Siciliae, Italiae oris genio indulgebant, adaequasse fidentius asseverare non dubitaverimus. At inter Graecos Asiam incolentes urbi Mileto fortasse palma voluptatum erat tribuenda perinde atque ad occasum siculae mensae imprimis inclaruerunt (cf. Plat. Pol. 3, 404 D; Epist. 7, 326 B; Cic. de fin. 2, 92; Tusc. 5, 100; Macrob. Sat. 7, 5, 24). Agrigentini quidem et Syracusani inter Siculos, Tarentini, Sybaritae, Crotoniatae inter Italos ganeae deliciis praesertim exstiterunt infames. Attamen in universum Asiano Lydorum, Medorum, Persarum luxui semper opponebatur simplicitas, immo paupertas Graecorum, ἡ ἑλληνικὴ πενία, de qua cum apud Lucianum (Nigrin. 12), tum apud Athenaeum (4, 30) diserta invenimus testimonia.

II.

Sed nobis de Romanorum moribus potius disceptare in animo est. Quos quidem, utpote Romuli gentem feram, simplici victu, holusculis et carne praecipue porcina, vitam antiquitus sustinuisse atque respuisse fere omnia, quae ex macello petenda essent, inter omnes constat. Pariter vero notum est, inde ab altera fere secundi a. Chr. saeculi parte pristinam austeritatem immutatam esse atque luxuriae prima apparuisse vestigia. Quae quidem sequenti saeculo magna cepit incrementa et animos nonnullorum hominum penitus emollivit. Livius igitur antiquae severitatis ferventissimus admirator iam circa a. 187 pestem illam luxuriae ex oriente invectam Romam ingruisse asseverat (39, 6, 9) eoque tempore et epulas maiore cura et sumptu apparari coeptas esse et coquum, qui usque ad illud aevum vilissimum exstitisset mancipium, ex vili ministro in artificem transformatum esse contendit. Dubitari tamen non potest, quin labes a Livio notata initio intra arctiores fines steterit et saeculo demum exeunte latius serpserit. Verum enimvero praeter Livii celeberrimam querellam id quoque, quod Ennius Archestrati poema in latinum sermonem verterit, luculento potest esse indicio ad diem natalem luxuriae romanae accuratius definiendum. Vix tamen illa, quae tum conspiciebantur, semina erant futurae luxuriae. Magna enim hominum series, qui gulae industria insignes inventis et inno-

vationibus eximie luxuriam promoverunt et gloriam vel potius famam hac ratione assecuti sunt, post Gracchorum demum aetatem initium cepit atque extremo reipublicae saeculo acerrime est grassata. Miroque casu accidit, ut scriptores romani, qui multas res gravioris profecto momenti alto silentio praeterierunt, illorum hominum nomina, qui novas luxuriae vias aperuissent, scrupulosissime immortalitati commendaverint, ita ut nos illorum εὑρετῶν propaginem accuratius agnoscere possimus. Aviaria igitur instituit M. Laenius sive Laelius Strabo (Plin. N. H. 10, 50, 141), cochlearum vi varia Fulvius Lippinus vel Lupinus (ibid. 9, 56, 173), cui tamen viam commonstraverat C. Sergius Orata Crassi oratoris aequalis a Cicerone voluptariorum hominum magister nominatus (de fin. 2, 22, 70). Propter piscinas suas nova cognomina gentibus intulisse et Sergius ille et P. Licinius Murena feruntur. Postea iisdem piscinis et aliis gulae irritamentis innotuerunt Hortensius, Lucullus L. Marcius Philippus (cf. Varronis D. r. r. 3, 3, 10). — Neque vero aetati Augusti defuit eiusmodi inventorum gloria. Ipsum quidem principem in vita et victu simplicitatem quandam observasse notum est; at Maecenas, qui tractatum de cultu suo et praeterea Symposion composuit, magis sine dubio popinalibus deliciis indulsit utpote Tyrrhenorum progenies, quae gens voluptaria vivendi ratione fuerat insignis. Memoria quoque dignum est, tum temporis Sabinum Tironem in libro Cepuricon, quem Maecenati dedicasset, hortorum delicias exposuisse (Plin. N. H. 19, 177). In conviviis vero et cuppediis elegantius apparandis Graecorum consiliis inniti iam non erat necesse; etenim scientia, quae cenarum munditiis consuleret, in ipsa quoque urbe iam radices egit atque effloruit. Post alios igitur, M. Ambivium, Licinium Menam, de quibus praeter nomina nihil certi innotuit, C. Matius Ciceronis, Caesaris, Augusti aequalis et amicus egregie de culinae artibus promovendis meritus est; „illi enim propositum fuit urbanas mensas et lauta convivia instruere". Sed his partibus elegantiarum praefecti et arbitri nequaquam contentus libellos quoque composuit, qui usui cum dominorum cenarum tum coquis inservirent. „Libros tres edidit, quos inscripsit nominibus coci et cellarii et salgamarii" (Colum. 12, 46, 1), in quibus de eduliis, vinis, frugum condiendarum et servandarum arte subtilius videtur disputasse. Scientia porro eius et eruditio culinaria eo processit, ut nova quaedam excogitaret fercula ac frugibus a se educatis nomen suum imponeret. Attamen gloria „suavissimi doctissimi

hominis" brevi post ab altero viro prorsus fere obscurata est, quem Plinius in N. H. 10, 133 nepotum omnium altissimum gurgitem appellare non dubitavit. Is erat Apicius, qui peculiarem libellum artibus culinae enarrandis dedicavit atque effecit, ut complura cibaria exquisiti saporis cum eius nomine consociata etiam apud posteros in usu essent atque eximie laudarentur.

III.

De Augusti moribus convivalibus haec apud Suetonium (Aug. 74) tradita invenies: „convivabatur assidue... non sine magno ordinum hominumque dilectu... ut non nimio sumptu, ita summa comitate. Nam et ad communionem sermonis tacentes vel summissim fabulantens provocabat", neque aliorum quidem acroamatum varietatem, quibus antiqui homines super mensam delectabantur, respuisse dicitur. Quo quidem testimonio summa Augusti humanitas facundissime depingitur. Videtur nempe Augustus eam rationem in conviviis instruendis servasse, quam Varro in satura, cui Nescis quid vesper serus vehat inscribitur, commendavit. Itaque „bellos homunculos" congregabat, „nec loquaces autem... nec mutos", sermonesque „non super rebus anxiis et tortuosis sed iucundos atque invitabiles", utpote cenis accommodatos, unice admittebat (cf. Gell. N. A. 13, 11). A qua comitate immane quantum abhorrebant convivia eorum, qui grammaticos ad colloquia discumbentium sospitanda invitabant, homines minutularum argutarumque quaestionum amantissimos, in gloriam loquacitatis et ostentationem ingeniorum abstrusa agitantes. Quorum quidem specimen, vividissimis coloribus depictum, apud Athenaeum exhibetur: Ulpianus scilicet ille, Κατούκειτος denominatus, quia nullum cibum attingere, nullum potum labris admovere audebat, antequam solveretur quaestio, num obsonii sive liquoris nomen κεῖται ἢ οὐ κεῖται apud antiquos scriptores (cf. Athen. 1, 2). Qua garrulitate cena interrumpebatur, quin immo, ne convivae famae laborarent et deperirent, periculum instabat. Nihilominus quaestiones illae (ζητήματα) et argutiae miro modo arridebant hominibus antiquis; itaque super mensam Maecenatis frequentius agitabantur (cf. Lunderstedt, de C. Maecenatis fragmentis, Lipsiae 1911 p. 90) et saepissime resonabant in triclinio Tiberii, qui interrogandis et vexandis grammaticis nunquam satiabatur. Non vero ex tempore et occasione nasci eas passus est, sed solebat ex

lectione cottidiana quaestiones super cenam proponere (Suet. Tib. 56), quo facilius confunderet et inscitiae convinceret convictores suos graeculos. Accedebat autem, ut eiusmodi argutiae et λογοδιάρροια cenis inopibus vel sordidis obtentui essent, praesertim apud homines, qui praecipuum condimentum (τράγημα) disputationes esse censebant ac potius „multi ioci" quam „multi cibi" [1] hospites ad cenas vocare malebant. Itaque apud Pomponium Atticum non minus animo quam ventre convivas delectatos esse Cornelius Nepos (Att. 14, 1) tradidit ac fortasse minus ventri indulsisse eos suspicias, cum cenae fuissent tecto antiquitus constituto accommodatae, quod plus salis quam sumptus habebat (ibid. 13, 2). Sed apud Atticum anagnostes et litterata laetitia simplicis victus erat condimentum et frugalitas domini contrahebat, humanitas extendebat cenas, si Plinii Minoris verba in Atticum transferre fas est. Maior iam fraus a gulosis notabatur apud eos, qui πάρεργον ἔργον facientes abundantia unguentorum edulium exilitatem compensare studebant, sicuti ille Fabullus, cui Martialis 5, 12 talem abusum [2] his verbis obiectat:

Res salsa est bene olere et esurire.

Similis autem erat astutia Aucti cuiusdam, qui dum prisca sua toreumata celebrat, tenui vino proponendo convivis verba dare conabatur (Martial. 8, 3). Simplices quidem mortales, a τραπεζορητόρων fastu et garrulitate abhorrentes neque unguentis neque doctis quaestiunculis satiari volebant in modum illorum, qui ambitiose gloriabantur: ζητήσεις γὰρ σιτούμεθα (Athen. 9, 58).

IV.

Archestratos Gela oriundus circa a. 330 a. Chr. natum composuit celeberrimum poema Ἡδυπάθεια inscriptum, in quo maria peragravit et terras, unde perfectissima quaeque essent advehenda, hominibus indicaturus. Iam quidem Ennium carmen illud in sermonem latinum vertisse memoravimus; attamen graecum opusculum ad usum catillonum romanorum, quo nomine gulosos antiqui designasse feruntur, parum erat accommodatum. Temptavere igitur romani quoque scriptores similia, quo helluonibus et nepotibus indi-

[1]) Cf. Cic. epist. ad fam. 9, 26.

[2]) Cf. quoque Catulli lepidissimum carmen 13, imprimis v. 11 (nam unguentum dabo).

genis commonstrarent luxuriae vias; non videntur tamen ultra levidensia et satis exilia indicia plerumque esse egressi. Certe quidem apud scriptores latinos, nisi exigua frusta eiusmodi culinam redolentis doctrinae, non deprehendas, quae per saecula propagata iterum iterumque repetebantur. Itaque secundum Macrobium Sat. 3, 16, 12 Varro fusius et accuratius tales res in Rerum humanarum libro undecimo persecutus esse dicitur. Verbaque Macrobii digna sunt quae apponantur: „...M. Varro ostendit, qui enumerans, quae in quibus Italiae partibus optima ad victum gignantur, pisci Tiberino palmam tribuit his verbis: ...ad victum optima fert ager Campanus frumentum, Falernus vinum, Cassinas oleum, Tusculanus ficum, mel Tarentinus, piscem Tiberis". — Quae quidem licet ad Archestrati exemplar conformata sint, necesse est concedas, et modestam redolere simplicitatem et exquisitiorum saporum captatoribus nequaquam satisfacere potuisse. Non magis autem lautitiarum studiosis ea magno usui esse poterant, quae Varro aetate iam provectus in libris de re rustica protulit 1, 2, 6: „quod far conferrem Campano, quod triticum Apulo, quod vinum Falerno, quod oleum Venafro?" — Utut res se habebat, tamen Romanos iam saeculis paullulum emollitos multum viae confecisse verba haec produnt inde ab aetate Catonis, qui in libello de re rustica (c. 135) potius domicilia vestitus et agriculturae instrumentorum, quam ciborum enumerare operae esse pretium duxit. — Atque ipse Varro nequaquam inter hos terminos constitit, sed aliis locis ad ganeonum arcana propius accessit, ut d. r. r. 3, 14, 4, ubi de cochleis disputans haec profert: genera cochlearum sunt plura, ut minutae albulae, quae afferuntur e Reatino, et maximae, quae de Illyrico apportantur et mediocres, quae ex Africa afferuntur. - Quo quidem loco Reatinae Varronis deliciae cum peregrinis miro modo consociantur. Praeterea sparsa quaedam per libellos de re rustica remotioris doctrinae frustula invenies, ut hanc observationem 2, 6, 2: murenae optimae flutae sunt in Sicilia et helops ad Rhodon. Sed in universum tractatum de re rustica potius hominis sabini notam prae se ferre, quam prodigorum commoda respicere non negabis. — Exstat tamen unum fragmentum saturarum Menippearum, a Gellio N. A. 6, 16 servatum, in quo peregrinarum deliciarum uberior series exhibetur. Quippe „M. Varro — ut Gellius tradidit — in satura quam περὶ ἐδεσμάτων inscripsit, lepide admodum et scite factis versibus cenarum ciborum exquisitas delicias comprehendit, nam pleraque

id genus, quae helluones isti terra et mari conquirunt, exposuit inclusitque in numeros senarios... genera autem nominaque edulium et domicilia ciborum omnibus aliis praestantia, quae profunda ingluvies vestigavit, quae Varro opprobrans exsecutus est, haec sunt ferme...: pavus e Samo, Phrygia attagena, grues Melicae, haedus ex Ambracia, pelamys Chalcedonia, muraena Tartesia, aselli Pessinuntii, ostrea Tarenti, pectunculus... helops Rhodius, scari Cilices, nuces Thasiae, palma Aegyptia, glans Hiberica". — Quae quidem, cum auctorem in gastronomiae secreta penitus se ingurgitantem prodere concesserim, primo tamen obtutu graecae esse originis cognosces. Peregrina enim ciborum domicilia perlustrantur, cui enumerationi ex ore alicuius ficticiae personae prolatae Varro sine dubio disertam simplicitatis laudem opposuit, luxuriam illam exprobraturus. Menippi vero aut Chrysippi locum hunc varronianum redolere officinam rectissime Hensius statuit in Rhein. Mus. 61 (1906) p. 13 et 17.

Sed nobis potissimum inquirere in animo est, num apud Romanos in geographia ganeonum excolenda, quam scriptor gallicus recentioris aetatis „la géographie gourmande" appellavit, simile quid Archestrati opellae et doctrinae exstiterit. — Iam vero ante Varronis aetatem quaedam eiusmodi indolis observationes deprehenduntur. Ita quidem apud Lucilium fr. 1176 M legimus homines voluptarios suae aetatis imprimis adamasse piscem, qui esset „pontes Tiberinus duo inter captus". Lupum autem piscem in mente habebat, qui inter Aemilium et sublicium pontes stercore cloacae pastus esset et saginatus. Item Titius quidam, luciliani aevi orator (Macr. 3, 16, 17) poetae sententiae adstipulatus huic pisci egregium saporem attribuit. Postea vero compluribus locis, quos Marxius in commentario attulit, eadem de lupo observatio a scriptoribus romanis repetita est. — Non minus autem inclaruit Sergii Oratae ad ostreas pertinens placitum. Qui vir aetate Crassi oratoris „primus optimum saporem ostreis Lucrinis adiudicavit" (Plin. N. H. 9. 168). Testimonium quidem Plinii ad verbum expressum in Macrobii Sat. 3, 15, 3 invenies, sententia autem Oratae tamquam oraculum a posterioris aevi lurconibus observabatur gloriamque lacus Lucrini in omne tempus firmavit. — Quaedam porro de rebus culinariis perscripsit aevo Varronis Cornelius Nepos in libellis Exempla inscriptis, ubi id quoque diligentius adnotavit, quomodo subtilioris palati Romani edulia quaedam magni aestimarint, procedente vero tempore respue-

rint (cf. HRR ed. Peter II p. 32 fr. 17 et 19). — Augusti tandem aetate similia Exempla Hyginus emisit; quem, cum Servius ad Aen. 7, 678 de italicis quoque urbibus plenissime scripsisse contenderit, non sine probabilitate τὰ ἐξ ἑκάστης πόλεως ἰδιώματα adnotasse conicias, ut Graecis illud moris fuisset (cf. Athen. 1, 49). Aetate denique paullo recentior Fenestella, qui obiit tempore Tiberii, in curiositate totus, cum in reliquis suis operibus ad mores Romanorum respexit, tum fortasse opus peculiare de luxuriae incrementis publici iuris fecit, in quo et de vestimentis et de conviviis fusius disputasse videtur.

Tempore igitur Augusti historia luxus romani iam diligentius illustrata exstitit neque defuerunt fontes, unde poetae et declamatores de morum depravatione conquesturi sua haurirent. Quantopere vero res ad gustum culinamque spectantes tum temporis ingeniis arriserint et quasnam in colloquiis quaestiones „de cibatu" partes tenuerint, vel ex eo manifestum est, quod Horatius tres alterius libri satiras huic dicaverit materiae. In cena igitur Nasidieni (Sat. II, 8) describenda perstrinxit venusta cum mordacitate hominem arrogantem, novissime ditatum, qui luxuriae inventa importune exhibet et commendat, de animalibus nisi particulas quasdam selectas convivis non proponit, sese vero ipsum et coquum suum meteorologiae peritos esse iactat; etenim aper „leni fuit austro captus" (v. 6), melimela vero ad minorem lunam delecta praecipue rubere confidentius cenae pater edocet (vv. 31. 32). Coquum videlicet perfectum etiam ἀστρολογικῆς gnarum esse oportebat (cf. Athen. 7, 37 et 9, 22, quo loco haec ex Sosipatro exscripta legimus: δεῖ τὸν μάγειρον εἰδέναι πρώτιστα μὲν περὶ τῶν μετεώρων τάς τε τῶν ἄστρων δύσεις etc.). — Abnormis sapientis, Ofelli, in luxuriam aequalium invectiva (Hor. Sat. II, 2) minoris est momenti; adnotatione tamen dignum est, rusticum illum indignari, quod homines quidam ex sapore piscium originem eorum se designare posse simulaverint (v. 31 sqq):

> Unde datum sentis, lupus hic Tiberinus an alto
> Captus hiet, pontisne inter iactatus an amnis
> Ostia sub Tusci.

Praecipue vero satira quarta libri II-di reconditiore quadam gulosorum geographiae scientia insignis est atque eiusmodi eruditionem Augusti aevo longius provectam esse idoneo est documento. Nam Catius ille, quem Horatius loquentem facit, non mediocriter in arcanis artis culinariae est versatus atque secundum scholiastas quae-

dam ipse de illa arte composuisse fertur. Itaque et inter ova optimum eligere callet et ex quali solo fungi sint potissimum legendi, acutius decernit, et Laurenti apro, qui saepissime in mensis Romanorum ponebatur, Umbrum praefert, utpote delicatius nutritum [1]), praecipue vero in cochleis et testis aestimandis sagacissimi arbitri profert iudicia. Profecto enim ex fontibus remotis manasse praecepta, quae v. 30 et sqq. legimus, non infitiaberis.

Lubrica nascentes implent conchylia lunae,
Sed non omne mare est generosae fertile testae,
Murice Baiano melior Lucrina peloris,
Ostrea Circeiis, Miseno oriuntur echini,
Pectinibus patulis iactat se molle Tarentum.

Quam quidem enumerationem aliquo docto tractatu aevi Augustei, cuius scriptor graecis exemplaribus innisus similem geographiam ad usum Romanorum perscripsisset, instinctam esse non temere conicias. Catalogos eiusmodi graecos cf. apud Archestratum fr. 56 et in Brandtii commentario quo Corpusculum poesis ep. gr. ludibundae exornavit Lips. 1888 p. 190. Itaque post Varronis copiarum Italiae laudes, simplicitate quadam adhuc imbutas, subito apud Horatium ad illas delati sumus delicias, insigni ganeae eruditione conspicuas.

Similes autem luxus castigationes in satiris Iuvenalis deprehendimus. Nam in satira quarta (v. 128) indignabundus exclamat poeta

hoc defuit unum
Fabricio, patriam ut rhombi memoraret et annos,

atque in eadem satira Montanus quidam ita depingitur, ut versus hos (139 sqq.) statim horatianis, quos modo exscripsimus, apponere libeat:

Nulli maior fuit usus edendi
Tempestate mea; Circeis nata forent an
Lucrinum ad saxum Rutupinove edita fundo,
Ostrea callebat primo deprendere morsu
Et semel aspecti litus dicebat echini.

Proceres igitur gulae domiciliis piscium et testarum designandis imprimis superbiebant.

Ceterum ex scriptoribus, qui saeculo primo p. Chr. carmina composuerunt duo sunt nominandi, utpote qui saepius ad res culinae

[1]) At apud Nasidienum Sat. II, 8, 6: Lucanus aper exhibetur.

deerraverint, scilicet Columella, qui in decimo operis de re rustica libro poetico ornatu hortos celebravit et inde a versu 130, quomodo singulae partes Italiae de hortorum cultura meritae essent, uno exposuit conspectu et Martialis, qui multus est in cenarum lautitiis describendis atque in libris tertio decimo et sequenti, quibus Xenia et Apophoreta inscriptum est, saepiuscule urbium italicarum idiomata celebravit.

Attamen maxima lux ad victum romanum accuratius cognoscendum ex pliniana Naturali Historia redundat, observationibus et excursibus referta, quibus per totum opus passim disseminatis notae res retractantur aut novae exhibentur. Laudatur igitur a Plinio celeberrimum oleum Venafranum (15, 8), cui iam Varro palmam attribuerat, nuces Abellanae 15, 88 (cf. earum laudes apud Catonem d. r. r. 105 et Macr. Sat. 3, 18, 5), castaneae Neapolitanae et Tarentinae 15, 94 (de Neapolitanis cf. Martial. 5, 78, 14), ficus ex insula Ebuso 15, 82, asparagi Ravennates 19, 54 (cf. Martial. 13, 21), imprimis autem perinde atque apud Strabonem Campania celebratur tamquam summum Liberi Patris cum Cerere certamen (3, 60). Multa praeterea de conchyliis et piscibus observavit Plinius, quae extremo reipublicae et imperatorum tempore inter lautissima edulia numerabantur. Uno denique loco 9, 168 tamquam in conspectu aquatilium diversorum genera a Plinio posita invenies: „Ostrearum vivaria primus omnium Sergius Orata invenit in Baiano aetate L. Crassi oratoris, ante Marsicum bellum...; is primus optimum saporem ostreis Lucrinis adiudicavit, quando eadem aquatilium genera aliubi atque aliubi meliora, sicut lupi pisces in Tiberi amne inter duos pontes, rhombus Ravennae, murena in Sicilia, elops Rhodi...“. En habes novam lautitiarum seriem, aetatis plinianae gulis magis accommodatam, ditiorem quidem illa horatiana, quam modo exscripsimus. Praesto erant videlicet Plinio novicii fontes, ex quibus eiusmodi eruditionem hauriret, ut Apicius ille, qui tempore Augusti et Tiberii „scientiam popinae professus disciplina sua saeculum infecit“ (Sen. cons. ad Helviam 10, 8) auctorque praecipiendarum cenarum exstitit, atque Fenestella quem multa de moribus Romanorum conscripsisse supra monuimus, quemque peculiari libello luxus romani fata persecutum esse non sine probabilitate Reitzensteinius coniecit (Festschrift für Vahlen p. 421). Ostreis vero Lucrinis adiecit hic (9, 169) insuper Plinius Brundisinas, quae Brundisio advectae in Lucrino compascebantur „ne lis esset inter duos

sapores". Cf. ibid. 32, 61: sic Brundisina in Averno compasta et suum retinere sucum et a Lucrino adoptare videntur.

V.

Comparatis igitur inter se brevibus Varronis, Horatii, Plinii indicibus egregie edocemur, quatenus Romani progrediente tempore a pristina morum simplicitate desciverint, quam cito cenae apparatu carentes, quas fabrorum prandia contemptim appellabant homines elegantes, eximiis cesserint lautitiis. Casu vero et paucorum hominum sive arbitrio sive libidine fiebat, ut nonnulli cibi brevi obsolescerent, aliorum pretium efferretur, quod modo summopere placuisset, subito vilius haberetur, e contrario modo contempta plausum prodigorum ferrent. Maximas vero eiusmodi mutationes praecipue tempore corruentis reipublicae et primo saeculo regiminis imperatorum evenisse probabile est; hoc enim fere aevo piscinariorum argutius inventa deinceps invadebant culinas et triclinia. Ne igitur pavones, ciconias, meleagrides, phoenicopteros, alia eiusmodi hic commemoremus, aliquot tantum rerum, quibus transformationes illae gustus et deliciarum successiones manifestae fierent, mentionem facere mihi propositum est. — Caecuba vina quondam celeberrima (Plin. H. N. 14, 61) tempore Plinii (22, 35): iam non gignuntur. Surrentinum veteres maxime probavere, sequens aetas Albanum et Falernum praestantissima pronuntiavit (Plin. 23, 33). Gruem suo tempore iam neminem attigisse velle Cornelius Nepos asseveravit (Plin. 10, 60), ciconias autem magis placere coepisse. Quo loco adnotandum est, iam Epicharmum gruis carnem exsecratum esse his verbis: ἢ παμπόνηρον ὄψον... ὁ γέρανος (245 L). Nihilominus in tractatu de re coquinaria, qui tertio fortasse saeculo compositus Apicio vel Caelio alicui attribuitur, incertus auctor fusius de gruum carnibus apparandis disseruit. — Maxima vero erat in piscibus aestimandis iudiciorum aut potius gustus instabilitas. Apud antiquos piscium nobilissimus habitus acipenser nullo nunc in honore est, ut Plinius testatur 9, 60 (cf. Macrob. 3, 16, 3). Postea praecipuam auctoritatem fuisse lupo Cornelius Nepos tradidit (Plin. 9, 61, Macrob. 3, 16, 11). At tempore Horatii rhombi potius expetebantur (Sat. 2, 2, 49) et mulli, ex quorum iecore Apicius ille famosus allecem egregii saporis excogitavit (Plin. 9, 66). „Mullus iam gravis est" legimus tamen in versiculis Petronii (93), quia nimirum propter frequentem usum ad fastidiosa palata parum

iam faciebat. Idem Petronius ultimis ab oris attractum scarum iis magis convenisse profitetur, quod idem his verbis Plinius (9, 62) confirmat: nunc principatus scaro datur. — Ex quo brevissimo conspectu apparet, luxum Romanorum et luxuriae deditos homines praecipue in mari esse grassatos.

Coqui autem erat munus non solum palatum domini habere, sed etiam convivas penitus novisse, pro sensu eorum et libidinibus cenas instruere et summopere cavere, ne cibi nimis vulgares et usitati hominibus deliciis diffluentibus fastidio essent. Non igitur mirum, quod coqui in recentiore praecipue comoedia tamquam summi artifices celebrantur, qui variarum scientiarum periti philosophorum more de eduliis disputent et novas res meditentur. Quin immo nonnullorum gloria adeo Graeciam peragravit, ut nomina eorum tamquam novorum ἑπτὰ σοφῶν immortalitati commendarentur. Quae quidem coquorum antiqui aevi vanitas et ambitio in mentem revocat verba recentioris popinarum praefecti, Brillat-Savarin, qui in opusculo, Physiologie du gout inscripto, haec subridens edicere ausus est: „La découverte d'un mets nouveau fait plus pour le bonheur du genre humain, que la découverte d'une étoile". — Καινοποιηταί propter ingeniose inventa coqui nominabantur atque eo tumoris et fastus progrediebantur, ut etiam in colloquiis sermone et vocabulis ab usu cottidiano abhorrentibus uterentur, quae a reliquis mortalibus vix intellegi possent. (Cf. Athen. 9, 29 et 14, 77: καινὰ ῥήματα πεπορισμένος γάρ ἐστι [ex Philemone]). — Similia vero de coquorum romanorum artibus et indole tradita nobis sunt. Sollerti coquo id enitendum erat, ut convivae novitate saporum in stuporem conicerentur atque in suspenso essent, quid in deliciis mensarum lateret. Itaque apud Horatium Fundanius haec de cena Nasidieni enarrat (Sat. II, 8, 27):

> Nos, inquam, cenamus avis, conchylia, piscis
> Longe dissimilem noto celantia sucum.

Necesse enim erat ignoti aliquid et inexspectati titillaret curiositatem et gulas. In cena igitur Nasidieni Nomentanus eas partes suscepit, ut minus eruditis indicaret et explicaret arcana culinae (v. 25):

> Nomentanus ad hoc, qui si quid forte lateret,
> Indice monstraret digito.

At apud Petronium vetus et talium rerum imprimis gnarus conviva, dum reliqui cibos insolitos stupent, haec profert (33): „hic nescio quid boni debet esse". „Novitas" ferculorum laudatur ibid. 35.

Nimirum coqui romani eo praecipue inclaruerunt, quod carnibus et piscibus farciendis atque escis ex admodum variis materiis compositis novos excogitabant sapores. Fercula igitur continebant saepissime alia omnia, quam primo obtutu coniceres. Inde illi stupores fere continui in Trimalchionis cena. Ceterum in carnibus farciendis iam Graecos vias Romanis commonstrasse ab Athenaeo edocemur 4, 3 et 9, 19, ubi similia prorsus atque apud Petronium condiendi artificia describuntur. Daedalus autem, Trimalchionis coquus, etiam eo praestitit, quod cuilibet carni quamlibet formam alterius animalis indere callebat, quo fraudibus illis culinariis deluderet convivas. Gloriatur igitur dominus eius Trimalchio (70): „non potest esse pretiosior homo. Volueris, de vulva faciet piscem, de cardo palumbum, de perna turturem, de colaepio gallinam". — Quas coquorum fraudes in venustissimo Goethii carmine Katzenpastete inscripto politioris elegantiae homines, „gewisse feine Nasen", eiusmodi artis culinariae portentis offensi, his verbis irrident: „Die Katze, die der Jäger schoss, macht nie der Koch zum Hasen". Attamen apud Romanos summa cenarum lautitia eo potissimum constabat, quod convivae formis et saporibus decepti incerti haerebant, quid sibi appositum esset. Itaque apud Apicium illum, qui saeculo tertio p. Chr. scripsisse videtur, haec legimus 4, 132: ad mensam nemo agnoscet, quid manducet. Idem porro scriptor (1, 1) cibi, quem conditum paradoxum nuncupat, mentionem fecit[1]).

Etiam vero saginatione novos et insolitos provocabant Romani sapores. Qua in arte reliquis nationibus eos praestitisse notum est, cum non solum gallinaceos, anseres, anates, sed etiam pavones, turtures, immo lepores et pisces et cochleas opimarent. De hac pesti opimas aves devorandi diserte est conquestus Plinius 10, 139. — Non tamen hoc solum movit stomachos acerbiorum aevi sui censorum. Indignabantur videlicet ei, quod subtilioris palati homines tantummodo selectas animalium particulas sibi in ferculis apponi iuberent, reliqua autem respuerent. Iam quidem apud Horatium in cena Nasidieni mos hic est conspicuus; ingrediuntur enim pueri triclinium, ferentes inter alia (Sat. II, 8, 89):

> et leporum avolsos, ut multo suavius, armos,
> quam si cum lumbis quit edit.

[1]) Cf. Martialis narratiunculam (11, 31) de Caecilio quodam „cucurbitarum Atreo", qui cucurbitas secando varia fercula est imitatus.

Hunc porro morem notavit Favorinus in oratione apud Gellium (15, 8) excerpta et perstrinxit homines, „qui negant ullam avem praeter ficedulam totam comesse oportere“. Atque in luxu hoc exprobrando nunquam lassati sunt ganeae castigatores, ut e. g. Seneca philosophus. (Cf. epist. 78, 24: in repositorio eius pectora avium, totas enim videre fastidium est; epist. 110, 12: alia portenta luxuriae iam tota animalia fastidientis et certa membra ex singulis eligentis). Cf. praeterea Plinii N. H. 10, 140: nec tamen in hoc mangonio quidquam totum placet, clune alibi, alibi pectore tantum laudatis. Idem denique attingit Martialis in epigrammate 13, 52:

Tota quidem ponatur anas; sed pectore tantum
Et cervice sapit: cetera redde coco.

Similis autem lautitiae vel si vis luxuriae mentio fit apud Archestratum, qui piscis φάγρος nominati tantummodo partes aliquot gulosis commendat (fr. 26 B):

τὴν κεφαλὴν δ'αὐτοῦ μόνον ὠνοῦ καὶ μετ' ἐκείνης
οὐραῖον, τὰ δὲ λοιπὰ δόμον φίλε μηδ' ἐσενέγκῃς.

Quodsi Archestratus caput piscis cuiusdam coquendo praeparari, reliquas vero partes assari iubet (fr. 22), prorsus simili modo porci semicocti, ex parte autem assati eximius sapor a coquo quodam apud Athenaeum celebratur 9, 26: λέξω τοίνυν κἀγὼ οὐκ ἀρχαίαν ἐπίνοιαν, ἀλλ' εὕρεσιν ἐμὴν περὶ ἡμιέφθου καὶ ἀσφάκτου γεμιστοῦ χοίρου. Miro autem evenit casu, ut apud nostrum quoque poetam Adamum Mickiewicz, rerum antiquitatis imprimis gnarum, in venustissima splendidae cenae descriptione (Pan Tadeusz XII) simile artificium tamquam culinae altissimum mysterium describatur et quidem iisdem fere verbis atque apud Athenaeum hoc uno dumtaxat excepto, quod apud Graecum de porco, apud nostratem de pisci res agitur:

W końcu sekret kucharski: ryba nieskrojona,
U głowy przysmażona, we środku pieczona.

Nimirum gula et temporum intervalla et nationum terminos ignorat, immo vero res tralaticias nequaquam spernit, dummodo sapiant perinde, ut alienigenis arridebant.

VI.

Quamvis Romani voluptatibus dediti summam in conviviis elegantiam se esse assecutos opinati essent, nihilominus in victu et

cibariis eorum semper quaedam ruris vestigia manserunt et proprietates erant conspicuae, quas subtilioris sensus Graeci, ut Lucianus, soloecismos nuncupare non dubitassent. Pisces quidem in priscorum Romanorum nutritione minimas partes egisse notum est; quin immo Archestratus artem pisces maiores apparandi a hominibus italicis alienam esse censuit (fr. 45):

μηδὲ προσέλθῃ σοι περὶ τοῦψον τοῦτο πονοῦντι
μήτε Συρακόσιος μήδεις μήτ' Ἰταλιώτης,
οὐ γὰρ ἐπίστανται χρηστοὺς σκευαζέμεν ἰχθῦς,
ἀλλὰ διαφθείρουσι e. q. s.

Sed Archestratus urbes graecas Maioris Graeciae in animo habuit neque ex verbis eius ad mores Romanorum cognoscendos quidquam colligere licet. At in ipsis Romanorum conviviis plura inveniemus, quae hominibus venustioribus iure displicere possint. Mira certe erat eorum tenacitas in eo, quod carni suillae quasi primarias partes in unaquaque cena assignabant. Etenim quae apud Varronem d. r. r. 2, 4, 10 leguntur: suillum pecus donatum ab natura dicunt ad epulandum, ei sententiae post centum fere annos omni modo Plinius assensus est, cum 8, 209 ita de sue dissereret: neque alio ex animali numerosior materia ganeae; quinquaginta prope sapores, cum ceteris singuli. — In Trimalchionis porro cena, quando iam discumbentes in medio, ut aiunt, lautitiarum clivo laborant (47), tres albi porci introducuntur, quorum maximus coquo ilico mactandus traditur (49). Itaque etiam homines, qui summae munditiae famam appetebant, carni porcinae palmam deliciarum tribuendam esse censebant, quod iudicium cum a Graecorum elegantia, tum a helluonum recentioris aetatis sensu longe profecto abhorret. — Etiam magis mirari convenit, quod apris tantopere sint delectati Romani. Caput igitur cenae Umber aper efficit apud Horatium (Sat. II, 4, 40), in gustatione apponitur Lucanus (ibid. II, 8, 6). Item Iuvenalis matteis eum adnumerat 11, 138 et Martialis innumeris locis tamquam exquisitiorem cibum celebrat, ut 7, 59; 7, 78, 3; 8, 22, 1; 9, 14, 3; 9, 48, 5; 12, 17, 4; 12, 48, 1. Caro autem aprugna pariter atque porcina admodum vario apparatu apponebatur; propterea convivae apud Senecam dial. 10, 12, 5 suspensi sunt, quomodo aper a coquo exeat. — Quodsi Romani huius ferae porcellos tanto in honore habuissent, id aliquo modo intellegere et probare potuissemus; attamen illi praecipue ingentes apros in deliciis numerabant, quorum carnem duriusculam, difficilem ad concoquendum, sine sapore esse constat.

„Primae magnitudinis aprum“ videmus in repositorio apud Petronium (40). Martialis autem, quo captaret divitis Garrici gratiam, misit ei 9, 48, 5 „rari Laurentem ponderis aprum“. Item magni apri celebrantur apud Martialem 7, 27 et Iuvenalem 5, 115. — Manavit id ex eo ingentium formarum studio, quod in culina et mensis Romanorum semper erat conspicuum; praecipue vero in piscibus emendis sectabantur Romani immodicae magnitudinis exemplaria, quae vix patinis continerentur. Itaque iam Gallonius, lucilianae aetatis famosus gurges, acipensere decimano (Lucil. fr. 1240 M) delectatus est, mulli solito maiores immensis pretiis emebantur (Hor. Sat. II. 2, 33; Sen. epist. 95, 42; Suet. Tib. 34), „spatium mirabile rhombi“ in mensa Domitiani exporrectum ansam dedit Iuvenali ad quartam satiram conscribendam. Ex mente igitur et genuino helluonum sensu haec verba apud Horatium (Sat. 2, 2, 39) non sine irrisione proferuntur:

> porrectum magno magnum spectare catino
> vellem.

Memorabilis denique est illa de Apicio Augusteae aetatis narratiuncula (Athen. 1, 12), qui postquam eum cammarorum sive squillarum minturnensium pertaesum est, Africam versus navigare in animum induxit, ubi maiores eius generis delicias se inventurum esse exaudiit. Qua exspectatione cum destitutus esset, terram Africae nequaquam ingressus denuo Minturnas revertit. Hominibus videlicet oculis gulosis id tantum sapiebat, quod vulgarem excederet mensuram. Nimius vero ille Romanisque insitus immodicarum rerum amor, cum in sermone ad fortia, ingentia verba propenso, tum in aedificiis manifestus, egregie illustratur festivissima Annaei Senecae rhetoris de altero quodam Seneca narratiuncula (Sen. Suas. 2, 17), „qui cupiebat grandia dicere, adeo ut novissime morbo huius rei et teneretur et rideretur; nam et servos nolebat habere nisi grandes et argentea vasa non nisi grandia... eo pervenit insania eius, ut calceos quoque maiores sumeret, ficus non esset nisi mariscas, concubinam ingentis staturae haberet“. Vocari propterea coeptus est Grandio; at inter Romanos alii quoque, neque ita pauci, huic grandionum stirpi adnumerari poterant. Erat enim plerisque eorum penitus ingenitus rerum insolitarum amor et appetitus, quem Friedlaenderus Sittengesch. 3, 97[5] his verbis rectissime descripsit: „Die im römischen Wesen tief begründete, durch die Weltherrschaft aufs höchste entwickelte Richtung auf das Imposante und

Kolossale". — Ceterum, ut iam ad culinam et apros redeamus, monendum est, etiam medicos fortasse id effecisse, ut Romani maxima quaeque animalia in mensis apposita praecipua admiratione prosequerentur. Celsus enim II S. 18 haec professus est: itemque ex feris, quo maius quodque animal, eo robustior ex eo cibus est[1]).

Praeterea condimentorum in culina romana notandus est abusus. Garis igitur praecipue ea inclaruit, ex intestinis et visceribus piscium confectis, quae liquamina, arte et ingenio famosi illius Apicii exculta, aliis escis tamquam optimi saporis praestabant additamentum et obsonium. Acres eorum spiritus ita sine dubio mordebant (cf. Plin. N. H. 31, 97), ut illud moretum pseudovergilianum, quod Simylo, dum pistillo diversissimas atterit materias, lacrimas extorsit. Etiam vero nimis frequentes piperis[2]) adspersiones cibos ferventiores reddebant. Apud Pseudoapicium illum, quem supra nominavimus, tantum non omnia praecepta, quae ad singulos cibos apparandos pertinent, his verbis concluduntur: „piper adsperges et inferes". Quin immo „dulcia piperata", quomodo conficienda essent, fusius idem scriptor (in lib. 7) exposuit. Piper cum dulci sapore consociatum ibi quoque apparet, ubi eius admixtionem minime exspectares; in epistola Anthimi medici de observatione ciborum sexto saeculo p. Chr. ad regem Theodoricum data haec (§ XIII in Anecdotis graecis ed. Rose 2, 72) legimus: „lepores si novelli fuerint et ipsi sumendi in dulci piper habente"[3]).

Videntur tamen Romani in quibusdam culinae artificiis perfectionem aliquam assecuti esse et reliquas nationes superasse. Iam quidem Archestratus (fr. 45, 15) Syracosios et Italos celebravit, quod pisciculos saxatiles optime variisque modis praeparaverint. Apud Romanos autem conchyliorum diversitas et copia, praecipue in gustationibus conspicua, profecto incredibilis exstitit[4]).

[1]) Quamvis autem Celsus de diversis animalium generibus inter se comparatis id edixisset, optimo tamen iure hanc sententiam ad unius quoque generis eximia exemplaria spectasse statuerimus.

[2]) Piper Augusti demum aetate Romam esse advectum videtur, sed brevi tempore inter condimenta regnum quodammodo occupasse.

[3]) Plinius iam miratus est, piperis usum adeo placuisse Romanis 12, 29. — Ceterum idem Plinius de alio condimento, deterioris notae culinarum proprio, scilicet de aceto, haec 23, 57 monuit: cibos quidem et sapores non alius magis sucus commendat aut excitat.

[4]) Habemus (apud Macrob. 3, 13, 11 sqq.) ex annis fere 73—63 a. Chr. indicem ciborum in cena aditiali, pontificia exhibitorum ἀναγραφὴν τῶν παρεσκευ-

Praeterea in arte farciendarum carnium coquos romanos fuisse scientissimos et absolutos ex descriptionibus cenarum et imprimis ex Petronii satira conicere possumus. Nam et vivis animalibus, ut altilia fierent, offae compositae et multis condimentis variae inferciebantur et postea coqui carnes caesorum incredibili alienarum rerum copia replebant. Hinc oriebatur illa saporum acervatio, qua saepius decipiebantur, semper delectabantur convivae. Iam vero aetate Gracchorum mensis inferebatur ferculum, porcus troianus nominatum, „quem illi ideo sic vocabant, quasi aliis inclusis animalibus gravidum, ut ille Troianus equus gravidus armatis fuit“ (Macrob. 3, 13, 13). Si tamen culinae romanae gloria fines Italiae egressa est, nescio an imprimis pistoribus id debuerit. Nam secundum Apicium, Augusti et Tiberii aequalem, complures placentae Apicianae nuncupatae in deliciis fuerunt atque Chrysippus quidam Tuneus, qui de arte pistoria opus Ἀρτοποικός inscriptum edidit, in serie placentarum multas Romanorum nominibus insignitas commemoravit, ut Terentianam, Crassianam, Tutianam, Sabellicam, Iulianam, Apicianam, Montianam, Curianam, Favonianam, Paulinianam (Athen. 14, 57). Recte igitur statuas Romanos in dulciariis conficiendis egregios se praestitisse artifices. In calce denique huius disputatiunculae monebimus, ex pomorum quoque educatione et cultura non minorem famam redundasse in eam Italiam, quae iam tempore Varronis unum pomarium esse videbatur. Nam multa nomina romana frugibus imposita animadvertes apud Columellam 5, 10, Plinium 15, 49 et 53, Macrobium 3, 19, 2 et 6. Celeberrima vero erant poma Matiana secundum Caesaris et Augusti amicum, C. Matium, appellata, de quibus apud Athenaeum (3, 23) haec legimus: ἐγὼ δ' ἄνδρες φίλοι πάντων μάλιστα τεθαύμακα τὰ κατὰ τὴν Ῥώμην πιπρασκόμενα μῆλα τὰ Ματιανὰ καλούμενα, ἅπερ κομίζεσθαι λέγεται ἀπό τινος κώμης ἱδρυμένης ἐπὶ τῶν πρὸς Ἀκυληίᾳ Ἄλπεων. Quam quidem pomorum speciem etiam Domitianum in summo honore habuisse, Suetonius narrat Dom. 21.

VII.

Post Gracchos igitur usque ad Augusti tempora scientiam culinariam maxime Romae effloruisse et luxuriae, qualis aetate impe-

ασμένων (Graeci nostrum menu appellant), in quo ubertas conchyliorum admirationem movere possit.

ratorum viguisset, fundamenta iacta esse, ex iis, quae disputavimus, elucet. Quibus rebus commotus Varro hanc aevo suo notam in libris d. r. r. 3, 2, 16 indignabundus inurere non dubitavit: „Sed propter luxuriam quodammodo epulum cottidianum est intra ianuas Romae". His tamen Varronis tragoediis et cothurnati sermonis censura non nimis exturbabimur; nescio enim an bonus Reatinus talia audendo flosculum graecum in usum suum converterit. Similem videlicet sententiam et apud Ionem deprehendas (fr. 21 N): ἐνιαυσίαν γὰρ δεῖ με τὴν ἑορτὴν ἄγειν et post Varronem in hac Strabonis Tarentinorum castigatione (6, 3. 4): ἐξίσχυσε δ' ἡ ὕστερον τρυφὴ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν, ὥστε τὰς πανδήμους ἑορτὰς πλείους ἄγεσθαι κατ' ἔτος παρ' αὐτοῖς ἢ τὰς ἡμέρας [1]).

[1]) Similis est locus Xenophontis Ephesii, I, 10, 2, quem collega Sternbach amicissime mecum communicavit: ἑορτὴ δὲ ἦν ἅπας ὁ βίος αὐτοῖς καὶ μεστὰ εὐωχίας πάντα.

Edwarda Younga „Myśli nocne“ w poezyi polskiej.

(Ze studyów nad genezą polskiego romantyzmu).

Napisał

Maryan Szyjkowski.

»Od niego nauczmy się płaczu...«

I.

To, co czyni Younga ważnym poprzednikiem ruchu romantycznego, a jego „Noce“ podnosi do godności jednego z przęseł, na których wspiera się ewolucyjny most romantycznego sentymentu — od „youngizmu“ wywodząc początki „ossyanizmu“, a z tym, już ku samym ośrodkom zjawiska zmierzając, wiąże początki „byronizmu“ — to już dobitnie wyrazili artyści XVIII wieku w ilustracyach, które zdobią tytułowe karty angielskich i francuskich wydań dzieła dra Younga. O rycinach, zamieszczonych w obu tomach najgłośniejszej w Europie — i dobrze znanej w Polsce — przeróbki Letourneura, wydanej w Paryżu u Lejay'a w 1769 r., a już w następnym roku powtórnie odbitej [1]), wyraził się doskonały znawca początków francuskiego romantyzmu, że „w melodramatycznej pozie obu tych ilustracyi tkwi jakby wskazanie drogi, po której ostatecznie rozwijał się wpływ Younga“ [2]).

Oto — jak objaśnia napis — „Young ofiarowujący swoje

[1]) „Les nuits d'Young, traduites de l'anglois par M. le Tourneur. Nouvelle edition. A Paris chez Le Jay, 1770“. Tome I et II. Są to dwa pierwsze tomy ogólnego 4-tomowego wyboru dzieł Younga, dokonanego przez Letourneura na podstawie najzupełniejszego wydania w oryginale z 1765 r. Pierwsza edycya Letourneura z 1769 r. rozeszła się w ciągu czterech miesięcy.

[2]) Baldensperger F. „Études d'histoire littéraire“. Paris 1907. Studyum: Young et ses „Nuits“ en France.

dzieło wieczności“: na tle nieba, pokrytego skłębioną masą chmur, poprzez które przeziera „blady“ księżyc, rzucając tajemniczą poświatę na szeroką strugę rzeki, pod konarami wyniosłego drzewa stoi mąż w „romantycznej“ pozie. Lewe ramię, którem obejmuje lutnię, wsparł na wysokim cokole grobowca, prawą rękę, w której dzierży rękopis dzieła, wyciągnął w przestrzeń, jakby rzucając w nią skargę i spowiadając się z rozpaczy, która maluje się w ostro zarysowanym profilu.

A oto i powód smutku: „Young grzebiący swoją córkę“, przedstawiony na tytułowej rycinie drugiego tomu: trup dziewicy w białym całunie w ramionach ojca, którego twarz, oświetloną jaskrawem światłem zawieszonej opodal latarni, wykrzywił skurcz bolu, rozpaczliwa myśl, że za chwilę sam własnoręcznie będzie musiał tą oto przygotowaną łopatą zagrzebać najdroższe ciało na zawsze.

A potem przyjdą owe nieskończenie długie, bezsenne noce, w których niezabliźnione wspomnienie nagłej śmierci najbliższych — żony i dwojga pasierbów — spłoszą sen z powiek, skojarzą w stały związek myśl ze śmiercią, zmuszą do zastanowienia się nad doczesnem przeznaczeniem człowieka i jego przyszłym, pozagrobowym losem.

„Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt“ — głosi słowami Wergiliusza motto, położone na przeróbce Letourneura. Szczęście doczesne, radość życia — oto ułudne mary, którym nie należy dowierzać. „Uszczęśliwienie na ziemi! słowo pyszne; gdzież jest rzecz sama? Zdało mi się“ — wyznaje autor w pierwszej „Nocy“, która nad „nędzą natury ludzkiej“, nad „życiem, śmiercią i nieśmiertelnością“ (Life, death and immortality) się zastanawia — „zdało mi się, żem to szczęście osiągnął, a ja cień tylko schwyciłem“. Oto śmierć „trzy śmiertelne sercu memu zadała rany, zanim nocny księżyc smutny swój okręg trzy razy obszedł“. Odtąd wspomnienie, jak podstępny zbójca, ciągłymi ściga mnie ciosami: „prowadzi mnie na miejsca dawnych rozkoszy moich; lecz pustynię tylko znajduję, (na której) wzdycham nad rozwalinami szczęścia mojego“.

Nieszczęście jest udziałem wszystkich: „ani roztropność, ani cnota nie może nas ochronić od ślepych jego ciosów... Próżno uciekasz w głęboką puszczę: nie wzbronisz zgryzocie, ażeby i tam tobie nie towarzyszyła“. „Ach! nieszczęścia nasze są niepoliczone

i mnie brak jest westchnień, iżbym dał jedno każdemu rodzajowi nędzy". „O księżycu! nieszczęśliwy nasz okręg więcej podlega odmianom, niż twój. Blada i smutna twarz twoja czyliż tkliwym jest świadkiem nieszczęść ludzkości?".

Nawet przelotne chwile pomyślności powinny raczej pogłębiać, aniżeli usuwać pessymizm; wtedy bowiem człowiek staje się dłużnikiem nieszczęścia, a „przeciwności jak nieubłagany dłużnik gotują się wyciskać przyzbieraną lichwę z przewłoki swego czasu".

Takie są zasadnicze, minorowe tony „Skarg" Younga, które ponurym pogłosem odbiły się na całym kontynencie. Stanowią one stały refren tych medytacyi, których ciągłą tendencyą, uporczywą nieomal monomanią jest: poniżanie wartości życia. Nie ufaj doczesności! — woła autor nie na jednem miejscu; „dobra jej znikome są i słabsze nad trzcinę; rozkosz ostrym zawsze uzbrojona sztyletem, który wszystko rozdziera, a uciekając przebija serce i zostawia je zranione w rozpaczy" (Night II. On time, death and friendship).

Z tej zaś pogardy życia wynika „lekarstwo przeciw bojaźni śmierci" (Noc IV — u Letournera V). „Jest to umniejszać bojaźni śmierci" — mówi autor — „poniżając szacunek życia". Czyż może być śmierć straszną w porównaniu z klęską życia? Wszakże ona to przynosi wyzwolenie z nędzy doczesnej, z tej „okropnej pustyni", jaką jest ziemia, z tej krainy „zalanej łzami i smutnymi pokrytej cyprysami", z tego „więzienia ciemnego, w którem zamknięty jestem pod sklepieniem niebios i na jęk skazanym" (Night VI. The nature, proof and importance of immortality — u Letourneura „Noc" VIII).

Życie to śmierć, śmierć to życie: na tej silnie zaznaczonej wymianie wartości — jakże sprzecznej z pogodą myśli klasycznej! — opiera się główny zrąb rozważań Younga, które rozwijają się na tle ciszy i samotności nocnej. Z takich założeń wychodząc, doprowadzić muszą myśl tam, dokąd doszedł i ostatni bard celtycki, Ossyan, we dwadzieścia lat później: do pogodzenia się, a nawet pokochania własnych smutków („joy of grief" Ossyana). Wtedy bezsenne chwile nocy, które zrazu tyle niosły bolesnych wspomnień — stają się miłym, choć codziennym gościem. „Witam was, chwile samotne..." — woła poeta, rozstrząsając „pożytki nocy i samotności" (u Letourneura „Noc" XII) — „O jak dusza moja czuje, że zupełnej zażywa wolności... Słodka i obfita ciemności, o jak myśli

moje rodzą się i skupiają pod łaskawym cieniem twoim... O jak jest nieszczęśliwy, kto nigdy nie płakał“.

Takie są „romantyczne“ motywy trenów Younga, skupione zwłaszcza w czterech pierwszych „Nocach“. One stanowią podstawę owego „ciemnego kolorytu“ dzieła, w którego obronie przed zarzutami krytyki racyonalistycznej (Blaira i Johnsona)[1] staje sam autor w przedmowie do późniejszych wydań. W końcowej pieśni odmówił on prawa krytyki „duszom oziębłym i nieczułym, których wzniesienie umysłu nuży, których zapęd gorliwy trwoży i którzy zawsze jednostajni w swych hołdach lękaliby się, aby impet zachwycenia, aby wyniesienie się duszy nie zmieszało ich spokoju“. „Precz odemnie ci zniewieścieli nauczyciele“ — woła — „którzy oziębłe i ledwie co się czołgającym i martwym wyrażeniom opowiadacie cnotę i nie wychodzicie nigdy ze stanu omdlenia i nieczułości, którym dusza wasza jest naciśniona. W takiem przedsięwzięciu czyliż nie godzi zapalić się? Rozumże sam szczególne mieć będzie nadanie tykać się harfy, a wzniesienie się zachwyconego umysłu będzież występkiem? Występek tu jest być nieczułym.. gdy dusza zapala się i wznosi na swych ognistych skrzydłach“[2]

Zrozumiały „czułe“ serca XVIII stulecia płacz nad śmiercią ukochanych, pojęły ból „myśli nocnych“. Melancholijna autoanaliza na tle nocnej dekoracyi, potępienie życia a ukochanie śmierci — to były pożądane, trwałe i ważne na przyszłość motywy, które zrazu przysłoniły inne cechy dzieła; dopiero późniejsza generacya romantyków, którym już nie wystarczał zbyt jednostronny i monotonny pessymizm Younga[3], spostrzega jasno, że jednak autor „Myśli nocnych“ jest teologiem protestanckim, który urodził się w drugiej połowie XVII wieku, zaś pierwsze wydanie jego dzieła pojawia się już w 1742 roku; skutkiem tego istnieje w tych „Skargach“ niezmiernie nużący, rozwlekły balast teologiczno-dydaktycznych nauk w duchu protestanckim, który dzieło natchnienia przemienia w ostatnich pieśniach w suchy traktat.

[1] Korzystaliśmy z wydania: „Night thoughts by Edward Young, D. D. With the Life of the Author and notes critical and explanation“ Vienna 1802. Rycina tytułowa przedstawia Younga na łożu, z obwiązaną głową, patrzącego przez otwarte okno na niebo, pokryte chmurami i oświetlone księżycem.

[2] Cytowaliśmy wedle najdawniejszego przekładu polskiego z 1785 r.

[3] Niektórzy z tych „romantyków“, jak Chateaubriand i pani de Staël, choć zachwycali się „Nocami“ Younga w młodości, później wyrażali się o nich ujemnie.

Jednakże i z tego balastu potrafił wyciągnąć korzyść renesans chrystyanizmu z początków XIX wieku, idący w parze z rozwojem ruchu romantycznego: dostarcza na to dowodu stwierdzona zależność dzieła Chateaubrianda od „Nocy“ [1]). Tutaj okazał się żywotnym szeroko w końcowych „Nocach“ rozprowadzony — a tak dobrze znany chrześcijańskiej apologetyce — dowód nieśmiertelności duszy i istnienia Boga z porządku i piękna w urządzeniu wszechświata.

II.

Rozwój sentymentalizmu w literaturze europejskiej drugiej połowy XVIII wieku zależny jest od działania całego szeregu dzieł pokrewnych, pomiędzy któremi analogie są bardziej widoczne, aniżeli różnice.

Wszystkie te dzieła posiadają wspólne zabarwienie melancholijne, które jednak nie wypływa z całkiem tożsamych źródeł a i w dekoracyach, na tle ogólnego zwrotu do przyrody, pojętej odmiennie jako czynnik współodczuwający, dadzą się dostrzedz różnice. W poszukiwaniach zawiązków ruchu romantycznego w Polsce staraliśmy się gdzieindziej wyznaczyć rolę, jaką w tej akcyi genetycznej odegrał sentyment Gessnera, Roussa i Ossyana [2]). Dwaj pierwsi oznaczają dwa etapy t. zw. ruchu helweckiego — „ossyanizm“ jest najbardziej typową i wpływową formą romantyki angielskiej w XVIII stuleciu. Pomiędzy obu tymi prądami, szwajcarskim i angielskim — w których już pani de Stael dostrzegła początków romantyzmu — różnice są bardzo wyraźne, wynikając z zupełnie odmiennych środowisk. Pasterz Gessnera, kochanek Julii de Wolmar, to typy sentymentalne pod wielu względami odrębne w porównaniu z oślepłym bardem celtyckim. Tutaj nietylko są inne dekoracye, odmienna poza bohatera — ale i różne przyczyny smutku.

Sentyment „Nocy“ Younga wskazuje odrazu, że w tem samem urodził się środowisku, co późniejszy „ossyanizm“. Jest to ów typ „angielski“, zwalczany we Francyi przez przedstawicieli

[1]) Zob. Victor Giraud „Chateaubriand: études litteraires“ Paris 1904.

[2]) „Gessneryzm w poezyi polskiej“ Kraków, Akademia Um. 1914; „Myśl J. J. Rousseau w Polsce XVIII wieku“ Kraków, Akad. Um. 1913; „Ossyan w Polsce“, Krak., Ak. Um. 1913.

„*ancien régime'u*“, jako naleciałość obca duchowi galliekiemu, która jednak przenika w stronę obyczajową Francyi, stwarza formę „angielskiego“ ogrodu, a w nim rozbite urny, opuszczone ruiny, smutne grobowce[1]), opisane w IV pieśni „Ogrodów“ Delille'a:

En de riants tableaux
Ne craignez point d'offrir des urnes, des tombeaux,
D'offrir des vos douleurs le monument fidèle.
Eh! qui n'a pas pleuré quelque perte cruelle?

W tej dziedzinie „youngizm“ poprzedza „pieśni Ossyana“ i działa jakiś czas samoistnie, łącząc się z najbardziej zbliżonym typem, zarysowanym w głośnej „Elegii na wiejskim cmentarzu“ Gray'a i w „Grobach“ Hervey'a. Powód pessymizmu jest tu czysto osobisty. Nie chodzi mianowicie, jak u Ossyana, o bolesne rozpamiętywanie „*of other times*“, o niepowrotną przeszłość, która pochłonęła cały naród, zniszczyła całą cywilizacyę. Wspólny temat: „*vanitas vanitatum*“ — wynika z odmiennych przesłanek, rozpamiętywa zmienną kolej życia jednostkowego, lokalizuje rzecz na cmentarzu, w pobliżu grobowców, zadowala się nocą i księżycem, nie używając dekoracyi skalnych, zmian w oświetleniu, efektów akustycznych (szum strumienia, wicher, burza), świata wizyi i duchów.

W tem przedstawieniu „youngizm“ jest najwidoczniej zjawiskiem przygotowawczem dla „ossyanizmu“, zawiera szereg motywów w formie zalążkowej, szereg możliwości, z których dopiero Macpherson skorzysta; jest w stosunku do „pieśni Ossyana“ na drodze historycznej ewolucyi zjawisk tem mniej więcej, czem Gessner dla Roussa.

Te same również przyczyny, którym zawdzięczają olbrzymi rozgłos „pieśni Ossyana“ — tłumaczą i wielką popularność „Nocy“. Przełożono je na język francuski, niemiecki, włoski, polski, hiszpański, portugalski, szwedzki i węgierski. Dla nas największe znaczenie ma wspomniany przekład francuski Letourneura, za którego pośrednictwem dotarł i Ossyan do Polski.

Praca Letourneura jest bardzo swobodną przeróbką oryginału. Na czele zamieścił tłumacz „wstępną rozprawę“, zawierającą „krótki życiorys Younga i kilka uwag nad jego geniuszem, jego „Nocami“ i ich przekładem wraz z ogólnym poglądem na jego

[1]) Zob. Daniel Mornet „Le sentiment de la nature en France de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre“ Paris 1907 s. 245.

dzieła". Tutaj zacytował tłumacz ustęp z traktatu Younga, ogłoszonego w 1759 roku pt. „Conjectures on Original Composition", który dla ogólnego rozwoju teoretycznych zapatrywań na twórczość literacką nie jest bez znaczenia. „Krańcowy wróg wszystkiego" — pisze Letourneur o autorze „Nocy" — „co pachło naśladowaniem, pozostawił swoją wyobraźnię sobie samej. Opuszczając utarte drogi, poszedł budować dla siebie nieśmiertelny pomnik pośród grobów".

Wystąpił przeciw „szałowi naśladowania", widząc, że „świat literacki już nie składa się z indywidualizmów, któreby posiadały własną fizyognomię i osobiste istnienie, od wszystkich innych oddzielone. Zbiór to tylko jest niekształtny zmieszanych razem rozumów" a ztąd „tysiąc rozmaitych dzieł w gruncie samym jedno zawierają" [1]). Jak nowy Omar gotów byłby spalić to wszystko, oszczędzając jedynie nieliczne, prawdziwie oryginalne dzieła. „Znaj siebie i szanuj siebie" — oto są dwie zasady, których powinien trzymać się każdy pisarz. Niech nikt nie poddaje się wpływom żadnej uznanej powagi literackiej; „niech każdy stara się być sobą". Te tak śmiałe uwagi Younga kieruje Letourneur pod adresem swoich rodaków, każąc im większą zwracać uwagę na to, czy pod piękną formą mieszczą się nowe, czy zapożyczone myśli.

W przekładzie starał się Letourneur Younga angielskiego przerobić — jak sam wyznaje — na francuskiego, „który mógłby podobać się mojemu narodowi i którego możnaby czytać z zajęciem, nie myśląc o tem, czy to jest oryginał, czy kopia". „Wydaje mi się" — pisze dalej — „że taka jest właściwa metoda, którą należy zachowywać, tłumacząc z obcych języków autorów, nie będących przy wielkich zasługach wcale wzorami dobrego smaku. W ten sposób wszystko, co jest dobrego u naszych sąsiadów, stanie się naszą własnością". (s. LXII wyd. 1770).

Pomimo tak szczególnego zapatrywania na rolę tłumacza — ówcześnie jednak powszechnie w taki sposób to zadanie pojmowano — stwierdzić można, że tym razem oryginał nie wyszedł źle na przeróbce. Za wynik „złego smaku" uznał Letourneur ów balast teologiczno-dydaktyczny, a zmiany, które wprowadził, zmierzają głównie do jego zmniejszenia.

Pominął tedy w zupełności protestanckie wycieczki przeciwko

[1]) Zob. „Nocy Younga z angielskiego i francuskiego przetłumaczone" Lublin 1798, str. XVII.

papieżowi, opuścił wyliczenia ekspozycyjne i często powtarzające się myśli, lub też starał się je skupić obok siebie, znaczną wreszcie część wywodów teologicznych przeniósł z tekstu do not; a skracając treny poszczególne, dziewięć „Nocy“ oryginału podniósł do liczby 24. Natomiast „stały półcień i nie dająca się pocieszyć melancholia“ pozostały — jak stwierdza Baldensperger — nietknięte.

Z innych przeróbek francuskich może nie będzie od rzeczy wspomnieć wierszowaną wersyę dwóch pierwszych „Nocy“ w opracowaniu Colardeau'a, wydaną drukiem w 1770/1 roku. Jakkolwiek opiera się na pracy Letourneura wersya ta odmienny nosi charakter. O kierunku, w którym idą te adaptacye, informuje sam Colardeau w przedmowie do pierwszej i drugiej „Nocy“. „Wcale nie miałem zamiaru“ — pisze w pierwszej przedmowie[1], — „współzawodniczyć z panem Le Tourneur'em, którego dzieło miało tak ogólne i usprawiedliwione powodzenie. Posługując się taką samą swobodą, zmieniłem porządek i podstawy myśli, ilekroć wydało mi się, że żąda tego rozwój poetyckiego stylu i harmonia wierszy“.

Wydając w rok później wersyę drugiej „Nocy“, wyjaśnia Colardeau dokładniej swoje stanowisko. „Powiedziano“ — pisze — „że mój koloryt nie był dość ciemny, ażeby oddać posępne barwy pędzla Younga... (Mój smak) skierował mnie raczej ku naśladowaniu, aniżeli tłumaczeniu autora, pełnego geniuszu, ale często przesadnego, często zbyt słabego, łączącego wzniosłość z trywialnością; którego przeto potrzeba było częstokroć powściągać, często rozszerzać a zawsze uszlachetniać (*ennoblir*). Usiłowałem sprowadzać affektacyę do naturalnego tonu, obfitość do dokładności, suchość ożywić a nadętość zmniejszyć do proporcyonalnych wymiarów, które są cechą prawdy. Young, to jeden z tych rzadkich umysłów, których błędy wynikają z siły i gwałtowności fantazyi... Dlaczegoż by nie było wolno tłumaczowi usunąć te plamy, te nierówności, które zniekształcają dzieło, godne szacunku i budzą obok podziwu, niesmak?“ A przeto starał się Colardeau „upiększyć“ dzieło, „nadać mu charakter narodowy“, zbliżyć do „delikatności francuskiej“.

Przytoczyliśmy te uwagi literata francuskiego, ponieważ mają one znaczenie typowe dla zwolenników neoklasycznej szkoły. W całkiem analogiczny sposób patrzyli oni na sztukę Szekspira („dziki

[1]) „Oeuvres de Colardeau de l'Academie française“ Paris 1779. Tome II. Colardeau jest również wersyfikatorem (obok Léonarda) „Swiątyni w Knidos“ Montesquieu'go.

geniusz"): toteż i wersya Colardeau'a jest w swojej istocie zupełnie tego samego rodzaju adaptacyą Younga *ad usum* Boileau'a, co przeróbka Szekspira, dokonana przez Ducisa.

III.

Listę polskich przekładów Younga rozpoczyna druk, dzisiaj dość rzadki, w którym nie podano ani nazwiska tłumacza, ani miejsca i roku wydania. Jest to tłumaczenie tragedyi Younga „The Revenge", jednej z najwcześniejszych, w swoim czasie głośnej, dziś jednak pozbawionej wszelkiego historycznego znaczenia. Przekład polski nosi tytuł: „Mściwość, tragedya Younga z angielskiego na francuski, z francuskiego na polski język przełożona". Na czele widnieje motto z Wergiliusza: *manet alta mente repostum*[1]). Praca ta, ogłoszona drukiem wedle bibliografii Estreichera przed 1772 rokiem, opiera się na przekładzie Letourneura, wydrukowanym w IV tomie zbiorowego wydania tłumaczeń Younga pt. „La vengeance, tragédie. Représentée sur le Théatre Royal de Drury-Lane, en 1719 par les comédiens du roi". Tłumaczenie polskie zatem pojawia się stosunkowo bardzo rychło po ogłoszeniu przekładów Letourneura, które, jak widać, szybko przedostają się do Polski. Polska przeróbka pomija jedynie „prologue composé par un ami" — a zresztą trzyma się bardzo ściśle francuskiego tekstu, odznaczając się haniebną, pełną gallicyzmów polszczyzną.

Natomiast najwcześniejszy polski przekład „Nocy", jedynego dzieła Younga, które nazwisko pastora z Wellwinu związało ściśle z problemem genezy romantycznego ruchu — wychodzi drukiem w Lublinie w drukarni księży Trynitarzy w 1785 roku w dwóch tomikach pod nagłówkiem: „Nocy Younga z angielskiego i francuskiego przetłumaczone".

Nagłówek jest niedokładny: nieznany tłumacz wcale nie posiłkował się tekstem oryginału, trzymając się wiernie przeróbki Letourneura. Od niego przejął motto („Sunt lacrimae rerum..."), przedmowę „zawierającą w sobie krótki zbiór życia Younga, niektóre uwagi nad jego dowcipem, nad jego Nocami i tem tłómaczeniem, z niejakiem wyobrażeniem wszystkich dzieł jego". W przed-

[1]) Korzystałem z egzemplarza Bibl. Ossol. n. inw. 19128—8, bez liczbowania stronic.

mowie tej przytoczył polski tłumacz *in extenso* cały ustęp o zadaniach pisarza, wyjęty przez Letourneura z traktatu Younga „Conjectures...“ oraz objaśnienie zamiaru francuskiego tłumacza, który postanowił przerobić Younga Anglika na Younga Francuza. To wierne trzymanie się francuskiego wzoru odbiło się i na formie polskiego przekładu, pełnej dziwacznych nowotworów gallickiego pochodzenia, zwłaszcza w terminologii filozoficznej.

Te same uwagi należy zastosować i do przekładu „Sądu ostatecznego“, który w „trzech pieniach“ zamyka drugi tomik tej pierwszej, polskiej edycyi „Nocy“.

Ta lubelska edycya „Nocy“ zostaje dwukrotnie jeszcze przedrukowana: w 1787 i 1798 roku (Lublin). W tym też roku zjawia się polska wersya dzieła angielskiego: wierszowany przekład pierwszej „Nocy“: Nędze stanu ludzkiego — pióra Fr. Ks. Dmochowskiego (bez podania miejsca druku). Oprócz motta łacinskiego z Letourneura położono u wstępu słowa, wyjęte z drugiej „Nocy“:

Płacz obciąża me oczy: damże łzom iść z powiek?
Gdzież jest więc moje męstwo? gdzież bez męstwa człowiek?

We wstępnym wierszu dedykacyjnym poświęca Dmochowski swoją pracę Krasickiemu, niosąc w darze „księciu Słowackiej Kameny“ „albiońskiego barda czułe treny“. W późniejszych wydaniach wersyi widnieje pod tym dedykacyjnym wierszem dokładna data: w Paryżu, 15 listopada 1798 roku. Pracą zatem nad przekładem „Narzekań albo Nocy Younga“ osładzał sobie Dmochowski dolę wygnańca, jak to często również czynili porewolucyjni emigranci francuscy. Przekładu zaś dokonał polski wersyfikator starannie posługując się zręcznie parzystym wierszem trzynasto-zgłoskowym. Przeróbki Letourneura trzyma się Dmochowski bez porównania ściślej, aniżeli francuski wersyfikator, Colardeau [1]), o którego swobodnych „poprawkach“ Younga już mieliśmy sposobność wspomnieć

Na wymienionych trzech tłumaczeniach lubelskich oraz wierszowanym urywku Dmochowskiego — wyczerpuje się właściwie suma polskich przekładów „Nocy“ w XVIII wieku. Wersya Dmochowskiego ukazuje się jeszcze na początku nowego stulecia —

[1]) Bibl. Estr. notuje pod rokiem 1787, jakoby w Lublinie u Trynitarzy wydano przekład „Nocy“ „z francuskiego Colardeau“. Nie odpowiada to rzeczywistości: Colardeau przerobił wierszem tylko dwie początkowe pieśni, zaś wymienione wydanie, któreśmy mieli w ręku, jest powtórzeniem prozaicznej edycyi z 1785 roku.

ale już w towarzystwie tłumaczenia „Sądu ostatecznego“, który to poemat w rezultacie nie ustępuje na gruncie polskim co do liczby przekładów „Myślom nocnym“. Oprócz wspomnianego tłumaczenia lubelskiego z 1785 roku — w tym samym czasie wychodzi drukiem w Warszawie wierszowany przekład Dmochowskiego, jako jedna z najwcześniejszych, „pierwiastkowa robota“ autora, jak pisze o tem w 18 lat później, ogłaszając w Warszawie drugie, poprawne wydanie „Sądu ostatecznego“ „z przydaniem pierwszej jego (sc. Younga) Nocy i kilku ułomków Miltona“. Dosłowny przedruk tej publikacyi zbiorowej zjawia się we dwa lata później w Machnówce, z mylnem oznaczeniem: edycya druga; trzecie wreszcie i ostatnie wydanie obu tych tłumaczeń wychodzi w Wilnie w 1825 r.

Jak widzimy „Noce“ Younga łączą się u nas zazwyczaj z poematem o „Sądzie ostatecznym“. Bardzo widoczne analogie, które istnieją pomiędzy temi dziełami, sprawiają, że ustawia się te utwory obok siebie. Wiąże ich mianowicie bliskie pokrewieństwo gatunkowe, pomimo tego, że „Sąd ostateczny“ jest niemal o dwadzieścia lat od „Nocy“ starszy. To pokrewieństwo wskazuje sam autor, zwracając się w pierwszej pieśni „Sądu“ z następującą do muzy inwokacyą:

„Przystąp więc Muzo moja, ty, której melancholiczne ułożenie lubi widoki smutne i okropne, ty, którą widuję tak często błąkającą się wpośród śmiertelnych grobów i ciemnych królestw nocy“.

Jednakże nie na „romantycznych“ motywach opierają się analogie pomiędzy temi dwoma dziełami Younga. Pokrewieństwo gatunkowe wytwarza tu pierwiastek dydaktyczny; ten sprawia, że „Sąd ostateczny“ możnaby uznać za „*pendant*“ do licznych ustępów dydaktycznych „Nocy“, za ich uzupełnienie lub kontynuacyę, która wyszła nie z pod pióra bolejącego ojca, lecz kaznodziei, rozwijającego temat „*dies irae*“ [1]). Dla Polski Stanisławowskiej ta właśnie strona dzieł Younga ma wybitne, uzasadnione duchem czasu znaczenie.

Wzorem była dla Dmochowskiego przeróbka Letourneura. Przyznał to otwarcie w nagłówku pierwszego wydania: „Sąd osta-

[1]) Zmiany, lokalizujące treść „Sądu ostatecznego“, wprowadził Dmochowski w wydaniu z 1803 r. Uczynił mu z tego zarzut Ludwik Osiński we wspomnieniu pośmiertnem, wygłoszonem na posiedzeniu Warsz. Tow. Przyj. Nauk — podnosząc zresztą wysoko zalety przekładu; zob. „Pam. Warsz.“ 1809, II. s. 18 sq.

teczny, poema Edwarda Younga Anglika, po francusku przez p. le Tourneur prozą, a z francuskiego na polski język wierszem przełożone" (1785, Warszawa). Umieściwszy na czele pracy znane motto: „Sunt lacrimae rerum..." — dedykuje ją Dmochowski Naruszewiczowi, wspominając Younga, który „rzewnie jęcząc na gęśli ponurej. Po grobach lubił błąkać się i smucić". W przedmowie podnosi Dmochowski wysoko wartość „Nocy czyli trenów, których naczytać się nie można. Owa żywość, ów ogień imainacyi, jaki trudno znaleźć w którym poecie, rozkosznem czuciem serce czytelnika napełnia. Miłoż to z płaczącym Youngiem płakać! Nieprzyjaciel wszystkiego, co trąci naśladowaniem" — pisze Dmochowski, opierając się na zacytowanym przez Letourneura ustępie z rozprawy Younga — „udał się za własną imainacyą i został oryginalnym pisarzem. Trzymał on dobrze o człowieku: nie wierzył temu, co niektórzy dziś płocho powtarzają, że już wszystko powiedziane. Stworzył nowe dzieło i sam w sobie pokazał, co dusza ludzka może, gdy dobrze przymiotów swoich używa".

W tekście, który ma tę samą formę wiersza, co późniejsze tłumaczenie „Nocy" — Dmochowski „w samych tylko imionach właściwych małej sobie wolności pozwolił, kładąc imiona sławnych mężów polskich, już że są równie godne, jako i innych narodów, już że nas bardziej interesują, a istoty dzieła bynajmniej nie odmieniają". W rzeczywistości jednak te zmiany lokalne sięgają dalej, aniżeli to w przedmowie tłumacz zapowiada (tak np. w III-ej pieśni aluzye do losu upadającej Polski).

Jest jeszcze jedno dzieło Younga, które doczekało się polskiego przekładu w XVIII. wieku — i to w dwóch wydaniach: „Listy moralne z dzieł Edwarda Younga z francuskiego na polski przełożone", Lublin 1783 (II. wyd. tamże 1787). List pierwszy, skierowany przeciw niedowiarstwu (deistom), zawiera apologię chrześcijaństwa; list drugi, trzeci i czwarty „o rozkoszy" — przynoszą nadto „modlitwę rozpustnego libertyna" i „odpis na list, który był autor odebrał". Jest to tłumaczenie z czterech listów, wydrukowanych u Letourneura pod nagłówkiem „Lettres morales sur le plaisir" w tomie trzecim (Paris 1770, s. 131—97); rzecz należy do literatury polemiczno-religijnej. Przekład polski, drukowany w klasztornej oficynie lubelskiej — jakby centrali tłumaczeń Younga — dowodzi, że protestantyzm autora „Listów" wcale nie przeszkadzał, iżby ze

strony katolickiej nie posługiwano się jego nazwiskiem w walce z racyonalizmem „oświecenia".

Wszystkie te trzy dzieła Younga: „Noce", „Sąd ostateczny" i „Listy moralne" — łączą się wreszcie w jedyną najpełniejszą polską edycyę dzieł angielskiego pisarza, która stanowi jakby koronę wszystkich poprzednich wydawnictw. Publikacya ta, zapisana w bibliografii bałamutnie[1]), wyszła w dwóch tomach w Lublinie w 1809 roku, nakładem Kazim. Szczepańskiego, jako „edycya trzecia poprawiona" pod nagłówkiem: „Nocy Younga z angielskiego i francuskiego z dołączeniem listów jego na polski język przetłumaczone" (8-o, t. I, str. nlb. (przedmowa) + 387, II. str. 376). Niewymieniony w tytule przekład „Sądu ostatecznego" pomieszczono na końcu tomu drugiego.

Całe to wydawnictwo, chociaż oznaczone jako „edycya trzecia", jest pierwszem a zarazem ostatniem w Polsce zebraniem tłumaczeń trzech dzieł Younga, wydanych uprzednio w Lublinie.

Bardzo późno, bo dopiero w 1817 roku, wychodzi drukiem druga — obok Dmochowskiego — polska wersya „Myśli nocnych". I ta jest tylko urywkiem; wyszła z pod pióra Szymona Konopackiego, zaś wydrukował ją „Pamiętnik Warszawski" pt. „Przyjaźń. Naśladowanie z drugiej nocy Younga" (VII. s. 373). Naśladowanie to opiera się na przeróbce Letourneura, obejmuje zaś znacznych rozmiarów fragment z początku drugiej „Nocy" (razem 176 wierszy). Wersya jest udatna, w treści wierna, w formie poprawna; używa parzystego aleksandrynu, zaś pieśń Filandra oddaje w dwóch zwrotkach ośmio-zgłoskowych o przekładanym rymie — innowacya, na którą nie umiał zdobyć się Colardeau.

Wkońcu, jako zupełnie spóźniony i oderwany objaw poczytności Younga w Polsce, wskazać można dziełko: „Joanna Gray (czyli tryumf religii), poema Edwarda Younga, autora Sądu ostatecznego, przekład z angielskiego przez St. Chr.", Warszawa 1828 — opowieść prozą; bodaj jedyne polskie tłumaczenie, na oryginale oparte, zarazem najpóźniejszy ze znanych nam przekładów Younga.

Wszystkie inne, jak widzieliśmy, wychodzą po raz pierwszy w ostatnich dziesiątkach lat XVIII. wieku, zaś opierają

[1]) Bibl. Estr. X s. 30 notuje: Jung Edward, Listy moralne (tłumacz.) Lublin. Junga Edwarda „Nocy" (tł. Dmochowski?), wyd. 3. Lublin.

się na przeróbce Letourneura, który jest niemal wyłącznym dostawcą polskim i „ossyanizmu" i — jak obecnie stwierdzić możemy — »youngizmu [1])".

IV.

„Niejeden człowiek" — pisał Letourneur [2]) — „zamknie się z Youngiem; przepędzać z nim będzie rozkoszne godziny, rozpamiętywając o śmierci, o nieśmiertelności, o nieszczęściach natury ludzkiej, o dziwnych życia tego odmianach".

„Dzieło jakie" — utrzymywał dalej tłumacz Younga i Ossyana, tak zasłużony rzecznik nowych wartości — „zawsze trefne i żartobliwe prędko cię znuży i stęskni. Nie takie zaiste wybierać sobie będziesz, abyś ulgę znalazł i pocieszenie, jeżeli masz jaką szczególną smutku przyczynę, albo jeżeli masz to błędne i pomieszane uczucie, które tęsknicą nazywają, a przeciw któremu prawdziwe lekarstwo w zmiękczeniu duszy i łzach dotkliwości jest położone. Gdy dusza ta tęsknotą dotknięta zostanie, gdy doznaje tego pełności i nasycenia rodzaju, który jej niesmak życia sprawuje, udaj się z nią na osobność, oddaj ją na jaką godzinę tym smutnym autorom, którzy w podobnym jej byli stanie, gdy wydawali swe pisma, a skoro wycisną z niej jaką łezkę, uznasz, że zaraz ulgę poczuje".

W ten sposób zalecał lekturę „Nocy" ich tłumacz francuski. Ludziom smutnym, „tęsknicą" umęczonym — posyłał jako lekarstwo „Myśli nocne", obiecując cichą godzinę zadumy i równie cichą łzę ulgi. I snać nie brakło podówczas w Europie takich serc smutnych, skoro tak chętnie rady Letourneura posłuchano i tak licznych treny Younga znalazły wielbicieli. „Człowiek czuły" drugiej połowy XVIII wieku, wyrosły na tle niezupełnie jeszcze uświadomionej reakcyi antiracyonalistycznej — łaknął nowych wrażeń. Melancholia Younga, elegia grobów Gray'a i Hervey'a — dostarczały bardzo silnych podniet sentymentalnych, daleko w tonie jaskrawszych, aniżeli ckliwość gessneryzmu. Proces chłonienia tych zjawisk odbywał się równie szybko, jak bezkrytycznie, na

[1]) Wykaz przekładów dzieł Younga uzupełniamy jeszcze jednym, który napotkaliśmy już po rozpoczęciu druku tej pracy. Mianowicie w 1822 roku drukuje „Dziennik Wileński" „Przyjaźń. Noc drugą Yunga, z prozy francuskiej przekład X. Kotłużyńskiego" łącznie z tłumaczeniem ważnej rozprawy o autorze „Myśli nocnych", pióra Letourneura (tom II, s. 438).

[2]) W przedmowie do przekładu „Nocy".

całym obszarze zachodnio-europejskiej myśli, wytwarzając właściwy chwilom przełomowym chaos nieskonsolidowanych wewnętrznie i niepogłębionych artystycznie wątków, którym jednak należy przyznać doniosłą historycznie rolę przygotowania gleby pod nowe, istotnie twórcze zasiewy.

Nieinaczej również ta sprawa przedstawia się w Polsce, której rozwój toczy się od wieków po linii kultury zachodnio-europejskiej. Nic nie mogło być u nas obojętne, co potrafiło zdobyć na Zachodzie znaczenie ogólniejsze. Myśl polska, ożywiwszy i wzmocniwszy w epoce Stanisławowskiej swoje „czucie“ z Zachodem — odzyskuje jednocześnie wrażliwość na zmiany w ogólnej atmosferze ducha, reaguje bardzo wyraźnie na działanie nowych powiewów i stara się notować skwapliwie na własnych, rodzimych seismografach nieznaczne zrazu a tak ważne dla przyszłych, zasadniczych przemian wstrząśnienia.

Gessneryzm, ossyanizm, najwcześniejsze postulaty romantyczne, wyrosłe pod wpływem działania utopii Roussa w Polsce XVIII wieku — to są skutki owego współdziałania myśli polskiej z Zachodem, na które gdzieindziej zwracamy uwagę. Pośród nich nie może zabraknąć i „Myśli nocnych“ Younga, których bliski ewolucyjny związek z ossyanizmem jest całkiem wyraźny. Dowodzi tego zajęcie się Youngiem w Polsce XVIII wieku, ustalona powyżej i omówiona bibliografia jego przekładów, wskazując zarazem tę już ubitą, francuską drogę, po której poeta angielski dostaje się do Polski. Z kolei postaramy się o rozwiązanie zasadniczego zagadnienia, czy i o ile wpływ t. zw. „youngizmu“ da się stwierdzić w ówczesnej poezyi polskiej.

* * *

Trzej teoretycy polscy drugiej połowy XVIII stulecia: Golański, Dmochowski i Krasicki — wymieniają Younga, wypowiadając o autorze „Nocy“ mniej lub więcej ciekawe uwagi. Wszyscy uważają go za wybitnego przedstawiciela poezyi elegijnej i, mówiąc o niej, za wzór podają „Myśli nocne“.

Golański[1]) sądzi, że „elegia, niegdyś głos smutku i żałości...

[1]) Golański Filip Nereusz „O wymowie i poezyi“ II wyd. Warszawa-Wilno 1788; w tem wydaniu dodał autor wzmiankę o „Nocach“ Younga, której niema w edycyi pierwszej, o dwa lata wcześniejszej. Cały natomiast urywek przekładu Dmochowskiego znajduje się dopiero w znacznie rozszerzonem wydaniu III. „O wymowie i poezyi“, Wilno 1808.

wszelakie teraz czucie i smutne i wesołe wyraża... Nocy Younga są właśnie gatunkiem żałosnego poematu elegiackiego“. Jako przykład przytacza Golański „wyjątek tłumaczenia polskiego z jednej nocy Younga o czasie, który nam dał znajomy tłumacz Sądu ostatecznego i Iliady Homera“. Jest to, o ile wiemy, nigdzie zresztą niedrukowany urywek przekładu drugiej „Nocy“, pióra Dmochowskiego. Jedynie początkowy dwuwiersz tego ustępu widnieje jako motto w zmienionym waryancie na wersyi pierwszej „Nocy“, ogłoszonej drukiem w 1798 roku.

Czas obciąża me oczy: damże łzom iść z powiek?
W cóż się obróci męstwo i bez męstwa człowiek?
Godzina uderzyła. Jak nam czasy płyną!
Wtenczas liczym godziny, kiedy już przeminą.
Człowiek dał głos czasowi. Myśl mądra, szczęśliwa,
Jeszcze jęk brzmiącej miedzi we mnie się odzywa.
Drżę, jakbym groźny słyszał głos sądu anioła,
Podobno już ostatni moment na mnie woła!
O tym wyroku pewne znaki mię ostrzegły,
Gdzież są teraz godziny, które już ubiegły?
Lecz jak mdły człowiek wieczność swą własnością mniema,
Człowiek, co i godziny jednej pewnej nie ma.
Cudowna w nim istota, kto się w niej zacieka,
Po Bogu, najtrudniejsza rzecz poznać człowieka.
Jaką się człowiek sobie tajemnicą staje,
Jaki się w nim wśród nędzy majestat wydaje!

Przytoczony powyżej za Golańskim ustęp należy uznać za wogóle nieznany urywek pracy Dmochowskiego, którą profesor wileński miał sposobność poznać z rękopisu. Ta praca autora „Sztuki rymotwórczej“ jest wynikiem owego ogólnego zajęcia się Youngiem, które wydało najdawniejszy, wierszowany przekład „Sądu ostatecznego“ z 1785 roku wraz z entuzyastyczną oceną „Nocy“ w przedmowie.

Zastanawia również ta okoliczność, że cytując dwa początkowe wiersze jako motto ogłoszonej wersyi pierwszej „Nocy“ — odnosi je Dmochowski do „Nocy“ drugiej. Należą one istotnie do drugiej „Nocy“ w oryginale (on time, death and friendship); natomiast w przeróbce Letourneura ustęp ten przeniesiony został do tekstu „Nocy“ trzeciej („Le temps“). Dowodziłoby to, że ogłaszając wersyę I. nocy na podstawie przekładu francuskiego — miał jednak Dmochowski w ręku również i oryginalną edycyę „Myśli nocnych“.

W uwagach „O rymotwórstwie“ zbywa Krasicki elegię kilku słowami: „elegia jest z istoty swojej narzekaniem, okazaniem żalu i czułości“ (§ 5 O sielankach i elegii). Wśród „rymotwórców angielskich“ wymienia Krasicki nazwisko Younga, poświęcając temu pisarzowi nieco więcej miejsca. „Nieszczęścia“ — pisze — „których doznał ten pisarz, odkryły całą dzielność jego geniuszu. Poema o sądzie ostatecznym, ponure i smutne, jest płodem jego młodości; ale ta ponurość, ten smutek szczególniej znamionują jego Nocy, które pisał po najboleśniejszej dla siebie utracie żony i dzieci. Melancholia była jego Muzą a groby świątynią, w której natchnienia tego bóstwa szukał. Umarł ośmdziesięcioletni roku 1765“; następnie cytuje Krasicki [1]) urywek wersyi pierwszej „Nocy“ w opracowaniu Dmochowskiego.

Najciekawszą jednak jest opinia tego ostatniego, wyrażona w „Sztuce rymotwórczej“ — już choćby ze względu na to, że Dmochowski uchodzić może w Polsce XVIII wieku za znawcę Younga, który na polu zapoznania się myśli polskiej z dziełami angielskiego pisarza największe położył zasługi. Istotnie, ustęp o elegii w „Sztuce rymotwórczej“ wiąże się ściśle z nazwiskiem autora „Nocy“ — i zawiera bodaj najsamodzielniej pomyślane uwagi w tej polskiej parafrazie dzieła Boila. Trzymając się toku myśli francuskiego wzoru Dmochowski, powtórzywszy za Boilem uwagi o sielance, przystępuje w pieśni drugiej do roztrząsania istoty elegii. Cały ten ustęp odpowiada wierszom 38 57 pieśni drugiej francuskiego utworu — jednakże tylko w początkowych wierszach trzyma się dość ściśle obcego wzoru. I tu jednak mówi polski teoretyk pod koniec inaczej i znacznie więcej, aniżeli mistrz jego. Oto bowiem żąda od elegijnego poety nietylko „talentu szczęśliwego“ — ale i „duszy całej“, oraz „serca głosu tkliwego“, czego zgoła nie spotykamy u Boila [2]). Siedemnaście końcowych wier-

[1]) Krasicki wspomina Younga również w „Zbiorze potrzebniejszych wiadomości“ (Lwów 1781, tom II. s. 584), mówiąc tam, że „jego rytmy nocne, pełne żywych i przenikających wzorów, kładą go sprawiedliwie w poczet najcelniejszych poetów naszego wieku“.

[2]) Oto zestawienie odnośnych wierszy:

Mało, że rymotwórstwa masz talent szczęśliwy,
Trzeba mieć duszę czułą i serca głos tkliwy.

Mais pour bien exprimer ces caprices heureux
C'est peu d'etre poëte, il faut *être amoureux*.

szy ustępu, poświęconego elegii, dodał Dmochowski od siebie. Napotykamy tu słowa, parafrazujące tytuł pierwszej „Nocy“ Younga („Nędze stanu ludzkiego“):

Jeśli opiewasz nędze, którym ludzkie życie
Ustawicznie podpada i smutnej Kameny
Czułym głosem płaczliwe chcesz wywodzić treny;
Serce mówić powinno.

Tak czynił przedewszystkiem pisarz „albińskiej mieszkaniec krainy“:

Co nosi łzami zlane na głowie wawrzyny,
Co płakał zabranego od śmierci haraczu
W miłych dzieciach, od niego nauczmy się płaczu.
Czuj sam dobrze swą nędzę i my będziem czuli.

Dodana nota objaśnia, że mowa tu o Youngu, który w „Nocach“ swoich opłakuje stratę dzieci. „Zapęd imaginacyi w nich wielki, czasem aż do zbytku; a geniusz oryginalny wszędzie się wydaje“.

Przytoczone opinie teoretyków polskich o Youngu i jego dziele uzupełnić należy sądem Karpińskiego, wypowiedzianym w rozprawie „O wymowie“. Wspomniano tam autora „Nocy“ dwukrotnie: naprzód pomiędzy „nowych pisarzów wzorami“ jako „przeraźliwego w Nocach swoich“ — poniżej nieco obszerniej i w znamiennym związku z potępieniem niewolniczego trzymania się reguł w poezyi. „Chociaż Edward Young“ — pisze Karpiński — „w Nocach swoich żadnej nie zachowujący (jest) reguły, również pójdzie do nieśmiertelności, jak i pilniejszy względem przepisów Wolter w Henryadzie“; odznacza się bowiem pisarz angielski „czułością“, która mu tę nieśmiertelność zapewni.

Osądzenie Younga z punktu widzenia „czułości“, która conajmniej równoważy brak uwzględnienia norm panującej szkoły — jest jednym więcej z ciekawych objawów modernizmu, jakie w pracy „kochanka Justyny“ napotykamy. Jest to nieomal „romantyczne“ wyczucie tej w dziele angielskiem właściwości, która podnosi je do godności prototypu odmiennej wegetacyi literackiej.

Nie byłoby również nieuzasadnionem przypuszczenie, że do otwartego potępienia bezdusznego naśladownictwa w literaturze — co czyni Karpiński zarówno w tekście rozprawy, jak i w przypi-

sach do niej [1]) ośmieliło polskiego pisarza stanowisko w tej kwestyi Younga, znane choćby z zacytowanego a przełożonego u nas z Letourneura obszernego ustępu z rozprawy „Conjectures on original Composition". Wszakże, jak widzieliśmy, „czułość" Younga, choć wydaje się sentymentalnemu „kochankowi Justyny" „przeraźliwa", kojarzy się w jego myśli z samodzielnością natchnienia — a „Myśli nocne" mają być przykładem, że można tworzyć dzieła nieśmiertelne, jakkolwiek w przepisach pseudoklasycznej teoryi miejsca dla nich niema.

V.

Doszukując się praktycznych skutków działania „Nocy" i najbliżej spokrewnionych z niemi zjawisk w liryce Stanisławowskiej — nie mamy zamiaru poprzestać na wskazaniu śladów bezpośredniego wpływu „youngizmu" na twórczość polską XVIII wieku. Takie zacieśnienie, choćby całkiem ściśle dało się przeprowadzić, zubożyłoby nie tylko ilościowo, ale i jakościowo ostateczny rezultat naszych badań. Liczyć się musimy z tym punktem widzenia, który jest w całej pełni obowiązujący dla wszystkich, przytoczonych powyżej sądów ówczesnych o dziele angielskiem: nazwisko Younga łączy się stale z definicyą elegii, zaś jego treny zostają zgodnie uznane za arcywzór poezyi elegijnej.

Taki kąt widzenia odpowiada też w zupełności i naszym założeniom. Podobnie jak sentymentalizm sielanki Gessnerowskiej stanowi właściwy teren dla badań nad zawiązkami romantycznego ruchu — tak i melancholia Younga jest jakby inną stroną w istocie tego samego problemu, w którym wogóle kwestya rozwoju momentów uczuciowych na tle antiracyonalistycznej reakcyi utożsamia się z zagadnieniem genezy romantyzmu.

W ten sposób studyum nad „youngizmem" uwzględnić musi całą ewolucyę poezyi elegijnej, a nie pominąć przytem i tej podstawy dydaktycznej, która, łącząc jedną stroną autora „Nocy" z nastrojem epoki minionej, prowadzi go w drugim kierunku do Salomonowego hasła »*vanitas vanitatum*", stanowiącego filozoficzną oprawę jego melancholii.

[1]) W jednym z przypisków czytamy: „Ślepe naśladowanie autorów znakiem jest niedowierzania siłom naszym a podobno zagrodą wzrostu wymowy, która, jak woda, ażeby zdrowa była, z wolnością płynąć lubi".

Rozwój polskiej elegii w drugiej połowie XVIII stulecia jest oczywiście ściśle zależny od wpływów francuskich. We Francyi zaś [1]) ten rodzaj literacki przedstawia się przed wystąpieniem Parny'ego bardzo nikło. Dopiero w drugiej połowie wieku „oświecenia" rozpoczyna się na tem polu żywa wegetacya, zrazu pod przewodem Owidyusza, który z czasem ustępuje miejsca Tibullusowi i Propercyuszowi. Ale jednocześnie niemal dadzą się zauważyć wpływy północne, zwłaszcza melancholijne, o ile idą z Anglii, zaś sentymentalne, o ile są niemieckiego pochodzenia. W rzędzie pierwszych bardzo ważną rolę odegrały — „Myśli nocne" Younga.

Nasza liryka renesansowa po upadku epoki saskiej zakwita w ósmem dziesięcioleciu na łamach „Zabaw przyjemnych i pożytecznych". Już mieliśmy sposobność stwierdzić, że szeroki dostęp znajduje do niej gessneryzm [2]). Czyżby jednak i tony elegijne nie zaczynały już w niej dźwięczeć?

Przedewszystkiem zauważyć można istnienie utworów dydaktycznych, których myśl idzie po linii sceptycyzmu względem doczesności Younga. Obszerny wiersz na ten temat spotykamy już w pierwszym roczniku „Zabaw" pt. „Uwaga nad rzeczy ludzkich nietrwałością" (1770, II. s. 299); jest w nim mowa, jak tytuł wskazuje, o zmienności dóbr doczesnych wobec wiecznych. Podobną tendencyę posiada utwór pani De-houlieres pt. „Trzoda", przełożony w następnym roczniku przez Józefa Kobłańskiego (1771, IV s. 3). Myśl wiersza brzmi jeszcze beznadziejniej, ponieważ autorka wcale nie łagodzi nędzy doczesnej nadzieją wiecznego szczęścia:

Nic tu trwałego: wszystko odmianie
Długo, krótkoli podlega;
Fortuna nie trwa w statecznym stanie
I wartkim kołem ubiega.

Płonne przyjaźni, miłości płoche,
Panów fawory znikome,
Gasną, jak ogień, błysnąwszy trochę,
Co lekką pożera słomę.

Pieniądze chytry złodziej wykrada,
Sława potwarców kłem ginie,
Zdrowie choroba odbierze lada,
Sama śmierć tylko nie minie.

[1]) Zob. Potez Henri, L'élégie en France avant le romantisme, Paris 1898.
[2]) „Gessneryzm w poezyi polskiej" w Rozpr. Ak. Um., Kraków 1914.

Jedynie wiara uchronić może od przepaści, która zagraża śmiertelnym – woła autor „Myśli zadumanej“ ogłoszonej w 1774 roku (X. s. 138); bez wiary:

Wieczność ciemna, niezbrodzona,
Przepaść, przepaść wołająca,
Której bez ścian każda strona,
Bez zagrody, granic końca.

Na tle takich smutnych refleksyi zjawiają się równie smutne skargi osobiste. Do dwóch ostatnich roczników „Zabaw“ zawitał — Owidyusz, przedtem niespotykany, nie ów śpiewak miłosnego szału, ale smutny wygnaniec z Pontu. Cztery wyjątki „Wierszów smutnych“ Owidyusza drukują „Zabawy“ w 1776 roku (XIII s. 293, XIV s. 384 i 392); cały, obfity zbiorek elegii (razem 13) rozrzucono na łamach ostatniego rocznika „Zabaw“.

Są już amatorzy ponurych dreszczów. Najciekawszą próbką tego rodzaju to „Kościół śmierci“, który aż dwóch znalazł tłumaczy w Polsce i w dwóch różnych redakcyach w „Zabawach“ został ogłoszony (1771, IV s. 136 i 139). W nagłówku podano, że jest to przekład z francuskiego — nadto w rejestrze na końcu IV tomu zabaw stwierdzić można, że tłumaczem pierwszej redakcyi był Czarnek (zapewne Mateusz, sekretarz króla). Drugie zaś tłumaczenie, oznaczone w rejestrze literą N. spotykamy wśród liryków — Naruszewicza [1]). Jak zaś z porównania wynika — jest to fragment tłumaczeniā wiersza F e u t r y'e g o pt. „Temple de la Mort“, wydanego drukiem w 1753 roku, a trzykrotnie po 1771 rok przedrukowywanego [2]). Autor wiersza był znanym wielbicielem i naśladowcą Younga, posiadał umysł ekscentryczny i przyrodzoną skłonność do melancholii; odebrał sobie życie wieszając się w Lille w 1789 r.

Jego „Kościół śmierci“, aż dwukrotnie w Polsce w 1771 roku przełożony, robi wrażenie zupełnej anomalii. Na tle spokojnych, klasycznych ód i listów — wizya jakiejś „wyspy śmierci“, porosłej cyprysami, wśród których „nieszczęśliwość wieszczące gnieżdżą się ptaszyny“, gdzie wieczny panuje mróz a „pola okoliczne okropnym są cmentarzem“.

[1]) Zob. „Ad. St. Naruszewicza B. K. S. Liryki“ Warszawa 1778, ks. IV. liryków, oda XVIII, tom II. s. 166.

[2]) Potez op. c. str. 54.

„Składają się z strumieni krwawych rzeki liczne,
Które spławiając trupy i kości pogniłe
Czynią zamiast szelestu jęczenia niemiłe“.

Wśród takich dekoracyi stoi kościół, stary jak świat, o czterech bramach, zwróconych w różne strony świata.

Starość, boleści, nędznej córeczki niemocy
Mają straż w tym kościele i we dnie i w nocy.

Ściany pokryte kirem; w pośrodku siedzi:

„Straszydło, nie mające rozumu i oczy (?)
Na wszystkich w owych miejscach jarzmo swoje tłoczy.
Nazywają Go (!) śmiercią, i tym wszystkim włada,
Co na śmierci jestestwo swoje z życiem składa“,

Na tle ponurych dekoracyi „Kościoła śmierci“, które zajęły uwagę nawet „poczciwego Narucha“ — nie dziwią nas pierwsze próby rodzimego, melancholijnego nastroju w liryce „Zabaw“. Są one zresztą bardzo nieliczne. Wierszyk „Melancholia kochającego się“ (1776. XIV s. 138), opierając się na motywie erotycznym, stoi właściwie poza sferą (bezpośredniego czy pośredniego) działania „youngizmu“. Autor opowiada o „jednym, co był swoim passyom przykuty“ i skutkiem tego co wieczór „szedł w ogród swoje smutne tam spędzać minuty“.

Natomiast w obrębie omawianego zagadnienia śmiało postawić można dwa inne utwory wierszowane, ogłoszone w „Zabawach“ w 1775 roku. Oba noszą znamienne tytuły. Pierwszy, „Smutek“ (XI s. 207), jest dziełem Józefa Świętorzeckiego, którego nazwisko wymieniliśmy, pisząc o polskim gessneryźmie. Zwróciliśmy tam uwagę na wiersz tego zapomnianego modernisty pt. „Szczęśliwości życia wiejskiego“, w którym poeta apoteozuje prostotę wiejskiego życia i składa hołd naturalnemu pięknu przyrody.

Niemniej ciekawy jest „Smutek“ tegoż autora. Jest to w formę krótkiego, śpiewnego wiersza ujęty wyraz głębokiego, beznadziejnego pessymizmu.

Ile razy wspomnę sobie,
Że w nieszczęsnej żyję dobie,
Dla większej mojej niedoli
Nic nie widzę do mej woli.

Po tylekroć swe tarany
Na zadanie ciężkiej rany

Sroższy nad wszystkie morderce
Smutek wali w nędzne serce.

Nic nędznemu nie smakuje,
Srogą gorycz wszędzie czuje,
Ni nadobnej Telegdony
Rozweseli głos pieszczony.

Choć na onej śliczne lice
Obracam moje źrenice,
Choć po stokroć ją całuję,
Równie folgi nie uczuję.

Już zgoła desperacki nastrój wieje z drugiego wiersza, zatytułowanego „Melancholia“ (XI 1. 237)“. Autorem tego utworu jest — wedle spisu, pomieszczonego na końcu ostatniego rocznika „Zabaw“ — Antoni Michniewski. Wiersz zaciekawia zarówno treścią, jak formą. Treść ma podkład filozoficznej medytacyi, bardzo zbliżonej do nocnych rozmyślań Younga; nadto wyraźnie wskazuje Anglię, jako ojczyznę życiowego pessymizmu. Forma jest mało odpowiednia do tego rodzaju spekulacyi, dziwnie skoczna, o podwójnym rymie śródwierszowym, wyjątkowo chyba w ówczesnej metryce polskiej użytym. Oto próbka:

Bardzo się dziwię, że się tak chciwie
Człek każdy o życie troszcze,
Że się w nim kocha, choć go macocha
Natura ciężko w nim chłoszcze.

Widzę, że wszędzie w największym względzie
Życie jest u wszystkich ludzi,
Bieda, zgryzota, słabość, ślepota
Mniej człeka, niźli śmierć nudzi.

Ledwie się który Anglik pochmury
Desperat znajdzie w tej mierze,
Co z własnej woli, gdy go co boli
Śmierć raczej, niż trosk wybierze.

. . . . . .

. . . . . .

O życie marne! jak mnie ty czarne
Myśli do serca wpędzasz!
Człowiek cię lubi, choć go twa gubi
Gorycz, której nie oszczędzasz.

. . . . . .

To, co mię wspiera i łzy ociera
Z oczu mych nędzą tłoczone

Jest to: że przecie alboś (?) na świecie
Dni moje będą skrócone.

Do takiej absolutnej negacyi życia nie sięga nawet pessymizm Younga, rozjaśniony wyznaniem wiary w szczęście pozagrobowe, które będzie nagrodą za twarde, ale ze stale ku Bogu zwróconą myślą prowadzone życie doczesne.

„Przeraźliwe“ tony elegii Younga nie odpowiadały w zasadzie sentymentalno-sielankowym skłonnościom „kochanka Justyny“. Zajmuje Karpiński wobec nich mniej więcej takie same stanowisko, jakie zauważyć można w stosunku jego poezyi do „ossyanizmu“: teoretycznym zachwytom nie odpowiadają bynajmniej praktyczne skutki przejęcia się obu temi pokrewnemi w istocie swojej zjawiskami. Jednakże kilka nastrojów lub idei analogicznych można wśród poetyckiej spuścizny „poety serca“ napotkać. Należą one przeważnie do wczesnych płodów Muzy autora „Laury i Filona“. Ogłoszone drukiem w tym samym roku, co i rozprawa „O wymowie“, znajdują się w pierwszym tomiku „Zabawek wierszem“ (Warszawa 1782). Są to następujące wiersze: „Trwoga człowieka bliskiego śmierci“, „Na obraz tryumfu śmierci“, „Smutek“ i „Sumienie“.

Myśl o śmierci, zasadniczy motyw medytacyi Younga — wypełnia osnowę obu pierwszych utworów Karpińskiego. W ramach świeckiej liryki autora „Tęsknośći na wiosnę“ — pełnej erotycznych, „czułych“, jednak nie ponurych i beznadziejnych westchnień — stanowią te wiersze okaz dość wyjątkowy, tem więcej, że ich pessymizm nie wynika z miłosnych pobudek, ale ze źródła refleksyi, pokrewnych „Nocom“ Younga. W obrazie człowieka „blizkiego śmierci“ analogia ta jest dalsza, w „Tryumfie śmierci“ — bliższa. Umierający, widząc, jak „wszystko ginie“, co miał i czego nie miał — woła nieomal z rozpaczą:

Jedną przynajmniej ratujcie skrzynię,
W której nadzieję schowałem!

„Tryumf śmierci“ przypomina już wcale nie konwencyonalną, ale zasadniczą ideę trenów Younga. Radosne oczekiwanie wyzwolin od męki doczesnej ujmuje Karpiński w zwrot pod adresem śmierci, utrzymany całkowicie w tonie wykrzyków angielskiego poety:

Tyś jest najlepszą mistrzynią mej wiary,
Ty kończysz życia ziemskiego przykrości,

Ty mi się stajesz pierwszym darem z kary.
Otwierając mi wielkie drzwi wieczności.

Równie na karb „youngizmu“ położyć można śmiało koncepcyę wiersza pt. „Smutek“. Strona dekoracyjna tego utworu — bodaj wyjątkowa w poezyi Karpińskiego — przypomina żywo „Kościół śmierci“ Feutry'ego. Występuje tu szereg uosobień, które składają się na ową charakterystyczną *„danse macabre“*, prowadzoną przy wtórze ponurych refrenów lutni Younga i na tle dekoracyi, stosownie dobranych przez jego naśladowców. Smutek w wierszu Karpińskiego siedzi „między tęsknotą i rozpaczą“; popija napój, który przyrządza tęsknota, mieszając łzy z piołunem. Tło stanowi — może pod wpływem „pieśni Ossyana“ — naga, skalista ściana, z której wierzchołka ponuro rozlega się krakanie kruków i krzyk puhacza. Ilekroć wstanie smutek z miejsca i gdziekolwiek skieruje ponure oblicze — tam:

„... gorącym jego oddechem sparzone
Pomdlały trawy, usechł liść zielony“.

Nikt nie potrafi uchronić się przed zabójczym wzrokiem smutku:

„Xiążęta ziemi! schylcie się w pokorze,
Nie obronią was twierdze niedobyte,
Ani ogromna straż przy waszym dworze,
Ani imiona w kraju znakomite“.

Kto chce porównać zupełną odrębność nastroju — niech przeczyta wiersz Karpińskiego, nazwany również „Smutkiem“, zamieszczony w drugiej księdze pieśni [1]): utwór „czuły“, utrzymany w ulubionym i właściwym muzie Karpińskiego tonie sentymentalno-sielankowym, zupełnie skutkiem tego różny od owego ponurego i pełnego jaskrawych zgrzytów „Smutku“ z 1782 roku.

Obszerny wiersz pt. „Sumienie“, zamykający I. tomik „Zabawek“ — później, w zbiorowem wydaniu dzieł Karpińskiego pomiędzy „wiersze różne“ zaliczony — posiada zupełnie podobny plan sytuacyjny do dekoracyjnej strony „Myśli nocnych“ Younga i przypomina owe winiety, które zdobią przekład Letourneura. Przytem i tok myśli, użycie pierwszej osoby w opowiadaniu, ogólny stan moralnej depresyi opowiadającego — wszystkie te znamiona czynią z utworu Karpińskiego, zwłaszcza w pierwszej części,

[1]) Zob. Karpinski Fr. „Dzieła“ Warszawa 1806.

stosunkowo najczystszy w poezyi jego okaz, na którego kreacyę wpłynął ów specyalny kierunek elegijny, wytworzony pod działaniem „Nocy“ i innych dzieł pokrewnych w poezyi europejskiej.

Oto „noc przyszła“; nie dla każdego jednak oznacza ona spoczynek. „Za lat młodszych ja także tak szczęśliwy byłem“ — spowiada się bohater wiersza —:

Wpośród nocy głębokiej sam wesół chodziłem
I patrząc na ten księżyc i na tych gwiazd zgraje
Z pociechą śpiewał temu, który im bieg daje.
Dzisiaj je blade widzę, chociaż świecą jasno:
Między łzami mych oczu promienie ich gasną“.

W oddali „szum wody przeszłą świata przypomina karę...“

Ptak nocny inszym dla mnie stając się tyranem
Okropny głos swój miesza z nocą i z mym stanem
. . . . . .
Wezmę żałosną lutnię i przez tęskne tony
Powiadam cichym ścianom stan mój uprzykrzony.

Jest bądź co bądź zjawiskiem zaciekawiającem, że wszystkie wymienione utwory Karpińskiego zostały ogłoszone w 1782 roku. W późniejszym rozwoju twórczości „Kochanka Justyny“ podobnych tonów niemal się nie napotyka [1]). Możnaby stąd wnioskować, że z „youngizmem“ zetknął się poeta na samym progu swojego zawodu literackiego — że jednak wkrótce odrzucił „przeraźliwe“ tony lutni Younga, jako zbyt brutalne dla jego „czułej“ organizacyi twórczej. Zupełnie podobne wrażenie wywarł na fantazyi Karpińskiego ponury koloryt „pieśni Ossyana“, czemu dał wyraz w sposobie przerobienia urywku z „Pieśni Selmy“ [2]).

* * *

Jeszcze bardziej nikłe ślady działania trenów Younga wskazać można w liryce drugiego przedstawiciela sentymentalnego kierunku poezyi Stanisławowskiej: — Fr. D. Kniaźnina. Dekoracye księżycowe, napotykane niekiedy wśród ód tego poety, należy odnieść raczej do wpływu „Pieśni Ossyana“, tłumaczonych przez

[1]) Jako wyjątkowy, przytem słaby i zbyt konwencyonalny odgłos myśli Younga możnaby podać wiersz Karpińskiego „O znikomości świata“ z III ks. pieśni.

[2]) Zob. Szyjkowski Maryan „Ossyan w Polsce“ Kraków, Ak. Um. 1913 str. 52.

Kniaźnina, aniżeli „Nocy“ Younga — zwłaszcza że pozatem w motywach myślowych analogii nie dostrzegamy [1]). Bodaj jedynych prawdopodobnych odgłosów lutni Younga doszukiwać się można w „Żalach Orfeusza nad Eurydyką“. Pomijając analogie ogólne, które sama natura pomysłu nasuwa, z pośród licznych, niewątpliwych reminiscencyi klasycznych i „Trenów“ Kochanowskiego wydzielić się jednak dadzą pewne motywy, właściwe „Myślom nocnym“ Younga. Znajdujemy je w trenie XI i XII. Żal XI, zatytułowany: „Błąka się po nocy“ — posiada koloryt bardzo pokrewny elegiom angielskiego pisarza. Zaczyna go inwokacya do nocy, która dla jednych jest „snu matką“ — innych jednak, uciskanych „gorżką boleścią“, pokrzepić nie zdoła. Ich rozpacz pogłębia jeszcze cisza nocna, przerywana krzykiem „ptaków nieszczęsnych“, puszczyka i sowy; nawet „światłość blada“ księżyca potęguje boleść, przypominając, że już nigdy te promienie nie oświecą tej najdroższej, którą porwała śmierć — na zawsze.

Żal XII jest kontynuacyą poprzedniego trenu. Przedstawia w dalszym ciągu rozpacz osieroconego męża na tle zbliżającej się do końca nocy, po której dla wszystkich wzejdzie słońce-radość a tylko on jeden, Orfeusz, pozostanie „niemy, ponury“.

Zważyć trzeba, że oba wymienione „żale“ Kniaźnina są zupełnie wolne od wspomnień klasycznych i posiadają w porównaniu z innymi istotnie odmienny koloryt i różny nastrój elegijny, który przypomina zarówno „Noc“ III („Narcissa“) angielskiego oryginału, poświęconą opłakiwaniu córki, jak i drugą część VI tej (The infidel reclaimed), opisującą żal nad stratą żony. Analogie polegają na ogólnym nastroju i stronie dekoracyjnej, tak ściśle z tym nastrojem związanej; bardziej szczegółowych podobieństw przytoczyć nie umiemy. Ale też stwierdzenie istnienia pewnej, tak ważnej dla genezy nowych prądów sfery wrażeniowej, która już nie jest obcą liryce Stanisławowskiej — zupełnie ogólnym założeniom naszym wystarcza.

Z tego punktu widzenia wspomnieć jeszcze musimy o obszernej elegii Kniaźnina „Na śmierć Julusi“. Występuje tu ta sama, typowa dla „Nocy“ Younga, kombinacya elegijno dydaktyczna: z żalu nad śmiercią młodego dziewczęcia wyłania się szeroko rozprowadzony motyw znikomości życia, „pasma niewoli“,

[1]) Por. Kniaźnina liryków Ks. I. Oda 18 „Do Nocy“.

„żalów i zgryzot nawały"; z tego motywu przedewszystkiem wyrośnie późniejszy, romantyczny „ból życia", który rozpleni się, jak bujny porost na cmentarnej glebie utworów Younga, Gray'a i Hervey'a.

Obok Karpińskiego i Kniaźnina postawić trzeba Adama Czartoryskiego, jako również przedstawiciela kierunku sentymentalnego. Jest nim ks. Adam jako autor „Barda polskiego", na który to utwór zwrócono bliższą uwagę od niedawna. Dziś, kiedy pierwotny tekst tej elegii wyszedł drukiem [1]), posiedliśmy możność dokładniejszej oceny, czem był ten poemat już w 1795 roku. Jego wysoką wartość w polskim ruchu ossyanicznym zaznaczyliśmy już na innem miejscu, określając utwór Czartoryskiego jako pierwszy polski „krzyk bardów" [2]). Pod tym względem redakcya pierwotna odpowiada w zupełności rozszerzonemu tekstowi z 1840 roku; tylko niektóre rysy Dantejskiego mistrza z „Komedyi" uzupełniły później maskę celtyckiego śpiewaka.

Natomiast o wiele ważniejsze są zmiany, których dostrzegamy, porównywając dwa teksty ze stanowiska „youngizmu". Jest wogóle trudno zadecydować, czy reminiscencye „Myśli nocnych" w „Bardzie" Czartoryskiego dostały się tam drogą bezpośrednią, zważywszy wybitnie ossyaniczny charakter tego dzieła. Motyw rozpaczy ojca na widok mordowanej córki (w. 487 sq) jest wprawdzie bezpośrednio analogiczny, jednakże okoliczności, wśród których dokonywa się ta zbrodnia i, co ważniejsza, istota ojcowskiego żalu, wybuchającego szeregiem namiętnych przekleństw — wcale nie odpowiada trenom Younga.

Analogii poszukiwać trzeba gdzieindziej: w ogólnych refleksyach dydaktycznych, pozbawionych patryotycznego podkładu. I jest rzeczą szczególną, że tego rodzaju myśli, które zaczepiają już wprost o dzieło anglikańskiego pastora — zostały w późniejszej redakcyi usunięte. W szczególności wyrzucono z pierwotnego tekstu osobny ustęp, liczący 18 wierszy, a oddzielający tamże monolog dziewicy od monologu młodzieńca. W ustępie tym rozpatrywał autor

[1]) Ad. ks. Czartoryski, Bard polski 1795 r., wyd. i wstępem poprzedził Józef Kallenbach w „Arcydziełach polskich i obcych pisarzy" Brody, u Westa. 1912 r.

[2]) Zob. „Ossyan w Polsce" str. 78. Por. nadto: Włoch Władysław, Polska elegia patryotyczna w epoce rozbiorów, w „Pracach historyczno-literackich" Nr. 6 Kraków, 1916.

wzorem Younga w formie inwokacyi do „rozkoszy“ „omyloną wolę“ jej darów. Jeżeli dodamy, że inne podobne refleksye, napotykane w pierwotnej redakcyi „Barda“ tu i ówdzie[1]) — zostały konsekwentnie później wykreślone, dojdziemy do ciekawej konkluzyi, a mianowicie: poszczególne drobne motywy w „Bardzie polskim“ z 1795 roku o charakterze ogólno-dydaktycznym, zgodnym z duchem czasu XVIII wieku i z kierunkiem refleksyjnej strony trenów Younga — znikają w późniejszej przeróbce poematu księcia Adama, pozostawiając zupełną swobodę tonom elegijnym, których wyłączną podstawę tworzy żal patryotyczny. Ze stanowiska literackich filiacyi przemianę tę określić można jako zupełne stłumienie płaczu Younga przez rozpacz Ossyana.

VII.

Zapomnianym dziś zgoła, a niesłusznie, przedstawicielem nowych kierunków w polskiej literaturze Stanisławowskiej — jest przyjaciel Kniaźnina, Ignacy Bykowski (ur. 1750 r.). Talent nie wybitny, ale niezwykle wszechstronny, próbował sił swoich w różnych formach literackich, zarówno w prozie, jak i w poezyi. W prozie uprawiał głównie powieść, nieoryginalną, ale ze względu na rodzaj pomysłów belletrystycznych zasługującą na uwagę. Tak między innemi przerobił Bykowski w 1792 roku opowiadanie pt. „Sydnej i Wolsan, powieść angielska“ z francuskiego oryginału d'Arnauda, sentymentalnego naśladowcy „Nowej Heloizy“ Roussa[2]); o dwa lata wcześniej zastanawiał się „porucznik wojsk rosyjskich“ — jak się na jednym ze swoich utworów podpisał — nad kwestyą „Czyli dusza bardziej bywa wzruszona przez rozkosz czyli też przez smutek“ (Mińsk 1790 r.).

Te skłonności sentymentalne Bykowskiego zaznaczyły się wyraźnie w jego poetyckich próbach. Tutaj uwagę naszą zwraca w pierwszej linii niewielki zbiorek wierszy, ogłoszony w Warsza-

[1]) Por. np. w w. 379–382: O ty, niebo na ziemi, niepodległa cnoto!
Twej skazy nie zagładzi potęga, ni złoto:
I ten tylko szczęśliwy, kto się z tobą czuje,
Kto się z twojego toru niczym nie skieruje.

[2]) Zob. Szyjkowski Maryan „Myśl Jana Jakóba Rousseau w Polsce XVIII. w.“ Kraków, Ak. Um. 1914 str. 248.

wie w 1787 roku pt. „Wieczory wiejskie“ (8-o str 70). Mamy tu wszystkiego po trochę: ody pseudoklasyczne („Do Katarzyny II. na nowy rok 1774“, „Na elekcyę Stanisława Augusta“), wiersze w guście Trembeckiego („Przy oddaniu pieska Bonońskiego“), satyry, przypominające Węgierskiego („Szczęśliwe życie proboszcza na parafii“), autobiograficzny „list“ „do Tadeusza“, przeróbkę utworu Woltera („Opisanie Ferney“), „dwa (prozą) chóry do tragedyi Brutusa“, scenę z tragedyi „Altemira“, Lafontenowską bajkę („Wilk moralista“) — ale obok wiersze o pewnych rysach odrębnych, jak „Milczenie“, „Osobność“, „Do serca“, a zwłaszcza obszerniejszy poemacik pt. „Groby umarłych oraz nadgrobek matki mojej“.

Ten ostatni utwór — to jedyne w Polsce, o ile nam wiadomo, wyraźne naśladownictwo „Grobów“ Hervey'a, oparte na francuskiej przeróbce tego dzieła, wydanej pt. „Méditations sur les tombeaux par Hervey, traduites de l'anglais“ Paris 1771 (Chez Lacombe)[1]). U wstępu kreśli Bykowski plan sytuacyjny: poeta pędzi życie w samotności, zdala od ścierania się żądz ludzkich, obok pagórka, położonego nad szemrzącym strumieniem i opodal gmachu:

Kędy umarłych schronienie
W nim ołtarz samym łzom poświęcony,
Po stronach jęk i westchnienie.

Posępne jodły cienistym szykiem
Obwodzą to pomieszkanie;
Sowy, puszczyki wrzaskliwym krzykiem
Nieraz pomnożą wzdychanie.

Ów „Kościół ogromny“ stoi wpośrodku tysiąca grobów, pomiędzy którymi lubi błądzić poeta, snując refleksye na temat znikomości życia wobec nieubłaganego prawa śmierci. Po kolei zatrzymuje się poeta nad grobem dziecka (kreśląc rozpacz matki), młodzieńca (opisując żal ojca i narzeczonej), pięknej Temiry (dziś

[1]) O wiele mniej pewne i wyraźne analogie z „Grobami“ Hervey'a wykazują rozmyślania Kniaźnina na tle grobów wawelskich w odzie „Do Krakowa“ (od ks. I); ten typ elegii patryotycznej, który u nas znalazł najpełniejszy wyraz we fragmencie poematu Edwarda Lubomirskiego („Groby w dniu śmierci Tad. Kościuszki“ 1821. Cz. I.), rozwija się na drodze ossyanizmu i dopiero za tem pośrednictwem da się sprowadzić do dzieł Younga i Hervey'a, jako prawzorów.

„kawał zgnilizny"); staje obok wspaniałego grobowca możnych tego świata, oburzając się na częste kłamstwa pochwalnych napisów — aż wreszcie, zatrzymawszy się nad mogiłą matki, wypowiada ogólną naukę moralną, którą wysunął z tego przeglądu:

O groby! wasze smutne widoki
We mnie sprawiły odmianę,
Odtąd już do was zwracam me kroki,
Próżności służyć przestanę.

Świat jest obłudą i omamieniem,
Boleści naszych przyczyna,
Momenta nikną z słonecznym cieniem,
Człek żyć po śmierci zaczyna.

Cały szkielet pomysłu przejął Bykowski z głośnego utworu Herveya we wspomnianej przeróbce francuskiej. Ta przeróbka została przeprowadzona na tych samych zasadach, których trzymał się również Letourneur w swojej pracy nad „Nocami" Younga: zmniejszono balast dydaktyczny i wprowadzono podział wedle różnych, poruszonych myśli — jednem słowem starano się również z „Herveya Anglika" zrobić Francuza, odpowiadającego sentymentalnym skłonnościom szerokich mas francuskich. Bykowski oparł się na tym wzorze, a mianowicie na następujących jego partyach: I Méditation. Sur le respect des temples, II. Méd. Sur les tombeaux en général. III. Méd. Sur le tombeaux d'un enfant. IV. Méd. Sur le tombeau d'un adolescent. V. Méd. Sur le tombeau d'un jeune époux. XIII. Méd. Sur la vanité des inscriptions. XIV. Sur les tombeaux des grands du monde.

Widzimy, że zarówno układ ogólny, jak nawet i szczegółowe następstwo obrazów oraz refleksyi — jest w obu dziełach niemal identyczne. Tych ram się trzymając, dodaje Bykowski od siebie na końcu „nadgrobek matki" — nadto zaś nie znajdujemy u Herveya niektórych szczegółów sytuacyjnych, które pomieścił poeta polski na wstępie swojego utworu. Te rysy posiadają pewne sielankowe zabarwienie — i mogły powstać pod wpływem drugiego, głośnego dzieła angielskiego, które atmosfera „youngizmu" wyhodowała: Gray'a „Elegy written in a country church-yard". Ponadto posiada poemat Bykowskiego formę, bardzo zbliżoną do „Elegii": budowę stroficzną, czterowierszową, o rymie przekładanym; jedynie różni się nieco krótszym, co drugim w zwrotce

wierszem, który u Bykowskiego liczy 8 zgłosek, podczas gdy u Gray'a jest jednolicie dziesięcio-zgłoskowy [1]).

Tytuł zbiorku: „Wieczory wiejskie“ — nie jest oryginalny. Utworzył go Bykowski przez analogię do nazwy publikacyi którą w rok później ogłosił bezimiennie w Warszawie pt. „Nocy wiejskie“ (1788) Nie podał przytem autor, że nowe to dzieło, zamieszczone na początku i nadające tytuł całej tej książce (8-o str. 260) — nie jest utworem oryginalnym lecz urywkiem wierszowanej przeróbki francuskiego poematu prozą w 10 pieśniach), pióra znanego naśladowcy Younga. J. Ch Thielbaulta de la Veaux (1749 † 1817). Bykowski, wspominając w jednem miejscu Warszawę, usiłuje jakoby zlokalizować treść obcą; niemniej jednak poza ramy dość ścisłego tłumaczenia „Nocy“ pierwszej i drugiej nie wychodzi.

„Nuits champêtres“ de la Veaux'a, wydane drukiem w Berlinie w 1784 roku, to stwierdzona, dość szczególna kombinacya trenów Younga z sielanką Gessnera [2]). „Noc“ pierwszą, noszącą nagłówek „wieś“ wypełnia w ramach pomysłu Younga całkowicie osnowa, zaczerpnięta z motywów Gessnerowskich, w szczególności z idylli szwajcarskiego poety pt. „Życzenie“ (der Wunsch), która posiada znaczenie programowe; przytem i zasadnicze hasła Roussa nie pozostały tutaj bez wpływu. Treść ta opiera się na myśli powrotu do stanu natury, na przeciwstawieniu piękna wsi i czystości etycznej „sielan“ brzydocie i deprawacyi miast, na hasłach liberalnych, wprowadzając przytem dekoracye i figurki typowo gessnerowskie (chatka, ogródek, strumyk, słowik, trzoda, pasterze, pomiędzy nimi stary dobrze znany w Polsce Palemon). Dopiero opowiedziana pod koniec tej „Nocy“ miłosna historya Lucety i Licydasa mogłaby w ogólnem ujęciu przypominać historyę o Aspazyi i Lizandrze, zamykającą „Noc“ VII Younga w przeróbce Letourneura.

Zato cała „Noc“ druga dzieła de la Veaux, przez Bykowskiego wierszem oddana (nosi tytuł „Bóg“) — jest jakby wariantem licznych, pospolitych u Younga dygresyi moralno-religijnych, jednakże bez śladu melancholijnego kolorytu angielskiego utworu. Ten występuje wyraźnie dopiero w późniejszych „Nocach wiej-

[1]) Zob. „The poetical Works of Gray“ Paris, an VI, str. 154.

[2]) Zob. Baldensperger Fern. „Young et ses „Nuits“ en France“. Études d'histoire littéraire, Paris 1907, s. 86.

skich", zwłaszcza w ostatniej („Śmierć"), opartej na motywie apoteozy śmierci a potępienia doczesności. Całe dzieło de la Veaux doczekało się przekładu polskiego dopiero w 1808 roku, w prozaicznem opracowaniu Stanisława Szymańskiego; nadto wyjątki z niego (między nimi urywek z „Nocy" ostatniej) ogłosił J. J. Styczyński w „Dzienniku wileńskim" w 1817 roku, powołując się w osobnej nocie na przekład Bykowskiego[1]).

Urywek „Nocy wiejskich" nie wypełnia całości cytowanej publikacyi zapomnianego modernisty z epoki Stanisławowskiej. Obok tej pracy znajduje się szereg utworów drobniejszych. Pomiędzy nimi spotykamy (bez podania źródła) przekład Pope'a „Listu od Heloizy do Abelarda" (z tegoż autora przetłumaczył osobno Bykowski poemat „Porwanie loku"). Głośną tę „heroidę" przekłada u nas również Węgierski; jest to utwór, który w drugiej połowie XVIII wieku wiele łez wywołał i na rozwój elegii na Zachodzie Europy wywarł wpływ znaczny. Pierwsze tłumaczenie francuskie pojawia się w 1751 roku; potem tłumaczy we Francyi wielu innych, pomiędzy nimi Colardeau[2]).

Posiada Bykowski, jak widzimy, zdolność o bardzo szerokiej skali, ze stałą wyraźną skłonnością poszukiwania nowych, sentymentalnych wzorów. W epoce Stanisławowskiej ujść może — w braku innych — za przedstawiciela polskiej „anglomanii", która coraz liczniejszych zwolenników zdobywa sobie w ówczesnej Francyi. Oczywiście jest Bykowski „anglomanem" z łaski francuskiej: Letourneur i de la Veaux uczą go „youngizmu", d'Arnaud sentymentalnych „angielskich" opowiadań, Wolter wreszcie anegdot z angielskiej historyi, któremi wypełnia drugą część „Wieczorów wiejskich", ogłoszoną w Warszawie w 1788 roku; tu również wymienia Bykowski szereg nazwisk poetów i prozaików angielskich, takich jak: Chaucer, Cowley, Milton, Dryden, Swift i inni.

W praktyce nie umiał Bykowski zdobyć się na bardziej samodzielny, obszerniejszy pomysł. Poprzestał na wierszach ulotnych.

[1]) „Nocy wiejskie pana de la Veaux z franc. przez St. Szymańskiego" Lipsk 18 8; w przedmowie wzmianka o Roussie. „Z Nocy wiejskich p. de la Veaux wcale tłumaczenie wyjątków przez J. J. Styczyńskiego" Dziennik Wileński 1817 I. s. 216.

[2]) Potez op. c.; na przeróbce Colardeau'a oparł węgierski swój przekład „Listu" Pope'a; praca ta jednak wyszła drukiem później (1795), aniżeli tłumaczenie Bykowskiego.

Z tych na szczególną uwagę zasługują jego „pieśni“, ogłoszone razem z przekładem „Nocy wiejskich“. O odrębności nastroju w tych wierszach na tle liryki Stanisławowskiej świadczą już same tytuły: Tęsknota, Czułość, Rozpacz, Niestałość, Przestroga. Jest to istotnie bardzo interesujący zbiorek wierszy erotycznych o elegijno sielankowym podkładzie, a formie zgrabnej, stroficznej, naprawdę śpiewnej. Rozczytywanie się w idyllach gessnerowskich oraz w utworach elegików francuskich, zależnych od angielskich wpływów — odbija się w „pieśniach“ Bykowskiego wyraźnie.

* * *

Równie zapomnianym dziś utworem poetyckim, który należy do sfery działania „Myśli nocnych“ Younga — jakkolwiek zależność jest tu zupełnie innego rodzaju, aniżeli w twórczości Bykowskiego — jest dzieło Mikołaja Wolskiego z 1784 roku, ogłoszone jednak drukiem dopiero po śmierci autora w 1804 roku na łamach „Nowego Pamiętnika Warszawskiego“ pt.: „Dwie Nocy czyli rozmyślania o sztuce gwiazdarskiej; wiersz do WImc. Xdza Marcina Poczobuta — przez Mikołaja Wolskiego 1784, dzieło pogrobowe“ (XIII s. 96 sq i 237 sq). Jest to poemacik naukowy w guście Aratosa — naśladujący jednak niewątpliwie w ogólnem założeniu dzieło Younga. Analogie wskazuje sam tytuł, ponadto widoczne są one we wstępie do pierwszej „Nocy“, który zawiera piękny opis wieczoru, wskazanie wspaniałej jego szaty, jako świadectwa istnienia Boga, inwokacyę do nocy z prośbą o natchnienie — wreszcie całe opowiadanie w osobie pierwszej. O dalszej, właściwej treści, informuje sam autor na wstępie każdej „Nocy“: „O początku i dawności sztuki gwiazdarskiej; krótkie wspomnienia o jej zaprowadzeniu, upadkach i powstaniach aż do naszych czasów. Nadzieja przyszłego tej sztuki rozwoju i chwały“.

Zupełnie podobną treść i formę (parzysty 13-zgłoskowiec) posiada i „Noc“ druga; ponadto dodał autor obfite u końca objaśnienia naukowe, które zajęły więcej miejsca, aniżeli tekst wierszowany.

W osnowie drugiej „Nocy“ spotykamy polemikę z głośną rozprawą Roussa, która stanowi ciekawy przyczynek do dziejów myśli „cnotliwego filozofa“ w Polsce XVIII wieku:

Cóż się za głos o uszy me naprzód obija?
Głos, przyjaciel ciemności, co światłu nie sprzyja:

„Człek jest — wola posępny Genewy wygnaniec -
„Człek jest podobny zwierzom na ziemi mieszkaniec.
Oni wolni, on pęta na swą wolność daje.
Sili swój przemysł, żeby skaził obyczaje.
Cóż zyskał, wycieńczony trudnemi nauki?
Zawsze byli nad mędrców dzielniejsze nieuki".

Przecóż na się niebaczny, sędzio zbyt surowy
Obracasz twą wymowę na hańbę wymowy?
Naganiając szperania, sam się w nich nie widzisz
I chcesz nieszczęścia świata, bo go nienawidzisz.
Dajmy, żebyś przekonał, cóż świat z tego kupi,
Że się dowie, iż ten jest szczęśliwy, kto głupi?

. . . . . .

Nie przywłaszczaj tak śmiało obyczajów dziczy,
Kto ma więcej nauki, więcej ma słodyczy.

Mamy tu interesujący, w polskie rymy przybrany odgłos owego głośnego sporu, który w całej Europie wywołało wystąpienie Jana Jakóba; a zarazem przykład, jak w ramach pomysłu Younga mogły były swobodnie poruszać się racyonalistyczne idee wieku „oświecenia". Cały też utwór Wolskiego nosi wybitne piętno szkoły pseudoklasycznej i, pomimo niewątpliwych śladów wpływu „Myśli nocnych", pozbawiony jest wszelkich „romantycznych" znamion.

VII.

Na ostatnie lata wieku „oświecenia" przypada czas pierwszej recepcyi „Pieśni Ossyana" na gruncie polskim. Nadciąga z Zachodu ponury bard celtycki z lutnią, nastrojoną na te same, minorowe tony, które rozbrzmiewały w „Myślach nocnych" Younga. Tylko brzmienie tych ossyanicznych trenów jest znacznie potężniejsze i czystsze; wolna od moralizatorskiego gadulstwa anglikańskiego pastora — odzywa się ta „nowa" pieśń głosem o wiele donioślejszym i zniewala wszystkie „czułe" dusze, które przeżyły już Younga a nie chcą się zadowolić Gessnerem.

W głośnych biadaniach Fingalowego syna — głuchnie skarga osieroconego ojca; podnosi się ból o całą skalę patryotycznej pobudki, urasta mogiła, pokrywająca zwłoki drogich osób, do wielkości kurhanu, w którym złożono na wieki trupa całego narodu.

Tak przedstawia się sprawa na Zachodzie; to samo dzieje się u nas — jednakże dopiero po 1815 roku. Pierwsza bowiem

polska recepcya „ossyanizmu“ z końcem XVIII stulecia jest niejako dopiero mechaniczną transplantacyą motywów ossyanicznych, która dokonała się stosunkowo tak rychło niewątpliwie i z tej przyczyny, że zdołaliśmy już przed nią zapoznać się z „youngizmem“, bodaj w najogólniejszych i przeważnie nie bezpośrednich jego reprodukcyach. Ta pierwsza fala ossyanizmu, która do Polski dociera, wydaje trzy najwcześniejsze wersye, dwie dumy Niemcewicza, nieopublikowany podówczas poemat ks. Adama Czartoryskiego („Bard polski“), zachwyt — więcej teoretyczny, niż praktyczny — Karpińskiego oraz kilka piosenek Kniaźnina. Rozlewa się ta fala, jak widzimy, nieszeroką strugą — i bardzo rychło wsiąka w grunt, pozornie bez śladu.

Niemcewicz, który „pieśni Ossyana“ poznał podczas swojego pobytu w Anglii, niewątpliwie zetknął się wtedy i z „youngizmem“. Kto wie, czy jeszcze nie tych czasów sięga przekład „Elegii“ Graya, ogłoszony w 1803 roku w wydaniu Mostowskiego (tom II. s. 537) — przekład określony przez Niemcewicza w tytule jako „naśladowanie“, oparte zapewne na oryginale, a odznaczające się zgrabną formą stroficzną; pokrewnym utworem jest również w tem wydaniu wydrukowane tłumaczenie z Thomsona pt. „Uwagi nad nędzami życia ludzkiego“.

W oryginalnej jednak liryce wolał Niemcewicz słuchać raczej Ossyana, aniżeli Younga. Tak kiedy pisał elegię patryotyczną na wiosnę 1793 roku („Wiosna“) — przypomniał mu się pasterz, który wśród „samotnych“ skał Szkocyi „żałośnie nuci rymy już nieznane“, opłakując przeszłość upadłego narodu.

Zresztą potępił Niemcewicz niedwuznacznie czułostkową przesadę polskich wielbicieli „Myśli nocnych“ i „Nowej Heloizy“, stwarzając kapitalną postać Starościny w „Powrocie posła“. Mówi o niej Agatka zaraz na początku komedyi:

„... zawsze nieszczęśliwa, we dnie spać się kładzie,
A całą noc się tłucze w dzikiej promenadzie.
Płacze, patrzy na miesiąc, gada do obłoków,
Wzywa jakichciś cieniów, jakichciś wyroków“.

Jest to wyraźna satyra na youngizm. Potwierdza to sama Starościna, kiedy w ósmej scenie II. aktu opłakuje śmierć szambelana w następujący sposób:

»*Ils sont passés pour moi* te chwile miłośne,
Zostały się cyprysy i ciernie nieznośne.

Dni moje pełne smutku i pełne żałoby,
Z tobą ja Younga mieszkać będę między groby
(dobywa nocy Younga i czyta, przerywa czytanie i woła)
O Youngu! twoja córka, twa córka kochana,
Nigdy nie była warta mego szambelana.

Niemcewicz, jak widać, rozumiał i odczuwał ból patryotyczny Ossyana; natomiast raziła go afektacya „czułych ludzi". Przypuszczać też można, że wydając drukiem „Barda polskiego" on to, nie zaś Czartoryski, pousuwał ustępy o charakterze zbliżonym do elegii angielskiej, zaznaczając przez to tem silniej ossyaniczny typ tego poematu [1]).

* * *

Pierwsze dziesiątki lat w literaturze Polski porozbiorowej są dla rozwoju zawiązków nowego kierunku krytyczne. Stwierdziliśmy, że ten czas przesilenia, wywołany u nas pod wpływem reakcyi klasycznej we Francyi porewolucyjnej — dotyka zarówno wszystkich nowych pędów: gessneryzmu, roussoizmu i ossyanizmu. Pomimo wszystko jednak nie znikają one w tym czasie bez śladu, wegetują w formach ułamkowych i przebywają zwycięsko ów czas przełomowy. Gessneryzm znajduje przytułek w poezyi austryackiego zaboru, wystawionej na bezpośrednie działanie wpływów niemieckich; sentyment Roussa i dekoracye Ossyana stwierdzają swoją żywotność w zwolna, ale stale po nowej drodze rozwijającej się powieści polskiej.

Najgorzej przedstawia się sprawa z „youngizmem". Ten bowiem faktycznie stracił swoją racyę bytu wobec istnienia zjawisk pokrewnych, o pełniejszym jednak i czystszym typie; utrudnia to a nieraz wręcz uniemożliwia lokalizacyę analogii, które zwielokrotniają się w miarę ciągłego przybywania głośnych dzieł sentymentalnych.

Skąd płynie melancholia pieśni Andrzeja Brodzińskiego, jedynego bodaj przedstawiciela „czułości" w poezyi Księstwa Warszawskiego? Przedewszystkiem z duszy poety, urodzonego pod

[1]) Wyjątkowo bliskich analogii z „Nocami" Younga — zarówno w ogólnem tle, jak i w zasadniczych motywach treści — dopatrzeć się można w później ogłoszonym wierszu Niemcewicza pt. „Dumanie w wieczór" (Zob. Dzieła J. U. Niemcewicza, Kraków 1884, tom I, s. 195).

złowróżbną gwiazdą, podatnej na smutne wrażenia, skłonnej do melancholijnych roztrząsań. Ale na taką a nie inną formacyę tej „czułości", która jest — jak mówi poeta — „wszystkich jego smutków przyczyną", oddziałała niewątpliwie lektura. Ta czułość Andrzeja Brodzińskiego już nie jest identyczna z sentymentem Karpińskiego, wbrew twierdzeniu samego poety, że on za lutnią Karpińskiego „jak mógł tak ważył się nucić" [1]). Jest ona znacznie więcej nowożytna — więcej bodaj, niż Wiesławowy sentyment brata, Kazimierza. Andrzej nie potrzebuje, jak Young i jego naśladowcy, podniecać się widokiem trupa; obywa się bez dekoracyi Ossyana; niezawsze nawet wzorem St. Preux i Wertera podaje udrękę miłosną za powód smutku. Nie zarzucając jeszcze całkowicie sielankowych motywów Gessnera — umie jednak już drapować się w pozę, którą określa Ossyan jako „joy of grief", Werter odczuwa jako „Weltschmerz", René zaś jako „difficulté d'être".

Już idzie smutek. Z nim jego dworzany
Żal, tęskność moją obstąpili duszę,
Ci to moimi teraz będą Pany,
Ja, com panował — teraz służyć muszę.

Tak śpiewa poeta na grobie „straconej radości". W tych jego wyrafinowanych westchnieniach trudno doszukiwać się „youngizmu"; jakkolwiek im również w dalekiej przeszłości z prawa historycznej ewolucyi patronują — „Myśli nocne".

I możnaby orzec, że rola „youngizmu" — niezbyt wybitna i niezawsze wyraźnie występująca — kończy się w Polsce XVIII wieku, gdyby nie fakt stwierdzony, że we Francyi „youngizm" odżywa na nowo w drugim dziesiątku nowego stulecia i sięga aż w trzecią dekadę tej epoki. W 1811 roku wydaje Baour-Lormian swoje „Veillées poétiques", w których „Myśli nocne" kombinują się z wpływem „Pieśni Ossyana"; zjawiają się nowe przekłady „Elegii" Gray'a; w młodzieńczych próbach poetyckich Lamartine'a znać przejęcie się trenami Younga [2]).

I jakkolwiek renesans zawiązków romantyzmu w Polsce po 1815 r. coraz bardziej próbuje iść za radami pani de Staël i coraz więcej innych, niż francuskie, poszukuje wzorów — przecież utrwa-

[1]) Zob. Andrzej Brodziński „Zabawki wierszem", Kraków 1808 s. 177 „Napis na dziełach Karpińskiego".

[2]) Baldensperger, op. c. s. 108; Potez. op. c. s. 506

lone tradycyą tylu pokoleń związki duchowe z Francyą są jeszcze dość silne, ażeby i tym razem Francya stała się pośrednikiem dla drugiej w Polsce recepcyi Ossyana i żeby za jej przykładem zjawiły się ponownie próby elegii, które przypominają dawne, wyrosłe w sferze wpływów „Myśli nocnych".

Teraz jednak lokalizacya podobieństw jest jeszcze trudniejsza wobec wielkiej roli, jaką u nas w tych latach odgrywa Ossyan. Ten stwarza u nas obfitą poezyę elegijną w dwojakiej formie: rycerską i erotyczną. Śladów „youngizmu" trzeba doszukiwać się poza nią, pilnie zważając na istotę motywów sentymentalnych.

Z natury rzeczy ślady te nie mogą być ani zbyt liczne, ani zbyt wyraźne; pokrewne przytem filiacye mogą się tutaj łączyć. Znajdujemy je w poezyi Kazimierza Brodzińskiego, która w młodzieńczem swojem stadyum tak żywo reaguje zarówno na gessneryzm, jak i, nieco później, na ossyanizm — a dopiero w miarę dojrzewania wyrabia sobie, głównie pod wpływem Herdera, odrębne stanowisko.

Poezya grobów, oparta na motywach, które ustaliły „Myśli nocne" Younga — nie odpowiada zasadniczo Muzie autora „Wiesława", która „z pasterkami się chowała", a później, dojrzawszy, dopatrywała się w sferze tematów sielskich właściwego gruntu rozwojowego dla poezyi Słowian. Toteż próby tego rodzaju są w liryce Brodzińskiego odosobnione — należą zaś do wczesnych jego utworów. Mamy tu mianowicie na myśli dwa wiersze, drukowane w „Pamiętniku Warszawskim" w 1816 i 1817 roku, a to: „Duma nad grobem" (V. s. 446) i „Wiersz żałobny" (VIII s. 424).

Oba te wiersze opierają się na motywach, typowych dla poezyi Younga, Grava' i Hervey'a. „Duma nad grobem" jest apoteozą śmierci, jako ukojicielki wszystkich bolów doczesnych:

Kogo nadzieja zwodziła,
Kto nie miał szczęścia do ludzi,
Kogo wyczerpana siła
Próżną już walką nie łudzi:
Ten wreszcie idzie ku tobie
Po opiekę, cichy grobie.

Oto jest kres, jednakowy dla wszystkich: królów i nędzarzy, dobrych i złych, mądrych i głupich, starych i młodych Jak marne i znikome są wszelkie zabiegi doczesne w obliczu śmierci!

„Wszystko jest tylko połotne, Nie obecne, nie istotne".

„Życie na tym świecie bezdenne jest to naczynie". Wszystko bowiem przemija: a pewną jest tylko śmierć.

Analogiczne myśli ujmuje przytem w dekoracyę Younga „Wiersz żałobny": [1]

Na łono nocy dzień smutny
Obumarłą skłonił głowę
Nas gromadzi żal okrutny
Na modlitwy pogrzebowe.

Jeńcy Śmierci! my w niedoli,
Idźmy płakać u jej bramy:
Wywołuje nam powoli.
Co cenimy, co kochamy.

Noc wstępuje w dniowe ślady,
Prace lata jesień roni,
Za radością smutek blady
A za życiem śmierć nas goni.

„Cmentarzem jest ta ziemia", z grobami krąży, a to, co się po niej błąka, „do swych grobów dąży". Każdy, jakąkolwiek idzie drogą, do mogiły trafić musi. „Śmierci człowiek się rodzi a próżnością żyje"; trudno mu przyzwyczaić się do myśli, że tu, na ziemi, pobyt jego jest chwilowy, a właściwa, trwała egzystencya rozpoczyna się dopiero po tamtej stronie życia.

A przeto „po co płacze zmarłych śmiertelnik w żałobie?" Wszakże oni stanęli już u kresu walk doczesnych.

Wiara się niepewności przybytków nie boi
I samo widmo śmierci śmiało w kwiaty stroi.

Powrócił duch do swojej prawdziwej ojczyzny — do Boga.

Boskiem to jest, co ciągle ku Bogu dążyło,
Musi wrócić ku Bogu, co Boskiego było.

Cały tok myśli tego obszernego wiersza, pisanego formą zmienną, to długim, pseudoklasycznym aleksandrynem, to w śpiewnych zwrotkach ośmiozgłoskowych — jest jakby parafrazą idei Younga; nawet ostateczny sens moralny „Myśli nocnych" rysuje

[1] „Dumę nad grobem" wydrukowano w wyd. zbior. dzieł Brodzińskiego z 1842 r. (Wilno) tom I. s. 93 w tekście odmiennym, aniżeli w „Pam. Warsz."; opieramy się na redakcyi późniejszej. „Wiersz żałobny" ogłoszono w temże wyd. w dwóch różnych redakcyach: w tomie I. s. 96 pod nagłówkiem „Pogrzeb przyjaciela" i w tomie II. s. 215 pt. „Wiersz żałobny"; ten ostatni zgodny z tekstem „Pam. Warsz.«

się w wierszu Brodzińskiego całkiem plastycznie. A jeżeli przypomnimy, że w tym samym roku drukuje „Pamiętnik warszawski“ naśladowanie drugiej „Nocy“ Younga, pióra Konopackiego — okaże się, że nawet bezpośrednie działanie tego utworu w tych latach na myśl polską nie jest wykluczone [1]).

Teoretyczne poglądy na istotę poezyi elegijnej wyłożył Brodziński w znanej rozprawie „O elegii“; niestety jest tu autor „Wieslawa“ więcej bodaj, niż gdzieindziej, reproduktorem, nieraz niewolniczym, opinii Herdera. Zgadza się na koloryt melancholijny, byle nie ponury, przyznaje, że „wieczór i noc, owa chwila ciszy i samotności“ jest dla poety elegijnego najmilsza, nie wyklucza jako tła „zbioru umarłych, gdzie parkan drewniany i krzyże długie cienie przed uchodzącem słońcem rozciągają“; sądzi jednak, że poeta elegijny powinien umieć „słodką melancholię od okropności rozróżnić“, zaś „niezawsze cmentarz i samotność pola być jego miejscem powinny“.

Wyliczając elegików różnych czasów i różnych narodów — do najwybitniejszych zalicza Brodziński Ossyana, cytując z niego wyjątki; jednakże i szkockiemu bardowi nie szczędzi zarzutu, iż przez „ciągłą melancholię i zawsze posępne obrazy... w nudność przechodzi“; wspomina krótko francuskich poetów elegijnych, nie pomijając naśladowców Younga (pomiędzy nimi wymienia i Colardeau'a). Mówiąc o elegiach angielskich — rozpoczyna Brodziński od Younga, „który oryginalnością swoich filozoficzno-religijnych elegii uderzył umysły“; jednakże zarzuca mu brak „smaku i czucia“, skutkiem czego „długie i jednostronne żale jego, upiększone czasem bardzo szczytnymi pomysły i obrazami, nigdy ciągle zajmować nie mogą. Prawdziwie elegicznem jest w pieśni czwartej opisanie śmierci i pogrzebu Narcyssa“.

Krótka wzmianka dostała się „Elegii“ Gray'a (wraz z pochwałą przekładu Niemcewicza); dłuższa — „Listom Heloizy“ Pope'a.

[1]) Na możliwość pośrednictwa Schillera („Fantazyi pogrzebowej“ i „Elegii na śmierć młodzieńca“) zwracamy uwagę w książce pt. „Schiller w Polsce“ Kraków. Akad. Um. 1915, s. 66—67. Również działanie „pieśni Ossyana“ nie jest tu bez znaczenia (zob. „Ossyan w Polsce“ s. 138 - 9). Prototypem jednak wszystkich tych wierszy, pokrewnych treścią i tonem — są w epoce romantyzmu „Myśli nocne“.

W późniejszych latach zajął się Brodziński polską elegią renesansową. Wydając w 1829 roku swój przekład łacińskich elegii Kochanowskiego, uważał za stosowne w obszernej przedmowie uchronić się od zarzutu anachronizmu i umotywować racyę bytu swojej publikacyi wbrew temu, że „powszechności dzisiejszej, zwróconej do smaku Anglików i Niemców do Poezyi sentymentalnej, nie może podobać się dawny naśladowca starożytnych“; a jednak Anglicy „obok czci dla Szekspirów i Bajronów dziś wydają i tłumaczą łacińskich poetów chrześcijańskich“.

* * *

Obok wymienionych obu elegii Brodzińskiego — spotykamy w owym czasie na łamach czasopism polskich niejeden utwór, zbliżony do nich myślą i nastrojem. Za kombinacyę Younga z Ossyanem poczytać trzeba wierszyk, drukowany w „Pam. Warsz.“ obok przeróbki Konopackiego pt. „Smutek“, a podpisany inicyałami A. G. Gorecki? — w VII. tomie „Pamiętnika“). Wystarczy przytoczyć wstępną zwrotkę:

Umilkły wiatry – milczy noc ponura
Znużona pracą spoczywa natura,
Śpią po mogiłach mężni bracia moi,
A do mnie nawet sen zbliżyć się boi.

Na znacznie obszerniejszą skalę zakreślony jest utwór pt. „Oda do śmierci“, drukowany w „Pamiętniku lwowskim“ w 1817 r. (III s. 361) — bardzo wyraźna i ciekawa próba połączenia motywów Younga z ossyanicznymi. Nieznany skądinąd autor, Stanisław Edmund Matkowski, rozpoczyna inwokacyą do śmierci w guście Younga, rozwijając znane refleksye na temat znikomości życia — poczem następuje zwrot do niewymienionego po imieniu starca, który ma rysy zarówno Younga, jak i Ossyana:

Ach! postrzegam cię starcze poważny i miły,
Biała cię jak śnieg szata całego okrywa,
Pokój cię i spoczynek wkoło otoczyły,
Siedzisz na brzegu skały, na której głęboka
Leży pomroka.
Poza tobą się wieczność rozciąga szczęśliwa,
Nad którą wszędzie cicha spokojność osiadła;
Lecz żeby w serce człeka rozpacz się nie wkradła,
Miłosierna nadzieja rzuca swe promienie,
Rozwidnia cienie.

Pod tobą huczy życia ocean wzburzony,
Niezliczona go mnogość pokoleń okrywa,
A kogo wściekłe fale w twe przybliżą strony.
Czuła go twoja ręka z toni wydobywa:
Wnet ścieżką, co się w ciemną przyszłość od cię snuje,
Blask mu wskazuje.

Następuje wyliczenie różnych wypadków, w których śmierć jest wybawieniem: skon na polu chwały (Żółkiewski), śmierć, która oswobadza lud od tyrana (Neron), obiecuje karę złym a ciche ukojenie dobrym, ściganym przez los w doczesności.

W tym samym roczniku „Tygodnika Wileńskiego", w którym ogłosił był Mickiewicz „Zimę miejską" — drukuje Józef Reyzner wiersz pt. „Cmentarz" (1818, VI. s. 169). W noc księżycową znalazł się poeta na miejscu wiecznego spoczynku; widok grobów, oświetlonych poświatą miesiąca — nasuwa mu szereg myśli, którym dał już był poetycki wyraz Hervey. Widzi, jak śmierć równa wszystkie stany; jak tylko pozornie różni się bogaty grobowiec od skromnej, darnią krytej mogiły: oboje jednakową treść kryją. Mogiła nawet większe sprawia wrażenie:

Jakże są tkliwe te proste mogiły,
Sypane przyjaciół dłonią,
Jako prawdziwe żale ich wznosiły,
Każdego do żalu skłonią.

Bardziej osobisty ton w połączeniu z motywem erotycznym cechuje elegię Narcyza Olizara pt. „Smutek i narzekania nad grobem Elwiry" („Tygodnik Wil." 1819. VII. s. 177). Wiersz ten można uważać również za wynik wspólnego oddziaływania dzieła Younga i Macphersona. Scenerya podobna do tej, jaką użył Reyzner w swoim „Cmentarzu", z widocznem przytem usiłowaniem wzmocnienia efektu. Stajemy na pograniczu „romantyki grozy":

Dwanaście razy dzwonek młotkiem uderzony
Rozesłał po powietrzu swoje drżące tony:
Siostra śmierci rozpięła zasłony ponure,
Sen twardy ujął w więzy zemdloną naturę.
Zapomniały swych trosków nieszczęścia ofiary.
Snują się tylko nocne widziadła i mary,
A srebrzyste bladego światełko księżyca
Okropny obraz śmierci powszechnej oświeca.

Na takiem tle rozważa autor sprawy tego świata *sub specie aeternitatis*. Sądzi, że spokój prawdziwy i „błogie szczęście" do-

piero śmierć zapewnia — i tęskni do niej. „W ponurej ciszy grobu składa swe nadzieje“, tem bardziej, że utracił to, co kochał na świecie. W takim nastroju ma wizyę „lekkich cieni“ z opłakiwaną, najmilszą na czele.

Niestety! jakaż nowa mara mię zajmuje
Śmierć to za nią okrutna ślad w ślad postępuje.

Mniej grobowy nastrój — zato silniejsza skłonność do sielankowego sentymentalizmu cechuje „Dumę: Na cmentarzu wiejskim“ Jana Kantego Rzesińskiego („Pszczółka krakowska“ 1820, II. s. 209). „Dumą“ nazwał autor swój utwór zapewne przez analogię choćby do własnej ossyanistycznej „dumy o Głowackim“, którą wydrukował w tymże roku i w temże czasopiśmie. W istocie swojej jest wiersz ten elegią, która wśród nielicznych liryków polskich, przeniknętych duchem „Elegii na wiejskim cmentarzu“ Gray'a, zajmuje miejsce bodaj najważniejsze. Jest bowiem utwór Rzesińskiego bardzo widocznem i bliskiem naśladownictwem angielskiego wzoru i to zarówno w treści, jak i we formie. Układ i tok osnowy są zupełnie identyczne. Na tle ciszy nocnej i księżycowej poświaty spieszy poeta na miejsce wiecznego spoczynku. Tu i ówdzie do tła elegii Gray'a wkradł się rys jej obcy, pochodzący z innych, bardziej romantycznych źródeł. Są próby natężenia sielankowego nastroju w kierunku „romantyki grozy“: „wiatr wyjąc milczenie przerywa“, zaś wtórują mu „swym hukiem puszczyki“, niecąc w sercu uczucie strachu.

Lecz wnet powraca ton pogody i łagodnego smętku, zaś cmentarz wiejski wydaje się „lubą i cichą ustronią“. Na tle tej „ustroni“ rozwija autor refleksye, postępując krok w krok za Gray'em. Maluje prostotę wiejskich mogiłek w przeciwstawieniu do przepychu grobowców bogaczy:

Wzniosła topola albo świerk posępny
A czasem krzyżyk niezgrabnie ciosany
Podaje ludziom pamięć w wiek następny.
Kto, gdzie i kiedy został pochowany.

Więcej w tem wszystkiem serdecznej szczerości, aniżeli w kupionych złotem symbolach smutku. Z tych prostych i szczerych ludzi, których porwała we wczesnej młodości śmierć nieubłagana, niejeden mógł był stać się sławnym w późniejszem życiu.

Tu pod wierzbami kędy strumyk płynie
Może że pasterz grywał na multance,

Może też w wolnej od pracy godzinie
Nucił pieskliwe rymy o kochance.

Kto wie, czy z tego pasterza nie byłby wyrósł drugi Karpiński — jak znowuż kto inny z pomiędzy tych, którzy na wiejskim spoczęli cmentarzu, może „byłby następcą godnym Smuglewicza“ albo też „stanąłby w równi z dzielnym Chodkiewiczem“. Cały ten pomysł, który wypełnia środkową część polskiego utworu — jest również, pomimo polskich imion, własnością Gray'a [1]).

Dopiero końcowe zwrotki dorobił poeta polski od siebie, nie zmieniając przytem zasadniczej podstawy sielankowo-elegijnej, na której opiera się słynny wzór angielski. To zakończenie zawiera zwrot subjektywny do ukochanej a nieczułej Zosi.

Zosiu nadobna! ukaż dobroć twoją
I nie chciej gardzić uczuciami memi.
Lecz jeśli zawsze zostaniesz okrutna?!!!
Obyście wtenczas przyjaciele mili,
Gdy już nadejdzie chwila zgonu smutna,
Pod wzniosłym klonem zwłoki me złożyli.
A gdy już wzrosną dzwonki i bławatki
Może je uszczknąć przyjdzie moja miła,
A patrząc na te czarujące kwiatki
Rzecze: „Okrutna, jam go w grób wtrąciła!“

Nie są te tony, przeniesione do liryki polskiej z elegii angielskiej, bez znaczenia na przyszłość. Z jednej strony pokrewne sielance Karpińskiego, wychodzą jednak poza jej zakres i kierują się widocznie w stronę — „romansów“.

Forma przytem, w jakiej je Rzesiński mowie polskiej przyswoił, jeszcze silniej podkreśla zależność treści od utworu Gray'a: opiera się ona na takich samych cztero-wierszowych zwrotkach 11-zgłoskowych (w oryginale 10 zgłoskowe) o przekładanym rymie.

Tony sielankowe, któremi złagodził Gray koloryt „Myśli nocnych“, odzywają się w polskim „youngizmie“ stosunkowo dość

[1]) Por. Some village Hampden, that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood:
Some mute inglorious Milton here may rest,
Some Cromwell guiltless of his country's blood.

Cytujemy wedle zbioru ciekawego ze względu na dobór utworów: Elegant Poems. Containing Pope's Essay on man, Blair's Grave, Gray's Elegy and The fatal sisters, London 1791.

rzadko. Natomiast coraz wybitniejszą staje się skłonność do poszukiwania efektów silniejszych i bardziej jaskrawych. Ta tendencya bierze swój początek z innych źródeł literackich, także przeważnie angielskich. Zaludnia się pusty dotąd cmentarz Younga, Gray'a i Hervey'a: już błąkają się po nim „blade cienie" Ossyana i duchy ballady angielskiej. Już słychać daleki tętent konia, który w królestwo śmierci unosi Bürgerowską Lenorę. Ta w przeróbce francuskiej zostaje ogłoszona po raz pierwszy dopiero w 1811 roku; w dwa lata później wspomni o niej pani de Staël — w poezyi zaś francuskiej zacznie ballada Bürgera wypierać „Elegię" Gray'a nie prędzej, niż z początkiem trzeciego dziesiątka lat nowego wieku [1].

Tymczasem i u nas jeszcze dość długo utrzymuje się w liryce elegijnej moment refleksyjny, spadek po epoce minionej. Pod Salomonowem hasłem: *vanitas vanitatum et omnia vanitas* — układa Rajmund Korsak wiersz na temat „Znikomości rzeczy ludzkich" („Tygodnik Wil." 1819, VIII s. 222). Gdzież są — pyta — wszyscy możni i sławni tego świata?

Kędyż są oni? gdzie ich proszę ślad?
Widzę z marmuru niebotyczne groby,
W których się kryje ich nikczemny pył;
Lecz cóż im proszę teraz z tej ozdoby,
Kiedy proch nie zna, czy czem kiedy był?
Dla mnie, czy dziki chwast, czy wonne róże
Po śmiertnym zgonie grób mój będą ćmić —
Ani zaszkodzi pewnie, ni pomoże,
Kiedy bez czucia przyjdzie gnić.

Smutek staje się coraz powszechniej udziałem dusz tkliwych, spadkobierców dawnych „czułych ludzi" z drugiej połowy XVIII wieku. Co dla tamtych było sentymentalną ckliwością, narzuconą niejako od zewnątrz — to staje się dla późniejszego pokolenia coraz głębiej wewnętrznie odczuwaną skłonnością psychiczną. Melancholia wrasta w duszę, jak smutny, ale piękny kwiat nocy, otula je w chłodnem objęciu, uczy mowy płaczu, staje się dla nich i strojem i potrzebą.

I u nas, w przeddzień pojawienia się „Dziadów" Mickiewiczowskich, słyszymy owe melancholijne akordy, które są odmienne, aniżeli sentyment sielanki Gessnera, a równie nie zawsze pomieścić

[1]) Baldensperger, op. c. „La Lénore de Burger dans la littérature française"

się dadzą wśród odgłosów lutni Ossyana; utorowały im drogę różne, homogeniczne zjawiska — a między niemi, jako jedno ze źródeł historycznie pierwotnych: — „Myśli nocne".

Do tego rodzaju akordów należy obszerniejszy utwór bezimienny „Do Smutku", wydrukowany w „Dzienniku Wileńskim" w 1819 r. (I s. 90). Na czele nosi on wymowne motto z Petrarki: *Occhi piangete! accompagnate il cuore...* Niech wznoszą pieśni weselne ci, którym się „los przyjazny zawsze mile śmieje"; poeta jednak,

... który smutkiem lata swoje liczy,
Któremu już są obce przyjemne słodycze,
Dla którego powaby życia dawno znikły,
Ze łzami oswojony, do westchnień przywykły

— poeta będzie „tkliwy śpiewać smutek". Pora po temu jest właśnie bardzo odpowiednia:

Sama mi nawet sprzyja posępna natura,
To powszechne uśpienie... ta cichość ponura...
Te głosy przytłumione... i spokojność nocy
Dodaje wagi czuciom i westchnieniom mocy.

Na niebie księżyc „blade roztoczył promienie", zabłysły tysiączne gwiazdy.

Wszystko sprzyja mej myśli w tej ponurej ciszy,
Świat spokojnie uśpiony żalów mych nie słyszy.
Nikogo nie przeraża me ciężkie westchnienie,
Czują mnie martwe głazy, widzą czarne cienie.

Poeta, zwróciwszy się z inwokacyą do nocy, prosi o natchnienie, poczem odsuwa myśl zarówno od tych, którym szczęśliwa dola zapewnia spoczynek nocny, jak i od dręczonych wyrzutami sumienia i na bezsenność skazanych „dusz nikczemnych". Natomiast zwraca się do serc, sobie pokrewnych:

Lecz tylko czystym żalem i smutkiem przejęte
Dusze tkliwe!... wstępujcie w to schronienie święte.
Zgodźcie posępne oko z tą ciemną krainą,
Płaczcie... bo tu swobodnie łzy nieszczęsnych płyną.

I oto zdaje mu się, że widzi szereg spieszących „dusz tkliwych": żona, opłakująca męża, osierocony ojciec rodziny, któremu śmierć wydarła ostatnie i najmilsze dziecię, rozpaczająca kochanka na „smutnej mogile, którą gęste gałęzie cyprysu okryły". Wszystkich zraniły boleśnie ciosy śmierci. W ich liczbie staje i poeta;

jedyna mu ze wszystkich pozostała rozkosz: „...że się może samotnie zasmucić«.

Ta mi dziś zastępuje stracone słodycze;
W niej ubiegłe godziny za najmilsze liczę.

Dusza, „smutkiem głębokim ściśniona", nie znosi widoku radości; ona

...w samotnej zaciszy
Pogrążona głęboko w smutku i boleści
Na łonie rozrzewnienia z żalem swym się pieści.

Jest to owa „radość smutku", której Young nie umiał jeszcze w całej pełni wyrazić, ale którą znała już dusza celtyckiego barda („*joy of grief*"). Przybywa tu jeszcze jedna, „romantyczna" przyczyna owego szczególnego uczucia: ono wynosi poetę ponad tłum, zapewnia mu osobistą „*splendid isolation*", znaną poetom klasycznym, ale odmienną w swojej uczuciowej podstawie:

Smutna się rozkosz w sercu rozlewa przyjemnie,
Nieznaną wpośród tłumu czuję słodycz we mnie.
. . . . . .
Westchnąwszy, ściskam oczy... a kiedy łzy płyną
Daję ulgę boleści. Tę rozkosz jedyną
Któż mi wydrzeć potrafi?

Na tle takich uczuć rodzi się apoteoza „słodkiej" melancholii, pełna romantycznych kontrastów:

Słodka Melancholio! duszo ludzi tkliwych,
Wolnych od zgryzot serca, niewinnych, cnotliwych,
Luby płodzie czułości, córko rozrzewnienia,
Co się łzami oznaczasz, mówisz przez westchnienia,
Jak rozkoszną boleścią napełniasz mi duszę!
Chociaż mi łzy wyciskasz, wielbić ciebie muszę.
Serce moje strapione przeniknij na zawsze,
A jeżeli mi błysną promienie łaskawsze,
Podnieś twoją zasłonę ponurą i ciemną,
Ale się nie usuwaj! bądź blisko nademną!
Bo szczęście, jak się zjawia, tak mija w godzinie,
A cóż dla mnie zostanie, gdy ono przeminie?
Ty jedna, ty mię tylko możesz zająć mile,
Wolę smutek na zawsze, niż szczęście na chwilę.

Ale oto przemija noc i „nieprzyjazny smutkowi zbliża się wschód słońca"; zatem potrzeba kończyć pochwalny hymn smutku, gdyż jasność dnia „nie cierpi łez, westchnień i jęków".

Nad nieznaną dzisiaj „Odą do smutku“ zatrzymaliśmy się nieco dłużej; wszakżeż jeden to z najbardziej charakterystycznych utworów, jakie w poezyi polskiej wydaje romantyzm przed Mickiewiczem. A zarazem jest to najpełniejszy w tym okresie wyraz owej sentymentalnej poezyi nocy, u której początku stoją „Myśli nocne“. W pogłębiającej się stale od czasów Stanisławowskich nucie uczuciowej — stanowi „Oda do smutku“ punkt kulminacyjny przed wystąpieniem Mickiewicza. Chociaż w tytule i formie wiersza przypomina utwory pseudoklasyczne — w treści jest w porównaniu z nimi nawskróś nowożytną. Daleki, jednak historycznie uzasadniony jej rodowód od trenów Younga — nie ulega żadnej wątpliwości.

Dzieje polskiego „youngizmu“ możemy zamknąć krótkiem wspomnieniem o Stanisławie Jaszowskim. Gdyby ten zapomniany polski „ossyanista“, znawca „Wertera“ i wielbiciel Schillera posiadał talent równy żywości i wrażliwości, z jakiémi odczuwa każde nowe w literaturze zjawisko — urósłby niewątpliwie do stanowiska jednego z wodzów polskiego romantyzmu. Bez tego zaś jest Jaszowski jednym z najbardziej zaciekawiających poprzedników Mickiewicza, na którego natknąć się musi każdy badacz genezy nowego prądu, z jakiejkolwiek strony zechce to zagadnienie rozpatrywać.

Ze stanowiska omawianej tym razem kwestyi przypomnieć trzeba trzy wiersze Jaszowskiego, wydrukowane w 1820 roku: „Wieczór“, „Myśl na cmentarzu“ (w „Pszczółce krakowskiej“) i „Lutnię“ (w „Pszczole polskiej“ Lwów). Wszystkie trzy noszą wybitne piętno „ossyaniczne“, co wskazywaliśmy na innem miejscu[1]). Jednakże pewien udział w pomysłach przypisać można lekturze „Myśli nocnych“, na co naprowadza sam Jaszowski, kiedy zwracając się do lutni, jako pocieszycielki śpiewaka w chwilach smutku, powołuje się nietylko na przykład „smętnego Ossyana“, ale i na „Younga nieszczęśliwego“, kiedy „na dzieci mogile w pieśni szukał pociechy“ („Lutnia“).

Na tej podstawie niektore refleksye w „Wieczorze“ oraz w „Myśli na cmentarzu“ można podciągnąć pod bezpośrednie działania „youngizmu“, poparte silnie przez pokrewną sferę myśli

[1]. Zob. „Ossyan w Polsce“ s. 145.

Ossyana. Usiłując zatem obecnie różnicować o ile możności wpływ dwu tych zjawisk na gruncie polskim, poparci w tym wypadku wyznaniem samego autora, tem śmielej możemy przyjąć, że refleksye na temat znikomości doczesnych i niszczącej siły czasu, który „obala Panteony, zadaje cios róży", rozwinięte w „Wieczorze" oraz pochwała śmierci w „Myśli na cmentarzu" („szczęśliwi, których kryją mogiły") — te myśli nasunęła Jaszowskiemu lektura trenów Younga.

VIII.

Po 1820 roku elegijne tony w liryce polskiej bynajmniej nie milkną. Przeciwnie: przybierają na sile, brzmią coraz potężniej, coraz czyściej. Możnaby jeszcze tu i ówdzie wskazać utwór, który dość dobrze pomieścić się daje w sferze analogii z trenami Younga i jego naśladowców[1]).

Jednakże z historycznego punktu widzenia „youngizm", jako potencya czynna w zawiązywaniu pędów na drzewie romantyzmu — przeżył się już najzupełniej. „Duszom tkliwym", które rozpoczyna ogrzewać wielkie słońce poezyi Mickiewiczowskiej — muszą wydawać się treny angielskiego pisarza zbyt anachronistycznym prymitywem.

Pozostające w tak bliskich stosunkach z filomatami „Wiadomości brukowe" drukują w 1821 roku.... parodyę „Myśli nocnych„ pod nagłówkiem: „Ułamek nocy z Younga" (Nr. z 19 marca, str. 51). Członek Szubrawców przybiera pozę bolejącego ojca i biczem satyry chłoszcze wady człowieka. Oto źli ludzie wypędzili spokój nocnego spoczynku. „Na hasło nocy powstają drapieżne zwierzęta, których zamachom dzienne światło nie sprzyja". Noc staje się „dniem i życiem całego wielkiego świata sów, nietoperzy, literatów, puszczyków, graczy i wielu innych stworzeń". Występek pleni się bujnie pod osłoną ciemności. „Mój Youngu" — pyta złośliwie trawestator trenu — „czemużeś też takich Ichmościów nie prowadził z sobą pomiędzy groby? Czemuś im tam nie prawił kazania? Próżne życzenia! Kogoż kiedy nawróciły morały, mowy lub pisma żarliwe"? Element dydaktyczny, wiążący dzieło angielskie z epoką, która je wydała — został uznany za przestarzały, w nieodpo-

[1]) Np. porów. Baranieckiego „Dumanie nieszczęśliwego" Tyg. Wil. 1822. III s. 12 — wiersz pokrewny częściowo „Odzie do śmierci".

wiedniej podany formie. Noc, jako teren morału, przestała być cichą i pełną westchnień zbolałej duszy; satyra kończy się trawestacyą zwrotów Younga: „żegnam cię, niepomyślna nocy, dałaś mi się dobrze we znaki".

Nie brak i poważnej, rzeczowej krytyki angielskich trenów. W tym samym roku, w którym wychodzi pierwszy tomik poezyi Mickiewicza — ogłasza „Pamiętnik Warszawski" opinię o Youngu, czerpaną z „Révue Encyclopedique" — sąd, który może wydać się dowodem niewdzięczności wobec tych długów, które liryka polska u angielskiego poety zaciągnęła. „Young" — czytamy — „urodzony z geniuszem silnym i dziwacznym, którego wielkość nieporządna często do Szekspira się zbliża, chciał jak Pope płodzić i zaostrzać płody żywej i posępnej imaginacyi. Stąd nudne przeciwieństwo jego myśli od sposobu pisania; śmieszność jego hyperbol epigrammatycznych i ciemność odraża często; ale jest wielkim, energicznym i oryginalnym, żałować tylko należy, iż w nim niema prawdziwie tkliwych i wielkich wyrazów" (1822, I. s. 32 „O poezyi i poetach angielskich").

Czas bezwzględnych zachwytów „Myślami nocnemi" — minął dawno bezpowrotnie. I Chateaubriand i pani de Staël, dawni wielbiciele Younga — w późniejszej epoce życia patrzą na kierunek, jaki trenopis angielski zainicyował, w poezyi europejskiej krytycznie. Poprostu wydaje im się przestarzałym; na widowni zabłysły gwiazdy pierwszej wielkości: Walter Skott i Byron — o których obszernie rozprawia cytowany powyżej artykuł. Zwłaszcza wielkie światło, którem błyszczy geniusz Byrona — chłonie wszystkie drobne a poprzedzające je ogniki; jest jak potężna rzeka, w której giną bez śladu wszystkie poboczne dopływy.

Nie oparły się prądowi tego nowego nurtu formy daleko silniejsze: nie oparł się przedewszystkiem stary bard celtycki, Ossyan. Jakżeż mógł mu sprostać pastor angielski, płaczący na grobie rodziny? Po „youngizmie" — „ossyanizm", po „ossyanizmie" — „byronizm": — taka była, przyjąwszy pewne symplifikacye, naturalna kolej rzeczy. Jedna forma przygotowywała grunt pod drugą, silniejszą, ażeby w niej sama zaginąć. Jednak najgłębiej zatajone ziarno pozostawało nietknięte: ewolucyi podlegały cechy pochodne.

Zasadniczo przedstawia się ta sprawa w Polsce tak samo, jakkolwiek porządek czasowy, wzajemne, kolejne zachodzenie na siebie tych warstw „romantycznych" nie wykazuje takiej, jak na

Zachodzie, precyzyi. Winić o to należy czasy saskie. Po wiekowem zerwaniu nici z ewolucyą myśli na Zachodzie Europy · następuje u nas okres gorączkowej pracy renesansowej w dobie Stanisławowskiej. Spóźnione zawiązki nowych kierunków zjawiają się w krótkich odstępach czasu, niekiedy niemal jednocześnie, skutkiem tego tłoczą się obok siebie często bezładnie, nie znajdując dość czasu i miejsca, ażeby, jak na Zachodzie, wypowiedzieć się w zupełności, przeniknąć w głębsze pokłady dziewiczego gruntu i wydać bujniejszą, właściwą sobie, rodzimą wegetacyę. Przeważnie poprzestajemy na przekładach i dość miernych naśladownictwach. Gromadzimy niemal surowy materyał, którego na razie nie umiemy przetopić przy wielkiem ognisku polskiej myśli na własny użytek. Czekamy na Mistrza, który z tych artystycznych prymitywów wzniesie wielki, z jednej bryły ulany posąg narodowej sztuki.

I w tem tkwi wcale nie drugorzędny sens historyczny całego tego „romantyzmu" przed Mickiewiczem. Zwrócić uwagę na tę pracę przygotowawczą, która rozpoczyna się w Polsce już w okresie Stanisława Augusta — uważamy za rzecz godną trudu.

Udział w tej pracy t. zw. „youngizmu" nie należy do pierwszorzędnych. Nie dorównywa on tej roli, jaką w ewolucyi myśli polskiej odegrał gessneryzm, nie mówiąc już o ideach Roussa i „pieśniach Ossyana". Jednak udział ten jest mimo to zbyt ważny, ażeby w badaniach nad genezą polskiego romantyzmu można go było pominąć. Przeniesiony, podobnie jak gessneryzm i ossyanizm, za pośrednictwem francuskiem do Polski — zjawia się u nas „youngizm" nieco później, niż ekloga Gessnera, nieco zaś wcześniej od „pieśni Ossyana". Działa, choć znacznie mniej wyraźnie, na tak samo mniej więcej długiej przestrzeni czasu, jak sielanka Gessnera — to zaś działanie nosi charakter pomocniczy i uzupełniający. Przyczynia się do pogłębienia sentymentu w liryce polskiej, do czego też prowadzi Gessner na drodze negatywnego przezwyciężenia sielankowej maniery — Ossyan zaś pozytywnie, jako zjawisko z Youngiem jednorodne. Toteż, podobnie jak na Zachodzie, tak i u nas Young toruje drogę przedewszystkiem Ossyanowi; skutkiem zaś uzasadnionej w Polsce historycznie metody skrótów — nie może na gruncie naszym „youngizm" wydać bujniejszej, rodzimej wegetacyi, zaskoczony zbyt szybkiem zjawieniem się pierwszych wersyi ossyanicznych. Zatem żłobi sobie koryto równoległe,

znacznie węższe i mniej wyraźne niż to, jakiem rozlewa się na ziemiach polskich fala ossyanizmu. Działa jednak dalej pomocniczo, przyczyniając się, nieraz samodzielnie, do natężania pewnych tonów elegijnych, które, łącznie z innymi, znajdą się uszlachetnione i pogłębione w potężnej liryce osobistej Adama Mickiewicza.

W niej to dalekim i stłumionym półgłosem odezwie się raz jeszcze zasadniczy ton „Myśli nocnych“ w urywkach I. części „Dziadów“ w wezwaniu Guślarza, który każe „iść ze świata ku mogile“ oraz w smutnej refleksyi chóru młodzieży:

Między kolebką i groby
Młody nasz wiek w środku stoi [1]).

[1]) Zob. Szyjkowski M. „Schiller w Polsce“, s. 199.

Ze studyów mitologicznych i ludoznawczych.

1. Mit o »kurze niebieskiej«. 2. Święto majowe. — 3. Święto umarłych. 4. Religia Dyonizosa. — 5. Dyoskurowie i Helena.

Napisał

Stanisław Schneider.

1. Mit o „kurze niebieskiej".

W nieocenionym swym zbiorze etnograficznym pomieścił Oskar Kolberg przypisek, przytaczający ustępy z dzieł Angelo De Gubernatis'a i Kazimierza Szulca, z którego to przypisku wypływa, że kurą mityczną, znaną z podań, jest ziemia, a jajem, które zniosła owa kura niebieska, jest słońce [1]. Jaja, jakie się je na Wielkanoc, przedstawiałyby „zmartwychpowstanie jaja niebieskiego, symbolu obfitości i słońca wiosennego". Chyba nikt utrzymywać dzisiaj nie zechce, by tego rodzaju kosmogoniczny pomysł stworzenia słońca wyłonił się wogóle w mitologii indoeuropejskiej, a w szczególności słowiańskiej. Zanim jednak wskażemy, w jakiej stronie należy szukać początku fantastycznego poglądu o jaju, z którego powstał wszechświat, zwróćmy się do jednej z najstarszych kosmologii greckich.

I.

Ferecydes ze Syros uważał Zeusa (Zasa) za siłę twórczą wszechświata, za słońce w odwiecznem zjednoczeniu z podziemiem [2]. Męski

[1]) O. K. Pokucie t. I, str. 349; Gubernatis: Zwierzęta w indo-germańskiej Mythologii (niem. wyd. Hartmanna w Lipsku 1874, str. 562); Szulc: Mythologia słowiańska. Poznań 1880, str. 88.

[2]) Fr. 1 (u Dielsa): Ζὰς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν ἀεὶ καὶ Χθονίη... Lyd. de mens. IV, 3: Ἥλιος αὐτὸς [Ζεύς] κατὰ Φερεκύδην.

i żeński pierwiastek w świecie, uosobione w mitologicznych postaciach Zeusa i Chtonii, są podług niego wieczne i równorzędne z przedstworzennym Chronosem. Od tej pary przedwiecznej i niestworzonej pochodzi wszystko, niema więc mowy bynajmniej o jakowemś stworzeniu słońca (Zeusa-Heliosa) i to przez „ziemię, codziennie obdarzającą słońce życiem", owszem przeciwnie: Zeus w podarunku ślubnym daje Chtonii ziemię, poczem ona przybiera imię Ziemi [1]). To przekonanie o pierwotności słońca obok chtonicznych potęg dźwięczy wyraźnie ze słów Heraklita o niem, jako wiecznie żyjącym ogniu i niespożytym młodzieńcu, którego powściągają służebne Diki Erynie od przekroczenia miary w zapale czy też gaśnięciu [2]). Ale mitologiczny popęd twórczości nie poprzestał na pewnych rysach uosobienia, zachowanych przez starożytnego teologa i największego przed Sokratesem filozofa, lecz dalej się posunął w uzmysławianiu tego wiecznego, słonecznego młodziana.

W swoim czasie już wyraziłem zdanie, że pierwszym chyba na świecie Κοῦρος był Zeus i że od tej nazwy kapłanom swoim na Krecie, gdzie się rodził, umierał i zmartwychwstawał, nadał miano Kuretów [3]). Ten mój domysł ówczesny spotkało niespodziewane potwierdzenie niebawem w znalezionym na Krecie w Paleokastro hymnie do Zeusa z wezwaniem: μέγιστε κοῦρε. Miał to być hymn Kuretów, t. j. demonów wtajemniczających w misterye młodocianego boga Kurosa, który przynosił urodzaj [4]). Odpowiednią mu oblubienicą była Kora (= Kura), którą znów opiekowali się Korybanci, jak Zeusem Kureci; w ten sposób Kora stała się córką Cybeli lub Rei i straciła przedwieczność [5]). Podobnie jej małżonek

[1]) Fr. 1: Χθονίῃ δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῇ, ἐπειδὴ αὐτῇ Ζὰς γῆν γέρας διδοῖ.

[2]) Herakl. fr. 30: κόσμον <τόνδε>, τὸν αὐτὸν ἁπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον, ἁπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα. Por. fr. 6 i 94: ὁ ἥλιος... νέος ἐφ' ἡμέρῃ ἐστίν — ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται <τὰ> μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.

[3]) Kore i Kuros w „Eos" t. XIII (r. 1907) str. 69.

[4]) J. E. Harrison: The Kouretes and Zeus Kuros (Annual of the British School at Athens XV [1908/9] 308. Zob. referat Ryszarda Wünscha w Archiv f. Rlgswiss. XIV (1911) 552.

[5]) Proclus Theol. Plat. VI, 13, 382 Orphica (fr. 210 Abel): Ἀνάλογον δὴ τοῖς ἐκεῖ Κουρῆσιν (qui Iovem custodierunt) ἡ τῶν Κορυβάντων (τάξις) προβαίνουσα σὺν τῇ Κόρῃ καὶ φρουροῦσα πανταχόθεν αὐτήν, ὡς φησιν ἡ θεολογία, διὸ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔλαχον ταύτην. Cf. Proclus in Plat. Crat. p. 62: Τῆς κουρητικῆς θεᾶσθαι

i brat zarazem. Zeus, postradał przyznaną mu przez Ferecydesa odwieczność, jako potomek Kronosa i Rei. Zamiast Kory podstawiny: Hera, a mamy boską, najwyższą parę małżeńską, jak u Homera, złożoną z brata i siostry [1]).

I rzeczywiście znachodzi się ślad, że Hera zajęła miejsce dawniejsze Kory obok Zeusa Kurosa. Na nagrobku niejakiej Vibii, żony kapłana Sabaziosa, był przedstawiony Pluton (Dispater) jako porywający Vibię, niby Prozerpinę, którą napis mianuje Aera cura, a w której Maass się słusznie domyślił greckiej Ἥρα Κούρα i z dedykacyą zestawił na niejednej inskrypcyi: Terrae matri Aerecurae matri deum magnae Idaeae [2]). Można ją utożsamić, jak to istotnie zrobiono, z Chtonią Ferecydesa [3]); ale nie wolno zacierać ani całkiem uchylać uranicznego początku Hery, czyniąc z niej bóstwo pierwotnie chtoniczne [4]). Kora bowiem tażsama z Herą, królową nieba i ziemi, i matką Reą, jest pochodzeniem różna od Kory-Persefony z jej matkę Demeterą, jak Zeus niebiański i pan słońca różnił się wielce od podziemnego Zeusa, władcy ciemności.

Obdarowanie Chtonii ziemią przez Zeusa u Ferecydesa przemawia za tem, że ziemi przyznawał on uraniczny początek i że „święte wesele“ (ἱερὸς γάμος) pana niebios z panią podziemnych mocy miało charakter niebiański. Doszło ono do skutku po usunięciu z drogi i pokonaniu trzeciej kosmicznej i odwiecznej potęgi, którą przedstawia Chronos. Tyle można wnioskować ze świadectw dochowanych o dziele Ferecydesa, że Zeus się sprzymierzył z bogiem wężowym Ofioneusem i Ofionidami, odniósł zwycięstwo nad Kronosem (Chronosem) i Tytanami, wreszcie zawładnął światem [5]). Ale tu już schodzimy na grunt mniej grecki, a więcej wschodni. Dosyć sobie przypomnieć niewiastę na niebie z Apokalipsy św. Jana (roz. 12), rodzącą światowładnego syna, którego pożreć chciał „smok wielki, wąż starodawny“. W bitwie, jaka się stąd wywiązała na

φρουρᾶς, ὥσπερ τὴν Ῥέαν καὶ τὸν Δία καὶ τὴν Κόρην. Diels: Fr. d. Vorsokr. 21: Κυβελήια Κόρρα. U Pindara, pierwszego z Greków, Kybele jest matką bogów (Pyth. III, 78; fr. 80) por. fr. 95 i 96, ed. Schroeder).

[1]) Hom. Il. IV, 59 nast.; XVI, 432. Por. Verg. Aen. I, 46 nast.

[2]) Ernst Maass: Orpheus (München 1895), str. 220.

[3]) Robert Eisler: Weltenmantel und Himmelszelt (München 1910), str. 564.

[4]) Sam Wide: Chthonische und himmlische Götter (Archiv. f. Rlgswiss. X, 1907, str. 257 nast.).

[5]) Fr. 4 (u Dielsa).

niebie. „Michał i aniołowie jego“ walczyli przeciw smokowi... „i zrzucon jest na ziemię i aniołowie jego z nim są zrzuceni“.

Myśl wyłuskując z mitu, można powiedzieć: słońce wiosenne odniosło zwycięstwo nad wrogiemi siłami zimy i nocy. Teraz dopiero mógł się odbyć ożenek syna niewiasty z dziewicą świata, Kurosa z Korą, lub Zeusa z Herą. Pierwszą i wielką macierzą, Κουροτρόφος, właściwie była nie Ge, ni Demeter, lecz Rea. Ją miał na myśli i sytuacyę podobną Diodor sycylijski (II, 9), gdy wymienił w świątyni Bela babilońskiego złote posągi Zeusa, Hery i Rei. „Rhea — dodaje Herman Gunkel[1]) do objaśnienia powyższego ustępu Apokalipsy — hat vor sich ungeheure Schlangen aus Silber. Das sind, wie es scheint, die Gestalten unserer Tradition: „Weibessohn, Weib und Braut und die Schlangen“. W inną sferę poglądów wprowadza nas kosmologia wręcz przeciwna: nie rodzicielka dwojga rodzeństwa i małżeńskiego stadła wychodzi obronną ręką przed napaściami smoka czy węża, albo Chronosa, co — jak zobaczymy zaraz — to samo znaczy; lecz owszem Chronos zwycięża i bierze górę, zajmując miejsce naczelne, jeśli nie zgoła jedyne.

II.

Niestarzejący się Chronos (Χρόνος ἀγήρατος) pojawia się w wyobrażeniach teogonicznych jako najstarszy z bogów w postaci węża lub smoka skrzydlatego o głowach lwa i byka. Fantastyczny ów potwór rodzi olbrzymie jaje, które rozpadłszy się na dwie połowy, wydaje z siebie męsko-żeńską istotę, pierworodnego Fanesa[2]). Z tego to barokowego młodzika-starca Chronosa zdaje się naigrawać sceptyczny Kritias we wierszu nieznanego dramatu: μετὰ τὴν σκιὰν τάχιστα γηράσκει χρόνος[3]). Oryginalnie grecką koncepcya ta wcale nie jest, lecz naśladuje — jak wyłożono obszernie za przewodem Gomperza - pomysły perskie o Zrvan akarana[4]). Bóg ten mitracki, jak bóg czasu orficki, sam był dwupłciowym i stworzył dwuro-

[1]) Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Göttingen 1895, str. 389, uw. 1.

[2]) Orph. fr. 36; 38, 39, 48, 53, 61.

[3]) Fr. 26 (Diels). Por. Prokl. in Tim. IV, 251: οἱ θεουργοὶ συνᾴδουσιν τὸν θεὸν ἔγκοσμιον, τὸν Χρόνον νέον τε καὶ πρεσβύτην.

[4]) Eisler: Weltenmantel etc., str. 424 nast. Już Curtius (Arch. Jahrb. 1894, 42) zauważył: Chronos ist ein göttliches Wesen unhellenischen Ursprungs.

dzajowe jaje[1]). Podobnie groteskowe pojęcia prócz Persyi znane były też w Indyach, Fenicyi, Babilonii, Egipcie, u Żydów, Łotyszów, Finnów i t. p.[2]).

Nas przedewszystkiem obchodzi, że ten poczwarny Chronos zastąpił i wyręczył swą dwuistnością w zadaniu twórczem kosmiczną parę małżeńską: Kurosa i Korę. Znany jest mit o porwaniu Kory lub Persefony przez podziemnego Zeusa, Hadesa albo Plutona, który to Zeus podziemny (Z. χθόνιος, καταχθόνιος) odwiedzał ją pod przybranym kształtem węża i że z tego stosunku narodził się Zagreus. Zeusa zaś niema powodu w tym wypadku oddzielać od Hadesa, gdyż Zagreus był dla Eschyla synem Hadesa, a Zeus uraniczny nie pojawiał się pod postacią węża[3]). Nie Zeus niebiański tedy ubiegał się w tym razie o własną córkę, lecz Hades, znany z Eleuzys wąż mistyczny[4]). Zamiast godów weselnych nieba i ziemi, Zeusa i Hery, jak je pojmował n. p. Eschyl, mamy tu, jako ich substytucyę, zaślubiny podziemne węża, „innego" Zeusa (Esch. Hiket. 217) i innej Hery-Kory[5]). Nie wystarczyło jednak to obniżenie, które znalazło wstęp do misteryów eleuzyńskich, wschodniemu sposobowi wybujałego myślenia W miejsce pary rodziców świata zadowolono się jednym tylko rodzicem wszechświatowego jaja, wężem dwurodzajowym, o którym nawet słyszymy jako o duchu, wieczystym stworzycielu w nauce Epikura[6]).

W starobiblijnej Genezie dopatrzył się głośny komentator „w duchu Bożym, unoszącym się nad wodami", pierwotnie żeńskiego ptaka, składającego i wysiadującego kosmiczne jaje[7]). Stając na

---

[1]) Tamże 414_3. Zob. Orph. fr. 36: τὸ ᾠόν, ἡ δυὰς τῶν ἐν αὐτῷ φύσεων ἄρρενος καὶ θηλείας...

[2]) Tamże 410_3.

[3]) Orph. fr. 186: Κόρην ὑπὸ μὲν τοῦ Διὸς βιάζεσθαι, ὑπὸ δὲ τοῦ Πλούτωνος ἁρπάζεσθαι. Por. fr. 187 i Aisch. fr. 5 i 228 N². Ζεὺς καταχθόνιος = Ἅιδης Hom. Il. IX. 457; θεὸς χθόνιος Hez. Teog. 767 nast.

[4]) Orph. fr. 47: Ζεὺς θυρατρὶ συγγίγνεται καὶ ἡ θυγάτηρ ἀπ' αὐτοῦ κύει· μαρτυρήσει μοι Ἐλευσὶς καὶ δράκων ὁ μυστικός...

[5]) Aisch. fr. 44 N²: ἐρᾷ μὲν ἁγνὸς Οὐρανὸς τρῶσαι Χθόνα, ἔρως δὲ Γαῖαν λαμβάνει γάμου τυχεῖν.

[6]) Diels: Doxogr. graeci 589, 12 et 20: εἶναι δὲ ἐξ ὑπαρχῆς ᾠοῦ δίκην τὸ σύμπαν, τὸ δὲ πνεῦμα δρακοντοειδῶς τὸ περὶ ᾠὸν ὡς στέφανον ἢ ὡς ζώνην περισφιγγειν τὴν φύσιν. — ὡς ἀπὸ τοῦ δρακοντοειδοῦς ἔτι τὰ πάντα ἐλαύνεσθαι πνεύματος.

[7]) Hermann Gunkel: Genesis übersetzt und erklärt. 2 Aufl. Göttingen 1902, str. 92, do Gen. I, 2.

stanowisku tej spekulacyi naiwnej, znanej na całym Wschodzie, o jaju świata, którego jedna połowa ma przypominać sklepienie niebios a druga ziemię, nietrudno w owej samicy ptasiej, znoszącej jaje, domyśleć się zwykłej kury. Albo nie różnicując rodzaju, można w tej roli widzieć koguta czyli kura. Kogut przedstawia jedną z przemian i przeobrażeń węża. Świadczy o tem wymownie ta okoliczność, że regularnie pojawia się w towarzystwie bogów, których początek wężowy jest niewątpliwy, jak Ares i Asklepios, lub wielce prawdopodobny, jak Swantewit[1]). W kulcie frygijskim Cybeli i Attisa odgrywał kogut niemałą rolę[2]); ogromnem zaś było jego znaczenie w parsyzmie, z którego wiele przeszło do wierzeń żydowskich. W etymologii hebrajskiej: geber zwie się kogut i geber oznacza człowieka, mężczyznę[3]).

Coś podobnego zaszło i w polskiem: greckie nazwy κοῦρος i κούρα (=κόρα), oznaczające pana młodego i pannę młodą, żywcem wzięto i przyswojono na wyrażenie drobiu: kur i kura, które też lud nazywa do dzisiaj pokrewnem mianem węża: gad lub gadzina[4]). Nie powinno to wcale dziwić, wszak mamy niejedno wyrażenie dosłownie przejęte z starogreckiego lub nowogreckiego języka. Nie daleko szukając, n. p. kogut (=kokot, kura=kokota) zwie się w dzisiejszej Attyce i w okolicy Parnasu κόκκοτας i κόκκοτος[5]). Wreszcie dotarliśmy do źródła, skąd wypłynęło śmiałe obrazowanie o jaju „kury niebieskiej". Prędzej było to jaje kury,

[1]) Por. moją rozpr. Kore i Kuros (Eos t. XIII, 68 nast.) oraz Badania nad źródłami twórczości Juliusza Słowackiego (we Lwowie 1911, str. 52).

[2]) Paul Wendland: Die hellenistisch-römische Kultur (Tübingen 1907, 184).

[3]) R. Lilientalowa: Święta żydowskie i t. d. (Rozpr. Ak. Um. t. 52 z r. 1913, 360).

[4]) J. Karłowicz: Słow. gw. pols. s. v. gad i gadzina. Por. Krauss: Sitte und Brauch der Südslaven (Wien 1885, 381): Das heiratsfähige Mädchen heisst *cura* (bei der Serb.-Kroat.), bulgarisch *korica*, *koritanka*, *kuritanka*... kuritanka ist ein Lehnwort aus dem Griechischen, von κόρη, die Maid. Zob. Karł. Sgp. pod Kura (kuryca, kurzyca) i por. z Ἄρτεμις Κορική, Ἀθηνᾶ Κορική u Proklosa do Plat. Kratyl. 406 B. Termin w literaturze cerkiewnej *kurig* pochodzi wbrew powadze prof. Brücknera (Kwart. hist. 1912, 495) z greckiego κορικός, odpowiedniego przymiotnika na rodzaj męski do κορική, stwierdzonego epitetu dziewiczych bogiń Artemis i Ateny.

[5]) Karł. Sgp. s. v. kokot, kokota. Zob. Badania etc. str. 55.

czyli Kory podziemnej, wężowe jaje[1]). Przynajmniej z baśni ludowych wiemy, że kogut t. j. kur, równoznacznik węża, jej podziemnego małżonka Plutona, nawet sam znosi w starości jaje, z którego wylęga się bazyliszek[2]). Ale pierwotnie żaden zły duch nie wykluwał się z wężowego jaja, ponieważ wąż uchodził za ducha dobrego (ἀγαθὸς δαίμων) i darzył ludzi szczęściem, bogactwem i powodzeniem ziemskiem, a nawet odrodzeniem pośmiertnem, czego do dziś dnia z pogańskich czasów symbolem jest wielkanocne kurze jajko.

III.

Jako domowy Bóg, przyjacielski i dobroczynny, przybierał wąż czyli smok na Rusi i w Polsce od XIV — XVI w. postać kurczęcia; pod takim również kształtem wyobrażano sobie wówczas i dzisiaj jeszcze gdzieniegdzie wyobrażają, n. p. w polskich okolicach Śląska Górnego, duchy domowe czyli domowe ubożęta, t. zw. skrzaty lub skrzatki, skrzoty lub skrzotki[3]). Pomysł, że kur płodzi

[1]) Słowacki w wierszu „Córka Cerery“ (t. I, str. 192 nast. wyd. Gubr.) mówi, że Pluton matce Cererze oddał Prozerpinę na sześć miesięcy, aby „piekielne w domu jajo zniosła“. Skąd tę wiadomość posiadł poeta, nie mogłem dociec.

[2]) Erazm Majewski: Wąż (Warszawa 1893) nr. 97 i 98. Nadto są przytoczone tutaj przykłady o pojawieniu się bazyliszka za Zygmunta Augusta w Wilnie (nr. 316) i w r. 1587 w Warszawie (nr. 317). Jeszcze w r. 1805 wierzono na Litwie (nr. 318), że stary kogut znosi jaje, z którego wylęga się żywioł, zwany *żmiej* czyli *latawiec* (bazyliszek). W Niemczech istnieje zabobon, że gdy czarny jak węgiel kogut ma siedm lat, to składa jaje, z którego powstaje *smok* setki lat żyjący (Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Berlin 1900, str. 52, § 58). W Galicyi zachodniej wierzą, że kto czarnego koguta siedm lat chowa, to się z niego *dyabeł* zrobi. (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej t. XVI, str. 254. Nr. 13). Na Górnym Śląsku w r. 1742 wylągł się z koguciego jaja też *bazyliszek* (Drechsler: Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien. Leipzig 1906. II, 89). W okolicy Salzburga przemienia się ów bajeczny smok w *Antychrysta* (Huber: Die Sagen vom Untersberg. Salzburg 1909, str. 43. Nr. 79). Ein *Hahn*, der sieben Jahre alt ist, legt in einen Moorgrund ein Ei, daraus geht ein *Lindwurm* hervor... verwandelt sich das Ungetüm *in einen bildschönen Jüngling*, dem kein Mädchen widersteht...

[3]) Zob. moje rozprawy: Bóg domowy w „Ludzie“ z r. 1910 (przedruk w Badaniach i t. d., str. 53 nast.) i Podobieństwa czy zapożyczki? (Kult węża) w „Eos“ t. XIX z r. 1913, str. 154 nast. Nadto por. Drechsler: Sitte etc. II, 125: Im Hause lebt der Drache als Hahn und wird mit Hirse und Milch gefüttert... Auch in polnischen Gegenden heisst es bis heute: Schwarze Hühnchen (skrzatki, Sing. skrzotek) bringen Getreide, fliegende Drachen (ebenfalls skrzatki), in Gestalt feuriger Besen, Geld ins Haus. Karł. Sgp. s. v. Skrzat.

jaje (lub jako wąż obcuje z królową podziemia), nie jest ani rdzennie litewskim ani fińskim, za jaki go chciano uważać, ale wschodnim, który za pośrednictwem — jak widzieliśmy — Greków dostać się mógł do Słowiańszczyzny, Finlandyi, Litwy i innych ludów europejskich [1]). Wszelkie opowiadania ludowe o zaczarowanym królewiczu, lub księciu zaklętym w węża, który odkłada skórę wężową na noc i przed królewną w ładnego przemienia się chłopca, zwykłe baśniom m. inn. polskim i nowogreckim, pochodzą wraz ze słynną klechdą Apulejusza o bogu Amorze, przywdziewającym na się postać węża (Met. IV. 33), z jednego i tego samego, starogreckiego źródła [2]).

W micie tym zaciekawia zwłaszcza przemiana węża w ładnego chłopca. Widać tu zagarnięcie i zespolenie w jedną istotę: słonecznego młodzieńca Kurosa z jego współzawodnikiem i wrogiem w powłoce kura czy węża. Takie przeobrażenie młodziana, walczącego ze smokiem lub wężem (grec. δράκων oznacza jedno i drugie) i oswobadzającego przez jego zabicie królewnę, z którą potem się żeni, w smoka czyli węża samego, jest w mitologiach znane. Przynajmniej co do Kadmosa, Heraklesa i Kraka można dowieść ich tożsamości z pokonanymi przez nich smokami [3]). Zresztą osnowę nie tylko greckich mitów o Heraklesie, Kadmosie, Perseuszu i Andromedzie, o złotem runie w wyprawie Argonautów i t. p., stanowi baśń o królewnie albo księżniczce, pilnowanej przez smoka, którą wybawia rycerz, królewicz lub niepoczesny człowiek, zabiwszy poprzednio smoka: lecz także tworzy ona podstawę rozlicznych opowieści rosyjskich, polskich, ruskich i ukraińskich [4]). Aneksya słońca i słonecznego młodziana na rzecz podziemia i nocy odbiła się w tem, że chtoniczne zwierzę, kura-koguta, zrobiono ptakiem słońca, Heliosa; Korę zaś, panią podziemia, przekształcono na „kurę niebieską", znoszącą jaje wszechświata.

Kogut nietylko w Serbii uchodzi za symbol pana młodego [5]).

---

[1]) Majewski: Wąż, nr. 318: (Podług Maciejowskiego) raczej litewskim i fińskim, niż słowiańskim, jest to pomysłem, że kur, który rodzi płazy, za bóstwo powinien być czczony. — Według podania ukraińskiego dawnymi czasy, gdy ziemia była jeszcze pusta, zesłał Bóg na ziemię koguta, aby ją ożywił. Kogut zniósł jajko... (F. Gawełek w „Ludzie" z r. 1911, 25).

[2]) Podobieństwa czy zapożyczki? Eos t. XIX, str. 161 (w odbitce str. 8).

[3]) Badania, str. 52.

[4]) Tamże, str. 46.

[5]) Zob. Żmigrodzki: Lud Polski i Rusi. Ks. I. Obrzędy weselne, str. 191.

Kuras, kurek, kogutek (kokotek) dotychczas znany jest z wielkanocnych obchodów po wsiach w Kaliskiem, na Górnym Śląsku i t. d. W drugie święto lepią z gliny lub wyrabiają z drzewa i pokrywają pierzem naturalnej wielkości koguta, zwanego kurasem, którego umieszczają na małym dwukolnym wózku. Kurasa tego obwożą po wsi [1]). Nic podobnego nie odbywa się z kurą. Kiedy kogut w wierzeniach ludowych jest czarodziejskiem stworzeniem, nawet znoszącem dziwaczne jaje: o kurze tego powiedzieć nie można krom bajki, że niesie niekiedy złote jaja. Przynajmniej nie znam żadnego w tym rodzaju pewnego świadectwa, któreby kurę czyniło Κόρη κόσμου w ten sposób, by jej kazało składać kosmiczne jaje.

Ofiarowanie zwyczajem żniwiarzy kurka, urobionego z ostatnich kłosów zboża, lub zabijanie koguta żywego cepami czy też kijami i zjadanie go podczas obrzędów wiosennych, weselnych, czy dożynkowych, albo królewskie strzelanie w święcie majowem do drewnianego kurka, skąd król kurkowy wywodzi swą nazwę — wszystko to są zabytki dawnych zwyczajów i obchodów ludowych, napotykanych niemal wszędzie, świadczące o zanikaniu kultu koguta-kura, jako byłego godła urodzajności i małżeństw [2]). Natomiast wchodzi w swe prawa nieprzestarzałe wywłaszczony przez podziemnego węża, smoka czy kura, inny opiekun świętych ślubów małżeńskich, słoneczny młodzian z dziewiczą ziemią, co się uzmysłowiło w teologii Ferecydesa z Syros i kosmologicznym micie o zaczarowanej dziewicy, której smok podejrzliwie strzeże. Ona — to pogrążona w zimowym śnie wegetacya; źródła życia broniący smok, który nie może ścierpieć, by się corocznie proces, odmładzający przyrodę, odbywał na nowo, to wroga zima; silny zaś i bohaterski młodzieniec, który zabija smoka, wodę życia zdobywa i następnie z księżniczką się żeni, to mocne słońce wiosenne, które ciepłymi promieniami odpędza mroźną zimę i odrodzenie przyrody sprawia [3]).

* * *

[1]) Kolberg: Lud XXIII. Kaliskie 1, str. 87. Por. Drechsler: Sitte, Brauch etc. I, 104. Nadto wyborny opis w „Chłopach" Reymonta (t. III. Wiosna, rozdz. 5).

[2]) Drechsler: Sitte etc. I, 57 nast., 161; II, 68, 72. Żmigrodzki: Lud i t. d. I, 215 nast., 280, 328 nast. Kore i Kuros, 71.

[3]) Kore i Kuros, 70; Badania, 46 nast.

Zgodnie z przekonaniami orfickiemi głosi Pindar, że jeden i to wspólny jest ród ludzi i bogów; tenże największy liryk grecki wspomina o παλαιὸν πένθος, z pewnością o wojnie, która — jak mówi Heraklit — między bogami i ludźmi sprowadziła różnicę[1]). Był to grzech pierworodny Tytanów, że się targnęli przeciw Zeusowi z upadłym bogiem Kronosem czyli Chronosem na czele[2]). Takimże pierworodnym grzechem była przewina Kory, córy niebiańskiej, ziemi, zwiedzonej przez odszczepieńca, boga podziemia, węża; aż ją ocalił Zeus, odkupił i zwrócił niebu zbawioną. Losy dwoistej Kory są kolejami narodów i psychy ludzkiej: upadek, bóle, cierpienia i oczyszczonej przez boleść dźwignięcie się, podniesienie i powrót do Boga[3]).

---

2. Święto majowe.

I.

Między uroczystością majową, znaną dotychczas ludności Niemiec i Słowiańszczyzny, (w Polsce ten obrząd wiosenny nazywa lud wprowadzeniem Nowego latka, Gaika czy też Maika), a obnoszeniem gałęzi u starożytnych Greków, zwanej εἰρεσιώνη lub κορυθάλη, wykryto przed lat dziesiątkiem niewątpliwe podobieństwo i łączność[4]). Mamy tu do czynienia z kultem drzewnym, gdyż

[1]) Pind. Nem. VI, 1: Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν μητρὸς ἀμφότεροι... fr. 133. Por. Hez. Erg. 108: ὁμόθεν γεγάασι θεοὶ θνητοί τ' ἄνθρωποι. Hippokr. π. ἀέρ, κτλ. 22: οὐδὲν ἕτερον ἑτέρου θειότερον οὐδὲ ἀνθρωπινώτερον, ἀλλὰ πάντα ὁμοῖα καὶ πάντα θεῖα. Herakt. fr. 53 (Diels): πόλεμος... τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους... Eisler: Weltenmantel etc., 737$_1$.

[2]) Komentator Platona Proklos (do Polit. p. 372) i Neoplatonik Iamblichos (Protrept. VIII, 134) mówią o karze pośmiertnej duszy w podziemiu za tytaniczne i wielkie przewinienia (Orph. fr. 221 Abel: Τιτανικὰ ἁμαρτήματα, μεγάλα ἁμαρτήματα). Por. Dio Chr. Or. XXX, 550: λέξω ὑμῖν οὔτε τερπνὸν ὄντα οὔτε χαρίεντα λόγον, ὅτι τοῦ τῶν Τιτάνων αἵματος ἐσμέν ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι· ὡς οὖν ἐκείνων ἐχθρῶν ὄντων τοῖς θεοῖς οὐδὲ ἡμεῖς φίλοι ἐσμὲν ἀλλὰ κολαζόμεσθά τε ὑπ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τιμωρίᾳ γεγόναμεν ἐν φρουρᾷ.

[3]) Świetnie powiązał tragiczne dzieje Kory z przejściami Polski Wyspiański w „Nocy listopadowej“ (sc. III. Demeter z córką Korą żegna się). Choć nie bez własnej winy upadła, jednak „krzywda się stała“, którą Hekate z Eumenidami i Pallas znowu naprawią. „Za czas znów wrócę... Wiosna... i żywot dam“ ...„Kiedyś przyjdzie znowu ten czas, gdy Pallas... dług wam zapłaci“.

[4]) Zob. Kore i Kuros, 67; Badania, 84 nast.

κορυθάλη wzięła nazwę od latorośli kwitnących. W greckiem zaś κόρος znaczy zarówno: wić, latorośl, jak: syn lub chłopiec. Analogicznie κόρη oznacza: córkę dziewczynę, a przytem lalkę. W staropolskim języku nazwa: łątka, oznaczająca lalkę, pochodzi od łętu, t. j. prętu, używanego do sporządzania lalek. Wyraz zaś Łuba = Pałuba utworzono od kory z drzewa, od której w Sparcie mieniono Φλοιά boginią Korę [1]).

Z początkiem maja lub wcześniej dziewczęta wiejskie stroją gałąź choiny w Kaliskiem, na Górnym Śląsku oraz gdzieindziej, w pstre, różnobarwne wstążki. Lalka, w ten sposób przybrana, ma wyobrażać boginią wiosny, Dziewannę. Podobnie rzecz się miała w beockiem święcie Δαίδαλα, podczas którego bóstwo wegetacyjne przedstawiano w postaci lalki (δαίδαλον), z drzewa wyciętej. Pewnie od misternego stroju zwano boginią δαιδαλέα, z którego to epitetu wywiązała się w polskiem Dziedzylela (Dziedzilla). W takiem znaczeniu mówi o płodnej i różnowzorej ziemi poeta Lukrecyusz: daedala tellus (I, 228) i tellus... naturaque daedala rerum (V, 234), gdzie mamy w tym przymiotniku daedala najwyraźniejszą δαιδαλέα, od której pochodzi serbska Dodola. W razie długotrwałej posuchy w Serbii odbywa się „oblewanie Dodoli", które polega na tem, że zwleczoną do naga dziewczynę towarzyszki obwijają w zioła i kwiaty, tak że staje się z niej niby słup zieleni i kwiecia. Z tak przybraną Dodolą obchodzą całą wieś, zatrzymując się przed każdą zagrodą; ona tańczy, a orszak śpiewa pieśń o deszcz do Boga; gospodyni wychodzi i zlewa Dodolę wiadrem wody. Zwyczaj podobny, co u Serbów, istnieje u siedmiogrodzkich Rumunów; a w nowoczesnej Grecyi po wsiach i miasteczkach Tesalli i Macedonii [2]).

Kroaci i Słoweńcy natomiast oprowadzają w chórze chłopca od stóp do głów okrytego zielonemi gałęźmi i zwą go zielonym, św. Jerzym (zeleni Juri, Šent Juri), do dziś święconym 23 lub 24 kwietnia corocznym obchodem w Kroacyi i Karyntyi. Połączeniem zaś obu zwyczajów oprowadzania w zieleni dziewczyny i chłopca jest znowu serbski obchód królewskiej pary (Kral i Kralica), co

[1]) Hesych. s. v. Φλέω· Διονύσου ἱερόν, Φλοιὰν τὴν θεὸν οὕτω καλοῦσι Ἀχαιοί. Znaczy zaś ὁ φλοιός, kora, łyko drzewa, łub, łubek, łupina.

[2]) Zob. cytaty w obu moich rozprawach, przytoczonych poprzednio. Powołano się tam na trafnie uczynioną uwagę, że „maik" i „gaik" polski są w związku, dzisiaj już zapomnianym, z obrzędami, mającymi deszcz sprowadzać.

odpowiada powszechno-niemieckim: Maikönig i Maikönigin (der „grüne Mann“ w Turyngii, der „Graskönig“ w północnych Niemczech). Młodzian na Żmudzi i Łotwie, jako pan młody, nazywa się zielonem dziw drzewem, o pannie młodej zaś według rytuału polskiego wołają swachy i druchny: Oj nasza! oj zielona! (lub: oj zieleni się!), oj świeci się i t. d., co wszystko jest wyraźnym oddźwiękiem i pozostałością kultu sosny jako wiecznie zielonej, świętego drzewa pary boskiej i utożsamieniem młodych z tem drzewem [1]).

Zrazu widocznie gałąź zielona zastępowała boga oraz boginią wiosny, króla tudzież królowę maju. Później zaczęto chłopię lub dziewczę osłaniać zupełnie gałązkami i liśćmi, wyobrażając sobie w nich bóstwa wegetacyjne, darzące deszczem i urodzajnością płodów ziemskich, do których też zaliczano dzieci. Dlatego zatykano u Greków przed drzwiami dorastających chłopców i dziewcząt gałąź oliwy albo wawrzynu, owiniętą wieńcami [2]). Κορυθάλη zostaje z κόρος i κόραξ nie tylko w niezaprzeczonym związku rzeczowym i etymologicznym, lecz także z Κορυθαλία i κουροτρόφος. Pierwszą rozkwitającą gałęzią, albo boginią w niej uzmysłowioną, była z pewnością nie Artemis Κορυθαλία, na której cześć obchodzono w Sparcie

[1]) Tamże. Nazwę św. Jerzego wywiodłem (Badania, str. 51) od Ἅγιος γεωργός dawnych Greków; w Atenach mianowicie składano ofiarę 10. Maimakterion Zeusowi, zwanemu Ζεὺς Γεωργός (CIA III, 77). — U Muzułmanów i Arabów nazywał się św. Jerzy Khidr = verdoyant. O tymże Kidr = Chidr lub Chadir czytamy: die Bedeutung ist: „der Grünende“ nach Rückerts klassisch gewordenem Ausdruck: „der ewig junge“... der Ausdruck in adjectivischer Funktion wird überwiegend auf die Vegetation bezogen und entspricht hier unserm „grün, frisch, saftig“; auf den Boden bezogen bedeutet es „vegetationsreich“ (Arch. f. Religionswiss. XII, 235 i 281; XIII, 110 nast. i 234). — We Francyi nazywano szatana „Joli-Bois“, „Saut-Buisson“ lub „Verdelet“, co na niemieckie znaczyłoby: Schönholz, Springstrauch, Grünling.

[2]) Plut. Thes. 18 ο εἰρεσιώνης κλάδος ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας ἐρίῳ λευκῷ κατεστεμμένος. Heysch. s. v. κορυθαλία· δάφνη ἐστεμμένη. τινὲς τὴν εἰρεσιώνην. ἄλλοι δὲ ὑπερόριον θεόν. Schol. Aristoph. Pl. 1054: εἰρεσιώνη... θάλλος ἐλαίας ἢ δάφνης. Et. m. p. 531, 53 s. v. κορυθάλη. ἡ πρὸ τῶν θυρῶν τιθεμένη δάφνη, ὅτι οἱ κλάδοι, οὓς κόρους καλοῦσι, θάλλουσιν... τινὲς δέ, ὅτι ἡρησάντων τῶν νέων καὶ θυγατέρων, δάφνας προετίθουν ἐφηβίοις καὶ γάμοις. Por. Martin P. Nilsson: Griech. Feste (Leipzig 1906) 183: die κορυθάλη wurde zu Ehren der κόροι oder κόραι aufgestellt, wenn sie in das reife Alter eintraten, die Knaben in das Ephebenalter, die Mädchen in die Ehe. Wir haben also einen Brautmai und einen Ephebenmai in der antiken Welt.

Τιθηνίδια, święto mamek, lecz Kora, a matką jej była Κουροτρόφος, nim Rei czy Gei lub Demetery przybrała miano [1]). One to, olimpijskie boginie (bo dla Solona jeszcze ziemia, którą Demeter z Korą uosabiają, jest olimpijską), szczęśliwym ludziom, których kochają, ślą do ogniska domowego Zasoba (Plutosa), co darzy śmiertelników dostatkiem [2]).

Z czasem dopiero bezosobowy πλοῦτος stał się Plutosem, osobistością i synonimem Plutona, pana ukrytych w łonie ziemi skarbów [3]). Nazwany w jednym hymnie orfickim: ὀλβοδότης Πλοῦτος γλυκερὸς θαλίῃσιν (LXVIII, 9 Abel), był synem Demetery, którą wyobrażano sobie jako Δημήτηρ Πλουτοδότειρα z małym Plutosem na ręku [4]). Jako Pluton był Plutos bądź co bądź bratem przyrodnim po wspólnej matce swojej żony porwanej Kory, a w ten sposób znów mielibyśmy karykaturę niebiańskiej pary rodzeństwa i małżonków: Kurosa-Zeusa i Hery-Kory, przeobrażonych na takąż parę podziemną: Hadesa-Plutosa i Kore-Persefony. Przemiana tem jaskrawsza, że Plutos występuje, jak Pluton, w postaci węża, o czem zaraz się przekonamy.

II.

W pieśniach jaskółczej i wroniej, dochowanych szczęśliwie z zamierzchłej starożytności greckiej, a towarzyszących obnoszeniu

---

[1]) Nilsson tamże: Artemis Κορυθαλία, zu deren Ehren das spartanische Fest der Tithenidien gefeiert wird, ist selbstverständlich die Göttin der Korythale. Hesych. s. v. κορυθαλίστριαι· αἱ χορεύουσαι τῇ Κορυθαλίᾳ θεᾷ.

[2]) Hym. Hom. V, 484 nast.: χὰν ῥ' ἴμεν Οὐλυμπόνδε.. ἔνθα δὲ ναιετάουσι.. μέγ' ὄλβιος, ὅν τιν' ἐκεῖναι προφρονέως φίλωνται ἐπιχθονίων ἀνδρώπων· αἶψα δέ οἱ πέμπουσιν ἐφέστιον ἐς μέγα δῶμα Πλοῦτον, ὃς ἀνθρώποις ἄφενος ἐνηέτοισι δίδωσιν. Matką bogów jest μήτηρ Ὀλυμπία = Γῆ Ὀλυμπία, matka ziemia (Γῆ μήτηρ = Δημήτηρ), którą to czarną ziemię (Γῆ μέλαινα) Solon poczytał za μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων (fr. 36, lub Arystot. Ἀθ. πολ. roz. 12.

[3]) Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff: Aristoteles und Athen Berlin 1893) II, 317 nast.: gebetet wird (zu Γῆ Ὀλυμπία)um gedeihen (πλοῦτος) für all das, was jetzt im frühling keimt und sproßt, die Mutter heißt πλούτου μήτηρ: so wenig ist dieses abstractum noch zu einer person geworden, geschweige daß man nach dem vater des kindes fragte; noch weniger ist der höllische gott gemeint, den man um der schätze des erdinnern willen euphemistisch Πλούτων nennt... Arystofanes w „Plutosie" (727) zwie go także Plutonem.

[4]) Diod. Sir. I, 12, 4 (fr 165 u Abla): Γῆ μήτηρ πάντων. Δημήτηρ πλουτοδότειρα. Por. Hom. Od. V, 125; Hez. Teog. 969 o Demeterze jako matce Plutosa.

εἰρεσιώνη, orszak chłopaków, chodząc od domu do domu, prosi o otworzenie drzwi i wpuszczenie ich do wnętrza oraz o datek w imieniu i pod błogosławieństwem Plutosa. Jeśli Plutos sam figurycznie puka do drzwi i suto wchodzi, to — mówiąc słowami hymnu homerowego do Demetery — w tym celu, żeby zasiąść u domowego ogniska jako duch opiekuńczy i bóg domowy [1]). Podług wierzenia zaś starożytnych i nowoczesnych Greków duchy domowe prawie wyłącznie ukazują się jako węże. Bez węża, jako dawcy szczęścia i powodzenia, dom nie może właściwie istnieć [2]). Jeden przykład przytoczę zamiast wielu. W Pompei widzi się wielokrotnie na murach domów symbole węża: a w Casa dei Vettii w sacrarium rodzinnem, poniżej geniusza rodu i larów, nadto jeszcze znachodzi się wymalowany długo wijący się wąż, opiekun i stróż domostwa.

To wysunięcie Plutosa, jako domniemanego węża, na pierwszy plan przy obchodzie εἰρεσιώνη lub κορυθάλη, rozstrzyga o charakterze chtonicznym samej uroczystości, lecz nie przesądza bynajmniej o jej początkach i pochodzeniu. Można w niej znaleść ślady przeróżnych kultów: Apollina, Demetery, Ateny i t. p. U nas szczególny nacisk najsłuszniej położono na pokrewieństwo jej z kultem Demetery, od której Plutos bierze początek [3]). Ale tak wszelkie bogactwo (πλοῦτος), jak Demetera, pierwotnie wywodzi się z olimpijskich niebios. Później, gdy Plutos się wyodrębnił i uosobił, utożsamiwszy się z podziemnym Plutonem, także święto ku jego czci odprawiane musiało przybrać chtoniczną cechę [4]). Pragnę wykazać, że oprócz zauważanych wpływów, zwłaszcza unaocznionych w gałęzi wawrzynu, poświęconego Apollinowi, albo oliwy, przyznawanej

[1]) Pseudo-Herod. Βίος Ὁμήρου c. 34 początek pieśni: δῶμα προστραπόμεσθ' ἀνδρὸς μέγα δυναμένοιο, ὃς μέγα μὲν δύναται, μέγα δὲ πρέπει ὄλβιος αἰεί. αὐταὶ ἀνακλίνεσθε θύραι· Πλοῦτος γὰρ ἔσεισι πολλός.... Athen. VIII, p. 359 e: ὦ καῖ, θύρην ἄγκλινε· Πλοῦτος ἔκρουσε... Hym. Hom. V, 486 nast.: μέγ' ὄλβιος.... ἐφέστιον ἐς μέγα δῶμα Πλοῦτον...

[2]) Zob. Badania, 49 (przedruk z „Ludu" r. 1910), gdzie udowodniłem, że „Bóg domowy" w pieśni jaskółczej Słowackiego to wąż, nazwany w odmianach tekstu do Króla-Ducha „*Zasobem*, Domowym duchem, z obliczem zwierza i t. d."

[3]) Witold Klinger: Do znaczenia pieśni Εἰρεσιώνη (w Eos z r. 1908, str. 77 nast.). Tenże: Jeszcze o „Eiresione" (tamże, str. 179 nast.).

[4]) Na takie sformułowanie kwestyi: die Eiresione ist weder uranisch (olympisch) noch chthonisch (Nilsson: Gr. Feste, str. 183, uw. 3), nie mogę się zgodzić. Raczej powiedzieć trzeba o ewolucyi, jaką przeszła eiresione, że była i uraniczną z początku i z czasem głównie chtoniczną.

Atenie, zaznaczyły się również nie najmniej w omawianym obrzędzie bluszcz i winograd Dyonizosa. Tutaj jednak powołać mi się się przyjdzie nie tyle na piśmienne świadectwa, ile na obrazowe przedstawienia.

Blisko pół wieku temu przy wykopaliskach w Ostii z r. 1868 wydobyto na światło dzienne dwa malowidła, które dostały się do biblioteki watykańskiej i wiszą w jednym pokoju z Weselem aldobrandyńskiem. Dopiero w r. 1905 te dwa obrazy ścienne przy sposobności studyum o ludowych obchodach doczekały się omówienia i publikacyi w fotograficznych zdjęciach[1]). Do jakich doszedł wyników pierwszy wydawca i komentator, ostrożny we wnioskach, będę się starał w krótkości przedstawić. Oba obrazy odpowiadają sobie i w ścisłym zostają związku. Na obu liczba dzieci wynosi dziewięcioro, na obu dziatwa się dzieli w dwie grupy po pięć i cztery.

Na pierwszem malowidle są wszystkie dzieci odziane w krótkie płaszczyki po kolana lub nieco niżej kolan. Nogi i stopy wystają z pod odzieży zupełnie obnażone i bose. Pierwsza figura po prawej ręce od widza trzyma w lewicy wieniec bluszczowy, w prawicy zaś procesyjną chorągiew. Obok niej druga figura ma w każdej ręcę kij gładki. Dalej trzecia i czwarta z osłonami na głowach, w tył spuszczonemi, z pod których wyzierają bluszczowe wieńce: w prawych rękach kij, gładki u jednej, u drugiej z małą poprzeczką w górze u końca; tamta ma w lewej ręce wieniec prawdopodobnie wawrzynowy, ta sięga wolną ręką po krawędź talerza, który jej obok stojąca, nieuwieńczona piąta figura oburącz podaje. Nieco opodal grupa, złożona z czworga dzieci, stojących w kółko i żywo rozprawiających o wieńcu — zdaje się z bluszczu —, który chłopiec, zupełnie odwrócony od widza, prawą ręką podnosi w górę. Jeszcze dalej na lewo dwie postaci, odrębnie i ubogo odziane w kurtki i krótkie spodeńki, które zaledwie powyżej kolan schodzą, ciągną za długi dyszel z niejakim wysiłkiem skromniutki wózek o dwóch wysokich kołach, zdający się być próżnym. Tych dwojga ludzi nie wlicza się do żadnej z grup Za wózkiem morze na tylnem tle i okręt z masztem, żaglami, siecią lin i t. p.

[1]) Albrecht Dieterich: Sommertag (Arch. f. Rlgswiss. VIII. Beiheft, 108 nast.).

Drugi obraz przedstawia całą dziatwę ubraną w długie płaszcze, w trzewiczkach przylegających do stóp i wyżej kostek. Pierwsza osoba (na prawo od patrzącego) zwraca się w lewo do reszty, w prawej ręce podnosząc laskę z poprzecznem u samej góry drewienkiem, na lewem ramieniu niosąc róg obfitości: daje znak do śpiewania czterem innym postaciom, szykującym się do pochodu, jak widać z ust rozchylonych do śpiewu, szczególnie drugiej figury. Trzecia odwraca głowę do czwartej, trzyma w prawicy koszyk, z którego wysterczają owoce albo liście, a w lewej ręce kij wielki, mniej więcej długości figur, z mocną poprzeczką, u której po obu końcach zwisają dwie gałązki winogron. Ponad poprzeczką jest umieszczona główka kobieca; szyja i piersi, o ile są widzialne, nie ukazują żadnego śladu okrycia. Czwarta osoba niesie w prawej ręce lub w obu koszyk taki sam, jak poprzednia. Ostatnia postać trzyma kij tak, jak trzecia; z tą jedynie różnicą, że tu jedna tylko gałązka winnych gron wisi, przytwierdzona do kija tuż pod poprzeczką, a główka nad nią ma rysy młodzieńczo męskie, szyja i piersi zaś są zasłonięte odzieniem.

Dalej na lewo stoją rzędem ukośnie czterej chłopcy, z których każdy podnosi palącą się pochodnię do posągu bogini, umieszczonego na słupie okrągłym, trochę wyższym od dzieci. Sama postać bogini, razem ze słupem ujęta w ramy dwu płonących wielkich pochodni, połączonych cienkim kijkiem poprzecznym ponad posążkiem, mniejszym od dzieci nieomal o połowę, przedstawiać ma Artemidę lub Dyanę w krótkim stroju myśliwskim, lewą ręką nastawiającą łuk, a prawą sięgającą wysoko po za siebie, aby wydostać strzałę z kołczana. Z bardzo wielką trudnością rozpoznać można dwa kształty raźnie kroczące ku słupowi z posągiem bogini i zajęte wleczeniem dwojga opornych zapewne bydląt ofiarnych, których widoczne są cztery wielce wysokie i smukłe nogi przednie wraz z kopytami.

Interpretator wizerunków powyżej opisanych, budzących zarówno duże zaciekawienie, jak mnóstwo zagadek, trafnie domyślił się w pierwszym obrazie majowego wesela, jakoteż nowożeńców w parze z wieńcami na głowach i zasłonami. Oblubienicę mógł też chłopiec przedstawiać. Talerz podany wiąże wydawca z notą Hezychiosa pod Λευκανίδες· κεράμεαι λοπάδες καὶ ἐν αἷς ἔνθρυπτα ἕφερον τοῖς νεογάμοις por. Phot. p. 213,9 λεκανεῖς· κεραμέα λοπάς· καὶ τὰ ἐκπέταλα τρυβλία). Dalej już odstępuję głos samemu wydawcy,

który na postawione przez siebie pytania zaraz daje gruntowną i bystrą odpowiedź: Soll etwa auf dem Wagen das Paar zur Prozesssion in die Stadt gefahren werden? Hegte man die Vorstellung, daß das Maipaar übers Meer gekommen wäre, wie der attische Dionysos, der ja auch im Βουκολεῖον mit der „Königin" die heilige Hochzeit begeht? Man verfällt leicht darauf, daß etwas wie das navigium Isidis, die πλοιαφέσια dargestellt sein könnte, zumal wenn man, was so nahe liegt, das Meer mit dem Schiff als den Hafen von Ostia versteht. In Ostia und Portus war starker Isiskult. Aber was soll dann dieser Wagen, der dies Schiff schwerlich getragen haben kann? Und was soll das „Paar"? „Frühlingstag" ist es sicher: denn die Epheukränze und Lorbeerkränze müssen um diese Zeit alles andere ersetzen. Ich würde für wahrscheinlich halten, daß das Paar wirklich vor dem Schiff eben ans Land (sie brauchten in Wirklichkeit nur auf einer anderen Seite des Hafens abgefahren sein) gesetzt wurde, ihm die Hochzeitsgaben eben überreicht werden und der Zug sich zu formieren beginnt. Auf dem freilich für die Kinder sehr einfachen Hochzeitswagen werden „Maikönig" und „Maikönigin" in die Stadt fahren.

Co do drugiego obrazu, to niewątpliwie zgodnie z prawdą przyjmuje komentator procesyę z pochodniami do gaju Dyany Nemorensis w Aricyi, której odroślą była świątynia Dyany na Awentynie w Rzymie, ośrodek wogóle jej rzymskiego kultu. Dniem założenia świątyni tak aricyńskiej jak rzymskiej i głównem świętem bogini był dzień 13 sierpnia, do czegoby doskonale się stosowały winogrona na procesyjnych laskach dzieci. W główkach nad poprzeczkami autor objaśniający domyśla się podobizn Apollina i Artemis-Dyany. Co się zaś tyczy obu koszów, niesionych przez dwu młodzieńczych śpiewaków, to powołując się na wiersz Hezyoda w „Robotach i dniach" (767: δαφνηφοροῦντες καὶ τὸ κανοῦν ἐπιστέφοντες καὶ ὑμνοῦντες τὸν θεόν, w odniesieniu do Apollina), przypuszcza, że obydwa koszyki były pełne oliwek albo też wawrzynowych liści. W każdym razie na pewne jest to procesya dzieci w dniu letnim, częścią ze śpiewem na ustach odchodzących na jakieś zebranie, częścią kończących korowód z pochodniami na cześć bogini. Najlepsi znawcy takich rzeczy, zapewnia wydawca, odnoszą oba obrazy do czasów augustowskich, a inni do znacznie późniejszego okresu.

Nie przerywałem toku streszczenia własnemi uwagami, po-

nieważ je zostawiłem z rozmysłem na sam koniec. Obecnie jednak przechodzę do ich wypowiedzenia. Okręt na morzu w pierwszym obrazie łączę z wiosennem pojawieniem się Dyonizosa na statku cudownym i z otwarciem żeglugi [1]). Jemu był poświęcony wiecznie zielony bluszcz, a od wieńca na głowie z bluszczu zwał się Dyonizos κισσοστέφανος. On też, jako bóg wina, jest βοτρυοχαίτης, εὐάμπελος i t. p. U Rzymian zwano go jako Bachusa Liber, a Libera stała u jego boku. Oba imiona są najwidoczniej wiernemi tłumaczeniami z greckiego Κόρος i Κόρα. Liber bowiem oznacza łyko, miękką wewnętrzną część kory drzew, a Φλοιός (kora, łyko drzewa) był przydomkiem Dyonizosa, zwanego także Δενδρίτης, i odpowiednikiem do Kory, nazwanej przez Spartan Φλοιά (Hesych. s. v. Φλέω). W Bachanaliach Libera uchodziła za żonę Dyonizosa-Liber; ponieważ zaś w eleuzyńskich misteryach Dyonizos z czasem jako Κόρος zajął miejsce przy Κόρα, siostrze swojej i żonie, przeto byłoby rzeczą najprostszą w omawianych obrazach widzieć obchód ku czci Dyonizosa-Liber i Persefony-Libera.

Ale Rzymianie woleli, zamiast królowej-bogini: Kory lub Persefony [2]), podstawić jako Libera piękną ziemiankę Ariadnę, córkę króla Minosa, którą na poświęconej sobie wyspie Naxos Dyonizos porwał i zrobił swą nieśmiertelną małżonką. Podług homerowego świadectwa miała ją Artemis tamże zabić (Odys. XI, 321 nast.). Miejsce popsute w Homera Odyssei w ten sposób można tylko podług scholiów zrozumieć, że Διονύσου μαρτυρίῃσιν odnosi się do poświadczeń Dyonizosa o przewinieniu, jakiego Ariadne się dopuściła w jego gaju z Tezeuszem, za co ją Artemis ugodziła strzałą. Wprawdzie Ariadne straciła życie doczesne, lecz jako oblubienica boga zyskała nieśmiertelność. Temat jej związku z Bachusem-Dyonizosem na wyspie Naxos powtarza się najczęściej na malowidłach pompejańskich, gdzie samo spojrzenie boga na boskie jej kształty wystarcza, by śmiertelniczkę przemienić w boginią. Trzeba pamiętać, że Ariadne, właściwie Ariagne (Prześwięta), była dubletem Afrodyty, mającej na wyspie Delos epitet Ἁγνή (Święta), i że jej cześć oddawano jako wielkiej bogini wysp, przedewszystkiem na Naxos.

---

[1]) Teofr. Char. 3: τήν θάλασσαν ἐκ τῶν Διονοσίων πλώιμον εἶναι. Zob. M. T. Nilsson: Dionysos im Schiff (Arch. f. Rlgswiss. XI, r. 1908, str. 399 nast.).

[2]) Hermann Diels: Sibyllnische Blätter (Berlin 1890) 113, 34: βασιληίδι κούρῃ o Persefonie.

Tam ją wielbiono podwójnym obchodem: wesołym i roskosznym jako boginią i żonę Dyonizosa, smutnym zaś i żałobnym wśród ofiar jako śmiertelną kobietę[1])

Jeśli zaś bóstwo pozdrawia się z jednej strony świętem radosnem, a opłakuje z drugiej jako umarłe, to jest to wegetacyjne bóstwo w rodzaju Adonisa[2]). Bogini Kora lub Afrodyte śćmiła się i upadła jako Ariadne w stosunku do Tezeusza, trafiona śmierciosnym pociskiem Artemidy, aż ją bóg wiosny Dyonizos wskrzesił i do wiecznego życia napowrót powołał. Uzupełniając tedy wykład dawniejszy komentatora z przed lat dziesięciu, widzę w obu obrazach przedstawione koleje zgonu i godów weselnych Ariadny z Dyonizosem w dwu obchodach dziecięcych: jesiennym i wiośnianym. Prócz winogradu na porę jesienną w drugim obrazie wskazują długie płaszcze oraz obuwie chłopaków w odróżnieniu od krótkich płaszczyków, nagich i bosych nóg na pierwszym obrazie, każących wnosić o porze wiosennej. Pieśń, śpiewana przez dzieci, musiała być treści smętnej; pochodnie zaś, żarzące się i wzniesione do góry ku posągowi gniewnej i do wysłania strzały gotowej Artemis, wyrażają gorącą chęć przebłagania bogini, do czego nadto posłużyć ma zaznaczona ubocznie ofiara zwierząt. Gdzie jest sama winowajczyni Ariadne, o którą właśnie chodzi, i sprawca jej ukarania oraz przeobrażenia Dyonizos? Są nieobecni, a jednak domyślałbym się ich obecności zastępczej w małych główkach na laskach chłopców, zamiast domniemanego Apollina i Artemidy, z których pierwszy nic nie ma tu do czynienia, a druga już jest wystarczająco zastąpiona posągiem bogini. Wprawdzie wawrzyn i drzewo oliwne były m. inn. Apollinowi poświęcone, lecz jeśli słusznie należy się dopatrywać w koszykach na obrazie oliwek i wawrzynowych liści, to przemawiałyby one tylko za tem, że Dyonizos podzieliwszy władzę w Delfach z Apollinem, stał się współwłaścicielem i jego oznak. Co do rodzaju zwierząt, tutaj ofiarowanych, później damy odpowiedź.

Pierwszy obraz przedstawia przybycie na okręcie wiosennej pary małżonków, których możemy już śmiało nazwać Dyonizosem

---

[1]) Nilsson: Gr. Feste. 382 nast. Plut. Tez. 20: ἀποθανεῖν δὲ καὶ τὴν Ἀριάδνην αὐτόθι καὶ τιμὰς ἔχειν οὐχ ὁμοίας τῇ προτέρᾳ. τῇ μὲν γὰρ ᾑδομένους καὶ παίζοντας ἑορτάξειν, τὰς δὲ ταύτῃ δρωμένας θυσίας εἶναι πένθει τινὶ καὶ στυγνότητι μεμιγμένας. [2]) Nilsson, tamże 383.

i Ariadną, wyobrażonych skromnie przez dwoje dzieci z wieńcami bluszczowymi na głowach. Jedno z dzieci, prawdopodobnie pan młody, dzierży już oto w ręce wieniec laurowy, za który musiał przed chwilą złożyć pewną opłatę na talerzu, trzymanym teraz przez chłopię z kolei przed panną młodą. Ona dotyka właśnie talerza i składa okup, za który otrzymuje od chłopca z drugiej grupy wzniesiony w górę wieniec bluszczowy[1]). Wieńce te znajdą się zapewne niebawem, przytwierdzone u góry, na laskach nowożeńców. Maleńki wózek z dwoma kołami, a raczej półwózek z przodu otwarty, na który wsiądą i poprzedzeni przez niosącego sztandar, a otoczeni przez orszak trzech z prawej i lewej strony chłopaków, dotrą do miasta zaprzęgiem, składającym się z dwóch pachołków — zdaje się mieć rytualne znaczenie. Przynajmniej takież wózki dwukolne znachodzą częste zastosowanie w naszych obchodach i obrzędach ludowych, n. p. przy obwożeniu kurka czyli kogutka (kokotka), lub uwożeniu nowozamężnej młodej mężatki (żeńcowej, nowożeńcowej)[2]).

Wykład powyższy, upatrujący w obrazach ściennych z Ostii miły swą naturalną prostotą i naiwnością obchód dziecięcy na pamiątkę ożenku Dyonizosa z Ariadną, natrafia na stanowcze poparcie i potwierdzenie w dekoracyi pokojowej, odkrytej w Rzymie na wzgórzu Caelius przy S. Gregorio z początkiem XVIII w. Pośród bogactwa wykwintnych ozdób w amorkach i psychach z koszami kwiatów na rydwanikach, ciągnionych przez kozły, byki, jelenie, i t. p., jedną grupę centralną stanowią Dyonizos i Ariadne. Cały świat dzieci jest nastrojony bakchicznie, a jego zabawy i upojenia roskoszne przy głosie fletów, dźwięku uderzeń tamburynów i tańcach, przeplatanych kąpielą, łączą się niejednokrotnie ze szczegółami religijnego kultu i przypominają obrazy z Ostii — na co zwrócono już uwagę[3]) — swą treścią i siłą kontrastu wykonania w wytwornej, wyrafinowanej formie. Te wyszukane płody misternej sztuki ułatwią nam przejście do pompejańskich malowideł w rozgłośnym domu braci Vettiusów.

[1]) Wątpię, by talerz służył w tym razie do podawania strawy nowozamężnym, jak chce wydawca omawianych wyrazów. Talerz odgrywa podobną rolę, jak wyżej, przy uiszczaniu pieniędzy w t. zw. koziołku lub podkoziołku (Kolberg: Lud IX. W. K. Poznańskie, str. 123 nast.).

[2]) Kolberg: Lud IX, 126 nast.; X, 202; XXIII, 87.

[3]) M. Rostowzew w Arch. f. Rlgswiss. X, 560 nast.

III.

Między nieprzebranymi skarbami sztuki w ściennych obrazach, jakie odkryły w domu Vettiusów w r. 1894 oraz następnym wykopaliska pompejańskie, znajdują się sławne cacka w podłużnych obrazkach, przedstawiających różne zajęcia i zabawy amorków. Z licznych scen wybieramy dwie, odnoszące się niewątpliwie do święta kwiatów i bakchickiego pochodu [1]). Psyche w kwiaciarni zakupuje girlandy, pozawieszane rzędem, które amorki częścią wiją z kwiatów na marmurowym stole, częścią sprzedają. Kwiecia dostarcza pyszny k ziel, objuczony niem i opierający się markotnie, którego za pętlicę pociąga jeden amorek z biczykiem z przodu; a drugi, dźwigający na plecach koszyk z kwiatami, przewieszony na lasce, popycha z tyłu. Drugi obrazek pozwala oglądać Psyche, jadącą na panterze i otwierającą pochód Bachusa, który — podobnie jak Psyche — wyobrażony przez amorka, w postawie w pół leżącej i z tyrsem w ręku, jedzie na wózku o czterech kołach, ciągnionym przez dwa zgrabne koziołki, a powożonym przez amorka z batożkiem. Jeden amorek poi kozły z wielkiej oburącz trzymanej misy; drugi udaje Pana z koźlemi nogami i rogatego, który dmie na podwójnym flecie. Inny amorek wlecze obiema rękami długą płonącą głownię, znowu zaś inny tańcuje, wielkie naczynie przytrzymując na barkach lewą ręką, a prawą w dół odwraca pochodnię.

Święto kwiatów, jakie tu mamy połączone z obchodem bakchickim, przypomina nam Ἀνθεστήρια, uroczystość o wiele starszą od kultu Dyonizosa, ogólnie jońską. Podczas niej odprawiano w Attyce z czasem objażdżkę Dyonizosa okrętem na kołach, wiozącym wszelkie dary i dobrodziejstwa boga wraz z wiosną. Na wazach, przedstawiających go w okręcie kołowym, pojawia się Dyonizos uwieńczony i trzyma wielkie gałązki winorośli, atoli „der Gott, der im Frühling seinen Einzug hält, bringt nicht nur den Wein mit sich, er zeigt seine Macht in dem Wachsen und Aufblühen der ganzen Vegetation, er war der Geber von allem Guten, das die Erde hervorbringt; alles das führte er mit sich auf seinem Wunderschiffe bei seiner Epiphanie im Frühling [2]). Jako bóg wegetacyi,

[1]) Pompei. Nuovi scavi. Casa dei Vettii (Tav. VII. Amorini fiorai, Baccanale di Amorini). [2]) Nilsson: Gr. Feste, 267 nast.

stał się Dyonizos także bogiem zaduszek, również o wiele wcześniejszych od wprowadzenia jego kultu, i panem dusz, wychodzących z grobów na wiosnę, aby odwiedzić potomków swoich i krewnych. Święto zaduszne w porze wiosennej można uważać za powszechnie helleńskie. Znane też ono było u Rzymian i Persów, nie mniej u innoplemiennych Babilończyków [1]).

Bóg wiosenny Dyonizos, darzyciel wszelkiego rodzaju obfitością, wzywany podczas święta Lenajów: Σεμελήϊ' Ἴακχε πλουτοδότα, wszedł w prawa starszych od siebie dawców, tak Demetery πλουτοδότειρα, jak Apollina πλουτοδοτῆρ, zagarnął zaś jako pan dusz dziedzinę Hadesa i Persefony [2]). Został Zeusem chtonicznym, Plutonem czyli Plutosem, przy Korze Γῆ Χθονίη, i jako taki przybrał postać wężową, obcą sobie pierwotnie. Mogło to się stać wówczas, gdy silny prąd bakchickiego żywiołu dostał się za Pizystrata i za jego udziałem do kultu eleuzyńskiego [3]). Jeszcze jednego podboju, oprócz zdobyczy na Apollinie i eleuzyńskiej trójcy: t. j. Demeterze, Hadesie i Korze, dokonał bóg Dyonizos w swym zwycięskim pochodzie przez Grecyę, wyparłszy ze stanowiska obok Psychy jedno z najstarszych bóstw — Erosa [4]). Psyche, jak pouczają nas wymienione obrazki pompejańskie, kupuje kwiaty na święto nowego władcy dusz i ona prowadzi jego orszak.

Jako dawnemu bóstwu przyrody cześć oddawano Erosowi w Tespiach, gdzie co pięć lat święcono t. zw. Ἐρωτίδια lub Ἐρώτια. Podług orfickich wyobrażeń był Eros, wielki i piękny bóg, synem Chronosa i równym pierworodnemu Fanesowi. Smok bowiem Chronos spłodził kosmiczne jajo, z którego wykluł się nieśmiertelny Fanes i zatrzepotał złotemi skrzydłami. Takiem potężnem bóstwem, dawcą wszelkiego dobra i tego, co godnem jest pożądania, nie tylko materyalnych powodzeń, lecz także zapału wieszcza i wojownika, był u Germanów Wunsch (pols. wąż), którego zrekonstruował Jakób Grimm z późniejszego atrybutu Wodana, przybierającego w nor-

[1]) Tamże 272 nast. Już starożytni ἀνθεστήρια, podług Jane Harrison „święto przywoływania dusz", wywodzili ἐκ τοῦ ἀνθεῖν ἐκ τῆν γῆς.

[2]) Schol. Aristoph. Ran. 479 cytat z Lenajów, Apollo πλουτοδοτῆρ w anonimowym hymnie u Abla Orph. 285, 17. Herakl. fr. 15 u Dielsa: ὡυτὸς δὲ Ἀΐδης καὶ Διόνυσος, ὅτεωι μαίνονται καὶ ληναΐζουσιν.

[3]) Zob. moją rozpr.: Rzut oka na dzieje orfiki i t. d. w Rozpr. Wydz. filol. Ak. Umiej. w Krakowie. T. XXXIX z r. 1904, str. 300.

[4]) Hes. Teog. 120.

dyjskich podaniach postać węża. Z wielkim Erosem, pod kształtem skrzydlatego i kosmicznego węża, zostają w koniecznym związku małe Erosy, jako duchy domowe i opiekuńcze, znane ze ściennych dekoracyi w Pompei i z wczesnochrześcijańskich malowideł po katakumbach, przedewszystkiem zaś jako geniuszki pomocne w gospodarstwie domowem, dobrze pamiętne z pompejańskich przedstawień w domu Vettiusów. O tych geniuszkach czyli aniołkach (εἴδωλα) wypowiedziano świeżo ponętne zdanie, że przedstawiają duszyczki zmarłych przodków. Przytem wskazano na podobieństwo, już dawniej zauważane, goszczenia i odprawiania zmarłych podczas zaduszek w ateńskich Antesteryach, w rzymskich Lemuryach, tudzież litewskich Dziadach [1]).

Duchy przodków najczęściej wyobrażano sobie przez węże. Jako plemię Erosa przedzierzgnęły się owe duchy w drobne erosy, amorki, krasnoludki, koboldy, elfy i t. p. Teraz już łatwiej pojąć, dlaczego tak ważny akt zaślubin w przyrodzie i życiu ludzkiem przedstawiać dano malcom. Chłopcy bowiem tak u nas, jak w starożytnej i nowoczesnej Grecyi, obnoszący jaskółki i t. p., odprawiający święta majowe i t. d., są szczątkowym zabytkiem duchów domowych czyli domowych ubożąt, skrzatów lub skrzotów, skrzatków lub skrzotków, które goszczono i częstowano w Polsce XIV i XV w. kilka razy do roku, na wiosnę i w jesieni. Domowe duchy lub dusze zmarłych przedków w zdrobniałych postaciach, przedstawianych przez dzieci, darzyły szczęściem i błogosławieństwem albo przekleństwem w miarę tego, czy się je uraczyło pokarmem i napojem, czy wprost odmówiło przyjęcia [2]).

W Niemczech są ślady kultu węża u dawnych Germanów. Longobardowie czcili złotego węża, mieniąc go swoim duchem domowym. W Turyngii znane są duchy domowe — w każdym niemieckim domu przebywał duch domowy w postaci ludzkiej, lecz także zwierzęcej, n. p. węża — pod wiele mówiącą nazwą „Heimchen“, o których słyszymy: Die Heimchen waren kleine Wesen in blühender Kindergestalt mit blonden Lockenköpfchen, welche mit

[1]) Zob. moją rzecz: Podobieństwa czy zapożyczki? Eos XIX (1913), str. 160 nast.

[2]) Tamże str. 162 nast. Por. Stanisław Ciszewski: Ognisko (W Krakowie 1903), str. 30, 93 i 123, uw. 1 o duchach domowych i opiekuńczych ogniska, o staropolskim Ubożu, czeskim Skrzytku, słowackim Szkratku, rosyjskim Domowym (duchu) i białoruskim Dworowiku.

unermüdlichem Fleiße dem Landmanne bei allen seinen Beschäftigungen an die Hand gingen... sie stellen den *Segen im Hause* dar; solange sie sich zeigen, bleibt das Glück..., a o domowych wężach tamże czytamy: Mit den Kindern sind die Hausschlangen vertraut... Diese Hausschlangen fanden sich unter Ofen und Herd ein. Man gab ihnen Speise, und wenn sie davon kosteten, so bedeutete das Glück [1]). W nieocenionym domu Vettiusów w Pompei mamy takie pieściwe, lube „Heimchen" ze skrzydełkami aniołków czyteż amorków, a w atrium tegoż domu w namalowanej kapliczce oglądamy wielkiego węża, zbliżającego się do ołtarza, aby ofiarowaną mu w dani strawę pochłonąć, w zamian zaś obdarować mieszkańców przez kochane geniuszki szczęściem i powodzeniem.

W taką to zaczarowaną dziedzinę Erosa wtargnął zdobywczo Dyonizos i odbiwszy mu Psyche motylkowatą, wcielenie duszy ludzkiej, przyjął do swego tryumfalnego zastępu, by z nią odprawić hymen weselny. Jako Hymenajosa bowiem pojmuję amorka, niosącego za Psychą na pompejańskim obrazku ślubną żarzącą się głownię, z którą przedstawiać go zwykła sztuka. Natomiast pląsający amorek ze zwróconą ku ziemi pochodnią, kończący dyonizyjski poczet, wyraźnie oznacza Tanatosa, wesoły zgon, który przeniesie Psyche, jak przeniósł Ariadne, w inne wieczne i nieśmiertelne życie. Kozieł, obładowany kwieciem, rogaty Pan z koźlemi nogami i dwa kozły, wprzęgnięte do wozu Dyonizosa, wyobrażają świat przezwyciężony, zmysłowy, podbity i poddany wraz z Psychą, duszą ludzką, boskiemu duchowi. Rolę kozła potrzeba nam wytłumaczyć w kulcie Dyonizosa, a potem powrócić jeszcze na chwilę do malowideł z Ostii.

IV.

Dzisiaj już po gruntownych badaniach wątpić nie można, że pierwocin tragedyi greckiej należy szukać w kulcie zmarłych i świecie dusz, w pląsach i śpiewach przy grobach. Może tylko zachodzić wątpliwość co do udziału Dyonizosa w powstaniu samem tragedyi. Jedni odnoszą tańce i dytyramby kozłów, t. j. za kozłów przebranych ludzi, przedstawiających dusze zmarłych, do kultu

[1]) Dr. Otto Böckel: Die deutsche Volkssage (Aus Natur und Geisteswelt 262. Bändchen, Leipzig 1909) str. 27 i 89.

Dyonizosa, pana dusz od początku [1]; inni chtoniczne elementy w religii Greków i kulcie przodków uznają za starsze i pierwotniejsze od kultu napływowego tegoż boga [2]. Druga teorya ma znacznie więcej za sobą i to tem bardziej, że chtoniczny charakter Dyonizosa poczyna się dopiero od chwili, kiedy czczony pod kształtem byka poprzednio, wdarłszy się do podziemia, przybiera postać węża [3]. Odzież choreutów, śpiewających „pieśń kozłów" τραγῳδία i przyobleczonych w skóry kozie, jest substytucyą naoczną kozłej postaci arkadyjskiego bożka Pana i wyobraża pobicie wraz z wywłaszczeniem jego wesołej i zmysłowej natury na rzecz skupionej w sobie i skrytej siły Dyonizosa, ucieleśnionej w kształcie byka [4]).

Kozieł z początku nic nie miał wspólnego z Dyonizosem. Świadkiem Herodot (V, 67), który zastrzega wyraźnie, że Sycyończycy w 7 w. tańcami choreutów, przyodzianych za kozły, nie Dyonizosa czcili, ale Adrasta (τὸν μὲν Διόνυσον οὐ τιμέοντες, τὸν δὲ Ἄδρηστον). Także Satyrów, równoznacznych z kozłami i peloponeskimi Τίτυροι, jako elementarne duchy lasów i gór, uważać trzeba za spokrewnionych najściślej z Panem, takimże duchem leśnym i wegetacyjnym, który pierwotnie kozieł, następnie αἰγοπρόσωπος καὶ τραγοσκελής (Herod. II, 46), z biegiem czasu coraz bardziej się

[1]) Erwin Rohde: Psyche (1 wyd. z r. 1994) str. 333: die uranfängliche Art des Dionysos, des Herrn der Geister und Seelen... Albrecht Dieterich: Die Entstehung der Tragödie (Arch. f. Rlgswiss. XI, 1908) str. 168: τραγῳδία ist der Gesang der Böcke... als Böcke verkleidete Menschen... am Totenfeste, dem alten Dionysosfeste... str. 172: das Fest der Secten... am alten Dionysosfeste in Athen, den Anthesterien, dem Blumenfest und zugleich Allerseelen... str. 173: Dionysos selbst ist der Herr der Seelen, an seinem Feste gehen sie um.

[2]) Nilsson: Gr. Feste, 272 nast.: Rohde hat sich auf die dionysischen Seelenfeiern gestützt, um zu zeigen, daß Dionysos von Anfang an Herr der Seelen sei... Dionysos wird vielmehr in die schon vor ihm bestehenden Feste eingedrungen sein... Erst durch die Verbindung mit der Seelenfeier ist er Herr der Seelen geworden.

[3]) Tamże str. 261 nast.: Der Stier-Dionysos wird allgemein mit Recht als ein Fruchtbarkeitsgott aufgefaßt... Das Urteil über die Rolle des Stieres in der dionysischen Religion wird dadurch erschwert, daß viele bedeutende Zeugnisse auf den Zagreus gehen, der nicht von vorn herein dem Dionysos gleichgesetzt werden darf...

[4]) Zob. rozpr. przytocz.: Rzut oka na dzieje orfiki i t. d., str. 329.

uczłowieczył[1]). Z Panem i Satyrami Dyonizos nie skojarzył się żadnym sojuszem, on zawojował ich tylko i wprzągł do swej służby. Dyonizyjskie zapustne i przeddyonizyjskie rozpustne pierwiastki możemy również śledzić w naszych zabytkach i obrzędach ludowych.

Znane jest wyrażenie w Krakowskiem: chodzić na bachuski; jest ono pozostałością po zabawach zapustnych dawnych żaków krakowskich, przebierających się za Bachusa albo Zapusta i obchodzących w ostatki każdą chałupę na wsi. Zowią ich także Bachuskami. W okolicach Mazowsza nazywają się trzy dni ostatnie karnawału: bachusy czynne albo skoczne. W Radomskiem nosi nazwę Bachusa do dzisiejszego dnia wystrojona lalka, którą parobcy obnoszą po całej wsi w Popielec[2]). Innego znów znaczenia i pochodzenia jest Koziołek lub Podkoziołek, urządzany w Poznańskiem w ostatni wtorek zapustny: Przed muzyką stoi talerz, a obok niego chłopak z lalką czyli koziołkiem, ze szmat zrobionym; albo obok talerza stoi figura drewniana, przystrojona w różne płatki, zwana dla dwóch rożków na łbie koziołkiem. Dziewka parę groszy rzuca na talerz, jakoby pod owego koziołka. Czasem obok talerza czy miski jest wystrugany chłopiec z brukwi lub głowa koźla z drewna, albo też lalka cum erectis pudendis[3]).

W stanie ityfallicznym, w jakim znajduje się Pan lubieżny na malowidle pompejańskiem, nie trudno dopatrzeć się analogii z koziołkiem, któremu muszą się zwłaszcza dziewczęta opłacać za dochowanie czystości; odwrotnie trzeba przypuszczać, że Dyonizosowi przysługiwała ofiara zastępcza z kozła za naruszenie dziewictwa. Kozieł ofiarny, obarczony kwiatami, stoi zapewne w bliskim i przyczynowym związku z Psychą, nabywającą girlandy do uwieńczenia go na ofiarę dla Dyonizosa za grzech z Erosem; podobnie restytucyjna ofiara należała się od Ariadny za winę, popełnioną z Tezeuszem. Ale ze strony Ariadny nie wystarczyła sama ofiara z kozła. I Artemidę musiało się zaspokoić i gniew jej uśmierzyć zwykłą dla niej ofiarą substytucyjną z łani. Mniemam tedy, że w obu

[1]) Dr. M. W. de Visser: Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (Leiden 1903) str. 191 nast., 198.

[2]) Kolberg: Lud V. Krak. 264, Karł. Sgp. pod: Bachus i Bachuski, Eugeniusz Kucharski: Bogusławskiego „Cud i t. d." w Pam. liter. 1914, str. 15.

[3]) Kolberg: Lud. IX. W. Ks. Pozn. 123 nast., Karł. Sgp. pod: Kozioł i Podkoziołek.

zwierzątkach ofiarnych, wleczonych do posągu bogini na malowidle z Ostii, wypadnie dorozumieć się łani i kozła, mających za Ariadnę stanowić zadosyćuczynienie. Wysmukłe cztery nogi przednie jakie się zachowały na obrazie, wybornie odpowiadałyby wysokim i cienkim nogom jeleni, znanych z zaprzęgu amorków, lub delikatnych kozłów, wiozących Dyonizosa [1]).

* * *

Obcowanie duchowe z Dyonizosem trzeba było okupić ofiarą z kozła, synonimu cielesności i żądz zmysłowych. Dusza zaś ludzka pragnie pozostać w ciele i nie porzuca go z dobrej woli, ponieważ nie potrafi bez niego ani czuć ani działać. Stąd jej cierpienie i skarga, które dały początek tragedyi. Kozieł nocny, Hircus Nocturnus, przewodniczący sabatu czarownic w średnich wiekach, był bliskim powinowatym tego kozła, którego niegdyś Grecy wśród tańców i śpiewów składali Dyonizosowi w ofierze. Służba boża nie jest ciążącem jarzmem, jak służba czarcia. Jeden z bożych poetów przez usta Kory naucza w myśl eleuzyńskich misteryów i z wiarą dyonizyjską głosi: „Umierać musi, co ma żyć“ (Wyspiański: Noc listopadowa sc. III); a drugi niszczy dzierżawę śmierci chtoniczną i każe anielskiemu wieszczemu chórowi śpiewać podniosły pean życia, zupełnie po orficku i zgodnie z najwybitniejszym wyznawcą orfickich nauk, że „trwaniom nie ma końca.... że tylko życie prawdą jest, a śmierć jest złudną marą“ (Kasprowicz: Nad przepaściami).

φύσις οὐδενός ἐστιν ἁπάντων
θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτή...
(Empedokl. fr. 8 u Dielsa).

---

3. Święto umarłych.

I.

Jedno z najstarszych świąt greckich, Antesterye obchodzono w Atenach w miesiącu Antesteryonie (mniej więcej w lutym) przez trzy dni od 11 do 13. Pierwszy dzień zwał się Πιθοίγια od otwie-

[1]) Pompei. Nuovi scavi. Tav. VII. Amorini in bighe di cervi.

rania beczek z winem i napełniania niem dzbanów. Drugi dzień nazywano Χόες. Weseli towarzysze, ubrani świątecznie, niektórzy nawet przebrani za bachantki, satyrów, nimfy i t. p., chodzili po domach znajomych, przyczem pito w zawody. Nie zapominano jednakże o zmarłych krewnych, którym na grobach składano ofiarę z wina. Oba te dni świąteczne uważano za ἀποφράδες lub μιαραὶ ἡμέραι, świątynie bogów niebiańskich były w tych dniach zamknięte, podczas gdy dusze zmarłych wydostawały się na świat z podziemia i po nim krążyły. Aby się zabezpieczyć przed niemi, żuto liście cierniowe i drzwi smarowano smołą. W drugim dniu świąt odbywała się nadto uroczystość zaślubin boga Dyonizosa z żoną archonta basileusa, „królową“ (βασίλισσα, βασίλιννα). Trzeciego dnia przynoszono Hermesowi i zmarłym potrawy w garnkach, od których dzień ten nazywał się Χύτροι, świętem garnków. Zaspokoiwszy dusze, kończono święto wołaniem: θύραζε, κῆρες, οὐκ ἔτ' Ἀνθεστήρια.

Podobny obchód święcono u Rzymian pod nazwą Feralia w lutym i Lemuria w maju. Ten drugi obrzęd dziewięciokrotnym zamykano okrzykiem i dusz zaklęciem: Manes exite paterni (Ov. fas. II, 567; V, 443). Zwyczaj karmienia i częstowania zmarłych w porze wiosennej był niegdyś znanym powszechnie, dziś jeszcze utrzymuje się zwłaszcza pod wpływem konserwatyzmu kościoła greckiego i oryentalnego w Rosyi, na Litwie i Rusi [1]). Podczas uczt dla zmarłych u Słowian rzucano jadło pod stół i lano wino, żeby się dusze mogły posilić i napić. Tego, co upadało na ziemię, nie podnoszono, lecz zostawiano dla dusz tak samo, jak to czyniono u starożytnych Greków. Po uczcie kapłan wstawał od stołu, wymiatał dom i wypędzał dusze „jak pchły“ ze słowami: Piłyście i jadłyście, dusze, a teraz precz, teraz precz! [2]). Trzebaż lepszego

[1]) Liczne przykłady w Edwarda B. Tylora: Cywilizacyi pierwotnej (przekł. Z. A. Kowerskiej t. II, str. 28 nast.), por. W. Wundta: Völkerpsychologie (II B, III T. 556): z. B. nach japanischer Sitte werden die Ahnen zu Tische geladen und auf den Plätzen, die man ihnen anwies, mit allen Zeichen der Ehrfurcht als Anwesende behandelt. Nach der Mahlzeit kam es dann freilich vor, daß die Geister mit Stöcken und Räucherungen wieder fortgetrieben wurden...

[2]) Tylor: Cyw. pierw. II, 34; Aristoph. Ἥρως frg. 305 Kock, Eurip. frg. 667, Athen. 10 p. 427 e. Na wyspie Tera odkryto na cmentarzu wiele stolików, przeznaczonych do stawiania na grobach z żywnością dla umarłych. Zob. Erich Ziebarth: Kulturbilder aus griech. Städten (Aus Natur u. Geisteswelt 131 B. 2 Aufl. 1912, 30). — Jajecznica i jaja przy ucztach na mogiłach, a tłuczenie jaj i tarzanie ich po kurhanach jest w obrzędach słowiańskich, ukraińskich i litewskich,

dowodu, że wiekopomny twórca „Dziadów", kończąc zaklęcia guślarza stałym refrenem: Zostaw(cież) że nas w pokoju, a kysz, a kysz! wziął „gusła i inkantacye — podług własnych zapewnień — niekiedy dosłownie z gminnej poezyi"?

Na szczególniejszą zasługuje uwagę, że lud ruski obchodząc dotąd „dziady", zawodzi po zmarłych, rozściela na mogiłach chusteczki zamiast obrusów i składa na nich pierniki, jaja, pierogi z serem, a nawet wódkę. Gdy „zawodzenie" się skończy, lud zjada potrawy i nieboszczyków wspomina na sposób narodowy (por. w Mickiewiczowskich Dziadach po skończonej ofierze słowa guślarza: Czas przypomnieć ojców dzieje). Pierwotną jednak stronę obrzędu i zarodową niejako komórkę tych świąt wiosennych stanowią zaślubiny kultowe „króla z królową", których ślad tajemniczy dochował się w rytuale ateńskim. Pierwszym „królem" nie był z pewnością Dyonizos, ale — zacznijmy od „królowej". Królową κατ' ἐξοχήν była Ziemia w wierze ludowej attyckiej, u poetów i mowców, uchodząca za wszechstworzycielkę, najstarszą i naczelną boginią, w dal usunięta przez rozwój bóstw więcej zindywidualizowanych. W późniejszej mitologii była nią przedewszystkiem Hera, argiwskiej Herze przysługiwała nazwa: βασίλεια, βασιλής, παμβασίλεια, „królową Herę" uznawał beocki kult Zeusa Trofoniosa w Lebadei, a obok „króla Zeusa" pojawia się ona wśród innych bogów w przysiędze, którą złożył związek beocki. Na Rodos był poświęcony ołtarz Ἥρᾳ βασιλείᾳ, na Kos składano jej regularnie ofiary [1]).

Ale tę godność królewską podziela Hera z innemi boginiami, n. p. z Korą i Persefoną, którą w Katanie czczono jako βασιλίς, a do której na złotych tabliczkach z grobów w Turioj przema-

na Białorusi, u Serbów, Słowian nadelbiańskich i Rosyan koniecznością nieodzowną. W Chorwacyi dotąd utrzymuje się zwyczaj kładzenia na świeże jeszcze mogiły jaja, jabłka i chleba dla zmarłych (Franciszek Gawełek: Palma, jajko i śmigus w praktykach wielkanocnych ludu polskiego. Lud t. XVII, 1911, 26 i 29.

[1]) Diels: Sibyll. Blätt. 112, 114 i 115 o Herze (Iuno Regina) βασιλής i βασίλισσα. Hermann Usener: Götternamen. Bonn 1896, 226 nast. G. Loeschcke: Vermuthungen zur griech. Kunstgesch. u. zur Topogr. Athens. Dorpat 1884, str. 14 nast. utożsamił ateńską Basileia z matką bogów, a jej świątynię w Atenach z metroon na rynku. Zob. moją rozprawę: Prastare bóstwa greckie: Βασίλεια i Βασιλεύς w Eos XII (1906).

wiano: χθονίων βασίλεια[1]). Dawno już, bo pół wieku z okładem, wypowiedziano domysł, że ową królową w obrzędzie Antesteryów ateńskich była Kora[2]); co mimo sceptycznego przyjęcia wydaje się przecież słusznem o tyle, że Kora mogła uchodzić i uchodziła za pierwszą dziewicę świata, za ziemię, jakiekolwiek przybrała następnie imię. Analogicznie pierwszym kosmicznym młodzianem był Kuros. Zamiast Kurosa i Kory podstawmy z Ferecydesem z Syros Zasa i Chtonię, lub też z Homerem Zeusa i Herę, a uzyskamy królewską parę świata, przedstawiającą święty związek małżeński nieba z ziemią. Albo więc ich zaślubiny wiosenne obchodzono w Atenach drugiego dnia Antesteryów, albo — co prawdopodobniej — stosunek boga słońca i wiosny, Apollina do siostrzanej bogini przyrody, Artemis[3]). Dopiero w ślady Apollina wstąpiwszy, Dyonizos przyjął od niego i po nim nazwę „króla“[4]). Zanim jednak przejdziemy do parallelizmu Dyonizosa z Artemis, przypatrzmy się wprzódy, kogo pokonał najpierw Apollo, aż sam zwyciężony uległ z kolei Dyonizosowi.

II.

Udowodniono przed niewielu latami w znakomitej rozprawie istnienia kosmogonii staroarkadyjskiej, wiążącej się z imieniem Hermesa, i podkreślono dawniejszy nabytek wiedzy, że Hermes w Arkadyi utożsamił się z innym bogiem, Apollinem, który wszę-

---

[1]) Usener: Göttern. 228 i 231: Den Tarentinern galt Aphrodite als βασιλίς, Empedokles sprach von Κύπρις βασίλεια... Die Weiber der Thraker und Paionen brachten ihre alterthümlichen Opfer γῇ Ἀρτέμιδι τῇ βασιληίῃ dar. Herod. 4,33... Auf der Insel Thera hat sich als Kapelle des h Nikolaos ein antikes Heroon erhalten, in welchem eine Nische von einem dankbaren Ehepaar θεᾷ Βασιλείᾳ geweiht ist. Loeschcke hat sie für die Göttermutter genommen, mit mindestens gleichem Recht dürfte man an Persephone denken. Por. Diels: Sib. Bl. 113: βασιλὴις κούρῃ o Persefonie.

[2]) Gerhard: Abhandl. d. Berl. Akad. 1858, str. 141 nast.=Ges. Abhandl. 2. 148 nast.

[3]) Roscher: Lex. d. griech. u. röm. Myth. s. v. Artemis: der gemeinsame Name, unter welchem verschiedene Gestalten einer Naturgottheit zusammen gefaßt werden, die nach und nach dem Lichtgott Apollon angenähert und zu seinem weiblichen Gegenbilde ausgeprägt wurde...

[4]) W anonimowych hymnach orfickich obaj są opatrzeni tytułem βασιλεύς (u Abla 284, 1; 285, 3).

dzie pojawia się jako szczęśliwy współzawodnik Hermesa [1]). Hermes był przedewszystkiem bogiem trzód i pasterzy wraz z synem swoim Panem. Ale już w przedhomerowych czasach zakres jego działania urósł do znacznej potęgi w niebie i na ziemi. Także i do podziemia rozszerzył on swą władzę jako przewodnik dusz: ψυχοπομπός, ψυχαγωγός. Od przynoszenia zysku i błogosławieństwa zwał się: ἐριούνιος, ἀκάκητα, δωτὴρ ἐάων, χαριδότης. Jemu to wprawdzie składano w trzecim dniu Antesteryów ateńskich ofiarę w garnkach ale dla ubłagania i zaspokojenia zmarłych [2]) W zbiorze pism hermetycznych jest źródłem natchnienia Ἀγαθὸς δαίμων, którego zaliczano do bóstw chtonicznych i wyobrażano sobie, jak one, w postaci węża. Chociaż podziemni nie znoszą w ogóle wina, pierwszy kielich po uczcie zwał się Ἀγαθοῦ δαίμονος, a w Beocyi odpowiadało pierwszemu dniu Antesteryów i poświęceniu nowego wina święto, noszące nazwę Ἀγαθοῦ δαίμονος [3]). Z tego widać, że pasterskiego boga i dawcę wina Hermesa czczono w Beocyi i Attyce jako „dobrego ducha“ w powłoce węża na długo przed wprowadzeniem kultu Dyonizosa.

Takiemże bóstwem, opiekującem się trzodami i pasterzami, jak Hermes, wynalazca prócz innych dobrych i pożytecznych dla ludzi rzeczy widocznie także i wina, u Rzymian była czy był — niewiadomo, jakiego rodzaju — Pales, na cześć którego to bóstwa obchodzono Palilia 21 kwietnia jako w dniu założenia Rzymu.

---

[1]) Th. Zieliński: Hermes und die Hermetik. II. Der Ursprung der Hermetik (Arch. f. Rlgswiss. IX. 1906, 45): Hermes ist in Arkadien mit einem anderen Gott identifiziert... mit Apollon (z B. Wilamowitz, Herakles II, 96). Es ist in der Tat seltsam, wie überall Apollon als glücklicher Konkurrent von Hermes erscheint.

[2]) Schol. Ar. Ach. 1076: ἱλασκόμενοι τὸν Ἑρμῆν καὶ περὶ τῶν ἀποθανόντων. schol. Ar. Rasc. 218 (za Teopompem): τοὺς τότε παραγενομένους ὑπὲρ τῶν ἀποθανόντων ἱλάσασθαι τὸν Ἑρμῆν.

[3]) Zieliński: Hermes etc. I. Das hermetische Corpus (Arch. f. Rlgswiss. VIII, 1905, 353): Quelle der Offenbarung ist hier der als Ἀγαθὸς δαίμων bezeichnete Νοῦς; die Richtung ein gnostischer Synkretismus mit vorwiegend pantheistischer Tendenz. Rohde: Psyche[1] 233 Anm.: Auf Verwandschaft des ἀγαθὸς δαίμων mit chthonischen Mächten weist Manches hin. Er erscheint als Schlange, wie alle χθόνιοι. Nilsson: Gr. Feste, 401: Anderseits ist er ein Gott des Weines, obgleich die Unterirdischen sonst im allgemeinen den Wein perhorreszieren. Der erste Becher nach der Mahlzeit, mit angemischtem Wein gefüllt, hieß der des Ἀγαθοῦ δαίμονος, und in Böotien wurde sogar die den Anthesterien entsprechende Einsegnung des neuen Weines zu einem Fest des Ἀγαθοῦ δαίμονος.

Podczas tej uroczystości palono słomę i przeskakiwano trzykroć przez ogień. Stąd porównano Palilia z naszemi Sobótkami. Nie zawahałem się przedtem i teraz nie waham bóstwa Pales uważać za węża albo smoka, które przelało swe imię na Palatium, na pierwotną warownię rzymską wśród bagien, i porównać z słowiańskim bogiem pasterzy Welesem, znanym ze „Słowa o pułku Igorowym", lub z ruska Wołosem. Kult Wołosa wraz z gospodarstwem pasterskiem dostał się przez osadników wołoskich do Nowotarszczyzny i Podhala w przeciągu czterech wieków, zaczął się zaś ów ruch osadniczy pasterzy wołoskich na Spiż, do Beskidu i Sądeczyzny w XIII w. Stąd prastara legenda w Tatrach o królu wężów, który panował nad bezludnemi puszczami, oraz o smoku Wołoszynie, że tam, „gdzie padł, wyrosła góra Wołoszyn i do dziś się tak nazywa" [1]).

Związek boga pasterzy z światem zmarłych jest zachowany wcale pokaźnie w uroczystości Dziadów, mienionej „niegdyś *ucztą kozła*, na której przewodniczył Koźlarz, Huślarz, Guślarz, razem kapłan i poeta (gęślarz)" [2]). Tutaj bóg występuje pod kształtem kozła na podobieństwo Pana, syna Hermesa. Stosunek obu bogów, tak ojca jak syna, węża czy kozła, z duszami zmarłych za pośrednictwem guślarzy, łudząco przypomina szamanów, pełniących funkcye kapłanów, lekarzy, czarowników i zaklinaczy w jednej osobie. Pierwotna forma ich religijnej doktryny zasadza się na ubóstwianiu przyrody, z którą uduchowioną, jak i ze światem zmarłych, szaman wciąż utrzymuje związek. Wierząc w istnienie dobrych, jak też złych duchów, szaman stara się je przebłagać, przynosząc ofiary i w ogóle pośredniczy pomiędzy ludźmi a dobrymi i złymi duchami, przytem niweczy zaklinaniami szkodliwe ich wpływy [3]).

Bardzo liczne są kulty, przydomki i mity, odnoszące się do Apollina jako ochrońcy chowu bydła. Znane są mity o jego służbie pastuszej u Laomedona i Admeta, przydomki jego jako boga pasterzy Ἐπιμήλιος, Ὀπάων μήλων (Pind. P. 9, 64) Μαλόεις,

[1]) Kwart. etnogr. Lud t. XVIII (1912) str. 65 nast. i 74. Por. moją rozpr. Podobieństwa czy zapożyczki? Eos XIX (1913) str. 157 nast.

[2]) Adam Mickiewicz we wstępie objaśniającym do części drugiej „Dziadów".

[3]) J. Talko-Hryncewicz: Materyały do etnologii i antropologii ludów Azyi środkowej. Kraków 1910, str. 43 nast.

Ποίμνιος, Νόμιος, Ἀρνοκόμης, Γαλάξιος, Τράγιος. W roli pasterza występuje Apollo w hymnie homerowym na cześć Hermesa i w nowoodkrytym dramacie satyrowym Ἰχνευταί Sofoklesa, w którego szczątkach, szczęśliwie przyswojonych literaturze naszej, chodzi o wytropienie za pomocą satyrów sprawcy kradzieży, popełnionej na stadzie Apollina przez młodziutkiego Hermesa [1]. Apollo, sławny zwycięzca smoka Pytona, nie może zadziwiać w roli pasterza i pogromcy Hermesa, przedzierzgniętego w węża. Groźniejszy jednak i niebezpieczniejszy od Hermesa przeciwnik urósł dla Apollina w osobie Dyonizosa, który podbiwszy i wywłaszczywszy syna Hermesa, Pana z jego koźlich insygniów, stanął do walki z bogiem światłości.

III.

Zwrócono na to uwagę, że Dyonizos jest wmieszany do attyckiego podania o sporze granicznym, który rozstrzygnąć miał pojedynek między Beotą Xantosem a Ateńczykiem Melantosem. Dyonizos, którego kult ma pochodzić z miejscowości attyckiej Eleuteraj, o którą spór się toczył (stąd nazwa jego Ἐλευθερεύς), dopomógł Melantosowi swojem zjawieniem się jako Μελάναιγις i podstępem do zabicia Xantosa [2]. Melantos (Czarny) i Melanajgis (z czarną skórą kozią czy koźlą) wskazuje na pochodzenie nie tyle od Posejdona, Hadesa lub Dyonizosa, ile od ojca i wspólnego im przodka, Kronosa czyli Chronosa, znanego w kształcie węża. Wszystko, co się odnosi do tajemniczej, czarownej i czarodziejskiej strony ziemi, chtonicznej i katachtonicznej, podziemnej, lub wody, wyobrażano sobie czarnem. Μελαιναί nazywała się gmina attycka tudzież miasta w Arkadyi oraz w innych okolicach: nazwa świadczy o kulcie bogiń Μέλαιναι, Demetery i Kory, zrozumiała z powodu czczonej w sąsiedniej Figalii „czarnej Demetery" z kobylą głową, wężami okoloną. W mnóstwie źródeł, rzek i wód morskich, noszących nazwę czarnych, nie o ich barwę chodzi, lecz o czaro-

[1]) Dr. Adolf Bednarowski: Sofoklesa „Tropiciele". Przełożył, wstępem i objaśnieniami opatrzył... W Brodach 1913.

[2]) Usener: Heilige Handlung. II. Caterva (Arch. f. Rlgswiss. 1904, VII, 303 nast.). Nilsson: Der Ursprung der Tragödie (Neue Jahrb. f. d. klass. Alt. 1911, 674 nast.). Sinko: Do źródeł tragedyi (Przegl. Pols. 1912, za lipiec i sierp.).

wną siłę żywiołu wody, której przypisywano, równie jak ziemi, moc czarodziejską i czarnoksięską [1]).

Toteż ujęcie się Dyonizosa Melanajgis za Melantosem, jak chce podanie attyckie, oznacza przechylenie się tegoż Dyonizosa z Eleuteraj na stronę bóstw chtonicznych i czarnych, czy się je nazwie Ἀγαθὸς δαίμων, czy Hermesem lub Panem, w postaci węża, barana lub kozła, przeciw uranicznemu bóstwu, powiedzmy: Xantosowi lub Apollinowi, płowym, jasnym czy białym [2]). Miejsce dusz zmarłych, „powietrznych“ i „lekkich“, zajął θίασος dyonizyjski, przedstawiający obraz miękkiego i zmysłowego życia z użyciem w szumnym nastroju radosnym, natomiast orszak nocnych „najcięższych“ duchów Hekaty zastąpiły myśliwskie łowy i pląsy nimf pod przewodem Artemis. Tak przynajmniej w Mickiewiczowskich „Dziadach“ guślarz dzieli i wzywa po kolei „czyszcowe duszeczki“: naprzód lekkie duchy, powietrzne, albo: powietrznych roje duchów (cz. III, sc. IX), co wietrznym błądzą szlakiem; dalej najcięższe duchy z piekielnej jamy; w końcu pośrednie duchy, co nie dotknęły ziemi ni razu. Wszystkie te duchy autor „Dziadów“ nazywa w swoich wykładach o literaturze słowiańskiej „chórami duchów niższych“ (lekc. z $^4/_4$ 1843) dla odróżnienia z pewnością od duchów wyższych, które dostały się już do nieba

[1]) Usener: Götternamen (Bonn 1896, 233) o Μελαναί. O przymiocie czarności zob. moją rozpr. Prastare bóstwa greckie (Eos XII, 1905, 31 nast.). Tamże cytaty o czarnym, albo przynajmniej z czarnym zarostem, Kronosie (Procl. Theol. Plat. V, 10, 264: καὶ γὰρ οὗτος [ὁ τῶν Ἑλλήνων θεολόγος Ὀρφεύς] ἀεὶ μελαίνας τὰς τοῦ Κρονίου προσώπου τρίχας μυστικῶς λέγει καὶ μηδαμῶς γίγνεσθαι πολιάς. Procl. ad Hes. ἐκή. v. 113: καὶ γὰρ τὸν Κρόνον ἀεὶ μελαίνας ἔχειν τὰς ἐπὶ τοῦ γενείου τρίχας φησὶν Ὀρφεύς). Dodam do tam przytoczonych cytat z Pindara (fr. 249): κράνα Μέλανός τε ποταμοῦ ῥοαί... i relacyę Zygmunta Glogera w „Wiśle“ z r. 1892 (t. VI, str. 510): Woda Narwi czarniawa — powiada Długosz (II, 12) — nawet po połączeniu się z Wisłą długo nie zmienia przyrodzonej barwy... Istotnie wobec białej prawie Wisły wody Narwi można nazwać z Klonowiczem „czarnymi wirami“. Opowiadał mi Henryk Sienkiewicz, iż w Ameryce jest dużo rzek podobnych, a wodę ich zowią także czarną wodą. Właściwie niema w tej wodzie nic czarnego, tylko siwy odcień fali. Ale jest wielka przeźroczystość, co właśnie przy braku należytego światła w głębiach i przy czarnym zwykle, zamulonem dnie Narwi, wytwarza ów charakterystyczny, zwłaszcza podczas burzy, ciemno siwy, tajemniczy kolor nurtów.

[2]) O czarnej barwie węża jako Ἀγαθοῦ δαίμονος zob. Podob. czy zapoż. str. 156. Dr. M. W. de Visser: Die nicht menschengestalt. Götter d. Griech. § 270: Hermes, zwłaszcza w Arkadyi, jako baran.

i nie wspominają już ani dawnych chwil, ani o przyszłych marzą (podług guślarza w części pierwszej).

W walce Xantosa z Melantosem dojrzano mitycznego uzmysłowienia naturalnego procesu: zwycięstwa zimy nad latem i podniesiono, że takaż myśl walki między latem a zimą zawierała się w Xandika albo w Xantika Macedończyków [1]). Przytoczono przykłady na wynoszenie i wypędzanie zimy lub śmierci z wiosną i na jej powrót: w Niemczech, Czechach, na Śląsku (dodać można i w Polsce) [2]). Nowsi angielscy badacze wskazują na pokrewne obchody w Tracyi, Epirze i Tesalii [3]). Słowiańskie odpowiednie obrzędy uwzględniono już przed pięćdziesięciu laty i udowodniono pochodzenie t. zw. Rosalia od Rzymian [4]). Jak te Rosalia istniały razem z czcią zmarłych w okolicach, osławionych przez różane ogrody Midasa, dawno przed wprowadzeniem kultu Dyonizosa, tak tenże kult napływowy Dyonizosa wtargnął do podobnego Rosaliom święta kwiatów i przodków, już przedtem istniejącego, do Antesteryów ateńskich.

W Antesteryach, zarówno jak w Rosaliach i Dziadach, szczególnie chodzić musiało o zaspokojenie głodu oraz pragnienia dusz zmarłych, nie tylko fizycznego; lecz nadto też o moralne ich pokrzepienie, ażeby zamiast przebywać w grobie albo się tułać po świecie, mogły się dostać wyzwolone i przeistoczone do miejsca zbawienia. Na to potrzeba jednak wyzbyć się osobistych „marzeń choroby“ i „rozpaczy“, a „przypomniawszy ojców dzieje“, zabić w sobie dawnego człowieka, co sam był „własnej sprawcą katuszy“. Takie zabicie i umorzenie w sobie Gustawa, tkniętego wybujałością wyobraźni, a zmartwychwstanie Konrada, kochającego i cierpiącego za miliony, uwiecznił w „Dziadach“ wieszcz polski

[1]) Usener: w przytocz. rozpr. (Arch. f. Rlgswiss. VII, 305 nast.).

[2]) Kolberg: Lud X, 351 nast.

[3]) Nilsson: N. Jahrb. f. d. klass. Alt. 1911, 677 nast.

[4]) Miklosich: Die Rusalien (Sitzungsber. d. Wiener Ak. 46 B. 1864, 386—405). Tomaschek: Über Brumalia und Rosalia (Sitzungsb. d. Wien. Ak. 60 B. 1868, 351—404). Deubner: Russische Volkskunde (Arch. f. Rlgswiss. IX, 1906, 455): „Russalnaja nedělja“ geht auf die griechisch-römischen Ῥοσσάλια, Rosalia, Rosaria zurück, die den Charakter einer Totenfeier haben. Dasselbe Fest begegnet in frühchristlichen griechischen Inschriften als ῥοδισμός oder ῥοσσάλια. Von dem Fest werden bei den Russen die Seelen der Toten „russalki“ genannt. Nilsson. N. J. f. d. kl. Al. 1911, 679 nast.

lapidarnym nagrobkiem: Gustavus obiit... Hic natus est Conradus. Ludowy obchód Dziadów o tle kosmicznem zmagania się zimy z latem, a pokutujących dusz z odrodzeniem i przeobrażeniem ich własnem, posłużył poecie do rozsnucia swych indywidualnych bolów i cierpień narodu dla udzielenia „nauki“ i „przestrogi“. Stanowczy przełom w przyrodzie uzmysłowił się i unaocznił w wierzeniach ludu polskiego, tak jak w Rosaliach, równoczesnem nieomal ze zgonem natychmiastowem wskrzeszeniem, czyli topieniem słomianego bałwana Marzany (śmierci, pory zimowej) i wprowadzaniem Nowego latka, Gaika albo Maika (obrzędem wiosennym ku czci Ziewonii czy też Dziewanny, patronki drzew, krzewów i kwiatów polnych)[1]). W „Dziadach“ przeistoczenie to nagłe, ale w sferze duchowej, zaznaczyło się powtórzeniem tego samego dnia daty przy śmierci Gustawa i narodzinach Konrada.

Nowsze badania próbowały upatrzeć rodzaj pasyjnych mimisteryów w męczeńskiej śmierci samego boga Dyonizosa w postaci kozła, skargi zaś orgiastyczne odzianych w skóry koźle choreutów (τράγοι) nad jego zabiciem miały dać powód do powstania tragedyi (τραγῳδία)[2]). O zgonie Dyonizosa, jakkolwiek jego grób pokazywano w Delfach, nie może tutaj wcale być mowy; w postaci bowiem kozła mógł zginąć chyba Pan, przeciwnie w pojedynku

[1]) Nilsson: w rozpr. przytocz., 682: Es bestehen gerade in jenen Ländern, wo die Rosalien im Altertum und im Mittelalter erwähnt werden, heute... Karnevalsgebräuche, die einen Frühlingsritus, Tötung und Wiederbelebung, enthalten; ein verwandter Ritus, der Kampf zweier Scharen, kommt in den epirotischen Rosalien vor. Por. Kolberg: Lud X, 64, 196, 351 nast., 379.

[2]) Nilsson: Totenklage und Tragödie (Arch. f. Rlswiss. IX, 1906, 286 nast.). Erwin Rohdes Cogitata (Nr. 17, str. 226 u Crusiusa): Übrigens wäre es eine dankbare Aufgabe, zu untersuchen, ob nicht das griechische Drama, statt in den üblichen Fabeln vielmehr in der Darstellung der Mysterien seinen Ursprung habe... (Nr. 20, str. 250 Crusius): Woher die grosse Inbrunst im Mysterienglauben? Die Gottheit tritt, anders als im gewöhnlichen Glauben und Mythus, als eine *leidende* auf. Wir leiden, verzaubert, mit ihr, sie mit uns. Das Leiden der Welt geht in uns ein, läutert uns von unserem Privatschmerz, Ursprung der Tragödie? Nilsson: Der Ursprung der Tragödie (N. J. f. d. klass. Alt. 1911, 687): In der orgiastischen Feier wurde der Gott in Bocksgestalt getötet; seine Verehrer, die sich das Fell des getöteten Tieres umgeworfen hatten, stimmten eine Klage über den getöteten Gott an; das war die τραγῳδία, da die Singenden in Bocksfell gekleidet, selbst τράγοι waren. Przeciw tej hipotezie oświadczyli się: Dieterich (Arch. f. Rlgswiss. XI, 1908, 175) i Wilamowitz (Die Spürhunde des Sophokles. Sonderabdruck aus d. XIX. B. d. N. J. f. d. kl. Alt. 1913, 24).

Xantosa z Melantosem poległ pierwszy, po którym może Dyonizos odziedziczył epitet ξανθοκάρηνος. Owszem, sztandar zwycięski zatknął ten bóg w Antesteryach i święcił gody weselne z Artemis, jako król duchów z królową. Nie w Antesteryach jednak samych należy szukać początku tragedyi, to święto bowiem zmarłych tworzyło tylko podkład i podwalinę obrzędową, na której tragedya, jak w ogóle dramat grecki, wzniósł się i powstał [1]). W jaki sposób materyał, z trenów i rozpamiętywań nad zmarłymi złożony, przetopił się w wyobraźni geniusza, n. p. Eschyla, w nowy rodzaj poezyi, to pozostanie prawdopodobnie na zawsze tajemnicą natchnionej twórczości. Tyle tylko można przeczuwać i dorozumieć się, że tryumf Dyonizosa i z jego kultu wynikłej tragedyi nad światem zmarłych oznacza odwrócenie wartości z transfiguracyą ducha i zapowiada nowe życie na ziemi po przezwyciężeniu śmiertelnej strony i cząstki człowieka.

* * *

Do zrozumienia genezy tragedyi greckiej może przyczynić się wielce porównanie tła obrzędowego litewskich i ruskich Dziadów z „Dziadami“ Mickiewicza, które niestety jako całość i kompozycya artystyczna zostały zbiorem scen i fragmentów. W tym celu nie wystarcza już dzieło „dziejopisarza litewskiego“, znanego Mickiewiczowi obok „bajek, powieści i pieśni o nieboszczykach, powracających z prośbami lub przestrogami“ [2]). Trzebaby nadto rozebrać tę uroczystość ludową ze stanowiska folkloru, czego oddawna domaga się autor pięknej książki i monografii o Adamie Mickiewiczu [3]). „Uczta kozła“, na której — mówiąc nawiasem — zastawiano „najwięcej czarne potrawy“, nie mogła się odbywać w cichości i ciągłem, długotrwałem milczeniu, jak utrzymuje dziejopis i badacz starożytności litewskich. Brak u niego zupełny

[1]) Tę odrębność tragedyi od Antesteryów zaakcentował słusznie, ale zbyt silnie, Wilamowitz w zacyt. rozpr. str. 24: endlich wird häufig vergessen, daß die Tragödie *gar nichts* mit den Anthesterien zu tun hat, sondern gegen den Vollmond des nächsten Monats begangen wird, an einem Feste, das erst im VI. Jahrh. gestiftet ist.

[2]) Dzieło Narbutta (Dzieje starożytne narodu litewskiego przez Teodora Narbutta. Tom I. Mitologia litewska. Wilno 1835) uwzględnia Mickiewicz w Literaturze Słowiańskiej lekc. $^{3}/_{3}$ i $^{24}/_{3}$ 1843 (dwukrotnie).

[3]) Józef Kallenbach: Adam Mickiewicz. Kraków 1897. T. I, str. 140.

wzmianki o koźle, o guślarzu i energicznem jego zaklęciu „duszeczek zmarłych“. Również następująca po „uczcie kozła“ uczta dla żyjących z „uczczeniem pamiątki umarłych“ niepodobna, ażeby „*zdaje się* ograniczała na tem, że dawano ubogim resztki od uczt pozostałe“, lecz musiała polegać w tem raczej, że podczas niej „przypominano ojców dzieje“, opowiadano o nieboszczykach i pieśni śpiewano, z którego to niewątpliwie powodu owo „święto pamiątek“ mogło istotnie uchodzić za „najpiękniejsze święto“. Dopiero po gruntownem zbadaniu żywej podobno jeszcze tradycyi Dziadów na Litwie i Rusi możnaby orzec stanowczo, czy „rzeczywisty obchód ludowy tej uroczystości różnił się znacznie w szczegółach od Dziadów poetycznych“ [1]). A może taki dokładny rozbiór dowiódłby, że poeta był bliższym odczucia i pogłębienia ludowego obchodu, aniżeli dziejopis?

---

4. Religia Dyonizosa.

Jakób Burckhardt w wykładach, które miał w latach: 1872—1885/6 o dziejach greckiej kultury, zwrócił baczną uwagę na całkiem odrębną osobistość od reszty bogów, na Dyonizosa. Szalenie dzikich obchodów, na jego cześć wyprawianych, nie bierze jednak za objaw zwyrodnienia, lecz owszem za nieukrócony zabytek religijnego uczucia. Jego uczeń, głośny filozof Fryderyk Nietzsche, zarówno żywem słowem z katedry filologii klasycznej w Bazylei, jak w pismach swoich szerzył i rozprowadzał dalej poglądy mistrza. Zwłaszcza uczynił to w genialnem swem dziele p. t.: Die Geburt der Tragödie, gdzie przeciwstawił plastycznej Apollinowej sztuce muzykę Dyonizosa, eposowi homerowemu ludową lirykę,

[1]) Całkiem odmienny opis zaduszek u ludów bałtyckich podał zmarły w r. 1859 Krasiński. Opis ten, sporządzony w języku niemieckim, a wzięty z dzieła Dra J. Basanavičiusa, napisanego po litewsku: Z życia duchów i dyabła u Litwinów, (Chicago 1903. I, 30), jest przytoczony w rozprawie W. Calanda z Utrechtu: Die vorchristlichen baltischen Totengebräuche (Arch. f. Rlgswiss. XVII, 1914, 492 nast.). Tylko formuła zażegnawcza zgadza się z zakończeniem nam znanem: Genug, o Geister, habt ihr getrunken, genug habt ihr gegessen! Kehret zurück (nach dem Ort), wo ihr weilet! Nadto szczegół uboczny, że uczta ofiarna „währte bis zum ersten Hahnengeschrei“, jest zgodny ze słowami guślarza w części drugiej „Dziadów“: Przeszła północ, kogut pieje, skończona straszna ofiara... Zresztą rozbieżność niemal zupełna.

z której wywiódł powstanie chóru i narodziny tragedyi. Wielbioną dotąd powszechnie za przewodem Platona i Arystotelesa „duchową ciszę morską“, t. j. σωφροσύνη, o którą apollinowy Grek się ubiegał, zastąpił dyonizyjskim tragicznym poglądem na świat, krzewionym po misteryach.

Za przykładem Burckhardta i Nietzschego poświęcił Erwin Rohde szczególną uwagę kultowi Dyonizosa w dziele, którego pełny tytuł opiewa: Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Rohde wyznaje otwarcie, że jego wewnętrznemu poczuciu trudniej zbliżyć się do przeciwległego bieguna greckiej religijności, która wzbijała się z zachowaniem spokojnej miary do bogów, królujących pogodnie i nieruchomo w eterze, aniżeli do wezbranego w „boskim szale“ natchnienia. W zatracie indywidualności, a w pojednaniu z bogiem, wykazał on podwalinę wszelkiej mistyki, która toruje drogę panteizmowi, owemu „cudownemu dziecięciu umysłu i wyobraźni“. Nową religię Dyonizosa, otaczanego czcią mas ludowych, w sprzeczności do zadowolonego oddania się światu i jego porządkowi boskiemu podczas szlacheckich rządów, nazywa Edward Meyer religią wyzwolenia [1]). Początków tej religii musimy szukać w prastarym kulcie drzew i teriomorfizmie.

I.

Pindar pojmuje Dyonizosa jako bóstwo przyrody, darzące wszechświat jasnością i ciepłem słońca oraz wilgocią, szczególnie użyczające drzewom siły wegetacyjnej i wzrostu [2]). Tracyę uważa się powszechnie za główne siedlisko jego kultu, a o Trakach wiadomo, że przedewszystkiem cześć oddawali słońcu [3]). Jak się zwolna wyodrębniała postać Dyonizosa z pnia drzewnego lub słupa, o tem świadczą początki sztuki. W czasach myceńskich kwitnął bardzo kult drzewny, a w historycznych łączył się z czcią osobliwie Dyo-

---

[1]) Zob. moją rzecz p. t.: Nowe poglądy na cywilizacyę grecką (Muzeum z r. 1902).

[2]) Plut. de Is. et Osir. 35 p. 365: ὅτι δ'οὐ μόνον τοῦ οἴνου Διόνυσον, ἀλλὰ καὶ πάσης ὑγρᾶς φύσεως Ἕλληνες ἡγοῦνται κύριον καὶ ἀρχηγόν, ἀρκεῖ Πίνδαρος μάρτυς εἶναι λέγων· δενδρέων δὲ νομὸν Διώνυσος πολυγαθὴς αὔξάνει, ἀγνὸν φέγγος ὀπώρας (fr. 153 Schroeder).

[3]) Sofokl. Tereus fr. 523 N²: Ἥλιε, φιλίπποις Θρῃξὶ πρέσβιστον σέβας.

nizosa [1]). Ale zanim ten bóg się wcielił w postać człowieczą z melancholijnym i tęsknym wyrazem twarzy, przeszedł nasamprzód fazę zwierzęcą w kształcie byka, z którego mu pozostały i potem, jako szczątkowy zabytek, rogi z obu stron czoła.

Rogi zawsze i wszędzie, jak n. p. u bogów babilońskich, u macedońskich bakchantek, tak też u Dyonizosa, są przeżytkiem pierwotnej czci boga w postaci byka. Kult tego Dyonizosa Zagreusa znano m. inn. w milezyjskiej kolonii Kyzikos, w Elidzie, Argos, Tespiach, Soloi, Macedonii, w t. zw. Bukoleion ateńskiem i t. d. [2]). W Knosos na Krecie znaleziono przed kilkunastu laty w niezwykłej ilości rogi byka, jako oddzielny przedmiot kultu lub umieszczony na ołtarzu, niejednokrotnie z podwójnym toporem miedzy rogami, zwłaszcza na gemmach z diktejskiej groty, wyjaśniających obecnie złote płyty z myceńskich grobów, na których także są przedstawione głowy byków z podwójnym toporem [3]).

W kulcie Dyonizosa topór podwójny był synonimem gromu. Podobnie boga piorunu Tora czyli Donara wyobrażano sobie z rogami na głowie i z młotem jako gromem, albo z podwójnym toporem, wyrysowanym w formie litery T nad oborą, który strzegł bydła u starożytnych Germanów przed urokiem czarownic. Takiem narzędziem, przedstawiającem piorun, służącem do rozbijania chmur i odzyskującem światło słońca, narzędziem, czczonem na Litwie, był wielki młot żelazny; kult młotów kamiennych znany był w Skandynawii. Na całem wybrzeżu Azyi Mniejszej zamiast

[1]) Sam Wide: Griechische Religion (Einleit. in d. Altertumswiss. II B. 1910, 207).

[2]) M. W. de Visser: D. nicht menschengestalt. Götter d. Gr., str. 179 nast. i 190. Nadto Sofokl. fr. 874: ὁ βουκέρως Ἴακχος, Eur. Bakch. 100 i 1015: ταυροκέρως θεός... φάνηθι ταῦρος. Przytem pojawia się Dyonizos jako βουγενής (Plut. Is. at Os. 35: Ἀργείοις δὲ βουγενὴς Διόνυσος ἐπίκλην ἐστίν), ταυρογενής (Orph. fr. 160, 7), ταυρωπός, ταυρομέτωπος (Orph. hym. 30, 4; 45 1).

[3]) Por. fr. Eur. 472 Nauck²: Διὸς Ἰδαίου μύστας γενόμην καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βούτας. Schoi. in Soph. Aiac. 699: Νύσια Κνώσια· καὶ ἡ Κνωσὸς γὰρ Διονύσου. Georg Karo: Altkretische Kultstätten (Arch. f. Rlgswiss. VII, 117 nast.) i Neue Funde (tamże VIII, 144 nast.). Zob. moją rozpr.: Czy Getowie wierzyli w jednego boga? (Rozpr. Wydz. filol. Ak. Um. w Krakowie. T. XLI, 228). Już Milchhofer: Die Anfänge der Kunst in Griechenland (1883) wskazał na to, że w Olimpii, i to w najgłębszych pokładach, znaleziono małe, blaszane podwójne topory wotywne.

gromu bóg nieba dzierży topór podwójny, którym rozwala chmury [1]). Byk zaś, którego postać Dyonizos przybierał, wskazuje na pomieszanie i utożsamienie tegoż boga z Heliosem. Helios bowiem posiadał, pewnie z początku w niebie, potem na wyspie Trynakii, 7 stad krów i 7 trzód owiec, każde stado i trzoda po sztuk 50. Było to symboliczne wyobrażenie roku księżycowego, który się składał pierwotnie z 50 tygodni po 7 dni i tyleż nocy [2]).

Nie ulega więc wątpliwości, że Dyonizos w kształcie byka oznacza słońce, siłą światła i ciepła obdarzające wszystką przyrodę wzrostem i urodzajem [3]). Kult religijny byka i rogów, jako symbolu siły i mocy, szeroko był rozpowszechniony w religiach, zwłaszcza na Wschodzie [4]). Dosyć wspomnieć o Ozyrysie, bogu Egipcyan, powinowatym Dyonizosa, którego wysoką czcią otaczano w Memfis, jako świętego byka, a czczono pod tą powłoką w ziemi ukrytą i utajoną moc twórczą słońca. Ale podobnie, jak Ozyrys zarazem jest bogiem Nilu i żyznej wilgoci, tak też Dyonizos wkroczył wszechwładnie w dziedzinę Posejdona, zwanego φυτάλμιος, boga wszelakich wód, rozlanych dokoła ziemi i przez nią płynących. Z Posejdonem podzielił tedy Dyonizos kult byka i rogów [5]). Podwójny żywioł, a mianowicie: żar słoneczny i woda, zaznaczył się i w dwojakim przyjściu na świat Dyonizosa. O pierwszych narodzinach już wiemy: w postaci byka Zagreusa z ojca Zeusa, przemienionego w węża i matki Persefony (właściwie jego siostry

[1]) Werg. Georg. IV, 331: duram in vitis molire *bipennem*. Plin. N. H. 37, 51 Sotacus et alia duo genera fecit *cerauniae* nigrae rubenti-que ac similes esse *securibus*... Zob. zacyt. wyżej moją rozpr., str. 233 nast.

[2]) Hom. Od. I, 8; XI, 104 nast.; XII, 127 nast. Por. przytocz. rozpr., str. 242. Identyczność Dyonizosa z Heliosem zob. Orph. fr. 7, 169, 235.

[3]) Dr. Andreas Wilhelm Curtius. Das Stiersymbol des Dionysos, str. 21: der Stier des Dionysos... bedeutet die gedeihenspendende Kraft des Lichtes und der Wärme. Böttiger (Kunstgesch., herausg. v. Lessing I, 113) meint sogar, der Stier-Dionysos sei... das Symbol der alles Wachstum und Gedeihen in der Natur spendenden Sonne .. der Dionysos-Stier ist mit dem himmlischen Lichtstier, dem Zodiakalstier, verbunden und vermischt worden.

[4]) Zob. moją rozpr. o Getach, str. 226 nast. I. Scheftelowitz: Das Hörnermotiv in den Religionen (Arch. f. Rlgswiss. XV, 451 nast.).

[5]) Hesych. s. v. Ταῦρος, Ταυρία, Ταῦροι o kulcie Posejdona Ταύριος w Efezie. Ateu. 10, 25: Παρὰ Ἐφεσίοις οἱ οἰνοχοοῦντες ᾖδεσι τῇ τοῦ Ποσειδῶνος ἑορτῇ ταῦροι ἐκαλοῦντο. Hesiod. Scut. 104: ταύρεος Ἐννοσίγαιος. Nawet rzekom i bóstwom rzecznym przypisywano postać byka i rogi (n. p. Hor. od. 4, 14, 25: tauriformis Aufidus = ταυρόμορφος, zob. Werg. Georg. 4, 371 o rzece Eridanus).

i żony)[1]). Tego Dyonizosa mieli według podania rozszarpać Tytanowie i spowodować, że Zeus go powtórnie zrodził.

Wybrał w tym celu Tebankę, Semelę, córkę króla Kadmosa, której ukazał się prawdopodobnie w postaci byka, jak Europie, i miał z nią syna Dyonizosa. Semela jednak nie donosiła płodu do końca, lecz Zeus to sam uczynił, kazawszy go sobie zaszyć w biodra, zapewne jako węża, jeżeli wiersz mistyczny pewnego poety w ogóle ma mieć sens jakiś: ταῦρος δράκοντος καὶ πατὴρ ταύρου δράκων[2]). Jako wąż był Dyonizos, pod imieniem Sabazios, znany Trakom, a nazwę jego matki wyprowadzają nowoczesne badania z tracko-frygijskiego języka od ziemi (ros. zemljá), czyniąc z Semeli boginią ziemi[3]). Zdwojenie Zeusa jako węża i byka w roli ojca odpowiadało naprzemian, jeśli nas domysł nie myli, dwoistej naturze: słonecznej i wilgotnej Dyonizosa jako syna: Zagreusa w kształcie byka i Sabaziosa w powłoce węża. Takież zdwojenie zaszło co do Semeli, która jako bogini ziemi nie może być niczem innem, jak powtórzeniem Kory, dziewicy świata, lub Persefony.

Na pochwałę poezyi Homerowej potrzeba wyznać, że o potwornej genealogii „szalejącego“ Dyonizosa, pocieszyciela śmiertelnych, pochodzącego rzekomo z dwu matek i podwójnego ojca, nic nie wie, zna tylko jedną jego matkę Kadmejkę Semelę[4]). O Persefonie zaś, jako matce Dyonizosa, wspominają przeważnie hymny orfickie[5]). Pochodzenie Semeli nie tyle z Teb według mitu, ile z Tracyi lub Frygii stosownie do etymologii imienia, wskazuje, gdzie szukać stacyi wcześniejszej kultu Dyonizosa od Teb i Beocyi, jeżeli już nie jego początku. Z Tracyi wywodzi Herodot (5, 7) kult Dyonizosa obok Aresa i Artemis (= Kotytto), jako bóstw

[1]) Clem. Alex. Protr. II, 16: κύει καὶ ἡ Φερσέφαττα παῖδα ταυρόμορφον ἀμέλει... Athenag. Legat. 71: βιασάμενος καὶ ταύτην δράκοντος σχήματι, ἐξ ἧς παῖς Διόνυσος αὐτῷ.

[2]) Clem. Alex. tamże: φησί τις ποιητὴς εἰδωλικὸς· ταῦρος κ. τ. λ.

[3]) Zob. o Sabaziosie Rohdego Psyche[1] 300, 2; Visser: D. nichtmenschengest. Götter etc., str. 166. O Semele por. Kretschmer Aus der Anomia 17 nast., Wilamowitz: Griech. Trag. Einl. zu Aisch. Eum. 9, 1; Wide: Chth. u. himml. Götter (Arch. f. Rlgswiss. X, 265).

[4]) Hom. Il. VI, 130 nast.; XIV, 323 nast.; Hym. Hom. VII, 57; XXVI, 2; XXXIV, 4 i 21.

[5]) Orph. hym. XXIX, 8; XXX, 6 nast.; LVI, 9. Zob. moją rozpr.: Dwa hymny anonimowe: do Dyonizosa i do Apollina w Księdze pamiątkowej dla prof. D-ra Ludwika Ćwiklińskiego. Lwów 1912, str. 4.

głównych Traków. Wiemy zaś, że Trakowie najbardziej uprawiali cześć słońca. W szczególności o trackim szczepie Getów powiada Herodot (4. 94), że uznawali tylko jednego boga za swego. Możnaby wnosić z wszelką słusznością że tym jedynym ich bogiem był nie kto inny, jak bóg słońca. Dyonizosem nazwany przez Greków pod wpływem religijnego synkretyzmu. Tę sprawę, raz już badaną, ponownie muszę poruszyć i z innej strony oświetlić.

II.

Szczęśliwym trafem Herodot podał aż dwa imiona boga, któremu wyłączną cześć oddawali wierzący w nieśmiertelność Getowie, najodważniejsi i najsprawiedliwsi z Traków: Zalmoxys albo Zamolxys i Gebeleizys[1]). Nazwę pierwszą zestawić trzeba za Lelewelem lub Uscnerem z litewskim bogiem ziemi: Zameluks (Zemeluks) albo Ziameluks. Erdgott, ziemlak; Herr oder Gott der Erden und derer, die in der Erde begraben werden[2]). Drugą nazwę wiek temu blisko, wywiódł Grodek od najwyższego bóstwa Babilończyków Bêla (bibl. Baal), poprzednią wyprowadziwszy od fenickiego Molocha (hebr. Melech lub Molech, arab. Melek, król)[3]. Grecy utożsamili Zalmoxysa z Kronosem, gdyż ten, jak tamten, przewodził swoim wybrańcom w zaświcie, powiedzmy ściślej: w podziemiu. Jakoż Zalmoxys, gdy przebywał na ziemi, uczył swych współbiesiadników, że ani sam, ani oni, ani ich potomkowie nie umrą, lecz się udadzą do krainy, gdzie wiecznie opływać będą we wszelkie dobra. Nawet zbudował sobie podziemne domostwo κατάγαιον οἴκημα ἐποιέετο) i zstąpiwszy do niego na dół (καταβὰς δὲ κάτω ἐς τὸ κατάγαιον οἴκημα), przebywał tam przez trzy lata, a gdy pojawił się po tym czasie stęsknionym za nim ziomkom, już dali wiarę jego nauce (Herod. 4. 95).

[1]) Herod. 4. 93: Γέτας τοὺς ἀθανατίζοντας... Θρηϊκων ἐόντες ἀνδρηϊότατοι καὶ δικαιότατοι. 94: Ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον· οὔτε ἀποθνήσκειν ἐωυτοὺς νομίζουσι, ἰέναι τε τὸν ἀπολλύμενον παρὰ Ζάλμοξιν (= Ζάμολξιν) δαίμονα· οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον ὀνομάζουσι Γεβελέϊζιν.

[2]) Wyjątek z rozpr. hist. przez J. B. L(elewela): Sławianie. Bibl. Warsz. 1842, IV, str. 483. Usener: Götternamen, 105.

[3]) Graecorum de Zamolxe fabulae (Praelect. in Univers. Vilnensi a $18^{20}/_{21}$), por. moje rozpr.: Godfryd Ernest Groddeck (Muzeum 1904) i Czy Getowie wierzyli etc., str. 221.

Zdaje mi się, że dawniej udowodniłem, iż Getowie złączyli razem i wyrównali pod wpływem fenickim dwa bóstwa odmienne i przeciwstawne, jako dwie różne strony jednego bóstwa: Molocha-Zalmoxysa, ziemnego i chtonicznego boga w postaci węża, z Belem-Gebeleizysem, słonecznym i uranicznym bogiem pod kształtem byka. O tej fenickiej synkrazyi świadczą dowodnie inskrypcye z Palmyry. Μαλὰχ Βῆλος i Μαλάχβηλος, oraz napis, z Assyryi przywieziony do Rzymu za cesarstwa, mieszczący w sobie te słowa: Agli-belo kai Molocho-belo [1]). Taki zespół z dwóch kształtów: uranicznego byka i chtonicznego węża, z Zagreusa i Sabaziosa, przedstawiał również Dyonizos. Zastanowić to musi tem bardziej, że podobna dwoistość powtarza się dalej w kulcie północno-niemieckiego i skandynawskiego Odyna czyli Wodana, którego Longobardowie czcili pod wizerunkiem złotego węża, Cymbrowie zaś jako byka z bronzu [2]). W ostatnich latach zobrazowano nawet ogólnie Wodana jako chtoniczne bóstwo, tak na podstawie literackich pomników, jak norweskiego podania ludowego, i nieświadomie może poparto od dawna zrobione spostrzeżenie Jakóba Grimma o podobieństwie między Herodotowym zwrotem: ἴέναι... παρὰ Ζάλμοξιν δαίμονα, a wyrażeniem: zu Odin fahren [3]).

O tychże Getach i ich dwoistym bogu powiada m. inn. Herodot, co następuje: οὗτοι οἱ αὐτοὶ Θρῇικες καὶ πρὸς βροντήν τε καὶ ἀστραπὴν τοξεύοντες ἄνω πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀπειλέουσι τῷ θεῷ, οὐδένα ἄλλον θεὸν νομίζοντες εἶναι εἰ μὴ τὸν σφέτερον (4, 94). Wbrew utartemu tłumaczeniu powyższych słów Herodota, jakoby Getowie swemu własnemu bogu grozili strzelaniem w górę z łuków do nieba prze-

[1]) Por. moją rozpr. o Getach, str. 230; Salomon Reinach: Orpheus (Paris 1909), str. 63: il y avait là (en Syrie) un dieu *Hadad* (taureau) et une déesse *Gad*, qui fut assimilée par les Grecs à la Fortune... on adorait à Palmyre *Malakbel*, *Jachibel* et *Aglibel*. Mick. Lit. Słow. III, lekc. 6: *Gad*, bożek fortuny, wedle pierwotnego wymawiania *God* albo *Got* ma ten sam źródłosłów co *Czorny-God*, zły los, fatum u Słowian... *Bel* jestto *Belbog*, główne bóstwo słowiańskie. *Bel* znaczyło niebo, *Belbog* więc był bogiem nieba. Por. o Bielbogu i Czernobochu, bogu białym i czarnym, dobrym i złym, Reinacha: Orpheus, 213. Czorny god był to po prostu Czarny gad lub wąż, Ἀγαθὸς δαίμων, zły o tyle, o ile nie dał się udobruchać, jak n. p. Ζεὺς ἀμείλιχος a μειλίχιος w kształcie węża (zob. moją rzecz p. t. Ζεὺς Μειλίχιος u Ateńczyków Eos XI, 1905).

[2]) Scheftelowitz: Das Hörnermotiv etc. (Arch. f. Rlgswiss. XI, 455).

[3]) Grimm: Mythol. I, 132; Wolf v. Unwerth: Untersuchungen über Totenkult und Odinverehrung etc. Breslau 1911.

ciw grzmotom i błyskawicom, podano całkiem odmienny wykład, który przytaczam, a którego już dzisiaj nie mogę uznać, jak przed dziesięciu laty, za słuszny i trafny: τῷ θεῷ bezieht sich auf den „Himmel" beim Gewitter nach gewöhnlichem griechischen, hier auf Geten nicht geschickt angewendetem Sprachgebrauch. Dieser donnernde θεός ist durchaus nicht Zalmoxis (und also auch Zalm. nicht, wie man wohl meint, ein „Himmelsgott"); nur den Z. halten die Geten für einen Gott, das Donnernde ist ihnen kein wahrer Gott...[1]) Szkoda, że znakomity autor nie podał choćby jednego przykładu, gdzieby ὁ θεός znaczył niebo i to burzliwe (analogiczne łac. divum oznacza przeciwnie niebo jasne, pogodne i światło dzienne). Niewątpliwie Herodot to postępowanie Getów t. j. strzelanie ich do nieba, tak rozumiał, że oni istotnie się odgrażają własnemu bogu, *pomimo* że ani jego, ani nikogo innego nie uznają za boga. Strzelali wprawdzie do niego, ale nie jako do gromowładcy, lecz jako do chmurozbiorcy. Wyobrażali sobie bowiem zapewne, jak małoazyatyccy mieszkańcy, swojego boga słońca i nieba z toporem podwójnym zamiast piorunu, którym rozbija chmury. Temu to bogu spieszyli raczej z pomocą, strzelając z łuków ku chmurom, które w ich oczach układały się w kształty potworne smoka, przedstawiciela drugiej połowy i ciemnej strony ich boga.

Ktoby widział tu sprzeczność samą w sobie, niech zważy, że smok jest znany w podaniach ludów azyatyckich, szczególnie w Chinach, jako państwowe godło i herb cesarski, a na japońskich sztandarach przedstawia się go z nogami, rękoma, tudzież dwoma rogami, jako przedmiot czci; a przecież Chińczycy wierzą, że n. p. zaćmienie polega na tem, iż smok olbrzymi zbliża się do słońca, walczy z niem i usiłuje je połknąć, dlatego w chwili zaćmienia słońca czynią ile możności jak największy hałas, strzelają ze strzelb, biją w tamtamy, w bębny, trąbią, dzwonią, krzyczą, a to wszystko w celu odstraszania złośliwego smoka, który dobre słońce chce pożreć.[2]) W obec zjawiska, ogólnego w przyrodzie i wszechświecie, a polegającego na ciągłej walce dnia z nocą, lata z zimą, światła

[1]) Rohde: Psyche[1] str. 319, uw. 2. Zob. rozpr. o Getach, str. 232 nast.

[2]) Niezliczone przykłady na mit o potworze zaćmieniowym, o strzelaniu do niego, o Indrze, buddyjskim bogu nieba, ścigającym czarnego ducha Râhu i rozpruwającym mu brzuch swym grotem piorunowym i t. p., przywodzi Tylor (Cyw. pierw. t. I, 273 nast.).

z ciemnością i mitycznego bohatera z potworem, na odradzaniu się wiecznem i przeradzaniu się naprzemian, wyraża kult geto-tracki wraz z pokrewnym mu kultem Dyonizosa duchową nieśmiertelność z powrotem na świat z podziemia, czyli z zaświata na ziemię [1]).

Herodot nie chce rozsądzać, czy Zalmoxys urodził się człowiekiem, czy był istotnym bogiem Getów (4, 96). Podobnie biedzi się z Heraklesem i nie rozstrzyga jego właściwej natury, radzi więc sobie w ten sposób, że dwojakiego rodzaju rozróżnia obchody i ofiary na cześć Heraklesa: urządzane dla boga olimpijskiego i dla półboga herosa (2, 44). Sam wyraziłem niegdyś możliwość, że Zalmoxysa, jako nadzwyczajnego człowieka i dobroczyńcę, Getowie ubóstwili; uczony zaś i rozgłośny badacz tak zdefiniował był Heraklesa w tym samym duchu i sensie: Mensch gewesen. Gott geworden. Mühen geduldet. Himmel erworben, das ist das wesentliche in dem Kultus des Herakles, den Sophokles geradezu Gottmensch nennt... [2]). Trzeba kwestyę odwrócić i tak postawić na opak euhemeryzmowi, a zgodnie z prawdą istotną: nie bogi wyprowadzają się od herosów, lecz herosy od bogów [3]). Mnie się zdaje, że Hera-

[1]) Tylor tamże, str. 278 nast.: Dzień bywa pochłaniany codzień przez noc, aby być znowu wolnym o świcie i od czasu do czasu spędza dłuższy lub krótszy czas we wnętrznościach zaćmienia lub ciemnych chmur piorunowych. Lato bywa zwyciężane przez ponurą zimę i wrzucane do więzienia, poczem odzyskuje wolność. Możliwem jest przeto przypuszczenie, że takie sceny z wielkiego dramatu przyrody o walce światła z ciemnością są, mówiąc ogólnie, temi prostemi zdarzeniami, które pod postacią mityczną opowiadano w różnych czasach i krajach, jako podanie o bohaterze.... Phot. Suid. Etym. M. v. Ζάμολξις· τοὺς ἀποθανόντας ὡς Ζάλμο ξὶν φασιν οἴχεσθαι, ἥξειν δὲ αὖθις· καὶ ταῦτα νομίζουσιν ἀληθεύειν· θύουσι δὲ καὶ εὐωχοῦνται ὡς αὖθις ἥξοντος τοῦ ἀποθανόντος. Pomp. Mela 2,18: alii (wśród Traków redituras putant animas obeuntium. Eur. Her. 638—700 o drugiem życiu na ziemi. Pindar Ol. 2,68 nast. o wyzwoleniu po trzeciem. Zob. Rohdego Psyche[1] 502.

[2]) Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff: Griechische Tragedien übersetzt... I B[5]. Berlin 1907, 293. Zob. o Getach, 225.

[3]) Ernst Siecke: Drachenkämpfe (Leipzig 1907) nie wierzy w Herkulesa człowieczą, ubóstwioną naturę, raczej uznaje herosów wogóle, a Heraklesa w szczególności, za bogów, „von ihrer ehemaligen Höhe herabgesunkene Götter“ i powołuje się na Maxa Müllera, który w Wedach nie znalazł ani jednego wypadku, „wo ein Mensch ein wirklicher Dewa geworden wäre“. Również Edward Meyer „erkennt den Fall, daß ein ursprünglicher Heros, d. h. ein sterbliches Wesen, zum Gott geworden wäre, weder für Griechenland noch sonst irgendwo an“. Już dawniej Usener (Götternam. 225) wypowiedział: Wir dürfen mit Überzeugung den Satz aufstellen, daß alle Heroen, deren Geschichtlichkeit nicht nachweisbar oder wahrscheinlich ist, ursprünglich Götter waren.

klesa, jak Zalmoxysa i Dyonizosa, który przechodził jako bóg wszystkie typowe fazy rozwoju od drzewa, byka, węża, człowieka, herosa, znowu do boga, należy pojmować na podścielisku kosmicznej i genezyjskiej teoryi, u której początku, a zarazem i końca, stoi bóg, zmieniający kształty: roślinne, zwierzęce, ludzkie, aż się wyzwoli wreszcie z oków materyi. Jednem z ogniw owego transformacyjnego łańcucha jest smok skrzydlaty, w którym fantazya ludowa starożytnych i nowoczesnych narodów czciła wcielenie bóstwa. Grecy mienili je Heraklesem albo Chronosem [1].

III.

Homer nie stworzył bogów greckich, lecz zniszczył je, pozmieniawszy w ludzkie herosy, jak Zeusa w Agamemnona i t. p. Tak twierdzi nowa teorya. Heraklit dawno powiedział, że nieśmiertelni żyją śmiercią śmiertelnych, a nieśmiertelnych śmiercią żyją śmiertelni. Wyrównaniu różnicy między bogami a ludźmi dali wyraz poeci: Hezyod i Pindar, oraz badacze ścisłej nauki, jak lekarz Hippokrates [2]. To przeświadczenie o boskim początku ducha ludzkiego napotykamy i u poety-filozofa Empedoklesa i na złotych tabliczkach z grobów w Petelii i Turyach: człowiek po ziemskiej wędrówce wreszcie staje się bogiem, którym był na początku [3]. Widzieć z poetą Horacym (od. III, 3, 9) w tułaczu Herkulesie i ojcu Bachusie ludzi, którzy dopiero jakby przez mądrość i cnotę stoicką zdobyli i zasłużyli sobie boskość, można jedynie w tem rozumieniu, że byli oni bogami, lecz upadłymi, jako ludzie i pokutnicy na ziemi w różnych kształtach, nim wyrobili w sobie i wydobyli z siebie samych w ekstazie i przez egzaltacyę ducha napowrót bożą istotę. Tylko w takiem pojęciu może być mowa o cier-

[1] W inwokacyi elidzkich niewiast znachodzą się zwroty: ἥρῳ Διόνυσε i ἄξιε ταῦρε (Plut. Quaest. Graec. 36). Diels: D. Fragm. d. Vorsokr., str. 494 o smoku: ὄνομα Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος.

[2] Herakl. fr. 62 (Diels); Hez. Erg. 108; Pind. Nem. VI, 1; Hippokr. π. ἀέρ. κτλ. 22.

[3] Empedokl. fr. 112: χαίρετ' · ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητὸς · πολεῦμαι μετὰ πᾶσι τετιμένος... Diels: D. Fr. d. Vors. 495: αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον... καὶ γὰρ ἐγών ὑμῶν γένος ὄλβιον εὔχομαι εἶμεν — ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βρότοιο... καὶ γὰρ ἐγὼν ὑμῶν γένος εὔχομαι ὄλβιον εἶναι — θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου.

pieniach i zgonie potępionego w rozlicznych wcieleniach, oraz o zmartwychwstaniu wyzwolonego boga w pierwotnej chwale i blasku. Ale tego rodzaju koncepcya o zawinionej męczarni boga nie ma żadnego uzasadnienia ani w kulcie Dyonizosa ani w poezyi, chyba w tajnej nauce o jego rozszarpaniu i odrodzeniu, osnutej na tle egipskich podań o Ozyrysie, rozdartym na czternaścioro części przez brata Tyfona [1]).

Toteż przedwczesne i bezpodstawne są fantastyczne rojenia w poczytnej i lekko napisanej rozprawie, że Dyonizos „jako niestrudzony śmiertelny heros, jak Herkules i Perseusz, przechodzi okresy radości i smutku, walki i ciężko zdobytego zwycięstwa..., że z pieśni o jego smutkach, śpiewanych w dyonizyjskie święta zimowe przez chór satyrów, śpiewaków odzianych koźlą skórą, wyrasta wszelka grecka tragedya“ [2]). Groźny przeciwnik i wywłaszczyciel niebiańskich Olimpijczyków, Dyonizos, znacznie spokorniał i zmalał, odkąd mu zaprzeczono synostwa Persefony i jako urodzonemu z Semeli kazano się wychowywać przez trzy lata dziecięctwa w podziemiu pod okiem jego władczyni, a swojej nibyto matki, aby go wyhodowała miłym dla nieśmiertelnych bogów i czczonym przez wszystkich niebian i ludzi [3]). Już w Iliadzie i Homerowym hymnie Dyonizos jest zbliżony i upodobniony do mieszkańców Olimpu [4]).

Jego kult grecki nie da się od gry na flecie odłączyć, a flet miał Frygijczyk Olimpos przeciwstawić cytrze. Prócz frygijskiego, słyszymy także o pochodzeniu fletu lidyjskiem (Aten. IV, 9). Archeologiczne zaś badania stwierdziły, że również grecka sztuka garncarska i dyonizyjskie sympozye albo wywodzą się z Lidyi pośrednio, albo wprost bezpośrednio z Egiptu. Flet, ów instrument

---

[1]) Wilamowitz: D. Spürhunde d. Soph. (Sonderabdr. aus d. XIX. B. d. N. J. f. d. kl. Alt. 24): Nach den geheimen Lehren der Orphiker, die für den Kultus und die Poesie nicht existieren, hat Dionysos Leiden, Tod und Auferstehung erfahren; daraus hätte gewiß eine Tragödie werden können, wenn die Zerreißung durch die Titanen im Kultus mimisch dargestellt wäre, und wenn die Tragödie von Haus aus ein Trauerspiel gewesen wäre. Aber von all dem kann man nur im Irrealis reden.

[2]) Walter Pater: Wybór pism (przeł. z ang. Stan. Lack, Lwów 1909). Studyum o Dyonizosie (z dzieła p. t. Grock Studies 1895), str. 60 nast.

[3]) Orph. hym. XLIV, 6 nast,; XLV, 5; XLVI, 7; LIII, 3 nast.

[4]) Hom. Il. VI, 131 i 140; Hym. Hom. VII, 20 nast.

szczególnie dyonizyjski, podczas gdy lira i cytra były apollińskimi przyrządami, pomija Arystoteles w wychowaniu młodzieży jako przeciwny obyczajności, ogłuszający i wolnych ludzi niegodny. W anonimowym hymnie do Dyonizosa bóg ten nazwany jest Αυδός, prócz Βοιωτός i Θρήιξ. Owóż można poprzestać na tem, że jego kult orgiastyczny z entuzyastyczną i ekstatyczną grą na flecie dostał się z Lidyi do Tracyi tudzież do Grecyi i że Lidyjczycy przyjęli ów kult Dyonizosa z Egiptu, flet zaś prawdopodobnie z Frygii [1]).

Kult Zalmoxysa spotyka się z kultem Dyonizosa w dwóch bardzo ważnych i charakterystycznych szczegółach, świadczących o zaszczepieniu w Tracyi grecko-lidyjskiej kultury, a mianowicie: w urządzaniu sympozyów dla towarzyszy przez Zalmoxysa i w jego zniknięciu na trzy lata w świecie podziemnym. Historyk grecki mówi wyraźnie o uczestnikach jego biesiad, które wyprawiał znając głębszą, od swej rodzimej trackiej, cywilizacyę jońską [2]). Zwyczaj zaś odbywania sympozyów przez tyazotów ku czci Dyonizosa jest dostatecznie znany z mnóstwa figur i grup na wazach greckich [3]). Także szczegół o usunięciu się Zalmoxysa na lat trzy do podziemia tłumaczyłby się łatwo naśladowaniem trzyletniego pobytu Dyonizosa pod ziemią w krainie zmarłych u Persefony. Dlaczego dotąd nie wyjaśniono, z jakiego powodu Dyonizye co trzeci rok odbywały się w zimie po wielu miejscach, nie umiem pojąć. Prawda leży tak blisko, że bez wysiłku można ją posiąść. Nie o epifanię boga tu chodzi, ponieważ Dyonizos corocznie trzy miesiące zimowe spędzał w podziemiu i wraz z wiosną dopiero każdego roku się zjawiał, lecz o święcenie pamiątki chtonicznej jego natury, niezależne od pory roku, którą przez okres trzyletni trzeba

---

[1]) Arystot. Polityka 1341 a 18: οὐκ ἔστιν ὁ αὐλὸς ἠθικὸν ἀλλὰ μᾶλλον ὀργιαστικόν. Orph. rec. Abel, p. 284 o przydomku Dyonizosa Αυδός. Karl Sittl: Dionysisches Treiben und Dichten im 7. und 6. Jahrhundert v. Chr. Würzburg 1898, 26. Moja rozpr.: O pochodzeniu kultu Dyonizosa (w Spraw. dyr. c. k. gimn. V. we Lwowie za r. sz. 1903) str. 5 nast. To samo w Wiener Studien: Über den Ursprung des Dionysoskultes (XXV, 1903). Również z Egiptu wywodzi kult attyckiego Dyonizosa M. Paul Foucart: Le culte de Dionysos en Attique. Paris 1904. Dzieło to oceniłem obszernie w Zeitschr. f. d. öster. Gymn. 1905, 306—313.

[2]) Her. 4, 95: οἱ συμπόται αὐτοῦ... ἐπιστάμενον δίαιταν τε Ἰάδα καὶ ἤθεα βαθύτερα ἢ κατὰ Θρῄκας.

[3]) Sittl: Dionys. Treiben etc., 11.

było uśmierzać, aby Dyonizos mógł się podobać bogom w niebie i ludziom na ziemi [1]).

Łacniej można określić, co w kulcie Dyonizosa nie było jego istotą, niż co nią było. Że nią nie było picie wina, to pewna, chociaż kult wina z czasem w służbie Dyonizosa tak wygórował, że starsi i nowsi mitologowie uważają go nawet za „wynalazcę“ i „boga wina“. U Homerowych Greków jest wino wcale rozpowszechnionym napojem, a jednak w miejscu, gdzie nieuchronną była wzmianka o wynalazcy „boskiego trunku“, gdyby był znany, głucho o Dyonizosie, jak już starożytni zauważyli (Hom. Od. 9, 196 nast.). Wzmianek zaś o „szalonym“ Dyonizosie i „pociesze śmiertelnych“ (Hom. Il. 6, 132 i 14, 325) nie godzi się z interpretami nadużywać do tłumaczenia w ten sposób, że właśnie wino zwykło sprowadzać szał lub wesołość. Prędzej wnioskować wolno, że pewnym „rozsądnym“ objaśniaczom są obce poza użytkiem wina wyższe nastroje ducha i serca, które „rozumnych szałem“ zbliżają do boga i z nim jednoczą, a które obudzone i rozniecone oddały Dyonizosowi „rząd dusz“ w Helladzie [2]).

IV.

Zasłużonej badaczce religii greckiej powiodło się dostrzec, co niezależnie od niej autor wielkiego i zdumiewającego ogromem erudycyi podręcznika o greckiej mitologii i historyi religii podniósł, że dzieje religii greckiej przebiegają dwa główne i przeciwległe prądy: jeden dolny, ludowy z chtonicznemi mocami, duchami i demonami; drugi górny, niejako oficyalny, z bogami olimpijskimi [3]). Przytłumione rozrostem bóstw olimpijskich, uwiecznionych w poematach Homerowych, kulty chtoniczne wydostały się na wierzch

[1]) Nilsson: Griech. Feste, 263: Die trieterische Periode der Orgien ist noch nicht erklärt; wäre aber der Gott der Orgien vor allem ein Vegetationsgott, so müßte sein Fest jährlich sein, wie er selbst jährlich wiederkehrt.

[2]) Tamże: Durch das Aufnehmen des Gottes in sich trachteten sie (die Griechen) nach etwas viel Höherem, der durch die Ekstasis erlegten Einigung mit dem Göttlichen. Das ist ein Trieb, der tief in dem Menschenherzen wurzelt, und dem verdankt Dionysos seinen Siegeszug durch Hellas...

[3]) Jane Harrison: Prolegomena to the Study of Greek Religion. Cambridge 1903. Dr. O. Gruppe: Griech. Mythologie u. Religionsgesch. (Handb. Iw. Müllera).

z wiarą ludową i zmierzchem bogów dotychczasowych, nie białańskich. Obrazowanie przy końcu platońskiej Rzeczypospolitej o ziemnej czeluści, z której się dusze wydobywają, lub też do której schodzą, wzięte jest z wierzeń ludowych w preegzystencyę dusz; różni się jednak zasadniczo od wiary orfickiej, która z podziemiem nic zgoła nie ma wspólnego, dla duszy bowiem po zgonie ciała szuka przybytku w górze: w eterze i niebie, skąd ona znów zstępuje na ziemię i przyobleka się w ciało. Świadczy to przeciw ewolucyi poznania religijnego w prostej linii od animizmu i najniższych początków do wysokich duchowych idei; musimy przyjąć natomiast dwa całkiem odrębne i nawzajem się wyłączające kręgi, które myśl ludzka zataczała, a mianowicie: jeden z nieba na ziemię i z ziemi do nieba, drugi z podziemia na ziemię i z ziemi do podziemia. Stąd bóstwa dwojakiego rodzaju: uraniczne, nadziemskie i podziemne, chtoniczne [1]).

U Heraklita, zostającego pod silnym wpływem orfiki, taż sama droga z ziemi do nieba zowie się ἄνω, co z nieba na ziemię κάτω (fr. 60); a Empedokles przez κάτω rozumie nie podziemie, lecz ziemski padół płaczu (fr. 121) Przeciwnie filozofia dwóch Eleatów: Xenofanesa i Parmenidesa, od ziemi się nie odrywa: co jest na ziemi, jest ἄνω: κάτω, co jest pod ziemią [2]). Dogmat orficki głosił wędrówkę dusz, poczynającą się w niebie i po kole wieleń kończącą się ubóstwieniem człowieka na ziemi; dyonizyjski zaś dogmat, przyswojony przez eleacką filozofię, poprzestał na zrównaniu wybranych duchów z bogami w podziemiu, chyba przez analogię z orfiką i zapatrzywszy się na nią, przydając wiarę w powtórne wcielenie i zmartwychwstanie przedniejszych ludzi [3]). Owo podziemne elizyum, do którego wyznawcy Zalmoxysa schodzili, odpowiadało zapewne staronordzkiej Walhalli, z którą je zestawiono. Pindar, a za nim przewodnik Wergilego, wyobrażali sobie w elizyum podziemnem jakieś słońce i gwiazdy, oświecające błonia, po których igrają bohaterskie postaci przeszłości. Nic podobnego u Empedoklesa. Jego Orfeusz nie przygrywałby na lutni do zapasów i tańca harcownikom w podziemiu; raczej z nieśmiertelnymi wieszczami

[1]) Moja rozpr. o Getach, 247.

[2]) Zob. moją rzecz p. t.: Rzut oka na dzieje orfiki i t. d. (Rozpr. Wydz. filol. Ak. Um. T. XXXIX. 319 nast.). Xenof. fr. 27, o Parmenidesie tamże uw. 2.

[3]) Tamże, str. 314.

i proroczymi duchami przyszłości zdala od ludzkich udręczeń zasiadałby do stołu niebian. Ale Wergili sprowadził Orfeusza z tą samą poetycką swobodą do Hadesu, co słońce tudzież gwiazdy, rozumie się jako „sol suus“ i „sua sidera“, odróżnione od „Titania astra“. Według odmiennych bowiem, a zgodnych z sobą, wierzeń prawdziwie orfickich, podań niemieckich i polskich, gwiazdy na stropie niebieskim duszami są żywych ludzi, żadnej nie mającemi z podziemiem łączności[1]).

Kult orficki współzawodniczył z kultem dyonizyjskim. W Attyce, za przykładem tyranów Peryandra w Koryncie i Klejstenesa w Sycyonie, popierał Pizystrat kult Dyonizosa, pojednanego z Apollinem w Delfach, a oraz przyswojonego misteryom eleuzyńskim. W początkach wojny peloponeskiej żądała jeszcze wyroczna delficka pierwocin płodów polnych dla bóstw z Eleuzys, do których też należał Dyonizos, znany z attyckich waz do użytku w misteryach. Ale już równocześnie, w urzędowej inskrypcyi ateńskiej na cześć poległych pod Potydeą, mamy dowód uznania ze strony państwa przeciwnej wiary orfickiej w nieśmiertelność duchowej części człowieka w niebie zamiast w podziemiu. Może to ożywienie i rozszerzenie tradycyi Orfeuszowej jest w styczności z nawiązaniem stosunków państwowych z Persyą, którą — zapewne od czasu wyprawienia w poselstwie Kalliasa do króla Artaxerxesa I (465 — 425) — uważano w Atenach za jedno z mocarstw zaprzyjaźnionych. Czciciele Ahuramazdy nie byliby się bratali z zagorzałymi wyznawcami chtonicznych bogiń w Eleuzys, tudzież Dyonizosa, którego musieli utożsamiać ze swoim Arymanem[2]).

To też nie w Tracyi należy szukać pierwotnej i właściwej ojczyzny orfiki, — tak pisałem przed laty dziesięciu — ale trzeba uważać ten kraj za pośrednika szczególnie perskich wpływów i za krzewiciela pokrewnej kultowi Mitry czci aryjskiego Heliosa. To przekonanie o związku orfiki z oddziaływaniem perskiej spekulacyi

[1]) Por. moją rozpr. o Getach, str. 220 nast.; Pindar fr. 129 i 130 Schroeder; Verg. Aen. VI, 640 sq., 724 sq.; Empedokl. fr. 147 Diels; Arystof. „Pokoju“ w. 852 nast: λέγουσι κατὰ τὸν ἀέρα ὡς ἀστέρες γιγνόμενα, ὅταν τις ἀποθάνῃ. Verg. Georg. VI, 225: scilicet huc reddi deinde ac resoluta referri | omnia nec morti esse locum, sed viva volare sideris in numerum atque alto succedere caelo.

[2]) Zob. moją rozpr.: Rzut oka i t. d., str. 330 nast. Her. 7, 151 o poselstwie Kalliasa; Plat. Por. 15 o φιλίαι βασιλέων.

zaczyna wreszcie zwyciężać [1]). W Sokratesie ostatnim orfika zajaśniała płomieniem, u Platona zaś tli się gdzieniegdzie, n. p. w „Tymajosie", wydobywając się z pod tłumiących pitagorejskich pierwiastków. Orfickie koło wcieleń i odrodzenie się dusz na ziemi w nagrodę wprost się sprzeciwia pitagorejskiej metempsychozie za karę i niehelleńskiemu wyobrażeniu, że ciało jest grobem duszy. Pitagorejskie bowiem pojęcie ciała, jako więzienia duszy σῶμα = σῆμα, należy ściśle odróżnić od orfickiego zapatrywania na ciało, jako ochronny i zbawczy przybytek duszy (σῶμα=σῶσμα) [2]).

W czasach aleksandryjskich zanika orfika, a nanowo bierze górę kult Demetery i nieodstępnego jej towarzysza, Dyonizosa. Jeden z Ptolemeuszów zakłada Eleuzys pod Aleksandryą, a poeta Kallimach pisze hymn na świąteczny obchód tych aleksandryjskich Eleuzyniów. Samego Aleksandra na równi czczono z Dyonizosem. Ptolemeusza zaś IV Filopatora zwano νέον Διόνυσον, za którego inkarnacyę on sam się podawał. Z mistycyzmem orfickim, przenikającym kulturę grecką za czasów Peryklesa, nauka chrześcijańska niejedno ma podobieństwo i zgodność uderzającą, ale z kultami chtonicznymi, szczególnie z kultem Dyonizosa, musiała walkę zaciętą staczać. Zdaje się, że pisarze chrześcijańscy szczególnie mieli na myśli eleuzyńskie misterya, które przetrwały do końca w. IV po Chr., gdy przeciwstawiali je wraz z kultem Dyonizosa chrześcijańskim misteryom za przykładem Klemensa aleksandryj-

---

[1]) W przytocz. rozpr. str. 328. R. Eisler: Weltenmantel u. Himmelszelt. 1910, 645: gut bewährte Annahme eines Zusammenhangs zwischen dem orphischen Seelenwanderungsglauben und der Sansaralehre der Inder durch persische Vermittlung... M. P. Nilsson (Arch. f. Rlgswiss. XIV, 1911, 424): der Orphizismus und die ionische Naturphilosophie verdanken viel der persisch-babylonischen Spekulation. W. Nestle (Woch. f. klass. Philol. 1911, 291): Die Ursprünge der Orphik sind noch dunkel; aber es liegt sehr nahe, hier an persische Einwirkung zu denken.

[2]) Rzut oka etc., str. 315 i 332. O Sokratesie, jako czcicielu słońca i nieba, Plat. Symp. 36: ἔπειτ' ὤχετ' ἀπιὼν προσευξάμενος τῷ ἡλίῳ. Cic. Lael. IV, 13. idem semper, animos hominum esse divinos, iisque quum ex corpore excessissent, veditum in caelum patere... Pogląd na rolę ciała podobny do orfickiego, w liście A. Mickiewicza do St. Garczyńskiego z końca maja 1833 r.: Bardzo mi się podobała ta myśl Saint Martina, że po tajemniczym upadku ducha Bóg okrył go materyą, jak okrywają bawełną lub plastrem ciało spalone, aby ogień z niego wyciągnąć, i że dopóty nie odwiną rany, dopóki dusza rodu ludzkiego nie wyzdrowieje.

skiego (Protrep. 119). W ewangelii św. Jana (15. 1) czytamy o Chrystusie: Ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, dla odróżnienia prawdziwej winorośli od „winnej macicy", symbolu Dyonizosa[1])

Największy może wróg chrześcijaństwa zeszłego wieku, Fryderyk Nietzsche, widział dobrze, dlaczego się chełpił: „ich, der letzte Jünger des Philosophen Dionysos". Smutna mądrość Sylena, zawarta w słowach: Lepszem od życia nie rodzić się wcale, powtarzana tak często, zwłaszcza przez liryków oraz tragików greckich w zdaniu o μὴ φῦναι, wypiastowała „radosną wiedzę" Dyonizosa i jego „wesołą służbę", przynajmniej tak ją pojął autor „Bakchantek", zasadzającą się na unikaniu trudów, przykrości, smutku, na który bóg skuteczne dla biednych ludzi lekarstwo znalazł w napoju winnym. Frazes o biednych śmiertelnikach, o lekach przeciw smutkowi w życiu przyjemnem i bez troski, powtarza się dość często u Eurypidesa. Ponieważ zaś Eurypides jest, jak go Mommsen nazwał, „der erste und oberste Apostel der neuen, die alte attische Volksthümlichkeit auflösenden kosmopolitischen Humanität", przeto musiał oddziałać bardzo na wiek Aleksandra Wielkiego, który go pilnie czytał[2]).

* * *

Starohelleńska moralność streszczała się w pojęciu wszechmocy Zeusa i jego zawiści wobec ludzi, w potrzebie zatem i konieczności dla nich, jako śmiertelnych istot, pokory i skromnej myśli. Na to są mnogie przykłady w literaturze, zacząwszy od Homera, a na Eurypidesie skończywszy[3]). Tej mądrości i moralności,

[1]) Rzut oka i t. d., str. 334 nast. Autor księgi IV. Ezdrasza woła do Boga: O Panie, o Władco! ze wszystkich roślin i drzew wybrałeś sobie jedną, winną latorośl...

[2]) Zob. moją rzecz p. t.: Dwa proroctwa o bożku wina (Eos t. XI. 1905, 32 nast.). Plut. Παραμυθ. πρ. Ἀπολλ. roz. 27 o mądrości Sylena. O μὴ φῦναι Teogn. 425, Bakchyl. fr. 2, Esch. fr. 343, Sofokl. Ed. Kol. 1225, Eur. fr. 452; por. Hom. Il. 17, 446 i Od. 18, 129; Herod. 1, 31 i 7, 46; Cic. Tusc. 1, 48; Lactant. 3, 304. Nadto por. wiersz, śpiewany przez Trymalchiona w Petr. Coena T.: Senec. Cons. ad Marc. 22, 3. O winie Eur. Bakch. 280: ὃ παύει τοὺς ταλαιπώρους βροτοὺς λύπης. Frazes o ταλαίπωροι βροτοί por. Eur. Hiket. 969, Herakl. 502, Antiope 196. Mommsen o Eurypidesie: Röm. Gesch. I B. 3 Buch.

[3]) Hom. Od. XVIII, 136 nast.; Archil. 56 B, Hor. carm. I, 34. Chilon, jeden z t. zw. siedmiu mędrców, zapytany przez Ezopa: ὁ Ζεὺς τί εἴη ποιῶν, od-

utartej i popularnej, przeciwstawił się demoniczny kult Dyonizosa z estetyzmem i amoralnością, które wydrzeć musiały z piersi ateńskich niewykształconych banauzów krzyk przerażenia: Οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον [1]). W rozpętaniu duchowych mocy leżała siła religii Dyonizosa przeciw dotychczasowej, ale zarazem i jej słabość wobec orfickiej, która nie mogła ścierpieć wschodniego pomieszania chtonicznych i uranicznych pierwiastków w jedności „poza dobrem i złem“, lecz zgodnie z tradycyą aryjską mocom niebiańskim kazała potykać się z podziemnemi i pokonywać je. W ten sposób orfika, by użyć mniej słusznie do Platona odniesionego zwrotu Nietzschego, stała się „präexistent christlich“.

5. Dyoskurowie i Helena.

W ogóle dziś przeważa tendencya w badaniach nad dziejami religii greckiej do przesunięcia punktu ciężkości na stronę kultów chtonicznych, powstałych niby z indyferentnej czci przodków. Rozdział na bóstwa chtoniczne i uraniczne miałby być zatem późniejszym i pochodnym. Zachodzi jednak pytanie, dotąd nierozstrzygnięte, czy bóstwa podziemne i nadniebne w istocie dadzą się wyprowadzić z jednego pnia animizmu, z którego za przykładem Tylora cały świat bogów i religijnych wierzeń wywodzi u nas Karłowicz [2]). Zdaje się, że animizm, kult przodków i bóstw chtonicznych, bardzo rozpowszechnione, szczególnie biją w oczy i mamią. Zamiast widzieć w nich antytezę jedynie n. p. świata Homerowego, upatruje się, w animizmie zwłaszcza, jakąś syntezę pierwotną i przedustawną harmonię dwojga światów: podziemia i nieba.

---

powiedział: τὰ φὲν ὑψηλὰ ταπεινῶν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψῶν (Mullach I, 224, 11). Myśl ta sama: Hez. Erga w. 6; Herod. VII, 10; Eur. Hiket. 500 nast. Epicharon fr. 20 Diels: θνχτὰ χρὴ τὸν θνατόν, οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν. Por. Arystot. Nikom. Et. X, 7; Sofokl. fr. 531: θνητὰ φρονεῖν χρὴ θνητὴν φύσιν. Menander monost. 1 przysłowiowo: ἄνθρωπον ὄντα δεῖ φρονεῖν ἐνθρώπινα. Zob. Pind. Pyt. III, 109: μή, φίλα ψυχά, βίον ἀθάνατον σπεῦδε... X, 31: φθονεραὶ ἐκ θεῶν μετατροπίαι.. fr. 70: βροτέᾳ φρενί· θνατᾶς δ'ἀπὸ ματρὸς ἔφυ.

[1]) Mowca Hortensyusz odmówił Torquatusowi oglądy trzema przymiotnikami: ἄμουσος, ἀναφρόδιτος, ἀπροςδιόνυσος (Gellius I, 5, 3).

[2]) O człowieku pierwotnym siedm odczytów. Lwów, 1903.

Kult Demetery wysunął się obecnie na samo czoło mitologicznych dociekań. Chcianoby z niego zrobić ośrodek przyszłej nauki o bogach greckich i przeciwstawić misterya Demetery w Eleuzys religii Zeusa, który n. p. w „Griechische Götterlehre“ Welckera zajmuje centralne miejsce[1]). Również z animistycznej czci dla zmarłych i chtonicznego kultu Dyonizosa wywiódł Rohde w swem znakomitem dziele „Psyche“ pojęcie o nieśmiertelności duszy. Może się mimoto przecież nastręczyć uzasadniona wątpliwość, której daliśmy wyraz powyżej, że tak Demetera jak Dyonizos nie mieli od początku bynajmniej chtonicznego znamienia, które dopiero z czasem przybrali.

Ani hymn Homerowy do Demetery, ani elegik Solon nie znają bogini ziemi i matki bogów z podziemnej, lecz z olimpijskiej wyłącznie strony[2]). Dyonizosa zaś już choćby dlatego samego nie można mienić „ein so ausgesprochener chthonischer Gott“, że w całej starożytności go czczono pod kształtem byka; a postać byka i krowy nie są to atrybuty, właściwe bóstwom chtonicznym[3]). Krowa była postacią archaiczną bogini ziemi, symbolem płodnej i wszystkich żywiącej matki. Na oznaczenie ziemi służył w Egipcie znak hieroglificzny krowy, a przed rydwan germańskiej bogini ziemi Nerthus wprzęgano też krowy. Nie powiodło się udowodnić chtonicznej natury i pochodzenia niebiańskiej Hery, znanej w postaci krowy, obok Zeusa i pana niebios w postaci byka, jak temuż uczonemu nie poszczęściło się równocześnie zrobić jakichś podziemnych pierwotnie bogów z niebiańskiej pary bliźniaczej i synów Zeusowych, Dyoskurów.

I.

Dyoskurowie należą do najstarszych zabytków greckiej religii i odpowiadają Açvinom w Wedach (açvin oznacza: zaopatrzony

[1]) Friedrich Gottlieb Welcker: Griech. Götterlehre. Göttingen 1857—63. Otto Kern: Über die Anfänge d. griech. Religion. Berlin 1902.

[2]) Hym. Hom. V, 484 nast.; Solon fr. 36 (= Arystot. Ἀθ. πολ. roz. 12).

[3]) Wilamowitz we wstępie do przekładu „Eumenid“ Eschylosa (25, 3) miał wielką słuszność odmówić Herze, właśnie z powodu przysługującej jej krowiej postaci, chtonicznego początku, którego nie udało się dla niej wywalczyć szwedzkiemu badaczowi (Sam Wide: Chthonische und himmlische Götter w Arch. f. Rlgswiss. X, 257 nast.).

w konie). Konie, rumaki stanowią ich pierwiastkową istotę. Dwakroć nazwani są w Homerowych hymnach: ταχέων ἐπιλήτορες ἵππων (17. 5; 33. 18). Alkman mianuje ich: πώλων δμιατῆρες, ἱππόται σοφοί (fr. 12). Pindar mówi o nich, o Tyndarydach εὐιπποι (Ol. 3. 69) i λευκόπωλοι (Pyt. 1. 126), na białych rumakach. Eurypides podnosi, że pojawiają się w blasku: ἵπποισι μαρμαίροντε (Ifig. Aul. 1154); na wozie (ἵππιον ἅρμα), unoszonym przez konie w powietrzu (Hel. 1495). Pierwotnie byli Dyoskurowie sami końskiej postaci, zanim przydano im konie. W Beocyi występują nie jako jeźdźcy na białych koniach, lecz sami jako λευκὼ πώλω.

W ścisłym związku z Dyoskurami zostają t. zw. Molionidzi, zrodzeni z srebrnego jaja, λεύκιπποι (Ibykos fr. 16); oraz synowie Antyopy, tebańscy Amfion i Zetos, λευκοπώλω (Eur. Herc. fur. 29. Phoen. 609). Na dwóch wazach jeden Dyoskur jedzie na białym, drugi na czarnym koniu, co może ma oznaczać, że podług Kypria (fr. 5 Kinkel) Kastor był śmiertelnikiem, a Polydeukes uchodził za nieśmiertelnego; lub wyobraża przejście pośrednie od niebiańskiego do chtonicznego ich charakteru, o którym świadczą oba ich czarne rumaki na jednym attyckim lekytosie. Nie wolno jednak odwracać chronologicznego porządku i za poprzednie uważać tego, co było następnem, utrzymując, że z czarnych koni stały się białe rumaki Zeusa (λευκὼ πώλω Διός w fragm. „Antiopy" Euryp.[1]). Pojęcie bowiem o jasnych i świetlnych synach boga niebios tak silną i niezachwianą ma podstawę, że niepodobna go wyrwać z gruntu i korzeniami w przeciwną skierować stronę.

Grecy wyobrażali sobie słońce, jako wóz zaprzężony w cztery ogniste rumaki. Białe konie, jak w ogóle zwierzęta i stada białej maści, były własnością Heliosa, dla którego je hodowano po wielu miejscach kultu. Podobnie poświęcano u Persów bogu światłości Ormuzdowi stadniny i wozy z białymi rumakami (Herod. VII. 40 i VIII. 115). Wiemy o białych rumakach wozu Indry, który też nosi przydomek Swetawas, t. j. jadący białymi końmi. Na kilku miejscach półwyspu Witow (Rugia) znajdowały się stadniny, z których dobierano „święte konie" dla „boga bogów". Takiem miejscem była dzisiejsza wieś Swantowice (Schwantewitz), gdzie chowano 60 białych koni tego boga[2]). Wierzono, że jednego z tych śnieżnych

[1]) Wide: Chthon. u. himml. Götter (Arch. f. Rlgswiss. X, 265 nast.). Zob. rycinę w Roschera Mythol. Lex. I, 1169/70.

[2]) G. Smólski: Z podróży na Pomorze (Ziemia 1911, str. 693).

biegunów dosiadał bóg Swantewit dla zwalczania wrogów Rugii i że się nim posługiwał w nocy, ponieważ znachodzono go często rankiem pianą i potem okrytego. Służyły także owe święte konie do wróżby. Domysł, że Swantewit sam był pierwotnie bogiem-koniem, jako niepewny, zostawiamy na boku [1]).

Również i Germanowie żywili kosztem publicznym po gajach i lasach białe konie, których parskaniu i rżeniu przypisywali szczególny dar przepowiadania. Siebie poświadcza Tacyt znamiennie— uważali za sługi bogów, owe zaś konie za powierników [2]). Znane są rozpowszechnione wśród ludów: niemieckiego, polskiego, ukraińskiego i t. d., wierzenia o białym koniu Wodana, Jarowita, św. Jerzego, św. Marcina i Wernyhory, które z pewnością nie są bez związku z widzeniem i apoteozą jeźdźca na koniu białym, zstępującego z nieba, w Apokalipsie św. Jana (XIX, 11 — 16 [3]). Tego konia Apokalipsy należy brać w duchowem znaczeniu, jak to na licznych przykładach ze Starego Testamentu wykazał przeszło półczwarta wieku temu Swedenborg, głośny wizyoner szwedzki, w rozprawie: De equo albo, de quo in apocalipsi, cap. XIX (Londini 1658).

Homer w Iliadzie (XVI, 149 nast.; por. XIX, 40), a Mahomet w Koranie, wywodzą początek konia od wiatru, powiewnego pierwiastka, pokrewnego duchowi [4]). To pokrewieństwo przebija się w pochodzeniu wyrazów: dech, duch, tchnienie; ἄνεμος, animus; przyczem powołać się można na tajemniczą genezę ducha w ewangelii św. Jana (III, 8): τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ,...ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει. Jeśli tedy wierzchowca z jeźdźcem w Apokalipsie trzeba pojmować duchowo jako dwujednią zamiast pierwotnej jedni w postaci samego tylko białego konia, podobnie jak Dyoskurów, to i wojska niebieskie, towarzyszące na koniach

[1]) Reinach: Orpheus, 211: D'après les details qu'il donne (Helmold, prêtre de Lubeck vers 1150) sur le culte, Svantovit était un dieu-cheval.

[2]) Tac. Germ. 10: se enim ministros deorum, illos (sc. equos candidos) conscios putant.

[3]) Zob. moje Badania etc., str. 58 nast.

[4]) Mahomet polecił w Koranie swoim wyznawcom konia następującemi słowy: Bóg zawołał wiatr i rzekł do niego: „Ty będziesz duszą nowej istoty, dłużej już nie będziesz niewidoczny, nieuchwytny; obleczesz się w nowy kształt, w ciało, którego ci inne zwierzęta zazdrościć będą". Tak powiedział, a wiatr zostawszy koniem, potrząsał grzywą i przebiegał równiny.

białych temu białemu koniowi, który w wizyi św. Jana (XIX. 11 i 14) na pierwszem miejscu rzucał się w oczy z otworzonego nieba, musiały być początkowo stadami samych białych rumaków. Czeskie zaś i skandynawskie wierzenia uczą, że dusze zmarłych wyobrażano sobie w postaci białych koni [1]).

Rozumiemy, dlaczego Dyoskurów tak wielką czcią otaczano, jako synów Zeusa (Hym. Hom. XXXIII, 1: Διὸς κοῦροι), zbawców (σωτῆρες) i dobroczyńców (ἀγαθοί) w czasie pokoju i wojny, na lądzie i na morzu, pośredniczących między bogami i umarłymi przodkami w niebie, a żyjącymi na ziemi ludźmi i potomkami. W Attyce czczono ich pod nazwą Ἄνακες, jak w Argos; tak zwą się w inskrypcyach z 5 w. (C I A I, 34, 206, 210). Święto ateńskie Ἀνάκεια obchodzono w świątyni ἀνακεῖον u północnego stoku akropoli, gdzie się znajdował ołtarz zrównanej z Dyoskurami pary Anaków (C I A III, 195: Σωτήροιν Ἀνάκοιν τε Διοσκούροιν). Naturalnym substratem istoty ich było światło, lecz nie w spoczynku, tylko w swem przejściu z ciemności i do ciemności [2]). Poznawszy ową światłość duchową, która w istocie Dyoskurów i jej ciemnościach świeciła, poznajmy teraz i te ciemności, które „jej nie ogarnęły", by użyć słów ewangelii św. Jana (I, 5).

II.

Między innemi nazwami mieli Dyoskurowie w Atenach nazywać się Ἐφέστιοι, coby wskazywało na kult ich domowy. Duchom domowym, którymi były za historycznych czasów węże, dawano u domowego ogniska żywność. Tak samo ugaszczano pokarmem zmarłych członków rodziny, jak urządzano przyjęcia, t. zw. Θεοξένια, dla Dyoskurów. W ateńskiem prytaneum n. p. zastawiano im ἐπὶ τῶν τραπεζῶν ser, jęczmienne ciasto, oliwki i czosnek (Aten. p. 137 e). W pobliżu Sparty, w Terapnaj żyli Dyoskurowie, podług starego wyobrażenia w Lakonii, pod ziemią; byli więc pojmowani chtonicznie i to w postaci wężów, pijących ze smukłych amfor, chociaż

[1]) Uosobienie bogini miłości, Libussa (czes. Lubusa, rus. Libeda) wysyła białego konia (por. rosyjskie „byliny"), aby jej znalazł męża... (Ziemia 1913, 702 n.). Grecka zaś Afrodyte-Persefone (łac. Venus Libitina = Lubentia, Lubentina, Lubia) nazywa się białokonną, λεύκιππος θυγάτηρ Δάματρος (Pind. Ol. VI. 95).

[2]) A. Furtwängler w Roschera Myth. Lex. I. 1154.

zwykły ich sposób pojawiania się nie był wcale chtoniczny[1]). Naprzemienne ich przebywanie to żywcem jednego dnia w Olimpie, to znów drugiego po umarłemu w podziemiu, wyrobiło się w przeciwieństwie do dawniejszego mniemania o ich życiu pod ziemią i z chęci pogodzenia sprzeczności między chtonicznym a uranicznym kultem[2]). Toteż są oni ἄφθιτοί τε καὶ φθιτοί (Lykofr. Al. 565), τεθνᾶσι κοὐ τεθνᾶσι (Eur. Hel. 138).

Nazwa Ἐφέστιοι, jaką nosili Dyoskurowie ateńscy, w porównaniu z ἐφέστιος Πλοῦτος (Hym. Hom. V, 488 n.), którego pojęliśmy jako opiekuńczego ducha ogniska i boga domowego pod kształtem węża, dowodzi, że prócz ocalenia na polu walki i błogosławieństw moralnych podczas pokoju, płynących z niebios, przypisywano im nadto wszelki urodzaj i materyalne dobra, które wyłaniać się miały z ciemnej ziemi[3]). Podobnie jak bóg wiatru, germański Wodan pojawia się jako duch i przedstawia całe życie duchowe, to dosiadając białego rumaka, to przybierając na siebie postać węża, a w obu przeobrażeniach zarówno jako bóg zmarłych duchowych hufców niebiańskich czy podziemnych; tak samo Dyoskurowie, synowie Zeusa — nie wiedzieć: olimpijskiego czy chtonicznego — spieszą z rotami wojsk niewidzialnych przodków na białych koniach lub rotami węży z pomocą dla żyjących pokoleń[4]).

Sama też nazwa Διὸς κοῦροι wskazuje na wiek młodzieńczy Dyoskurów, ujeżdżających konie. Wyobrażenie zaś o ich drobnej, dziecięcej, lub w ogóle karłowatej postaci powstało w związku z chtonicznem ich przeistoczeniem i utożsamieniem z samotrackimi Kabirami i kretyjskimi Kuretami lub Korybantami, które datuje się dopiero od czasów hellenistycznych. Ani Herodot (III, 37 i II,

---

[1]) Alkm. fr. 5: ὑπὸ τὴν γῆν τῆς Θεράπνης εἶναι λέγονται ζῶντες. Zob. Hom. II, III, 243 i Odys. XI, 301. Nilsson: Gr. Feste, str. 417.

[2]) Por. Odys. XI, 302 nast.; Pindar Nem. 10, 103 n. i 164 n., Pyt. 11, 94. Roscher: Myth. Lex. I, 1155 n., Nilsson: Gr. Feste, str. 417 n.

[3]) Zob. wyżej str. 86, uw. 1 i 2. Rosch. M. L. I, 1158.

[4]) Wodan, der persönlich gefaßte Windgott... Gemäß der begrifflichen Berührung von Wind und Seele (vgl. anima, animus und ἄνεμος) erscheint Wodan bei zunehmender Vergeistigung seines Wesens recht eigentlich als der Geist, der Träger alles geistigen Lebens... Führer der in der Luft fortlebenden Seelenscharen (Drechsler: Sitte etc. II, 155). Der wilde Jäger wechselt oft seine Gestalt. Er tritt unter der Figur des *Schimmelreiters* auf .. Wie Odin in nordischen Sagen Tiergestalt (Schlange, Adler) annimmt, so soll der wilde Jäger... als *Schlange* (als Seelentier) erschienen sein (tamże str. 161)

43, 50) ani Arystofanes (Ekkles. 1089) nie znają jeszcze ich pomieszania ze sobą. Przypuszczenie o karzełkowym kształcie pierwotnym Dyoskurów bynajmniej nie da się dowieść[1]. W miejscowościach Lakonii: Brazyaj i Pefnos widział Pauzanias (3, 24, 5 i 26, 3) sterczące z morza: tam trzy małe spiżowe posążki z πῖλοι na głowach, a obok jako czwartą Atenę; tutaj na stopę wysokie, pewnie tego samego rodzaju figurki, przedstawiające przybyłych od strony morza demonów, z początku różnych od Dyoskurów. Pominąwszy już, że Pauzaniasz nie mógł dowiedzieć się, czy je uważano za Dyoskurów, pomimo liczby 3 w pierwszym przypadku, czy Korybantów, decydującym jest moment, że Dyoskurowie pierwotnie z morzem, jako moce ochronne przed niem, nie mieli nic do czynienia[2]).

Na ciekawym przykładzie z dwiema greckiemi terakotami wykazał monachijski uczony Furtwängler, że owych trzech karzełków ze szpiczastemi czapkami, których Pauzaniasz pogmatwał z Korybantami, musi się mieć za synów krzywonogiego karła Hefajsta, t. j. za Kabirów. Ich czapki porównywa ów archeolog z czapką, czyniącą karłów w nordyjskich podaniach niewidzialnymi[3]). Takąż rolę jako cudowne przykrycie głowy, czyniące człowieka niewidzialnym, odgrywa czapka-niewidka w bajkach naszego ludu[4]). Karły w czerwonych czapeczkach, znane z podań niemieckich, mogą się stawać niewidzialnymi, są bardzo sprytne i mądre, życzliwie usposobione dla ludzi. Są to ludowe uzmysłowienia sił przyrodzonych, działających we wnętrzu ziemi. Lud czeski wierzy w „rodzaj karzełka w czerwonej czapce, który jest czeskim skarbownikiem"; a polski lud zna podziemnego ducha i opiekuńcze bóstwo górników i kopalni, Skarbnika, który żyje w ziemi i strzeże ukrytych w niej skarbów[5]).

---

[1]) Przeciwnie Kaibel: Δάκτυλοι Ἰδαῖοι (Nachr. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, Philol. hist. Kl. 1901, 512).

[2]) Rosch. M. L. I, 1158 i 1163.

[3]) A. Furtwängler: Zwei griechische Terrakotten (Arch. f. Rlgswiss. X, 1907, str. 321 n.), szczególnie str. 328, uw. 1.

[4]) Karł. Sgp. Niewidka. Kolberg: Lud. Ser. XV, 191: Karzełki noszą małe czapeczki, czyli tak nazwane mgliste kapturki, które ich niewidzialnymi czynią.

[5]) Tenże tamże pod Skarbnik i Skarbownik. Por. Drechsler: Sitte etc. II, 168 n.; Eisler: Weltenmantel etc., 136: der unermeßlich „Reiche", dem alle Grabhorte und die reichen Schätze der ganzen Erde gehörten, der verhaszte(?) Toten-

O niemieckich koboldach, podziemnych karzełkach, krośniętach lub krasnoludkach polskich czytamy w dziele Kolberga: „W niemieckiej literaturze ludowej bardzo często z takowymi karłami spotkać się można; pełno ich także na Pomorzu, w Łużycach, Prusach i t. d. ... Mają te duchy styczność z ogniskiem domowem, z którego często wychodzą na izbę i gdzie poniekąd są drzwi do ich podziemnego mieszkania“ [1]). Objaśnienia Kolberga można o tyle uzupełnić, że „bogi domowe“ czczono także na Litwie i to w postaci „czarnych i grubych wężów“ [2]). O wężu czyli smoku mówi nasz zasłużony badacz przy innej sposobności: „niekiedy występował jako *czarny duch ziemny* (zemik, zemnik), a u Prusaków był *zemenikos* bogiem urodzajów. Czczono go jako bożka domowego i opiekuńczego całej okolicy“ [3]). W Aleksandryi składano ofiary wężom jako τοῖς ἀγαθοῖς δαίμοσι τοῖς προνοουμένοις τῶν οἰκιῶν (Pseudokallist I, 32). Wówczas to, w hellenistycznych czasach mogła nastąpić kontaminacya niebiańskich Dyoskurów i ziemnych duchów, Kabirów.

Pomieszanie to Dyoskurów z Kabirami tem łatwiej przyszło do skutku, że ci ostatni jako synowie podziemnego kowala, boga Hefajsta, bliscy pana podziemia, Plutona-Plutosa w kształcie węża, musieli sami w wężowej postaci być przewodnikami dusz zmarłych jako wężów [4]). Duchom podziemnym przystoi czarna barwa, dla tego

---

gott, Πλοῦτος, wie ihn die Griechen, Dis pater, wie ihn die Römer mit Grauen benannten.

[1]) Lud. Serya XV. W. Ks. Poznańskie. Część siódma, str. 23 i 203.

[2]) Majewski: Wąż, nr. 117 i 128.

[3]) Lud. Ser. VII, str. 239. Por. Caland: D. vorchristl. balt. Totengebraüche (Arch. f. Rlgswiss. XVII (1914) 492: die „Erdgeister“, womit ohne Zweifel die Geister der Verstorbenen gemeint sind... W adnotacyi: Lasicius spricht von einer Erdgottheit (Zemieanik), Dankantas von den žemelukės. Zob. wyżej str. 115, uw. 2 o trackim Zamolxysie, zrównanym z litewskim bogiem ziemi: Zameluks (Zemeluks) albo Ziameluks, Erdgott, ziemlak, Herr oder Gott der Erde und derer, die in der Erde begraben werden.

[4]) O stosunku do węża Filokteta-Hefajsta zob. Friedrich Marx: Philoktet-Hephaistos (Neue Jahrb. f. d. klass. Alt. 1904, 673 — 685): bei dem hinkenden Philoktet war die Schlange die Begleiterin... die Insel Lemnos und ihre Umgebung ist die Hauptkultstätte des hinkenden Hephaistos, des Feuergottes... Gemeinschaftlich ist dem lemnischen Hephaistos wie dem lemnischen Philoktet der kranke Fusz, nach der Vorstellung der lemnischen Völker war der Feuergott lahm und hinkend.

władca podziemia nazywa się Czarnym, konie tamtejsze czarnymi [1]). Charos, bóg zmarłych w pieśniach ludowych nowogreckich, jest cały czarny, jedzie na czarnym koniu i w otoczeniu dusz wśród burzy i wichru [2]). Trudno nie widzieć tu podobieństwa z „wütendes Heer“ Wuotana jako odwrotną stroną Wodana na białym koniu: tak samo Triglaw w Szczecinie, trójgłowy bóg, jak Hermes, Hekate, Cerber, miał swego rumaka, który się jednak różnił od konia Swantewita w Arkonie tem tylko, że tamten był białej maści, a ten był kary [3]). Dyoskurowie, zmuszeni prądem czasu, który parł w stronę kultów chtonicznych, zmienili również białe rumaki na czarne.

III.

Starszej tradycyi nieznani są Dyoskurowie, zrodzeni z jaja. Wazy attyckie w. 5 i 4 wskazują tylko, jak Leda ze stojącymi obok niej Dyoskurami znachodzi jaje, zawierające Helenę; dopiero wersye późniejsze każą im wraz z Heleną z jaja powstawać. Stało się to pod wpływem perskiego Zrvana i zrodzonego przezeń wszechświatowego jaja, z którego wyszli bliźniacy: jasny, niebiański Ormuzd i ciemny, chtoniczny Aryman [4]). Zrazu nierozdzieleni w niebie, to znów pod ziemią, później się rozszczepili; łącznikiem zaś między nimi, między jednym w niebiosach, drugim w podziemiu, była ich

[1]) Sofokl. Kr. Ed. 29: μέλας Ἀΐδης, Ov. Met. IV, 438: nigri fera regia Ditis; por. V, 360 o atri equi i 404.

[2]) Bernhard Schmidt: Das Volksleben der Neugriechen etc. I, Th. Leipzig 1871, 225 n.

[3]) G. Smólski: Z podróży na Pomorze (Ziemia 1911, str. 722). Tenże badacz niezmiernie trafną zrobił uwagę (tamże str. 707), że nie należy tak pojmować, jakoby „wytworzył się w Słowiańszczyźnie odgraniczony dualizm dobrego i złego: dziedzina Belboga i Czarnoboga — lecz tak, że obydwa przeciwieństwa połączone są w jednem pojęciu bóstwa, są tylko objawami różnej czynności tej samej głównej istoty boskiej“. Gdyby tak pojmowano przedmojżeszowego Jehowę, nie byłoby sporu o to, czy Jahve był od początku bogiem słońca i niebios, czy też typowo-animistycznem bóstwem, a jego wojsko podobnem do straszliwego wojska (das wilde Heer) gwałtownie „wiejącego“ Wotana. Zob. Arch. f. Rlgswiss. 1913, 239 i 242; 1914, 15 n.). Był bowiem Jahve tak samo obustronnym, jak Wodan, Swantewit, Zeus i t. p. Zob. A. Brückner: Początki kultury słowiańskiej w Encykl. polsk. t. IV, cz. 2, str. 153: główna różnica między Świętowitem a Trzygłowem polega może na tem, że jednego w Arkonie, a drugiego w Szczecinie i Brandenburgu, nachodzono z prośbami.

[4]) Eisler: Weltenmantel etc., 417.

siostra Helena, równoznaczna z Seleną, księżycem. Kult jej jako bogini był znany w Sparcie oraz w Terapnaj, w tem drugiem miejscu składano jej wraz z Menelaosem ofiary jako bóstwom [1]). Oboje wiążą się z kultem drzewnym, czem się tłómaczy ich podobieństwo do mitu o Korze-Persefonie i jej małżeństwie z Plutonem [2]).

Menelaos, jak wykazano, jest jedną z starodawnych epiklez pana podziemia, który wszedł w prawa Kurosa-Heliosa, jak Helena zajęła miejsce Kure-Seleny [3]). Wiemy zaś, że Spartanie nazywali boginią Korę Φλοιά od kory z drzewa; Helenie zaś Δενδρῖτις na Rodos i w Lakonii odpowiadała tak dendroforia Kory z jednej strony, jak z drugiej przydomki Korosa, później Dyonizosa, Φλοιός i Δενδρίτης [4]). Podkład bogini Afrodyty w Helenie odkrył Herodot (2, 112). Ważnym w tem bóstwie był nierozerwalny związek księżyca, wody, bujności roślinnej tudzież wszelkiego urodzaju. Szczególnie ów znamienny stosunek do wody powtarza się w podaniu i nazwie naszej mitycznej Wandy, bogini wód i królowej ziemi i nieba (łac. unda, Undine. Kron. Winc. Mon. pol. hist. II, 258: Vanda mari, Vanda terrae, aëri Vanda imperet) jakoteż Meluzyny, jednej z Undyn, które ze sobą zestawiono i porównano [5]).

Jeszcze dobitniej występuje pierwiastek wodny bogini miłości w czeskiej Libussie, czego dotychczas nie podniesiono należycie i na co — o ile wiem — pierwszy z tej strony zwracam uwagę. Imię to niewątpliwie pochodzi od libo (λείβω, partic. λείβουσα) i oznacza: kropić, lać, składać płynną ofiarę (libacyę). Rosę ożywczą przypisywano w starożytności, zwłaszcza na Wschodzie, wpływowi księżyca albo gwieździe Wenery, gdyż w krajach skąpych w deszcze wzrost wegetacyi zależy głównie od zwilżającej rosy [6]). Stąd imię księżny bajecznej określałoby bóstwo niewieście i dobroczynne,

[1]) Isokr. Hel. 63.

[2]) Pauz. 3, 19, 10 o Ἑλένη δενδρῖτις na Rodos; por. Teokr. 18, 43 n. o jaworze, jej poświęconym w Sparcie. Nadto Nilsson: Gr. F., 426 n.

[3]) Gruppe: Gr. Myth. u. Rlgsgesch., 621. Nilsson: Gr. F., 428.

[4]) Hesych. s. v. Φλέω. Firm. Mat. 27: In Proserpinae sacris caesa arbor in effigiem virginis formamque componitur... Eisler: Weltenmantel etc., 122.

[5]) Dr. Jan Karłowicz: Meluzyna i Królewna Wanda (Ateneum 1879. II i III, str. 155 i 459). Karol Potkański: Kraków przed Piastami (Rozpr. Ak. Um. Wydz. hist.-filoz. t. XXXV, str. 124.

[6]) Roscher: Myth. Lex. I, 390 i 392.

skrapiające niebiańską rosą ziemię, spragnioną urodzajności. Ale i inny wykład, nie mniej ponętny i prawdopodobny od powyższego, podaję w tej nadziei, że oba dadzą się dobrze z sobą pogodzić lub obok siebie utrzymać. Nazwa księżny po czesku Lubusa może się także wywodzić od łac. lubens — lubenter — lubet, starszych form do późniejszych: libens — libenter — libet, oznaczających chęć, upodobanie. Libentina (od libens) był przydomek Wenery jako bogini roskoszy (lubido, libido), a Venus Libitina wyraża ujemną stronę roskoszy życia — śmierć, boginią pogrzebów. Ten sam pierwiastek mieści się dalej w pols. lubić, rosyj. lublu, rus. pryhełubyty od hołub, gołąb, który był ptakiem Istar-Astarty i Afrodyty-Wenery, jak gołębica uchodzi w Piśmie św. za symbol miłości i równoznaczny Ducha św.[1]).

Jak u Wenery Libitina jest zaznaczony wyraźnie jej stosunek do podziemnego świata oraz krainy zmarłych, tak też u Greków w Delfach znajdował się wizerunek Ἀφροδίτη ἐπιτυμβία, przed który wywoływano dusze umarłych i zastawiano dla nich polewkę z miodu, wina i wody[2]). „Wahrscheinlich — trafny tu przytaczamy domysł — hängt jener Delphische Kult mit der... Vorstellung zusammen, daß die Göttin der Fruchtbarkeit und des Mondes im Winter, also in der unfruchtbaren Jahreszeit, oder an den Tagen des Mondwechsels sowie bei Mondfinsternissen, in die Unterwelt hinabsteige"[3]). Przejście od Afrodyty niebiańskiej do podziemnej tak samo łatwem było, jak od Kory do Persefony; a jak u Kory i Afrodyty zaznaczył się kult drzewny i księżycowy początek urodzajności, podobnie w soku żywicznym i płynie z kory drzewa należy szukać życiodawczego napoju przed wynalazkiem wina. Wskazują

[1]) Zob. Kolberg: Lud. Ser. XV, 58 i 180. Por. ew. św. Mat. 3, 16; św. Jana 1, 32 o zstępującym z nieba Duchu Bożym w postaci gołębicy (ὡσεὶ περιστερά). Nadto Ernst Assmann: Zur Vorgeschichte von Kreta (Philologus 1908. N. F. 21, 175): Die Griechen kannten die der Istar-Astarte heilige weisse Taubenart nur unter dem Namen περιστερά, welcher keine griechische Etymologie gestattet, wohl aber die semit. perach (gesprochen pera) — Istar d. i. Vogel der Istar.

[2]) Hor. carm. III, 30; sat. II, 6, 19; epist. II, 1, 49 o Libitina (= Lubentia, Lubentina i Lubia, jako bogini roskoszy Cic. nat. deor. II, 23, 61. Varro ling. lat. VI, 47 ab lubendo libido, libidinosus ac Venus Libentina et Libitina). Plut. Q. Rom. 23: Ἀ. ἐπιτυμβία, πρὸς ὃ τοὺς κατοιχομένους ἐπὶ τὰς χοὰς ἀνακαλοῦνται.

[3]) Roscher: Myth. Lex. I, 394 i 402.

na to przydomki Korosa i Kory: Φλοιά i Φλοιός, który to drugi epiteł odziedziczył Dyonizos, zwany także Δενδρίτης, a u Rzymian Liber (obok Libera) od łyka czyli wewnętrznej części kory (liber). Napój stąd uzyskany mógł służyć też do składania ofiary płynnej (libo, libatio, libamen, libamentum)[1]).

Ku niemałemu zdziwieniu przekonałem się niezachwianie, że imię Ledy (Λήδα) rzekomej matki Heleny, a w gruncie rzeczy jej sobowtóra i substytucyi Afrodyty — w postaci ulubionego jej ptaka, łabędzia. Zeus się zbliża do Ledy — pochodzi od żywicznego krzaka (λήδον) i lepu wschodniej żywicy (λήδανον, λάδανον), ma więc na sobie niechybne, wegetacyjne znamię, wspólne z Heleną i Afrodytą. Wawrzyn, którego sokowi z liści przypisywano moc podnoszenia ducha i siłę bożą a olejowi eterycznemu władzę leczniczą (Oleum laurinum), przypomina o tyle krzew z lepem wschodniej żywicy, że tegoż nazwa zbliżona jest do imienia bożka rzeki Arkadyi Ladona, którego córka i Ziemi, nie chcąc się oddać Apollinowi i przez niego ścigana, przemieniła się w drzewo wawrzynu[2]). Czyteż Leukippos, syn Ojnomaosa z Pizy, zakochał się w córce Ladona, Dafnie, lecz współzawodnictwo swoje z Apollinem musiał życiem przypłacić.

Ladon było na imię także smokowi, który strzegł złotych jabłek Hesperyd, a nic nie przeszkadza pod wspólnem mianem Ladona widzieć zarazem rzekę, ojca Dafny, i smoka, tem bardziej, że podług Eurypidesa (Ifig. Taur. 1244 n.) δράκων σκιερᾷ κατάχαλκος εὐφύλλῳ δάφνᾳ pilnował w Delfach wyroczni, przemiana zaś rzeki w smoka lub węża nie należała bynajmniej do niezwykłych pojawów (n. p. Sofokl. Trach. 9 n.). Dafna wolała zginąć, niż wybrać męża nie po swej woli, choćby nim był Apollo lub rycerz na białym koniu, bo to oznacza Leukippos, imię jej zalotnika. Również Wanda odrzuca Niemca i topi się w Wiśle; przeciwnie ustępuje Libussa naleganiu władyków i wysyła białego konia, aby jej znalazł

[1]) Por. Empedokl. fr. 81 u Dielsa: οἶνος ἀπὸ φλοιοῦ πέλεται σαπὲν ἐν ξύλῳ ὕδωρ. Eisler: Weltenmantel etc., 124 o pozostałości z czasu, „wo man — das Verfahren ist, wie mir Freunde mitteilen, heute noch in Amerika üblich — die Birken oder ähnliche Bäume anbohrte und den aus der Rinde quellenden Zuckersaft zu einem Baumwein vergähren ließ".

[2]) Serv. Aen. II, 513: Daphna, filia Ladonis, fluvii Arcadiae et Terrae fuit, quae semper aspernata viro iungi... recepta a matre est, nec multo post in locum eius arborem lauri nasci.

męża, przyczem wymaga walki ze smokiem [1]). Helenę wprawdzie porywa Tezeusz, syn Posejdona, lecz odbierają mu ją Dyoskurowie, jej bracia.

Trzeba zważyć, że często Posejdon z synem zajmują miejsce boga zimy, ciemności, w przeciwieństwie do boga światła i słońca [2]). Muszę tutaj przytoczyć własne, dawniejsze słowa „o wiecznej walce smoka ze słońcem, która powtarza się tak w polskim jak greckim micie solarnym o Heraklesie i Kraku. Niema właściwie w tej walce ani zwycięzcy, ani zwyciężonego, gdyż jednym i drugim jest ta sama istota, słońce, zwycięskie niby z nastaniem wiosny, a zwyciężone pod zimę" [3]). Dlatego Krak i Krok, ojcowie Libussy i Wandy, oznaczali zarówno bogów słońca w postaci olbrzymów i bohaterów, jakoteż uosobienia zimy w kształcie potwornych smoków (draków), jakim był m. inn. i Ladon, rodzic Dafny [4]). Zygfryd, bohater Nibelungów, zabija smoka i budzi ze snu długowiecznego Brunhildę. Możnaż nie widzieć w tych szczątkach i osnowie przeróżnych podań: greckich, słowiańskich, niemieckich i t. p., głębokiej myśli religijnego mitu o Córze świata (Κόρη κόσμου, dziewiczej Ziemi, którą więżą i gubią podziemne, smocze i demoniczne potęgi, a którą zbawia i oswobadza z martwoty niebiański młodzian dyoskurowy, poprzednik i pierwowzór św. Jerzego na białym koniu?

IV.

Jeden z najgenialniejszych, najśmielszych a zarazem najgłębszych filologów współczesnych (zmarły w r. 1905), Herman Usener, wypowiedział doniosłe i przełomowe zdanie, że tłem Iliady jest

---

[1]) Ziemia 1913, 703.

[2]) H. Usener: Götternamen, 199: Daß Lykos persönlich gedacht ehemals nichts anderes als „Leuchter" „Lichtbringer" bedeutete, steht vollkommen fest... 200: Wenn man sich erinnert, wie häufig Poseidon die Stelle des Wintergottes vertritt, wird man nicht überrascht sein, einen Sohn des Poseidon, der zum Überfluss auch selbst als Poseidon bezeichnet wird, als Wintergott im Gegensatz zu Lykos zu finden... 216: Lykos ist ein Begriff so hoch, daß er Zeus selbst den Rang streitig machen kann.

[3]) W sprawie Piasta, Rzepichy i Ziemowita (odbitka z Kwart. hist. 1907, 10 n).

[4]) Por. Kolberg: Lud. Ser. XV, 222 i Ziemia 1913, 703: Krakus, odpowiadający czeskiemu Krokowi, zdaje się być uosobieniem zimy... gdzie jednak mylnie Libussa i Wanda są przedstawione jako boginie słońca zam. księżyca.

przedmiot pieśni odwieczny: walka dobrego ze złem, światłości z ciemnością, życia ze śmiercią. Likia to kraj światłości, jakby błogosławiona kraina Hyperboreów, a Licejczycy to niebiańskie zastępy, które podjęły walkę z wrogimi demonami. Danaów utożsamić natomiast trzeba ze staroindyjskim wyrazem Dānawás na oznaczenie Asurów, czyli złych duchów [1]). Mitycznem odzwierciedleniem podobnej walki jest nieszczęśliwa wyprawa Heraklesa i kilkakrotnie odparte natarcia Heraklidów na Spartę. Przewodnikiem zwycięskiej drużyny mieniono w Sparcie boga światłości Dorów (Zeusa albo Apollina) Λυκο-όργος, przeciwnie władcą podbitych był mieszkający w głębinach ziemi „heros« Herakles, prawdopodobnie jako wąż przedstawiany podług wyobrażenia, dobrze poświadczonego właśnie w Sparcie [2]). Również król tracki Lykurgos był przeciwnikiem Dyonizosa i jego demonicznego kultu (Hom. Il. VI, 130 n.).

Jak mityczna kraina Hyperborejów — to góra bogów w niebiosach gdzieś na północy, dokąd dostawał się lud wybrany herosów i wniebowziętych przodków, tak też bajeczna na dalekim zachodzie wyspa Feaków Scherya — to początkowo niebieskie elizyum, raj ściągnięty na kraniec ziemi, jako wyspa lub wyspy szczęśliwych, zamieszkane przez nieśmiertelnych i miłych bogom wybrańców [3]). Świeżo zwrócono na to trafnie uwagę, że wyobraże-

[1]) Götternamen 203: Hyperboreerland und Lykien sind synonyme Begriffe, 205 n.: Die älteren Sänger der Ilias haben Lykia einfach als das Lichtland genommen. Lykier waren die himmlischen Heerschaaren, welche den Kampf mit den feindlichen Dämonen aufnahmen... Die Mehrzahl Dānavás kommt in Rigveda noch nicht vor, wohl aber zweimal in Atharvaveda, und hier bereits gleichbedeutend mit den Asuren, der allgemeinen Bezeichnung der bösen Dämonen. Diesem plur. Dānavás entsprechen die griechischen Δαναοί auf das vollkommenste, ausgenommen die Quantität der ersten Silbe.

[2]) Eisler: Weltenmantel etc. 533 uw.

[3]) O Schröder: Hyperboreer (Arch. f. Rlgswiss. 1905) 80 i 82: Hyperboreerland ist Himmelsland... es ist ein Volk von Heroen... verklärter Ahnen. 83: Wenn der höchste Berg... Βόρα hieß, so wird die Vermutung erlaubt sein, daß er diesen Namen führte als Der Berg oder Das Gebirge. Por. Gunkel: Genesis 32: Der Gottesberg, höher als die Gottessterne, der höchste Sitz der Welt, ist ein Ort im Himmel, und ursprünglich, wie sein Name sagt, an den „Enden des Nordens" gelegen d. h. der Nordpol. Dort, im Himmel, liegt „der Wohnsitz Gottes", der Gottesgarten, das Paradies. Co do Feaków, O. Seeck (Die Bildung der griechischen Religion. N. J. f. d. klass. Alt. 1899, 417) ich uważa „für die Seelen der Abgeschiedenen, die mit dem neuerstandenen Sonnengotte auf ferner Insel im Westen fortleben

nie prastare o elizyum nie wiąże się organicznie i ściśle z pojęciem o życiu zagrobowem i rozmieszczeniu na τόπος εὐσεβῶν i ἀσεβῶν, jakie się rozwinęło w Atenach 6 w. pod wpływem niby orfickim [1]). Raczej należy je łączyć z Eleusis i Eleusinia (=Ἐλεύσια. Ἐλευσίν), boginią pokrewną Demeterze i Korze [2]). Jeśli jej imię oznacza boginią, czynną oraz pomocną przy narodzinach, to byłaby ona przeciwieństwem bogini śmierci, z którą pierwotnie elizyum nie miało nic wspólnego, bez zgonu bowiem i bez rozstania się z ciałem ludzie błogosławieni żywcem dostają się do nieba, jak starobiblijni Henoch i Eliasz, lub babiloński Noe, Utnapisztim-Xizutros po babilońskim potopie.

O podobnem porwaniu czyteż „posłaniu" bożych wybrańców i ulubieńców, o obdarzeniu ich wiecznem życiem i nieśmiertelnością bez przerwy skonem cielesnym, słyszymy częściej u Homerowych Greków, dla których ów coraz rzadszy przywilej mógł służyć za gorzki posmak i smętną przyprawę do rezygnacyi po raju utraconym i wyobrażenia o marnem i nieświadomem życiu pośmiertnem cieni w domu Hadesa. Między innymi Menelaos, podług śpiewaka Odyssei (4, 561 n.), swojej żonie Helenie i tej okoliczności, że zięciem był Zeusa, zawdzięczał swe wniebowzięcie. Żadne podanie starożytne nic nie wie analogicznie o śmierci Heleny, za to nieraz jest mowa o jej apoteozie, życiu na wyspie Leuke lub też na wyspie szczęśliwych. Przyczem ta biała wyspa Λευκή, na Morzu Czarnem u ujścia Dunaju, poświęcona Achillesowi, który miał tam prowadzić błogi żywot z innymi bohaterami (Strab. 2, 125), spływa się w jedno niewyraźne pojęcie z Homerowem elizyum i Hezyodowemi wyspami szczęśliwych.

Inny przykład zniknięcia i przejścia do nieśmiertelności mamy

---

und die später in der Sage zu Menschen geworden sind. Zob. moją rozpr. o Getach str. 240: Zrazu niebieskie elizyum, jak kraj Feaków εὐρύχορος Ὑπερεία, ściągnięto potem na kraniec ziemi (Hom. Od. 4, 563: Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης), jako wyspy szczęśliwych (Hez. Ἔ. κ. ἡ. 171 n.: ἐν μακάρων νήσοισι παρ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην, ὅλβιοι ἥρωες) lub wyspę Scheryę — na wyspie Koreyrze, uchodzącej za Scheryę, znany był nawet kult boski Alkinoosa (Tucyd. 3, 70) — zajętą przez miłych bogom Feaków, do których na końcu świata nikt nie dociera (Hom. Od. 6, 203 n.).

[1]) Malten w wykładzie o Elysium i Radamantysie (Sokrates, Zeitschr. f. d. Gymn. Berlin 1913, 715.

[2]) Nilsson: Gr. F., 334 n.

u Ino, królewny tebańskiej, córki Kadmosa. Ona w ucieczce przed pościgiem rzuciła się w fale morskie i dostąpiła czci boskiej jako „biała bogini“ Λευκοθέη, w przyszłości bowiem stała się bóstwem opiekuńczem na morzu w ten sposób, że sprowadzała „białą“ ciszę morską, λευκὴ γαλήνη (Hom. Od. 5. 333 i 10. 94). Jest to jedyny przypadek, jaki zna Homer, ubóstwienia ziemianki, dlatego słuszne co do niej zrobiono przypuszczenie: „Es ist nicht unwarscheinlich, daß diese Ino Leukothea ursprünglich eine Göttin war, die aber heroisirt (mit der Tochter des Kadmos aus einem uns nicht mehr erkennbaren Grunde identificirt) und nur nachträglich wieder als Göttin anerkannt wurde“ [1]). Przypuszczenie powyższe musi być tem zgodniejsze z prawdą, że w siostrze jej i matce Dyonizosa, Semeli, widzimy dzisiaj boginią ziemi, w śmiertelną przemienioną Tebankę. Obie są królewskiemi córami boga słońca i smoka zarazem Kadmosa, co je zbliża do bożych dziewic kosmicznych i cór wegetacyjnych Ladona, Kroka i Kraka: Dafny, Libussy i Wandy. Z ich prototypem: Korą lub Persefoną „białokonną“ (λεύκιππος u Pind. Ol. VI, 95), mają dalsze odbłyski „białej bogini“: Helena i Leukotea znamienny szczegół wspólny — białości, gdyż tamta wiecznie przebywa na „białej“ wyspie zbawienia, a ta dobroczynnie zsyła „białą“ głuszę na morzu.

Przeciwieństwem zbawionych i wniebowziętych w elizyum byli złoczyńcy i potępieńcy w erebie, który tak luźnie należał jako wtręt dodatkowy do Homerowego Hadesu (Hom. Od. 11, 565—627) jak podziemne elizyum do Wergiliuszowego Tartaru (Werg. En. 6. 637 — 892) [2]). Wergili wiedział, dlaczego nie dał Eneaszowi przestąpić bramy pałacu Plutona i Prozerpiny, pomimo posiadanej przez niego złotej, talizmanowej gałązki jemioły, lecz pozwolił ją tylko zatknąć na progu [3]). Nie mógł bowiem zapewne poeta się zdecydo-

[1]) Rohde: Psyche[1] str. 68, uw. 2.

[2]) Tamże str. 74: Die Büsser im Erebos, die Seligen im Elysium entsprechen einander; beide stellen Ausnahmen dar, welche die Regel nicht aufheben, den homerischen Glaben im Ganzen nicht beeinträchtigen.

[3]) Zob. Werg. En. 6, 136 n. i 635 n. Por. P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI erklärt von Eduard Norden (Leipzig 1903) str. 352: Herakles, Dionysos und Orpheus haben den Palast der Totenkönigin betreten, sind nicht, wie Aeneas, an der Schwelle vorbeigegangen. Hier fehlt also, wenn nicht alles täuscht, das eigentliche τέλος des Zweigmotivs: statt die Übergabe persönlich stattfinden zu lassen, begnügt sich der Dichter mit dem Symbol der Dedikation: ramumque adverso in limine figit (636).

wać, jak ma przedstawić królowę duchów, czy jako jasną boginią niebios, władnącą nad czystymi i przemienionymi, n. p. w białe rumaki, hufcami istot, czy też jako posępną panią zaklętych w postaci wężów skazańców i pokutników. Obraz pierwszy z trudnością nadawał się do podziemia, obraz drugi zupełnie był niestosowny u wstępu do samego elizyum. Wprawdzie miał już za sobą Wergili wielowiekową tradycyę o ubóstwieniu węża i obwiniętej dokoła wężami tajemniczej mocarce w podziemnym raju, ale nie chciał czy nie mógł rodu węża dopuścić do szczęsnych siedzib, świętych błoni i gajów Persefony w elizyum pod ziemią[1]. Twórca Boskiej Komedyi, który wziął sobie Wergilego za przewodnika po tamtym świecie, kazał parze aniołów strzec nawet czyśćca przed wężem (Czyściec. pieśń VIII); po raju bowiem już nie Wergili oprowadzał Dantego, lecz Beatrycze, jak Eneasza po elizyum Anchizes, nie Sybilla.

V.

Wierzenia pitagorejsko-dyonizyjskie o pobycie w podziemiu wszystkich dusz bez wyjątku: dobrych i złych, w oddzielnych siedzibach, zaczerpnął poeta rzymski w swej Nekyi wprost z poematu jakiegoś, głoszącego tę eschatologię, którą się przejął m. inn. Pindar i Platon, a która z swą topografią przechowała się w Apokalipsie Piotra, odkrytej w r. 1887 pod wsią egipską Akhmim, jakoteż w wizyi Dantego, do tego bowiem gatunku literatury liczy się

[1]) Małe posążki t. zw. bogini wężów odkryto w Knosos na Krecie (Arch. f. Rlgswiss. VIII, 147). Zmarły na jednej z tabliczek dolno-italskich, już jako bóg w kształcie węża, zanurza się w łono duchów władczyni, przy inicyacyi zaś w misterya na znak łączności z bogiem i ubóstwienia wtajemniczanym przeciągano przez łono węża (Diels: D. Fr. d. Vors. Orph. fr. 18: Δεσποίνας δὲ ὑπὸ κόλπον ἔδυν χθονίας βασιλείας· ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο· fr. 19: νῦν δ' ἱκέτις ἥκω παρ' ἀγαυὴν Φερσεφόνειαν, ὥς με πρόφρων πέμψῃ ἔβρας εἰς εὐαγέντων. fr. 20: θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου... χαῖρε, χαῖρε, δεξιὰν ὁδοιπορῶν λειμῶνάς τε ἱεροὺς κατὰ τ' ἄλσεα Φερσεφονείας. Klemens: Protr. II. 16: ὁ διὰ κόλπων θεός· δράκων δέ ἐστιν καὶ οὗτος διελκόμενος τοῦ κόλπου τῶν τελουμένων. Dieterich: Eine Mithrasliturgie (Leipzig 1903) str. 124: Daß jene Schlange den Gott bedeutet, ist offenbar: er wird den Einzuweihenden durch den Schoß gezogen, er ist der ὀποκόλπιος (Orph. hym. LII, 11).

niezaprzeczenie jego Boska Komedya [1]). Podług owego wspólnego źródła Nekyi Wergilego i Apokalipsy Piotra rozchodzi się droga w dwie przeciwległe strony podziemia: po prawej ręce elizyum, po lewej miejsce katuszy [2]). Zgodnie z teoryą pitagorejską, którą rozwija Anchizes (En. 6. 724—751), eteryczny duch boski ożywia wszechświat, zwierzęta i ludzi, w których przez połączenie się z ciałem nabiera ziemskiego brudu, żądz, przywar i namiętności, tak że po śmierci nawet muszą się z tych pozostałych naleciałości dusze oczyszczać, zanim przestąpią elizyum. Zwłaszcza zamknięcie dusz w ciele, jakby w ciemnem, ponurem więzieniu, i przypisywanie szkodliwym ciałom oraz śmiertelnym członkom zdrożności, których siedliskiem są raczej zmysły, nienależycie owładnięte przez umysł i wolę, przypominają pitagorejskie równanie: σῶμα=σῆμα (w. 731 n.: noxia corpora, terreni artus moribundaque membra, clausae... carcere caeco) lub średniowieczną ascezę.

Możnaby spore dzieło napisać o starożytnej ascézie, które do dzisiaj ciągle jest postulatem chwili i kwestyą czasu, obrawszy za punkt wyjścia i punkty wytyczne psalmy pokutne Babilończyków, psalmy biblijne, księgę zmarłych Egipcyan, katartykę grecką i t. d. Niedarmo szczyci się dusza, stając nareszcie po mnogich oczyszczeniach i kołowrocie wcieleń przed królową podziemnych Persefoną, w poczuciu bliskiej swojej apoteozy, z jej ust wyroku: ἔρχομαι ἐκ καθαρῶν καθαρά, χθονίων βασίλεια ... καὶ γὰρ ἐγὼν ὑμῶν γένος εὔχομαι ὄλβιον εἶναι ... θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου (Diels: D. Fr. d. Vors. Orph. fr. 18—20). Podobnie Empedokles w swych Καθαρμοί wygnaniec

[1]) A. Dieterich: Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse. Leipzig 1893, 158. Judaistyczno-chrześcijańskie wyobrażenia tej Apokalipsy o kaźni podziemnej, występujące w jaskrawych barwach przy blado namalowanych miejscach nagrody, Dieterich doskonale zestawił z pitagorejsko-orfickimi (powinien był się wyrazić: pitagorejsko-dyonizyjskimi) sądami. E. Porębowicz: Dante (Nauka i sztuka t. II) str. 77, 87 i 93: Pomysł góry czyścowej..., na jej szczycie raj ziemski... Opis raju wzięty z legend i powieści o wyspach szczęśliwych... Droga, którędy szły podobne wyobrażenia, jest prawdopodobnie ta sama, co dla reszty podań i legend Wschodu: przez Arabów.

[2]) Por. Werg. En. 6, 541 n.: dextera.., hac iter Elysium nobis; at laeva malorum exercet poenas... Diels: D. Fr. d. Vors. Orph. fr. 20: δεξιὰν ὁδοιπορῶν λειμῶνάς τε ἱεροὺς κατὰ τ'ἄλσεα Φερσεφονείας. Apok. Piotra w. 43 n.: Εἶδον δὲ καὶ ἕτερον τόπον καταντικρὺς ἐκείνου αὐχμηρότατον καὶ ἦν τόπος κολάσεως. Utwór ten wydał, przełożył i objaśnił w swej Nekyi Dieterich. Polski przekład u Radlińskiego w Apokryfach judaistyczno-chrześcijańskich (Lwów 1905, str. 195 — 200).

i tułacz z bożego rozkazu odpokutował w przejściach przez liczne kształty prastarą winę i grzeszny upadek ongi niebiańskich i boskich duchów, aż w końcu znowu mieni się nieśmiertelnym bogiem[1]). U Wergilego również po lat tysiącu oczyszczeń i przeobrażeń dusze dostają się na elizejskie pola (w. 743 n.). Było to uwieńczeniem eschatologii może pitagorejskiej i dolno-italskiej, lecz nie orfickiej, do której wprawdzie poeta nie dość zręcznie nawiązał w Eneidzie, w Georgikach jednak o wiele wierniej się odniósł (IV, 219—227).

Tam przypisuje Wergili pszczołom udział w umyśle i duchu bożym, przenikającym wszystko, co żyje. Każde obiera sobie przy narodzinach wiotkie żywoty i nie umiera, lecz żywcem ulatuje pomiędzy gwiazdy do nieba. Zamiast tarda corpora i moribunda membra (En. 6, 720 i 732; por. 731: noxia corpora tardant) mamy tu coś przeciwnego: tenues vitae... nec morti esse locum, sed viva volare..., zamiast ciała jako więzienia i grobu, w myśl prawidłowej etymologii: σῶμα = σῶσμα, zbawcze i dobrowolnie przybrane materyalne okrycie, a zamiast gajów i pól elizejskich w podziemiu bezlik gwiazd na wysokim stropie niebios! W nauce pitagorejskiej morzenie i umartwianie strony cielesnej człowieka, śmierć, otwierała drogę do życia wiecznego na tamtym świecie; w orfickiej natomiast nauce, o niej bowiem jest tutaj mowa, wieczność i nieśmiertelność ducha niosły z sobą rodzenie się w ciele na tym tu świecie bez zgonu.

Empedokles przekazał najściślej wiedzę orficką. Dla niego nie podziemie, lecz ziemia jest miejscem kary za grzechy, czyśćcem, a oraz nieba zadatkiem i uzupełnieniem (fr. 121: ἀτερπὴς χῶρος, Ἄτης λειμών). Chociaż pobyt u niebian przedstawia mu się nader ponętnie (fr. 147), przecież zupełnie po orficku u końca przemian wróży powrót na ziemię przyszłym lekarzom, wieszczom, poetom i t. p., z których wykwitną najbardziej czczeni bogowie (fr. 146). Takim wcielonym bogiem i dobroczyńcą swych ziomków, któremu wszyscy hołdują, jako wieszczowi i lekarzowi, nazywa się Empe-

[1]) Empedokl. u Dielsa fr. 112, 4: χαίρετ' · ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτ' θνητὸς πολεῦμαι μετὰ πᾶσι τετιμένος (por. pitagor. χρυσᾶ ἔπη w. 70 n.: ἦν δ' ἀπολείψας σῶμα ἐς αἰθέρ' ἐλεύθερον ἔλθῃς, ἔσσεαι ἀθάνατος θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός... fr. 115, 13 i 117.

dokles po kole doznanych przeobrażeń [1]). Nie każdy jednak musiał przez czyściec i tę mozolną drogę przechodzić. Byli tacy, jak wiemy, błogosławieni, którzy wręcz w ciele i żywcem przenosili się do elizyum. Mogliż oni być wyłączeni od przemian i powrotu na ziemię? Bez wątpienia, stosownie do wyobrażeń pitagorejskich, podług których bóg nieśmiertelny wiekował nad ziemią, albo pod ziemią, byle nie po orficku na ziemi.

Zanim Wergili za swem źródłem sprowadził Orfeusza i Mozajosa z błogą rzeszą na stałe do podziemnego elizyum (En. 6, 637—678), musieli oni poprzednio przebywać w raju niebieskim lub ziemskim, którego niesfałszowana tradycya zachowała się w wierze Orygenesa (185—254) o „loco aliquo in *terra* posito", o miejscu, zamieszkiwanem przez świętych, o którem nadto dowiadujemy się z egzorcyzmu, przypisanego mylnie św. Grzegorzowi z Nazyanzu, pochodzącego bowiem z czasu przed jego urodzeniem (r. 238 po Chr.): ᾧ συνηγέρθησαν *σώματα ἁγίων*. W Credo, którem się kończy przytoczony egzorcyzm, niema także zupełnie późniejszego dodatku o zstąpieniu Jezusa do piekieł w uchwalonym przez sobór nicejski w r. 325 symbolu wiary, który stał się podstawą i normą nowej religii (Skład apostolski) [2]). Piekło i raj w podziemiu u Wergilego i w Apokalipsie Piotra z w. 4 po Chr. są już następstwem zdwojenia, jakiemu ukształtowanie zaświata uległo: z jednej strony jest współczynnikiem ziemi niebo, z drugiej podziemie. Taka podwójna formacya w rozmieszczeniu zaziemskich czynników uderza nas i w utworach Platona, do których rozpatrzenia obecnie przystępujemy.

VI.

Platon w Fedonie (69 c) przytacza słynne zdanie misteryów dyonizyjskich: ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάκχοι δὲ παῦροι, które tak odpowiada ewangelicznym słowom: wielu jest powołanych, ale mało wybranych; zarazem ilustrując je eleuzyńskim dogmatem, że profan niewtajemniczony, przybywszy do Hadesu, tam będzie leżał

[1]) Fr. 112. Zob. moją rozpr.: Rzut oka na dzieje orfiki i t. d. (Rozpr. Wydz. filol. Ak. Um. w Krakowie. T. XXXIX. R. 1904, str. 319).

[2]) Zob. rzecz moją p. t.: Egzorcyzm, przypisany św. Grzeg. z Naz. (Eos t. XIII, r. 1907, str. 147 n.).

w błocie, a oczyszczony i wtajemniczony zamieszka wspólnie z bogami. Zdaniem Platona oczyszcza jedynie dobrze zastosowana filozofia (zapewne pitagorejska). Na innem znowu miejscu w tym samym dyalogu powiada (114 b—c), że bogobojni ludzie po śmierci unikają podziemnych siedzib, owszem na ziemi w górze znachodzą jakiś czysty przybytek (z ciał nieobrani, jak się zdaje); z tych zaś przez filozofię właściwie oczyszczeni, bez ciał zupełnie żyją nadal i do jeszcze piękniejszych dochodzą mieszkań (na ziemi, czy też nad ziemią, nie wiedzieć)[1]. Mamy tutaj z pośrodka zbożnych i świątobliwych wyznawców orfickich, którym byt nieprzerwany w ciele na ziemi wystarcza, wyłonionych ascetów pitagorejskich, którzy za sprawą wiedzy filozoficznej wywiewają czystego ducha z ciała, aby zamieszkał jak najdalej od ziemi, w zaświecie, w raju nad lub pod ziemią.

Platon wierzył w preegzystencyę dusz, lecz między jej pojmowaniem w „Fedonie", „Fedrosie" i „Rzeczypospolitej" z jednej, a w „Tymeuszu" oraz „Filebie" z drugiej strony, zachodzi bardzo doniosła różnica. W „Fedonie" ciało jest źródłem wszystkich żądz, a w „Fedrosie" jest mowa szczegółowo o grzechu pierworodnym i jego skutkach nieszczęsnych. W innych pismach zmodyfikował Platon ów dogmat o tyle, że odkupienie za winę i grzech przedwieczny znachodzi w miłości filozofii i cnoty. W „Tymeuszu" (41 b) na przykład dusze już nie wstępują do ciała dla odcierpienia kary, lecz muszą zaludniać ziemię, bo tego wymaga piękność wszechświata. Ziemia zatem — powiada nasz znakomity znawca historyi filozofii greckiej — nie jest dla duszy miejscem wygnania, ani ciało nie jest więzieniem, dopóki ona wiernie wypełnia swą misyę[2]. Właśnie to ograniczenie dogmatu o grzechu pierworodnym przez dogmat o odkupieniu stanowi istotę orfiki, z którą pitagoreizm zer-

---

[1]) Plat. Fed. 69 c: ὃς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς Ἅιδου ἀφίκηται, ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος τε καὶ τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει. 114 b—c: οἳ δὲ δὴ ἂν δόξωσι διαφερόντως πρὸς τὸ ὁσίως βιῶναι, οὗτοί εἰσιν οἱ τῶνδε μὲν τῶν τρόπων τῶν ἐν τῇ γῇ ἐλευθερούμενοί τε καὶ ἀπαλλαττόμενοι ὥσπερ δεσμωτηρίων, ἄνω δὲ εἰς τὴν καθαρὰν οἴκησιν ἀφικνούμενοι καὶ ἐπὶ γῆς οἰκιζόμενοι. τούτων δὲ αὐτῶν οἱ φιλοσοφίᾳ ἱκανῶς καθηράμενοι ἄνευ τε σωμάτων ζῶσι τὸ παράπαν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον, καὶ εἰς οἰκήσεις ἔτι τούτων καλλίους ἀφικνοῦνται...

[2]) X. Stefan Pawlicki: Historya filozofii greckiej. Kraków 1903, t. II, str. 381.

wał, surowo twierdząc, że ciało jest grobem duszy. Przez usta Sokratesa utrzymując w „Filebie“ (35 c), że w ciele niema żadnej żądzy, podobnie jak w „Tymeuszu“, Platon odstrychnął się od tradycyi pitagorejskiej, natomiast przyznał się do orfickich wierzeń [1]).

Z porównania „Fedrosa“ (249 a) i „Rzeczypospolitej“ (614 c—d, 615) wynika, że w obu dyalogach jest jedno uwzględnione podanie o przebywaniu wybitnie sprawiedliwych tam w górze, w niebie, gdzie otrzymują nagrodę za swe postępki, a niesprawiedliwych w dole, w podziemiu, gdzie czeka ich odpowiednia kara. Ale to są nieliczne stosunkowo wyjątki, stwierdzające tem silniej regułę wielu (τῶν πολλῶν) takich, którzy — mówiąc z „Fedonem“ (113 a. d) — żyli pośrednio (μέσως) i muszą przechodzić odradzające koleje czyśćca. Trzeba jednak pamiętać o tem koniecznie i mocny na to położyć przycisk, że dusze owych „wielu“ oczyszczające się nad błotnem jeziorem acheruzyjskiem przez czas oznaczony, krótszy lub dłuższy, i do ponownych wysyłane narodzin (Plat. Fed. 113), czyteż te „wszystkie“ dusze, które bóg po upływie tysiąca lat wywołuje nad brzegi Lety, „supera ut convexa revisant rursus et incipiant in corpora velle reverti“ jako te, którym „altera fato corpora debentur“ (Werg. En. 6, 713 i 750 n.), są zgoła różne od dusz świątobliwych, które nie potrzebują chyba z nurtów Lety „długiego pić zapomnienia“ o grzechach niepopełnionych, raczej mogą przed ciałobraniem domagać się krzepiącego pamięć napoju z fal Mnemozyny, że są boskiego pochodzenia [2]). Wergili (albo jego przewodnik) zatarł te gigantyczne pojęcia o ubóstwieniu człowieka i o wcieleniu boga, o źródle Mnemozyny nic oczywiście w swej Nekyi nie wspomina, niepomny na παλαιὸν πένθος u mędrców greckich, na „wojnę“ heraklitową, która zróżnicowała wprawdzie bogów i ludzi, lecz wobec empedoklejskiej „miłości“ musi w końcu ustąpić miejsca ich pojednaniu i zjednoczeniu [3]).

[1]) Zob. moją ocenę p. t.: Dwa dzieła o filozofii greckiej (Eos IX, 1903, 187 n.), do następnego zaś zestawienia „Fedrosa“ z „Rzecząpospolitą“ i odróżnienia od „Fedona“ por. P. Natorp: Phaedrus (Hermes XXXV, 1900, 435)

[2]) Diels: D. Fr. d. Vors. Orph. fr. 20, 8 n.: δίψῃ εἰμὶ αὖῃ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ δότ' αἶψα ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης... Por. Her. fr. 118: αὖη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

[3]) Zob. Her. fr. 53 i 62.

Zważmy, że palingenezie ulegał zatem nie ogół dusz, przepuszczonych przez czyściec i elizyum, jak możnaby z Eneidy wnosić, lecz tylko dusze wybrane, które Wergili gdzieindziej (Georg. IV, 230) wziął za jedno z pszczołami, a tu jedynie do roju pszczół przyrównał (En. 6, 707), i uwzględnijmy, w jakim związku wiersz Sofoklesa (fr. 794.): βομβεῖ δὲ νεκρῶν σμῆνος ἔρχεται τ' ἄνω przytoczył Neoplatonik Porfiryos (de antr. nymph. 18 n.): οὐχ ἁπλῶς μέντοι πάσας ψυχὰς εἰς γένεσιν ἰούσας μελίσσας ἔλεγον (οἱ παλαιοί), ἀλλὰ τὰς μελλούσας μετὰ δικαιοσύνης βιοτεύειν καὶ πάλιν ἀναστρέφειν εἰργασμένας τὰ θεοῖς φίλα. Pszczołę spożytkowali późniejsi platonicy jako symbol w nauce o palingenezie, nie tylko oznaczający przeduchowienie przyrody niezwykłą i zdumiewającą inteligencyą, ale i wszechmiłością[1]). Kapłanki Demetery pszczołami (μέλισσαι) zwano u starożytnych, a Korę jako władczynię pszczół μελιτοῦχος (Porf. tamże 18). Także kapłanów Artemidy z Efezu nazywano królami pszczół, a kapłanki pszczołami. Pszczoła pojawia się stale na monetach efeskich przez pięć stuleci od wieku szóstego przed Chr.[2]). Delficką pszczołą nazywa Pindar Pityę (Pyt. IV, 60). Postać pszczoły ma tedy głębsze, mistyczne znaczenie, a tę szczególną rolę już odgrywała we wierze w nieśmiertelność u dawnych Egipcyan i dziś poniekąd jeszcze odgrywa u Nowogreków, którzy wyobrażają sobie niekiedy w pszczołach i muchach dusze, ciał pozbawione[3]).

Orszak wybranych i doborowych dusz, nie pierwszych lepszych, „którym się z konieczności nowe ciała należą", mógł mieć na myśli Anchizes, kiedy wyjaśniał Eneaszowi powód ich wyrojenia się jako pszczół (Werg. En. 6, 706: innumerae gentes populique *volabant;* ac veluti in pratis ubi *apes... strepit* omnis *murmure* campus). Z takich niezwykłych i bohaterskich dusz mógł jedynie

[1]) P. Verg. Maro Aen. Buch VI erklärt von E. Norden, str. 299 n. Porf. tamże 19: τὸ γὰρ ζῷον φιλόστοργον...

[2]) Visser: D. nicht menschengest. Götter d. Gr. §§ 273, 276 i 277.

[3]) O. Wasser: Über die äußere Erscheinung der Seele (Arch. f. Rlgswiss, 1913, 353): Auch leichtbeschwingte Wesen werden zur Erscheinungsform der Seele, ja, geradezu „Seelenbienen" mit Menschenkopf, gewissermaßen eine Bienenart σιρῆνες, laßen sich in hocharchaïscher Darstellung nachweisen... Eine besondere Rolle spielt die Biene oder ein fliegenähnliches Insekt (ábayt) in der Unsterblichkeitslehre der alten Ägypter, und anderseits sieht auch der neugriechische Volksglauben bisweilen in Bienen und Fliegen die aus dem Körper geschiedenen Seelen.

składać się poczet następców i spadkobierców sławy i chwały Eneasza, któremu go chciał ojciec ukazać, zastęp królów albańskich i rzymskich, tudzież herosów rzeczypospolitej. Ale tej nadzwyczajności wcielenia z bożej łaski i woli (Georg. IV, 149: naturas apibus Iuppiter ipse addidit) roju pszczelnego duchów Wergili nie uwydatnił, przeciwnie blado ją skreślił. Podniośłej łączą świat ducha z brzękiem pszczół i opieką antenatów poeci polscy za jego niewątpliwym przewodem [1]). Dziwna zgodność i szczególniejszy traf, że Krasiński w tym samym „Irydionie" wspomina o „Dyanie z Efezu" (cz. 3), w którym mówi o miejscowości, „gdzie brzęczą pszczoły", a po nim Słowacki w „Poecie i natchnieniu" wymienia „Efezką boginią" (w. 466) i to na kilka wierszy przed wzmianką o „pszczelnym brzęku niby naszych antenatów, idących pomóc"! Chyba wiedzieli lub domyślali się obaj, że pszczoła była symbolem palingenezy w kulcie efeskiej Artemis, której początek był wschodni i uosabiał moc twórczą, tudzież odradzającą przyrody. Jednem z emblemów tej Artemidy była pszczoła, a wyobrażano sobie boginią o wielu piersiach, stąd nazwa jej: πολύμαστος, multimammia.

Mamy prawo porównać tę kosmiczną boginią z Alma Venus, mamczącą wszechżywicielką Afrodytą, kochanką Aresa lub Marsa w Lukrecyusowym poemacie: De rerum natura, o której marzy też i kochanek greckiej Heleny oraz niemieckiej Małgosi, czciciel „des ewig Weiblichen", Faust Goetego w wyrazach wstępnego monologu: Wo fass' ich dich, unendliche Natur? Euch Brüste, wo? ihr Quellen alles Lebens. Mistyczne słowa przy odrodzeniu i przeistoczeniu się

---

[1]) Zob. Słowacki: Poeta i natchnienie w. 470: „*pszczelny brzęk* niby naszych *antenatów*, idących pomóc". Odm. teks. Króla-Ducha (wyd. Gubr. t. IV, str. 338 i 510): „Więc zaraz ów *świat ducha* — ludom śniony i ruszający się pod mogiłami, rozmiłowawszy naród smętną chwałą, *ożył na nowo* — i *ubrał się w ciało*". A poprzednio czytamy: „Wtenczas tak uderzyły *duchy, jako pszczoły*, każda w swoją komorę... *brzęk* poszedł wesoły w złotej krainie ducha... *ciała biorą—brzęczą*". Krasiński w Przedświcie „Cały cmentarz drga jak żywy... grób każden się roztwiera, umarłego ci oddaje. *Antenatów* blade mnóstwo, dawne króle i t. d... Niech się Polska wasza dowie, że jej *duchy* wasze bronią". Por. moją notatkę do słów Irydiona cz. 2: „Zemsta więc i naprzód tam, gdzie *brzęczą pszczoły!*" (Pamięt. liter. 1912, 142 n.). W Achilleidzie Wyspiańskiego Laokoon (sc. 11) słyszy „szum i szept drzew i mórz", pokazuje dokoła siebie i woła: „Widzicie roje bóstw! — O roje zmarłych dusz!"

w boga: ἔριφος ἐς γάλα ἔπετον nie do kąpieli odnoszę koźlęcia w mleku (ἔριφοι może nazwa wtajemniczonych najwyższej klasy), ale do przypadnięcia do piersi Persefony i nakarmienia się jej mlekiem. Na to zdają się naprowadzać również poprzednie wyrazy o zagłębieniu się pod jej łono: Δεσποίνας δὲ ὑπὸ κόλπον ἔδυν χθονίας βασιλείας [1]). Nie tylko w greckiej religii, lecz także w zapatrywaniach egipskich i irańskich, ma mleko jako φάρμακον τῆς ἀθανασίας niepoślednie znaczenie [2]).

Razem z mlekiem otrzymywali także i miód nowochrzczeńcy Kościoła starochrześcijańskiego, jako zaczynający nowe życie [3]). Był to zwyczaj, zapożyczony z kultu Dyonizosa. Wiemy bowiem z „Bakchantek" Eurypidesa (w. 147), że kędy dusz odrodziciel Bakchos stąpił, mleko, wino i miód wytryskały z ziemi. Ale jak wina nie był on wynalazcą, tak mleka i miodu sprawczynią była Kora, która stosownie do wyobrażeń orfickich, jako wszelkich zarodów stróżka i orędowniczka urodzin w charakterze bogini księżyca, tkała niby osłonę dla duszy ciało. Przytem pomocnym jej, nazywanej „pszczołą", był miód, gdyż posiada on moc oczyszczającą i zarazem utrzymującą, zabezpiecza przed gniciem i długotrwałe rany uśmierza [4]). Obchodzone piątego dnia w trzecim miesiącu Boedro-

---

[1]) Diels: D. Fr. d. Vors. Orph. fr. 18 i 20. Dieterich: Eine Mithrasliturgie, 171: ἔριφοι, nehme ich an, muss der Name einer Mystenklasse gewesen sein, eben der höchsten, die zu der Weihe der Unsterblichkeit zugelassen waren... Zob. Porph. de abstin. IV, 16: Μαῖα δὲ ἡ αὐτὴ τῇ Φερσεφόνῃ ὡς ἂν μαῖα καὶ τρόφος οὖσα...

[2]) Arch. f. Rlgswiss. 1910, 549.

[3]) Tamże str. 501. Zob. Porph. de antr. nymph. 28: αἱ ψυχαί, ἃς συνάγειδαι φησὶν (Ὅμηρος Od. 24, 12) εἰς τὸν γαλαξίαν τὸν οὕτω προσαγορευόμενον ἀπὸ τῶν γάλακτι τρεφομένων, ὅταν εἰς γένεσιν πέσωσιν (cf. ἐς γάλα ἔπετον · διὸ καὶ σπένδειν αὐταῖς τοὺς ψυχαγωγοὺς μέλι κεκραμένον γάλακτι, ὡς ἂν δι' ἡδονῆς εἰς γένεσιν μεμελετηκυίαις ἔρχεσθαι· αἷς συγκυεῖσθαι τὸ γάλα πέφυκεν... 29: τῶν θεολόγων πύλας ψυχῶν ἥλιον τιθέντων καὶ σελήνην, καὶ διὰ μὲν ἡλίου ἀνιέναι, διὰ δὲ σελήνης κατιέναι...

[4]) Porph. de antr. nymph. 14: καὶ χιτών γε τὸ σῶμα τῇ ψυχῇ ὁ ὑμφίεσται... οὕτω καὶ παρὰ τῷ Ὀρφεῖ ἡ Κόρη, ἥπερ ἐστὶ παντὸς τοῦ σπειρομένου ἔφορος, ἱστουργοῦσα παραδέδοται... 15: κέχρηνται δὲ τῷ μέλιτι οἱ θεολόγοι πρὸς πολλὰ καὶ διάφορα σύμβολα διὰ τὸ ἐκ πολλῶν αὐτὸ συνεστάναι δυνάμεων, ἐπεὶ καὶ καθαρτικῆς ἐστι δυνάμεως, καὶ συντηρητικῆς· τῷ γὰρ μέλιτι πολλὰ ἄσηπτα μένει καὶ τὰ χρόνια τραύματα ἐκκαθαίρεται μέλιτι... 18: τὴν Κόρην μελιτώδη, σελήνην τε οὖσαν γενέσεως προστάτιδα μέλισσαν ἐκάλουν...

miesie ateńskie Γενέσια różniły się od Νεκύσια albo Νεμέσια prawdopodobnie tem głównie, że to drugie święto tyczyło się przebłagania i zażegnania gniewu (νέμεσις) ogółu dusz pokutniczych, tamto zaś odnosiło się do przyjęcia błogosławionych dusz po ich ponownem wcieleniu (γένεσις).

Jeśli z tej strony obraz i nastrój dusz, przechodzących przez coraz to doskonalsze i wyższe kształty, ludzkie oraz nadludzkie, przedstawia kosmiczną Korę w orszaku jasnym, pogodnym, wesołym; to z drugiej strony znamy ją w roli smętnej, posępnej i tęsknej, w otoczeniu podludzkich i przedczłowieczych tworów, z których ostatnie szczeble drabiny mąk genezyjskich zajmują gady, smoki i węże[1]). Związek tej Κόρη κόσμου, jako bogini księżyca (Ἑλένη) i mądrości (Σοφία), z wężowym bogiem (Ἀγαθὸς δαίμων) na podobieństwo egipskiej pary wężowej: Izydy i Ozyrysa, oddziałał na gnostyckie systemy i na ich spadkobiercę — Juliusza Słowackiego[2]). Ta jego „miesięczna monarchini" lub „miesięcznica zaświatna", m. inn. zwana Sofos i Helois, jest porównana w „Teogonii" z Izydą, o której mowa w następujących wierszach (482, 489 n.; w odm. teks. na str. 493: piękna Sofos, str. 498: piękna Sofos moja... Izys moja): „Ty węże masz w pałacu i wiesz, jakim świstem wywoływać je z pod ziemi". W analogicznym ustępie z „Wykładu nauki" (II, 328) można czytać o Helois-Izys ten sam szczegół w podobnem brzmieniu: „Ty Izys.... jako bliższa natury, wiesz tajemnice jej dziś stracone... wiesz ten świat z ducha

---

[1]) Porf. tamże 18: (τὰς ψυχὰς) βίωι μελίσσας οἱ παλαιοὶ ἐκάλουν ἡδονῆς οὔσας ἐργαστικάς... 19: εἰργασμένας τὰ θεοῖς φίλα... 28: δι' ἡδονῆς εἰς γένεσιν μεμελετηκυίας ἔρχεσθαι...

[2]) R. Reitzenstein: Poimandres. Leipzig 1904, 234: Helena erinnert in den späten Berichten ganz an Isis. Anm. 1: Recogn. II, 12: *Lunam* vero, quae secum est, esse de superioribus caelis deductam, eandemque cunctorum genetricem asserit esse *Sapientiam*; Clem. II, 25: αὐτὴν δὲ τὴν Ἑλένην ἀπὸ τῶν ἀνωτάτων οὐρανῶν κατενηνοχέναι λέγει τῷ κόσμῳ κυρίαν οὖσαν, ὡς παμμήτορα οὐσίαν καὶ Σοφίαν (vgl. Plut. De Is. et Os. 52 und 43). — Nie chcę poruszać podobieństwa z Ateną, której zastępcę, świętego węża, żywiono w Erechtejonie na akropoli ateńskiej (Herod. 8, 41), ani z boginią, okręconą wężami, której posążki odkryto w Knosos na Krecie (Arch. f. Rlgswiss. VIII, 147). Zob. odm. teks. na str. 499 t. III, w wyd. jub. „Teogonii" Słowackiego: jeszcze się czułaś i w glinie i w ziemi, że cię węże oplotły taśmami srebrnemi...

uczyniony... który wąż, dawny twój brat... zna jeszcze, i tym świstem wyprowadzasz go z podziemnych lochów pałacu“ [1].

Wzmianka o wężu Izydy, „dawnym jej bracie“, jakoteż słowa znamienne „Teogonii“ (w. 110 n.): „Forma wasza... czarna.. a czarny zupełnie rodzi się duch węża“, przypominają nam, że Izys była boginią czarnej ziemi, a brata jej Ozyrysa, o którym Plutarch (de Is. 33) donosi, że czarny przyszedł na świat, utożsamiano z Amonem, który odznaczał się czarną barwą i postać przybierał „dobrego ducha“ (Ἀγαθὸς δαίμων) — węża [2]). Słowacki czystej, niewinnej i genezyjskiej parze rodzeństwa i małżonków tak samo przeciwstawił ich brata, węża, jak kosmologia grecka; przyczem powstała nie tyle trójca kosmiczna, ile zdwojona para pierwszych rodziców przed ich grzesznym upadkiem i po nim. Słoneczny bowiem młodzieniec, a wąż lub smok, są w gruncie rzeczy teżsame istoty przy zmienionej postaci [3]). Kore, Helena, czy też empedoklejska Afrodyte, jest tem ogniwem, które łączy ze sobą i spaja razem dwie duchów kolumny: wstępującą do nieba z ziemi i zstępującą z nieba na ziemię. Jednej przewodzi demiurg jasny, słoneczny, lub „anioł złoty“; drugiej ciemny, globowy demiurg, czy anioł „z krwi i zawieruchy“ [4]). Zamiast aniołów i demiurgów podstawmy Dyoskurów, te „dwa na słońcach swych przeciwnych — Bogi“, a uzyskamy odwieczny mit solarny o braciach Kastorze i Polydeukesie, ubiegających się o siostrę Helenę (księżyc), walczących o nią z sobą i opiekujących się nią, t. j. ziemią [5]). Czy upadek jednego z niebiańskich tych Dyoskurów był konieczny w „początkach“, aby

---

[1]) Por. moje Badania nad źródłami twórczości J. Sł. str. 34 n.

[2]) Reitzenstein: Poimandres, 138 n., 145.

[3]) Teog. w. 105: Spadliście... słońcem ducha żywione, formy nieśmiertelne... w. 137: z grzechu ziarna wyszły te rzeczy świata sromne — postać czarna... Przedtem tuż dla kontrastu czytamy o genezyjskiem weselu: Boże! o jakże szczęśliwi! Wasza wola — gdy zechce — co zechce ożywi... Ducha, którego kocha, — udaruje ciałem, w Bogu tworzy — miłośnym tworzenia zapałem rozradowana. — (w 100 n.).

[4]) Słowacki: Król-Duch (raps. I, pieśń I, w. 163 n.): Na prawo stanieć jeden anioł złoty, na lewo jeden z krwi i zawieruchy... albo (pieśń III, w. 301 n.): Nademną była myśl słoneczna, złota; do niej moc ciemnych, okrwawionych wschodów wiodła mię prosto w złotych celów progi.

[5]) Platon w Politykosie zwalcza zapatrywanie, jakoby dwaj bogowie, którzy przeciwne sobie żywią zamiary, świat poruszali (270 *A*: δύο τινὲ θεὼ φρονοῦντε ἑαυτοῖς ἐναντία).

„cele prześwięte“ mogły się w końcu spełnić, należy wątpić: w każdym razie tak sławny teozof grecki, jak mistyk polski wyobrażają sobie przyszłe Królestwo Boże na ziemi u kresu przemian podobnie, jako apoteozę człowieczeństwa:

Wprzód męczennicy, wieszcze, króle i prorocy,
Potem Chrystusy wielkie wskrzesitelnej mocy...

(Słow. Teog. w. 153 n.).

εἰς δὲ τέλος μάντεις τε καὶ ὑμνοπόλοι καὶ ἰητροί
καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται,
ἔνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῆσι φέριστοι.

(Empedokl. fr. 146).

Treść.

	Str.
1. Mit o „kurze niebieskiej“	73— 82
2. Święto majowe	82— 99
3. Święto umarłych	99—110
4. Religia Dyonizosa	110—127
5. Dyoskurowie i Helena	127—154

Skorowidz.

Acra cura (Ἥρα Κούρα), patrz Hera 75.
Afrodyte 90, 91, 136—138, 150, 153.
Ἀγαθὸς δαίμων 79, 103, 106, 116, 152, 153.
Amorki 92, 93, 95, 96, 99.
Antesterye 93—95, 99—103, 107—109.
Apollo 86. 89, 94, 102, 104—106, 110, 124, 138, 140.
Ariadne (Ariagne) 90—92, 96, 98, 99.
Artemis 78, 88—91, 98, 102, 106, 149, 150.
Astarte (Istar) 137.
Atena 78, 82, 86, 133, 152.

Bachus=Liber, Bachuski 90, 93, 98, 119.
Bel (Baal) 76, 115, 116.
Byk 76, 112—116, 119, 128.

Chronos 73, 77, 82, 94, 105, 119.
Chtonia 73—75, 94, 102.
Cybele 74, 78.

Δαίδαλα, Δαιδαλέα, Dodola 83.
Dafna 138, 139, 142.
Demetera 75, 76, 82, 85, 86, 94, 105, 125, 128, 141, 149.
Δενδρίτης, Δενδρῖτις 90, 136, 138.
Dyonizos 83. 87, 89—94. 96—128, 151.
Dyoskurowie 128—135, 139, 153.
Dziady 95, 101, 104, 106—110.

Εἰρεσιώνη 82—86.
Elizyum 123, 140—149.
Eros 94—96, 98.

Fanes 76, 94.
Φλοιά, Φλοιός 83, 90, 136, 138.

Gaik 82, 83, 108.
Ge 74, 76, 85, 94.
Gebeleizys 115, 116.
Getowie 115–118.

Hades 77, 85, 94, 105, 146.
Heimchen 95, 96.
Hefajst 133, 134.
Hekate 82, 106, 135.
Helena (Selene) 135—142, 150, 152, 153.
Helios 73, 74, 80, 113, 124, 136.
Hera 75—77, 85, 101, 128.
Herakles 80, 118—120, 139, 140.
Hermes 102—106, 135.
Heros 118—120.
Hymenajos 96.
Hyperboreowie 140.

Ino Leukotea 142.
Izys 152, 153.

Jaje 73, 76—80, 94, 129, 135.
Jerzy św. 83, 84, 130, 139.

Kabirowie 133, 134.
Kadmos 142.
Karzełki 133, 134.
Kogut (Kokot), Kur) 78—81.
Kogutek (Kokotek) 81, 92.
Koń (biały) 129—135, 138, 139, 143.
Kora 74—80, 82—85, 90, 94, 99, 101, 102, 105, 114, 136—138, 141, 142, 149, 151, 153.
Κόρη, Κόρος (Κοῦρος) 74—80, 83, 84, 90, 102, 136, 138.
Κόρη κόσμου 81, 114, 139, 152.
Korybanci 74, 132, 133.
Κορυθάλη, Κορυθαλία 82—86.
Kozieł, Koziołek (Podkoziołek) 92, 93. 96—99, 104, 108—110.
Krak, Krok 139, 142.
Kronos 75, 82, 115.
Król, Królowa 83, 84, 89, 100—102.
Król kurkowy 81.

Księżyc 136, 137, 151—153.
Kura 73—75, 77—80, 136.
Kuras, Kurek 81, 92.
Kureci 74, 132.
Κουροτρόφος 76, 84, 85.

Ladon 138, 139, 142.
Leda 135, 138.
Leuke 141.
Liber, Libera 90, 138.
Libussa 136, 137, 139, 142.
Lykia 140.

Maik 82, 83, 108.
Melanajgis 105, 106.
Melantos 105—109.
Menelaos 136, 141.
Miód, mleko 151.
Misterya eleuzyńskie 77, 94, 99, 124, 125, 128, 146.
Moloch 115, 116.

Nowe latko 82, 108.

Orfeusz, Orfika 94, 99, 120, 123—127, 145—148, 151.
Ozyrys 113, 120, 152, 153.

Pales, Palilia 103, 104.
Pan 93, 96—98, 103—106, 108.
Persefone (Prozerpina) 75, 77, 85, 101, 113, 114, 120, 121, 136, 137, 142—144, 151.
Pitagoreizm 143—148.
Pluton, Plutos 75, 77, 79, 85, 86, 94, 132, 134, 136, 142.
Pozejdon 105, 113, 139.
Psyche 93, 84, 96, 98.
Pszczoła, symbol palingenezy 145, 149—151.

Rea 75, 76, 85.
Rosalia 107, 108.

Sabazios 114, 116.
Satyrowie 97, 100, 120.
Scheria 140.

Semele 114, 120, 142.
Skrzaty 79, 95.
Słońce 73—76, 80, 81, 111—117, 124, 129, 142.
Smok 75—81, 94, 105, 117—119, 134, 138, 139, 142, 152, 153.
Sokrates 125.
Sympozya 121.
Swantewit 130, 135.

Tanatos 96.
Tezeusz 90, 91, 139.
Topór podwójny 112, 117.
Tracya, Trakowie 114—118, 121, 124.
Tytanowie 75, 82. 111, 114, 120.

Ubożęta 79, 95.

Wanda 136, 139, 142.
Wąż 75—80, 82, 85, 86, 94—96, 103—106, 113, 114, 116, 119, 131, 132, 134, 138, 143, 152, 153.
Weles (Wołos) 104.
Wenus 136, 137, 150.
Wino 90, 122, 126, 151.
Wodan (Odyn) 94, 116, 130, 132, 135.

Xantos 105—108.

Zagreus 77, 112, 113, 116.
Zalmoxys (Zamolxys) 115—119, 121, 123, 134.
Zameluks (Zemeluks) = Ziameluks 115, 134.
Zeus 73—77, 82, 84, 85, 94, 101, 102, 113, 114, 116, 128, 129, 138, 140, 141.
Ziemia 73—76. 82, 101, 114, 123, 128, 132, 138, 139, 142, 145—147, 153.
Zima 76, 81, 107, 117, 121.
Zrvan akarana 76, 135.

Przyczynki do dziejów języka polskiego.

Serya piąta i ostatnia.

Przez

Aleksandra Brücknera.

25. Mitologia polska.

I.

Co Długosz i Miechowita (a za nimi inni) o mitologii polskiej donoszą, są późne i marne kombinacye, nie tradycya pierwotna; dowodziłem tego w Archiv f. slav. Philol. XIV, 170—182 i w Encyklopedyi Polskiej IV, 152—162. Dowody widocznie nie trafiły do przekonania, Sz. Matusiak (w rozprawach o Olimpie polskim, w Ludzie lwowskim), A. Szelągowski w dziele Wici i Topory (1914) dowierzają dalej owym autorom i snują nowe kombinacye. Wracam więc do przedmiotu, aby nowymi szczegółami uzasadnić twierdzenie dawniejsze, odmawiające wszelkiego znaczenia podaniom Długoszowym i Miechowicinym, zawierającym (tylko u Długosza) drobniutkie okruchy tradycyi istotnej, polegającym zresztą na prostem nieporozumieniu.

Zapytajmyż najpierw, czy mógł wiek XV i XVI cośkolwiek o mitologii pogańskiej istotnego wiedzieć? Jest to z góry zupełnie nieprawdopodobne. Przeczy temu analogia u innych Słowian, u Niemców, u Celtów. Jak wiadomo, nie posiadamy źródeł dla mitologii słowiańskiej; na całem południu, u Bułgarów i Serbów niema o niej śladu najmniejszego, gdyż folklor o Wiłach górskich czy o Dodoli nie jest mitologią, nie zastąpi nieznanych nam bóstw pogańskich. Tak samo u Czechów; już Kozma nie wymienił (w początkach XII

wieku!) żadnego bóstwa pogańskiego, a po nim pojawia się dopiero w XIV w. tu i owdzie jedna i druga nazwa apokryficzna, n. p. *Zelu*[1]), dowodząca widocznie, że w Czechach w XIV w. wszelka pamięć o bóstwach zupełnie zaginęła; naturalnie nie myślimy przytem o jawnych fałszach, o Moranie albo o Trzasie rękopisu Królowodworskiego. U Polaków panuje również głębokie milczenie przed wiekiem XV; mistrz Wincenty, co nawet Wandę z palca sobie wyssał, nie odważył się sfabrykować nazw bożków. Tylko na dwu końcach Słowiańszczyzny sączą się źródełka mitologiczne: na wschodzie, na Rusi kijowskiej, gdzie w XI wieku w pieczarach kijowskich „Powieść lat następstwa“ ułożono i kilka gołych nazw mitologicznych wypisano; na północnym zachodzie, gdzie nad Odrą w XI i XII wieku Niemcy i Duńczycy, nieświadomi języka tubylców, kilka ciekawych wiadomości o bożkach, słupach, świątyniach i żercach pozostawili. Wypadałoby oczekiwać, że przy znacznej blizkości Polan z Nadodrzańcami i nazwy bożków będą zbliżone, przecież stykają się nawet nazwy ruskie z nadodrzańskiemi; mimoto, co Długosz i Miechowita podają, różni się zupełnie od tego, co Thietmar, św. Bruno, Helmold, Sakso, żywociarze św. Otona nad Odrą zapisali. Wobec takich dwu faktów, t. j, wobec braku u Słowian materyału i wobec niezgody z nazwami istotnemi, możemy z góry o realności podań Długosza i Miechowity powątpiewać. Bo jakim cudem dochowałyby się aż do tak późna nazwy bożków pogańskich na jedynej ziemi polskiej?

Ma się więc rzecz z mitologią słowiańską, jak i z germańską lub celtycką; mimo Cezara czy Tacyta, mimo kilku nazwisk zapisanych u Lukana i i. albo zachowanych na kamieniach wotywnych legionistów, mimo kilku podań u Pawła Diakona i kilku mniej lub

[1]) W „Series ducum et regum Bohemiae usque ad Iohannem regem“ z XIV w. czytamy: quorum principum (czeskich pogańskich) deus dicebatur idolum Zebud; w kronice Neplachowej (Fontes rerum bohem. III, 460): habebant enim quoddam idolum, quod pro deo ipsorum colebant, nomen autem idoli vocabatur Zelu; w wierszowanej kronice niemieckiej, poprzedzającej przekład niemiecki kroniki Dalimilowej, czytamy, z tego samego co i Neplach źródła, „Zely, daz waz ir got“; por. Antonia Torusa, rýmovaný německý překlad t. zv. Kroniky Dalimilovy a poměr jeho k české předloze, Časopis pro moderni filologii IV, 1914, str. 47 i 48. Coby Zebud-Zelu miał znaczyć, skąd się wziął, niewiadomo; jest rzymski bożek Zelus. Bajkopisarz Hajek nazwę Zelu powtórzył. Gdyby forma *Zelu*, nie *Zebud*, była poprawną, pierwotną, możnaby w niej poprostu Złego t. j. dyabła upatrywać.

więcej wyraźnych wycieczek kaznodziejskich, nic o nich nie wiemy, bo zastępowanie mitologii germańskiej nordyjską, niegdyś tak powszechne, jest tylko nadużyciem. Lecz uchyliwszy mniemaną tradycyę polską, wykażmyż, skąd się ta mniemana tradycya zjawiła? Długosz i Miechowita, toć tak poważni, wstrzemięźliwi autorowie, szczególnie w materyi tak drażliwej, że nie możemy ich o wymysły dowolne posądzać; skąd więc zaczerpnęli obaj szczegółów, skąd urósł ten ich „Olimp polski", zwodzący przez całe wieki nietylko historyków, filologów, etnologów, ale i poetów, co aż do dni najnowszych, n. p. w utworach Orkana, M. Wolskiej i i., w te kwiaty sztuczne stroją postaci fantazyi własnej.

Wystawiając całokształt dawnych dziejów, nie mógł systematyczny historyk, co topografię ziemi i temperament mieszkańców, a nawet rodzin herbowych, sumiennie uwzględniał, pominąć ich wierzeń pierwotnych. Był Długosz przekonany, jak całe wieki średnie, że pogaństwo, jednego dyabła dzieło, wszędzie taksamo się objawiało; odmieniała się więc nie rzecz, lecz nazwa. Znał ze szkół i autorów mitologię rzymską; taką samą musiała być polska: „constat autem Polonos Iovem, Martem, Venerem, Plutonem, Dianam et Cererem credidisse coluisseque"; Kromer powie później, „de his (o bogach Polacy) eadem quae ceteri homines fere sentiebant". Miechowita przelicytował Długosza; ten o rzymskich bogach prawił, Miechowita upatrywał, już przed Orzechowskim, jakieś osobliwsze pokrewieństwo z Grekami, więc Polacy „quia ad instar Graecorum (quibus non multum distant) multa satagebant facere, deos Graecorum coluerunt, ut ego a maioribus meis accepi" (źródło równie apokryficzne, jak i wiadomość sama. Wedle Długosza potrzaskano i potopiono za Mieszka I. wszelkie posągi bożków, ale Miechowita widział na własne oczy na podwórcu (cmentarzu) u Dominikanów krakowskich trzy takie posążki — widział je chyba i Długosz, co kościoły i klasztory krakowskie stokroć lepiej znał, niż lekarz Miechowita, tylko fantazyi cugli nie popuścił i skulptury chrześcijańskiej za pogańską nie uznał. Poprawiał nakoniec Miechowita myłkę Długoszową co do Łady, o tem niżej.

W gotowe więc ramy pogaństwa rzymskiego czy greckiego należało tylko wstawić nazwy polskie, aby utworzyć mitologię polską. Istotnie znachodzimy u Długosza, że nazywali Polacy Jowisza w języku własnym Jeszą i jego najwięcej i najczęściej czcili: Marsa Lyadą (sic, zamiast Ładą); Wenerę Dziedzilią; Plutona Niją;

Dianę Dziewaną a Cererę Marzaną; o bogach owych, prócz stereotypowych wiadomości szkolnych, nic charakterystycznego, polskiego nie zapisał, tylko przy wzmiance o Dianie i Cererze, o obszernych lasach i potrzebie osiewania zagonów wspomniał; dał prócz tego dwie nazwy, których kanon bóstw rzymskich nie wymagał wcale, Temperies = Pogoda i Deus vitae = Żywie; nie trzeba chyba dodawać, że właśnie te dwie nazwy ręczą poniekąd za oryginalne t. j. polskie pochodzenie. Zkąd zaś dowiedział się Długosz o Jeszy, Ładzie, Dziedzili, Niji, Dziewanie i Marzanie, Pogodzie i Żywiu? Tajemnicę odchylił poniekąd sam, gdyż w dalszym ciągu stwierdzał, że Polacy obchodzili święta tych bożyszcz i wzywali ich imiona przy różnych uroczystościach, opisanych stylem konwencyonalnym. „Obrzędy tych igrzysk i niektóre ich resztki zachowali Polacy, chociaż są od 500 lat chrześcijanami, do dziś, powtarzając je dorocznie w Zielone święta zabawami stadem". Występują więc w Świątki resztki pogaństwa; jakież? oczywiście pląsy i pieśni i klaskania, tak nieznośne ascetycznemu duchowieństwu, upatrującemu w tańcu dzieło szatańskie i jednozgodnie je potępiającemu: por. gromienie każdego tańca przez Konrada Waldhausera w „postyli czeskich studentów", w traktacie krążącym i luźno po rękopisach XV w. Czerpał więc Długosz wiadomość o pogaństwie polskiem w pierwszym rzędzie z pieśni świątecznych, w których imiona bożków powtarzano.

Że to nie czczy domysł, dowodzi źródło od Długosza niezależne, bo starsze od niego. W t. zw. kazaniach husyty polskiego (t. j. księdza nowinkom czeskim ulegającego) czytamy wyraźnie, gdy mowa o bałwochwalstwie z powodu wzmianki o Belzebubie, że i Polacy jeszcze teraz około Świątek czcząc bałwanów (idola) *Alado, gardzyna, yesse,* większą im cześć oddają, niż Bogu samemu, bo dziewczęta, co cały rok do kościoła nie chodzą, wówczas przychodzą ku czci bałwanów; cytat tem ważniejszy, że powtarza dwa imiona katalogu Długoszowego. *Ładо* istnieje do dziś jako przyśpiew pieśni weselnych, głównie na Rusi, gdzie ładkaniem nazywają śpiew pieśni weselnych i na przytykających obszarach polskich. *Jesze* zupełnie nieznane. Trzecie, od obu poprzednich znowu niezawisłe świadectwo odnalazł Łopaciński w kodeksie z legendami z połowy XV w. gdzie przy legendzie o św. Wojciechu dopisano na boku: „Idola Polonorum fuerunt ista *Alado Agyessze*". Wpadły widocznie księżom polskim w ucho te dla nich niezrozumiałe słowa i upatrzyli w nich

wzywania bożków; *a* wykrzyknika upoważniało ich niemal do tego. My się na te okrzyki inaczej zapatrujemy; *ładо* znaczyło męża, oblubieńca i dlatego właściwe jego miejsce w pieśni weselnej albo erotycznej wiosennej przy sobótkach; *jesze* jeszcze niewinniejsze, bo to partykuła życzenia, cerkiewne *jesza* 'utinam'; dodam, że *ładо*, generis communis, oznacza dla Czecha oblubienicę, Braut, nie, jak Gebauer twierdzi, pannę: znane ono i na południu, u Bułgarów i Serbów, i jako refren pieśni weselnych, i w czasownikach; dowód zaś, że wykrzyknik czy refren można było w wieku XIV i XV do mitologii wprowadzić, przedstawiamy niżej.

Ładо i Jesze wprowadził więc do mitologii polskiej nie Długosz dopiero; utarło się n. p. już przed nim to mniemanie między duchowieństwem, co pod niezrozumiałym przyśpiewem pieśni obrzędowej imię bożka wykryło. Lecz zapyta może czytelnik, czy taki proceder ogółem możliwy? Otóż najzwyklejsza to rzecz, od głębokiej starożytności aż po dni nasze; niezrozumiane wykrzykniki, przyśpiewy obleka się w kształty mitologiczne, ze słów-wykrzykników tworzy się bóstwa. Przykłady ze świata starożytnego wymienia n. p. W. Mannhardt, Mythologische Forschungen, Strassburg 1884 [1]); z chrześcijaństwa wieków średnich przytoczę choć jeden. W najciekawszym poemacie łacińskim całego średniowiecza, w epopei zwierzęcej Isengrimus, napisanej około r. 1150, czytamy na początku pieśni drugiej, jakto kucharka księża, Aldrada, zamachnęła się siekierą nad wilkiem, któremu przy łowieniu ryb ogon przymarzł do lodu; wzywa przy tem świętych na pomoc (wiersz 59 nn.):

Supplice tunc voto sanctorum multa vocantur
Que plebeius habet nomina nota canon:
Scilicet *Excelsis* cum coniuge sanctus *Osanna*,
Dicitur a furca quem rapuisse deus...
Precipue fidus *Celebrant*, ope cuius, ubi omnes
Defuerant testes, est data Roma Petro.

Cóż to za święci, o których żaden kalendarz nie wie? Wyrazy prefacyi mszy św. (maiestatem tuam... *concelebrant*... qui venit in nomine Domini, *hosanna* in *excelsis*), odbijały się tak często

[1]) Str. 15: „Es vollzog sich hier der nämliche psychische Vorgang, welcher aus dem Refrain des phönizischen Winzerliedes *ai linu* den Sänger Linos, aus dem ägyptischen Ernteliede Maneros einen Königssohn gleichen Namens entstehen ließ".

i donośnie o uszy Aldrady, że urosły nakoniec do rozmiarów osób świętych: św. Osanna, syn Boga żywego (Osanna filius David = Dei), żona jego św. Excelsis i najwyższy sługa boży, św. Celebrant, por. komentarz *E. Voigta* (Halle 1884) str. 75—77.

Podobne przechodził koleje w ruskiej „mitologii“ kolędowy *Owsień*, *Usień*, *Tausień*. W niektórych kolędach, szczególnie w śpiewanych w wigilią noworoczną, dzień św. Wasyla, jest pierwotny charakter przyśpiewu jeszcze zupełnie jasny, jak n. p.

Кому мостами ѣздити Таусень!
Молодцу удальцу Таусень!

Ale w innych kolędach refren już upodabia się:

Ой Овсень! Ой Овсень!
Комужъ кому ѣхать
По тому мосточку?
Ѣхать тамъ Овсеню
Да новому году!

Wedle gramoty cara Aleksieja Michajłowicza z r. 1649 „въ навечерии Рождества Христова кликали многие люди Коледу и Усень“; chwycili się też „mitologowie“ tego słowa, odnaleźli w niem kult słońca (od pierwiastka „us“ świecić!); inni wywodzili je od nazwy owsa; Wiesiełowskij raczej od siać, usiany; Dal w słowniku zapisał: Awsień pierwszy dzień wiosny, pierwszego marca, od którego się niegdyś rok zaczynał, przeniesiony później na pierwszego stycznia; nakoniec E. Wolter, Materjały dla etnografii łatyšskawo plemieni 1890, str. 4—43, utożsamił Owsienia z łotewskim Usiniem — św. Jerzym, patronem koni. Żaden z tych zakusów mitologicznych niczego nie dowodzi; w słowie tem prócz przyśpiewu, nic innego wyrozumieć nie można; *tausień* równa się tylko przyśpiewowi moskiewskiemu *tananai*[1]).

[1]) Historya tego przyśpiewu ciekawa. Wymienia go hetman Jan Tarnowski (Scriptores rerum polon. I, 196) jako „moskiewska pieśń tananai, tananai, tananai“ (wiecznie to samo). W tymto tantanai odkrywam późniejszy przyśpiew zdunaj-naj-naj, vzdunaj-naju-naj, zduninaj (kozacy na Wołdze skarżą się, że ich wojewoda nie puszcza wniź po Wołgie pogulat', wzdunajnawa wospiewat'; cytacye p. w rozprawie I. Poliwki, jméno Dunaj v národní poesii ruské, Sbornik filologický IV, 1913, str. 319. Autorowie ruscy (Potebnia n. p.) i Poliwka upatrywali w tem zmienioną częstem używaniem nazwę Dunaju (nawet Dunaj Iwanowicz,

I na słowiańskiem południu, u Serbów, refren od pieśni się odłączył i samoistnego znaczenia i życia nabrał. Dódola, dziś nazwisko dziewczyny nagiej, pokrytej zielenią, obchodzącej z towarzyszkami domy w czasie posuchy; one tańczy, te śpiewają, domowniey zaś zlewają ją wodą, zwykłym trybem guseł sympatycznych. Z refrenu tych pieśni, „Oj Dodo, oj Dodo le“ urosła nazwa dziewczyny; śledzić w jej etymologii dalszych jakichś wątków byłoby rzeczą bezcelową.

Najciekawsze jednak świadectwo przytoczyliśmy wyżej, w przyczynku 24: duchowny czeski XIV w. podprowadził niezrozumiały przyśpiew kolędy czeskiej *weli, weli*, pod Bela babilońskiego. Usener poszedł dalej i uznał tu Biełboga — więc i o nim parę słów dodać wypada, aby i tę zmorę mitologiczną usunąć na zawsze. Już Nehring, Archiv etc. XXV, 125 nn., wykazał, jak to dopiero w 500 lat po wprowadzeniu Czarnoboga do mitologii słowiańskiej (przez Helmolda) dopełnienie jego Białbóg w fantazyi pisarzów niemieckich XVI, głównie zaś XVII i XVIII w. się narodził i po świecie uczonym powędrował. Zaszedł przez nauczycieli ludowych, oczytanych w podręcznikach historyi miejscowej, n. p. pomorskiej, aż do ludu. Lorentz w zbiorze Tekstów pomorskich czyli słowiańskokaszubskich I, 1913; II, 1914, zapisał niejednę podobną gadkę, n. p. nr. 26: „W starych czasach ty ludzie co mieszkali w Główczycach... mieli dwu bogów, białego boga a czarnego boga, biały bóg był dobry, ale czarny bóg był zły, ten był diabeł. A oni myśleli, coh ten czarny bóg był mocniejszy jak ten biały, a jego kościół stojał na tej najwyższej górze a ten biały bóg miał swój kościół tam, dzie ninie ten kościół stoi i t. d. — opowiadała 76-letnia kobieta; podobne „podania“ drogą książkową wsiąkły do głów ciekawych. Białego boga nie może wesprzeć nawet nazwa słynnego klasztoru pomorskiego Belbuk, która Białoboki (por. u nas miejscowość tej samej nazwy, ztąd Białobocki), nie Białoboga oznacza.

bohater bylinowy, raz tak nazwany, Zdunaj); twierdzę odwrotnie: to pierwotne tananaj pod częstem używaniem Dunaju (imię rzeki i bohatera) tak się przemieniło. Poliwka i i., przytaczając przykłady nazwania ludzi od rzek, zapomnieli o najciekawszym polskim Dniepr, Niepr, w XII—XV w. częstym po dokumentach. Jeżeli jednak Jagić (Arch. slav. Philol. I 325 n.) w nazwach Dunaju i żony jego Anastasii upatrywał rzeczywisty związek z Dunajem i Dniestrem-Niestrem, to zaprzeczyli temu słusznie badacze rosyjscy, chociaż z swej strony przyplątali znowu do Dunaja najniepotrzebniej i Rüdigera naddunajskiego z Nibelungów i wojewodę wołyńskiego Dunaja z końca XIII w.

Wszelkie wątpliwości co do tego, zkąd Długosz zaczerpnął swój materyał, usuwają kaznodziejskie zabytki i statuty synodowe, stale powtarzające przy obchodzie zielonych świąt utyskiwania na pląsy i wzywania dyabelskie. Do owego świadectwa „husyty" polskiego dodajmyż ustęp z kazań częstochowskiego rękopisu Jana z Michoczyna 1423 r.: „his tribus diebus (w kazaniu na świątki) conveniunt vetule et mulieres et puelle ad coreas, non nominare deum, sed diabolum, scilicet *ysaya lado yleli ya ya;* tales nisi poeniteant, transient cum *yassa lado* ad aeternam damnationem". Otóż wprost źródło Długoszowe: *ysaya* pomylone, jak z następnego *yassa* wynika; *yleli*, jeżeli Długosz to samo czytał, zanadto karczmę i opojów przypominało, aby się do Olimpu godziło; z *ya ya* nie było co począć. W krótkich Statutach prowincyalnych (wedle kopii w Osolineum) czytał Długosz: „item prohibeatis plausus et cantalenas, in quibus invocantur nomina idolorum *lado yleli yassa tya*, que consueverunt fieri tempore festi pentecosten". Ów ustęp częstochowski widocznie z tych statutów się wywodzi, a że je Długosz znał, nie ulega wątpliwości; por. Rozpr. XXIV str. 326 i 327. Mimowoli, gdy te ustępy rozważymy dokładniej, nasuwa się pytanie, czy może przecież te *yleli* nie przedzierzgnęło się u Długosza w *dziedzilya?* a z *ya ya* lub *tya* czy nie urosło *Nya* (na jakiej podstawie, niżej zobaczymy)? Takim sposobem cztery główne pozycye Olimpu Długoszowego nie byłyby niczem innem, niż wypisem z rękopisu statutów prowincyonalnych (naturalnie korzystał Długosz z innej kopii) i wartość tej „tradycyi" równałaby się zeru.

Tak przeradzały się gołe wykrzykniki w bóstwa; wiedział o tem wiek XV, skąd się bóstwa Łady i Jesza wzięły i co wolno było duchownym i Długoszowi, na to pozwolił sobie i Miechowita, wprowadzając dwa inne wykrzykniki do mitologii, którym się, głównie dzięki Słowackiemu i Lilli Wenedzie, jeszcze bardziej poszczęściło niż Ładzie i Jeszy. Przypisawszy bowiem Polakom kult bóstw greckich, prawi dalej: „adorant (Polacy) Ledam matrem Castoris et Pollucis geminosque ab uno ovo natos Castorem et Pollucem, quod auditur in hodiernam diem a cantantibus vetustissima carmina Lada Lada Ileli Ileli Poleli cum plausu et crepitu manuum, Ladam (ut ausim ex vivae vocis oraculo dicere) Ledam vocantes, non Martem, Castorem Leli, Poleli". Krytykuje więc i poprawia Miechowita Długosza, przeczy bardzo słusznie, żeby Łada była Marsem; jemu przypomina Łada Ledę grecką, więc dorabia jej i synów.

Skąd Miechowita Ileli i Poleli wydobył, zdradził znowu Kromer: sunt qui his (bożkom Długoszowym) addunt Lelum et Polelum, quos in conviviis et compotationibus appellari adhuc audimus eosque Castorem et Pollucem esse autumant. Potwierdzają to inni, że *Ileli, Poleli, Leli* należały do śpiewek pijackich „gdy sobie podlejąˮ prawi wyraźnie Stryjkowski; w „Postępku prawa czartowskiegoˮ z r. 1570 czytamy w liczbie hordy czartów wypuszczonych na Polskę przez Lucypera „Harab myśliwiec (niemiecki to wykrzyknik, *herab*, jakim psy od zdobyczy odganiano), Ileli (pijak), Kozyra (gracz), a w szczegółowym opisie czarta Koffel: „upiwszy się woła drugich czartów do siebie, które zowią Hejdaż, Hała, Ilelu, Polelu". O tem prawi modlitewnik Konstancyi (z początku XVI w.): „któż ją (łaskę Bożą) daremnie otrzyma *leli poleli* nic nie cirpiąc". Więc leli poleli, lelum polelum mówiono o biesiadowaniu przy kieliszkach, n. p. „co dzień lelum polelumˮ prawi Kuligowski w Demokrycie r. 1699 o paniczu przepuszczającym ojcowiznę przez gardło; wedle K. Miaskowskiego (Zbiór rytmów) imię Jezusowe oświeciło plemię Lechowe „Wygnawszy z Ładą *Lelu po lelu*, Zwykłe tu bożki jeszcze przy chmielu".

W Postyli Wujkowej (1584 r.) czytamy III, 185, że czcili niegdyś Polacy ladá dyabelstwá, Iesze, Lady, Nije... Zyzylije... Leli poleli i t. d., a jeszcze Gdacyusz w Kazaniach (1640 r.) gromił pijaków, „którzy owo codzień *lelum polelum* i t. d.; jest u niego nawet czasownik „*lelkować* a kufle wytrząsać" (mylnie w Słowniku Warszawskim wytłumaczony jako „robić coś od niechcenia" i jako „dziecięcy" oznaczony; por. Rozpr. filolog. XXXVIII, 1904, str. 373). Zapisał je i Rysiński w przysłowiach, dodając mu godną parę *fistum-pofistum*. Nakoniec wymienia „Powieść rzeczy istej o założeniu klasztoru na Łysej Górze" (1550) trzech bałwanów niegdyś tu czczonych „które zwano *Łada, Boda, Łeli*, do których prości ludzie schadzali się pierwszego dnia Maja modły im czynić i ofiarować": Ładę, Leli mamy z Miechowity, w Boda tkwi jakieś nieporozumienie. Otóż Leli Poleli godnie Ładzie i Jeszy odpowiadają, wykrzykniki, jak i one, nie bóstwa.

Skąd wziął się u Długosza pomysł, że Lada = Mars? Zwiódł jego chyba ów wiersz czy początek wiersza, przytoczony powyżej, Alado gardzina; wiedział Długosz, że gardzina (czeskie hrdina) bohater i stąd chyba Ładę na Marsa wyawansował; Jesza przypominało mu z daleka Jowisza.

Z Zielonymi świątkami zostaje w związku i Dziedzila = Wenera, znana tylko Długoszowi; St. Koźmiana w liście z r. 1829 o Dziedzilach lubelskich wzmianka jest przenośnią w guście pseudoklasycznym i nie przytacza nic nowego. Jedyny inny termin podobny przywiódł Hier. Łopaciński z Lubelskiego, wymieniając Dziedziły jako rodzaj zabaw wiosennych, już zapomnianych, istniejących jednak w pamięci osób starszych. Jeżeli to autentyczne, nie bajka Długoszowa, mielibyśmy nazwę zabaw wiosennych w czasie świątecznym, może od uroczystości Dziadów, odprawianej na wiosnę tak samo, jak w jesieni później; na ziemi polskiej, inaczej niż na Rusi, trwającej upornie przy swoich Dziadach t. j. pamiątkach po zmarłych wiosennych, charakter obchodu po zmarłych rychłoby się zatarł, ograniczałby się pieśniami i pląsami obrzędowymi o charakterze erotycznym i to mogło Długosza (albo źródło jego raczej) do paraleli z Wenerą nakłonić, niby jak łacińskie Palilia a Pales. Ależ to tylko marna hipoteza, oparta wyłącznie o nader kruchą autentyczność owych arcywątpliwych dziedził lubelskich.

Następcy Długosza zadowalali się powtarzaniem i przekręcaniem nazwy im niezrozumiałej, dlatego już w rękopisach Długoszowych rozmaicie wypisywanej, Dzydzilelya, u Miechowity Dzidzililya, Zizililia u Kromera i t. d.

Na podstawie podobnej mylnej formy wytłumaczyłem niegdyś Dziecilelę jako nazwę piastunki (Dzieci lelejącej = kołyszącej), ale to bajka wierutna, bo oryginał Długoszowy takiej formy (popsutej przez kopistów) wcale nie zna. I drugiej kombinacyi, nadmienionej w Encyklopedyi, o owych Dziedziłach lubelskich dziś nie uznaję, bo mi te Dziedziły późnym wymysłem trącą. Obstaję natomiast przy tem, że w *Dziedzila* mamy prosty refren, może, jak nadmieniliśmy wyżej, identyczny z *ileli*, w każdy sposób odmawiam wszelkiego znaczenia temu refrenowi, godnemu stanąć obok *danaś moja dana*, lub owego ruskiego *tananaj;* Jesze, Ładо, Dziedzila (Ileli, Poleli) należy więc ze wszelkich kombinacyi mitologicznych, raz na zawsze, wykreślić; Dziedzila i Ileli specyalnie to może jeden i ten sam wykrzyknik, różnie wypisany, jak ze źródła Długoszowego właściwego, t. j. z ustaw synodalnych, zdaje się bezsprzecznie wynikać. Co do następnej wzmianki: „Plutonem cognominabant *Nya*“, możnaby wątpić o trafności nazwy polskiej, wobec *Tya* w osolińskim odpisie statutów, gdyby nie zupełnie od Długosza niezależne a jego potwierdzające świadectwo Parkoszowe, w traktacie o or-

tografii, Materyały i Prace II, str. 405: „Quociens *n* et *p* mollia occurrebant, semper per duplex J et vocalem occurentem scribebant sive *i* breviabatur sive producebatur. Exemplum primi de *a*: *gnyaasdo* (w rękopisie fałszywie *gniaasdo*), de *e*: *nyewyasta*, de *i*: *nyez*. Hec differencia insufficiens erat, nam inter *Nya* quod fuit idolum et *nya* (w rękopisie fałszywie *naa*), syllabam in dictione *gnyaasdo* positam, non erat differencia". Wymienił więc Parkosz przed Długoszem nazwę bożka „*Nya*", czerpiąc chyba z tego samego co i Długosz źródła, t. j. z ust duchowieństwa. Lecz jak brzmiało to słowo u Parkosza? Dla porównania nastręcza się ustęp na str. 402; podawszy swój sposób odróżniania twardego i miękkiego *w*, ciągnie Parkosz dalej: „non erit necesse ponere duplex *i* ut olim ponebatur ut *vyatr vyeye wyosna vyęnczek*, quia non esset differencia inter *vyal* et *vyaal* i. e. flavit — cóż jest pierwsze *vyal* (fałszywie w rękopisie napisano oba *vial vaal*)? *wijał* (nawijał), a więc i *Nija* u góry czytać należy. Temu wadziłaby jednak pozorna etymologia, wymagająca *y*, jeżeli zestawimy słowo z nazwą podziemia słowiańskiego, *nav*, znaną ze źródeł ruskich i czeskich [1]), skuszeni przez „Plutona" Długoszowego. Czasownik brzmi *nyti* 'tęsknić, usychać z tęsknoty', a *naw* znano jeszcze lepiej na Rusi, niż u Czechów, por. w Materyałach Sreznіewskiego cytacye *iz navij voskrse* ἐκ νεκρῶν ἀνέστη, *car że niem byst aky naw* (jak trup), (jaskółka na wiosnę obrośnie pierzem) *(jako i naw iz groba izchodiaszczi, był w nawiech na verziułowie kołu* (w kole Wergiliusza, t. j. czarnoksiężnika), *lezti na drievo w wysotu czrez nogi w nawi zricti* i t. d.; (ludzie widząc rzezańca metropolitę rzekli) *se nawije priszeł*, (w Połocku r. 1092) *nawije bijut Połoczany* o napadach biesów wśród białego dnia; *nawki* czyli *mawki* dusze dzieci niechrzczonych, *nawskij wełykdeń* wielkanoc zmarłych i t. d., do dziś w folklorze ruskim istnieją, ale cytacye nowosłowieńskie, *navje ili raj* i t. p. są całkiem podejrzane.

Otóż od pierwiastka tego *ny* (i *naw*, por. *byti* i *bawiti* i t. p.) możnaby *nyja* (por. *Czartory-ja*, *Wilkowcy-ja*) niby trup, dalej Hades wywodzić; ale Parkosz czytał to słowo widocznie *Nija*. Jest i na to sposób, możnaby porównać polskie *ninie* z dawniejszego *nynie*, *niecki* już w XV wieku zamiast *necki* i twierdzić, że w ten

[1]) *Nav*, *navi*, świat zagrobowy, zmarłych, więc czytamy w Aleksandreidzie czeskiej „ustlav jiným v navi bydlo" (por. in meliores inferni sedes deduci o polskim Nii) albo „Krok jide do navi" = umarł, u Dalimiła i i.

sam sposób pierwotne *Nyja* przeszło w *Nija* Parkoszowe i że mogła się pamięć tego hadesu utrzymać w jakich zwrotach n. p. 'poszedł do Niji' w rodzaju czeskiego 'poszedł do Nawi'. Sam tak rzecz przedstawiałem, Encyklop. IV, str. 161, zapatrzony w powagę Długoszowego świadectwa, potwierdzonego niby przez Parkoszowe. Dziś zarzucam to wszystko. Parkosz nie nazywa *Nija* Plutonem, jak Długosz, mówi tylko gołosłownie, że to nazwa bożka polskiego; śladu niema w mowie żadnej słowiańskiej po *Niji*, ani w polskiej ani w jakiejkolwiek innej, jest zawsze i wszędzie tylko *naw* trup, gockie *naus* toż samo, czeskie *unaviti* uśmiercić; nużyć i t. d.; rozstrzyga wreszcie, że w statutach czytamy *Tya* i nie sposób, żeby to było przypadkowe tylko spotkanie; Parkosz i Długosz wyczytali w swoich kopiach *Nya* na miejscu owego *Tya* i tylko stąd, a więc znowu z okrzyków czy przyśpiewów odbyła się znana nam wędrówka na Olimp. Rozdzielił więc Długosz świadomie znane ze statutów cztery „nomina idolorum" między cztery główne bóstwa rzymskie; nie on sfabrykował te nazwy, przejął je gotowe ze statutów i kazań, on tylko odpowiada sam za dowolne zupełnie przydzielanie funkcyi tym nazwom wedle najbłahszego wymysłu. Kanon bóstw Długoszowych jest więc bańką mydlaną.

Do tak surowego sądu upoważnił nas poniekąd Długosz sam, zdradzając jak nie warowne jego wiadomości mitologiczne. W Dziejach zrobił z Łady Marsa (i słuszny protest Miechowity wywołał), ale dawniej, w Klejnotach, inaczej o niej sądził, bo mówiąc o herbie Łada, dodał „Lada a nomine dee polonice, que in Masovia in loco et in villa Lada colebatur vocabulum sumsit" (A. Szelągowski, Wici i Topory, Kraków 1914, str. 104; por. tamże o przyśpiewie, oj ładо, oj ładoj, ej ładо, lelum ładom, lelom ładom, a dalej i wielom ładо, z Kolberga, Lubelskie). Pisząc więc Klejnoty, jeszcze o Ładzie = Marsie ani myślał, dopiero w Dziejach na to wpadł, przenosząc koniecznie cały Olimp rzymski do Polski.

Jesze, *Lada*, *Dziedzila*, *Ntja* Długoszowe nie mają więc żadnego samoistnego znaczenia, powtarzają wypiski dawniejsze o *Jessa*, *Lada*, *Ileli*, *Tya*, wyszły więc, jak one, z przyśpiewów piosennych, a wartość ich mitologiczna taka, jaka wszelkich innych podobnych przyśpiewów, t. j. żadna.

Dodatek pierwszy. *O Trzygłowie = Terwagancie.* Trzygłów bezpośrednio do mitologii polskiej nie należy, ale w najbliższem, bo pomorskiem sąsiedztwie, w Szczytnie (tak, nie Szczecinem ba-

jecznym a niemożliwym brzmiała po słowiańsku nazwa Stettin, powtarzająca się nader często, jako Stieten, Ziethen i t. d., na Pomorzu i w Meklemburgii) a nietylko na Pomorzu, ale nawet w Brandenburgu był głównem bóstwem, obok Świętowita w pogańskiej Słowiańszczyźnie XII wieku najgłośniejszym. Imię jego powtarza się jako *Pripegala* w znanym liście okrężnym niemieckich biskupów i panów z r. 1108, wzywającym dostojników zachodnich, nadreńskich i innych, ku wyprawie krzyżowej przeciw Lucicom. Pripegała, to ani Przypiekał, ani Przybychwał (jak to przed laty w Archiv f. slav. Philol. VI. 223 fantazyowałem), ale popsuty *Trigelawa;* popsuty przypadkowo z niedosłyszenia czy niedorozumienia, albo umyślnie, aby imię zbliżyć do innych znanych dyabelstw, do Priapa i Bela, jak to w dictamen scholarskiem, bo takiem jest właściwie ów na poły apokryficzny list (wedle wywodów Tangla), wypadało.

Na zachodzie imienia tego przed XII wiekiem nikt nie zasłyszał; z niem utożsamił P. M. Haškovec, Časopis pro moderní filologii IV. 1915, str. 245 nn. i 330 nn., imię bożka pogańskiego Tergavant, częste w francuskich Chansons de geste, powtarzające się jeszcze w zaklęciach u Chaucera i Szekspira. Imię Tergavanta objaśniali romaniści w najrozmaitszy a zawsze niemożliwy sposób; ostatni niefortunny wymysł wyśledził w Tergawancie nistąd nizowąd anagram — Saturna! Poganie w epopejach francuskich wzywają najczęściej Mahona (Mahoma, Mahometa, co z proroka na bożka wyawansował). Apolina (albo jaką inną nazwę mitologii klasycznej, Jowisza i t. d., Barathon nawet, co mojem zdaniem z barathron otchłań wyszło) i Tergawanta; ta właśnie trójca powtarza się nieraz, ale najczęściej sama dwójka występuje, n. p. par la foi que je doi Mahom et Tergavan, li paiens en jura Mahon et Tergavant itd., (inne formy: Trevigant, Trivigant itd.), por. jeszcze w Orlandzie Ariosta: bestemmiando Macone e Trivigante („Trewigantowi bluźni i Makonowi łaje" Kochanowski). W epopejach tych spływają pogańscy Słowianie, przeciw którym Zachód walczył od Karola W. do wieku XII, z Mahometanami (Saracenami), więc i ich bóstwa spłynęły, por. n. p. or i vendront Paien et Eselavon Si aorrons Tervagan et Mahom i i. i mogli śmiało epicy słowiańskiego Trivaganta (Trzygłowa) łączyć z Mahometem. Ani czas (w. XII), ani miejsce nie sprzeciwiają się więc utożsamieniu Trivaganta z Trigelavem, forma nieco odmienna również nic nie znaczy, więc pomysł Haškovca wyprzedza o wiele wszelkie dotąd wyrażone do-

mysły i nic jemu właściwie zarzucić nie można. Jeżeli się za nim wręcz nie oświadczam, to dlatego tylko, że wątpię, czy ów Zachód francuski mógł cośkolwiek o specyalnem bóstwie słowiańskiem zasłyszeć, chociaż ogólnikowo o poganach Słowianach wiedział napewno jeszcze przed Bernardem z Clairvaux, wzywającym do pochodu przeciw nim, żądającym ich nawrócenia albo wytępienia. Istotnej o Trzygłowie wskazówki niema jednak najmniejszej; ogólniki o posągu, chorągwi i t. d. nic a nic nie dowodzą, a jeżeli Tervagant już w najdawniejszej wersyi o Rolandzie (z początku XII wieku) się pojawia, to świadczyło by mi to właśnie przeciw wywodowi Haškovca, bo Zachód dopiero po misyi Otona Bamberskiego, dopiero po r. 1130, cośkolwiek o Trzygłowie szczyteńskim zasłyszał, nie rychlej; jedyna chronologia nasuwa mi więc wątpliwość tak znaczną, że wolę na razie Tervaganta za koncept jakiś francuski (podobnie jak bożka Cahu!), bez podkładu słowiańskiego uważać.

Dodatek drugi. Wspomnieliśmy o Parkoszu; traktat jego dla dziejów językowych takiej doniosłości a tekst tak popsuty, że nie zawadzi kilka dalszych uwag o tej jedynej w swoim rodzaju u nas pracy średniowiecznej. Jak mało sobie Parkosz uświadamiał brzmienia polskie, dowiódł najlepiej tem, że nie rozróżniał *i* od *y*, t. z. widział w nich tylko tę różnicę, co między *e* i *ie*, *a* i *ia* i t. d., były mu brzmieniem jednakie, jedne miękkie, drugie twarde; przykłady, jakie dla długiego *u*, *i* przytacza, n. p. *kuurcz*, też nie za nim przemawiają. Najciekawsze, to zasób słów jego, z którego się niejednego nauczyć można. N. p. że *cap* słowo rumuńskie, wyraźnie poświadcza: *cap* i. e. hircus *Vallacorum* (albo wykrzyknik, *cap* go); słowo ma być początku albańskiego (?) i przez Rumunów dostało się z całem słownictwem owczarskiem i do nas. Że *kaptur* nic nie ma z łaciną do czynienia, z capturus i t. d. wedle bajki u nas od XVIII w. krążącej, poświadczy jego *kaptuur* (!) capucium. Przytoczony wyżej ustęp o Niji znowu kopista pomylił; czytamy: nam quotiens *n* et *p* mollia occurrebant, semper per duplex *i* (*y* w rękopisie, co zbytek) et vocalem occurrentem scribebant, sive *i* breviabatur sive producebatur. To jest niedorzeczne, przecież *i* miękczenia nie można przedłużać ani skracać; w oryginale było: sive v. (t. j. vocalis) breviabatur i t. d.; to daje sens dobry: pisali zawsze *y* (podwójne *i*), czy samogłoska (następująca, n. p. *gnyazdo* lub *nyewasta*) była długa czy krótka. Zwyczajem gramatyków śre-

dniowiecznych układał i Parkosz wyrazy luźne w całe zdania, co wydawca przecinkami zakrywa, n. p. Fał fast fyta (ale) fist figi: pan Paweł pyszno poje, pije piwo Piotr (tak należy na str. 403 wedle 404 przecinkować), miał mieć Mikołaj miód i t. d., może nawet łoże ludzi łątka zdanie stanowi. Kopista parę razy słowa powtórzył niebacznie, n. p. *czapka, cemo* str. 406, a może i od siebie „przedłużał“ samogłoski, n. p. w *knaap* 407? Co do oznaczania „długości“ mniemanej *u y i* kierował się Parkosz czeszczyzną nieraz, skąd zaczerpnął n. p. nieznane nam skądinąd *bykać* mugire; więc jeżeli na str. 405 twierdzi, że mylnie piszą *lyschka lysth*, skoroż tu samogłoska krótka a *i* podwójne *(y)* długość oznacza, to mógł o ich krótkości z czeskiego się dowiedzieć; na paru miejscach nie zgadza się jednak z iloczasem czeskim. Wreszcie warto zaznaczyć, że jak *y* od *i*, podobnie nie odróżniał brzmień nosowych; miał też jeden znak dla wszystkich czterech, odróżniał je tylko jak *a* lub *e* lub *o* (t. j. miękkie i twarde, długie i krótkie).

II.

Jeżeli „wielka“ mitologia Długosza-Miechowczyka zupełnie nas zawiodła, jeżeli o plemiennych bóstwach polskich niczego nigdy się nie dowiemy więcej, pozostają nam szczuplejsze zakresy mitologii niższej, domowej, której ślady ocalały w przeżytkach kultowych, w przesądach, w nazwach dawnych (zapisanych po zabytkach średniowiecznych) i nowych, ludowych, nieraz żywcem z zagranicy przeniesionych i to od dawna, np. *strzyga* lub *skrzat*. Z szeregu nazw i istot podobnych jak *Żywie* Długoszowe, *uboża* XV w., wybieramy jednę z psałterzy dawnych.

Nie dają one żadnego materyału „mitologicznego“; nawet „przepołudnicę“ ich podano w wątpliwość; pyta bowiem Łoś, Przegląd językowych zabytków str. 113, „czy jednakże ów dyabeł nie ma jakiego pokrewieństwa z dyabłem z psalmu 90: a daemonio meridiano — od dyabła przepołudnego Flor., południowego Puł.?“. Tekst puławski tłumaczy dosłownie łacinę, ale w flor. mamy charakterystyczne *prze-*, nie uzasadnione bynajmniej łaciną, dowodzące tem samem, że tłumacz zasłyszał coś o owej *przepołudnicy*, wymienianej po głosach XV w. (putana = przepołudnica), znanej z folkloru polskiego, łużyckiego i czeskiego; *południca* czeska, to jedyna autentyczna głosa mitologiczna w całej ich Mater Verborum XIII w., nie wymyślona przez Hankę.

Tekst puławski poprawił wedle łaciny termin, dał za to na innem miejscu (w argumencie do ps. 139) inny termin „mitologiczny": „czerkew o *wułokoch*, albo o złych duchoch molwy abychom przeczywo zlemu szwyeczkemu ku bogu wzdychały t. i. ku Jezukristowy". Ale i tu niema nic mitologicznego: w argumentach tych psalmów jest coraz mowa o dyable, o złośnikach, pokusach, przeciwnikach, prześladownikach itp., więc *uułok* oznacza tylko tego, co uwłacza, potwarza — w psalmie rannym istotnie mowa o ostrzeniu języka i jadzie pod wargami; *uułoctwo*, to najpospolitszy wyraz nawet dla blasphemia. *Złe świeckie* jest złe świata, częste w w. XVI jako wyzwisko.

Ciekawszy inszy termin, identyczny w obu psałterzach, zresztą nigdzie więcej nie powtórzony. W ps. 105. 22 wyrzuca psalmista bałwochwalcom izraelskim, że zapomnieli pana co uczynił dziwy w ziemi Kam, *oczwernycze* w morzu czerwonem, terribilia tekstu oryginalnego; pisownię *oczwernycze* zachował puł. wiernie, jak nieraz przy słowach, których kopista sam nie rozumiał, więc jego pisownia niczego nie dowodzi. Nehring czyta „oczwiernica?" i przytacza *czwarzyć*, udawać, simulare, od *czwara, poczwara*: „Die Bedeutung ist Schreckbild, die Qualität des Vocals *e* ist so zu erklären wie in *ćwierć* gegenüber von *czwarty*" Arch. slav. Philol. V, 263. Folklor nasz poddaje inną lekcyę: *oćwiara* potwór, n. p. ja sie stane takim bykiem okropnym, strasnom oćwiarom; *oćwiara*, brzydal, szpetny, niezgrabny; zwykle o kobiecie, babsko złośliwe, czarownica; *oćwiera* grubas, zwłaszcza kobieta Karłowicz i. h. v.; dodano jednak tamże mylnie: *atwor* z powiatu rypińskiego w płockiem, duch przenoszący pieniądze i t. p., gdyż to jest litewski *aitwaras* (atwaras), *aiczwaras* 'latawiec, zły duch', chociaż byłoby możliwem, że sam *aitwaras* poszedł z oćwiary polskiej, tak że rypiński *atwor* byłby tylko rewindykacyą pierwotnej polszczyzny, ale to mi bardzo wątpliwe wobec silnie rozgałęzionego słowa litewskiego (formy *aitiwaras* i t. p.), a nieużywania oćwiary w znaczeniu latawca właśnie, ile wiem; o aitwarach prawi już Mażwid w katechizmie z 1547 r.

Psałterzową *oćwiernicę* łączymy więc z oćwiarą czy oćwierą ludową, lecz skąd w psałterzu XIV w. długa forma wobec krótkiej ludowej i jakaż samogłoska rdzenna? *Oćwiernicę* skrócono chyba na *oćwiercę*; z niej *oćwiara*; por. n. p. *ofiara*, samogłoska rdzenna nie jest więc jatiem, jakby z *oćwiary* wynikało; jej *ie* jest miękką

półsamogłoską, por. narzeczowe *ćwirnota* 'nic dobrego, ladaco', Karłowicz; jak w *poćwierdzić*, *ćwierdza*, *śmierć*, *sierce* i t. d., właśnie w psałterzu flor. *ie* zastępuje miękką półsamogłoskę.

Oćwiernica jest = cerk. otwьrnica ἀντιστροφή, 'przeciwieństwo', n. p. *otwiernicu tvorimъ diwnu* 'czyniąc dziwne przeciwieństwo', *otwerniceju* ἀνάπαλιν, od przymiotnika *otwernyj* 'przeciwny' *otwernymi poczesti* τοῖς ἀναντίοις ἀμείβεσθαι, a ten od przysłówka *otwьrьnь* 'odwrotnie, przeciwnie', n. p. w rękop. supraśl. *bożьstwьna pisanija otwrьnь krъczmljawati* 'pismo boskie odwrotnie wykładać', dlaczego nie chodzą bogaci do mędrców, lecz odwrotnie, *no otwerń*, *otwьrьnь dostojasze byti* 'przeciwnie się należało' i t. d., por. Srezniewskiego i Miklosicha; obaj widzą tu złożenie z przyimkiem otъ i piszą otъvьrьnь przeciw źródłowemu *otvrьnь*; ich *otъvьrьnь* należy do nielicznych wyjątków; Miklosich przytacza je pod rdzeniem vert. „vergl. *otъvrъnъ* contrarius aus otъvertnъ: vъsъtvoriste otъvrъnь ἀντιστρέψαντες πεποιήκατε"; że to pisownia dowolna, dowodzi obok stojące, fałszywe vъsъtvoriste! Ten wywód jest więc mylny, bo *t* byłoby ocalało przed przyrostkiem *ьnъ*, por. słowieńskie *obrten* 'industrius'. Ruś nie używa dziś tego słowa, dawniej znała je dobrze, skoro Litwini je zapożyczyli, *atwernas* i *atwerniszkas* obok *adwerniszkas* 'przewrotny'.

Zapyta czytelnik, jakież przejście od przeciwny, przeciwieństwo do terribilia? Ależ n. p. *pakość* znaczy pierwotnie również tylko przeciwieństwo, zato *pakostnica* jest nazwa choroby u bydląt (tyle co paskudnik), por. *pakośnik* u Karłowicza; u Czechów dnę, artrytyzm, nazywano pakostnicą, co Hus i Chełczycki mylnie sobie tłumaczyli, „że po kostech sě tluče", por. Zubatý, Sborník filolofický IV, 242—244; słowo ciekawe i tem, że ulega w małoruskiem najbezmyślniejszej przestawce (kapost', kaposnyj), wyszydzającej logikę zarówno jak mowę. Pakość, pakosnik, znaczy przeciwieństwo (wspak) a dalej i personifikowaną boleść (pakośnica tłucze kości, pakośnik krowy); podobnie i oćwiernica od 'przeciwieństwa' w 'potwór, straszydło' przeszła.

Skąd poszło to słowo? Zubatý, tamże str. 246—249, poświęcił mu cały artykuł, o polskiem, najciekawszem słowie ani wspomniawszy. Odnachodzi go, bardzo wątpiąc, w dawnem czeskiem *potvrný*, co zdaje się tylko błędnie zapisano zamiast *potvorný*; ze wszelką pewnością zaś w czeskiem *vztvrný (ztvrný)* 'wrogi,

uparty[1]): dalsze jego domysły (o czeskiem *otvrdný*, indyjskiem *tvarate)* pomijam; rdzeń *tver-*, por. lit. *twirtas* = twardy, dalej por. *potwór*, *potwora*, straszydło, a w terminologii prawniczej potwarz, cerk. *potvorъ* calumnia i jad; serbskie *utvora utvara* straszydło i i. Miklosich str. 366, gdzie dodał mylnie małoruskie „vergl. počvara für potvór, poczvar unfug", gdyż to są polskie słowa, poczwara, czwarzyć się, co z tver-tvor nic spólnego nie mają. *Otvьrnъ*, złożone z *otъ*, którego *t*, jak nieraz bywa, wpadło, por. nasze *ożyć*, bułg. *otorja* otwierać, inne przykłady w gramatyce Miklosicha IV pod otъ; nie poruszam tu sprawy co do *otworzyć (otwierać)*, o czem Miklosich 382: „*otvoriti* öffnen ist urspr. wahrscheinlich *otъ-voriti*, worin man *tvoriti* zu erkennen glaubte, daher *rastvoriti (zatvoriti!* mój dodatek) usw., wenn nicht das deutsche *aufmachen* usw. auf die Entstehung dieser ausdrücke eingewirkt hat"; ostatnia uwaga zupełnie mylna, niemiecczyzna w żadną rachubę tu wchodzić nie może.

Jak dotąd, wszystko jasne, trudności poczynają się z czasownikiem *ćwierzyć*, którego od *oświernicy* trudno oderwać. Mówiłem o nim wyżej (w przyczynku 23) z powodu *nie ćwierz się* = ne retunderis mamotreptu kaliskiego, przytoczywszy z Karłowicza *ćwierzyć się* = mizdrzyć się, *ćwierzyć* jeść chciwie, *ćwirnota* (od ćwirny) = ladaco. Z wieku XV znalazłem jeszcze jednę cytacyę; w glosach ks. Mikołaja z Janowca z końca XV w. (Arch. f. slav. Philol. X, 382) czytamy w kazaniu pasyjnem: alii (Judei) eum (Christum) pedibus conculcabant dicentes *o czyerzysz szya (o* może być wykrzyknikiem, ale można też czytać oświerz się?); języki słowiańskie formy *tver-* zresztą nie znają (oprócz w nazwach. n. p. Tver?). Wywód *oświernicy* z otvrьnъ wydawał się niewzruszonym, pókim nie przyplątał czasownika *ćwierzyć*, co wraz z *oświarą* wskazywałby inną wokalizacyę, a może i inny zupełnie początek; zob. niżej w przyczynku 27, II.

Dodam jeszcze o litewskiem „*advernai* verkehrt, wozu adject. adverniszkas aus klruss. vidvorotnyj, weiszr. otvorotnyj, mit An-

[1]) Domyśla się jego i w homilii staroczeskiej: (żydzi) jsu pro svo *zcurne* skutki nebyli dwostojni božieho smilování; wydawca tego zabytku Holub opatrzył tylko słówkiem *sic* to miejsce (Evangelium sv. Matouše s homiliemi, Praga 1913, str. 224), nie wciągnął go w słownik; cały ów tekst staroczeski ma wyłączną wartość językową, mimo to o niej właśnie wydawca milczał zupełnie, pozostawiwszy czytelnikowi samemu zbadanie tej rzeczy.

lehnung an vereczu versti wenden“ u Leskiena, Bildung der Nomina str. 360 czytamy; wywody powyższe usuwają to tłumaczenie jako mylne.

Jak więc w mitologii „wyższej“ usuwamy wszelkie wymysły kronikarzy, tak i z „niższej“ to wszystko, co z zagranicy przyszło lub z nieporozumienia urosło; więc „pigmeis-erzacom“ z r. 1466 nie dowierzamy więcej, czytamy *czratom* i utożsamiamy z skrzatem = niemieckim Schratt; *krzat* zamiast *skrzat*, jak spółcześnie krzynia zamiast skrzynia, krzydło, krzele (w Mamotreptach polskich), bez *s* nagłosowego. Tak i uwłokom i oćwiernicom nie pofolgowaliśmy; są to słowa obojętne, na gruncie polskim urosłe i pozornie do demonologii przystosowane. Dla tej demonologii polskiej mamy dwa ciekawe świadectwa, wyliczające „demonów“ polskich, w Wykładzie Katechizmu Gilowskiego z r. 1579 i w Postępku Prawa Czartowskiego z r. 1570; wypisałem je i wytłumaczyłem Arch. slav. Philol. XIV 187 i 190; dodać należy, że w „Postępku“ nazwy psów do demonologii się dostały (*Ruszaj*, *Bież* i t. d.; *Gaida* ‘kobza’ — Słownik Warszawski mylnie dwa rozmaite temata wystawił, może również psią nazwą); dalej nazwy zabaw i psot, *dyngus* albo *kiczka* (wielkanocne) i *fugas*, poraz pierwszy tu zapisane (ucieczka, gonienie?); *Merkana* pozostała mi zagadką, ale i to nie polskie; romańskie raczej, (fata) morgana?, znana nietylko Włochom, ale i na całym Zachodzie.

26. Kaprysy językowe.

Z powodu drugiego wydania Dziejów Języka Polskiego oburzono się, żem i tam wystawił język jako „eine polnische grymaśnica“; zapomniano widocznie, że każdy język oświeconego narodu ma za sobą rozwój wiekowy, a na ten rozwój wpływają czas, miejsce (narzecza), obcy, swoi pisarze i gramatycy i te wpływy, nieraz niezharmonizowane wywołują rozmaite odstępstwa czy wykolejenia; innemi słowami każdy język kulturalny nieodzownie „kaprysi“ czyli „grymasi“. Różni różnie tę właściwość ogólną nazywają; gramatyk starej szkoły pocieszał się zdaniem ‘usus tyrannus’; inny, wystrzegający się zabobonnie wszelkiej dowolności czy przypadkowości w języku, wszelkiego w nim trafu czy wymysłu, prawi

o oboczności, analogii i t. d. i doszukując się mniemanych przyczyn, zmyśla niemożliwe pożyczki z czeskiego czy ruskiego, lub smaży w swej kuchence jakieś psychologiczne arkana. Ponieważ mnie o samą rzecz chodzi, a o nazwę nic dbam, więc najspokojniej o kaprysach czy grymasach prawię, t. j. o dowolności, z jaką język w tych samych warunkach raz tak a drugi raz owak postępuje, o stałej niemal przypadkowości czy częstym trafie w obrębie zjawisk językowych. Nie nazywam natomiast kaprysem czy trafem swobodnego między dwiema formami wyboru, n. p. *pisarzy* lub *pisarzów*: i jedna i druga forma równie niehistoryczna, t. j. nieprawidłowa, wygadza brakowi formy pierwotnej, zarzuconej od dawna[1]). Przejdziemy otóż kilkanaście zjawisk językowych, fonetycznych i innych, nawet ortograficznych, dla których niema „reguł", gdzie panuje ów usus tyrannus, któryśmy właśnie kaprysem czy dowolnością ochrzcili, gdzie jedyną stałą zasadą — brak wszelkiej zasady.

I.

Kaprysowi czystemu zawdzięczają istnienie nasze *Inflanty*. Kraj nazywał się *Liflantami*, Liflandyą; jeszcze Kwiatkowski 1567 r.

[1]) Skoro bowiem pierwotnego gen. *pisarz* język nie znosił, należało go koniecznie zastąpić nową formą, a tu nastręczały się dwie różne. Do wymienianych po gramatykach, u Kaliny i i., przykładów pierwotnego gen. jak *dotychczas*, należy dodać gen. plur. *raz*, n. p milies na *sto raz*, jak wiele *raz* w Terencyuszu polskim 1548 r.; „przeczytawszy *kilka raz* polep sobie błonki" Fraszki Sowizrzała Nowego, „nasmarny go *z kilka raz* onym istym krowiem" Nowy Sowizrzał i i. Dodam tu do Przyczynku nr. 15 o „Teraz" kilka przykładów dla *razą*, a więc w Dysputacyi ks. Hieron. Powodowskiego z I. Krotowicyuszem, wydanej r. 1582 przez ks. Sebestyana z Szamotuł: *tą poślednią razą*, *wtórą razą* i *tą wtórą razą* (zawsze instr., nigdy *mniemany* acc. *tę raz!*); w Nowym Sowizdrzale: „Co raz deklinowano, to koło mnie wártás A *każdą raz* na ławkę dicas quot sunt partes"; w satyrze chłopskiej z r. 1771 u Ign. Chrzanowskiego, Z dziejów satyry polskiej, 1909, str. 7, mówi Maciek sam: *Jedną raz* panowie z gwiazdami zjechali; ale z mowy panów przytacza: Broń Boże *drugim razem*. Ze zwrotów *co raz*, *ten raz*, *kilka raz*, przeszło *raz* i do *jedną raz*, *każdą raz*; w księgach *tymi raz* (teraz) imprymowanych mówi H. Spiczyński (Polyconius) w dosłowie do herbarza z r. 1542; *z obu raz* Mięsopust 1622 r. Ale u starego Andrzeja Glabera czytamy jeszcze poprawne *tenraz* (teraz) w Problematach 1535 r. str. 63 (przedruku); po raz ostatni spotkałem się z *tenraz* = teraz, w kolędzie kaszubskiej z początku XVIII w., przedrukowanej przez Dr. Lorenza w Arch. f. slav. Philol. XX, 1898, str. 557: Gdy anioły do nieba szli, tako pastusze mówili Pómyż ten raz wto miasteczko i będzie tam to dzieciątko.

nie znał innej formy. Zawadziło nam jednak następstwo dwu *l* i odrzuciliśmy najspokojniej pierwsze, nagłosowe, i mówimy *Inflanty* (jeszcze u Władysławiusza Krotofile r. 1609 *w Iflanctech*, z *Ifląd* Mięsopust 1622 r. i i.; *Inflanty* ma już Solikowski i i.), nie pomni tego, co w Mater. i Pracach V str. 190 „o ważności nagłosu w przeciwstawieniu do środkowej i końcowej partyi wyrazu“ powiedziano; por. gwarowe *ordeka* zamiast *rordeka*, a co tamże str. 248 i 249 o tej *ordece* powiedziano, nie uwzględnia wcale momentów rozstrzygających. Odsunąwszy z Liflant *l*, aby zgłoskę pierwszą i drugą zdysymilować, do *Iflant* wsadziliśmy znowu *n*, aby zgłoskę pierwszą i drugą zasymilować i prawimy *Inflanty*. Ustaliła literatura tę to formę, więc nie ulegnie ona już dalszym zmianom, któreby zresztą łatwo przewidzieć, gdyż *Inflanty* na pewno zdysymilowalibyśmy ponownie w *Iflanty* a *Iflanty* może zasymilowali znowu na *Liflanty*, t. z. powrócili do formy pierwotnej po wiekowej po bezdrożach fonetycznych wędrówce, po kaprysach dysymilacyi i asymilacyi jednej i tej samej zgłoski w ciągu lat niewielu. Podobnie kapryszą ci, co mówią dysymilując *cetnar* z cętnar, lub *sławetny* z sławętny, lecz asymilując *tęskny* z teskny, *stębnować* z stebnować, *kwandrans* z quadrans, *ambonament* z abonament, bynajmniej nie pod wpływem niemożliwej tu ambony, jak psychofonetycy twierdzą, lecz dla nawyczki polskiej, nosówkę głoski dalszej wstawiać i w poprzednie, antycypować ją, szczególniej w słowach obcych i nazwach, n. p. *jandwent* adwent; por już w XV w. *Siecigniew* zamiast Siecigniewa; *Langanow* powtarza się tak często zamiast Laganowa, że chyba nie błąd pisarski, jak n. p. *Kwonwa* zamiast Konwa.

Wróćmyż do Inflant. Język rozpodabnia dwa po sobie następujące *r*, o wiele rzadziej *l*, głównie w słowach obcych i w nazwach, por. *olbora* z urbary już w wieku XV; *Kluczbork* z Kreuzburg; *kamlarz* z camerarius (wiek XVII), *Małgorzata* (XIV); *peltram* lub *beltram* z Bertram i piretrum, nawet *piwotrank* już w w. XV; *folwark* (XV); *alkierz* (XV); *ludwisarz* (XVI), z Rothgieszer, por. *konwisarz* z Kanngieszer, jak lud umyślnie i komisarza przezwał — wywody fonetyczne o tem, Mater. i t. d. str. 242—244, są znowu całkiem chybione; *skołojźrzy*, *skołoźrywy trukt* (W. Potocki); ludowe *srebło*, *ruła*, *liwolwer*, *lubryka* (r. 1573) i t. d.; dla *l*: *wielbrąd* (w. XVI), *piguła* (piłuła jeszcze w XVI w.), *karkulować*; *rd-r* przechodziło i w *nd-r*, *bunderz* (XV w.) z burderz, *windarz*, *bindarz* (XVI w.) z viridarium. Nieraz jednak odrzuca się jedno *r*,

ceklarz z Zirkler. *jarmak* (XVI); *kuśnierz* (XVI); *kwatyra* (r. 1528), ale kwarta; *bachmistrz*; *maszerować* ale marsz; *kaczmarz* (powszechnie w XVII. ale *karczma)*; *kuczmorka* z *kruczmorki*; *Kawodrza* z *Karwodrzy*; *Biernat*; *Barnadyn*; *masztalerz* jednak wprost od czeskiej *maštale* poszedł, przeciw uwadze w Encyklopedyi II. 417; por. *kapral* z czeskiego. Natomiast *jargać się* nie poszło z niem. *ärgern*, lecz należy do grupy *jargotać, jargolić* i zostaje raczej w związku z *Herr Gott*. Dowolności zupełnej dowodzi *Włodzisław*, co przechodzi albo w *Wrocław* (Inowrocław, r. 1193 Novum Wlodizlav, 1271 Iunelodslav i t. d.) albo w *Wodzisław* (od XVI w.). Odwrotnie powstaje końcówka imion miejscowych *-lin* z dawniejszego *-nin*. n. p. Żelechlin, r. 1447 Zelichnyno, Miechlin, Lechlin, Muchlin i t. d. z dawniejszych Mechinino, Lechnino, Muchnino i t. d.

Odmianką dysymilacyi bywa przestawka: *blusbrach* (w. XV) z Brustblech, *Bałtromiej*, szczególniej na Litwie (znany poeta Bałtramaitis), *kordła* z kołdra, rosyjski *futlar* z futerału, ruskie prastare *kriłos* (kryłoszanin) z kliros (por. naszych krelików i krolików z kleryków, ale już całkiem żartobliwe albo raczej obelżywe *knur*, *knuryk*, jak we Lwowie powszechnie kleryków przezywano, mianowicie obrządku gr. kat.), litewskie *zełkorius* z zerkało i t. d.

Wracamy jednak do zwykłej dysymilacyi, więc mimo muru *mularz* zamiast murarz, ogólny i dawny; *frywołty* biesiady (w. XV), ab illicitis commessacionibus friuolthow; idą zamiast do kościoła pocius ad friuolty; w frywołciech Mamotrept kaliski; jeszcze u Birkowskiego: idą raczej na frywołty do karczem na tańce; Słownik Warsz. wywodzi to z frivolité, ależ skąd francuzowi do karczmy polskiej? Są to znane i Czechom *fryworty*, n. p. u Husa: již fryvorty již hry již jiné nešlechetnosti; w ustawie krakowskiej z r. 1336: convivium s. prelibacionem quae Vruurthen nuncupantur, mhd. vruorte vrueuerte Frühstück[1]). por. Prace filolog. V. 7; *fołdrować* (XV wiek); *kielsztrank* Kirschtrank (XV); *kolędra* coriandrum (koliandr XV w.); *hałaburda* z *haraburda* nom. propr., *haraburdy* Ry-

[1] Z frywołtami łączę *frymuszkę*, *frymuśnego* (Glicnera „zbytki niefrymuśne“ są właśnie frymuśnymi; *nie*-zbyteczne, dodane dla nacisku, jak nieraz bywa w podobnych złożeniach); z *-ołt* powstaje w słowach obcych *-ut*, n. p. *Gruntowice* z Grzymułtowic (p. spisy ks. Kozierowskiego), poczem w argocie przyrostek odmieniono, *mut-*, *mus-*, jak zawsze, o czem zob. niż. uwagę; por. Rozprawy filolog. XXXVIII. 3 9, gdzie niejedno poprawić należy; z frymuszki powstała dalej taramuszka, jak nazywał St. H. Lubomirski służącą w swej komedyi.

biński 1594; *Malbork* Marienburg; *ryczałt* Rut-cher(zins); *Giergałt* już w XV w. stale, obok Dzierałt; *szulerz* Schürer (w górnictwie). Nazwy dawne miejscowe tu i dalej tylko wyjątkowo wprowadzam, bo niepewne bywają ich brzmienia właściwe: mylą się wydawcy, mylili kopiści, najgorzej myliła kakografia, nie rozróżniająca brzmień polskich; pewny naturalnie *Skalmierz*, Skalmierzyce z Skarbimiria, Skalmierowice (jeszcze w XVI w. Skarmirowice, ale i Skamirowice — błąd?), lecz n. p. *Bacharcie*, czyż istotnie = Borcharcce r. 1250? „nie mam pewności, czy tu mowa o naszej osadzie" dodaje ks. Kozierowski str. 8. Albo *Janocin*, w r. 1557 Ninoczino, odpowiadałby Inflantom znakomicie, ależ Hinoczinem go kilka lat później napisano.

A dostarczyłyby nazwy topograficzne nieraz ciekawego materyału. Przecież dzisiejsze Iankowo (tak od początku XVI w.) nazywa się w XIV w. stale Nankowo, a Nianiewka płynie niedaleko wsi Janówki i przytacza dalej ks. Kozierowski (str. 94) czeskie Jeníkovice i Ivanovice obok dawniejszych Nenkowic i Nenewic; pojawia się nawet n. propr. Inogniew obok Ninogniew. To znowu por. Bartatow (pod Lwowem) od Bartolda przezwany i t. d.

Wracamy do rozpodobnienia dwu płynnych; z Störer (partacz) poszło nasze *sturarz* (M. Bielski), partanina *sturarska*, ale w ustawach cechów krakowskich czytamy pod r. 1600 *stolarz*, a są nawet r. 1590 *partace i sztuklarze!* Z prosfora, proskura jest u Stanki proskura i praskura; proskur u Stryjkowskiego; później *ploskur*, *plaskur* i *płoskur*, ale u W. Potockiego i praszczur obrócił się w plaskora z plaskorzętami. Ogólnym jest *balwierz*, chociaż może wprost z niem. Balbier przywędrował; *szmermel* = Schwärmer; *falbierz*; *moldarz* (XV wiek) Mörder; *almarię* jednak już w tej formie przejęliśmy, jak i *pielgrzyma*; *cyrulik*; *Herbułt* już w w. XVI; kilka innych przykładów przytacza Danysz. Język Polski II, 296 (*altylerya* albo *antylerya*, *larytas*, *Geltruda*). Całe to zjawisko można zaliczyć do kaprysów, boć setki innych słów i nazw usuwają się od niego dowolnie, n. p. *rejestr* (ale łejstrowyj kozak!), *Barbara* (co i baty oznacza), *frymark*, *cyrograf*, *roraty*, *rycerz* (*łycar* maloruskie), *burgrabia*, *burmistrz*, *szarwarki*, *arendarz* (*landar* białoruski i t. d.[1]).

[1] Są jednak i *szalwarki* i *sarwaki*, zob. Karłowicza i t. p. Z powodu frywołtów i mniemanej ich francuszczyzny dodam, że nasze pożyczki francuskie są wyłącznie bardzo późne (od w. XVIII) i nie istniały dawniej, więc *boty* (buty) nie z francuskiego, lecz w XIV wieku z łaciny przyszły; wszystko, co Karłowicz

Z Liflant oczekiwalibyśmy raczej *Lifrant. *Lifant. a choćby *Riflant. tylko nie to, co wyszło z nich istotnie. Inflanty. Nawet następstwo dwu *m* lub *n* nie ocalało zawsze przed kaprysami mówiących. *Mimo* n. p było ubezpieczone, zdawałoby się, jawnym związkiem z *minąć* i *mijać;* otóż właśnie że nie, w XVII wieku popłaca zań *nimo* (Krasiński. Taniec, i i.) albo *imo* (u P. Kochanowskiego. Potockiego i i.), zrywające całkiem z sensem i co najdziwniejsze, niszczące nagłos; najrzadszem jest *mino*, co najprostsze by było. Że *ninoga* w *minogę* (od nas tak na Rusi całej nazwana) przejdzie, rozumie się samo przez się, lecz w w. XV obok niej i *mninog* się objawił. Są to więc poprostu kaprysy nieobliczalne, nie lepsze jak n. p *omieniały* z oniemiały, zrywający bez potrzeby i sensu z niemym. Niemego język nie tknął, zato Niemca już w XV w. Miemcem przechrzcił, t. z. bez najmniejszej racyi stworzył sztucznie to samo następstwo *m -m*, którego spółcześnie w rodzimem *mimo* unikał. Górą konsekwencya! *L-l* w Liflantach unikał język. por. czeskie *jilek* z *lilka*, ale sztucznie do *lelit* i do *lelenia* (od XVI w.) *l-l* wprowadził, chociaż wobec przykładów jak *Liwa* (iwa). *ludycie* i t. p. wątpić wolno, czy tu właśnie upodobnienie działało. Lecz najzabawniej poczyna sobie język przy przestawkach: *klór* z *króla*, już w XVI wieku znany, *klorewstwo*; *tko, tkóry;* bardzo dawne i daleko poza granice polskie wybiega *szwego, szwytek* i t. d., chociaż Serbowie o wiele konsekwentniejsi niż my, przy *svega* i t. d. do dziś pozostali i nawet *sav* dorobili, czegośmy nie znali; dalej *konlerz* z kołnierza, w w. XV nie rzadki; *Kurnatowice* z Kunratowic. *Gumowice* z Gonimowic; bardzo też ładna *korcipka* z *kocirpki* (prunus padus), już w XVII w.

Przy wszystkich dysymilacyach, asymilacyach, metatezach i t. d. nie łatwiej, niż wyszukiwać ich przyczyny, mniemane najczęściej i te uogólniać. Mnie n. p. wystarczy wiedzieć, że *żołnierz*

---

w Słowniku wyrazów obcych o *koczocie* prawi („zapewne z franc. *cochet* 'kogutek'; znaczenie 'rajfura' łatwo się rozumie przez *kokieta* = zalotnego"), upada wobec samej chronologii słowa, starszego o wiele niż cała nasza francuszczyzna (jest już w w. XVI); a i *kokosz* nasza nie z rumuńskiego poszła, przeciwnie rum. wzięte ze słowiańskiego; *koczot* jest słowo tego samego typu co *czeczot*, powtarza się też w rosyjskiem w nieco odmiennem znaczeniu. A więc i *kusza* (nasza, u Czechów dopiero w XVI w. znana, odmiana łuku) nie mogła w żaden sposób wyjść z francuskiego couche, jak Karłowicz przypuszczał, gdyż jest terminem średniowiecznym; por. starocz. *kuše* psica.

już w XVII w. się zjawił (w „Tańcu“ Krasińskiego), że dziś mówią i *kołmierz*, a *wełna* (wełm) zamiast *wełna* (fala) już w XV w. była ogólną (obie formy obok siebie znachodzimy n. p. w Mamotreptach polskich); *wołma*, *żołma* (zamiast żołny) mówią tak samo Łużyczanie; następuje to po *ł*, ale bynajmniej nie tylko w *łń* (wełmie dat. loc. = wełnie, a stąd dopiero i w dalszych przypadkach, wedle Mater. i t. d. str. 252); po *l* podobnych przykładów nie znam, więc *ogulmy* Powodowskiego zamiast ogulny, może raczej odmiana przyrostka niż brzmienia. Tu odezwam, że *-łm-* wymaga nieco mniejszego wysiłku niż *-łn-*, podobnie ma się rzecz z *niedźwiedziem* obok *miedźwiedzia*, tylko z tego nic dalej nie wynika i nikomu się nie śni, n. p. wełnianego, wełnistego w wełmianego, wełmistego odmieniać; więc i wszelkich uogólnień się wystrzegam.

Inaczej psychofonetycy. Jest n. p. *pokrzywa*, z koprzywy przestawiona; mnie wystarcza wiedzieć, że to już w XV w. nastąpiło. Psychofonetyk dowodzi mi, że ta przestawka konieczna, bo w języku polskim niema drugiej grupy *kopr-*, ale są liczne *pokr-*; zapomniał niestety, że w bułgarskim lub serbskim stosunek statystyczny ten sam, co w polskim, mimo to ani Bułgarom ani Serbom nie śniło się o przestawce; pozostaje więc nasza przestawka zupełnie dowolną czy przypadkową, jak była. Dalej dowodzi mi psychofonetyk, dlaczego Polak *koprzywę* w *pokrzywę*, lecz Rusin *koprywu* w *kropywu* przestawił; dowód nie powiódł się, bo nic nie wadziło Rusinowi *koprywu* w *pokrywu* przestawić (por. jego hamazeję z mahazynu; namysto z monysta, tu przyimek nawet wstawił pozorny); że istniała już inna pokrywa, o toby go głowa nie zabolała.

Wszelkie próby usuwania kaprysu, t. j. przypadkowości, dowolności, trafu z rozwoju językowego, wszelka statystyka i uogólniania, podejmowane w tym celu, bywają całkiem daremne; język nie unika nawet potworności wręcz, szydzących ze wszelkiego ładu i sensu. N. p. z jasnego *pokrywadła* urobił Czech niemożliwe *koprvadlo*, błazeńskie iście słowo, co wedle Gebauera powstało pod wpływem łac. cooperculum (!!); ponieważ sam daje tylko przykłady z ksiąg lekarskich z XV w., godzienby mu kto uwierzyć, ależ wyraz znachodzimy w rachunkach gospodarskich XV w. n. p. „Impense in piscina zzar... Hlywowi a labore *trzi koprwadl*“ (Sborník filologický I, str. 14 na oprawie Mandewila czeskiego z r. 1445). Dla tego zaś, coby wskazywał, że Czech podobne przestawki ulubił sobie (por. jego *koblása*, *koblíh*, *kobluk* z klobásy, klobiga, klobuka,

albo jego starożytne *mażel* z małżona, równie dawne (XIV w.) *prowaz* z powrozu, *kramle* z klamry i t. d.), przytoczmyż polskie, jeszcze bardziej błazeńskie słowo, *krzykopę* i *krzypopę* ludka naszego, co jasną *przykopę* w niesłychanego Słowianom dziwoląga najspokojniej przekształcił, nie dbając o nic, prócz o kaprys, szydząc ze statystyki, eufonii i sensu.

Są to więc zjawiska całkiem mechaniczne i napróżno kuszą się psychofonetycy nowszej i starszej daty, tłumaczyć je czy usprawiedliwiać jakimiś słoworodami ludowymi, asocyacyami, upodobnieniami znaczeniowymi czy dźwiękowymi, attraction homonymique i t. p. Więc dla *ambonamentu* wywiedli w pole ambonę, dla *Infant* infamię czy infułę, dla *pigułki* (Czech przy piluli został) gulę czy gałkę, dla *rynsztunku* rynwę, dla *trumny* (z truny) przymiotniki jak dumny, dla *pielęgnowania*[1]) pieluszki, dla *cymborium* cymbała i t. d. Staranniej obmyślane, ale równie z gruntu fałszywe są wszystkie psychofonetyczne wywody nowsze. Grammonta i i., nieraz rozbrajające swą naiwnością; wedle niego poszedł n. p. nasz *wielbrąd* od brunatnego, litew. *alkeris* z alkas i t. d. Grammont zebrał i szumnie „prawami“ przezwał aż dwadzieścia nikogo do niczego nie obowiązujących uwag, chociaż wystarczyło powiedzieć, raz, że języki dawne nie znają dysymilacyi, n. p. polszczyzna X w. w porównaniu z polszczyzną XV w., bo słów obcych nie miała prawie żadnych, a dysymilacya wyrasta przeważnie na ich gruncie. Dlatego też nie dopuszczamy, o co nieraz się kuszono, wywodu, że *l* w przyrostkach słowiańskich *-tel-* i *-dło-* z *r* (-ter -trum łacińskie i t. d.) dysymilacyą powstało (n. p. ardło, radło z aratrum i t. p.), podobnie starano się i łotewskie *pie-* z *pri-* wytłómaczyć. Powtóre zjawia się dysymilacya głównie tylko przy płynnych, mianowicie przy *r;* przykłady dysymilowanego *r* są o wiele liczniejsze niż u wszelkich innych fonem razem wziąwszy. Potrzecie ulega dysymilacyi przeważnie pierwsze *r* (bez względu na to, co Grammont w swych mniemanych „prawach“ przytacza, intensywność i t. d.),

[1]) Niemieckie pflegen przejęliśmy w formie podwójnej, *plagować* z częstego pflagen, dem Bauche pflegen i Niemiec w XVI w. mówił, co brzuchowi plaguje; Słownik Warszawski słowa tego ani objaśnił, choć już Miklosich je z pflegen wywiódł, jak i małoruskie *płekaty* podobnego znaczenia; istotnie niezwykła jest wstawka samogłoski w *pielęgować* (z *pielęgować*); porównać można *szaragi* obok zapisanej u Stanki 1472 r. *sraja* (czy nie *sraga* raczej?) feretrum. Nieplaga = niechluja, o kobiecie, por. Język W. Potockiego pod tem słowem.

przy niem to potyka się mimowoli język, szczególniej u nas, gdzie końcowe *r (rz!)* było nadto analogią obwarowane, aby zmianie ulec mogło; por. *ognarya* z *ornarya* (ordynarya) i t. d.; przecież z takiego naszego *murarza* nie mogło nic innego powstać tylko mularz a raczej mułarz, ale malarz, mydlarz i t. p. przeciągnęły go na swą stronę, podobnie *fularz* z Führer i t. d.; por. *kolidor* z korydor (ruskie), *lewizor* z rewizor, ale w ruskim *jewral* zwyciężył chyba *aprel* mimo innych nazw miesięcy na *r*. Badania dalsze stają się już niemal całkiem zbyteczne, skoro zważymy, że np. z tego samego *Grzegorza* jedni robią *Gligor*, Litwini *Grigalis* (ale nasz Grzela albo Grześ nowy przyrostek wstawili), z *jarmarku* robi Litwin *jomarkas* a my *jarmak* i t. d. Najśmieszniejsze susy wyprawia zbitka *mn*, bo i ją losy wprowadzają pod rubrykę dysymilacyi, zbyt ją rozciągając; w nagłosie przechodzi w *ml* (nasze młogo, pomłożyć w XVI w., Młogolice, zresztą w *wn* (kownata; z gumno powstaje u różnych Słowian guwno, gubno i huno), lecz odwrotnie i *bn* w *gn* (por. lit. *bugnas* bęben, *dugnas* dno) albo *mn* a *wn* w *mn*, np. lit. *dimnas* = diwnas, przechodzą (Rymnik z Rybnik); podobnie mieszają się *sw* i *sm* (swąd = smąd, świerk = smereka), ale z *sm* *s* też odpada lub *sm* przechodzi w *sn*, przecież miedź i Śniadecki równie od śmiadości przezwane. Albo w nagłosie walczą *m* i *n*, z miedźwiedzia zrobiliśmy niedźwiedzia, z Mieszczew i Miszczewic Niszczewy i Niszczewice, ale odwrotnie z Nieradza Miradz a z Ninikowa Minikowo i t. d. Czasem można istotnie wpływ słoworodu ludowego dopuścić, np. żołtarz zamiast żałtarza może od ołtarza (ludowego ontarza z outarza) wyszedł a już napewne ołtarzyki z żołtarzyków tak powstały (ależ mamy i iperować z reperować i ispekty z respektów, u Litwinów jest *akrutas* = rekrut a przypominają się inspekty z mistbetów, zrozumiałe i bez inspektora). Nasuwają się nieraz wątpliwości, np. co do naszego *figla*, którego z najniemożliwszych źródeł wywodzono (z vigiliae; z anglosaskiego vîglere wróżbita; z Fiedler); możnaby, oparłszy się o cytat z postyli Wujkowej (przeciw figlarzom albo figurarzom) o dysymilacyi myśleć, ale to raczej w *figura* przyrostek odmieniono, np. wedle cherchel, co podobnego znaczenia, albo jak bison bisiorem zastąpiliśmy; *figula* zachodzi istotnie.

Taka sama dowolność panuje, głównie między samogłoskami, co do asymilacyi, tłumaczącej nam zarówno jaratyka z heretyka (ja- nagłosowe jak w Jawa=Ewa i pod.), jak hereszt z aresztu albo

besermana czy busurmana (obok basurmana i bisurmana), może nawet pisownię *ogółem* (już u Wujka częstą, 1584) albo *mniemieli* (= mnimali z wnimali pierwotnego); dalej *Warszawa* z Warszewy; z *žerawije* poszło żerzewie (w wolnym rzeżewiu Powodowski recepta 1575) a z tego mylne zarzewie i t. d.

Najwięcej dowolności znajdziesz naturalnie na polu przestawek, począwszy np. od *zbdło* (Wujek 1584 r.) zamiast *zdbło* z miękką lub twardą półsamogłoską, źdźbło, i z oniemieniem dwu półsamogłosek, przeciw regułom; stьbьlo, nie stьblo, jak Miklosich pisze, było formą pierwotną, chociaż przeczy to fonetyce bieżącej.

Dla udowodnienia absolutnej mechaniczności a więc przypadkowości czy dowolności, tu panującej wszechwładnie, wystarczy przypomnieć, że np. słowo, nieprzestawione w dziewięciu językach słowiańskich, dziesiąty przestawia; *mogiłę* jedyny Serb w *gomilę* przekręcił (próba Iljińskiego, aby oba słowa rozłączyć, nie udała się); jedyny Bułgar z *erebicy ebericę* zrobił; Rosjanin sam jeden z *dołoń ładoń* i t. d., podczas gdy *mžurki* dosyć powszechnie w *žmurki* przeszły. Z *koprzywy* mogli Polacy kropiwę tak samo urobić jak *piestrzeń* z pierścienia, *ciećwierz* z cietrzewia, *Meglew* z Mełgiewa; *t, ć, l* nie istnieją wcale w pierwowzorze, jak i *ro* w kropiwie-koprzywie, ależ nie urobili tego; zato Rusin urobił.

Z tego więc wynika, żeśmy *kzło* (wiek XIV), *gzło* przestawili w w. XV we *zgło* bynajmniej nie „analogicznie do częstego *zgł*“ (Mater. etc. 208), lecz dla tego, że nieraz w nagłosie eksplozywa czy głucha ustępuje miejsca sonornej, np. *rdzeń* z *drzeń*, *ulgnąć* z *uglnąć*, *pulchny* z *puchlny*, *olsnąć* z *oslnąć*, *olknąć* z *oklnąć*, *rsiodek* z *środek*. Wszelkie wywody psychofonetyczne zaciemniają tylko istotny stan rzeczy, szczególniej zaś, gdy nie liczą się z faktami, gdy gardzą jedynie rozstrzygającym momentem t. j. empiryą. Tak np. napisali psychofonetycy już całą książkę o pchle, z tym jedynym rezultatem, że rzecz łatwą zagmatwali do potworności. Na dowód przytoczę najświeższy wymysł. Materyały etc. VII, 255—267. Tu przypuszczają, wbrew wszelkiej chronologii, dowodzącej czegoś wręcz przeciwnego, że istniała oboczność nom. plur. *pchy* (z *płchy*), gen. *płech* „i otóż z oboczności *pchy-płech* powstaje kompromisowa postać *pchły* a potem oczywiście postać liczby mnogiej pociągnęła za sobą także liczbę pojedynczą“ i nie było wcale przestawki płcha w pchła. Ależ pominąwszy, iż z oboczności *pchy-płech* mogła po-

wstać tylko obocznośc *płechy-płech* por. *deski, desk*, z oboczności *cki-desk*), jest *pcha* forma bardzo późna, i narzeczowa, gdy przeciwnie *pchła* jest bardzo dawna (XV wiek!) i ogólna; a więc pcha powstało dopiero z pchła najzwyklejszem oszczędzeniem energii, jak *mga* z *mgła*: z trzech spółgłosek wyrzucamy bowiem jednę, zwykle średnią (*śladny* ze *składny*, *zmyślny* ze *zmyślny*, *żołnierz* z *żołdnierz*, *srebny* ze *srebrny*), ależ to było tu wykluczone.

Wszelkie więc owe wywody (psychofonetyczne) co do *gzła, pchły* i t. d. chybiają celu, gdyby bowiem przypadkiem *zło, pchła* były pierwotne, przestawionoby je niechybnie we *gzło, płchę* a psychofonetycy dowodziliby nam z równie niewzruszoną powagą konieczności i tej przestawki. Czech przecież już w XIV w. przestawił *mhlé* w *mlhé*, my później *puchlnego* w *pulchnego*, niszcząc jasny związek z puchnieniem, więc i zgłu i pchle nie przepuściliby śmy, bo w słowach odosobnionych naturalna kontrola wzajemna mówiących osłabia się znacznie i nie działa skutecznie przeciw wykolejeniom wszelakim. Oszczędzanie zaś energii (co dawniej i eufonią przezywano), bywa rzeczą aż nadto subjektywną; mnie np. przestawki *konlerz, kordła, klór, rsiodek, rdzeń* wydają się utrudnieniem; *zły, złoba* (złość) wydają mi się „łatwiejszymi“ niż *zgły, zgłoba*, co niegdyś zapanowały przelotnie; *zgłobę* mamy w naszych psałterzach; *zgły*, w załabskiem do 17. w. przetrwał; nie wiedzą tylko o tem lingwiści, co dla *zgłoby* i *zgłego* niemożliwe powymyślali etymologie. O tem oszczędzaniu energii można nieraz tylko powiedzieć, de gustibus non est etc.

Skupienie trzech (lub czterech) spółgłosek w słowie ułacniamy, rzadziej na piśmie, stalej w wymowie, wyrzutnią, naturalnie średniej, bo w niedbałem wymawianiu ona najmniej się wybija i zazwyczaj też najmniej na niej zależy, t. z. obraz słowny ona najmniej narusza (*izba* z *izdba*, przenigdy **izda* ani **idba*). Reguła jednak jest tylko od tego, aby miewała wyjątki, więc dla różnych przyczyn wyrzucamy nieraz pierwszą, nieraz ostatnią, nietykając średniej. I tak powstaje *Kodrąb* z Kołdrąb, *Sanka* z Sosnka; *namolny* importun, ale *namodlność* importunitas w glosach ks. Michała z Janowca, chociaż już w kazaniach t. z. husyty z połowy wieku znachodzimy *namolność* contumelia; ten *namolny* tak się uogólnił, że nawet dorobiono doń nowy czasownik *molić* = naprzykrzać; z grupy *dln* wyrzucamy stale pierwsze *d*, jako należące najczęściej do sufiksu a niecharakterystyczne dla słowa, więc *kopylnik*

z kopydlnik. *kadzilnica* (dziś kadzielnica) z kadzidlnicy (B. Z. i i) jak w czeskiem. *kropielnica* z kropidlnicy (ich *ie* może z chrzcielnicy = czesk. křtitelnice i křtelnice, pochodzi); *nakowalnia* z nakowadlnia (od nakowadła). *postrzygalnia* z postrzygadlnia (w. XVI) i t. d., lecz zwykły przyrostek *-alnia* i od przymiotników na *-ały* się szerzył. np. *ujeżdżalnia* od jeżdżały, więc umywalnię nie od umywadła (B. Z.) wywodzimy; *opiekalnik* jest już w XVI w. ogólny obok opiekadlnika. Ze zbitek we *-wski*, *-wstwo*, *-slski*, *-znski* odpadają pierwsze głoski, bo przyrostek *-ski*, *-stwo* nietykalny, więc *królestwo* (już w XV w.). Kochanoski: boski rymuje już wiek XVI, przemyski por. wiski (od Wizny, w. XV) a Czersk = cirnensis; *-oski* w wymowie a na piśmie *-owski* były tak powszechne, że pisano nawet w XVII w. *zaporowski*, *ostrowski* zamiast poprawnych zaporoski (od Zaporoża), ostroski (od Ostroga). Mniemanemu przyrostkowi poświęca się nawet wybitniejsze spółgłoski pierwiastku: formy *szedłszy* i *szedwszy* powstały z urojenia, jakoby wymowa wyrzucała spółgłoskę między *d* a *sz*, jaką więc w piśmie wyrazić należy; *-wszy* zaś tak się ustaliło jako cecha tej formy, że wywołało w XVI i XVII w. owe wręcz niemożliwe formy, *wlawszy* Władisławiusz 1609 = wlaszy, *wylawszy* = wylazwszy. *urowszy* = uroswszy Gruszczyński 1581 r., *pogrywszy* = pogryzwszy; Kalina str. 371 daje tylko przykłady dla *nios-* i *znalaz-*, *wzniówszy*, *znalawszy*. Dalej *przysiółki* z przysiódłki (zob. niż. cytacye), Sielce z Siedlce, Siółkowa (u Długosza Syodlkowa), ale podgartki (u Oczka) z podgardłki (mylnie wyłożono to w Mater. V, 280; równie fałszywie kadzielnicę w Encyklopedyi III, 413, gdzie mowa o jakiemś „upodobaniu morfologicznem“?). Z całkiem innej przyczyny znowu wyrzucono *s* w *Iłży* z Isłży, z tej samej, dla której już w XV w., np. w B. Z., *łza* z słzy powstała, chociaż gen. plur. *słez* do końca XVI w. przetrwał, z czego bynajmniej nie wynika, żeby mówiący *słez*, i *słza* jeszcze prawił[1]); odwrotnie w *pcha* i *mga* (ludowych) wypada ostatnia głoska (pchła, mgła). Jak powstała forma *pierz* (pieprz)? z przymiotnika pieprzny lub pieprny powstaje dysymilacyą pierzny, pierny (por. pierznik, wiek XV, i piernik), a do tego dorabia się nom. pierz, chociaż pierz i wprost z pieprz dysymilacyą powstać mogło, jak ruskie pierec, pierca z pieprca (przymiotnik prianyj z pieprianyj; staroruskiego rzeczo-

[1]) Formy *złzy* używa jeszcze Lubelczyk w psałterzu 1558 r. nieraz.

wnika per. jaki Sobolewskij gołosłownie przytacza, nie odnalazłem u Sreznewskiego); w Encyklopedyi III. 344 czytamy zaś „pierz z *ppierz pieprzu", co niemożliwe, do gen. pieprzu nie mógł inny nom. niż pieprz należeć; Czesi mają perný perník, widocznie z peprný, ale pierza nie znają. Możnaby też do ułatwień podobnych nasze *środa średni* z *śrzody śrzedni*, *żreć* z żrzeć i t. p. zaliczyć, gdzie z trzech brzmień dla dysymilacyi ostatnie wypada gdy jeszcze w grupie *rz* wibracya trwała.

Grupę trójspółgłoskową ułacnia się więc wy- lub odrzutnią ależ na odwrót dwuspółgłoskową w 3- i 4- spółgłoskową się odmienia, np. ulubioną wstawką *d* (*zdręki, zdrada* i t. d.; *żdżyć* — gdzie mylnie jeszcze Leskien twierdzi, jakoby *dż* było pierwotne; przeciwnie, *d* tu wstawiono, taksamo jak *t* we *szczedł* z sszedł: *dzwon, bardzo, zdjąć*), lub por. *pszczoła, przylgnąć* (pozornie równe z *ulgnąć!*), *ocknąć* i t. d. Był np. przymiotnik *mkły* od mknąć, ale w XVII w. we *mskły* urósł (W. Potocki i i.); z *żarkiego* (wiek XVI) powstał *żartki* i *żarstki* i t. d. — wszystko słowa rodzime; o obcych, zdanych na łaskę i niełaskę mówiących, ani wspominamy.

Czysta empirya, na miejsce wniosków i teoryi, konstatuje i tem samem już tłumaczy zjawiska językowe; naturalnie, z czystej empiryi wolno wyprowadzać wnioski czy zasady ogólne, jakie np. historyozofia z dziejów ludzkości wywodzi: nie wolno tylko gwałcić faktów lub ignorować ich, podstawiając im owe zasady i wnioski. Jak we wszelkich rzeczach ludzkich, tak i w języku traf i dowolność bardzo znaczne sobie odmierzyły pole i nigdy nie będzie językoznawstwo umiejętnością ścisłą, rządzącą się wyłącznie stałymi niezmiennymi prawami — a mimoto nie potrzebujemy się żadnej anarchii obawiać — est modus in rebus, nawet dla przestawek.

Przestawkom, asymilacyom, dysymilacyom i t. d. ulegają więc najrychlej słowa izolowane, przedewszystkiem obce, jako nie ochronione dostatecznie w świadomości językowej tłumu; nieraz i fałszywy słoworód się przyplątał; wywoływa je dalej chęć oszczędzenia energii, ułatwienia wymowy, co fonetyka nieraz wykazuje. Oszczędzanie energii i czasu wywoływało znowu, aby i o tem wspomnieć mimochodem, skracanie najczęściej używanych zwrotów, słów, form, np. *pan* z *żupan* (fem. *żupani* straciliśmy zupełnie): *pono* przez *ponno, podno*, istniejące w XVI w. z *podobno*; *pry* z *prawi*; *se* z *sobie* (ogólne w literaturze za czasów saskich); *ksze* z księże,

pomy, powa (z o, nie z ó!) z *pódźmy, pódźwa*; *waść, waszmość, waśnić*, czeskie vašnost' z wasza miłość i t. d.; mimoto nie ściągnęliśmy *wojewody*, jak Czesi: więc bez dowolności i tu się nieobeszło. Nakoniec wkracza tu i żartobliwość, ludek kpi i drwi, powie *dokrowsko* z doktorowstwo i t. p.

Wszelkie więc te zjawiska, asymilacye i dysymilacye, przestawki i wstawki, skrócenia i ściągania należą do patologii językowej, do potknięcia się czy usterku mówiących (Versprechen) albo, kto terminu patologii dla normalnych indywiduów nie chce uznawać, do całkiem mechanicznych, przypadkowych wykolejeń czy zboczeń, bez jakichkolwiek przyczyn psychologicznych. Jak *Inflanty* całkiem mechanicznie powstały, bez najmniejszej „influencyi“ infamii czy infuły, taksamo mechanicznie, bez wpływu *błędu*, powstał i *wielbłąd* z wielbąda (wiek XIII), co również mechanicznie w wierbłąda i wielbrąda się przedzierzgnął; natomiast w *wycwerkach* zamiast *rycwerków* (z włoskiego! por. Rozprawy Filolog. XXXVIII 366 i i.) pobróżdził przyimek *wy-* (jak w *zwyciężyć* i pod.). Więc przeciw mniemanym dwudziestu zasadom czy „prawom“ Grammonta (La dissimilation consonantique etc. 1895 r.), przeciw zbytniemu tego terminu rozszerzaniu u niego i u Wundta (obaj i *sztamiec* z Steinmetz nazwaliby dysymilacyą), należy przynajmniej dla języków słowiańskich wystawić wedle wywodów powyższych jako główne „prawo“, tylko analfabetyzm mówiących; dalej wspomnieliśmy, że to niemal tylko płynnych dotyczy. U innych spółgłosek przykład najdawniejszy, *topola* z populus, ogólnosłowiański; podobnie u nas *hapetyk* z apetytu, u Czechów *tipec* z pypcia, por. litewskie *dabras* z bobru albo *lendre* z nendre (sitowie) i i., ale tenże Czech z paproci *kaprad* udziałał (bynajmniej nie pod wpływem kapry, kaprawości) a z przepióra *křepel*; dalej nasz *ksiądz* i *księga* z księdza i z księgi *(knieja* naturalnie zostaje) albo *dziąsła* z dziąsna; natomiast wierutną jest bajką, jakoby *dąbrowa* z *dądrowy (= δένδρεα homerowe) urosła; ale *dziewięć* z *niewięć (może i wedle dziesięć) poszło a w nazwach miejscowych (Widin z Bononii i i.), częściej coś podobnego zaszło. Niepotrzebnie natomiast zaliczają tu przykłady w rodzaju *gduli* z *gduni* (κυδώνια), bo to jest najzwyklejsza wymiana przyrostków, cechująca każde argot na całym świecie, co z zasady źródłosłów zostawia a przyrostki odmienia, prawi np. Warsęga zamiast Warszawy, jak Parigot zamiast Parisien; *bestyja* przechodzi tak samo w *beskurya, beskurdya*,

gdzie nie potrzeba dla *kur* do węgierszczyzny się uciekać; inne, dawne przykłady, *fortuga* z fortuna, *pasztuga* z *pasztalancy* zob. niż.; dzieła naukowe milczą o tem najpospolitszem zjawisku (ani wzmianki niema np. w najnowszym wykładzie „słowotwórstwa" polskiego), chociaż niem tłumaczy się moc słów zresztą niezrozumiałych, np. *suka* psica (znane mi z Gramatyki Statoriusa r. 1568. i z Księgi Chamów; niem. Zule stąd zapożyczono) jest tylko *suka* z innym przyrostkiem; obok *gam-onia*, *gam-uły* urabiają i *gam-ajdę* a tę (czy tego raczej) skracają w *gajdę*; *dyrdy* rozciągają w *dyrdymałki*, por. *hałłamajki* i t. p., (nie francuszczyznaż to, dire du mal!!); czy *bąk* w znaczeniu nieślubnego dziecka albo fałszywej monety, nie jest odwrotnie tylko skróconym bękartem (por. *bęks* a na Litwie jest istotnie *benkus* obok benkartas)? Taksamo ma się rzecz w każdym „argocie", Francuz np. zamiast i obok *boutique* prawił o *boutanche, boutrolle, boutoque*.

Wspomniałem o tem mimochodem, bo i to do kaprysów językowych należy, chociaż nie nazwę kaprysem dodawać przyrostki np. *laszczega* do laski, *bzdęga* lub *bzducha* do bzdów, *mędrela mędrochna* i t. d. do mądry; natomiast jest kaprysem odmieniać w Warsęgę Warszawę i t. d., t. j. zastępować przyrostek pierwotny dowolnym innym, dla prostej odmiany, dla chęci czegoś nowego, dla krewkości indywidualnej.

Jako najgłówniejszą zasadę wystawiliśmy analfabetyzm, nie przepuszczający słowem obcym (owej Niemki np., mówiącej stale ein *frivoles* Mittagsmahl zamiast *frugales*; niezliczone na ten temat obiegają anegdoty, wymyślone przez dowcipnisiów, znęcający się nad niewinnymi ofiarami. Oto np. *ryskal* motyka, nie od ryskania nazwany, jak w Słowniku Warszawskim czytamy, lecz słowo to ruskie z dawnego *łyskar* (nowogr. λισγαριον, przestawiono; z *dolerts* talar robi Litwin dorelis; z *felszera* Ruś stale ferszela i ferszała; z *forejtora* folajtora; Litwin i Rusin z talerza tarielkę urobił, i t. d. w nieskończoność. Stale zwyciężają końcówki, ależ i tu na dwoje babka wróżyła, jak właśnie na *ferszale* widzimy; stary Prusak już w XIV w. ze Schroter (krawiec) *skrutele* urobił, chociaż Łotwak do dziś przy obu *r* pozostał, a Litwin za nim ze Schreiber *skribele*, z przykry *priklus* a z barbary *barbalas;* z innymi słowami wyprawia się istne komedye, np. z Backenbart, co Ruś skraca na *bakeny*, jak Petersburg na Pitier a Schlüsselburg na Szliusen i t. d., a my na *baki*, a z naszych bokobrodów robi

Litwin (u Juszkiewicza I. 185 i 248) bakumaras, bukumaraj, pakabardaj i makabardaj, z harmideru armidelis armideris, ermydelis (czy stąd i czasowniki ermotis figlować, armeti kłócić się, ermega kłótnia?) i t. d.

Kto zbierze liczniejsze przykłady z kilku lub kilkunastu języków, zestawiając je i porządkując trafi łatwo na (pozorne nieraz) cechy pokrewne i wedle nich poddziały czy grupy ustali, co wszystko jednak dowolności zupełnej wcale nie usunie; przecież język nieraz postępuje jakby na przekór sobie samemu. Więc raz wymieni pierwotne dwa *r* na *l—r* lub *r—l (mularz* mimo muru, *szmermel)*, we stu innych słowach je pozostawi nietknięte *(rajfura, rakarz, tragarz, fryjer, fraibiter* i setki innych); przeciwnie pierwotne *l—r* odmieni równocześnie w *r—r*, *szalwary* w *szarawary*. To znowu ze dwu takich *r* jedno odrzuci *(Kawodrza* z Karwodrza, *szaruak, jarmak* — psychofonetyk powie, że działał tu wpływ rodzimych słów na *-ak*!), ale przeciwnie też, gdzie dwa *r* były, on jeszcze i trzecie wstawi, np. *roztrucharz*[1]) z Rosztauscher, a do *roztruchanow* nawet oba *r* wilczem prawem się dostały.

Więc i dwa *l* to zostawi, to zmieni w *r—l* (karkulować) lub *l—r (felfeber* Feldfebel ogólne ludowe, nietylko w Galicyi; *wielbrąd* lub *wierbłąd wielbłąd);* varietas delectat—możnaby wypisywać jako motto dla wszelkich rozpraw o dysymilacyach, asymilacyach, przestawkach, skróceniach.

Varietas delectat—obowiązuje i na innem polu. I w przegłosie *(ie* w *ia* lub *io)* trafimy na to motto; różni się np. *Biernat* od *Piotra*

---

[1]) U Solikowskiego Do obywatelów inflantckich 1600 r. czytam: jáko owi siekierowie albo Rostrucharze co końmi kupczą czynią ná iednego mrugáią á drugiego nogą tykáią — wyrazu *Siekierowie* (Sekierzy?) zupełnie nie znam, co to? Pisemko zawiera i inne ciekawe zwroty i słowa, np. *szturmab* (Sturmhaube), co we Wtargnieniu moskiewskiem 1568 r. jeszcze *szturmhab* brzmiało; lethargus *spiącka* (nasza forma *spiączka* jak wszelkie podobne „fałszywa", tak jak *świeczka* i t. d.); gdyż według przysłowia y v ludźi ćielętá miodu nie piją (poyrzyćie wszędzie... ktoż iuz gdzie content?); społem z pány y z Sláchtą... iednym práwie *szchritem* (por. *szrychty* gradus w glosach XV w., Rozprawy filolog. XXV 267?) vpadli y wszytkich iakmiarz iedná ruiná potłukłá i t. d. Że Solikowski słowem polskiem po mistrzowsku władał, dowiedzieliśmy się z publikacyi prof. Czubka— i ta broszura o tem samem świadczy. Co do owych niewytłumaczonych Siekierów przypominają się mimowoli wymienieni w Worku Judaszowym 1600 r. po „młodych dworach" wieszający się „galanty,.. przechyry... stare siekiery."; Linde to z siekierą utożsamił, czy trafnie?

lub *paciorków* może dlatego, że nieco później go sobie przyswojono; *brzeskinia* (wiek XV) od *brzoskini* może dlatego, że zatrzymało czeską formę nienaruszoną, ale tylko dowolnością wytłumaczymy *ie* innych słów szczeropolskich i odwiecznych, np. *powiedać, krzesło, bies* obok i zamiast jedynie „poprawnych“ *powiadać, krzasło*, tylko z *biasa* nigdzie nie ma śladu; wygląda to bardzo nieumiejętnie, ale jest szczerą prawdą; twierdzić natomiast, że *powiedać* czechizm, wygląda bardzo umiejętnie, ale jest szczerym fałszem, opartym na innym fałszu, jakem to w przyczynku 14 (Rozpr. LIII str. 75), krótko wykazał. Taksamo „podparto“ nieznanego nam *biasa*, co to niby od czasownika *biesić się ie* dostał; zmyślono bowiem, że *bies* polski nie oznaczał czarta, demona, lecz „wściekłość, rabies, por. *biesić się* wüthend, rasend werden“ (Mater. i Prace VI 305). Naturalnie, to bajka, w staroruskiem *bies* znaczy *czarta*, lecz charakterystyczne dla Rusi *biesiti sia* tylko biesić się, któreśmy może z niego dopiero pożyczyli, np. u Daniela Zatocznika: zlaja żena bijema biesitsia; na swojego władyku biesitisia; o imienii biesiajsia nikoliże nemożet pochoti si nasytiti i t. d. (Materyały Sreznіewskiego). Żeby *biesić* lub *biesić się* było polskiem, na to wskazówek wyraźnych niema. Lindego jedyne przykłady zachodzą u pisarzy XVII w., którym ruskie słowa nie obce (Jeżowski używa np. słów *hospodyn, mnoho* i t. p.; Żebrowski wszelkich możliwych); i literatura staroczeska nie zna żadnego *besiti se*. Czy nasz język znał dawniej i używał słów *bies, biesić się*, nie wiem; wszelkie cytacye tych słów odnoszą się bowiem przed wiekiem XVIII do Rusi, w polskich stronach niema ich nigdzie. Uderza to najbardziej w przekładzie psałterza; wszystkie czeskie psałterze tłumaczą jednozgodnie daemonium przez *bies;* nasze nawet te, co najbardziej od czeskich wzorów zawisłe i czeskimi formami przepełnione (np. druga cząstka psałterza Floryańskiego), kładą zamiast tego stale *dyabła*—dlaczego? nie umiem tego wytłumaczyć: widocznie polszczyzna XIV w. mniemanego biasa czy biesa, a tem mniej czasownika biesić się albo wcale nie znała (zapomniała) albo wyjątkowo go używała. Np. czytamy w ps. 90. 5: (nie będziesz się bać) od potrzebizny (a negotio) chodzącej wećmach, od biegu (ab incursu) i dyabła przepołudniego ps. flor; od orędzia chodzącego wećmach, od naboja i dyabła południego ps. puł.; od pokusy chodzącej wećmach, od uciśnienia i odedyabelstwa przepołudniego ps. krakowski 1532 r. (a daemonio meridiano: ale wszystkie psałterze czeskie: od biesa); taksamo

w ps. 95. 5 b. wszystcy bogowie poganów dyabli: ps. 105. 36 i obietowali (wzdawali pul.) są syny swe i dcery(!) swe dyabłom. I biblia Zof., od czeskiej zawisła, daje dyabeł, dyabelski, dyabelstwo (daemonium), gdzie czeskie o biesach mówią; daemonium i przez czarta tłumaczy, tylko biesa nie zna. Niema też nigdzie indziej biesa, gdziebyśmy go koniecznie oczekiwali, jest zawsze tylko szatan, czart lub dyabeł, a więc w naszych słownikach biblijnych (Mamotreptach), w Rozmyślaniu przemyskiem (zawierającem przecież parę słów ruskich, *siebr, nawadzać* = oskarżać, cerkiewne to i i.), u Andrzeja Glabera i t. d. Cytacye polskie z biesem pochodzą wyłącznie z Rusi[1]) albo odnoszą się do niej; najdawniejszą i najciekawszą znachodzimy w Klejnotach Długoszowych (połowa XV w.) o rodzie Korniez alias *Biessowie*: hi ex Russia ducunt genus et ortum et dum cum eorum genere venissent in Slesiam et ex Rutenica consuetudine frequenter *bies* i. e. satanam nominarent, a communi populo et vulgo *Biessovye* appellantur — w istocie zaś „wiadomo, że ród Biesów-Korniców był osiadły w księstwie Oświęcimskim i Krakowskim, cały przeto wywód Długoszowy początków jego z Rusi opiera się na rzekomo ruskiej proklamie Biesów“ (Szelągowski str. 140). Ze wszelką pewnością natomiast jest *sioło* pożyczką ruską, mimo próby ratowania jego polskości w Materr. i t. d., str. 305, wywołanej tylko zupełną nieznajomością rzeczy, zob. niż.

Nieregularność *powiedać* i t. p. zaliczam do trafu, przypadku; jakżeż to rozumieć? Rzecz prosta, chociaż od psychofonetyków nie uznawana właśnie dla tego, że taka prosta i bez terminologii uczonej się obchodzi. Przegłos *ie* w *ia*, jak każdy inny proces fonetyczny, nie odbył się w ciągu jednej doby, lecz przeciągał się latami a nieraz i wiekami, nim się ostatecznie ustalił; w ciągu tego trwania stały obok siebie formy dawne i nowe: cóż więc dziwnego, że niejedna dawna ocalała między nowymi, *powiedać* obok *powiadać?* Zdarzało się znowu, że nowy proces głosowy wcale nie zwyciężył (widzieliśmy np., jak formy *imo nimo* język odrzucił: tak zarzuca nieraz nazalizacyę wtórną — nie śni się nam o dawniejszem *mięszkaniu, rzemięśle* i t. d.), ale resztki jego ocalały mimoto: przestawkę *szwego* odrzuciliśmy, ale resztki jej mamy

[1]) Np. w Mięsopuście z r. 1622: niech bies nędze klepie; Bisu jeho mátery budet hárást inže; tráfił bies ná Iwaná; goń tám bieśie Iwaná.

w dawnej literaturze. Były zaś różnice nietylko w czasie, ale i w przestrzeni; proces, co na jednym obszarze językowym zwyciężył zupełnie, przejawiał się na sąsiednim tylko tu i owdzie, są np. luźne słowa polskie z *tart* obok *trot*, z *h* obok *g*, z *i* zamiast *u* (por. łacińskie libet z lubet): co w załabskim lub czeskim ogólnie, u nas istnieje sporadycznie. Wreszcie dowolność mówiących: wyrzucają np. *ę* z powodu następującego *n* w *sławetny* a wstawiają *ę* z powodu następującego *u* w *tęskny*, *dzięgna* i t. d. Oto najzwyklejsze przyczyny pstrocizny języka t. j. szaty jego głosowej, której w absolutnie stałe normy nie ujmiemy nigdy.

Niedawno przedstawiono nam głosownię, wokalizm polski ze stanowiska, nie uznającego podobnych zasad, przeprowadzającego największą jednolitość, co bardzo chwalić należy — w teoryi. Jak dokonał tego autor w praktyce? Jedno zwinął, drugie minął; rzeczy „nienormalne“ tłumaczył zapożyczeniami z czeskiego; analogią; przyciskiem i brakiem tegoż; obocznością; dziedzictwem pralechickiem i t. d., a nieraz powtarzaniem dawnych błędów i dodawaniem nowych. Np. do jawnego błędu, jakoby *węgłosie*, mylnie zamiast *wgłosie* wypisane, dowodziło pierwotnego *węgĕłosie*, dodał nowy, pisownię mylną *ze Syjon* przytaczając na dowód, że „*i*, *y* przed *j* vocalis nie były równe zwykłym pełnogłoskom“, Encyklop. II. 354! Mamy np. w polszczyźnie ślady jakiegoś *ciart* (panującego w kaszubszczyźnie), *ziarno* obok *zarno*, *ciarki* obok *tarnie*; autor (str. 378) usuwa te „nieprawidłowości“ prostem „trudno w tem widzieć coś więcej, jak naturalne wyrównania“, ależ te wyrównania są całkiem nienaturalne, bo skądżeż mieli mówiący brać wzór dla *dziarski* lub *ciarki*, gdy czasowniki znali tylko w formie *darznąć* i *tarnąć*? prawda „pierwotna odmiana szła *tarnę*, *cierniesz*“ (czytaj cirniesz! nie cierniesz), ale któżby temu wiarę dał? Równym mitem jest “rozszczepienie zastępstwa pierwotnej grupy *tort* zależnie od iloczasu“ na *tart* i *trot*, aby objaśnić polskiego Warcisława obok Wrocisława. Pstrocizna, „nieregularność“ szaty głosowej polskiej pozostała, jaka była i po tej pracy; wielu ciekawych i pouczających przykładów tej pstrocizny autor nie wymienił, a właśnie zupełniejsze ich wymienianie usuwałoby lub uniemożliwiało niejeden z jego pomysłów z góry.

Dla uwydatnienia dowolności autorskiej, nie dbającej wcale o fakty, albo naginającej je do swego widzimisię, przytoczę kilka przykładów. I tak nadużywa się wpływu czeskiego dla usuwania

niewygodnych anomalii, n. p. przy *litować* mógł działać „także czeski wpływ“ (str 397); „wypadki przegłosu polegają czasem w staropolskich przykładach zapewne i na czeskim wpływie“ (str. 402); „nie czysto polskie może być także *łuk*“ (str. 364; tamże inne czeskie i ruskie wpływy, co do *skutek, okrutny, zubr*... równie trafne) i inne. Gdyby na *litość, hardy, hańba* (str. 410) wpływała czeszczyzna, toćbyśmy oczekiwali w dawnej polszczyźnie, ulegającej bardziej jej wpływom, tej formy, tymczasem, jak wiadomo, ma się rzecz odwrotnie, stary język ma *lutość, gardy, gańba*, nowy *litość, hardy, hańba* n. p. w psałterzach jest tylko *lutość;* w ps. flor. 110, 4 *bytoszczywy* jest myłką, puł. daje poprawne *lyutoszczywy*. To tylko dawny *grabia* z podstawionem polskiem *g* i *hrabia* (obcy, bo polskich nie było) oba z czeskiego poszły.

A oto drobiazg, ale charakterystyczny dla metody autorskiej: odnalazł szczęśliwie, że Polacy w wieku XV Matkę Boską carówną niebieską nazywali: w jednej pieśni napisano istotnie czsarownasz niebieska, ale wierszowi temu brak jednej zgłoski i inny odpis spółczesny daje poprawne cesarzownaś, więc skreślamy i ten tak przedwczesny rusofilizm polski jako nigdy nie bywały.

Równie trafnie rozróżnia autor rzeczy całkiem nieważne od bardzo ważnych: dowodzi zupełna zgoda czeszczyzny i polszczyzny, że na zachodzie oba jery zlały się w jeden dźwięk *e* (miękki lub twardy) i przyznaje to sam autor (str. 342): „przeto wniosek *(e* jako zastępca mocnych jerów), że ta jakość wokaliczna jest nietylko pralechicka, ale może i przedlechicka, wydaje się prosty i pewny. Ale tak nie jest“; przytacza się teraz pięć momentów, dowodzących niby, że jer było elementem w rodzaju nieokreślonego *a*. Żaden z tych pięciu momentów, zob. niżej, nie dowodzi niczego; pierwszy wzięto nawet z języka załabskiego, t. j. z języka w stadyum rozkładu i agonii będącego, gdzie tylko w braku poczucia językowego słowiańskiego można się dać skusić pisowni, niczego dla pierwotnego języka załabskiego nie dowodzącej, jak to ścisłą argumentacyą wykazać można. Ale nawet gdyby wszystkie te pięć momentów były trafne, nie podważyłyby w niczem rozstrzygającej zgody polsko-czeskiej i nie przechyliłyby szali na korzyść owego „nieokreślonego *a*“, wymyślonego wedle analogii serbskiego *a*, co późne, z XIII w., nawet w serbskiem nigdy ogólne nie było, a dla zachodniej Słowiańszczyzny już naturalnie wcale nie istnieje (coby *baz* bez, istniejące i na Rusi dowodziło, pozostaje zagadką). Tu pomściło się uga-

nianie za czemś nowem o każdą cenę: my zostaniemy przy dawnem dlatego, że dobre.

Aby procesom przegłosowym nadać pozory jednolitości, uprządł sobie autor, że wszelkie *e*-brzmienia im ulegają, że więc rozszczepiają się *ě:ie-ia; e:ie-io; ę:ię-ią; ьr:ier-iar; ьl:il-oł(łu)*. Ależ i to tylko bajka; Czech n. p. rozszczepił jedyne *ę* na *ie-ia*, Polak właśnie *ę* nie rozszczepił nigdy, bo *piąty, świąt*, nie jest rozszczepieniem, czego stare *pięci, święci* dowodzi; Załabianin jedyne *e* rozszczepił, a rozszczepień dalszych nie znał, polegających u autora jedynie na fałszywej, przypadkowej pisowni Henniga, nie umiejącego ani słówka po załabsku, karykaturującego (albo i katującego) brzmienia słowiańskie, obce mu zupełnie; przykłady też wszelkie, przytoczone na str. 55, dowodzą czegoś wręcz przeciwnego, *plite, zine*, nie jest rozszczepieniem obok *led, zena* i cała sofistyka w Uwadze, naginającej gwałtem fakty załabskie do teoryi autorskiej, rozwiewa się wobec jawnej niemożliwości; gołosłowny przedruk tych Uwag byłby najlepszem ich zbiciem; w załabszczyźnie jedynej udało się naturalnie autorowi z łatwością, korzystaniem z niemożliwej pisowni dowieść, że załabszczyzna rozszczepiła nawet i to brzmienie, którego rozszczepiać nikomu innemu ani się śniło, mianowicie jer; naturalnie rozszczepienie to odbywa się w przeciwnym wszelkim rozszczepieniom kierunku, bo jer dyspalatalizuje się przed palatalnymi!! *ędan* = dzień, ale *pias* = pies). Tak zatraca się wszelkie poczucie tego, co możliwe i dochodzi się n. p. do takich wywodów: na str. 53 wymienia autor kilka cech leksykalnych kaszubskich, *kuna* suka „oczywiście identyczne z łotewskim *kuńa* .. czy przodkowie Kaszubów przejęli ten wyraz od przodków Łotyszów czy naodwrót i t. d.... ale oczywiście w odnośnej epoce musiał być inny układ geograficzny niż w czasach historycznych" — na szczęście dla geografii przedhistorycznej łotewsko kaszubskiej następuje zaraz drugi podobny fakt z geografii, tym razem rosyjsko-kaszubskiej, bo Kaszubi mają i *sobakę*, ale i ten fakt, „dla przedhistorycznych stosunków geograficzno-etnicznych charakterystyczny" dowodzi nieuprzedzonemu tylko tego, że ktoś kiedyś sobakę z Rusi do Kaszubów przywiózł i nic więcej, toż samo z kuną się stało. Co ogółem te przypadkowe zgody słownikowe znaczyć mają, tego nie sposób zrozumieć, przecież w każdem narzeczu ocalały słowa, co znikły w innych, np. miały polskie narzecza *cędo* 'dziecko' jeszcze w XVI w., inne miały *golemy* 'wielki' i t. p. i nic z tego nie wynika, tak i *mołnia*

kaszubska niczego nie dowodzi: jeżeli zaś Polak mówi przeważnie *przeciw* a Kaszuba, np. Krofej r. 1587, *procim*, to to znowu nie jest bynajmniej faktem dla przedhistorycznej geografii polsko-łotewskiej (łot. *preti*): Polak zastąpił, jak wszędzie tak i tu *pro-* przez *prze-*: mówił przecież w XVI w. nawet *przez-towłosa* i *bez-towłosa* zamiast *pro-stowłosa* (z gołą głową)!; taksamo też nie dbając o Łotwę, *przeciw* zamiast *pro-ciw*. *Libawy* 'mięsisty' powtarza się u nas może w dawnej nazwie mięsistych śliw, lubaszek. Przyrostek- *iszcze* był w dawnej polszczyźnie częstszy (dziś mamy go jeszcze we zgliszczu); psałterze, mamotrepty znają go przecież nieraz. Wszystko to razem wziąwszy nie dowodzi niczego przyznaje to nawet sam autor; ciekawe to tylko dla metody jego, nie dla geografii czy etnografii, która to wszystko najgrubszem pokryje milczeniem.

Lecz rzucając Kaszubów i Załabian przytoczymy na chybitrafi kilka szczegółów z tej najnowszej „głosowni", co nam język pod jeden strychulec gwałtem acz bez skutku wprawiła.

Str. 410: „*hruby*, w starym języku nieraz *ruby*, do czego porównaj rubaszny od rubacha i ramota z hramoty". Ależ *rubaszny* nic z *(h)rubym* niema do czynienia, pochodzi od rubaszyć się = mieniać rubaszki (koszulki, ręby) jako oznaka najwyższej poufałości. Str. 413 „*wszystek* powstało przez skrzyżowanie *wszytek*, *wszyciek*, *wszycek*, nom. plur. *wszyscy* z *wszytcy* dostało się *s* do innych form"; *wszystek* stoi obok *wszytek* jak piasczysty obok piaszczyty, por. dawne (Bibl. Leop.) malusty, samiustek obok malutki samiutki i rękojeść z nowem *s*. Str. 364. 365, 369: przypuszcza się znowu możliwość wpływu czeskiego a przynajmniej jego współdziałanie przy *żaden* (o którym nic pewnego nie wiemy), i *szkarady* (ależ tu nosowości niebyło, suffiks jest ten sam, co w gromada); „stare *szczeście* wypadnie uznać za wpływ czeski (chociaż to albo pisownia fałszywa albo dysymilacya szczęsnego; por. zresztą *częstować* i *uczestnik* z fałszywą wokalizacyą), który widnieje zapewne w Wawelu", ależ o nim Czechom ani się śniło przy ich ouvalí: jest to forma na poły sztuczna jak Wanda, Sandomierz, Kanty i t. p.; lud znał tylko Smoczą Jamę, Wawel u kronikarzy panuje. W *rzeka* (rzekąc), „jeżeli nawet wykluczymy możliwość wpływu czeskiego, to pozostaje możliwość wczesnego zaniku nosowości... por. dyalektyczne *kady* obok *kędy*": dawny to domysł Jagicia, dawno jako mylny usunięty, por. Hujer slovanská deklinace jmenná str. 45, nota.

Lecz wolę na bylejakim rozdziale, np. o jerach, str. 337 – 358, wykazać, jak to tylko przemilczaniem lub mylnem tłumaczeniem udaje się ratować pozory ścisłej prawidłowości. Są jak wiadomo jery silne i słabe, twarde i miękkie; nikną w wygłosie i przed pełnymi, utrzymują się przed jerami; ale przeciwnie też utrzymują się przed pełnymi a nie utrzymują się przed jerami. Autor twierdzi wyraźnie str. 337 „nie mogły mieć dwie zgłoski sąsiednie obie słabych jerów, tylko jedna". Przeczą temu najprostsze słowa polskie i czeskie, np. *cny* (z čьstьnъ); *dziś* (z dьnьsь, *dans* załabskich; nazwy miejscowe na *-ck*, *-nsk* i t. p., z których chyba nie wszystkie pierwotne neutra; *Pszczyna* i i. Co ciekawsze, jedna i ta sama forma pojawia się z słabym i z mocnym jerem i waha się język stale między jedną a drugą formą, np wszelkie urobienia od *cześć*, u nas jak u Czechów (por. ich čestný i cný), a więc obok *czcić* jest *czestować* (później częstować; imię własne Czestoch, ztąd i Czestochowa=Częstochowa?); obok *cny* jest *poczestny* w psałterzach i i.; obok *niepocztliwy nieucztliwy* (np. w Mamotreptach i i., *nauczliwszy* honoratissime, *poczliwie* honestum w Terencyuszu z r. 1545 a dalej *poczliwy*, *uczliwy*, czem w w. XVII Mazurów ogólnie przedrzeźniano: moje ucliwe paniątecko i t. p.), jest *poczestliwy*; taksamo istnieją obok siebie *wżdy* (dwa słabe jery po sobie!!) i *weżdy* lub *weżgdy* (kъgъda, znowu dwa słabe jery po sobie) i *kie(g)dy*. Ruskie formy różnią się stanowczo od polskich tem, że nie zatracają tak jak nasze jerów słabych we zgłosce początkowej, przez co u nas nieznośne zbitki spółgłoskowe powstają: więc u nas *dżdżu*, *czczy*, u nich dożdżia, toszczyj; u nas *skrzyt*, u nich skrieżet; *żdżbło*, u nich stiebło; *grzmieć*=griemiet'; *brwi*=browi, *rdzeń*=stierżeń, *słza*=sleza i t. d. A mimo to i w ruskiem tak niegdyś mówiono jak u nas i ślady tego pierwotnego zaniku jerów pozostały do dziś, więc *Pskow* (dwa jery po sobie!!) od plesa nazwany (po łacinie jeszcze Plescovia); *kstit'*=krestiti; *test'* odmieniało się niegdyś *ćtja* a *čest'* czti, nečtiwyj; są formy *dvri*, *krvi* bez wpływu polskiego; *stakan*, *Briansk*, *čan* poszły z dъstъkanъ, dьbrjańskъ, dъščanъ; *očnut'sia*=ocnąć się (nie z očchnutisia, jak Sobolewskij twierdzi), *chorь* (z dъchorъ) obok dochnut', *tszczetno* obok toszczyj. Wobec takich faktów (o których autor zupełnie milczy) możnaby, ktoby się uparł, twierdzić, że *deska*, *teścia* obok *cki*, *ćcia*, nie koniecznie drugorzędnie z gen. plur. desk lub od *teść* powstały, że istniały zawsze obok ćcia, cki, jak *chrześcianin* obok chrzcić, *tesknić* obok cnić, *pocze-*

stliwy obok poczliwy, *wežđy* obok wždy, jak *stegna* (ścieżka), której wokalizacya jest pierwotna a nie „drugorzędna jak w deska“ (str. 349).

Nic dziwnego dalej, że w zastępstwie jerów język się nieraz waha. *cienki* ale tonkij, *słez* ale sleza, *Kotarba* obok Kocierby, *stecka* obok ścieżki, *stbło* obok źdźbło, *debra* obok dziebry, *desk* obok pierwotnego dьska; wobec niepełności jerów, dziwić się raczej należy, że podobne wahania nie częściej zachodzą; i *teść* wobec *cieść* może nie inny.

Najmylniej przedstawiono losy jeru po *j* na początku wyrazów (str. 356 i 357). Każde czy słabe czy mocne, daje tu zawsze w całej słowiańszczyźnie, przeciw późnemu czeskiemu i i. *je-*, tylko *ji- (i-)*; różnica między *ji* (is, w *jiže;* zresztą eum) a *weń* (nie istniejąca w litewskim jis, ji), jest prasłowiańska i nie zrozumiałem słów autora (str. 338), że „jestto objaw drugorzędny“; całkiem odosobniona, do żadnej innej niepodobna forma *ji* jest pierwotną, tylko *jen* obok niej niczego nie dowodzi (przeciw twierdzeniu na str. 357), boć to późny dorobek wedle *ten*, ograniczony do narzeczy zachodnich. Stosunek *ji: weń* jest prasłowiański, ten sam co *imę: vъzьmą* pominąwszy rdzenną jotę; tegoż dowodzi *jigo*, dysymilowane u nas w *jugo;* każde *jь-* daje w absolutnym nagłosie *ji-, i-* i nigdy nic innego. Wszelkie wywody o mniemanem *je-* z *jь-* w nagłosie upadają same przez się, chociaż lingwiści stale tę bajkę uprawiają. Berneker w słowniku nią wojuje, Gebauer w gramatyce i t. d. Świeżo napisał Pr. Lang w Czasopisie pro moderní filologii V 1915, 104—109 artykulik o czeskim *jesepie* (pol. Isep), gdzie znowu harcuje prasłowiańskimi formami *jьsърь, jьstьcь* (dowolnie zmyślone; istnieje bowiem w całej słowiańszczyźnie tylko *jistec, istec), jьgrьcь* (w czeskiem formy całkiem niepierwotne, oprócz nom. hřec) i t. d., zmyślonymi dla czeskich *je-*, nie istniejącymi na południu, u Rusi, u nas, gdzie niby rozszczepiło się pierwotne *ь-, jь-* w silne (z czego *je-*) i słabe (z czego *j*, wokalizowane w *i*). Mniejsza o to, że to całkiem dowolne kombinacye, rozbijające się choćby o cerkiewną słowiańszczyznę, nic o fantastycznem *jь-* nagłosowem nie wiedzącą, a mianowicie o prastare *ji* i *vъñь* (in eum), ale autor polski wciąga w te kombinacye i słowa, co późnym początkiem, bo zapożyczeniem, jawnie przeciw wszelkim podobnym łamańcom świadczą, np. *izba*, pożyczka 5. czy 6. wieku, co powstała niby z jьstьba (jestba), w gen. plur. jьstъbъ=jsteb, wzglę-

dnie isteh, które to isteh przeniesiono potem i do liczby pojedyńczej niewiedzieć dla czego, skoro różnicę między gen. pl. a resztą przypadków, mgieł i t. p., stale się zachowywa a wyjątkowe *ckadeska* jeszcze niczego nie dowodzi). Skąd wie autor, że *jigła* z jьgьła powstała a nie np. z jigьła (dyftong pierwotny?) i *jemny* niczego nie dowodzi wobec wokalizacyi praes. *jemją*, co nietylko na jemny wpływała; jest nawet inf. *jemati* zam. imati. *I* odpada w nagłosie całkiem dowolnie w językach zachodnich (por. nawet Żakowce = villa Isaac na Spiżu), podobnie jak *i* w nagłosie przystępuje całkiem dowolnie w językach wschodnich. Czy formy *najem*, *przyjemca* (obok *otimca*, *przyimca*, por. *poimacz*), *sjem sejmu*, *odejmie* i t. p. są pierwotne, i o tem wolno bardzo wątpić; *sjem* jest na pewno nowotworem, wobec pierwotnego i regularnego *sъnьmъ*; *odejmę* (dla obimowania r. 1535 Glaber) i pod. są nie lepsze niż *odejdę*, *wejdę*, *zejdę*, którym ich nieregularność na czole wypisana, a które powstały wedle wzoru *otebrać*, *otegnać*, *otekćwie* (i fałszywego *otewróci*) i t. d.; skąd psałterzowe *odidę* (w puł. odgydę) miało by być otydę, nie zrozumiałem — tu wszędzie u autora same dowolności, jak przy tłumaczeniach form *dźwirzy* (*odźwirny* jeszcze u Reja, ależ i *źwirz* jest dawniej częsty a *cyrkiew*, *chrzypt*, *dziś*, są ogólne lub miejscowe), *dyżdże* (prawdopodobnie kakografia prosta) i t. d.: obok fałszywych form *modlitew* i pod., częstych już w XVI w. np. u Skargi, są wręcz im przeciwne *ławk*, *matk*, jeszcze w XVI tu i owdzie. Te to formy, w odmianie męskiej *Krostawc* i t. p. bulli gniezdzieńskiej, są pierwotne; formy *matek*, *Krostawiec* są późniejsze, jak np. *frasunk*, *trunk* odmieniliśmy później we frasunek, trunek albo są oboczne, t. z. jedni mówili *matk*, drudzy *matek*. Na str. 344 i 345, nie uznaje się tego naturalnie, „formy jak *matek* kontynuują oczywiście bezpośrednio postaci bezwzględnie fonetyczne ... nie mamy tu (w formach jak Krostawc) do czynienia z jakiemiś szczególnemi fonetycznemi objawami“; to wyrównania tylko wedle innych przypadków (matka, Krostawca), dla czego? bo „nie mogły mieć dwie zgłoski sąsiednie o b i e słabych jerów (matъkъ Krostawьcь), tylko j e d n a“ (337). Że to mylne, że dwie zgłoski sąsiednie mogły mieć obie słabe jery, dowiedliśmy wyżej i jedyny argument autorski odpada; gdyby *Krostawc*, *matk*, wywołała analogia późniejsza, nie spotkaliśmy by ich w źródle najdawniejszem. Notuję przy tej sposobności znowu, że wszelkie powoływanie za łabszczyzny na świadka przy nieco skomplikowanych procesach

fonetycznych uważam za błąd: kto się załabskiemu np. *zaglü*=zły (zgły) *tari* (trzy) przypatrzy, tylko sceptycznie tę antifonetykę (nie fonetykę) przyjmie. Chociaż więc sam rozwiązałem wiele zagadek załabskich (których Rost i inni badacze nie rozwiązali), unikam powoływania się na język z patologicznemi wyrodnienia oznakami, o wiele bardziej popsuty, niż pruski XVI wieku. Dyktował przecież Niemiec Janiszke słowa załabskie, które jeszcze umiał, Niemcowi, nie mającemu ani wyobrażenia o załabszczyźnie i wychodziło śmieszne quiproquo, np. pytał Niemiec, jak po załabsku Warum? naiwny Janiszke nie zrozumiał tego i odpowiedział: ja chciał (jo cêl, *ch-* stale odrzucają), ale Rost pojął tę jego odpowiedź jako wierne przetłumaczenie owego pytania niemieckiego i odnalazł w niem „jôtje tsêl" t. j. jaki cel!! ależ Załabianin pyta *kaki*, nie *jaki*, a o celu ani słyszał kiedykolwiek.

Dlaczegoż przytaczam to wszystko? Oto na str. 243 powołał autor, przeciw „przedlechickości" czy „pralechickości" (zatrzymałem ten jego fatalny termin) zastępstwa jerów mocnych przez *e*, załabszczyznę na pierwszem miejscu: jej *a* (zamiast silnego jeru) „wskazuje na szerokie *ä*, palatalizacya utrzymała się przed następującą twardą, a więc *pias*, *lian*, *gribiat*, ale plur. *pasai vas pan* (pień) t. j. przed niepalatalną wcześniej rozwinęło się wyraźne *a* i dlatego właśnie palatalizacya utrzymała się albo stała się wyraźną, zaś przed palatalną dłużej trzymało się *ä* i palatalizacya spółgłoski znikła, potem i to *ä* przesunęło się w *a*". W tej fantazyi załabszczyzna nic nie zawiniła. Załabianin mówił jak Polak *pies* (z byle jaką samogłoską), *pśi*; *pasai* ze wstawioną samogłoską jest albo wymysłem Janiszka, nie umiejącego dobrze odmieniać, albo patologicznem wstawieniem *a*, jak w *tari* = trzy, *gasaba* (izba), *gagareica* i *giggareitza* (wszystko to jedno; czytaj *igrica*, z dyftongicznem *i* środkowem), które autor na str. 357 przytacza, ignorując wyraźne ich środkowe *a*, chociaż ono takie same jak w *pasai!* Załabianin mówił *zgły* (bo tylko między stykające się bezpośrednio *z* i *ł* mógł *g* wsunąć), *kto*, *weś wsiego*, *zitni*, *rybnik*, *vokiennik*, *studieniec*; *zaglü*, *katü*, *wis*, *wizde*, *seitine*, *reibinik*, *vakninik*, *staudinatz* źródeł, to tylko zwyrodnienie, lub proste mylki; opierać o nie jakiekolwiek wnioski zakrawa na fantastykę raczej niż na fonetykę. Równej wartości są następne wywody 2—5, już nie z załabskiego wzięte, jakoby np. element wokaliczny w grupach *tγt* i t. d. wskazywał na pierwotne *a*; ależ polskie *gardy* i t. d. poszło z pierwo-

tnego *gerdy*, ocalonego w łużyckiem dolnem (podobny proces odbywa się stale w oczach naszych przy pożyczkach niemieckich, bachmistrz = Bergmeister, folwark, gwarek, garbować, karbować, margiel, wiardunk, wart, żart, -bark z -berg i t d.); brak przegłosu u jerów nie dowodzi również niczego, skoroż twarde brzmienia żadnemu nie ulegały przegłosowi a z odmianek łużyckich i słowackich dla pierwotnego mniemanego *a* również nic się nie da wywieść. Ależ mniejsza o to, może przecież każdy wymyślać brzmienia pierwotne do woli.

Wspominaliśmy wyżej, że wobec niepełności dźwięku oba jery łatwo się krzyżowały; zlały się nawet całkowicie na zachodzie słowiańskim, na wschodzie natomiast, ogarniającym oprócz ruskich i narzecza bułgarskie i słowackie, *obocznośc o: e* utrzymała „pierwotną różnicę jerów“ wbrew autorowi (str. 343); starsza jest oboczność *ъ: ь* morawsko-bułgarsk., u jerów silnych, ale i u słabych, czego fakty w pomnikach przeciw autorowi (str. 338, 339) dowodzą. Żeby natomiast „języki lechickie wogóle dłużej utrzymały słabe jery niż południowe i wschodnie“ (str. 58), znowu szczera fantazya, bo i załabskie *dawoi, tare, sapat* i t. d. zamiast *dwoi, tre, spat* i t. d., tak jak *peiseda, gasaba, tari* i t. d., niczego nie dowodzą; *joze* jest naturalnie *ja że*, nie pierwotne *jazъ*.

Jeszcze kilka szczegółów, z tego jednego rozdziału: str 341 „dawna warstwa zapożyczeń (pruskich) może pochodzić raczej z narzecz pomorsko-kaszubskich niż polskich“ — jakby to cokolwiek rzeczy zmieniło! w VIII—IX wieku czy polskie czy pomorskie, to wszystko jedno. Str. 342 „gdyby się opierać na pol. *gwar, kształt*, toby już w XIII—XIV w. w różnych narzeczach niemieckich nie było wcale słychać pełnogłoski między *g—w, k—sz*, a tymczasem dziś jeszcze utrzymuje się w języku kulturalnym“; ależ w narzeczach niemieckich te *e* brzmiały już w w. XIII—XIV tak słabo, że Czech czy Polak je pomijał. Str. 344: „jeżeli weźmiemy inne stare przykłady, np. Buzesk 1190 albo zawsze *wicher* (Ps. pul.) mimo *wiatr*, i okoliczność, że pospolite jeszcze w w. XVI *frasunk szacunk* są regularne i t. d.“: tego wszystkiego nie zrozumiałem; *wicher*, całkiem prawidłowy, należy do zupełnie odmiennego typu niż równie prawidłowy *wiatr*, tamto litew. wesulys, to litew. wetra; w *buzesk* pisownia starała się oddać zbitkę *żsk* a *frasunk* dowodzi chyba wręcz czegoś przeciwnego t. j. że *Krostawc, matk* jest starsze niż Krostawiec, matek. Do str. 351 dodaj *sirodki* pory, ogólne

w XVI w. u słownikarzy. Na str. 343 miesza autor ze słoworodem głosownię: mówiąc o „odosobnionych wypadkach innej wokalizacyi“ jerów, przytacza „Scirmusine z r. 1146, dziś Trzemeszno“, ależ to są dwa odmienne przyrostki, *-ucha* obok- *-zcha*, *trzemucha* jest jeszcze u Mączyńskiego (r. 1564) obok trzemcha i powtarza się z *u* np. w rosyjskiem (por. *kostrba* obok *kostruba); Łukno* obok *Łękna* taksamo niczego nie dowodzi, jak *keska* (Mączyński) obok *kusy*: różne to stopnie, nie wokalizacya odmienna jednego stopnia; tosamo dotyczy uwag na str. 350 o oboczności przyrostków *ok—zk*, *ot—zt*, co nic z głosownią niema spólnego. Na str. 357 nie zaznaczono, że i w polskiej izbie *i* odpada: *zdebka* Mączyńskiego. Żeby jery słabe wygłosowe mogły kiedykolwiek przejść w mocne, tego złudnego pomysłu mniemane utrzymanie wygłosowego jeru w załabskim *joze* ani w gen. plur. serbskim nie uratuje: o tym późnym a jawnym nowotworze mamy zresztą całą literaturę, por. pracę najnowszą: A. Karlgren, Sur la formation du gén. plur. en Serbe, Archives d'études orientales Lundella 3; krytykę tegoż M. Reszetara w Arch. slav. Philol. 34, 589—91; Sig. Agrell Zur Erklärung der serbo-kroatischen Endung -ā beim Genitiv ral, Lund 1915 (Språkliger uppsatser IV); zagadki tej dotąd n. rozwiązano wcale, jak i żadnej innej podobnej; chwila obecna zaznacza się bowiem w całem językoznawstwie zupełnym niemal zastojem; badania wszelkie kręcą się w kółko, zazwyczaj około tych samych zagadnień i nie postępują naprzód. Próbkę mieliśmy właśnie w omówionym rozdziale o jerach, którego każdy nowy pomysł zupełnie chybiony; trafnie tam tylko to, co odwieczne. Przyczyna tego niedoboru zawsze jedna i ta sama: brak uszanowania faktów, ich ignorowanie, podstawianie własnych wymysłów czy domysłów na miejsce pilnej, nieuprzedzonej obserwacyi zjawisk samych.

II.

Wykazaliśmy, jak dowolnie mówiący brzmieniami się rozrządzają, jak je wstawiają, odrzucają, przestawiają, zmieniają wedle swego widzimisię czy kaprysu, jak stare obok nowych zatrzymują trafem, jak psychofonetyk próżno się biedzi, to wszystko naginać do zasad niewzruszonych, jak osiąga cel swój tylko nieuwzględnianiem jednego szczegółu a zbytniem wynoszeniem drugiego. Tożsamo co w głosowni, spostrzegamy i w innych działach;

przejdźmy, aby fakt znany powszechnie stwierdzić w tym związku ponownie, do podobnych objawów morfologicznych i ortograficznych, co nieraz razem chodzą.

Tak np. odmieniamy grzebień: grzebienia, podobnie grzybień, jęczmień, jeleń, kamień, korzeń, krzemień, płomień, rzemień, strumień, strżeń (rdzeń, drzeń), ale takie samiutkie stopień słopień lub sążeń odmieniamy stopnia, słopnia, sążnia, zamiast poprawnego stopienia, słopienia (w Bibl. Zofii), sążenia (a raczej siążenia, por. siągi obok sągów); mówimy fałszywie sążnisty, chociaż jeszcze Jabłonowski w Bajkach pisał dobrze *sążenisty*; w Kronice Bielskiego czytamy „trzysta *sążeni* albo *słopniow*, na dłuż *słopniow* sto“, w lustracyach starostwa rateńskiego z lat 1509—1512 czytamy jeszcze „50 *sązon*“ i „50 *sążenyow*“; w lustracyach z r. 1565 i 1566, halickich i przemyskich, czytamy *szążeni cztery* i *po cztery szążnie, szażon polpięta, populsziodma szażenia, siedm szażeni, szażen pulszosta, szażniow*: wszystko u jednego pisarza w jednym roku! A przecież brzmienie *sążnia* twardsze niż np. *kamnia, rzemnia*, jak Rosyanin mówi; mimo to dał się język skusić analogii *dnia, września* i t. d., ale w tem właśnie kaprysi, że tylko przy tych paru rzeczownikach, bynajmniej nie wszędzie, tak sobie postąpił. Podobnie u Czechów i Rosyan.

Nazwałem odmianę *Lutra* i t. d. „chłopską“ (polscy Luteranie w XVI w. *Lutera* i t. d. odmieniali) i znowu się na mnie oburzono: „język polski grymaśnik i t. d. objawia się zdumionym oczom naszym jeszcze jako chłop niecywilizowany“; zamiast taniego oburzenia należało wykazać, żem się pomylił. Dlaczegoż odmieniamy, *harmider, eter* i t. d. — *harmideru, eteru*, nie wyrzucamy *e*, chociaż takie same, jak w *Luter?* wiek XVII odmieniał też harmidru, a chłop odmieniałby *etru*, gdyby go znał. Nie śni się Rosyaninowi, obcinać Gegelja (jak my Hegla obcięli), Liutera i t. d., chociaż wedle swego języka miałby do tego toż, co my, prawo. I Czesi nie bardziej od nas konsekwentni; odmieniają Kremer Kremra, mówią i piszą Šnajdr, z Anzeigru (my z Anzeigera), Wertra (Wertera), Schleiermachra, Klingra, Grilparzra, Pinskra, ale nie Lutra(!!) ani Schillra! przecież jedno takie ładne jak i drugie. We Lwowie chodziliśmy do kawiarni do Schneidra, ależ tej formy jako rubasznej („chłopskiej“), nie używaliśmy, mówiąc o Schneiderach. A jak się odmienia Zuber (nazwisko przed kiku laty dla afery morganatycznej głośne); czy Zubra czy Zubera? Jezuita wi-

leński pisał satyrę r. 1642 na Lutermachra, nie Lutermachera; słyszałem na wsi *u Majra* a zawsze tylko *Majrowa* (nigdy Majerowa), ale polskie kobiety w Berlinie pytały znowu tylko o *Vermitera*, nie o *Vermitra*. Jak odmienia się belfer? czy belfrować czy belferować? Pierwszą Justynę Karpińskiego nazywają jedni Brössłówną, drudzy Brösselówną. I tak w nieskończoność. W Krakowie spalili Weiglowę, ale Worcel (niemieckie Wurzel), odmieniają w nazwie rodziny litewskiej Worcela (pisząc je nawet przez podwójne *ll!*).

Właśnie co do imion osobowych i miejscowych różne popłacają mody t. j. kaprysy. Wiek XVI odmieniał jeszcze imię Kościen, gen. Kos(t)na, pannę Kosnównę pojął więc Rej za żonę. Ale już wiek XVII inaczej postępował i zabraniał odmiany imienia Kocieł, Kotła, uczył odmiany Kocieła; imienia Gołąb nie odmieniamy nigdy, i słusznie mimo biadań w Języku Polskim II 21, Gołębia i t. d., lecz Gołąba, pani Gołąbowa, i żadne argumenty nas o mylności tego widocznego kaprysu nie przekonają. Taksamo postępują Czesi od wieków z nazwą największego Czecha, Jana Husa, chociaż jedynie poprawna forma, Husi, również wieki przetrwała, szczególnie u braci czeskich. A skoro mowa o odmianie kapryśnej nazw nawet własnych, dorzućmyż dalsze słówko i o odmianie nazw obcych, pełnej najdzikszych kaprysów. Jak odmieniać Rousseau? Wszelka próba jego odmiany, to tylko nonsens; przecież nie odmieniamy np. Bordeaux, nawet Monako nie odmieniają (i bardzo słusznie); mamy i inne obce nieodmienne słowa, np. na *-um*, indywiduum, muzeum, gimnazyum, dalej bordo, kuba, panama, więc dajmyż i Rousseau spokój. Wiek XVIII, i słusznie, o wiele mniej był skory do odmiany imion obcych, niż nasz (por. np. Monitora Bohomolcowego pod tym względem); Rosyanie nie odmieniają wcale Goethe, Heine lub Szewczenko („dzieła Szewczeńki“ są u nich „soczinienija Szewczenko“); my tylko tworzymy *Rousseau'a* i tym podobne dziwolągi, zamiast nie tykać nazwiska obcego; „u Goethe“, „w Goethe“ jest nierównie poprawniejsze niż „u Goethego“, „w Goethem“. Podobna odmiana zdaje się nam całkiem naturalną, ależ to ułuda; Czech np. odmienia Goetha Goethovi, Heinovi, Boernovi, Lauba, Laubovi i t. d., a Rosyanin ich wcale nie odmienia, a przecież u nich i u nas równie silne poczucie odmienności form. Z tem naszem poczuciem nie możemy się nieraz chwalić; używają u nas przecież (nawet w Warszawie) takich obrzydliwości, jak

Gorkija, gdy żadnemu Rosyaninowi dotąd ani się przyśniło powiewiedzieć np. Słowackija; odmiana „Tołstoja“ i t. d., (dlaczegoż nie Dołgorukija, Trubieckija i t. d.?) również obrzydliwa. A jak się u nas pastwią nad Comte: przecież czytaliśmy: *w Comte'cie*, przypominające dawne *w punkt'cie* i t. p. Tych kilka uwag wystarczy na dowód, jakie tu dla kaprysów szerokie pole; wykazaliśmy również, że formy *Lutra* i *Hegla* mimo oburzenia recenzenta są chłopskiego a nie cywilizowanego początku, bo z imionami obcemi poczynają sobie jak z słowami własnemi, co chłopu wybaczyć można. Wiem dobrze, że się np. *lagier* już w XVI w. odmieniał *lagru*, ale mimoto wiem, że Kremer Kremerem, Luter Luterem a Hegel Hegelem zostać winni, gdyby nie nasze widzimisię czy kaprys. Mógłby mi jednak czytelnik zarzucić, że sam kapryszę, skoro bronię przeciw gramatyce i logice odmiany Gołąba, Kościela i t. p., albo jeżeli potępiam jako obrzydliwą odmianę Tołstoja, Gorkija i t. d., gdy ją (przynajmniej Tołstoja) usus tyrannus już uświęcił t. j. ostateczna instancya językowa to uznała. Uważam, że jak indywiduum ma prawo do swej fotografii (niewolno jej wbrew woli jego wywieszać), podobnie i imię własne ma pewne prawo nietykalności i wyłamuje się przez to z normy powszechnej; dlatego odmieniam Lutera, Hegela, Gołąba, Kościela, nie odmieniam Rousseau, Comte; odmieniam Szewczeńkę wedle Kościuszki; jeżeli napiszę dzieje literatury rosyjskiej, to będę prawił o Tołstym, o poglądzie Tołstego na świat, o Tołstowskiej prawdomówności, o Tołstowcach, nie dbając o Tołstoja, Tołstojowców i tych, coby ich bronili, boć nie wypada nam nazwisk słowiańskich odmieniać wedle modły niemieckiej czy angielskiej.

Wróćmyż do tematów rodzinnych. Posiadamy do dziś odmianę osnów żeńskich na *-i*; rozszerzyliśmy ją nawet na tematy męskie, jak żołędź, kradzież i t. p., i na liczne na *-ja*; łodzia (nazwa herbu; miasta; czółna), pościela, kieszenia, łża, pieczenia, klacza (jeszcze w wieku XVII tylko tak), karmia, wonia, tonia i i., przeszły w języku nowszym na łódź (już w r. 1615!), pieczeń, kieszeń, karm, pościel, klacz i t. d. Nom. acc. plur. tych osnów na *-i* brzmiał w staropolskim tylko na *-i;* formy jak *łodzie, łże, karmie,* które przeciw temu Kalina I, str. 216 i 222 przytacza, nie należą tu wcale, są prawidłowe do *łodzia, łża, karmia*. Dopiero po anarchii saskiej, umysłowej jak językowej, pojawiają się formy fałszywe na *-ie*, ślicznostki takie same, jak *musiemy, cierpiemy. Mu-*

siemy wyrugowaliśmy z pisma (bynajmniej nie z mowy! *cierpiemy* można słyszeć, taksamo jak *krzyczemy*), ale nie zdobyliśmy się na podobną odwagę cywilną wobec *twarze* czy *wsie*. O konsekwencyi jakiejś niema naturalnie mowy, są tylko kaprysy; mówimy przecież *wiadomości* (i tak liczne na *-ści*; jedyny kapryśny Słowacki *okropności* niewiem czy nie dla żartu wypisywał), *wieści*, *myszy* (czy *mysze*? te są w XVIII w. naturalnie), *wszy* (ale dla konsekwencyi naturalnie *roskosze!*), nawet *wsi* jeszcze istnieją; dalej *drzwi*, *brwi* (ale *cerkwie*, jako forma pierwotna?), *rzeczy* (ale *zdobycze!*) i t. d. Jednem słowem, chaos t. j. kaprys. Wyrzuciliśmy przecież inne piękności saskie, owe np. gen. *komisyów wsiów* (już około r. 1600 protestował przeciwko *wsiów* i *ichmościów* wojewoda Jan Ostroróg); *pchłów* zostało w mowie potocznej, i nie widzę najmniejszej przyczyny, dlaczegoby nie żądać na piśmie (a tylko o pismo chodzi; mówić niech mówią, jak się im żywnie podoba) form poprawnych.

Nie byłoby naturalnie mowy o kaprysie, gdybyśmy utracili odmianę na *-i* lub gdybyż przynajmniej nom. na *-ie* (wedle *dusze*) tak już przeważał, że poprawne na *-i* tylkoby w wyjątkach ocalały. Ależ tak nie jest; od półtora wieku już waha się język między jedną a drugą formą, nie zdecyduje się na nic t. j. kaprysi. I otóż właśnie jest zadaniem gramatyka, kaprysom przynajmniej na piśmie kres jakiś założyć, regułę ustalić, nie dozwolić szerzenia błędów. Bo niedługo czekać, a zaczną pisać i *powieście* (na Litwie dawno tak mówią i piszą a słyszeć to można i gdzie indziej) i jeżeli wolno gramatykowi nakazywać np. pisownię *próchno, brózdzić;* formy *musimy, cierpimy,* nie *cierpiemy*; *pcheł, wsi*, nie *pchłów wsiów; tę panią,* nie *tą panię* i t. d., to nie widzę najmniejszej przyczyny, dlaczegoby niemiał nakazywać używania w piśmie form jedynie poprawnych: *wsi, twarzy, roskoszy, zdobyczy, powieści* t. j. przeprowadzenia stałej reguły zamiast dowolnego kaprysu — czy językowi tak do twarzy z anarchią i kaprysami, żeby koniecznie je pielęgnować? Mnie się zdaje, że zadanie gramatyki praktycznej inne, że ona nietylko ślepo regestruje to, co jest, ale i uczy, poleca, nakazuje, jak powinno być, bo od czego szkoła? Jeżeli mogła nam gramatyka narzucić fałszywe reguły (dobrem dzieckiem) i fałszywą pisownię (komedya), dlaczegożby nie śmiała nakłaniać do poprawnych? A oto inny kaprys na poły ortograficzny znowu; kiedy pisać *w, z*, a kiedy *we, ze*? Przecież nie tak dawno czytałem

w Poradniku językowym horrendum, że właściwie należałoby mówić i pisać *we wodzie, we Warszawie*! Nie przeczę, że w niedbałej wymowie można się z takimi dziwolągami spotykać, ależ właśnie gramatyka od tego, aby dziwolągom broniła przystępu, aby stała na straży poprawności językowej. Możliwe jest tylko w wodzie, w Warszawie, z strachem, z stołem (dawne rękopisy stale a pierwsze druki nieraz piszą te podwójne *ww, zz, ss* przez jedno *w, z, s*); żołnierze rosyjscy tworzyli nawet nazwę Arszawa, bo dzielili jedyne *wwarszawie*, co słyszeli, mylnie na *w-arszawie*. Więc może uczeń czy zecer wymagać od gramatyka, żeby podał mu zasadę, którą stosować winien na piśmie; wymowa to rzecz obojętna, przecież żaden kulturalny język nie pisze się tak, jak się wymawia; to tylko u Eskimosów czy u Botokudów tak piszą, jak wymawiają, albo u ludów, których literatura z przeszłością zerwała, bo jej w przeszłości właściwie nie było. Pierwotnej zasady już nie można przeprowadzić, zaszlibyśmy za daleko w dzieje i stosunki dawne dziś nam zupełnie obce; już utarły się fałszywe formy *w której* (od XV wieku!), *w złem, z którego* i t. p. Mimoto można wątpiącym niegramatykom podać pewną wskazówkę dla pisma: ponieważ piszemy *w strachu*, należy pisać i *z strachu*; ponieważ piszemy *z wolą*, należy pisać i *w woli* t. z. przyzwyczaić się do stosowania pisowni *w* wedle pisowni *z* i na odwrót. Gdziekolwiek odczuwamy złożenia *z w-, z-*, przed niemi należałoby zawsze pisać *we, ze*, a więc: *we zbiorach, we złożeniu, we składzie, ze wnętrznym* (mówimy przecież *zewnątrz*, nie *zwnątrz!*), *ze wzięciem* i t. d., chociaż usus tyrannus przewiódł już *w składzie, w złożeniu* i t. p. A i tak już grzeszymy przeciw logice i historyi, pisząc te *we, ze* jak i *nademną, podemną*, oddzielnie (*we mnie, we Lwowie* i t. d.), chociaż to *e* tylko w obrębie jednego i tego samego słowa powstać mogło. Otóż jak nie wymagamy pisowni welwowie (czy weLwowie), tak zadowalamy się i ustępstwami na modłę: *w którym, z którego*, nawet *z wtorku* i t. p. a mimoto, mimo wszelkich protestów, pewną zasadę ujęliśmy jako tako i praktyce piśmiennej ją poleciliśmy i polecamy, usuwając tak anarchię językową, przez innych tak gorąco popieraną.

W tej praktyce piśmiennej (oddzielamy ją jak najwyraźniej od ustnej) przedstawia się zasada tak, że należy pisać (nie mówić!) *z swego*, nie *ze swego*, wedle *w swoim; w Francyi, w wodzie*, nie *we Francyi, we wodzie, z Francyi, z wody; w filozofii — z filozofią;*

: *sfer* — *w sferach: w Warszawie* — *z Warszawy;* jeżeli w satyrze chłopskiej z r 1771. por. I. Chrzanowski. Z dziejów satyry i t. d. str. 8: „nie takby się działo We Warszawie i szemrań więcejby powstało“, to jest to wyjątkowa forma chłopska, zresztą czytamy tam *w Warszawie* na czterech innych miejscach. Zwalczając zaś zbyteczne *we, ze*, bronimy innej zasady: nie mnożyć liter. Po co pisać *bioder* (formę tę poleca wyraźnie Słownik ortograficzny Art. Passendorfera), wiater i t. p.? — poecie dla miary wierszowej wolno to naturalnie i w wymawianiu to ujść może, ale na piśmie to wcale zbędne (nie mówiąc o tem, że *e* tu fałszywe); piszmyż chyba i amfiteater, teater. Taksamo ma się rzecz z gen. plur. humoresek, arabesek, fresek, bitew, modlitew i t. p., tem bardziej, że w innych razach uprawnione nawet *e* wyrzucamy, *walk, kresk* i i., chociaż poprawne jest walek, kresek, jak ławek, córek, matek i t. p. Otóż i tu pisownia i mowa kapryszą.

Ciekawy też inny kaprys, w odmianie przymiotników tym razem. Nieraz nieodróżniamy u nich nom. plur. masc. od nom. sing. a więc *głupi, tani, trzeźwi, sini, tegoroczni, zwierzchni, starszy, boży, duży, domacy, wieszczy* były lub są jednym i drugim, i nikomu to nigdy nie wadziło; prawda, że dawny sing. *trzeźwi* (zawsze *po trzeźwiu* np.), *sini, zwierzchni* i t. d. dziś zastąpiono trzeźwym, sinym. Mówimy więc *boży ludzie* jak *boży człowiek*, nawet *suchy ludzie* jak *suchy człowiek* (słownik Passendorfera podaje *susi* jak *cisi, głusi), wieszczy poeci* jak *wieszczy poeta;* natomiast rozróżniamy *starszy człowiek* i *starsi ludzie*, domagając się koniecznie tego *i*, którego braku przy *boży* wcale nie odczuwamy. Język dawniejszy, nieco konsekwentniejszy, próbował nawet form jak *duźi*, ale te nie przyjęły się; podobnie u rzeczowników dawniejsze *mniszy, włoszy* ustąpiło nowszym *mnisi, włosi*, wedle tego i *cisi* zamiast *ciszy*. I tu, więc niekonsekwencya, kaprys; natomiast nie jest bynajmniej kaprysem *słudzy* lub *sędziowie* od sługa i sędzia. Za przymiotnikami poszły zaimki *nasi, insi*, formy w staropolskiem przeważnie niesłychane jeszcze t. j. w w. XVI i XVII.

Zaprzeczy temu naturalnie, kto dawnych autorów zna tylko z nowszych przedruków, bo ten wykaże formy jak *insi starsi* już w w. XVI, np. w „Napomnieniu ku zgodzie“ Stanisława Łaskiego r. 1545, str. 12 przedruku *nasi przodkowie*, str. 15 *starsi Polacy*, ale w oryginale jest wyraźnie *nassy, starssy (ss=sz*, przeciw czemu słusznie Jan Ostroróg robił uwagi). W Kiermaszu wieśniackim z po-

czątku XVII w. czytamy u tegoż wydawcy str. 31 „iż *nasi*... odbywają“, w oryginale *naszy*; przedruk roi się od mylek, nawet takich „kozieł twardy do jedzenia“, zamiast „do dojenia“, albo „gróbci przyjaciel“ zamiast „gruntci przyjaciel“. Taksamo należy niedowierzać tekstowi Gadek Andrzeja z Kobylina 1535, gdzie czytamy w przedruku nowe *-si* obok i zamiast istotnego *-szy*, np. str. 75 *ludzie... zdrowsi bywają niż tłustobrzusi* obok pierwotnego *-szy*, np. ludzie... *dowcipniejszy* str. 3, *suszy* kilkakrotnie i i. W trzech dyalogach niby Rejowych, około r. 1548, str. 17 przedruku, co za chował „dawne formy językowe, pisownię zaś zmienił na nowoczesną“, „*mnisi, opaci, prałaci*“, a str. 101 *też ci wasi nabredzili*. W tem wydaniu również pomieszano w transkrypcyi *c* i *cz* jak *i* i *y*, np. *źle bić się, tknąć i lichtarza Nie tak tego czarza*, zamiast *Źle być się tknąć i lichtarza, Nie tak tego carza* (cara,; *świeczki* str. 21, byłoby w pisowni poprawnej *świecki;* co tkwi za *dzióry* str. 27? W Proteuszu z r. 1564 w. 1045 *Włoszy* (forma zapewniona rymem: *rozkoszy;* por. rymy *w ciszy — mniszy* Kalendarz wieczny str. 18); w listach Orzechowskiego 1567 str. 508 *mniszy;* wątpię jednak, czy częste *w Polsce* tamże z pierwodrukiem się zgadza Podobnie czytamy „*człowieka niezbędnego*“ w przedruku „Fortuny różności“ z r. 1522, chociaż ten *niezbędny* dopiero przy końcu XVIII w. się urodził, w r. 1522 istniał tylko *niezbedny*, a jeżeli nawet dzisiejszy kopista *niezbednego* trafnie położy, to go korektor *niezbędnym* święcie zastąpi; H. Morsztyn pisał tylko o *niezbednej* (bezecnej) *miłości*, w przedruku tytułu w Pamiętniku Literackim XI, 24, *niezbędnej*.

Cóż jest w oryginale owego dyalogu królewieckiego? Nie *mniszy, waszy*, boćby tego wydawca nie był tak odmienił; więc raczej *wassi, mnissi* lub *mnisi, wasi* z długim *s*, ależ to należy czytać *mniszy, waszy*, por. np. pieśń Lazarzową z r. 1556 (Pamiętnik Literacki IV, 418): Smiluy sie nademną Boże Insiemi w tem nie pomoże = inszyć mi; nasze, *wasi* i t. d., gdyby wtedy istniały, drukowanoby *waśi*, ale takich form nikt dotąd nie przytoczył. Więc np. jeszcze u Kochowskiego lyricorum 1674, 318 czytamy: Poetowie polscy *świeższy* i *dawniejszy* i t. d., albo w eklodze Tymatas z r. 1574 rymują *przed czasy: skotarcy naszy* (por. tamże rym *ku kokoszy: pod niebiosy)* i t. d. Otóż w staropolszczyźnie form *nasi* i t. p. wcale nie było; więc np. w podobiźnie Figlików Rejowych czytamy tylko *Wałaszy, naszy Polacy, mniszy, inszy narodowie*,

chcecie mędrszy być; Wtargnienie w moskiewski kraj 1568 r.: *starszy waszy* po turmach na Moskwi pognili, *mniszy*; A. Władisławiusza krotofile 1609 *stárszy nászy* chwalą i t. d.: pisownia chwiejna myli pozornie, np. *inszi kędy* są Pamiątka etc. Łopeskiego r. 1639, ale u Witkowskiego, Poseł etc. 1603 r., *inszy* funduszow nie maią i t. d. Nadmienię mimochodem, że staropolszczyzna jest dla mnie polszczyzna lat 1500—1763; co ją poprzedza, jest polszczyzną średniowieczną, co następuje, nową; niema jednak między niemi walniejszej różnicy, oprócz chronologicznej; język od Bogurodzicy do dziś tak mało się odmienił, iż termin staropolski zupełnie coś innego wyraża niż staroangielski, starofrancuski i t. p.

Twierdziłem dalej, że kaprys zastąpił poprawną pisownię *oguł, ogułem*, mylną *ogół ogółem; ogulny* pisano jeszcze w broszurach sejmu czteroletniego a dzisiejsi ich wydawcy dodają wykrzykniki w przedrukach do formy jedynie poprawnej; *ogołem* znalazłem jednak już i w postyli Wujkowej np. *ogołem* absolute, *ogołem* (t. j. pobieżnie) *rzecz wysłyszeć* i t. d. (raz jest *ogułem*). Powtórzono to za mną w Języku Polskim I, 139—142; nie wymieniono tam najciekawszych form, mianowicie z „Propozycyi“ Powodowskiego r. 1595 stałego *ogulny*, i wyrażono całkiem płonny domysł („że słowo jest może obcego pochodzenia“!!), a dodano jeszcze mylniej: „zastanawia wcześnie w polskiem występująca pisownia przez *ó*, bo znowu to tak ni ztąd ni zowąd się nie dzieje“. Otóż właśnie bierze się *ó* obok *u* „tak ni ztąd ni zowąd“, bo *ogurek* piszą już ogólnie w XVI w. przez *ó*, chociaż *Gurke* i t. d. myłki dowodzi jawnej. W „pierwszym“ druku polskim, w Marcholcie 1521, czytamy (na fotografii) *obow*, ale poprawna forma *obuw, obuwie*, przetrwała do dziś, choć *obów* mają i psałterze i biblia i Leopolita i t. d.; przyrostek jest *-vъ*, jak w *vьr-vъ, bьr-vъ* „birzwno“ (co nic niema do czynienia z brwią; od *birzwna birzwnica*, w inwentarzu zamku skalskiego i kamienieckiego z r. 1494 „vas byrzwyenycza alias po polsku czwarthka“, „byrzvyenicze seu beczulky“ — niema w Słowniku Warsz.). Odwrotnie piszą w tejże rewizyi obok „globi *kulky*“ i „*kolky* seu glothy“ (do „taraśnic“ kamiennych) a już w dokumentach XV w. roi się od fałszywej pisowni Góry (i nazw pochodnych) przez *u;* najstaranniejsze druki, np. Łazarzowe, *pół-* w złożeniach piszą zawsze przez *u* (mylny tegoż wywód w Encyklopedyi II, 399), *pułbotki, w pułmilu;* natomiast za nasze *buty, nuty, druty*, i t. p. druki wieku XVI i XVII dają poprawne *boty,*

noty, głosować i t. p.; nie mówię wcale o *ślosarzach, kloskach* i t. d. Wszelkie więc próby łączenia *ogułu*, co od *guliti* pochodzi, por. co do znaczenia nasze krążyć i krąg. — ze *zgoła* w Jęz. Pol. I. 141, powtarzają tylko błąd Lindego a przed nim może już i Wujka; małoruskie *zahałom* należy do całkiem innej osnowy (gal.). O pruchnie, bruzdach i podobnych kaprysach pisowni, nie warto i wspominać; naturalnie i one, jak *tcarze*, jak każda inna anarchia znajdą obrońców gorliwych i wymownych, jako cechy nieskończonego naszego postępu ad astra.

Inna naszej ortografii bolączka, to wymiana *h* i *ch;* nie wiemy nieraz, jak pisać, a dawniej gdy ortografii nie uczono, było jeszcze gorzej; więc pisali *Herubimy* zamiast *Cherubimów* a *chardy* zamiast *hardy*. Piszemy dziś np i od XVIII wieku *harmider*, ale r. 1605 daje *charmider* (w Zbylitowskiego P. „Schadzce ziemiańskiej"; w przedruku naturalnie fałszywe *harmider*), i potwierdza znakomicie mój wywód tego słowa (z *charamidere*), który nazwano w Jęz Pol. I. 107 „bezpodstawnym", chociaż całkiem bezpodstawnemi są tylko tamtejsze domysły persko- tatarsko- małoruskie, jakem to w Zeitschr. f. Vgl. Sprachf. 46. str. 125 wykazał. I mimowoli nasuwa się przypuszczenie, że może niejedno inne *h* nasze jest tylko „kaprysem", że kryje się za nim *ch*; np. czy nasze *huk*, które Miklosich pożyczką małoruską(!) ochrzcił, nie jest chukiem = fukiem (*ch* i *f* wymieniają się w polszczyźnie stale)? por. *fuczeć* = *huczeć*; czy nasz *hałas* nie jest właściwie chałasem i z *chałastrą* (pisaną i *hałastra*) nie zostaje w związku? obu słów dotąd nie wyjaśniono; żeby hałas był rusyzmem, to bajka wierutna. Huk jednak znają i inne języki słowiańskie, więc *h* jego będzie raczej pierwotnem; *fuczeć* dziś nie znamy, ale w XVI w. było ogólnem; jest u M. Bielskiego i i.; rzeczownik *fuki* zato utrzymał się.

W słownictwie kaprysów o wiele więcej; tu niestety popłaca zasada, którą tak wyraziłem: „język rzuca stare a dobre, a przyczepia skądsiś coś innego i łata". Oburzono się „a więc ludzie mówiący są nietylko już grymaśnikami, ale dalibóg idyotami". Wykrzyknik jak zawsze wykrzyknikiem, ale fakt faktem. Bo jak inaczej nazwać taki proces, powtarzający się u nas ciągle: mieliśmy stary i dobry wyraz, rodzimy, słowiański, aryjski nawet, np. *oje;* zachował go zgermanizowany Śląsk, sami zaś rzuciliśmy go i załatali *dyszlą* (a później *dyszlem*), ni stąd ni zowąd, bez sensu najmniejszego, dla prostego małpiarstwa cudzej mowy! Czyż to nie

kaprys? boć całkiem co innego przejąć z rzeczą samą obcą i jej nazwę obcą, ale brać obce słowa, stroić się, gorzej niż owa wrona, cudzemi, znacznie brzydszemi piórami a rzucać własne, wiele piękniejsze, bardzo słusznie recenzent o idyotach prawi, tylko w czem ja tu zawinił? czy żem prawdę powiedział?

Jaki język kapryśny czy grymaśny, wykażę na innym fakcie podobnym. Chodzi o ruskie *sioło*, przejęte jak setki obcych słów bez najmniejszej potrzeby czy przyczyny (a w związku z niem urobienia *sielanka*, *sieluszka*). Jakiż rzeczownik towarzyszył pierwotnie naszym miejscowym nazwom dzierżawczym rodzaju nijakiego? Liczba tych nazw znacznie od XVI wieku zmalała, Rypino i t. d. zastąpił Rypin i t. d., ale spisy dawniejsze (Łaski, Długosz, akty) pierwotne neutra zachowały masami. Otóż do takiego Rypino, Golejowo i t. d., należało pierwotne *siodło* (w dokumencie granicznym biskupstwa myszeńskiego z r. 1240 *cethla* t. j. siodło, dodaje się do nazw jeszcze kilkakrotnie, co u nas zaginęło wcześniej); stąd *siodłak* chłop. *przysiódłki*, w aktach XV w.; teto *przysiódłki* ułaciniła sobie wymowa w *przysiółki* i dorobiła nowy nom. *przysiółek* (por. przysłówek i t. p.); przymiotnik *sielski* z *siedlski*. Prapolskie *przysiółek* i *sielski* ułatwiły znowu pożyczkę ruskiego *seła*, w w. XVI, gdyż przed w. XVI nie spotykamy się nigdzie z siołem i wyraźnie i słusznie Seklucyan sioło ruskiem słowem nazwał. A więc nie jest *sioło* słowem polskiem, chociaż *przysiółek* i *sielski* pozornie z niego powstałe są szczeropolskie! Zestawiano stale cerkiewne *seło* z łac. *solum* na podstawie polskiego *sioła* właśnie; lecz niema żadnego polskiego *sioła*, było tylko *siodło*, toć i *seło* nie=solum, lecz=sedło, siodło. Wspomnieliśmy właśnie siodłaka; Linde zrobił z tego „Sattelpferd“ w wierszu z Biesiad rozkosznych Baltyzera:

> Pan brát práwie z mágierska sobie száty spráwił,
> Ale dla nich nieborak śiodłaká zastawił

a powtórzył to za nim Słownik Warszawski, ależ siodłak znaczy kmiecia, nie konia!, por. M. Bielski, Rozmowa dwu baranów, w. 744, Na włoski adamaszek, kmiotka nie zastawił, albo u Reja, Rozprawa w. 1627. „aż musi wleść w regestr chłopek“; siodłakowie byli, pisze Trepka w Księdze Chamów str. 477 t. j. chłopi i t. d. Pod wpływem szczeropolskiego *przysiółka* i *sielskiego* i ruskie *seło* przyjęło brzmienie czysto polskie *sioło*: *sielanka* zresztą i *sieluszki* istniały tylko u pisarzy czerwonoruskich, Simonidesa,

Zimorowica i i. Nawet na południu słowiańskiem *sedlo* upornie się trzyma: Starosedlo nazywała się do niedawna wieś w Goryeyi, Zedlach jest w Tyrolu, w górnej Styryi Selztal nazywa się r. 1289 Cedlize a w Karyntyi jest kilka Zedl; formy *selo* wcale tu niema i nie było. U nas więc *siodło*, jak i u Czechów *sedlo* (przymiotnik i t. d. *selský* z *sedlský* i t. d., dem. *selce* z *sedlce*), wyszły z używania, może dlatego, że bróździło słowo innej formacyi, lecz równobrzmiące *siodło sedlo* końskie (*sedzlo*, może i niem. Sattel stąd zapożyczono, choć Falk-Torp innego zdania o tem), ale po siodle = wsi pełno jeszcze u nas śladów w nomenklaturze topograficznej Długosiodło istnieje do dziś na Mazowszu; Siedlce i Siedlec — jest ich kilka a jeszcze więcej jest Siedlisk i Siedliszcz (= Ziedeleist w Starej Marchii i t. d.); akty XIV w. dają i przysiodlki, por. Ks. St. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidyecezyi Gnieźnieńskiej, Poznań 1914, str. 275, 264 i i. Natomiast przeczymy jakiemukolwiek związkowi między goc. *salithvôs* a cerk. *selitva* 'mieszkanie', choć oba słowa to samo oznaczają a brzmią identycznie, i stale je też utożsamiano, złuda to dla ucha i nic więcej; powtarza ją Falk Torp, wierząc jeszcze w pierwotność niepierwotnej formy *seło*. *Siodłak* 'chłop' żył u nas na dobre jeszcze w XVI w. spotykamy się z nim w Wieszczbie tureckich obrzezańców z r. 1548, z *siodłacturem* chłopstwem w tłumaczeniu Crescentyna (domow siodłaczskich), *siodłaczka* rustica w słowniczkach XVI w. i t. d.

Kaprysy przewodzą i w słoworodzie. Pomijam takie sztuczne *tany* lub poznańskie *firany*, dorobione u nas dopiero do *tańców* i *firanek* pierwotnych (podobnie *bura*, *wyga*, *laga* i t. d. nie starsze niż *burczeć*, *wyżeł*, *laska*, lecz odwrotnie), ale są rzeczy o wiele ciekawsze. Np. istnieje co najmniej od początku XVI wieku *najdować* (*znajdywać*, *wynajdywać*, później), tak niemożliwe jakby jakie zbędować zamiast zbywać. Używa się wyłącznie w znaczeniu przenośnem znaleść; niemożna np. zamiast nachodzić kogoś (molestować), powiedzieć najdować go. Zkąd się wzięło? przecież niema żadnego idować, wiodować, niosować do idę, wiodę, niosę. Otóż powiedziano *najdować* do *najdę* wedle modły *najmować* do *najmę*; podobnie ujmować, z(d)ejmować, wyjmować, przyjmować i t. d. do ujmę i t. d.; niemaż tylko wezmować, zaraz zobaczymy, dlaczego. Lecz znowu skąd poszło samo *najmować*, przecież ono równie niemożliwe jak *najdywać*? Do *najmę*, *podejmę* i t. d. byłyż

częstotliwe *podimać* (jeszcze w XVII wieku tak), *naimać*, *wzimać* i t. d. Tu pobróżdziły denominatiwa od rzeczowników *najem*, *zajem*, *sjem*, *przyjem*, prawidłowe zupełnie *najmować*, *zajmować*, *sejmować*, *przyjmować*, co zajęły miejsce owych deverbatiwów pierwotnych *naimać* i t. d.; dlatego niema też *wezmować*, boć nie było takiego rzeczownika. Takimi to manowcami doszedł język i do *najdować* zamiast i obok *nachodzić*. Nie zataję jednak, że do *wynajdę* nawet urabiano part. praet. pass., np. w tłumaczeniu A. Wolana przez St. Dubingowicza r. 1606: nie ledáiákie lekárstwo ku záhámowániu iest *wynáydźione*, są przeto *wynáydźione* prawa, i tak nieraz, nawet *wynaydowane*; Kalina tych form nie zapisał, ale jest ich kilka u Lindego, *znajdzieni* u Kuligowskiego i Leszczyńskiego może dla rymu dobrani; język Leszczyńskiego, nieraz zresztą wcale niepoprawny, ma i *znajdł!*; *wynajdziony* jest i w prozie pisarza ruskiego (Examen weryfikacyey.. *wynajdziciel* nawet u Leopolity. W języku rosyjskim *obojdion*, *najdion* są całkiem zwykłe, por. białoruskie *dadzenyj*. Naturalnie i kaszubszczyzna nie pozostaje w tyle, *jes jidzono* = ist gegangen i t. p. Z pomiędzy wszystkich złożeń czasownika jąć, aby i o tem wspomnieć, *wezmę* z weźmę, całkiem się wyodrębniło; odejmę, najmę i t. d. mają pełną jotę, której niema już i śladu *wezmę* albo jak inni mówią *wezną* i jak do *kradnę*, *padnę*, należy infinitiv *kraść paść*, tak i do *wezmę*, *wziąść*. Rzecz to błaha; ten kaprys językowy nie byłby wart i wspomnienia, gdyby nie psychofonetyka, co *wziąść* objaśnia (Materyały i Prace V, str. 222 i 223), jako powstałe pod wpływem słowa — *grząść* i „bliższego pokrewieństwa elementów fonetycznych", chociaż bardzo łatwo być może, że ten kto pierwszy *wziąść* powiedział, słowa *grząść* w życiu ani słyszał; *pnę-piąć*, *mnę-miąć* z *wezmę* nic spólnego nie mają, więc i piąść, miąść, wedle wziąść powstać nie mogło.

A kiedyśmy już raz u złożeń z *-jąć*, wspomnijmyż o jeszcze jednem. *Zdjąć zdejmę* jednozgodnie tłumaczą tak, że „powstało dzięki złożeniom od-jąć pod-jąć" (Encyklopedya III, 7; taksamo II 414: „w *zdjąć*, *zdumieć się*, dostało się *d* analogicznie"; podobnie w gramatyce Kryńskiego i t. d.). Ależ nikomu nie śniło się nigdy o *zdejść* wedle *odejść*, *podejść*, więc i na *zjąć odjąć* lub *podjąć* żadnego nie mogły wywrzeć wpływu; to tylko chyba na *zdumieć*, *dumać*, *zadumać* się wpłynęło. W *zjąć* wstawka jest natury fonetycznej, gdyż język lubuje się w takiej wstawce, por. *pędrak*, *zdrój*,

Sowizdrzał i t. p., nie mówiąc o dawniejszych *zdręki*, *żdżyć*, *wzdraz* i t. p., i dlatego mawiano już *zdjąć*, kiedy jeszcze *zejmować*, *zejmę* popłacały, co nie byłoby możliwem, jeśli by to *d* od *pod*, *od* wychodziło; wedle *zdjąć* dopiero powstało i *zdejmę*, *zdejmować*; Rej w Figlikach ma jeszcze *zjąć*, *zjąwszy*. Naturalnie, zarzut gotowy, nie mamy przecież *zdjechać zdjeść* i t. p., nie wstawia się więc *d* między *z — j*. ależ to nie argument; mamy *dzwonić*, *Dziembowski*, nie mamy *dzwać*, *dzięby*; niema w tem wszystkiem reguły, jest kaprys.

Lecz nietylko nasz ludek mówiący czy piszący stale kaprysi i anarchię ulubioną uprawia choćby w pisowni i formach. Kaprysami nazywam i wywody uczonych naszych takie, co zgóry sprzeciwiają się wszelkim zasadom, a autorowie ich, choć się im niemożliwość wykaże, przy nich się upierają; przytoczę kilka świeższych kaprysów etymologicznych, pomijając takie dziwolągi naturalnie, jak fińskie lub tureckie wywody *kobiety* i t. p.

W obcej rozprawce „Pochodzenie i początek rodu Odrowążów“ (Przegląd Historyczny XVIII, 1914, str. 1 — 23), dodał lingwista od siebie objaśnienie nazwy Odrowąż. Odrowąż jest twór polski, jak Odrzykoń, Odrzywół albo odwrócone: Krowodrza i Kawodrza, Kozodrza; kozodrza jest w w. XVII appellativum, patrz w Języku Wacł. Potockiego str. 343. Czesi znają pierwotniejsze *-dra* w *koňedra* oprawca, *koňadra* sikora (z niezliczonymi odmianami, koňazdra, kunorza, koněuzdra i t. d., obfite dla psychofonetyka przedstawiającymi plony); u nich stale koně- i koño- wobec naszego kono-, które wcale nie jest „vereinzelt“ jak Berneker I 561 prawi, lecz się coraz powtarza w dawnych nazwach: Konotopy, konokrad, Konojedzko, konował, konopad (Konopacki), czeskie konětopy, koněprusy (co nie zostają z litewskiem prausti 'myję' we związku!), konipas i t. d. O słowach konědra i koňadra rozprawiał Zubatý w Sborniku filologickim I, 120 - 123, ale ciekawych złożeń polskich nie przytoczył: słusznie koňadrę asymilacyą samogłoskową wytłumaczył, podobnie jak *aksamit*, *pargamin*, *naturewusz* (notaryusz) i t. p. Koniedra był więc oprawca, Koniedrza (Krowodrza, Kozodrza) zaś miejscem oprawiania. Dra powtarza się w odra, skąd Odrowąż = wąż odarty; Czesi mają jak my również złożenia z odri-, niby werbalne, *odřízous* i t. p.; najstarszą wzmiankę Kozodrzy znalazłem w wierszach St. Grochowskiego w Postyli Wujkowej 1584 r., śmiejesz się, gdy bogacze do piekła na kozodrzą wiodą.

Odrowąż starszy niż Odrzykoń; próby etymologiczne z „Odrowąsem“ czy „Odrobądem“(!) były tylko żartami; kto zaś i na co węże odzierał (z łupieżu), o tem pisał p. Sz. Matusiak ze wspomnień własnych. Ten wykład, dlatego że naturalny, nie zadowolił naturalnie lingwisty; ponieważ jedna z kilku miejscowości tej nazwy leży przypadkowo nad Odrą, odszukał w niej nazwę tej rzeki i powołując Oderberg(!!) objaśnił „Odrowąza“ lub„ Odrowąża“ jako „węziznę rzeki w tem miejscu lub grzązką nadbrzeżną okolicę“ albo jako „germański -wang = campus“. Oczom się nie chce wierzyć, czytając coś podobnego: żaden przecież niemiecki Oderberg albo Oderbruch nie usprawiedliwił by nigdy niemożliwych słowiańskich Odrogór ani Odrobłot (Wisłoujście i t. p. są rażącymi germanizmami; po słowiańsku jest Uścieurie. Wierchlas, Wierchjezier = Ferchcser w Marchii, Vrchlábi); na dobitek „Stary Odrowąż“ pojawia się już r. 1222, więc wcześniej niż ów śląski nadoderski Odrowąż; zaś „beatus Petrus Odrawesz militis“ niemoże być Odrowążem, jest tylko „Petrus Odrancius“ („pewno Odrovancius“ — wierutna bajka znowu!), znany minoryta czeski, którego i Długosz z Odrowążami nie łączył i słusznie.

Inny lingwista napotkał nazwisko Nowy Tomyśl w Poznańskiem, a że niedaleko leży Wytomyśl czy raczej Witomyśl (forma poprawna ludowa), objaśnił Nowy Tomyśl jako skrót z Nowy Witomyśl. Że nazwa Tomyśl pojawia się już w XIII w., zaś Nowy Tomyśl nazwał dopiero Szołdrski za Stanisława Augusta, nic nie wadzi lingwiście, ignorującemu z zasady wszelką chronologię; nam jednak sama ta chronologia zupełnie wystarcza, aby bez dyskusyi ów wywód między kaprysy zaliczyć; jak Tupadły, Tuczępy i t. p., podobnież można i *to-mysł* wytłumaczyć. Albo jeżeli np. Berneker 555 przy staropolskim „komunnikiem“ (obok komonnikiem t. j. konno), dodaje „nach komuna Gemeinde?“ (prawdopodobnie o paryskiej mowa?), to i to nie należy brać na seryo, lecz za kaprys tylko uważać.

Podobnie czytam u niego I 366: (pod *gnuą*) p. *o-gniwo* Band, Kettenglied. Nie wiem, czy on sam to wymyślił, czy wziął od kogo innego (w Słowniku Warszawskim niema śladu tej pseudologii), ale ponieważ mogłoby to kogo w błąd wprowadzić, więc należy tę pseudologię uprzątnąć. Ogniwo znamy już w w. XV, w zapiskach herbowych, tłumaczy ignile (słowo nieznane łacinie klasycznej, ani u Du Cange'a) i pochodzi naturalnie od ognia, służyło krzesaniu,

u Reja ogniwkiem i nożyki ostrzą; podobne nazwy, ogniwo i ognilo dla tej samej rzeczy, powtarzają się u wszystkich Słowian. Otóż kształtem swoim przypomina ogniwo-ignile (Feuerstahl) sprzączkę i stąd dopiero nabrało znaczenia, gdy o krzesaniu niem ognia zapomniano doszczętnie, 'Band. Kettenglied', ale z gięciem, gnę (byłożby *ogliwo raczej nigdy w najdalszym nie zostawało związku.

Przytoczę inny przykład takich metodycznie t. j. zgóry mylnych, bo niemożliwych dla chronologii, znaczenia i t. d. pseudologii. W Języku Polskim II 1914, str. 271—281, otrzymaliśmy etymologię słowa *lampart*, oznaczającego leoparda, urwisza i kamień probierski — pomijamy to znaczenie ostatnie, jako zapisane tylko u Troca, bo Załuski (właściwy autor tego słownika), czerpał nieraz ze źródeł bardzo mętnych; słowa, zapisane wyłącznie u „Troca", wolę pomijać. Co do lamparta zwierzęcia i urwisza dochodzi autor wspomniany do następnego wniosku: istniał w polszczyźnie „*lampart* hulaka, lichwiarz z niem. Lamparte lichwiarz" i **lompart* zwierzę z włosko-greckiego (czarnomorskiego) leompardo; oba wyrazy różniły się $^1/_7$ częścią swej masy fonetycznej, mogła więc nastąpić absorpcya jednego wyrazu przez drugi, **lompart* uległ zapomnieniu, jego zakres znaczeniowy związał się z wyrazem lampart tem łatwiej, że znaczenie lampart (urwisz) mogło dać punkty styczne ze znaczeniem *łotrzyk*, *rabuś*, zaś *lompart oznaczał zwierzę drapieżne, więc też rabusia; albo może też kupowano skóry *lomparcie u kupców włoskich t. j u lampartów (z Lombardii) i nazwa kupca stała się nazwą towaru sprzedawanego przezeń (por. Wałach, Wołoch i koń trzebiony przez Wołocha; Amerykany-kartofle, Angora-koty).

Cały ten wywód etymologiczny, to bańka mydlana. Pomijam, że od wekslarza, lichwiarza do urwisza przeskok znaczeniowy znaczny, ależ należało przedewszystkiem uprawdopodobnić, że w Polsce istniał kiedykolwiek wyraz lampart = lichwiarz, a jeżeli istniał w XIV lub XV wieku, jakim cudem mógł, nieznany nikomu, wypłynąć na wierzch znowu w końcu XVIII? Są rzeki-poniki, co po podziemnej wędrówce wybijają się na powierzchnię, ależ niema słów-poników. W całem znanem słownictwie polskiem wszystkich pięciu wieków niema śladu ani lamparta-wekslarza (lombardzkiego), ani „staropolskiej" lamparteryi (nie znałaż staropolszczyzna wcale takich formacyi; furfanterya, junakerya i t. p. są tylko późne nowotwory wedle artyleryi i kawaleryi; o jakimś **lomparcie* zwierzu

również nikt nigdy nic nie słyszał. Cały ten wymysł o lamparcie-wekslarzu, jako o podkładzie naszego lamparta, wypłynął z głowy Matzenauera, płatającego nieraz figle etymologiczne i pytam tylko, dlaczego obaj autorowie nie wywiedli jeszcze i ruskich *kawierz* (intryg) z niemieckiego *kawerz(in)* (wekslarz, z miasta Cahors, jak Lamparter wekslarz — z Lombardyi)?

Przezwiska rozmaite rosną i przypadkowo; słowa, znaczeniem od nich biegunowo odległe, mogą stać się przezwiskami całkiem dowolnie, bez najmniejszej podstawy logicznej, dla prostego kaprysu mówiących, dla ich błaznowania i trefnowania — przykłady przytoczę później. I lampart, nazwa zwierza, przybrała w końcu XVIII w. całkiem dowolnie, znaczenie przezwiska, jak *gagatek* z kamienia pospolitego na 'kochaneczka' przeszedł, jak *gałgan* z nazwy roślinnej na strzępki i łotra (najzupełniej bez wpływu niemieckiego Galgenvogel), jak *hałaburda* z nazwy rupieci na zawadyakę — dla tej prostej przyczyny, że varietas delectat, że chce się nowych przezwisk, że dawniejsze nie wystarczają; stąd u nich właśnie ta masa pożyczek niczem nie uzasadnionych, prócz chęcią nowości, jak „andrus“ o „frajdzie“ i „frajdacyi“ prawi, bo mu „uciecha, radość“ spowszechniały, bo zachciewa mu się czegoś nowego, dobitnego. Lampart=urwisz jest, jak słowniki dowodzą, czemś bardzo późnem, całkiem dowolnem i przypadkowem; błazen go jakiś w chwili błazeństwa wymyślił, dziesięciu innych powtórzyło i przypadkiem czystym zdobył słownik „lamparteryi“ nową pozycyę. Nauka niema z tem nic do czynienia; ona wyjaśniłaby tylko, skąd lampart= zwierz się zawziął.

Formę *lampart* dla leoparda zna już wiek XVI. jest u Stryjkowskiego i i. Powstała może z *lempart* zwykłą asymilacyą samogłoskową, jak np. *pończocha* (Buntschuh), *harcap* (Haarzopf), *Warszawa*, *galareta*, *basarunek* (Besserung), *szepszelink* (Schöppenschilling), kalarepa, *harap* (herab, dawniej u nas *herap*), *okowita* (aquavitae)[1]) i t. d. Przynajmniej znalazłem formę lempart istotnie, w drugiem „pilnie na wielu miejscach poprawionem“ wydaniu Krotofil ucieszných A. Wladislaviusza (Kraków 1609 r.) 'lempártów'. Lempart zaś mógłby być przemianą *leoparta (istniejącego obok czeskiego

[1]) Naturalnie, obok asymilacyi jest, jak dla konsekwencyi zawsze bywa, i dysymilacya, np. obok *tarantów* (niem. Tarandt, dla mieniącej się łuski karpia, koloru wina i t. d.), są i *tarenty*, np. u H. Morsztyna.

levharta = lewarta?). Niema więc żadnego związku, prócz trafu prostego, między lampartem-zwierzem a lampartem-urwiszem; mógłby jednak na użycie lamparta jako przezwiska wpłynąć mimowoli i *lomp* 'Lump' narzeczowe albo i słowackie (z madziarskiego) *lompoš* oberwaniec, ależ to domysły próżne, skoro niewiemy, w jakiej to konstelacyi, pod jaką to ciemną gwiazdą lampart = niepoń się urodził, co zresztą dla umiejętności obojętne, której zadaniem nie może być wszelakich dowolności dociekanie.

Takie to kaprysy etymologiczne, t. j. etymologie z góry niemożliwe, nie wytrzymujące najlżejszego dotknięcia, bo sprzeczne z zasadami językowymi albo z chronologią, płodzi się ciągle; płodziliż je i dawniej, np. Gebauer, którego zasługa w zgromadzeniu zasobów mowy staroczeskiej olbrzymia, w ich objaśnieniu natomiast nieraz wątpliwa. Oto pierwszy lepszy przykład: w polsko-czeskich glosach Nowego testamentu (Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecyi str. 50) czytamy „curiose loquentes — dwornye *knydry* widawagiecz"; słowo to znane i innym tekstom znaczy wykręty (od kręcenia włosów, stąd i *kniur* to samo, w etymologicznym z niem związku); ale Gebauer wywiódł je z nieistniejącego niemieckiego *genidaere Neider. Do kaprysów zaliczym wywody dawnych słów z jakichś nieznanych nikomu języków jakichś nieznanych nikomu ludów tubylczych (przed Aryami) i t. p. Podobna mania szerzy się dziś i na polu fonetycznem. Tu zaliczam popłacające dziś szczególnie wywody rozmaitych właściwości fonetycznych ze wpływów ludów postronnych lub pierwotnych tubylców jakichś. W Przyczynkach 14 i 19 wyliczyłem kilkanaście takich kaprysów, ależ jest ich znacznie więcej; Germanowie przecież i obie(!!) Lautverschiebung i akcentowanie zgłoski pierwiastkowej zawdzięczają niby jakiejś północnej hordzie długogłowych blondynów, którą zaryizowali, albo Celtom, z którymi Suevowie i t. d. spłynęli; Italowie od Etrusków nawykli do akcentuacyi nagłosowej. Polacy i Czesi przejęli unieruchomienie akcentu od tubylców; chyba i pochylenie samogłosek i *mularz* z *murarz* od Prafinów nadwiślańskich przejęliśmy. Słowa, których etymologia nie jasna (baran i i.) wywodzą tak samo z prajęzyków przedaryjskich; i Słowian od obcych! zaimponowały imiona nasze, tak często na -sław się kończące! Wszelkie te pomysły, godne raczej dla jakiejś studenckiej Bierzeitung, dziś na seryo traktują lingwiści; nie wiem tylko, czy to długo potrwa; mody zmieniają się ciągle. Tu należy łączenie naszego mazurzenia

z pierwotnymi niby u nas Finami, chociaż mazurzono taksamo i za Łabą, gdzie chyba Finów nie było nigdy; i nic tu nie pomoże wyszukiwanie mniemanych nazw fińskich na północy polskiej, czem w Języku Polskim II 99 fińskie mazurzenia początki ratować chciano. Inny również fatalny a nie dający się wykorzenić kaprys, to wywodzenie słów polskich z litewszczyzny; mżonki Malinowskiego ciągle się powtarzają i żaden nie pomaga protest. Np. w Roczniku Slawistycznym V, 19 czytamy, że narzeczowe *pędy, pydy* 'nosidła' z litewskiego wzięto, podczas gdy nasza pożyczka z niemieckiego (Peede) poszła, bo w Prusiech popłaca; słowo samo znalazłem najpierw użyte w Facecyach Żery, gdzie mowa o babach uzbrojonych „w pedy i powerki". Dalej *wyszeptać się*, termin ogólny polski, żartobliwy (z XVII w.) o wypróżnieniu (worka) i t. p., ma pochodzić z litewskiego *szepetauti* czesać, drapać! że *dzirbić się*, 'dźwigać się z łóżka i brać do roboty' niemoże pochodzić z litewskiego *dirbti* 'pracować', tego dowodzi już forma zwrotna, por. czeskie drbati se 'drapać się, czesać się'. *Jegla* t. j. jodła niemoże litewszczyźnie *gl* zawdzięczać (egle), bo to wymiana polska *dl* na *gl*, jak w *omgleć* i t. p.

A oto kaprys ze „słowotwórstwa". Czytamy z niemałem zdziwieniem w Encyklopedyi III, 5: „w *włóczęga* sufiks *-ęga, -enga*, był ongi wykładnikiem jakiegoś całkiem konkretnego pojęcia przedmiotowego, oznaczał może np. jakąś istotę ludzką". Czegoż ten kaprys dowodzi? oto zupełnej nieświadomości autorskiej o przyrodzie tego sufiksu. Elementem jego jest tylko *g*, samogłoska zaś poprzedzająca jest stale zmienna, np. *ostroga* = *ostręga* (to samo!) albo *kniga* = *księga*, *wiciądz* = *łupież* i taksamo w litewskim *(-agis, -ingas* i t. d.) i taksamo przy innych elementach, np. przy *d*, gdzie samogłoska przed *d* zawsze się odmienia, por. *jagoda, czeladź, gromada, stado czędo* (tu *a, ę* należy do pierwiastku), *gowiędo, lebedʼ* (od białości) = *czerniadź* (od czarności) a *d* znaczenie kolektywne posiadało czy wyrobiło, jak *g* dla właściwości, qualitas, się używało. Tylko nigdy *ęga* „istoty ludzkiej" oznaczać nie mogło, stojąc zupełnie na równi ze słowami jak *włóczka, włóczba, włokita* co do znaczenia i pochodzenia; przejście z „czynności" na „osobę" jest coś całkiem zwykłego.

Ale z tego wynika jeszcze coś więcej, że mianowicie wprowadzony przez Leskiena system „słowotwórstwo" (naukę o przyrostkach) przedstawiać wedle znaczenia, wedle kategoryi znacze-

niowych, nie prowadzi do celu, rozrywa najniepotrzebniej przyrostki i że jedyna racyonalna droga — dawna, szykowanie materyi wedle przyrostków t. j wedle elementów *k*, *g*, *d* i t. d., przyczem pamiętać należy, że samogłoska poprzedzająca właściwie niema waloru, chociaż go z czasem przybrać może, i przez to się niejako przyrostek nowy wyodrębni.

Wyżej wyliczaliśmy kaprysy ortograficzne, popłacające w ogóle (pisownia *ó* zamiast *u* i t. p.); tu, przy kaprysach „uczonych“ naszych, wspomnimy o kaprysie ortograficznym początku uczonego acz bardzo dawnego. Mianowicie uczył Jan Ostroróg, wojewoda poznański, jeden z tych niewielu, co się u nas zastanawiali nad językiem (rozumiej pod tem wyłącznie grafikę, pamiętając o Parkoszu, Zaborowskim, Sklucyanie, Kochanowskim, Górnickim i t. d.) — otóż pan wojewoda, zahipnotyzowany grafiką, uczył, że gen. sing. od rzeczowników żeńskich na *-i*, na *iey* się kończy: *paniey*; od rzeczowników na *-a*, na *-ey*: *ławey*, *samey*; od rzeczowników na spółgłoskę, na *-iey*: *panwiej*, *ławiej*; szczególnie wymagał on tej „terminacyey albo zawirszenia“, jeżeli genitiv sam jeden stoi; pisał też rzeczywiście zawsze zjákieśi pieszczotey czy wydwornościey, grammatikiey, wymowey, do postawey, z ubogiey miłościey, miarey i t. d. i tylko jeżeli kilka genitiwów po sobie następuje, pozwalał upraszczać pisownię, np. u namilszy nászy pani ciotkiey (gdzie tylko w końcowym gen. „terminacyę“ wypisał zupełnie). Są też istotnie druki, z pierwszej połowy XVII w., z gen. na *-ey* zamiast na *-y*, *wiarey*, *ławey* i t. p. (tak drukował np. Łukasz Opaleński swój Dyskurs 1641 r., czy może nawrócony przez Ostroroga?). Wypisałem umyślnie ten kaprys p. wojewody, aby ocenić wartość innych jego pomysłów, trzymających się równie silnie pisma, zamiast wymowy. Powołuje i jego przecież p. Nitsch w Roczniku Slawistycznym II, 39 i w Języku Polskim II, 52 na świadectwo, że nasze „nosowe *o* oznaczamy przez *ą*, bo staropolskiem brzmieniem nie było nosowe *o*, lecz nosowe *a* pochylone“. Ależ to bajka wierutna. Rękopisy XV i XVI wieku nawet długo później, gdy druki stale już *ą* i *ę* odróżniały od *a* i *e*, miały dla wszystkich nosówek jeden znak, *a* lub *ą* lub *am*; sam dawałem się przez tę pisownię nieraz wprowadzać w błąd i np. w *chasnyk* rękopisu XV w. odgadywałem jakiegoś *chaśnika*, od czeskiej chasy, podczas gdy to [kaszubskie dziś jeszcze] *chęśnik* od *chęsy* furtum, latrocinium, starobułg. *chąsa* (co naturalnie nie z Hansy niemieckiej

poszło). staroserbsk. *chusa* tosamo (u Bernekera I. 400 i 649, wszystko całkiem pomylone). Ztąd wynika dalej. że się piszący w używaniu znaków *a*, *ą*, *am*, mylili. że pisali *bywam* i *bywą*, *białą klaczą* i *białam klaczam*, *dąb* i *damb* (a dawniej i *dab*); tylko dla pochylonego *a* niema tu miejsca. Pierwsi zaś drukarze mieli przed sobą jeden znak dla obu „nosówek", *ą* (*am*); wymawiali zaś *ǫ* lub *ę* i chcąc obie nosówki koniecznie odróżnić, próbowali najpierw jednego znaku dla obu nosówek. kładąc tylko ogonek w przeciwne strony; ale było to bardzo niepraktyczne. więc zdecydowali się na wprowadzenie nowego znaku i ten musiał być koniecznie, nie przypadkowo tylko. jak już w wieku XV to czyniono nieraz. *ę* (boć niemogli chyba *ą* dla brzmienia *ę* pisać!); Statorius zaś i Ostroróg, skrępowani znakiem pisarskim. nie mówią o *ǫ*. choć *ǫ* wymawiali, lecz o *ą*. bo *ą* mieli przed oczyma; widzieliśmy przecież właśnie, jak Ostroróg, skrępowany tylko pisownią. od *wielkiej*, wymawianego *wielki*, narzucał *-iej* i *łaykiey*! Coby zaś gwarowe stosunki, dzisiejsze czy dawniejsze, miały spólnego z drukarzami krakowskimi. ignorującymi stale własne właściwości gwarowe. np. mazurzenie i i., nie zrozumiałem. Więc wywodów moich. że pisownia *ą* jest ściśle historyczna i nie wiąże się z żadną wymową, że ją zupełnie ignoruje, autor w niczem nie osłabił i pisownię nosowego *o* przez *ą* mógłbym również do kaprysów zaliczyć. gdyby nie ten jej początek historyczny. Na zakończenie przytoczmy jeszcze jeden kaprys, metryczny. Wyżej wymienione rymy Tymatasa z r. 1574 *czasy: naszy*, *kokoszy: niebiosy* nie są bynajmniej rymami mazurskimi, jak to wyczytałem w rozprawie p. t. „Z historyi polskich rymów", r. 1912. str. 34 i 35, lecz odwiecznymi rymami wszechpolskimi i staroczeskimi t. j. w języku, nie znającym wcale mazurzenia polskiego. W tej rozprawce czytamy bowiem takie horrendum: „nie zwracano uwagi na fakt, że nawet znani poeci wymawiali *s, z, c* zamiast *sz, ż, cz*; są to Piotr Kochanowski, Zimorowice i Miaskowski". Ależ pominąwszy ten fakt, że Miaskowski jako Wielkopolanin (z wybitnemi cechami wielkopolskiemi w wierszach swoich) nie mógł mazurzyć. zapomniał nieostrożny autor o tem, że nawet rodowici Mazurzy (np. Grochowski) wystrzegali się w druku wszelkiej wymowy „chłopskiej", którąby tylko wyśmiano (wiemyż np. jak się odciął Jezuita-litwin biskupowi płockiemu. co go litewskim *Kepure* podrażnił. każąc mu przetłumaczyć noster paradisus na mazowieckie!). Jeżeli stryj Piotra, Jan

Kochanowski, w rymach nie „mazurzył“, to nie pochodzi to bynajmniej stąd, że Piotr „mazurzył“ a Jan nie („nie można przecież porównywać choćby systematyczności ich wykształcenia“ prawi autor dalej!!), tylko stąd, że Jan rymował jak najsumienniej dla oka, poświęcając pisownię albo polszczyznę, więc *gury — chmury*, *błazen — prazen* (co autor str. 17 również mylnie osądził) a Piotr, i słusznie, tego tak nie przestrzegał. Jan Kochanowski mógł od rymu największej dokładności wzrokowej wymagać, bo zadowalał się najpospolitszemi „kadencyami“, gramatycznemi, na *-ego*, *-emu*, *-ować*, a nawet prostem powtarzaniem słowa; następcy jego gardzili tymi tak łatwymi rymami, więc więcej u nich i „nieregularności“: moment rozstrzygający w historyi rymów polskich, którego autor nie uwzględnił, wskutek czego do całkiem mylnych doszedł wywodów. O mazurzeniu zaś nigdy i myśli być nie mogło; na zawsze by się ośmieszył, ktoby się czegoś podobnego dopuścił; nie znały tego nawet barbarzyńskie czasy saskie, co się przecież takiego *se* lub *sy* zamiast *sobie* w wierszu nie wystrzegały (formy w poezyi nawet z końca XVII w. jeszcze niemożliwej); rym saski: *Maurycy — zaryczy* nie jest też bynajmniej mazurzeniem, lecz wolnością rymową w rodzaju więcej: prędzej, bożyce: człowiecze Bogurodzicy i t. d.

Oto więc i w nauce o wierszowaniu polskiem trafiliśmy na kaprys, narzucający ludziom wykształconym niemożliwe formy chłopskie, bez najmniejszej przyczyny, skoroż to samo uchodziło i w języku, nie znającym wcale mazurzenia, w czeskim. Wyliczyłem więc sporo kaprysów, uzasadniłem nazwę, jaką im nadałem i dowiodłem, że najgorętsze deklamacye i wykrzykniki oburzenia na mój sposób traktowania rzeczy, należą także tylko do kaprysów, niczego nie dowodzących a czytelnika laika w błąd wprowadzających. Zaznaczę jednak wyraźnie i umyślnie, że całe moje przedstawienie rzeczy było z konieczności wyłącznie jednostronne; kładłem nacisk na nieprawidłowości językowe, na wykolejenia rozmaite i dowolności, chociaż wiem dobrze, że to tylko strona odwrotna medalu a raczej, że to tylko wyjątki z trybu normalnego, rozstrzygającego w życiu językowem, że więc wywodów powyższych sam nie myślę wcale uogólniać.

Dodatek. Na str. 219 wytknąłem etymologie Gebauera. Żeby mnie znowu nie posądzono o lekceważenie etymologów czeskich, których (np. Matzenauera) zasługi dobrze mi znane,

wspomnę tu umyślnie o prof. Zubatym, występującym od kilku lat z obszernymi, znakomicie i wszechstronnie obmyślanymi etymologiami, przeważnie czeskimi, obejmującymi nieraz całą słowiańszczyznę a wciągającymi w rachubę zawsze języki pokrewne, szczególniej litewski i staroindyjski, których Zubaty jest wytrawnym znawcą. W „Sborniku filologickim“ akademii praskiej (dotąd tomów 4), poświęca stale Zubaty kilkadziesiąt stronic etymologiom, kładąc największy nacisk na semazyologię i na stronę formalną; są to najobszerniejsze i najostrożniejsze wywody etymologiczne, z jakimi się kiedykolwiek spotykałem, chociaż im nie zawsze szczęśliwa przyświeca gwiazda. Czasem mści się nieuwzględnianie polszczyzny. Np Sbornik III, str. 197—199 prawi o czeskim *(h)abutajr* (sic!), kamieniu fałszywym czy kruszcu, np. (znaleziono potem) co jest hobutajr a co jest čisté zlato; inny autor czeski dopisuje do „kamenuov drahých ale nepravých“ *obutayrow;* piszą to słowo wydawcy fałszywie przez *u*, *hobutajr*, i nie umieją go wytłumaczyć. Ależ nam ten wyraz niemiecki (Abenteuer) dobrze znany, np. Rej w Zwierzyńcu prawi: bo nie wssystkoć to szmarag... najdziesz i abentaier co wnet farbę zmieni; u Krowickiego w Apologii 1584, str. 283: krzyże katolickie nie są Chrystusowe „ale są prawdziwego krzyża obentáiery od dyabła wymyślone“; Kromer, Mnich (1554 r.) str. 422: co prawy kamień, co abentajer. Podobnie zaniedbał autor źródła polskie i na innych miejscach, wykazaliśmy to pod Krowodrzą (czeskie koniedra) i oćwiernicą. Również zaniedbał wymienić ciekawych złożeń polskich w rodzaju *przywiętszym*, *przyczerniejszym* i t. p., powstałych (w w. XVI dopiero? dawniejszych przykładów mi brak) z pierwotnego *przyczyrń* i t. p. z powodu *przy-* wymagającego niby siódmego przypadku. Nie myślę tu wyliczać wszelkich jego pomysłów, jeden z ciekawszych, to utożsamienie boju (obawy) i boju, bać się i bić się, o czem przed nim nie pomyślano. Wspomnę o innym, gdzie znowu polszczyznę pominął. Sbornik III, 189—193 rozprawia o cz. *přikvačiti* przytłoczyć, obruere (dziś z *kwapić* w języku literackim pomieszane), po narzeczach *kvačet* 'siedzieć jak pień', *kvak*, leń i t. d., o których twierdzi, jakoby to były słowa różne, dalej *kvaknouti* (kdyż diábel kwakne do piekla, buchnie, pluśnie); ależ to nasz *kwacz*, bo wierutną jest bajką, jakobyśmy z niem. Quaste go wzięli; kwacz nazwany od pluśnięcia pęzlem i t. p. Szczególnie uwzględnienie polskiego *łacny*, *łacni*, *łatwy* i t. d. byłoby autora ustrzegło od fanta-

stycznego wywodu czeskiego *lace* 'taniość' od łajania (Berneker przyjął ten niemożliwy wywód), co nie od *łajać* i przyrostku *-tja* pochodzi, lecz od *łat-* 'chwytać' (polskie nazwy sieci rybnej, łatnica i łacnica i t. d.), jak to na innem miejscu szerzej wywiodłem. W II. 97—105, rozprawia Zubatý i o naszym *udarzyć*, co wedle niego zajęło miejsce dawnego udarzyć (por. zdarzyć się, zdarny i t. p.; te nic z darem spólnego nie mają). W Časopisie pro moderní filologii III (1913), 289—291, twierdzi, że czeskie *obávati sě*, nasze *obawać się* (od XVII w. *obawiać się* wedle zabawa—zabawiać do obawy dorobione, nie od bać się poszło skąd o—? niemaż ani *bávat sě* ani *obáti sě*), lecz jest toż co cerkiewne *obavati* incantare, więc znaczyło pierwotnie 'zarzekać się, abominari' i weszło w krąg słów *bojaźni* tylko tam i wtedy, gdy *bać się* z *bojać* ściągnięto; etymologia ludowa więc skojarzyła obce słowa (?).

27. O niektórych rzadkich formach i słowach.

I.

Zarówno gramatyki jak słowniki nie wyczerpały bynajmniej bogactwa języka dawnego, więc notujemy z niego przygodnie, co mało albo wcale nie znane, lub co mylnie objaśniano. Oto np. kilkakrotne *rzeka* Kazań Świętokrzyskich, obok jednorazowego tamże *rzekó*, rzekąc. Niema zabytku mowy polskiej, coby w tak szczupłych rozmiarach tyle mieścił form prastarych, nieraz unikatów; unikatem jest i owo *rzeka*, nie powtarzające się zresztą nigdzie. Part. pras. act. masc. (i neutr.) kończy się w nom. (acc.) sing. u tematów spójkowych na *-y (reky, idy)* a po jocie na *-ę (kolę, znaję*, u bezspójkowych na *ę, widę, chwalę)*; formy na *-y* nowsze języki nie posiadają, natomiast rozszerzyły *-ę* poza zakres pierwotny, np. r. *idja* wedle *kolja*. W staroczeskiem i staroruskiem pojawiają się jednak w najdawniejszych zabytkach, ginąc później zupełnie w ruskich a do dziś panując w czeskim, osobliwsze formy na *-a, ida, reka*; tę to formę powtarza świętokrzyskie *rzeka*[1]).

O formach na *-a* posiadamy całą literaturę; wyliczył je z pomników staroruskich Sobolewskij; Pastrnek w Archiv. f. sl.

[1]) Pierwotne part. praes. na *-a* zachowało się do dziś w języku rosyjskim tylko w przysłowiu: kto kogo *smoga* tot togo i w roga.

Ph. XIII, 110 - 114, dał się skusić przypadkowemu podobieństwu czesk. *vida*=εἰδῶς i utożsamił te dwie formy, co niemożliwe; Zubatý, tamże XV 504, ustalał tak pierwotną różnicę obu form: *bery* = gr. φέρων z *bherōn*, *bera* zaś = *bherō* jako forma w zdaniu oboczna. Inne domysły wylicza R. Ekbohm, Eine gemeinslavische Umwandlung des part. praes. act., Le Monde Oriental X, Upsala 1915 1—44; nie wymienił tylko O. Hujer, Slovanská deklinace jmenná, Praha 1910. str. 43—47. Hujer zgadza się z Zubatym; przypuszcza, że istniały obok siebie formy na *-ō*, *-ōn*, *-jōn*, słow. *-a*, *-y*, *-jǫ*; forma na *-y* zanika, jej miejsce zastępuje bądź *-ę*, bądź *-a* w tych narzeczach właśnie, w których *ę* przechodzi w *ia*, tak, że obie końcówki, *a* i *ia* (z *ę*), odróżniały się tylko miękkością czy twardością końcowej głoski; usunięto więc tym sposobem dawny rozdźwięk końcówek; tak pozostało w czeskiem, *veda*, *nesa*, tylko po narzeczach nastąpiło tu dalsze jeszcze wyrównanie, *idia*, *přadia* jak *chodja*; taksamo w ruskiem: *ida* do XIV w., potem *idja* i t. d., z zupełnem form zbliżeniem. Pomijam fakt owych dubletów *y*—*a*, gdyż spotykamy istotnie dublety np. w nom. sing. *n*- tematów męskich (Hujer str. 37), a możemy porównać dublety zdaniowe łacińskie *mage pote* obok *magis potis* a może i *-re* obok *-ris* 2 sing. pass.; ależ właśnie polskie *-a*, o którym Hujer przy wykładzie swoim całkiem zapomniał, świadczy przeciw temu utożsamieniu końcówek *-a* i *-ia* (z *-ę*) jako jedynej przyczynie utraty *-y* a szerzenia się *-a*.

Ale tu jeszcze nie koniec zmian, i przy końcówce *-a* był przecież rozdźwięk, jak przy *-y*, między nom. i dalszymi przypadkami. Jak języki słowiańskie nie zatrzymały odmiany pierwotnej *kamy kamene*, lecz zastąpiły nom. *kamy* nowem *kamień* wedle dalszych przypadków, tak usuwały rozdźwięk *reky* lub *reka*—*rekǫtja*; rozdźwięku podobnego niebyło wcale w odmianie *vidę*—*vidętja*; mniejszy znacznie był w odmianie *znaję*—*znajǫtia*; nic więc dziwnego, że z czasem zastąpiono wszędzie pierwotnie *-y*, *-a* nominatiwów nosówką: albo przenoszono *-ę* z *vidę*, *znaję*, np. w rosyjskiem, *idja*, nawet po *k*, *g*, *rekja*, *povergja* (w XIV i XV w.; później giną podobne formy, ale *dojdja*, *priniesia* i t. p. pozostały do dziś); w serbskiem (dawniejszem, dziś tych form niema już wcale) *ide*, *moge*; w czeskiem po narzeczach; albo też zastępowano *-y*, *-a* nosówką z dalszych przypadków, np. w polskiem *rzekǫ*.

Dziś form podobnych nieznamy; niema ich już w. XVI, ale

XIV i XV obfitują w nie, por. psałterz i biblię; wid. cznie jednak już zanikały wobec pełniejszych form na *-ąc (-ęcy)*. tak. że już w psałterzu puławskim, odpisującym tekst dawniejszy. ledwie ich kilka ocalało; Nehring. Archiv V, str. 248 wylicza między niemi i *wynoszę*, ależ to są *nożny* 'pochwy'; por. w psałterzu flor.: *wymó z noszen mecz moy*. taksamo w psałterzu krakowskim 1533 r., w puł. *wynoszną myecz moy*. Jak należy czytać te formy na *o*? Kryński. Encyklopedya (III. 92) twierdzi: zakończenie było nosowe. w osnowach twardych *-ą*, w miękkich *-ę* np. *wiozą, kładą, rzeką, przydą*... i *biję, znaję, działaję*. Natomiast Rozwadowski tamże II 369: „fakt zniknięcia bez śladu postaci *nesy* i zastąpienia jej analogicznego przez postać pni palatalnych *-ę*, tak w polszczyźnie od najdawniejszych czasów *przydę, rzekę* i t. d. jak *noszę, modlę, znaję* i t. d.“. Wolnoż o tem wszystkiem bardzo wątpić. Przecież w rubrykach psałterza puławskiego czytamy wyraźnie: (do psalmu 105) *glos apostolsky napomynayo nas*, (do 107) *oney Xpus prorokuye napomynayo nas*, t. j. wedle pisowni puławskiej *napominają*, nie *napominaję*, chyba, że kopista zatrzymał dawną pisownię, nie znając form samych. Jak czytać *widzó* biblii, obfitującej najbardziej w formy podobne, pisane stale tak samo: *arzkó* lub *rzekó* jak *klamayo* lub *podpyrayo* (nie myślę wyliczać tych kilkudziesięciu form, jakie wynotowałem, por. Kalina Historya jęz. pol. I, str. 453, 454); mimo to jednak znachodzimy i tu kilka form wymagających odczytania *-ą*; np. *kǫsayǫ* str. 43 zdaje się napewno = kąsaję. *to wydzó placzó a czaluyó gy* str. 44, ale *przychodzǫ* adwena str. 56? na str. 74 czytamy obok siebie *sstawyó* i *sstawyǫ*, na str. 312, kol. b *czcyǫ*; wątpliwości tych nawet rym nie rozstrzyga, w legendzie o św. Aleksym: *tho szą wszbral gyeko mogą wszyathl na morze w koga*, bo *mogą*: *kogę* można tu czytać, jak i *mogę*: *kogę*. Przecież pierwotnemu *vidę vidętja* odpowiadałoby polskie *widzię* **widzięca*, lecz takich form niema, więc możemy wedle *widząc* czytać biblijne *wydzó* jako *widzą* i przeczyć zupełnie mniemanemu zakończeniu na *-ę*. Jedno pozostaje pewnem: niema w polskim form. jak ruskie *idja* i t. p.; mamy tylko formy „twarde“, *kladó, idó*. gdzie wyrównano temat w mianowniku z tematem w dalszych przypadkach. Najstarszą formę tego rodzaju znachodzimy w kazaniach świętokrzyskich. gdzie obok kilkokrotnego *rzeka* zapisano raz już *rzekǫ*; z najmłodszą spotkałem się w Sprawie Chędogiej z r. 1544 (odpis tekstu dawniejszego, nieraz z bardzo starożytnymi formami np. *jeść*

= jest i i. k. 24. b *opuszczaja gego*, 42 *aby ya nyewmyerayą ssmyercz by wmarla*.

Świadectwo świętokrzyskie usuwano w trojaki sposób; Ekbohm widzi w *-a* (a tosamo przypuszczał już Nehring) tylko grafikę późniejszą, mieszającą *a. an* z *ǫ*; wobec stałej ortografii świętokrzyskiej odpada to przypuszczenie jako niemożliwe. Inni upatrywali w *rzeka* prosty czechizm, ależ żadnego innego czechizmu w całym zabytku nie wykazano (i *nikomemu* nie dowodzi niczego). Innym wreszcie „pozostaje możliwość wczesnego zaniku nosowości w tym często prawie adverbialnie używanym wyrazie", lecz na to żadnego nie przytoczono przykładu, bo narzeczowe *kady* obok *kędy* od *ka kaj* poszło; już raczej można było *wiera* = *wierę* przytoczyć, ależ to rzeczywiście przysłówek, podczas gdy *rzeka* nim nigdy nie było. Kopista świętokrzyski miał we wzorze wszędzie *rzeka*, formę już nieznaną, którą raz zastąpił przez znane *rzekǫ*. Szczegół ten usuwa z góry wszelkie próby Jagicia, Gebauera, Ekbohma i i., doszukujących się w owym *-a* czeskim i staroruskim refleksu nosówki: co pozornie jako tako, chociaż w gruncie rzeczy wcale nie dla czeszczyzny a właściwie tylko dla ruszczyzny sklecić by się dało, rozbija się o polskie *rzeka*, którego *-a* w żaden sposób z nosówką połączyć się nie da. Dalej jednak dowodzą Kazania, że i w polszczyźnie ograniczono *a* do tematów „twardych", bo po jocie jest tylko *ǫ*, *pobudaią*, *pocazuią*, *nepamǫtaią*, *rospamǫ(taią)?*, że więc próba wytłumaczenia naszego *chocia* jako pierwotnego nom. part. praes. z góry odpada, bo niema u nas ani śladu owego *-a*, przy tematach „miękkich". Na podstawie polskiego *rzeka* uchylamy jednak zarazem i wszelkie, dawniejsze i najnowsze, próby wytłumaczenia tego *-a* jako wywołanego analogią pierwotną (wtórna wywołała r. *idja* wedle *-ę* tematów miękkich); pozostaje więc jako jedyne nie gwałcące żadnych norm głosowych tłumaczenie Zubatego, *reka* jako „indogermanische Satzdoublette", obok *reky*. Ale dlaczegoż niema w innych aryjskich językach śladu owego dubletu? dlaczegoż ogranicza się ów dublet do osnów twardych? do narzeczy, odstępujących od cerkiewszczyzny i w znanej końcówce *-ię* gt. sing., nom. acc. plur.? czy to *-a* nie raczej nowotwór dyalektyczny, co ocalał tylko na północy słowiańskiej a w takim razie gdzież jego pierwowzór? Czy nie powtarza się gdziekolwiek indziej trójca końcówek, jak w *reky*, *reka*, *znaję*?

Powtarzała się ona istotnie w odmianie nominalnej, gdy obok

pierwotnego gen. sing., nom. acc. plur. **ryba* z **rybas*, ** staja* z **stajas* pojawiały się nowe wedle masc. *stoły*, *konję* urobione formy *ryby*, *staję*, co miejsce tamtych w końcu zajęły; był czas, gdzie walczyły z sobą formy **ryba *staja*, *ryby staję*, i w tym zamęcie może mógł się pojawić obok nom. sing. *idy stoję* i nom. *ida stoja*; *stoja* zaginęło bez śladu, bo wadziły mu dalsze przypadki *stojętja* i t. d. broniące pierwotnego *stoję*; *ida* mogło się miejscami, na północy, utrzymać, bo i *idy* i *ida* odbiegały od dalszych przypadków *idętja* i t. d. w równej mierze. Domysł to całkiem fantastyczny i sam wiem najlepiej, co wszystko przeciw niemu przytoczyć by można, ale nie gwałci żadnej normy głosowej, a tłumaczy zarazem, dlaczego to *-a* tylko przy twardych osnowach się zjawia. Inni wprawdzie inaczej tłumaczą powstanie acc. plur. *ryby — staję*; jeszcze Mikkola w Urslavische Grammatik odświeżył dawny Fr. Müllera domysł (słow. *vsdovy* = got. *viduvons*); lecz gdzie są w słowiańszczyźnie czy litewszczyźnie tematy żeńskie na *-on*, coby tę analogię wywołać mogły? u tak licznych pni żeńskich na *-i* ten sam powtarzał się stosunek. *kosti* jest acc. nom. plur., gen. sing., jak *ryby* i mogło wpłynąć na szerzenie się nowotworu. Przypominam zarazem, że i w łacinie coś podobnego zaszło: *familias* (pater familias) było nom. plur i gen. sing.; gdy nom. plur. na podobieństwo męskich na *-oi*, w *-ai (ae)* przeszedł, wtargnęła ta nowa forma na *-ai (ae)* i do gen. sing., *familiae*. Dla wyczerpania przedmiotu dodam, że serbskie formy w rodzaju *grede* i t. p. znachodzimy już w starobułgarskich zabytkach, gdzie obok częstszego pierwotnego *grędy* rzadziej nowsze *grędę* się zjawia, przy czem to *-ę* zakończenia dostaje osobliwszy znaczek graficzny, nie pojawiający się nigdzie indziej. Co ten znaczek wyrażał? domysł Ekbohma, że twardość owego *-ę* (każde inne było miększe), jest fantastyczny, ale sam nie kuszę się o rozwiązanie i tej zagadki.

II.

Wydawca Mamotreptów polskich nie docenił tego zabytku; wykazaliśmy w przyczynku 23, że najciekawszych słów i form w spisie swoim nawet nie uwzględnił. Dodajemy kilka dalszych uwag.

W przyczynku 22 (Rozprawy LIII str. 124) zwróciliśmy uwagę na formy liczby podwójnej z *ow-*, *dwu wołowcu* i *na płacowcu*

w rotach XV w., por. *napleczewu* kroniki wołyńskiej i pod. I w mamotreptach pojawia się podobny loc. dual., *na plecu* wymienił wydawca z mamotreptu kaliskiego, nie wymienił zato ciekawej formy *plecewu* mamotreptu berlińskiego (Gens. 24, *na pleczew*, *w* oznacza i *wu*, np. zaraz poniżej *vyeczna* = wujeczna i i.). Może jednak być, że w przeciwieństwie do średniej bułgarszczyzny i jej form jak *wołowom* i t. p., w polskim ograniczało się *-ow-* do gen. loc. dualis *(wołowu, plecewu)*, gdyż forma właściwa *wołu* za mało była charakterystyczna, służyła nadto wielu przypadkom; tak i w łużyckim.

Dodajmyż kilka słów o odmianie tego rzeczownika. Słownik Warsz. bowiem wystawił jako lemma plec, gdy jest w istocie plur. tant. *plecy*, właściwie dual. neutr. a jest jeszcze w biblii Zofii a nawet w Murmeliuszu *to plece* w liczbie poj.; *plecy* więc gramatycznie to samo co *oczy* i *uszy*; wedle gt. *pleców* urobiono też gen. *oczów* i *uszów*; loc. du. *plecu* zachował się długo, ale ponieważ loc. sing. brzmiał taksamo, por. *na plecu prawym* u Leopolity, więc ze względu na to, że liczba mnoga stale od dawna tu przeważała, można przypuszczać, że we zwrotach *po mym plecu* Mięsopust 1622 r. i i., *po waszym plecu* i t. p. (w XVII w., zamiast i obok dawniejszego *po plecu swoich*, *po swych plecach*), przymiotnik l. pojed. stanął obok rzeczownika liczby podw. a to wywołało mylną odmianę *w twoim ręku* i t. p., zjawiającą się później niż *po moim plecu*. Kalina tego wcale nie zaznaczył I 141 a na str. 140 mylnie napisał, że *plecy* „może być także liczbą mnogą od rodz. męsk. *plec*“; ależ takiego rzeczownika dawny język nie znał wcale. Ale pierwotna odmiana, *to plece*, dual. *plecy*, *plecyma*, *plecu* (dziś plecami, pleców), przypomina nieregularną odmianę nazw i innych części ciała. Mówimy dziś *to płuco*, l. mn. *płuca*, jako zwykłe neutrum; *płuco* nie pierwotne, brzmi u Stanki (1472 r.) a jeszcze i u Murmeliusza poprawnie *płuce* (więc mylnie wystawił Babiaczyk w słowniku biblijnym *płuco* jako lemma, zamiast *płuce*), taksamo u Glabera, Siennika i. i.; *płuco* jest wymysłem XVIII w., jak *drzewco* u Naruszewicza, jak *lico* w XVII u pisarzy rusko-polskich. Kalina I 116 podobnych form zupełnie nie zna. Natomiast *nozdrze*, *nozdrza*, dziś neutr., odmianę pierwotną straciło i rodzaj odmieniło; był to pierwotnie tylko dual., potem i plur. fem., tematu na *i*, *nozdri nozdriju nozdrima*, później *nozdri nozdrij*, do czego dorobiono później sing. fem. na *-ja* lub *-a*, rusk. *nozdrja*, słow. *nozdra* lub *nozdrva*, czesk. *nozdra* i t. d.; *nozdrze* nares bibl. Zof., częste u A. Glabera, to

więc plur. do sing. *nozdrza* 'ein nasloch' w słowniczku poznańskim; pojęto je dalej u nas jako l. mn. neutr. i *to nozdrze* dorobiono, ale niemaż w językach słowiańskich neutr. tego rodzaju; Kalina I, 142 cytuje *nozdrzema* i *nozdrzoma* z w. XVII; *dwie nozdrze* czytam i w Języku Erazma z r. 1542 (obok *dwie oczy* i t. d.), plur. *nozdrża* w Recepcie na mor około r. 1575 (H. Powodowskiego).

Wracam do Mamotreptu. Kopia jego berlińska zachowała nieraz starsze formy i brzmienia, ale dla nadmiernej jej wadliwości nie można jej ufać; np. jej *gworzny (gwarzny* w kaliskiej kopii), czyż zachowało dawniejsze *o*?; przymiotników na *-rzny* zamiast późniejszego *-rny* dostarcza kopia berl. więcej, *mierzny, wieczerzny*, ale i to niekoniecznie pewne. Str. 16 *wrociech* t. j. *w wrociech* (taksamo w biblii Zofii) — tekst kaliski daje późniejsze *we wrociech*, to powtarza się kilkakrotnie, np. *Włoszech (w Włoszech)* = *we Włoszech* kal. 120; *pode smową* berl. = *pod zmową* kal. str. 24, por. *przed zborem* 25 ale *we zboru* 14, *we zmowę* 50, *wemgnieniu* 61 ale *wzgromadzeniu*; *z których* 73 berl.; *we mroku* 31 *(w mroku* berl.); podobnie *-iew-* zamiast *-iow-* nowszego, *thydnyewe* berl. = *thydnowe* kal., ale *mieczewie* kal., *mieczowe* berl. 63 i *bojewali* kal., *bojowali* berl. 92; *powrozy twardymi* = kal. *powrozami* str. 34, *kobiercy* 67 berl., *kobiercami* kal.; *od tuku*, ale kal. ma starsze *od tuka*? 38; *żołtarznik* psaltes berl., ale kal. *ołtarznik*, 41. pierwszy to chyba przykład owego pomieszania ołtarza (ołtarzyka) z żołtarzem (żołtarzykiem); *gdy będę skarżyć* berl., *skarżył* kal. 83; *kakoby* berl., *jakoby* kal. 84; *eż* berl., *aż* kal. tamże (taksamo 89) i częściej; *dźwięk* berl., starsze *źwięk* tym razem w kal. 85; *w czas wieczerzny* berl., *wieczerny* kal. 90; *cholebajcie się* kal., *kolebajcie* berl., 92; *grobia* kal., *grobla* berl. 93; por. u wydawcy str. 147 i 148. Czy *ogrodzał* 67 berl. nie jest starsze niż *ogradzał* kal.? por. *włodać* (powszechne w dawnym języku), *topać*, *błogać* i i.

Ze słów ciekawych wymieniam ponownie owe ne retunderis *nye czwyerz schia* kopii kal.; wyżej porównaliśmy u Michała z Janowca *o czwyerzysz szya*. Jak to czytać? czy nie porównać *czwarzę się* simulate recuso Knapiusz; *ćwierzyć się* „mizdrzyć się, trzpiotać się“ (Augustowskie); *czwarzyć się* kłócić, ale też mizdrzyć się, udawać, np. ptacy umieją podobne słowa czwarzyć słowom naszym (liczne inne przykłady zob. Język W. Potockiego, Rozpr. XXXI, str. 313). W Słowniku gwarowym *czwarzyć* odesłano pod *swarzyć*, choć nic z sobą spólnego nie mają (por. tamże *czwarzyć się* 'byle

jak robić' i *poczwarować się* 'trudzić się'); *poczwara* wreszcie, której Słownik Warsz. wcale nie próbuje tłumaczyć; prawi o niej Miklosich pod *čvara*, Berneker ten temat opuścił.

Opportunitas, Mateusz 26 (nie 23), pogodi albo *czaszv* albo *przydczu* albo przystąpv Berl. czytam *przydcze* od przytcza casus, nie *przydcie*, jak wydawca w słowniczku; *odchodnoszczy* humanitatis czytałbym ochotności, nie obchodności.

Osobno warto wymienić *naczyrzwyen* subrufa (noczirzwey kal.); wydawca przepisał to naczyrzwien, ależ to byłoby naczyrzwion, więc należy czytać naczyrzwień; o podobnych złożeniach rozprawia obszernie Zubaty Sbornik filologický III 120 – 167 i IV, 239 — 241, por. czeskie: vlasy náběl, voda bude náběl, tvář byla načrn, měl oči názelen i t. p.; są to przysłówki nieodmienne, pierwotnie z końcówką miękką, co później stwardniała; przeszły nakoniec całkiem do przymiotników; por. *naszyroka albo naczyelka* 'vasta' w mamotrepcie kaliskim. Najliczniejsze przykłady (Miklosich ich nie zna, gdyż ma tylko polskie, tu zupełnie nienależące deminutiva *nabieluchny* i *nadobniuchny)* wszystkich tych formacyi daje słownik Mączyńskiego, formy stare i nowsze mieszając, np. albidus *przybiel*; calvaster *przyliś* t. j. przyłyś; najwięcej przy złożeniach łacińskich z sub-, a więc: przylisowátszym (męskie, dla fem. neutr. przylisowatsza, przylisowatsze); przysłońszim (-a, -é); ale już przykwáśnieyszy -a -e; przybłękitniejszym i przybłękitnieyszy -a -e; przywiętszym (por. w tym mi było przycięższym „und ist mir hierin sehr schwer" Wokabularz 1566 r.); przywilszym subinsulsus (od wiła 'błazen'); subniger przyczerń czárnáwy yestem przyczérnieyszim; pod subabsurdus etc., przimierżeńszym, przisromotnieyszym, przybłaznieyszim i t. d; następują po tych przymiotnikach adverbia subabsurde etc., przibłaźń, przymierżeń; dalej tardiusculus przileniwszym, przytępszym; subtenius przysubtelnieyszy przicień (od cienki!); turpiculus żádniuchny, szpátniuchny álbo przyszpátnieyszym; prziżołtszym, co nie barzo żołto yest; abstrusior disputatio przitrudnieyszym disputácia; oblongus przidłuszszym, longulum iter przidálszym drógá; videlicet est ille Cliniae servus tardiusculus Wierę to ón yest przileniwszym Cliniaszow sługá; subsimus nieváką trochę przipłászczym nos máyąci; przinielubszym; provectae aetatis patrem habes przistárszim yest twoy ociec; humerosus locus podniosłe przywysz mieysce; minusculus przimnieyszym; astutulus przychytrszim przyzdradnieyszim i t. d. Ponieważ

tylko przy złożeniach z *przy-* to *-szym* się okazuje, widocznie *przyje* wywołało; forma comparativi wyszła od takich jak przywysz, przywięc i pod., których z positivem nie dało się łączyć: w pierwszej połowie XVII w. giną te formy ostatecznie; por. w Kromerowym Mnichu str. 421. nauki przycięższym były; u Bielskiego w Kronice świata: był twarzy obdłusz; w Horacym Petrycego (r. 1609) przysroższym ku czytaniu powieści „paulum severae", gdy u niego przydłuższym mieszkał.

III.

W „Przeglądzie językowych zabytków staropolskich do roku 1543" omawia i wylicza autor głosy i słowa; niejednego nie umie wyjaśnić; otóż za porządkiem kart książki jego rozwiążę tu niejednę zagadkę, dla przyszłego słownika staropolskiego i dla historyi słów, u nas zaniedbanej.

Na str. 28 zaplątało się kilka wyrazów niemieckich, *anewank*, *harta*: taksamo na str. 21 inter *plankas*; łacińskie *cancelli*. Już na tej stronicy poczyna się wojowanie z błędami kopistów dawnych i wydawców nowszych, autor zanadto im dowierza, mimo licznych namacalnych dowodów, jak mylnie odczytywali dawne akty nietylko studenci lwowscy, co dla Liskego je przepisywali, ale i sam Piekosiński; więc np. *voronoua debrz* nie ma „niezwykłe *oro*", lecz jest błędem kopisty, ale nie myślimy poprawiać, tych niezliczonych form błędnych, np. *do wierzchowine*, *wiosne* i t. p., co nic nie znaczą.

29. „perduntur in usura vulg. *wystolassya*"; wedle autora *wystała się*, por. akt około r. 1360 z słowami *aby ssia thaka zasthawa wysthała*, ależ to „syntaktycznie nie pasuje do tekstu łacińskiego". Otóż należy czytać *wystoją się* a data 1360 dla drugiego aktu jest, jak pisownia *ssia* dowodzi, choćby o 100 lat za wczesna.

32. pro 12 equabus cum uno polladko r. 1426 nie jest „półlatek", lecz słowo łacińskie, cum polladro; stubella *szrimka* jest no. propr. izby, nie appellativum.

40. „cum glavio, clipeo et glavia: ostatni wyraz jest łaciński clava albo polski buława"; *glawia*, *glewia* jest nazwa łacińska spisy lub miecza, i u nas używana, por. Karłowicza słownik wyrazów obcych, 183; litewskie *kalawije*, *kalawijas* miecz.

43. *pasterne* (albo paterne) w dekrecie synodalnym nie jest wyrazem polskim, objaśnianym najdowolniej, lecz łacińskim.

49. „Rzadkim jest wyraz *kobylenie*, por. kobyła = kopka siana"; *kobylenie* rogatki drewniane, jest najzwyklejszy wyraz, i u Długosza zapisany, czeskie kobylení tożs., rzadziej *kobyły* w tem znaczeniu; czasownik kobylić „rogatkami drewnianymi zastawiać", roipare Erzepki slown. pozn.; *siaczky* canissiis czytaj *z jaczki* od *jaka*, niem. Jacke.

51. *zawisadl* (?) — czytaj zawiązał, obligavit.

52. *rzecznyǫ* niezrozumiałe — jest to nom. propr.

54. volumus eum wulg. *szacz* — jest *zająć* evincere, z niewypisaną jotą, jak stale w dawnej kakografii polskiej; termin to sądowy, por. zachodźca evictor; de siligine visenczego jest n. pr. vicenciego (Vincentius).

55. *urzączyla* nie jest wręczyła, lecz urządziła, zgodziła, najęła; cum *pyczscǫ* jest pięścią.

57. *przisotkky* są przysiodłki; *szczeczca* jest żeżca, albo i żdżeżca od żec lub żdżec.

58. *swot* jest zwodem, nie zawiatem; inligare *wyeszszicz* jest wrzeszyć, nie wwięzić.

60. gazam *chicz...* nom. sing. było chyca zapewne z niem. hütte; jest to chyz lub chyż z Haus, rodzaj męski u nas powszechny, gdzie indziej nieznany.

62. ipsum tetigerunt alias *dosto*, nie „dotkli albo dotkło", lecz doszto; *do dly* jest gen. sg. od *del*, nie od dła, której i w czeskiem niema, ale obok *del* jest i *dla* tu i tam.

64. non determinavit *ne namyonyl* jest „nie namienił", nie „nie znamionał"; nyeszaly maczerzy bylysze wlono, czytaj bliższe; testimonium wltylne, czytaj fortylne.

65. „wyrazy niejasne: deposuit *lassy*"; zwykłe to lasy Gitter (lasa); tigna scindere et pascere *żyru* et *zaczyna* (buczynę?) — czytaj: (dla żyru i) naczynia.

66. ladula „*srzinka* (skrzynka)" jest szyrzynka, chusta.

67. postes duos alias „*vyerze* (dźwierze?"), czytaj wierzeji; dixisti quod te non esset de isto *zsta* (stąd?) — czytaj: (że ciebie nie było) z to t. z. nie stało cię na tyle, zwykły dawny frazes, por. będzieć mię z cię sufficiam tibi str. 84; retrogressi a. *zaszchi* — czy nie zaszły? informacione alias *naporwo* (namową?), może na poradę raczej?

68. manutergium *łąbek*, czytaj rąbek; *vyvarorowacz* (zamiast wywiarować) eliberare et evincere, raczej wywarunkować, por. na str. 79 exbrigacio (t. j. tyle co eliberacio) warunk i warunek.

69. fecisti *trzszy stony* — czy nie natony, nacięcia?

70. nebridam *tolsthka*, czytaj chustka; *ostrog* jest ostrog, nie „ostrokół“; poszewki nie są *juchowe*, lecz irchowe.

72. obstaculum *zolp*, czytaj stołp; (testes) de communibus alias *sobczo* nie „od sobiec?“, lecz z obce, bo obca, obiec = communitas.

73 i 74 „libere emissiones pascuorum w wypuście at non in czarzyna (?)“ — carina, ruski termin wzięty z rumuńskiego carina (od terra) oznacza ogrodzone miejsce, łąkę i t. p., toż carok; Berneker w Słowniku etymologicznym fałszywie wniósł cáryna Weideplatz. Acker, pod cěsarь str. 127; si agri non seminarentur a. *przyby w thlk* (przydą w tłok?), to nie możliwe, raczej przydą w otłóg.

75. „*szarcz* et panczerz (zam. tarcz)“; jestto niem. schorcz, Schürze, fartuch.

Od str. 76—78 omawia autor zapiski herbowe, t. j. opisy herbów i zawołania same; nie tyka pytania, co znaczą zawołania, czy to nomina propria osób (Piekosiński) czy topograficzne (Małecki) czy należy z nich wyróżnić osobną kategoryę zawołań wojennych (por. Wł. Semkowicz, Zawołania szlachty polskiej jako hasła bojowe, biuletyn akad. marzec 1914). Wywody Semkowicza są najtrafniejsze, objaśnił on kilkanaście zawołań; wszystkie zebrała Dr. H. Polaczkówna, Materyały do heraldyki polskiej (Archiwum kom. histor. XI, 1909, 32 - 115). Wybieram kilka: co znaczy *Chorąbała?* por. chowiąsło vel obwiąsło epistilum Słowniczek Poznański, chomąto; jest to więc rąbała (rębajło), chopartykuła augmentatywna. *Cielepała*, w oryginale *czyelyepelye*, znaczy tyle co lelipoleli, terefere i t. p., wyszydza powolnego a Czelelew (Cielele) może nie inne. Giraturam alias *byokotka* nie jest jakąś trajkotką czy terkotką, lecz mylnie napisane zamiast łąkotki, zwanej gdzie indziej łąkawą lub łąkawicą. Duo cornua *poyecznikem* gelenaya nazywa autor „tajemniczem i wątpliwem“: jasnem i pewnem jest, że należy czytać *poyeczinkem* t. j. *pojedzinkiem*, bo oba rogi stoją luzem, pojedyńczo obok siebie. *Crzisz szatwoczoni* crux serata nie jest *zaćwieczony*, lecz zatworzony (i Czwekow. Polaczkówna str. 48, będzie miasto Zwickau, nie Ćwieki). *Rosztruo-*

szonoby czytaj roztrnożono, nie roztrwoniono. De clenodio *scitwyszcze* nie jest „szczytowiszczyce od szczytowisko, w herbie Janina bowiem jest tarcza“: niemaż takiego polskiego słowa; należy czytać *szczyt w szczycie*, ponieważ w opisie łacińskim Janiny czytamy wyraźnie clipeus in clipeo. Avis *czerzei*, proclamatio Osmorok nie jest cietrzew, lecz ciecierz, ciecierza, jak w licznych opisach herbu Osmorog-Gerałt (z formą „kaszubską“ Dzierałt) wyraźnie zaznaczono. Tak rozwiązaliśmy wszystkie zagadki herbowe wydawcy; o jednej nie przytoczonej przez niego warto wspomnieć osobno, aby wykazać, jakie nieporozumienia tworzą u nas osobne pozycye słownikowe.

Tak czytamy jeszcze w Słowniku Warszawskim „Godzięba, drzewo na pniu będące, drzewo rosnące. Mącz.“ t. j. Mączyński 1564 r.; nikt po nim takiego słowa nie przytoczył. Słownik daje nawet etymologię: (? GOD). Herb Godzięba przedstawiał „tres pinus virides in uno stipite erecte cum V radicibus“ albo „arbor pinus“ czy „pinosa“ wedle opisów średniowiecznych (Polaczkówna str. 52); wiedział o tem Mączyński, nazwa herbowa oznaczała mu drzewo i to do słownika wciągnął. Podobnie pomylił się dwukrotnie prof. Wł. Semkowicz, utożsamiając nazwę herbu Larysz t. j. Hilarius z łac. larissa-spisa (Zeitschrift d. Ver. f. d. Gesch. Schlesiens XLV, 1911, 322, co tamże Alf. Heyer str. 330 sprostował) a nazwę herbu Godula z gdulą (de clenodio suo lilii godula, de clenodio Godula. Miesięcznik heraldyczny I, 1908, str. 104). I proklama „bojowa“ *orzy orzy* nie od orania, ale od *oriti* evertere (zborzyć stąd poszło) nazwana.

81. „trudno wiedzieć, co znaczy *przyorek*“; to samo co obirschar, obszar, excrescencia; cum lelysz. to łacina, nie polszczyzna (liliis).

83. *thaca* jest dziesięcina, por. czeskie z niem. *tac*.

118. *swegodaiocz*; czytaj swego dając?

119. nodatis faucibus *szczyąszewymi vszthy*; czytaj z wężewymi, tłumaczenie nie dosłowne, jak nieraz.

Z powodu traktatu Parkoszowego parę uwag. Na str. 127 zawierzył autor jego pisowni, odróżniającej lyschka i. e. vulpis, lysska i. e. eruca, „więc jakby liszka i liska“. Ale to tylko wymysł Parkoszów; jak kobyłka, wilki, podobnie liszki od czworonożnych na owady i t. p. przeniesiono. Również Zaborowskiemu na str. 129, zbytnio autor zaufał; łacińskiego *a* nie wymawialiśmy nigdy jak

a ściśnione a *ą* i *ę* wymawiał Zaborowski taksamo jak my, tylko nie umiał sobie poradzić z pisownią (nie umieliż tego i Statorius i Ostroróg) i dlatego poplótł rzecz o nosówkach — wszelkie uwagi o „wahaniu się ich pisowni tylko w pewnych granicach" są mylne; była to ortografia historyczna, taksamo niczego dla wymowy nie dowodząca, jak i nasza pisownia rąk tylko wymowę fałszuje; na inne bałamuctwa Zaborowskiego zwrócił autor sam uwagę str. 130

139. „trudno się domyśleć co oznaczać mają np. intersignum *golesną mą*"; jest to=gołe znamię.

148. cestus *pylatik* „zapewne zamiast piłatnik" (dla rymującego z nim *bartnik*); wyraz polski brzmiał tylko piłatyka obok piłatyk, bassalek czytaj również basałyk — rymują one taksamo jak zapaśnik: kuchcik; liripipium *cyb* nie „należy czytać cyp. por. cypek penis", lecz cyb. por. biretum cum czobek zamiast czybek str. 83.

512, nie *straszalo prawo*, lecz skazało.

513. nie *vszavasz*, lecz uznawasz fateris; scorti *fleysony*, czytaj złej żony (tak samo tłumaczą kazania gnieździeńskie meretrix, późniejsi zła niewiasta); *pedonyem* będzie może przedanim t. j. zdradą?

514, vallata *osloponya*, czytaj osłupiona.

517. latebras *paczyny*, czytaj paciepi.

519. polluunt *skrudzą*. fedat *skrudzi* — por. w Słowniku Karłowicza *skrudzić* niepokoić naprzykrzać się; byłby to jeden z najdawniejszych przykładów fałszywego *u* z *ó*. podobnie jak *puł* — w złożeniach? ale to raczej całkiem inny źródłosłów.

Autor z reguły nie omawia wydawnictw, wymienia je tylko, ale nie wadziłoby częściej zaznaczać mylnych ich tłumaczeń. Cenne np. wydawnictwo M. Bobowskiego Pieśni polskich szpecą poniekąd dziwolągi w słowniku, np. jakieś „poduszki jędorne z pierza indyka", gdy na str. 287 „Panna jęła narzekać... niemam co posłaci względówka, poduszki, jedorne pieluszki" t. j. jedyne pieluszki; „*pęg* wiązka, kawał", jest *pęga* liicz. pęgi z ciała wyrywali (łotrowie); niemasz rzeczownika *pamyąta*, *pamyątha* czytaj *pamiątkę*; zamiast *panicz*, czytaj panic, jak królewic; *gąslami* jest gęślami, niemasz rzeczownika gąsla; *bojarzyn*, nie magnat, lecz „bellator"; *dwornie*, nie „zręcznie, wyniośle", lecz sztucznie; dlaczego *rozdrzeć* ma być „otworzyć", kiedyż to rozedrzeć?; *zaśenie* czytaj:

zażżenie; *stradza* nie „szkoda“, lecz ból; *panosza*, nie urzędnik dworski, lecz giermek; niemasz żadnego *krzysta*; brak w słowniku *przywoity* (str. 290), późniejsze przyzwoity i t. d.

IV.

Jedna z ciekawszych książek XVI w., co do języka, to „Gadki“ Andrzeja Glabera z r. 1535, przedrukowane 1893 r. w Bibliotece Pisarzów Polskich; chociaż niemam oryginału przed oczyma a przedruk nieraz wadliwy, poświęcę jej kilka uwag. nakłonię może przez to kogo innego do zajęcia się autorem i dziełem. O autorze nic nie umiem nowego powiedzieć; przygotował niegdyś Wisłocki pracę o nim, ale nie wydał, a co zebrał, zaginęło widocznie. Zawiera książeczka słowa i formy rzadkie, nieraz unikaty; wydawca w słowniczku nie wymienił najciekawszych. Np. niechce się poprostu oczom wierzyć, czytając na str. 26 'rychlej mu sie *weschoce* jeść'—w całej polszczyźnie możnaż jedynie z kazań świętokrzyskich *(chociał)* coś podobnego przytoczyć. i partykułę *chocia* z imperat.; dla *chyba* (t. j. dla użycia przyimkowego) tu mamy najpiękniejsze przykłady, str. 4 'bronią (mężczyźni paniom) czytania pisma głębokiego *chyba* modlitw a paciorków; 23 wszelkie zwierzę *chyba* (oprócz) człowieka; 64 *chyba* choroby takiej *(nie przydzielił* tamże poprawn na: nie przydzie-li); między wszemi zwierzęty *chyba* samej krowy 34; 155 więcej ku dobremu... *chyba* swej rzeczy.

Wielkopolanina zdradza niejedno, używa stale (oprócz przedmowy) *wielgi*, *wieldzy*; zawsze *mgły* i t. d. zamiast *mdły*; *jedło*, nie jadło; formy *nabierzą* (64), *bierzą* (145 i cz.) i t. d.

Transkrypcya wydawcy, zachowująca bądź pisownię oryginału, bądź ją odmieniająca, bywa wątpliwa, np. *teica* jest *tczyca*, por. *rządciney* w dedykacyi (rządczyniej); formy *suszy* i t. p., ludzie *zimniejszy* są 121, ale częściej odmienione na nowe *-si* np. *insi* str. 125; wstawiono do *wspaniły*, znanego dobrze dawnemu językowi, *a* (wspaniały); *d* do *zazrość* 162 i cz.; na str. 120 *warzej nie* jedząc, z tych dwu urobiono jedno słowo, „warzejnie — potrawy gotowane“; *sztok* zam. stok; *rozczozły* zam. *rozczosły* (str. 148) i t. d. Oryginał miejscami błędny np. w oznaczeniu nosówek, oczy jaskrowate a jakoby *mtękczące się* str. 145, ależ tylko *miektać* o migotaniu się mówi; zamiast *rodzić* str. 164 czytaj rozejć. Stale czytamy o *porobniku* np. 163 porobnika psotliwego i plugawego, ależ

to chyba *porubnik*. słowo znane ze staroruskiego dla drapiestwa, np. (w Materyałach Sreznievskiego): a czto kniaź Michał towar porubił bratji naszej, pograblennoje i porublennoje otdawati, aby gostem naszym meży nas porubok ne było (pisze w. ks. lit. Aleksander do Iwana Wasilewicza), gdie wczynitsia tat'ba ili porub ili grabeż i t. d., bardzo to w łużyckim znane, rubić porubić 'berauben', wurubnik depraedator, ależ to chyba niemieckie??

Do hapax legomena należą paznochty (zawsze tak) albo *krapcie*; nierówne (paznochty) albo *skrabowate* (raz w glosach, w Mamotrepcie kaliskim też *skrobacy* asper); włosy które z młodu *styrocią*, od styrota a to od stérać?; twarz *pośrzągła* a gniewna (por. w Rozmyślaniu przemyskiem: który jest tako mocny a tako *szrzably* stupendus str. 76, zam. szrzągły? człowiek *oszyągły* albo przykry austerus str. 236? w mamotrepcie kaliskim str. 68 *srzanga* exprobrat?); zbyt często pojawia się *grubie* i t. p. obok grubego (np. 136 przyrodzenie grubie, 137 *grubia* karmia), aby je za błąd druku uważać? *zawidzny*, *zaźrzyący* częste, jest i *zawidny* jednak, str. 132, 142 zawidnego i zawisnego to samo. Wymieniam inne słowa i formy w porządku abecadłowym: *białasy* 134, por. u Reja *szarasy*, *siwasy* w narzeczach (my białawy i t. d. używamy; nadzwyczaj rzadki tamten przyrostek, nie można nawet porównać rusk. bielesyj, co może tylko pod wpływem pelesyj powstało; inny przykład tego przyrostka: *chłoptas* str. 120); *śrzód biała dnia* 20; *bojazny* zamiast bojaźliwy stale str. 121, 137, 165 i t. d.; *brlokowaty*, oczy rozokie i brlokowate (w słowniczku mylnie brlkowaty), por. nom. pr. Brlok r. 1414 i częściej, osada Brlokowo w Gnieźnieńskiem (Kozierowski str. 440), w innych tekstach brlooki, jak w czeskiem, we Mnichu Kromerowym 346. kiedy kto bryłokowaty albo świdrowaty — że to z franc. berlu włosk. berlusco pochodzić nie może, jak w Słowniku Warsz. powiedziano, rozumie się samo przez się, por. uwagi nasze powyżej (co do frywołtów i t. d.). Comparativus: gorzczejszy, lipczejszy 79, czyrńszą, słoniej, wyszej; *długowięzy*, raczej niż długowięży (ale na str. 136: *gałęzy na drewie* zamiast gałęzi na drzewie; *sie otrzą*? zam. otrą; *przed drzeń* również pomylone, prze czy przez?); *drabotliwy* prędki, o języku, od drabowania, nie „dźwiękonaśladowcze“; ku dzikiemu świrbu t. j. *francy* str. 87 ale lud *franką!* zowie albo łamaniem (w innych razach instr. taki kończy na *-im*) str. 95; grubość, którą *fus* zową. Osobliwszy znowu przyrostek w *grubala* str. 120 (*-ała* jest bardzo

pospolite) i w *mędrella* 135 (później mędrelka, np. u W. Potockiego). Po raz pierwszy chyba wypisano *kręglowy* (w słowniczku poznańskim tylko *kręgel*). Nie *na wraz*, lecz *na wzraz*, jak poprawnie na str. 18 i 19 (tamże *wilgość*, gdy później tylko *wilgota*); *obły* albo okrągły, str. 51. 146 znane i zkąd inąd, lecz może obli raczej, por. *(wilk)* połyka *oblem* niewiele żując (por. *obelny!*). Z obywatel por. *obywający* w ciepłych stronach 73; obok zabawiać się, *zabywać*, 109, 159. *Pernonosy*, gdzie my o perkatych mówimy, str. 146, Słownik Warszawski to z rus. kurnosyj wywodzi a perkonosego (czy to dysymilacya powyższego pernonosa?) i perkatego z ukraińskiego, oba pomysły nietrafne. Rzeczowniki na *-icc*, *śmielec* str. 160, *szubieniec* str. 13, 45 wisielec; por. *wymysłek; żarłactwo* str. 14 jak w mamotrepcie i i.; *żołędziem się żywili* str. 106 i t. d. Szczególniej zasłużył się Glaber około dawnej paremiografii, wypisując przysłowia; nie korzystał z nich S. Adalberg w Księdze przysłów, np. str. 15 wedle dawnej przypowieści chceszli swego dobrego strzeż się zawsze łysego i t. d. tak po łacinie mówią etc. (podobne wiersze na białogłowy na str. 169, która ma te obyczaje i t. d., gdzie w czwartym rządku czytaj dla miary wiersza: Gra przepaską, nie Igra; wiersze podobne o junochu z kazań średniowiecznych znane, czy to urywki większej jakiej całości?); 28 pospolicie dzieciom mówią pij wodę iż ci bieleją ząbki; 73 jako posp. m. swój z swoim łacno się zgodzi (albo tamże: swój swemu zawsze się raduje); 88 dawna przypowieść, szkoda chłopu świeżego jaja: 72 jako mówią: ciężka boleść gdy się chce jeść; 99 j. m. po gruszce się napić a po jabłku miłą obłapić; 112 wsadzić pana na pachołka (niepotrzebnie pododawał wydawca słowa w nawiasach!), na chłopa w przysłowiu duńskiem; 113 jakoż powiadają: ser po mięsie, orzechy po rybach zdrowe bywają; 125 według powieści: co żadne trudno ma być dobre; 126 u starych ludzi wedle przypowieści: człowiek prawi (tak zawsze zamiast pry innych) człowieku albo bóg albo dyabeł; mówią: co cudne to też dobre bywa 139; mówią: na czele a w oczu srom siada; ona śmiotanę zlizała albo on sadło zjadł 147 (o poruszonem dziewictwie); iż sobie nie da suknie zedrzeć gdy go proszą na cześć; łacińska przypowieść crassus venter etc. krasny brzuch krasny czyni rozum (żartobliwie). Glaber czytał Rozmyślanie przemyskie, mówi na str. 156 o podbródku Zbawiciela przedzielonym brózdą, por. Rozmyślanie str. 109 u dołu; wczas = miernie używa taksamo.

Jak nawet najdrobniejszy świstek zawiera szczegóły ciekawe, wykaże czteroćwiartkowa broszurka, intermedium, p. t. Komedya o Wawrzku do szkoły i ze szkoły, r. p. 1612. Jedyny to dotąd tekst polski, dowodzący naocznie, że *Bożyce* Bogurodzicy jest prawidłowy wołacz; bo oto chłop Wyrwá chce się rozmówić „z pánicem Kámálarzem", bakałarzem, którego później rozgniewany *bákułą* przezywa, i przemawia: „*Pánice* Kámálarzu" tak jak *Bożyce;* zaznaczam wyraźnie, że Wyrwa nie mazurzy, pyta zawsze *czámu* (czemu), a synka (Wawrzka) nagli do pospiechu: co mieszkasz, mawać Walka (t. j. dyabła, Wálkáć mię witano skarży się synek, skrócone z Walanty: ho porwan Wálántemu; a Wálántegosz by wilk miał w stodole dźiáłać, wolić on do obory; kiś Wálánty ma dźiać) *czakać* (forma dawniejsza). Ciekawe przestawki, stałe *tko, tkóry*: ia swe drwá przedam tko ie v mnie kupi; (na św. Gáweł przynoszą żacy kury) tkorych kur" i t. d.; *klor* z król, aby klorem został toś ponno klorem nie był? klorewstwo. Ze słów: *laszczęga* (por. bzdęga, Warsęga i i., zob. wyż.) laska; *dyląg* drągal por. szpeciąg; *grubaria* (łacińska formacya) grubiaństwo; wielkopolskie *pierdolenie* mówienie (proszę o máluczkie z waśćią pierdolenie, me pierdolenie u waśćiow niech ma odpuszczenie, rozpierdolisz się o synie); *kwietnica* niedziela palmowa; *nábdźiszkoła* urągają z żaka; *u Zegzułtow*= Jezuitów?; naturalnie nie brak *ućliwego* i *poćliwego; wáráncia* przekręcone z naracyi; *panie mudro* dla rymu do *jutro; kole niego* wedle, podle; *tola* to; *portki strybuię* obiję. Następuje Peregrinacya dźiadowska 1612 r. i (karta E2 — F4) Peregrinacya Maćkowa, najciekawszy nasz dawny tekst gwarowy.

Ze wszystkich tych form i słów, oprócz owego *wzchoce*, najciekawszy ów wołacz *panice*, dozwalający nam *bożyce* Bogurodzicy również za wołacz prawidłowy uważać; pomijamy, że *panicze: krolewicze* Koronki P. Mariey (Bobowski str. 304) również tak czytać wolno (rękopis *ce, cu, ca* i t. d. stale przez *cze, cza, czu* pisze, np. w tej samej Koronce: *shercze, riczerzem* i t. d.). Rzeczowniki typu przyjaciel, zbój, kamień, żołtarz i t. p. mają w wołaczu zawsze tylko *u*, więc skoro w w. XVI spotykamy liczne formy panice, krolewice, i panicze, krolewicze, wojtowicze, Priamicze i t. d., nigdy zaś i nigdzie przyjaciele, zbóje i t. d., toć to dowód najlepszy, że formy panice i t. d. są dawne, podtrzymane czy wywołane wołaczami jak Niemcze i t. d.; dopiero później działają na nie silniej

jeszcze te wołacze i wywołują nowe formy panicze, królewicze. I w języku litewskim rzeczowniki na *-aitis (-ic)* urabiają wołacz na *-aiti*, nie na *-au*, jak rzeczowniki na *-tojis* np., karalaiti ale mokitojau. Forma Bożyce Bogurodzicy jest więc jak najpoprawniejsza. Język czeski zgadza się zupełnie z naszym, ma dziś wyłącznie formę na *-u (i)*, w wieku XIV jednak ma obok siebie formy na *-u (i)* i na *-e*.

Nie szkodzi zaznaczyć, że przykładów jak *panice* jest może więcej w zabytkach dawnych, co wobec ich chwiejnej pisowni niełatwo rozstrzygnąć, np. u Witkowskiego (Poseł i t. d. 1603 r.), czytamy: ty *Sláchćicze* chudy... weyże tego dudy; można to śmiało czytać: ślachcice. por. jego pisownię: *ná pohańcze* = na pohańce.

Z uwag powyższych wynika jeszcze jedno: jak należy być ostrożnym przy przedrukach dawnych tekstów. Biblioteka Pisarzy Polskich winna nam zastąpić oryginały; niestety, zadaniu temu nieraz zupełnie nie odpowiada, wprowadza badacza tylko w błąd, zamiast go oświecać, modernizując dowolnie dawne teksty, przez co wszelką wartość tracą. Dlatego powitaliśmy z zadowoleniem numer jej 70, Mnicha Kromerowego, gdzie po raz pierwszy odstąpiono od tej fatalnej, nieznośnej, błędnej modernizacyi, gdzie więc po raz pierwszy odnosimy wrażenie typu starego i żałujemy tem bardziej, że dopiero tak późno zerwano z dawniejszą całkiem mylną rutyną; drukom starym nie należy narzucać szaty nowej, w której im wcale nie do twarzy; nauka może korzystać tylko z wiernego zachowania ich właściwości, chociaż godzimy się z góry na pewne odstępstwa, np. *sz* zamiast *ss*, *cz* zamiast *cż*, *ci* zamiast *ći* i t. p. Kilka numerów Biblioteki domaga się koniecznie przedruku, zachowującego brzmienie oryginału zamiast widzimisię wydawcy.

Wszelkie wywody, objęte pięciu seryami tych Przyczynków, dawniejszemi studyami w Rozprawach Filologicznych (od tomu XVI do XXXVIII. passim), w Pracach Filologicznych (tomy IV—VI), w Archiv f. slav. Philologie (tomy V i nn.), zdążały do jednego celu, do prac przygotowawczych dla przyszłego Thesaurus linguae polonicae.

Gdy Akademia ukończy wydawnictwo Encyklopedyi Polskiej, przyjdzie kolej na Thesaurus linguae polonicae, na wydawnictwo,

jak je od lat kilkudziesięciu Akademia zagrzebska, od kilkunastu petersburska piastuje a praska przygotowywa. Czesi, co w „Jungmannie“ mają wzorowy słownik czeszczyzny średniej, w 11000 stronicach bitego druku a wielkiego formatu „Kotta“ słownik czeski (pierwotnie frazeologiczny, później ogólny, obejmujący nawet nazwy topograficzne i wiele osobowych), znakomity słownik stary Gebauera (z całem imiennictwem), przystępują mimoto już dziś do wydania takiego skarbca swego języka, do zbierania dlań materyałów i środków. I nas to zadanie nie minie, mimo „Lindego“, obejmującego, acz nie zupełnie, polszczyznę z lat 1550 — 1800, mimo słownika narzeczowego Karłowicza, mimo Słownika Warszawskiego (zbyt ścisłego), mimo (niewydanego dotąd) słownika staropolskiego.

Czem będzie się przyszły Skarbiec-Thesaurus różnił od wszelkich poprzedników? Od „Lindego“ tem, że obejmie wieki poprzednie (1350 - 1550) i późniejsze (po 1800); że opuści jego porównania słowiańskie i bardzo uszczupli zbyt obszerne i liczne cytaty; od Słownika Warszawskiego wyróżni się najpierw objętością i obszernością: opuści wiele tysięcy jego pozycyi, całą obcą nomenklaturę ściśle fachową, chemiczną i t. d., u słów własnych wszelkie dorobienia niepotrzebne (np. nomina actionis na *-nie*), wszelkie formy gwarowe mniej ustalone, chwiejne; włączy natomiast słowa, których tam brak, głównie dawne, nazwy topograficzne (tylko pod rubrykami, więc pod Biały: Biała, Bielsk, Bielawy, Bielce, Białężyce i t. d., pod Glina, Gliniany i t. d., nie wyliczając ich osobno), osobowe (również tylko pod grupami całymi, a więc pod Stanisław wszystkie jego urobienia) i t. d.

Otóż najliczniejsze prace moje służyły temu celowi; wygrzebałem z dawnych źródeł parę tysięcy słów, nieznanych dawniej; wyjaśniłem parę tysięcy innych, dotąd niewyjaśnionych. Etymologii przecież na urząd robić nie można; słowo jedno wymaga nieraz całych lat pracy i rozmyślań, nim się do jego właściwego źródła dotrze; po ilu to manowcach błądziłem, nimem wybrnął na drogę. „Miklosich“ czy „Berneker“ tu nie wiele pomogą, jednej połowy słów naszych wcale nie uwzględniają a w drugiej popełnili błędów co niemiara. Próba etymologii polskiej w Słowniku Warszawskim zawiodła zupełnie; daje za wiele, bo wystarcza np. objaśnić *dobry*; pod *dobroć*, *dobrotliwy*, *wydobrzeć*, *dobrodziej* i t. d

nie potrzeba odsyłaczów również jak pod *zbiór zbiorowisko zbiorny zbieracz* i t. d. albo pod *upór*, *spór*, *rozporek* i t. d.; daje za mało, bo tylko te etymologie trafne, co znane lub same przez się jasne, wszelkie inne stale zawodzą, rażąc nieraz swą potwornością; najlepszym, uznania godnym chęciom nie odpowiedziało wykonanie. Nadto nie wystarcza historyczna część słownika, powtarzająca we skróceniu znacznem Lindego; wymagamy obfitszych cytacyi, wyczerpania Mączyńskiego 1564 r. (czego Linde nie dokonał), wciągnięcia setki nowych źródeł, z dawnych druków i rękopisów.

Próżno jednak kusić się i w przyszłym Thesaurus o wytłumaczenie wszystkiego, są słowa albo znaczenia, nie podlegające rozbiorowi naukowemu, usuwające się zeń, bo stworzył je traf lub kaprys. Wolno i o tem wątpić, czy np. przy słowach jak *dom*, *dąb*, *syn* i t. p. należy dawać wyjaśnienia etymologiczne, czy nie wystarczy oznaczyć je jako ogólno- lub prasłowiańskie, bo i planowany taki Thesaurus nie zastąpi nam bynajmniej osobnego słownika etymologicznego, co nam się koniecznie należy; ten słownik obejmowałby zresztą tylko pnie (własne i obce) ważniejsze, bynajmniej nie wszystkie; do pracy nad takim polskim „Kluge“ już się zabrałem, bo „Miklosich“ i „Berneker“ nam zupełnie nie wystarczają: i gubi się w nich polszczyzna i zamało jej.

Oto w najogólniejszych zarysach program naszej przyszłej pracy słownikowej, rozłożonej na wiele lat, do której te Przyczynki i inne studya dawniejsze jako Prodromus, jako próby przedwstępne zaliczam; pracy właściwej siły zbiorowe dokonać winny, t. j. samego przygotowania materyału; ostateczną jego redakcyę w ręce jednego pracownika złożyć wypadnie, gdy po dziesiątku lub paru dziesiątkach lat materyał się zbierze. Do powiększenia tego materyału dążyły moje wypisy z rękopisów XV wieku i z niektórych pisarzy dawniejszych, ale uprawiałem przytem stale naukę, u nas zaniedbaną zupełnie, etymologię. Nie znalazło się przecież dla niej, jak i dla semazyologii, najmniejszego zakątka w obu językowych tomach Encyklopedyi, chociaż w sferach szerszych, dla których Encyklopedyę przeznaczono, budziłaby etymologia i semazyologia o wiele więcej zajęcia niż fonetyka, dyalektologia, lub języki tajne. Odnosi się zresztą ta uwaga nietylko do nas, ale do całej nauki słowiańskiej; jak nizko jej etymologia nie stoi, lecz upadła, najlepszym dowodem tego słownik

Bernekera, co mimo lat trzydziestu, jakie od Miklosiczowego upłynęły, bynajmniej się nie wzniósł nad poprzednika — przewyższa go tylko obfitością i dokładnością cytat samych i tem, że spisuje skrzętnie najpotworniejsze pseudologie, co w rzeczy zawadzają tylko, niczego nie rozjaśniając. Z bezowocnej drogi etymologii „źródłosłowowych“ (nic łatwiejszego, jak coraz nowe zmyślać), starałem się wybrnąć i postawić etymologię słowiańską na nogi, wskazać drogi, jakiemi jedynie do celu dojść można; ale dalsze o tem wywody odkładam do innej pracy.

Tchórz, kuna i łasica

przez

Józefa Rostafińskiego.

I. WSTĘP.

Tchórze, kuny i łasice są zwierzęta tak pokrewne, że Karol Linné zaliczył wszystkie ich gatunki do jednego rodzaju *Mustela*. Są to drapieżce kociego rodu. Od kotów różnią się na pierwszy rzut oka wydłużoną postacią ciała, coś tak, jak jamniki wśrod psów. W stosunku do wysokości są od nich względnie jeszcze dłuższe. Niktby się nie zdziwił, widząc je odrysowane z trzema parami nóg. W tak długiem ciele wnętrzności są wygodnie rozmieszczone a zwierzę staje się bardzo szczupłe. Podobnie jak koty, nie mają też obojczyków. Właśnie ta nadmierna szczupłość ciała złączona z brakiem obojczyków sprawia, że gdzie tylko łeb zdołają wściubić, tam mogą się już całe przecisnąć. To też niema gąszczu, zarośli czy gałęzi, szpary wśród kamieni, dziury w deskach, dziupli w drzewie, coby były dla nich nie do przebycia. Wszędzie potrafią się wcisnąć.

Kuny są wszystkożerne, tchórze i łasice są mięsożercami. Chwytają łup za szyję, ujmując go paszczą uzębioną wzorem kota. Ułatwia im zbójeckie wyprawy ciemne lub ciemnawe pokrycie ciała, przystosowane do kory drzew lub ziemi. Małe łasiczki na północy zimą pstrzą się biało a gronostaj nawet u nas przyodziewa o tej porze roku biały kożuszek. To przystosowanie sierści do podłoża czyni je w spoczynku prawie niewidzialnymi.

Śmiałe, odważne, ważące się nawet na większe zwierzęta, mają przeciw nim jeszcze jedną broń, broń niezwykłą, wstręt czyniącą,

są... śmierdzielami. Wszystkie posiadają w tylnej części ciała gruczoły, wydzielające ciecz mniej więcej cuchnącą, co się udziela niekiedy ich futerkom. Odrażająca ta woń, chroni je przed napastnikami. Tchórze mogą taką cieczą nawet zlewać napastników i tem samem zmuszać ich do cofania się.

Tchórze i łasice dają się łatwo oddzielić od kun nawet po cechach zewnętrznych. Kuny mają ogon przydłuższy, wyrównywający mniej więcej połowie długości ciała. Ogon tchórza i łasic jest od takiej połowy krótszy. Kuny są też zwierzęta większe w swoim rodzaju są wraz z ogonem siedem do ośmiu dm długie, tchórze mają łokieć długości a łasiczki ledwo dwa dm.

Wszystkie te zwierzęta były aż nadto dobrze znane w Polsce. Sześć gatunków dawnego rodzaju *Mustela* wylicza moja Średniowieczna Historya naturalna [1]) a mianowicie: kunę, sobola, kamionkę, tchórza, gronostaja i łasicę [2]).

Kuna była długo znana jako nazwa pewnej opłaty, głośna jako nazwa kary, dała swoje imię częściom różnych sprzętów. Tchórz żyje jako symbol braku odwagi. Dziwimy się dziś, zestawiając sobie nazwę łaski, znanego szkodnika w kurnikach, z wyrażeniem łasić się, wymagającym przecież innego stosunku między zwierzęciem a człowiekiem. Chcę objaśnić te dziś już przeważnie tylko przeżytki.

II. Tchórz [3]).

Tchórz jest symbolem tchórzostwa,

„Bo zmykać, mając nabój w rurze
Znaczyło po staremu być tchórzem nad tchórze“ [4])

„Doma lew, na wojnie tchórz“ mówiło przysłowie, które Wezpazyan Kochowski ujął w taki dwuwiersz pod tytułem: O żołnierzach.

„Słusznie żołnierzom ten wiersz dziś napisać możem:
Kto bywa lwem w ciągnieniu, ten w potrzebie tchórzem“ [5])

---

[1]) Kraków, 1900.
[2]) l. c. I p. 436, 437.
[3]) *Mustela putorius L.* albo *Putorius foetidus Gray.*
[4]) Pan Tadeusz księga V.
[5]) Fraszki wyd. Turowskiego p. 84.

Jeżeli kogoś opadła bojaźń, mawiano: „Tchórz go obleciał“. A dziś jeszcze zrozumiałem jest dla każdego powiedzenie o człowieku bojaźliwym: „Tchórzem podszyty“.

Skąd się to wzięło i czy trafnie? Może w tem winny oczy tego zwierzęcia, jeżeli Starowolski [1]) charakteryzuje całkowitego tchórza powiedzeniem: „Serce zajęcze, oczy tchórzowe, nogi jelenie“. Czy też w tem powiedzeniu zaznaczono tylko tę hypnozę, jaką wywoływa oko napastnika na swoją ofiarę, co tak trafnie scharakteryzował Mickiewicz mówiąc o zającu gonionym przez charty.

„Ze strachu od ich oczu nie mógł
Zwrócić oka . . . . . “ [2])

O tchórzu mówi pierwszy raz w naszej literaturze obszerniej J. K. Haur [3]) w traktacie (XX) gdzie jest mowa „O zwierzu dzikim ziemnym w Puszczach, Borach, Lasach, w Pustyniach i Zwierzyńcu biesiadującym“. Tam [4]) w rozdziale XIX możemy czytać: „O tchórzu szkodnym w drobiu folwarkowym“ co następuje: „To zwierzę do opisania z natury najpodlejsze i niepożyteczne, raczej szkodne, ani go może do czego zażyć słusznego, biesiaduje i gnieździ się przy domostwach, przy wsiach, przy dworze, stodołach, szpichlerzu i oborze dla snadnego swego bez pracy pożywienia, rzecz niebezpieczna i szkodna folwarkowi, gdzie się gnieżdżą, dla kur, indyczek, kapłonów i innego drobiu; a przeto gdzie mają dzieci, trzeba ich wszędzie patrzyć i szukać i one pozatracać“. „Tchórz wlezie na drzewo we dnie, upatrując miejsca i sposobności, gdzie kury biesiadują na swój połów [5]). Wrony, jako ich postrzegą, kraczą, i nad niemi kupami krążają, wydając zdrajców i przeszkodników, aby się mieć na ostrożności“.

„Futro z niego jest podłe, ludziom tylko wiejskim do używania służące i użyte“.

---

[1]) W prawym Rycerzu.

[2]) Pan Tadeusz księga II.

[3]) Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomii ziemiańskiej w Krakowie 1693 (wydanie trzecie).

[4]) l. c. p. 209.

[5]) Tchórz jest lądowcem a nie gałęźniakiem i wszyscy nawet nowożytni autorowie twierdzą, że po drzewach spinać się nie może. Ale to nie jest prawdą. Z trudnością wprawdzie, może się jednak tchórz dostać na drzewo. To jednak, co tu opowiada Haur, jest oczywistą bajką, bo tchórz, chcąc trafić do kurnika nocą, nie potrzebuje za dnia wypatrywać, gdzie się kury pasą.

„Mięsiwo jego ze wszelkiemi wnętrznościami na nic się nie przyda, ledwieby go pies użył głodny, ani też żaden autor jakiej o nim nie czyni wzmianki i opisywania".

Opinia, jaką Haur wyraził o tchórzu mówiąc o nim: „zwierzę najpodlejsze" nieusprawiedliwiałaby wzięcia go za symbol tchórzostwa, bo przecież o hyenie, która naprawdę jest dobrze tchórzem podszyta, mamy opinię, że jest podła.

Naturaliści niepodzielają jednak wyobrażeń Haura, owszem są wręcz przeciwnego zdania. Już w naszej literaturze XVIII w. spotykamy się z innem mniemaniem przyrodników o tchórzu. Oto autor Dykcyonarza [1]) tak rozpoczyna artykuł o tem zwierzęciu: „To zwierzę rzeźkie, czujne i gorliwe o swoją wolność" [2]). Ks. K. Kluk w swojej Zoologii [3]) wcale nie mówi o tchórzostwie tchórza, owszem powiada o jego walce z psem: „Rzadko który pies tchórzowi da radę, nie tylko bowiem ostremi się zębami broni, ale i przykro śmierdzącą wodą, pryskając w oczy, odraża" [4]). Jeszcze energiczniej głosi odwagę tego zwierzęcia ks. S. Jundziłł w swojej zoologii [5]). Opisawszy bowiem tchórza, tak o jego obyczajach mówi między innemi: „Napadnięty broni się śmiało, grzbiet garbi, krzyka, kurczy, i nieznośny sobie właściwy smród wydaje" [6]).

Jak z powyższego wynika tchórz wcale nie jest tchórzem w tem znaczeniu, żeby mu brakowało odwagi. Musiano więc coś innego z jego obyczajów pojmować mylnie, co wpłynęło na takie wyobrażenie.

Zdajmy sobie sprawę, że nazwa tchórza pochodzi od dech, bo tchnąć znaczy tyle, co odetchnąć, chuchnąć, wydawać dech a więc i wydawać jaką woń. Cnapius pod tęchnę, tęchnieje odsyła do wśmiardnąć się, a tchórzę każe też patrzeć pod boję się i pod wiatr przyrodzony.

Miano też takie mniemanie o tchórzu, jakie się zachowało

---

[1]) Dykcyonarz służący do poznania Historyi naturalnej. Dzieło przełożone z francuskiego przez ks. R. Ładowskiego.

[2]) Tom I w Krakowie 1783 p. 310.

[3]) Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych Historyi naturalnej początki i gospodarstwa.

[4]) W wyd. 1809 r. Tom I p. 308.

[5]) Zoologia krótko zebrana Część 1.

[6]) W wyd. z r. 1829 p. 119.

w wyobrażeniach ludu z okolic Grybowa [1]), że „tchórz nie mogąc kur dostać, gdy wysoko siedzą, wydaje woń smrodliwą, skutkiem czego kury spadają na ziemię“ (!) [2]). Przecież taki sąd o cuchnieniu tchórza miał jeszcze Mickiewicz i użył go za temat bajki [3]). W bajce tej tchórz na zebraniu zwierząt, spowodowanej porażką jakiej doznały, zabiera głos i bezwstydnie szkaluje inne nawet najodważniejsze zwierzęta. Ta krytyka, to szkalowanie trafia do zebranej tłuszczy. Tłum go oklaskuje. Powstaje atmosfera tak przychylna mówcy, że nareszcie ktoś z tłumu woła na głos

„Żyj tchórzu!
On, stropion krzykiem tym wśród perory,
Zmieszał się, owszem dał czuć najwyraźniej,
Że był w gwałtownej bojaźni“.

Powiedzmy takie wyobrażenie jest jeszcze dziś powszechne wśród wykształconej nawet publiczności. Chociaż był bliższym prawdy już ks. Kluk w XVIII w. kiedy pisał o tchórzach: „Samica w 9 Niedziel rodzi kilkoro młodych, o których gdzie są łatwo się dowiedzieć można, dla nieznośnego od nich smrodu. Mniemano, że ten smród od ich wiatru pochodzi; wiadomo już jest“ — mówi dalej — „że woda ich tak jest śmierdząca osobliwie gdy ją w złości wyrzucają: od której same ich futerka, osobliwie na wiosnę łapiąc, smród bardzo długo zachowują [4]).

Stwierdziliśmy naprzód, że tchórz tak przesadnie wcale nie cuchnie. Ktoś, co go hodował u nas tak o tem pisze: „Tchórz z natury ma woń nieprzyjemną a niektórzy twierdzą, że pogłaskany ręką udziela tejże woni niemiłej, tak że myta nawet mydłem odoru swego nie traci. Chowany w domu traci bardzo wiele ze swego odoru, tak że zaledwie tylko niekiedy pogłaskany ręką czuć się daje“ [5]). To tylko w podrażnieniu spowodowanym napaścią wypuszcza — nie wodę, jak mniemał ks. Kluk — ale ciecz z gruczołów właściwych wszystkim łasicom [6]) i obryzguje nią swoich napastników. Wydzielina jest mocno cuchnąca, więc woń jej rozchodzi się w powietrzu.

Taka jest zatem prawda. Tchórz jest zwierzę drapieżne, zu-

[1]) Zbór wiadomości do antropologii krajowej Kraków, 1881.
[2]) l. c. V p. 168.
[3]) pod tytułem: „Tchórz na wyborach“.
[4]) l. c. 308.
[5]) Przyrodnik (Dwutygodnik wydawany w Tarnowie) z r. 1882 p. 15.
[6]) Jak to zaznaczono powyżej na wstępie.

chwałe, odważnie rzucające się na silniejszego nawet przeciwnika a w ostateczności broniące się przed nim wystrzykiwaniem cuchnącej wydzieliny, której woń rozchodzi się w około. Jakim sposobem wobec tego stał się tchórz symbolem braku odwagi? Musiało się to stać przez myślistwo, a w tem myślistwie myśl opacznie chodziła.

Człowiek pierwotny nie jest zdolny do ścisłych spostrzeżeń. Przecież wszystko, co nam przekazała starożytność z wiadomości o zwierzętach, jest przepełnione bajkami. Co za nieprawdziwe legendy trzymały się w starożytności n. p. ichneumona, które sprostowano dopiero w nowożytnych czasach. Podobnie musiało być w zaraniu naszej historyi. Jeżeli wierzono w średnich wiekach w bazyliszka, smoka, głownego robaka, ogniwaczka, gryfa i wilkołaka [1]) to dlaczegóżby niewierzono mniemaniom, mającym pozór prawdy.

Że człowiek w strachu może dać „czuć najwyraźniej", że jest „w gwałtownej bojaźni", to niebyło tajno nikomu. Skoro więc wiedziano, że tchórz napadnięty wydaje woń nieprzyjemną, sądzono, że czyni to z bojaźni a zatem, że łatwo ulega bojaźni, a więc nie jest odważny. Wobec tego można już było łatwo przenieść nazwę nieodważnego rzekomo zwierza na bojaźliwego człowieka i zrobić tem samem z odważnego zwierza symbol tchórzostwa.

III. Kuna.

Kuny są wybitnemi gałęźniakami, żyją i gnieżdżą się nawet na drzewach. Ich ciemne futerko sprawia, że skoro leżą na gałęzi, trudno ich dostrzedz i uchodzą też wzroku swoich ofiar. Stopy ich tak są owłosione, że trzymają się bardzo pewnie każdej nierówności konaru a najbardziej wsłuchane ucho nie może dosłyszeć ich zbliżania się. Zbliżają się zaś do swej pastwy podstępnie, zachodząc ją od innej strony gałęzi, poczem rzucają się na nią jednym susem, w czem pomagają im dłuższe kończyny ciała.

„O kunie zwierzęciu bystrym" pisze Haur [2]), w rozdziale XVIII Traktatu dwudziestego, co następuje: „Kuna zwierzę bystre, darskie i złośliwe, wyrodek (sic) sobola, jednak naturą i jestami bardzo podobni; do ukąszenia prędkie i zjadłe, której włos futra im czer-

[1]) Moja Hist. nat. śred. I p. 454.

[2]) Haur: Skład albo Skarbiec wyd. 3-cie 1693 r.

niejszy i gęstszy, tym jest do używania piękniejszy i droższy, niektórym zaś dogadzają farbą nakształt sobola.

Chowanie ich w domu szkodne i paskudne, właściwie jako kot w kuchni, i przy szpiżarni, cuchnące do tego zwierzę, szaty, chusty psujące, nad Kożuch więcej niemasz co do opisywania, żywi się ścierwem i Myszami w Lasach, i Ptakowi nie przepuści, gdy go poczepi gdzie może swoją chypkością i chytrością“ [1]).

Z tekstu tego możnaby wnioskować, że Haur nazywa kuną jedno tylko zwierzę zarazem dzikie i hodowane po domach. W rzeczywistości futerka dwu zwierząt nazywali kupcy w handlu Kunami w XVII w. W naturze umiano je dobrze odróżniać, skoro w średnich wiekach — jak to wykazałem w mojej średniowiecznej Historyi naturalnej — jedno nazywano wyłącznie *kuną* a drugie *kamionką* [2]).

Nazwy „kuna“ niema ani w zestawieniu przesądów o zwierzętach B. Gustawicza [3]) ani w słowniku gwar J. Karłowicza, ale wyraz to znany u ludu w okolicach nadrabskich (Bocheńskie) gdzie „Kuna“ znaczy też złego człeka, rabusia.

Kunę [4]) nazywają górale *smrekówką* [5]) trafnie w ten sposób zaznaczając, że ten gałęźniak jest borowcem. Kamionkę [6]) zaś *podkamionką* [7]) lub *szopówką* [8]). W Mazowszu kamionkę mianują *białoszyjką* [9]) W nazwie tej uchwycona jest ta cecha wpadająca w oko, jaka odróżnia nawet z daleka kamionkę od kuny. Kuna bowiem ma podgardle nie białe a żółtawe. To też ks. S. Jundziłł [10]) scharakteryzował tak kunę: „ciało czarne podżare, podgardle żółte“ [11]) a tak kamionkę: „ciało podżare czarnawe podgardle białe [12]).

Kuna jest borowcem nie zbliżającym się nawet do siedlisk

---

[1]) l. c. p. 209.

[2]) J. Rostafiński l. c. I p. 436.

[3]) W zbiorze wiadomości do antropologii krajowej V p. (102).

[4]) *Mustela Martes L.*

[5]) Nowicki M. w Pamiętniku Tow. tatrzań. za rok 1876 p. 19.

[6]) *Mustela Foina L.*

[7]) Wrześniowski A. w Pamięt. Tow. tatrzań. z r. 1885 p. 17.

[8]) l. c. p. 21.

[9]) Nowicki Zoologia obrazkowa oraz W. Jastrzębowski histor. natur. ziemiańska Warszawa, 1874 p. 576.

[10]) Zoologia ed. IV Wilno 1829.

[11]) l. c. p. 111.

[12]) l. c. p. 112.

wiejskich. Kamionka zaś zwykła się kryć w gruzach, rozwalinach, kupach kamieni, stajniach, stodołach nawet i w mieszkalnych domach.

Futro kun — zwane dziś tumakami — zawsze było cenione u nas, kamionek zaś, daleko jaśniejsze, pogardzane. Chcąc upodobnić je, kuśnierze farbują je w oszukańczy sposób, jak to właśnie Haur zaznaczył. Bystremu jednak oku kupca taka operacya ujść nie mogła i farbowane kamionki mogły liczyć na zbyt w kraju, kunie wchodziły do wszechświatowego handlu. To też Długosz mówi, że poddani nieśli Lechowi w daninie pewną ilość futer zwierząt leśnych jak kun, borsuków, bobrów, gronostajów i lisów, w które Polska ziemia była obfita[1]) ale w tym spisie kamionek nie wymienia. Coś więcej o handlu kuniemi futrami w Europie na północy już w historycznych czasach piszą kronikarze niemieccy, jak Adam z Bremy, zwłaszcza o handlu z Prusakami. Opowiadają zarazem jak cenione były kunie futra, jak bramowano niemi futra w Niemczech, nie zważając na koszt wielki pokrywano niemi nawet kołdry[2]). U nas porównywając to futro z innemi mówiono: „Lis grzeje, kuna chłodzi, soból zdobi, baran wszy płodzi". Futra te oznaczały przenośnie cztery stany a mianowicie: lis — mieszczanina, kuna — szlachcica[3]), soból — wielmożę a baran — włościanina. Ztąd powiedzenie; „Lisie pomknij się, kuno pod stół, sobolu za stół a ty baranie za piec". Kuna w tych zestawieniach reprezentuje nie wątpliwie szlachcica, bo przecież Piotr Zbylitowski w „Schadzce ziemiańskiej" mówi:

U każdego panięcia, prawie patrzeć miło
Na odziane dworzany, co pierwej nie było:
Ten delię barwioną ma w skrzyni z rysiami,
Ten złotogłów, ten wełpią, a ten z kunami[4])

Czytaliśmy, co Haur o futrach kunich mówi w XVII wieku. W XVIII, mówi autor Dykcyonarza[5]): „Ze grzbietów i ogonów kun robią piękne błamy"[6]) Ks. K. Kluk[7]) pisze: „Futro kun przednie jest i nie tanio szacowane, z domowych jednak nieco podlejsze niż

[1]) Wzmianka Długosza ma się odnosić do VI w. po Chr.
[2]) Bock F. S. l. c. I. p. 43.
[3]) A nie żyda jak mylnie objaśnia słownik Warszawski.
[4]) Wydanie Turowskiego w Krakowie 1860 Schadzka p. 19.
[5]) w tłómaczeniu ks. R. Ładowskiego.
[6]) l. c. II. p. 56.
[7]) Zoologia ed. 1809.

z leśnych, które gdy jeszcze przez umiejętnych ufarbowane będzie, wyśmienicie naśladuje sobole“ [1]). Ks. R. Ładnowski [2]) takie wydaje o tem zdanie pod wyrazem kuna: „W cudzych krajach futro popłaca, w Północnych stronach są najpiękniejsze. Polskie są szare i niby opłókane. W Podgórzu i na Pokuciu około Perehińska jest ich pełno, na Polesiu jednak jest ich najwięcej i włos mają czarny podobny do Soboli. Żydzi je zakupują do swych czapek“ [3]). Stanisław Plater [4]), mówiąc o kunach, odróżnia leśną i domową. „Futro jej“ — czytamy pod kuną leśną — mianowicie w północnych krajach ciemne jest i po sobolu najpierwsze. Jest nawet na północy gatunek ciemniejszy, którego futro za sobolowe podają [5]). O futrze zaś kuny domowej mówi ten autor, że jest mierne [6]).

Futro z kun — tumakami też zwane [7]) — odgrywa jeszcze dziś wielką rolę na lipskim jarmarku. Przychodziło tam przed wojną około 60.000 skórek kunich z Rosyi a 120.000 z innych krajów. Cenią się więcej północne, bo są ciemniejszej barwy i piękniejsze.

Odkąd futro kunie jest używane? gdzie szukać początku takowego użytku? Zkąd wreszcie poszła nazwa kuny? oto są pytania do rozstrzygnięcia. Przedewszystkiem trzeba wiedzieć, że tak właściwa kuna, jak i kamionka, zamieszkują całą północ Starego świata, ale Kamionka zachodzi znacznie dalej na południe i jest pospolita w Azyi Mniejszej [8]), spotyka się aż w Afganistanie i w części Himalajów. Futro każdego z tych gatunków bywa jaśniejsze i ciemniejsze, miewa włos krótszy lub dłuższy, jest rzadsze i mniej puszyste albo gęstsze i zbite. Tak, że jeżeli chodzi tylko o futro, to możnaby nazywać skórki tak jednego jak i drugiego zwierzęcia kuniemi skórkami. Zdaje mi się, że w poszukiwaniach nad pochodzeniem nazwy kuna zawsze wyobrażano sobie, że zwierzę jest tylko europejskie a nie i azyatyckie, szukano więc źródła nazwy w językach słowiańskich

[1]) l. c. 1. p. 309.

[2]) Historya naturalna Królestwa Polskiego.

[3]) l. c. p. 24.

[4]) W małej Encyklopedyi polskiej.

[5]) l. c. p. 499.

[6]) ibid.

[7]) Nazwę tę zapisał w znaczeniu kuny po raz pierwszy Feliks Jarocki w pismach. Warszawa 1830, II. 253.

[8]) K. Kannenberg. Kleinasiens Naturschätze. Berlin 1897 p. 51.

i tam je znajdowano [1]). Łatwo jest zestawić szereg nazw oczywiście wspólnego pochodzenia jak staropruskie *caune*, litewskie *kiáune*, łotyskie *cauna* oraz polskie i rosyjskie *kuna*, *kunica*. Uderzające jest w tym szeregu to, że nazwa kuny nie jest ogólno słowiańską, że trzyma się wschodu i zetknięcia z bałtami. Widocznie jestto sfera narodów, które dostarczały komuś kunich skórek i dla tego podobnie je nazywały. Do szeregu tego należy na zachodnim krańcu Rosyi fińskie (wotjackie) *koni*.

Teraz trzeba zatem szukać komu narody wschodnio-europejskie dostarczały skórek z kun i odkąd?. Na tak postawione pytanie mamy w literaturze gotową odpowiedź. Otto Keller w swoim dwutomowem wyczerpującem dziele: Die antike Tierwelt [2]) pisze o kamionce co następuje: „Der Stein oder Hausmarder... heisst wegen seines Bisamgeruches in Griechenland heute κουνάβι d. h. Stinker, was aus dem Slawischen stammt (lettoslawisch Kunâ, Marder) gerade wie das altgriechische Lehnswort καυνάκη Marderfell. Dieses Wort findet sich sogar auch bei den Finnen und in babylonischen Talmud“ [3]) Całkiem to mylne rozumowanie. Dzisiejsza nowogrecka nazwa, o ile jest w związku ze słowiańskim kuna, dowodzi tylko jak Bizancyum było kiedyś mocno zesłowiańszczone; było przecież tak dalece, że nawet narzędzia rolne przyjęły słowiańskie miana. Rozumowanie to Kellera szwankuje i pod innym względem. Przyjmuje on a priori, że καυνάκη pochodzi od słowiańskiego *kuna*. Tymczasem wyraz ten pojawia się na kilka wieków przed naszą erą w Osach Arystophanesa:

οἱ μὲν καλοῦσε Περσιδ', οἱ δὲ καυνάκην [4]),

a zatem chodzi o strój nazywany przez jednych perskim jaki przez innych bywa nazywany kaunaken. Stąd łacińskie *gaunakum*. W babilońskim talmudzie spotyka się znów hebrajski wyraz *gônak*, który według O. Schradera [5]) nie da się wyprowadzać od greckiego καυνάκη. Spytajmy się teraz skąd Grecy i Rzymianie otrzymywali materyał na zbytkowe futra? Już Herodot nam powie, że przychodziły

[1]) F. Miklosich. Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen. Wien 1886 p. 147.

[2]) Leipzig 1909.

[3]) l. c. I. p. 161.

[4]) v. 1137.

[5]) Reallexicon der indogerm. Altertumskunde. Strassburg 1901. p. 616.

z Pomorza czarnomorskiego. Tam siedzą — za świadectwem tego samego historyka — Scytowie. Niebyłoby nic dziwnego, żeby nazwali kuny wyrazem wziętym z perskiego. W Azyi Mniejszej i Persyi trzeba szukać początku wyrazu κυνάκη. Scytowie pod podobną nazwą zakupywali od Słowian skórki smrekówek[1]) i dla tego Słowianie zaczęli je — nie źwierza — nazywać kunami a od nich przeszło to miano do Bałtów. Ponieważ skórki smrekówek i kamionek nazywano kunami i tak samo mówiono o kuniem futrze, więc w literackim języku nazwa kuny przeszła z czasem na zwierzę. W podobny sposób zostały smrekówki jeszcze raz przechrzczone. Powiedziałem, że w r. 1830 nazywa je Jarocki tumakami, nazywa je tak dla tego, że w handlu kuny zaczęto nazywać tumakami. I dziś w Krakowie futrzarze wiedzą dobrze, że tumaki to kuny, ale przecież nazywają je tumakami, odróżniając skórki smrekówek jako *tumaki leśne*, a kamionek jako *tumaki kamienne*! (sic). W zoologiach zaś przeważna ilość autorów nazywa smrekówkę tumakiem. Widzimy więc, jak szybko odbyła się transformacya, że nazwa obca futer, przeszła na skórki zwierzęcia a następnie książkowo na samo zwierzę.

Twierdzę więc, że nazwa kuny dostała się przez Scytów do Słowian a potem do Bałtów. Wieki całe mogło trwać zapotrzebowanie skórek *Kaunakoj* na futra w Grecyi[2]). Jak długo trwało, pośrednicy starali się im tego towaru dostarczyć. Było tu podobne zjawisko, jak z łowami sobola w Syberyi na targ Europejski w naszych czasach[3]). W słowiańszczyźnie kożuch był barani a jeżeli jaka koża z dzikiego zwierza mogła jeszcze służyć za okrycie, to chyba lisiura. Mowy o tem niema, żeby człowiek nie stojący w kulturze wysoko stroił się w ozdobne futra. Ale nazwa towaru długo pożądanego mogła przejść na zwierza i utrzymać się w Polsce i Rosyi jako krajach, które miały zawsze rynek zbytu na ten towar.

Skoro skórki kunie były w powszechnym obrocie handlowym, to z natury rzeczy mogły się stać środkiem zamiennym. Rzeczy

---

[1]) Naturalnie mówiąc *smrekówek*, nieprzesądzam nic, jak się nazywała kuna pierwotnie po słowiańsku, chociaż zupełnie to możliwe, że właśnie tak a nie inaczej.

[2]) Porównaj wyborny, jak zwykle, artykuł Pelzkleider w J. Beckmanna: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen V. Band. Leipzig 1805 p. 1—74.

[3]) Dobre i oparte na źródłowej literaturze opowiadanie w St. Jundziłła zoologii l. c. p. 112—118.

wiście w staroruskim pieniądz nazywa się bądź *skot* bądź *kuna*, *kuny*. A jak opowiada Nestor zwłaszcza w Pskowie i Nowgorodzie używano jako drobnej monety kawałków różnych skór, a szczególnie łebków kunich skórek pod nazwą *mordki*. O takich pieniądzach jest mowa jednak dopiero w młodszej Prawdzie ruskiej, a więc w XIII w., przedtem figuruje tylko *skot* i *grivna* [1]).

W Polsce, jakem to dawno zaznaczył [2]), lniany płat był tak dalece powszechną zamienną monetą, że od niego powstało i słowo *płacić*. Ważniejszą i drobniejszą jednostką zamienną były u nas, nie jak na Rusi *rézaně*, to jest okrawki skórek, ale *krusze* soli [3]), czego ślad pozostał w zwyczajowem prawie polskiem, gdzie najmniejsza wina nazywa się trzysta, bo się opłaca taką ilością krusz. Mamy jednak ślady, że i na Mazowszu różne daniny mogły być opłacane w skórkach kunich [4]). Także bartnicy na Kurpiach płacili staroście łomżyńskiemu rączkę miodu oraz za *kunę* czyli prawo polowania groszy 15 [5]). Zjawisko to dowodzi, że między Rusią a Mazowszem istniały, w późnych średnich wiekach, stosunki handlowe, a przez to i wpływy, podobnie jak w przedhistorycznych czasach między Mazowszem a Bizancyum [6]). Schrader twierdzi [7]), że używanie skór lub innych części jako pieniądza przeszło do Słowian od Finów gdzie według badań Ahlqvista było odwieczne. Nie chcę wchodzić na to pole badań i zaznaczam tylko to twierdzenie.

W ziemiach ruskich należących do Litwy i Korony istniała niegdyś opłata, jaką wnosiła panu dziewka idąca za mąż do innej wsi. Nazywała się ta opłata *kunicą*. A. Naruszewicz w historyi narodu polskiego [8]) pierwszy z pośród historyków naszych wyraził mniemanie, że tu chodziło o *jus cunagi* a zatem, że kunica nie była kuną, ale *cunus*. Potem L. Gołębiowski w dziele Lud polski [9]) opisał szczęt-

---

[1]) O. Schrader Reallexikon der Indoger. Altertumskunde p. 282.
[2]) Polska z czasów przedhistorycznych Kraków 1887 p. 35.
[3]) J. Rostafiński l. c. 33.
[4]) Kod. dyplom. mazow. Warszawa 1863 pod nr. 28: cune pro poduorne.
[5]) A. Połujański. Wędrówki po gubernii Augustowskiej Warszawa 1859 p. 550.
[6]) Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód Kraków 1909.
[7]) l. c. p. 282.
[8]) wyd. Turowskiego. Kraków 1860 p. 222.
[9]) Warszawa 1830 p. 228—232.

kowy obrzęd *kunigowania* to jest obchód wieczoru przed ślubem, w którym dziewka z orszakiem idzie do pana złożyć opłatę kunicy. W r. 1854 W. A. Maciejowski [1]) zbijał twierdzenie Naruszewicza, powtórzone przez Czackiego, co do znaczenia kunicy, dowodząc, że niema on żadnego związku z jus deflorationis. Bardzo dobry artykuł o tem pomieścił K. Wł. Wójcicki w Encyklopedyi Powszechnej [2]) w r. 1864. Można z niego nabrać wyobrażenia, jak stała kwestya ta wówczas. Teraz nie będzie już o nią sporów. W pracy pod tytułem: „Z dziejów prawa małżeńskiego w Polsce“ [3]) opracował ją ostatecznie W. Abraham stając po stronie wywodów Maciejowskiego. Dzięki uprzejmości autora, korzystam z odbitki; skoro praca wyjdzie będzie mógł czytelnik nie tylko znaleść w niej wyjaśnienie kwestyi spornej, ale mnóstwo ciekawych poglądów rzucających światło na pierwotne obrzędy małżeńskie u Słowian.

W pracy swej zajmującej się ogólnie zezwoleniem panującego lub panów na małżeństwo poddanych i świeckie opłaty małżeńskie podaje prof. Abraham wiadomość o opłacie zwanej *kunné*, jaka istniała li tylko na Mazowszu [4]). Ta opłata była uiszczana całkiem wyjątkowo w razie wydania córki kmiecia po za granice Mazowsza.

Istnieje także wyobrażenie, że kuny i wogóle łasice, rzucając się na zwierzę, chwytają je za gardło, żeby przeciąć zębem tętnicę szyjną i wypić krew [5]). Tylko pierwsza połowa tego mniemania jest prawdziwa, łasice chwytają swój łup za szyję i duszą go, ale niemogą przecież trafiać zawsze przy tem na tętnice; jeżeli kilka kropli krwi wypłynie przy uduszeniu ofiary, to ją zlizują i na tem koniec. Sam fakt jednak duszenia za szyję spowodował, że kuną

---

[1]) Biblioteka Warszawska z r. 1854 I.

[2]) XVI. p. 453—455.

[3]) Rzecz wyjdzie w książce zbiorowej której tytułu nie mogę podać.

[4]) l. c. p. 40.

[5]) Wyobrażenie to jest bezkrytycznie powtarzane przez wielu nowych autor. Tak czytam w Encyklopedyi rolniczej t. XI. Warszawa 1892, na str. 312 o kunie: „zwyczajem wszystkich kun, przegryza tętnice na szyi, chciwie wypija krew“. Mniemanie to powstało zapewne ztąd, że kuna wpadłszy do kurnika dusi wszystkie kury. Nie rozumiano tego zjawiska — o którym będę niebawem mówił opisując zwyczaje łasicy — sądzono, że kuna postępuje tak, ponieważ żywi się samą krwią. A przecież wiedziano, że lis dostawszy się do kurnika nieinaczej gospodaruje, a nie przypisywano mu takich motywów wybijania całego ptactwa.

i z bazyliszki walczy, a kiedy się z nimi ma potykać, tedy Rutę pożywa, którą też i dzieci swe, gdy je umarłe najdzie, ożywia, dzieci też swoje młode z miejsca na miejsce przenosi, aby ich nieznaleziono". Zaczem idą: „Użytki ku lekarstwom", gdzie czytamy I: „Ukąszenie łasice jest jadowite i bolące, na co pomaga, plastr z czosnku a z cebule z figą niedostałą stłukszy". Widać że z ukąszeniem tego zwierzątka nieraz się człowiek spotykał, jeżeli aż środki na to podano osobne. Tekst ten jest tłómaczony, ale podobnie radzi i Syreński [1]) pisząc pod czarnuszką: „Od łasice abo łaski ukąszonym pół łuta tego nasienia prochem z białym winem pijąc jest ratunkiem".

Także Haur, który w XVII w. pisze o kunie i tchórzu, łasicę wspomina, ale nic o niej nie mówi. Ks. Kluk [3]) powtarza, że jej ukąszenie jest jadowite, i że z wężami ma nieprzyjaźń, ale o hodowli nic nie mówi. Wspomina tylko, że łasice: „Żyją pospolicie z myszami i szczurami lubo ich niektórzy z tej przyczyny radzi widzą w domu, są to jednak szkodliwe zwierzątka i jaja bowiem wypijają kurze, gęsie, kacze i t. d. Kurczęta i gołębięta duszą" [4]). W poprzednim zaś ustępie mówi ten autor, że: „w stajniach przy koniach cierpieć ich nie potrzeba". Trzymać w stajniach i cierpieć w domu, to jeszcze nie jest hodowla. Autor Dykcyonarza tłómaczonego z francuskiego [5]) ma w artykule o łasicy taki ustęp: „Chcąc ją chować, potrzeba w klatce położyć wiązkę kłaków gdzieby się mogła ukrywać". To też nie jest hodowla. Owszem autor ten twierdzi, że łasica „zawsze jest dzika i niedaje się nigdy ułaskawić" [6]). Ks. Ładnowski odróżnia łasice leśne i domowe a mówi o tych ostatnich, że: „trzymają się przy domach, stajniach i pustych kątach [7]).

Stanisław Plater w Małej encyklopedyi polskiej [8]) tak pisze o łasicy: „Trzymają się łasice po lasach i polach, ale częściej jeszcze blizko mieszkań ludzkich i w samych domach. Żyją pospolicie myszami i szczurami, na które polują; a przy wielkiej zręczno-

[1]) Zielnik. W Krakowie 1613.
[2]) l. c. p. 459.
[3]) Zoologia l. c.
[4]) I. p. 311 § 508.
[5]) Kraków 1783.
[6]) l. c. I. p. 80.
[7]) Historya naturalna p. 96.
[8]) Leszno i Gniezno 1847.

nazywano u nas rodzaj pręgierza, w którym winowajcę wystawiano na widok publiczny, ujmując go obręczą żelazną za szyję. Ztąd i pewne części narzędzi, ujmujące inne jakby obłąkiem, nazywano podobnie kuną.

Jeszcze jedno. W Międzyrzecu, w poniedziałek wielkanocny „wiejscy chłopcy bawią się w tym dniu walką na gotowane jaja t. j. uderzają czubami wzajemnie jaja, a komu pozostaje całe zabiera zbite. Zabawkę tę nazywają kunaniem“ [1]). Czy to ma jaki związek z nazwą kuny? Między kunami a jajem istnieje taki związek, że kuny chętnie raczą się jajami, nawet je z gniazd unoszą. W takich razach mniejsze biorą w pysk a większe pod gardło i przyciskają szyją. Rzecz wobec zwięzłości tekstu jest całkiem niejasna.

IV. Łasica.

Łasica [2]) inaczej łasiczka lub łaska, jak to zapisuje Thesaurus Cnapiusa [3]), jest zwierzątkiem najmniejszem swego rodu. Należy do typowych łasic nietylko ze względu na cechy swej budowy, ale i na obyczaje. O ile bowiem kuny żywią się też i roślinnym pokarmem a łowią zwierzęta tylko dla zaspokojenia głodu, to tchórz i łasica, chociaż niegłodne, łowią i zagryzają zwierzęta pozornie jak najokrótniejsi zbóje. A jednak nazwy powyżej przytoczone mówią jasno, że łasica jest zwierzęciem jedynem z pośród krajowych dzikich, co się umie łasić, nawet niezwykle, skoro ma zdrobniałe, więc pieszczotliwe imię. Nazwy te są przeżytkiem dawnych czasów, z przed jakiegoś X w.

W literaturze naszej dawniejszej nie znajdujemy żadnych dokładnych pod tym względem wyjaśnień. Nasze Ogrody zdrowia mówiąc „O zwierzu leśnym“, mają rozdział o łasicy [4]). Ale cóż tam czytamy: „Łasica“ — mówi Siennik [5]) — „Jest to zwierzę Łasica małego ciała, ale wielkiej śmiałości i chytrości, tak iż z wężami

[1]) A. Pleszczyński: Bojarzy Międzyrzeccy (Bibl. „Wisły“ XI). Warszawa, 1893 p. 87.

[2]) *Mustela vulgaris Briss.* albo *Putorius vulgaris Rich.*

[3]) Wydanie z r. 1643. p. 348.

[4]) Dwudziesty dziewiąty.

[5]) Herbarz. W Krakowie 1568 L. 286.

ści, która im jest przyrodzoną, większe i mocniejsze od nich zwierzątka pokonywać umieją... Mogłyby służyć łasice po domach zamiast kotów, dla wygubienia myszy; ale gdy zwykły wypijać jaja drobiu i ptactwo nawet duszą, więcej się stają szkodliwe niż pomocne[1]). To ostatnie zdanie napisał autor, który chyba widział łasicę trzymaną w domu zamiast kota. Trzymano ją niegdyś za kota powszechnie.

Łasiczka jest popielato kasztanowata, spodem biała więc przyjemnie ubarwiona, ma ciało b. wydłużone, na nizkich nóżkach wsparte, z małą główką, w której tkwią mądre oczy. Jestto zwierzątko bardzo zwinne, ruchliwe jak żywe srebro, zdolne poruszać się z błyskawiczną szybkością. Jest dość towarzyskie, tak, że wcale nie lęka się człowieka i daje do siebie podejść, nawet zbliżyć nieraz na odległość kroku. Jest osławione, jako okrutny morderca, ma bowiem zwyczaj dostawszy się do kurnika wybijać całe ptactwo co do nogi. Czyż nie jest okrutnym mordercą? Postaram się wytłómaczyć, że jest spotwarzona, podobnie jak z innego powodu stało się to z tchórzem. Faktu niezaprzeczam a jednak nie będzie to paradoksem, jeżeli będę bronić łasicy przed zarzutem wrodzonego okrucieństwa i bezecnego morderstwa. Pewno nieraz musiały się bronić przed takiemi zarzutami, jeżeli były zapozwane przez sąd duchowny.

W średnich wiekach wytaczanie procesów zwierzętom szkodliwym przez sąd duchowny było zjawiskiem nierzadkiem. Miały one na celu wytępienie szkodników. Procesa były całkiem formalne, zapozywano zwierzęta, starano się schwytać choć kilka osobników, dawano im z urzędu obrońcę, poczem zapadał wyrok. U nas jeszcze konstytucya z r. 1543 określając jakieś sprawy podpadające pod sądy duchowne, mówi że między innemi: „Item ad justicium Spirituale judicare pertinet incantationes et magias..."[2]) co szerzej rozprowadzone mówi, że do sądów duchownych należały: „i wróżki, czary, czarnoksiężniki, czarnoksięstwo, zwierzęta i insekta, które przez moc czarnoksięską ludziom, rolom i lasom szkody czynią"[3]). Nie wiem, jakichby argumentów chwycił się asesor duchownego sądu w obronie łasicy, ale, sądzę, nie byłaby i nie jest trudna. Przecież my na czynności zwierząt zapatrujemy się ze stanowiska naszego utylita-

[1]) l. c. II. p. 41.

[2]) Volumina legum, Warszawa 1732 I. 582.

[3]) Przyrodnik. Tarnów 1887. 170.

ryzmu. Co nam nie dogadza, uważamy za godne potępienia. A więc w duszeniu ptactwa w kurnikach widzimy tylko własną szkodę i nic więcej. Nawet nie przyjdzie nam na myśl, że może łasica jest jak zapalony myśliwy, co bije jedną słąkę po drugiej, stanowczo więcej niż ich spożyć może, ani nawet krwi ich nie wyssa. Cóż dopiero mówić o dzisiejszem tak zwanem polowaniu na bażanty, które jest rzezią modną, ale naprawdę niemającą wiele wspólnego z rycerskiem myślistwem. Chcąc być sprawiedliwym trzeba obserwować łaskę polującą na myszy. Łapie jedną po drugiej i dusi, upaja się tem polowaniem, skacząc w górę nieraz na znaczną wysokość i znów łowi. Złowione zostawia nieraz nietknięte, niekiedy wyjada mózg, w którym się lubuje. O ile więc myśliwy bijący więcej zwierzyny, niż ją spożyć zdoła, jest okrutnik, no to i łasica zasługuje na to miano. Jeżeli zaś uznajemy, że można bić żywiznę z amatorstwa, to musimy widzieć w łasicy i całym kunim rodzie namiętnych myśliwych. Ta szkoda zresztą, jaką robi łasica w kurniku, nie może iść w porównanie z zyskiem, jaki przynosi człowiekowi, uganiając się tak namiętnie za myszami. Łasica jest najznakomitszym tępicielem myszy i nawet szczurów. Tępicielem wrogim, strasznym, tak groźnym, iż szczury na jej widok uciekają w największym popłochu. Jest tępicielem stokroć groźniejszym niż sowa, jeż lub kot nawet, skoro żaden z tych łowców nie może się wcisnąć w lada szparę i wynieść z niej ułowioną pastwę.

Łasica żyje w całej Europie i północnej Azyi, i już w starożytności słynęła w Grecyi i Rzymie jako utalentowany i niezmordowany tępiciel myszy tak szkodnych człowiekowi. Mówiłem, że należy do zwierząt nie płoszących się na widok człowieka, to też nie dziwnego, że łatwo się obłaskawia. Na obłaskawionej można się przekonać, jak daleką jest od dzikości i jak niesłusznie — lekkomyślnie mówi się o niej jako o srogiej morderczyni. Niema drugiego zwierzęcia, któreby było tak ruchliwe a zarazem miało tyle wrodzonej figlarności. Wesoła, zręczna, figlarna, czyściutka, gładkiej sierści, stała się w starożytności niebawem miłem domowem zwierzątkiem. Poznano się na jej towarzyskich przymiotach. Dano jej miękkie legowisko w pokoju. Kobiety trzymały ją na podołku. Nazywano ją *hilaria* lub jej mianem *mustela*, przerobionym pieszczotliwie *mustella* przezywano dziewczęta[1]). Jednem słowem łasica była

[1]) O. Keller. Die Antike Tierwelt. Leipzig 1909. I 164. et seq.

tu pieczona warzona. Nieinaczej było niegdyś w Judei oraz w starożytnym Egipcie. Ale Egipcyanie udomowili abisyńskiego kota[1]) i nietylko zaczęli go przedkładać nad łasicę, ale jak wiadomo zaczęli go ubóstwiać. Zabicie kota nawet przypadkowe pociągało za sobą śmierć winowajcy. Tak czczonego zwierzęcia oczywiście ani nie sprzedawano ani nie dawano w darze. Ktożby się odważył boga darować lub sprzedać! To też kot bardzo późno dostał się do rzymskiego imperium. Czasu dokładnie oznaczyć nie można, głównie z powodu, że nazwy użytkowych zwierząt łatwo przechodzą w kolei wieków z jednego na drugie. A właśnie greckie γαλῆ i κάτις podobnie jak rzymskie *felis* i *mustela* oznaczają to łasicę to kunę, to żbika lub koty a więc i domowego kota, tak, że naprawdę trudno oznaczyć nawet wiek, w którym kot zaczął na południu Europy wypierać łasicę. Prawdopodobnie stało się to w jakimś IV wieku nowej ery.

Można się zapytać dla czego wogóle kot zdołał wyprzeć łasicę. W Egipcie przedewszystkiem chyba dla tego, że dawał sobie radę, nie tylko z myszami, ale dusił i węże jadowite. Nad Nilem było do 18 gatunków węży a na ukąszenie wywołane przez *Vipera aspis* nie znali Egipcyanie środka, ukąszenie było śmiertelne. Wiemy zaś, że w Paragwaju kot dziś jeszcze zwycięsko zwykł walczyć z grzechotnikiem.

Łatwiejsze jest do zrozumienia, dla czego łasica nie ostała się wobec kota w starożytnym świecie Romy. W pierwszym rzędzie przypisują to modzie, ta przecież jest decydująca. Kot jako czczone w Egipcie zwierzę wieki całe niemógł się dostać do Rzymu. Skoro po wiekach wreszcie się dostał, każdy chciał się o niego ubiegać. Kot był od tysięcy lat udomowiony i jak wiemy raczej trzyma się domu niż pana, łasiczka zaś była stosunkowo znacznie późniejszej hodowli i nieraz musiał się zdarzać powrót do dzikości i umykanie na wolność do lasu. Łasica nie dobrze znosi niewolę, ginie po jakichś sześciu latach, jej łasiczęta trzeba bądź co bądź ułaskawiać, tymczasem jakże rozkoszne są figlarne kocięta. Trzeba też powiedzieć, że łasiczki tak jak wszystkie kuny czuć, zatrącają cebulą. Wreszcie łasica jest czysta, ale nie jest porządna, tymczasem wiemy jak kot łatwo przyucza się do porządku.

Bądź co bądź łasica nie odrazu ustąpiła kotu zarówno wez-

[1]) ibid. p. 64 et seq.

głowia jak podołku, na co wskazuje i ta okoliczność, że kot zaczął b. późno wypierać na północy łasicę. Stało się to koło X w. ale co do tego posiadamy bardzo mało danych i B. Placzek [1]), który się historyą kota specyalnie zajmował, pewnie nic o tych czasach powiedzieć nie może. Trzeba wiedzieć, że w niektórych okolicach Niemiec łasica dotąd jest cierpiana [2]) a w Anglii nie jeden farmer przekłada ją nad kota [3]). I w warstwach wykształconych nieodrazu wypadła łasiczka z łask kobiet. Przecież mamy w Muzeum Czartoryskich ten pyszny portret Cecylii Gallerani malowany przez Leonarda da Vinci, na którym młoda kobieta przyciska do piersi łaskę (fretkę) długą kościstą ręką.

O tem, jaka jest historya łasicy w Polsce, przeważnie możemy się tylko domyślać. Dokumentem pierwszorzędnym są tu same nazwy: łaska, łasica, łasiczka: wskazuje on na pieszczotliwy stosunek zwierzęcia z człowiekiem. Nikt jej tu wprowadzać nie potrzebował. Pierwotny człowiek więcej był zbliżony do natury. Dzikiego zwierza więcej wówczas żyło; z łatwością przynosił ktoś z pola pisklęta i zwierzęcy drobiazg, który się po domu chował. Umiano lepiej niż dziś ocenić takiego łowcę nad łowcami szkodnych myszy i szczurów jak łaska. Zapewne chowała się na wpół dziko, tu i owdzie jakaś dzieweczka, kasztelanka lub człek prosty, ale kochający naturę pielęgnowali ją i znajdowali prawdziwą w tem przyjemność. To się jeszcze dziś zdarza. Pietruski pisał: „To śliczne malutkie zwierzątko jest niezmiernie żywe, nie chodzi, tylko małemi skokami biega, przyczem bardzo często podnosząc się na przednie łapki przeziera się. Ułaskawić daje się do pewnego stopnia i w istocie byłaby to przyjemna bestyjka, żeby nie miała dwie wady (sic): pierwsza, że śmierdzi, traci ona w prawdzie z czasem tę wonię odrażającą, ale niezupełnie, a druga wada jest, że wypuszczona na pokój lubi do dziur i pod podłogę zalazić“ [4]). Pietruski miał menażeryę złożoną z kilkuset zwierząt, niemógł się specyalnie oddać obłaskawieniu łasic, a nie poznał ich obyczajów tembardziej, że miał tylko złowione starsze osobniki i trzymał je w klatkach. Chcąc

[1]) Wiesel und Katze. Von Dr. B. Placzek. W Verhandlungen des naturforschenden Vereins in Brünn XXVI Band. 1888 p. 124.

[2]) Brehms. Tierleben Saugetiere I. 619.

[3]) Placzek l. c. p. 124.

[4]) S. K. Pietruski. Historya naturalna zwierząt ssących dzikich galicyjskich. Lwów, 1853. p. 41.

zaś mieć prawdziwie łaszącą się łaskę, należy ją wychować od maleństwa.

Znałem od maleńkości udomowioną łasiczkę, która rozróżniała głos pana między wielu domownikami i gośćmi. Na jego gwizd biegła jak błyskawica, wskakiwała mu na kolana, wciskała się za pazuchę i tylko dla niego miała swoje pieszczoty. Nawet w nocy odszukiwała go jednym skokiem w łóżku. Popisywano się jej zręcznością, karmiono ją na desce z dziurą. Dziura była nieco obszerniejsza od jej ciała. Podnoszono deskę w górę a łasiczka jednym niem pionowym wydostawała się przez dziurę na tak wzniesioną rzut gdzie znajdowała surowe mięso jakiem się raczyła. A jakże deskę, nietylko łasić, ale pieścić, głaskając swego pana łapkami umiała się to doprawdy rozkoszne stworzonko.
po twarzy. By e, że łasica była niegdyś pierw

Jeżeli się w wyciągach, jakie podałem nym domowym łowcą myszy, to wybrać wyobrażenia, że z dawniejszych pisarzy naszych, można ach o ni rzeczywiście była u nas hodowana. W mniema jak to się między ludem zachowały [1]), więcej jest baśni, niż czego. Ale i tam są przeżytki, jakie można odnieść do dawnej hodowli. Tak mówią, że szczęśliwy ten dom, w którym się łaska kryje [2]) i że „jeżeli w domu jest łaska, to się bydło darzy [3]). W jednym i drugim razie jest w domu i oborze spokój od myszy i zapewne wspomnienia hodowli dawnej dały powód do tych mniemań. W Nowotarszczyźnie stary góral z Witowa opowiadał dziś dwudziestoletniej córce [4]) że niewolno ukazić łasicy, nawet rzucać czemś za nią; sam zaś stawiał dla łasic mleko w stodole.

Kiedy łasica zaczęła być wypieraną przez kota i kiedy ją wyparł, tego się nigdy nie dowiemy. Byłoby nieroztropnie stawiać jakiekolwiek przypuszczenia. Można tylko przypomnieć pewnik, że cywilizacya postępowała z zachodu na wschód, i później do nas dochodziła. Jeżeli kot na północy w X w. jest osobliwością, to u nas go zapewne wówczas jeszcze nie ma.

Trudno o zwierzę bardziej zamknięte w sobie, milczące i ta-

---

[1]) B. Gustawicz w zbiorze wiadomości do Antropologii krajowej, 1881, Kraków, V. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Część pierwsza: Zwierzęta.

[2]) l. c. p. (148) nr. 5.

[3]) l. c. p. (p. 120) nr. 136.

[4]) Hanka Glista (Bajorska). Zapisek ten zawdzięczam prof. Nitschowi.

jemnicza jak kot. Dla tego budzi wstręt odrazu w wielu ludziach. W człowieku, co blizkim był jeszcze pogaństwa, kot mógł budzić tylko przestrach, świecące się ślipia, skry sypiące się za głaskaniem skóry, wrzaski nocne idące w zawody z puszczykiem, wszystko to niemogło się przyczynić do popularności kota w szerokich kołach wieśniaków. Jako łowca myszy kot ustępował łasicy a jako szkodnik ptactwa szedł z nią w zawody, przecież zasłużył na nagrobek we Fraszkach Kochanowskiego [1]). Kot w Polsce nabrał po części demonicznego charakteru [2]) i u ludu zapewne najpóźniej wyparł łasicę.

V. Ogólne rezultaty.

Tchórze, kuny i łasice są zwierzęta tak dalece z sobą pokrewne, że Linné zaliczył je do jednego rodzaju *Mustela*. Mają ciało szczególniej wydłużone, przez co są wązkie a że niemają obojczyków mogą się przecisnąć przez każdy otwór, gdzie tylko mogą wsadzić głowę. Są śmiałe, odważne i odrażającej woni wydzielanej przez parzyste gruczoły, znajdujące się w pobliżu odbytu. Znane były w wiekach średnich wszystkie, a moja Historya naturalna średniowieczna wylicza ich wraz z pokrewnymi gatunków sześć.

Tchórz znany powszechnie jako symbol tchórzostwa jest spotwarzany. Jestto bowiem zwierzę odważne, rzucające się śmiało na większe nawet od siebie zwierzęta. Nieporozumienie powstało wskutek tego, że tchórz opadnięty w ostatecznym razie broni się wydzielaniem cuchnącej cieczy, czem odraża napastników. A że człowiek w strachu może dać czuć najwyraźniej, że jest w gwałtownej bojaźni, więc tę woń, jaką napadnięty tchórz roztacza, przypisywano — mylnie — jego brakowi odwagi.

Dwie są krajowe kuny, jedna leśna, zwana po polsku smrekówką, druga żyjąca w pobliżu domostw to jest kamionka, podkamionka lub białoszyjka. Tylko smrekówki futro — zwane dziś tumakami — jest cenione, tem bardziej, że jest ciemniejsze, co pozostaje w związku z klimatem tak, że szwedzkie skórki są dziś w handlu najbardziej cenione.

Wyobrażając sobie, że kuny są europejskie zwierzęta, sądzono, że tu trzeba szukać ich pierwotnych nazw. Sądzono więc, że kuna

[1]) Wydanie Bartoszewicza. Kraków 1882, II p. 150.

[2]) Gustawicz l. c. p. (137).

jest mianem słowiańskiem, które się stąd rozeszło po świecie. Tymczasem kuny są pospolite w Azyi Mniejszej. Z Azyi też,a mianowicie z Persyi, pojawia się w Grecyi w V w. przed Chr. nazwa κυνέη jako nazwa stroju futrzanego. Sądzę, że Scytowie — będący irańskiego pochodzenia, pośrednicząc w handlu między koloniami greckiemi nad morzem Czarnem a Słowianami przenieśli nazwę azyatycką do Słowian. Utrzymała się tylko na wschodzie, ponieważ tu nietylko w przedhistorycznych czasach kwitł handel kuniemi skórkami. Jakiś czas były też skórki zwane kuną zamienną monetą nie tylko w Pskowie, Nowgorodzie, ale i u nas. Podobno obyczaj używania takiego pieniądza jest prafiński.

Od obyczaju płacenia kuniemi skórkami poszło, że pewne opłaty nazywano na Rusi kunicą, u nas na Mazowszu kunnem. Prof. W. Abraham, z którego niewydanej jeszcze pracy mogłem korzystać, wykazał, że jak to twierdził już W. A. Maciejowski, opłaty te, będące w związku z małżeństwem, nie miały nic wspólnego z jus cunagi.

Ponieważ kuny, rzucając się na swą pastwę, duszą ją chwytając za szyję, przeto nazywano u nas kuną rodzaj pręgierza w którym winowajcę wystawiano na widok publiczny. W takim pręgierzu ofiara była ujęta żelazną obręczą za szyję. Ztąd i pewne części narzędzi, ujmujące inne jakby obłąkiem, nazywamy podobnie kuną.

Jest obyczaj na Podlasiu (w Miedzyrzeckiem), że chłopcy w poniedziałek wielkanocny uderzają — dla zabawy — czubami twardych jaj i nazywają to kunaniem. Wobec szczupłości tekstu nie zapuszczam się w objaśnienie tej nazwy.

Łasica jest nietrwożliwe, wesołe, zręczne, figlarne zwierzątko. Daje się obłaskawić. Pielęgnowana od małego pisklęcia, staje się domowem zwierzęciem. Była nim w świecie greckim i rzymskim, zanim niedostał się tam kot. Łasica bowiem jest znakomitym, najlepszym łowcem myszy i szczurów. Kot zaczynał ją późno wypierać. Zwierz to abisyński udomowiony przez Egipcyan, u których niebawem zajął miejsce boga. Boga się zaś nie sprzedaje. Bardzo nierychło też, koło jakiegoś IV w., pojawiły się koty w Rzymie. Na północy pierwsze ich ślady odnoszą się do X wieku. Wypieranie łasic trwało długo. Przecież Leonardo da Vinci maluje portret Cecylii Gallerani z łasiczką przyciśniętą do piersi.

Kot jest gorszym łowcą myszy niż łasica, a jako szkodnik w ptactwie idzie z nią w zawody. Jak wiadomo jest też wiele osób

co go zupełnie nie znoszą. Jeżeli z czasem wyparł łasicę, to w pierwszym rzędzie odgrywała tu rolę moda, chęć u pospólstwa posiadania tego, co było rzadkie i cenne. Łasicę, jak wszystkie kunowate zwierzęta, czuć nieco jakby cebulą, co do uroków nie należy. Co najważniejsze jednak, kot był przez tysiącletnie hodowle udomowiony w zupełności tak dalece, że zna — jak za egipskich czasów — raczej dom, niż swego wychowawcę. Łasiczki trzeba dopiero zawsze na nowo udomawiać i niedobrze znoszą podołek lub wezgłowie. W czterech lub sześciu latach zamierają. Kocięta nie są nic a nic dzikie, owszem rozkosznie figlarne.

Same nazwy łaska, łasica, łasiczka, dawane dzikiemu zwierzęciu wskazują, że i u nas Popiel wzywał ją na pomoc przeciw myszom. Są w naszej literaturze ślady tej hodowli, utrzymującej się w końcu w stajniach i szopach, a także i w żyjących jeszcze wyobrażeniach ludu o łasicach.

Filip Nereusz Golański

na tle współczesnej epoki.

Studyum dziejom neoklasycyzmu w Polsce poświęcone [1]).

Napisała

Marya Dynowska.

I. WSTĘP.

Nigdy w ciągu dziejów kultury literackiej opóźnienie się nasze nie jest tak znaczne, jak w epoce neoklasycyzmu. Humanizm polski podąża dzielnie za humanizmem zachodu; barocco przyjmujemy bezzwłocznie. Tymczasem pomiędzy pojawieniem się Sztuki poetyckiej Boileau a Konarskim, który ze swym nakazem porządnego myślenia i naśladowania natury w tropy ideału klasycznego podąża, upływa lat kilkadziesiąt. Przez ten czas we Francyi rozegrana walka Starożytnych z Nowożytnymi, w Anglii powaga neoklasycznego kanonu już mocno zachwiana, w Niemczech stoczone zapasy literackie Szwajcarów z Gotschedem, a wielkie dzieło Lessinga już rozpoczęte. Gdy zaś w 1786 roku daje nam Golański swą rozprawę O wymowie i poezyi, środkowa i północno-zachodnia Europa wydzwania potężne „requiescat“ teoryom, które tę rozprawę zrodziły, a we Francyi La Harpe, ostatni z neoklasycznych rycerzy, broni okopów Boileau — tocząc mężny jeszcze, ale już z góry na przegraną skazany bój z tryumfującą siłą romantyzmu.

[1]) Wyrazu neoklasycyzm zapożyczam od Saintsbury'ego i jego „History of criticism and literary taste in Europe“. Wydaje mi się on ze wszech miar szczęśliwy i należycie rzecz określający.

Tak późne skrystalizowanie się neoklasycyzmu polskiego pociągnęło za sobą nieuchronne skutki. W momencie powstawania, a więc w końcu XVIII wieku, posiada on pewien charakter liberalizmu i przejściowości, który ściśle określić należy.

Te cechy znamienne skupiają się przedewszystkiem w pracach dwóch ludzi: Golańskiego i Dmochowskiego. Działalność drugiego opracował w sumiennem studyum ks. Ludwik Zaleski[1]) — pierwszemu niniejszą pracę poświęcam[2]). Zmuszona będę przytem do zajęcia się w pewnej mierze poprzednikami i współtowarzyszami jego — a to dla nadania całości obrazowi i dla powiązania go ściślej z ogólnem tłem europejskiej krytyki.

Wpierw jednak wypadnie mi najogólniejsze linie tego tła przypomnieć[3]).

Neoklasycyzm, który Europie całej za pośrednictwem Francyi nakazy i zakazy swe narzucał, jest czwartym z kolei etapem w dziejach krytyki literackiej, po teoryach Greków i Rzymian, Średniowiecza i Renesansu. Szkieletem jego oczywiście Poetyka Arystotelesa i Horacego Sztuka poetycka, obie z biegiem wieków do godności nieomylnego autorytetu podniesione, a pierwsza wzbogacona szeregiem dedukcyi, w których wielki Stagiryta nie zawsze umiałby się odnaleść. Teorye neoklasycyzmu, rozpylone w umysłowej atmosferze XVII wieku, wiążemy najściślej z postacią Boileau. W pismach jego bowiem skrystalizowały się one w określone credo, które Europa, z mniejszym lub większym nalotem zastrzeżeń lokalnych, przyjęła. Gmach krytyczny, przez Boileau wzniesiony, przetrwał do wielkiej romantycznej rewolucyi, aczkolwiek nie bez przeobrażeń. Cały wiek XVIII jest widownią drobnych, nic nie znaczących na pozór zmian i ewolucyi w obrębie tego samego kierunku. Wszyscy jego przedstawiciele związani pozornie węzłem neoklasycznej prawowierności — a jednak pomału ubywa z budowy Boileau cegła po cegle.

[1]) Sztuka rymotwórcza F. Dmochowskiego.

[2]) Z zastrzeżeniem, że zajmuję się wyłącznie teoryą poezyi, wymowę pozostawiając na boku.

[3]) Przy zestawieniu poglądów krytycznych u następców Boileau nie zawsze mogłam się posługiwać wydaniami pierwszemi ich dzieł. Tam, gdzie wydania, których używam, do późniejszych należą, daję datę historyczną w nawiasie podług Viala i Denisa: Idées et doctrines littéraires du XVIII siècle.

Oto co nam daje w głównych zarysach prawodawca neoklasycznego parnasu:

Sztuka jest naśladowaniem natury. Natura nie jest przeciwniczką sztuki i prawideł: przeciwnie, daje sztuce sobą kierować. Nie trzeba wprowadzać natury nieokrzesanej. Natura a prawda — to pojęcia synonimiczne. Niema piękności poza prawdą. Prawda jednak bywa nieprawdopodobna — tej unikajmy, idźmy za prawdopodobieństwem. Nie dawajmy rzeczy, w które wierzyć nie można[1]). Poezya ma łączyć w sobie trwałe, pożyteczne z przyjemnem. Niech będzie prosta, niech nie obraża moralności. Poetą nie można zostać bez „tajemnego wływu nieba“. Właściwie jednak przewodnikami poety winny być wyłącznie rozsądek i rozum[2]).

Tragedya, wzbudzając w widzu litość i strach, niech podoba się i wzrusza. Trzy jedności należy zachować. Epopeja jest opowiadaniem obszernem. Zmyślenie ożywia jej osnowę, więc cudowność niech będzie zachowana — ale raczej cudowność pogańska. Ma ona znaczenie alegoryczne i wielkie piękności zawiera. Niewłaściwą bywa jedynie, gdy się przy tematach wyłącznie chrześcijańskich pojawia. Ale w wesołych świeckich obrazach jest zawsze ozdobą. Pierwiastek cudowności chrześcijańskiej niech raczej będzie wykluczony. Główne postaci mają być bohaterskie w każdym calu, jak Aleksander, Cezar, Święty Ludwik, albowiem czyny zdobywcy pospolitego nudzą. Starożytni są dla nas doskonałymi wzorami.

Z tych wskazań Boileau wynika to, co stanowi najistotniejszą bodaj cechę neoklasycyzmu, a więc kult dla literackiego rodzaju z pominięciem wartości indywidualnej, która przecież przedewszyst-

---

[1]) Pojęcie prawdy nie jest jednoznaczne z pojęciem rzeczywistości. Zmyślenie jest dozwolone; oczywiście, zmyślenie to z natury rzeczy będzie bardzo ograniczone w tragedyi i epopei, które czerpią materyał z uświęconych tradycyjnie podań i faktów dziejowych — swobodniejsze w komedyi. Zawsze jednak winno być do prawdy podobne. Prawda wyjątkowa, przypadkowa, nieprzewidziana, a więc nieprawdopodobna nie będzie miała uznania u neoklasyków. Stąd ów schematyzm, owa tendencyjność w kierunku typu dającego się przewidzieć z góry i określić rozumowo z usuwaniem cech i objawów indywidualnych, różnorodniejszych, mniej przewidzianych.

[2]) Ten wpływ nie odgrywa właściwie żadnej roli w dalszych wskazaniach Boileau. Zastępują go całkowicie rozum i rozsądek. Jest więc on według dowcipnych słów Saintsbury'ego like those tickets of admission, which are quite useless till they are countersigned by somebody other than the issuer.

kiem winna być brana w rachubę przez krytyka. A obok tego kultu wiara w przepisy, w to, że się ma prawo nauczać poetę, jak ma tworzyć.

Rozgorzała w ciągu XVII stulecia, a w XVIII nadal prowadzona walka starożytnych z nowożytnymi ożywiła atmosferę krytyki literackiej. W ogniu krzyżowanych argumentów pada znaczące zdanie La Motta, że zbytni kult dla starożytnych trzyma w niewoli zdolności swobodnego sądzenia[1]).

Pomału, ale stale heretyckie prądy poczynają godzić w ortodoksyjność neoklasycyzmu. Tenże La Motte żąda usunięcia z tragedyi przydługich tyrad, żąda silniejszego natężenia akcyi, bogactwa epizodów, woła o czyny uderzające, wymagające okazałości w przedstawieniu[2]). Trzem jednościom wydaje walkę i każe je zastąpić jedną jedyną jednością interesu[3]), która ma od początku do końca sztuki wskazywać to, czem się winien zajmować pierwszy, a wzruszać druga.

Rozum i rozsądek tracą wartość, jako jedyni i bezwzględni kierownicy poety. Trublet wprowadza pojęcie piękna najpiękniejszego, które będzie najszczególniejsze, najnowsze, najmniej podobne do rzeczy codziennie znanych. — Twierdzi on śmiało, że często wyrażenie, które nie jest najdokładniejsze, najściślejsze, mówi przez to samo więcej, maluje lepiej, silniej i żywiej. Sąd jest bezbarwny, zimny, płaski nawet, gdy jest dokładny i ściśle prawdziwy. Należy mieszać prawdę z fałszem, by myślom i wyrażeniom dodać wyrazistości i blasku. Te twierdzenia Trubleta wprowadzają nas w świat niespodzianek, których rozum i rozsądek przewidzieć nie może. Kierownikiem staje się więc nowa wartość, nabożnie w XVIII wieku czczona. Jest nią dobry smak. On będzie stał na straży piękna, dbając o elegancyę, delikatność i żywość[4]).

Zamiast Starożytnych wzorem polecanym stają się Anglicy,

[1]) Réflexions sur la critique (1715 r.). Por. Oeuvres. Paris 1/754. t, IV. l. c rozdz. De l'estime des Anciens. De la manière de critiquer les auteurs.

[2]) Discours à l' occasion de Romulus. Por. Oeuvres du théatre. Paris 1730 t. I.

[3]) Discours à l' occasion des Macchabées. Ibid.

[4]) Essais sur divers sujets de littérature et de morale. (1735). Por. wyd. 1755 r. Amsterdam t. II. Remarques sur la préface des oeuvres de Mr. Despréaux II. III. Réflexions sur le goût VII. Suite sur l' esprit XXXIII.

najmniej prawowierni z neoklasyków. Diderot, Marmontel, Beaumarchais, Mercier żądają, by zwykli ludzie, a nie królowie byli bohaterami tragedyi[1]) La Motte potępia w utworach tragicznych wiersz, jako z prawdą niezgodny[2]). Diderot woła o sceny rzeczywiste, o stroje prawdziwe, o czyny proste[3]). Aparat cudowności pogańskiej traci pomału swą wartość. Wolter ostrożnie żąda odrzucenia tych bajek, które czytelnik mógłby uważać za bezsensowne. Marmontel przyznaje mitologii piękno lokalne, lecz alegoryczności, polecanej przez Boileau, każe miernie zażywać. Fontenelle i Rollin potępiają stanowczo cudowność. Batteux na pogańską wydaje wyrok zagłady, ale używanie chrześcijańskiej zaleca[4]).

Racyonalizm neoklasycznej poezyi coraz częstszych doznaje porażek. Anglia z Addisonem, Youngiem wprowadza do teoryi estetyczno-literackich pojęcia wyobraźni i geniuszu[5]). La Motte twierdzi, że poezya nie jest niczem innem, tylko śmiałością myśli, żywością obrazów i mocą wyrażenia[6]). Encyklopedya w kwestyach literackich eklektyczna dowodzi ostrożnie, że w dziełach poetyckich należy przemawiać kolejno do wyobraźni, do uczucia i do rozu-

[1]) Diderot. De la poésie dramatique (1757). Por. Oeuvres complètes. Paris. Garnier. 1875 t. VII l. c. II de la comédie sérieuse Marmontel. Encyclopédie (1751—1777). Suppl. art. Tragédie Beaumarchais. Essai sur le genre dramatique sérieux. Przedmowa do dramatu Eugenie. Paris 1767, Mercier. Théatre complet Amsterdam. Leyde 1778. Jenneval — Préface t. I. La brouette du vinaigrier — Préface t. III.

[2]) Ode de Mr. de la Faye Oeuvres du théatre. Paris 1730 t. II. Discours préliminaire. Ibid. t. I.

[3]) Dorval et moi)1757). Por. Oeuvres complètes. Paris Garnier 1875 t. VII l. c. entretien 3.

[4]) Wolter. Essai sur la poésie épique (1728). Por. Oeuvres complètes 1785 t. X. l. c. chap. II. IX.

Marmontel. Encyclopédie. Art. Merveilleux.

Fontenelle. Sur la poésie en général (1752). Por. Oeuvres choisies. Londres 1761 t. I. l. c.

Rollin. Traité des études (1726) Por. De la manière d' enseigner et de traiter les belles lettres Paris 1755. Liv. II chap. I. art IV.

Batteux. Principes de littérature (1753). Por. l. c. Paris 1775 t. II. traité IV de la poésie épique chap. VIII.

[5]) H. Stein. Die Entstehung der neueren Aesthetik Stuttgart 1886 II. Absch. I Kap.

[6]) L'ode de Mr. de la Faye. Les Oeuvres du théatre. Paris 1730 t. II.

mu [1]). Vauvenargues natomiast żąda śmiało dla poezyi wyobraźni silnej, geniuszu pełnego mocy i ognia [2]). Jednocześnie jednak i zgodnie z utylitaryzmem wieku spadają na tęż poezyę zadania i obowiązki pedagogiczne [3]).

Wreszcie wkracza do literatury pierwiastek opisowy, przez Anglików z zamiłowaniem rozwijany. On rozszerza pojęcie natury. Nie o wyłącznie ludzką będzie już chodziło, ale o tę ogólną, szeroką naturę, która przyrodę całą obejmie i stanie się świadkiem wzruszeń i żalów genewskiego filozofa.

Odtąd nie miasto i dwór, jak u Boileau, ale wieś wystąpi, jako szkoła poety.

Wszystkie te nowe zdobycze przelewają się żywą falą. Dużo w tem chwiejności, postępu i cofania się, dużo eklektyzmu, często nawet niekonsekwencyi. Wolter przyznaje, że Arystoteles nie może być kierownikiem dla angielskiego lub portugalskiego poety, lecz przy trzech dramatycznych jednościach obstaje uparcie [4]), obstaje przy nich i Diderot, tak nieraz w poglądach literackich śmiały [5]). Oczywiście nie targnie się na nie i Batteux, choć go jedność miejsca kłopotać poczyna [6]). Czujemy więc wyraźnie walkę, zmaganie się dwóch światów.

---

[1]) Art. Goût.

[2]) Sur la poésie et l' éloquence, Oeuvres Gilbert 1857, podług Viala i Denisa. Idées et doctrines littéraires du XVIII siècle str. 146.

[3]) Por. z wielu innych przykładów Encyclopédie (1751—1776). Jaucourt: Art. Tragédie. Wolter: L' Orphelin de la Chine épître au marechal de Richelieu (1755) por. Oeuvres complètes 1785 t. IV l. c.

[4]) Essai sur la poésie epique (1728), Por. Ibid, t. X. l. c. chap. I. Oedipe Préface (1730). Discours sur la tragédie, wstęp do tragedyi Brutus (1731). Por. Ibid. t. I. l. c.

[5]) Dorval et moi (1757(. Por. Oeuvres complètes Paris. Garnier 1875 t. VII l. c. entretien 1-er.

[6]) Principes de littérature, (1753). Por. l. c. Paris 1775 t. III traité V, de la poésie dramatique 1-re part. chap. IV.

II. Poprzednicy Golańskiego[1]).

Wacław Rzewuski.

Szereg poprzedników Golańskiego na neoklasycznej niwie rozpoczyna Wacław Rzewuski. Na jego poemacik dydaktyczny O sztuce wierszopisarskiej[2]) złożyli się Horacy i Boileau.

Poezya, twierdzi Rzewuski, egzystuje z wyroku nieba. Śpiewa natura, śpiewają ptaki i ludzie. Ale piękny wiersz zachwyca, zły nudzi — stąd dla wierszopisów konieczność mierzenia się wprzód miarą swej piędzi[3]) Wierszopiskiego kto ducha nie ma, ten niech z Minerwą w próżne spory nie wchodzi. Dla niego Pegaz chromy i muza głucha[4]). Nadewszystko zaś niech pamięta że nudny bogom i ludziom wiersz średni[5]).

Wiersze poprawne, bez wady, winny mieć myśl piękną, raczej własną, niż cudzą słowa wyborne i osnowę czystą. Początek niech będzie dobrze połączony z końcem, a środek z tymiż[6]).

Jasność jest cechą obowiązującą. Dowcipem zaś niech zawsze rządzi rozsądek.

Winien również wierszopis pilnować złotego środka:

Niech się zbyt w górę z orłami nie wzbija,
Niechaj się z żółwiem nie czołga po ziemi,
Laur dla miarności Apollo uwija,
Zbytkami gardzi i brzydzi się niemi,

---

[1]) W tej części mej pracy zaznaczam jedynie najcharakterystyczniejsze ustępy w pismach współczesnych Golańskiemu krytyków. Obszerniejszej treści w tej mierze dostarczają dzieła: T. Grabowskiego: Ludwik Osiński i ówczesna krytyka literacka. P. Chmielowskiego. Dzieje krytyki literackiej w Polsce, oraz L. Zaleskiego praca wyżej wymieniona str. 2.

[2]) Zabawki wierszopiskie i krasomówskie 1762 r. wyd. w Poczajowie.

[3]) „Sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam, viribus". Ad Pisones v. 38.

[4]) „Pour lui Phébus est sourd et Pégase est rétif". Art poétique Chant I.

[5]) „...mediocribus esse poëtis
Non homines, non dii, non concessere columnae". l. c. v. 372.

[6]) „Il faut que chaque chose y soit mise à son lieu
Que le début, la fin répondent au milieu". L. c. Chant I.

Kto ni leniwy wierszopis, ni skory
Ten bram Parnasu zastanie otwory [1]).

Za Horacym powtarza Rzewuski, iż wiersz powinien być pięknym obrazem [2]). Za Horacym również i za Boileau nakazuje, aby poeta umiał stać się panem serca słuchacza:

„Gdy chcesz, rycerskim niechaj ogniem pała,
Gdy chcesz, niech z żalu i bolu rozpacza,
Że niewinności zniewaga się stała [3])".

Energiczniej jednak od obu przewodników, a zgodnie z duchem epoki kończy etycznym nakazem:

A ten miej zawsze cel dzieł swych roboty,
Byś w sercach zbrodnie burzył, szerzył cnoty.

Dla pomysłów mitologicznych ma pisarz nasz mniej względów, aniżeli francuski poeta. Zbyt obfite baśnie o bogach nudzą, podług niego. Słowa nieczyste, myśli bezwstydne potępia. Metafor skromnie zażywać radzi. W utworach dramatycznych zaleca unikanie potwa-

---

[1]) Cały ten ustęp zdaje się być echem myśli Horacego:
„Brevis esse laboro,
Obscurus fio: sectantem levia nervi
Deficiunt animique: professus grandia turget". l. c. v. 25. Wyrażenie **mierność** w przeciwieństwie do **zbytków**, mówi nam tu, zgodnie z racyonalizmem i Horacego i Boileau, o rozsądnem umiarkowaniu w wyborze pomysłów i środków. Powyższy ustęp Rzewuskiego, nie grzeszący zresztą jasnością, został błędnie pojęty przez Chmielowskiego (por. Dzieje krytyki literackiej str. 80), który twierdzi, biorąc ową **mierność** dosłownie i przeoczając zdanie przytoczone powyżej (str. 8, nr. 5), iż polski pisarz rozchodzi się tu z Horacym, potępiającym miernych poetów. Pewne pokrewieństwo myśli pomiędzy cytatą podaną powyżej a poglądem Boileau potwierdzą następujące wiersze:

„Tout doit tendre au bon sens, mais pour y parvenir
Le chemin est glissant et pénible à tenir
Pour peu qu'on s'en écarte, aussitôt on se noie"...
l. c. Chant. I.

[2]) „Ut pictura poesis". l. c. v. 361.

[3]) „Non satis est, pulchra esse poemata; dulcia sunto
Et, quocunque volent, animum auditoris agunto
Ut ridentibus arrident, ita flentibus adsunt
Humani vultus". l. c. v. 99.
„Il faut dans la douleur que vous vous abaissiez
Pour me tirer des pleurs, il faut que vous pleuriez". l. c. Ch. III.

rzy [1]). Tragedya ma nas uczyć cnoty, komedya wady ludzkie wyśmiewa. Prawidło Horacego co do trzech osób dyalogu uznaje Rzewuski [2]), uznaje i przepis Boileau — o trzech jednościach. Aktów pięć zaleca, zaznaczając, że jednak może być ich trzy tylko, jak u Woltera.

A po tem wszystkiem dochodzi Rzewuski nagle do zupełnie liberalnego wniosku: londyńskie igrzyska Horacego nie znały, a jednak na cały świat są słynne. A więc:

Nie to, że z dawnych praw scena wyskoczy,
Dobrze jest, kiedy łzy wyciska z oczy.

Nawracając potem do szlaków myślowych Horacego i Boileau, broni poecie wysilać się z początku, a ustawać na końcu, bowiem piękniej świeci ogień, co się od dymu zaczyna, w przeciwnym zaś razie płomień gaśnie i dym go zagłusza [3]), potępia pyszność i nadętość wyrazów, skromność zalecając [4]). Za Horacym pozwala, aby się w nowe słowa wiersz stroił,

Ubrany niby w szaty nowomodne
Szczęśliwy, jeśli zwyczaj go przyswoi,
Jeśli go przyjmą ludu głosy zgodne [5]),

ale ostrzega przed nadużyciem w tym względzie:

Słów jednak obcych strój nam nie przystoi
Milsze ojczyste są, niźli wyrodne.

Wreszcie — dzień pisz, trzy dni poprawiaj — za obu mentorami poleca [6]).

---

[2]) „...in vitium libertas excidit". l. c. v. 282.
„Le Grec, né moqueur, par mille jeux plaisants
Destille le venin de ses traits médisants". l. c. ch. III.

[3]) „...,nec quarta loqui persona laboret". l. c. v. 192.

[3]) „Non fumum ex fulgore sed ex fumo dare lucem

[4]) Cogitat". l. c. v. 143. „Soyez simple avec art
Sublime sans orgueil, agréable sans fard...". l. c. ch. I.

[5]) „Si forte necesse est
Indiciis monstrare recentibus abdita rerum,
. . . . . .
Continget, dabiturque licentia sumpta pudenter
Et nova fictaque nuper habebunt verba fidem". l. c. v. 48.

[6]) „Vos o
Pompilius sanguis, carmen reprehendite, quod non
Multa dies et multa litura coërcuit". l. c. v. 291.
„Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage
Polissez le toujours et le repolissez...". l. c. ch. I.

Adam Czartoryski.

W świat wielostronniejszego oczytania i obszerniejszej erudycyi wprowadza nas Adam Czartoryski. Tłumacz Carlancasa zżył się z literaturą francuską, zna angielską, będzie również śledził ruch piśmienniczy w Niemczech, jak nas pouczy wzmianka o Lessingu i Laokoonie, w Myślach o pisarzach polskich umieszczona. Z pism jego krytycznych na uwagę zasługuje przedmowa do „Panny na wydaniu“ [1]), odnajdujemy w niej znane hasła francuskiego neoklasycyzmu. A więc: wszelkie dzieło wierszowane nazywamy poematem. Poematy dzielą się na epiczne, albo heroiczne, dramatyczne i dydaktyczne. Co do poezyi dramatycznej — to tragedyi bardziej wiersz służy, komedya prozą posługiwać się może. Zachowanie trzech jedności jest regułą obowiązującą. Dalej idą ogólniki o katastrofie w tragedyi i o rozwiązaniu w komedyi. Niech katastrofa wypływa z akcyi, niech się rozgrywa na scenie lub za sceną, zachowując zawsze przystojność, w myśl Horacyuszowego: „Ne pueros coram populo Medea trucidet“. Głównemi postaciami tragedyi winni być bogowie, pół-bogowie, bohaterowie. Ale postacie te niech nie podlegają słabościom, lepiej je czerpać z dziejów oddalonych [2]). To nie wyklucza, oczywiście, bohaterów narodowych, ale i ci winni być brani z zamierzchłej przeszłości, bo z daleka widać wielkie czyny, małe zaś skazy giną.

Obok uwag, poezyi dramatycznej poświęconych, podaje nam Czartoryski w przedmowie swej określenie geniuszu, zowiąc go tworzącem natchnieniem. Określeniem tem zbliża się do Marmontela, według którego tenże pierwiastek twórczy geniusz od talentu odróżnia. Termin przyjęty przez Czartoryskiego zupełny zaszczyt mu przynosi. Nie chodzi tu o oryginalność, której w naszych krytykach tej epoki napróżno szukać będziemy, ale najpierw o uznanie zjawiska psychicznego, bez którego racyonalizm Boileau najzupełniej się obchodzi, a które po rozsądku, rozumie i guście najpóźniej zdobywa sobie prawo obywatelstwa w poglądach neoklasycznych, a następnie o odczucie w tem zjawisku pierwiastka twórczego, który istotę jego stanowi. Tem odczuciem staje Czarto-

[1]) 1771 r.

[2]) Por. Encyclopédie. Jaucourt. art. Tragédie, tam to samo o konieczności odległych w czasie tematów.

ryski znacznie wyżej od Woltera, dla którego geniusz jest tylko talentem wyższego rzędu [1]).

Oczywiście pisarz nasz za daleko nie pójdzie i w przedmowie do Kawy [2]) każe geniuszowi gustu być hołdownikiem. I nic w tem dziwnego. Lękliwość wobec swobodnej, regułą nie skrępowanej twórczości, obawa, by dobry gust, ten fetysz XVIII stulecia, nie został obrażony — obok niejasnego poczucia, że jednak istnieje coś, co poza granice prawideł i zakazy dobrego smaku wybiedz ma prawo — to jedna z najcharakterystyczniejszych cech przeżywającego się kierunku, który już energiczną jednolitość poglądów Boileau utracił. Chwiejność ta najsilniej uwydatnia się w sądach ówczesnej krytyki o Szekspirze. Czartoryski przyznaje poecie temu lot myśli rzadki srodze i dobór najwyższych farb, pomimo braku rozporządzenia, które z rozsądnego reguł przykładu wynika.

Listy krytyczne.

J. Krasicki. Chreptowicz. F. Karpiński.

Ściśle w tonie epoki utrzymane są Listy krytyczne [3]). Piramowicz w przedmowie do nich, uznając wartość płodów geniuszu i ponad prawidła go wynosząc, ostrzega jednak przed pogwałceniem tego czucia, tego rozumienia, które dobrym gustem zowiemy. Regulatorem i stróżem w tej mierze winien być krytyk.

Geniuszowi poświęca Mniszech List I szy, powtarzając w nim to, co w 1775 r. w Zabawach przyjemnych i pożytecznych pisał. A więc: pisać o geniuszu, jestto unosić się w najwyższe metafizyki dziedziny. Jego rola w poezyi, polem jego epopeja i dramat. Myli się więc wierszopis ladajaki, rymy pracowicie składający, liczbą tylko i dźwiękiem uwiedziony. Zrzeka się go Muza ulatująca.

W Liście II-gim i III-cim Szymanowski, w d' Alembercie i Monteskiuszu oczytany, a przez Czartoryskiego pasowany na superarbitra gustu [4]), przypisuje dobremu smakowi trzy zasadnicze cechy, a więc czułość, delikatność i trafność, zalecając jednocze-

[1]) Por. Dictionnaire philosophique. Art. Génie. Section II.
[2]) r. 1779.
[3]) r. 1779.
[4]) Por. przedmowę do Kawy.

śnie piszącemu wybór doskonałych wzorów. Ale oto znowu nalot liberalizmu, który stale nasz neoklasycyzm cechować będzie: strzedz się należy, by subtelność i delikatność w próżną wykwintność nie wpadła. Co do trafności, to nie wymaga ona niewolniczego trzymania się przepisów. Gdyby inni byli na miejscu Arystotelesa, i prawidła byłyby inne. Zbytnia skrupulatność w tej mierze jest nikczemnością smaku. Chęć pokazania się biegłymi w oddalonej starożytności bywa częstokroć przyczyną zbytniego do niektórych autorów przywiązania.

Mamy więc echo walki Starożytnych z Nowożytnymi, mamy heretycki głos ikonoklasty, któregoby się La Motte i Fontenelle nie powstydzili.

List IV-ty o dramatyce pomijam. Zawiera on komunały, nie warte uwagi.

Krasicki, a właściwie jego Zbiór potrzebniejszych Wiadomości[1]) dorzucił również drobną dań neoklasycyzmowi polskiemu. Znajdujące się w niem określenie różnych rodzajów literackich nic tak dalece ciekawego nie zawiera. Zapamiętać jedynie należy nakaz trzech jedności przy dziełach dramatycznych z zastrzeżeniem, że akcya ma być wydana na jednem miejscu, lub, jeśli w różnych, niech nie będą zbyt oddalone.

W artykule o Krytyce zaleca on sąd bezstronny, nie poddający się pasyi lub ambicyi, a nakazując zestawianie dzieł podobnych, wprowadza bardzo ważny element porównawczy, co już w Dziejach krytyki zauważył Chmielowski[2]).

Nad rozprawką o poezyi w tymże Zbiorze umieszczoną, a odjętą Krasickiemu na rzecz Chreptowicza, nie będę się zatrzymywała dłużej, rozbierali ją bowiem i Chmielowski i ks. Zaleski[3]). Podniosę tylko główne punkty, dla całości obrazu. Poezya zatem a rymotwórstwo, to nie jedno. Rymotwórstwo może być bez poezyi. Pęd do poetyckiego tworzenia leży w naturze człowieka — przykładem pieśni ludu, które jednak za wzór sztuki

[1]) Nad Zbiorem nie przeprowadzałam specyalnych badań. Artykuły w nim zawarte wiążę z Krasickim, z wyjątkiem artykułu o Poezyi, którego autorstwo ks. L. Zaleski przyznaje Chreptowiczowi. Por. Pam. Liter. 1900 r.

[2]) O artykułach Krasickiego, poruszających kwestye literackie, a umieszczonych w „Monitorze“ i w „Co tydzień pomówię“ przy czasopismach.

[3]) Dzieje krytyki literackiej. Pam. Liter. patrz wyżej str. 14.

poetyckiej nie mogą być brane. Poezya bez bajek, bez cudów, bez przemian nadprzyrodzonych byłaby czczą i próżną. Rozmaite poruszenia serc, cnoty i występki wymykałyby się z pod pióra najdowcipniejszego, gdyby poezya nie uroiła rozmaitych postaci do ich oznaczenia. Skrzepłaby miłość w poezyi, gdyby bogini z synem nie stawali za wezwaniem poety.

A więc Chreptowicz stoi na stanowisku Boileau, który cudowność pogańską i jej alegoryczną wartość wysoko ceni. Poeta francuski potępia natomiast cudowność chrześcijańską. Współpracownik Zbioru nie czyni tego tak wyraźnie. Ale już sam wybór przykładów zdradza w dalszym ciągu rozprawki, że i on mitologii pogańskiej jest zwolennikiem.

Cudownością zajmuje się również rozprawka Karpińskiego O wymowie i poezyi[1]) Śpiewak Justyny głosi stanowcze potępienie mitologii, ona mu już nic nie daje. Czułość swą i imaginacyę pragnie on przedewszystkiem karmić pięknościami przyrody.

I otośmy nagle, dzięki drobnej pracy Karpińskiego, odbici daleko od nakazu Boileau:

Etudiez la cour et connaissez la ville!

Otośmy o miedzę z elementem opisowości, silnie już pielęgnowanym w angielskiej literaturze. Coś, jakby echo tęsknot Rousseau, na łono natury wylewanych, dźwięczy w tym ustępie[2]).

Ignacy Włodek.

Na dwa lata przed Karpińskim napisał ks. Ignacy Włodek rozprawę O naukach wyzwolonych[3]). Odnajdujemy w niej echo walki Starożytnych z Nowożytnymi, mówiące nam o sympatyi autora dla Starożytnych. Dalej trafiamy na osobliwy sąd o Homerze, który, według Włodka, nie rodził się wierszopisem, ale stał się nim, bo choć Arystoteles „wierszopistwa naukę z Homerowych wierszy ułożył, to Homer jednak wierszopisem na oślep nie został, bez posiadania nauki wierszopiskiej, bo ją sam wprzódy dla siebie

[1]) 1782 r.

[2]) Mam wrażenie, że Karpiński znał rozprawę Addisona: Pleasures of the Imagination, wydaną w Spektatorze angielskim 1711 r., a potem we francuskim przedrukowaną w 1720 r. Oczywiście czytał ją w tekście francuskim.

[3]) 1780 r.

ułożył, lubo jej nikomu nie podał, a potem wedle niej wiersze swoje pisał".

Mamy tu neoklasycyzm do granic absurdu doprowadzony, mamy poetykę przed poezyą. Nigdy chyba cześć dla prawideł nie została dobitniej wyrażona.

W dalszym ciągu rozprawy mówi nam autor o smaku, przyznając mu podług Rollina rozeznanie głębokie, żywe, jasne wszelkiej piękności, wszelkiej prawdy, wszelkiej przyzwoitości.

I nagle zachodzi „zmiana w scenach naszego widzenia". Na dość nudnych naogół i bezbarwnych kartach pracy ks. Włodka znajdujemy coś, co zdumieniem przejmuje, znajdujemy próbkę ścisłej a subtelnej zarazem analizy literackiej, na jednym z Trenów Kochanowskiego przeprowadzonej. Cały aparat neoklasycznych komunałów znika; stajemy wobec tego, co istotę krytyki literackiej stanowi — a więc: wobec szczerego odczucia piękności literackiego dzieła, oraz jasnego i dokładnego pojęcia i uprzytomnienia sobie środków, jakimi piękność ta została osiągnięta.

Już początek tego ustępu O słodyczy języka ojczystego czyli mowy i piękności jej, jest ciekawy. Autor zdaje sobie w nim sprawę z wartości słowa, jako materyału mowy[1]), mającej wrażenie estetyczne wywołać.

A więc: „Słodycz, przyjemność mowy trojako się zaznacza: w uściech mówiącego, w uszach słyszącego, w duszy i umyśle obydwóch. Pierwsza zawisła na łatwości wymawiania, co zawisło tak od ułożenia sylab i liter nietrudnych — do wymówienia, jako od słów długich i krótkich kształtnego powiązania, bo jednosylabowe słowa ustawicznymi przystankami, jako po schodach idąc, mordują usta, długie zaś bardzo słowa tchu większego, języka ciągłego, szybkiego potrzebują. Druga zawisła na tem, że słowa dobrze (jak to mówią) w uszy wpadają, co się pospolicie wiąże z pierwszą, bo gdy mowa gładka jest łatwa w ustach mówiącego, tem samem przyjemna, miła jest w uszach słyszącego".

„Trzecia słodycz mowy, która jest smak rozumu i upodobanie na umyśle, ta jest najprzedniejsza i tłumaczenia obszerniejszego potrzebuje".

„Słodycz mowy[2]) zawisła na słów dobrem używaniu. Używa-

[1]) Wyraz mowa oznacza u ks. Włodka język, a nie wymowę.

[2]) Ta trzecia, zaznaczająca się w duszy i w umyśle.

nie zaś dobre nie co innego jest, tylko kiedy słowa bardziej są przyrodzone rzeczy, którą wyrażają, jako obraz tem milszy jest, im bardziej do rzeczy, którą wyraża, podobniejszy. Bo jako między rzeczami jest rozliczność wielka, tak i między słowami. Na tem tedy słodycz zawisła, aby się do rzeczy przyzwoite słowa dobierały, tak na przykład do rzeczy wielkich słowa wielkość znaczące, do małych małość, do podłych podłość, wesołość do wesołych. Zlebyś nazwał rzekę strumieniem, albo domek gmachem nie dobrze — szatę drogą, łachmanem, a szłyk kołpakiem. Ale słodycz ta lepiej się wyda, gdy ją na wzór wystawię, słodki śpiew Kochanowskiego i na czem w nim słodycz zawisła, słowa szczególne rozbierając, pokażę".

My dziś owe zalety języka, słodyczy przypisywane, rozklasyfikowalibyśmy inaczej. To, co jest u ks. Włodka słodkiem dla ucha, nazwalibyśmy poprostu dźwięcznością, resztę jasnością i obrazowością. Poszczególnym jednak uwagom słuszności nie zdołalibyśmy odmówić.

Po określeniu wartości słowa, jako budulca literackiego, przechodzimy do piękności, które osiągnął poeta, mistrzowsko tym budulcem władający.

Ks. Włodek przytacza najpierw VII Tren Kochanowskiego: „Nieszczęsne ochędóstwo, żałosne ubiory", poczem jego analizę literacką podaje.

„Ta pieśń tak słodka jest, że wyrównywa ze wszystkimi smakami mowy Katulla. Bo najprzód w mowie wszystkie te rzeczy przywodzi, które się z przyrodzeniem i obyczajem rzeczy zgadzają: najprzód przyrodzona jest, że po śmierci jakiego dziecięcia jego sukienki tu i ówdzie w domu się widzą, które smutek i żal w rodzinie wzbudzają, i tak do nich przyzwoicie Kochanowski obraca mowę. Przyzwoita także rzecz, że nie sukienki nowe, nie drogie sprzęty (które pospolicie zamknięte bywają), ale rzeczy do codziennego używania na dorędziu leżą. Przeto Kochanowski nie wspomina ani koronek drabanckich (sic), ani kabatów jedwabnych, ani złotogłowów, które mogły być między sprzętami onego dziecięcia, ale zachowane, ale tylko wspomina uploteczki czyli wstążki, które w warkocze dzieciom uplatają, letniczek, czyli spodniczkę letnią i paski, które do sukienek dziecinnych pospolicie przyszywają. Powtóre, ponieważ ze smutkiem pospolicie pokora i prostotę łączy, nie byłaby rzecz przyzwoita, aby smutny ojciec w żalu tak

nagłym albo chlubił się, wyliczając szaty bogate, albo usiłował przynajmniej słów szlacheckich, a nie powszechnych nawet ubogich zażywać. Dla tego samego i córkę nazywa dziewką i o matce mówiąc, zażywa tego słowa mać uboga, które większy tu daleko wdzięk czyni, aniżeli te słowa matka lub pani, zwłaszcza z dodaniem uboga, które nie znaczy niedostatek bogactw, ale się pospolicie za niedostatek pociechy bierze. Bo, jako w żałobie nie służą osobom stroje szlacheckie, ale ubogie i pospolite, tak i nazwiska. Bo, jako śmierć wszystkich równa, tak i ta równość wszystkim przypomina (gdy o śmierci jest mowa), że nie służy zażywać nazwisk, które żywych wedle mniemania ludzkiego różnią od drugich. Uważajmy inne słowa: nieszczęsne ochędóstwo i ubiory większą tu mają powagę smutku, niżeli, gdyby mianował kabat, jubkę, spodnicę. Wszystkie słowa tchną smutek, pokorę, prostotę, które rodzaj sukni znaczą. Odzieje bardziej służy w smutku, niż ubierze, które w wesołości raczej przyzwoite. To powtórzenie nie masz nadziei, żal rozpaczający znaczy. Te słowa giezłeczko, tkaneczki znaczą dla słów prostych pokorę umysłu, a dla sposobu słów pomniejszających ojcowskie przywiązanie dla córki, dzieciny. Niemasz tu słowa próżnego — słowa istotne, połączone ze swemi przydatnemi, które im żywości i ducha dodają... Uważ też sposób mówienia: wziął ją sen, zamiast umarła, gdzie przyrodzenie, pochlebiając sobie, nieszczęście swoje lżejszemi słowy wyraża, przeraźliwsze kryjąc, jako nieznośne....“

Analiza, jak widzimy, bardzo dobrze przeprowadzona. Bije z niej przedewszystkiem to, co z każdej krytyki literackiej bić winno: szczere zajęcie się omawianym utworem i wysiłek jak najdokładniejszego wniknięcia w treść jego. A przytem czujemy, że utwór Kochanowskiego dostarcza ks. Włodkowi wrażenia rozkoszy estetycznej i że krytyk stara się powody tej rozkoszy ściśle i sumiennie zdefiniować. I dlatego to wszystkie ogólniki neoklasyczne zostały na boku. Do stawiania zleceń a priori niema tu pola. Normalny porządek został przywrócony: najpierw dzieło literackie, a potem sąd o niem. Krytyk nie pyta, czy Kochanowski pisze według prawideł, nie zastanawia się, do jakiego rodzaju utwór poety należy.

Nad rozprawką tą zatrzymałam się może zbyt długo i może zbyt in extenso cytaty przytoczyłam. Zrobiłam to jednak z rozmysłem, by autorowi nagrodzić krzywdę, jaką mu w dziejach krytyki

wyrządził Chmielowski, zbywając bardzo pobieżną wzmianką to co jest najpierwszą w Polsce krytyką literacką i to krytyką tak dobrą, że się lepszej dopiero u Mochnackiego doczekamy [1]).

Czasopisma.

Czasopisma literackie, opracowane w znacznej części przez mych poprzedników, przejrzę w krótkości. Przedewszystkiem przypomnę umiarkowane, a może raczej bezkrytyczne stanowisko Monitora, który w pierwszym roczniku [2]) poleca trzy dramatyczne jedności, rozszerzając w następnym [3]) jedność czasu do trzech dni, a jedność miejsca do domu i ogrodu, a równocześnie prawie udziela głosu ich przeciwnikowi, który te jedności zwalcza w znanym, o poglądy Johnsona opartym artykule [4]).

Artykuł o Guście, powołujący się na prace Rollina, znajdujemy w roczniku trzecim [5]). Do tejże kwestyi gustu powraca ósmy rocznik Monitora [6]), przez Minasowicza Krasickiemu przypisany [7]). Wytworność gustu jest podług autora tej rozprawki najwyższym stopniem doskonałości uczonego człowieka. „Człowiek gustu dobrego nietylko odkrywa doskonałości autora, którego pisma czyta, ale wchodzi w sposób myślenia jego i delikatnem uczuciem najdelikatniejsze powaby w nim rozeznać gotów".

Zdanie ściśle neoklasyczne! Dobry smak i delikatność, to dwa trybunały inkwizycyjne dla wschodzącego romantyzmu.

Tenże ósmy rocznik zawiera jeszcze dwa ciekawe artykuły: O imaginacyi [8]) i O użyciu mitologii [9]). Niepodobna ich pominąć.

---

[1]) O ks. Włodku pisał obszerniej T. Sinko w czasopiśmie „Eos". Rocznik XVII zesz. I. r. 1911. Z tonu pracy jego wyraźnie wynika, że wartość rozprawki krytycznej ks. Włodka należycie ocenił. Dłuższe zatrzymanie się nad nią przekraczało jednak zakres jego studyum i dlatego w paru jedynie słowach o niej wspomina.

[2]) Rok 1765. Nr. 27.

[3]) Rok 1766. Nr. 63.

[4]) Rok 1766. Nr. 65.

[5]) Rok 1767. Nr. 68.

[6]) R. 1772. Nr. 44.

[7]) Por. o tem, Ign. Chrzanowski: Z dziejów satyry polskiej XVIII-go wieku Warszawa 1909. Pierwsze utwory Krasickiego.

[8]) R. 1772. Nr. 56, 57, 58.

[9]) R. 1772. Nr. 67.

Pierwszy zapożycza swą treść z artykułow Addisona: Pleasures of the Imagination, drukowanych w Spektatorze angielskim 1711 r., przedrukowanych w 1720 r. we francuskim [1]).

Autor artykułu tego wyprowadza rozkosz imaginacyi, czyli wyobraźni z trzech źródeł: z poczucia nadzwyczajności, piękności i wielkości [2]), a choć wyobraźnia ta jest u niego zarówno, jak u angielskiego pisarza, siłą odtwórczą, czerpiącą swój pokarm z wrażeń wzrokowych, branych ze świata zewnętrznego, a potem w pamięci zachowanych, przyznaje on jej jednak, idąc za Addisonem, pewną swobodę.

„Poeci — podług niego — nie powinni zastanawiać się na samem jedynie rzetelnem i wiernem rzeczy opisaniu, mając wraz z malarzami nieokreślony przywilej wolności nieokreślonej. Mogą więc łączyć jesień z wiosną, przenosić Azyę do Europy, przenosić na jedno miejsce szumiących kaskad odgłosy, mruczących strumyków szepty, kwilenie ptasząt.., byleby tylko, chcąc nadto okazać się miłymi, zamiast wdzięków czyniąc grymasy, nie stali się uprzykrzonymi [3]).

Co do mitologii, Krasicki jest jej stanowczym przeciwnikiem, odbiegając od poglądów Boileau. Cudowność pogańską, wprowadzaną

[1]) Por. Le Spectateur ou le Socrate Moderne. Amsterdam, 1720, t. IV. — Discours XLII — LIII.

[2]) Por. „J'examinerai d'abord ces plaisirs de l'imagination qui naissent de lla vue actuelle des objets extérieurs et il me semble que les premiers doivent 'eur origine à ce que l'on apperçoit de grand, d' extraordinaire ou de bon dans es autres". Disc. 43.

[3]) Por. „Un poête doit donner l'essor à son Imagination dans les idées quelle se forme; je veux dire qu' il doit corriger et perfectioner la Nature lorsqu' il décrit une Realité et qu' il doit accumuler de plus grandes beautés qu' il ne s'en trouve ensemble dans la Nature, lorsqu'il décrit une Fiction.

Il n'est pas obligé de suivre la Nature dans ses progressions lentes qui la font passer d'une saison à l'autre, ni d'observer sa conduite dans la production successive des plantes et des fleurs. Il peut renfermer dans ses descriptions toutes les beautés du Printemps et de l'Automne et engager l'année entière à contribuer quelque chose pour la rendre agréable... Les concerts de ses oiseaux peuvent être aussi pleins et harmonieux et ses forêts peuvent être aussi épaisses et aussi sombres qu' il lui plaît... En un mot il a toute l'économie de la Nature entre ses mains et il peut lui donner les charmes qu' il lui plaît, pourvu qu' il ne la réforme pas trop et que pour vouloir exceller, il ne s' engage pas dans des absurdités". Disc. 49.

do literatury nowożytnej, potępia ostro, dla chrześcijańskiej jest łaskawszy, gdyż obok Woltera wspomina pochlebnie i Miltona.

Dań, złożoną utylitaryzmowi XVIII wieku, odnajdujemy w nakazie, by teatr rozporządzał sztukami moralnemi, gdyż winien on być szkołą obyczajów[1]).

Walka Starożytnych z Nowożytnymi słabem odbiła się echem na kartach Monitora. W 1767 r.[2]) nieznany nam autor gani zarówno ślepe naśladownictwo pierwszych, jak i bezwzględne uwielbienie wobec drugich.

Zabawy przyjemne i pożyteczne, Biblioteka Warszawska, Magazyn Warszawski i Zabawy obywatelskie zdradzają powolne rozszerzanie się terenu krytyki literackiej. Zbliżenie się do angielskiego piśmiennictwa, już zamanifestowane na kartach Monitora, zaznacza pierwsze z tych czasopism, podając w artykule o Naukach wyzwolonych urywek z rozprawy Woltera Essai sur l'histoire générale, z pochwałą Miltona, Drydena, z sądem o Pope'm, Addisonie, Swifcie[3]). Biblioteka Warszawska drukuje tłumaczony z niemieckiego, a zaczerpnięty z pism Shaftesbury'ego artykuł: Czemu starożytni na teatr albo w poemy epiczne, to jest w bohaterskie wierszopistwo nie wprowadzali doskonałych charakterów?[4])

Magazyn warszawski, wydawany przez Świtkowskiego, daje szereg obszernych artykułów, charakterystykę Niemców, Anglików, Francuzów, Włochów i Hiszpanów zawierających[5]). Wprowadzając niedość przez neoklasycyzm uwzględniony, a tak ważny w krytyce pierwiastek porównawczy, walczą one z jednostronnym kultem dla Francyi. Oto ciekawsze ustępy:

Charakter Anglików.

„Francuz o to się stara najbardziej, by choć fałsz opisał jak największy, Angielczyk, aby w jego piśmie było co nowego i pochodziło od niego samego, W pięknych naukach okazuje się Angielczyk wolnym i mocnym. Pisze on tragedyę bez żadnych reguł,

[1]) R. 1773. N. 62. Rok 1774. Nr. 71.
[2]) R. 1773. Nr. 95.
[3]) 1772 cz. I.
[4]) R. 1788.
[5]) R. 1784—1785.

ale która napełnia myśl i chwyta za serce. W całej jego poezyi znać rzeczy wiadomość, czucie tego, co wystawia, wielką a mocno wyrażoną tkliwość, a mało delikatności. Ich piękności wypływają z wielorakich wiadomości i doświadczenia, a nie uczonego sadzenia się. Wiele w nim jakoby nieporządku, w oczy wpadającej nieregularności, a przecież jest to bardzo kunsztowne naśladowanie natury. Miltona nie zrozumie, tylko rozumna głowa, Shakespeara ten, co ma wielką duszę i tkliwość, a Fieldinga sam tylko pilny obserwator różnych klas i ludzi".

Zajmując się w dalszym ciągu indywidualnością psychiczną Anglików, dodaje autor omawianego artykułu: „stąd tak wielka różnica charakterów, które angielskiej komedyi i romansów są przedziwną materyą. Bez tej różnicy nie mieliby żyć z czego ni Fielding, ni Smollet".

Charakter Francuzów.

„Płytkość we wszystkiem; w filozofii popisują się dowcipem lub wymową, z historyi robią romanse, książeczki, czcze deklamacye, ozdoby zbyteczne. Francuzi poświęcają wynalezionej od nich delikatności, piękności i usilnemu wykształceniu tkliwość, która z serca pochodzi, moc namiętności i prostotę natury. W ich tragedyach, pisze jeden wielki Niemiec, umierający bohater mówi tak czysto, jak jaki parlamentowy adwokat, ich romanse są tylko szkołą zbytecznej grzeczności w czuciu i postępowaniu. Rzadko w nich jest charakter. Do pisania ody wcale nie są stworzeni. Myśl ich jest mamiąca i niewymownie płodna, tak, że wszędzie na dowcip się sadzą. Gdy satyra angielska sięga aż do samych kości, francuska dotyka tylko powierzchni, jakoby głaskać chciała".

Dalej spotykamy słuszną i głęboką myśl: dla Francuza rajem jest dwór. Potęga królewskiego majestatu zbyt silnie działa na piśmiennictwo, swobody je pozbawiając. A więc: „Polacy! macież słuszną przyczynę przerabiać się na Francuzów!" Wreszcie zakończenie, łagodzące trochę ostrość powyższego sądu: Jednak, co się tu pisało, niech się nie stosuje do niektórych. Pomiędzy Francuzami jest Anquetil i Beaumarchais.

Włochom przyznają omawiane artykuły żywą fantazyę. Elementem włoskiej poezyi jest miłość i życie pasterskie. Tragedya włoska — słaba, komedya jest gatunkiem literackim, umiłowanym w narodzie.

Co do Hiszpanów, to Cerwantes jest po dziś dzień w romansie komicznym wzorem, któremu, oprócz Wielanda w Niemczech, żaden inny autor nie wyrównał. Autorowie hiszpańscy wogóle w pismach dowcipnych, które wymagają głębokiej znajomości ludzi, na największą sobie zarobili sławę i prawie wszystkim nowym pisarzom drogę w tym rodzaju utorowali. Słabi są w epice, sztuczni w liryce. W dramacie nie zdobyli tej sławy, jaką w Europie cieszą się Szekspir, Corneille i Racine.

Wymieniony powyżej Switkowski, drukując w lat kilka potem w numerze I-szym Zabaw obywatelskich [1]) fragment artykułu o Stanie niniejszej literatury angielskiej przez Förstera, doda doń wstęp, w którym również kult dla Francyi będzie potępiony, z jednoczesnem zwróceniem uwagi na piękność i bogactwo niemieckiego piśmiennistwa. Najpiękniejsze czasy dla literatury francuskiej, twierdzi wstęp ten, już minęły i czasy sławne i chlubne nastały dla Niemców. Ich stan literatury i oświaty zdaje się wszystkie inne narody, nie wyłączając angielskiego, przewyższać.

Z drobniejszych peryodycznych wydawnictw przypomnę jeszcze Polaka Patryotę [2]) i Co tydzień Krasickiego [3]). Oba zajmują się romansem. Polak-Patryota chwali pisarzy moralnych i dzieła takie, jak Telemak Fenelona, Klarysa Richardsona, wreszcie Heloiza „czułego i wymownego obywatela genewskiego“. Krasicki również pierwsze miejsce przyznaje utworom, które ku cnocie wiodą. Waha się dalej, czy Telemak do romansów czy też do poematów ma być zaliczony, o co według niego dotąd w literaturze jest sprzeczka. Po wzmiance o romansie obyczajowym Idziego Blasa, po wymienieniu zasług na tem polu Richardsona, Fieldinga i Goldsmitha i po ujemnym sądzie o romansach bohaterskich i sentymentalnych, na ostatnim szczeblu kładzie pisarz nasz te utwory, które się obyczajności sprzeciwiają, a którymi zdaniem jego literatura jest zarzucona.

Oto w głównych zarysach wszystko — co neoklasycyzm polski wydał przed Golańskim. Sporo tu szkolnego dogmatyzmu, ale sporo też odbieżeń od ścisłej ortodoksyjności Boileau. Geniuszowi i wyobraźni drzwi uchylone, reguła trzech jedności podkopana, a co ważniejsza, padło już zdanie, iż nie zawsze i nie wszędzie przepis

[1]) Rok 1792.
[2]) Rok 1785, t. 1.
[3]) Rok 1798. Mr. 17.

winien panować. Na tle tak zmodyfikowanej teoryi neoklasycznej pojawia się pisarz, do którego obecnie przechodzimy.

III. Poetyka Golańskiego.

W 1786 r. pojawiło się pierwsze wydanie rozprawy Golańskiego. o wymowie i poezyi[1]). We dwa lata potem ukazało się wydanie powtórne[2]). Ponieważ obie edycye we wzajemnym stosunku sprzeczności żadnych nie zawierają. za podstawę niniejszego studyum biorę drugą, dającą pełniejszy obraz poglądów autora[3]). Wydanie z 1808 roku pominę tymczasem. Stoi ono na pograniczu innej zgoła epoki literackiej i na końcu niniejszej pracy pomówić o niem wypadnie.

---

[1]) W Warszawie w drukarni J. Kr. Mości, a nie w Wilnie, jak to twierdzi Chmielowski. (Por. Dzieje krytyki literackiej str. 113)

[2]) W Wilnie 1788 w drukarni J. K. Mości i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum.

[3]) Wykaz różnic obu wydań znajdzie czytelnik w niniejszym dodatku. — Z pierwszej części, traktującej o wymowie, zestawiam jedynie spis rozdziałów i treści; w drugiej, mówiącej o poezyi, starałam się zaznaczyć dokładnie wszelkie odmiany i rozszerzenia tekstu, opuszczając jedynie drobiazgi nic nie znaczące.

O Wymowie

1786 r.	1788 r.
Zamiar i początek wymowy	Zamiar i początek wymowy
Wzmianki o wymowie dawnych aarodów	Wymowa dziełem jest wolnych narodów
Wymowa pisma Świętego	Wymowa niektórych dawniejszych narodów
Wymowa dziełem jest wolnych narodów	Wyjątek z mowy Peryklesa na pochwałę zabitych żołnierzy.
Różność wymowy.	Z mowy Eschinesa i Demostenesa.
	Przestrogi dane symowi od Mushirwana króla perskiego.
	Wymowa pisma Świętego.
	Mowa starego Eleazara.
	Różność wymowy.
Zasady i pomocy wymowy	Zasady i pomocy wymowy
Sposobność naturalna	Sposobność naturalna.
Wzruszenie umysłów.	Wzruszenie umysłów, wykład i użycie krasomówskich postaci.
Gust.	Gust.
Przykłady doskonalsze.	Wydoskonalenie, upadek i odrodzenie
Przykłady na wzruszenie umysłów.	

W pierwszej części swej rozprawy, poświęconej wymowie, czerpie Golański obficie z Cycerona i Kwintyliana. Ustęp o guście

---

Rozbiór, czyli analizowanie.
Zebranie różnych wiadomości czyli związek wymowy z innemi naukami.
Obyczaje, ile do przekonania należą.
Sztuka dobrze poznana.

O mowie krasomowskiej.
Rozpoczęcie i założenie.
Przykłady rozpoczęcia mowy.
Dowody.
Dowodzenie w mowie z Tacyta wybranej.
W mowie z Cycerona.
Domówienie.

O wyborze myśli.
Myśli są obrazem rzeczy.
Myśli są prawdziwe lub fałszywe.
Ubieganie się za pozornemi myślami wymowie szkodliwe.
Powinien być naturalny porządek pomiędzy wyobrażeniami.
Myśl dobra wyraża się zwięźle,
Najwięcej z porównania myśli przychodzą.

O wysłowieniu.
Jasność mowy, czyli rozmaitość.
Wybór słów.
Wysłowienie myśli Cycerona względem chciwości obywateli rzymskich.
Wysłowienie myśli o zbytkach w kraju.
Własność języka.
O przejściach założeń.
O harmonii krasomowskiej.

się gustu w Europie.
„ „ w Polszcze.
Przykłady doskonalsze.
Przykład na wzruszenie umysłów.
Rozbiór.
Związek wymowy z innemi naukami.
Obyczaje ile do przekonania należą.
Sztuka dobrze poznana.

O mowie krasomówskiej.
Rozpoczęcie i założenie.
Przykłady rozpoczęcia mowy.
Dowody.
Sposoby dowodzenia.
Dowodzenia z Tacyta i Cycerona.
Domówienie.
Przykłady domówienia.

O wyborze myśli.
Myśli fałszywe i prawdziwe.
Powinien być naturalny porządek pomiędzy wyobrażeniami.
Związek wyobrażeń przedniejszych i poślednejszych.
Porównywanie jest źródłem myśli.
Wysoka myśl i dowcipna wyraża się zwięźlō.
Przykłady.

O wysłowieniu.
Jasność mowy, czyli rozumiałość.
Porządny związek między wyobrażeniami najcelniejszym jest przymiotem dobrego myślenia i dobrego wysłowienia.
Przykłady wyobrażeń przedniejszych w mowie.
Interes większy.
Wybór słów.
Niektóre pospolite a jednak dobre wyrażenia.
Do przyzwoitego słów wyboru potrzebny jest wzgląd na porządny stosunek i związek wyobrażeń.
O złem i dobrem powtarzaniu wyrazu

zawiera reminiscencye artykułu Woltera, pisanego na ten temat dla Encyklopedyi.

Przejdźmy teraz do szczegółowego zbadania treści i źródeł

---

który.
O wyrazach mocniejszych.
Przykłady wyboru słów.
Własność języka.
O przejściach założeń.
O harmonii mowy polskiej.
Wady trafiające się w ułożeniu wyrazów.
O harmonii w wydaniu głosu.
Uwaga względem iloczasu polskiego, względem mocniejszych i łagodniejszych wyrazów.

O stylu.

Styl ma być łatwy i przyzwoity.
Styl zwięzły. Styl pełny.
Styl historyka.
O opisach.
Opis radości miast greckich z nadanej im wolności.
Zgryzota złego sumienia z Cycerona.
Opis Trajana i radości z przybycia jego do Rzymu.
Charakter Domicyana, z Pliniusza.
Nieszczęśliwości krajowe za Jana Kazimierza.
Powietrze w kraju na początku tego wieku.
Porównanie Demostenesa i Cycerona z Plutarcha.
Porównanie tychże co do wymowy z Kwintyliana.
Porównanie wymowy Cycerona i Pliniusza.
O pochwałach.
Pochwała dla żołnierzy zabitych z Cycerona.
Uwaga względem panegiryku Pliniusza.
O dziękczynieniu.
Podziękowanie królowi Imci za ustanowienie patrona miserabilium w sądach asesorskich i referendarskich.

O stylu.

Styl powinien być łatwy i przyzwoity.
Styl zwięzły i pełny.
Uwaga względem zgodności mowy z zamiarem.
Uwaga względem okoliczności czasu i miejsca.
Uwaga względem mówiącego. Mowa Scypiona afrykańskiego.
Uwaga względem słuchających.
Styl historyka.
Przykłady stylu historycznego.
O opisach.
Opis radości miast greckich z otrzymanej wolności, z Liwiusza.
Zgryzota złego sumienia z Cycerona.
Opisy wybrane z Pliniusza.
Porównanie Demostenesa i Cycerona z Plutarcha.
Porównanie tyshże co do samej wymowy.
Porównanie wymowy Cycerona i Pliniusza.
O pochwałach.
Przykłady.
Uwaga względem panegiryku Pliniusza.
O dziękczynieniu.

części drugiej, która jest pierwszą próbą całkowitego wykładu poetyki w epoce polskiego neoklasycyzmu.

Już sam wstęp uspasabia nas dobrze do autora. Bije z niego respekt wielki dla opracowanego tematu. Golański przyznaje, że

O wymowie sejmowej. Początek mowy Cycerona do ludu. Mowa tegoż w senacie.	O wymowie sejmowej. Przykład rzymskiej wymowy sejmowej z Cycerona. Przykład polskiej Stanisława Leszczyńskiego.
O wymowie sądowej. Mowa Cycerona u sądu Sokratesa do sędziów po wydanym na niego dekrecie.	O wymowie sądowej. Przykłady.
Zastanowienie się nad wymową kaznodziejską.	O wymowie kaznodziejskiej. Na co powinien być dawany istotny wzgląd w kazaniu. Wyjątek z Homilii św. Jana Chryzostoma.

Część, poetyckiej teoryi poświęcona, zawiera w wydaniu drugiem następujące dodatki:

Str. 384 dodane zdanie, iż „wiele uwag, dotyczących wymowy, odnosi się i do poezyi“;

„ 389 rozdział o zasadzie poezyi rozszerzony obszernym i ważnym dodatkiem o imaginacyi do str. 396;

„ 396 rozdział o stylu poetyckim, rozszerzony dodatkiem o harmonii w wierszu, o wpadaniu sensu w wiersz, o dobieraniu wyrazów „do żywogo malowania służących“.

„ 398 Dodana cytata „z Horacyusza“.

„ 400 Dodana cytata „Opis piorunu“.

„ 403 W rozdziale „o epigramatach“ dodana cytata „Napis w kaplicy Jagiellońskiej w katedrze krakowskiej“, oraz dodatek (m).

„ 404 Nieznaczący dodatek od „architekt Wren“ do „circumspice“.

„ 409 W rozdziale „O pieśniach czyli odach“ dodana cytatą Horacego; „Pallida mors etc.“

„ 425 Dodana cytata wiersza: „Wdzięczne kadzidło“, natomiast brak cytaty z wydania pierwszego: „Mowa za królobójcami“.

„ 417 Dodany ustęp „o wspomnienia godnych poetach“, którzy w ojczystym języku pieśni składają.

„ 420 W rozdziale „O sielankach“ przydany dodatek (g) natomiast brak zdania o „wielu innych rodzajach poezyi Nagurczewskiego“ obok jego przekładu sielanek Wirgiliusza.

„ 422 W rozdziale: „O poezyi dramatycznej“ przydany dodatek (i).

gdy od wymowy do poezyi przechodzi, ma wrażenie, że z niewielką kartą na rozmiar obszernej okolicy się dostaje. „Poezya bowiem w Imainacyi, jak we własnym kraju panując, tak jest obszerna, z tylu i tak rozmaitych części złożona i tak daleko zachodzi, jak Imainacya sama, której jest płodem“. Na wyłożenin zatem jedynie „istotnych rzeczy“ autor chce poprzestać.

Rozdział I-szy wyjaśnia „Początek i cel poezyi“, która z czułości serca i namiętności żywych się rodzi. Golański rozpoczyna od cytaty ze znanego nam już artykułu, pomieszczonego w Zbiorze potrzebniejszych wiadomości, przypisując go Krasickiemu. A więc: poezya jest w naturze człowieka, poeta śpiewa, co czuje, nie, aby przekonywać, jak mówca, ale poprostu „aby dać poznać stan serca swego“. Dalej, zrywając z cytatą i prowadząc rzecz od siebie, dodaje autor, iż celem poety — zachęcenie do dobrego miłą i słodką zabawą. W myśl Horacego „Aut prodesse volunt aut delectare poetae, aut simul et iucunda et idonea dicere vitae“.

Rozdriał II mówi o „Imainacyi“, jako o „zasadzie poezyi“. Dowiadujemy się zeń przedewszystkiem, że „nauki, które po większej części od imainacyi pochodzą, przedsiębiorą jak najdoskonalszem naśladowaniem wyrażenie natury, toż samo w porządku ich czyni poezya przez dobrane rymy“.

Poecie, jak i malarzowi potrzebne jest przedewszystkiem współdziałanie wyobraźni, wprawdzie jeszcze nie twórczej, ale czerpiącej ze świata zewnętrznego „rozlicznych w naturze znajdujących się piękności i kształtów, które przez imainacyę składnie ułó-

---

Str. 423 Dodano: „i trudno podobno jeszcze rozumieć, żeby Sofokles i Eurypides małymi się wydawali, chociaż przy wielkich Kornelach, Rasynach, Wolterach, Szekspirach“.

„ 425 Dodane zdanie o Franciszku Bohomolcu. W wydaniu pierwszem wzmianka o Bohomolcu znajduje się na końcu rozdziału „O komedyi“.

„ 429 Dodany anneks (o).

„ 434 W rozdziale »O tragedyi« dodane zdanie o braku tragedyi oryginalnych.

„ 435 Dodany ustęp o Rasynie i miłości Hipolita.

„ 444 W rozdziale »O komedyi« dodamy ustęp o charakterach przeciwnych od wyrazu «Prawda, że się nie zbyt często trafiają« do końca ustępu.

„ 445 Rozdział o »Operach« rozszerzony.

„ 484 W rozdziale »Zdanie uczonych względem Homera i Wirgila« dodany ustęp końcowy, zawierający pochlebną ocenę Homera, którego Wirgili jest często tylko naśladowcą.

żone zawsze przyjemzy i tkliwy widok wystawują". Albowiem „poezya nie na samem ułożenin. liczbie i rymach, czyli kadencyach zawisła, ale raczej na myślach rozumu i mocy pełnych, na wyobrażeniach żywych. delikatnych, wspaniałych. na jaknajdokładniejszem odmalowaniu tego. co się przedsięwzięło wyrazić. Wymyślenie więc imainacyi, czyli fikcya, są (!) duszą poezyi".

Fikcya ta winna być jednak do prawdy podobna. „Nie mogą być po lasach morskie ryby. a leśne zwierzęta na głębi morskiej przebywać, ani się może rycerz zemstą pałający dwie godziny po śmierci za nieprzyjacielem uganiać, jakby tego nie postrzegł, że był zabitym".

Podobieństwo do prawdy, prawowiernym neoklasykom zupełnie wystarczające, nie zaspakaja jednak Golańskiego. Do imainacyi wracając, poświęca jej rozdział cały, aż do końca. Oryginalny nie jest. To, co pisze, zawiera sporo dosłownych niemal cytat z przytoczonej powyżej rozprawy Addisona[1]).

Imainacya więc cieszy się przedewszystkiem prawem swobodnego wybierania sobie z otaczającego świata tego, co jej dogadza. „Niewinna rozkosz z imainacyi zdaje się być nieprzebraną. Imainacyi dziełem jest, że zadziwia, wzrusza, rozwesela i zasmuca, a jednak przyjemnie, bo rozlicznymi sposobami, ujmuje sobie umysły. Przetożby się z pilnością należało starać o jaknajwiększe rozszerzenie takiego ukontentowania. które obrazy myśli pomnaża, a cnocie nie szkodzi"[2]).

„Przybytek imainacyi nie jest przed nikim zamknięty. Chcącemu, z łatwością udziela swych darów. Nie zatrudnia tak rozumu, jak go inne rzeczy zatrudniać mogą. a jednak nie daje być umysłowi bezczynnym i próżnującym. Nawet rozkosz, od imainacyi pochodząca, ledwo co nie dochodzi tej umysłowej rozkoszy. którą sprawuje rozum przez nowy jaki wynalazek, albo prawdę odkrytą. To pewna, że rozkosz z takiego źródła ważniejsza jest i pożądańsza, ponieważ się nowym skarbem ludzie bogacą. Z tem wszystkiem zaprzeczyć nie można, żeby też rozkosz imainacyi. prócz nie-

[1]) Patrz wyżej str. 281 i 286.

[2]) Le spectateur itd. patrz wyżej str. 286: „On devrait donc travailler á donner toute l'étendne possible à ces plaisirs innocents pour s'y pouvoir renfermer en sûreté et y trouver une satisfaction, dont un honnête homme ne rougirait pas". Disc. 42.

winnej rozrywki, a nieraz i pożytecznej, nie miała być nader miłą i pożądaną. Tak się częstokroć umysłowi naszemu podoba piękny w rozmaitości i wesoły widok, jako i dokładne rozumowanie o prawdzie, a dla wielu podobno milszy jest opis poety, aniżeli kałkuł matematyka“ [1]).

„W tem zaś jeszcze imainacyi rozkosz przechodzi tę, którą sprawuje rozum, że pierwsza jest łatwiejsza i prędsza. Dosyć jest spojrzeć, albo pomyśleć, a zaraz się nieprzeliczone jej dostatki snują. Imainacya słodko się zabawi z obrazem, z posągiem i sceną dawno zaszłą. Często też większe może mieć ukontentowanie z uważania przestronnych pól i łąk, aniżeli obojętny pan miejsca. A tak imainacya nabywa sobie niejako własności na to wszystko, co widzi i co tylko upatrzeć może. Na rozkaz jej stawają najwspanialsze i najstraszniejsze widoki i równe, kiedy chce, ma ukontentowanie bawić się w zapadłej a odludnej pustyni, jak w najludniejszej okolicy i najpiękniejszem miejscu“ [2]).

Dobra jednak, twierdzi Golański, imainacya, choć ma prawo małe rzeczy powiększać, większym cokolwiek ująć“, czerpać ze wszelakich zródeł, a więc: z natury, sztuki, prawdy i baśni nawet, nie powinna „prawdy obrażać“. Ona tylko, nie wmawiając bynajmniej, żeby tak było w istocie, jak w bajce wystawia, „tłumaczy prawdę pod przyjemną postacią dla ludzi, a nie wprawia ich w błędy*.

Imainacyę porywa to wszystko, cokolwiek się wydaje „albo

---

[1]) Por. „Les plaisirs de l' Imagination pris dans toute étendue ne sont pas si grossiers, que ceux des sens ni si raffinés, que ceux de l' entendement. Il n'y a nul doute, que les derniers ne soient préférables, parce qu' ils sont fondés sur quelque nouvelle connaissance, arrivée à l' Esprit mais il faut avouer que ceux de l' Imaginations sont aussi vifs et aussi ravissants que les autres. Une belle Perspective réjouit l' âme autant qu' une démonstration et une description dans Homère a charmé plus de Lecteurs qu' un chapitre d' Aristote“. Disc. 42.

[2]) Por.: „Les plaisirs de l' imagination ont même cet avantage sur ceux de l' entendement qu' ils se trouvent plutôt et qu' ils sont plus faciles à obtenir... Un homme poli et bien élevé reçoit une infinité de plaisirs que le vulgaire ne saurait goûter. Il peut s' entretenir avec un tableau et se faire d' une statue une agréable compagne. Une description le charme et il est souvent plus satisfait de voir les champs et les prés que ne l' est peut être celui qui les possède. Il acquiert par là une espéce de propriété dans tout ce qu' il voit et il oblige les deserts, les rochers et les endroits les plus incultes á fournir á ses plaisirs“. Disc. 42.

w okazalszej postaci, albo wcale nowej“ [1]). „Postrzeżenia rzeczy wielkich i cokolwiek należy do wspaniałości albo i do rozległości i potęgi, jeżeli nadto wielkiego przerażenia nie czyni, dziwnie się myśli naszej podoba, zwłaszcza przy rozmaitości przedmiotów. Taki jest widok rozległej okolicy, zewsząd pól otwartych, które dalej zajmują, aniżeli oko dosięgnąć może. Bo oko chciwe jak najdalej przechodzić. Przetoż mu się nigdy podobać nie będzie, jakkolwiek piękne, ale szczupłe miejsce, wysokimi murami zamknione“ [2]). „Wszakże nadewszystko jest imainacya przyjaciółką nowości i osobliwości, nie lubi przymusu“ [3]).

Natura będzie jej zawsze milszym, bardziej pożądanym pokarmem od dzieła sztuki. „Bo najwspanialsze budowy, pokoje, ogrody prędko imainacya przebieży i czegoś więcej wymaga. Ale w rozległej przestrzeni, pod wysokiem sklepieniem błękitnego nieba przebiega oko dowoli, nasycając się tysiączną rozmaitością przedmiotów, a bynajmniej ograniczone nie będąc... Stąd zawsze poetowie przekładali wiejskie życie, gdzie się natura w nieprzymuszonej doskonałości wydaje“ [4]). „Jednakże lubo widoki natury są powszechnie mówiąc milsze, aniżeli sztuki, z tem wszystkiem im le-

---

[1]) Wyżej por. str. 286 z cytatą ze Spektatora, w której obok wielkości i nadzwyczajności i piękność wymieniona.

[2]) Por. „Notre imagination aime à être engloutie par un objet ou à s'accrocher à ce qu'elle ne saurait enfermer dans ses bornes. Nous sentons une agréable surprise à la vue de ses objets immenses qui plongent l' âme dans une espèce de tranquilité ou d'extase. L'esprit de l'homme hait naturellement tout ce qui semble le gener et il croit être enclavé dans une sorte de prison lorsque la vue est confinée dans un petit cercle et qu' elle est bornée de tous cotés par des murs, et des montagnes. Mais il est mis en quelque manière en liberté à la vue d'un vaste horizon ou l'oeil se promène à son aise et se perd au milieu de la varieté des objets qui l'environnent de toutes parts“. Disc. 43.

[3]) Por. „Tout ce qui est nouveau ou extraordinaire excite un plaisir dans l'imagination“. Disc. 43.

[4]) Por. „Il y a quelque chose de plus hardi et qui sent plus la main de Maître dans les traits grossiers et negligés de la Nature, que dans les coups de pinceau les plus délicats et les embellissements de l'art. Les beautés du jardin le plus superbe se trouvant renfermées dans un petit cercle, l'Imagination les a bientôt parcourues et demande quelque chose de plus pour se satisfaire, maiz dans les vastes champs de la nature l'oeil se promène de tous côtés à son aise et se repaît d'une infinié variété d'images sans être borné à un certain nombre. C'est pour cela que les poètes ont toujours aimé la vie champêtre où la nature paraît dans sa plus grande perfection et offre à leur esprit les plus agréables scènes“. Disc. 45.

piej sztuka naśladować będzie naturę, im się jej podobniejszą stanie, tem milszą będzie. Bo uznajemy dwojakie ukontentowanie: i z piękności rzeczy przyrodzonej i z podobieństwa jej w sztuce, wzajemnie porównywając i naturę do sztuki i sztukę do natury“ [1]).

Nad rozdziałem, omawianym powyżej, z rozmysłu dłużej się zatrzymałam, prawie w całej rozciągłości go przytaczając. Jest on charakterystyczny bardzo i nosi nader wyraźne znamiona owej przejściowości, która neoklasycyzm polski cechuje. Odnajdujemy w nim dwa bardzo zasadnicze punkty ortodoksyjnego kanonu: Dzieło sztuki jest tem lepsze, im dokładniej naturę naśladuje. Fikcya poetycka prawdy obrażać nie powinna. Ale pierwiastek intelektualny, wszechwładnie u Boileau panujący, ma u Golańskiego poważnego rywala: jest nim wyobraźnia. Wprawdzie wyobraźnia ta, na Addisonowej kształtowana, jest jeszcze bardzo uboga, reprodukcyjna a nie twórcza, nie wyróżniająca poety od zwykłego, przeciętną „imainacyą“ obdarzonego śmiertelnika [2]); ale choć pokarmem jej przedewszystkiem wrażenia wzrokowe, siłą — pamięć o tych wrażeniach, pewien stopień swobody jest jej, jak to z powyższych cytat widać, już zostawiony [3]).

---

[1]) Por. „Mais quoique les seènes, que la nature nous offrent soient en général plus divertissantes qu' aucune représentation de l'art, avec tout cela plus les ouvrages de l'une ressem blent à ceux de l'autre plus nous les trouvons agréables parce qu' alors notre plaisir nait d'un double principe c'est á dire de la beauté même des objets qui frappent l'oeil et de leur ressemblance avec d'autres; nous nous plaisons à comparer leur beauté reciproque de même qu' à les envisager séparement et nous pouvous les representer à nos esprits ou en qualité de copies ou en qualité d'originaux“. Dise 45. Widzimy więc u Addisona ustaleuie stosunku podwójnego — sztuki do natury i natury do sztuki. Sztukę bierze on w znaczeniu ogólnem. Jest nią dzieło ręki ludzkiej w przeciwstawieniu do natury, tj. do dzieł przyrody. W dalszym ciągu pisarz angielski tak swą myśl rozwija: w dziełach natury będzie się nam podobał każdy ślad prawidłowości lub rozmaitości — zdradzający jakby świadomy siebie zamiar twórczy (np. regularność żył w marmurze, kształty niby rzeźbione grot i skał). Dzieła zaś sztuki tem są piękniejsze, im się do widoków natury bardziej zbliżają (jak np. włoskie lub francuskie ogrody. Golański, o ile się zdaje, ścieśnia w ostatnim ustępie rozdziału o Imainacji pojęcie dzieła sztuki i zgodnie z neoklasycznym kanonem naturę jej poprostu naśladować każe.

[2]) To samo stanowisko zajmuje Addison. Jego rozprawa mówi o wyobraźni wogóle, nie zaś specyalnie o wyobraźni poetyckiej.

[3]) Por. u Addisona. „By the „pleasures of the imagination“ I mean only such pleasures as arrise originally from sight and that I divide these pleasures of the imagination which flow from the ideas of visible objects, when the objects

W najbliższym związku z pracą wyobraźni znajduje się obrazowość — bez której nie ma poezyi. I jej też wyznacza Golański należne stanowisko. Nie wystarczają mu kadencye i rymy, pragnie poetyckiego ujęcia treści. Z rozdziału III, omawiającego „styl poetyczny", dowiadujemy się po raz wtóry, że niekażdy wiersz jest poezyą. Styl prawdziwie poetycki poznać można po tem że „choćby się cała harmonia wiersza pomieszała, wydaje się w nim taki duch, takie są wyrażenia, jakich w niewiązanej mowie używać się nie zwykło". Odsyłając poetę do wielu wskazówek, zawartych w rozprawie „O wymowie", a dotyczących wysłowienia, wyboru słów, harmonii, zbliżywszy się na chwilę do Boileau, zgodnie z nim twierdzi Golański, że tejże harmonii szkodzi „kiedy sens wiersz w wiersz nie wpada, ale się na początek następującego przenosi, tem bardziej, kiedy się przenosi na wiersz do innego rymu należący" [1]). Poza tem jednak każe pilnować doboru słów, poleca obrazy nieustanne, porównania, podobieństwa, śmiałe przenośnie, wyrazy mocne i dosadne, zaznaczając, że ta obrazowość jest właściwszą poecie — niż mowcy.

Nie twierdzę bynajmniej, iż stanowisko jego jest tu oryginalne Podobne wymagania stawiali poezyi, jak to już wiemy, La Motte, Vauvenargues, d'Alembert w Encyklopedyi i inni krytycy XVIII stulecia. Chodzi mi tylko o zaznaczenie, iż pogląd naszego pisarza jest pod tym względem bardzo odległy od poglądu francuskiego prawodawcy, któremu wystarczało zupełnie, gdy rym godził się z rozsądkiem.

Czujemy więc, żeśmy na punkcie przełomowym. Za nami dostojna trzeźwość Horacego „aegri somnia" potępiająca, za nami „Aimez donc la raison", surowy nakaz Boileau. Przed nami zamglone, niewyraźne, ale już rodzące się światy, które poeta widzi „in his mind eyes".

W dalszym ciągu podział poezyi przeprowadza Golański w roz-

---

are not actuelly before the eye butare called up into our memories or formed into agreable visions of things, that are either absent or fietitious". Pap. I. Por. Essai sur Milton et sur l'Imagination par Addison. Paris, Hachette. „It is in the power of the imagination when it is once stocked with particular ideas to enlarge, compound and vary then at her own pleasure". Pap. VI. Ibid. „The imagination can fancy to itself things more great strange or beautiful, than the eye ever saw". Pap. VIII. Ibid.

[1]) Por.: „le vers sur le vers n'osa plus enjamber". Art. poetique Chant I.

dziale IV, dzieląc ją na wewnętrzną i powierzchowną. Przez wewnętrzną rozumie on „dowcipne naśladowanie natury“, przez powierzchowną „wiersze różnego gatunku“. Tak jak wiersz, nie zawierający poetycznego wyobrażenia, nie jest poezyą, tak odwrotnie, dzieło „acz prozą ułożone, ale całe w pięknej imainacyi poetycznej“, do poezyi należy. Do tego działu zalicza pisarz nasz romanse, które, według jego ostrożnej oceny, „wiele naprawić i wiele zepsuć mogą“, oraz tłómaczenia prozą dzieł poetyckich, w oryginale wierszem pisanych.

Dalej, opierając się potrochu o schemat Arystotelesa poucza nas Golański, że poeta albo sam tylko mówi, albo wystawia mówiących, albo i sam mówi i wystawia mówiących. Mamy więc, zgodnie z tem, trzy działy poezyi: do pierwszego należy epigramat, satyra, elegia, oda, do drugiego częstokroć sielanka, zawsze komedya, tragedya, opera, do trzeciego wiersz bohaterski, czyli epopeja.

Na tem kończymy przegląd rozdziałów wstępnych, przechodząc do bardziej wyczerpujących określeń, poszczególnym rodzajom poezyi poświęconych.

Epigramat, satyrę, odę i sielankę zbywa Golański znanymi ogólnikami. A więc: Epigramat, z greckiego napis, to myśl krótka, dowcipnie wierszem wyłożona, tem lepsza, im krótsza i bardziej znacząca. Najmniej jednak dwa wiersze winny ją wyrażać.

Satyra jest wierszem, wyszydzającym dowcipnie, bez żółci i jadu, bez wymieniania wyszydzonych osób. W narodzie naszym uprawiali ją Kochanowski, Opaliński, Krasicki i Naruszewicz. Zasługą ich, że jeżeli malowali zło, to tak, by doń budzić odrazę, „dawniejsi zaś pisarze nieraz, mówiąc o występku, uczyli go poprostu“.

Elegia, to dawniej głos smutku i żałości, dziś czucie i wesołe i smutne wyrażać może. Owidyusz smucił się, Tybullus i Propercyusz weselili w swych elegiach. Nocе Younga — to poemat elegijny, żałosny.

Oda winna zawierać moc nadzwyczajną, „nakształt bystrej wody zalewów, lub ognia z wiatrem wybuchającego“. Dlatego zbyt długą być nie może. Ody, czci boskiej poświęcone, zowiemy hymnami. Polska w dziale tej liryki zasłynęła Serbiewskim, Inesem, Zawadzkim, Konarskim i innymi, najsławniejszego wspomnienia godnymi poetami.

Sielanka, czyli Pasterka, lub z łacińskiego Egloga, mają na

celu odtworzenie życia pasterskiego i jego prostoty. Byłoby więc niewłaściwością kłaść w usta jej bohaterów „górne wyrażenia". Winni oni mieć zdrowy rozsądek i „rozum naturalny a nie nabyty". Niech nie okazują wiedzy, jakiej nabyć nie można w wiejskich okolicach. Sielanki polskie pisywali: Szymonowicz, Zimorowicz, Klonowski (sic), Gawiński, Minasowicz, Naruszewicz, Eysmont[1]).

Przystępujemy do dramatu i epopei, które w teoryach neoklasycyzmu tak dostojne miejsce zajmują.

Rozdziały, dramatycznej poezyi poświęcone, rozpoczyna Golański od rysu historycznego. Mamy tu znane i powszechnie powtarzane podanie o koźle, który, wpadłszy do winnicy, stał się powodem narodzin tejże poezyi. Wymieniwszy znakomitych pisarzy dramatycznych w starożytności, przechodzi Golański do piśmiennictwa polskiego. Wspomina o dyalogach, grywanych w kościołach i szkołach, potem o „Odprawie Posłów", która „szacunku" skądinąd cennej poezyi Kochanowskiego nie przynosi i której „niedoskonałości" sam poeta widzi, przyznając, że ten utwór bardziej na nalegania Zamoyskiego, aniżeli z własnej ochoty napisał. Zaznaczywszy ubóstwo na polskiej niwie dramatycznej w epoce Kornela, Rasyna, Moliera, wspomina Golański, iż Collegium Nobilium pierwsze poczęło wystawiać na swej scenie dzieła tych poetów. Dalej daje krótką wzmiankę o Wacławie Rzewuskim, „mężu sławnym z cnoty i rozumu" i autorze kilku tragedyi, których treść z dziejów polskich zaczerpnięta, o Epaminondasie Konarskiego, oraz o Bohomolcu, który uczynił początek polskiej komedyi.

Przechodząc do teoryi dramatu, zaznacza autor nasz, że czy wierszem, czy prozą ułożony[2]), winien on przez naśladowanie czynów i namiętności ludzkich podawać spektatorowi pamiętny jaki wypadek, cnotliwe i pożyteczne sprawy, albo naganne lub śmieszne postępki wyszydzone, lub też zbrodnię ukaraną".

Gdyby tylko o rozmowy w dramacie chodziło, byłby nader

---

[1]) To, co Golański mówi o drobnych, powyżej przytoczonych gatunkach poezyi, znajdujemy powtórzone niejednokrotnie o neoklasycznej krytyce. Są to komunały, przy których o „źródłach" bezpośrednich mówić niepodobna.

[2]) Trudno z tego zdania, które zawiera określenie obu gatunków poezyi dramatycznej wnioskować, jaki był w latach pierwszych wydań stosunek Golańskiego do tragedyi, prozą pisanej. O język prozaiczny dla tragicznych bohaterów walczy odłam postępowej krytyki neoklasycznej. Por. wyżej str. 273. Golański swe stanowisko w tej mierze zaznaczy jaskrawiej przy wydaniu III.

łatwy do pisania. Ale dyalog nie wystarcza. Trzeba ciągłości układu, jednostajności osnowy, interesującej spektatora, wypadków do wiary podobnych, utrzymania charakterów osób. „Każde drama, czy to tragedya, czy komedya, winno być jednostajne, do prawdy podobne, interesujące, zupełne".

Jednostajność Golańskiego, to poprostu jedność akcyi. Zawisła ona na tem, czego Arystoteles już żąda, a więc, ażeby wszystkie wydarzenia dramatu „raczej jedne z przyczyny drugich, aniżeli jedne po drugich następowały". Dalej: „żeby nie działo się nic zgoła w dramacie, coby nie miało związku z przedniejszą sprawą na drama wziętą". Do tejże jednostajności należy również, „aby poeta wymiarkował stosownie czas do wydania całej akcyi. Bo aczkolwiek ograniczono utwory dramatyczne przeciągiem dnia jednego i „kilkudniowe reprezentacye rozwlekłych części jednejże sprawy" mogłyby nudzić, to jednakże nie sprzeciwi się jednostajności, „choćby rzecz na drama wzięte 24 godzin przechodziła. Do czego umyślnie przerwa między aktami stosowana. Bo co się we trzech np. godzinach spektatorowi okazuje, to przez te podziały aktów nabiera niejako rozszerzenia w rzeczach i czasu do wykonania ułożonych zamysłów".

I oto wszystko, co nam podaje Golański w sprawie jednego z najważniejszych dogmatów neoklasycyzmu: Jedność akcyi konieczna, jedność czasu mocno nadwyrężona, o jedności miejsca nie ma zgoła wzmianki. Liberalniejszy w tej sprawie od Voltaire'a i Diderota [1]) nie idzie pisarz nasz tak tak daleko, jak La Motte i Mercier, którzy nawet unité d'action podporządkowują jedności interesu [2]). Wzorem jest mu raczej Marmontel, który w Encyklopedyi wypowiada o trzech jednościach zdanie najzupełniej z tem, co nam daje Golański, zgodne [3]).

---

[1]) Patrz wyżej str. 274.

[2]) La Motte: Por. wyżej, str. 272. również Mercier w rozprawie: Du théatre ou nouvel essai sur l'art dramatique, XII (1773), Por. Niel et Denis. Idées et doctrines littéraires du XVIII siecle, str. 284.

[3]) Por. Encyclopédie (1751—1776). Art. Suppl. unités: W artykule tym Marmontel przyznaje, że na jedność akcyi godzą się wszyscy, odstąpienia od jedności miejsca nie uważa za licencyę, a o jedności czasu tak pisze: „Il serait à souhaiter que la durée fictive de l'action put se borner au temps du spectacle. Mais c'est être ennemi des arts et du plaisir qu' ils causent que de leur imposer des lois qu' ils ne peuvent suivre sans se priver de leurs ressources les plus fécon-

„Podobność do prawdy“ wzorowana jest na Horacym. Rozsądny Rzymianin, mniej liberalny od Arystotelesa w traktowaniu poetyckiego zmyślenia, dogadzał racyonalizmowi neoklasyków, lubującemu się w prawdzie prawdopodobnej przedewszystkiem, a więc przeciętnej, codziennej, narzucającej pomysłom poetyckim sprawdzian realnej możliwości. „Czemu więc wierzyć nie potrzeba, to musi być obłudą“ twierdzi Golański, “a lubo w dramatach łatwo dajemy się pozorowi uwodzić, kiedy jednak drama naśladowaniem jest czynów ludzkich w rozmaitych przygodach, tem większa w niem ma być podobność do prawdy, im więcej ma zabawić i nauczyć“. Dodatki do wydarzeń rzeczywistych, pewne odmiany, częstokroć potrzebne, a nawet konieczne. Nie należy jednak tego wynajdować, coby się stać nie mogło w podobnych okolicznościach. Czyn zatem historyczny wolno odmienić cokolwiek, ale go przeistaczać poeta nie ma prawa.

Również zgodnie z Horacym nakazuje Golański dbać o jednolitość charakteru. O ile ma być w nim zmiana, niechże będzie umotywowana, jak u Cynny, który pod wpływem dobroci Augusta odmienić się musi.

Interes dramatu polega na zajęciu widza „stanem, losem, charakterem osób i rozlicznymi trafunkami, które się ustawicznie, właśnie jako fale na wodzie, jedne o drugie odbijają“. Zgodnie z Wolterem [1]) żąda pisarz nasz na scenie tematów narodowych, jako bliższych naszemu sercu. I tak: ostatni dzień panowania Jana Kazimierza zrobiłby wszystkim wspaniałą i tkliwą scenę, ale Polakowi najtkliwszą. Przyjaźń Leszka z Goworkiem bardziejby

---

des et de leurs plus touchantes beautés. A la faveur de la distraction que l'intervalle d'un acte à l'autre occasionne on est donc convenu d'étendre à l'espace de vingt-quatre heures le temps fictif de l'action, et c'est communement assez, vu la rapidité, la chaleut que doit avoir l'action theatrale, mais si les Espagnols et les Anglais ont porté à l'excès la licence contraire, il me semble que sans supposer comme eux des années écoulées dans l'espace de trois houres, il devrait au moins être permis de supposer, si un beau sujet le demande, qu'il s'est écoulé plus d'un jour, et de cette liberté rachetée pas de grands effets, qu,elle rendrait possible il u'y aurait jamais à craindre et à reprimer que l'abus“. I Batteux zakłopotany potrochu jednością czasu, w antraktach ratunku na nią szukać każe. Patrz wyżej str. 274.

[1]) „Je ne saurais trop recommandar, qu'on cherche á mettre sur notre scène quelques parties de notre histoire“. Tancrède, Epitre à Madame de Pompadour (1760). Por. Oeuvres complètes 1785. t. IV. l. c.

zapewne interesowała na teatrze polskim, aniżeli Piladesa z Orestesem".

„Nic jednak — podług Golańskiego — większego interesu sprawić nie może, jak kiedy wypadki, które zwyczajnie pociągają za sobą odmianę, nagłe będą i nieprzewidziane". Mamy więc Arystotelesowy przełom, niezbędny w klasycznej tragedyi.

Tenże interes dramatu polega również na żywości akcyi. Jej żąda pisarz nasz bezwzględnie, wierny zaznaczającemu się w krytyce francuskiej prądowi, który potępiając zbyt obfite dyalogi i tyrady, wołał o czyny na scenie [1]).

Ilość epizodów niech nie będzie nadmierna. Natężenie akcyi winno się wzmagać w miarę rozwoju sztuki i porywać niejako widza za sobą. Najprzedniejszą uwagę niech zwracają na siebie działania osób głównych — potem zamysłom ich przeciwne usiłowania drugich. Przeciwne te przyczyny, wywołując przeciwne skutki, stanowią o zawikłaniu akcyi dramatycznej. Zaplątanie tego węzła niech będzie niełatwe i ciekawe. Najlepiej, gdy osoby, których los obchodzi spektatora, z wielkiego nieszczęścia ku wielkiemu szczęściu, a nienawistne, ze szczęśliwego położenia w nieszczęśliwe przechodzą.

I znowu w tej podwójnej kombinacyi echo poetyki Arystotelesa, mętne zresztą i niedokładne. Stagiryjczyk, mówiąc o bohaterach tragedyi, uznaje możliwość tej dwojakiej odmiany w ich losach. Sam jednak w rozdziale XIII. wypowiada się za wypadkiem drugim, a więc za zmianą ze szczęścia w nieszczęście, zastrzegając wyraźnie, że ten, na kogo to spada, ma być godzien współczucia, a nie nienawiści.

Wreszcie dramat ma interesować widza nietylko treścią, lecz i celem. Zgodnie więc z moralnymi nakazami epoki żąda odeń Golański, by szacunek dla cnoty a nienawiść dla występku szerzył i żeby „takie tylko sceny wychodziły, w którychby ku dobremu przykład był brany.

Zupełność dramatu polega na tem, „żeby się już nic więcej nie zostawało do włożenia". Dojście małżeństwa nie jest konieczne, wystarczy, jeśli się poróżnieni przyjaciele pogodzą, syn

[1]) Wolter: Discours sur la tragédie. Wstęp do tragedyi Brutus (1731). Por. Oeuvres complètes 1785. t. I. l. c. Diderot: Dorval et moi. Entretien 2 (1754). Por.: Oeuvres complètes. Paris Garnier 1876. l. c.

zagniewanego ojca przeprosi, szalbierstwo zawstydzone zostanie, lub duma upokorzona. „Arystoteles", podług Golańskiego, „którego szacowna jest poetyka, nie zaznacza innego prawidła do zupełności dramatu, tylko żeby nieprzyjaźni stali się przyjaciółmi".

Tu stanowczo sprostować należy cytatę, jakoby z greckiego zaczerpniętą. Arystoteles bynajmniej w ten sposób zupełności dramatu nie określa. On tylko, w rozdziale XI. przy poznaniu, które obok przełomu winno być jednym z zasadniczych warunków tragedyi, zaznacza, iż poznanie to jest przejściem z nieznajomości w znajomość, albo zaprzyjaźnieniem się lub znienawidzeniem osób, na szczęście, albo na nieszczęście przeznaczonych [1]).

Określiwszy poezyę dramatyczną wogóle, przystępuje Golański do uwag nad poszczególnymi jej gatunkami, a więc nad tragedyą przedewszystkiem.

Na wstępie znajdujemy ogólniki nic nie mówiące, a raczej mówiące o tem, że pisarz nasz niedokładnie istotę tragedyi pojmuje, skoro każe w niej cnocie chwałą jaśnieć, a zbrodni upokorzonej stać w kącie.

Dalej dowiadujemy się, że tragedya winna być poważna i tkliwa rzeczą i stylem, że zależy „na czynach wielkich i znakomitych, na heroizmie, użyteczności przykładów, na wyborze zdań, na rozsądnem wybraniu cnotliwych pobudek w działaniach, a przystojnych środków w ułatwieniu trudności. Celem jej wzbudzić w sercach politowanie aż do wyciśnienia łez i niejako rodzaj przestrachu sprawić".

Mamy więc na ostatku formułę Arystotelesa, zmodyfikowaną o tyle, że w niej o „oczyszczeniu" niema mowy. Takie określenie jest powszechne w krytyce neoklasycznej. Boileau mówi o „słodkiej trwodze" i o „wdzięcznej litości" [2]); Jaucourt w Encyklopedyi określa tragedyę, jako przedstawienie czynu bohaterskiego, którego celem jest wzbudzenie trwogi i litości [3]); Marmontel w tejże Encyklopedyi twierdzi, że podwójne działanie trwogi i litości jest zadaniem tragedyi [4]); to samo utrzymuje Batteux w Principes de littérature [5]).

[1]) Cytata podług przekładu St. Siedleckiego. Kraków 1887.

[2]) Art poétique. Chant. III.

[3]) Art Tragédie.

[4]) Supplément art. Tragédie.

[5]) Principes de littérature (1753). Por. l. c. Paris 1775. t. III. traité V de la poésie dramatique part. II. chap. I. Ce que c'est que la tragédie.

Tylko że Marmontel, którego wpływ na Golańskiego niejednokrotnie jeszcze stwierdzimy, jest od naszego pisarza znacznie głębszy i kultury literackiej ma więcej. Rozumie on istotę tragizmu u starożytnych, którego przyczyna stała poza człowiekiem, i u nowożytnych, którzy przyczynę tragicznej kolizyi w czynach bohatera upatrywali. Wie również o tem, że bohater tragedyi może popełnić zbrodnię, ale pospolitym zbrodniarzem być nie powinien.

Golański tego zdaje się nie pojmować zgoła. Po krótkiej uwadze o zupełnym braku polskich tragedyi przechodzi on do Greków.

U nich miała tragedya powagę i okazałość Tematy do niej czerpali z historyi. Może ich geniusz słabościby przypisał to, co pospolicie uchodzi za sprężynę dzieł wielkich i małych. „Spytany Rasyn, dlaczegoby w swojej tragedyi Fedra odmalował palącego się Hipolita, taką dał odpowiedź: Ale gdyby tego nie było, cóżby rzekli mędrkowie?“.

Ostatnie zdanie, bardzo zresztą nieudolnie pod względem formy opracowane (Hipolit palący się — to Hipolit zakochany), potrąca o niejednokrotnie w neoklasycznej krytyce poruszaną kwestyę miłości w tragedyi. Boileau nazywa ją raczej słabością, niż cnotą [1]), Jaucourt godzi się na nią pod warunkiem, by jej nie było za wiele [2]), Wolter uważa intrygę miłosną za właściwszą w komedyi, niż w tragedyi [3]). Golański, jak widzimy, swego zdania w tej sprawie nie wypowiada. Natomiast po przytoczeniu paru tematów, treścią swą do tragedyi się nadających, występuje bardzo energicznie, i znowu zgodnie z Marmontelem, w kwestyi godności społecznej tragicznych bohaterów.

„Wielu jest tego zdania“, pisze on, „że na osoby przednie w tragedyi nie powinni być przypuszczani, tylko najwyższych stanów ludzie, a kto nie był na świecie królem, kto nie miał władzy i powagi, żeby często bezkarnie czynił drugich nieszczęśliwymi, temu na scenie miejsca groźnych mocarzów zastępować nie wolno“ [4]).

---

[1]) Art poétique. Chant III.

[2]) Por. Encyclopédie art. Tragédie. Przykład podany wyżej o Fedrze Racina stamtąd czerpany.

[3]) Dissertation sur la tragédie. Wstęp do tragedyi Semiramis (1748). Por. Oeuvres complètes 1785. t. III. l. c.

[4]) Zdanie to, z którem walczy, mógł Golański spotkać choćby u Woltera, który twierdzi: „Le théâtre soit tragique, soit comique est la peinture vivante des passions humaines. L'ambition d'un prince est representée dans la tragédie; la

Zgoda, odpowiada na to nasz pisarz, jeśli w tragedyi jedynie o okazałą wspaniałość chodzi. Lecz jeśli ma ona do uczucia przemawiać, to i pomiędzy pospolitymi ludźmi można znaleźć dla niej bohaterów, i często wydarzenia, najpiękniejszej tragedyi godne, właśnie wśród najniższych warstw społecznych się rozgrywają. „Mamże być srożej dotkniętym śmiercią cezarową, aniżeli nieszczęściem przychodnia do Tessaloniki? Nie byłożby pokrzywdzić natury ludzkiej, rozumiejąc, że tragicznej akcyi trzeba koniecznie okazałych tytułów na wzruszenie litości serca?[1])

Tragedya byłaby niedoskonała, gdyby nie umiała rozrzewnić. W tym celu niech zawiera przygody ciężkie, interesujące, namiętności gwałtowne, charaktery sprzeczne i odmiany, które się najlepiej udają, gdy niespodziane poznanie osób lub przypomnienie nastąpi.

A więc tym razem Arystotelesowe poznanie. Przełom już mieliśmy w poprzednim rozdziale. I znowu bezkrytyczne wspomnienie Poetyki, już powyżej odnalezione i zaznaczone: „tragedya równie dobra będzie albo przy końcu zamieniająca żal w radość, albo po zniknięciu pochlebnej nadziei na nieszczęściu zakończona“[2]). Wreszcie, zgodnie z moralizatorskiemi tendencyami epoki, surowy nakaz: „na to ważny wzgląd ma się dawać, ażeby cnota, acz po najgorszem doświadczeniu, tryumf nakoniec odniosła“[3])

---

comédie tourne en ridicule la vanité d'un bourgeois“. Discours sur la tragédie. Wstęp do tragedyi Brutus (1731). Por. Ibid t. I, l. c. „Que serait-ce qu'une intrigue tragique entre les hommes du commune? Ce serait avilir le cothurne“. Przedmowa do Manine (1749). Por. Ibid t. VII, l. c.

[1]) Tak rozumuje Marmontel. Por. Encyclopédie Supplément. Art. Tragédie: „C'est faire injure au coeur humain et méconnaître la nature que de croire qu' elle ait besoin de titres pour nous émouvoir. Qu'importe quel est le rang, le nom, la naissance des malheureux?“

[2]) Trudno stwierdzić, czy Golański czytał poetykę Arystotelesa, czy też jej echa czerpał z drugiej ręki. Jeśli jednak zapoznał się przy pomocy przekładu Batteux (Les quatre poétiques) z dziełem greckiego filozofa, to znajomość ta była bardzo powierzchowna.

[3]) Marmontel twierdzi: „Le but de la tragédie est selon nous de corriger les moeurs“. Por Encyclopédie, Supplement, Art. Tragédie. Jaucourt pisze: „Les poètes dramatiques dignes d'écrire pour le théâtre ont toujours regardé l'obligation d'inspirer la haine du vice et l'amour de la vertu“. Encyclopédie. Art. Tragédie. Również i Wolter nazywa tragedyę płochą zabawką, gdy ona do cnoty nie nakłania: L'Orphelin de la Chine. Epître au maréchal de Richelieu (1755). Por. Oeuvres complétes 1785. t. IV. l, c. Golański tę utylitarną tendencyę epoki bardzo naiwnie formułuje, zdradzając niezrozumienie istoty tragedyi.

W rozdziale o komedyi idzie Golański dość ściśle za Marmontelem. Czerpie również z Batteux: Principes de Littérature. Jedna wada, jedna namiętność, pisze on, może w dwóch osobach niejednakowe skutki okazać. W jednej może być śmiechu i wzgardy godną, w drugiej będzie przyczyną politowania ludzkiego, albo niejakiej bojaźni, przerażenia. Przypadki straszne, niebezpieczeństwa gwałtowne, wzruszenia nadzwyczajne cechą są tragedyi. Pospolite w społeczności interesa, obyczaje i wady panujące, a zwyczajne charaktery ludzi do komedyi należą. Tragedya wystawia ludzi, jakimi rzadko bywają, komedya, jakimi zawsze być zwykli. Tamta jest obrazem historyi i dawno już zaszłej sprawy przypomnieniem, ta codzienne przykłady, zwyczaje i postępowanie ludzkie maluje. Do komedyi tyle należy występek, ile śmiesznym jest z siebie i wzgardy godnym, do tragedyi zaś, ile jest przyczyną wielkich odmian i nieszczęść [1]).

A więc wady ludzkie są wzorem dla komedyi, ale wady nie tak wielkie, żeby do litości pobudzały, ani tak dzikie, żeby wywoływały nienawiść, ani tak niebezpieczne, by bojaźń budziły. Komedya, widokiem swym rozweselając, poprawia zarazem i naucza widza [2]). Ona więcej dokazać może, niż gorliwy mówca. Filozof rozprawia przeciwko występkowi, mówca go gromi, satyryk prześladuje, a komedyopisarz (u Golańskiego komedyant) samem szydzeniem wojuje [3]).

---

[1]) Por. „Des malheurs, des périls, des sentiments extraordinaires caractérisent la tragédie, des intérêts et des caractères communes constituent la comédie. L'une peint les hommes, comme ils ont été quelquefois, l'autre comme ils ont coutume d'être. La tragédie est un tableau d'histoire, la comédie est un portrait, non le portrait d'un seul homme, comme la satire, mais d'une espèce d'hommes, répandus dans la société, dont les traits les plus marquès sont rèunis dans une même figure. Enfin le vice n'appartient à la comédie qu' en tant qu' il est ridicule. Dès que le vice est menaçant, il est du ressort de la tragédie". Encyclopédie. Art. Comédie. Marmontel.

[2]) Tego od komedyi wymaga i Batteux, nazywając ją: „Une action feinte dans laquelle on représente le ridicule à dessein de le corriger, Por. Les beaux arts réduits à un même principe 1747. Part. III. sect. I, Chap. VII sur la comédie.

[3]) „Un philosophe dissert contre le vice, un satirique le reprend aigrement, un orateur le combat avec feu, le comédien l'attaque par ses railleries". Principes de littérature (1753). Por. l. c. Paris 1775. t. III. traité V. part III. chap. I.

Życzyć jednak należy, by moralności nie obrażał i by teatr nasz mógł się stać hołdem dla cnoty, ukaraniem zaś występku [1].

Pisarz komedyi powinien posiadać to, co nazywamy vis comica. Częstokroć nawet przesadzić ma prawo.

„Komedya bowiem musi dobierać rozmaitego połączenia rzeczy, żeby ku ciągłemu rozweseleniu służyła. Znajduje się w obcowaniu wiele godnego śmiechu, wielu ma szczególniejsze swe wady, ale to, że się albo nie tak często trafiają, albo, że między innemi własnościami znikną niejako w charakterze człowieka, pospolicie nie tyle gdzieindziej rozśmieszać zwykły, ile w komedyi, gdzie jedna np. wada w różnych okolicznościach umyślnie do siebie przybliżonych, w każdem właśnie stąpieniu, w każdem spojrzeniu oczywiściej się wydaje i bardziej w oczy bije. Łakomy sknera nie tak się z charakterem swym w całem życiu pokaże, jak w jednej godzinie na teatrze. Bo tam słowa nie powie, okiem nie ruszy, giestu nie zrobi, któryby łakomstwa jego nie wydał. A tak krotofilność, czyli komika przydaje na fundamencie tego, co jest, czego niema, ale coby najstosowniejsze było w zdarzeniach tych, które stwarza“ [2].

Przytoczywszy w dalszym ciągu parę przykładów odpowiednich i nieodpowiednich, jako tematy komedyi [3], wnioskuje Golański na ostatku, iż tragedya powinna zawierać obraz prawdy, abyśmy brali kopię za oryginał, bo inaczej się nie rozrzewnimy, komedyi zaś nic nie szkodzi, gdy znajdziemy w niej rzecz śmieszniejszą, niżeli to pospolicie bywa.

Dość wiernie czerpiący dotąd z Marmontela, odbiega odeń Golański w sprawie grupowania charakterów. Pisarz francuski w artykule parokrotnie powyżej za Encyklopedyą cytowanym zaznacza dwojaki sposób tegoż grupowania. Albo charaktery do mi-

[1] I Marmontel podnosi wartość „de la comédie morale et décente“. Por. Encyclopédie art. Comédie.

[2] Si l'on considère le nombre des traits qui caractérisent un personnage comique, on peut dire que la comédie est une imitation exagérée. Il est bien difficile en effet qu'il échappe en un jour à un homme autant de traits d'avarice que Molière en a ressemblés dans Harpagon, mais cette exageration rentre dans la vraisemblance lorsque les traits sont multipliés par des circonstances ménagées avec art. Por. Encyclopédie. Art. Comédie. Marmontel.

[3] Przykłady te czerpie Golański z wymienionych powyżej principes. Batteux jest zarówno, jak i Marmontel, zwolennikiem przesady w typach komedyi. Por. „Le comique s'y trouve quand la vérité y est, mais une verité exagerée“. Principes, jak wyżej.

nujące, pierwszorzędne zestawia się z drugorzędnymi, i to jest sztuka Moliera, albo też charaktery drugorzędne grupuje się pomiędzy sobą, i to jest sztuka Dufresniego.

Teorya kontrastów nie znajduje jednak zwolennika w Marmontelu. Nasz zaś pisarz stanowczo się za nią wypowiada.

„Nic lepiej nie odbija szydności", twierdzi on. „nad porównywanie rzeczy przeciwnych, kiedy się statek przy płochości, nieroztropność przy rozumie, popędliwość przy łagodności, rzetelność przy kłamstwie, chytrość przy szczerości, obłuda przy prawdzie wydaje. Bo w samej niezgodności takowych charakterów znać będzie komikę".

Ten pogląd Golańskiego zbliża go do Batteux, który jest zwolennikiem grupowania w komedyi przeciwnych sobie charakterów"[1]).

Zgodnie z artykułem w Encyklopedyi dzieli krytyk nasz komedyę na trzy działy: a więc może być „wysoka komika, której delikatność nie każdemu da się uczuć", może być „nie tak wysoka, ale będzie gładka i dowcipna i będzie dobrze przyjęta", wreszcie „samo podłe udawanie i podłe wyrazy podobać się będą podłym ludziom"[2]).

Istnieje jednak inny jeszcze podział. „Insza będzie komedya, wystawująca ludzi jako igrzysko trafunków, którzy swej łatwowierności, podejrzenia, nieufności podstępów przypłacają, i taka komedya na intrydze zawisła. Insza znowu, która ma bardziej na celu wydanie rozmaitych charakterów ludzkich, w rozmaitych okolicznościach, aniżeli osnowę intryg, albo nakoniec wydanie charakterów łączy z intrygą. Nie wspominam o komedyi rozrzewniającej, ile kiedy się zdaje, że bardziej do tego tragedya służy".

I w tym ustępie jest Marmontel Golańskiemu wzorem. Tylko że krytyk francuski nie zastanawia się nad trzecim typem komedyi, łączącym dwa pierwsze w sobie, a więc rozwój charakterów

---

[1]) „La troisième manière de faire sortir le comique est de faire contraster le décent avec le ridicule. On voit sur la même scène un homme sensé et un joueur de tric-trac, la femme menagère figure à côté de la savante, l'homme poli et humain à côté du Misantrope, un jeune homme prodigue a côté d'un père avare". Por. Principes, jak wyżej.

[2]) Por. „Le comique français se divise suivant les moeurs qu'il peint en comique bas, comique bourgeois et haut comique". Encyclopédie, art. Comédie, Marmontel. I Batteux dzieli podobnie na: „comique haut, comique bas, grimaces, farces, comique grossier". Por. Principes, jak wyżej.

i powikłanie sytuacyi; natomiast obszerniej od naszego pisarza rozpisuje się o comédie larmoyante. Nie jest on właściwie zwolennikiem tego genre'u, który obok drame bourgeois do ostrej walki podniecał współczesną krytykę we Francyi [1]).

Rozdział o Operze zawiera małoznaczące ogólniki, których bezpośrednie źródło, właśnie dlatego, że są ogólnikami, trudno oznaczyć. Prawdopodobnie czytał Golański to, co Grimm i Batteux piszą o tym gatunku literackim [2]). Grimm nazywa operę poème lyrique, pisarz nasz mówi o niej, że jest „w gatunku lirycznej poezyi, a raczej w gatunku dramatu". Obaj twierdzą, że śpiew i muzyka są w niej nieodstępnym towarzyszem poezyi, przybierając sobie do pomocy recitativo. Wreszcie i Grimm i Batteux i Golański mówią o merveilleux, o sprawach cudom podobnych, jako o właściwym żywiole opery.

Rozbiór epopei i poematu dydaktycznego zamyka rozprawę naszego pisarza.

W opracowaniu epopei czyli poematu bohaterskiego znowu Marmontel, a obok niego Batteux dopomagają Golańskiemu. Po krótkiej wzmiance historycznej o starożytności tego gatunku literackiego, którego Homer nie był pierwszym, lecz z najdawniejszych najznakomitszym przedstawicielem, dowiadujemy się, że epopeja ma pewne podobieństwo z historyą, gdyż obie dają obraz spraw ludzkich, ale historya wyraża to, co się stało, wiersz zaś bohaterski pisze o tem, co się jedynie stać mogło, „ponieważ poeta, mając prawdziwy fundament z historyi, może ku ozdobie dzieła swego przydawać, co tylko imainacya jego upatrzy stosującego się do okoliczności" [3]).

---

[1]) Por. „Mais une division plus essentielle se tire de la différence des objets que la comédie se propose. Ou elle peint le vice, qu' elle rend méprisable comme la tragédie rend le crime odieux, de là le comique des caractères; ou elle fait des hommes le jouet des événements, de la comique de situation, ou elle présente des vertus communes, avec des traits qui les font aimer et dans des périls et des malheurs qui les rendent interessantes. De là le comique attendrissant... Peut-être même est-il plus utile, que la tragédie, vu qu'il nous intéresse de plus près... Mais comme ce genre ne peut être ni soutenu par la grandeur des objets, ni animé par la force des situations, qu'il doit être à la fois familier et interessant, il est difficile d'y eviter à la fois le double écueil d'etre froid ou romanesque". Encyclopédie, art. Comédie. Marmontel.

[2]) Por. Encyclopédie, art. Poème lyrique Grimm, Batteux. Les beaux arts reduits à un même principe 1747, III part, section I, chap. VI.

[3]) Podobnie określa związek epopei z historyą Jaucourt w Encyklopedyi

„Rzecz, na poema wzięta, powinna być pamiętna i bardzo ważna, czyli powinna być godna, żeby ludziom na podziwienie i przykład wystawiona była. Jako więc w tragedyi, tak i w wierszu bohaterskim powinny być wszystkie zamiary, sposoby, czyny szlachetne, wspaniała bohatera stałość, nieprzełamana cnota, dla wielu pożyteczna, przypadki nadzwyczajne, szczęście i nieszczęście wielkie“ [1]).

„Akcya poematu będzie jednostajna, gdy od początku aż do końca, od zamysłu aż do jego wykonania, jedna będzie przyczyna, do jednego celu dążąca [2]). W tym względzie uważane poema nie może być określone ani długością czasu, ani obszernością miejsca, ani liczbą trafunków, które się rozlicznym sposobem podług zdania poety pomnożą; byle tylko tak się wzajemnie z sobą łączyły, ażeby jedne z drugich wypadały“ [3]). „Czyli zaś poema wyrażać będzie główną sprawę bohatera jednego czy wielu rozmaitych wydanie obejmie, taki koniec zawsze być powinien, żeby mu niczego nie dostawało. W czem dwojga wystrzegać się ma poeta, żeby się albo zbyt nie rozszerzał, albo żeby nie miał jaśnie rozwiązywać trudności“ [4]).

Wiersz bohaterski powinien interesować, twierdzi dalej Golański, jużto tematem, jużto charakterami bohaterów i przypadkami, w jakich się znajdują. Treść jego może należeć do poszczególnego narodu, jak Henryada albo Eneida, lub do całego rodu ludzkiego, jak Raj utracony Miltona. „Ponieważ więc epopeja jest

---

w artykule Poème épique: „L'histoire est consacrée à la vérité, l'épopée peut ne vivre que de mensonges. Elle ne connait d'autres bornes que celles de la possibilité“.

[1]) Pokrewne twierdzenie podaje Marmontel w Encyklopedyi, art. Epopée: „L'action de l'epopée doit être mémorable et intéressante, c'est à dire digne d'être présentée aux hommes comme un objet d'admiration, de terreur ou de pitié“.

[2]) Por. „L'action du poème est une lorsque du commencement à la fin de l'entreprise c'est toujours la même cause qui tend au même but“. Encyclopédie, art. Epopée. Marmontel.

[3]) Por. „Quoiqu'il en soit, l'unité d'action n'en détermine ni la durée ni l'étendue... Quand au nombre des accidents on peut les multiplier sans crainte. Ils formeront un tout régulier pourvu qu'ils naissent les uns des autres et qu'ils s'enchaînent mutuellement“. Ibid. Id.

[4]) Por. „Soit que l'epopée se renferme dans une seule action, soit qu'elle embrasse une suite d'actions comme nos romans, elle exige une conclusion, qui ne laisse rien à désirer. Mais le poète dans cette partie a deux excés à éviter; savoir, de trop étendre ou de ne pas assez développer le dénouement“. Ibid. Id.

to sprawa ważna i pamiętna, grunt na obraniu zależy, po którem na te trzy rzeczy powinien się szczególniej wzgląd dawać, to jest na układ, styl i charakter osób. W układzie trudności i przeszkody, tudzież ich ułatwienie i przezwyciężenie zachodzi, w charakterze namiętności, moralność, przykład i nauka; w stylu moc, zwięzłość, harmonia, wybór“ [1]).

Przechodząc do tak zwanej Machiny czyli wpływania nadprzyrodzonej Istoty rozstaje się Golański z Marmontelem. Krytyk francuski, ostrożny zwykle w swych sądach, tu jest chwiejny nawet. Twierdzi on, że wplątywanie istot nadprzyrodzonych w treść epopei jest zupełnie niepotrzebne. Lepiej ludzi zbliżać do bogów, niż bogów do ludzi. Z drugiej jednak strony wyobraźnia pożąda pierwiastku cudowności, i to zmusza nas do pogodzenia się z nią w epopei i tragedyi. W każdym razie i tu i tam nierozsądniej jest żądać cudowności, niż ją potępiać.

O *merveilleux chrétien* nie wspomina Marmontel wcale. Ostatecznie tak swe zdanie formułuje: „Comment suppléer aux personnages surnaturels dans l'épopée? Par des vertus et des passions non pas allégoriquement personnifiées (l'allégorie anime le physique et refroidit le moral), mais rendues sensibles par leurs effets, comme elles le sont dans la nature, comme la tragédie les présente“.

Nasz zaś pisarz potępia stanowczo cudowność pogańską, niemniej stanowczo za Batteux pierwiastkowi chrześcijańskiej cudowności prawo bytu w epopei przyznając. Kończy więc rozdział o wierszu bohaterskim cytatą z *Principes de littérature*, która, walcząc z twierdzeniem Boileau, zawiera obronę *du merveilleux chrétien*[2]).

Krótko podana osnowa Iliady, Odyssei i Eneidy, oraz „zdanie uczonych względem Homera i Wirgiliusza“ czerpane są również z dzieła Batteux. Ocena obu poetów wypadła dość łaskawie dla Homera. Pomimo swych błędów „w wielu zdarzeniach przodkował on Wirgiliuszowi, a Eneida jest w wielu bardzo miejscach przedziwnie pięknem wszakże tylko naśladowaniem Iliady“. O Golańskim korzystnie mówi to, że pogląd ten, choć zapożyczony, przyswoił sobie. A pamiętać należy, że zdania cudzego nie powtarza

[1]) Por.: „La composition de l'epopée embrasse trois points principaux: le plan, les caractères et le style. On distingue dans le plan l'exposition, le noeud et le dénouement, dans les caractères les passions et la morale, dans le style la force, la précision l'élégance, l'harmonie et le colorit“. Ibid. I.

[2]) Por. Batteux. Principes jak wyżej, t. II traité IV Du poème épique.

on nigdy bezmyślnie i niewolniczo, lecz każdego przeciwnika rzuci, gdy mu ten nie dogadza [1]).

I znowu Batteux dopomógł Golańskiemu do określenia ostatniego rozdziału O poezyi dydaktycznej [2]).

Dowiadujemy się zeń, iż odtąd w poezyi panowała fikcya, a jej celem było zaciekawienie i sprawienie przyjemności. Inny cel stawia sobie przed oczyma utwór dydaktyczny. Chce on „okazać prawidła rozumu, kierować w nauce i w sztukach, ozdobić prawdę, jednak w niczem jej nie naruszając. I toć to jest, co poezya dydaktyczna przywłaszczyła sobie z właściwości prozy" [3]).

Proza pragnie przedewszystkiem nauczać i w zadaniach swych nie jest krępowana ani rymami, ani harmonią, ani pewną liczbą wierszowanych zgłosek. Przeto nauki wogóle wykładają się prozą. Bywają jednak ludzie, co mają talent rymopistwa, a zarazem doskonałą znajomość opisywanych rzeczy i łączą to razem w swych dziełach. Wtedy to powstają utwory takie, jak Poetyka Horacego, książki Wirgiliusza o Ziemiaństwie, poema Delila O ogrodach. Więc formuła, określająca poezyę dydaktyczną, brzmi: „prawda wierszem wyłożona" [4]), gdy o innych gatunkach poetyckich powiedzieć można, iż są „imainacyą, wierszem wyłożoną".

Równie jak najprawdziwsza rzecz nie obywa się bez zmyślenia, tak i naodwrót zmyślenie bez prawdy się nie obejdzie. „Rozmówcy filozoficznych dzieł Platona i Cycerona są wymyśleni. Dziejopis własne swe mowy podług okoliczności ludziom w usta kładzie".

„Poezya dydaktyczna tyle ma działów, ile ich prawda miewa. Są poemata, które dzieł nie wyrażają inaczej, tylko w takim po-

[1]) Przypominam dla przykładu zdanie Woltera o Homerze i Wirgiliuszu wyrażone w Essai sur la poésie épique, w którym Homer jest „peintre sublime", ale poza tem „inférieur à Virgile dans tout le reste".

[2]) Por. Principes, jak wyżej, t. III, treść VII part. I, De la poésie didactique. Golański w tym ustępie przekłada poprostu tekst francuski — zmieniając jedynie tytuły dzieł, cytowanych, jako przykłady poezyi dydaktycznej, i opuszczając niektóre zdania. Cytat francuskich nie podaje w całej rozciągłości. Wypisuję tylko zdania początkowe omawianych ustępów.

[3]) „On a vu jusqu'ici la fiction régner dans la poésie, comme dans son domaine"... i t. d. do końca ustępu.

[4]) Batteux nazywa poezyę dydaktyczną: La vérité mise en vers, inne zaś gatunki poezyi: La fiction mise en vers.

rządku, w jakim się stały, nie zakładają sobie za cel podziwienia, nie tykają machin, czyli przyczyn nadprzyrodzonych. Takie poemata nazwać można historycznemi, naprzykład Farsalię Lukana, Wojny Twardowskiego. Są znowu poemata, które wykładają zasady i początki nauk, jako to fizyki, moralności... Znajdują się w nich rozumowania, przytaczają się przykłady, czynią się wnioski. Można je filozoficznemi nazwać, jak dzieła Lukrecyusza i Anti-Lukrecyusza kardynała Poliniaka i insze podobnegoż rodzaju. Są nakoniec poemata, które w sobie zamykają uwagi stosownie do praktyki, prawidła nauk, sztuk, kunsztów. Ziemiaństwo Wirgiliusza i Sztuka poetycka Horacego trzymają w tej mierze pierwszeństwo“ [1]).

„Trzy te gatunki nie są tak dalekie od siebie, żeby sobie wzajemnym związkiem pomagać nie mogły... I tak do filozoficznego wiersza wpadają czasem dzieje z historyi i postrzeżenia ze sztuki. Podobnież do wiersza historycznego przychodzą rozumowania. Często też wykładem reguł zmordowany poeta obraca się do imainacyi dla rozrywki swojej i czytelnika, a natenczas przestaje być historykiem, filozofem, artystą i już nie jest tylko poetą. Wirgili przestaje być rolnikiem, gdy opowiada Orfeusza, albo, kiedy o chowie pszczół mówiąc, tyle rzeczy z imainacyi swej przywodzi, co jednak nie przeciwi się bynajmniej całości dydaktyki. Owszem, takie wyłożenia są jakby statuy dla ozdoby domu“ [2]).

„Muzy wszystko umieją, nietylko to, co jest, ale i to, co być może. Jeżeli więc poetowie, chciawszy rzeczy, których nie było, wymyślić, wytłumaczyli je przez usta Muz dla sprawienia im wiary — tembardziej mogą tłumaczyć prawdę w moralności i historyi, w wydoskonaleniu kunsztów i nauk. I na tymto fundamencie bierze na siebie dydaktyka poetyczną postać“ [3]).

Na tem kończy swą poetykę Golański. Samodzielny w są-

---

[1]) „La poésie didactique a autant d'éspèces que la vérité a de genres“ itd., a więc: „poèmes qui n'exposent que des actions et des évenements réels“ i t. d. „poèmes qui consistent dans l'établissement des principes...“ i t. d. „enfin il y en a qui ne contiennent que des observations, qui ont rapport à la pratique...“ i t. d.

[2]) „Ces trois éspèces de poèmes ne sont point tellement séparées, qu'elle ne se prêtent quelquefois un secours mutuel...“ i t. d.

[3]) „Les Muses savent ce qui est, ce qui peut être sur la terre, dans les enfers, dans le ciel dans les espaces. Par conséquent, si les poètes...“ i t. d. — „C'est sur ce principe, qu'est fondée la forme, qui constitue la poésie didactique“.

dach nie jest, to silnie i przedewszystkiem uderza. Cytaty, które wielokrotnie przytaczałam *in extenso*, by dosłowność tak częstą pożyczek tych zaznaczyć, mówią nam o tem aż nadto wyraźnie. Ale zanim mu z tej niesamodzielności uczynimy zarzut, wypadnie nam odpowiedzieć na zapytanie, czy niezależność i twórczość w sądach jest cechą zasadniczą neoklasycyzmu. Odpowiedź wypaść musi przecząco. Oczywiście, w całej linii swego ewolucyjnego rozwoju i stopniowych przeobrażeń, o których była mowa powyżej, kierunek ten zdobywa się na zejścia z utartego szlaku, na nabytki świeże; ale naogół ileż tam powtórzeń, ile ciągłych zapożyczeń, ile pojęć wytartych aż do granic komunału, i jak zużyta moneta, z rąk do rąk podawanych, ze zmianami stylistycznemi jedynie! Nie o samodzielność zatem chodzi. O wartości pisarza naszego stanowi to, co chciał i umiał wybrać z morza pojęć neoklasycznych i jak ten wybór uskutecznił. Pod tym względem przyznać mu należy oczytanie dość obszerne i wcale krytyczne przetrawienie zdobytego materyału. Jednego tylko Arystotelesa, z którego zresztą czerpie bardzo mało, zdaje się nie pojmować. U Horacego zapożycza kilka najbardziej utartych ogólników, u Boileau prawie nic zgoła; twierdząc to, mam na myśli pożyczki bezpośrednie, szczegółom teoryi poetyckiej poświęcone. Ogólne tło ideowe, pogląd na cel poezyi, na jej stosunek do prawdy i natury, kult dla r o d z a j u poetyckiego przedewszystkiem — to są rysy wspólne, ale tu o zapożyczeniu nie może być mowy. To tło jest własnością całego neoklasycznego kierunku.

Po za źródłami wymienionemi powyżej czerpie Golański z krytyki literackiej XVIII stulecia. Przyjął on sporo ze zdobyczy, jakiemi neoklasycyzm wieku tego się cieszy, i, budując pierwszą polską poetykę, buduje ją z elementów wcale postępowych, odbiegając od kanonu Boileau, co zresztą zaznaczyłam już powyżej. Plącze się on oczywiście w błędnem kole n a ś l a d o w a n i a n a t u r y, lęka się f i k c y i p r a w d ę o b r a ż a j ą c e j, ale z nim razem błąkają się w tej dziedzinie wszyscy krytycy neoklasyczni. Pojęcie prawdy poetyckiej, owej „wyższej prawdy“ Goethego, zgoła od rzeczywistości niezależnej, żyjącej swem własnem życiem, powołanem do bytu wolą twórczą poety, u nich nie istnieje. Już to samo jednak, że pisarz nasz żąda od poety wyobraźni, choćby tak

[1] „Höhere Wirklichkeit“. Por. Wahrheit und Dichtung 3 Th. 11 B.

jeszcze nierozwiniętej, jak Addisonowska, że każe mu pamiętać o „nieustannych obrazach“, że pojmuje wpływ przyrody na tegoż poetę — to wszystko stawia go w szeregach postępowej krytyki.

Nie koniec na tem. Wiemy, że ze słynnego dogmatu trzech jedności u Golańskiego jedynie jedność akcyi pozostaje nienaruszona, wiemy, że w walce liberalniejszych pisarzy o zbliżenie tragedyi do życia staje po ich stronie, nie o ukoronowanych bohaterów, ale o zwyczajnych ludzi wołając.

Czerpiąc obficie ze skarbów myśli cudzej, bierze to tylko, co mu do wyrażenia osobistych przekonań potrzebne i z pożyczek tych buduje całość organiczną i logicznie zbudowaną.

Są rzeczy, których nie pojmuje. Problemat tragedyi, jej istota jest mu, jak to już zaznaczyłam, niezrozumiały. Są inne, które zdają się nie interesować go wcale. I tak n. p. o tragedyę mieszczańską, która tyle i tak gorących polemik wywołała, potrąca, każąc szukać tragicznych kolizyi w sferze powszedniego życia. Ale z komedyą rozrzewniającą[1]), o którą również żywe toczyły się walki, załatwia się bardzo pobieżnie. Sprawa wyboru pomiędzy wierszem a prozą w utworach dramatycznych nie obchodzi go dotąd zgoła. Spór Starożytnych z Nowożytnymi, a właściwie przedmiot tego sporu, a więc kwestya wzoru, za którym w literaturze iść należy, już go nie porusza. Nie wprowadza również w obręb swych pojęć wartości, którą neoklasycyzm tak wysoko oceniał: oto o guście nic nam nie mówi.

Skoro jednak zajmie się jakiem literackiem zagadnieniem, to już w miarę umiejętności i zrozumienia czyni to sumiennie. Pyta wtedy i bada niejednego, chodząc od źródła do źródła, dopóki tematu nie opracuje.

Fanatyzmu, chęci kierowania poetą, nie ma w Golańskim. On poprostu i jedynie pragnie ustalić cechy rodzaju w dziedzinie zjawisk literackich. Prawidła odgrywają u niego stosunkowo nikłą rolę.

Tego, co dziś mianem krytyki literackiej oznaczamy, niema u niego. Zajęty wyłącznie rodzajem, indywidualnemi cechami pojedyńczego dzieła nie interesuje się wcale. Czasem wkracza w obręb historyi literatury, podaje wtedy nazwiska autorów, tytuły

[1]) Comédie larmoyante.

ich dzieł, wzmianki ogólnikowe o ich zasługach — nie podaje ani jednej, choćby najskromniejszej oceny literackiej.

Gdybyśmy jednak za to potępić go chcieli, to wraz z nim na potępienie zasłuży cały neoklasycyzm, tak mało krytyczny w naszem dzisiejszem pojęciu, tak bardzo pochłonięty oceną genre'u, tak pilnie strzegący jego granic i decydujący o wartości danego utworu według schematu nakreślonego z góry.

Co jednak najpobłażliwszy sędzia zganić musi, to zewnętrzną formę rozprawy. Język Golańskiego bezbarwny i fatalnie galicyzmami skażony, w określeniach niedołężny, mówi o absolutnym braku literackich zdolności.

Ostatnie wydanie Wymowy i Poezyi stoi na pograniczu następnej epoki i na końcu niniejszej pracy o niem pomówię. Teraz wypadnie mi zająć się tem, co powstało na polu krytyki literackiej pomiędzy drugą a trzecią edycyą rozprawy.

IV. Następcy Golańskiego.

F. K. Dmochowski.

Współcześnie nieomal z rozprawą O wymowie i poezyi pojawia się Sztuka rymotwórcza Dmochowskiego[1]). Była ona przedmiotem bardzo sumiennego studyum ks. Ludwika Zalewskiego[2]). Niepodobna jednak pominąć jej w niniejszej pracy, której zadaniem — przedstawić poglądy Golańskiego w możliwie ścisłym związku z teoryami współczesnej mu epoki. Przytem ks. Zalewskiemu chodzi o całokształt przekonań i twierdzeń Dmochowskiego, mnie zaś wyłącznie o te sądy, które powstały w omawianym przeze mnie pierwszym okresie polskiego neoklasycyzmu[3]). Zajmę się więc pierwszem wydaniem Sztuki rymotwórczej. Ostatnia bowiem edycya, odbiegająca w wielu szczegółach od poprzedzających, opracowana prawdopodobnie na krótko przed zgonem autora, a dopeł-

[1] 1788 r.

[2]) Patrz wyżej str. 2.

[3]) Podział epoki neoklasycznej na okresy przyjmuję mniej więcej podług Chmielowskiego. Pierwszy dziesiątek XIX stulecia uważam za przełomowy. Lata poprzedzające to epoka kształtowania się teoryi neoklasycznych w Polsce. Lata następujące te już okres wyraźnego ważenia się dwóch światów: neoklasycznego i romantycznego.

niona może po jego śmierci [1]), współrzędnie z teoryami Golańskiego rozpatrywana być nie może.

Wiemy, kto był Dmochowskiemu przewodnikiem. Jego zależność od poglądów Boila, a zarazem pewne od tych poglądów odstępstwo zaznaczył już Chmielowski [2]), szczegółowo zaś opracował tę kwestyę ks. Zalewski. Boileau, jako wzór, musiał zaważyć wiele, więc też z konieczności neoklasycyzm Dmochowskiego będzie wsteczniejszym od neoklasycyzmu Golańskiego, aczkolwiek wielokrotnie nie jest on już z poglądami francuskiego prawodawcy jednoznaczny.

Pieśń I Sztuki rymotwórczej zgodnie z Boileau zawiera wskazówki ogólne, pouczające poetę, jaką drogą iść należy, by metę wskazaną osiągnąć. Tylko że Dmochowski, pedagogiczniej nastrojony, a może na Widę w tym wypadku pamiętny, „dla światła młodzieży“ dzieło swe przedsiębierze.

Po zwrocie do gustu, który w myśl wskazań epoki ma się mu stać przewodnikiem, po zastrzeżeniu, że bez „daru nieba“, a więc owej „influence secrète“ Boileau przy „dowcipie ścieśnionym“ i „geniuszu suchym“ wszelkie wysiłki pójdą na marne [3]), każe Dmochowski poecie za Horacym, przefiltrowanym tu przez Art poétique, sumiennie sił swych doświadczać, imać się jedynie tego, na co siły te pozwolą, pilnie baczyć na rymowanie i (tu drobne odstępstwo od wzoru, który prozą wcale się nie zajmuje) przejść do „wolnej mowy“, o ile się ma talent, bez daru wiązania rymów [4]). Po krótkim wstępie, potępiającym wiersz biały [5]), o którym Boileau nie wspomina, po potępieniu ogólnem „szumnych słów“, któremi krytyk francuski sumienie literackie Włoch obarcza, — spotykamy się z zasadniczym dogmatem mistrza i przewodnika. A więc: poeta winien się trzymać zdrowego rozsądku; jedna jest tylko droga, do prawdziwych piękności wiodąca — rozum przewodnikiem na niej.

---

[1]) Por. w studyum ks. Zalewskiego str. 24, 25.

[2]) W Dziejach krytyki literackiej.

[3]) Dowcip tu talent. Geniusz tu nie siła twórcza, ale umysł poprostu, łac. ingenium. W pojęciu „siły twórczej“ geniusz suchy byłby absurdem.

[4]) Stosunek Dmochowskiego do Boileau — najpierw, potem do innych źródeł zaznaczam jedynie, nie motywując twierdzeń cytatami, jak to wszędzie dotąd czyniłam. Takie umotywowanie znajdzie czytelnik w studyum ks. Zalewskiego. Cytaty podaję jedynie w paru wypadkach, gdy chodzi o źródło przez ks. Zalewskiego nie zaznaczone.

[5]) Ustęp zaczerpnięty z Gramatyki Kopczyńskiego. Por. studyum ks. Zalewskiego str. 200.

I nagle odbiega Dmochowski od wzoru. O tem, że natura ma być naśladowana w poezyi, wiemy dobrze. Cały neoklasycyzm powtarza nam to stale. Boileau poucza nas o tem ze specyalnym naciskiem przy komedyi. Ale z istoty rzeczy wynika, iż krytyka neoklasyczna, zajęta wielkimi rodzajami, a więc tragedyą, komedyą i epopeą, mówiąc o naturze, musi mieć na myśli naturę ludzką przedewszystkiem. Otóż to pojęcie jest u Dmochowskiego znacznie rozszerzone. Natura, podług niego, która dla poety ma być „ozdób wizerunkiem“ to przyroda cała. W niej zielenią się lasy, śmieją łąki, pioruny grzmią, wre morze, w niej tysiącem gwiazd zdobi się sklepienie niebieskie; a obok tego pasą się trzody liczne, rybak węcierze w jeziorach zastawia, rolnicy idą za wołami w pole, ptactwo wesoło nuci.

Czujemy, że Dmochowski niedarmo żyje w sto lat po francuskim krytyku. Inna epoka musi wydać odmienne poglądy. W podkreślonym powyżej ustępie dźwięczy echo i opisowości Anglików i wskazań Addisona, który poecie przedewszystkiem życie wiejskie kochać każe[1]). Oddźwięki tego znajdujemy również, jak powyżej zaznaczono, w rozprawce Karpińskiego[2]).

Odbiegłszy od Boileau, nie odrazu zbliża się doń Dmochowski, dając nam kilka uwag na temat zmyślenia, które winno być „żywiołem i duszą poety“, byle tylko mety, rozumem wytkniętej, nie przechodziło. Czerpie je autor Sztuki rymotwórczej z Golańskiego, który znowu u Horacego w znacznej mierze się zapożycza.

Mamy więc potępienie delfinów w lesie, dzików w morskiej głębi, rycerza umorzonego, a potem zmartwychwstałego nagle. A potem już bezpośrednio za Horacym nakazuje Dmochowski pil-

[1]) Bardzo dobrze charakteryzuje to rozszerzone pole poetyckiego widzenia H. v. Stein w dziele: Die Entstehung der neueren Aesthetik str. 133: „Diese Empfehlung der Einbildungskraft ist verbunden mit einer Bereicherung des dichterischen Sehens. Man nehme Boileau's Epistel an seinen Gärtner. Ein Wohlbehagen am Landaufenthalte klingt wohl an, aber der Klassiker weiss keine Anschauungen zu geben, die ein ähnliches Wohlbehagen etwa im Leser zu erwecken vermöchten. Addison begleitet seinen Freund aufs Land in seinen Hühnerhof. My friends poultry wird ihm zu einem Silberschacht von Beobachtungen und Gedanken... Der englische „Zuschauer“ sieht mehr, als der Verfasser der klassischen französichen Oden, Episteln und Satiren zu sehen sich erlaubten.

[2]) Ks. Zalewski na str. 199 zaznacza słusznie pokrewieństwo Dmochowskiego z Karpińskim przy wymienionym powyżej ustępie.

nować i wyboru tematu i należytego układu dzieła — do czego jeszcze raz później, idąc za Boileau, powróci.

W dalszym ciągu, już zgodnie z *Art poétique*, a nieraz i dosłownie prawie za tem dziełem, wymaga pisarz polski, by poeta umiał ograniczać treść swej roboty, by nie był zbyt jednostajny w tonie, by stylu podłego unikał. I oto znowu drobne, ale ciekawe zboczenie: niech stosownie do skarbów przyrodzenia rozmaitemi farbami treść swą maluje, „inaczej bogi a inaczej lasy“ opiewając. Prawda i Boileau gdy o bohaterach tragedyi w Pieśni III mowa, wymaga rozmaitości. Ale jemu wyłącznie o różnorodność charakterów ludzkich chodzi.

Widocznie kwestya ta wielobarwności na palecie poety żywo pisarza naszego zajmuje. Zbliżywszy się bowiem na chwilę do przewodnika swego w ustępie o technice wierszowania i wypowiedziawszy mniej więcej to, co w kwestyi tej katechizm neoklasyczny wiernym swym do wierzenia podawał, znowu odbiega Dmochowski od wzoru i raz jeszcze poleca, by inaczej opiewać wielkie epickie tematy, inaczej zaś wczasy miłej wiosny, chleborodne pola, lasy zielone, uciechy poczciwych skotarzów i złote w pierwszych wiekach życie ojców naszych.

W krótkim przeglądzie dziejów poezyi znajdujemy wzmianki o polskich poetach. Wzmianki to na ogół bardzo pobieżne. Jedynie o Kochanowskim rozpisuje się autor Sztuki obszerniej nieco. Pamiętajmy jednak, że wzoru do głębszej, rzetelniejszej krytyki literackiej nie dały mu karty *Art poétique*, to, co Boileau na nich o Villonie, Ronsardzie i Malherbie opowiada.

Ustęp o „toku poetyckim“ znowu z Golańskiego zaczerpnięty. Ale Golański znacznie lepiej naturę poezyi pojmuje. Nietylko bowiem wysuwa na wstępie zaraz wyobraźnię, podczas gdy Dmochowski rozumem i rozsądkiem się zadowala, lecz w ustępie, o którym mowa, a który już w poprzednim rozdziale podkreśliłam, każe poecie szukać przedewszystkiem obrazów, porównań i przenośni, które jemu tylko właściwe, w innych działach literackich. A więc w wymowie bywają w takiej sile i w takim stopniu nie na miejscu. Dmochowski wie również, że „inak mówca, poeta inak słowa wiąże“. Cytując opis Zazdrości z Monachomachii, chce nam prawdopodobnie pokazać, jak obrazowo pisać należy. Ale o tej obrazowości wyraźnie i ściśle nic nie mówi, zadowala-

jąc się ogólnikami o „duchu rymotwórczym" i „prawym geniuszu".

Zgodnie z Boileau każe Dmochowski poecie być jasnym i język ojczysty szanować. Ustęp ten wzbogaca on uwagą, najprawdopodobniej przez Horacego podsuniętą, o słowach nowych, które poecie wedle potrzeby tworzyć wolno[1]).

A dalej, już wiernie za przewodnikiem, poleca pracować pomału, wytrwale, budować całość starannie[2]), być samemu sobie niepobłażliwym sędzią i zabiegać o ostrą krytykę u przyjaciół.

W Pieśni II, poświęconej drobnym rodzajom poezyi, idzie Dmochowski w ogólnych zarysach za Boileau, opuszczając jednak te typy literackie, które w literaturze polskiej uprawiane nie były. Nazwiska poetów francuskich zastępuje on naszemi i wielokrotnie drobne uwagi u Golańskiego zapożycza, dodając niezależnie zarówno od tegoż, jak i od francuskiego pisarza, charakterystykę bajki, która „w różnych rzeczy postaci i różnego zwierza prosto do celu morainego zmierza". W drobnym tym rodzaju zaleca pisarz nasz wykwint formy i naśladowanie „pięknej natury"[3]).

Pieśń III, najciekawsza i najcharakterystyczniejsza dla badaczy neoklasycznych teoryi, mówi o wielkich rodzajach, a więc: o tragedyi, epopei i komedyi, o porządku, jaki *Art poétique* wskazuje.

Początkowo kroczenie za wzorem jest dość dokładne[4]). A zatem: niemasz takiej rzeczy na świecie, którąby, zręcznie wydana, czyli naśladowana, nie pociągała oka. Natura jest pod tym względem skarbnicą farb, sztuka zaś — mistrzynią. Z naśladowania bolów ludzkich rodzi się tragedya, z naśladowania wad — komedya[5]). Utwór tragiczny winien przedewszystkiem umieć wzruszyć widza i podobać mu się zarazem. Akcya niech się rozwija umiejętnie i jasno. Jedności czasu i miejsca (jeden dzień — jedno

[1]) Por. „Ad Pisones" w. 55 i dalsze.

[2]) O tem mówił już za Horacym, por. str. 320.

[3]) Szczegółowo stosunek Dmochowskiego do Golańskiego również opracował ks. Zalewski.

[4]) Oczywiście ta dokładność bywa zmienna. Szczegóły tego stosunku znajdzie czytelnik, jak już zaznaczono, u ks. Zalewskiego. W niniejszej pracy podkreślano styczność i rozbieżność poglądów Dmochowskiego i Boileau w zasadniczych jedynie rysach.

[5]) Zbliżenie w tem miejscu komedyi do tragedyi zawdzięczamy Golańskiemu. U Boileau tego zbliżenia niema.

miejsce wyraźniej zachować należy[1]). O prawdopodobieństwo pilnie dbać trzeba, cuda bowiem bywają podejrzane.

I tu odbicie się od wzoru. Boileau potępia „merveilleux absurde", gdyż wzruszyć nie może to, czemu się nie wierzy; pisarz zaś nasz pozwala uciekać się do tak zwanej machiny i „szukać zemsty w niebie", gdy ziemskie siły za słabe.

Zaraz po tem drobnem zboczeniu trafiamy na dodatek niespodziewany i zrywający logikę twierdzeń Dmochowskiego. Niedawno wymagał on, by „na jednem miejscu akcya koniec wzięła". Obecnie zaś woła:

> Wobec miejsca, największa teatru jest wina,
> Podobnali do prawdy, aby Katylina
> Tam o zgubie ojczyzny z spiskowymi radził,
> Gdzie dopiero co konsul senat był zgromadził?
> Tam, gdzie o nałożeniu zamyślał korony,
> August, możeli knować Cynna rozjątrzony
> Zamach na życie jego? Póki nie zostanie
> Tak ułożony teatr, że w każdej odmianie
> Rzeczy, odmiana miejsca będzie się stosować,
> Trudno ściśle podobność do prawdy zachować.

Ustęp powyższy podsunął ks. Zalewskiemu twierdzenie, iż Dmochowski jedność miejsca pojmował obszerniej nieco, pozwalając na miejsc kilka w obrębie jednego obszaru, tak, jak to czyni autor artykułu o komedyi w numerze 63-cim i 64-tym Monitora z 1766 roku. Twierdzenie to możnaby uznać bez żadnych zastrzeżeń, gdybyśmy nie mieli przerwy pomiędzy ustępem o trzech jednościach a podaną powyżej cytatą. Gdyby Dmochowskiemu chodziło rzeczywiście o subtelniejsze wycieniowanie swego pojęcia o jedności miejsca, toć nie byłby myśli przerywał, by potem wrócić do niej ot tak, jakby od niechcenia. Dogmat omawiany przezeń był nader ważny dla neoklasyka i tak nieporządnie, skokami nie mógłby być opracowany. Nie twierdzę bynajmniej, że Dmochowski jedność miejsca pojmował w najciaśniejszym zakresie. Mam tylko wrażenie, że zdanie swe o niej — ogólnie, bez cieniowania tej kwestyi, wyraził w zupełności w wierszu 56-tym pieśni III, a to, co napisał potem i co zacytowałam powyżej, raczej przypadkowo

[1]) Ks. Zalewski zaznaczył słusznie, iż Dmochowski, choć nie mówi wyraźnie o jedności akcyi, uznaje ją jednak. To z treści wynika.

dostało się do Sztuki i jest poprostu pożyczką z Marmontela, który w Encyklopedyi, zajmując się sprawą dekoracyi, tak mówi: „Le théâtre de la tragédie où les décenses doivent être bien plus rigoureusement observées qu'à celui de l'opéra, les a trop negligées dans la partie des décorations. Le poète a beau vouloir transporter les spectateurs dans le lieu de l'action, ce que les yeux voient devient à chaque instant ce que l'imagination se peint. Cinna rend compte à Emilie de sa conjuration dans le même salon où va délibérer Auguste; et dans le premier acte de Brutus deux valets de théâtre viennent enlever l'autel de Mars pour débarasser la scène. Le manque de décoration entraine l'impossibilité des changements, et celle-ci borne les auteurs à la plus rigoureuse unité de lieu; règle gênante qui leur interdit un grand nombre de beaux sujets, ou les oblige à les mutiler“ [1]).

U Marmontela ustęp ten jest zupełnie zrozumiały. Wiemy bowiem, że krytyk francuski jedność miejsca stanowczo odrzuca. Dmochowskiego zajęło zdanie to może dlatego, że i w nim tkwiła już bezwiednie przygotowująca się reakcya w stosunku do dogmatyzmu Boileau, prawdopodobniej jednak na podstawie przelotnego, cząstkowego przejęcia się zdaniem Marmontela. I dlatego wprowadza on ustęp powyższy, który się z zasadniczą linią jego myśli nie dość wiąże, jako martwą po trochu wstawką do pierwszego wydania Sztuki rymotwórczej. W wydaniu ostatniem wstawka ta uorganiczni się i powiąże ze zmodyfikowanym już poglądem na teoryę jedności [2]).

Dalej za Horacym i Boileau żąda Dmochowski, by oczom delikatnym nie przedstawiać tego, czego one znieść nie mogą; za Golańskim, by akcya rozwijała się umiejętnie i by na ostatku odniosła tryumf, złość zaś „pod nogi“ upadła, a za Voltairem może, by bez słusznej przyczyny nikt się na scenie nie pojawiał i z niej nie schodził i by ta scena nigdy pusta nie była [4]).

[1]) Por. Encyclopédie, Art. Décoration.

[2]) Przypominam, że i Batteux jest jednością miejsca skłopotany i tenże sam przykład o Cynnie i Auguście podaje. Ale Batteux kończy nie tak rewolucyjnie, jak Marmontel. „C'est aux poètes d'éviter les incovénients ou de prendre le parti“, poucza on naiwnie, a kończy radą Corneilla, by miejsca akcyi w poezyi dramatycznej zbyt wyraźnie nie określać. Principes, jak wyżej t. III, traité V, I, partie Chap. IV.

[3]) „Les Grecs auraient appris de nos grands modernes à faire de sexpo-

Po tych uwagach i po ustępie, poświęconym dziejom teatru, gdzie obok Boileau i Golański jako źródło zaważył, przychodzimy do kwestyi charakterów. I tu za Art poétique twierdzi Dmochowski, że charaktery te mają być szlachetne, acz nie bez drobnych usterek, zgodnie z epoką i krajem, co je wydał, odmalowane i jednolite podczas całego przebiegu akcyi. Zmiana dozwolona, o ile poważne przyczyny są po temu. I tak: Cynna musi się zmienić, zwalczony wspaniałomyślnością Augusta.

Uwaga powyższa dodana. Niema jej u Boileau. Odnajdujemy ją natomiast u Golańskiego, wraz z tymże samym przykładem z Corneilla. Przypuszczam, że obaj nasi pisarze czerpali tu ze wspólnego źródła, którego nie udało się odnaleść.

Po krótkim powrocie do francuskiego wzoru, a więc po twierdzeniu, iż każda namiętność ma właściwego sobie języka używać, odbiega Dmochowski odeń znowu. Bohaterami tragedyi niechże będą obok królów i ludzie zwyczajni, woła on; pisarz zaś tragiczny niech zawsze widzowi karę występku i nagrodę cnoty okazuje

Ostatnie zdanie zbliża znowu Sztukę rymotwórczą do rozprawy Golańskiego. Sądzę jednak, iż ks. Zalewski niezupełnie słusznie i poprzedzające autorowi Wymowy i poezyi przypisuje. Dmochowski bowiem mógł je bezpośrednio zaczerpnąć od Marmontela.

Ustęp, epopei poświęcony, mówi nam, zgodnie z Boileau, o wyborze należytym bohatera znakomitego i godnego pamięci, o żywości tonu, o „rozciągłości przyzwoitej“ treści, o „skromnem dzieła zaczęciu“, wreszcie o „cudowności“, na temat której tyle sporów staczano. Otóż, jak wiadomo, Boileau ganił „merveilleux chrétien“, natomiast w mitologii klasycznej wiele piękności upatrywał, traktując ją alegorycznie i potępiając tych, którzy alegoryczność tę z epiki chcą usunąć. Zdaniem jego „merveilleux païen“ w tematach specyalnie chrześcijańskich, a może raczej religijnych, wprowadzone lekkomyślnie, bywa nie na miejscu. O ile jednak chodzi o „peinture riante et profane“ — to usunięcie z niej Pana z fujarką, Trytonów, Parek i Charona pozbawiłoby ją wielu ozdób

---

sitions plus adroites, à lier les scènes les unes aux autres avec cet art imperceptible, qui ne laisse jamais le théâtre vide et qui fait venir et sortir avec raison les personnages“. Dissertations sur la tragédie. Wstęp do tragedyi Sémiramis (1748). Por. Oeuvres complètes 1785 t. III, l. c.

istotnych. Dmochowski nie chce, aby „bajki użycie“ znieść zupełnie i wartość alegoryczną mitologii uznaje, ale czyni to chłodniej od Boileau. Z wielką natomiast stanowczością potępia mieszaninę obu światów — a więc objawienia z baśniami i Boga chrześcijańskiego z pogańskiemi bóstwami nie pozwala kłaść razem. Co do cudowności chrześcijańskiej wyraźnie już odbiega od *Art poétique* i do Batteux się zbliża, pochwalając użycie tejże cudowności w utworach epicznych.

Charakterystyka komedyi zamyka pieśń III. Za francuskim prawodawcą zaleca tu Dmochowski pilne studyowanie różnorodnych charakterów, przyzwoitość treści, umiejętny rozwój akcyi i należyte scen powiązanie. Nie dość mu jednak na tem. Komedya według niego i z duchem epoki zgodnie winna dawać przykłady cnoty, o powinnościach człowieka pouczać. Tą uwagą wzbogaca pisarz nasz treść Boileau. Wzbogaca ją prócz tego jeszcze dodatkiem o charakterach przeciwnych sobie, potępiając takie zestawienie [1]). Zakończenie komedyi niech będzie pomyślne, a więc niech się poróżnieni przyjaciele pogodzą, syn zagniewanego ojca przeprosi, niech złość odniesie karę, a hańbę przewrotność [2]). Wreszcie komedyopisarz, który u Boileau miasto i dwór ma studyować, podług Sztuki i wieś znać powinien.

Pieśń IV powraca do wskazań ogólnych, ale najmniej ściśle za *Art poétique* kroczy. Twierdzenie, że kto w sztuce wierszowania nie jest pierwszy, ten ostatnim będzie, zaczerpnięte z Boileau. Dalej jednak rozwija Dmochowski myśl swą samodzielnie. A zatem: poecie potrzebny przedewszystkiem szczęśliwy dar natury, czyli natchnienie. Jednak dar ten w parze ze sztuką czyli z umiejętnością, z wykształceniem w kunszcie poetyckim iść winien. Bez natury sztuka nadaremna, bez sztuki natura często piękności skazami zeszpeci.

---

[1]) Mam wrażenie, że ten ustęp jest echem zapatrywań Diderota, który zestawienie charakterów sprzecznych potępia. „Un moyen sûr de gâter un drame et de le rendre insoutenable à tout homme de génie ce serait d'y multiplier les contrastes“. De la poésie dramatique (1757). Por. Oeuvres complètes Paris Garnier. 1875, t. VII, l. c. XIII. Diderot wypowiada to zdanie przy „genre sérieux“.

[2]) Golański, z którego ten ustęp prawdopodobnie zapożyczony, żąda takiego zakończenia dla utworów dramatycznych wogóle. Dmochowski daleko racyonalniej stawia swe żądanie przy komedyi.

Jednak sztuki i jej przepisów trzymać się nie należy tak, jak pijany płota się trzyma. Górny geniusz poza szranki wylatywać ma prawo, ma prawo i nowe rodzaje tworzyć. Starzy autorowie godni naśladowania, lecz szukania nowych dróg wzbraniać nie należy. Każde dzieło warto pochwały, skoro tylko z naturą zgodne będzie.

A kiedyż ta natura, jako wzór, najodpowiedniejsza? Oto:

Wtenczas, kiedy panują proste obyczaje,
Gdy śmierć ojca przebija krwawym sztychem syna,
Gdy matka dzieci swoje na piersi zaklina,
Kiedy osierociałe po mężach swych wdowy
Nielitościwym włosy drą pazurem z głowy,
Gdy w powszechnem nieszczęściu król i lud pospołem
Biorą żałobne szaty, w piasku grzebią czołem.
Gdy nowo wyszłe na świat dziecię ojciec bierze
Na ręce i niebu je oddaje w ofierze.
Po długiem oddaleniu, gdy syn swe rodzice
Widzi, ściska ich nogi, łzami skrapia lice.
Wszystko, co nosi jakąś na sobie prostotę,
Co nieznaną w tych czasach okazuje cnotę,
Męskich farb, żywych myśli dostarcza poecie....
Cóż w dzisiejszym równego może znaleść świecie,
Gdzie okrutny, a mocny tyran płochej mody
Wszystkie na jedną formę przelewał narody?..

Tak więcej nas posępne widoki natury
Tykają, mocniej widok uderza ponury,
Kiedy noc ziemię kirem żałobnym przykryje.
A zdaleka z okropnym gromem piorun bije,
Niźli spokojna cisza..."

Ustęp ten nasuwa ks. Zalewskiemu twierdzenie, iż Dmochowski, mówiąc o naturze, ma na myśli tę pierwotną nieskażoną ludzką naturę, której wyrafinowanie kultury jeszcze nie zepsuło. Recenzent jego pracy, A. Drogoszewski, odnajduje w powyższej cytacie „zagłuchłe echo russowskich idei". Na ogół jednak biorąc, urywek przytoczony jest pożyczką z Diderota, który w swej rozprawie „De la poésie dramatique"[1]) (XVIII) żądając dla poezyi rzeczy olbrzymich, barbarzyńskich, dzikich, tak pisze: „Quand est

[1]) Por. Oeuvres complètes, jak wyżej, t. VII, l. c. XVIII.

ce que la nature présente des modèles à l'art? C'est au temps où les enfants s'arrachent les cheveux autour du lit d'un pere moribond, où une mère découvre son sein et conjure son fils par les mamelles qui l'ont allaité; où un ami se coupe la chevelure et la répand sur le cadavre de son ami... Ou les veuves échevelées se déchirent le visage de leurs ongles, si la mort leur a ravi un époux....

Qu'est ce qu'il faut au poète? Est ce une nature brute ou cultivée, paisible ou troublée? Preferera-til la beauté d'un jour pur et serein à l'horreur d'une nuit obscure, où le sifflement interrompu des vents se mêle par intervalles au murmure sourd et continu d'un tonnerre éloigné, et où il voit l'eclair allumer le ciel sur sa tête? La poésie veut quelque chose d'énorme, de barbare et de sauvage!"

Jak widzimy Diderotowi nie o pierwotną, lecz o niezwykłą naturę chodzi. Dmochowski mąci myśl francuskiego krytyka do datkami, które się ze stanowiskiem ideowem tegoż nie godzą. Całość robi znowu wrażenie raczej wstawki przypadkowej, niż krytycznie przerobionego materyału,

Pomijam dalsze uwagi o krytyce, tłumaczeniach, wykształceniu poety i jego charakterze; wiążą się one mniej ściśle z teoryami literackiemi i są dla nas mniej ważne. Podniosę jeszcze to tylko, iż Dmochowski, jako pedagog od przewodnika swego surowszy, omija te ustępy, w których Boileau miłość w poezyi uprawnia, że poecie raz jeszcze wieś i naturę studyować radzi, dając piękności tej natury obfite wyliczenie; że dla starożytnych nie mając bezwzględnego kultu (o czem nas już powyżej przekonał) na dzieła nowe bez uprzedzeń patrzeć zaleca. Wreszcie po krótkim przeglądzie początków poezyi, którego wzór znalazł u Boilean, każe zgodnie z tymże pożytek w poezyi łączyć ze słodyczą.

Powyższy przegląd Sztuki rymotwórczej usprawiedliwia jak sądzę, dostatecznie twierdzenie, na początku tego rozdziału wyrażone, iż neoklasycyzm Dmochowskiego mniej jest postępowy od poglądów Golańskiego. W dwóch kierunkach: sądów ogólnych i poszczególnych wskazań da się to stwierdzić

Weźmy kierunek pierwszy. Podczas gdy Golański stanowczo o wyobraźnię, jako o najważniejszy dar dla poety woła i o obrazowość w poezyi dbać każe, Dmochowski za Boileau rozsądkiem i rozumem się kontentuje. Jego bowiem ogólniki o „darze niebios"

„dowcipie“ i „geniuszu górnym“ nic nam o istocie twórczości poetyckiej nie mówią.

W drugim kierunku, gdy o szczegóły literackich teoryi chodzi, ustęp o jednościach jest i charakterystyczny i przekonywający. Nie da się bowiem zaprzeczyć, iż twórca Sztuki pragnie zachowania „unité de temps et de lieu“. Wiemy zaś już jak liberalny jest pogląd Golańskiego w tej kwestyi.

Zato stosunek Dmochowskiego do natury jest już zupełnie współczesny. Żąda on naśladowania jej, zgodnego z prawdopodobieństwem, i w tem jest ogólnemu nakazowi neoklasycyzmu wierny. Woła o „piękną naturę“ [1]) i w tem również godzi się z tłem ideowem całego kierunku, którego „wählerisch anordnendes Verfahren“, czyli proces porządkowania i wyboru, doskonale Stein określił [2]). Odbiega natomiast stanowczo od Boileau znacznem rozszerzeniem pojęcia tejże natury. Jego poeta, narówni z poetą Golańskiego, ma wieś poznawać, ma pięknem przyrody się cieszyć i z jej skarbów korzystać. Takiego nakazu nie znajdujemy jeszcze na kartach *Art poétique*. Przypłynął on z za morza i u początków polskiego klasycyzmu straż trzyma.

Gdy o przepisy i wzory chodzi, jest Dmochowski postępowy i od bezwzględnego dogmatyzmu daleki. Pozwala na nowe tory i nowe rodzaje poezyi. Ale i w tym względzie Golański raczej przed nim, niż za nim, kroczy. O stanowisku tegoż do starożytnych i nowożytnych nic się nie da ścisłego powiedzieć, bo on sam nic nam o tem nie mówi. O wartości prawideł dla poety milczy również. Ale sam fakt, że ich w swej rozprawie mniej podaje, jakeśmy to przy jednościach stwierdzili, na jego korzyść przemawia.

Czem natomiast Dmochowski góruje stanowczo nad poprzednikiem, to literackiem uzdolnieniem. Nie dlatego, że pisze wierszem, ale dlatego, że pisze żywiej, z większą werwą, że gromadzi materyał bogatszy. Czujemy wyraźnie, iż poetyka Golańskiego wypłynęła z poczciwego poczucia obowiązku, Dmochowskiego — ze szczerego umiłowania literatury.

---

[1]) Wyraźnie czyni to przy bajce. Że jednak tendencya wyboru tkwiła w jego teoryi, o tem mówi trzecie wydanie z naciskiem w Pieśni IV-tej. „szlachetną naturę“, jako wzór zalecając.

[2]) Die Entstehung der neueren Aesthethik, str. 11.

M. Fijałkowski i G. Piramowicz.

Drobne dziełko M. Fijałkowskiego O geniuszu, guście i tłumaczeniu[1]) jest ciekawym wykładnikiem swych czasów i mówi dobitnie o istnym zalewie współczesnej krytyki francuskiej na nasze piśmiennictwo. Autor, którego literackie występy srodze wyszydził F. K. Dmochowski, interesuje nas jedynie ze względu na swe obfite oczytanie, z którego szczodry użytek czyni, wyłącznie niemal cytatami operując i z nich swoją rozprawkę składając, ze szczerem i sumiennem wskazaniem zużytkowanych źródeł.

Zna więc encyklopedyczne artykuły Marmontela i od niego zapożycza określenia talentu i geniuszu. A zatem: talentu właściwością jest porządek, geniusz to dar twórczy. Bywa on jednak często nieuprawny, najlepiej jest, gdy się z talentem łączy. Geniuszu zadaniem — nadawanie rzeczom jestestwa, talentu — nadawanie im kształtu. Człowiek z talentem mówi to, o czem wielu mówić może. Geniusz ma szczególny sposób widzenia.

O guście twierdzi Fijałkowski za Voltairem, iż jest to prędkie rozeznanie piękności i wad wszelakich. Ale w kwestyi tej studyował on i d'Alemberta *Réflexions sur l'usage et sur l'abus de la philosophie* i wraz z nim dodaje, iż w sprawie gustu pierwszym sędzią jest „czucie naturalne", a „rozbiór" drugim dopiero.

Zestawienie gustu z geniuszem czerpie Fijałkowski z „Principes" Batteux. Według dzieła tego, geniusz tworzy, gust sądzi. Zły gust nie czuje „pięknej natury", ma natomiast upodobanie w ozdobach wymuszonych.

Przykłady powyższe nie wyczerpują jednak erudycyi Fijałkowskiego. Zna on rozprawę o guście Monteskiusza, zna Longina w przekładzie Boileau, czytał André: *Essai sur le beau*, czytał i Diderota artykuł O pięknie w Encyklopedyi. Słyszał na ten temat o pracach świętego Augustyna, Wolffa, Hutchesona. Oprócz wymienionej powyżej rozprawy d'Alemberta, zna pracę jego O wymowie, O sztuce tłumaczenia, oraz przedmowę do Encyklopedyi. Zna i Thomasa *Essai sur les éloges*[1]).

---

[1]) Kraków 1790 r.

[2]) Poszczególnych cytat Fijałkowskiego nie sprawdzałam. On sam na źródło wskazuje zawsze, wspominam tu o nim jedynie dla jego charakterystycznej erudycyi, a nie dla wartości naukowej jego pracy.

Dziełko ks. Piramowicza [1]), jedynie w pierwszej połowie wykończone, wybiega tematem głównym poza zakres tej pracy, omijającej wymowę. Nie mogę go jednak pominąć dla kilku uwag wstępnych, z zagadnieniami estetyki współczesnej związanych. Czynię to w notatce pobieżnej, jedynie dla wypełnienia tła, zaznaczając, iż zasługuje ono na wyczerpujące, źródłowe opracowanie.

Uwagi, o których wspomniałam, poświęcone są pojęciom rozsądku, rozumu, dowcipu, imainacyi, gustu, talentu, geniuszu, sztuki. Ciekawsze i charakterystyczniejsze w skróceniu tu podaję.

A zatem: Imainacya, czyli wyobraźnia zdaje się tworzyć w umyśle ludzkim obrazy, bez względu czy się one takimi znajdują, czy też nie, w przyrodzeniu.

Rozsądek, dobry gust czuwać winien nad zapędami imainacyi. Ona bowiem, sama sobie zostawiona, łatwo przejść może granice dozwolone, a wtedy, zamiast dzieła pięknego i z naturą zgodnego, dziwactwa wyda.

Bez silnej i bujnej imainacyi niema piękności w kunsztach dowcipnych.

Gust jestto uczucie delikatne, jestto coś, co się czuje, a czego wytłumaczyć niepodobna, według określenia Juvenalisa.

Cechą geniuszu — jego wyższość ponad pospolite umysły. On przenika wszystko żywo, mocno i szybko. Wynajduje drogę bez przewodnika, wspiera się na wyobraźni silnej i bystrej, tworzy bez prawideł, bez przykładów. Z jego dzieł inni wzór brać mają. Najbardziej zwykł geniusz ukazywać się w poezyi, bo w niej „tworzenie i wynajdowanie rzeczy ma miejsce".

Talent to sposobność z dowcipem i geniuszem pokrewna, która się w poszczególnej sztuce lub umiejętności wybitnie ukazuje.

Jeśli geniuszu brak, sztuka, tj. reguły same, nic uczynić nie zdołają.

Uwagi powyżej przytoczone mówią wyraźnie, iż ks. Piramowicza zagadnienia estetyczne żywo zajmowały, szkoda tylko, że pisarz, i wartość wyobraźni i siłę twórczą geniuszu pojmujący, dziełka swego nie dokończył i swych poglądów na poezyę nam nie zostawił.

Na Piramowiczu kończę przegląd następców Golańskiego.

---

[1]) Wymowa i poezya dla szkół narodowych. Kraków, 1792.

tych, co pomiędzy drugiem a ostatniem wydaniem jego rozprawy piszą. Dorobek ich, jak widzimy, z charakterem przejściowym epoki zgodny. Prawidła cieszą się szacunkiem, ale geniuszowi wolno je przekraczać. Rozsądkowi i rozumowi rywal potężny w wyobraźni wyrastać poczyna. Gust dobry regulatorem i sędzią najwyższym w kwestyach sztuki nadal pozostaje, pojęcie natury poszerza się znacznie, a z niem poszerza się i pole poetyckiej obserwacyi.

V. Ostatnie wydanie rozprawy.

O Wymowie i poezyi[1]).

Ostatnie wydanie rozprawy Golańskiego zamyka okres tu omawiany. Ci, co po nim pisać będą, do innej już należą epoki. Nad tą ostatnią edycyą wypadnie się zatrzymać dłużej; zawiera ona bowiem obszerne i charakterystyczne niekiedy odmiany[2]).

Rozdział O imainacyi rozszerza pisarz nasz wstępem, w którym po twierdzeniu, iż wyobraźnia lubi małe rzeczy powiększać, a większym, upatrzywszy wzgląd jaki, cokolwiek ująć, dodaje[3]): „Gdyby Muza historyi, trzymając w ręku księgę historyi sławnego jakiego męża (ponieważ omyłki i wady od natury ludzkiej są nieodłączne, i niejeden, acz wielki prawdziwie człowiek może pobłądzić i nieraz błądzi), gdyby ta Muza wydzierała niektóre karty z jego historyi, dałaby tem samem poznać, iż oprócz tego albo tego postępku chwalebne są zresztą tego męża dzieje. Byłoby tym sposobem oddane prawdzie świadectwo, bez obrazy pamiątki tego męża. Gdyby na polach Elizejskich, na odgłos przybywającego tam wielkiego człowieka, którego rozum i cnota dała w swym czasie wielkie światło i przykład, zebrane duchy gościa nowego witały, a za nimi Dyogenes, który niegdyś w Atenach z latarnią czy zapaloną pochodnią w samo południe na placu licznego zgromadzenia, gdy miał tylu przed sobą ludzi, człowieka jednak szukał, żeby on na widok nowego współmieszkańca zgasił swoją pochodnię, nie dałżeby tem samem poznawać, że już znajduje takiego człowieka, jakiego niegdy bezskutecznie szukał? Ale gdyby to piękne wyo-

[1]) Wilno 1808.

[2]) Oczywiście chodzi mi o odmiany w części drugiej rozprawy, tj. w poetyce.

[3]) Str. 469.

brażenie stosowało się kiedy do takiego, któremuby nie wiele albo wcale służyć nie mogło, nie byłoby naśladowaniem prawdy, ale tylko pochlebstwem, które zwyczajnie zawsze jest fałszywe. Dobra tedy imainacya nigdy nie lubi prawdy obrażać".

Tak konkluduje Golański, potem już ściśle wydań poprzednich się trzymając. Wzmianka o „Muzie historyi" do epickiej Muzy chyba się odnosi. Trudno bowiem przypuścić, żeby w rozdziale, poświęconym poezyi, właściwe dziejopisarstwo autor miał na myśli. Ciekawy i charakterystyczny w ustępie powyższym jest ów rys wyboru, owa tendencya upiększania, uszlachetniania natury i prawdy. Wskazanie to tkwi głęboko w neoklasycznej teoryi. Tak wyraźnie nigdy go dotąd Golański nie podkreślił.

Rozdział o stylu poetyckim zawiera drobne, nic nie znaczące dodatki [1]). Opis piekieł Wirgiliusza, o którym poprzednie wydania zaledwie wspominają, tu obszerniej rozwinięty, oraz przydane wzmianki o Wojnie chocimskiej Krasickiego, o Trembeckiego przekładzie Tassa, o Orlandzie szalonym w tłumaczeniu Kochanowskiego, o Tomaszewskim oraz o Georgikach Wirgiliusza.

Charakterystyka epigramatu rozszerzona [2]), ale to rozszerzenie żadnej nie przedstawia wartości. Na uwagę natomiast zasługuje dodany ustęp o bajce [3]). W wydaniach poprzednich wspomina Golański o niej jedynie w dodatku, przy rozdziale o Imainacyi, a czyni to „dla przedsięwziętej krótkości". Czy nie Dmochowskiego wpływ zaważył przy trzeciem wydaniu, gdzie, charakteryzując bajkę, i przypowieści ewangelicznej dopomina się autor?

W rozdziale o satyrze [4]) trafiamy na wzmiankę o Racinie, Hogarcie, satyryku w malarstwie, i o Juvenalisie. Wzmianek tych poprzednie wydania nie zawierają. Drobne dodatki przy odzie i sielance [5]) są tak nie znaczące, że i wspominać o nich nie warto.

Najciekawszą odmianę i rozszerzenie treści znajdujemy w rozdziale poświęconym poezyi dramatycznej [6]). Początkowo rozszerza Golański wzmianki o Tespisie, Arystofanesie, wspomina o Menandrze, wzmacnia i silniej podkreśla zdanie o zależności Rzymian

[1]) Str. 474, 477, 478, 480, 481.
[2]) Str. 484.
[3]) Str. 488.
[4]) Str. 501, 502.
[5]) Str. 513, 520.
[6]) Str. 524, 525.

od greckich wzorów, rozszerza ustęp o chórach i rozmiarach starożytnego teatru. Potem przychodzą rzeczy ważniejsze.

W pierwszem i drugiem wydaniu wspomina wprawdzie pisarz nasz, iż Grecy w poezyi dzielili dramaty na poważne, mniej poważne i śmieszne [1]), ale porzuciwszy pole uwag ogólnych i do poszczególnych gatunków poezyi dramatycznej przechodząc, mówi jedynie o tragedyi i komedyi. O ów gatunek trzeci, pośredni, który w XVIII wieku tak żywo pióra krytyków do polemiki zagrzewał, ociera się zaledwie, wołając o tragedyę, malującą bóle i nieszczęścia pospolitych ludzi i godząc się na prozę w utworach dramatycznych.

Inaczej postępuje w wydaniu ostatniem.

Po dodatkach, zaznaczonych powyżej, rozwija on charakterystykę „d r a m a t u".

A zatem: „drama, po łacinie *actus*, u Greków *dramma*, całej sztuce odpowiada. Na oznaczenie tego, co my z francuskiego sztuką zowiemy, łacinnicy używali nazwiska *fabula*. Nasze dramaty zawsze znaczą teatralne sztuki w wierszowanej i niewierszowanej postaci, w jakiej atoli nigdy u dawniejszych nie bywały. Drama jest żywym obrazem działań. Samo, bez działań, opowiadanie działania rzeczą jest tego poematu, który my bohaterskim wierszem mianujemy.

Ale materyał epopei obszerniejszy. Arystoteles nazywał epopeę, iż to jest tragedya w opowiadaniu".

„Co się w sztuce teatralnej przed oczy spektatora wystawia, to w epopei pod rozpoznanie umysłowe czytelnika przychodzi".

„Sama wiersza bohaterskiego powieść nie dochodzi stopnia żywości i mocy obecnego oczom działania dramatu. Ale zyskuje na swej obszerności, na swej rozmaitości, na obfitem ze wszechmiar i niczem nieograniczonem swem dostarczaniu wszystkiego. Drama nagłością i patetycznością działania epopeę przechodzi. Epopea, swoją bez granic wielkością, nad dramatem celuje."

„Co do samych dramatów, służy im dziś sztuki nazwisko, czy się w wierszowanej postaci, czy też w prozie okażą. Są gdzieindziej, tak jak i u nas, niektóre dobre i przyzwoite w prozie dramaty. Te, acz bez wiersza, który jednak mocniejszy pospolicie i przyjemniejszy ton daje, gdy się dramatycznego składu ściśle

[1]) Por. Pisma Diderota, Marmontela, Beaumarchais'go, Merciera.

w swem wydaniu trzymają, gdy nie obrażają prawideł sztuki, niema im przygany. Służyć im atoli poematu imię nie może, bo to do wiersza tylko należy."

Cała powyższa cytata mogłaby się stosować ogólnie do poezyi dramatycznej. Jeśli przejrzymy jednak staranniej karty Encyklopedyi, to ustęp ostatni nabierze dla nas specyalnego znaczenia. Encyklopedya bowiem wyróżnia p o e m a t d r a m a t y c z n y, a więc tragedyę lub komedyę, ściśle według wymagań najortodoksyjniejszego neoklasycyzmu wierszem pisaną [1]), i d r a m a t, który ma prawo dowolnie pomiędzy prozą a rymami wybierać [2]). O ten więc d r a m a t chodzi obecnie Golańskiemu, który już samodzielnie tak pisze dalej:

„Już, wedle upodobania każdego, przyjmują się złe i dobre przykłady. Dają nam ich *(sic!)* sąsiedzkie kraje w swojej zbyt płodnej wszelkiego rodzaju obfitości. Zasypała ona i nasze teatra prawie nieskończonymi w prozie dramatami. Łatwiejsze, zazwyczaj pospolitsze drobne krzewiny, co niedaleko od ziemi wyrastają".

Po krytyce tak taniej i lichej produkcyi szuka pisarz nasz powodu onej obfitości:

„Nigdyby ich tak wielkie mnóstwo nie było, gdyby jakieś mniemania, wyższe nad przesądy geniusza, co prawidła sztuki porzuciły, nie były przerwały wierszowanej tamy w swoich dramatach i nie udzieliły nam w poezyi prozaicznych swych płodów.

Zrobił się już wszędzie niemały związek prozaicznie rozpłodzonych dramatyków, przeciwko małej liczbie prawdziwie poetyckich. Ten, grożący poetom związek, za nic ma ich celniejsze wzory. Przybrał sobie niemałe posiłki zdobicielów, dodawców, tłumaczów, którzy czasem, przedziwnie świadomi historyi, zwyczajów i sposobów starożytności stanu i położenia osób, ich umysłu i szczegółów, znają i to, co tłumaczą, i ten język, z jakiego, i ten, w jakim tłumaczą".

„Trzeba zrzucić (jak twierdzą podług Golańskiego pisarze owi) nieznośne jarzmo, które włożyli na dramatyków p. Sofoklesie i Eurypidesie, Kornel i Rasin. Bo teatralna scena jest naśladowaniem spraw ludzkich. Aktor kiedy, w jakiej sprawie gada wier-

[2]) Por. Art. Poème dramatique, Jaucourt.

[1]) Stanowisko Encyklopedyi wobec d r a m a t u, jako gatunku trzeciego, jest chwiejne i niejasne. Mallet określa go, jako utwór pisany wierszem lub prozą, ale nie dodaje innych rysów charakterystycznych. Por. Art. Drame (*G*).

szem? Nie jestże większą prawdą obraz, kiedy się w teatrze, tak jak w zwyczajnem towarzystwie, rymów uchronim? Czyż to nie śmiech, żeby tak poważny Agamemnon, lub idąca na śmierć Ifigenia, Cezar, Pompejusz, bohaterowie, króle, wodzowie, gadać mieli wierszem? Istotne prawdy odbicie! Poco się wierszem gniewać Achilesowi, poco ma Nestor wierszem radzić, żegnać się nim z mężem Andromacha? Czyli Eneasz do Dydony, albo August do Cynny wierszem się odzywał? Nie byłożby naturalniej na teatrze, ażeby mówili prozą?"

Włożywszy ten obszerny ustęp w usta przeciwników wiersza w utworach tragicznych, tak dalej ironizuje Golański:

„Ani wątpić, że dawniejsi i teraźniejsi i którzykolwiek są wzorowi dramatycy nie dobrze się musieli z teatralnemi Muzami poznać. Zapewne się lepiej zna z niemi prozaiczne plemię bezprzesądnych dramatyków. Obdarli już po większej części z wiersza Talią, już i Melpomenę nieodzownym swym wyrokiem wiersza pozbawią. Dopieroż na tem zyska naturalność, gust, sztuka i talent! Dopieroż to będzie, jak w wydoskonalonej ekonomice, z najmniejszym nakładem pracy, większy nierównie pożytek!"

„Podobały się, jak niezbyt dawno w Europie, i w dalekiej niegdyś starożytności Greków i Rzymian obraźliwe, dzikie i krwawe igrzyska. Wielu im dawało poklaski. Były, a może i bywają jeszcze, takie sceny, gdzie się jakby dla mocniejszego wyrażenia, powtarzają nieraz w jednej sztuce zabójstwa. Pełno trucizn, puginałów, trupów. Przyjmuje się dobrze ów rubaszny sposób, nieprzystojny koncept, śmiały niebacznego działacza dodatek i owe osobliwe poczwary i straszydła zagorzałego rozumu. Arystofanes ptakami i obłokami śmieszył Ateny. Eschylos swemi Eumenidami. Tych i tego rodzaju widowisk nigdy więcej na wydoskonalonej scenie Aten nie było." [1])

Na tem kończy Golański ów ustęp dodany. Potępiając dalej nieprzyzwoite krotofile i twierdząc, że w miarę doskonalenia się społeczeństwa lub jego zepsucia „i dramatyka doskonalić się lub psować zwykła", powraca on do tekstu poprzednich edycyi.

[1]) Istnieje bardzo wyraźny brak łączności myślowej pomiędzy poszczególnemi częściami przytoczonego ustępu. Początkowo, idąc za Encyklopedyą, twierdzi Golański, iż i prozą pisane dramaty mogą być „dobre i przyzwoite". Potem przeciwko tejże prozie znacznie ostrzej występuje.

[2]) Porównaj Dzieje Krytyki str.

Chmielowski twierdzi, iż trzeciorzędna, a nader obfita wytwórczość literatury niemieckiej, wywołała to oburzenie, z jakiem Golański do dramatu prozaicznego się odnosi. Zdanie to potwierdza wzmianka o sąsiednich krajach. Argumenty jednak, które pisarz nasz w usta zwolenników prozy wkłada, dźwięczą, jak echo wcześniejszej znacznie francuskiej krytyki. Tak jak owi „bezprzesądni dramatycy", wołał swego czasu La Motte. Diderot, a nawet potrochu i Marmontel, ów z przed dwudziestu laty przewodnik Golańskiego [1]).

Ustęp powyższy zasługuje na uwagę. Pomijam owo zdanie o wierszu, który „ton przyjemniejszy i silniejszy" daje. Z tak ogólnikowym a zarazem indywidualnym sądem walczyć trudno. Pomijam i śmieszne zestawienie melodramatycznych trucizn, puginałów, trupów z Ajschylosem i Arystofanesem, którzy, podług pisarza naszego, do „wydoskonalonej sceny" nie należą. Chodzi mi jedynie o wniosek, jaki z wywodów Golańskiego możnaby wyprowadzić. A więc wiersz w utworach dramatycznych jest potrzebny, albowiem „wierszowana tama" stoi na przeszkodzie lichym i prozaicznym dramatom.

O tem, że ta tama utalentowanego dramaturga nieraz skrępować może, nie myśli wcale nasz pisarz. Ta jednostronna, naiwna wiara w skuteczność i pożytek p r a w i d ł a, n a k a z u lub z a k a z u, to jeden z zasadniczych dogmatów neoklasycznego katechizmu. Jak często takie prawidło zaszkodzić może, tego neoklasycy nie pojmują!

Mamy więc przed sobą zjawisko ciekawe. W ostatniem wydaniu liberalizm Golańskiego uległ zmianie. Horyzont przekonań jego zacieśnił się nieco; na linii myślowej pisarza naszego nastąpiło załamanie się i cofnięcie ku bardziej ortodoksyjnym szlakom. Przypominam bowiem raz jeszcze, iż żądanie prozy w dramatycznej poezyi, obecnie przez niego wyśmiane, — to hasło krytyki postępowej, pragnącej ściągnąć tę poezyę z koturnów i do życia realnego ją zbliżyć.

La Harpe, jest wsteczniejszy od Marmontela, Golański z po-

[1]) Por. „Quelle est la réflexion, que doit faire le comédien en entrant sur la scène? La même qu'a dû faire le poète en prenant la plume. Qui va parler, quel est son rang, quelle est sa situation? Quel est son caractère? Comment s'exprimerait-il, s'il paraissait lui-même? Achille et Agamemnon se braveraient-ils en cadence?" Marmontel Encyclopédie, Art: Déclamation.

czątku XIX wieku od Golańskiego z XVIII stulecia. Twierdze, bliskie poddania, bywają często tem żarliwiej bronione.

Czy to załamanie, jako objaw przypadkowy, indywidualny traktować należy, czy też dopatrzeć się w nim można punktu wyjścia dla owej ewolucyi, która neoklasycyzm polski, tak liberalny z początku, tak chętnie pierwiastki postępowe wchłaniający, przy końcu do tak ostrej walki z romantyzmem doprowadzi? Na to dziś odpowiedzieć trudno. Wszelki wniosek byłby tu kwapiony i niebezpieczny, zanim szereg sumiennych i szczegółowych studyów nie zbliży nas do tych krytyków, którzy pomiędzy Golańskim z jednej, a Brodzińskim i Mochnackim z drugiej strony swą działalność literacką rozwijają[1]). W badaniach tych brak nam jeszcze kilku ważnych ogniw.

Wisła, Sierpień 1914. Aspang, Marzec 1915.

---

[1]) Opracowując tych pisarzy, moment ich pracy, stan współczesny krytyki europejskiej i należyte określenie stosunku wzajemnego wpływów, jakim ulegają, należy jak najściślej mieć na oku. I tak n. p. Sztuka rymotwórcza Dmochowskiego jest w 1726 r., acz przerobiona, większym anachronizmem, niż w 1788 roku; przejęcie sie pewnymi wpływami literatury angielskiej czy niemieckiej nie uczyni krytyka XIX wieku postępowym, jeśli jednocześnie La Harpe jest mu doradcą. Od polskich pogrobowców europejskiego neoklasycyzmu stanowczo więcej wymagać mamy prawo, niż od ich poprzedników z końca XVIII stulecia,

Dzieje polskiego upiora przed wystąpieniem Mickiewicza.

Napisał

Maryan Szyjkowski.

I.

Motyw zjawiania się ducha osoby zmarłej należy, najobszerniej rzecz biorąc, do ogólnej historyi oświaty. Jako zagadnienie kulturalne sięga czasów odwiecznych i wiąże się najściślej z kultem dla zmarłych; w demonologii ludowej tworzy wątek najbardziej powszechny i popularny; w twórczości artystycznej nęci barwnością i siłą efektu oba narody klasyczne — zaś po nich w spadku przechodzi na własność europejskich poetów renesansowych jako wzór gotowy obok tylu innych tradycyjnych szablonów.

Dopiero romantyzm zdziera z tego motywu zużytą fakturę klasyczną i wypełnia go zupełnie odmienną treścią, zaczerpniętą z wyobrażeń ludowych, w których dochowały się wiernie splątane nici różnorodnej proweniencyi: pogańskich jeszcze wierzeń i już chrześcijańskich wpływów, średniowiecznej walki „cum maleficio“, fantazyi herezyarchów, kabalistycznych i oryentalnych pomysłów, pieśni i podań, których źródło i początek gubi się w mrokach przeszłości, zlewa się i wikła w gęstej sieci wątków, tworzących razem ową literaturę „kopalną“, „odkrytą“ w drugiej połowie XVIII wieku i uznaną za niewysychające źródło zupełnie odmiennej i dziewiczej piękności.

Zjawiły się nagle nowe mitologie. Odin wydał walkę staremu Jowiszowi, a na pola elizejskie wtargnęła gromada ponurych duchów, przed którą pierzchnęły łagodne cienie bohaterów Homera

i Wergilego. Na pierwszy plan wysunął się — upiór, duch powracający z poza grobu, tak w znaczeniu zbiorowem nazwany przez lud polski, uposażony zresztą w rozmaite atrybuty i zależnie od tego inaczej także określany.

Jakież są dzieje upiora w Polsce w czasach przedromantycznych, zanim nowy kierunek wprowadził go do literatury pięknej, jako ulubiony motyw balladowy?

* * *

Mickiewicz, poprzedzając swój poemat wierszem o upiorze, scharakteryzowanym na modłę ludową i czyniąc z pokutującego ducha postać pierwszoplanową w „Dziadach“ wileńsko-kowieńskich, zaznaczył przez to ścisły związek, jaki zachodzi pomiędzy ludowym obrzędem zaduszek a wizyą duchów. Związek ten ma niewątpliwie uzasadnienie historyczne, które sięga daleko wstecz w czasy przedchrześcijańskie. Tradycye pogańskie splątały się tutaj z kultem kościelnym i przetrwały długie wieki w praktyce ludowej, jakkolwiek zwalczano je oficyalnie z kazalnicy i w ustawach synodalnych. Znane są owe surowe wystąpienia w XIII wieku przeciwko igrzyskom, odbywanym na cmentarzach, grożące ekskomuniką tym, którzy „induti monstris larvarum ecclesias aut cimeteria ipsarum ingredi presumunt“. Mniej znaną natomiast jest interpretacya tego ustępu, którą podał Ryszard Berwiński w cennych swoich „Studyach o literaturze ludowej“ [1]): autor „Studyów“ opiera się na traktacie św. Augustyna „de civitate Dei“ i przez larwę każe rozumieć „potępioną duszę zmarłego człowieka, skazaną za grzechy na ciężką pokutę tułania się po ziemi na postrach dla wszystkich“.

Wedle tego objaśnienia chodziłoby tu zatem nie o zawiązki widowisk scenicznych, ale o zaduszne obrzędy, podobne do tych, które potępia kaznodzieja średniowieczny, kiedy upomina parafian, ażeby „nie palili stosów t. zw. gromadek wedle obrzędu pogańskiego“ w mniemaniu, że „dusze do tego ognia przystępują i tam się grzeją“, ażeby zaniechali ofiary z pokarmów i napojów i wogóle wszelkich „zabobonnych praktyk, które zwykły się dziać

[1]) R. W. Berwiński, „Studya o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki“. Poznań 1854.

w związku z pogrzebem" (superstitiosae consuetudines, quae consueverunt fieri circa funera") [1]).

Już te ogólne i pobieżne wzmianki pozwalają stwierdzić, że wiara w powrót ducha pomiędzy śmiertelnych była w Polsce, jak wszędzie, powszechna i odwieczna. Nie wiemy jednak, — gdybyśmy nawet przyjęli interpretacyę Berwińskiego — w jakiej formie dokonywała się w tych prastarych czasach wizya ducha oraz jakie przypisywano mu, oprócz zdolności wegetatywnych, własności. Ta pierwotna, nieznana bliżej forma zjawiska dopiero z biegiem czasu różnicuje się, przybiera rozmaite cechy pochodne wewnętrzne i zewnętrzne, dopóki w demonologii ludowej nie wytworzy szeregu wyobrażeń pokrewnych.

Berwiński, który tą sprawą bliżej się zajmuje, uważa kreacyę upiora za najpóźniejszą, podając wiek XVII za epokę, w której ten zabobon, urodzony w nowożytnej Grecyi lub na południu Słowiańszczyzny z kombinacyi podań o strzygach, empuzach, lamiach i średniowiecznych larwach, dostał się do Polski i tu w wyobraźni ludowej utrwalił.

Jakoż istotnie wiek XVII stanowi okres, w którym Polska, jak nigdy przedtem, została „czarami zaswędzona". Spis bibliograficzny tego czasu roi się od wydawnictw, przeznaczonych dla szerokich mas mało oświeconych i tem bardziej spragnionych sensacyjnej lektury „o czarcie, opętanych, o czarach, upierze". „Philosophia occulta", uprawiana przedtem w mowie łacińskiej przez szczupłe stosunkowo grono scholastyków, zalewa coraz szerszą falą wyobraźnię warstw drobno-szlacheckich i ludowych za pośrednictwem wydawnictw polskich, skwapliwie rozchwytywanych.

Z pośród nich wysuwa się na czoło klasyczny w swoim rodzaju „Malleus maleficarum" wydany po raz pierwszy w końcu XV wieku pod hasłem „haeresis est maxima opera maleficarum non credere". Książka ta, wielokrotnie drukiem ogłaszana, oparła się na bulli papieskiej, legalizującej walkę z czarami; przyznawała zatem i powagą kościoła pieczętowała realność czarów, dowodząc ich istnienia Pismem św., prawem kanonicznem i zdaniem Ojców Kościoła. Na język polski przełożył tę biblię gusel i zabobonów Stanisław Ząbkowic, sekretarz księcia Ostroskiego i pracę

[1]) Ibidem, I str. 13.

swoją ogłosił w Krakowie w 1614 roku pt. „Młot na czarownice". Znalazła się nadto w tem wydawnictwie „Jana Nidera Zakonu Dominika S. Theologa i Inquisitora o czarownicach Xięga" (w 12 rozdziałach) oraz „Xiążka pożyteczna i bardzo potrzebna w sposób dyalogu o czarownicach pisana przez Ulryka Molitora w duchownym prawie doktora" (w 10 rozdziałach). Tak więc posiedliśmy w polskiej mowie prawdziwą encyklopedyę czarowniczą, rezultat pracy czterech pisarzy obcych (Sprenger, Institoris, Nider i Molitor), obznajomionych fachowo z wszelkimi arkanami sztuki czarnoksięskiej, którą szatan niepokoi i nęka biednych synów ziemi.

Naprożno jednak poszukujemy w publikacyi Ząbkowica nauki o „upiorze". Co najwyżej kilka rozproszonych szczegółów możnaby odnieść do atrybucyi tego zjawiska. Tak przyjmuje się w „Młocie" możliwość ucieleśniania się szatana w formie, zbliżonej do późniejszych wyobrażeń o powstawaniu „upiora". Szatan „bierze ciało z powietrza, które poniekąd jest ziemiste, ile ma w sobie własność ziemi w gęstości" (s. 66). W osobnym rozdziale drugiej części „Młota" jest mowa „o sposobie, którym baby czarownice przy rodzeniu posługujące wielkie szkody czynią, dziatki zabijając, abo je szatanom z przeklęctwem oddając i ofiarowując" (s. 141); z ofiarowanych w ten sposób wywodzi się później genezę „upiora". Nider w końcu traktuje tę sprawę najszerzej, zastanawiając się ogólnie: „dusze zmarłych ludzi jeśli z swych miejsc abo przybytków wychodzą i które to czynić mogą, nakoniec jakiby Anioł dobry czy zły takowe widoki sprawował?" (s. 298).

Tę kwestyę przedstawia uczeń do rozstrzygnięcia teologowi, który jednak, powołując się na zdanie św. Augustyna, odpowiada krótko i ogólnikowo: „Niekiedy pokazowania takie bywają we śnie abo y na jawi za sprawą dobrych abo złych duchów ku dobremu abo złemu ludzkiemu". Nowością w tej odpowiedzi jest odebranie szatanowi monopolu na wizye pozagrobowe, które zatem mogą niekiedy stać poza obrębem „maleficium" w ścisłem tego słowa znaczeniu. Zupełnego jednak określenia „upiora", a tem mniej tego terminu, nie napotykamy w „Młocie czarownic". Jest zaś ta księga przez całe stulecia — dodać trzeba — autorytetem, na którym opierają się w Polsce najwybitniejsi szermierze sprawy. Ci, zwalczając zabobon ze stanowiska kościelnej ortodoksyi, widzą w nim realne świadectwo nieczystej siły, zaś nadając mu moc do-

gmatyczną, przyczyniają się najskuteczniej, świadomie i celowo, do szerzenia przesądu w mało oświeconych warstwach.

Nie wspominają również upiora inne podobne wydawnictwa XVII wieku. Jeden z najstarszych i najwymowniejszych dokumentów folklorystycznych, „Sejm piekielny", nie wprowadził „upiora" na radę piekielną, ani też nie podał żadnej o nim wiadomości w oracyach innych członków „sejmu" [1]). Poważny, cytowany później wielokrotnie „Tribunal sacrum" ks. Wojciecha Tylkowskiego, wydrukowany w 1690 roku, rozprawia obszernie w ustępie p. t. „Examen Sagarum" o sprawkach czartowskich, wylicza szczegółowo „enormitates quas solent incurrere Magi et Magae"; mówi między innymi o inkubach i sukkubach, wspomina wilkołaków („aliqui se in lupos vertunt"), a wreszcie podaje ogólnikowo: „fingunt spectra et spectrorum apparitiones procurant. Infantulos ex cunis raptos vel e Sepulchris erutos ad ignem assant, lixant, vorant... sanguinem eorum bibunt" [2]). Tutaj uczony autor chyba w ogólnem określeniu „apparitiones" miał również i upiora na myśli; natomiast właściwości szczegółowe, które dalej wylicza, charakteryzują wampira, wyobrażenie wcale nie identyczne z kreacyą upiora.

Ta jednak istniała już niewątpliwie w wyobrażeniach ludowych XVII wieku. Już Smoleński zanotował opowiadanie o pogrzebie pułkownika Złotareńki, podczas którego „trup zaczął się ruszać powstawać, jęczeć i straszyć... Podniósł z trumny ręce, z których poczęła płynąć krew i wołał: „utykaj!" [3]).

Dokładniejsze jednak i pewniejsze od tej relacyi świadectwa znajdujemy w literaturze teologicznej z początku XVIII stulecia. Oto w 1716 roku wychodzi drukiem w Brunsberdze obszerny traktat Jezuity Jerzego Gengella p. t. „Eversio atheismi seu pro deo contra Atheos libri duo..." [4]). Rozdział VI tej książki rozprawia „de existentia substantiarum intellectivarum invisibilium" —

[1]) „Sejm piekielny, satyra obyczajowa" na podstawie II edycyi z 1622 r. wydał Al. Brückner (Biblioteka pisarzów polskich Nr. 45, Kraków Ak. Um. 1903). Zdaniem wydawcy utwór ten powstał po 1615 roku.

[2]) „Tribunal Sacrum seu de arte faciendae et audiendae sacramentalis confessionis..." Varsaviae 1690. Por. caput VI § 2. Autor, Jezuita, wydał szereg dzieł teologicznych i filozoficznych, wysoko cenionych i często cytowanych.

[3]) Zob. „Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII" Kraków 1891 str. 16.

[4]) „Eversio atheismi..." Brunsbergae, Typis Collegii S. J. Anno 1715 s. 122—3,

w szczególności zaś porusza kwestyę: „undae agilitas et motus ipsius cadaveris?“ Jest to pierwszy w Polsce, jaki znamy, dokładny i szczegółowy wywód na temat zagadnienia, które rozpatrujemy, cenny dla ogólnej historyi kultury i dla badań ludoznawczych w szczególności. Uprawnia nas to do przytoczenia obszerniejszego wyjątku. Naprzód podaje autor wiadomość o wydarzeniach, popartych autentycznem świadectwem albo nawet stwierdzonych naocznie („ut testantur plura authentica exempla et ego multoties ab oculatis fide dignis testibus audivi“). Zdarzyło się mianowicie na Węgrzech: „quod cadaver humanum repertum sit, non tantum diuturno tempore esse incorruptum, flexibile, rubicundum, sed insuper caput, os ac linguam, quandoque et oculos movere, linteamina, quibus fuit involutum, deglutire et vorare partes sui corporis“. Co dziwniejsza jednak, że taki rzekomy nieboszczyk „niekiedy powstaje z grobu, obchodzi gościńce i domostwa, tym i ówym daje się widzieć“; „ac quosdam etiam invadat et suffocare nitatur. Cadaver eiusmodi, si viri sit, *vocatur ex Ruthenico Upier*: *sin muliebre Upierzyca*: quam diceres plume factum, hoc est plumis seu pennis instructum corpus, vel quia leve et agile redditur ad motum, vel quod plumae alicuis generis et forsan ex pulvinaribus hominis demortui desumptae et in cineres redactae, cadaveri leviter aspersae, maleficio huic deserviant“. Tego niezwykłego zjawiska nie da się inaczej objaśnić, jak sprawą szatańską: „quod daemon illud cadaver, etiam aliquando hominis Sancti, in finem maleficii possedit ex pacto antecedenter inito cum malefica, permittente Deo et tamdiu nocituro daemone, quousque illud maleficium non dissolvatur. Dissolvi vero *ordinarie in Polonia* censetur per abscissionem sarcularem illius humani capitis cadaverici“.

Nietylko zatem na Węgrzech, ale i w Polsce *upier* oddawna, szczególnie na Rusi, się sroży i już zdołał się ustalić radykalny sposób zapobiegawczy, polegający na ucięciu głowy podejrzanego trupa. Czy taki środek jest ze stanowiska kościelnego godny zalecenia, nad tem żywo zastanawiali się teologowie. Niektórzy godzili się na to, dowodząc, że „lepiej jest być bez głowy i bez czarta, aniżeli z głową i z czartem“. „Neque ille si viveret“ — dodawali — „posset esse rationabiliter invitus. Insuper, cum illud cadaver sit iniquus aggressor vivorum, potest truncari“. „Alii tamen (quibus etiam favet Responsum Revisorum Nostrorum Romanorum *anno 1696 5 Maji*) licite id fieri posse negant acriter. Cum contra ma-

leficio uti liceat remediis petitis ex medicina; item exorcismis ac Sacramentis Ecclesiae, invocationibus Sanctorum et c. atque destructione signorum, per quae daemon nocet".

Tak więc pod koniec XVII wieku polskie „upiery" rozpowszechniły się do tego stopnia, że teologowie widzieli się zmuszeni wystąpić przeciwko nim, a zarazem uznać ich istnienie w sposób oficyalny. Odtąd upiór zyskuje prawo obywatelstwa, jako jedna z dobrze znanych praktyk szatańskich, której istnienie kwestyonować graniczy z herezyą.

Nierychło też w Polsce zdobyto się na taki akt cywilnej odwagi. Obskurantyzm epoki saskiej chronił i podsycał tę kulturę zabobonu, odgrodziwszy się chińskim murem samoubóstwienia rodzimej ciemnoty od cywilizacyjnych zdobyczy Zachodu. Wyjątkowo światlejsze jednostki milczą w tej sprawie, albo podnoszą bardzo nieśmiałe i niewyraźne wątpliwości. Tak w kilka lat po „Zburzeniu ateizmu" wydaje ks. Gabryel Rzączyński, również Jezuita, dzieło p. t. „Historia naturalis curiosa Regni Poloniae" [1]). Jest to książka napisana z ogromnym zasobem wiedzy i, co ciekawsze, z pewną, słabo zaznaczoną tendencyą racyonalistyczną. Osobny traktat (oznaczony jako XIV) poświęcił autor w tem dziele niezwykłym fenomenom, które zdarzają się na ciele ludzi zmarłych. Pierwszy ustęp tej rozprawy (sectio I) mówi „de incorruptibilitate, flexibilitate, motu cadaverum": ustęp drugi (sectio II) zajmuje się specyalnie „krwawieniem trupów" (de cruentationibus cadaverum). Rzączyński próbuje najchętniej wyjaśnić wszystko w sposób naturalny, przytacza wypadki, mające uzasadnienie w medycynie, ale ostatecznie i on w pewnych razach godzi się na upiora. „Post separationem animae a corpore" — tłumaczy — „non statim daemonis potestas omnis cessat in corpora. Potest interdum malignus spiritus mortuorum cadavera induere, apparere in iis, mira exercere, praeservare diutius a putredine, sic exhibere, quasi essent anima instructa. Contingit in Polonia, Russia, Lituania, ut testantur exempla authentica plurima et ...Gengell S. J."; zaczem przytacza dosłownie z „Eversio Atheismi" cały ustęp o „upierze", od siebie zaś dodaje wypadek, który miał się zdarzyć w Krakowie na Kleparzu w 1624 roku, chociaż w dalszym ciągu usiłuje znowu objaśnić rzecz w sposób naturalny.

[1]) Sandomiriae 1721 na s. 361 sq.

II.

Dopiero od połowy mniej więcej XVIII wieku skutki działania prądu oświecenia stają się na gruncie polskim coraz widoczniejsze a walka z zabobonem, rozpoczęta pod hasłem „edukcyi światła“, zmierza szybko, choć nie bez trudu, do zwycięstwa. Spór o upiora stanowi mało znany, jakkolwiek nie najmniej ciekawy epizod w tej walce.

Najżarliwszym bodaj obrońcą upiora jest ks. Benedykt Chmielowski. Część trzecią swojej „akademii wszelkiej scyencyi pełnej“ obraca twórca „Nowych Aten“ na apologię zabobonu, uprzedzając o tem w wierszowanej ekspozycyi:

> Masz tu nowe kwestye Chrysta, Bożej Matki,
> Relikwie ciał świętych, gdzie leżą ostatki,
> O czarcie, opętanych, o czarach, upierze
> Nowy Pliniusz rzeczy wszech naturę zbierze[1]).

W szczególności „tytuł trzeci“ obejmuje następujące sprawy: „Jadów i czartowskich zdrad matka Thessalia. Puszka Pandory pod pokrywką dobroci nieszczęść, chorób i śmierci pełna. Albo o czarcie, opętanych, czarnoksięstwie, czarach i upierach *scienda*“.

Autor podjął się zadania apologety, widząc wzrastający sceptycyzm. „Przywiodło mnie do pisania w tej materyi“ — wyznaje — „iż w wielu kompaniach i dyskursach słyszę negujących tę prawdę. Jedni z nich są *religiosores in deum*, wszystkie Cuda lub cudami zdające się awantury extraordynaryjne Wszechmocnej Boga przypisują Ręce, nic czartów sprawie nie przyznając“. Ale są nadto inni, bez porównania gorsi: niedowiarkowie — i na tych z gniewem uderza Chmielowski w przepysznie barokowym okresie, sadząc się na coraz większą złośliwość w miarę jak go ponosi pasya: „Drudzy zaś“ — wymienia „że *scientia verae Theologiae destituti* trochę tylko w szkołach liznęli łaciny, a choć Teologii słuchali, tedy bez applikacyi, *nomine non re Theologi*, a teraz ni Pisma św., ni dobrych Autorów czytają Katolickich, mądrych, approbowanych, ale czytają owych, co *levitates, scurrilitates* traktują lub jaką Herezyą a subtelnie zarażone czytają: stąd są *vaniloqui, iactabundi*, wiele a mało co dobrego mówiący, nie bez lezyi *piarum aurium*...

[1]) „Nowe Ateny albo akademia wszelkiej scyencyi pełna... alias o Bogu, Bożków mnóstwie, Słów pięknych wyborze...“ Cz. III, wyszła we Lwowie w 1754 r. Tu zob. na s. 201, 213, 247—268.

swoje *widzimi się* albo *nie zdami się* uporczywie utrzymują, najmędrszych *sentimenta* spernując, co jest *superbire*, to jest *super omnes ire* a żadna ich Akademia nie uczyniła Doktorami".

Dla oświecenia i przekonania tych nieuków i niedowiarków zaleca Chmielowski lekturę dzieł „approbowanych", między temi „Malleus maleficiorum" i „Tribunal Sacrum" ks. Tylkowskiego „wielkiego filozofa i Teologa". „Z tych i wielu innych Autorów" — zapowiada twórca „Nowych Aten" — „którym więcej wierzę affirmującym, niż owym *sciolom* negującym, dokumenta wyprowadzę o Czarnoksięstwie, Czarach, Opętanych, Upierach, a najpierwej o dyable, tego wszystkiego Autorze, Promotorze, Fautorze".

Dokument o „upierach" poprzedza ogólne stwierdzenie faktów, że czart chętnie bierze na siebie ciało „z powietrza, z grubych waporów ziemskich" (też w „Młocie"); staje się inkubem albo sukubem „alias (jak tu zowią na Rusi) latawcem albo latawicą", innym razem znowu „biorą ciała trupów ludzkich albo ścierw bydlęcy, i one ruszają *motu locali, non vitali*".

Po tak subtelnym wywodzie ogólnym przystępuje Chmielowski w osobnym ustępie („O upierach" s. 247—268) do szczegółowego rozpatrzenia kwestyi nadużywania zwłok zmarłych dla sztuczek szatańskich, co zwłaszcza na Rusi się zdarza („pełno w Ruskich krajach tej opinii, historyi, awantur, z okazyi upierów"). Zastrzega się zrazu, że nie pisze o tem „jakby to był artykuł wiary i rzecz nieomylna", bo w takim razie „mógłby być *unus contra omnes*". Jednak, pozwoliwszy sobie na tak liberalną uwagę, Chmielowski cofa się czemprędzej na dawne stanowisko „Młota na czarownice" i „Zburzenia ateizmu". „*Unus contra omnes*" — jak korzystnie zaświadczył o ogólnym postępie — dowodzi, że „w tym niemasz żadnej implikacyi, inkowenienсyi, *absurdum*, niepodobieństwa, owszem, coś podobnego". Upiorem staje się trup człowieka, który jako dziecko jeszcze nieochrzczone, oddany został w moc szatana przez akuszerkę-czarownicę. „Upier albo upierzyca, tak zwani od pierza, że się tak rychło uwijają jakby pierze i skrzydła mieli" — powtarza Chmielowski etymologię Gengella — grasują zwłaszcza podczas moru, szerząc zarazę, zaś poznać je można po tem, że niektóre zwłoki są krwiste, jakoby żywe: oto właśnie materyał na „upierów". „Wstępuje czart w bestye, wieprza, drzewo a czemu niema wstąpić w trupa?" — pyta autor „Nowych Aten", wnioskując nader trafnie. — „Niektórzy *Scioli* albo Mędr-

kowie“ — oburza się — „co to swego zdania trzymają się jak rzepiak kożucha albo cudzym rozumem niedoskonałym są zwiedzeni, powiadają, że w cudzych krajach... niemasz czarów i upierów... A dajmy na to, że czarów i upierów niemasz w cudzych krajach, nie idzie konsekwencya, że i w Polszcze, osobliwie na Rusi, niemasz ich: bo *non omnis fert omnia tellus*“.

A po tej osobliwej obronie narodowej własności, wzywa Chmielowski świadków na prawdę swojego zdania: „Staną za mną Upierów broniącym X. Jerzy Gengell S. J. mądry i świętobliwy *Pater*, mój w Szkołach dobrodziej, ... w książce *Eversio Atheismi*; drugi X. Gabryel Rzączyński o nich mówią: i zowią upierów *cadavera incantata*, to jest trupy zczarowane, dowodzą historyami, relacyami od godnych ludzi czynionemi, że *dantur* upiery, wolno ich oboch czytać, kto dubituje o moim zdaniu“.

Taką była obrona „upierów“ w Polsce w połowie wieku „oświecenia“. I nie był Chmielowski, wbrew temu co sam o tem mówi, jedynym i ostatnim obrońcą zabobonu. Wykłada z dobrą wiarą „o czarach i czarownicach“ Stanisław z Łązów Duńczewski „Akademij Zamojskiej doktor i matematyki Professor“, w peryodycznie wydawanym przez siebie »Kalendarzu polskim i ruskim“, który docierał zapewne do warstw najszerszych. „W żadnej Nacyi“ — ubolewa — „tak wiele Czarów, Czarowników i Czarownic niemasz, jak u nas w Polszcze, osobliwie w górach i na Rusi, także w Litwie, Ukrainie i około Wołoszczyzny“. Szczególny to dopust Boży: „przy tak wielkiej świętobliwości Staro-Polskiej czart przeklęty rozrzucił tę zarazę duszom, jako pomiędzy rozsianą pszenicę Gospodarza Ewangelicznego zły człowiek kąkol nocny“, powołuje się na powagę „Młota“ i Tylkowskiego „Trybunału“, zaleca 31 „remedyj przeciwko czarom“.

Podobnie rozpisuje się o „straszydłach“ „Kuryer Wileński“ w 1762 roku, a nawet w „wykładzie katechizmu“ ks. Giłowskiego, którego nie udało nam się odszukać, osobny ustęp ma być poświęcony „latawcom“ [1]).

* * *

Bezwzględna jednak większość inteligencyi ulega prądowi „oświecenia“. Reakcya, trzeba zaznaczyć, zaczyna się w światlej-

[1]) Mówi o tem Berwiński, op. c. I s. 10.

szej części polskiego duchowieństwa już od połowy XVIII wieku. Zaprzeczył istnieniu upiorów Śliwicki, generalny wizytator polskich misyonarzy w liście, pisanym do ks. Calmet'a w 1745 roku. Wszystko, co przypisuje się tym „straszydłom", jest niedorzecznością, wypływem imaginacyi i zabobonnego strachu [1]). Wystąpił do walki z „upierem" ks. Franciszek Bohomolec w swoim „Monitorze", zachęcony przykładem „Spectatora" [2]). Do sprawy tej powraca najstarszy polski publicysta kilkakrotnie. Naprzód ogólnie, w 1765 roku (Nr. XIII), potępia ze stanowiska wychowawczego sposób zabawiania dzieci bajkami o strachach „Pozór bawienia" — wywodzi Bohomolec — „przyczyną jest zwyczajną powiedania bajek dzieciom; te jak gdyby nie były powabne, kiedy nie straszne, przerażają wskroś serca bojaźnią i zamiast moralnego pożytku lub korzystnej zabawy, zostawują wieczne ślady niespokojności i zastraszania". Straszy się dzieci „wilkiem, drabem, czarownicą i upiorem", przydając „strachy i apparycye". „Umysł młody, snadny do pojęcia, trwały do pamiętania, tak głęboko w siebie takowe straszliwe postaci wpaja, iż rzadki taki, któryby mamek i piastunek baśni w najdojrzalszym wieku nie pamiętał, rzadszy, któryby w zdarzających się okolicznościach nie doznał wrażonego jakiegokolwiek postrachu".

„Nauczyło doświadczenie — pociesza się „Monitor" — „iż z oświeconym wiekiem strachy nikną; już domy nasze duchów mieszkalnych mało mają; już się po rozwalinach złe nie tłucze, czarownice nie zatrudniają sądów, o upierach ledwo gdzie słychać, chyba na Rusi". Jednakże „nie jest tak wykorzeniona ta zaraza, żeby lekarstwa nie miała potrzebować: a choć Bóg może czynić cuda, wierzyć w upiory" — konkluduje Bohomolec — „nie jest ani dobrego filozofa, ani doskonałego chrześcijanina konsekwencya".

Do tej samej sprawy wraca „Monitor" w sześć lat później (1771, Nr. 22) w formie listu do redaktora, pióra — być może — brata Franciszka, księdza Jana Bohomolca, najbardziej zasłużonego w walce z upiorem. Tym razem chodzi już wyłącznie o ten przesąd, który wystąpił szczególnie jaskrawo skutkiem grasującej na

[1]) Na opinię Śliwickiego powołuje się ks. Jan Bohomolec w dziele p. t. „Dyabeł w swojej postaci..." Warszawa, Cz. II 1777 s. 72.

[2]) Thürnau C., „Die Geister in der englischen Literatur des 18 Jahrh. Ein Beitrag zur Geschichte der Romantik" Palaestra LV, Berlin 1906. Bajki o strachach zwalcza Addison ze stanowiska pedagogii w 12 Nr. „Spectatora".

Podolu zarazy. „Śmiechu godne“ — oburza się korespondent — „ale oraz arcyszkodliwe jest owe to powszechne prawie nietylko ludu pospolitego, ale też znaczniejszych wielu osób o Upirach zdanie, jakoby to byli jacyś ludzie, którzy po śmierci zmartwychwstają, z grobów wychodzą, po nocy włóczą się, straszą, zabijają i innych wiele wyrabiają złości, dość dobrze przytem rozmaite udając komedye... tych ma być najwięcej wtenczas, kiedy powietrze panuje“. I oto „podczas teraźniejszej morowej zarazy, która na Wołyniu, Podolu i Pokuciu po części grassowała, coby do reszty Upiorowie wyginąć mieli, to ich owszem niezmierna liczba dawnych ożyło a nowych narodziło się“. Ludzie chwycili się guseł, w czem — stwierdza autor listu z ubolewaniem — dopomagało im „duchowieństwo mniej oświecone“. Odbywano procesye, niekiedy w nocy (z czwartku na piątek), zaszły rozruchy: trzem osobom głowy ucięto, trzy spalono, zwłoki z grobów wyciągano, głowy im ucinano, „w piersi koła osikowe a za pazury trzaski wbijano, na popiół palono“.

W dwa lata później (1773, Nr. 23) ten sam zapewne Nieupiorowiarski — tak podpisał się na liście — raz jeszcze poruszył tę sprawę w „Monitorze“. Porzucając ton gniewu i oburzenia spróbował ironii i wystąpił pod maską Staruszkiewicza z rzekomą obroną przesądu również w formie listu do „Monitora“ [1]). „Bardzo wielka liczba teraźniejszych Polaków“ — pisał Staruszkiewicz — „nietylko heretyków, ale też katolików, nietylko świeckich, ale też duchownych, trzymają, że Upiorów niema, że bytność ich między babskie bajki i straszydła dziecinne poczytana być powinna... Co za głupia nowość, co za błąd i ślepota! Od niepamiętnych wieków prawie artykuł wiary jest u nas w Polszcze o Upiorach“.

Tymczasem — stwierdza Staruszkiewicz jako naoczny świadek — zdarzył się właśnie taki wypadek u niego na wsi: „to sam widziałem i w mojej wsi kilku ludzi stracić kazałem“.

Tak samo gniewa się zwolennik *„temporis acti“* na inne podobne objawy postępu: na tępienie astrologii, „bezwstydne i przeciw rozumowi“ twierdzenie, że ziemia się kręci a słońce stoi, wątpliwości co do znaczenia snów itp., do czego dodaje inne również rekryminacye: że „szlachcicowi chłopa, nawet Panu własnego pod-

[1]) Artykuł ten wspomniał krótko Smoleński (op. c. s. 82), przypisując jego autorstwo, nie wiem na jakiej podstawie, ks. Aleks. Żórawskiemu.

danego zabić nie jest wolno"; ci sami na „liberum veto" nastają, oraz staropolskiej maksymy, że Polska nierządem stoi, uznać nie chcą. Tak więc w słusznem widzeniu rzeczy rzekomy obrońca stanu szlacheckiego wciela walkę z przesądami do ogólnego programu reformy.

* * *

Dziełem życia wspomnianego Jana Bohomolca, Jezuity, brata Franciszka, młodszego odeń o cztery lata, „nauk wyzwolonych doktora i teologii profesora", jest walka z przesądem. Pod tym względem godzien stanąć Jan Bohomolec w jednym rzędzie z ks. Piotrem Świtkowskim. W działalności swojej mniej aniżeli redaktor „Magazynu warszawskiego" wszechstronny, skupił zato całą wielką energię i niepospolitą wiedzę w tym jednym kierunku, ażeby wytępić odwieczne chwasty zabobonu, troskliwie rozsiewane przez poprzedników, członków tego samego zakonu.

I w znacznej części dopiął swojego celu: „Dyabeł w swojej postaci" jest ogromnym, wyczerpującym zbiorem rozważań i dokumentów, który ostatecznie obalił wiarę w „maleficium". Część pierwsza tego dzieła wyszła drukiem w Warszawie w 1772 r. pod nagłówkiem: „Diabeł w swoiej postaci z okazyi pytania jeśli są upiory ukazany" [1]). Jest tu, jak już sama chronologia wskazuje, widoczny związek pomiędzy akcyą „Monitora" a polemiczną publikacyą Jana Bohomolca. Zamierzył autor dać „odpowiedź na pytanie, jeśli są upiory"; do rozstrzygnięcia tego zagadnienia zmierza autor drogą jak najdłuższą, gromadząc bardzo obfity materyał dowodowy z różnych dziedzin. Chodziło tu wszakżeż o naruszenie i obalenie wielu powag, a zarazem o przekonanie czytającego ogółu, że wiara w czary „nie jest ani dobrego filozofa, ani doskonałego chrześcijanina konsekwencyą".

Ustala naprzód autor definicyę „upiora", w której pomija etymologię Gengella, wyliczając zato szereg czynności ducha: „upiory są to, według powszechnego mniemania, ciała umarłych, niejakim,

[1]) Drugie wydanie I części „Dyabła" wyszło w Warszawie w 1775 roku; część II tamże w dwa lata później p. t. „Diabeł w swojej postaci albo o upiorach, gusłach, wróżkach, losach, czarach z przydatkiem o ukazywaniu się duchów i odpowiedzią na zarzuty przeciwko I cz. czynione". Całe dzieło, jako ważne źródło folkloru, cytuje Kolberg, podając „rejestr materyi" (Lud. VII, 3 w przypisach).

iż tak rzekę, sposobem ożywione. Te, nie czekając powszechnego zmartwychwstania, powstają z trun przed czasem, z grobów wychodzą, na domy nachodzą, ludzi, których mogą, duszą, których nie mogą pokonać pasowaniem się z nimi mordują, krew wysysają, na ołtarze łażą, one krwawią, świece łamią i inne sprosności i morderstwa czynią". Wszystko to dziać się ma za sprawą złego ducha. Toteż w sprawcę tego godzi część pierwsza dzieła Bohomolca, rozważając pytanie: „Jeśli Szatan może władać istotami materyalnemi?" Temu sprzeciwia się Bohomolec ze stanowiska teologii, mając tem trudniejsze zadanie, że z drugiej strony z tego samego stanowiska broni cudów przed Spinozą oraz polemizuje z racyonalizmem Leibnitza i Wolffa.

Pomimo to w pewnych kołach polskiego duchowieństwa, które już „Monitor" był oznaczył jako „mniej oświecone", dzieło ks. Jana Bohomolca nie doczekało się uznania, ale przeciwnie, wywołało protest, a nawet oskarżenie autora o bezbożność. Oskarżenie to wyszło z głównego ogniska polskiego „maleficii", z ziem ruskich, zaś podnieśli je Dominikanie tej prowincyi, ogłaszając pismo „Diabeł przeciw diabłu" [1]). Tym sferom odpowiedział Bohomolec traktatem łacińskim p. t. „Responsio ad censuram libri de natura et potestate daemonis" (Varsaviae 1775, 8-o s. 233), a niezrażony krytyką, ogłosił w tym samym roku powtórnie część pierwszą dzieła, uzupełniając ją we dwa lata później częścią drugą. Nadto w tymże roku (1777) wydał drukiem „Przydatek do xiążki diabeł w swojej postaci" (Warszawa). Dochodząc przyczyn różnych wypadków, stwierdził ostatecznie, że „wszystko to, co upiorowie mniemani czynią [2]), skutkiem być może albo mózgu naruszonego albo złości ludzkiej albo łacnowierności albo nakoniec przypadku jakiego".

O wpływie, jaki wywarły książki Jana Bohomolca na umysłowość polską w dobie Stanisławowskiej, świadczy przedruk fragmentu II części „Dyabła", wydany bezimiennie w Warszawie w 1789 roku p. t. „Upiór ukraiński". Przedruk ten poprzedzono

[1]) W bibliografii nie napotkaliśmy tego druku. Wiadomość o nim podaje Kolberg (Lud, VII, 3, s. 337).

[2]) Prócz wymienionych w I części „Dyabła w swojej postaci" psot upiora, wylicza Bohomolec w II części jeszcze następujące jego atrybucye: „Najeżdża (kobiety) w postaci ducha nieprzyjaznego; nie przebacza i nam: podróżnych na błota zaprowadza, koły zdejmuje, płaszcze zrywa, kaleczy, zabija i co większa, miasta całe oblężeniem ściska" (s. 10).

wstępem w formie powieściowej: towarzysz pancerny opowiada o walce, którą stoczył z upiorami, nie u wszystkich jednak znajduje wiarę. „Pozwól przytoczyć dowody sławnego Autora wieku naszego“ — odpowiada przeciwnik upiora, poczem przytacza dosłownie znaczną część traktatu Bohomolca (z części II do strony 184).

Jakoż istotnie pod działaniem myśli „oświecenia“ wiara w upiory demokratyzuje się, powraca między lud albo też warstwy, niewiele wyższe od ludu stopniem oświaty, żyje jeszcze po wiejskich parafiach, zwłaszcza na wschodnich krosach popierana przez księży dawnego typu i konserwatywną część duchowieństwa zakonnego. Z tych to kół jeszcze na samym schyłku wieku „oświecenia“, w 1792 roku, ogłasza się drukiem w Supraślu u Bazylianów „Prawo kanoniczne... staraniem i pracą X. Timoteusza Szczurowskiego... w świętej Theologii i w Prawie kanonicznym doktora, Proto-Notariusza S. Stolicy Apostolskiej, Superiora Missyi Apostolskiej w Białej...“ Od czasów „Młota na czarownice“ nic się dla autora tej książki w Polsce nie zmieniło. „Malleus maleficarum“, cytowany co chwila, włada bezspornie w „świętej teologii i prawie kanonicznym“: snują się astrologowie, guślarze i zamawiacze, szaleją nawiedzeni i opętani, zimni i zczarowani, broją podłożniki (succubus) i nalegacze (incubus), od których tylko „wolni bywają Xiążęta, Biskupi, Inkwizytorowie i Kapłani“ (s. 356); wszystko jak za dawnych czasów, kiedy Polska stała pod znakiem „postępków prawa czartowskiego“.

* * *

Polemikę teologów i publicystów na temat „maleficium“, a w szczególności walkę z „upiorem“, który to termin obejmuje u Jana Bohomolca bardzo szeroki zakres ludowych wyobrażeń, popiera w epoce Stanisławowskiej t. zw. piękna literatura, w znacznej swojej części w tym czasie tendencyjna i na usługach racyonalizmu stojąca. Wyprzedza innych Elżbieta Drużbacka, zwalczając energicznie wiarę w upiory w rymowanej „Sprzeczce z różnymi zakonnikami o Upiorach, którym Autorka tych wierszów wiary nie daje“ — oburzając się, że:

Ledwo nie codzień przechodzące Mnichy
O niczem więcej nadto nie gadają.

Jak się umarli z grobów przez wytrychy
Szatańskie, mocą na swiat dobywają,
Jak z nimi wojnę toczą, jak ich biją,
Jak się przed nimi w groby wchodząc kryją [1]).

Bogobojna autorka „Maryi Egipcyanki“ wierzy oczywiście w cudowne nawiedzenia męczenników; lecz te zdarzały się za sprawą Boga, nie dyabła.

„Sakramentami będąc uzbrojeni
Za co być mamy od dyabła włóczeni?

— pyta, wytaczając całą sprawę przed księcia biskupa krakowskiego, Andrzeja Załuskiego, od którego spodziewa się praktycznej interwencyi:

A kiedyś pracy usilnej nie szczędził
Wygnać z miejsc świętych dyabły, co nam szkodzą:
Uczyń to, żebyś upiorów wypędził,
Co ludzi dławią a po nocy chodzą.

Późniejsi pisarze prowadzili dalej tę agitacyę, posługując się najchętniej formą sceniczną. W 1772 roku ogłoszono drukiem we Lwowie utwór dyalogowany p. t. „Upiory, dramma z przysłowia: nigdy nie można wszystkiego się ustrzedz i przewidzieć“ — utwór, który na przykładach z życia potocznego dowodził niedorzeczności wiary w straszydła [2]). W 1775 roku wydrukował w Warszawie redaktor „Monitora“ „Czary, komedyę we 3 aktach“, grywaną wedle Bogusławskiego na scenie warszawskiej, a nadto przedstawioną w 1779 roku przez uczniów szkoły łomżyńskiej [3]): — utwór zatem napisany widocznie w zamiarze edukacyjnym. Drągajło, bohater komedyi, jest bratem syamskim znanego nam korespondenta „Monitora“, Staruszkiewicza: „bywając w kompaniach mówi różne historyjki o czarach, o upiorach, o strachach nocnych i tym podobnych bałamuctwach“. Opowiada o upadku wiary w stolicy, skąd właśnie powrócił. „Mówić tam o upiorach, o czarach, to się śmieją“ (s. 47). U siebie na wsi trzyma się dawnych obyczajów: oto niedawno kazał utopić babę za konszachty z szatanem.

W podobnym duchu wychowują się dzieci podczaszego, które znają na pamięć wszystkie historye o upiorach i o Twardowskim.

[1]) „Zebranie rytmów przez wierszopisów żyjących lub naszego wieku zeszłych pisarzy“ T. I Warszawa 1752 s. 476.

[2]) Smoleński, op. c. s. 85.

[3]) Zob. Bogusławski „Dzieła dramatyczne“ IV s. 379 i Smoleński, op. c. s. 86.

Do tej samej rodziny Staruszkiewiczów i Drągajłów należy „zabobonnik“ Anzelm w znanej komedyi Zabłockiego (Warszawa 1781). Co zaś autor wyśmiewa w tej groteskowej figurze, na to samo uderza z oburzeniem we wstępnej odzie „do X. Ad. Czartoryskiego“, wyliczając literaturę przedmiotu:

Wstyd wspomnieć płody owych czasów opłakanych.
Bujne arcy-bystrego iskry geniusza.
Wojsko affektów nowo zarekrutowanych.
Sejm dyabłów, Banialukę, czyściec Patrycyusza
. . . . . .
Człek siebie nie znał, wziął sie do metafizyki.
Potworzył cuda, strachy, gusła, dział na prognostyki.

Pod wspólnym naporem ciosów, wymierzanych ręką ludzi rozumnych, energicznych i utalentowanych, ustępował z pola polskiej myśli przesąd, spuścizna ciemnoty saskiej. Nie brakowało wprawdzie w codziennem życiu częstego typu, który wyśmiewa dowcipnie bajka Krasickiego („Filozof“):

Zaufany filozof w zdaniach przedsięwziętych
Nie wierzył w Pana Boga, śmiał się z wszystkich świętych:
Przyszła słabość, aż mędrzec, co firmament mierzył,
Nie tylko w Pana Boga — i w upiory wierzył.

W twórczych jednak dziedzinach życia społecznego, w kościele i szkole, poczyniła „edukcya światła“ znaczne postępy, a jeden z jej promotorów, ks. Piotr Świtkowski, mógł stwierdzić z zadowoleniem w 1783 roku: „Głupie powieści o upiorach dzięki oświeceniu ustały“ [1]).

III.

Podczas gdy motyw duchów znajduje się w Polsce w ostrym stanie sporu kulturalnego, przestaje on być na Zachodzie już oddawna przedmiotem waśni. W Anglii, kolebce racyonalizmu, oraz w Niemczech, ojczyznie Leibnitza i Kanta, kierunek „oświecenia“ miał czas załatwić się z kwestyą zabobonu, jako taką. Toteż już w pierwszej połowie XVIII wieku, na tle poczynającego się zwrotu do twórczości ludowej, przybiera omawiana sprawa zupełnie odmienny charakter, staje się z dogmatyczno-obyczajowej historyczno-artystyczną.

[1]) Zob. „Pamiętnik polityczny i historyczny“ 1783. II. s. 74.

W Polsce XVIII go wieku jeszcze na to zawcześnie, a wobec tego zjawienie się motywu ducha u nas w mowie wiązanej już w tej epoce, jest wynikiem zupełnie szczególnej filiacyi literackiej, nigdzie bodaj niespotykanej a tłumaczącej się gwałtownością tempa, jakie przybiera renesans literacki w epoce Stanisława Augusta. Jeszcze trwa spór teologiczny o upiora, zupełnie gruba i nieokrzesana postać tego wyobrażenia daleką jest od wszelkiego uroku poezyi i racyonaliści tej doby wcale nie potrzebują przekonywać poetów, że „duchy karczemnym tworem gawiedzi". Oryginalne zbiory pieśni ludowych Ramsay'a i Percy'ego oraz ich angielskich naśladowców, wnoszących do literatury powszechnej motyw ducha w „romantycznej" formie praktyczna próba Bürgera w Niemczech, dopiero po wielu latach tak głośna w Polsce, i teoretyczna akcya Herdera, który zachęcony przykładem Percy'ego, jak sam wyznaje, rozpoczyna już w ósmym dziesiątku XVIII wieku zbierać „Głosy ludów" i z „Reliques" przekłada „Sweet William's Ghost" [1]), - cały ten ruch nie znajduje w Polsce jeszcze odgłosu. Nie są nam obce potrzeby ludu, jak świadczą obrady Wielkiego Sejmu i ruch Kościuszkowski; chcielibyśmy poprawić jego byt materyalny a przez powszechną „edukcyę światła" przysporzyć krajowi świadomych obywateli. Temu raczej na przeszkodzie stały wyobrażenia ludowe, wiara w „gusła" i zabobony, cały ten skarb folklorystyczny, którego znaczenia i wartości dla poezyi jeszcze nie umieją dostrzedz i docenić, jak znowu później o wiele go w różnych kierunkach przecenią.

Toteż romantyczna wizya ducha, która po raz pierwszy zjawia się jako wątek artystyczny w poezyi polskiej, pod koniec wieku „oświecenia", nie wyszła naturalnym sposobem z rodzimej głębi ludowych wyobrażeń, ale przybyła do nas z Zachodu jako gotowy twór obcy wraz z pierwszą recepcyą ossyanizmu. Ten fabrykat angielski, przepuszczony, jak wiadomo, przez granice cłowe francuskiego „gustu", przyswoili mowie polskiej w ostatnim dziesiątku XVIII wieku Krasicki, Tymieniecki i Kniaźnin. Staraliśmy się na innem miejscu podać zasadnicze rysy tej nowej mitologii,

[1]) Zob. J. G. von Herders Sämmtliche Werke, Tübingen 1805—8, tom VIII s. 126. Pierwotna redakcya „Ducha Wilhelma" znajduje się u Ramsay'a („Tea-table miscellany" 1724). Por. Percy's Reliques of ancient english poetry" wyd. dr. Arnold Schröer. Berlin 1893, tom II, s. 643.

którą do ogólnego skarbca poezyi europejskiej wniosło dzieło Macphersona [1]). Nasuwające się pod tym względem analogie z Eddą skandynawską, z którą zapoznawało francuskie dzieło Pawła Henryka Malleta, przyczyniły się zapewne w znacznym stopniu do przyjęcia „machiny cudownej" Ossyana w poczet dozwolonych środków artystycznych we Francyi. Prawie od połowy stulecia czytano tutaj „Wstęp do historyi Danii, w którym się rozważa religię, prawa, obyczaje i zwyczaje starożytnych Duńczyków" (Kopenhaga 1755; w rok później ogłasza ten sam uczony „professor literatury francuskiej w akademii upsalskiej i lyońskiej" „Pomniki mitologii i poezyi Celtów" (ibidem 1756). Odyn i Frygga, tak różni od Jowsza i Hery, zwracają na siebie uwagę, ponura Walhalla przeciwstawia się uśmiechniętemu Olimpowi. Mitologia Ossyana, która stanowi tak ważną część składową w dziele Macphersona, już mogła łatwiej znaleźć drogę do wyobraźni, która oswoiła się z Eddą.

Przypuszczać można, że dzieło Malleta, głośne we Francyi, znanem było i w Polsce, więc zapewne mitologia Ossyana i tu nie była czemś zupełnie nowem i nieoczekiwanem [2]). Analogie jednak, jakie tutaj mogły się były nasuwać, dotyczą jedynie ogólnego kolorytu, który jaskrawo ponurym tonem łączy obie te germańskie teogonie. Ma to niewątpliwie znaczenie zasadnicze, gdy chodzi o ułatwienie recepcyi jednego zjawiska przez drugie, wcześniej poznane. Poza te ogólne granice stosunek dzieła Macphersona do pracy Malleta nie wychodzi. Balladowy świat duchów, który stanowi podstawę mitologii Ossyana, nie jest uwzględniony w dziele Malleta.

W najstarszych wersyach polskich Ossyana ten tak ważny dla romantyzmu motyw napotyka się w tak licznych waryantach, że nie możemy ich wszystkich przytaczać. W stylistyce tworzy on

[1]) Zob. Szyjkowski „Ossyan w Polsce". Kraków, Akad. Um. 1912. s. 31 sq.

[2]) Pierwszy polski wyciąg z Eddy dał na podstawie dzieła Malleta Joachim Lelewel jeszcze jako uczeń uniwersytetu w 1807 roku p. t. „Edda czyli księga religii dawnych Skandynawii mieszkańców" (Wilno). We wstępie zwraca Lelewel uwagę na ogólno-europejskie znaczenie publikacyi Malleta. Po upływie 20 lat nauczyciel Mickiewicza zajął się powtórnie Eddą, ogłaszając streszczenie jej, znacznie powiększone (Wilno 1828). Tu obok Malleta uwzględnił nowsze wydawnictwa łacińskie i niemieckie, tłumacząc teksty sam dosłownie prozą lub też przytaczając wierszowane przekłady Kazimierza Brodzińskiego. Na końcu dzieła dał Lelewel obszerne omówienie literatury przedmiotu, zamykając całość rozdziałem p. t. „Zastosowanie mitologii skandynawskiej do poezyi i sztuk obrazowych".

ulubioną podstawę przenośni i porównań; równie często działa samoistnie, jako rzeczowa cząstka treści. Niema bodaj ważniejszej akcyi, w której by nie brały udziału blade cienie duchów, „obłokami niesione". Nawiedzają one Fingalowych rycerzy we śnie lub na jawie, z radą lub złowróżbną wieścią, przypatrują się walce i błądzą, pędzone wiatrem, ponad pobojowiskiem. O ile nie „żygotają" — jak tłómaczy Kniaźnin — „w szerokiej nad Leną cichości", krążą „pomiędzy mogiły, jako wiatr lekki, co świszcze przez skały", wydając ciche westchnienie lub, naprzemian, „okropne jęki". Są najwalniejszym środkiem do osiągnięcia tego wrażenia, którego nie zna poezya klasyczna, a które później określono jako „nastrój". Szczytem tego „nastroju" jest „Noc Bardów", przełożona przez Krasickiego, choć drukiem wydana dopiero staraniem Dmochowskiego.

Charakterystyka widm, które występują czynnie w trzech najdawniejszych w Polsce wersyach „pieśni Ossyana", jest naogół dość jednolita; zawiera przytem niejeden rys wspólny lub zbliżony do balladowej kreacyi „upiora". W tłumaczonym przez Kniaźnina „Oskarze" („The war of Inis-Thona") bohaterka „pod dębem siedzi gorejącym", oczekując z tęsknotą przybycia Alda:

Tu się ukazał cień Alda na skale
Podobien bladej księżyca jasności,
Gdy się przedziera pomiędzy dwie chmury
Fala zaś w północ na płaszczyzny pada.
Pozna nieszczęsna, że Aldo nie żyje.

Pełniej występuje wizya ducha zmarłego Trenmora w wersyi „Bitwy pod Caros" tego samego pióra (Kniaźnina):

Księżyc z za góry na pół wychylony
Światło wysączał ciemno-czerwonawe.
Słychać mamrzące między sobą widma
. . . . . .
Przybędzie Trenmor na głos mego syna.
Obłok, podobny pysznemu gońcowi,
Niósł jego ciało powietrzne, mgła Lanu
Morowa, lekką składała mu szatę.
Miecz jego, jakby ogieniec wpół zgasły,
Oblicze ciemne i bez rysów postać.
Potrzykroć westchnął nad moim Oskarem,
Potrzykroć wiatry nad górą jęknęły.
Mówił coś. Ale nie pełne wyrazy,
Słowa za mgłą na pół przecinane.

Ale najpełniej i najbardziej „upiornie" wypadła wizya w drugiej pieśni „Fingala". tłumaczona i przez Krasickiego i przez Kniaźnina. Obie redakcye różnią się dość znacznie Krasickiego jest bodaj wierniejsza. W niej Konnal w ten sposób opisuje wizyę ducha poległego Krugala. który nawiedził go we śnie:

Twarz jego jako księżyc mgłą zakryty
Wtenczas gdy bladą jasnością przyświeca,
Ozdobne niegdyś siność szpeci lica,
Oczy jak światło, kiedy dogorywa,
Piersi zawrzała krwią rana okrywa
. . . . . .
Stanął duch: z oczów łzy mu się puściły,
Dotknął Konnala ręką zamartwiałą,
Zimno natychmiast wskróś go przejmowało,
Ozwał się, ale jak szelest wietrzyka,
Gdy się po łozach nieznacznie pomyka,
Taki głos jego.

Przedewszystkiem jednak chodzi nam o zasadniczy dla romantyzmu erotyczny motyw ducha, którego prototypem ludowym jest szkocka ballada „William's Ghost". klasyczną zaś formą w literaturze pięknej opracowanie Bürgera. Taki motyw nie należy do częstych w „pieśniach Ossyana", jednak występuje tu i ówdzie i przenosi się do najstarszych polskich opracowań, jak świadczy cytowany powyżej ustęp z wersyi Kniaźnina („Oskar). Również napotykamy tenże motyw, jakkolwiek ubocznie, w czwartej pieśni „Fingala", tłumaczonej przez Krasickiego. Oto syn Fingala, idąc na pole walki, zwraca się z taką prośbą do ojca:

Ustąp synowi chwały pożądanej,
A jeśli zginie, powiedz ukochanej,
Powiedz Toskara córce, która jęczy
Tam kędy strumyk kręto płynąc brzęczy,
Jęczy nieboga, powiedz, że jej miły
Na jej płakanie i z ciemnej mogiły
Wydostanie się, a duch w letkim locie
Będzie ją wzmagał i cieszył w kłopocie.

Wśród licznych wizyi w „Temorze", którą przerabia Kniaźnin, znajdzie się również przykład na „upiorzycę", która odwiedza kochanka (8 pieśń). Inne waryanty tego motywu, choć ówcześnie na język polski nie przełożone, napotykał czytelnik Letourneura w dość obfitej mierze, ażeby oswoić się z nimi i wypraco-

wać zwolna odmienny, artystyczny punkt widzenia na tę sprawę, położony poza sferą kulturalnej walki z zabobonem.

Że do tego punktu prowadził prosto i skutecznie ossyanizm, na to mamy dowód w „Bardzie polskim“ ks. Adama Jerzego Czartoryskiego. Ten pierwszy polski „krzyk barda“, rozlegający się bolesną skargą na świeżych zgliszczach niepodległości, zawiera, o ile wiemy, najwcześniejszą w poezyi polskiej próbę zużytkowania tego motywu, który u Mickiewicza nabierze znaczenia programowego w „Romantyczności“ i w „Dziadach“.

Wizya ducha kochanka wypełnia wiersze 221—236 pierwotnej redakcyi „Barda polskiego“ z 1795 roku; wiersze te przeszły prawie bez zmiany do drukowanej edycyi Niemcewicza z 1840 roku, gdzie znajdują się w ustępie p. t. „Dziewica“ (zwr. 291—306). Poeta, malując rozpacz „dziewicy“ po stracie rodziców i ukochanego, opowiada w jej słowach [1]):

Nieraz pierwsze po zmierzchu chłodne wiatru wienie
Przynosi ich żałosne nademną jęczenie
I mój młodzieniec zawsze mną zajęty,
Chociaż srogą odemnie wiecznością przecięty:
Lekkim mżeniem powieki byle się zlepiły,
Wnet mię odwiedza i wszędy znachodzi;
Całą mą istność ogarnia Cień miły,
Tęskność moję niby słodzi.
Lecz czasem ran tysiącem ranią go morderce:
Każdą ja czuję, każda moje krwawi serce;
O pomoc do mnie zdaje mi się woła:
Lecę... wstrzymują... dobiegam... upada.
Gdy dla Ojczyzny nic więcej nie zdoła,
Gdy dla niej siły ostatnie postrada,
Wtedy już dla mnie poświęci westchnienie,
Mnie odda serca ostatnie zadrgnienie.

Zauważmy, że opiera się ta wizya na typowo ossyanicznych właściwościach: upiór pomyślany jest jako cień o niewyraźnych zarysach, a duchy rodziców, przywiane powiewem wiatru, jęczą żałośnie ponad głową dziewicy, wzorując się ściśle na angielskim prototypie.

„Bard polski“ ks. Czartoryskiego przynosi pierwszą w poe-

[1]) Cytujemy z pierwotnego tekstu: Ad. ks. Czartoryski, Bard polski 1795 r., wyd. J. Kallenbach w „Arcydziełach polskich i obcych pisarzy“. Brody u Westa 1912.

zyi polskiej próbę użycia motywu upiora w ogólnem znaczeniu tego słowa (powrót ducha kochanka). Dokonała się ta próba na tle działania „ossyanizmu" i w ścisłym związku z „mitologią natury ludzkiej", którą zdaniem Blaira, stworzył był rzekomy bard celtycki. Jeszcze zawahał się autor „Barda" przed wprowadzeniem widzenia na jawie, choć już na jawie słyszy dziewica jęk duchów rodziców. Być może, że tradycye klasyczne oraz rodzime (Kochanowski) przyczyniły się do wyboru częściej w „pieśniach Ossyana" formy marzenia sennego, mniej rażącej oko racyonalistów XVIII-go wieku i ich spadkobierców, którzy utrzymywali, że „dziewczyna bredzi".

* * *

Pomiędzy „dziewicą" Czartoryskiego a Karusią Mickiewiczowską istnieje ćwierćwiekowa przestrzeń czasu. Nie jest to jednak przestrzeń pusta: wypełniają ją duchy pokrewne, niektóre o niewątpliwej wspólności pochodzenia. Są duchy wybitnie ossyaniczne, potomkowie w prostej linii ukochanego dziewicy w „Bardzie polskim". Przypominamy fragment poematu Tadeusza Matuszewicza „Amelia i Wolnis" z 1805 roku. Tu bohaterka, grająca rolę polskiej Minwany, już nie we śnie, ale „w swem szaleństwie ów zapał miłosny Widzi po zgonie, słyszy i rozmowy miewa". Emrod Kropińskiego — już w pierwszej redakcyi tego utworu (1810) — przybywszy na mogiłę ukochanej w noc księżycową:

Raz ją widzi w powietrzu i czystych wód ciszy,
W tchnieniu wietrzyków czuje, w szmerze listków słyszy,
To łzami obciążone wznosząc w górę oczy
Wśród przestrzeni ją wznosi, z światami ją toczy,
To czystą, jak to światło, co jej grób oświeca
Po nieśmiałym ją spuszcza promieniu księżyca.

Ta eteryczna wizya ducha kochanki wyszła również, jak widać, z ossyanicznego źródła. Jednakże autor „Emroda", który w teoryi chciał zachować pośrednie stanowisko między klasykami a romantykami, chociaż nie użył formy sennego marzenia, nie podzielił wiary swojego bohatera w rzeczywistość zjawy, uprzedzając na wstępie, że Emrod „mocą zapędu zwodniczych wyobrażeń nie dostrzega błędu".

Na tej samej ossyanicznej drodze stanął już bez żadnych zastrzeżeń Narcyz Oliżar, ogłaszając w 1819 roku „Smutek i na-

rzekania nad grobem Elwiry" („Tygodnik wileński"). Bohater jego znalazł się w zupełnie podobnej sytuacyi, jak Emrod Kropińskiego: w noc księżycową poszedł rozpaczać na grób ukochanej, a kiedy ujrzał ducha kochanki, pospieszył za nim, rozstawszy się z życiem.

Ten związek pomiędzy wizyą upiora a śmiercią bohatera, znany nietylko „pieśniom Ossyana", ale i staroangielskiej balladzie, użyty został jako motyw literacki w poezyi polskiej również przez Niemcewicza w dumie „Sen Marysi". Niemcewicz jest jednym z pierwszych w Polsce pisarzy, którzy mogli byli szczycić się bezpośrednią znajomością angielskich wydawnictw. „Sen Marysi" jednak nie odznacza się nowością pomysłu, który mieści się w całości w ramach wpływu Ossyana. Wybrzeże morskie, na którem w noc księżycową oczekuje powrotu kochanka „ona", polska Minwana, niewiadomo dlaczego przezwana Marysią — duch Stasia, który z głębin morza przynosi jej smutną wieść o własnej śmierci oraz zapowiada, że wkrótce i ona „dokończy dni swych biegu" — wreszcie nadanie tej całej osnowie znaczenia wizyi sennej w sposób co prawda mechaniczny, bo zapomocą określenia w tytule — to wszystko już było i u nas jako wynik szerokiej poczytności dzieła Macphersona. W rezultacie Amelia, Emrod, Elwira i Marysia, to w prostej linii na gruncie poezyi polskiej przed Mickiewiczem potomstwo „dziewicy" ks. Adama Czartoryskiego, która znowuż jest z pochodzenia cudzoziemką, wywodzącą ród swój od bohaterek Ossyana.

Liczba tego potomstwa zwiększa się jeszcze, jeśli zaglądniemy do ówczesnej powieści polskiej. Heroiny Lipińskiego, Mostowskiej, księżny Wirtemberskiej, Rautenstrauchowej i Kasperowskiego chętnie drapują się w pozy ossyaniczne, jak to wykazywaliśmy gdzieindziej. W szczególności zaś, o ile chodzi o motyw upiora w formie ossyanicznej, to użyła go ubocznie Rautenstrauchowa w „Emmelinie i Arnolfie", jeszcze silniej akcentując złudzenie bohatera, aniżeli czynił to Kropiński w „Emrodzie". Natomiast znaczenie zasadnicze posiadł ten motyw w „Żalach Elwiry" Adama Kasperowskiego (1821). Elwira w powieści odpowiada tutaj Elwirze w wierszu Olizara. Jednak podczas gdy wiersz jest szkicem — powieść przedstawia się jako zupełnie wykończony obraz, przyczem wymieniono role, gdyż Elwira w powieści opłakuje kochanka a nie naodwrót. Ta zmiana jest czysto mechanicznej natury; rzeczowo rozprowadził Kasperowski w prozie te same rysy, które zaznaczono

w wierszu. Elwira „mocnym żalem dotknięta“ „żyje między umarłymi“. „Luba melancholia“ zamieszkała w jej duszy na podobieństwo „joy of grief“ starego barda. Elwira „z miejsca na miejsce przenosi swój smutek“, a błądząc w księżycowe noce wpośród mogił, „szuka cieniów i do nich przemawia“. Zwłaszcza najdroższy „cień“ Albina „mocą wybujałej imaginacyi widzi zawsze przed sobą“ i smutne, pełne bolesnych pytań i okrzyków, powtarzań i przerywań, prowadzi z nim rozmowy, dopóki śmierć-zbawicielka nie wyzwoli jej od bólu życia. I jeszcze w ostatniej chwili wyczekuje, czy nie zjawi się duch ukochanego „w obłokach“, ścisłym wzorem bladych widm Ossyana. I ten zatem »upiór“ w polskim romansie mieści się w zupełności na tej najdawniejszej w Polsce ossyanicznej linii duchów, którą w poemacie swoim nawiązał ks. Adam Czartoryski.

IV.

Ossyaniczna genealogia „upiora“ w polskiej produkcyi artystycznej dokonała się na gruncie ścisle literackiej filiacyi pod wpływem działania głośnego dzieła angielskiego. Jakkolwiek droga ta posiada najstarszą u nas, o ile wiemy, tradycyę, to jednak nie jest ona jedyna. Obok niej biegną równolegle inne linie, tej samej literackiej i zachodnio-europejskiej proweniencyi. Z punktu widzenia historycznego rozwoju rzeczy wyprzedzają one również odmienne nieliterackie i rodzime źródło, które dopiero później odkrywa polski ruch ludoznawczy.

Najbliższe ossyanicznym są wpływy staroangielskich ballad, które do poezyi polskiej wprowadza Niemcewicz. Już w „Śnie Marysi“ napotykamy szczegół charakterystyczny, którego nie zna ossyaniczna maniera. Pianie koguta jako znak i wezwanie ducha do powrotu pomiędzy umarłych („Tu kogut zapiał, zniknęło widzenie“) — staje się w epoce romantycznej rysem konwencyonalnym, niemal szablonowym. Pomysł ten, w poezyi ludowej pospolity, utrwalił się w drukowanych zbiorach angielskich i stąd głównie przeszedł do artystycznej ballady europejskiej. W słynnej antologii Percy'ego zarysował się ten motyw szczególnie typowo w szkockiej balladzie „Sweet William's Ghost“. Stąd zapewne przeniósł go Niemcewicz do swojej „dumy“.

Percy'ego bowiem „Szczątki starodawnej poezyi angielskiej“ znał Niemcewicz doskonale. Duma „Dzieci w lesie“, chociaż w pier-

wszej zwrotce przenosi akcyę ponad Dniestr, jest w rzeczywistości wolnem tłómaczeniem „The Children in the Wood“ (Percy II s. 672). W historyi ballady zajmuje ten utwór znaczenie pierwszorzędne, jako starodawny typ satyrycznego śpiewu ludowego, znany w Anglii już w XIII i XIV wieku, cytowany często przez Szekspira (np. w „Opowieści zimowej“ akt IV sc. 2 i 3). W 1601 roku przybrano tę balladę w formę sceniczną („Lamentable Tragedy of a Young Child murdered in a Wood by Two Ruffians, with the Consent of his Uncle, by Robert Yarrington“). Epokę pseudoklasycznych upodobań przetrwała ta ballada szczęśliwie w ustach ludu; w 1710 roku cytuje „Dzieci w lesie“ Addison w „Spectatorze“, jako jeden z najpopularniejszych śpiewów ludowych [1]).

Percy, ogłaszając „Dzieci w lesie“ w swojej antologii, powołał się na wielką popularność tej ballady oraz zacytował artykuł „Spectatora“ i przeróbkę sceniczną. To niewątpliwie skłoniło Niemcewicza do przyswojenia tego utworu poezyi polskiej.

Jeszcze większe znaczenie dla rozwoju polskiej ballady ma „Zakonnik“ Niemcewicza, drukowany w 1817 roku („Nowe bajki i powieści“ Warszawa 1817, II s. 218). Ta „powieść“, odmienna w charakterze od „dumy“ poprzedniej, pochodzi z tego samego źródła. W zbiorze Percy'ego nosi ona tytuł „The friar of orders gray“ i jest opracowaniem również starego tematu, który został częściowo zużytkowany przez Szekspira (w „Poskromieniu złośnicy“ akt IV sc. 1 i w „Hamlecie“ akt IV sc. 5). Sentymentalizm tej ballady, — którą i Percy określa jako „powieść“ (a little tale) — podobał się powszechnie: zużytkował ją Goldsmith w głośnej powieści (p. t. „Angelina i Edwin“ zob. Vicar of Wakefield, chap. VIII), przerobił Bürger, trzymając się tekstu Percy'ego („Der Bruder Graurock und die Pilgerin“).

Niemniejsze wrażenie wywarł „Szary mnich“ na polskim poprzedniku Mickiewicza. Używając zbliżonej formy zwrotkowej, w której naśladuje balladę Percy'ego, przełożył Niemcewicz „Edwina i Anielę“ z Goldsmith'a oraz „Zakonnika“ ze zbioru Percy'ego. Ta ostatnia przeróbka angielskiego pierwowzoru jest dość wiernem tłómaczeniem, skróconem o trzy zwrotki w porównaniu z oryginałem (ten liczy 27 zwrotek). Charakterystyczne jest pomi-

[1]) Zob. Maury Bonet G., G. A. Bürger et les origines anglaises de la ballade littéraire en Allemagne, Paris 1889 s. 22 sq.

nięcie przez Niemcewicza tych wierszy, które przez usta rozpaczającej dziewczyny zaznaczają niemożliwość powrotu zmarłego kochanka:

And will he ne'er come again?
Will he ne'er come again?
Ah! no, he is dead and laid in his grave
For ever to remain.

Ciekawy i bezpośrednio nas obchodzący jest stosunek „Cienia Eweliny" do zbioru Percy'ego. Utwór ten określił Niemcewicz jako „powieść oryginalną". W samej rzeczy jest to jednak przeróbka „Ducha Małgorzaty" (Percy II s. 780). Ludowy motyw tej ballady opracował pierwszy w 1759 roku poeta szkocki, Dawid Mallet (tłumacz głośnego badacza Eddy); od niego rzecz tę przejął i wcielił do swojego zbioru Percy, informując o tem we wstępie do „Margaret's Ghost" („...is the elegant production of David Mallet..."); stąd wreszcie ciekawą koleją międzynarodowej filiacyi przedostała się ta osnowa w całości do polskiego utworu. Stopień naśladowania Niemcewicza jest w treści i formie tak bliski, że określenie „Cienia Eweliny" jako „przeróbki" nie może wydać się zbyt daleko idące. Za dowód niech posłuży przytoczenie dwóch początkowych zwrotek w obu tekstach:

Było to blisko tej szarej godziny,
Gdzie noc z porankiem się styka,
Kiedy cień blady pięknej Eweliny
Stanął przy łożu Henryka.

Twarz jej posępna jak ów dzień marcowy,
Gdy go gęsta mgła zasłoni,
Świetną odzież schodzącą od głowy
Trzymała w zeschłej już dłoni.

'Twas at the silent solemn hour,
When night and morning meet:
In glided Margaret's grimly ghost
And stood at William's feet

Her face was like an April morn,
Clad in a wintry cloud:
And clay-cold was her lily hand,
That held her sable shrowd.

Zupełnie tak samo przerobił Niemcewicz następujące zwrotki aż do śmierci Henryka na grobie Eweliny, na czem kończy się osnowa angielskiego wzoru. Na tem jednak poeta polski nie poprzestał: do ballady, którą już Percy nazwał „eleganckim utworem", dodał Niemcewicz od siebie na zakończenie trzy zwrotki o jeszcze bardziej galanteryjno-sielankowym typie. Z lewej strony kościoła, naprzeciw mogiły Eweliny, grzebią przyjaciele zwłoki Henryka. Na jednym grobie wyrasta krzew róży, na drugim „cierń ostry"; z czasem oba krzewy ponad szczytem kościoła:

Kwiaty swe liście i gałązki małe
W jednym łęku połączyły

zapewne na znak ostatecznego połączenia się dusz Henryka i Eweliny.

Jest w całym tym utworze dużo sztucznego wdzięku, w którym lubował się człowiek „czuły“ XVIII wieku. są ślady morału w guście „Myśli nocnych“ Younga (zwłaszcza w zwrotce trzeciej [1]). W refleksach tych upodobań z dawniejszych czasów gubi się prostota ludowego tonu, blednie świeżość pomysłu nawet w zestawieniu z oryginalnym, śmiało zarysowanym światem duchów Ossyana. W porównaniu z tym światem koncepcya ducha jest odmienna. Pomimo wszystko tkwią w niej ludowe elementy, ważne dla przyszłego rozwoju mitologii romantycznej Zasadnicza różnica polega na tem, że duchy Ossyana nie noszą na sobie nigdy śladów trupiego rozkładu a w szczególności kobiety i po śmierci „retained (their) beauty“.

Niemcewicz pod wpływem „pieśni Ossyana“ dał swojej opowieści tytuł „Cień Eweliny“. Jeszcze w pierwszej zwrotce zamiast „strasznego ducha“ *(grimly ghost)* oryginału dał ossyaniczny „cień blady pięknej Eweliny“. Na tej podstawie nie dało się oczywiście utrzymać w dalszym toku opowieści. W przedświtową godzinę jawi się „upiorzyca“ u łoża kochanka z zarzutem wiarołomstwa, które wpędziło ją do grobu i sprawiło, że już jest „niepiękna w tej dobie...

Szkarłatne niegdyś moje usta zbladły,
Czarne me oczy zgasły w ciemnym grobie
Jak liście z kwiatu wdzięki me opadły.

Ciało me robak toczyć nie przestanie,
Śmiertelne płótno kryje mię do koła
Zimne i długie jest umarłych spanie“.

Lecz oto „kogut głośno się odzywa“; duch musi wracać do mogiły. a za nim spieszy posłuszny wezwaniu niewierny kochanek.

Jest rzeczą zupełnie widoczną, że Ewelina Niemcewicza nie należy do tej grupy, co tego samego autora Marysia i tyle innych „ossyanicznych“ dziewic w poezyi polskiej przed Mickiewiczem. Inny jest rodowód, inne też rysy tej postaci. Należy też ona po

[1]) Por. Taż będzie postać najpiękniejszej twarzy,
Gdy ją ugodzi ciężkie śmierci ramie;
Ta będzie odzież potężnych mocarzy,
Gdy ich berło śmierć połamie.

części do odmiennej, liczniejszej i wpływowszej grupy literackich upiorów.

V.

Literacki prototyp a zarazem nigdy nie doścignięty arcywzór dla tej kategoryi upiorów ustanowił w 1773 roku Bürger w „Lenorze". Studya nad tą balladą należą do najciekawszych tematów, które nasuwa geneza romantyzmu. Zarówno dla badań literacko-porównawczych, jak i folklorystycznych, otwiera się tu wdzięczne i szerokie pole rozważań, którem żywo zajmuje się nauka zagraniczna [1]).

Problem „Lenory" posiada w pełnem tego słowa znaczeniu wartość międzynarodową.

Etnografia doprowadza go do podstaw indo-europejskich, literatura porównawcza wykazuje wspólność motywów w artystycznej balladzie romantyzmu. Bürger bowiem utworzył swój poemat pod działaniem obu tych sfer: surowy materyał znalazł w północno-niemieckiej tradycyi ludowej, podnietę zaś do jego artystycznej przeróbki zaczerpnął, czytając zbiór Percy'ego i rozprawę Herdera o pieśniach Ossyana. Wartość dzieła tkwi w tem właśnie, że element ludowy i artystyczny potrafił poeta skupić w przedziwnie harmonijną całość, jakiej już sam nigdy nie mógł powtórnie dosięgnąć, wskazując licznej rzeszy naśladowców szczyt ponętny, ale jednocześnie do zdobycia niezmiernie trudny.

Zrazu dostrzeżono i uwielbiono przedewszystkiem ludowość „Lenory", niewątpliwie pod wpływem rozwijającego się od niedawna zwrotu do ludowej twórczości. A. W. Schlegel nazwał pięknie balladę Bürgera „kosztownym pierścieniem, przez który poeta zaślubił na zawsze poezyę ludową, podobnie jak doża wenecki morze".

W miarę pogłębiania się badań etnograficznych okazało się, że „Lenora" ma nie jeden, ale tysiące prototypów w ludowej pieśni całej Europy, od których jednak dzieli ją przepaść artystycznej kultury oraz pewne wewnętrzne, indywidualne właściwości. Zaczem już w 1835 roku Wilhelm Wackernagel wydał o utworze Bürgera sąd następujący: „Ueberhaupt gibt es für die Lenore weder ein deutsches noch ein ausländisches Original: man darf nur

[1]) Por. zwłaszcza cytowane dzieło Maury'ego; tu na wstępie podano literaturę przedmiotu.

von Gedichten reden, die Bürgern eine ganz äusserliche Veranlassung, eine zufällige Anregung gewesen seien... denn die Lenore hat einen durchaus andern, einen grausenhafteren und trostloseren Sinn, als alle bisher aufgeführten Sagen und Märchen und... als jenes norddeutsche Volkslied, das zu ihr den ersten Anstoss gegeben [1])".

W każdym razie ballada angielska wypełniła wobec „Lenory" ważne zadanie impulsyi, jak to już zauważył A. W. Schlegel. Odnosi się to zwłaszcza do takich utworów, jak: „Willie et May Margaret", „The Suffolk miracle" a przedewszystkiem obie cytowane ballady ze zbioru Percy'ego (o duchu Małgorzaty i Wilhelma), z których pewne szczegóły treści przeszły, jak stwierdzono, wraz z imieniem bohatera do poematu Bürgera [2]). Zasadnicze jest tu podobieństwo typu, tak uderzające, że krytyka angielska skłonną była uważać „Lenorę" za plagiat, co oczywiście jest zupełnie nieuzasadnione [3]). To podobieństwo sprawiło, że utwór Bürgera największe powodzenie zdobył w ojczyźnie romantycznej ballady — w Anglii. W latach 1795—99 przełożono go tutaj siedmiokrotnie, a w rzędzie tłumaczy stoi rozpoczynający karyerę literacką Walter Scott (1796, William and Helen; nadto tłómaczy między innymi Spencer, którą to pracę oceniła wysoko pani de Staël) [4]). Są to przeważnie przeróbki, z których najwcześniejsza (Taylora z 1796 roku) lokalizuje treść niemieckiego utworu na angielską modłę.

W takiej to postaci dostaje się ballada niemiecka w ręce Niemcewicza, który, zapewne nieświadom jej właściwego pochodzenia, przerabia ją dwukrotnie na język polski, dodając w tytule: „z angielskiego".

Pierwsza z tych przeróbek, bardziej odległa treścią od pierwowzoru, to „Alondzo i Helena" „duma naśladowana z angielskiego" „pisana na morzu... 29 lipca 1802 roku". Że jest to na-

[1]) Zob. „Zur Erklärung und Beurtheilung von Bürgers Lenore" przedrukowano w „Kleinere Schriften" Leipzig 1873, tom II.

[2]) Zob. Schmidt Erich, Bürgers „Lenore" w Charakteristiken, tom I. Berlin 1886.

[3]) Zarzut plagiatu pojawił się w artykule „Monthly Magazine" w 1796 roku. Mówi o tem u nas Lach Szyrma w „Uwagach nad balladą Bürgera Lenora" („Pamiętnik Naukowy" 1819 II s. 275).

[4]) Zob. Maury op. c. s. 150; nadto A. Brandl „Lenore in England", ogłoszono razem z cytowaną rozprawą Schmidta.

śladownictwo utworu Bürgera, to zauważył u nas Lach Szyrma pisząc w 1819 roku: „Do Lenory ma także niejakie podobieństwo ballada Alonzo i Helena, którą znamy z wybornego naśladowania Niemcewicza". Dzisiaj możemy tę uwagę uzupełnić, wskazując właściwe źródło dumy Niemcewicza: jest nim utwór M. G. Lewis'a p. t. „Alonzo the Brave and Fair Imogen" (por. początek dumy: „Piękna Helena i Alondzo śmiały"), ogłoszony w „Monthly Mirror" w 1796 roku. Lewis, autor głośnego romansu duchów („The Monk"), oparł się na angielskiej przeróbce „Lenory" pióra Taylora, cofając czas akcyi poematu z okresu wojny siedmioletniej w odległą epokę wypraw krzyżowych. Tego trzymał się wiernie Niemcewicz. Nadto, co ważniejsze, dochował polski poeta również ściśle szereg rysów i szczegółów które wprowadził angielski autor „Mnicha" celem spotęgowania wrażenia grozy. Dzięki temu zjawia się w poezyi polskiej na tej osobliwie skomplikowanej drodze literackiego wpływu już nie „blady" ossyaniczny „cień" rycerza, ani „luby" duch Wilhelma z ballady angielskiej — ale przerażająca postać upiora w pełnym rynsztunku „romantyki grozy".

Postać olbrzymia; z wierzchołka szyszaku
Czarna przyłbica na twarz mu spadała
I zbroja czarna bez żadnego znaku,
Gdzieniegdzie tylko krew ją okrywała;
Patrząc nań, psy się wstecz z strachu cofały
I świece bladym płomykiem pałały.

Nie dziw, że zgroza przenika serce Heleny i weselnych gości na widok ohydnej „larwy".

Krzyk przeraźliwy gmach obszerny razi,
Każdy z ohydą odwraca swe oczy;
Z gęby i skroni robactwo wyłazi,
Pełza i na pół zgniłe kości toczy.

W innej postaci jawił się ów szereg mglistych cieni, urodzonych pod działaniem pieśni Ossyana w poezyi i powieści polskiej na początku XIX wieku. Równie „słodkim" (sweet) jest duch Wilhelma w staroangielskiej balladzie. Maskę śmierci przybrał on dopiero w poemacie Bürgera pod koniec tragicznej galopady:

Ha sieh'! Ha sieh'! im Augenblick,
Huhu! ein grässlich Wunder!

Des Reiters Koller, Stück für Stück
Fiel ab, wie mürber Zunder.
Zum Schädel, ohne Zopf und Schopf,
Zum nackten Schädel ward sein Kopf;
Sein Körper zum Gerippe,
Mit Stundenglas und Hippe.

Duch kochanka okazał się w rzeczywistości potworną wizyą śmierci, która na czele orszaku duchów zawodzi tragiczną „*danse macabre*“ nad umierającą z przerażenia kochanką.

Te rysy utrzymał Lewis i jeszcze szerzej rozprowadził w swojej przeróbce, przełożonej przez Niemcewicza, którego Ewelina już była „niepiękna w tej dobie“. Larwa Alondza prowadzi Helenę w ostatni, śmiertelny taniec; rozstępuje się ziemia, przepaść pochłania kochanków.

Pogasły światła, słychać tylko jęki
Piekielnych poczwar i łańcuchów szczęki.

Ten tan śmiertelny powtarza się odtąd peryodycznie w opustoszałych salach przeklętego zamku.

Helena w śnieżnym wesela ubiorze
Z trupem rycerza swojego wychodzi;
On ją wybladłą, z obłąkanym wzrokiem
Porwawszy, szybkim w koło kręci tokiem.
Widać wkoło nich larwy tańcujące,
Trzymając czaszki świeżo z trupów zdarte,
Krew ich napojem, krwi potoki wrzące
Piją, a paszcze szeroko otwarte
Wołają: „Para niech żyje szczęśliwa,
Mężny Alondzo, Helena fałszywa!“

Całe to zakończenie dorobił autor „Mnicha“ niezależnie od niemieckiego wzoru. Wogóle zmiany, które wprowadził, są zasadnicze. Nietylko przejaskrawia ton i dekoracye, wśród których działa upiór, opuszczając natomiast pierwszorzędnego znaczenia pomysł nocnej jazdy — ale zmienia nadto naczelną ideę, która powoduje powrót ducha z tamtego świata. Tę ideę nieobcą również ossyanicznym pomysłom — stanowi w „Lenorze“ odwieczna i szeroko rozpowszechniona wiara, iż rozpacz osieroconej bliskiej istoty zakłóca odpoczynek zmarłego i może spowodować zjawienie się ducha. Ta rozpacz Lenory jest tak silna, że pobudza ją do bluźnierstwa przeciwko najwyższym zrządzeniom; zaczem spotyka ją kara doczesna, podkreślona w ostatnich wierszach ballady niemieckiej.

Zupełnie odmienny jest powód zjawienia się ducha Alondza. Helena złamała wiarę, zaprzysiężoną kochankowi i upoważniła go sama w czwartej zwrotce do zjawienia się po śmierci i porwania ze sobą do grobu. Ten motyw wiarołomstwa, po raz pierwszy przez Niemcewicza za wzorem angielskim do romantycznej „dumy" wprowadzony[1]), ma dla przyszłego rozwoju polskiej ballady znaczenie ogromnie doniosłe.

* * *

„Malwiny" nie zawahał się Niemcewicz określić — podobnie jak „Jest nas siedmioro" — terminem „ballady" (z angielskiego). Ponieważ nie było nam dane przejrzeć wszystkich przekładów angielskich „Lenory", nie możemy w tym wypadku oznaczyć na pewne, który z nich był wzorem dla polskiego pisarza. Strofiką przypomina utwór polski żywo wersyę Waltera Scotta, jakkolwiek jest od niej o osiem zwrotek krótszy. Młodzieńcza próba pióra twórcy „Pani jeziora" nosi tytuł: „William and Helen. Imitated from the „Lenore" of Burger". Dokonał jej Walter Scott, nie znając niemieckiego oryginału, a tylko posługując się tłumaczeniem Taylora[2]). Wersyę swoją oparł na cztero-wierszowych zwrotkach, używając naprzemian wierszy 8- i 6-zgłoskowych oraz rymu przekładanego. Być może, że za tym przykładem poszedł Niemcewicz, który wprowadził formę zupełnie podobną o nieco dłuższym wierszu (11- i 8-zgłoskowym)[1]). Pomimo tej zgodności forma Niemcewicza jest o wiele bledsza, aniżeli wiersz Walter Scotta. Sprawiły to jej wewnętrzne, stylistyczne właściwości, a zwłaszcza zupełne pominięcie owych tak znamiennych dla „Lenory" efektów onomatopoji, które poeta angielski stara się zachować (podobnie czyni Taylor). Pisarz polski, wychowany w tradycyach szkoły francuskiej, choć tak wybi-

[1] Balladę „Alondzo i Helena" wydrukowano w wydaniu pism Niemcewicza z 1803/5 roku.

[2]) Zob. The poetical works of Sir Walter Scott. Complete in one volume. Paris 1827 s. 459.

[3]) Dla przykładu przytaczamy początkową zwrotkę przeróbki Walter Scotta i Niemcewicza:

From heavy dreams fair Helen rose	O samym świcie, przez bojaźni wieczne,
And eyed the dawning red:	Malwina ze snu się zrywa:
„Alas, my love, thou tarriest long!	„Ach! gdzież mój Henryk, czy mię kocha [jeszcze.
O art thou false or dead?"	Czyli już w grobie spoczywa?"

tną posiadał skłonność do poszukiwania nowych i świeżych tematów, nie umie, czy nie chce nowej przyswoić dla nich formy. Zwłaszcza postać „Lenory“ wprowadzała szereg niezwykle śmiałych innowacyi stylistycznych, które boleśnie raziły ucho, przywykłe do francuskiego aleksandrynu. Niemcewicz nie znajdował we współczesnej sobie poezyi ojczystej nic analogicznego, zaczem usunął lub zmniejszył te właściwości, które dochowali tłumacze angielscy. Zginęły onomatopoje, zmniejszyła się mnogość wykrzyków i charakterystycznych, refrenowych powtarzań, a skutkiem tego zbladł do niepoznania koloryt ballady niemieckiej, galop rumaka przeszedł w wolnego kłusa, całe gorączkowe tempo akcyi przybrało rozwlekły tok „śpiewu historycznego“.

Do treści wprowadził Niemcewicz pewne zmiany na początku ballady. Bohaterkę przezwał Malwiną na pamiątkę ulubionej lektury Ossyana, jak to czynili współcześni poeci polscy i autorka głośnej powieści (ks. Wirtemberska). Wilhelma zastąpił Henryk, który wyrusza na krwawą wojnę „z Poniatowskiego pułkami bitnymi“, może pod Raszyn, skoro później hufce wracają jakoby w tryumfie wśród „huku kotłów i trąb wrzawy“. To rzuca pewne światło na czas powstania „Malwiny“. Wnioskować można, że napisaną została w okresie wojen Napoleońskich, w czasie bliskim „Śpiewom historycznym“, na co i forma naprowadza.

Sam jednak pomysł zmiany w lokalizacyi czasu „Lenory“ jest własnością angielskich tłumaczy. Niejednokrotnie spotykał Bürgera zarzut, że akcya jego arcydzieła toczy się w zbyt świeżej epoce wojny siedmioletniej. Zaczem, zgodnie z postulatami romantyzmu i charakterem dzieła, cofnęli ją naśladowcy angielscy w średniowieczny okres wypraw krzyżowych.

Znaczenia tych ważnych względów nie umiał docenić autor „Malwiny“, modernizując jeszcze więcej czas akcyi ballady, co również stanowi znamienny przykład artystycznych nieporozumień w pojęciach Niemcewicza.

W porównaniu z niemieckim oryginałem ogólny tok opowiadania w „Malwinie“ nie uległ zmianie. Wstępna ekspozycya, dyalog córki z matką i epilog na cmentarzu dochowały się w przeróbce Niemcewicza dość wiernie. Wskazane powyżej zmiany formalne odbiły się najsilniej na centralnej części ballady, którą stanowią odwiedziny upiora i śmiertelna jazda w noc księżycową. Tu elementy formy związane są tak ściśle z treścią, że zatarcie ich

niszczy zupełnie wrażenie treści. Obraz pędu ognistego rumaka, który w krainę śmierci unosi rycerza-upiora i obejmującą go kurczowo „liliowymi ramionami“ dziewicę, nęcił nieraz fantazyę malarską (między innymi Ary Scheffera) i poetycką. Niezrównana plastyka a zwłaszcza wrażenie ruchu w tym obrazie stanowiło dla tłumacza problem niezmiernie trudny, który w literaturze francuskiej rozwiązany został po wielu usiłowaniach dopiero w 1835 roku (wersya Gérarda) [1]).

W Polsce jeden chyba Mickiewicz, twórca „Farysa“, mógł był sprostać temu zadaniu. Trudności, jakie się tu nasuwały, o wiele przerastały talent Niemcewicza, zbyt przytem nieśmiały, ażeby pokusić się o próbę jaskrawego podeptania wszystkich norm szkoły Boileau.

W szczegółach zachowanie się Malwiny wobec kochanka nie jest identyczne ze stosunkiem Lenory do Wilhelma. Ta ostatnia śmiało otwiera drzwi na wezwanie ukochanego, rozpoczynając z nim rozmowę na wzór ballady „Duch Wilhelma“. Później, w czasie szalonej jazdy, zwolna i konsekwentnie budzi się w ufnem sercu Lenory niepokój, strach i groza, skoro kochanek okazał się śmiercią, a ślubne łoże zimnym grobem. Tego stopniowania wcale nie przeprowadził polski autor. Malwina odrazu jest przerażona:

„Chce otwierać drzwi zamknięte
Strach ją przejmuje, pot czoło jej rosi
I mowa ustom odjęta.

Zgodnie z tem Niemcewicz, zacierając charakterystyczne właściwości stylistyczne, pominął również pierwszorzędnego znaczenia zwrotkę refrenową, ludowego pochodzenia, z której cała ballada wyrosła:

Graut Liebchen auch?... der Mond scheint hell!
Hurrah! die Todten reiten schnell!
Graut Liebchen auch vor Todten?
„Ach nein!... doch lass die Todten“.

Ta zwrotka stanowi jedno z najważniejszych ziarn ludowych w „Lenorze“. Jest wspólna całej grupie narodów północnych. Zapamiętał ją Bürger z tradycyi północno-niemieckiej i wcielił do

[1]) Zob. Baldensperger, Études d'histoire littéraire, I série: Lénore de Burger dans la littérature française. Paris 1907/10.

swojego utworu w ważnym charakterze refrenu, który od wieków stanowi zasadniczą cechę ballady [1]).

Niemcewicz, opuszczając tego rodzaju rysy, dochowane wiernie przez naśladowców angielskich, wypaczał istotę ballady jako takiej. „Malwina“ jest formalnie znowu tylko „dumą“; przyswajając jednak mowie polskiej treść „Lenory“ posiada na równi z „Alondzo i Heleną“ wybitne znaczenie historyczne.

Staraliśmy się powyżej dać pogląd na rozwój „dumy“ Niemcewicza w ramach historyi romantycznej ballady, mając na względzie przedewszystkiem te utwory, w których użyty został motyw upiora. Ustaliliśmy literackie źródła tych dum oraz stosunek ich do literatury zachodnio-europejskiej. Okazuje się, że działalność Niemcewicza posiada w tym kierunku znaczenie domosłe, wprowadza bowiem do poezyi polskiej, choć w przestarzałej formie, bardzo ważne dla romantyzmu wątki treściowe różnego pochodzenia. „Sen Marysi“ stoi jeszcze na linii ossyanicznej, którą nawiązuje u schyłku wieku oświecenia „Bard polski“ księcia Czartoryskiego. Ten „ossyanizm“ Niemcewicza, który pozostawił wyraźne ślady i w najdawniejszych jego dumach historycznych i w koncepcyi „Śpiewów“, odbija się również w pewnych szczegółach „Cienia Eweliny“, w przezwaniu bohaterki Bürgera Malwiną a nawet w epilogu tej ballady kiedy nad umierającą kochanką gromadzą się „cienie płaczliwe, wznosząc się w powietrze mgliste“, czego wcale niema w pierwowzorze.

Ale już w „Śnie Marysi“ napotykamy pewne szczegóły innego pochodzenia. Te pochodzą z drugiego źródła ballad Niemcewicza, którem jest stara angielska poezya ludowa, podana w zbiorze Percy'ego. Stąd przełożył Niemcewicz dwa starodawne a różne typy ballady angielskiej: „Dzieci w lesie“ i „Zakonnik“ obok którego stoi jako pendant przekład utworu Goldsmitha („Edwin i Aniela“). Tutaj również zwrócił uwagę polskiego pisarza „Duch Małgorzaty“, przerobiony przez niego na „Cień Eweliny“.

Ta ostatnia ballada prowadzi prostą drogą do trzeciego źródła utworów Niemcewicza, w których pisarz polski stoi naj-

[1]) Zwrotka ta brzmi w ludowem brzmieniu, słyszanem przez Bürgera:

Der Mond scheint hell
Der Tod reitt schnell:
Feins Liebchen graut dir auch?

Przytacza ją Lach-Szyrma w cytowanym artykule. Nadto zob. Waekernagel, op. c.

bliżej ballady romantycznej. Zajęcie się balladą angielską musiało było doprowadzić polskiego pisarza naturalnym biegiem rzeczy do Bürgerowskiej „Lenory", którą łączy tyle węzłów z poezyą Anglii. Jakoż, nie opuszczając tej poezyi, odkrywa Niemcewicz trzecie źródło romantycznej ballady i przyswaja mowie polskiej utwór niemiecki w dwóch postaciach: jako tłómaczenie naśladownictwa Lewis'a („Alondzo i Helena") oraz jako przeróbkę przekładu angielskiego.

Jakkolwiek uczynił to Niemcewicz w formie anachronistycznej, nie odpowiadającej nowościom treści, to jednak, dokonawszy tej akcyi, której historycznego znaczenia sam zapewne nie doceniał, otworzył dla polskiej literatury romantycznej bogaty szereg możliwości, których też ona nie omieszkała wyzyskać.

VI.

Najwcześniej odbiły się wpływy „romantyki grozy" na powieści polskiej, która stosunkowo tak obficie korzysta z mitologii Ossyana. Szeroki użytek z motywów balladowych czyni, jak zaznaczyliśmy gdzieindziej[1]), Anna z książąt Radziwiłłów hr. Mostowska, ogłaszając w 1806 roku (w Wilnie) cztery opowiadania: „Strach w zameczku", „Matylda i Daniło", „Zamek Koniecpolski" i „Niezawsze tak się czyni jak się mówi".

Pierwsza z tych powieści jest tendencyjna, przyczem jednak autorka popełnia niejedną sprzeczność. We wstępnem „objaśnieniu" podaje, jakoby chciała skarcić zbytnią łatwowierność „ku rzeczom nadprzyrodzonym" oraz pouczyć, iż „nie trzeba żałować ani czasu, ani fatygi dla dojścia źródła mamiącego widma". W następującej przedmowie „do czytelnika" ubolewa, że czas „tkliwych" powieści pań de Lafayette i Riccoboni przeminął. „Wyczerpane nasze uczucia gwałtowniejszych wzruszeń potrzebują. Okropne Widma, z tamtego świata powracające istoty, burze, trzęsienia ziemi, rozwaliny starożytnych zamków przez duchy same tylko zamieszkałych, zbójców kupy, uzbrojeni puginałami i trucizną zdrajcy, mordy, więzienia, na koniec dyabły i czarownice" — oto są ulubione tematy.

„Strach w zameczku" jednak nie jest parodyą, jak by się można było spodziewać. Osnowa powieści nie potwierdza założenia, postawionego w przedmowach, choć w rzeczywistości wi-

[1]) Zob. „Ossyan w Polsce" s. 109.

dmo zostaje zdemaskowane. Raczej przeciwnie: chodzi o pouczenie racyonalistycznych niedowiarków, którzy nie uznają tego, czego nie można stwierdzić doświadczeniem. „Jest coś w człowieku" — stwierdza autorka, zaczynając opowieść — „co nie może być odgadnione i co nas prowadzi do chęci nabycia nadprzyrodzonych wiadomości. To wszystko, czego zrozumieć nie możemy, ma dla nas nieprzezwyciężony powab. Skoro nocne pomroki okryją niebo, a długie cienie przez niepewną poświatę, co gwiazdy rzucają, powstawać zdają się po ziemnej przestrzeni, aliści wyobrażenia nasze wystawują nam tysiące mar, które żadnej istoty nie mają. Zdaje się nam, że widziemy, słyszemy; a gdy dojdziem źródła mamiącej przyczyny, żałujemy, żeśmy się dowiedzieli, iż nic w tem nadprzyrodzonego niema".

Jak widać, jest to próba psychologicznego umotywowania uroku, jaki posiada świat zjawisk nadprzyrodzonych. Osnowa powieści ma wykazać, że sile tej podlegają zarówno obie płcie; „cały rodzaj ludzki temu błędowi jest podległy, jeśli to jednak błędem nazwać można" — zastrzega się autorka powieści. „Raczej myślećby trzeba" — wywodzi dalej — „że dusza nasza pojmuje istoty, które zmysłom naszym podpadać nie mogą i że dlatego niepewne jest jej odgadnienie, że jej materyalna powłoka przeszkadza jej zapewnić się w tem, co tylko wnosić teraz może". Jest to rozumowana obrona zjawisk metafizycznych, która w niezupełnej zgodzie pozostaje z ironicznemi uwagami we wstępie i z epilogiem powieści.

Ale nie o powieść nam chodzi. Ważniejsze jest stwierdzenie istnienia tej apologii na gruncie polskiej myśli w 1806 roku. Zjawiska metafizyczne istnieją wcale nie jako złudzenia; dowodem siła pociągająca, która z nich promieniuje. Tylko słabość i ograniczoność naszych zmysłów nie dozwala przekroczyć pewnych granic, poza któremi rozpoczyna się tajemniczy świat duchów. Takie są zasadnicze punkty wywodu Mostowskiej, wyniesione później jako naczelne hasło poezyi i filozofii romantyzmu w programowym wierszu Mickiewicza.

Myśli te, wyrażone we wstępnych objaśnieniach do „Stracha w zameczku", raz jeszcze rozwinęła Mostowska w powieści o „Zamku Koniecpolskich". Tu wypowiedziała je przez usta rozsądnej i trzeźwej Kasyldy, która „jednak daleka jest od mniemania, aby nie było podobno wszechmocnemu zezwolić na to, iżby jestestwa

innego od nas rzędu czasem ukazać nam się nie mogły". Do tych słów, które jeszcze wyraźniej stwierdzają wyznanie wiary w zjawianie się duchów, aniżeli wstępne uwagi poprzednie, dołączy autorka idealistyczną krytykę „mędrca", który zbyt wysoko ceni doskonałość ludzkich zmysłów. „Upokorzmy się raczej" — woła z zapałem — „przyznajmy naszą niedoskonałość a nie potwierdzajmy rzeczy, które przewyższają naszą doścignłość".

I chociaż z ironią wyrażała się Mostowska o nowych tematach — w praktyce wcale ich nie unika. W opowiadaniu o „Strachu w zameczku" i w „Nie zawsze tak się czyni.." okazują się wprawdzie zjawiska ponadzmysłowe sztuczną igraszką, zato w dwóch innych powieściach działają jako faktycznie istniejące, główne motory akcyi. Po rycerskich komnatach „Zamku Koniecpolskich" snuje się widmo podstępnie z miłosnych przyczyn zamordowanego Władysława „nie w postaci okropnej mary", ale podobne żywemu; „bladość tylko śmiertelna okrywa lice jego". Od pozostałej kochanki domaga się zemsty, wypisując wezwanie krwią na skale albo wprost przemawiając do niej z jękiem i westchnieniem. W romantycznych ruinach zamkowych przebywa pokutujący duch Edgwardy, mając tym razem „okropną postać wybladłego trupa". („Matylda i Daniło"). Po wielu wiekach odwiedza ta „potwora" nocą swoją prawnuczkę i prowadzi do ukrytej salki: „Krew mury miejsca tego farbowała, spróchniałe kości podłogę nakrywały". Od męki pośmiertnej wyzwoli ducha ofiara z miłości Matyldy. Po jej dopełnieniu ukazuje się widmo, już wyzwolone od męki; „lecz już nie pod postacią okropnej mary, ale jak była za życia, w nadzwyczajnej piękności, otoczona świałem, gwiaździsty wieniec czoło jej wieńczył" [1]).

Nie są to upiory w ścisłem tego słowa znaczeniu. Nie wywołała ich z grobu tęsknota albo wiarołomstwo. Zupełnie też nie podobne są do ossyanicznych cieni. Zato wywód ich z mitologii ballad angielskich oraz niemieckich, zwłaszcza typu „Alondza i Heleny", oraz tegoż autora głośnego „Mnicha", nie może ulegać wąt-

[1]) W „Astoldzie, księżniczce z krwi Palemona" (Wilno 1807) wplotła Mostowska do osnowy romansu wierszowaną „dumę" (II tom 6 rozdz.), która w znacznej części nosi znamiona ballady. Nie brak tu motywu ducha: nieszczęśliwa Alona kończy samobójstwem w nurtach Niemna, a duch jej odtąd błądzi w księżycowe noce nad wodą „i smutnym jękiem wszystkie serca wzrusza". Szerzej zajęliśmy się tym wierszem w pracy „Ossyan w Polsce" s. 112—114.

pliwości. Napotykamy tu takie samo środowisko, podobną jaskrawość rekwizytów, analogiczne zachowanie się ducha, toż samo przekroczenie miary artystycznej, od którego romantyzm swój rozwój rozpoczyna i na którem kończy.

Od zagadnienia upiorów nie można odłączać w zupełności tych powieściowych duchów, które tak wcześnie w polskim romansie się zjawiają. Jedne bowiem wiąże z drugimi wiele wewnętrznych węzłów historycznych i artystycznych.

* * *

Na początku nowego stulecia w polskiej poezyi, która wyłamuje się z pod prawideł szkoły francuskiej, uderza jednak, pomimo wszystko, pewna jednostajność typu. Brak jest silnej indywidualności twórczej, któraby wytworzyła swój własny oryginalny program, a hasło swobody wyobraźni realizowała również i w praktyce. I zdarza się rzecz szczególna, że drobne talenty poetyckie tego czasu, które usiłują rozwijać się po innej linii, aniżeli dotychczasowa — dawne szablony zastępują nowymi i zapatrzeni w nowe wzory literackie poruszają się w pewnych ciasnych, bliskich manierze obrębach tematów i form artystycznych.

Pod wpływem ossyanizmu w szczególności wyrabiają się w tym okresie przed Mickiewiczem dwa zwłaszcza gotowe szablony oraz wzajemne ich kombinacye: elegia erotyczna i rapsod rycerski, który na gruncie polskim przybiera nazwę „dumy“, niekiedy „historycznej“. W obu tych typach nowy świat duchów tworzy ważną część składową przejętą najwidoczniej ze środowiska pieśni celtyckiego barda.

Niezawsze jednak ossyaniczny rodowód może być tu stosowany. Podobnie jak w romansie, tak i w poezyi ówczesnej „upiory“ Ossyana sąsiadują o miedzę z duchami ballady angielskiej i niemieckiej, co wyniknęło z historycznej bliskości położenia obu tych źródeł. Przy bliższem rozpatrzeniu się w tej sprawie nie trudno wyróżnić tę różnicę pochodzenia, jak to wykazuje analiza dum Niemcewicza. Pomimo wszelkich analogii „cień“ Ossyana jest silnie zarysowaną i zamkniętą w sobie koncepcyą, obok której wznosi się odmienna forma ducha Wilhelma ze zbioru Percy'ego i poematu Bürgera. Zależnie od tego inaczej przedstawia nam się mgliste widmo w „Śnie Marysi“, aniżeli ponura zjawa Alondza.

A i w całej poezyi ówczesnej ta dwoistość koncepcyi może być zaznaczona.

Już z góry stwierdzić można, że duchy Ossyana, oparte o dawniejszą w Polsce tradycyę, są w silnej przewadze. W elegii erotycznej dzierżą one prym niemal wyłączny, w dumie rycerskiej jednak ustępują niekiedy miejsca tu i ówdzie „upiorom" innego pochodzenia i wyglądu. Ten typ bowiem utworów poetyckich, odpowiadając rycerskim powieściom Mostowskiej, posługiwał się tu i ówdzie motywami, które występują nierzadko w osnowie ballad, nadając im pewien koloryt historycznych rapsodów.

W poezyi polskiej możemy zwrócić uwagę na kilka tego rodzaju przykładów. Do najwcześniejszych należy Antoniego Goreckiego „Duma o generale Grabowskim poległym pod Smoleńskiem dnia 17 sierpnia 1812 r." (Warszawa 1814). Od licznych dum ówczesnych tego typu odróżnia utwór Goreckiego koncepcya „upiora", która nie jest pochodzenia ossyanicznego. Autor wpadł na niesmaczny pomysł przedstawienia Polski pod postacią kochanki, która patrzy na „hufiec duchów-rycerzy" i rozpacza nad ich śmiercią. Łzy jej wywołują z grobu widmo kochanka-Grabowskiego, które strofuje i poucza Polskę, że krew bohaterów nie poszła na marne.

Przypuszczać należy, iż cały ten koncept urodził się pod wpływem wspomnień balladowych; nadto forma zjawienia się upiora pochodzi zapewne również z tego źródła.

Na tę straszną postać wojny
Gdy Polska stoi wybladła,
Ziemia się przed nią rozpadła,
A z niej wyszedł rycerz zbrojny.

Wnet go kochanka poznała
I zimny strach ją przeminął,
W takim go stanie ujrzała,
Jak za ojczyznę swą ginął.
. . . . . .
Tak miał spojrzenie spokojne
I tak straszliwy błysk zbroi

Przerażenie kochanki Polski przechodzi jednak szybko:

Ni zgubne ostrze pałasza
Ni krew, co zda się wytryskać
Nic kochanki nie zastrasza
Leci i chce go uściskać

Ale zimny duch rycerza
Mieczem w kamienie uderza
I wnet go chmury okryły.

Cały ten obraz, z wyjątkiem ostatniego wiersza, nie mieści się w ramach pomysłów Ossyana; odpowiada natomiast w zupełności upiorom balladowym, którym tęsknota kochanki zamąciła spokój grobu.

Nie razi przytem ówczesnych rapsodów polskich anachronizm czasu i miejsca. Opiewając udział Polski we współczesnych bojach Napoleońskich, nie wahają się księcia Józefa i jego towarzyszy przebierać za bohaterów Fingala z III wieku po Chrystusie; podobnie śladem Niemcewicza przenoszą archiwalną zbroję średniowiecznego rycerza na zdobywców Somo-Sierry, zapatrzeni w tryb życia krzyżowych rycerzy, których chwałę głosiła świeżo powieść Walter Scotta.

Są już jednak i tacy, którzy porzucili tendencyę lokalizacyi opowiadania a wraz z nią próby upodobnienia polskiego tematu do śpiewów Ossyana albo ballad Percy'ego. Ci piszą „dumy" rycerskie, ale nie „historyczne", zachowując oryginalne imiona, czas i miejsce akcyi; nie wszędzie przytem w utworach tego rodzaju występuje balladowy motyw upiora, czasem pominięty zupełnie, niekiedy wspomniany ubocznie.

Ciekawą próbą tego rodzaju jest „Izora i Artur. Duma", ogłoszona w 1817 roku (w Pamiętniku Warszawskim" s. 357). Autorem tego obszernego wiersza jest znany ówcześnie krytyk teatralny, Stanisław Okraszewski. Miał on sposobność zwiedzenia ojczyzny romantyzmu, południowej Francyi, o czem opowiada we wstępie do „dumy". „Oddychając w ziemskim tym raju" — pisze — „a pomnąc, że on to był kolebką dawnego rycerstwa, że po nim rozlegały się pienia Trubadurów... że on to na podbój Ziemi Świętej pierwsze wyprawił hufce... rozżarza się najzimniejsza nawet wyobraźnia... Wzrok podróżnego lubi szczególnie gościć po wspaniałych zwaliskach starożytnych zamków. ...Tam to mieszkali udzielni XI i XII wieku mocarze. Mury te naocznymi były świadkami wypadków nowożytnego Homerowego świata".

Ruiny osnuły legendy, żyjące w ludowej tradycyi: jedną z nich obrał polski autor za temat „dumy". Raul i Artur chcą posiąść piękną Izorę. Zwycięża po długich bojach mężny i ukochany Artur. Przebrany w zbroję rywala powraca, co widząc Izora, a nie-

domyślając się przebrania, odbiera sobie życie; zaczem i Artur „rzuca się na miecz i kona". W opustoszałych komnatach zamku błąka się starzec obłąkany, ojciec Izory, nawiedzany w nocy księżycowe przez wizye zmarłych. Motyw duchów występuje ubocznie pod koniec w widzeniach obłąkanego i w wierszach wstępnych, które mają wprowadzić czytelnika odrazu w odpowiedni nastrój:

Już w mrokach północnej doby,
Jęknął ponuro dzwon głuchy,
Już się morsze wstrzęsły groby
I błędne zawyły duchy,

Gdy czujne złudziwszy stróże
Przezacna Rogera cora
Ubroczone łzami łoże
Nieszczęsna rzuca Izora

Do tej samej kategoryi utworów, które oznaczają najbliższe ogniwo w przejściu do kreacyi polskiej ballady, należy dość liczny szereg wierszy, oznaczonych stale jako „dumy", upodobnionych nadto tytułami i ogłoszonych w tym samym czasie pod koniec drugiego dziesiątka lat XIX wieku. Leona Potockiego „Arthur i Minwana, duma"[1] obok imion i niektórych rysów z Ossyana przenosi akcyę w rycerski świat średniowiecza bez użycia jednak pierwiastka cudowności. W cichą noc księżycową, tam „kędy Lona nurt spokojny toczy, Arthur w czarniawym pancerzu odziany... idąc walczyć pod sztandar krzyżowy" — żegna się z Minwaną. Po roku kochanka, podobnie jak Lenora, napróżno oczekuje powrotu rycerza. Inni „mężni i okryci sławą wracali razem do ojczystej ziemi, lecz mężny Arthur nie powracał z niemi". Czeka cierpliwie Minwana „wsparta na głazie i z głową spuszczoną":

Wtem słyszy szelest, zrywa się i wstaje,
Zrywa się, patrzy, rycerz przy niej stoi
W czarnym szyszaku i czarnej był zbroi.

Jest to poseł śmierci, który zwiastuje skon rycerza, poczem Minwana miecz mu wyrywa i pozbawia się życia.

Do podobnej osnowy odmienne motywy z dzieł Roussa wprowadza „Elwira i Władysław, duma", osobliwa już przez to, że na-

[1] Zob. „Tygodnik polski i zagraniczny" Warszawa 1818.

[2] Zob. „Pamiętnik lwowski" 1819/III s. 228. Na język polski przełożył tę dumę Ferdynand Chotomski.

pisana była „w języku angielskim przez K. R. Polkę mającą lat 9“ [2]). W zamku na wyniosłej skale żyje Elwira, która nie mogąc połączyć się z ukochanym z powodu różnic stanowych — wstępuje do klasztoru.

Motywy z romansu zużytkował również w swojej „dumie“ Piątkowski, jeden z „zapomnianych Ossyanistów“, ogłaszając w 1820 roku wiersz p. t. „Edwin i Oskar (duma)“ („Pszczółka krakowska“ I s. 193). Bohaterkę nazwał autor „tkliwą Heloizą“ i kazał jej być świadkiem śmiertelnej walki, którą o jej posiadanie stoczyli dwaj bracia. Poza ossyanizm wychodzi cała *„mise en scène“* tej ponurej historyi. Jest „blady“ księżyc i ruiny zamku, po których błąkają się duchy; „tylko puhacz nocy przerywa milczenie“. W końcowej zwrotce, dodanej już po zamknięciu właściwej akcyi, którą kończy śmierć w walce dwu braci i samobójstwo „tkliwej Heloizy“ — zgromadził autor efekty najgrubszego kalibru:

Odtąd widma okropne w tych murach się snują
I częstokroć się z sobą ich cienie mocują.
Tkliwy jęk konających wokoło się szerzy,
Aż do świtu rozlega szczęk tarcz i puklerzy...
A gdzie padli rycerze, przez wściekłą rozprawę
Widać jeszcze wyryte ich postacie krwawe.

Najbardziej jednak charakterystyczną dumą-balladą przed wystąpieniem Mickiewicza jest „Zdzisław i Halina, duma“, pióra Jana Juliana Szczepańskiego, ogłoszona drukiem w „Pamiętniku lwowskim“ w 1819 roku (I s. 145). Niema tu ani śladu ossyanizmu; brak również rycerskiego kolorytu i historycznego umiejscowienia akcyi. Pozostały motywy balladowe w czystej formie literackiej, pozbawione jakichkolwiek pierwiastków ludowych poza ogólną wspólnością pomysłu. „Zdzisław i Halina“ może być uznany za najbliższy prototyp „Rybki“ Mickiewicza, w którym miejsce ludowych elementów zajął szeroko zastosowany w najjaskrawszej formie aparat „romantyki grozy“, właściwy drugorzędnym autorom ballad na Zachodzie.

Podstawą osnowy dumy Szczepańskiego jest motyw wiarołomstwa, użyty już w przeróbce Niemcewicza. Zdzisław przysięga dozgonną miłość i — podobnie jak Helena w wierszu Niemcewicza — sam uprawnia kochankę na wypadek złamania wiary do pogrobowej zemsty, mówiąc:

Natenczas zmarła niech przybywa żona
Niech mię niewiernym małżonkiem nazywa
I jak własnego do grobu porywa!

Pomimo zaklęć Zdzisław porzuca kochankę, która wydaje na świat dziecko. W mroźny dzień zimowy, opuszczona przez wszystkich, zabija Halina dziecko i sama sobie śmierć zadaje. Duch jej jawi się o północy pogrążonemu w uciechach światowych wiarołomcy i wraz z sobą ciągnie go w przepaść piekielną.

Treść tę, najkrócej opowiedzianą, wyposażył autor we wszelkie nowożytne rekwizyta, iżby osiągnąć najpełniejszą jaskrawość wrażeń. Rozpoczął akcyę „wśród ciemnych zmroków o północnej porze", kiedy „strachem przerażał huk sowy daleki" — i w takim samym momencie zamknął opowiadanie.

Już jęknął głosem wyjącym dzwon głuchy
Okropnej nocy dwunastą godzinę;
Blade po ziemi błąkały się duchy,
Gdy Zdzisław czuwał i ściskał Halinę.

Ta sama godzina „duchów błądzących po ziemi" wybija znak zemsty. Nigdy dotąd w poezyi polskiej nie zjawił się „upiór" w tak pełnym rynsztunku okropności, jak to się dzieje w ośmiu końcowych sestynach „dumy" Szczepańskiego. Zaprawdę sądzić można, że ten nieznany poprzednik Mickiewicza zgromadził na zapas najjaskrawsze dekoracye do wyboru dla przyszłych balladystów polskich w guście Witwickiego. Zawiódł więc naprzód bohatera prosto z weselnej biesiady na cmentarz, gdzie w blasku miesiąca przygotował dla niego najosobliwsze widowisko:

Trup w pogrzebowe owity odzienie
Stawa z blademi widmami przy boku.
Wkoło nich czarny rój kruków się snuje
Okropną wrzawą straszny zgon zwiastuje.

Upiór jawi się w całej ohydzie, jeszcze okropniejszej, aniżeli pośmiertna maska Alondza.

Widać jak z trupa wyłażą robaki,
Wiją się węże z gęby popod oczy;
Odsłania szatę — straszne śmierci znaki,
Pluszcząc krew z łona czarne krople toczy
A mara własnym ukarana ciosem
Tak zawołała przeraźliwym głosem:

Zemsta upiora jest wzajemną kombinacyą i spotęgowaniem pomysłów w epilogu „Lenory“ i w zakończeniu utworu Lewis'a.

Ponurych grobów zadrżało sklepienie,
Zawyły duchy wśród północnej doby,
Smrodliwej siarki buchnęły płomienie
I chór potworów wyzionęły groby.
Obrzydłe larwy zgrzytają wśród jęku,
Trzymając serca świeżych zdrajców w ręku.

Iskrzący ogień z ócz wyklęsłych pryska,
Każda z nich sercem w górę wyskakuje,
Strasznym zamachem o ziemię niem ciska
I z dziką złością w miazgę je tratuje.
Halina straszne wywracając oczy
Chwyta Zdzisława i pośród nich kroczy.

Tu zgrzytnie ziemia i stękać poczyna
Toczą się węże pozwijane w kłęby;
Wszystkich pochłania czarna rozpadlina.
A jędze w złości, sącząc pianę z gęby
Wrzeszczą w płomieniu, który ich pożera:
Wrzućmy go w otchłań, niech zdrajca umiera!

Jakże daleko odbiegliśmy od eterycznych cieni Ossyana, które tak licznym orszakiem przewinęły się poprzez skromny zagon poezyi polskiej w przeddzień skonsolidowania się własnego programu romantyzmu! Z ballad angielskich i niemieckich, z drugorzędnych wzorów skrajnych poszukiwaczy nowych sensacyi — wzięła swój początek ta druga kategorya polskich „upiorów“, uprawiana przez Niemcewicza i kilku innych zapomnianych modernistów, na których ze stanowiska rozsądku i zdrowego smaku aż nazbyt słusznie oburzał się stary Śniadecki. Głośny jego protest zjawia się na łamach „Dziennika Wileńskiego“ w tym samym roku, w którym „duma“ polska w opracowaniu Szczepańskiego osiągnęła najbardziej bodaj krańcowy stopień jaskrawości. Tę krańcowość przedewszystkiem atakuje Śniadecki z punktu widzenia racyonalisty i wielbiciela sztuki klasycznej. Potępia nową „cudowność“, która najsilniej razi go na scenie „Wprowadzają dziś na scenę schadzki czarownic“ — pisze — „ich gusła i wieszczby, duchów chodzących i upiorów, rozmowy dyabłów i aniołów i t. d. Cóż w tem nowego i dowcipnego? wszystkie baby wiedzą dawno o tych pięknościach i mówią o nich ze śmiechem pogardy. Te niedołężności i brednie, przywołane z wieków grubiaństwa, łatwowierności i zabobonu,

mogą i bawić i uczyć w ośmnastym i dziewiętnastym wieku?... Romantyczność bierze zbiór publiczności za zgrają treciarek, które chce zabawić przywołanemi z XVI wieku bredniami zabobonu i wywietrzałemi dubami prostactwa". „Czary, gusła i upiory" — wywodzi dalej spadkobierca myśli Jana Bohomolca — „nie są naturą, ale płodem spodlonego niewiadomością i zabobonem umysłu; nie są narodowością niemiecką: bo to są głupstwa ledwo nie wszystkich ludów, pogrążonych w barbarzyństwie i nieobjaśnionych czystą religią. Ich wspomnienie upokarza człowieka... Czy rozmowa z dyabłem, przestawanie z czarownicami, chodzenie upiorów jest obrazem natury i dzisiejszego towarzystwa?"

Te „duby bab wiejskich" atakuje przedewszystkiem wychowanek wieku „oświecenia", potępiając głównie z tego stanowiska nietylko niemieckie „dramy", ale i wielką sztukę Szekspira, któremu zresztą nie odmawia zalet geniuszu. Niewątpliwie jednak ma cały nowy kierunek na myśli, nietylko romantyczną dramaturgię. Pod koniec rozprawy uogólnia swoje zarzuty i ostrzeżenia a ze stanowiska polskiego radzi unikać całej „szkoły zdrady i zarazy", która naucza: „durzmy ludzi, pokazujmy im duby, znieśmy prawa nauki i rozsądku" [1]).

I jeśli się uwzględni, do jakich wyników artystycznych doszła myśl polska pod wpływem nowego prądu w cywilu, kiedy ogłoszono protest Śniadeckiego — nie można odmówić wystąpieniu b. rektora wileńskiego pewnego uzasadnienia. Że jest to polska epoka „burzy i naporu", po której ma wzejść wspaniałe słońce narodowej poezyi — tego nie mógł przewidzieć stary klasyk. Dla zrozumienia zatem historycznego znaczenia tych pierwiastków, które w nieudolnej lub zniekształconej formie opracowuje romantyzm przed Mickiewiczem, brakło Śniadeckiemu koniecznej odległości czasowej, wytwarzającej się dopiero wtedy, gdy da się ogarnąć jednem spojrzeniem ewolucyjną całość zjawiska.

Tymczasem ani powieść, ani „duma", ani wreszcie dramat polski nie mógł obudzić nadziei, że w niedalekiej przyszłości genialna ręka potrafi z tych prymitywów stworzyć posąg z jednej bryły. W powieści i poezyi płytki sentymentalizm i wybryki „dzikiej imaginacyi" stanowiły cechę ogólną; w „narodowym" zaś teatrze zjawia się jakby na przekór ostrzeżeniom Śniadeckiego nie-

[1]) „O pismach klassycznych i romantycznych" „Dziennik Wileński" 1819 I.

zmiernie charakterystyczne „melodrama“, które oburzyło zapewne do głębi przeciwnika „Fausta“ i Szekspirowskich duchów.

Pod sam koniec tego okresu wprowadzono na sceny polskie z wielkiem powodzeniem utwór p. t. „Upior. Melodrama w 3 aktach z prologiem“. Nie po raz pierwszy ten motyw zjawia się u nas w postaci scenicznej. Przypominamy „Upiry dramma z przysłowia“ z 1772 roku, utwór polemiczny, należący do dyskusyi racyonalistów XVIII wieku i nie przeznaczony, o ile wiemy, na scenę. Zupełnie inne znaczenie ma nowy „Upior“, grany po raz pierwszy w Warszawie 8 kwietnia 1821 roku i tamże równocześnie wydany drukiem p. t.: „Upior. Melodrama w 3 aktach z prologiem. Z francuskiego tłómaczona przez B. Kudlicza“.

Widowisko to zaciekawia tem silniej, że w ówczesnych recenzyach teatralnych związano je z wielkiem imieniem Byrona, nową gwiazdą na horyzoncie polskiego romantyzmu. Mówi o tem krytyk tygodnika „Wandy“, zdając krótko sprawę z pierwszego przedstawienia „Upiora“: „W przeszłą niedzielę“ — donosi — „wystawiono po raz pierwszy melodramę z powieści lorda Byrona ułożoną p. t. „Upiór“. Lord Byron utworzył tę powieść z gminnych przesądów o upiorach. Sztuka cechuje się nadzwyczajnością i okropnością przedmiotu. Publiczność całą zainteresowała; z aktorów, wchodzących do niej, celował pan Werowski, grający rolę upiora, jego wzrok i skład twarzy trwogą przerażał...“ (1821 II s. 58).

Dokładniejsze informacye o rzekomem autorstwie Byrona podaje krytyk teatralny „Gazety Warszawskiej“ (podpisany literą D 1821 Nr. 138). „Lord Byron“ — pisze — „najcelniejszy wieku naszego poeta, w charakterze swoim oryginalny, jest słusznie od wszystkich znawców wielbiony. Wyniosła rozmaitość, cechująca płody poezyi angielskiej, najwspanialej jaśnieje w dziełach Byrona. Czarujący styl tego autora nawet dzieła, które krytycznej wartości nie mają, czyni powabnemi dla każdego czytelnika. Do rzędu takich należy powieść o Upiorze. Wiadomo każdemu, że lubo Byron sam tej powieści nie pisał, lubo ją tylko opowiadał, a jeden ze słuchających go rzecz autora jego własnymi ile możności wyrazami oddać usiłował; przecież krótka ta powieść zawsze z upodobaniem czytaną być może i ona posłużyła do napisania tej sztuki“.

Poczem, streściwszy dokładnie „Upiora“, raz jeszcze stwierdza krytyk, że „dziwaczna i dziecinna treść rzeczy na małą zasługuje uwagę“ i nie „może się stać ani przedmiotem recenzyi,

ani zaletą autora". Na bliższą uwagę zasługuje tylko gra Werowskiego, która — zdaniem recenzenta — „tyle potrafiła dać tej sztuce powabu, iż dla niego samego licznie gromadziła się publiczność".

Ustalenie stosunku, jaki zachodzi pomiędzy melodramatem „Upiór" a pomysłem Byrona, jest nielatwe. Wśród utworów prozaicznych angielskiego romantyka znajduje się „Fragment noweli" („A Fragment of a novel by Byron"), napisany pod wrażeniem lektury francuskiego przekładu (z niemieckiego) zbiorku: „Fantasmagoriana ou Recueil d'histoires d'apparitions, de spectres, revenans etc". Paris 1812. Zbiorek ten czytali wspólnie: Byron, Shelley, Marya Shelley i Polidori — poczem każde z tego grona postanowiło napisać podobną opowieść o duchach. Urywek Byrona wyszedł drukiem wraz z „Mazepą" w 1819 roku i jest całkowicie nieidentyczny z głośnem widowiskiem. Natomiast wiąże się z niem opowiadanie Polidori'ego, ogłoszone w Londynie pod nagłówkiem „Wampir" i pod imieniem Byrona w 1819 roku.

Oryginału tego dziełka nie znamy. Przypuszczać należy, że zamieszczona w warszawskiem tłómaczeniu powieści Byrona z 1831 roku powiastka p. t. „Upiór" jest przekładem noweli Polidori'ego. Melodramat opiera się na jej zakończeniu, przerabiając je i rozszerzając dodaniem wielu sensacyjnych szczegółów [1]). Należy on do tej kategoryi „bomb" teatralnych, które śladem „Abelina, bandity weneckiego" przeszły z paryskich bulwarów na scenę polską, zdobywając trwałe powodzenie u parterowej publiczności i pokrywając niedobory teatralnej kasy, spowodowane wystawą sztuk „klasycznych".

Jednakże pierwiastek cudowności, oparty rzekomo na „gminnych przesądach", potężny patronat Byrona i osobliwa chwila tworzenia się „Dziadów" wileńsko-kowieńskich — wszystko to potęguje ciekawość i zachęca do bliższego zapoznania się z bardzo głośnem ówcześnie widowiskiem.

Rozpoczyna je prolog, wprowadzający odrazu widza w świat czarów. „Uwertura wyraża burzę; za podniesieniem zasłony niebo jest zupełnie ciemne; stopniowo się wyjaśnia. Scena dzieje się w grocie skrystalizowanej, której długie, kończaste wydrążenia wiszą od góry". W głębi groty groby w różnych kształtach: na je-

[1]) Por. „The Works of Lord Byron. A new, revised and enlarged edition.. edited by Rowland E. Prothero, M. A., London 1899. Vol. III p. 446.

dnym z nich „leży młoda dziewczyna pogrążona w śnie głębokim". Dodajmy, że miejsce akcyi znajduje się w górach szkockich, bohaterka nosi imię Malwiny, zaś jeden z grobowców, „czarna skała nakształt piramidy", nazwany został „grobem Fingala", jak się o tem w późniejszym rozwoju akcyi dowiadujemy; tak więc wspomnienie Ossyana i na tej „melodramie" pozostawiło ślad wyraźny.

Osoby, działające w prologu, są wyłącznie fantastyczne: Ituriel, anioł księżyca, Oskar, geniusz małżeństw, upiory i widma. Uśpiona dziewica zagrożona jest przez jednego z upiorów, które „pod pozorem praw małżonka zabijają bojaźliwe panienki i krew ich wypijają". Obroni ją opiekuńczy duch małżeństw, który w następujący sposób definiuje upiory: „Niewidoma władza, której nie wolno nam badać niecofnych wyroków, dozwoliła, że pewne nieszczęśliwe dusze, przeznaczone na męki za swoje występki, używają tego strasznego prawa, które wykonywają najbardziej na dzieciach i młodych panienkach. Jedni ukazują się w postaciach szpetnych, jakie im śmierć nadała; innym więcej dozwolono dlatego, że pobyt ich jest krótki i przyszłość okropniejsza, przybierają więc postać, jaką za życia mieli... Pierwsza godzina po północy budzi je w grobach, a gdy uderzenie godziny, powtarzane przez wszystkie gór echa zniknie, padają znów natychmiast i nieporuszone w swoich wiecznych zostają mieszkaniach".

Lecz znajduje się pomiędzy tymi upiorami, którym przysądzono cechy wampiryzmu, jeden, szczególnie groźny, gdyż działalność jego na świecie rozciąga się na czas o wiele dłuższy. „W dwudziestu przeszło różnych krajach, poczyniwszy różne okropności, zawsze dokonawszy swego, zawsze żyjący, zawsze coraz bardziej chciwy krwi, która utrzymuje jego byt okropny. Po 36 godzinach o pierwszej godzinie północnej jeżeli się nie napije krwi młodej panienki, musi wrócić do swojej nicości". „Może to straszydło przybrać na siebie wszelką postać, mówić każdym językiem i wszelkich doświadczać pokus".

Takim jest tytułowy bohater sztuki, który na świecie działa pod postacią lorda Rutwena, zaś jako ofiarę, mającą przedłużyć pasmo jego bytu, obrał sobie piękną Malwinę. Walka o nią z geniuszem małżeństwa Oskarem — który w samej akcyi występuje epizodycznie jako nieznany śpiewak-starzec — wypełnia całość, która trzymała w naprężeniu ówczesnych widzów.

Tę walkę rozpoczyna efektowna scena końcowa prologu. „Sły-

chać bijącą godzinę w dalekości, głos dzwonu powtarzają echa stop niami... Wszystkie groby otwierają się w chwili, gdy dzwon uderza godzinę. Blade cienie wychodzą z nich do połowy i padają natychmiast pod kamieniem grobowym w miarę jak odgłos dzwonu w odbiciach niknie. Jedno widmo, okryte białą powłoką, wyrywa się z najokazalszego grobu. Twarz ma odkrytą, rzuca się ku miejscu, gdzie leży śpiąca dziewczyna, wołając: Malwina!

Oskar: Precz stąd!

Widmo: Do mnie należy!

Oskar: (porywa śpiącą: Ona należy do Boga, a ty wkrótce w nicość się obrócisz.

Widmo; cofa się, grożąc i powtarzając: W nicość?..

Ituriel (przebiega teatr w obłoku).

Łatwo sobie przedstawić, z jakiem napięciem wyobraźni oczekiwał widz po tym wstępie dalszych wypadków, które już toczą się w środowisku śmiertelnych, w komnatach zamku sir Aubray'a, na folwarku zamkowym i w wielkim przedsionku gotyckim, prowadzącym do zamkowej kaplicy. Sir Rutwen, którego miano za zabitego, zgłasza się po przyobiecaną rękę Malwiny. Ta przypomina sobie twarz jego, widzianą w nocnem marzeniu w zaczarowanej grocie, dokąd zapędziła ją straszliwa burza. „Ujrzałam rysy młodzieńca" — opowiada — „oraz blady i zdawał się cierpieć: jego oczy, wlepione we mnie z wyrazem najtkliwszym zdawały się żądać pomocy i im się bardziej ku mnie przybliżał, tem się bardziej bojaźń moja, którą uczułam, zmniejszała. Ale gdy już był mnie blisko, gdy jego twarz zdawała się prawie mojej dotykać, o przestrachu! oczy jego stały się zapadłe, nadzwyczajnym iskrzały ogniem. Jego postać przekształcała się, wszystkie rysy zmieniały się z gwałtownem i strasznem wzruszeniem, sądziłam się być przeznaczoną na łup pożerającego straszydła".

Do snu tego nikt nie przywiązuje wagi. Sama Malwina tłumi niepokój i postarawia oddać rękę pięknemu młodzieńcowi. Ślub ma się odbyć przed upływem 30 godzin. W międzyczasie upiór zastawia sidła na młodą oblubienicę z grona służby zamkowej. Przyłapany na gorącym uczynku, ginie od strzału jej narzeczonego. W chwilę jednak potem zjawia się znowu w postaci żyjącej u boku Malwiny, mając poprowadzić ją do ołtarza. To wreszcie otwiera oczy bratu Malwiny, sir Aubray'owi, który dotąd wyśmiewał wiarę w duchy. Również i geniusz małżeństwa krzyżuje plany upiora.

który z dobytym sztyletem rzuca się na Malwinę i broniącego ją brata. Zapóźno: zbliżyła się naznaczona godzina czasu, „godzina bije. Malwina zemdlona pada... Grzmot słyszeć się daje.

Rutwen (woła): Nicość !... nicość !...

(Upuszcza puginał i chce uciec. Cienie, duchy wychodzą z ziemi i porywają go z sobą. Anioł niszczący pokazuje się w obłoku. Piorun uderza i duchy przepadają z Rutwenem. Deszcz ognisty kończy)".

W formie zręcznej, w skupionej i zwięzłej konstrukcyi, którą przyznać trzeba tej „melodramie", otrzymywał ówczesny widz obfity zapas wrażeń i wzruszeń. Te same efekty, którymi coraz częściej karmiła go polska „duma"-ballada, zostały przeniesione na scenę i wzmocnione aparatem teatralnej maszyneryi, działającej potężnie na zmysł wzroku i słuchu. Jeśli dodamy dobrą grę postaci tytułowej na scenie stołecznej — zrozumiemy w zupełności podstawy wielkiego powodzenia sztuki [1]).

Tłumaczyć je samą interpretacyą artysty, jak czyni to krytyk współczesny — nie wystarcza. Głębiej leżącą przyczyną jest moment historyczny, wzrastająca popularność ballady, owe całkiem już wyraźne zapowiedzi, że w łonie chaosu kończy się wykuwać pierwszy wielki czyn twórczy, który za chwilę ma się ujawnić zdumionym oczom ówczesnych ludzi pod postacią upiora-Gustawa.

Ażeby to się stać mogło, musiało się rozpocząć działanie jeszcze jednego motoru, o którym dotąd jeszcze nie mówiliśmy. Aż po koniec bowiem drugiego dziesiątka lat XIX wieku upiory polskie są wyłącznie kreacyą literacką obcego pochodzenia; dopiero u schyłku tego czasu napotykamy w praktyce pierwsze ślady działania rodzimego źródła ludowego. Już liczy się z tem Śniadecki,

[1]) Wymownym refleksem tego powodzenia „Upiora" na polskiej scenie jest artykuł „O Upiorach" przedrukowany w „Wandzie" z „Revue Encyclopedique" w 1821 roku (I s. 8). Tutaj czytamy: „Niedawno upiory zajęły znowu ciekawość publiczną, odkąd Romanse i Dramaty przemówiły o nich tak dalece, że przez kilka tygodni były wyłącznie przedmiotem rozmów, a rozprawy o nich zapełniły dzienniki ...Niezbyt oddalonym od nas jest wiek, w którym ten szał zabobonności zajmował narody" Po tym wstępie rozwodzi się autor nad różnicą starożytnych wyobrażeń o duchach, które były łagodne — a współczesnych. „Dzika i nie znająca granic wyobraźnia barbarzyńskich ludów zachodu mogła jedynie nadać umarłym złośliwy i chciwy zemsty sposób myślenia żyjących". — Wkońcu zbiera autor rozprawy wyobrażenia upiorów w różnych krajach, wskazując wzajemne ich podobieństwo.

mówiąc w swojej rozprawie, że „czary, gusła i upiory" nie są wcale wyłączną własnością Niemców, ale „ledwo nie wszystkich ludów pogrążonych w barbarzyństwie"; już krytyk „Wandy", oceniając „Upiora" na scenie, zwraca uwagę na „gminne przesądy o Upiorach". Dawne zagadnienie, które zajmowało tyle umysłów w Polsce XVIII wieku, staje się znowu aktualne, choć przybiera obecnie zgoła odmienną postać pod wpływem ludoznawczego ruchu, którego teorya rozpoczyna się wyrabiać w Polsce znacznie wcześniej, aniżeli praktyczne próby wyzyskania nowego źródła dla artystycznych celów. Musimy w krótkości przypomnieć przebieg tej sprawy, zwracając szczególną uwagę na zajęcie się mitologią ludową.

VII.

Jest faktem bardzo znamiennym, że po raz pierwszy — o ile wiemy — zwrócono w Polsce uwagę na znaczenie ludowej pieśni w ścisłym związku z poezyą Ossyana. Uczynił to Krasicki w dziele „O rymotwórstwie i rymotwórcach", rozprawiając „O rymach bohatyrskich albo epopei". Podobnie jak klasycy francuscy tak i Krasicki uległ złudzeniu co do ludowego pochodzenia fragmentów Macphersona i z tej przyczyny „księgi" „Fingala" przezwał w swojej wersyi „dumami". Była to zapewne główna pobudka, dla której książę biskup podjął się przekładu; wierzył, że te „dumy Ossyana, ciągłem wieków podaniem zachowane dotąd w Szkocyi", są najlepszym okazem ludowej pieśni bohaterskiej.

Od tych pieśni nie spodziewał się oczywiście wzbogacenia skarbca literackiego. Natomiast wierzył, że z ich zbierania wynikne znaczna korzyść historyczna. „Prostota gminu" — pisał o tem wyraźnie — „który się mało od dziczy różni, zachowała je u siebie i dotąd zachowuje w każdym prawie kraju; tak dalece, iż gdyby te dumy zebrane i ściśle rozstrząśnione były, możeby stąd dziejopisowie osobliwie w wydobyciu kraju każdego pierwiastków wiele korzystać mogli".

Ten racyonalistyczny punkt widzenia, który zajął Krasicki być może pod wpływem działalności Herdera, związanej również z „pieśniami Ossyana", jest w Polsce długi czas obowiązujący. Dyskusyę teoretyczną otwiera na początku nowego stulecia, jak wiadomo, znany list Kołłątaja, pisany w więzieniu olomuniec-

kiem 15 lipca 1802 roku do Jana Maja, księgarza krakowskiego. W związku z dziełem Czackiego „O litewskich i polskich prawach" (Warszawa 1800/1) kreśli Kołłątaj program ogólnej pracy o przeszłości Polski, w której skład, jako część druga, miałaby wejść rozprawa „o obyczajach, zwyczajach, obrządkach narodu polskiego", przyczem „naród" oznacza tu nie szlachtę, ale „pospólstwo we wszystkich prowincyach, województwach i powiatach". Piątym punktem ma być ustęp „o gusłach i zabobonach, jak mówią, a w rzeczy samej o dochowanych niektórych zwyczajach dawnej religii pogańskiej, jakoto o sobótkach podczas przesilenia dnia z nocą letniego i podobnych innych".

Śmiałość inicyatywy Kołłątaja wystąpi wyraźnie, jeżeli przypomnimy, że jeszcze drgają w powietrzu echa walki „cum malefitio", podjętej w imię haseł „oświecenia". Wystąpienie Kołłątaja nadaje całemu zagadnieniu zupełnie inny charakter, nie zmieniając jednakże racyonalistycznego punktu wyjścia. Zabobon ma być przedmiotem naukowego badania a to po 1) „dla objaśnienia naszej historyi początkowej"; po 2) „dla dania odpowiedzi na tysiączne kalumnie i czerniidła obcych pisarzów"; i wreszcie po 3) „dla zostawienia potomności rzetelnego świadectwa, w jakim stanie były obyczaje naszego ludu".

To nie pokrywa się z założeniem Herdera[1]), dla którego moment naukowy jest równorzędny z artystycznym, zaś pieśń i podanie ludowe ma dostarczyć materyału do rekonstrukcyi pierwotnej, narodowej t w ó r c z o ś c i[2]). Wprawdzie sielanka Gessnera nasuwa Kołłątajowi myśl, że „pisarz obfity w obrazy swego własnego dowcipu a zdolny wiernie kopiować obyczaje ludu, najdzie w nich niewyczerpane źródło zabawy dla siebie i potomności"; jest to jednak cel podrzędny, wspomniany mimochodem. Podania ludowe — jak gdzieindziej mówi Kołłątaj — to przedewszystkiem „pierwotne źródło historyi, skażone przez fantazyę poetów"[3]).

[1]) Zob. „Aehnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst" „Museum" 1777.

[2]) W związku z tem zostaje wezwanie do Bürgera, zamieszczone w powyżej cytowanej rozprawie: „Wenn Bürger, der die Sprache und das Herz dieser Volksrührung tief kennet, uns einst einen deutschen Helden oder Thatengesang voll aller Kraft und alles Ganges dieser kleinen Lieder gebe..."

[3]) Kołłątaj „Badania historyczne". Kraków 1842 § 2, wyd. F. Kojsiewicz; „Listy w przedmiotach naukowych" Kraków 1844, I.

Nie o nowe źródło twórczości, ale o odsłonięcie historycznych podstaw narodu polskiego chodzi pierwszym naszym etnografom, którzy na świeżych gruzach państwowego bytu Polski chcą odbudować początki jej niepodległej konstrukcyi dziejowej. Zachęta do tej pracy płynie niewątpliwie z Zachodu, ale ostateczny cel jej jest na wskróś rodzimy, z czysto polskiego nieszczęścia wynikły. Problem artystyczny musiał w tych warunkach ustąpić miejsca o wiele ważniejszemu zagadnieniu, którem była: konserwacya narodowego ducha.

Nieskażonej, pierwotnej postaci tego ducha poszukują na nowej drodze pisarze, którzy z zamiłowania i kierunku pracy są historykami. 15-letni Lelewel zbiera w tym celu — pierwszy u nas — pieśni ludowe. Albertrandy na inauguracyjnem posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1800) wymienia jako dokumenty historyczne „sagi" islandzkie, gotyckie runy, „pieśni skaldów i druidów" obok kozackiej dumy[1]). W tę stronę stale kieruje uwagę Czacki w dziele „O litewskich i polskich prawach" w „Rozbiorze dziejów narodu polskiego" (1801), w kwestyi, „Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich i czy z północnymi narodami mieliśmy wiele wspólnych praw i zwyczajów?" („Rozprawa czytana w Krzemieńcu na otwarciu roku szkolnego 1808". Wilno 1809).

Cel tych badań, na których kierunek wydawnictwa angielskie i skandynawskie wywarły wpływ widoczny, określił najpiękniej Woronicz w „Głosie poprzedzającym odczytanie drugiej części poematu Lechiada" (w Tow. Przyj. Nauk 15 maja 1807 roku): mają one doprowadzić do odkrycia „oręża, którego ani potęga czasu, ani cała srogość gwałtu i ucisku pokonać nie zdoła". Broń ta złożoną jest — zdaniem twórcy „Pieśnioksięgu" — w ludowej pieśni, którą Woronicz mianuje „narodową". W „Rozprawie o pieśniach narodowych", czytanej 5-go maja 1803 roku[2]), Woronicz, planując poetycką parafrazę początków Polski, wspomina „owych skaldów, bardów, druidów... jako z nieba natchnionych i do uczestnictwa tajemnic jego powołanych..."; cały pomysł „Pieśnioksięgu" jest też próbą stworzenia sztucznych rapsodów rycerskich, którym przyświecał przykład Eddy i „pieśni Ossyana".

[1]) Por. Dropiowski W. „Pierwsze ślady zajęcia się twórczością ludową w literaturze polskiej XIX w." w Sprawozd. Gimnaz. Rzeszów 1900.

[2]) Zob. „Rocznik Tow. Warsz. Przyj. Nauk." 1803, II: na ten sam temat czyta Woronicz powtórnie 15 maja 1805 roku.

Myśl historycznej rekonstrukcyi zawiązków polskiej dziejowości na drodze ludoznawczych poszukiwań doznaje gorącego poparcia na początku XIX wieku przez dwie instytucye naukowe: Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Uniwersytet Wileński. Zajęcie się mitologią ludową w tych badaniach jest bardzo żywe. W łonie Towarzystwa Przyjaciół Nauk wykłuwa się i realizuje częściowo projekt Woronicza. Tutaj Ksawery Bohusz rozprawia „o początkach narodu i języka litewskiego", nawiązując do badań nad językiem celtyckim, dla których „pieśni Ossyana" tak ważną były podnietą (12 grudnia 1806 roku).

Bardzo ważne myśli porusza w tem samem gronie Wawrzyniec Surowiecki w „Rozprawie o sposobach dopełnienia historyi i znajomości dawnych Słowian" (styczeń 1809). Myśli te rozwijają się po linii programu Kołłątaja, przyczem ich związek z publikacyami północno-zachodniemi został wyraźnie zaznaczony. W badaniach tego rodzaju zaleca Surowiecki ostrożność, iżby nie pomieszać prawdy z fantazyą. „Wiadomości takowych" — wywodzi — „malujących każdy z osobna naród, szukać należy tak, jak się szuka w piasku odrobin złota; znajdują się one częstokroć nieznacznie tam, gdzie się najmniej spodziewano. Uczony w dziejach i zabytkach religii postrzeże ich ślady tu i ówdzie nawiasem dochowane, a ciekawy badacz potrafi je rozpoznać wśród gruzów dawnych rozwalin, wśród zabobonów i baśni grubego ludu. Z takowych to okruchów zebrane szczątki mogą dostarczyć wątku do szanownego dzieła, które przyniesie zaszczyt i chlubę narodu do najpóźniejszych pokoleń".

Źle postępują ci, którzy „na bóstwa i obrządki pierwotnych ludów patrzą jak na osnowę baśni, szaleństwa i obrzydliwości; którzy w tem wszystkiem nie widzą tylko nudną tkaninę urojonych obrazów bez znaczenia, bez celu i rozsądku... Pospólstwo dzisiejsze w swych przesądach, zabobonach, obyczajach, obrządkach i podaniach tchnie jeszcze dotąd duchem wrażeń najodleglejszej starożytności. Uczony i ciekawy w wzgardzonych tych śmieciach znajduje nie jeden szacowny szczątek, który mu ukazuje dawny zwyczaj i mniemania narodu. Długo lekko ważone Sagi Irlandzkie, pieśni Ossyana, schadzki czarownic, zabobony, obrządki urodzenia, weselne, pogrzebowe i t. d. stały się dziś źródłem ważnych odkryć i domysłów". „Nie pogardzajmyż niemi" — woła autor pod koniec — „i nie gubmy ich dla naszych następców! oni

zapewne poznają się na ich wartości i będą nam wdzięczni za dochowanie".

Oto jest obrona „maleficii" na początku nowego stulecia. Zagadnienie, w Polsce odwieczne, staje się znów aktualne, w jakże jednak zmienionej formie! Społeczno-dogmatyczna konstrukcya tego problemu przedzierza się, nie tracąc racyonalistycznego podłoża, w kwestyę naukowo-historyczną, na której dnie ukrywa się pobudka patryotycznej konserwacyi narodowego ducha z myślą o potomnych. Moment artystyczny zupełnie jeszcze w grę tu nie wchodzi: raczej utrudniłby, aniżeli dopomógł, w rozeznaniu złotych ziarn prawdy historycznej w „śmieciach... baśni, szaleństwa i obrzydliwości".

Wezwanie Surowieckiego nie pozostało bez echa; „Roczniki Tow. Przyj. Nauk" w Warszawie dochowały niejedną pracę, która wyszła z tych samych pobudek (Staszic[1], Aigner, Wiesiołowski, Fijałkowski, Rakowiecki).

Równocześnie zaś rozpoczynają się praktyczne próby zbierania owych „przedchrześcijańskich" szczątków. Inicyatywę oraz plan konkretny daje uniwersytet wileński w 1805 roku, ogłaszając w „Nowym Pamiętniku Warszawskim" „Punkta do zebrania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych". W założeniu zaznaczono interes naukowy: „w popularnych tradycyach, zasłoną zabobonów przyćmionych, kryją się niekiedy ważne dla fizyki i historyi naturalnej, medycyny, rolnictwa i t. d. prawdy".

Na czoło wysunięto, jako punkt pierwszy, kwestyę „czarów". „Czary" — pisali autorowie projektu — „są postrachem a w wielu potrzebach ucieczką wszystkich bez wyjątku nieoświeconych narodów a w oświeconych nawet pracowitej, lecz ciemnej ludu klassy. Pod tem nazwaniem zawiera się wiele przyrodzenia tajemnic.

...Siły tu przyrodzone wpływowi duchów się przypisują, mistyczne obrządki łudzą oczy nieoswojonego z rzadkiemi widowiskami gminu, a naturalista niezawsze sprawiedliwie gardzi tem, czego w stanie swych wiadomości wytłumaczyć nie umie. Imperatorski Wileński Uniwersytet żąda: czyliby nie można było łagodnymi i roztropnymi sposobami wybadać się samychże ludzi, którzy o posiadanie czarodziejstwa są posądzani, jakie są roślinne, zwierzęce lub kopalne jestestwa, których do swych zamiarów za-

[1] Staszic, pierwszy u nas, zwraca uwagę na górski świat czarów.

żywa?.. Nazwiska tych roślin... i jeśli można suche lub świeże lub w nasionach uniwersytetowi przesłać".

Do sprawy tej powrócił uniwersytet wileński w późniejszych latach. W 1816 roku wydał, oparłszy się na wzorze rosyjskim, „instrukcyę do układania po gimnazyach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiocie różnych nauk", zalecając zbierać „podania gminne i pieśni", które „stanowią ostatni oddział ojczystych źródeł naszej historyi"; w rok później w „instrukcye do układania zapisów w przedmiocie statystyki i topografii" włączył zachętę do zbierania „przesądów i zabobonów" („Dziennik Wileński" 1816/IV i 1817/I).

Sprawą tą zajął się obszerniej bezimienny artykuł „Dziennika Wileńskiego" w 1815 roku p. t. „Kilka słów o przesądach gminnych z opisaniem złoczyństwa jednej mniemanej czarnoksiężnicy, wytłumaczone z dzieła peryodycznego: Bibliothèque Britannique.. 1812". Opis wypadku czarnoksięstwa, podany za obcem pismem, ma znaczenie podrzędne. O wiele ważniejsze dla nas są uwagi ogólne polskiego autora. W nich bowiem nawiązano wyraźnie tradycyę z wiekiem „oświecenia" i zaznaczono ową nowość wewnętrznej konstrukcyi zagadnienia, która wyrabia się w Polsce na początku XIX stulecia pod wpływem prądów zachodnich. „Lubo światło filozofii" — pisał autor artykułu — „i pospolitsza znajomość przyrodzonych umiejętności zniszczyły w wielu miejscach jawne panowanie zabobonów i czarodziejstwa; jednak nie można jeszcze twierdzić powszechnie, ażeby przesądy i uprzedzenia tego rodzaju nigdzie już nie miały swoich wyznawców". Jednakże sprawa zmieniła się o tyle, że obecnie „ludzie prawdziwie oświeceni... nie zbywają pogardą albo milczeniem przesądów gminnych, ale one troskliwie śledzą, roztrząsają i do powszechnej podają wiedzy, z rozróżnieniem prawdy od fałszu i użytku od szkodliwości".

„Jeszcze bardzo wiele osób pamięta" — przypomina autor dzieje niedawne — „jak u nas ogólną znajdowały wiarę, naocznymi świadkami i ważnymi dowodami stwierdzone powieści o upiorach, o pokazywaniu się duchów, o czarach i t. p. zabobonach. Znikło to wszystko, jak tylko w pismach publicznych zaczęto roztrząsać takowe uprzedzenia, a podobno najdzielniejszy im cios zadał i one wytępił światły teolog i filozof Jan Bohomolec przez uczone dzieło „Diabeł w swojej postaci". Starał się on bez obraże-

nia miłości własnej osób przesądnych gruntownie przekonać tych, do których [to] z obowiązku i znaczenia należy".

Ważność dzieła Bohomolca ocenia autor artykułu — jak widać — bardzo wysoko; w dodanej nocie do tego ustępu podaje „dla dzisiejszej rzadkości egzemplarzów" dokładny tytuł, rok i miejsce wydania „Dyabła". Tępić zabobon i nadal uważa za rzecz wskazaną, do czego „sposób Bohomolca byłby zdaje się najprzyzwoitszym". Dla tego celu również doradza zbierać i opisywać przesądy gminne, co również „posłużyłoby do przeświadczenia powszechności, że z owych zawołanych sekretów jedne oddawna lepiej uczonym są wiadome... a drugie są zwodnicze i podstępnie zmyślane".

Do ułożenia takiego dzieła, które nie byłoby niczem innem, jak rozszerzeniem „Dyabła w swojej postaci" z zupełnem zachowaniem tendencyi tego dzieła, potrzebne są opisy zdarzeń, „wyciągnięte z pilnego postrzegania ludu pospolitego, zwyczajów i obyczajów, gustów, upodobań i wstrętów, sposobu życia i nałogów, zabaw i rozrywek, obrzędów weselnych [1]), pogrzebowych i innych, naostatek mniemań i ustnych podań, utrzymujących się przez opowiadania i pieśni. To wszystko ułatwiłoby środki do wytępienia szkodliwych przesądów".

Jak dotąd mamy kompletny program ludoznawczy, ułożony nie ze stanowiska Kołłątaja, ale z punktu widzenia Jana Bohomolca. Pod koniec jednak wyłania się ów punkt nowszy i obok dawnej tendencyi stawia autor artykułu, powołując się na przykład „krajów najoświeceńszych", cel nowy, pisząc, że „w tłumie bajek i niedorzeczności" znalazłyby się „pożyteczne doświadczenia i nauczające wiadomości".

W ten sposób zabobon ludowy, jednozgodnie uznany w teoryi za godny uwagi i utrwalenia w piśmie, staje się przedmiotem pilnych poszukiwań. Głośne dziełko Chodakowskiego, jakkolwiek nie pierwsze w tym rodzaju, jest najgorętszą odezwą i apologią „Słowiańszczyzny przed Chrześcijaństwem". „Trzeba pójść" — woła Czarnocki — „i zniżyć się pod strzechę wieśniaka w różnych odległych stronach, trzeba spieszyć na jego uczty, zabawy i różne

[1]) Już w 1805 roku wydrukował „Nowy Pam. Warsz." rozprawę Ignacego Lubicz Czerwińskiego pt. „Swactwa, wesela i urodziny u ludu Ruskiego na Rusi czerwonej, przez obywatela tamtego kraju opisane" (s. 365).

przygody. Tam w dymie, wznoszącym się nad głowami, snują się jeszcze stare obrzędy, nucą się dawne śpiewy i wśród pląsów prostoty odzywają się imiona bogów zapomnianych". „Niestety!" — ubolewa ten entuzyasta polskiego folkloru — „nasza ziemia nie była morzem z trzech stron ubezpieczona, aby mogła pomimo wieki zachować tyle, co Szkocya". W zachodniej połaci Polski zbyt bezwzględnie tępiono te szczątki przedchrześcijańskie. W większej liczbie dochowały się one na wschodnich, ruskich kresach, o czem wiemy już z „Monitora".

Teraz jednak czasy się zmieniły. Ruskie duchowieństwo, zwalczane przez Bohomolców i Świtkowskich, jako twierdza obskurantyzmu, doczekało się gorących słów uznania. „Oddajemy pochwałę mimowolną ruskiemu duchowieństwu" — pisze Chodakowski — „Greccy i Unijaccy Popi byli to bracia swojego ludu, modlący Boga w sławiańskim języku, mieli więcej pobłażania i łagodności z tej strony. Skutek to okazał, bo ruskie okolice nieporównanie więcej starych podań zachowały i mnie nauczyły". (Ćwiczenia naukowe" Oddz. lit. 1818, II).

W krańcowych poglądach na szkodliwy wpływ chrześcijaństwa, które zniszczyć miało rodzimą kulturę słowiańską, nie był Czarnocki odosobniony. Kwestyę tę poruszył już przed nim Ignacy Lubicz Czerwiński, który w „Okolicy zadniestrzańskiej między Stryjem i Łomnicą" (Lwów 1811) zajął się między innymi zabobonem na Rusi. Tenże wydał „Rys dziejów kultury i oświecenia narodu polskiego..." (Przemyśl 1816), rozpatrując w osobnym rozdziale (VIII) zagadnienie „co naród polski zyskał albo stracił przy początkowem swem do wiary chrześcijańskiej nawróceniu" [1]).

Współcześnie zajął się tą sprawą również Surowiecki, polemizując z poglądem Chodakowskiego (w „Pamiętniku Warsz." 1819, XIV). Wszyscy jednak, choć w różnym stopniu, uznają historyczną ważność mitologii „przedchrześcijańskiej", dochowanej ułamkowo w gusłach i obrzędach ludowych.

Powołując się na instrukcye wszechnicy wileńskiej zbiera Marya Czarnowska „Zabytki mitologii sławiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane" („Dziennik

[1]) Tenże Czerwiński wydał nieznane nam bliżej dziełko p. t. „Uwagi rozumu i ludzkości nad fałszem i ciemnotą zabobonów, gusłów i t. d." Przemyśl 1817, 8° s. 59, X. Zob. Gawełek Franciszek dr. „Bibliografia ludoznawstwa polskiego". Kraków, 1914, Akad. Um.

Wileński" 1817, II), podając między innymi opis święta umarłych (radawnica). Teodor Narbutt w „Dziejach starożytnych narodu litewskiego" cały tom pierwszy poświęca „mitologii litewskiej". Wprawdzie dzieło to wyszło drukiem znacznie później (1835, Wilno), jest ono jednak rezultatem badań, podjętych na początku stulecia pod wpływem młodego ruchu folklorystycznego [1]. Autor powołuje się we wstępie na własne, 30-letnie badania, zwraca uwagę na wielkie podobieństwo mitologii litewskiej ze skandynawską i wyraża przekonanie, że „mitologia jest kluczem do najdawniejszych dziejów narodu".

Do entuzyastów ruchu i pierwszych zbieraczy zabobonów należą również Łukasz Gołębiowski, K. W. Wójcicki i Krystyn Lach Szyrma. Gołębiowski prowadził żywą korespondencyę z Chodakowskim [2] i ogłosił pierwsze ogólne, choć w znacznej części kompilacyjne dzieło p. t. „Lud polski, jego zwyczaje, zabobony" (Warszawa 1830, 8° s. 325). Zabobony przedrukował częścią z rozprawy Czerwińskiego, częścią zaś z rękopiśmiennych notat Wójcickiego, którego „Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Buga..." wychodzą drukiem dopiero w 1836 i 7 roku (Warszawa), już korzystając z prac Wacława Zaleskiego.

Ujawniona w druku działalność na tem polu Lacha Szyrmy jest o wiele wcześniejsza. I jego, jako zbieracza, wymienia Chodakowski w korespondencyi. A chociaż ta praca Szyrmy jest w rezultatach o wiele skromniejsza, aniżeli poprzednio wymienione, to jednak wystąpienie Szyrmy posiada dla historyi romantyzmu znaczenie niepospolite.

Myśl o korzyści, jaką poezya wyciągnąć może z „literatury kopalnej", poruszył pierwszy Kołłątaj, czyniąc to jednak pobieżnie i mimochodem. Historyczność zagadnienia zakryła wzgląd artystyczny niemal całkowicie. Dopatrywać go się można w „Podróżach po krajach słowiańskich", podjętych przez księcia Aleksandra Sapiehę (1811) bez wyraźnej tendencyi naukowej, w intuicyjnem odczuciu piękna ludowego w opisach Czarnowskiej, w muzycznym

[1] Narbutta „Badania starożytności litewskich", ogłoszone w „Tygodniku Wileńskim" w 1817 roku, rozpoczynają szereg rozpraw historycznych tegoż autora, odznaczających się wybitną znajomością ludu litewskiego.

[2]) Por. Z. D. Chodakowski, O Słowiańszczyźnie... z dodaniem krótkiej wiadomości o Chodakowskim i korespondencyi jego. Kraków 1835 wyd. A. Z Helcel.

uroku śpiewki ludowej, podkreślonym przez Królikowskiego [1]), wreszcie w niewątpliwym entuzyazmie, który przenika akcyę Chodakowskiego.

Równocześnie z wystąpieniem tego ostatniego pojawia się w „Dzienniku Wileńskim“ list do redaktora pióra Lacha-Szyrmy, uzupełniony dwoma próbami ludowej dumki: w tym liście po raz pierwszy wyraźnie i z naciskiem wysunięto na czoło całego ruchu wzgląd artystyczny,[2]), nie pomijając przytem wszystkich tych motywów i haseł, pod którymi dotąd cała ta akcya się rozgrywała. Ma przeto ten artykuł cechy lapidarnego, syntetycznego ujęcia wszystkich tych punktów, które dotąd obowiązywały, oraz dodaje w sposób jasny i stanowczy jeszcze jeden wzgląd, niezmiernie doniosły dla rozwoju wartości poetyckich.

W związku z działalnością Chodakowskiego, z którego rękopiśmiennych zbiorów wyjmuje oraz przerabia obie próby ludowej twórczości — nawołuje Lach-Szyrma za innymi do kolekcyonowania „gminnych baśni, powieści, przesądów, czarów, zamawiań chorób, wróżb i śpiewów“, obrzędów weselnych i pogrzebowych, gdyż uważa je za „pamiątki starożytnej, nieznanej nam oświaty, zarodne pierwiastki mądrości dziecinnej“, za „drogą puściznę, z ciemnych, upłynionych wieków od pradziadów do prawnuków a od tych do nas kolejno przechodzącą i od wieśniaków, wierniej i uporczywiej za zwyczajami swoich przodków obstających, nam dochowaną“. Ta „zbieranina, lubo na pozór nikczemna i z ułamków tylko złożona, mogłaby wielce posłużyć do wyjaśnienia historyi obyczajów; rzuciłaby światło na dzieje polityczne, na obrzędy religijne i bóstwa, poprzedzające naukę Chrystusa; co więcej: możeby, idąc za podobieństwem, sprawdziła te szerzące się w uczonym świecie wnioski, że kolebka naszego dzieciństwa i plemienia jest nad Gangesem“.

Ale nie dosyć na tem. „Oprócz tego, co za nieprzebrany skarb byłby to dla rymotwórstwa naszego!“ — woła z zapałem autor listu, zajmując stanowisko, zgodne z Herderem i Brodzińskim. Na niezbadanych dotąd równinach słowiańskich „nastręczają

[1]) J. F. Królikowski, „Rozprawa o śpiewach z muzyką i o zastosowaniu poezyi do muzyki“ Pam. Warsz. IX, por Dropiowski op. c.

[2]) Zwrócił na to uwagę Zdziarski Stanisław w książce „Pierwiastek ludowy w poezyi polskiej XIX w....“ Warszawa 1901 s. 9.

się nam skromnie kwiaty zachwycenia". Nie można ich wprawdzie porównać z tymi, „które kwitnęły niegdyś pod niebem łagodnem Jonii, ani też ze swoją rodziną w pochmurnej Szkocyi"; jednak zbierane umiejętnie przez „zwolenników dobrego smaku", mogą wyrugować obce, niezrozumiałe, które przeto „nie trafiają do serca i nie ogrzewają nas", mogą słowem literaturze ojczystej przywrócić czysto narodowy charakter. Albowiem „są one szczątkami gmachu niegdyś okazałego, który runął w zwaliskach, ale może nam jeszcze do wzniesienia Świątyni Narodowości za węgielny posłużyć kamień". („Dziennik Wileński" 1818 I s. 488—9).

Nikt dotąd nie obiecywał sobie u nas tak wiele od tego nowego źródła, które tyle zajmuje umysłów w pierwszych latach Polski porozbiorowej. Jeden Brodziński w głośnej rozprawie, ogłoszonej w tymże roku, postulat narodowości opiera na swojskich „słowiańskich" pierwiastkach, zacieśniając je jednostronnie w szczupłych obrębach motywów sielankowych i dopatrując się w pieśni ludowej początku „poezyi Czucia".

Nie jest również wolny od działania literackiego konwenansu Lach-Szyrma. Pieśń ludową uważa za surowy materyał, który należy wygładzić a nawet odmienić tam, gdzie tego wymaga „wyższość światła wieku naszego". W praktyce czyni to w ten sposób, że do obu dumek małoruskich („Jaś i Zosia" „Zdanek i Halina") wplata, zwłaszcza w zakończeniu, rysy im obce, które przypominają sentymentalizm Gessnera i fałszywością dźwięku psują prostą harmonię smętku dumki.

Pomimo żywości i zapału, z jakim rozwija się w Polsce ruch ludoznawczy, początki jego zbyt jeszcze świeżej są daty, ażeby zasilić mógł wydatnie poezyę polską w epoce przed Mickiewiczem. Zrazu przytem zbyt silnie i zbyt wyłącznie podkreśla się racyonalistyczne motywy tej akcyi, pomimo wyraźnego oddziaływania na rozwój jej i kierunek wpływów zachodnich oraz częstego powoływania się na zbiory angielsko-skandynawskie, z czego wyrosła nawet teorya o północnych początkach plemion polsko-słowiańskich.

Dopiero w końcu drugiego dziesiątka lat XIX wieku zjawia się w polskim programie ludoznawczym, jako motyw równorzędny z innymi, wzgląd artystyczny, a wobec tego nie może być mowy, iżby w literaturze polskiej przed Mickiewiczem dały się już zauważyć w szerszej mierze praktyczne skutki czerpania z rodzimego skarbca ludowych wątków balladowych, wśród których podania

o upiorze tak wiele zajmują miejsca. To, co się w tym kierunku dokonywa, wyrosło niemal wyłącznie na tle literackich wpływów, o których mówiliśmy powyżej. Z nich też wyłania się najwcześniejsza, o ile wiemy, próba stwierdzenia i wyzyskania analogii pomiędzy obcym wzorem literackim, a swojską twórczością ludową.

Idea ta, którą poczytać można za ważny krok przejściowy w kierunku artystycznej realizacyi zawartości polskiego „archiwum ludowego“ (Herder), wyniknęła pod wpływem Bürgerowskiej „Lenory“, która w romantycznej epoce dziejów „upiora“ w Polsce zajmuje bezwzględnie najważniejsze miejsce. Wiele położyć tu trzeba na karb wpływów francuskich. Pierwszego przekładu „Lenory“ we Francyi dokonano — bardzo nieumiejętnie — w 1811 roku [1]). Praca ta przeszła bez wrażenia tak dalece, że o jej istnieniu nie wie nic nawet pani de Staël, z której opinią tak bardzo w Polsce się liczono [2]).

A właśnie w głośnem jej dziele „O Niemczech“, tłumaczonem u nas w licznych urywkach począwszy od 1815 roku, znalazła się entuzyastyczna ocena Bürgerowskiej ballady. W odnośnym ustępie „O poezyi niemieckiej“ (II cz., 13 rozdz.) mówi naprzód słynna literatka ogólnie o „niewyczerpanem źródle wrażeń poetyckich w Niemczech“, które stanowi „groza“ (la terreur). Początków tego źródła doszukuje się w resztkach mitologii północnej, w dyspozycyi do ponurych rozmyślań, zgodnych z warunkami klimatu, w związku ludowych przesądów z religijnemi wyobrażeniami. Wspomina wyraźnie upiorów (les revenants) i czarowników, powołuje się na Szekspira, który wcale nie gardził tym rodzajem środków artystycznych. „La poésie ne saurait être populaire“ — pisze wreszcie pani de Staël — „quand elle méprise ce qui exerce un empire irréfléchi sur l'imagination“.

Ta wymowna obrona „maleficii“ ze stanowiska potrzeb literackich, która nie pozostała zapewne bez wrażenia na ówczesnych polskich wielbicielach dzieła pani de Staël, jest ogólnym wstępem do rozprawy o Bürgerze. Ten poeta bowiem ze wszystkich Niemców „najlepiej uchwycił ową nić zabobonu, która prowadzi tak daleko w głąb serca“. Najsłynniejszy, znany w całych Niemczech jego

[1]) Baldensperger op. c.

[2]) Szyjkowski M., Schiller w Polsce, Kraków, Akad. Umiej. 1915. Zob. rozdz. „Wpływ dzieła pani de Staël na krytykę polską“.

utwór, to „Lenora“, ktorą tak trudno byłoby przełożyć na język francuski. Zaczem podaje pani de Staël szczegółową treść ballady, cytując z dyalogu podczas śmiertelnej jazdy słowa, które wywierają szczególne wrażenie („Les morts vont vite, les morts vont vite“ „Ah! laisse en paix les morts!“).

Autorka francuska jest najwidoczniej sama wstrząśnięta do głębi osnową dzieła, które, nie wiem dlaczego, nazywa romancą. „Wszystkie obrazy“ — pisze — „wszystkie szmery w związku ze stanem duszy zostały cudownie wyrażone w poezyi: zgłoski, rymy, cała sztuka słów i ich dźwięków została użyta celem podniesienia uczucia grozy. Gwałtowność pędu konia wydaje się bardziej uroczysta i posępniejsza, aniżeli powolność żałobnego marsza. Energia, z jaką koń przyspiesza swój bieg, ów pośpiech śmierci przeraża niewymownie; i wydaje się, jakoby nas samych porywało widmo, jak ową nieszczęsną, którą pociąga za sobą w przepaść“.

Mówi wkońcu pani de Staël o czterech tłómaczeniach angielskich, najwyżej ceniąc przekład Spencera. Zaznacza, że analogie języków umożliwiają wierność przekładom angielskim, zaś brak ich utrudnia w wysokim stopniu przyswojenie „Lenory“ mowie francuskiej. Idzie bowiem o wierne dochowanie nie tylko tych samych myśli, ale i tych samych wrażeń, co jest nieodzowne dla zrozumienia dzieła sztuki.

Wrażenie słów pani de Staël było silne tak we własnym kraju, jak i poza nim. We Francyi rozpoczynają pojawiać się próby przekładu „Lenory“, pomimo trudności, które wskazała znakomita pisarka; między niemi w 1817 roku ogłasza „Mercure de France“ wierszowaną przeróbkę Żukowskiego, podkreślając niemieckie jej pochodzenie („Ludmile, romance imitée de l'allemand“ 4 octobre).

W niedługi czas później wychodzi drukiem pierwsza w Polsce wersya ballady niemieckiej — dumy bowiem Niemcewicza wyrosły, jak wiemy, na osobliwej drodze wpływów angielskich — w ciekawym związku z ruchem ludoznawczym. Autorem jej jest ten sam Krystyn Lach-Szyrma, który w 1818 roku wystąpił w Wilnie z rozszerzonym programem folkloru.

W rok później ogłasza tenże pisarz w warszawskiem czasopiśmie „naśladowanie Leonory Bürgera“ p. t. „Kamilla i Leon“ [1]).

[1]) Zob. „Pamiętnik Naukowy“ Warszawa 1819. Oddział literatury. Tom I. s. 358.

Praca ta wyszła z innych założeń i odmienne też cele miała na oku w porównaniu z „Malwiną“ Niemcewicza. Opierając się na niemieckim oryginale, nie zacierała właściwego pochodzenia wzoru. Z przeróbką Niemcewicza posiada wersya Lacha-Szyrmy jedynie wspólną tendencyę lokalizacyjną, ówcześnie modną w całej poezyi polskiej. Zmiana imion — choć niepolskiego brzmienia — łączy się z przeniesieniem akcyi nad Wisłę i to podobnie jak u Niemcewicza w okres wojen Napoleońskich. Leon bierze udział w wyprawie hiszpańskiej i w ataku na Somo-Sierrę, gdzie, jak można się domyślać, pada.

W dalszej osnowie poematu nie napotykamy zmian zasadniczych. W jednem tylko miejscu, zapewne dla spotęgowania wrażenia, opowiada polski autor od siebie, że duch, przybywszy pod dom ukochanej:

„...ciężkim kłykciem, suchym jak z kostnice
Głucho-grobowo stuka w okiennice“.

Pozatem jest widoczna usilna staranność dochowania wierności myśli. To jednak nie oznacza — jak zauważyła pani de Staël — tożsamości wrażenia. Tej nie osiągnął Lach-Szyrma znowu skutkiem niedostatków formalnych, choć i pod tym względem starał się zbliżyć do oryginału. Zachował ściśle tę samą liczbę zwrotek ośmiowierszowych (32) i nie pominął bodaj w najważniejszych miejscach użycia refrenu, który stanowi tak ważny czynnik w budowie ballady [1]). Pomimo to tempo, najważniejsza właściwość „Lenory“, w przeróbce polskiej znacznie zwolniało: zarówno skutkiem posługiwania się leniwym 11-zgłoskowcem (zamiast naprzemian 8-io i 7-io zgłoskowych wierszy oryginału) oraz wyłącznie żeńskim rymem, jak i skutkiem zatarcia efektów akustycznych, które też dla wszystkich tłómaczy „Lenory“ stanowiły najcięższą do przebycia próbę ognia.

Z tych trudności zdawał sobie sprawę Lach-Szyrma najdokładniej. Oceniał on wogóle bardzo trafnie znaczenie poematu Bürgera, doszedłszy do niego na drodze zupełnie innej, aniżeli Niemcewicz. Drogę tę stanowiły zamiłowania ludoznawcze Lacha-Szyrmy: ten właśnie element w balladzie niemieckiej zwrócił uwagę pol-

[1]) Por. Duchy i zmarli szybkim pędem lecą.

Wzrok mu się żarzy, ogień bucha z pyska,
Iskrzy się krzemień, z pod kopyta pryska.

skiego pisarza, który pierwszy w Polsce dojrzał i zajął się pokrewieństwem motywów ludowych. Niezmiernie ważne i ciekawe myśli na ten temat rozwinął Lach-Szyrma w „Uwagach nad balladą Bürgera Leonora“, które ogłasza w tym samym roku, celem uzupełnienia własnej przeróbki tego dzieła. W rozprawie swojej podkreśla naprzód Lach-Szyrma ogromną popularność w Niemczech tego „najpiękniejszego utworu wyobraźni Bürgera“, deklamowanego i śpiewanego powszechnie wedle różnych opracowań muzycznych (najlepsze Zumstega); zwłaszcza śpiew „pomnaża nad wyraz to wrażenie okropności, jakie już samo czytanie zwykło w umyśle zostawiać“.

Zgadza się również polski etnograf ze zdaniem pani de Staël co do trudności tłumaczenia „Lenory“: „tłumaczono ją przecie tyle razy i na różne języki“ — wywodzi — „ale zawsze ze szkodą dla oryginału“. Najtrudniej zachować w przekładzie onomatopoje oryginału, „co chociaż Bürgerowi było naganione, tyle życia Leonorze dodaje“.

Wspomina następnie krytyk polski o sporze co do źródła ballady, powołuje się na podobieństwo osnowy „Alondza i Heleny“, przytacza wkońcu szczegółowo wywód niemiecki, wedle którego „Leonora winna swój byt jedynie twórczej imaginacyi (autora) i szczęśliwemu przypadkowi“.

Tym „przypadkiem“ jest rodzima tradycya ludowa, co zaznaczył sam autor ballady w liście do przyjaciela (Boie), a za nim przytacza polski miłośnik ludowej baśni. „Jednego wieczora“ — opowiada ten ostatni — „wyszedł Bürger na przechadzkę. Księżyc w pełni jasno świecił. Uroczyste panowało milczenie. Trafem napotkał dziewczę, śpiewające:

Der Mond, der scheint so helle,
Die Todten reiten so schnelle,
Feins Liebchen, graut dir nicht?

Słowa te takie na jego umyśle sprawiły wrażenie, iż w chwili pierwszego natchnienia ułożył był kilka zwrotek“.

Ten wywód genetyczny ballady niemieckiej, zreferowany tak dokładnie przez polskiego pisarza, znajduje też całkowitą jego aprobatę. Trafia bowiem we właściwe mu zamiłowania etnograficzne i — co więcej — skłania go do nawiązania i poparcia słusznego stanowiska krytyki niemieckiej przez dodanie przyczynku z własnych obserwacyi ludoznawczych. Zagadnienie źródeł „Le-

nory“ nabiera przez to po raz pierwszy u nas znaczenia międzynarodowego, Lach-Szyrma zaś staje się poprzednikiem licznego szeregu badaczy, którzy po dzień dzisiejszy notują skwapliwie „Lenorowe“ tematy, napotykane obficie w polskiej tradycyi ludowej. „My Polacy mamy podobną powieść (sc. ludową)“ — stwierdza w 1819 roku poprzednik Kolberga. Podanie to słyszał w dzieciństwie z ust piastunki, następnie zaś napotykał je w ziemi przemyskiej (w okolicach Jarosławia). Osnowa tej polskiej, ludowej „Lenory“ odpowiada w zupełności balladzie niemieckiej. Tylko epilog jest odmienny: upiór nie demaskuje się jako śmierć we własnej osobie, kochanka zaś ucieka do trupiarni, gdzie spoczywa drugi nieboszczyk i zamyka drzwi za sobą. Na pukanie ścigającego ducha podnosi się trup i otwiera wrota; jednak wybija północ, a z tą chwilą oba ciała tracą moc fizycznego czynu i padają martwe. Nazajutrz znaleziono dziewczynę na pół żywą; jakoż w kilka dni później umiera. „Tę samą powieść“ — dodaje pisarz polski — „opowiadano na Ukrainie po wsiach jeszcze przed 1775 r. (?), zanim Bürger (swój utwor) napisał“.

Z całej tej relacyi wyciąga Lach-Szyrma niezmiernie aktualną dla poezyi polskiej naukę: „aby i na ten rodzaj powieści krajowych ciekawość zwrócić, z których niejedna warta pióra polskiego Bürgera i z czasem może się go doczeka. Daleki także jestem“ — dodaje na zakończenie — „od przywiązywania do nich wielkiej wagi. Baśń będzie zawsze baśnią; wtedy jednak być nią przestaje, skoro utworzy się z niej coś podobnego do Lenory... Źródła wszelkie, skądkolwiek są wzięte, tyle tylko powinny być cenione, o ile ułatwiają rymotwórcom pracę wynalezienia; cała zaś zaleta pisma i sława z niego spada na autora, na jego dowcip i pióro szczęśliwe“.

Jakoż przypuszczenia te okazały się trafne w całej pełni: wystąpienie „polskiego Bürgera“ miało nastąpić może prędzej, aniżeli spodziewał się tego autor „Uwag nad Lenorą“ — a siła tego wystąpienia przeszła zapewne wszelkie, najśmielsze jego nadzieje.

[1]) Zob. „Pamiętnik Naukowy“ Warszawa 1819. Oddział literatury. Tom II. s. 275 sq.

ROZPRAWY
AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

WYDZIAŁ
FILOLOGICZNY

Serya III. Tom XI.

Ogólnego zbioru tom pięćdziesiąty szósty.

W KRAKOWIE
NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI G. GEBETHNERA I SP. W KRAKOWIE
GEBETHNERA I WOLFFA W WARSZAWIE.
1917.

Kraków — Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego.

TREŚĆ.

		Str.
1.	WITKOWSKI STANISŁAW: Studya nad Homerem. Doloneja . .	1—87
2.	BRÜCKNER Aleksander: Zasady etymologii słowiańskiej . . .	88—171
3.	MANN MAURYCY: Nowa Heloiza Jana Jakóba Rousseau. (Studyum literackie)	172—264
4.	ŁEMPICKI STANISŁAW: Jan Zamoyski jako reformator wyższego szkolnictwa w Polsce	265—328
5.	SCHNEIDER STANISŁAW: Św. Hipolit o greckich misteryach. I. Misterya we Flius. — II. Misterya w Eleuzis. — III. Misterya Rei-Cybeli	329—347

Studya nad Homerem.

Doloneja.

Napisał

Stanisław Witkowski.

I. Wstęp.

Pisać o Homerze jest dzisiaj trudno. Wyraz „dzisiaj“ nie jest w tem twierdzeniu pustym, jak pustym bywa przy rozmaitych narzekaniach na czasy dzisiejsze w porównaniu z dawniejszymi. Jeszcze pod koniec wieku XIX. pisać o Homerze było daleko łatwiej. Dzisiaj krytyka wyższa Homera weszła w fazę przesilenia, jakiego nie przechodziła nigdy, począwszy od d'Aubignaca. W ciągu XIX. w. można było zawsze powiedzieć, co sądzi o Iliadzie większość uczonych. Dziś niepodobna powiedzieć, jakie zapatrywanie ma za sobą większość krytyków. Nowe dzieło Wilamowitza o Homerze jest może pierwszą zapowiedzią przyszłego porozumienia, ale to porozumienie nie nastąpi chyba tak prędko. Kto dziś pisze o Homerze, musi odrazu wywiesić barwę. Albo Montecchi albo Capuletti. Myślę, że stanowisko moje w kwestyi Homerowej wystąpi dosyć jasno w ciągu pracy. Co prawda, stanowisko to nie jest dotąd określone szczegółowo i ostatecznie dla każdego z licznych problemów, składających się na kwestyę Homerową. I nie wiem, czy wogóle będzie kiedykolwiek określone. Wilamowitz przygotowywał dzieło swoje o Iliadzie 30 lat a i po tym okresie całego pokolenia puścił je w świat z obawą i świadomością, że, jak każde dzieło ludzkie, nie może być doskonałe. Wogóle o Homerze powinno się pisać dopiero pod koniec życia.

Uczeni, którzy problemy z zakresu kwestyi Homerowej dają za temat rozpraw doktorskich, popełniają ciężki grzech przeciw nauce. Gdyby nie ten balast dyssertacyi pisanych przez autorów, którzy nie mogą mieć jeszcze dojrzałego sądu ani wieloletniej obserwacyi, oryentowanie się w ogromie literatury Homerowej nie byłoby dziś tak trudne, że nawet taki tytan nauki jak Wilamowitz musi przyznać, że nie panuje nad literaturą nowoczesną do Homera, a może i sama kwestya nie byłaby tak zagmatwana przez powierzchowne sądy. „Strach o tej skórze pisać“ trzeba powiedzieć słowami Klonowicza, pisząc dziś o krytyce wyższej Homera. Kiedym rozpoczynał tę pracę, przystępowałem do niej z większą odwagą, niż ją mam dziś, kiedy gotową rzecz puszczam w świat. Wilamowitz powiada w swej pięknej, męskiej przedmowie, że wojna dodała mu odwagi do wydania dzieła. Zapewne i mnie wojna dodaje podobnej odwagi.

Praca nad problemem Homerowym nie daje należytego zadowolenia. Możliwości jest tu tyle, że gdy się nawet znajdzie odpowiedź, która się wydaje zadowalającą, to zawsze istnieją jeszcze inne możliwości wyjaśnienia.

Słowo usprawiedliwienia dla tytułu tej pracy. Napisałem początkowo na jej czele „Studya nad Homerem“, myśląc, że będę mógł kiedyś przejść do analizy innych partyi Iliady, uchodzących za późne. Zwróciłem się zaś dlatego do Dolonei, że zdawałem sobie sprawę, iż przy Homerze powinno się zaczynać od tyłu, t. j. od warstw uchodzących za późniejsze. Z niemałem zadowoleniem widzę, że i Wilamowitz, którego najnowsze dzieło o Homerze wyszło, kiedy praca moja była już w zupełności gotową, uważa tę metodę za jedynie prawdziwą. Wszelkie konstrukcye a priori, rozpoczynające od tego, że pierwotna Iliada zawierała to a to, wiszą w powietrzu. Pousuwajmy z Iliady to, co może być dodatkiem późniejszym, a wtedy nadejdzie czas, kiedy będziemy mogli przyjrzeć się reszcie poematu i wydać o niej sąd. Dopóki ta praca wstępna nie jest zrobiona, na sądy ogólne za wcześnie. I Wilamowitz ostrzega przed twierdzeniami ogólnemi, a żąda, aby zaczynać od analizy (str. 2). Powiada, że powinno się analizować z kolei szczegółowo każdą księgę Iliady. Kto uznaje, że sąd o kwestyi Homerowej powinien się opierać na własnych badaniach tekstu, zrozumie moje wyznanie powyżej, że nie mam jeszcze ostatecznego sądu

o wszystkich stronach problemu Homerowego. Wyrobić sobie taki sąd na podstawie książek, traktujących o Homerze, nietrudno. Ale dopiero, gdy się przystąpi do analizy samego poematu, widzi się, jak dalece sąd oparty na cudzych sądach spoczywa na kruchych podstawach. Czy dójdę kiedy do tego, by przeprowadzić podobne studyum nad innemi podejrzanemi partyami Iliady, wątpię dzisiaj po ukończeniu analizy Dolonei. Ars longa, vita brevis. Trudności próby obecnej, zwłaszcza ogrom literatury nowozytnej, nie zachęcają do dalszych. Coprawda, kwestya Homerowa jest przepaścią, która tajemniczo pociąga stojącego na brzegu. W każdym razie ogólniejszej części tytułu nie chciałem już zmieniać, choćby dlatego, żeby zaznaczyć, że analizę choćby jednej pieśni Homera trzeba przeprowadzać z okiem zwróconem na całość poematu.

W ciągu pracy przekonałem się, że główną podstawą sądu nie może być język ani wiersz, lecz układ, technika pieśni, jej treść. Tak jest przynajmniej przy Dolonei. Stąd też punkt ciężkości tej pracy leży w rozdziałach, analizujących treść Dolonei. Kogo te rozdziały nie przekonają, może innych nie czytać. Kto nie ma czasu czytać całej pracy, może pominąć ustępy o języku, wierszu i inne więcej podrzędne.

Pracę tę napisałem po polsku. Ma to dla mnie ujemne strony. Nie tyle dlatego, że praca znajdzie tylko nielicznych czytelników; gorsze jest, że w naszych stosunkach niepodobna liczyć na sąd licznych krytyków a sąd taki, jeżeli gdzie, to przy pracach z zakresu krytyki wyższej Homera jest dla autora szczególnie cenny. Wtedy dopiero poznaje on, czy w pracy jego prócz żużli jest coś czystego kruszcu.

Z literatury XIX. wieku o Dolonei nie znam starszej, chyba o tyle, o ile jest uwzględniona przez późniejszych. Ale niepodobna mi było studyować całego tego ogromu. Kto sam próbował pracy samodzielnej z zakresu kwestyi Homerowej, nie zrobi mi z tego zarzutu. W szczegółach z pewnością byłbym w tej starszej literaturze znalazł niejednę cenną uwagę.

Nową książkę Wilamowitza uwzględniam w słowie końcowem.

Prace naukowe nie potrzebują właściwie przedmowy. Moja praca potrzebuje jej głównie dlatego, że powstała wśród wyjątkowych warunków. Zaczęta przed wojną, musiała być potem skutkiem uchodźtwa z kraju przerwana na długi czas. Podjęta później ponownie, pisana była najpierw poza miejscem mego stałego pobytu,

bez potrzebnych książek — a tych do pracy o Homerze potrzeba tak wiele —, później wprawdzie kontynuowana była u boku biblioteki, ale wśród nowych fal zawieruchy wojennej, bez koniecznego spokoju. Nadto najnowszą literaturę Homerową w przedstawionych warunkach mogłem uwzględniać nieraz dopiero później, dodatkowo, po napisaniu odnośnych ustępów. Odbić się to musiało na pracy, przedewszystkiem może w pewnych powtarzaniach; powtarzania te jako organicznie złączone z całością pracy, nie wszędzie już potem dały się usunąć.

2. Obecny stan kwestyi.

Najnowsza faza badań nad autentycznością Dolonei uczy, jak w kwestyach równie trudnych, jak Homerowa, żadnego pozornie pewnego rezultatu naukowego nie można uważać za ustalony. Od Lachmanna aż do ostatnich lat uchodziło niemal za pewnik, że Doloneja jest późniejszą partyą Iliady. W ciągu wieku XIX. znalazł się zaledwie ten lub ów uczony, który odważył się bronić autentyczności pieśni 10. Do takich śmiałków należał Bäumlein, który w *Zeitschrift für die Altertumswiss.* 1848 nr. 43 pokusił się kruszyć kopię w jej obronie. W Anglii wierzyło w jej autentyczność w połowie XIX wieku dwu uczonych: niesłusznie zapomniany Mure *(Critical History of the language and literature of ancient Greece* 1850 t. I. 264 nn., t. II. 176) i Gladstone *(Studies in Homer and the Homeric age.* 1858. t. III 389 nn.). Przez drugą połowę wieku XIX. nie próbował prawie nikt występować w obronie sprawy, uważanej za straconą. Dopiero pod koniec wieku XIX. pojawiły się znowu sporadyczne próby obrony autentyczności pieśni 10. W Niemczech Kocks *(Die Einheit der Ilias.* Gymnasium 1890 nr. I i II), a w Anglii głośny etnolog Andrew Lang *(Homer and the epic.* 1893, str. 145 nn., później w: *Homer and his age.* 1906. passim) podjęli znowu próby obrony. Wreszcie angielski wydawca Homera Allen oświadczył się za autentycznością pieśni. Jestto niemal kompletny spis uczonych, którzy uważali w ciągu w. XIX. Doloneję za autentyczną[1]). Próby te musimy uznać za

[1]. Dodać do niego należy jeszcze Kienego i Gerlacha z nieco dawniejszych uczonych. Prace te starsze cytuję z drugiej ręki.

zupełnie odosobnione. Wobec ogromu literatury Homerowej XIX. w. i zdań przeciwnych głosy te znikają prawie zupełnie. Uczeni broniący Dolonei byli to *rari nantes in gurgite vasto*. Krytyka patrzyła na nich jak na nieszkodliwych marzycieli, którzy muszą się znaleść w każdej nauce, a których nikt nie bierze poważnie. Głos ich mijał bez echa, tem więcej, że byli to po większej części uczeni nieznani, albo średniej miary. Nawet unitaryści nie kusili się o obronę księgi, uznanej powszechnie za późną. Przekonanie o nieautentyczności Dolonei było tak powszechne, że nie ma potrzeby wyliczania autorów, którzy Doloneję odrzucali, tembardziej, że nie jest moim zamiarem zbierać tu wszystkie sądy o Dolonei; uczynił to wyczerpująco Shewan, o którego książce będzie niebawem mowa. Wymienię tylko kilka nazwisk z dwu ostatnich dziesięcioleci. Ludwich uznał Doloneję za najpóźniejszą partyę Iliady. Edward Meyer (*G. d. A.* II. 405) zarzuca jej brak podniosłości i styl zupełnie obniżony i kładzie ją na czasy późne, w których stracono zupełnie poczucie tego, co prawdziwe i odpowiednie. Karol Robert (*Studien zur Ilias*, Berlin 1901 str. 574) uważa Doloneję za młodszą od czwartej warstwy Iliady, ale za starszą niż r. 600, bo waza koryncka z tego czasu zna już imię Dolona. Mówi (str. 502) o braku talentu poetycznego autora Dolonei, o jego pospolitym sposobie myślenia, nazywa Doloneję niesmaczną (unerfreulich), sądzi, że jest ona może późniejsza od katalogu okrętów *B*. — Jadwiga Jordan (*Der Erzählungsstil in den Kampfszenen der Ilias*, dyss. zurychska z r. 1904, Wrocław 1905), która przyjmuje wielu poetów Iliady, ale jedność stylu epicznego, konstatuje w Dolonei odmienny sposób opowiadania niż w reszcie Iliady i na tej podstawie przyznaje tej pieśni odrębne stanowisko w poemacie (str. 67). Z pewnością przypisuje ona Doloneję autorowi późniejszemu. — Sittig w artykule Ῥῆσος w P.-Wiss. R. Enc. powiada tylko, że Doloneja jest starsza od Hipponaxa. (Artykuł Wagnera Dolon w tejże encyklopedyi nie zawiera nic dla naszej kwestyi). Odrzucili autentyczność Dolonei Finsler (Lipsk 1908) i Wilhelm Witte (*Studien zu Homer*, pr., Frankfurt n. O. 1908). Paweł Cauer (*Grundfragen der Homerkritik*, 2. wyd., Lipsk 1909) uważa Doloneję za późną (str. 501, por. też str. 441), widzi w niej charakter odysseiczny, sądzi, że na noc Dolonei przypada za wiele zdarzeń. W *Berl. phil. Wsch.* 1913 szp. 1582 podnosi, że Homer nie umie przedstawiać czynności równoczesnych, a tymczasem

w Dolonei znajdujemy dobrze przedstawiony obóz grecki i trojański i co się w nich równocześnie dzieje. To dowodzi wydoskonalonej techniki [1]). Powołuje się na to, że według Belznera (*Die Komposition der Odyssee* [Homerische Probleme II.], Lipsk 1912, str. 124) nawet w Odyssei znajdujemy dopiero początki tej techniki [2]). Wilamowitz (*Über das Θ der Ilias*, SB. der Berl. Akad. 1910, str. 372—402) przyjmuje, że stary zrąb Iliady obejmował księgi I.—VII 322, a następnie XI. i dalsze „aż gdzieś do śmierci Patrokia". Do niego włączono później odrębne pieśni IX. i X. (Litai i Doloneję) a włączono je zapomocą umyślnie w tym celu dokomponowanej księgi VIII. (Θ) (i końca poprzedzającej). Autor tej pieśni łączącej jest późniejszy od Hezyoda. Korzysta z Dolonei (np. Θ 491 wzięte jest z *K* 199, str. 373 uw. 1). Θ wykazuje inny styl niż Litai i Doloneja [3]). Co do wieku *K* specyalnie, Wilamowitz sądzi, że *K* (podobnie jak *I*) było pierwotnie pieśnią samodzielną (Einzelgedicht, str. 382), ale nie istniało przed Iliadą, lecz powstało obok Iliady (str. 400). Nie jest ono młodsze od reszty jej pieśni (str. 382), przeciwnie powstało nieco wcześniej od Θ (a Θ powstało w w. VII) (str. 400). Pod względem stanowiska *K* w dzisiejszej Iliadzie jest zdania, że *K* nie jest samodzielniejsze jak inne księgi (str. 382) i nie stoi poza Iliadą (der Ilias fremd, str. 373) [4]). — Przeciw Homerowemu początkowi Dolonei oświadczył się i Hennings (*Berl. phil. W.sch.* 1911, szp. 449 nn.). Beloch (*Griech. Gesch.* I, 1. wyd. 2, Strassburg 1912, str. 191) uważa Doloneję za „jeden z najpóźniejszych ustępów Iliady, może najpóźniejszy ze wszystkich". Poeta Dolonei, zdaniem jego, nie wie nic o poselstwie do Achillesa lub przyjmuje, że poselstwo się jeszcze nie odbyło [5]). Uczony holenderski M. Valeton (*De Iliadis compositione*, Mnemosyne t. 42, str. 46 nn., rzecz znana mi tylko z drugiej

[1]) Wysłanie szpiega greckiego i trojańskiego odbywa się równocześnie, bo obaj spotykają się w drodze. Poeta opowiada jedno po drugiem, nie zaznaczając równoczesności (zauważył to już bystry Heyne).

[2]) Przyznaje jednak, że i w *Γ* mamy coś podobnego.

[3]) Zdanie o różnicy stylu podziela Dietrich Mülder *Burs. Jahresber.* 1913 (przy omówieniu pracy Wilamowitza).

[4]) Artykuł akademicki Wilamowitza, przedrukowany jest w nowej jego książce prawie bez zmiany. Nowy rozdział o *K*, dodany w tej książce, omawiam w słowie końcowem mej pracy.

[5]) Zdaniem mojem z *K* 106 zupełnie tego nie można wnosić. (Nestor mówi w tem miejscu, że gdy Achilles porzuci gniew, spadną na Troję klęski).

reki) sądzi, że Achilleida obejmowała między innemi ustęp z *Θ*, *I* wv. 1 -638 (z opuszczeniami), ale nie obejmowała *K* [1]. W Anglii wystąpili przeciw autentyczności Dolonei Leaf i H Browne (*Handbook of Homeric study*, 1905, str 110 n. i 113, „chyba niehomerowa"), Monro (we wstępie do *K*) nazwał ją „krotochwilnem interludyum" (*a farcical interlude*, nie harmonizującem z tragicznie podniosłym tonem Iliady, a nawet Miss Stawell (*Homer and the Iliad*, 1909), która broni dwu innych ksiąg Iliady przeciw zarzutowi, że naśladują Odysseję, autentyczność Dolonei odrzuca.

Od wymienionych uczonych unitarysta Eryk Bethe różni się tylko tem, że uważając Doloneję za pierwotnie odrębną pieśń, za małe epos, nie odmawia jej Homerowi (*Homer*. Dichtung und Sage. Bd. I. Ilias. Lipsk 1914, str. 128 n.). W przeciwieństwie do wielu uczonych Bethe nie uważa Dolonei za słabszą od reszty Iliady.

Podobnie jak Bethe, tak i niektórzy inni obrońcy jedności Iliady przyjmowali pierwotną samoistność i odrębne istnienie Dolonei (por. Bethe str. 126). Tak np. unitarysta Drerup przyjmuje, że Doloneję włączono do Iliady dopiero za czasów redakcyi Pizystrata (*Homer* str. 37) [2]).

Co do czasu powstania Dolonei uczeni nowsi posuwają się jako do najniższej granicy od dołu do r. 600, kładąc powstanie jej na wiek jużto VIII, jużto VII.

Wobec tego niemal *communis consensus* prawie niespodzianką było w r. 1910 wystąpienie uczonego o poważnem nazwisku, znanego oddawna jako umiarkowany krytyk, Karola Rothego (*Die Ilias als Dichtung*. Paderborn 1910). W swojej cennej książce, broniącej jedności Iliady, wystąpił on z obroną autentyczności Dolonei, którą uważa za Homerową, ale przez poetę prawdopodobnie później napisaną. Bystre jego argumenty robią wrażenie bardzo przekonywające. Niestety, ten, ktoby mu przyznał słuszność i sądził, że autentyczność Dolonei można po jego wywodach uważać za udowodnioną, uległby złudzeniu. Przeciw autentyczności Dolonei podniesiono w ciągu wieku XIX. cały arsenał argumentów.

[1]) Najnowsza praca tegoż autora: *De Iliadis fontibus et compositione*, Leiden 1915, jest tylko przedrukiem jego artykułów dawniejszych z Mnemosyne.

[2]) Sinko, *Homer zmartwychwstały* (Kraków 1911) nie wypowiada swego sądu o Dolonei.

[Zestawiają je wcale dobrze Ameis-Hentze we wstępie do ks. 10. w *Anhang zu Homers Ilias*. Wielką ich liczbę zebrał już przed tymi uczonymi Kammer (*Ästh. Komm. zu Homers Ilias*², Lipsk 1901), ale najdokładniejszy ich spis dał Shewan w książce, o której mówić będziemy niebawem]. Otóż Rothe nie zdołał zbić wszystkich podniesionych argumentów, a nawet je w znacznej części pominął zupełnie milczeniem. Z postępowania tego nie można Rothemu nic zrobić zarzutu. Przedstawienie jego bowiem robi wrażenie na czytelniku, jakoby poruszało i omawiało wszystkie argumenty, przytoczone przeciw autentyczności Dolonei. Rothe powinien był, nie chcąc wprowadzać w błąd czytelnika, wyraźnie zaznaczyć, że omawia tylko pewną część argumentów przeciwników. Oczywista nie chodzi mi o to, że Rothe nie wymienił i nie próbował zbić każdego, drobnego nawet zarzutu. W ramach swej książki nie mógł tego zrobić. Ale zarzucić mu trzeba, że właśnie z najcięższymi zarzutami załatwił się całkiem krótko i pobieżnie, lub całkiem ich nie dotknął. Postąpienie to zasługuje tembardziej na naganę, że książka Rothego przeznaczona jest nietylko dla specyalnych badaczy kwestyi Homerowej, ale dla ogółu filologów.

W rok po książce Rothego ukazała się w Anglii książka Aleksandra Shewana, poświęcona specyalnie obronie autentyczności Dolonei (*The lay of Dolon* [The tenth book of Homer's Iliad]. Some notes on its language, verse and contents. With remarks by the way on the canons and methods of Homeric criticism. London 1911). Jestto książka gruba (XL + 290. więc razem 330 stron wielkiego oktawu) i w dotychczasowej literaturze Homerowej tylko jedno dzieło H. K. Benickena *Studien und Forschungen über NOΣ* (1884) może z nią rywalizować co do pilności. Możnaby nawet powiedzieć, że dzieło tak obszerne nie pozostaje w żadnej proporcyi do niewielkiej objętości pieśni (579 wierszy), gdyby nie specyalne znaczenie tej właśnie pieśni dla całego problemu Homerowego.

Znaczenie kwestyi autentyczności Dolonei nie kończy się na tem, że ktoś tę partyę Iliady uzna za pierwotną lub za późną. Rezultat, do którego się dójdzie, ma znaczenie daleko idące. Kto tę ogólnie niemal potępioną partyę uzna za późniejszą, musi przyznać, że w dzisiejszej Iliadzie jest co najmniej jedna pieśń późniejsza a więc nie może przyjmować absolutnej jedności poematu. Kto ją

uzna za pierwotną, może uważać główną trudność za pokonaną i może śmiało próbować bronić jednolitej kompozycyi dzisiejszego poematu. A więc z autentycznością Dolonei stoi lub pada bezwzględna jedność Iliady w dzisiejszej jej formie. Toteż nietylko jest zrozumiałem, ale pożądanem, że tej kardynalnej dla krytyki wyższej kwestyi poświęcono pracę tak wyczerpującą. Shewan jest skrajnym unitarystą i zdecydowanym obrońcą autentyczności Dolonei. Według własnych słów broni jej „negatywnie i defensywnie“ (str. IX), tj. usiłuje wykazać, że wszystkie zarzuty, podniesione przeciw autentyczności pieśni, nie mogą się ostać. Doloneję Shewan uważa za tak starą, jak inne części Iliady. Autor zebrał w swej książce wszystko, co w literaturze angielskiej, niemieckiej i francuskiej napisano o tej pieśni. Jestto nietylko wyczerpujące repertoryum wszystkich problemów wiążących się z Doloneją, ale uczy wiele i o ogólnych kwestyach krytyki Homerowej. Sam autor sądzi swą książkę skromnie: powiada, że niewiele jest w niej nowego (str. XXV). W rzeczywistości Shewan nietylko zebrał ogromnie bogaty materyał z literatury Homerowej, ale przedsiębrał studya bardzo szczegółowe nad językiem i wierszem Homera. Nadto nie zadowala się zestawieniem rezultatów innych uczonych, ale o każdym problemie wydaje sąd własny, a ten sąd jest zawsze wytrawny i spokojny, tak, że dzieło jego jest cennym nabytkiem dla literatury Homerowej. Pisząc swą książkę, Shewan nie znał jeszcze i nie mógł znać książki Rothego, dwie te prace są więc od siebie zupełnie niezależne. Rzecz dziwna jednak: w grubem dziele Shewana jest jeden wielki brak; największa trudność w Dolonei, największy szkopuł dla obrońcy jej autentyczności, jest tu zaledwie z lekka dotknięty. Na ciężki zarzut przedstawienia niejasnego i wysoce bałamutnego w pierwszej części pieśni książka Shewana nie daje wyczerpującej odpowiedzi. Czytelnik oczekuje aż do końca książki, że gdzieś nareszcie znajdzie gruntowne omówienie tej wielkiej trudności i w tem oczekiwaniu doznaje niemiłego zawodu. A i trudności drugiej części pieśni dotknięte są tylko powierzchownie. Książka Shewana jest pouczającym przykładem, jak wszelkie dzieło ludzkie jest niedoskonałe. Uwagi Shewana, dotyczące największych trudności Dolonei, są dorywcze i luźne. Shewan nie pominął ich z pewnością przez brak sumienności, bo poświęca szczegółowe i wyczerpujące uwagi kwestyom drobnym i mającym znaczenie bez porównania podrzędniejsze. Widocznie nie doceniał doniosłości tych

trudności, a nie doceniał zapewne z dwu przyczyn: raz, że obrońcy jednolitości poematu zbyt często ulegają pokusie zmniejszania w swych oczach doniosłości pewnych trudności, a powtóre, że — rzecz dziwna — te wielkie trudności Dolonei akcentowano dotąd stosunkowo za mało. Doloneja przedstawia tak rozległe pole do zarzutów najrozmaitszej natury: językowych, wierszowych, historyczno cywilizacyjnych itd., że na tem tle łatwo się mogły zatrzeć lub zmniejszyć trudności najgłówniejsze. Toteż i Shewan zgubił się w labiryncie kwestyi językowych, metrycznych, powtarzań, interpolacyj itd., w labiryncie tym zatracił zmysł odróżniania tego, co pierwszorzędne i ważne, od rzeczy pobocznych i małego znaczenia. Przyszły obrońca autentyczności Dolonei będzie wobec tego musiał zasadniczemi trudnościami pieśni zająć się szczegółowo i w ten sposób uzupełnić gruntowne zresztą studyum uczonego angielskiego. Shewan zupełnie słusznie zajmuje w krytyce Homerowej stanowisko konserwatywne. Nie ustrzegło go to jednak od tego, że tam, gdzie nie znajdował innego sposobu obrony, ucieka się do zmiany tekstu. Postępowanie to wskazuje, że trudności usiłował usuwać za każdą cenę.

W porównaniu z Shewanem Rothe jest mniej skrajny, bo nie waha się przyjmować w Iliadzie obszernych dodatków późniejszych. Za taki dodatek uważa np. w *B* katalog okrętów (*Die Ilias* str. 184). Co do Dolonei, przyznaje (tamże str. 246), że w niej wiele rzeczy uderza (czego nie chce przyznać Shewan) i sądzi, że pieśń ta jest wprawdzie Homerowa, ale prawdopodobnie została przez poetę później napisana. Umiarkowanie Rothego w traktowaniu problemów krytyki Homerowej widać i w tem, że *Widersprüche* str. 5 gani Kienego i Buchholza za to, że ignorują u Homera sprzeczności i wszystko w nim uznają za doskonałe.

Wobec tego, że dwie najnowsze prace, poświęcone obronie Dolonei, kwestyi nie wyczerpały, bo książka Rothego dotyka tylko niektórych trudności, a dzieło Shewana nie daje wyczerpującej odpowiedzi na główne trudności, okazuje się potrzeba poddać sprawę autentyczności ponownej rewizyi, przyjrzeć się, jak się przedstawia autentyczność tej pieśni po wystąpieniu Rothego i Shewana, czy autentyczność jej można uważać za udowodnioną, czy może przeciwnie, jak przedtem, Doloneję trzeba uważać za nieautentyczną, czy wreszcie może problem ten wymaga jeszcze dalszych badań.

Ponowny rozbiór kwestyi autentyczności Dolonei potrzebny jest jeszcze z innego względu. Uczeni, którzy tą kwestyą się zajmowali. — pomijam przytem książki Rothego i Shewana — przeważnie nie traktowali kwestyi zupełnie przedmiotowo — czyni tę uwagę i Shewan (str. 215) — ale albo wszystko w czambuł potępiali, albo trudności starali się za każdą cenę usunąć. Kierowali się według słów Shewana niemal osobistą sympatyą lub antypatyą. Ja przystępuję do zbadania kwestyi bez wszelkich uprzedzeń: nie stoję z góry ani na stanowisku bezwzględnej obrony jedności Iliady, ani nie dążę z predylekcyą do wykazania nieautentyczności Dolonei. Pragnę, by rezultat wyłonił się sam z bezstronnego odważania tak zarzutów, jak prób obrony[1]). Nie chodzi mi tu zresztą o sam problem autentyczności, ale także o szczegółową analizę trudności, o oddzielenie w nich tego, co podrzędne i drobne, od rzeczy rozstrzygających i podstawowych, słowem, o gruntowne a bezstronne zrozumienie i ocenienie pieśni, jako szczebel do rozwiązania problemu Homerowego. Zrozumienie psychologiczne poematów Homerowych, zrozumienie techniki poetycznej ich autora osiągnięte jest dopiero w części; nim tu całkiem dójdziemy do celu, potrzeba jeszcze wiele pracy, wielu wysiłków. Z pewnością za 20 lat daleko lepiej będziemy rozumieli tę stronę poezyi Homerowej, niż dzisiaj Większa część uczonych wieku XIX. więcej się przy Homerze (jak wogóle w filologii) kierowała logiką, niż psychologią.

Dla uniknięcia nieporozumień objaśnić tu muszę, że przez autentyczność Dolonei rozumiem pochodzenie jej od autora czy to całej Iliady, czy głównego zrębu poematu.

Obrońcy autentyczności Dolonei, między nimi obaj najnowsi: Rothe i Shewan, usiłują wykazać, że księga ta wiąże się organicznie z innemi pieśniami Iliady. Rothe próbuje dowieść, że Doloneja wiąże się z księgą 9-tą, Shewan, że także z innemi pieśniami Iliady. Kwestya ta ma dla sprawy autentyczności Dolonei znaczenie pierwszorzędne. Jeśli się wykaże, że Doloneja przygotowana jest w księdze 9 tej, Presbei (Litai), lub że wiąże się nierozdzielnie z pieśniami dalszemi, w takim razie autentyczność Dolonei jest dowiedziona dla tego, kto nie chce Iliady uważać za mniej

[1]) Dzieło Shewana poznałem, kiedy już pierwsza połowa tej pracy była napisana, ale uwzględniłem je dodatkowo i w pierwszej części pracy.

lub więcej luźny konglomerat pieśni różnych autorów i różnych epok, dla dyssektora, jak go za Shewanem krótko można nazwać. Gdybyśmy w razie udowodnienia organicznego związku Dolonei z resztą Iliady znaleźli w niej wiele trudności, musimy trudności te położyć na karb poety, powiedzieć sobie: bonus dormitat Homerus i przyjmować ją taką, jak jest, z dobrodziejstwem inwentarza. Jeżeli natomiast okaże się, że Doloneja nie pozostaje w organicznym związku z resztą Iliady, kwestya autentyczności Dolonei pozostanie otwarta i trzeba przystąpić do analizy samej Dolonei i starać się rozwiązać problem na podstawie tej pieśni i porównania jej z innemi pieśniami poematu. Z porządku rzeczy wypadałoby więc zacząć od zbadania prób wykazania organicznego związku Dolonei z innemi partyami Iliady. Przed szczegółową analizą treści Dolonei byłoby jednak omawianie jej związku z innemi pieśniami niedosyć zrozumiałe. Dlatego z powodów praktycznych musimy zacząć od analizy Dolonei, a dopiero, zaznajomiwszy się bliżej z jej treścią, zwrócić się z kolei do zbadania, o ile księga ta treścią swą wiąże się z poprzedzającemi lub następującemi.

3. Przygotowania do wyprawy nocnej.

(Analiza I. połowy pieśni).

Analiza treści Dolonei jest dla kwestyi autentyczności sprawą pierwszorzędną, okaże się bowiem, że główne trudności pieśni leżą właśnie w jej treści, układzie, nie w formie językowej.

Jakże przedstawia się sytuacya z początkiem księgi 10? W poprzednim dniu walki Grecy doznali klęski. Trojanie posunęli się pod same okręty greckie, rozłożyli się na równinie obozem i zagrażają Grekom. W tem ciężkiem położeniu Grecy wysłali w pierwszej połowie nocy poselstwo do Achillesa, aby go przebłagać, ale Achilles pozostaje niewzruszony. Posłowie wracają i zdają sprawę z misyi. Wśród zebranych gerontów nastaje przygnębienie. Wtedy Dyomedes zabiera głos i wzywa, aby podjąć dalszą walkę następnego dnia. Agamemnon powinien w niej świecić przykładem. Na tem kończy się księga 9.

A) Zbieranie się bohaterów (ww. 1—179).

Księgę 10-tą rozpoczyna opis przygnębienia, które owładnęło Agamemnonem, kiedy wrócił w nocy z rady do namiotu. Inni wo-

dzowie śpią oddawna, od jego powiek ucieka sen. Wódz wzdycha głęboko, a ilekroć spojrzy na ogniska w obozie trojańskim, posłyszy wrzawę i dźwięki piszczałek stamtąd dochodzące, rwie włosy z rozpaczy. W tem przygnębieniu przychodzi mu na myśl pójść do Nestora, aby razem z nim obmyśleć plan, któryby wyrwał Greków z nieszczęsnego położenia (Νέστορ᾽ ἐπὶ ἐλθέμεν —. εἴ τινά οἱ σὺν μῆτιν ἀμύμονα τεκτήναιτο, ἥ τις ἀλεξίκακος πᾶσιν Δαναοῖσι γένοιτο). Na te słowa zwrócić należy baczną uwagę.

Przyznać trzeba, że rozpacz Agamemnona po zapadłem co dopiero postanowieniu dalszej walki jest dosyć niezrozumiała. Cóż go nabawia takiego niepokoju? Albo blizkość Trojan i grożące stąd niebezpieczeństwo napadu nocnego, albo ogólne ciężkie położenie Greków. Raczej to drugie, bo niebezpieczeństwo napadu nocnego można było uchylić przez odpowiednie środki ostrożności, a środków takich nie zaniechano, skoro w 9. księdze słyszymy o ustawieniu straży przed obozem. Rozpacz ta nie jest jednak zupełnie niezrozumiała. Kiedy człowiek znajdzie się sam wśród ciszy nocnej, wszystkie troski i obawy, dotąd uśpione, rzucają się na niego z całą zajadłością [1]). Psychologicznie da się więc wytłómaczyć, że Agamemnon, który tego wieczora wprawdzie radził powrót do ojczyzny, ale nie okazywał rozpaczy, teraz daje się jej owładnąć całkowicie. Do niedawna miał w głębi duszy nadzieję, że Achilles wróci do walki i że Grecy powetują klęskę, obecnie nadzieja ta okazała się zwodniczą. Co prawda, nie zaszło nic tak strasznego, by aż miał rwać włosy i stwierdzić tu trzeba pewną przesadę w wyrażeniu. Atoli przesadę w wyrażaniu uczuć znajdujemy i w innych partyach Iliady. Bohaterzy Homerowi wyrażają ból i radość z pierwotną, „wschodnią“ (Bougot, por. Shewan str. 154; powiedziałbym równie dobrze: „południową“) gwałtownością. Objawy takie widzimy u Pryama, Andromachy, Bryzeidy i Achillesa. Achilles w Σ 23 n. sypie sobie proch na głowę. Także Szekspir maluje rozpacz w barwach bardzo silnych (Shewan str. 154). Zresztą podnieść należy, że zagrzewające słowa Dyomedesa po powrocie poselstwa od Achillesa nie usunęły przygnębienia Agamemnona, jak widać z tego, że po przemówieniu Dyomedesa naczelny wódz milczy. Niepokój jego nie może wobec tego dziwić. Dodam, że nie-

[1]) Rothe, *Die Ilias* str. 243.

pokój Agamemnona był poecie potrzebny dla dalszej treści księgi: motywuje on zebranie wodzów i wysłanie szpiegów. Gdyby Agamemnon po słowach Dyomedesa był odzyskał zupełny spokój, nie byłby potrzebował gromadzić książąt, ani wysyłać szpiegów.

Rothe (*Die Ilias* str. 242) widzi w zachowaniu się Agamemnona w ks. 9. nić, wiążącą tę księgę z księgą 10., a zarazem jeden z argumentów, przemawiających za Homerowem autorstwem Dolonei. Odysseus zdaje w ks. 9. sprawę z poselstwa do Achillesa. Po jego sprawozdaniu zabiera głos tylko Dyomedes: Agamemnon nie odzywa się ani słowem, mimo że powinien był poprzeć swą powagą zachęcające przemówienie Dyomedesa. Nie robi tego dlatego, że na początku Dolonei musi wystąpić w roli przygnębionego. Zupełna słuszność, tylko że to zachowanie się Agamemnona w Presbei nie dowodzi jeszcze Homerowego autorstwa Dolonei. Autor Dolonei, wsuwając ją do Iliady, mógł był usunąć z ks. 9. istniejące w niej ewentualnie słowa Agamemnona. Doloneja nie musiała wyjść z pod pióra autora Presbei.

Obraz rozpaczy Agamemnona na początku Dolonei dawał jeszcze jednę korzyść: poeta zyskiwał pełen efektu poetycznego kontrast: z jednej strony rozpacz dręcząca Agamemnona, z drugiej wesołe okrzyki i dźwięki muzyki, dolatujące z obozu trojańskiego [1]).

Jakiż cel może mieć zamierzona narada z Nestorem? Może tu chodzić albo o uchylenie grożącego tej nocy niebezpieczeństwa, albo o postanowienia dalej idące. Do pierwszego celu służyłoby wysłanie szpiega do obozu trojańskiego, któryby zasięgnął języka, czy Trojanie gotują się do napadu nocnego. Za przypuszczeniem, że pójście do Nestora to ma na celu, przemawiałyby słowa Agamemnona, zwrócone później do Nestora (w. 87 nn., zwłaszcza zaś 96 n.). Powiada tam Agamemnon, że lęka się, by straże zmęczone nie zasnęły, a Trojanie nie wpadli nocą do obozu. Co prawda, jeżeli Agamemnona tylko ta obawa dręczy, to dlaczego ma aż rwać włosy z rozpaczy? Gwałtowna ta rozpacz kazałaby przypuszczać, że raczej Agamemnonowi staje przed oczyma ogólne ciężkie położenie Greków [2]).

[1]) Opisem trwogi Agamemnona w ciemności nocy zachwycał się już Lehrs.

[2]) Nagłe przejście z pewności siebie do przygnębienia i małoduszności tłómaczy z charakteru Agamemnona Henryk Spiess w wybornem swojem stu-

Jeżeli jednak tak jest, cóż może przynieść nowa narada? Wszak dopiero co, po powrocie posłów od Achillesa, zapadła uchwała, by walczyć dalej z Trojanami. Agamemnon milczał po wniosku Dyomedesa tej treści, więc i on milcząco nań się godził. Czyż od tej uchwały zaszło cokolwiek, coby kazało zmieniać powzięty plan? Cóż zresztą innego można było obecnie postanowić? Czy może wracać do Grecyi? Ależ o tem nie ma wcale mowy w dalszym ciągu pieśni i nie byłoby to uzasadnione położeniem. Trudność tę widzi sam Rothe, ale to, co dla jej wytłómaczenia powiada, nie wystarcza. Zdaniem jego na pierwszem zebraniu uspokoiły nieco Agamemnona męskie słowa Dyomedesa, ale w nocy troski jego wracają napowrót. Czegóż jednak — odpowiemy — Agamemnon mógł oczekiwać od nowego zebrania?

Agamemnon gotuje się więc do wyjścia. Ale podczas kiedy troska spędzała mu w namiocie sen z powiek, równocześnie nie mógł zmrużyć oka i brat jego Menelaos. I on lęka się, μή τι πάθοιεν Ἀχαιοί w. 26). Obawia się on niewątpliwie napadu nocnego (por. τι; dowodzi też tego późniejsze przypuszczenie Menelaosa, że Agamemnon myśli o wysłaniu szpiega). Menelaos również wstaje i ubrawszy się idzie do Agamemnona, ὃς μέγα πάντων Ἀργείων ἤνασσε, θεὸς δ' ὡς τίετο δήμῳ. I to ostatnie wyrażenie musi się wydać nieco przesadnem, jak to podniesiono; o takiej głębokiej czci względem Agamemnona nie świadczy Iliada. Menelaos wstał wcześniej od Agamemnona, bo zastał go jeszcze ubierającego się. Widząc brata gotującego się do wyjścia, pyta go o cel wyjścia. Przypuszcza, że Agamemnon zamierza wysłać szpiega do obozu trojańskiego i wyraża obawę, czy ktoś się podejmie tak niebezpiecznego zadania.

Zwrócono uwagę, że jestto rzeczą dosyć dziwną, iż Menelaos uprzedza plan Nestora, o którym dowiemy się dopiero później (w. 204). Większej trudności oczywiście nie będziemy się w tem dopatrywać; ta sama lub podobna myśl mogła wobec grożącego niebezpieczeństwa nasunąć się niejednemu wojownikowi. Dziwniejsze jest, że Agamemnon ignoruje zupełnie zapytanie Menelaosa. Słowa jego przytoczę, bo informują o jego planie. „Menelaosie, potrzeba mnie i tobie chytrego planu, któryby wyrwał z niebezpieczeństwa

dynni o charakterach osób Homera (*Menschenart u. Heldentum in Homers Ilias*. Paderborn 1913, najlepszem pewno z tego, co dotąd napisano o charakterach Homerowych.

i ocalił Argiwów i okręty (χρεὼ βουλῆς ἐμὲ καὶ σέ — κερδαλέης. ἤ τίς κεν ἐρύσσεται ἠδὲ σαώσει Ἀργείους καὶ νῆας), skoro odwrócił się umysł Zeusa [1]). Zwrócił Zeus serce więcej ku ofiarom Hektora; nie słyszałem bowiem, by jeden człowiek dokonał w jednym dniu tylu czynów, co Hektor... Czyny te jego długo będą Achiwowie pamiętać. Idź teraz (w. 53), wezwij Ajasa i Idomeneusa, a ja pójdę do Nestora i wezwę go, by udał się do straży i zachęcił ją do czujności. Jego zachęta będzie najskuteczniejszą, bo na czele straży stoi jego syn (Thrasymedes) i Meriones" (ww. 43–59).

Słowa Agamemnona muszą dziwić z różnych powodów. Pomijam już to, o czem wspomniałem powyżej, że Agamemnon nie odpowiada bratu na pytanie, czy może zamierza wysłać szpiega. Agamemnon mówi najpierw o potrzebie rady. Jak wskazują jego dalsze słowa o czynach Hektora, ma on na myśli chyba nie naradzenie się nad wysłaniem szpiega, lecz nad ogólnem położeniem Greków. W takim razie słowa jego obecne byłyby w zgodzie z poprzedniem opowiadaniem poety, które także wskazywało, że Agamemnona dręczy obawa o to, co Grecy począć mają w przyszłości. Gdyby ktoś jednak chciał bronić poety za każdą cenę, może i obecne słowa króla odnieść do planu wysłania szpiega. Nie ma w nich nic, coby wręcz się sprzeciwiało takiej interpretacyi. A może w wysłaniu szpiega widział Agamemnon plan, który wyratuje Greków z trudnego położenia? Jeżeli szpieg przyniesie wiadomość, że Trojanie myślą się cofnąć do miasta? Na to trzeba odpowiedzieć, że gdyby nawet Trojanie plan taki powzięli, toby jeszcze ich cofnięcie się nie było żadnym ratunkiem dla Greków, nie dałoby im zwycięstwa. A więc nie mogło być myślą poety takie identyfikowanie obu przypuszczalnych planów. W każdym razie odpowiedź Agamemnona, dana bratu, jest niejasna Czytelnik sądzić musi raczej, że Agamemnon odrzuca myśl Menelaosa, niż żeby milcząco na plan brata się godził. Jeżeli nawet Agamemnon ma ten plan (jak

[1]) βουλή ma u Homera takie samo podwójne znaczenie, jak polskie 'rada'. 'Rada' znaczy albo 'narada', 'zebranie' i t. d., albo 'plan' (np. 'trzeba szukać rady na to'). βουλή ma znaczenie 'plan' np. w naszem miejscu (co widać z dodatku κερδαλέης), znaczenie 'narada' np. w. 147: ὄφρα καὶ ἄλλον ἐγείρομεν, ὅν τ' ἐπέοικε βουλὰς βουλεύειν, ἢ φευγέμεν ἠὲ μάχεσθαι lub jeszcze wyraźniej w w. 195: ὅσοι κεκλήατο βουλήν.

chce Heyne w swym znakomitym, a dziś za mało uwzględnianym komentarzu [1]) ad l.), to dla czytelnika rzecz pozostaje niejasna. Niejasność ta nie jest zamierzona przez poetę, bo ani Agamemnon ani Menelaos nie występują później na radzie z żadnym planem, lecz czyni to ktoś całkiem inny, Nestor (w. 204 n.). A więc niejasność położyć trzeba na karb niedość zręcznego opowiadania poety.

Ale o jakimkolwiek planie myśli Agamemnon, dziwne są jego dalsze słowa. Oto wybierał się początkowo do Nestora dla naradzenia się z nim (εἴ τινά οἱ σὺν μῆτιν ἀρήρονα τεκτήναιτο, ἥ τις ἀλεξίκακος πᾶσιν Δαναοῖσι γένοιτο), tymczasem teraz powiada, że chce z nim pójść do straży. Jakże tę sprzeczność tłómaczyć? Czyżby Agamemnon nagle zmienił plan? Ale w takim razie dlaczego? i czemu nic o tem nie wspomina? A może zamierza naradzić się z Nestorem podczas kontroli straży? Istotnie później zobaczymy, że przy strażach wodzowie postanawiają wysłać szpiega. Ale znowu, jak już była mowa, wysłanie szpiega nie jest środkiem, poprawiającym położenie. A zresztą poeta powinienby dla zapobieżenia niejasności powiedzieć wyraźnie, że po skontrolowaniu straży odbędzie się narada. Cokolwiek Agamemnon ma na myśli, przyznać trzeba, że przedstawienie poety jest niejasne, bałamutne i wprowadza czytelnika w błąd. Czytelnik sądził, że Agamemnon naradzać się będzie z Nestorem nad położeniem, tymczasem obecnie obaj mają się udać na kontrolę straży.

Ale nie koniec na tem. Poco naczelny wódz każe wzywać Ajasa i Idomeneja i dokąd? Dokąd, na razie nie powiada, ale z w. 62, a zwłaszcza z w. 65 dowiadujemy się, że obaj ci wodzowie mają spotkać się z Agamemnonem przy strażach. Pocóż zostają wezwani? Dla kontroli straży byli zbyteczni. Do tego wystarczał naczelny wódz i Nestor. A więc widocznie ma tam przy strażach odbyć się narada kilku wodzów.

W rezultacie w w. 53—56 musimy skonstatować wielką trudność; polega ona na niejasnem przedstawieniu celu zbierania się bohaterów, a więc planu opowiadania.

Agamemnon, umówiwszy się z Menelajem, że oni obaj, nadto Ajas i Idomeneus, mają się zebrać przy strażach, udaje się sam

[1]) Wartość jego podnosi świeżo także Wilamowitz w swej książce o Iliadzie.

do namiotu Nestora. Następuje szczegółowy opis zbroi Nestora, leżącej obok tego bohatera. Nestor leży na łożu obok namiotu, a słysząc w ciemności kroki kogoś nadchodzącego, podnosi się nieco, opiera na łokciu i pyta, czy przybywający szuka może zbiegłego muła lub kogoś z towarzyszy (w. 85). Agamemnon daje mu się poznać i powiada, że nie może spać, bo dręczy go troska o Greków. Proponuje mu, aby obaj razem udali się do straży (w. 97) celem przekonania się, czy nie posnęły, nieprzyjaciel bowiem może napaść Greków nocą.

Tu uderza nas w wysokim stopniu zwichnięcie planu. Agamemnon szedł przecież według własnych słów do Nestora, by się z nim naradzić nad położeniem. Tymczasem po spotkaniu się z Nestorem nie słyszymy ani słowa o zamierzonej radzie, lecz Agamemnon wzywa Nestora, by poszli skontrolować straże. Jeżeli Agamemnon w drodze zmienił plan, to poeta powinienby to czytelnikowi powiedzieć. Cóżby to było zresztą za dziecinne postępowanie, gdyby Agamemnon bez powodu nagle zmienił plan! A więc może wodzowie najpierw mają skontrolować straże, a dopiero potem naradzić się nad położeniem. Ale i to powinienby Agamemnon Nestorowi, a przez to czytelnikowi zapowiedzieć, by go ponownie nie zbijać z tropu. Już poprzednio, w rozmowie Agamemnona z bratem, była mowa nie o naradzie, lecz o kontroli straży, obecnie czytelnik zgoła już nie wie, do czego akcya zmierza. A więc druga trudność, a raczej pierwsza trudność nie usunięta, lecz zwiększona.

Na skargi Agamemnona Nestor odpowiada słowami pociechy. Wyraża nadzieję, że Zeus nie spełni wszystkich pragnień Hektora, lecz że na Hektora spadnie jeszcze więcej trosk, gdy Achilles wróci do boju (ww. 104—107). Nowa trudność, którą przyznaje sam Rothe. Sprawozdanie posłów po powrocie od Achillesa bynajmniej nie uprawniało Nestora do takiej nadziei. Odysseusz oznajmił wtedy zgromadzonym u Agamemnona gerontom, że Achilles zagroził, iż następnego ranka odpłynie do Grecyi (ks. 9 w. 682 nn.). Wprawdzie następny mowca Dyomedes wyraził oczekiwanie, że Achilles wróci do walki (w. 702), ale to jest jego osobiste przypuszczenie, Dyomedes nie brał udziału w poselstwie. Prawda, że Achilles zostawił poselstwu cień nadziei, że pozostanie pod Troją (w słowach do Phoinixa w. 618: ἅμα δ' ἠοῖ φαινομένηφι φρασσόμεθ', ἤ κε νεώμεθ' ἐφ' ἡμέτερ', ἦ κε μένωμεν), ale Nestor tego nie wie, a pod-

niesiona przez Rothego możliwość, że dowiedział się o tem w drodze do Ajasa, jest nieprawdopodobna. Nestor z pewnością powiedziałby to wyraźnie, bo wtedy domysł jego przestałby być osobistym i słowa jego mogłyby naprawdę dodać naczelnemu wodzowi otuchy. Skoro tego nie mówi, to wyraża tylko własne przypuszczenie. Ale w słowach pocieszających Nestora nie będziemy się dopatrywali większej trudności. Nestor zna gorąco kąpanego Achillesa i nie wierzy, by uczynił to, czem grozi. Słusznie Leeuwen podniósł w swem objaśniającem wydaniu Iliady (Leiden 1912) do w. 104—107, że Achilles już i dawniej groził, że odjedzie, a jednak został. Może trafnie tłómaczy uspokajające słowa Nestora Spiess (*Menschenart u. Heldentum* str. 165) tem, że pomimo odmowy Achillesa Nestor ufa, że zadośćuczynienie dane Achillesowi ułagodzi jego gniew. Już Rothe (*Widersprüche* str. 17 n.) zauważył, że po mowie Odysseusza Achilles grozi (IX 35 n.), że odpłynie następnego dnia, że mowa Phoiniksa łagodzi go, tak że w drugiej odpowiedzi (w. 619) oświadcza, iż namyśli się, czy odpłynąć lub pozostać (*γρασσόμεθ', ἤ κε νεώμεθ' ἐφ' ἡμέτερ', ἤ κε μένωμεν*) a że po dalszej mowie Ajasa powiada już wprost (w. 651), iż wróci do walki wtedy, gdy Hektor podejdzie pod okręty Mirmidonów, a zatem wyraźnie już wskazuje, że pozostanie. Wprawdzie poselstwo nie wspomniało oczekującym na rezultat misyi książętom o tej ostatniej odpowiedzi Achillesa, ale poeta, jak to na wielu przykładach wykazał Rothe (tamże), przyjmuje często, że osoby poematu wiedzą to, o czem na podstawie opowiadania jeszcze nie mogą wiedzieć. A dalszy ciąg poematu uczy, że Achilles istotnie wraca do walki. Postępowanie to tłómaczy się czasem tem, że słuchacz eposu wiedział z mitu naprzód, co nastąpi (Rothe, *Die Ilias* str. 244).

Leeuwen powiada (tamże), iż Nestor uspokoił obawy Agamemnona przed napadem nocnym przez wyrażenie nadziei, że szczęście zwróci się znowu w stronę Greków. Nasuwałoby się tu przypuszczenie: może te uspokajające słowa Nestora sprawiły, że Agamemnon porzucił plan narady? Przypuszczenie to nie da się utrzymać. Słowa Agamemnona w początku Dolonei dowodzą, że inny był powód jego niepokoju: obawa przed napadem nocnym nie byłaby go przyprawiała aż o rozpacz, nie byłaby powodem do rwania włosów; obawy jego dyktowane były groźnem położeniem ogólnem Greków. Słowa pocieszające Nestora były tylko osobistemi

przypuszczeniami tego bohatera i jako takie nie mogły rozproszyć obaw i trosk naczelnego wodza.

W dalszym ciągu swych słów Nestor oświadcza gotowość towarzyszenia Agamemnonowi do straży i radzi wezwać także innych wodzów: Dyomedesa, Odysseusza, Ajasa syna Ojleusowego, Megesa (dlaczego tego podrzędnego bohatera?), a także Ajasa syna Telamona i Idomeneusa. Następnie powiada, iż bierze za złe Menelaosowi, iż ten sam śpi a pozwala trudzić się bratu. Agamemnon bierze Menelaosa w obronę. Przyznaje, że Menelaos nieraz nie podejmuje się z własnej ochoty trudów, lecz czeka dopiero jego wezwania. Obecnie jednak wstał nawet wcześniej od Agamemnona a w tej chwili budzi Ajasa i Idomeneusa (ww. 108—130).

Tu znowu nasuwa nam się pytanie: pocóż Nestor każe budzić tylu bohaterów? Z nim i Agamemnonem jest ich razem ośmiu. Dla skontrolowania straży wystarczał przecież sam Agamemnon, a jeżeli chodziło o towarzysza, to Nestor był towarzystwem zupełnie wystarczającem. Widocznie poeta ma jakiś cel w zgromadzeniu przy straży tylu bohaterów, ale czemuż tego celu nie odkrywa czytelnikowi? Pocóż bawi się w ciuciubabkę? Oczywista czytelnik przypuszcza teraz ponownie, że przy strażach odbędzie się narada gerontów nad położeniem Greków. Tymczasem dozna nowego zawodu. Zebrani bohaterowie nie będą się zastanawiać nad położeniem Greków; poecie chodziło poprostu o to, by z pomiędzy większej liczby zebranych mogło się zgłosić kilku ochotników do wycieczki nocnej.

W dalszym ciągu poeta opisuje szczegółowo ubieranie się Nestora, a następnie prowadzi nas razem z nim i Agamemnonem do namiotów wodzów, których poradził zawezwać Nestor. Poeta opowiada jednak tylko o obudzeniu Odysseusza i Dyomedesa; obudzenie Ajasa syna Ojleusa i Megesa pomija milczeniem, zapewne jako mniej ważne. Odysseusz, posłyszawszy wołanie, pyta obu bohaterów o cel przybycia. Nestor odpowiada że na Greków spadło ciężkie położenie i wzywa Odysseusza, by razem z nimi poszedł budzić innych bohaterów **celem naradzenia się wspólnego, czy uciekać czy walczyć** (w. 146 n. ἀλλ' ἐπεί, ὄφρα καὶ ἄλλον ἐγείρομεν, ὅν τ' ἐπέοικεν βουλὰς βουλεύειν, ἢ φευγέμεν ἠὲ μάχεσθαι) (ww. 131—147).

Ostatni wiersz musi w czytelniku wywołać wprost zdumienie. Wszakże dotąd między Agamemnonem a Nestorem nie było wcale mowy o jakiejś naradzie. Agamemnon, przybywszy do Nestora,

wezwał go, by razem z nim poszedł skontrolować straże. Nestor oświadczył gotowość towarzyszenia mu i poradził wezwać i innych bohaterów. Skądże teraz nagle pojawia się u Nestora myśl o naradzie? Już poprzednio (w. 37 nn.) Menelaos uprzedził przyszły plan Nestora (zob. wyżej); teraz Nestor znowu uprzedza myśli Agamemnona, który plan narady miał, ale go wobec Nestora nie wyjawił. Czyż zresztą i treść narady, jak sobie ją Nestor wystawia, nie jest dziwna? On, najświatlejszy radą w obozie, rzuca myśl powrotu, do którego nic nie zmusza dotąd! Wymienione trudności sprawiły, że już Heyne, a za nim wielu innych (z nowszych np. Ameis-Hentze) uznało wiersz 147 βουλὰς βουλεύειν, ἢ φευγέμεν ἠὲ μάχεσθαι za interpolacyę. To wyjście z trudności nie jest jednak uzasadnione. Wiersz ten jest w naszem miejscu konieczny, albowiem inaczej wiersz poprzedzający (146): ἀλλ' ἐπέ', ὄρσω καὶ ἄλλον ἐγείρομεν, ὅν τ' ἐπέοικεν staje się niezrozumiały. Odysseusz na zapytanie, w jakim celu go budzą, otrzymałby odpowiedź: Chodź z nami, obudzimy i innych. Odysseusz musi przecież otrzymać wyjaśnienie, po co ma wstawać w nocy i iść. A więc wiersz nie jest interpolacyą i wielka trudność pozostaje niewyjaśniona [1]).

Heyne (do w. 180) próbował ratować plan pieśni w ten sposób, że przyjmował, iż Nestor przed naradą nad tem, czy odjeżdżać z pod Troi lub walczyć, chce przez szpiegów zbadać położenie i zamiary Trojan. Geronci czekają poza murem na powrót szpiegów. Obrona ta nie da się utrzymać. Najpierw Nestor nie wspomina ani słowem o tem, że po powrocie szpiegów ma się odbyć narada, a kogoby ten argument z milczenia nie przekonywał, może jego słuszność poznać stąd, że Nestor po powrocie szpiegów nie robi najmniejszej wzmianki o jakiejś naradzie, nie zapytuje nawet o zamiary Trojan i że narada taka zupełnie się nie odbywa.

I jeszcze jedna trudność. Czemuż Nestor, który tu rzuca myśl powrotu do ojczyzny, nie wystąpił z nią na naradzie wodzów w księdze poprzedniej? Zresztą w dalszym ciągu Dolonei myśl ta nie odgrywa już żadnej roli, a w ks. 11. walka zaczyna się na nowo.

Odysseusz ubrawszy się towarzyszy Agamemnonowi i Nesto-

[1]) Autentyczność wiersza 147 starałem się wykazać w artykule: *Ein umstrittener Vers der Dolonie* (Berl. philol. Wochenschr. 1914, szp. 1148 n.). — Także i W. Witte (*Studien zu Homer*, pr. Frankfurt n. O. 1908 str. 5) dochodzi do wniosku, że w. 147 nie jest interpolacyą. Co prawda, argument, na którym się opiera, nie da się utrzymać. (Zob. o tem niżej przy sądzie o jego rozprawie).

rowi do namiotu Dyomedesa. Zastają tego bohatera śpiącego koło namiotu wśród towarzyszy. Następuje szczegółowy opis, jak towarzysze spali z głowami, opartemi na tarczach, jak włócznie wbite były dolnym końcem w ziemię, jak spiżowe ostrza włóczni połyskiwały w ciemności; Dyomedes spał na skórze wołowej, pod głową miał kobierzec. Nestor, stanąwszy nad Dyomedesem, trącił go nogą i zaczął mu robić wyrzuty, że śpi spokojnie, podczas gdy Trojanie są tak blizko obozu greckiego (w. 148—161). Dyomedes zrywa się z posłania i z pewną niechęcią wyraża zdziwienie, że sędziwy Nestor sam chodzi budzić bohaterów, choć między Grekami tylu młodszych od niego. Nestor tłómaczy swoją nieznużoność tem, że na Greków spadło ciężkie położenie, „na ostrzu brzytwy wisi dla Greków“ albo zginąć albo żyć. Wzywa Dyomedesa, by poszedł zbudzić Ajasa, syna Ojleusa, i Megesa. Dyomedes narzuca skórę lwią na barki, bierze włócznię i idzie budzić bohaterów, których mu wskazał Nestor.

Scena ta musi dziwić pod niejednym względem. Czyż Nestor ma prawo robić Dyomedesowi wyrzuty, że ten śpi spokojnie? Wszakże przed godziną może, nie więcej, na wniosek właśnie Dyomedesa zapadło postanowienie, co Grecy mają czynić nadal. Czyż od tego czasu zaszło coś, coby kazało zmienić uchwałę? Bo że Trojanie leżą blizko obozu, wiedziano już podczas narady wodzów i straże były ustawione. Dyomedes nietylko miał prawo, ale i obowiązek pozostałe godziny nocne obrócić na spoczynek, ażeby rano ze świeżemi siłami stanąć do walki. Po Dyomedesie oczekiwalibyśmy, że obudzony wnet po zaśnięciu zapyta zdziwiony, co takiego zaszło, że go budzą; Dyomedes jednak wcale nie wyraża zdziwienia. Zachowanie się to jego niekoniecznie jednak musi budzić zdziwienie; może poeta chciał przedstawić jego gotowość do wszelkich trudów o każdej porze dnia i nocy.

Na tem kończy się część pierwsza pieśni. W drugiej części znajdziemy się wśród straży.

Przyglądając się tej pierwszej części musimy zaznaczyć kilka uderzających rzeczy w jej budowie. Całe to zbieranie bohaterów przedstawione jest zbyt szeroko, widoczna jest w niem pewna rozwlekłość. Sporo opisów ubierania i zbrojenia się bohaterów (w streszczeniu pominęliśmy je, raz tylko robiąc wyjątek). Ta szerokość opowiadania nie dziwiłaby w epos, gdyby wszystko w tej księdze było przedstawiane równie szczegółowo. Tymczasem, jak to widzie-

liśmy, poeta rzeczy ważne przedstawia pobieżnie, niejasno, tak że przez pierwszych 180 wierszy nie wiemy dokładnie, do czego akcya zmierza: czy chodzi o naradę, czy o kontrolę straży. W scenie z Dyomedesem nie ma o Agamemnonie żadnej wzmianki, jak gdyby naczelny wódz nie towarzyszył Nestorowi. Dokładność w szczegółach, w drobnostkach, niedokładność w rzeczach istotnych.

2. Wśród straży.

(ww. 180—298).

Bohaterzy, przybywszy do straży, przekonywają się, że straże pełnią należycie swój obowiązek. Nestor chwali je i zachęca do dalszego gorliwego czuwania. Po tych słowach Nestor przekracza rów, który otaczał obóz grecki; towarzyszą mu wodzowie, wezwani na radę (ὣς εἰπὼν [Nestor] τάφροιο διέσσυτο· τοὶ δ' ἄρ' ἕποντο Ἀργείων βασιλῆες, ὅσοι κεκλήατο βουλήν w. 195). A więc znowu zjawia się narada, która jak błędny ognik to ukazywała się czytelnikowi w oddali, to znikała. Po tem długiem zbieraniu bohaterów dla kontroli straży doznajemy pewnego rodzaju zawodu, czytając (w. 180 n.) krótkie skonstatowanie, że straże pełniły obowiązek. Pocóż więc ten cały poprzedni długi aparat przygotowań? Ale prawda, nie chodziło — powiemy — o kontrolę straży, ale widocznie o mającą się tu odbyć naradę i zarzucić możemy poecie chyba, że zamiast zbierać bohaterów dla kontroli straży, o której często czytaliśmy, nie mówił raczej konsekwentnie, że zbiera ich dla narady. Razem z wodzami udają się na naradę (συμμητιάασθαι w. 197) i dwaj naczelnicy straży, Meriones i syn Nestora Thrasymedes. Przeszedłszy rów wszyscy zasiadają na wolnem miejscu wśród trupów. Nestor zaraz w pierwszych słowach zapytuje zebranych, czyby ktoś z nich nie udał się do obozu trojańskiego, aby zasięgnąć wiadomości, co Trojanie zamierzają, czy myślą pozostać w pobliżu okrętów greckich, czy też wrócić do Troi (ww. 194—210). Tego, ktoby się odważył udać się na zwiady, czeka sława sięgająca niebios (ὑπουράνιον κλέος), wśród wszystkich ludzi (πάντας ἐπ' ἀνθρώπους). Prócz tego spotka go godna nagroda: oto każdy posiadacz okrętu da mu owcę czarną, karmiącą młode; jestto mienie, któremu nic nie wyrówna (τῇ μὲν κτέρας οὐδὲν ὁμοῖον w. 216), nadto ów ochotnik będzie brał udział we wszystkich ucztach gerontów, zwykłych i uroczystych (jeżeli tak należy rozumieć słowa: αἰεὶ δ' ἐν δαίτῃσι καὶ εἰλαπίνῃσι

πρέσπτα, a nie o zapasie mięsa dla składek na uczty, jak chcieli niektórzy uczeni).

Tu znowu nasuwa nam się szereg pytań. Najpierw skądże Nestor nagle występuje z wezwaniem wysłania szpiegów? Wszak ani Agamemnon nic mu o takim planie nie wspomniał, ani on Agamemnonowi. A przecież należałoby chyba, aby o takim planie uprzedził naczelnego wodza, zanim z nim wystąpi przed zebranymi. Ale ostatecznie trudność tę możnaby wyjaśnić stosowaną niekiedy przez poetę brewilokwencyą lub tem, że treść wniosku Nestora, ukrywana przez dłuższy czas przez poetę, miała na celu zaostrzyć ciekawość słuchacza.

Dziwić musi dalej niezwykła nagroda: czarna owca od każdego posiadacza okrętu. (Że czarna, nie biała, tłómaczy się tem, że czarna skóra owcza jest cenniejsza od białej; tak jest i dzisiaj [1]). Dziwić musi dalej, że Nestor dysponuje w ten sposób własnością innych bez porozumienia się z nimi, że nakłada na nich niejako kontrybucyę. Dziwić musi, że szpiega oczekuje aż sięgająca niebios sława, skoro przedsięwzięcie było wprawdzie ryzykowne, ale nie nazbyt znowu niebezpieczne, jak okazał rezultat, i zasługa nie taka znowu nadzwyczajna. Dziwić musi, że za ten czyn ma stanowić także i dla młodego człowieka nagrodę tak wysokie odznaczenie, jak udział w ucztach gerontów. Słusznie dalej zauważono, że wszyscy obecni na naradzie wodzowie, z wyjątkiem dowódców straży Merionesa i Thrasymedesa, mają już dawno prawo zasiadać na ucztach gerontów, a więc odznaczenie to nie ma dla nich wartości. A właśnie jedyni, dla których odznaczenie mogłoby mieć wartość: Meriones i Thrasymedes, nie są tymi, którzy faktycznie idą później na zwiady. Niepodobna wreszcie nie uznać przesady w określeniu, że niema daru równego darowi, który ma otrzymać ów odważny bohater. Jestto ta sama przesada, którą widzieliśmy w słowach malujących rozpacz Agamemnona. Z powodu tych licznych trudności niektórzy uznali te wiersze za interpolacyę, tak już Heyne, z nowszych Bergk, Fick, Hoffmann, Nauck, Leaf i inni. Ale na takie radykalne przecięcie węzła nie każdy się dziś zgodzi. Gdyby wymienione trudności były w naszej pieśni jedynemi, moglibyśmy się ostatecznie zgodzić na wyrzucenie wierszy, o których mowa, ale cóż pomoże uciąć jednę głowę hydrze, skoro pozostaje tyle innych?

[1]) Shewan nie umiał sobie tego faktu wytłómaczyć (str. 185 n.).

Dziwnem jest dalej przypuszczenie Nestora, że Trojanie mogą się cofnąć w mury Troi. Heyne wprawdzie zwraca uwagę, że w starożytności oblężeni często czynią wycieczkę z miasta, a po szczęśliwej utarczce cofają się znowu w mury, ale tutaj położenie jest inne, tu nie chodzi o wycieczkę. Trojanie obozują na równinie, ażeby nie pozwolić Grekom odpłynąć potajemnie (Rothe, *Widersprüche* str. 31). Jadwiga Jordan nazywa przypuszczenie Nestora wprost naiwnem (str. 61). Takiem jest ono bez wątpienia z punktu widzenia wojskowego, ale tłómaczy się według mnie techniką poetyczną. Bez celu zbadania planu Trojan nie mogłoby się odbyć szpiegostwo, a tem samem poeta nie miałby sposobności urozmaicić scen wojennych pełną przygód wycieczką nocną.

Po wezwaniu Nestora zgłasza się pierwszy jako ochotnik Dyomedes, wyraża jednak życzenie, by towarzyszył mu ktoś drugi. Po Dyomedesie zgłasza się sześciu innych bohaterów, wśród nich i Menelaos. Agamemnon wzywa Dyomedesa, by wybrał sobie sam towarzysza z pomiędzy zgłaszających się, upominając go przytem, by baczył nie na wysokie stanowisko zgłaszającego się, lecz na jego dzielność. Powodem tego ostrzeżenia było, że Agamemnon lękał się, by Dyomedes nie wybrał Menelaosa. Dyomedes odpowiada: „Jeżeli ja mam wybierać towarzysza, jakże mógłbym zapomnieć o boskim Odysseuszu?“ i wychwala jego zalety. Odysseusz przerywa te pochwały, radząc, by wyruszyli szybko, bo jutrzenka blizko, dwie trzecie nocy już minęły (ww. 218 – 253). Obaj ochotnicy wkładają zbroję, pożyczoną od obu naczelników straży, przyczem otrzymujemy długi opis i historyę skórzanego szyszaka Merionesa (ww. 254—271). Na tem kończy się pierwsza połowa pieśni; druga zawrze opis samej wyprawy nocnej.

W ostatnim, co dopiero streszczonym, ustępie uderzać musi sprzeczność między obecnem wystąpieniem Menelaosa a poprzednią jego charakterystyką. Z ust własnego brata Menelaja słyszeliśmy przedtem, że Menelaj ociąga się, gdy chodzi o czyn i czeka dopiero wezwania brata. Tymczasem tutaj Menelaj zgłasza się sam jako ochotnik, a więc zadaje mimowoli kłam słowom Agamemnona. Warto też zwrócić uwagę i na to, że tenże Menelaos w w. 37 wypowiedział wątpliwość, czy znajdzie się w wojsku śmiałek, któryby wybrał się do obozu trojańskiego[1]), a teraz zgłasza się sam.

[1]) Tę ostatnią okoliczność podniósł słuchacz mój, Andrzej Nowak.

Z drobnostek wspomnieć jeszcze nie zawadzi, że białe kły dzika, w które opatrzony jest szyszak Odysseusza, nieodpowiednie są do wyprawy nocnej, bo widoczne są w ciemności i mogą wydać bohatera.

Wrócić jeszcze wypada do sprawy wysłania szpiegów. Myśl wysłania szpiega rzuca pierwszy Menelaos w rozmowie z bratem (w. 37 n.). Agamemnon ignoruje plan ten wówczas zupełnie. Dlaczego, skoro później godzi się na niego, kiedy z nim wystąpił Nestor? Dlaczegóż dalej na radzie nie występuje Menelaos ponownie z tym planem, lecz czyni to kto inny, Nestor? Że Nestor jako doświadczony wojownik plan taki podnosi, nie dziwi nas zupełnie, ale w jakimże celu rzucał tę myśl przedtem kto inny? Wytłómaczyć możnaby to chyba w ten sposób, że Agamemnon nie myślał wtedy o naradzie nad usunięciem niebezpieczeństwa grożącego dzisiejszej nocy, lecz o naradzie nad ogólnem położeniem Greków i dlatego myśl rzuconą przez brata, jako podrzędną, ignorował.

Streszczając pierwszą część pieśni, podniosłem mnóstwo niejasności, niekonsekwencyi, niedokładności w przedstawieniu biegu czynności. Prócz nich podniesiono jeszcze długi szereg innych; wcale dokładnie zestawili je Ameis-Hentze (Anhang str. 4 nn.). Por. też Shewan passim. Zwrócono co do budowy pieśni słusznie uwagę, że pierwsza część, opisująca zbieranie się bohaterów, jest niestosunkowo długa. Opowiadanie jest w tej pierwszej części wprost niejasne i bałamutne. Agamemnon pierwotnie miał zamiar naradzić się tylko z Nestorem (w. 18). Przybyłemu Menelajowi każe jednak wezwać (w. 53) Ajasa i Idomeneja i udać się razem z nimi do straży. A więc po przybyciu Menelaja zmienił plan, tymczasem nie mówi nam o tem nic. Równie dziwi, że Agamemnon przybywszy do Nestora, nic mu nie wspomina o swym planie pierwotnym, o naradzie. A nawet kiedy Nestor sam proponuje wezwać innych wodzów, Agamemnon nie mówi ani słowem, że plan ten mu dogadza. Myśl narady rzuca dopiero Nestor (w. 147) a i wtedy Agamemnon nie wspomina ani słowem, że i on miał podobny plan. Rada zbiera się wkońcu przy strażach i tutaj widzimy, że z nieodgadnionego powodu i Nestor, jak poprzednio Agamemnon, zmienił plan: oto teraz zamiast rozpocząć naradę nad położeniem, rzuca myśl wysłania szpiega do obozu trojańskiego. I znowu, jak przedtem Agamemnon, Nestor nic nam nie wspomina o tej zmianie planu ani o jej przyczynach (Ameis-Hentze Anhang str. 4 -5).

Poznawszy treść pierwszej połowy pieśni i wielką trudność, leżącą w tem, że poeta przedstawia cel, do którego akcya zdąża, w sposób wysoce balamutny, przypatrzmy się, jakie zajmują stanowisko wobec niej obrońcy Dolonei.

Rothe pomija tę trudność milczeniem. Ponieważ stara się wytłómaczyć wiele pomniejszych trudności, niepodobna jest nie zrobić mu z tego pominięcia ciężkiego zarzutu.

Shewan zajmuje się niejasnościami części pierwszej w dwu miejscach (na str. 9 i na str. 153). Krytycy, powiada, nie znajdują zapowiedzianej w w. 19 *ῥῆτις ἀμύμων* ani *βουλὴ κεφαλῆφι*, o której mowa w w. 43. Atoli rezultaty nie zawsze wypadają u Homera tak, jak są zapowiedziane. Jadwiga Jordan zauważyła (*Erzählungsstil in den Kampfszenen der Ilias*, 1905, str. 60 nn.), że najsłabszy motyw jest w oczach poety usprawiedliwiony, „jeżeli chwilowo pomaga akcyi". Poeta kieruje się sytuacyą chwili. Akcya kończy się w naszym przypadku „wielkim czynem", więc słuchacz starożytny nie narzekał na drogę, którą go poeta doprowadził do celu (str. 9).

W drugiem miejscu argumentuje w sposób następujący. Po w. 19 n. i 43 krytycy oczekują prawidłowej narady i formalnego planu. O tem, czego potrzebuje Agamemnon, musi się wnosić z jego słów i czynów. Naczelny wódz lęka się nocnego ataku Hektora, bo w takim razie wszystko stracone (ww. 46 nn., 93 i 100 n.). Ostrożność nakazywała przekonać się, czy straże czuwają. Okazuje się, że czuwają. Przy rowie następuje narada i przedsiębierze się odpowiednie środki.

Oto wszystko. W pierwszem miejscu Shewan broni poety Dolonei argumentem ogólnym. Przyznaje pośrednio, że nie znajdujemy tego, co jest zapowiedziane, ale tłómaczy trudność tem, że poeta nie zawsze dotrzymuje zapowiedzi. Poecie chodzi o sytuacyę chwili. Wielki czyn końcowy musi nam kazać zamknąć oczy na braki w przeprowadzeniu. Niestety, Shewan, który Homera zna wybornie, nie zdołał przytoczyć ani jednej paralleli, gdziebyśmy doznali u Homera podobnego zawodu. Argument całkiem ogólny Shewana zdaniem naszem nie wystarcza do obrony poety. Nie wystarczają też uwagi Shewana na drugiem miejscu, że Agamemnonowi chodzi tylko o kontrolę straży.

Dokładne przyjrzenie się słowom poety pouczy nas, że bynajmniej nie jest celem Agamemnona kontrola straży, w każdym razie nie jedynym.

Pierwszem miejscem, w którem jest mowa o planie Agamemnona, jest w. 19 n. Poeta wyraża się tam: Agamemnon chce pójść do Nestora,

εἴ τινά οἱ σὺν μῆτιν ἀμύμονα τεκτήναιτο,
ἥ τις ἀλεξίκακος πᾶσιν Δαναοῖσι γένοιτο.

Chodzi tu o wymyślenie razem z Nestorem planu, któryby ocalił Danaów. Na to, żeby skontrolować straże, wódz naczelny nie potrzebował dopiero obmyślać planu do spółki z kimś drugim; rzecz była prosta, naturalna, rozumiejąca się sama przez się.

Drugiem miejscem, w którem poeta mówi o planie Agamemnona, jest w. 43 nn. Agamemnon mówi tam do brata:

χρεὼ βουλῆς ἐμὲ καὶ σέ, διοτρεφὲς ὦ Μενέλαε, | κερδαλέης,
ἥ τίς κεν ἐρύσσεται ἠδὲ σαώσει | Ἀργείους καὶ νῆας.

Skontrolowanie straży nie może być nazwane βουλὴ κερδαλέη, „chytrym planem". Do niego nie potrzeba chytrości. Jest z tych słów jasne, że Agamemnon ma co innego na myśli, niż chce Shewan.

Za wyjaśnienie planu Agamemnona możemy uważać słowa Nestora (w. 145): Obudźmy i innych, którzyby naradzili się, czy uciekać lub walczyć,

ἀλλ' ἑπεύ, ὄφρα καὶ ἄλλον ἐγείρομεν, ὅν τ' ἐπιοικὲ
βουλὰς βουλεύειν, ἢ φευγέμεν ἠὲ μάχεσθαι.

A zatem Shewan nie zdołał wyjaśnić trudności w sposób zadowalający.

Ale Shewan próbuje usunąć trudność jeszcze sposobem pośrednim. Usiłuje wykazać, że niejasności znajdujemy i w pieśni A. która w oczach wszystkich krytyków należy do partyi niewątpliwie Homerowych. W A. powiada Shewan (str. 208), nie jest wcale powiedziano, że Apollo kładzie z czasem kres zarazie, przezeń zesłanej. To, co poeta powiada o Chryse, Chryzesie i Chryzeidzie, jest niejasne. Np. Chryzes modli się w obozie, nieco później znajdujemy go w jego domu; jak się tam dostał, nie wiemy. Niejasne jest w A 493 ἐκ τοῖο. Inne niejasności znajdujemy w w. 133, 282 nn., 352 nn.

Szukanie paralleli w pieśni niewątpliwie Homerowej jest oczywista metodą obrony bardzo trafną. Niestety, nie możemy przyznać, by Shewan powołaniem się na niejasności w A obronił

niejasności Dolonei. Przypuściwszy, że co do A Shewan ma słuszność na wszystkich punktach, musimy i w tym razie powiedzieć, że parallela jego nie jest trafna. Jeżeli Homer nie powiedział, że bóg położył koniec zarazie, to pochodzi to stąd, że słuchacz, jak bardzo często u Homera, domyśla się tego ze związku. Niejasności co do Chryse, Chryzesa i Chryzeidy dotyczą szczegółów. Także i w innych miejscach A, wymienionych przez Shewana, chodzi o szczegóły zupełnie podrzędne. Natomiast w Dolonei nie chodzi o szczegóły, ale o niejasność całego celu akcyi. W A wiemy doskonale, do czego akcya zmierza; w Dolonei poeta zdaje się igrać z czytelnikiem. A więc i parallele z A nie wystarczają do obrony Dolonei.

W rezultacie próby wyjaśnienia trudności przez obrońców autentyczności Dolonei trzeba uznać za chybione.

Ale podejmijmy jeszcze ostatnią próbę obrony Dolonei przeciw zarzutowi niejasnego i bałamutnego przedstawienia akcyi w pierwszej połowie pieśni. Widzieliśmy, że w Dolonei pojawia się jako cel zebrania się bohaterów raz narada, plan (μῆτις, βουλή) to znowu kontrola straży. Przypuśćmy, że poeta z całą konsekwencyą dąży do jasnego dla siebie celu, a tylko nie dosyć wyraźnemi słowami przedstawia rzecz słuchaczowi. Do narady nad położeniem, której mamy prawo oczekiwać po pierwszych słowach Dolonei, faktycznie nie dochodzi wcale. Pojawia się tylko na zebraniu bohaterów wniosek wysłania szpiegów, który zostaje przyjęty bez dyskusyi. Przypuśćmy więc dla ratowania poety w duchu obrońców absolutnej jedności dzisiejszej Iliady, że poeta od początku Dolonei nie ma na myśli nic innego jak tylko to, co faktycznie następuje w poemacie: zebranie się bohaterów, na którem zapadnie postanowienie wysłania szpiegów, zebranie się, połączone ze skontrolowaniem straży, niezbędnem, by i obóz był bezpieczny od nagłego napadu i narada mogła się odbyć swobodnie. Przyjmijmy zatem, że poeta, mówiąc kilkakroć o zebraniu się przy strażach, identyfikuje do pewnego stopnia oba cele: kontrolę straży i naradę, łączy je w jedną całość, zlewa je z sobą. Z tego stanowiska próbujmy jeszcze raz przyjrzeć się akcyi w pierwszej części Dolonei. Jeżeli ta obrona zawiedzie, musimy uznać, że poeta nie da się obronić od najcięższego zarzutu, że trudność istnieje w całej pełni.

Z początkiem pieśni Agamemnon zamierza pójść do Nestora, aby z nim obmyśleć plan, któryby oddalił od Greków niebezpie-

czeństwo (Νέστορ' ἔπι ἐλθέμεν —, εἴ τινά οἱ σὺν μῆτιν ἀμύμονα τεκτήναιτο, ἥ τις ἀλεξίκακος πᾶσιν Δαναοῖσι γένοιτο). Przyjmijmy, że planem tym nie jest nic innego jak wysłanie szpiegów, ewentualnie i skontrolowanie straży. Nadchodzi Menelaos, który również obawiał się, μή τι πάθοιεν Ἀργεῖοι, a widząc brata gotowego do wyjścia, przypuszcza, że Agamemnon zamierza wysłać szpiega do obozu trojańskiego. Agamemnon odpowiada bratu, że potrzeba chytrego planu, któryby wyratował i ocalił Argiwów i okręty (χρεὼ βουλῆς — κερδαλέης, ἥ τίς κεν ἐρύσσεται ἠδὲ σαώσει Ἀργείους καὶ νῆας, w. 43 nn.). Słowa te zgadzałyby się z przypuszczeniem, że Agamemnon ma od początku na myśli wysłanie szpiegów. W tem mianowicie wysłaniu widzi ocalenie dla Greków. Przypuszcza może, że szpiegowie odkryją ewentualny zamiar Trojan uderzenia w nocy na Greków, wogóle zbadają ich wrogie plany. W dalszym ciągu Agamemnon każe bratu iść zbudzić Ajasa i Idomeneusza. On sam pójdzie zbudzić Nestora, aby ten udał się do straży i wezwał ją do czujności. Agamemnon nie wspomina tu wcale, że chce się z Nestorem naradzić, mówi tylko, że Nestor uda się do straży, ale może przemilczenie planu narady pochodzi stąd, że po poprzednich słowach naczelnego wodza słuchacz będzie rozumiał, że obaj wodzowie i naradzą się i skontrolują straż. Menelaos z obu obudzonymi bohaterami ma się również udać do straży, a więc prawdopodobnie również dla narady (dla kontroli nie trzeba było tylu bohaterów). Oba cele byłyby tu razem złączone. Agamemnon udaje się sam do Nestora. Powiada starcowi, że dręczy go troska o Greków, wzywa go, by obaj poszli do straży dla skontrolowania ich, bo Trojanie mogą napaść na Greków nocą. Nestor oświadcza gotowość pójścia i radzi wezwać jeszcze czterech innych bohaterów. Następnie z Agamemnonem udaje się do namiotu Odysseusza. Odysseusz pyta przybywających o cel ich przyjścia. Nestor odpowiada, że na Greków spadło ciężkie położenie. Wzywa Odysseusza, by poszedł z nimi obudzić i innych bohaterów, aby się naradzić, czy walczyć dalej lub uciekać (βουλὰς βουλεύειν, ἢ φευγέμεν ἠὲ μάχεσθαι w. 147).

Dotąd wszystko dało się od biedy zrozumieć i wytłómaczyć. Słowa Odysseusza pozostają jednak w absolutnej sprzeczności z wszystkiem, co poprzedzało. Ani Agamemnon nigdzie dotąd w Dolonei nie wspomniał o planie powrotu do ojczyzny, ani nie uczynił tego żaden inny z bohaterów. Pokazuje się, że poeta ma na myśli

nie wysłanie szpiega, lecz ewentualny powrót. Ale ostatecznie i na tę trudność znalazłby się sposób: a nuż wiersz jest interpolacyą? To też, począwszy od Heynego, a skończywszy na wielu najnowszych wydawcach, próbowało wielu wiersz ten usunąć z tekstu. Atoli, jak już wyłożyłem powyżej, a obszerniej starałem się dowieść w cytowanym poprzednio artykule w *Berl. phil. W. schr.* 1914, wiersz ten w żaden sposób nie może być interpolacyą, bo inaczej Odysseusz nie dowiedziałby się od Nestora, po co go budzą, po co i dokąd ma iść, szedłby za obu bohaterami na oślep, jak manekin. A więc sprzeczność istnieje w całej pełni.

Odysseusz idzie z obu wodzami budzić Dyomedesa i wzywa obudzonego, by poszedł obudzić dwu innych bohaterów. Przybywszy do straży, wodzowie przekonywają się, że straże czuwają. Następnie przekraczają rów wodzowie, którzy byli wezwani na radę (ὅσοι κεκλήατο βουλήν, w. 195). Razem z wodzami udają się na naradę (συμμητιάασθαι, w. 197) dwaj naczelnicy straży. Nestor bez żadnego wstępu zapytuje zebranych, czy ktoś z nich nie wybrałby się do obozu trojańskiego, by się dowiedzieć, czy Trojanie myślą pozostać w pobliżu okrętów greckich, czy też wrócić do Troi. Ochotnicy zgłaszają się. O naradzie nad tem, czy należy walczyć dalej lub odpłynąć, nie ma mowy. Nie można też przypuszczać, że myśl o odpłynięciu jest indywidualną myślą Nestora, a że Agamemnon myślał jedynie o wysłaniu szpiegów, bo na zebraniu obudzonych bohaterów Nestor nie porusza swej poprzedniej myśli ani słowem.

W rezultacie okazuje się, że i zamknąwszy oko na rozliczne trudności, o których była mowa poprzednio, nie możemy dojść do zadowalającego rozwiązania problemu celu akcyi w pierwszej części Dolonei. I w tym razie istnieje rozbieżność w przeprowadzeniu, niejasność, do czego poeta zdąża.

4. Związek Dolonei z innemi księgami.

Dopiero teraz, poznawszy szczegółowo przebieg czynności w pierwszej połowie Dolonei, możemy zająć się pytaniem, czy i o ile Doloneja wiąże się z poprzedzającemi i następującemi pieśniami Iliady, pytaniem, które logicznie należałoby było traktować już przedtem, a którego rozbiór z powodów

praktycznych odłożyliśmy na później. Tak Rothe jak Shewan kładą szczególny nacisk na związek, istniejący między Doloneją a resztą Iliady. Związek ten akcentują silnie dlatego, że związek ten był prawie powszechnie zaprzeczany.

Argumentem, wysuwanym oddawna na czoło w rzędzie argumentów przeciw autentyczności Dolonei był luźny jej związek z poematem.

Partyę tę — powiadano — można wydzielić z poematu, a nie czuje się żadnego braku. Czy twierdzenie to jest słuszne lub nie, nad tem zastanowimy się później. Obecnie stwierdzić trzeba, że sam luźny związek pewnej partyi z całością poematu bynajmniej jeszcze nie dowodzi jej późniejszego powstania. Poecie wolno jest wtrącać w poemat epizody [1]). Gdybyśmy postawili zasadę, że epizody w poemacie epicznym są niedopuszczalne, musielibyśmy uznać za nieautentyczny cały szereg najpiękniejszych ustępów w „Panu Tadeuszu", utworze, który ma przecie budowę wcale zwartą. Zresztą przecież i w samej Iliadzie mamy ustępy epizodyczne, których autentyczność jest wielce prawdopodobna, jak np. wspaniałe pożegnanie Hektora z Andromachą. Scena ta jest sama dla siebie celem; dla jednolitości poematu konieczna wcale nie jest. Byłoby zupełnie zrozumiałe, gdyby poeta celem urozmaicenia poematu niezliczonym scenom dziennym przeciwstawił scenę nocną, scenom bohaterskim scenę chytrości. Zresztą Doloneja może mieć jeszcze inny cel. Już Mure (I, 266) podniósł, że wyprawa nocna przynosi ulgę pokonanym Grekom, rozprasza przygnębienie, panujące w obozie. Gdyby więc nawet udało się wykazać, że Doloneja nie wiąże się ściśle z tem, co poprzedza, ani z tem, co następuje, to jeszcze nie dowiedzie się niehomerowego jej pochodzenia. Pochodzenia takiego możnaby tylko wtedy dowieść, gdyby ktoś wykazał, że plan Iliady wyklucza z absolutną koniecznością wszelkie ustępy epizodyczne, a tego nikt dotąd nie udowodnił i — przypuszczać można — nie udowodni nigdy.

Pierwotną przynależność Dolonei do poematu podano, jak wiadomo, już w starożytności w wątpliwość. Scholium Victor. do tytułu Dolonei zawiera następującą wiadomość: Φασὶ τὴν ῥαψῳδίαν ὑφ' Ὁμήρου ἰδίᾳ τετάχθαι καὶ μὴ εἶναι μέρος τῆς Ἰλιάδος, ὑπὸ δὲ Πεισιστράτου τετάχθαι εἰς τὴν ποίησιν. Z tego samego źródła, pośrednio

[1]) Tak i Shewan str. 142.

czy bezpośrednio, wypłynęła i wiadomość Eustathiosa: Φασὶν οἱ παλαιοὶ τὴν ῥαψῳδίαν ταύτην ὑφ' Ὁμήρου ἰδίᾳ τεταχθαι καὶ μὴ ἐγκαταλεγῆναι τοῖς μέρεσι τῆς Ἰλιάδος, ὑπὸ δὲ Πεισιστράτου τεταχθαι εἰς τὴν ποίησιν. Także scholion do Dionysiosa Thraxa § 6 p. 768 Bekker (Anecd. II) powiada: ποίημα... σύνταγμα τὸ ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχὴν καὶ τέλος ἔχον. ὁποῖόν ἐστι τὸ Κ τῆς Ἰλιάδος. ἡ νυκτεγερσία καλουμένη. (Por. Ed. Meyer *Gesch. d. Altert.* II § 205 uw.).

Roztrząsano szeroko pytanie, czy wiadomość scholiów uważać należy za kombinacyę uczonego starożytnego czy za starą, zasługującą na wiarę tradycyę [1]). Nas tu pytanie to, przynajmniej na razie, obchodzić nie będzie. Żeby wiadomość ta była tradycyą wieku VI. przed Chr., wykazać się nie da w sposób niezbity [2]). Wobec braku autentycznej tradycyi nie pozostaje nic innego jak kwestyę pierwotnej przynależności Dolonei do Iliady próbować rozwiązać na podstawie analizy wewnętrznej utworu. Wiadomość scholiasty i Eustathiosa nie podaje żadnych argumentów przeciw pierwotnej przynależności Dolonei do poematu. Argumentów tych możemy się tylko domyślać. Będzie o nich mowa później.

Z ważnem twierdzeniem wystąpił w najnowszym czasie Adolf Roemer (*Homerische Aufsätze*, Lipsk 1914) W scholiach do Venetus A znajduje się do w. 709 księgi 9. uwaga Aristonika, ὅτι τῇ ἐχομένῃ Ἀγαμέμνων ἀριστεύει. Do τῇ ἐχομένῃ uzupełniano dotąd zwyczajnie ἡμέρᾳ i objaśniano uwagę scholiasty w ten sposób, że następnego dnia odznacza się głównie Agamemnon. Roemer utrzymuje (str. 47), że na podstawie sposobu wyrażania się Aristonika po τῇ ἐχομένῃ należy uzupełniać nie ἡμέρᾳ, lecz ῥαψῳδίᾳ. Znaczyłoby to, że po Presbei (księdze 9.) następowała według scholiasty bezpośrednio księga 11. (= Λ, Ἀγαμέμνονος ἀριστεία). W dalszym ciągu Roemer wykazuje, że księga 9. nie była nigdy pieśnią odrębną, lecz należała od początku do całości poematu, że to samo należy powiedzieć o księdze 11. i że obie pieśni są ze sobą złączone nierozdzielnie. Z tegoby wypływało, że Doloneja wtrącona została między obie pieśni później. Roemer jest wybornym znawcą scholiów, jak to wykazał w pracach nad scholiami Homera i Arystofanesa, ale wyczekiwać należy, czy twierdzenie jego co do scholion

[1]) Za starą tradycyę uważał ją np. Düntzer (Philol. XII. 41).

[2]) Shewan uważa wiadomość scholion za niewarogodną (str. 138). Wilamowitz ogłasza ją wprost za kombinacyę (*Über das Θ der Ilias* str. 382).

Aristonika potwierdzą inni znawcy usus językowego scholiastów Homerowych. Gdyby je jednak nawet potwierdzono, to nie mielibyśmy tu tradycyi starej, lecz hipotezę epoki hellenistycznej, stojącą na równi z hipotezami dzisiejszemi.

Wobec tego, że tradycya starożytna nie daje nam pewnej podstawy do sądu o przynależności Dolonei do Iliady, musimy się zwrócić do badań nowożytnych.

Odnośnie tak do uczonych starożytnych jak nowożytnych zauważyć należy, że Doloneja była w tem nieszczęśliwem położeniu, że opisując jedyną w Iliadzie scenę nocną ma charakter wyjątkowy i stąd z góry musiała budzić podejrzenie, że jest czemś odrębnem, a w dalszym ciągu, że jest partyą późniejszą, nieautentyczną.

Otóż Rothe (*Ilias als Dicht.* str. 241) przytoczył argument, który powinienby wszelkie badania dalsze nad autentycznością Dolonei uczynić zbytecznemi. Zdaniem jego Doloneja jest w ks. 9, 66—88 przygotowana; czytamy tam o ustawieniu straży dla zabezpieczenia obozu greckiego od nagłego napadu Trojan [1]). (Jeżeli mówię tu o argumencie Rothego, to chcę tylko powiedzieć, że na argument ten kładzie szczególny nacisk Rothe, a nie, że on go użył pierwszy, bo już przed Rothem Christ i Niese podnosili związek tego miejsca z Doloneją).

W ks. 9. odbywa się na początku zebranie całego wojska greckiego. Nestor występuje przed zgromadzonymi z wnioskiem, aby Agamemnon zwołał radę gerontów dla naradzenia się nad położeniem. Na tej radzie ma on zamiar zaproponować wysłanie poselstwa do Achillesa celem przebłagania go. Radząc Agamemnonowi i wojsku zebranie gerontów, wnosi równocześnie, aby między murem oddzielającym obóz grecki od nieprzyjaciela a rowem ustawić straże.

Rothe przykłada wielką wagę do tego ustawienia straży w księdze 9. Zdaniem jego jest tu przygotowana Doloneja. Straże bowiem ustawia się w Presbei dlatego, aby w Dolonei obaj szpiegowie grecey mieli od kogo w porze nocnej, poza obozem, otrzymać zbroję i nie potrzebowali dopiero wracać się po nią do obozu. Zbroi tej dostarczają im obaj dowódcy straży: Meriones i Thrasymedes. Wobec tego musimy przyjrzeć się tej scenie księgi 9. do-

[1]) Podobnie sądzi Leeuwen (w koment.).

kładnie. Jeżeli bowiem Presbeja należy do jądra Iliady, a w każdym razie do partyi niewątpliwie autentycznych, a Dolonej a była w niej istotnie przygotowana i zapowiedziana, to odpadłaby wogóle z góry potrzeba zastanawiania się nad autentycznością Dolonei.

Mógłbym ułatwić sobie zadanie odwołaniem się do tego, że wielu dawniejszych krytyków uznało właśnie tę partyę Presbei, w której mieści się scena wyprawienia straży, za niesutentyczną. O ile główna część Presbei budzi podziw wszystkich niemal krytyków, którzy silnie akcentują wysoką jej wartość poetyczną, o tyle partya początkowa tej księgi daje powód do zarzutów. Braki tej partyi sprawiły, że Bekker uznał za niesutentyczne wiersze 1—88, Düntzer 68—88, Bergk 8—88, Fick 8—88, Jordan 1—88, Christ 9—88; Niese uważa również partyę tę za dodaną później, a to pod wpływem Dolonei (Ameis-Hentze, Anhang str. 113 n., 134). Widzimy więc wśród odrzucających tę partyę bardzo poważne nazwiska. Nie chcę jednak ułatwiać sobie w ten sposób zadania. Radykalna krytyka tych i innych uczonych straciła wiele na znaczeniu z postępem badań nad Homerem. Przyjmijmy, że partya ta Presbei jest autentyczna i zobaczmy, czy w takim razie ustawienie straży w Presbei istotnie musi przygotowywać Dolonej ę. Jeżeli dójdziemy do rezultatu, że ustawienie straży ma cel inny lub choćby tylko może mieć cel inny, to Presbeja przestanie mieć znaczenie dla autentyczności Dolonei i autentyczność Dolonei trzeba będzie rozpatrywać wyłącznie na podstawie samej tej księgi. Tem mniej zamierzam ułatwiać sobie zadanie powołaniem się na to, że niektórzy, jak świeżo i Wilamowitz, uważają całą księgę 9. za późniejszą.

Przedewsystkiem zauważył już Jordan słusznie, że niepojętą jest nieostrożność, że aż dotąd nie ustawiono straży nad rowem (*Homers Ilias*, cytowane u Kornkego, o którego rozprawie niebawem będzie mowa). Nie wchodząc jednak w tej chwili bliżej w tę kwestyę, którą zajmiemy się później, musimy powiedzieć z Niesem, że straże konieczne są już dla poselstwa w księdze 9. Jeżeli poselstwo ma odbyć się swobodnie, musi być pewność, że nagły napad Trojan nie stanie mu na przeszkodzie. Ale i bez tego powodu, tz. i w tym razie, gdyby w I nie było Presbei, zrozumiałe jest ustawienie straży. Wszak położenie Greków doznało zmiany na gorsze; Trojanie rozłożyli się obozem na równinie i zagrażają im może dotąd możnaby było

obejść się bez straży, obecnie, po klęsce, ustawienie ich jest koniecznością. Zapewnienie bezpieczeństwa obozowi greckiemu wobec zwiększonego niebezpieczeństwa ze strony wroga jest więc celem zupełnie wystarczającym. Innego celu zupełnie nie potrzebujemy szukać.

W Θ 521 n. powiada Hektor: φυλακὴ δὲ τις ἔμπεδος ἔστω, μὴ λόχος εἰσέλθῃσι πόλιν λαῶν ἀπεόντων. A zatem Trojanie ustawili w Θ straż. Stało się to z końcem dnia poprzedzającego, dnia, w którym Grecy doznali klęski. Trojanie obozują z boku równiny i boją się, by Grecy w nocy nie uderzyli na miasto. Jeżeli zwycięscy Trojanie ustawiają straż, o ileż więcej potrzebują straży Grecy po klęsce! Zresztą wyższość w sztuce wojennej jest w Iliadzie po stronie Greków; jakże poeta grecki mógł pozwolić na to, by Trojanie zabezpieczyli się przed napadem nocnym, a nie uczynili tego Grecy? Hektor każe ustawić straż, mimo że nie było prawdopodobnem, by Grecy po klęsce myśleli o napadzie na Troję. Ustawienie straży w ks. 9. jest odpowiednikiem do ustawienia straży przez Hektora w ks. 8[1]). Shewan (str. 146) widzi w słowach Hektora zapowiedź Dolonei. Powołuje się też na H 371 (= Σ 299) καὶ φυλακῆς μνήσασθε. Trudno przyznać słuszność Shewanowi; w Dolonei nie chodzi przecież o napad Greków na miasto Troję, którego w Θ 521 lęka się Hektor, lecz o coś innego, o wysłanie szpiegów do obozu trojańskiego.

Wykazaliśmy więc, że ustawienie straży w ks. 9. jest potrzebne dla akcyi samej tej księgi (poselstwa) i ze względu na podobne postąpienie Hektora w ks. 8., dalej, że wymaga tego położenie wojenne Greków. Tem samem Presbeja nie przygotowuje Dolonei. Ale Rothe twierdzi dalej (w w. m.), że straże potrzebne są także dla zabezpieczenia obrad gerontów w Dolonei.

Ponieważ argumenty, dotyczące związku Dolonei, posiadają niezwykłą doniosłość, dlatego należy zastanowić się dokładnie i nad tym argumentem Rothego. Dyomedes wziął był z sobą z namiotu tylko włócznię (w. 177), Odysseusz tylko tarczę (w. 149). Od straży w Dolonei Dyomedes otrzymuje miecz i tarczę, nadto wkłada na głowę rodzaj hełmu, kynee. Odysseusz dostaje miecz i łuk, prócz tego i on osłania głowę hełmem. Obaj bohaterowie nie zbroją się

[1]) Już po napisaniu tych słów spostrzegłem, że i Wilamowitz (*Üb. das Θ* str. 381) zwrócił uwagę, że ustawienie straży w I odpowiada ustawieniu ich w Θ.

całkowicie zaraz, gdy zostali zbudzeni, dlatego, że wówczas nie było jeszcze mowy o wyszpiegowaniu planów Trojan; bohaterzy idą na razie tylko skontrolować straże i na naradę. Czy jednak było rzeczą konieczną, zapytamy, by postanowienie wysłania szpiegów zapadało poza obozem? Wybór tego miejsca nie jest niczem umotywowany w Dolonei. Przeciwnie uderza każdego czytającego, dlaczego geronci dla odbycia narady udają się poza obóz i to w nocy. Bethe (*Homer*, I. Lipsk 1914, str. 124) nazywa to wprost bezcelowem i lekkomyślnem (tollkühn [1]). Zastanawiano się wiele, czem ten pomysł narady poza obozem wytłómaczyć. Jedynie zyskuje na tem opowiadanie tyle, że geronci nieco wcześniej mogą powitać obu wracających z wyprawy nocnej bohaterów. Czyż poeta nie mógł kazać gerontom zebrać się w obozie, tutaj postanowić wyprawę nocną (zebranie trwa bardzo krótko), a potem dopiero iść skontrolować straże?

A więc poeta mógł rzecz tak przedstawić, żeby bohaterzy wyszli z obozu do straży już uzbrojeni. Temsamem odpada i argument Rothego, że straże mają zabezpieczać naradę w Dolonei. Narada mogła się odbyć w obozie, a tam byłaby całkiem bezpieczna.

Ale przypuśćmy, że kogoś ten ostatni mój argument nie przekonywa, że rozumuje on tak: Agamemnon chce naradzić się z gerontami. Pierwej jednak musi się przekonać, czy obrady są bezpieczne, czy straż spełnia obowiązek i obóz jest zabezpieczony. Nie może najpierw iść do straży, a potem dopiero wracać do obozu na naradę, bo czas nagli i musi naradę tę odbyć poza obozem. Poeta

[1] Sposób, w jaki Bethe stara się ten dziwny pomysł poety wytłómaczyć, nie trafia mi do przekonania. Bethe podnosi, że gdy Hektor wysyła Dolona na zwiady, to ani on, ani Dolon nie wspominają nic o murze i strażach. Dolon podejmuje się dotrzeć do namiotu samego Agamemnona, nie mówiąc nic o przeszkodach zewnętrznych. Także gdy Dolon ucieka przed Dyomedesem i Odysseuszem ku obozowi greckiemu, obaj bohaterzy lękają się, że wpadnie na straże, mimo że od tych straży oddzielał Dolona rów i mur. A więc właściwa Doloneja (tj. druga część pieśni) nie zna rowu ni muru, powiada Bethe; poeta jej uważa obóz grecki za nieobwarowany. Wniosek ten Bethego wcale nie jest konieczny. O tych przeszkodach poeta może, mojem zdaniem, nie wspominać przez częstą u niego brewilokwencyę. Wodzowie dlatego według Bethego (str. 128) zbierają się poza murem i rowem, że włączono do Iliady gotową pierwotną Doloneję, która nie znała przed okrętami greckimi muru ani rowu. Uwagi Bethego o Dolonei zawierają zresztą wiele trafnego w szczegółach (zwłaszcza str. 128 uw. 5 przeciw kombinacyom W. Wittego w tegoż *Studien zu Homer*, zob. niżej).

zatem rzecz dobrze przedstawił. I przy takiem rozumowaniu argument Rothego o zabezpieczeniu obrad nad wysłaniem szpiegów nie da się utrzymać Straże ustawiono w ks. 9., bo ustawienie ich było tam koniecznością. Doloneja odbywa się tej samej nocy co Presbeja; straże z początkiem nocy ustawione stać będą oczywista całą noc, a tem samem i obrady w Dolonei są już z góry bezpieczne. A jeżeli Agamemnon miał jakąś wątpliwość co do obowiązkowości straży, mógł był rozpocząć narady, a równocześnie wysłać kogoś z poza gerontów dla skontrolowania straży.

Nie jest więc celem ustawienia straży w I ani jeden ani drugi powód, wymieniony przez Rothego. Celem tym jest zabezpieczenie obozu przed nagłym napadem Trojan. W pierwszych księgach Iliady położenie Greków było zupełnie inne, dlatego ustawienie straży nie było konieczne. Ale Grecy doznali w ks. 8. klęski; Trojanie rozłożyli się blizko ich obozu: Grekom grozi napad nagły, nocny; ustawienie straży w ks. 9. jest uzasadnione powodami wojskowymi. Nie potrzebujemy dla straży szukać z Rothem celu innego.

Nie można też argumentować z Rothem, że ustawienie straży jest potrzebne dlatego, aby pierwsze zgromadzenie wojska w ks. 9. miało jakiś cel (na niemto Nestor występuje z wnioskiem ustawienia straży). Zgromadzenie to ma cel ważny: Agamemnon rzuca tam myśl powrotu do ojczyzny, uzasadniając ją rozpaczliwem położeniem Greków; plan ten zostaje odrzucony. Zresztą straż Agamemnon mógł był kazać ustawić na własną rękę, zgromadzenie nie było do tego konieczne.

Ale zachodzi pytanie, czy Grecy wogóle po raz pierwszy dopiero w ks. 9. ustawiają straże. Słyszeliśmy już wyżej, że Jordan dziwił się, czemu Grecy dotąd nie ustawili straży. W nowszym czasie Kornke, *Über den Eingang des 9. Gesanges der Ilias*, pr., Glatz 1896 str. 13 n., zauważył, że nic nie usprawiedliwia przypuszczenia, że ustawienie straży w ks. 9. jest innowacyą. Konieczność strzeżenia obozu istniała i przedtem. Z IX 66 n. i 80 wypływa że na zgromadzeniu ludu znajdują się oddziały straży, już dawniej wybrane, wraz z ich dowódcami. O siedmiu dowódcach straży mówi się tam jako o dobrze znanych, wymienia się ich imiona. Nowością w I jest tylko według Kornkego, że na wniosek Nestora tym razem straże stać mają poza murem, ze względu na blizkość obozu trojańskiego. Z tego można wnosić, że straż dotąd czuwała w obrębie murów, na wieżach i koło bram. I Wilamo-

witz (*Über das Θ der Ilias*, str. 381) podnosi, że siedm oddziałów straży są oddziałami stałymi; wystarczy tylko w razie potrzeby nakazać ich dowódcom, aby udali się na stanowisko. Dowodzą tego słowa Nestora: φυλακτῆρες δὲ ἑκάστοι λεξάσθων (niech zajmą miejsce) παρὰ ταφρὸν ὀρυκτὴν τείχεος ἐκτός. ἑκάστοι może stać tylko wtedy, powiada Wilamowitz, jeżeli oddziały już istnieją. Także i dowódcy muszą już być znani, jeżeli wystarcza oznaczyć ich słowami τοὺς μὲν ταῦτ' ἐπιτελλομαι.

W rezultacie nie podlega wątpliwości, że w ks. 9. dowódców straży nie wybiera się po raz pierwszy, lecz wymienia się ich jako zebraniu już znanych. Na poparcie tego twierdzenia mogę przytoczyć argument, który w sposób dla mnie niezrozumiały przeoczyli, jeśli się nie mylę, wszyscy dotychczasowi badacze Homerowi. W w. 309 Dolonei Hektor, wysyłając Dolona, każe mu zbadać, czy okręty greckie są strzeżone jak i dawniej (ἦέ φυλάσσονται νῆες θοαὶ ὡς τὸ πάρος περ). Słowa te Hektor mówi tej samej nocy, w której słyszymy o ustawieniu straży greckich poza murem, a więc muszą się odnosić do dawniejszych dni. Dodam jeszcze drugi argument. Gdyby Grecy ustawili byli straże po raz pierwszy tej nocy, Hektor nie byłby o tem jeszcze wiedział, bo Trojanie stali w znaczniejszem oddaleniu od obozu greckiego. Tymczasem Hektor wie o strażach greckich, jak wypływa ze słów jego do zgromadzenia Trojan (w. 309). Pokazuje się, że Düntzer mylnie sądził, jakoby mur i rów wystarczały, a ustawienie straży nie było konieczne. Zresztą o strzeżeniu obozu jest mowa i w Ω 443 nn.[1]), a więc nie było ono zarządzeniem wyjątkowem na naszą noc.

Jeszcze jeden drobny rys w Presbei przygotowywa zdaniem Rothego (*Die Ilias*, str. 242) Doloneję. Po powrocie od Achillesa Odysseusz komunikuje gerontom tylko pierwszą odpowiedź Achillesa, nie zostawiającą nadziei jego powrotu do walki, a nie wspomina o dalszej, która zostawiała taką nadzieję. Nie wspomina o niej zdaniem Rothego dlatego, że w takim razie przygnębienie Agamemnona na początku Dolonei było naturalniejsze. Zupełnie słusznie, tylko znowu niekonieczny jest wniosek Rothego, że autor Presbei jest autorem Dolonei. Autor Dolonei mógł, wsuwając ją do

[1]) Kornke w w. m.

Iliady, usunąć z Presbei wzmiankę o tem, że Achilles zostawił posłom nadzieję, iż powróci do walki.

Ze wszystkich powyższych wywodów wypływa, że Doloneja nie jest przygotowana w ks. 9., a tem samem kwestya jej przynależności do Iliady pozostaje otwarta.

Rothe usiłował wykazać bliższy związek między Doloneją a księgą 9. Shewan (str. 144 nn.) próbuje dowieść, że Doloneja wiąże się z kilku innemi pieśniami. Wszystkie jego dowody mało jednak mają siły przekonywającej. Niepewny jest argument (str. 145), że bohaterzy wyprawy nocnej, Dyomedes i Odysseusz, pojawiają się w walkach księgi 11. dopiero późno. Na końcu K zostawiamy ich przy spożywaniu posiłku. W Λ pojawiają się w walce dopiero w w. 310 nn. Od początku Λ do w. 310 zaszło wiele zdarzeń. Ma się wrażenie, że oddziały obu bohaterów ruszyły następnego dnia do walki bez swych wodzów i że ci wodzowie ukazują się na polu bitwy dopiero później. (Zob. bliższe szczegóły u Shewana w w. m). Argument ten podniósł już w XVIII w. Wood, ale wnet potem Heyne wyraził odmienne zdanie, że obaj bohaterzy musieli wyjść rano do walki razem z swymi oddziałami, bo wkrótce po ich wymienieniu między walczącymi odznaczają się. Niepewny jest zdaniem samego Shewana związek Dolonei i N 159, gdzie chodzi o łuk Merionesa, pożyczony w Dolonei na wyprawę nocną Odysseuszowi. Niepewny jest i związek z Ξ. Chodzi w tej księdze najpierw o tarcze Nestora i jego syna (Ξ 9 nn.). Nestor bierze tarczę syna swego Thrasymedesa, leżącą w namiocie; „ten miał tarczę swego ojca". (Thrasymedes w Dolonei pożyczył swej tarczy Dyomedesowi). Co tu ma dowodzić związku z K, nie rozumiem. Tarcza Thrasymedesa jest przecież w namiocie tego bohatera. Chodzi następnie o podobieństwo między rozmową Nestora i Agamemnona w K a rozmową ich w Ξ 44—51. I to podobieństwo niczego nie dowodzi. Podobnie niepewnym jest związek, którego się dopatruje Shewan między wzmianką Dyomedesa o sprzymierzeńcach Trojan w Z 227 n. a Doloneją. Shewan (str. 146) czuje sam, że te nici, które wiązać mają Doloneję z innemi księgami, są słabe, a liczy tylko na to, że wzięte razem zaważą na szali. Niestety, jeżeli każdy z jego argumentów wzięty z osobna jest słaby, nie może czynić wrażenia i ich całość

W rezultacie próby Rothego i Shewana wykazania organicznego związku między Doloneją a kilku innemi pieśniami Iliady

musimy uznać za chybione. Doloneja ani nie jest przygotowana w pieśniach poprzedzających, ani późniejsze pieśni nie odwołują się do niej. Wobec tego musimy się po odpowiedź w sprawie autentyczności Dolonei zwrócić do niej samej. Przedtem jednak musimy rozważyć szereg podniesionych przez kilku uczonych zarzutów w sprawie związku między Doloneją a resztą Iliady.

Kilka z tych zarzutów dotyczy związku księgi 10. z 9. Wyprawa nocna Dyomedesa i Odysseusza odbywa się tej samej nocy, w której wysłano poselstwo do Achillesa, a więc na jedną noc przypada za wiele zdarzeń, Doloneja jest epizodem niezręcznie wtrąconym, a to dowodzi późniejszego jej powstania. Przypatrzmy się słuszności tego zarzutu. Najpierw pod względem materyalnym, czy obie główne czynności tych ksiąg mogły się odbyć tej samej nocy. Zgromadzenie całego wojska ma przebieg krótki: Dyomedes zagrzewa do pozostania pod Troją i zapada postanowienie ustawienia straży. Krótki przebieg ma też narada starszyzny w namiocie Agamemnona: na wniosek Nestora udaje się poselstwo do namiotu Achillesa, oczywista niezbyt oddalonego. Poselstwo wraca i zdaje sprawę z rezultatu. Te czynności mogły łatwo odbyć się w pierwszej połowie nocy. Że zgromadzenia wojska i gerontów nie przeciągnęły się zbyt późno, widać stąd, że poselstwo nie zastaje Achillesa śpiącego, lecz grającego na lutni. Zbieranie ponowne gerontów przez niemogącego zasnąć Agamemnona również nie trwa zbyt długo wobec tego, że kilku bohaterów idzie równocześnie gerontów budzić. Obóz trojański był blizko greckiego, więc i wyprawa obu bohaterów nie mogła zająć wiele czasu. A więc opowiedziane w ks. 9. i 10. wypadki mogły odbyć się jednej nocy.

Leeuwen (w wyd.) przypomina zresztą, że i na jeden dzień od B 1 do H 381 przypada za wiele zdarzeń. Także dzień, zaczynający się w A, trwa przez siedm i pół ksiąg (Shewan str. 183, który zwraca uwagę za Heinzem, że i Wergili nieraz gromadzi za wiele zdarzeń w jednym dniu). Zresztą słusznie zauważa Shewan, że słuchacze Homera nie liczyli zdarzeń ani czasu (str. 183).

Ale podniesiono dalej, że księga 9. wystarczyłaby sama jedna dla akcyi poematu, że Doloneja jest tylko jej paralelą, że obie mają ten sam cel (Kammer, str. 212). Czy zarzut ten jest uzasadniony? Grecy ponieśli klęskę. Jest rzeczą naturalną, że myśl ich zwraca się w tem położeniu do Achillesa. Achilles odmawia jednak pomocy. Położenie Greków będzie wobec tego następnego

dnia groźne i nic dziwnego, że nasuwa się myśl zbadać, jakie plany mają Trojanie. Wszak może jutro odbędzie się między obu wojskami rozprawa rozstrzygająca. A więc po chybionej próbie przebłagania Achillesa wysłanie tej samej nocy szpiegów jest wobec grożącego następnego ranka niebezpieczeństwa zupełnie uzasadnione.

Na początku Dolonei Agamemnon okazuje taki sam upadek ducha jak na początku ks. 9., mimo że księga 9. skończyła się podniesieniem ducha Greków przez Dyomedesa. Trudność tę usunął już Rothe, wyjaśniając psychologicznie stan ducha Agamemnona (por. wyżej). Przygnębienie króla w Dolonei z powodu powodzeń oręża Hektora jest zrozumiałe, mimo że ks. 8., opisująca te powodzenia, nie poprzedza bezpośrednio 10-ej. Ale zarzucono, że w Dolonei Grecy szukają rady w trudnem położeniu, jak gdyby w ks. 9. nie było o niem mowy. Ten zarzut jest istotnie poważniejszy. Oczekiwalibyśmy, że Nestor czy Odysseusz czy przedewszystkiem Dyomedes, budzeni, ledwo zasnęli, odpowiedzą, że przecież dopieroco postanowiono walczyć dalej, tymczasem żaden z nich na to postanowienie się nie powoływa. Dyomedes jest nawet niezadowolony, że go budzą, a przecież nie podnosi wcale zarzutu, że nowa narada jest zbyteczna. Tu więc związek jest rzeczywiście niedostatecznie zaznaczony na zewnątrz.

Natomiast niesłusznie twierdzi Kammer (str. 211), że gdy Odysseusza budzą ze snu, mamy wrażenie, jakoby spał całą noc i że podobnie ma się rzecz przy budzeniu innych bohaterów. Czyż było konieczne, by poeta zaznaczał przy każdym bohaterze, że ten zasnął niedawno? Poeta mówi po prostu o budzeniu, reszta jest dla niego obojętna. To samo powtórzyć należy o zarzucie, że w Dolonei nie znajdujemy wzmianki o roli Odysseusza w ubiegłej części nocy, t. j. o udziale jego w poselstwie do Achillesa. Rzecz ta odbyła się tak niedawno, że poeta uważa za zbyteczne wspominać o tem na nowo.

Inne zarzuty dotyczą związku Dolonei z księgą 11. Tu podniesiono przedewszystkiem, że szczęśliwa wyprawa nocna Dolonei nie podnosi ducha Greków (Kammer, str. 212), a więc związek obu ksiąg jest luźny. Wprawdzie Grecy wracają „radośnie“ do obozu, ale to tylko z powodu udania się wyprawy i powrotu obu bohaterów, bynajmniej jednak nie podniesieni na duchu. Sądzę, że zaznaczenie radości Greków z udałej wyprawy wystarcza, tem więcej, że wysłańcy w gruncie rzeczy nie przynieśli wia-

domości, któreby mogły pocieszyć Greków w ich rozpaczliwem położeniu, że wyprawa pozostała w istocie tylko epizodem bez znaczenia dla dalszej akcyi.

Jeszcze mniej waży zarzut, że zdobycie wspaniałych rumaków Rezosa przez Dyomedesa jest ignorowane w dalszym ciągu poematu. W ks. 23. Dyomedes posługuje się końmi, zabranymi Eneaszowi (ks. 5.), a nie daleko piękniejszymi rumakami Rezosa. Wzmianka o rumakach Rezosa była tu nietylko naturalna, ale konieczna (tak Mahaffy, *Greek literat.* I. str. 83 i inni). I ten zarzut, zdaniem mojem, nie da się utrzymać. Że konie Rezosa nie występują podczas igrzysk w ks. 23., istotnie uderza. Ale zwrócić trzeba uwagę, że wspaniałymi zwie te rumaki Dolon, by zachęcić obu bohaterów do wyprawy do obozu trackiego i uratować sobie życie. Pytanie, czy rumaki były istotnie tak wspaniałe. Eneaszowe rumaki mogły je przewyższać pięknością. Że Nestor zachwyca się końmi Rezosa, ma to swój odrębny powód, który poznamy później.

5. Wyprawa nocna.

(Analiza II. połowy pieśni).

Z wierszem 272 zaczyna się druga połowa opowiadania.

Dyomedes i Odysseusz ruszają w drogę. Wnet zjawia im się po prawej ręce czapla, zesłana przez Atenę. Odysseusz uradowany tym dobrym znakiem modli się do Ateny, prosząc swą opiekunkę o pomoc w nocnem przedsięwzięciu. Modli się do bogini i Dyomedes, przyrzekając jej jałówkę po udaniu się wyprawy (ww. 272 –298).

Teraz poeta przenosi nas do obozu trojańskiego.

I Hektor zwołuje wodzów trojańskich na naradę jak Agamemnon. Zebranych zapytuje, czyby się ktoś podjął pójść jako szpieg w pobliże okrętów greckich. Zadaniem szpiega byłoby zasięgnąć języka, czy okręty są i tej nocy strzeżone, jak to się działo dotychczas, czy też może przeciwnie Grecy, doznawszy klęski, myślą o ucieczce do Grecyi i wyczerpani trudami nie strzegą obozu [1]). Nagrodą ochotnika będzie rydwan i para najpiękniejszych rumaków, jakie Trojanie zdobędą na Grekach.

---

[1]) Hektor już poprzedniego dnia (Θ 197) wyraził nadzieję, że Grecy odpłyną.

Przypuszczenie, że Grecy po ostatniej porażce myślą może o odwrocie, da się zrozumieć. Natomiast trudno pojąć, dlaczegoby Grecy mieli tej nocy nie strzedz obozu, skoro czynili to stale dotąd. Po klęsce czujność ich nietylko nie powinna była się zmniejszyć, lecz przeciwnie podwoić, bo należało oczekiwać, że zwycięski nieprzyjaciel może zechcieć wyzyskać zwycięstwo do końca i napadem nocnym ostatecznie zgnębić pokonanych. Przypuszczenie, że wyczerpanie każe Grekom zapomnieć o obowiązku, jest motywem dosyć słabym. Z drugiej strony jednak nie należy akcentować zbytecznie nieprawdopodobieństwa w tem przypuszczeniu Hektora. Słuchacza, nie mającego czasu na takie analizowanie szczegółów, na jakie ma czas krytyk dzisiejszy, wiele szczegółów nie uderzało i nie raziło, które rażą przy wolnem czytaniu. O tej zasadzie należy pamiętać w wielu miejscach Homera, które krytykom dzisiaj przedstawiają się jako trudności.

Po wezwaniu Hektora zgłasza się jako ochotnik Dolon, człowiek wątły, ale szybki w biegu, jedyny syn bogatych rodziców, mający w domu pięć sióstr. W nagrodę za czyn, którego się podejmuje, żąda od Hektora rydwanu i rumaków Achillesa i to żąda, by mu Hektor obietnicę swą stwierdził przysięgą. Zobowiązuje się dotrzeć do okrętu Agamemnona, gdzie pewno wodzowie greccy naradzają się nad tem, czy uciekać, czy walczyć (tu powtarza się wiele kwestyonowany wiersz 147, o którym była mowa powyżej). Zapewnia chełpliwie, że wyprawa jego nie będzie daremna; oczekiwania Hektora nie zawiedzie.

Hektor składa żądaną przysięgę, która jednak, jak uprzedzając zdarzenia powiada poeta, nie miała się spełnić. Dolon zbroi się i rusza na wyprawę, z której nie miał powrócić, jak to znowu poeta naprzód zapowiada

Zbliżającego się Dolona spostrzega Odysseusz. Przypuszcza, że to będzie szpieg lub obdzieracz zwłok i proponuje Dyomedesowi, by się ukryli wśród poległych i pozwolili zbliżającemu się przejść obok siebie, a potem dobiegli go z tyłu i pochwycili żywcem. Dyomedes milcząco zgadza się na propozycyę, obaj bohaterzy ukrywają się, a kiedy ich Dolon minął, wstają i biegną za szpiegiem. Dolon, posłyszawszy kroki za sobą, zatrzymał się, a poznawszy wrogów, począł uciekać. Kiedy już był niezbyt daleko od obozu greckiego, Dyomedes zdjęty obawą, by któryś ze strażników greckich nie uprzedził go w zabiciu Dolona, zawołał na uciekającego,

by się zatrzymał, grożąc mu, że w przeciwnym razie ugodzi go włócznią. Razem z groźbą rzucił włócznię na Dolona, ale tak, żeby go nie zabić (ww. 299—371). Dolon stanął, przerażony, chwiejąc się na nogach, blady od strachu. Obaj bohaterowie greccy, nadbieglszy, pochwycili go za ręce. Zalany łzami Trojanin począł ich błagać, by go pozostawili przy życiu; ojciec jego jest bogaty i wykupi jedynaka. Odysseusz każe mu być dobrej myśli i nie lękać się o życie i zapytuje go, w jakim celu idzie w stronę obozu greckiego, (czy żeby łupić poległych [1]), czy szpiegować i czy w tym drugim razie wysłał go Hektor, czy też sam powziął ten zamiar (w. 389). Dolon, drżąc ciągle ze strachu, zwala winę na Hektora. Hektor to zwodniczemi obietnicami nakłonił go wbrew jego woli do wyprawy, przyrzekając mu rumaki i rydwan Achillesa w nagrodę; kazał mu udać się do obozu greckiego i zbadać, czy okręty Greków są strzeżone, jak dawniej, czy też Grecy myślą o ucieczce i, wyczerpani przytem walką, nie strzegą już obozu (w. 399).

Odysseusz odpowiada nie bez ironii, że Dolon nie ladajakiej zapragnął nagrody; wszak rumakami Achillesa kierować może jeden Achilles, syn bogini; śmiertelnika ręki nie posłuchają. Zapytuje Dolona, gdzie w tej chwili znajduje się Hektor, gdzie leży jego zbroja i gdzie są jego rumaki, dalej, gdzie obozują Trojanie, co zamierzają, czy pozostać dalej przy okrętach, czy powrócić do miasta. Dolon przyrzeka opowiedzieć wszystko dokładnie. Hektor w tej chwili odbywa z gerontami trojańskimi naradę przy grobowcu Ilosa. Obozu Trojan strzegą straże, za to obóz sprzymierzeńców nie jest strzeżony. Na zapytanie Odysseusza, czy sprzymierzeńcy obozują razem z Trojanami, czy osobno, wymienia szczegółowo stanowiska wszystkich sprzymierzeńców, a potem dodaje, że jeżeli obaj Grecy chcą dostać się do obozu nieprzyjacielskiego, to najlepiej napaść na Traków. Ci przybyli świeżo pod Troję; królem ich jest

[1]) Autentyczność tego wiersza (387) jest kwestyonowana. Odrzucali go już gramatycy starożytni (Arystofanes z Bizancyum i Arystarch) z dwu powodów: 1) że obaj bohaterzy greccy minęli już trupy, więc przypuszczenie, że Dolon chce trupy obdzierać, jest nieuzasadnione; 2) że Odysseusz nierozważnie sam poddawałby szpiegowi wymówkę. Żaden z powodów nie da się utrzymać. Trupów jeszcze nie minięto: uczeni starożytni, budzący nieraz nasz podziw dokładnością, z jaką rozczytywali się w tekście poety, przeoczyli tym razem w. 469: τὼ δὲ (obaj Grecy) βάτην (ku Troi) διὰ τ' ἔντεα καὶ μέλαν αἷμα. Powtóre, Dolon nie ucieka się później wcale do takiej wymówki, zresztą wymówka ta nie obroniłaby go przed śmiercią.

Rezos; parę jego wspaniałych białych rumaków Dolon widział na własne oczy, rydwan Rezosa błyszczy od złota i srebra, a olbrzymia jego zbroja jest cała ze złota. Po tych wyczerpujących wskazówkach, w których Dolon powiedział więcej, niż to, czego żądali jego wrogowie, prosi, by go związali i zostawili w tem miejscu, a sami poszli się przekonać, czy powiedział prawdę (ww. 372—445).

Ale Dolon zawiódł się grubo w nadziejach. Dyomedes odpowiada mu, że jeżeliby go zostawiono przy życiu lub wypuszczono, to on znowu może przyjść jako szpieg do obozu greckiego, albo wystąpić przeciw Grekom jako przeciwnik w walce, i błagającemu go jeszcze dalej Dolonowi przeszywa gardło mieczem. Następnie wraz z Odysseuszem zdzierają z zabitego zbroję, a Odysseusz ślubuje ofiarować ją opiekunce swej Atenie, prosząc boginię, by ich powiodła szczęśliwie do obozu trackiego. Następnie wiesza zbroję na krzaku tamaryszku i naznaczywszy miejsce, by łatwo w powrocie mogli je odnaleźć, udaje się z towarzyszem do obozu Traków (ww. 446—470).

Z wierszem 471 poeta przenosi nas do obozu trackiego. Zmęczeni podróżą Trakowie spali twardo, w trzech rzędach, mając obok siebie na ziemi broń i dwusprzęgi. W środku spał Rezos. Rumaki jego przywiązane były do rydwanu. Pierwszy spostrzegł śpiącego króla Odysseusz, a wskazując go Dyomedesowi, zaproponował, by jeden z nich odwiązał rumaki, a drugi zabrał się do zabijania śpiących. Wtedy Dyomedes rozpoczął dokoła siebie rzeź. Każdego z zabitych Odysseusz chwytał za nogi i usuwał, robiąc miejsce dla wyprowadzenia rumaków Rezosa. Dwunastu Traków zgładził już Dyomedes, jako trzynasty stracił życie Rezos. Odysseusz odwiązał tymczasem rumaki królewskie od rydwanu związał je rzemieniem i wyprowadził z obozu, popędzając zamiast bicza trzymanym w ręku łukiem. Dyomedes zatrzymał się chwilę, namyślając się, czy zabrać jeszcze rydwan króla, czy też zabijać dalej śpiących, ale Odysseusz dał mu znak, aby wracać, a i Atena zbliżywszy się wezwała go do powrotu, zwracając uwagę, że inny z bogów może obudzić śpiących Trojan. Posłuszny wezwaniu, Dyomedes wsiadł na jednego z rumaków Rezosa, na drugiego wsiadł Odysseusz i obaj bohaterzy puścili się konno w stronę obozu greckiego (ww. 471—514).

Obawy Ateny nie były próżne. Apollo, zobaczywszy ją zdążającą w stronę Dyomedesa, zjawił się wśród Traków i obudził siostrzeńca Rezosa, Hippokoona. Ten, zobaczywszy dokonaną rzeź,

podniósł krzyk, na który zbiegło się wszystko, co żyło w obozie trojańskim.

Obaj bohaterowie greccy przybyli tymczasem do miejsca, gdzie znajdowała się zbroja Dolona. Dyomedes, zeskoczywszy z konia, podał ją Odysseuszowi, poczem obaj popędzili dalej do obozu greckiego.

Tutaj geronci oczekiwali przybycia obu bohaterów na miejscu poza rowem, gdzie przedtem odbyli naradę. Pierwszy Nestor posłyszał tentent rumaków. Zdjęła go obawa, czy to przypadkiem nie Trojanie, ścigający Dyomedesa i jego towarzysza, ale w tej chwili obaj bohaterowie zjawili się cało i ze świetną zdobyczą. Wodzowie poczęli witać przybyłych, a Nestor nie chciał wierzyć oczom, patrząc na wspaniałe rumaki króla trackiego. Odysseusz opowiedział zebranym o przebiegu wyprawy, poczem wszyscy udali się do obozu. Rumaki przywiązano przy namiocie Dyomedesa, zbroję Dolona Odysseusz złożył na okręcie, a obaj bohaterzy poszli wykąpać się do morza, później wykąpali się w wannach w ciepłej wodzie i zasiedli do uczty. Na tem kończy się pieśń (ww. 515 - 579).

Drugą część pieśni streściłem jednym ciągiem, bo akcya biegnie tu gładko i żywo, tak że czytelnik nie potrzebuje zatrzymywać się co chwilę, jak w pierwszej, by zapytać się, do czego poeta zdąża. Obaj bohaterzy greccy spotykają Dolona, ukrywają się, pozwalając mu przejść koło siebie, potem pobiegłszy za nim zatrzymują go, dowiadują się od niego, czego chcą, zabijają go, a następnie przybywają do obozu trackiego, urządzają rzeź śpiących, uprowadzają rumaki i wracają do obozu greckiego. Z pewnością ta to gładkość i żywość opowiadania jest jednym z głównych powodów, czemu nawet niektórzy nieunitaryści nie mogą się oprzeć chęci przypisania Doloneі poecie głównego zrębu Iliady. Ta żywość akcyi jest tak wielka, że pozwala zamykać oczy na wady części drugiej pieśni. Bo przy bliższem przyjrzeniu się spostrzegamy, że i część druga ma, może nie tak na pierwszy rzut oka widoczne, ale nie mniej poważne niedostatki, jak pierwsza. Przypomnijmy sobie, po co wyprawili się do obozu trojańskiego obaj bohaterzy. Oto według słów Nestora (w. 204 nn.) chodziło o wywiedzenie się o zamiarach Trojan, mianowicie o zbadanie, czy Trojanie myślą pozostać dalej na równinie, czy też wrócić do miasta. To była dla Greków kwestya pierwszorzędna, żywotna, bo decydowała o tem, czy Grecy będą dalej zagrożeni z blizka i w każdej chwili, czy też

niebezpieczeństwo się zmniejszy. Jakże się obaj bohaterzy wywiązują z tego zadania? Spotykają Dolona, nadarza się im więc doskonała sposobność po schwytaniu jego wywiedzieć się o zamiarach Trojan. Tymczasem o cóż się go po pierwszych wstępnych słowach zapytuje Odysseusz (w. 406 nn.)? „Gdzieś zostawił Hektora? gdzie jego zbroja i rumaki?“ Dopiero potem następuje w naszych rękopisach pytanie: „Co zamierzają Trojanie? czy myślą zostać przy okrętach, czy też wrócić do miasta?“ Byłoby jeszcze zrozumiałem, że Odysseusz zapytuje najpierw o wodza Trojan, a potem dopiero o zamiary trojańskie, ale co znaczy pytanie o jego zbroję i rumaki? co znaczy pytanie, czy obóz trojański jest strzeżony? Niedosyć na tem. Dolon przyrzeka opowiedzieć wszystko dokładnie. Opowiada, że Hektor odbywa w tej chwili naradę. Odpowiada i na drugie pytanie, że obóz Trojan jest strzeżony, natomiast obozu sprzymierzeńców nie strzeże nikt. Na trzecie i najważniejsze dla Greków pytanie o zamiary trojańskie nie daje żadnej odpowiedzi [1]). Możnaby to pominięcie trzeciego pytania wytłómaczyć tem, że Dolon w trwodze zapomniał, o co się go jeszcze pytano, możnaby próbować bronić poety w ten sposób, że Dolon mówiąc o odbywającej się w tej chwili naradzie wodzów trojańskich dał do poznania bohaterom greckim, że postanowienie Trojan jeszcze nie zapadło. Ale jakże wytłómaczyć to, co następuje dalej? Oto Odysseusz zapytuje, czy sprzymierzeńcy obozują razem z Trojanami, czy osobno; Dolon daje żądane wyjaśnienie i na tem badanie jego przez obu Greków się kończy. Jeżeli Dolon sam z jakiegokolwiek powodu nie odpowiedział na pytanie trzecie, to przecież bohaterzy greccy nietylko mogli, ale powinni byli wymusić na nim odpowiedź w sprawie dla Greków najważniejszej, w sprawie, dla której przecież podjęli wyprawę nocną [2]). Wszakże przy wysyłaniu ich na zwiady nie było mowy o żadnym napadzie na Trojan, o żadnej zdobyczy, lecz chodziło jedynie o zbadanie planów Trojan. Tymczasem obaj bohaterzy ani słowem nie poruszają już tej najważniejszej ze wszystkich kwestyi, zachowują się

[1]) Dolon nie odpowiada też na pytanie (w. 407), gdzie się znajduje zbroja i rumaki Hektora, widocznie dlatego, że w dalszym ciągu rumaki i zbroja Hektora nie odgrywają żadnej roli.

[2]) Podnosi to unitarysta Bethe (*Homer*, I, str. 125 uw.). Ponieważ bohaterzy nie wymuszają odpowiedzi, Bethe za Arystarchem usuwa odnośną część zapytania Odysseusza, niesłusznie, jak się pokaże później.

tak, jak gdyby zapomnieli zupełnie o celu swej wyprawy. Fakt ten tak dalece uderzał już starożytnych, że Arystarch uznał owo trzecie pytanie Odysseusza o zamiary Trojan za interpolacyę, oczywista dlatego, że w odpowiedzi swej Dolon pomija je zupełnie. Także i wielu nowożytnych uważa ową część pytania Odysseusza za interpolowaną z miejsca, gdzie Nestor określał cel wysłania szpiegów. Czy Odysseusz pytanie to zadał, czy nie, w każdym razie zbadanie zamiarów Trojan po spotkaniu z Dolonem straciło dla niego wszelkie znaczenie. Cóż może być tego za powód? Wszak powód nie może tkwić w odpowiedzi Dolona, że narada Trojan odbywa się dopiero, bo Odysseusz mógł się zapytać dalej Dolona, czy ten w ciągu wieczora nie słyszał czegoś w obozie o planach trojańskich. Zresztą tego, ktoby się chciał uczepić tej deski ratunku, wywiodą z błędu dwa pierwsze pytania Odysseusza. Wszak ten pyta Dolona z samego początku, gdzie jest Hektor, g d z i e j e g o z b r o j a i r u m a k i, potem, c z y o b ó z t r o j a ń s k i j e s t s t r z e ż o n y. Pytania te dowodzą niezbicie, że Odysseusz już zaraz po pierwszych słowach Dolona powziął plan zdobyć w obozie nieprzyjacielskim rumaki i zbroję [1]).

Jeżeli kto myśli, że skrajni unitaryści jak R o t h e lub S h e w a n kwestyę tę tak ważną omawiają wyczerpująco, omyli się grubo. S h e w a n wprawdzie wspomina o tem, że wyprawa nocna nie osiąga zamierzonego celu (str. 184), ale uspokaja się tem, że przecież obaj wysłańcy stwierdzili, że atak Trojan się nie odbędzie. Temu twierdzeniu trzeba zaprzeczyć. Odysseusz i Dyomedes nie stwierdzili bynajmniej, że ataku nie będzie. W poemacie nigdzie o tem nie ma mowy, a i nie wypływa to ze związku. Równocześnie z zabiciem Dolona i Rezosa odbywa się rada wojenna Trojan pod przewodnictwem Hektora i rada ta mogła uchwalić atak nocny. Jedynie bardzo spóźniona pora nocna przemawiałaby przeciw atakowi, bo ranek się zbliża, ale okoliczność ta nie usprawiedliwia faktu, że wyprawa nocna chybia celu, przeciwnie stanowi nowy moment obciążający przeciw autorowi Dolonei. U c h w a ł a w y s ł a n i a s z p i e g ó w z a p a d a u G r e k ó w z a p ó ź n o — okoliczność, którą krytyka mało dotąd akcentowała (krótko wspomina o niej S h e w a n); w chwili, kiedy ta uchwała zapada, minęły dwie trzecie nocy. Należało przecież oczekiwać, że szpiegowanie zajmie pewien

[1]) Podnosi to i J a d w i g a J o r d a n, *Erzählungsstil* w w. m.

czas i że wysłańcy nie wrócą jak nad ranem, co się też rzeczywiście stało, a czyż w tych warunkach warto było wysyłać szpiegów? Jeżeli napad Trojan miał odbyć się dopiero nad ranem, to odpadał moment zaskoczenia w głębokim śnie i atak taki nie byłby zbyt niebezpiecznym. Shewan pociesza nas tem, że wyprawa nocna nie była zupełnie chybiona, bo pewność siebie Hektora została ukarana. Ale czyż kto twierdzi, że wyprawa nie przyniosła ż a d n e j korzyści? A cóż wspólnego ma ukaranie pychy Hektora z celem, dla którego Nestor radził zwiady? Nie może ono obalić twierdzenia, że pierwotny cel wyprawy jest chybiony. Shewan argumentuje dalej (str. 226): Jeżeli Dolon powiedział, że sprzymierzeńcy śpią a Trojanie czuwają, czyż Odysseusz potrzebował żądać jeszcze wyraźnej odpowiedzi, że wojsko n i e myśli ani o napadzie, ani o powrocie do miasta? Potrzebował — odpowiemy —, bo Dolon równocześnie powiedział, że odbywa się narada Trojan i geronci mogli byli na tej naradzie uchwalić, aby czuwający Trojanie zaatakowali niezwłocznie Greków. Krytycy mówili dalej — czytamy u Shewana —, że zapytywanie o plany Trojan nie ma celu, skoro pora już jest tak późna. Ale czy ten zarzut — pyta Shewan — nie odnosi się równie słusznie do ww. 208—210 (gdzie Nestor radzi wysłać zwiady dla zbadania zamiarów Trojan)? Jest nierozsądnem, w obu przypadkach, żądać od chronologii poety epicznego ścisłych zasad, stosowanych do opowiadania historycznego. Shewan przyznaje tu zatem, że pora na wysłanie szpiegów była spóźniona. Argument o ścisłości chronologicznej jest w zasadzie słuszny, ale nie da się zaprzeczyć, że spóźnione wysłanie szpiegów jest niedostatkiem w planie. Bądźcobądź i w tym razie, jeżeli szpiegów wysłano za późno, powinni oni byli spełnić swe zadanie i zbadać zamiary przeciwnika. Obrona Shewana chybia celu.

Postępowanie Shewana w kwestyi chybionego celu wyprawy jest jednym z przykładów, jak skrajni obrońcy jedności albo pomijają największe trudności milczeniem, albo prześlizgują się po nich lekko. Nie może także skrajnych unitarystów tłómaczyć fakt, że krytycy Homerowi trudności, leżącej w chybionym celu wyprawy, nie podnieśli dotąd z należytym naciskiem, bo wspominano o niej niejednokrotnie.

Ale chybiony cel wyprawy to nie jedyna wielka trudność w drugiej części pieśni. Jest i druga, nie mniejsza od tamtej. Obaj bohaterowie greccy wracają ze zdobyczą do obozu. N i k o m u

z Greków nie przychodzi na myśl zapytać się, z jakimi wracają wiadomościami o planach Trojan. Rozumiemy, że w pierwszej chwili, olśnieni widokiem rumaków, mogli o tem zapomnieć. Ale po chwili powinni byli sobie przypomnieć, po co obu bohaterów wysłano. Tymczasem nikt nie wspomina o tem ani słowem. Wszak jest między gerontami Nestor, inicyator planu. Tymczasem i ten zapomniał zupełnie, po co wysłano szpiegów. I cóż się stało z planem pieśni? Porzucony i zapomniany zupełnie.

I tej drugiej wielkiej trudności Rothe ani Shewan nie usuwają. Shewan wyraża się o niej tak (str. 227 n.): Poeta staje się w K pod koniec zwięzły. Słuchacze starożytni nie protestowaliby przeciw temu. Poeta ad eventum festinat. Często i w utworach nowożytnych niezupełnie zadowala zakończenie. Lang zauważył, że niejedna powieść Scotta pod koniec szwankuje. Krytykowano koniec Raju odzyskanego Miltona (4 ostatnie wiersze). Podobnie i utwory Szekspira nieraz pod koniec słabną, np. *As you like it* (są tam dziecinne niemożliwości) lub *Measure for measure;* nie inaczej ma się rzecz z *Hermanem i Dorotą* Goethego.

Nie wiem, czy ta obrona wszystkich przekona. Nie chodzi w Dolonei o jakieś zakończenie mniej lub więcej szczęśliwe, ale o chybiony cel całej wyprawy. Poeta, który w pierwszej części pieśni był wprost rozwlekły, mógłby w drugiej przynajmniej kazać zapytać o rezultat wyprawy. Pominięcie różnych rzeczy podrzędnych darowalibyśmy mu chętnie, ale tu chodzi o istotę pieśni.

Istnieje jeden powód, dla którego poeci popełniają nieraz niekonsekwencye. „Nie troszczę się o sprzeczności, byle tylko osiągnąć efekt", powiedział Schiller (Rothe, *Widersprüche* str. 23), a Goethe oświadcza, że fantazya ma swe prawa, z któremi rozum nie ma nic do czynienia (Eckermann, Gespräche mit Goethe, zob. Rothe tamże). Czy nie można tego tłómaczenia zastosować do Dolonei? Do pierwszej części pieśni nie, bo tam poeta przez swe niekonsekwencye przy przedstawieniu celu akcyi nie osiąga żadnego efektu, nie kieruje się przy nich fantazyą. Co najwyżej możnaby to tłómaczenie zastosować przy drugiej połowie pieśni. Tam zamiar wywołania efektu sceną w obozie trackim i bogatą zdobyczą wśród Greków przyczynił się do tego, że poeta kazał osobom działającym zapomnieć o pierwotnym planie wyprawy nocnej. Tutaj fantazya odnosi tryumf nad rozumem.

Ale nie jest to zapewne jedyny powód, którym się kierował poeta. Spróbujmy, czy obok niego nie znajdziemy drugiego tłómaczenia.

Pytanie Odysseusza o plany Trojan, wystosowane do Dolona, a przez tego zostawione bez odpowiedzi, nie jest jedynem miejscem u Homera, gdzie osoba zapytana o dwie lub więcej rzeczy na jedno z pytań nie odpowiada. Rothe (*Widersprüche* str. 24–28) przytoczył takich przykładów kilka (nasze miejsce z nieznanych mi powodów nie jest do nich zaliczone; widocznie Rothe je przeoczył). Zalicza je do czwartej swej kategoryi sprzeczności: sprzeczności wielkich (schwere Unebenheiten und Widersprüche). Musimy się im przyjrzeć jako parallelom do naszego miejsca.

Królowa Feaków Arete zapytuje Odysseuszá w pierwszy wieczór po jego przybyciu o jego imię i pochodzenie i o to, skąd ma szaty, które Arete poznaje jako swą własność (a które mu dała Nausikaa) (η 237–39) Odysseusz odpowiada tylko na drugie pytanie a pomija pierwsze. Powód tego postąpienia leży w tem, że poeta nie chciał psuć kompozycyi. Najpierw opisuje życie Feaków, a potem każe Odysseuszowi opowiadać swoje przygody. Gdyby Odysseusz był na pytanie Arety rozpoczął opowiadać o swem pochodzeniu i przygodach, opis życia Feaków (w ϑ) byłby przerwany tem opowiadaniem i poeta w jednej z późniejszych ksiąg byłby musiał wracać do niego ponownie, a także i opis przygód Odysseusza byłby (w ν) doznał przerwy.

W δ 426 Proteusz zapytuje Menelaosa, kto z bogów nauczył go podstępu, którym go schwytał, i czego sobie od niego życzy. Menelaos odpowiada tylko na drugie pytanie. Powód leży w tem, że poeta uważał za niestosowne, by Menelaos zdradzał Proteuszowi postąpienie jego córki. (Rothe przyjmuje jako drugą alternatywę, że poeta nie chciał powtarzać rzeczy znanych słuchaczowi, który wie, kto udzielił Menelaosowi rady; to wyjaśnienie nie jest mojem zdaniem prawdopodobne wobec tego, że poeta często powtarza rzeczy słuchaczowi znane).

λ 57 Odysseusz zapytuje zdziwiony Elpenora: jak się dostał ὑπὸ ζόφον ἠερόεντα; ἔρθης πεζὸς ἐὼν ἦ ἐγὼ σὺν νηὶ μελαίνῃ; Elpenor nie odpowiada na to pytanie, opowiada tylko, jak zginął. Nie odpowiada zaś dlatego, że niewiadomo, jak na nie miał odpowiedzieć.

χ 482 n. po zamordowaniu zalotników Odysseusz żąda od Eurykleі siarki i ognia dla oczyszczenia sali. Eurykleia przyrzeka

przynieść żądane rzeczy, a zarazem proponuje, że przyniesie dla niego czystą szatę. Odysseusz żąda tylko ognia, a na propozycyę co do szaty nie odpowiada wcale. Powód leży w tem, że gdyby Odysseusz był kazał przynieść i włożył teraz na siebie szatę królewską, żona jego musiałaby go była zaraz poznać.

Z wymienionych parallel widzimy, że nasze miejsce nie jest u Homera odosobnione. Nie mamy wprawdzie podobnego przykładu z Iliady, ale mamy przykłady z Odyssei. W każdym z tych przykładów pominięcie jednego z dwu pytań da się usprawiedliwić względami poetyckimi. Spróbujmy, czy i dla naszego miejsca nie da się znaleźć usprawiedliwienia. Zdaniem mojem Dolon nie odpowiada dlatego na pytanie, jakie plany mają Trojanie, bo musiałby odpowiedzieć, że Trojanie nie myślą wracać do miasta, jak było w rzeczywistości. Tę odpowiedź obaj bohaterzy greccy musieliby powtórzyć po powrocie do obozu, a to miałoby dwa szkodliwe skutki: popsułoby efekt wyprawy do obozu trackiego i łupu w postaci rumaków królewskich i zbroi, a, co gorsza, nie podniosłoby Greków na duchu, o co przecież poecie chodziło, przeciwnie wywołałoby jeszcze większe przygnębienie, gdyż obawy Greków zamieniłyby się w pewność. To wyjaśnienie tłómaczy nam, dlaczego i zgromadzeni geronci przy powrocie obu bohaterów zapominają zapytać ich o cele Trojan [1]).

W Iliadzie mamy prócz naszego jeszcze drugi przykład zapomnienia o celu, dla którego ktoś zostaje wysłany (Rothe, *Widersprüche* str. 29). Achilles wysyła Patrokla do Nestora. Patroklowi spieszy się z początku bardzo (Λ 807), wnet jednak zapomina o pośpiechu i bawi długo w namiocie Eurypylosa. Cóż tego za powód? Oto akcya wymagała, aby zjawił się przed Achillesem dopiero wtedy, gdy ciężkie położenie Greków dójdzie do szczytu. Przez ten czas musiał gdzieś pozostać, a najwłaściwszem było, by czas ten spędził w namiocie Eurypylosa.

I w Odyssei znajdujemy przykład zapomnienia o celu wyprawy. δ 594 n. Telemach spieszy się z powrotem do domu. Menelaos zaprasza go, by zabawił jeszcze z 11 lub 12 dni. Telemach

[1]) Wobec tego wyjaśnienia nie ma powodu przyjmować z niektórymi uczonymi, że zapytanie Odysseusza, zwrócone do Dolona, co zamierzają uczynić Trojanie, jest interpolacyą (co przyjmowali starożytni, z nowszych np. Ludwich. Nauck słusznie zatrzymał wiersze w tekście).

odpowiada, że musi wracać co rychlej, tymczasem w rzeczywistości bawi u Menelaosa jeszcze z miesiąc. I tutaj powód leży w wymaganiach akcyi. Poeta nie umiał przedstawić równoczesnej podwójnej akcyi (Rothe, *Widersprüche* str. 29).

Inny przykład zapomnienia o celu wyprawy, więcej zbliżony do naszego, mamy w tejże Odyssei. Atena wyprawiła Telemacha w podróż, aby zasięgnął wiadomości o ojcu. Tymczasem Telemach po powrocie nikomu nie opowiada, czego się dowiedział o ojcu; motyw idzie całkiem w zapomnienie. Poeta chciał oddalić Telemacha z Itaki, by mieć sposobność do wprowadzenia zasadzki, urządzonej na Telemacha przez zalotników [1]). Uwagi godne jest, że tak przykłady nieodpowiadania na jedno z pytań, jak zapominania o celu wyprawy znajdują się prawie wyłącznie w Odyssei. Do problemu tego wrócimy później.

Jak w owych miejscach, tak i w naszem zapomnienie o celu wyprawy jest wprowadzone świadomie przez poetę i jest podyktowane wyższą koniecznością. Cel bliższy musiał ustąpić dalszemu, ważniejszemu. Możnaby to postawić jako prawo poetyki Homera. Sądzę, że wyjaśnienie to jest prawdopodobniejsze niż próby tłomaczenia Shewana.

W związku z przytoczonymi pozostaje jeszcze jeden przykład (Rothe, *Widersprüche* str. 29 n.). η 317 n. i ϑ 50 n. Alkinoos przyrzeka Odysseuszowi, że każe dla niego następnego dnia przygotować okręt. Odysseuszowi bardzo spieszno było odpłynąć (η 151 n). Tymczasem w rzeczywistości bawi u Alkinoosa jeszcze jeden dzień, gdyż tego wymagały okoliczności.

Ale cóż w takim razie powiedzieć o całym planie Dolonei? Pocóż było wogóle wyprawiać szpiegów? Czy nie można było od początku dać wyprawie innego celu? Nie mówić nic o zbadaniu zamiarów Trojan, lecz o zaskoczeniu ich i przywiezieniu niezwykłej zdobyczy?

Jeżeli gdzie, to tutaj możnaby szukać odpowiedzi w tezie Jadwigi Jordan, że poeta igra niejako z motywami, że pewien motyw podtrzymuje dopóty, dopóki jest mu potrzebny [2]), a potem

[1]) Por. Belzner, *Homerische Probleme*, II. Die Komposition der Odyssee. Leipzig 1912

[2]) Das schwächste Motiv genügt, wenn es nur im Augenblick die Handlung vorschiebt (*Der Erzählungsstil* str. 62).

porzuca go jak dziecko zabawkę, którą się nabawiło do woli. W rozbiór tej tezy nie możemy się tu wdawać, bo oceniać ją należy nie na podstawie jednej pieśni, ale co najmniej całej Iliady. W każdym razie zauważyć należy, że w partyach niewątpliwie pierwotnych podobnych igraszek nie widzimy, lecz akcya rozwija się według planu, konsekwentnie.

Poeta Dolonei czuł to, jak nikłym jest rezultat zwiadów, dlatego każe Nestorowi rozwodzić się bez granic nad pięknością rumaków; Nestor dwakroć powtarza, że to chyba jakiś bóg musiał obu bohaterom darować konie [1]. Chodziło o zatuszowanie przed słuchaczem, że wyprawa nie osiągnęła celu.

A teraz jeszcze jedna trudność, przez krytykę dotąd, zdaje mi się, przeoczona zupełnie. Dlaczego narada Trojan odbywa się tak późno? Wszak zaczęła się już trzecia i ostatnia część nocy, jesteśmy już nad ranem. Czemuż ta narada nie odbyła się zaraz z wieczora? Że Grecy późno postanawiają wysłać szpiegów, jest to uzasadnione. Wszak przedtem były dwa zebrania Greków i poselstwo do Achillesa. Ale czemu Trojanie pomyśleli o naradzie dopiero teraz? Czy może dlatego, ażeby Dolon nie umiał obu Grekom nic powiedzieć o planach Trojan? Ale czy to było konieczne, skoro pierwotny cel wyprawy nocnej został w biegu akcyi zupełnie porzucony?

W związku z pominięciem pytania Odysseusza przez Dolona wspomnimy o podobnem pominięciu w części pierwszej. Tam Menelaos, przybywszy do Agamemnona i zastawszy go gotującego się do wyjścia, zapytuje brata, czy ten może zamierza wysłać szpiega do obozu trojańskiego. Agamemnon nie odpowiada na to pytanie, powiada tylko, że potrzeba im obu chytrego planu (βουλῆς κερδαλέης), któryby ocalił Argiwów. Przez ten plan możnaby ostatecznie rozumieć zamiar wysłania szpiega, ale nie jest to bardzo prawdopodobne, jak widzieliśmy powyżej, raczej chodzi Agamemnonowi o co innego. Czemuż Agamemnon nie odpowiada na pytanie brata? Zdaniem mojem dlatego, że poeta obmyślił sobie schematycznie, że z planem tym wystąpi przed zgromadzonymi Nestor. Nie było to potrzebne, bo równie dobrze Agamemnon mógł wystąpić z planem. Poecie chodziło jednak o to, ażeby z planami wystąpowali tylko Nestor i Odysseusz. Oni są dla niego typowymi mężami rady; nikt

[1]) Trafnie to zauważył Ranke, *Die Doloneia*, str. 69.

inny nie może wystąpić z planem. Niepodobna nie nazwać tego postępowania mechanicznem. Poeta stosuje je nawet kosztem niedostatków w opowiadaniu. Bo postępowanie to jego pociągnęło za sobą jeszcze drugi niedostatek: Menelaos, który wypowiedział myśl wysłania szpiega, nie występuje z nią przed zgromadzeniem, jakbyśmy oczekiwali, lecz musi ustąpić tej roli Nestorowi. Nie znać w tem panowania nad środkami przedstawienia.

Po powrocie z wyprawy obaj bohaterzy zasiadają do uczty. Dzień się już zbliża, a więc nie jestto pora normalna posiłku, a nie można poety tłómaczyć tem, że Odysseusz i Dyomedes większą część nocy przepędzili czuwając i skutkiem tego głód się w nich odezwał, bo w ciągu nocy wzięli już udział w dwu ucztach: na początku ks. 9., a potem u Achillesa (tamże 221), tak że obecna jest trzecią. Z tego faktu nie można podnosić większego zarzutu, jak to czyniło sporo krytyków, ale trzeba zaznaczyć, że jestto do pewnego stopnia rys trywialny. Shewan powiada, że Odysseusz nie mógł odmówić udziału w ξείνια u Achillesa, którego miał nakłonić do porzucenia gniewu, ale przecież nikt nie będzie robił Odysseuszowi zarzutu z tego, że zasiadł do uczty u Achillesa, tylko z tego, że teraz zasiada do trzeciej. Obrona Shewana wykazuje, jak uczony ten usiłuje za każdą cenę zbić każdy zarzut przeciw Dolonei, ażeby się nie nazywało, że jakiś zarzut pozostał nieosłabiony, i jak w swej obronie w braku argumentów silnych nie gardzi i najsłabszymi.

6. Trudności pomniejsze.

Także co do różnych szczegółów podniesiono zarzuty, zwłaszcza szczegółów natury cywilizacyjnej. Wiele z tych zarzutów okazało się nieuzasadnionymi. Brzytwy (w. 173) znaleziono w grobach mykeńskich [1]), więc jestto wynalazek bardzo stary. Por. Frazer do Pausaniasza t. III str. 131 i t. V str. 399 i 522; Schrader Reallexikon pod: Messer; Leaf w wyd. do w. 173. Wzmianka o fletach i syryngach u Trojan również nie może razić (jak chciał Kammer), nie tylko dlatego, że i w ks. 18. znajdujemy o nich wzmiankę, ale głównie stąd, że w naszem miejscu radość

[1]) Reprodukcye ich daje Helbig, *Das hom. Epos*, str. 171 n.

Trojan z odniesionego zwycięstwa tłómaczy wzmiankę o muzyce; gdzieindziej do wzmianki takiej nie było sposobności.

Podniósł dalej Kammer, że jazda konna Dyomedesa i Odysseusza nie jest przedstawiona jako coś wyjątkowego. Otóż najpierw trzeba zaznaczyć, że nie jest rzeczą całkiem pewną, że obaj bohaterzy wracają konno. Zdaniem wielu jadą na rydwanie, zabranym Rezosowi. W kwestyi tej istnieje już cała bogata literatura i literatura ta ciągle rośnie. Chcąc dziś wyrobić sobie o sprawie ostateczny sąd, należałoby podjąć szczegółowe badania, rozważyć krytycznie cały arsenał przytoczonych dotąd argumentów za i przeciw. Shewan poświęcił tej kwestyi osobny ekskurs; jest on próbką, z ilu najrozmaitszymi względami trzeba się liczyć przy rozstrzyganiu sprawy. O ile o tej kwestyi mogę sądzić bez takiego szczegółowego badania, bohaterzy greccy wracają konno. Przemawia za tem między innymi następujący argument, na który w znanej mi literaturze do tej kwestyi nie zwrócono uwagi. Gdyby bohaterzy byli wracali na rydwanie, to Odysseusz nie popędzałby w w. 514 koni τόξῳ, jak to według słów poety czyni, lecz μάστιγι, bo na rydwanie według w. 500 n. znajdował się bicz Rezosa. Poeta opisuje (w. 567—571), co po powrocie uczyniono z rumakami Rezosa; czemużby miał pominąć wspaniały jego rydwan, gdyby bohaterzy na nim byli wrócili? Że Dyomedes i Odysseusz jadą konno, rozumie i przypisywany Eurypidesowi Rezos (w. 783). Wzmiankę o jeździe konnej zawierają prócz K jeszcze dwa inne miejsca u Homera: O 679 i ε 371 (w porównaniach jest tam mowa nawet o jeździe wyścigowej)[1]. Prócz jazdy konno i na rydwanie przyjmowano jeszcze inne możliwości. Zdaniem Shewana Odysseusz i Dyomedes wracają pieszo, nie jadą (str. 274 i 195). Do tego zapatrywania zbliża się częściowo W. Witte (*Studien zu Ho-*

[1]) W epoce heroicznej, jak wiadomo, nie walczono konno, lecz na wozach (tylko książęta; obok nich walki piechoty). Powody tego przytaczano różne: zbroja i wojownik przedstawiały za wielki ciężar dla konia; konie były drobne (Leeuwen w koment.); może należałoby dodać i to, że nie wszędzie w Grecyi chowano konie jeszcze i w epoce historycznej. Zdaniem Belznera (*Homerische Probleme*. I. Lipsk 1911) jazda konno podobnie jak jedzenie ryb nie odpowiadają godności herosów. Finsler w nowej swej pracy *Die homerische Dichtung* (Lipsk 1915) tłómaczy obecnie (odmiennie od dawniejszego swego zapatrywania) brak u Homera wzmianek o jeździe tem, że wojska jońskie prawdopodobnie wogóle nie miały jazdy.

mer str. 6); według niego obaj bohaterzy zamierzają pędzić konie, nie jechać wierzchem, później jednak faktycznie jadą wozem (bo ἵπποι w w. 513 i 527 musi według Wittego oznaczać rydwan). Twierdzenie Shewana obala jeden wyraz, który uczony ten przeoczył: w w. 541 czytamy, że bohaterzy po przybyciu κατέζησαν ἐπὶ χθόνα. Wobec tego wszelkie kombinacye, liczące się z pieszem wracaniem obu czy jednego bohatera, odpadają zupełnie, a pozostaje tylko wybór między jazdą konną a wozową. Większość uczonych oświadcza się za jazdą wierzchem. Sprawa wymaga jednak, jak wspomniano, osobnego studyum.

Na zarzut Kammera, że jazda konna nie jest przedstawiona jako coś wyjątkowego, odpowiedzieć można, że było to zbyteczne, bo wyjątkowa sytuacya obu bohaterów tłómaczyła wyjątkowy sposób ich powrotu.

Że bohaterzy Dolonei kładą na siebie skóry dzikich zwierząt (Kammer str. 216), również nie może dziwić, bo chodzi tu o wyjątkowe położenie: bohaterzy osłaniają się od chłodu nocnego. Użycie wanien uważano dawniej za anachronizm; sąd ten upada, odkąd wannę znaleziono w Tirynsie (Wilamowitz, *Staat u. Gesellschaft der Griechen* str. 123). — Bergk (*Griech. Lit.* I str. 597 nn.) zwraca uwagę, że poeta Dolonei nie wie o wzniesionym przez Greków murze, lecz tylko o rowie. Zarzut ten powtarzano często, aż do najnowszej książki Bethego (por. wyżej). Chodzi tu o mur, który wznosił się pomiędzy obozem greckim a równiną trojańską. Leaf pyta, w jaki sposób Agamemnon, leżąc w łóżku namiotu, może widzieć ognie, rozpalone przez Trojan, skoro mur rozdziela oba wojska. Na to odpowiada Shewan, że Agamemnon niekoniecznie musiał leżeć w namiocie, bo w. 35 powiada tylko, że znajdował się νηὶ παρὰ πρύμνῃ. Przynajmniej Nestor i Dyomedes śpią poza namiotem (w. 74 i 151). Noc była ciepła. Zresztą Trojanie znajdują się na wzniesieniu (w. 160). Namiot Agamemnona, jako namiot naczelnego wodza, mógł się znajdować na najwyższym punkcie obozu. Scholiasta objaśnia że znajdował się ἐφ' ὕψους. K 97 Agamemnon powiada: ἐς τοὺς φύλακας καταβήομεν, więc mur mógł się wznosić w poziomie niższym. Wobec tego Agamemnon mógł widzieć ponad mur, co się dzieje w obozie Trojan. Dodam do tej słusznej obrony, że gdyby namiot Agamemnona nie leżał wyżej, to król mógł poznać po łunie na niebie, że Trojanie palą ogniska.

Wilamowitz w swej pracy *Über das Θ der Ilias* słusznie ostrzega przed pedanteryą w traktowaniu podobnych kwestyi.

Stanowczo natomiast dziwić musi przesada widoczna w tem, że Dyomedes chce zabrać na barki wóz z leżącą w nim zbroją (w. 505); takie przesadne rysy zwykło się spotykać tylko u epigonów.

Nestor obiecuje szpiegom nagrodę, gdy się ich misya uda. Po powrocie obu bohaterów z obozu trojańskiego nagroda ta zostaje pominięta milczeniem (Kammer str. 214). Sądzę, że zarzut ten tylko pozornie jest usprawiedliwiony. Obiecaną nagrodę dano oczywista obu bohaterom, a poeta uważa za zbyteczne o tem wspominać jako o rzeczy rozumiejącej się sama przez się.

Także fakt, podniesiony przez Christa SB. bair. Akad. 1881 t. II, str. 162 n., że w żadnej innej księdze Trojanie nie mają tylu sprzymierzeńców co w Dolonei (w. 428 nn.), że w innych ci sprzymierzeńcy występują w mniejszej liczbie, nie waży zbyt wiele, bo poeta nie musi na każdem miejscu wymieniać wszystkich sprzymierzonych. Dokładny spis w Dolonei tłómaczy się tem, że Dolon ze strachu o życie wymienia wszystkich, nie chcąc niczego pominąć.

Uderzać musi, że podczas mordowania Traków najbliżsi śpiący nie budzą się na jęki zabijanych. Leeuwen (w koment.) ucieka się do tłómaczenia, że sprawiła to Atena, ale poeta nie daje w tym kierunku najmniejszej wskazówki.

Po co Dolon na wyprawę nocną bierze łuk, trudno pojąć. Zauważył to już Heyne. Leeuwen (w koment.) powiada, że łuk potrzebny był na przypadek, gdyby Dolon ukrył się w zasadzce. Ale zadaniem Dolona nie było tracić czasu na zasadzkach, lecz zdążać szybko do obozu greckiego, tem więcej, że ranek się zbliżał.

Już powyżej była wzmianka o tem, że niektórzy uczeni widzą w Dolonei więcej rozwiniętą technikę opowiadania niż w reszcie Iliady. W sposób niezbity wykazuje to Jadwiga Jordan (*Erzählungsstil* str. 60 n.). Jak w K, tak i w Δ poeta opisuje odwiedzanie większej liczby osób. Między obu pieśniami zachodzi ta różnica, że w Δ odwiedzającą jest jedna osoba, w K kilka osób i to w ten sposób, że jedne luzują drugie.

Agamemnon zamierza początkowo udać się tylko do Nestora; po rozmowie z Menelaosem postanawia udać się i do innych bohaterów. Zadania wyręczenia go częściowego podejmuje się Menelaos. Przez to czynność budzenia od początku rozdziela się między dwie

osoby. Budzenie bohaterów przez Agamemnona poeta opowiada szczegółowo, budzenie innych przez Menelaosa zaznacza tylko krótko, ale tak, że wiemy, że obaj bohaterzy budzą wodzów równocześnie. Następnie Agamemnona zastępuje w budzeniu Nestor [1]), a Nestora luzuje później Dyomedes. Nadto Nestor proponuje obudzić jeszcze innych bohaterów, co wzbogaca opowiadanie. A zatem w Δ znajdujemy proste szeregowanie czynności, jedna obok drugiej, w K rzecz przedstawiona jest w sposób sztuczniejszy, więcej skomplikowany.

Zwrócono dalej uwagę na różne wyrażenia niejasne i niedokładne. Wiele z tych zarzutów można pominąć milczeniem jako nieuzasadnione, np. zarzut, że „wszyscy śpią“ (w. 1) mimo iż Menelaos czuwa, lub że bohaterzy „spali całą noc“ (w. 1) mimo że przez pierwszą połowę nocy czuwali. Poeta ma na myśli oczywista całą pozostałą noc po ukończeniu obrad. Od poety nie można wymagać stylu, którego się wymaga od autora traktatu logicznego. Kiedy Menelaos umawia się z Agamemnonem o miejsce spotkania, określenie tego miejsca jest jednak istotnie niejasne (w. 61 nn.). Zarzucono dalej, że w nocy nie można było widzieć, iż „ziemia zaczerwieniła się od krwi“ (w. 484), ale poeta używa tu wyrażenia stereotypowego (zob. przykłady z Iliady i Odyssei u Ameisa-Hentzego do m.).

Natomiast słuszny zarzut podnieść trzeba przeciw wyrażeniom w kilku innych miejscach. Przedewszystkiem w K 243, gdzie Dyomedes, mając wybrać sobie towarzysza wycieczki, powiada: „Jakże mógłbym zapomnieć o dzielnym Odysseuszu?“ Wiersz ten powtarza się w Odyssei α 65. Tam jest odpowiedni w ustach Zeusa o Odysseuszu, który od siedmiu lat bawi u Kalypso, natomiast niestosowny w naszem miejscu, gdzie Odysseusz stoi obok Dyomedesa. Tutaj nawet Rothe przyznaje Sittlowi, że wyrażenie Dyomedesa jest nieodpowiednie (*Bursiana Jahresber.* t. XXVI str. 323). Wprawdzie poeta korzysta z wyrażeń formułkowych starszej epoki, ale tutaj użycie wyrażenia formułkowego jest niezręczne.

Niedołężne i niejasne jest określenie pory nocy w w. 253: παρώχωκεν δὲ πλέων νὺξ | τῶν δύο μοιράων, τριτάτη δ' ἔτι μοῖρα λέλειπ-

[1]) To nie jest zupełnie dokładne; Agamemnon towarzyszy Nestorowi przy budzeniu bohaterów (por. w. 149 βῆ δὲ, Odysseusz, μετ' αὐτούς, mowa o Agamemnonie i Nestorze).

τα, pomijając już, że τῶν δύο jest niehomerowe, a składniowa natura genetywu ciemna.

Niejasno wyraża się poeta i w w. 265; niepodobna tam zrozumieć, gdzie był umieszczony filc w szyszaku Merionesa [1]).

Innem niedołężnem wyrażeniem jest πιπτόντων zamiast πεπτωκότων w w. 199: ἑδριόωντο (wodzowie) | ἐν καθαρῷ, ὅθι δὴ νεκύων διεφαίνετο χῶρος | πιπτόντων. Nie wystarczają parallele Capellego: τίκτω 'jestem matką', ἀκούω 'słyszałem'. πίπτω nie może znaczyć 'poległem'. Co najwyżej próbowałbym tłomaczyć: 'którzy (tu) padali, gdy' (następuje: ὄθεν αὖτις ἀπετράπετ' ὄβριμος Ἕκτωρ | ἀλλὺς Ἀργείους, ὅτε δὴ πεὶ νὺξ ἐκάλυψεν 'skąd odwrócił się Hektor od mordowania Argiwów'). Niezupełnie zadowala objaśnienie Stiera do t. m., który chce ratować Praes. tłomacząc: 'wo, als so viele tot hinsanken (θνητκόντων). die Erde noch sichtbar war'. Ziemia nie była widoczna, gdy padali, lecz gdy już leżeli zabici. Także i διεφαίνετο jest niejasne. Tłomaczyć trzeba: 'gdzie ziemia przeglądała (przeświecała) z pomiędzy poległych trupów'.

Niejasny jest w. 497 o Dyomedesie, który się zjawił nad głową Rezosa jak widziadło senne (κακὸν γὰρ ὄναρ κεφαλῆφιν ἐπέστη | τὴν νύκτ', Οἰνείδαο πάϊς, διὰ μῆτιν Ἀθήνης). Jeżeli wiersz ten jest interpolacyą, to interpolator byłby niedołężny i miejsceby zaciemnił zamiast jego zrozumienie ułatwić. To przemawia, jak zauważono, przeciw interpolacyi. Raczej należy to nieudolne wyrażenie położyć na karb poety Dolonei, który i w wielu innych miejscach robi wrażenie, jak gdyby nie panował nad językiem [2]).

Na liczne przykłady przesady w wyrażeniach zwracałem uwagę już w poprzednich wywodach (rwanie włosów przez Agamemnona w. 15 n.; sława, która spłynie na szpiegów greckich po udaniu się wyprawy, znaczenie obiecanej nagrody w postaci

---

[1]) Prawdopodobnie filc tworzył warstwę środkową pomiędzy warstwą wewnętrzną a zewnętrzną (tak już Heyne). Natomiast mylnie, zdaje się, przyjmuje La Roche, że szyszak wyścielony był filcem. Obszernie omawia rzecz Leeuwen w koment.

[2]) K 265 poeta, opisując κυνέη Odysseusza, powiada, że kły dzika θαμέες ἔχον ἔνθα καὶ ἔνθα | εὖ καὶ ἐπισταμένως. Uważano to za przejęte z υ 161, bo ἐπισταμένως niezupełnie się w miejscu Dolonei nadaje. Shewan wskazuje trafnie, że i w υ wyrażenie to niecałkiem zadowala. Do tej obrony dodam od siebie, że przysłówki te w miejscu Dolonei dadzą się wytłómaczyć tem, że ἔχον znaczy tu 'były przytwierdzone'.

czarnych owiec). Są to wyrażenia, zdaniem mojem, z wyjątkiem może pierwszego, istotnie rażące, styl, właściwy raczej epigonom poezyi niż wielkim poetom. Natomiast wyrażenie, użyte o Agamemnonie, że był „czczony jak bóg“ da się wytłómaczyć według mnie tem, że jestto wyrażenie stereotypowe, używane o rozmaitych bohaterach szczególnie poważanych.

Nie ma potrzeby zapytywać, skąd Dyomedes zna imię Dolona. Słuchacze starożytni z pewnością nie mieli czasu zadawać sobie tego pytania [1]).

7. Charaktery osób.

Poznawszy wewnętrzną budowę pieśni i trudności tak kompozycyjne jak rzeczowe, przypatrzmy się z kolei, w jaki sposób poeta przedstawił charaktery działających osób. I pod tym względem podniesiono przeciw Dolonei szereg zarzutów (zestawione u Ameisa-Hentzego *Anhang* str. 13 i u Shewana roz. 19 i 20). O jaskrawem przedstawieniu rozpaczy Agamemnona była już mowa poprzednio. Ważniejsze jest, że Agamemnon w dalszym ciągu pieśni schodzi na drugi plan, a pod koniec jej zupełnie jest pominięty. Obrońca autentyczności, Shewan, przyznaje to i próbuje bronić poety w sposób następujący: Że Agamemnon z pojawieniem się Nestora schodzi na drugi plan, to jest zrozumiałe w przedstawionych przez poetę okolicznościach. Oto naczelny wódz dręczony jest trwogą, a wobec tego niezdolny do czynu. Nestor widzi jego stan i dlatego ujmuje akcyę w swoje ręce. Na tę obronę trzeba odpowiedzieć, że trwoga Agamemnona nie doszła aż do tego stopnia, by go czyniła niezdolnym do czynu. Król nie opuścił rąk zupełnie, przeciwnie myśli o środkach, któreby poprawiły położenie i o nich chce się naradzić z wodzami. Zresztą w poemacie nie zaznaczono nigdzie, ani żeby Agamemnona ogarnęła apatya, ani by stan umysłu naczelnego wodza był dla Nestora powodem działania. Więcej powodu do zarzutów daje charakter Menelaosa. Agamemnon powiada, że Menelaos jest opieszały i czeka zawsze dopiero jego wezwania. Tymczasem inne partye poematu nie stwierdzają tego

[1] W imieniu Dolona i jego ojca, Eumedesa (Εὐμήδης), upatrują uczeni nie bez słuszności ironię. Δόλων utworzone jest od δόλος „podstęp“; δόλοψ znaczy κατάσκοπος „szpieg“ (Hesychios).

rysu, a nawet sama Doloneja zadaje kłam twierdzeniu Agamemnona, bo Menelaos zgłasza się jako jeden z ochotników do wyprawy nocnej. — Niesłusznie natomiast zarzucono, mojem zdaniem, że wezwanie Agamemnona, skierowane do Menelaosa, ażeby przemawiając do budzonych bohaterów nie przemawiał dumnie, rzuca cień na charakter Menelaosa. Ze słów Agamemnona (w. 67 nn., zwłaszcza μηδὲ μεγαλίζεο θυμῷ) nie wypływa, by Menelaos kiedyindziej przemawiał w tym tonie; Agamemnon zaleca mu tylko w tym razie wyjątkową uprzejmość, bo chodziło tu o budzenie ze snu bohaterów, którzy dopiero niedawno temu i to o późnej porze nocnej zasnęli. — Najwięcej jednak powodów do zarzutów, i to uzasadnionych, daje Dyomedes. Występują u niego w ks. 10. rysy dzikości, których w innych partyach nie znajdujemy (Kammer, *Asth. Komm.* str. 106). Odysseusz robi Dolonowi nadzieję, że będzie pozostawiony przy życiu, tymczasem Dyomedes go zabija. Odysseusz nie próbuje ani słowem w tem mu przeszkodzić, jest więc współwinny. Do tego argumentu w sprawie winy Odysseusza, podniesionego przez innych, dodam, że Odysseusz później mówi o zabiciu Dolona w liczbie mnogiej, a więc solidaryzuje się z towarzyszem (w. 478 Δόλων. ὃν ἐπέφνομεν ἡμεῖς), a dalej, że tym, który po zamordowaniu Dolona zwraca się do Ateny z gorącemi słowami podzięki, jest właśnie Odysseusz, nie Dyomedes. Shewan odpowiada na to, że nie wiemy, czy Odysseusz skłamał, kiedy Dolonowi obiecywał życie (str. 162). Obrona ta jest niezrozumiała. Odysseusz miał na równi z Dyomedesem prawo decydować o losie Dolona. Jeżeli nie czyni nic dla jego uratowania, to albo świadomie oszukał Dolona, albo zmienił wśród rozmowy z Dolonem poprzednie swe zapatrywanie. W jednym czy drugim razie postępowanie jego zasługuje na potępienie.

Dla obrony postąpienia z Dolonem Shewan (str. 155) powołuje się na analogię w księdze Π. Tam (w. 745 nn. i 559) Patroklos szydzi z poległego wroga i grozi, że zwłoki jego oszpeci. Na to odpowiedzieć potrzeba, że analogia ta nie jest trafna: w każdej z obu pieśni chodzi o co innego. Postępowanie Patrokla z wrogiem odpowiada zwyczajom epoki. Zresztą, dodać potrzeba, przykład przytoczony przez Shewana jest jedynym w całej Iliadzie. Atoli Shewan idzie jeszcze dalej. Zachwyca się siłą i temperamentem sceny z Dolonem („The chase is a piece of spirited description; there is nothing more vigorous of its kind in either poem“

str. 6). Przyznać trzeba, że pościg za Dolonem opisany jest żywo, ale zakończenie musi budzić niesmak. I znowu trzeba przypomnieć, że w innych księgach nie znajdujemy paralleli; to niezwykłe postąpienie z jeńcem przypada znowu na księgę 10.

Nie można się też powoływać na to, że chodzi tu o szpiega. Byłoby to przenoszenie do Iliady pojęć nowożytnych. Jak się zapatrywano w epoce heroicznej na szpiegowanie, uczy wyraźnie Doloneja. Nestor powiada, że udający się na zwiady zdobędzie sławę sięgającą niebios i rozciągającą się na cały świat (w. 212 n.). Podobnie wyraża się wśród Trojan Hektor: zdobędzie sobie sławę ten, kto dotrze do obozu greckiego (w. 307). Podniesiono wreszcie, że zabicie Dolona nie jest dostatecznie uzasadnione.

Wprost zaś przykrem jest dla naszego poczucia mordowanie śpiących, a więc bezbronnych Traków przez Dyomedesa, żeby wrócić do tego bohatera. Wprawdzie Dyomedesowi poemat daje niekiedy rysy twarde, ale drugiego przykładu podobnej srogości nie znajdujemy w Iliadzie. Rothego ta scena mordowania śpiących razi tak dalece, że wraz z A. Langiem widzi w niej oznakę późniejszego powstania (str. 244). Zdaje się, że ta scena mordowania śpiących raziła już starożytnych; można to wnosić stąd, że późniejsi poeci starali się ją w rozmaity sposób uzasadnić (Ameis-Hentze *Anhang* str. 13). Tu poruszyć musimy pytanie natury ogólnej, jaką doniosłość mają braki w przedstawieniu charakterów dla krytyki wyższej. Znaczną rolę w sądzie o rysunku charakterów odgrywać musi subjektywizm krytyka. Za objektywną uważać można następującą zasadę: Pewne niedostatki w kreśleniu charakterów mogą się zdarzyć i wielkiemu poecie. Nikt przecież nie będzie przypuszczał *a priori*, że w dziele wielkiego poety wszystko musi być doskonałe. Usterki w kreśleniu charakterów budzić będą jednak wtedy podejrzenie, jeżeli znajdziemy je w partyi, której autentyczność już z innych powodów jest wątpliwa. Pewne usterki dadzą się ostatecznie usprawiedliwić w partyi na pewno autentycznej. Ale te same usterki budzić będą podejrzenie, jeżeli występują w partyi, która pozostawia wiele do życzenia pod względem kompozycyi, języka itd. Wtedy błędy w malowaniu charakterów przystąpią do innych niedostatków, jako jeden więcej argument przeciw autentyczności partyi.

Shewan próbuje bronić wymordowania w sposób następujący. Powiada, że w czasach mykeńskich wróg był wrogiem i zdo-

byczą, że scholiasta podnosi τὸ κινδυνώδες położenia obu bohaterów. Przykłady podstępu i chytrości są w poematach liczne (zebrał je Bischoff, *Homer. Poesie* str. 136). Hektor obiecał Dolonowi w nagrodę rumaki Achillesa. Dla równowagi poeta potrzebował rumaków Rezosa. Odpowiemy na to, że wymordowanie bezbronnych nie było jedyną i konieczną drogą, wiodącą do pozyskania rumaków króla trackiego. Poeta mógł był kazać im znajdować się na krańcu obozu; tu obaj bohaterzy mogli byli łatwo przyjść w posiadanie rumaków, co najwyżej zabić dwu lub trzech stróżów, nie trzynastu, razem z królem. Na zarzut krytyków, że Dyomedes nigdzie gdzieindziej nie jest tak srogim, Shewan odpowiada, że nie każdy fakt musi mieć w epos parallelę. Zupełna zgoda; ale znowu dla czegóż rys taki rażący znajduje się nie gdzieindziej tylko w ks. 10? Łagodny Telemach bierze (ζ 461—77) udział w srogiem postępowaniu ze służebnemi Odysseusza i z Melanthiosem, powiada Shewan; z tem nie można porównać nic podobnego u Homera. I ta paralella niezupełnie jest trafna. W Odyssei służebne zostają powieszone, a Melanthiosowi odcinają nos i uszy, ręce i nogi, wreszcie części płciowe. Kara, która spotyka służebne i Melanthiosa, jest niewątpliwie sroga, ale zasłużona. Służebne lżyły Penelopę i Telemacha i stały po stronie zalotników, a więc odpłaciły się domowi pana czarną niewdzięcznością. Pasterz Odysseusza Melanthios znieważył własnego pana i pomagał zalotnikom. I jego zatem spotkała kara zasłużona. Przykre wrażenie, jakie na dzisiejszego czytelnika wywiera rzeź śpiących Traków, osłabić może jedynie refleksya, że prawa wojny są zawsze srogie i że ostatecznie i dzisiejsza wojna nie cofa się przed podobnymi środkami. Dodam do tego, że jeżeli gdzieindziej w Iliadzie nie ma mordowania śpiących, to dlatego, że jedynie Doloneja maluje sceny nocne.

Przy Nestorze podniesiono, że mowy jego nie wykazują właściwej mu mądrości (Kammer str. 215), ani słodyczy, dalej, że osoba jego spycha w dalszym ciągu opowiadania osobę Agamemnona na drugi plan. Oba te zarzuty nie ważą zbyt wiele. O drugim była już mowa powyżej. Co do pierwszego, to zdaniem Shewana mowy Nestora są rozumne. Z tej różnicy zdań widać, że moment ten jest subjektywny, a zatem nie może dla kwestyi autentyczności mieć większego znaczenia.

Odysseusza chwali Dyomedes za energię i odwagę (K 244 n.), mimo że Θ 92 nn. ganił go za to, że uciekał (Ranke).

I ten zarzut niecałkiem jest słuszny: Dyomedes ganił Odysseusza w przypadku, w którym bohater ten istotnie zasłużył na naganę; nie może to jednak być przeszkodą dla Dyomedesa uznać w naszej pieśni przymiotów Odysseusza, okazywanych przez tegoż władcę w rozlicznych okolicznościach. O zarzutach przeciw Odysseuszowi w postąpieniu z Dolonem mówiliśmy przy charakterze Dyomedesa. Więcej waży spostrzeżenie Rankego, że charaktery Odysseusza i Dyomedesa nakreślone są w Dolonei nieco schematycznie: wszystko, do czego potrzeba bystrości, przypisane jest Odysseuszowi. Dyomedesowi pozostaje tylko wykonanie. Przez to oba charaktery zostają do pewnego stopnia wypaczone. Pochwały budzi jedynie rysunek charakteru Dolona. Trojanin Dolon jest przeciwstawieniem Greka Tersytesa [1]). Ucieka, zdradza tajemnice w sposób tchórzliwy, wreszcie ginie nie broniąc się. W ostatnim fakcie widzę przesadę, a tem samem niedostatek Dolonei; Dyomedes i Odysseusz nie zyskują w naszych oczach przez zabicie bezbronnego. Żeby Dolona napiętnować jako tchórza, wystarczyło kazać mu początkowo uciekać, ale później mógł się był bronić (lub odwrotnie). Dziwnem się wydaje, że na tę przesadę nie zwrócono dotąd uwagi.

8. Rzekomy charakter burleskowy Dolonei.

Doloneja nie jest pozbawiona do pewnego stopnia pierwiastku komicznego. Zauważono to już dawno. Grote (*H. of G.* II 130) mówi o „niższym nastroju“ tej księgi. Już poprzednio wspomniałem, że Monro nazwał ją „krotochwilnem interludyum“ (a farcical interlude), nie harmonizującem z podniosłym tonem Iliady. Najdalej poszedł w tym kierunku Henry (Class. Rev. XIX. 192 nn.) [2]). Według niego Doloneja jest utworem komicznym. Rolę komiczną gra między innymi Nestor a Dolon godzien jest Szekspira. Na zarzut Grotego, że K wykazuje nastrój niższy, Shewan odpowiada, że pieśni Homera musimy oceniać nie według naszego dzisiejszego poczucia, lecz według poczucia starożytnych. Henry'emu przyznaje, że jest humor w uśmiechu, z którym Odysseusz przyjmuje opowiadanie Dolona o obiecaniu mu rumaków Achillesa, a także

[1]) Spiess, *Menschenart u. Heldentum* p. im.

[2]) Artykuł ten znam tylko ze streszczenia u Shewana.

i w innych scenach Dolonei. W całości jednak, powiada Shewan słusznie, Henry idzie za daleko. Do obrony Shewana możnaby dodać, że i u Szekspira żywioł poważny sąsiaduje o miedzę z komicznym, a przy całej różnicy obu rodzajów poetycznych i epok nie da się wykazać, by natura eposu wykluczała żywioł komiczny w zupełności. Wszak scena z Tersytesem jest drugim przykładem żartobliwego tonu w Iliadzie [1]). Pomimo wszystkiego jednak nie można się obronić uczuciu, że na dnie tych zarzutów leży ziarno trafnego odczucia. Czemuż znowu znajdujemy ten pierwiastek komiczny w K, która na tylu innych polach daje powód do zarzutów? W całości sprawa to jednak podrzędna.

9. Język i wiersz.

Do najczęściej podnoszonych przeciw K zarzutów należy zarzut, że księga ta na punkcie języka i wiersza różni się od innych pieśni Iliady. Podnoszono, że K ma liczne właściwości językowe, których nie spotykamy gdzieindziej u Homera [2]). Shewan zajął się właściwościami językowemi i prozodycznemi bardzo wyczerpująco; można powiedzieć, że położył na nie główny nacisk w swej książce i trzeba zaznaczyć zaraz z góry, że udało mu się wykazać, iż cały szereg zarzutów jest nieuzasadniony. Nie myślę tu przechodzić wszystkich kwestyi językowych. Wiele z nich nie ma zupełnie znaczenia dla krytyki wyższej, nawet wiele z tych, które traktuje Shewan. Poprzestanę na omówieniu tych, które zdaniem mojem są ważne dla kwestyi autorstwa Dolonei.

a) Język.

Do utartych twierdzeń, które przeszły nawet do podręczników, traktujących o Homerze, należy twierdzenie, że Doloneja zawiera daleko więcej ἅπαξ λεγόμενα niż inne partye Iliady. Po wywodach Shewana można twierdzenie to uważać za zbite w istot-

[1]) O odrębnym, charakterystycznym stylu Dolonei (i Presbei) mówi i Wilamowitz (*Üb. das Θ* str. 382).

[2]) Najpełniejszy spis zarzutów językowych dał K. Orszulik Verhältnis d. Doloneia zu d. übrigen Teilen d. Ilias und zur Odyssee 1883.

nych punktach. Już Friedländer obliczył, że jedno ἅπαξ λεγόμενον przypada w Iliadzie na $14^1/_3$ wierszy, w Odyssei na 14, w obu poematach razem wziętych na $14^1/_7$, a w K na $14^1/_2$. Wypływałoby z tej charakterystyki, że liczba ἅπαξ λεγόμενα w Dolonei obraca się mniej więcej w tych samych granicach co w reszcie Iliady i Odyssei. ἅπαξ λεγόμενα — powiada Shewan — są częste w partyach o treści specyalnej lub wyjątkowej, np. w opisie tarczy lub opowiadaniu o toalecie bogini [1]). Do takich partyi o niezwykłej treści należy i K, opisujące zdarzenia nocne. Większa liczba wyrazów rzadkich nie może tu uderzać. ἅπαξ λεγόμενα same przez się nie są niczem niezwykłem; znajdujemy je często u Miltona, Szekspira, Tennysona (str. 55). Spotykamy wprawdzie w K wiele wyrazów, gdzieindziej się nie pojawiających, ale są one nieraz utworzone od tego samego pierwiastka, co wyrazy częste u Homera, albo są pochodnymi od innych częstych lub z nimi złożonymi, więc nie mogą uderzać [2]). Obok niezwykłego ἀγλαΐζομαι (w. 331) mamy w Σ 133 ἐπ-αγλαΐζομαι, obok ἀσήμαντος (485) σημάντωρ w O 325, obok ἄραβος (ὀδόντων) (w. 375) częste ἀραβέω. Obok niezwykłego superlatiwu ἑκαστάτω (w. 113) znajduje się comparativus w η 321.

Shewan (str. 59) utrzymuje dalej: „Jeżeli wykluczymy w K przypadki, do których znajdujemy analogie u Homera, przypadki, które można łatwo emendować (!), przypadki, co do których opinia uczonych jest podzielona, wreszcie przypadki, w których nie można wykazać wpływu greczyzny późniejszej, to trudności językowych w K pozostanie niewiele. Powtóre, form i konstrukcyi niezwykłych jest mało. Nie ma prawie ani jednej konstrukcyi wyjątkowej, a kilka specyalnych form w K da się wyjaśnić bez trudności". W końcu Shewan przyznaje, że właściwości słowne w K, wzięte powierzchownie, są może liczniejsze niż w innych partyach Iliady, ale właściwości te dadzą się wyjaśnić. Niektóre można usunąć przez drobne zmiany tekstu (!). Na pozostałych dopiero musi się oprzeć sąd.

[1]) Twierdzenie Wilamowitza (*Üb. das Θ* str. 399), że Iliada językowo nie jest jednością, jest za ogólnikowe, ażeby można zająć wobec niego stanowisko. Nie wiadomo, jaką stronę języka uczony ten ma na myśli.

[2]) Czy ta obrona da się z punktu językoznawczego utrzymać, wydaje się wątpliwem. Nie miejsce tu jednak na teoretyczne dłuższe wywody językowe. Obrona Shewana wygląda tak, jak gdyby ktoś twierdził, że „dołężny» nie jest ἅπαξ λεγόμενον, bo istnieje »niedołężny".

W dalszym ciągu Shewan zastanawia się kolejno nad różnymi ἅπαξ λεγόμενα. Może słusznie broni przydomku Ateny λήϊτις (w. 460). Przyjmowano, że wyraz ten stoi zamiast ἀγελείη. Shewan zapytuje, czy to rzeczywiście są synonimy i powiada, że pochodzenie i znaczenie tych epitetów jest niepewne. Zachodzi pytanie, czy w ἀγελείη nie tkwi raczej λαός niż λεία. Może słusznie broni dalej ἐπιδιφριάς (w. 475), powołując się na to, że nie wiadomo, czy to jest synonim do ἄντυξ. Σαυρωτήρ (w. 153) również może nie jest równoznacznem z οὐρίαχος, jak przyjmowano. Obronił, zdaje się. Shewan z pomiędzy ἅπαξ λεγόμενα wyrazy: διοπτεύω (w. 451) i πευκεδανός (w. 8; str. 65). Trzy razy spotykamy w K niezwykłe φύζις 'ucieczka'. Wyraz φυγή, któregobyśmy oczekiwali, nie występuje wcale w Iliadzie, a tylko dwa razy w Odyssei. φύζις nie pojawia się wprawdzie poza Doloneją u Homera, ale mamy u niego φύζηλις i φύζιμος. (Czy ta obrona wystarcza?). Co do ἀντιτορέω (w. 267, także E 337) i ἀηθέσσω (w. 493), to słusznie zdaje się ich bronić Shewan (str. 64) tem, że u Homera treść nie przedstawiała gdzieindziej sposobności do użycia tych wyrazów. Podobnie broni wyrazu δυσωρέω (w. 183). Co do ἐκταδίος (w. 134, χλαῖνα ἐκταδίη), Shewan uważa znaczenie tego przymiotnika za niecałkiem jasne, a wiersz 466 z zupełnie niezwykłem δέελος (= δῆλος) za popsuty (!). δέελος jest formą bardzo uderzającą; δῆλος jako nazwa wyspy jest przecież formą prastarą; ponieważ jednak etymologia wyrazu jest niejasna, wyraz ten trzeba zostawić w zawieszeniu (por. εὐδείελος β 167). ἐπιτρέπω ma w w. 59 i 79 niezwykłe znaczenia ('zaufać'; 'folgować'); Shewan powoływa się na to (str. 57), że wyraz ten ma w w. 116 i 421 znaczenie zwykłe; argument ten nie wystarcza dla obrony znaczeń niezwykłych. — ἐσχάρη (w. 418) tylko w K występuje o ognisku obozowem (zwykle o niem πῦρ). — Tylko w K znajdujemy: ἐγρηγορτί (w. 182), med. φυλάσσομαι (w. 188), red. Aor. II. med. πεπίθοιθ' (w. 204; Act. się pojawia), φάνομαι w znaczeniu 'występuję naprzód, zgłaszam się' (w. 236) i i. Tylko w K Odysseusz ma przydomek τλήμων (zresztą πολύτλας, ταλασίφρων).

Wywody Shewana o ἅπαξ λεγόμενα zwracają uwagę na dotychczasowe traktowanie tej kwestyi. Było ono niemetodyczne. Shewan wszedł tu na właściwą drogę, ale tylko częściowo. Wykazuje on, że niejednego wyrazu nie można było użyć w innych miejscach Homera, bo gdzieindziej nie nastręczała się sposobność do jego użycia, albo wyraz pewien musiał być użyty, bo synonim

jego nie nadawał się do miary daktylicznej. Otóż uczeni, którzy opierali sądy w zakresie krytyki wyższej na większej lub mniejszej liczbie ἅπαξ λεγόμενα, najczęściej nie liczyli się z tymi momentami. Tymczasem jest to moment rozstrzygający. Wobec tego całe dotychczasowe badania nad ἅπαξ λεγόμενα wymagają gruntownej rewizyi. Studyum metodyczne nad tym przedmiotem jest jednym z pilnych postulatów naukowych. Przyjrzyjmy się z tego punktu widzenia kilku wyrazom, występującym jedynie w Dolonei. δουρηνεκές (w. 357) mogło było stać i gdzieindziej, bo o rzeczy tej samej jest mowa i w innych miejscach, np. O 358 ὅσον τ' ἐπὶ δουρὸς ἐρωὴ γίγνεται. — Podobnie ma się rzecz z κεμάς 'młody jeleń'. Θ 248 czytamy (o orle): νεβρὸν ἔχοντ' ὀνύχεσσι, τέκος ἐλάφοιο ταχείης (νεβρός = κεμάς) lub Λ 113: ὡς δὲ λέων ἐλάφοιο ταχείης νήπια τέκνα | ῥηϊδίως συνέαξε. — Do użycia βαμβαίνω (prawdopodobnie 'chwieję się na nogach', w. 375) również była sposobność w innych miejscach. — ὑπόρρηνος (w. 216) 'karmiący' o owcy; gdzieindziej znajdujemy pojęcie to wyrażone przez całe zdanie. Wymienione ἅπαξ λεγόμενα muszą więc w Dolonei uderzać.

Kwestya digamma należy zarówno do fonetyki jak prozodyi. Powoływano się na to, że digamma często nie wywiera w K wpływu (przykłady przytacza Shewan str. 97), a więc było martwe w epoce powstania tej pieśni. Shewan wykazał w sposób przekonywający (str. 98), że digamma nie wywiera wpływu często i w starych partyach Iliady, a zatem kwestya digamma nie ma dla krytyki wyższej Homera żadnego znaczenia. Jestto jedna z trwałych zdobyczy dzieła Shewana. Rzecz sama nie jest zresztą nowa. Już dawno przedtem podnoszono, że digamma nie wywiera u Homera wpływu, a więc nie było wymawiane (por. np. Wilamowitz *Üb. das Θ* str. 373). Shewan zebrał jednak liczne przykłady z różnych ksiąg, dowodzące tego, tak, że może kwestya digamma u Homera w stosunku do krytyki wyższej wreszcie całkowicie zamilknie. Wiele przykładów Shewan poprawia, zdaniem mojem zupełnie niepotrzebnie.

Doloneja wykazuje pewne właściwości i na punkcie składni. Dziś jest rzeczą pewną, że rodzajnik występuje już u Homera, więc trudności z tego zakresu (Shewan roz. 10) odpadają[1]). Wiele

[1]) Połączenie demonstratywne πρὸ ὁ τοῦ (jeden za drugiego, w. 224) pojawia się tylko w K.

niezwykłych przykładów użycia prepozycyi znajdujemy w Dolonei (np. διὰ νύκτα 9 razy), ale Shewan roz. 9 dowiódł, że i w innych księgach znajdujemy przykłady podobnego użycia. ἵνα γάρ (w. 127) powinno mieć znaczenie 'tam (bowiem)', tego znaczenia nie znajdujemy nigdzie indziej; tłómaczenie relatywne ('gdzie mianowicie') niezupełnie jest stosowne do związku myśli. Konstrukcya δείδω, μή οὔ τις (w. 39) jest jedynym u Homera przykładem μή οὐ po słowie obawy; aż do Eurypidesa nie znajdujemy drugiego jej przykładu. Shewan (str. 70) powołuje się wprawdzie na A 28 i 566, ale tam pojmowanie nie jest pewne. W każdym razie konstrukcya ta nie ma większego znaczenia dla naszej kwestyi, podobnie jak przykłady na Optat. potentialis bez ἄν (κέν) (Shewan str. 70 n.) w w. 211, 247 i 557, bo, zdaje się, przykładów tej konstrukcyi jest u Homera więcej. W w. 344 szyk enklityki μιν jest niezwykły; ale ratować ten wyjątkowy objaw z Shewanem (str. 69) drogą zmieniania tekstu jest urąganiem zasadom zdrowej krytyki. Jak w tym przypadku, tak nie udało się Shewanowi (str. 70) obronić adjektywnego użycia οὐδέν w w. 216. — νύκτα jako Acc. czasu występuje tylko w K (187. 399) i w Odyssei (w tej 5 razy).

Więcej trudności przedstawiają liczne kwestye morfologiczne w Dolonei. Co prawda, niejeden zarzut okazał się nieuzasadniony. I tak Shewan wykazał (str. 52) mylność twierdzenia, że w Dolonei krótkie datiwy plur. na -ῃς, -αις, -οις są niezwykle częste, dalej mylność twierdzenia, że Gen. na -ου jest tu częstszy niż na -οιο, wreszcie zarzutu podnoszonego z powodu formy ἀφαρ z krótkiem α w zakończeniu (jest także w starej pieśni A). — ἐπείγετον (w. 361) powinno być według tekstu Coniunctivem (bo w drugiem odpowiadającem zdaniu pobocznem stoi Coni.). Tymczasem już Curtius odrzucał możliwość tak utworzonego Coni. Atoli Ind. nie jest tu wykluczony na podstawie parallel z Homera (zob. Shewan). Compar. βράσσων (w. 226, do βραχύς) nie występuje gdzieindziej.

I liczne inne zarzuty są albo niesłuszne albo wątpliwe. θήκατο w w. 31 występuje także w Ξ 187; jestto jedyny aor. med. na -κα u Homera. Shewan (str. 67) zwraca uwagę, że εθετο nie dało się użyć w heksametrze. παραφθαίησι (w. 346) (odnoszone do φθάνω) byłoby według związku Optativem, tymczasem Homer nie zna -σι w Opt.; ale wyprowadzać je może trzeba z Joh. Schmidtem od παραφθαίω i uważać za Coni., a wtedy trudność znika. — σπεῖο (w. 285, do ἕπομαι) uważano za pseudoarchaizm, utworzony mylnie

według analogii ἀιδεῖο. Rzecz nie jest pewna, bo W. Schulze sądzi, że mamy tu przedłużenie w arsie zamiast σπέο. — ἐγρηγόρθασι (w. 419) jest, zdaniem wielu, formą fałszywą, utworzoną skutkiem niezrozumienia formy ἐγρήγορθαι w. 67, która jest perf. med., i ἐγρήγορθε (w 2 innych miejscach u Homera). Natomiast Monro widzi w niej perf. na -θι, którego drugi przykład mielibyśmy w ptcp. βεβρώθοις Δ 35, a i Brugmann objaśnia powstanie tej formy drogą prawidłową. Trudniejsza jest rzecz z κράτεσφι (w. 156). Jeżeli to jest dat. sg., jest to forma zupełnie niezwykła, bo nie ma u Homera drugiego przykładu sing. na -φι od tematu 3. deklinacyi; formy takie są u niego zwykle datiwami plur. Wielu uczonych, jak Ebeling, Seiler, Gehring, Brugmann uważają formę κράτεσφι za dat. plur.; wtedy trudność znika. Mojem zdaniem jednak bardzo jest tu prawdopodobnem sing. W każdym razie pewności nie ma, a wobec tego z tej formy autorowi Dolonei zarzutu nie można czynić. — ἐπιτραπέω (w. 421) jest niezwykłem iterativum do ἐπιτρέπω; oczekujemy ἐπιτροπέω.

Jedną z uderzających w K form jest gen. χρωτός (w. 575). Prócz tej formy występuje od χρώς forma z τ tylko dwa razy w Odyssei (σ 172 i 179). Form na -οος itd. znajdujemy natomiast u Homera 94 (Shewan str. 51), są to więc formy stałe. Shewan próbuje bronić tego niezwykłego objawu, powołując się na parallele: δούρατι (dwa razy obok 150 δουρί) i χερί (trzy razy obok 85 χειρί). Formy na -οος od χρώς są zdaniem Shewana częste dlatego, że nadają się do daktyla. Shewan powołuje się dalej na to, że w pieśniach Iliady na pewno starych znajdujemy φώς — φωτός, ἀγνῶτες, πεπτηῶτες, βεβαῶτα itd., imiona na -ης, -ητος, atoli przytoczone przez niego formy są przeważnie formacyami odmiennemi od χρωτός.

W w. 373 czytamy gen. ἐύξου. Jeżeli ἐύξου pochodzi od ἔυξος (= ἐύξοος), to to ἔυξος byłoby ἅπαξ λεγόμενον. Shewan (str. 67) powołuje się na to, że jeżeli od ῥέω mamy χείμαρρος obok χειμάρροος, to i od ξέω może istnieć ἔυξος obok -ξοος. Prócz tego uważa za możliwe czytać ἐυξοῦ od ἐύξοος, mimo że Bechtel widzi w kontrakcyi dowód późnego powstania pieśni. W Odyssei (κ 240) mamy ściągnięte νοῦς; komu ta analogia wystarcza, może ἐύξου uważać za ściągnięte.

Cokolwiek kto będzie sądził o tych wątpliwych przypadkach, pewne jest, że kilku bardzo ważnych form Shewan nie zdołał obronić. Należy tu najpierw forma μιγήσεσθαι (w. 365).

Jest to jedyny przykład mocnego futurum passivi w obu poematach, jeżeli pominiemy formę δαήσεαι. Shewan (str. 66) musi tu w celu obrony zmieniać tekst — postępowanie zupełnie niedopuszczalne. — Nie obronił dalej formy gen. ἑμέο (w. 124). W 160 przypadkach gen. tego zaimka ma inne formy u Homera. Przeciw jego obronie przemawia fakt, że w naszem miejscu metrycznie była możliwa zwykła forma gen. ἐμέθεν. — Nie obronił perfektów na -κα od verba derivata na -άω, -έω itd. Perfekta te uchodzą za formy późne. W w. 145 i 172 mamy βεβήκεν, formę nieznaną skądinąd w języku greckim; mamy ją jeszcze w Π 22 παρώχωκεν (w. 252) uchodzi również za formę późną. ἀδηκότες pojawia się w K cztery razy (98, 312, 399, 471), od niepewnego praesens. Wszystkich tych perfektów Shewan nie zdołał (str. 68) obronić. — Bardzo wielką trudność stanowi σφίσιν w w. 398 (βουλεύοιτε μετὰ σφίσιν). σφίσιν stoi tu zamiast ὑμῖν; jestto jedyny przykład takiego użycia u Homera. U Homera bowiem tylko Reflexivum adjektywne odnosi się do wszystkich 3 osób; Reflexivum substantywne (jak σφίσιν) odnosi się zawsze tylko do trzeciej osoby. To też już krytycy starożytni albo zmieniali tu tekst albo wyrzucali cały ustęp. Obrona Shewana (str. 91 n.), że σφίσιν stoi tu w zwykłem znaczeniu (tj. 3. os.), jest niemożliwa. Wobec tego nie można mu przyznać słuszności, gdy (str. 51) twiedzi, że w K niema form późnych, z 7. w., w rodzaju ἐμαυτόν itd. Musimy uznać, że w Dolonei istnieje kilka form późnych.

b) Wiersz.

Wiersz w K nie różni się technicznie od wiersza innych pieśni Iliady. Pozycya jest w Dolonei często zaniedbana, ale to samo widzimy w innych partyach Iliady i w Odyssei. (Shewan roz. 13). Co do hiatu Shewan nie widzi różnicy między pieśniami, powszechnie uznawanemi za stare jak np. A lub Λ a Doloneją (str. 112). Shewan wykazuje zresztą, że często uczeni nie zgadzają się między sobą w tem, gdzie należy przyjmować hiat, gdyż nieraz panuje wątpliwość co do spółgłoski, która miała stać na początku wyrazu, nadto i rękopisy nasze nieraz się wahają.

10. Rzekomy charakter odysseiczny Dolonei.

Rozpowszechnionem jest zapatrywanie, że cztery pieśni Iliady: I, K, Ψ i Ω, a zatem także Doloneja, pod względem językowym mają wiele wspólności z Odysseją, że mają „charakter odysseiczny". Twierdzenie to zbił Shewan (roz. 15). Wykazuje on, że i A możnaby na podstawie językowej nazwać „odysseicznem" (str. 126 nn.). Prawdą jest, że K i Odysseja mają pewne objawy językowe wspólne, ale za to inne objawy wiążą K z Iliadą (str. 127). Cztery te pieśni Iliady nie opisują bitew, podobnie jak nie opisuje ich Odysseja; tem się tłómaczą wspólności językowe. I księga A, która nie opisuje bitew, zbliża się językowo do Odyssei (str. 130 n. i Appendix K). W księgach tych Iliady (I, K, prawie całej Ω) znajdujemy wiele scen nocnych; nic dziwnego, że pod względem językowym odbiegają one od reszty Iliady, kreślącej sceny dzienne.

W rezultacie twierdzenie o odysseicznym charakterze Dolonei okazuje się nieuzasadnionem [1]).

11. Powtarzanie się wierszy.

Za ważne kryteryum krytyki wyższej uchodziły długi czas wiersze, powtarzające się dwa lub kilka razy u Homera. W Dolonei znajdujemy wiele wierszy, które w podobnem brzmieniu pojawiają się i w Odyssei. Z tego wnosiło wielu, że Doloneja jest późna, że autor jej przejął je z Odyssei. Jak dalece wnioski podobne są niepewne, widać z tego, że Düntzer, posługujący się tą samą metodą, dowodził, że to Odysseja naśladuje Doloneję a nie odwrotnie. Shewan (roz. 14) zwraca zresztą słusznie uwagę, że wiele wczesnych utworów w różnych literaturach, a nawet wielu poetów w epokach literackich powtarza wiersze. My możemy poprzeć jego twierdzenie Panem Tadeuszem Mickiewicza. Ellendt zbadał pieśń Λ (11-tą), uchodzącą powszechnie za starą, pod względem powtarzań. Pokazało się, że prawie każdy wiersz tej księgi

[1]) Shewan w osobnej pracy: *The oneness of the Homeric language* (Class Philology X str. 151—165) broni zdania, że Iliada i Odysseja powiadają ten sam język.

powtarza się gdzieindziej u Homera. A zatem kryteryum, opartemu na powtarzaniu się wierszy, musimy przy Dolonei odmówić wszelkiej wartości [1]).

Parę uwag o niektórych wierszach Dolonei, powtarzających się gdzieindziej u Homera.

Często gorszono się, że K 157—9 Nestor budzi Dyomedesa nogą. Shewan (str. 117) wskazuje na to, że jestto wyrażenie częste w Iliadzie.

Twierdzono, że K 577, mówiące o kąpieli obu bohaterów nocnej wyprawy, wzięte jest z Odyssei. Zarzut ten Shewan zbił wskazując, że poeta w takim razie nie byłby potrzebował zamieniać χρισαμένω na λοεσσαμένω. (W Odyssei czytamy ζ 96 o towarzyszkach Nauzykai: αἱ δὲ λοεσσάμεναι καὶ χρισάμεναι λίπ' ἐλαίῳ — δεῖπνον ἔπειθ' εἵλοντο, w Dolonei w. 577: τὼ δὲ λοεσσαμένω καὶ ἀλειψαμένω λίπ' ἐλαίῳ (δείπνῳ ἐφιζανέτην).

12. Sprawa autentyczności Dolonei.

W ciągu wieku XIX. podniesiono przeciw Dolonei ogromną liczbę zarzutów. Kiedy w ostatnich dziesięcioleciach wzmocnił się kierunek unitarystyczny w krytyce Homerowej, poczęto rozbierać te zarzuty krytycznie. Rothe zajął się Doloneją tylko o tyle, o ile to mógł zrobić w ramach całej Iliady. Ponieważ jednak autentyczność Dolonei jest kamieniem węgielnym jedności Iliady, pojętej w duchu skrajnego unitaryzmu, okazała się potrzeba poświęcenia tej pieśni osobnego, wyczerpującego studyum. Dopóki autentyczność Dolonei nie jest wykazana, nie można całej dzisiejszej Iliady uważać za utwór jednolity. Zadania tego podjął się z wielkim nakładem pracy Shewan. Obu tym uczonym, a zwłaszcza Shewanowi, udało się obalić albo osłabić cały szereg zarzutów i pod tym względem dzieło Shewana ma trwałą zasługę. Obie prace starałem się poddać szczegółowej krytyce. Krytyka ta wykazała, mam nadzieję, że obok zarzutów niesłusznych istnieje jednak liczny poczet zarzutów bardzo poważnych i daleko sięgających, które i po

[1]) Znaczenie powtarzań dla krytyki wyższej jeszcze byłoby mniejsze, gdyby miał słuszność Finsler, że powtarzania miały na celu ułatwiać słuchaczom obejmowanie treści.

obu obronach pozostają w całej pierwotnej mocy i mojem zdaniem może i przez przyszłe próby obrony nie dadzą się obalić. Słabą stroną pracy Shewana jest to, że z góry nie chce uznać w Dolonei żadnej trudności, a więc robi wrażenie badacza uprzedzonego. Tymczasem już sama potrzeba podjęcia tak wyczerpującej obrony dowodzi, że w Dolonei są problemy, są trudności. Zauważył to słusznie Dietrich Mülder (*Bursiana Jahresberichte* t. 161, 1913. str. 76—8), który zresztą jako sam unitarysta dzieło Shewana ocenia przychylnie i wypowiada zdanie, że krytyka Shewana jest druzgocącą dla przyjętego zapatrywania. Mülder idzie może za daleko twierdząc, że dzieło Shewana nie przyniosło nic pozytywnego, zarzucając, że Shewan nie rozwiązał żadnego problemu, który nastręcza Doloneja. Wykazanie, że Doloneja nie zależy językowo od Odyssei, że pod względem ἅπαξ εἰρημένα nie zajmuje, zdaje się, stanowiska wyjątkowego, wogóle, że co do strony językowej i metrycznej w głównych punktach nie odbiega od innych pieśni, te i inne rezultaty są rezultatem pozytywnym. Mülder, z którym zresztą nie zgadzam się w ważnych kwestyach krytyki Homerowej, zupełnie słusznie oświadcza, „dass ich das prinzipielle Leugnen von Anstössen, das Auf-alle-Fälle-beweisen-wollen, dass es nichts zu fragen, nichts zu verwundern gilt, für noch schädlicher halte als das Missdeuten solcher Anstösse". Słowa te podpisuję w całej rozciągłości. Taktyka strusia nie uratuje żadnej pieśni Homera ani jednolitości Iliady. Przeciwnie jest ona wprost szkodliwa, bo zagradza nam drogę do poznania właściwości poezyi Homerowej, a to poznanie jest przecież pierwszem naszem zadaniem. Następstwa jej mogą się stać niebezpieczne dla postępu nauki. Jeżeli sobie powiemy z góry, że w pieśniach Homera nie ma żadnej trudności, że wszystko jest gładkie i doskonałe, że każdy zarzut można zbić, to krytyce naukowej nie pozostaje nic innego, jak złożyć broń i powiedzieć sobie, że przy Homerze nie ma nic do czynienia. Zadaniem zdrowej krytyki nie jest zasłaniać oczy na oczywiste trudności, lecz najpierw trudności uznać, a następnie próbować jedne z nich wytłómaczyć, przy innych oświadczyć, że wytłómaczyć się nie dadzą. Książki jak Shewanowa, muszą wywołać reakcyę w przeciwnym kierunku. Jestem przekonany, że z dalszym rozwojem badań nad techniką poetyczną Homera niektóre z trudności, które uznałem za trudności rzeczywiste, znikną, ale pozostaną inne i tych żadna próba obrony nie usunie, bo tkwią w sa-

mem założeniu Dolonei. Do takich należy w pierwszej części pieśni niejasne i bałamutne przedstawienie celu akcyi, to ciągłe wahanie się między planem narady a kontrolą straży. W drugiej części poważną trudnością jest wypaczenie celu wyprawy nocnej, która ma zbadać zamiary nieprzyjaciół, a w rezultacie przynosi zupełnie co innego: rzeź Traków i uprowadzenie z ich obozu zdobyczy. Rothe i Shewan te zasadnicze trudności traktują lekko, jeżeli nie pomijają milczeniem. W drugiej części pieśni zwichnięcie celu wyprawy nocnej ukryte jest jeszcze wcale zręcznie pod szybką akcyą i żywem opowiadaniem, więc razi mniej, ale w rozwlekłej części pierwszej z jej powolną, prawie się nie ruszającą z miejsca akcyą niejasność, do czego poeta zmierza, nie może ujść oka najmniej uważnego czytelnika. Mülder podniósł trafnie w swej ocenie książki Shewana tę główną trudność: „Ale na co (Shewan) nie ma oka, to odczuwają (ganieni przez niego) krytycy: że mianowicie akcya wcale nie zdąża do tego, od biedy zrozumiałego celu [przekonania się, czy nie grozi nocny napad Trojan], lecz wkrótce (przez grę pytań i odpowiedzi z Dolonem) zbacza do rzezi w obozie Rezosa i zdobycia jego rumaków. Rezultat więc nie odpowiada założeniu".

Dalszą wielką trudnością są pewne niehomerowe formy gramatyczne i użycia językowe (σφίσιν, ἐμέο itd.).

Te uderzające braki trzeba przyznać otwarcie. Wobec nich jako zasadniczych wszystkie inne, a jest ich w Dolonei mnóstwo, schodzą na drugi plan. Niejeden z owych podrzędniejszych braków, wzięty sam dla siebie, nie waży wiele, ale wielka ich liczba stanowi moment w wysokim stopniu obciążający.

Dwie pierwsze wielkie trudności, polegające na brakach planu pieśni, dadzą się sprowadzić do kategoryi sprzeczności. Otóż sprzeczności tego rodzaju nie należy kłaść na równi z różnemi drobnemi sprzecznościami, jakie znajdziemy czyto u Homera czy w innych utworach staro- lub nowożytnych. Że Pylaimenes w E 576 ginie, aby w N 658 n. iść za zwłokami syna, jest sprzecznością bez znaczenia; podobnie wiele innych sprzeczności, które zestawił Rothe w pracy *Widersprüche* itd. Na nic się też nie przyda powoływać się przy Dolonei na drobne sprzeczności u Szekspira, Lessinga, Goethego, Schillera, jak to czyni np. Rothe *Ilias*, który przytacza dwa miejsca z Schillerowego Don Carlosa, gdzie błędów chronologicznych czytelnik nie spostrzega, gdyż wyobraźnia jego biegnie

niepowstrzymanie naprzód. Drobne takie sprzeczności dowodzą tylko, że dzieło okazujące je nie powstało w jednym ciągu, lecz powoli [1]).

Zupełnie inaczej rzecz się ma ze sprzecznościami, które sprawiają, że czytelnik utworu zgoła nie może się zoryentować, do czego poeta zmierza. Tu nie chodzi już o drobnostki, o szczegóły, które nie mają najmniejszego wpływu na całość, tu chodzi o braki, których zrozumieć niepodobna.

Shewan stawia niemal na czele swej książki zasadę, że słuchacz starożytny nie spostrzegał wielu niedostatków Homera (str. 4), że sądził poemat z jego działania jako całość. Jestto zasada całkowicie słuszna i z pewnością dotąd w krytyce Homerowej za mało była stosowana. Obronę tę należy jednak stosować ostrożnie, inaczej narzuci ona nam na oczy bielmo, zasłaniające wszelkie trudności. Słuchacz starożytny słyszał tę samą partyę deklamowaną raz, drugi i dziesiąty i miał daleko więcej czasu i sposobności, niż czytelnik dzisiejszy, zastanawiać się nad zaletami i wadami partyi.

Doloneja posiada oczywiście i zalety. Niejednę z nich podnieśliśmy już poprzednio. Nazwano Doloneję pięknym nocturnem. Podobać się musi część druga pieśni, rysunek charakterów jest przeważnie trafny, ładny jest niejeden szczegół, opis wycieczki nocnej ma życie dramatyczne (Bergk *Griech. Lit. gesch.* I. 597 nn.). Ale zalety pieśni nie mogą zrównoważyć rażących braków, tkwiących w samem założeniu pieśni, jak i wielu pomniejszych trudności, a także niehomerowych form językowych.

Shewan próbuje pod koniec swej książki bronić Dolonei za pomocą doprowadzenia metody przeciwników ad absurdum. Powiada, że tą metodą można i A uznać za późną pieśń. I w A są odrębne właściwości językowe jak w K, i w A są pewne trudności innego rodzaju. Na wzór listy Orszulika dla K daje listę zarzutów językowych dla A (Appendix J); wykazuje związek językowy A z Odysseją (w wyrazach, wyrażeniach itd). Próby tej nie można

[1]) Sprzeczności takie znajdujemy nawet u poetów najnowszych. Wyspiański w Achilleidzie każe Achillesowi rozmyślać nad Skamandrem (scena 14); w jednej z późniejszych scen rozmyślanie to zamienia się na rozmyślanie nad morzem. Tad. Sinko (Antyk Wyspiańskiego, Kraków 1916, str. 236 uw.) tłómaczy to trafnie zmianą pierwotnego planu w ciągu pisania. Sprzeczności u Wyspiańskiego nie mogą być jednak analogiami do Homera, bo Wyspiański w wielu swych utworach nie dba o konsekwencyę szczegółów.

brać na seryo. Znaczenie kwestyi językowych dla krytyki Homera Shewan wogóle przecenia; żaden z zarzutów językowych co do A nie ma większego znaczenia; nie ma tu form niehomerowych jak w K. Zarzuty rzeczowe zaś, jak o tem już była mowa, dotyczą rzeczy podrzędnych i bez znaczenia, tak że żadną miarą nie mogą się równać z ciężkimi zarzutami, które się musi podnieść przeciw Dolonei.

A teraz jakże w rezultacie przedstawia się sprawa autentyczności Dolonei?

Odpowiedź na to pytanie jest dla ostrożnego i nieuprzedzonego badacza niełatwa. Widzieliśmy, że to, co w Dolonei jest dla jednego pierwszorzędnym kamieniem obrazy i powodem do uznania partyi za nieautentyczną, drugiemu wydaje się rzeczą dosyć podrzędną, nie przeszkadzającą wierzyć w Homerowe autorstwo pieśni. Skądże ta różnica zapatrywań? Czy może w sprawach krytyki wyższej niepodobna wyjść poza subjektywne mniemanie? Taki wniosek wysnuwano często z rozbieżności zdań w krytyce Homerowej. Nie masz prawie dwu uczonych, czyta się często, którzyby zgadzali się między sobą w tem, które pieśni są starem jądrem poematu, a które późniejsze. Ergo: cała dotychczasowa metoda badań nad Homerem jest błędna. Nic mylniejszego, mojem zdaniem, nad ten płytki sceptycyzm. Przyznać trzeba najpierw, że w krytyce Homerowej wydano wiele sądów powierzchownych: akcentowano trudności, a nie zadawano sobie trudu zbadać, czy wiele z tych trudności nie da się wytłómaczyć. Ci powierzchowni krytycy nie wchodzą więc w rachubę. Pozostają rozważni i umiarkowani. Nie da się zaprzeczyć, że i między nimi są wielkie różnice zdań. Różnice te płyną, mojem zdaniem, z jednego zasadniczego źródła: oto o sztuce poetycznej Homera, o jego talencie, istnieją różne pojęcia. Jedni uważają go za doskonałość i dla tych wszystko w poezyi Homerowej, co nie jest absolutnie doskonałe, jest niehomerowe. Iliada pierwotna musi mieć dla nich granice szczupłe. Inni o tym talencie mają wyobrażenie daleko niższe: powiadają sobie, że obok partyi doskonałych są u Homera partye słabsze i ci ramy tej pierwotnej Iliady rozciągają znacznie dalej. Ponieważ różnica zdań polega tutaj na sądzie estetycznym o talencie poety, nie może być nigdy zupełnie wolna od subjektywizmu i o absolutnej zgodności zdań nie będzie można i w przyszłości

myśleć. Ale można mieć nadzieję, że w istotnych punktach nauka może tu w przyszłości dójść do zgody.

Jeżeliby na pytanie, czy Doloneja pochodzi od poety, który stworzył główny zrąb Iliady, odpowiedzieć można na podstawie analizy jednej pieśni, a więc w tym przypadku samej Dolonei, to odpowiedź musiałaby wypaść przeczająco. Wobec poety, który stworzył pieśń A, który opisał śmierć Hektora i tyle innych scen pierwszorzędnej piękności, ma się jedno tylko uczucie: uczucie podziwu. Czyż da się pomyśleć, żeby poeta tak genialny mógł stworzyć rzecz tak słabą, jak pierwsza część Dolonei? Są może w tej pierwszej części gdzieś pazury lwie, ale pazury te — trzeba przyznać — ukryte są głęboko. Długi aparat przygotowań, rozwlekle opisane budzenie bohaterów robią wrażenie, jak gdyby późniejszy niewprawny poeta nie umiał sobie dać rady z nawiązaniem wycieczki nocnej. Lepiej według ogólnego zdania przedstawia się część druga. Miałoby się ochotę przynajmniej tę część drugą przyznać Homerowi [1]). Ale takie rozwiązanie kwestyi jest niemożliwe. Część druga złączona jest z pierwszą nierozdzielnie. Obie mają jednego autora. Cała pieśń pomyślana jest z góry jako całość: część pierwsza i druga są jako przeciwstawienie skomponowane [2]). Narada w obozie greckim i narada w obozie trojańskim, równoczesne wysłanie szpiegów przez jednę i drugą stronę, u Trojan zamierzone, u Greków dokonane uprowadzenie niezwykłej zdobyczy z obozu przeciwnika. Więc może wobec tego zadowolić się powiedzeniem, że w tej pieśni bonus dormitat Homerus i uznać

---

[1]) Z tego założenia wychodząc, W. Witte (*Studien zu Homer*, pr. Frankfurt n. O. 1908) dochodzi do wniosku, że Doloneja jest dziełem dwu poetów. Jądrem jest opis właściwej wyprawy Dolona (ww. 299—510). Inny, lichy poeta dokomponował pierwszą połowę i koniec pieśni (1—298 i 511 do końca). Argumenty, na których się Witte opiera, są niewystarczające (rozwlekłość w partyi początkowej i końcowej i różnica w słownictwie). Dziwić musi, że Witte doszedł do tego rezultatu, skoro sam wykazuje różne parallele między grecką a trojańską połową pieśni. Zdanie jego odrzucił i Wilamowitz (*Über das Θ der Ilias*, str. 460), uznając zresztą bystrość autora. Trafnem jest w pracy Wittego odczucie, o ile część pierwsza jest słabsza od drugiej.

[2]) Podniósł to dobrze i Bethe (*Homer* I, str. 128 uw. 5), wykazując rzecz bliżej na wielu szczegółach. Już Lachmann przyjmował, że jeden poeta napisał całe K. Parallelizm obu części rozciąga się nawet na szczegóły. Np. Dolon zaczyna w. 319 mowę temi samemi słowy co Dyomedes (w. 220), a kończy ją (w. 326) myślami Nestora (w. 147).

całość za dzieło wielkiego poety? Może powiedzieć z Horacym: verum ubi plura nitent in carmine, non ego paucis | offendar maculis, quas aut incuria fudit | aut humana parum cavit natura (ars poet. 351)? Przy największej skłonności do pobłażliwości w wymaganiach trudno, mojem zdaniem, zgodzić się na takie rozstrzygnięcie kwestyi. W Dolonei nie chodzi o parvae maculae, niedostatków jej nie wywołała incuria, poeta mógł się ich był ustrzec, bo tu chodzi o błędy w założeniu i przeprowadzeniu planu.

Żaden poeta, oczywista, nie jest wolny od błędów. Dzieło i największego, jako dzieło ludzkie, jest ułomne. Wypowiedział to już Kwintylian: cum in his quos maximos adhuc novimus nemo sit inventus, in quo nihil aut desideretur aut reprehendatur (X 2, 9). Ale inną jest rzeczą uśmiercić Pylaimenesa, a potem kazać mu zmartwychwstać a inną nie umieć przeprowadzić prostego i łatwego planu, jakim był plan Dolonei. I w pieśni Γ np. są braki, ale jakże tu akcya postępuje jednolicie! [1])

Jak już z poprzedzających uwag wypływa, K. zdaniem mojem, nie powstało przed Iliadą, lecz po niej i dla niej. Nie było pierwotnie odrębną pieśnią [2]). Skomponowane zostało dla tego miejsca, które dziś zajmuje w Iliadzie. Poeta Dolonei miał dwa cele: chciał urozmaicić sceny dzienne sceną nocną, a nadto chciał rzucić promień światła w ciemne chmury, które zawisły nad Grekami po klęsce i po odmowie Achillesa.

Ale istnieje jeszcze druga możliwość, którą przypuszczali już niektórzy uczeni starożytni. Doloneja mogłaby być napisana przez Homera, ale później, po napisaniu całej Iliady. Byłaby wtedy włączona do gotowego poematu. Niedostatki w przeprowadzeniu akcyi w pierwszej części pieśni tłómaczyłoby się starością poety. Poeta umiałby się jeszcze zrywać miejscami do żywego opowiadania, umiałby przedstawiać zręcznie szczegóły, ale zatraciłby zdolność komponowania dłuższej całości. Homerowi w pełni twórczości niepodobna Dolonei przypisać. Przykłady rozwiniętej techniki, przytoczone poprzednio przezemnie z Dolonei (np. skomplikowany

[1]) Ładnie to przedstawia Cauer, *Grundfragen der Homerkritik*, [2]) str. 441—3.

[3]) Poeta Dolonei nie korzystał też zdaniem Rothego (*Die Ilias*, str. 245) z pieśni odrębnej o podobnej treści.

sposób budzenia bohaterów) tłómaczyłyby się wtedy postępem technicznym poety [1]).

Wogóle w krytyce Homerowej za mało dotąd liczono się z możliwością, że pewne ustępy mógł sam poeta dodać później do poematu. (W najnowszym czasie stosuje to tłomaczenie np. Drerup, *Das fünfte Buch der Ilias*, Paderborn 1913, str. 82).

Argumenty z zakresu techniki poetycznej nie pozwalają rozstrzygnąć kwestyi, która z obu dróg rozwiązania sprawy autorstwa Dolonei zasługuje na pierwszeństwo. W Dolonei znajdujemy niejeden środek artystyczny, właściwy Homerowi; była o tych środkach mowa już poprzednio (np. zaznaczanie naprzód krótko rezultatu czynności, jak że przysięga Hektora miała się okazać fałszywą, a Dolon nie miał powrócić). Ale do tych środków przy kwestyi autorstwa nie można przywiązywać wagi; uczeń może w nich łatwo naśladować mistrza; das lässt sich alles abgucken mówiąc językiem Fausta.

Jedna rzecz przemawiałaby przeciw autorstwu Homera: późne formy językowe w Dolonei (σφίσιν, ἐμέο itd.). Przyjmując jednak, że między napisaniem przez Homera Iliady a Dolonei upłynął dłuższy szereg lat, możnaby może i tę trudność wytłómaczyć. Także i Drerup (w wym. dz. str. 385 nn.) przyjmuje, że różnice języka i stylu u Homera mogą się tłómaczyć tem, że różne partye dzieła pochodzą z różnych okresów życia poety.

Sprawę komplikuje jeszcze jedna rzecz. Widzieliśmy, że parallele do nieodpowiadania na jedno z pytań i parallele zapominania o celu wyprawy znajdują się niemal wyłącznie w Odyssei. Jeżeli jeden poeta jest autorem obu epopei, to parallele te przemawiałyby za przypuszczeniem, że Homer dokomponował Doloneję w starości, już po Odyssei. (Późnych form językowych Dolonei w Odyssei nie znajdujemy, więc i one przemawiałyby za tem, że Doloneja jest późniejszą od Odyssei). Jak się jednak przedstawia kwestya autorstwa, jeżeli poeta Iliady nie jest zarazem poetą Odyssei? W tym przypadku parallele z Odyssei tłómaczyłyby się pohomerowem pochodzeniem Dolonei, naśladowaniem. Doloneja nie byłaby dziełem Homera, a powstałaby po Odyssei. Późne formy językowe byłyby wtedy wytłómaczone. Nie możemy tu, oczywista

[1]) W tej drugiej alternatywie co do autorstwa spotykam się z Rothem (*Ilias als Dichtung*, str. 246).

rozstrzygać w krótkiej drodze kwestyi autorstwa Odyssei. Sąd o obu alternatywach zależeć będzie w znacznej części od stanowiska czytelnika wobec kwestyi jednego autora Iliady i Odyssei. Mnie z obu alternatyw wydaje się prawdopodobniejszą pierwsza: Doloneja nie jest utworem Homera. Przyjmując ją, tłómaczymy łatwiej wszelkie trudności, niż przy drugiej.

Sprawy form niehomerowych również nie można uważać za ostatecznie rozstrzygniętą. Potrzeba jeszcze badań nad tem, które z form Dolonei, ewentualnie innych pieśni nieautentycznych lub wątpliwych, należy istotnie uważać za późniejsze, epoce Homerowej obce. Sprawą tą w czasach nowszych za mało się zajmowano.

Rezultat, do którego doszedłem, wyłonił się z rozbioru pieśni sam. Przystępowałem do badania Dolonei bez uprzedzeń. Co więcej, wyznać muszę, że autentyczność Dolonei byłaby mi więcej pożądana, bo jestem przeciwnikiem dyssekcyi. Powód do zajęcia się sprawą autentyczności Dolonei dało mi twierdzenie Rothego, że Doloneja jest przygotowana w księdze 9. Postanowiłem sprawdzić to twierdzenie i miałem ukrytą nadzieję, że jeżeli twierdzenie Rothego okaże się słusznem, autentyczność Dolonei będzie dowiedziona, a tem samem najgłówniejszy szkopuł w przyjmowaniu jedności Iliady w dzisiejszej jej postaci upadnie. Niestety, po gruntownem zbadaniu sprawy doszedłem do przekonania, że księga 9. nie przygotowywa Dolonei i że przeciw autentyczności K. a co najmniej przeciw jej przynależności do pierwotnego planu Iliady, przytoczyć można ciężkie a uzasadnione zarzuty.

Nie da się zaprzeczyć, że w krytyce Homerowej postępowano bardzo często tak, że materyał do wydawania sądu o autentyczności pewnej partyi brano wyłącznie z niej samej. Było to postępowanie z gruntu błędne. Nawet przy jednej pieśni rozstrzygać o jej autentyczności można tylko na podstawie całego poematu, jeżeli już nie obu poematów. I przy Dolonei nie można postępować inaczej. Chcąc wydać sąd o jej autentyczności, trzebaby poprzednio odpowiedzieć na pytanie, czy podobne niedostatki, jakie w niej skonstatowaliśmy, znajdują się jeszcze w innych miejscach u Homera. Gdyby się okazało, że mamy je gdzieindziej i to w partyi starej, to autentyczność Dolonei byłaby niewątpliwa (o ileby formy językowe dały się pogodzić z autorstwem Homera). Jeżeliby te niedostatki znalazły się w partyi, która i z innych względów budzi podejrzenia, to nieautentyczność nie byłaby jeszcze dowiedziona.

Trzebaby badać dalej obie partye razem i porównywać z resztą poematu.

Nie chciałbym być źle zrozumianym Mówiąc, że kwestye krytyki wyższej u Homera nie mogą być rozstrzygane w zakresie jednej partyi. mam na myśli, że przy badaniu jednej partyi nie wolno spuszczać z oka całości poematu. Bo z drugiej strony bronić jednolitości Iliady tą drogą, że wychodzi się od ogólnego roztrząsania całości, nie prowadzi do celu. Co w spoglądaniu na całość w perspektywie wydaje się łatwe, nabiera trudności, gdy przystępujemy do rozbioru jednej partyi, gdy tej partyi zaczynamy przyglądać się zblizka. Przy badaniach Homerowych wychodzić się musi od jednej partyi, ale badanie jednej partyi musi się prowadzić z okiem zwróconem na całość.

Moje studyum nie ma za główne zadanie odpowiedzieć na pytanie o autentyczności Dolonei krótko: tak lub nie. Chodziło mi w niem o bezstronne. nieuprzedzone zbadanie i przedstawienie zarzutów. konieczne po jednostronnych pracach Rothego, a zwłaszcza i Shewana, o rewizyę całej kwestyi. Mam nadzieję. że ten cel osiągnąłem, przynajmniej w głównych punktach. Wiele z trudności okazało się pozornemi, inne urągają jednak wszelkim próbom wyjaśnienia. Zbadanie prawdziwych, rzeczywistych trudności było koniecznym postulatem naukowym tak po pracach dawniejszych, przesadzających w zarzutach, jak i po książkach Rothego i Shewana, z których zwłaszcza druga nie uznaje przeciwnie żadnych trudności. Obaj ci uczeni poszli w obronie za daleko i rezultaty ich wymagały bezstronnej oceny, nie dyktowanej z góry ogólnem stanowiskiem w kwestyi Homerowej.

Pokazało mi się dalej w ciągu zajmowania się Doloneją — ku niemałemu memu zdziwieniu —, że pewnych rzeczy w Dolonei nie zaobserwowano dotąd. Było to dla mnie prawdziwą niespodzianką, bo przystępując do studyum Dolonei byłem przekonany, że po bogatej literaturze do Dolonei ze 100 lat zaobserwowano już w tej pieśni wszystko. co jest do zaobserwowania. Stwierdziłem tu in praxi, że problemy w Homerze będą jeszcze na długie lata kopalnią niewyczerpaną.

Ale nietylko w sprawie Dolonei jest zadaniem nauki przedewszystkiem dążyć do poznania rzeczywistego stanu rzeczy. I co do innych partyi Iliady i Odyssei pierwszym naszym obowiązkiem jest podobna nieuprzedzona analiza i rewizya dotychczasowych re-

zultatów. Nowsze badania nad techniką poetyczną Homera zdążają do tego samego celu. Sprawy nie należy stawiać tak: próbujmy wykazać jednolitość poematu, albo próbujmy wykazać, że tej jednolitości nie ma. Takie stawianie kwestyi nosi w sobie z góry zarodek poronienia. Zadania nasze brzmią: jak się ma rzecz przy bezstronnem rozważaniu z trudnościami w B? Jak z trudnościami w Ψ i Ω? [1]) Przy tych i innych partyach należy wszystkie pro i contra zważyć na szali bez uprzedzenia, a wtedy nadejdzie czas, że o każdej z nich i o wszystkich razem będzie można wydać ostateczny sąd. Dojrzały owoc spadnie z drzewa sam.

13. Słowo końcowe.

Już po zupełnem wykończeniu tej pracy do druku zjawiła się wielka książka Wilamowitza o Iliadzie (*Die Ilias und Homer*, Berlin 1916). Nie chcąc w rozlicznych miejscach zmieniać gotowego już tekstu, uwzględniam ją w zakończeniu.

W rozprawie swojej o pieśni Θ Wilamowitz, jak o tem była mowa powyżej, dotknął Dolonei tylko krótko. Szerzej omawia ją w swej nowej książce (str. 60—64). Zapatrywania na K. wypowiedzianego w swej rozprawie z przed sześciu lat, nie zmienił w niczem. Uważa więc Doloneję za dodatek pohomerowy, ale przedhezyodowy, wtrącony do Iliady przez rapsoda. W Dolonei widzi odrębny, charakterystyczny dla niej ton czyli styl, odmienny od stylu innych pieśni. Do różnicy stylu u Homera przywiązuje wielką wagę. Ciekawe jest, że Wilamowitz broni pod pewnym względem pierwszej części pieśni. Poeta jej nie miał na oku jedynie zabicia Dolona i Rezosa; w tym razie szerokie sceny pierwszej części byłyby niezrozumiałe. Poeta chce, by główni bohaterowie Achajów: Nestor, Agamemnon, Menelaos, Odysseusz, Dyomedes okazali swój charakter w nowej czynności. Nie wiem, czy ta obrona jest dosyć przekonywająca. Pierwsza część jest blada, bezbarwna: charaktery bohaterów mało w niej się pokazują; zdaniem mojem widzieć w niej

[1]) Już po napisaniu tych uwag spostrzegłem, że w poglądach na metodę badań Homerowych spotykam się z Wilamowitzem. I ten uczony (*Über das Θ* str. 401) powiada, że przy badaniach Homerowych należy wychodzić od warstw najmłodszych, że konstrukcye a priori nie mają wartości.

raczej należy niezręczność poety w przedstawieniu zebrania się bohaterów albo słabnący na starość talent.

Ale Wilamowitz widzi braki nietylko pierwszej ozęści pieśni. I on przyznaje, że wyprawa nocna nie ma ani celu ani rezultatu. Zarzuca poecie niedbałość [1]). Widać ją w tem, że 394—399 Dolon powtarza poprostu słowa Hektora: widać w tem, że Odysseusz zna imię Dolona, a wprost bezmyślnem jest, że w w. 266 poeta wprowadza Amyntora, syna Ormenosa, z księgi 9-tej, ale jako odmienną osobę. Wilamowitz zarzuca słusznie, że bohaterzy greccy idą z początkiem ks. 11. do walki bez wypoczynku nocnego. Główną rzeczą, którą Wilamowitz podnosi w Dolonei, jest, że poeta ściąga w niej świat heroiczny w czasy późniejsze, swoje. Wilamowitz widzi w Dolonei wszędzie echa czasów, w których koloniści greccy na północy wchodzą w styczność z Trakami. Flety i piszczałki koloniści ci słyszeli często u sąsiadów trackich i frygijskich. Skóry dzikich zwierząt są ubiorem trackim. Czapka skórzana Autolykosa nie należy również do kostiumu heroicznego. Nagroda w postaci owiec z jagniętami ssącemi, sławiona jako coś niezwykle cennego, uderza w świecie bohaterów. I w schwytaniu, a potem zgładzeniu Dolona Wilamowitz widzi słusznie rys nieheroiczny, podobnie w powrocie konno do obozu. Kąpiel w morzu, a potem ciepła kąpiel w wannie jest również połączeniem dwu elementów. Wieszczenie z lotu ptaków jest już rozwinięte. Znane jest już ofiarowanie zdobytej zbroi. Słusznie Wilamowitz podnosi, że okrutny sposób zgładzenia Dolona łagodzi to, że jest on samochwalczym a tchórzliwym zdrajcą. Późnymi wyrazami są δόξα (w. 324) i jońskie δραίνω (w. 96, znane z Herodasa), częścią i ἄσσα (w. 208), choć ten ostatni zaimek występuje już w A. W całości Doloneja stoi zdaniem Wilamowitza bliżej czasów Archilocha niż czasów rozkwitu eposu. Powstała po Iliadzie, a także i po jakiejś dawniejszej (nie dzisiejszej) Odyssei. Przypuszczeniem, na którem jest oparta, jest poprzednia klęska Achajów. Treść pieśni wydaje się wymysłem poety, nie opartym na żadnym micie.

Co do przypuszczenia Wilamowitza, że w Dolonei widać echa późniejszej kolonizacyi na wybrzeżach trackich, to nie jest ono konieczne. Trakowie sąsiadowali z Troadą; z Tracyi odłam ich

[1]) I Wilamowitz przestrzega przed nadużywaniem obrony: bonus dormitat Homerus (str. 23).

frygijski wywędrował do Azyi Mniejszej. Grecy stykali się z Trakami od czasów najdawniejszych i znajomość Traków można równie dobrze przyjąć już i dla czasów Homera.

Ze szczegółów wspominam, że i Wilamowitz zdaje się przyjmować, iż ustawienie straży w I ma na oku Doloneję. Wierszy 252 n. broni; παρῴχωκεν πλέων νὺξ τῶν δύο μοιράων tłómaczy: „z nocy minęło więcej niż dwie trzecie". Wiersz 387, w którym Odysseusz przypuszcza, iż Dolon wyszedł ograbiać trupy, uważa za interpolacyę, zdaniem mojem niesłusznie, bo przypuszczenie podobne było naturalne. Interpolacyą jest też w. 84, w którym Nestor na widok zbliżającego się w nocy Agamemnona wyraża przypuszczenie, że ktoś szuka muła.

Rezultat Wilamowitza w sprawie nieautentyczności Dolonei zgadza się z moim rezultatem, a raczej z pierwszą z dwu możliwości, które przyjmuję. Druga alternatywa nie byłaby dla Wilamowitza możliwa ze względu na późniejsze jego zdaniem rysy trackie. Sąd swój o tem wypowiedziałem wyżej.

O przypuszczeniu Wilamowitza, że Θ jest dodane dla włączenia I i K, nie czuję się kompetentnym wydawać sądu bez szczegółowej analizy księgi Θ. Presbei odmówić Homerowi byłoby mi bardzo trudno ze względu na wspaniałe ustępy tej pieśni. Zresztą sąd o Θ leży już poza mem zadaniem.

Spis rozdziałów.

	Str.
1. Wstęp	1
2. Obecny stan kwestyi	4
3. Przygotowania do wyprawy nocnej (Analiza I. połowy pieśni)	12
4. Związek Dolonei z innemi księgami	31
5. Wyprawa nocna (Analiza II. połowy pieśni)	43
6. Trudności pomniejsze	56
7. Charaktery osób	62
8. Rzekomy charakter burleskowy Dolonei	66
9. Język i wiersz	67
10. Rzekomy charakter odysseiczny Dolonei	74
11. Powtarzanie się wierszy	74
12. Sprawa autentyczności Dolonei	75
13. Słowo końcowe	85

Zasady etymologii słowiańskiej.

Napisał

A. Brückner.

I.

Czy może być mowa o jakichś osobliwszych zasadach, o jakiejś osobliwszej „etymologii słowiańskiej“? Oprócz zasad, jakich badacz wobec każdego innego języka przestrzega, innych niema. W imię tych zasad mogłaby też etymologia słowiańska, której szczególnie w ostatniem dziesięcioleciu siły i prace poświęcano, nierównie więcej niż dawniej kiedykolwiek bywało, znaczne poczynić postępy; w rzeczywistości jednak dalecyśmy od nich. Z etymologii słowiańskiej wiemy dzisiaj na pewne tylko to, co mniej więcej ustaliła praca dawnych badaczy, od Boppa i Potta począwszy, co zestawił Franciszek Miklosich w pomnikowem dziele z r. 1886; wyniki całej następnej trzydziestoletniej pracy nie równają się w najmniejszej mierze wyłożonej na nie pracy, są tak nikłe i drobne, że właściwie trudno ich i dostrzec albo je wyliczyć.

Potoczny sąd powołanych, a szczególniej niepowołanych brzmi wprawdzie odmiennie. O owym *standard work*, wyniku życiowej pracy sędziwego Słowieńca, wyrażają się z przekąsem: dzieło to starcze, pełne luk i myłek, ani na krok mu zawierzyć nie sposób, wszystko wpierw samemu sprawdzać należy; za to obdarzyły nas nowe badania całym rojem świetnych zestawień i postęp naszej nauki ze wszech miar znakomity. Któryż sąd słuszny? Że dzieło Miklosichowe, jako pierwsze, jest niezupełne; że w szczegółach nieraz myli, tego nie zaprzeczymy, należą mu się liczne uzupełnienia i poprawki. Z tego jednak bynajmniej jeszcze nie wynika,

żeby nowsza (po r. 1886 dokonana) praca stworzyła jakieśkolwiek nowe a trwałe wartości, żeby ważne, a choćby tylko poważne poczyniła odkrycia, albo żeby znaczniejszy szereg nowych a trafnych zestawień mogła na swój karb policzyć. Że tego wszystkiego nie było, że tylko nasz, pozornie aż nadto pesymistyczny pogląd trafny, tego dowiedzie choćby najnowsze o etymologii słowiańskiej dzieło, streszczające całą pracę nowszych i dawniejszych badaczy, owe niby powszechnie znane i cenione, wyniki nieznużonej nowej trzydziestoletniej pracy, co (z nielicznymi wyjątkami, wedle przysłowia, że i ślepej kurce ziarnko się trafi) do celu nie wiodły, tak, że je można najczęściej pomijać zupełnie, jakby ich wcale nie było! Na takie arcypesymistyczne zapatrywanie naprowadza Słownik Etymologiczny Ericha Bernekera, dziś litery N dobiegający. Praca to nadzwyczaj pożyteczna, znakomity, niemieckiej pilności, sumienności i wytrwałości okaz, przynoszący autorowi zaszczyt niemały, zawstydzający naukę słowiańską, że się znowu obcemu ubiec dała — tylko niema w niej wiele etymologii słowiańskiej, t. j. prawdziwej, bo fałszywej jest aż nadto. Słownik Bernekerów w porównaniu z „Miklosichem“ zyskał nadzwyczaj co do objętości i dokładności. „Miklosich“ skąpił słowa każdego, tak, że nieraz niezrozumiałym się stawał: *brevis dum esse volo, obscurus fio*; nie wiemy nieraz dla owej lakoniczności przesadnej, czy słowo słowiańskie rodzime, czy obce, co znaczy itd.; zestawia się tylko jak najkrócej, bez znaczeń przeważnie, pokrewne słowa słowiańskie pod lematami bardzo dziwacznymi, nieraz wręcz niemożliwymi; dodaje się, albo i wcale nie, parę słów odpowiednich z języków pokrewnych; wymienia się źródło zapożyczenia, najjaśniej jeszcze przy słowach pochodzenia wschodniego; odsyłaczów do literatury lingwistycznej brak zupełny; transkrypcya wyłącznie łacińska, akcentów itd. nie uwzględnia.

Widoczne te, namacalne braki wynagrodził Miklosich stworzeniem iście pomnikowego dzieła, obejmującego po raz pierwszy większość zasobów słownikowych słowiańszczyzny i przełamującego przez to raz na zawsze najcięższe trudności; odtąd już łatwo uzupełniać dzieło czy poprawiać jego mylki. Słownik był godnem uwieńczeniem pracy życiowej; zaczął go Miklosich krótkimi „korniesłowami“; podparł potężnym Lexicon palaeoslovenicum, zawierającym już acz tylko w zawiązku słownik porównawczy i licznymi monografiami, śledzącymi słowa słowiańskie u Madziarów, Rumunów itd., i na odwrót słowa obce, szczególniej wschodnie, u Słowian

Miklosich poświęcił się niemal wyłącznie zestawianiu brzmień, form i słów w abecadłowym nieraz porządku; pierwszy tom jego gramatyki np., głosownia, w pierwszej swej części zawiera materyał słownika etymologicznego, rozbity wedle brzmień, w najszerszym jak u Miklosicha wywodzie. W końcu dał nam ów dawno upragniony słownik, właściwie mniej porównawczy, niż raczej paralelny, zasuwający w cień wszelkie prace innych uczonych, nawet tak poważne jak Matzenauera dawniejsze, późniejsze Sztrekela i i., tak, że nie potrzebujemy ich nawet wyliczać. Rzucił więc Miklosich niespożyte podwaliny tak dla słowników, jak i dla gramatyk słowiańskich raz na zawsze.

O dzieło Miklosicha oparł własne Berneker, więc miał rzecz ogromnie ułatwioną i nie trudno mu było postarać się o ulepszenia[1]). Następstwo języków odmienił, ale nie na lepsze; Miklosich po południowych zachodnie wstawiał, po nich wschodnie z rosyjskim na samym końcu; Berneker rozerwał południowe, bo po cerkiewszczyźnie nie wstawił jak z natury rzeczy wynika, południowych (bułgarskiego itd.), lecz wschodnie z rosyjskim na czele, a po nich dopiero południowe, potem zachodnie, gdzie znowu naturalny szyk odmienił, bo następują po sobie czeskie, polskie, łużyckie, załabskie — zamiast coby polskie na końcu całego szeregu stanęło. Natomiast odpowiadają lemata, jakie wystawił, o wiele lepiej, niż Miklosichowe, istotnym brzmieniom starosłowiańskim; o czem Miklosich zamyślał tylko, np. o rozróżnianiu *tьrt* i *tert* itp., to Berneker przeprowadził istotnie; niektórzy żądali od niego nawet jeszcze więcej, np akcentuacyi i intonacyi lematu prasłowiańskiego. Zgadzamy się więc na jego lematy, wyjąwszy niepotrzebne i tylko do zupełnego, nieodgadnionego zamieszania wiodące, a więc nieudałe rozróżnianie nagłosowego *je- e- ja- a-*, tudzież nieuwzględnianie *ł*. Dalej, jego wybór słów bywa kilkakroć obfitszy; pod jednym lematem zebrał ich Berneker nieraz do całej setki; każde zaś słowo przetłumaczył i poakcentował; zachował nawet inaczej, niż Miklosich, grażdankę, ale tylko dla rosyjskiego, już nie dla małoruskiego ani bułgarskiego języka z dziwną niekonsekwencyą w gruncie. Po tych obfitych a dokładnych wyliczeniach idzie zawsze osobny ustęp, zajmujący czasem stronicę bitego druku, poświęcony samej etymo-

[1]) Znawcy twierdzą, że i co do języków wschodnich i węgierskiego dzieło Bernekerowe pozostało na stopniu Miklosichowym.

mologii, tj. dokładnemu wymienieniu, kto, kiedy i w jakim sensie o słowie rozprawiał, przyczem wywody jedne autor usuwa, najczęściej z wyraźnem podaniem przyczyny, na inne zgadza się zupełnie lub z zastrzeżeniami; w razach bardzo wątpliwych zdobywa się na własne domysły, stale zresztą nieszczęśliwe. Otóż jak wychwalam staranność i obfitość w doborze słów słowiańskich i w zebraniu całego dotychczasowego materyału etymologicznego, rozproszonego po najrozmaitszych publikacyach, tak nie godzę się na te etymologie nowe, po Ficku i Miklosichu nastałe.

Pókim zajmował się etymologią tylko przygodnie, zbierając i tłumacząc słówka polskie, podziwiałem tę nową etymologię z daleka; systematyczna praca, od lat kilku podejmowana przekonała mnie o jałowości tej etymologii; świadczyła też o tem dla nieuprzedzonego sama ta okoliczność, że z równem powodzeniem a raczej niepowodzeniem dla jednego słowa wywodów podawano równie przekonywających kilka lub kilkanaście, więc w samej metodzie, w zasadach tej etymologii musiał tkwić jakiś błąd. Że tak jest w istocie, że należy powątpiewać nie o luźnych wynikach tej pracy, lecz o pracy samej, tego dowodzą choćby fakty następujące, których dostarczą nam nie luźne słowa, lecz całe ich litery, np. *ch* i *sz*, bo ze wszelkich słów, zaczynających się od *ch-* lub od *sz-*, jeżeli pominiemy słowa obce, to ze słów rodzimych objaśniono na pewne dwa jedyne, znane do tego odwiecznie. *chód* = ὁδός i *szyć* = litew. *siuti*. U wszystkich innych słów z *ch-* i *sz* powtarza się sakramentalne „Dunkel“ albo „Lautnachahmung“ (co tylko całkiem wyjątkowo dopuścić można) albo podaje się etymologie, zamiast których wolelibyśmy już zwykłe „Dunkel“ albo „Lautnachahmung“, boć to przynajmniej nikogo w błąd nie wwodzi. Otóż fakt, że po 30 latach obfitej pracy nie ruszyliśmy się z miejsca, że nie wytłumaczyliśmy na pewne, tj. tak, żeby to ogółem przyjęto, ani jednego słowa na *ch-* lub *sz-*, podważa samą metodę, dającą tak niepokaźne wyniki i uprawnia nas do podjęcia rozmaitych pytań zasadniczych.

Jak postępują bowiem nowi etymologowie? Napotkawszy przygodnie jakieś słowo słowiańskie, domyśliwszy się jakiegoś odpowiednika w sanskrycie czy w staroislandzkiem, w celtyckiem czy w ormiańskiem, śledzą to wszystko po słownikach, wynachodzą podobieństwa, semazyologiczne i fonetyczne, i puszczają nową etymologię w świat. Zapominają przytem, że mniemane podobieństwo

bywa najczęściej przypadkowe, bo wszelkie wybitne istotne dawno już odszukali Pott. czy Fick. czy Miklosich; ile zaś przypadek znaczy, dowodzi choćby *mleko* z *Milch* przez wszystkich uczonych łączone (czy jako pożyczone czy jako pokrewne), pókim nie wykazał, że ta fonetyczna i semazyologiczna tożsamość obu słów jest majakiem tylko, że oba słowa nic a nic z sobą nie mają wspólnego. I takich przykładów jest wiele; o niemieckie *haben*, a łacińskie *habere* do dziś się spór toczy, do niedawna toczył się i o θεός i deus itd., same więc przypadki, którym co do wyrazistości daleko nie dorównały nowe zakusy etymologiczne.

Z góry więc wszelkie odnachodzenie słów słowiańskich w jakiemś kreteńskiem, celtyckiem czy staroislandzkiem narzeczu na bezwzględną zasługuje nieufność Jak zawiódł się przed paru laty uczony tej miary, co Szachmatow, na znachodzeniu żywiołów celtyckich w słowiańszczyźnie; ani jedno z całej setki jego zestawień nie wytrzymało najlżejszej próby! Powtóre, jeśli nawet zestawienie bywa trafne, to i tak niezbyt wiele nas poucza, bo z istoty rzeczy odnosi się zgodność do pierwiastka tylko; pierwiastków zaś jest tak mało i tak są elastyczne ich znaczenia, że korzyść z etymologii pierwiastkowej, z „Wurzelvergleichung", bywa minimalna. Słowianie mówili słowami, nie pierwiastkami, więc pierwsze nasze zadanie wykrywać te ich słowa, tj. doszukiwać się w innych językach słów odpowiednich czy identycznych, np. dla *nos, kamień, oko, dzień, macierz* itd.; pierwiastki zaś, to cura posterior, oprócz naturalnie u pierwotnych czasowników i w pewnych innych razach. Słowa zaś słowiańskie, całkowite, powtarzają się najczęściej nie w kreteńskim czy celtyckim, lecz w najbliższym języku, tj. w litewskim, np. *jezioro, żelazo, krewny* i setki innych, gdy w innych językach aryjskich albo niewyraźne ich ślady tylko, albo odmienne co do wokalizacyi i przyrostków urobienia napotykamy. Więc jeżeli np. czytamy u Bernekera pod *chyłz*, że „sichere Verwandte nur im Albanesischen", albo jeżeli dla *chęci* dopiero w ormiańskiem odnachodzą odpowiednika, to wiemy z góry, że na właściwe źródło nie trafili wcale, że go dopiero szukać należy.

Dla wywodów podobnych wychodzi się stale ze znanych reguł fonetycznych, co się chwali bardzo, co niestety jednak w licznych razach na manowce tylko badacza skieruje. Oto np. *cudzy*, ruskie *czužij*, cerkiewne *štuždь, čuždь, tuždь*. Nasze *c, dz*, ruskie *cz, ż*, cerkiewne *št, žd*, odpowiadają prasłowiańskiemu *tj, dj*; więc formę

pierwotną jako *tjudjь* wszyscy badacze bez wahania odtwarzają i na tej podstawie objaśniają je najzwyklej jako pożyczkę jakąś germańską od *thiuda* 'lud', czemu się z góry samo znaczenie sprzeciwia i nic tu nie pomoże porównanie późnego słowieńskiego *ludzki* = *obcy*, zrozumiałego jeno w stosunkach, odbiegających jak najdalej od wszelkich pierwotnych. Ależ na podstawie mniemanej *tjudjь* nigdy się do niczego trafnego nie dojdzie; reguła tu myli, bo odnosi się tylko do wnętrza słowa, gdzie *dz* = *ć* = *žd* istotnie tylko z *dj* wyszło, podczas gdy dla nagłosu znowu inne dotąd nieznane nieraz istnieją reguły; jego *c* = *cz* = *št-* z *skj-* wyszło, jak łatwo dowieść można; przecież gdyby forma pierwotna była *tjudjь*, jakżeżby z niej powstać mogły wszelkie całkiem od niej odmienne południowo-słowiańskie: *tuj* słowieńskie, *tudj* serbskie, *čužd* bułgarskie, wskazujące na *t* lub *kj*; bajka, jakoby *tjudjь* „dysymilowało się w *tudjь*", ani wspomnienia warta, ależ nawet i ona nie objaśni jeszcze bułgarskiego i starocerkiewnego *č-*. Mylą się więc z gruntu ci, co etymologizują tylko na podstawie znanych dotąd reguł, jakby te reguły wyczerpywały już wszelkie możliwości. A np. nagłosowe *ch-* lub *sz*? Skąd *ch-* lub *sz-* we wnętrzu słowa poszły, wiemy dobrze, chociaż znanej regule bróżdżą u *ch-* liczne wyjątki, które nie zawsze słowotwórstwem osobliwszem (*brat* = *brach*, *włos* = *włochaty* itp.) objaśnić można; ale o nagłosowem *ch-* i *sz-* w najliczniejszych słowach dotąd nikt ani pojęcia nie miał, skąd poszły i nikt się też dotąd nie postarał, na podstawie etymologicznych dociekań pochodzenie ich nareszcie wyjaśnić; próby Pedersena i Peterssona co do *ch-* zupełnie nie wystarczały i do niczego pozytywnego nie przywiodły. Nie uchodzi więc etymologizować na podstawie tylko dotąd znanych reguł; odwrotnie, należy wytrawnem etymologizowaniem doszukiwać się dalszych nowych reguł. Próbowano i tego; obdarzano nas nawet licznymi nowymi regułami — przypomnę tylko niefortunne „prawa" Jokla, Zupitzy, Iljińskiego i i., ależ tu nie było właśnie wytrawnego etymologizowania, było przypadkowe podobieństwo brzmień i znaczeń; rozrywano jedne słowa (np. słynna *mažnica* Jokla) a łączono gwałtownie inne itd. Te wszystkie wywody fałszywe zapisał skrupulatnie Berneker; ależ z nich korzyści etymologia nie odniosła żadnych.

Do dwu błędów zasadniczych, uniemożliwiających postęp (chwytanie całkiem przypadkowych podobieństw po najdalszych zakątkach aryjskich na podstawie mniemanego wspólnego pier-

wiastka; nieznajomość istotnych stosunków fonetycznych, szczególnie nagłosowych), przybywa doszukiwanie się najniezwyklejszych rzeczy w tłumaczeniu rzeczy najprostszych. Słowo, któremu na czole niemal wypisano późny jego początek słowiański, prosta logika nakazuje tłumaczyć z bieżącej, że tak powiem słowiańszczyzny, z samych znanych elementów słowiańskich i wyklucza z góry rozbijanie się wszelkie po jakichś niesłychanych dalekich przestworach; przecież Słowianin tworzył słowa nowe z gotowego pod ręką materyału. Tak niegdyś wpadł Pogodin na fatalny pomysł, w najprostszych, najjednolitszych słowach słowiańskich dopatrywać się koniecznie złożeń najbardziej wyszukanych, co za nim Berneker powtarzał i na własne podobne z góry całkiem niemożliwe pomysły się zdobywał. Więc czytamy zdumieni co do naszej *dzięgny*, co z prostej dziegny, rany, powstała: „Wahrscheinlich ein Compositum und in *dęt—gna* zu zerlegen: das erste Element ist indogerm. *dent* Zahn, das zweite ist auf *gniti* faulen zu beziehen"; niemożliwy ten z góry wywód oparto o niemożliwą (bo nie pierwotną) nosówkę.

Nie myślę wprawdzie znęcać się nad Pogodinem czy Bernekerem i powtarzać wszelkie te ich wywody, godne umieszczenia w jakiejś etymologicznej „Schreckenskammer", ale ponieważ i to charakterystyczne dla tej nowej etymo- czy raczej pseudologii, nie sposób więc tego zbyć milczeniem.' Oto jedna z licznych nazw wieprza: *kъnorzъ* (powtarzam lemat Bernekerowy, chociaż o *kъn-* i śladu nigdzie niema); czytamyż o tem w Zborniku Jagiciowym 601 (to samo w Et. Wörtb.): „Ich halte **kъnorzъ*, durch Dissimilation aus **kъrnorzъ* entstanden, für ein Kompositum, dessen erstes Glied zu *kъrnъ* mutilus gehört und dessen zweites = gr. ὄρχις Hoden... zum *o*- Stamm vgl. gr. ἔνορχος Hoden habend, nicht verschnitten, verstümmelt seiend" (ależ kiernoz to właśnie stadnik); lit. *eržilas* 'Hengst', das zu ὄρχις gestellt wird, beweist wohl das Vorhandensein des altindogerm. Wortes auf baltischem Boden". Ależ *eržilas* czy *aržilas* od *aržus* 'namiętny', nie dowodzi jeszcze wcale owego *orzъ* czy *yzъ* w litusłowiańszczyźnie i nie może być i mowy o złożeniach z niem; *knorz*, *kiernoz* i *kienroz* są widoczną przestawką. Dla *hawiazu* „cacalia", a więc od gówna przezwanego, daje Berneker własną „unsichere Vermutung, vielleicht als Ochsenzunge und altes Compositum aus indogerm. *gōu* + *nghus* zu deuten"; do tego fatalnego *gōu*- odnosi Pogodin i *gawrona* i *gumno* („Platz, wo Rinder das Getreide austreten, *mnų*) a za nim powtarza to Berneker,

co sam *czeluść* lub *dźwigać* rozbija na *czele* (kości) *-ust* lub *d-* (prefiksu *ad-*) i *vigati* itd. Najprostsza rozwaga winna powstrzymać od podobnych prób linoskokowych; nie wierzę np., żeby w *człowieku wiek* z litewska (*waikas*) dziecię oznaczało, bo czyż Słowianin *wiek* = waikas posiadał istotnie? a przecież mógł złożenie własne, bo nigdzie w całym świecie aryjskim nie powtarzające się, tylko z własnych, dostępnych mu, bieżących, zrozumiałych materyałów ulepić. Naturalnie, nie wynika z tego, jakobym ogółem przeczył, że znachodzą się i w słowach słowiańskich materyały, zapomniane już w języku potocznym, więc np. nie wahałbym się wywodzić nazwy rzecznej *Wkra* od litewskiego *wikrus* prędki, acz zapomnianego już doszczętnie w słowiańszczyźnie, a tak samo postąpiłbym i w innych razach.

Ograniczam i zadanie etymologa. O pierwiastkach nie myślę wcale; wystarcza na razie zupełnie odnaleźć „krewniaka“ dla słowa podlegającego rozbiorowi z byle jakich przyczyn, czy to w samej słowiańszczyźnie, czy też w litewszczyznie, jako w najpoufalszej jej sąsiadce i krewnej zarazem. Weźmy np. nazwę dawną i narzeczową poziomek, *sumnice*, *sumniczki*, ale to forma mylna, była *sunica*, pierwotna nawet *sunika* (por. *osika* i inne nazwy botaniczne na *-ika*, nie *-ica*, albo *bližika*, *ążika* i i.); tak powtarza się ta nazwa nawet w załabszczyźnie, gdzie jej Rost nie zrozumiał: *saunajca*; wywód Rostafińskiego (str. 196) od drogi (poziomki zresztą przy drogach nie rosną), wedle późnego słowa czeskiego soumnice, jest mylny, jak i mój dawniejszy w Zeitschrift 45, str. 38 i 39; ciekawość zaspokaja mi teraz raczej łotewskie *sūnas* 'mech': sunice byłyby jagody między mchem rosnące; pierwotnie może to były i gogodze, bo nazwy jagód stale się chwieją; drobna w wokalizacyi różnica niczego naturalnie nie stanowi. Ależ mniejsza o wątpliwe sunice; wystarczy mi najzupełniej *jezioro* z *ezeran* (neutr. pierwotne w pruskiem) a *żelazo* z *geležis* utożsamić; ani pytam, czy tu i Αχέρων i χαλκός przyplątać można. Zadanie etymologa-slawisty polega na tem: zebrać materyał dla przyszłego Ficka, dla etymologa „porównawczego“, co ustalony, oczyszczony materyał litwosłowiański do dalszych zużyje wywodów; litwosłowiański bowiem słownik, niegdyś przez Ficka samego zebrany, zakrawa dziś już raczej na parodyę jakąś, przemawiającą przeciw niewątpliwej spólnocie litwosłowiańskiej, nie za nią.

Całkiem inaczej postępują nowsi etymologowie. Oto słowiańskie *gardy* (hardy); nikt ani spytał, czy niema odpowiednika litewskiego, natomiast utożsamił Fick gardego z staroang. *prūt* 'stolz'; Stockes i Froehde z iryjskiem *bred* i βρενος 'Stolz'; Osthoff z łac. grossus i grandis; Thumb z staroind. *gurùš* 'ciężki'; najbardziej podobało się utożsamienie (Sablera) z łac. *gurdus* 'głupi', greckim βραδύς 'powolny' (czemu inni dla znaczenia przeczą), do czego dodał Krczek sanskr. gardā 'namiętna', gardabhàs 'osieł', nieco odmiennie Prellwitz a za nim Uhlenbeck itd. (po szczegóły odsyłam do Krczeka Grupy dźwiękowe str. 114—116; do Bernekera i do Waldego i. h. v.). Tę litanię najdziwaczniejszych pomysłów (dodaj do nich najnowszy Mikkoli, z starosask. *grôt* na podstawie fantastycznej bazy *gherend-*) możnaby dalej ciągnąć — z równym dla nauki pożytkiem: kwitując ze wszelkich wedyjskosaskich pomysłów, zadowolę się niżej wykazaniem litewskiego odpowiednika, mniej ciekawego, natomiast realnego.

Zapyta czytelnik, cóż za zysk dla nauki, jeżeli usuwając podobne ciekawe etymologie zastąpimy je obskurnymi słówkami litewskimi, wyszperanymi u Juszkiewicza lub Kurszata? Czyż może jakie litewskie *gurti* wytrzymać porównanie z owymi zajmującymi zestawieniami? Naturalnie, że nie może i kto fantazyi cugle puszczać lubi, niech omija moje banalne, nic nie mówiące wywody, zadowalające się odszukaniem odpowiedniego słowa litewskiego i tem samem ustalenia wieku, a poniekąd i znaczenia pierwotnego owego Słowianina.

Wykładając poniżej te zasady etymologiczne, co jedyne z dzisiejszego zastoju naukę wywieść zdołają, czerpię przeważnie przykłady z Bernekera, co mi ulżył trudu szperania po dawnych rocznikach Indogermanische Forschungen albo Kuhns Zeitschrift za owemi z góry fałszywemi, fantastycznemi etymologiami. Ale własne badania objęły mi całość słownictwa litwosłowiańskiego, więc nie krępuję się w doborze przykładów, sięgam chętnie i poza literę M. Korzystam też swobodnie z dawnych własnych poszukiwań i nie waham się powtarzać domysłów dawniejszych. O cóż mi chodzi? czy o jakieś obniżenie tej nowej etymologii? ależ osądziła sama jałowość swej pracy, wystawiając dla jednego słowa pięć lub ośm wywodów różnych (jak u hardego, a na każdej niemal stronicy u Bernekera znajdziesz podobne przykłady; jeden i drugi niżej jeszcze wypadnie przytoczyć). Można między tymi etymologami

i etymologiami wyłowić pewne różnice; etymologie np. Pedersena Meilleta, Lidena, acz pomylone, czyta się mimowoli z uwagą; bystrość pomysłu, rozległość wiedzy i widu kręgu uznaje się zupełnie; mniej zalecają się etymologie Mikkoli, Petersona, Torbiörnssona (co ile wiem dotąd poza swoję Liquidametathese rzadko się wychyla); najmniej może Iljińskiego, Kozłowskiego, Jokla, Charpentiera, Mladenowa i innych; czyta się je, ale przerzuciwszy kartę, już się o nich i zapomniało. Zabawniejsze bywają Vasmerowe: trudno zapomnieć, jeśli się raz czytało, wywodów np. kadłuba z kadzdlbb (co najwyżej rzemieślnika, dłubiącego kadzi, oznaczać by mogło) albo kałuży z kał łużу, albo kłobociana naszego z kłopobociana, albo chwostu z irańsk. chwasta (młócony); nasza hołota, to wedle niego Gałat wie = gołota turba, pod goły podprowadzeni; nasz *hałas* to pożyczka z digorskiego (narzecza osetskiego) *halas* głos; *irej vyraj* (kraj ciepły, dokąd ptactwo odlatuje, moim zdaniem = *raj*, z nagłosowym *i*, jak w *ilga* = lga, *iwer* = wiór, *iwołga* = wilga itp.) to kraj „aryjski", *airya*, z *v-* przyimka; *chritati* (śmiać się), to greckie słowo (znalazł jeden, całkiem coś innego znaczący wyraz) itd. Ze znaczeniem się nie ceremoniują; usuwają wszelką ścisłość, techniczność znaczenia, z krótkiego zrobią małego, ruchliwego, albo odwrotnie, ciężkiego, wielkiego (przykłady niżej) i w ten sposób wywodzą wszystko, co się im żywnie podoba.

Czyż nie można tej dowolności ograniczyć, t. z. czy nauka nie posiada środków, ażeby raz wybrnąć z tego zamieszania, gdzie badacze chyba temperamentem się różnią, ale co do metody wszyscy sobie równi w te same wpadają błędy? czyż niema żadnej pewniejszej dróżki między tymi manowcami etymologicznymi? czy nie można między kilkoma wywodami dla jednego słowa z góry oznaczyć, który z nich prawdopodobniejszy i na podstawie czego? Są pewne co do tego zasady, można odróżniać światełko prawdziwe od błędnego ognika i takim właśnie zasadom poświęcam poniższe uwagi. Do ich wyników doszedłem przeważnie pracą własną; później spostrzegałem, że inni przedemną na podobne wpadali domysły, więc z góry zrzekam się jakichkolwiek roszczeń co do pierwszeństwa; ponieważ mi o rzecz, nie o pierwszeństwo chodzi, nie wyróżniam wcale moich od obcych pomysłów, chętnie innym wszelkiego pierwszeństwa ustępując, skoro nie o luźne etymologie, lecz o zasady same sprawę wytaczam. Również rozumie się samo

przez się, że wobec tej pracy wszelkie dawniejsze wywody własne mnie do niczego nie obowiązują, że zastępuję je nieraz nowymi. Ażeby wkońcu całą sprawę sprowadzić do jakiegoś ogólnego mianownika, uprawiam poprostu etymologię historyczną. Berneker i inni etymologię porównawczą, lingwistyczną, pierwiastkową, czy jak ją nazwać zechcecie; ja, jak Kluge (por. przedmowę jego do ósmego wydania słownika, z r. 1915) ograniczam się znacznie; Klugego etymologia germańska niemal dwa tysiące lat ogarnęła, moja wciągając całą litewszczyznę sięga lat jeszcze dalszych, ale poza granice litwosłowiańskie z umysłu nie wykracza, nie kusi się choćby o paralele germańskie, tak od niedawna przez trzeci tom Ficka w opracowaniu Falka—Torpa uprzystępnione. Staram się więc, jak z istoty rzeczy wynika, rzeczy słowiańskie z słowiańszczyzny przedewszystkiem wyjaśnić; dla uproszczenia pracy przeważnie z Bernekera korzystam (gdzie brak cytatu, o jego książce mowa), nie pytając nawet, kto właściwym autorem jakiegoś pomysłu.

Wychodzę zaś przedewszystkiem od polszczyzny, do czego mnie nietylko kierunek własnej pracy upoważnia, ale i to, że w dziele Bernekerowem polszczyzna najsłabiej wypadła. Wina w tem w znacznej części nasza, bo nie mamy dotąd słownika, wyczerpującego i tłumaczącego należycie bogate zasoby językowe, szczególniej dawne. Nieraz przytaczałem już dowody tegoż upośledzenia polszczyzny w słowniku Bernekerowym, np. w Prac. Filolog. VII str. 170—180, albo w Sprawozd. Tow. Przyj. N. warszawskiego 1912, nr. 3, str. 36 i n., ależ każdy nowy zeszyt nowych dostarcza przykładów. Brak więc najciekawszych słów i znaczeń polskich; przytacza się formy wadliwe, wątpliwe, bez wyboru należytego; hołduje się starym przesądom o zapożyczaniu słów polskich z czeszczyzny i ruszczyzny, np. przy dubletach z *u* obok *ą* itd.; przykłada się za mało wagi do świadectwa polskiego, uniemożliwiającego np. zestawienie *bierzwiona* z *brwią*, albo wystawienie lematu *gnjat* (zamiast *gnat*) itd. Przytoczę kilka przykładów na dowód, że jeżeli Miklosichowi zaufać nie można, toż i z Bernekerem tak samo, choćby przy najpospolitszych słowach jak być, dać, dziać, doba itp. Pod *być* Berneker opuścił wszelkie polskie złożenia, więc nie mógł błędów popełniać (a byłyż ciekawe polskie złożenia, np. *zbyć kogo*, *zabyć*, *wybyć*, których niema czeskie, uwzględnione przez Bernekera); nie tak pod *byt* zrobił; ale *zbytnik* nie jest „Wollüstling“, lecz psotnik; polski *zbytek* różni się zaś od czeskiego *zbytku*, co resztki

oznacza (stąd znane polsko-czeskie quiproquo: Polak gość sarka na zbytki w jadle. Czeszka urażona twierdzi, że to wcale nie zbytki = resztki). Całkiem mu nieznany nasz *przybysz* (ubysz) a gdyby go był uwzględnił, niebyłby popełnił za Gebauerem błędu, w czeskim *probyšúcný* utilis upatrywać pierwotne participium futuri (istniejące jako unikat w cerkiewnem byšęšteje, nie probyšęšteje!), nie pomoże i všemohúci. Wylicza rosyjskie itd. *dobyča*, ale pominął milczeniem naszą *zdobycz*, która musiałaby być pożyczką ruską, gdyby z *tj-* powstała, ale może należy ją rozumieć jak i bułg. *dobiče* tj. dobytczę, więc od dobytek *dobytczyć *dobyczyć (por. *statczyć, starczyć*; ale przedewszystkiem *życzyć* z **žytczyć*, czeskie *půjčiti* pożyczyć), tak żeby zdobycz ani rusyzmem nie była, ani z ruskiem słowem tożsamo; Eroberer jest zdobywca, nie dobywca. Pod *bylicą* przytoczył bajkę: znalazł bielicę zamiast niej gwarową i pyta, czy to nie jej nazwa pierwotna „so benannt von den bestaubten Blättern“ (ależ byłaby w takim razie proszkiem albo pyłkiem!!); wobec tego, że dawny język żadnej bielicy nigdy nie miał, upada wszelka wątpliwość i bylica jest bylem κατ' ἐξοχήν (dla zapachu swego, traci czary itd.), por. *bylek* między nazwami dla dziewanny. Pod *dar* brak takiego wybitnego *zdarzyć się, wydarzyć się, zdarzenie*, por. ruskie i nasze udać się, udały (Walcerz udały = manu fortis), udatny — naszych słów naturalnie niema, tylko ruskie poprzytaczał; zachodnio-słowiańskie *podaca* = podatek, rusk. dača; żeby ruskie *pody* (podat'), *peredy* (peredat') były złożenia („Komposita mit der zweiten Schwundstufe d- der Wurzel dī in der Enklise, indogerm. -dos“), wolno o tem bardzo wątpić wobec późnego tych słów zjawiania się; mogą to być proste skrócenia; czy polska *sprzedaż* małorusyzm, o tem wolno również wątpić; może to urobione wedle innych na *-ż*, kradzież, łupież itp. i to samo możnaby powtórzyć co do *odzieży*; jest *odzieża* wprawdzie (sprzedaża nie istnieje), ależ mamy i małoruskie *odjahaty* odziewać, ze zmienną wokalizacyą pierwiastkową; natomiast *nadzieżny* koń jest istotnie rusyzmem. Trzeba więc i Bernekera ciągle poprawiać, jak Miklosicha; np. pod *dědz* czytamy: “pol. *dziady* Ahnen Verfahren, Totenfeier für die Ahnen“, ależ to nie polskie, lecz „litewskie“ (jak Mickiewicz dowolnie to przezwał, zamiast białoruskie); o wiersz dalej czytamy: *dziedziniec* 'Hof', podwórze, co bajka wierutna, jak to już Malinowski dowiódł, bo cóż miałoby podwórze z dziadami i dziedziną do czynienia; dziedziniec jest tylko dziecińcem, podwórzem zam-

kowem i dlatego pierwotnie tylko w zamku, warowni o tym wewnętrznym dziecińcu (dla „dzieci“, tj. giermków, sług; podobnie jak dziecki = woźny, tj. sługa) mawiano, a od zamków do dworów i domów przeniesiono. Pod *děti* zaznaczono tylko polskie *dzieje, dziać*, nie zaznaczono dawnego *dziejać* (XV wieku), z czego *dziać* ściągnięte, por. bać się, stać; brak naszego *podziać się, niespodziany* itp.; i przy takich jak *nada* 'nadzieja' (str. 193) wolno wątpić, czy to istotne złożenia „mit der zweiten Schwundstufe von der Wurzel *dhē-*“, czy to nie skrócenia raczej. Ale mniejsza o to; przy *podobno* str. 204 nie zaznaczył nawet ciekawego polskiego *podno ponno pono*, tem ciekawszego, że takie skrócenia w językach słowiańskich niezbyt częste.

Czasami wręcz nie uważa, wstawia np. pod serbskie *labati* a czeskie *lábati* 'pić, żłopać', nasze *łabać* (odosobnione, narzeczowe), tak jakby czeskie *la* a nasze *la* były sobie równe (chyba przy pożyczce, ale o tej niema mowy); przecież nasze *la* miękkie, *lja*, czeskie zaś twarde. O wiele ciekawsze zresztą niż to nie ciekawe, może i dźwiękonaśladowcze *labati* (fantastyczny pomysł, jakoby mogło być pożyczką z niem. Labbe 'wargi', labbern 'pić' pomija zupełnie fakt, że jest i w serbskim co wystarcza na jego zbicie) jest polskie *labija, labować, laba* (z czem Słownik Warszawski *łabać* połączył) o używaniu, dobrem życiu, uczcie, które Karłowicz z niem. Laben wywodzi (a za nim Słownik W.) i czeskie *labužník* 'smakosz' (jest już u Husa!) dodaje, co wręcz niemożliwe; my nie używamy już więcej tego *labować*, ale u Litwinów do dziś dobrze znają *lebauti* o używaniu, *lebauninkas* 'rozpustnik'; Kochowskiego *melabije*, z którymi się zresztą nigdy nie spotkałem więcej, może dawniejsze i pełniejsze słowo? wykład z *melopoiia*, choć mu Karłowicz przyklasnął, jest niemożliwy.

Wiadomo powszechnie, że nasze dzisiejsze *lunąć* (o deszczu) jeszcze w XVII w. brzmiało poprawnie *linąć*, bo język waha się nieraz między *li* a *lu*; Berneker wstawia natomiast lunąć pod — chlunąć. Na następnej stronicy opuścił polszczyznę przy *chobot*, właśnie ciekawą bardzo, bo oznacza i spodnie buchaste i dalej aż na buty buchaste zeszła, a dla Knapiusza i „latawcowe obuwie“ znaczy; jest i w pierwotnem znaczeniu ogona w piosnce Wiklefowej (Gałki XV w.): *od chobota Konstantyna smoka*, bo od smoka papież lud rzymski wybawił. Przytacza obszernie pod *kramp-* nasz *krępulec*, nawet krampon (!), najmylniej i *krępować*, bo z *kramp-* nic

niema do czynienia i miejsce dawnego (jeszcze w w. XVI i XVII zwykłego) *krepować* zajęło, dalej pod *krap- krepli* (żadnych „dawnych“ *krępli* niemaż, forma u Bernekera zbędnie na wiarę Słownika Warszawskiego powtórzona), ale niema stokroć ciekawszego *krańca*, co np. w przymiotniku *krańcowy* tak daleko odbiegł od pierwowzoru swego (Kranz). Pod *kroić* czytamy zdumieni, że polskie *wykrawać* z *krajavati* powstało, nie istniejącego nigdzie w słowiańszczyźnie, mającej tylko *krajati*; gołosłownie zaznaczył i *krawędź*: o ciekawej formacyi (por. *łabędź*, *cięgdź*, *gawiędź* i i.) ani wspomniał, gdy nad innymi mniej ciekawymi się zastanawia (np. pod *dąbrava*, gdzie *chmurawę* przytacza, a milczy o niezliczonych nazwach na *-awa* i *-jawa*, Kłodawa (= Kladowo na Bałkanie), Gąsawa, Widawa, Młodawa, Rudawa, Śrzeniawa, kurzawa, Kujawy, Bielawy, Stobrawa, Tarnawa, Sieniawa, Wieniawa, Piława, Oława i i., por. rzeczowniki *rżawa* i *wrzawa* i i.); przyrostek jest *d.* jak w *gromada* itd. samogłoska zaś przed nim chwiejna, jak np. *księgi* – *knigy*. *Stołężyn*, ale w dawnych aktach (aż do XVI w.) tylko *Stoliżino*, natomiast *Starężyn* i *Białężyn* zawsze tak brzmiały. Wspomina i o naszym *módz* zamiast *móc*, lecz zamiast odnieść to do fałszywej pisowni tylko i powiedzieć np. krótko „unorthographisch“, twierdzi o nim (taksamo pod *biedz*; szkoda tylko, że i *bydź* i *pójśdź* nie wymienił!) „durch Einführung der Stimmhaftigkeit der wurzelauslautenden Consonanz“. Przedewszystkiem zaś brak polskich przykładów, nieraz wręcz rozstrzygających; np. wspomina pod barłogiem (niema polsk. *barłogo*, por. rusk. *berłoga* i *merłoga*, jak np. *busor* i *musor* 'rupiecie'), czeskie *brlavý* 'zezowaty' (i *brylavý*, o czem mylnie się domyśla, że pod wpływem *bryle* 'Brille') i zaznacza, że te i pokrewne słowa z *brl-* dla znaczenia zupełnie od *barłoga* odłączyć należy — słusznie, ale nie tylko dla znaczenia, lecz i dla polszczyzny (nie przytoczonej wcale), co swoim *brlok*, oczy *brlokowate*, *brlooki*, *bryłokowaty* (czy *ł* trafne? mamy zresztą stale *l* = *lj*; przykłady p. w Przyczynkach V, str. 239) dowodzi, że następstwo brzmień było od barł- zupełnie odmienne. Na następnej stronicy (121) powiada o małorusk. *sapa* 'Hacke', *obsápaty* 'ringsum behacken', że „scheinen aus französ. *saper* zu stammen“, gdy małor. *sapa* itd. wzięte z (nieprzytoczonego wcale) polskiego, a to dopiero z franc., gdyż niema żadnych pożyczek małoruskich z francuskiego wprost. Pod *lampartem* nie zaznaczył znaczenia przenośnego urwisza, co z zoologii tak samowolnie się wybrał, jak z botaniki np. *łobuz*

(tego nie opuścił). Pod kloc *klocek* wstawił ros. i białorusk. *kłocka* 'Mehlklosz', ależ to nasza *kluska*, dla której nie należało lematu *klusek* wypisywać, lecz *klosek* jako z niem. Klosz, ze zwykłem u nas przejściem *o* w *u* przy pożyczkach wszelakich (buty, nuta, ślusarz itd., co przecież wszystkie pod lematy z *o*, nie z *u* należą). *Kołdrę*, co z niem. *Kolter* poszła, jak *szołdra* z *Schulter*, wywodzi z włoskiego *coltre* i wstawia niesłychane *czołdro*, całkiem inne słowo, perskie (czołdar). *Kołtun* naturalnie od kiełtania przezwany, jak i *kołtka* albo *kołstka* 'wisiorek', z wokalizacyą ruską, jako pożyczki z ruskiego; zamiast *kiełtania* mamy już tylko *chełtanie* (*ochełtały* itp.), skoroż *k* i *ch* nieraz się odmieniają, por. kolebać i cholebać, kiełzać i chełzać i i. Berneker nie zważa, że polsk. *o* z ruskiego tylko pójść mogło i pod kołtunem prawi coś niemożliwego: „vielleicht aus dem türkischen, vgl. kirgis. kültö Knäuel, geknoteter Pferdeschwanz", chociaż nie dopiero Potebnia, ale już wiek XVI jedyny trafny ów wywód od kiełtania wykrył; należy więc skreślić lemat „koltun" (sic! zamiast koltun) ze str. 550 i wstawić kołtun pod kьltati na str. 660, o którem najdowolniej twierdzi, „doch spielt wohl auch Lautnachahmung mit herein" z powodu takich Niemców jak holterdipolder itp., co jest bajką wierutną, o żadnej Lautnachahmung (z którą Berneker stale wyjeżdża, zawsze niemal najniepotrzebniej) i mowy niema. Nasze Kielce, gt. pl. Klec (do Klec jeszcze w XVII w. mawiano), Klecko przypominaja wręcz ruskie *kołczewatyj* o drodze nierównej — nie od kła (ale żeby małoruskie *kilci*, łużyckie *kołoch*, nasze *kulczyć* „wohl für kólczyć" „Vollstufe *kol-*" dowodziły, do bajek wliczymy; jest tylko *kieł*, *kła*, niema *koła). Na tej samej str. (660) pod kьlpъ (brak naszego kiełpia) powiedziano „vielleicht (! zamiast pewności jawnej) zu lit. *gulbas* 'Schwan', die Bezzenberger ansprechend verbindet mit der germanischen Sippe *gelpfen* 'schreien brüllen' itd. da es sich doch wohl um eine Schallsippe handelt, so ist die Variation *qlp- ghlb-* nicht so auffällig — „germańskie" tu zupełnie zbyteczne, a po czyjej stronie brzmienie pierwotne (o „Schallsippe" niema ani mowy, łabędzi nie od krzyku przezywano!), czy nasze czy litewskie, nie rozstrzygamy wobec braku pewnych wskazówek, inni przecież gulbas z gołębiem łączą, który napewno nie jest „ursprünglich wohl eine Farbbezeichnung und zu altpreusz. *golimban* 'blau'" dla tej prostej przyczyny, że pruskie słowo z polskiego gołębi 'siny', o morzu w XVI w. użytego, pochodzi.

Lecz nie skończyłbym nigdy, gdybym chciał „polszczyznę" Bernekerową poprawiać lub uzupełniać; bynajmniej ona nie lepsza, niż Miklosichowa. Żeby mi zaś nikt przesady nie zarzucił, oto jeszcze parę przykładów z kilku stronic rzędem. Str. 561: mówi o złożeniach z *koń*, uważa *konie-* i *konio-* w pierwszym członie za pierwotne i twierdzi dalej: „vereinzelt ist *konował* wo die Form des *o*- Stammes die des *jo*- Stammes ganz verdrängt hat". ależ to właśnie mylka. *konował* nie jest „vereinzelt", lecz prawidłowy, we wszystkich starych złożeniach się powtarza: Konotopy, Koncecko z Konojedzko, Konojad itd. (por. Świnojad Świnotop), Konokrad jest starsze niż koniokrad albo koniekrad. Str. 562: „poln. *kopa*... Gemeindeversammlung, Markgenossenschaft". ależ to nie polskie, lecz białoruskie, boć tylko w Statucie litewskim istnieje, taksamoż i „*kopowisko* Versammlungsort" nie polskie! Odwrotnie, białoruskie „*kopiszcze* jüdischer Begräbniszplatz" str. 563 jest tylko polskie okopisko; przytacza przykopę, ale nie przytacza ciekawej krzykopy, itd. itd. A ileż byłby sobie nieraz Berneker oszczędził kłopotów i mylek, gdyby zaglądnął do słownika polskiego, np. cały długi wywód o *glěmyždь* 'żółw, ślimak' byłby przekreślił, gdyby zajrzał do Karłowicza pod glem- itd. Pozostaje więc polszczyzna, jak była u Miklosicha, tak i u Bernekera, najsłabszą ich wywodów i zestawień częścią; i tu niema postępu, chyba na ilość, chociaż i u Bernekera ciągle brak szczegółów polskich, nieraz ciekawych. Nie zapisał np. pod *meren* 'wałach' naszego mierzyna (już w XVII w.); pod miesić ma wprawdzie czeskie *michati* 'mieszać' ros. *miechat'* (co do *ch* por. trjachnut', nasze żachnąć się itp.), ale niema ciekawszego polskiego *miechrać* (z przyrostkiem *r*, jak łotewskie *mistra* 'mieszanina', litew. *miszrai*, *miszriui* itd., por. Leskien Nominalbildung 439 i 441), np. u Żebrowskiego 1636: śnieg nie słapány nogámi áni Austry *miechrány* (Słownik Warsz. powtarza mylnie za Lindem *miechtany*, takiego słowa niema), *pomiechrany* u Reja, pomiechrocić (co Słownik mylnie z mchem łączy).

Nakoniec może nie będzie zbędnem wyraźnie zaznaczyć, że wywody następne nie odnoszą się wcale do zasad elementarnych, wymagających np. żeby względy głosowe i znaczeniowe rozstrzygały, tj. żeby nie naruszano zwykłych zjawisk głosowych, ustalonych przez naukę, ani zwykłych przejść znaczeniowych, nasuwających się z łatwością, bez wymuszania i naciągania. Również nie odnoszą się wywody dalsze do łączenia słów, należących widocznie

razem, jak np. płot z plecieniem, lub zbór ze zbieraniem; takich i podobnych rzeczy nie uwzględniamy wcale, liczymy się tylko z tem, co przedstawia jakiekolwiek trudności czy wątpliwości, pozorne czy istotne Nie powtarzamy więc ani innej zasady najprostszej, że wychodzić należy zawsze od form najdawniejszych, nie przeciwnie; np. Berneker wywodzi *jaskółkę* od jaskotu, jaskania (nie wymienia wcale starego jasania, co może w związku z partykułą życzeniową *jesza* 'utinam' pozostaje, którą on całkiem dowolnie *eša* pisze i ze dwu niesłychanych w słowiańszczyźnie partykuł, *e* i *ša* „zum Pronominalstamm indog. *kio-*“ trzecią słowiańską urabia) — ależ to niemożliwe, skoro forma dawniejsza była *jastkoła* (jeszcze u Stanka! : jakim zaś cudem jastkoła (nie *łastkoła) od łastowicy *t* otrzymaćby miała, tego nie zrozumiałem. Należy więc, rozumie się to samo przez się, przy każdej etymologii wychodzić od form najdawniejszych i od pisowni poprawnej. więc np. od *krepować*, nie od *krępować*; *ozowca* we fraszkach Pudłowskiego jest tylko *ożuwcą* (z mylnym *o* tj. *ó* zamiast *u*) od żwania, skąd i *żwawy* nasz poszedł (Miklosich przytoczył tylko białoruskie *žvavyj* 'lustig' i do *živ-* odniósł, ależ to polonizm. *żwawy*, nazwany pierwotnie od języka żwawego, tj. obmownego, por. ożuwcę). Tak objaśnia Berneker *jęcy* 'appetitlich' z **ęt-io* 'zu nehmen', ależ to jest *jecy* od jeść, por. *obiecy* 'żarłoczny' itd.

Ale i przeciw tej najprostszej zasadzie błądzą ciągle, więc np. upiera się Berneker za innymi przy formie *bojarin* jako starszej (z XII wieku), gdy starsze *boljarin* X wieku sięga i z *byljq* się zgadza (tureckie bojlu, bujlu dało i bojl i byl-, *y* pierwotny dwugłos = iu), a w *bojarin* je wedle boju odmieniono. Taksamo objaśnia mylnie *jedьnъ*, od formy tej młodszej wychodząc (ogólnej u wielu Słowian), zamiast od starszej *jedin*, wyłącznie w najdawniejszych pomnikach panującej. Znaczy to tylko, sobie samemu drogę zamykać.

Od tych uwag najpospolitszych przechodzimy do zadania właściwego.

II.

Jeżeli przy badaniu słowa trudności się objawiają, jeżeli się we zwykłe ramki ułożyć nie daje, należy przedewszystkiem wy-

czerpać wszelkie możliwości fonetyczne, których nie znamy dotąd wszystkich. Np. zbitka *-str-* pozostaje bez zmian, *siostra*, *ostry*, *pstry*, *bystry* (por. ros. *buszewat'* rozbijać?) itd. Ależ to tylko jedna możliwość; *-str-* może przejść i w *-zdr-*, jak. np. i litewskie *gaizdras* i *gaistras*, a więc *nozdri* z *nostri* = nasrai (por. niż.), czak. *bizdar* = bystry; nakoniec może *-str-* przejść i w *-tr-*. Tak należy objaśnić *jutro*, dla którego Berneker mylnie jutro, zamiast utro jako lemat wystawił; nie wymienił, że w staropolskiem, jak w cerkiewnem używa się liczba mnoga *jutrza*: w rotach dają termin (rok) „na jutrza nowego lata" (= cerk. na utrija). Jutro (na północnym zachodzie z nowym przydechem *witro* z wjutro, por. wjigo = jigo, wieszczerzycę z jaszczurki i i.) jest aryjską ranku i zorzy nazwą, ind. *usra* (z inną wokalizacyą), lit. *auszra* zorza itd. i wątpić o tem nie sposób. Przelękli się lingwiści wyłomu w „prawie" głosowym i zaprzeczyli tożsamości jutra, jutrzenki i auszry; wysilili się na nowe, niemożliwe kombinacye; Brugmann rozdzielił je na *ju-* (już!) + *tro*, Berneker za Pedersenem pomyśleli o jakiemś niesłychanem *aug-tro (gr. *ζύγή* albo jug = południe!); Mikkola, Indogerm. Forsch. XXI i Osten-Sacken, Archiv. f. slav. Philol. XXXV najniesłychańszymi łamańcami fonetycznymi, zmyślonymi ad hoc, które powtarzać i zbijać byłoby zbytecznie. *utro* z jakiegoś **uchro* wywodzili. Rezultat tych wszystkich zachodów był zaś taki tylko, że Berneker i Meillet 'non liquet' ogłosili. Najmylniej, bo *jutro* powstało z **justro*, istniejącego jak wiadomo w bułgarszczyźnie i polszczyźnie, czasownik uścić = świecić, również w polszczyźnie dobrze znany (tj. lit. *auszti* 'świtać'), chociaż u Bernekera o nim głucho (on tylko lit., ind. uccháti itd. przytacza). A jak czak. bizdar podpiera bezpośredni wywód *nozdri* z nostri, taksamo podpiera *ustra* (o odzieży) obok *utrina* (tożsamo) bezpośredni wywód jutra z justra. Varietas delectat — zapominają o tem badacze, ale żadne ich powątpiewania nie podważą owego pewnika, że nasze *jutro* a lit. *auszra* są identyczne, czyli innymi słowami, że zbitka *-str-* może ulegać rozmaitym zmianom.

A oto nagłosowe *sk-*. Wie się, że *s* odpada lub nie, ale jak mało korzysta się z tego dla etymologii! Jest np. dla błaznowania cerkiewne *skrěnja*: bez *s* powtarza się w dawnem serbo-chorwackiem *krinka* 'maska' (maskowanie wyróżniało słowiańskiego trefnisia stale), ale Berneker to słowo pod *krzynóc* wstawił, jakby misek dla mask kto kiedy używał! *Sk-* przed twardemi brzmieniami pozostaje *sk-*

lub traci *s* lub odmienia się w *ch; sk-* przed miękkiemi natomiast najdziwaczniejsze przechodzi koleje, o jakich się etymologom ani marzy, chociaż mieli jasny przykład, co wszystko z *sk-* przed *j, i, oi* itd. rozwinąć się może. Cień nazywa się u Słowian *sěnь, těnь, stěnь*; od tegoż samego słowa (por. gr. σκιά i σκήνη) pochodzi i nazwa sieni, przedsionku i ściany, bo żeby ściana w jakimkolwiek związku z niem. Stein pozostawała, jest bajką, traf tu zawinił jedyny, jak przy Kind = czędo, Milch = mleko itp.; od kiedyżto pierwotny Słowianin znał ściany z kamienia, Stein?, chyba plecionki, drzewa i gliny do tego sam używał; kamienia czy cegły zaś do muru uczył się od obcych, od których też nazwę muru przejął, może na Bałkanie najpierw. Ze *ścianą* zgadza się co do brzmienia i znaczenia zupełnie lit. *siena*.

Słusznie przestrzegał Miklosich (str. 323), „Dasz stěnь, sěnь und těnь auf derselben Urform beruhen, ist nicht zweifelhaft". I ta nauka poszła w las i nie skorzystano również z owego *čuždь štuždь* itd., dowodzącego namacalnie, że dla nagłosu osobliwsze istnieją warunki. Więc Brugmann operował z odmianą gardłowych; wedle niego powstały niezawiśle od siebie *sěnь* ze **skěnь* (z palatalną gardłową), zaś *stěnь* ze **skěnь* (z gardłową welarną); to zaś **skěnь* poprzez **scěnь* w *stěnь* przeszło, t. zn. popełnił ten błąd, że regułkę, jaką wewnątrz słowa spostrzegamy i to późną (bo w niektórych tekstach *sc* wcale nie przechodzi w *st*), przeniósł bez wahania na nagłos, chociaż **scěnь* ani w tych tekstach nie istnieje, co *-scě* wcale nie odmieniają; nakoniec o formę *těnь* ani się zatroszczył; Gebauer dodał, że w niej *s* odpadło. Jeszcze dalej poszedł Vondrák, Bezzenberger Beiträge 29, str. 173 i nn., co potem w Gramatyce I na kilku miejscach powtórzył: *sěnь* tłumaczył jak Brugmann, lecz *tenь* zupełnie od *sěnь* oderwał, jako pierwotne **temnь*, od ćmy nazwane; *stěnь* zaś powstało wedle niego z kontaminacyi obu odrębnych co do pochodzenia i znaczenia słów (*sěnь* był jasnym cieniem, *těnь* ciemnym!).

Rozpaczliwe to wysiłki i całkiem zbytecznie je zwalczać; zaznaczmyż raczej, że dzisiejsze ścisłe rozróżnianie *cień, ściany* i *sieni* wcale nie pierwotne, że np. u nas jeszcze w XV wieku język się wahał; w opisie herbu Korab czytamy: lyburium et in liburio turris cum tribus menibus = cogą a wnye wyeza ze trzemy czenyamy (Archiwum Komisyi histor. XI, 1909, str. 57); w mamotrepcie kaliskim (Łoś str. 106) *czeny* vestibuli, ale str. 105

krolewskye *scheny* i nieraz *sienica* (co Łoś sieńca czyta?); w Rozmyślaniu przemyskiem tłumaczy się 'in talamo' i 'in tabernaculo' „w jego *chcyenyu*“ (w pierwowzorze było chyba w jego *cieni*?). Dziś rozróżniają cień i sień (z fałszywym u nas przegłosem, *przedsionek, sionka*, tak już u Leopolity; por. *piosnka*), ale cień jeszcze u Czechów i Łużyczan *stín* i *sćen* się nazywa, a *zástenek* jest Czechowi zarówno zaściankiem, jak miejscem zacienionem. Widzimy więc, jak pierwotne *sk-* nagłosowe w *čuždъ žtuždъ stuždъ tuždъ* (z skjudj-) i w *těnъ sěnь stěnь* (ze skoinis) podobnym a osobliwym ulega zmianom.

Ależ na tem nie koniec jeszcze owym zmianom nagłosowego *sk*. Nie przypominam sobie, żebym czytał gdziekolwiek wywodu słowiańskiego *szir-* szerz (w bułgarskim jest i *šjurok* obok *širok*, z nierzadką odmianą, por. nasze jugo z jigo, szubienicę z szybienicy, czuhać z czybać itp.); ależ *szir-* a *ščir-* szczery są identyczne, Słowak mówi *šíry svet*, a Czech *čiré pole* (zamiast *ščiry*, narzeczowo dotąd zachowane): że Miklosich wplątał tu nasz i od nas pożyczony małoruski *obszar*, co jest Niemcem (Überschar, excrescencia), należy poprawić. Szczera woda, sama woda, nic jak woda, szczere pole a szerokie, dalekie (podobnie w litewskim *tyras* czyste i dalekie!), nie wiele od siebie odbiegły: pierwiastek był *skir-*, litewskie *skirti* 'dzielić', got. *skeirs* 'klar, lauter' (por. *skaistas* 'czysty' od cedzenia, dzielenia również przezwany). Utożsamiwszy *šir-* i *ščir-* (czeskie samo *čir-*) poznamy teraz z łatwością, że taksamo *szyp* 'kolec' (ostu, dzikiej róży, *szypszyną* nazywanej, *szypkowa jajeczka* wspomina u niej Stanko), 'strzała' a *szczypać* to znowu jedno i to samo, my mówimy gęś szczypie, a Rosyanin *guś šipnet*, szczypce itd. tu należą; czy i szczupać (u Reja z białoruskiego), ros. *ščupat'* dotykać tosamo, z niepierwotnem *u*?? I znowu nasz *szczupły*, czeski *štíplý* i *čiplý* jest tosamo, co cerkiewne *šuplь* debilis, w innych narzeczach o dziurawym orzechu, kamieniu itp. używane jak i o wydrążonym (drzewie itd.; może raczej tutaj owo *szczupać*, *szczupak* odnieść należy?) I tak usuwamy liczne wątpliwości: jak pogodzić *cewę* z litewskiem *szeiwa*? żaden tu „alter Gutturalwechsel nie pomoże, w *cěva s* od *sk* odpadło, a w litewskim *sz* z *sk*, jak np. w *szokti* = skakać i i. *Cěglь* wywodził Fick z łac. caelebs, Prellwitz z łacińskiego caecus; i jedno i drugie bajka, bo polskie *szczegół*, tożsamo co *cěglь*, dowodzi pierwotnego nagłosowego *sk-*. I tak ciągle, że *szczeć* i *cetyna catyna czetyna* 'igliwie' jedno i to

samo, to już u Miklosicha i i. zapisano; por. odmienność nagłosową w słowieńskiem *šĕst* i *šetice*, w bułgarskim i serbskim *četka* i *četina* itd. I tak otwierają się dla etymologa całkiem nowe kombinacye nagłosowe i wiele zagadek można odrazu rozwiązać; nie poruszam tu wszystkich przykładów, mianowicie nie dotykam wcale dalszej kombinacyi, dowodzącej, że *sk-* nagłosowe przechodzi i w *ch-*, na podstawie kilkunastu mniej lub więcej przekonywających etymologii, ponieważ wygotowałem obszerny o tem artykuł, co się w Kuhn's Zeitschrift pojawi. To wszystko niech służy za wskazówkę, jak wiele odkryć można jeszcze i dokonać na polu, zdawałoby się, dawno wyczerpanem — nie trzeba się tylko krępować zbytnio obiegającymi formułkami, nie przysięgać in verba magistri.

W tym związku poruszę jeszcze inny szczegół. Od dawna wiemy, że we *cztę, czyść czysło* (w Polsce jeszcze w XVI w.; brak go u Bernekera str. 157). *cześć, cz* ze *sk* (przed *ĭ* i *ī*) poszło, bo odpowiadają im lit. *skaityti* (liczyć i czytać zarazem, jak u nas), *skaitlius* liczba (w słowiańskiem inna wokalizacya i przyrostek inny, *sl* czy *tl*); że taksamo *czysty* i *cedzić cĕstiti* odpowiadają lit. *skystas, skiedžu skiesti, skaistas*; że nakoniec *czuję* a *schauen* (*skouwōn*) również tosamo. Lecz dalej błądzą, bo wywodzą słow. *czuć* nie wprost od *skju-*, lecz od „pierwiastka *qĕu*“ i tak samo wszelkie dalsze urobienia, *čudo* (= κῦδος), *čuch* (= ἀκούω), *čugati* (żadnego *čugati* niema zresztą na świecie; jest tylko čigati = nasze czyhać, a to tu wcale nie należy), gdy przeciwnie polszczyzna dowodzi, że tak jak w *cudzy* = *čuždь*, i w tych słowach *c* ze *sk* wprost wyszło. Słowa te brzmią przecież po polsku *cudo, cuch, cuchnąć*; musiałyby zaś brzmieć **czudo, czuch, czuchnąć*, gdyby ich nagłos do *qĕu* należał. Z trudności tej wybrnął Berneker w ten sposób, że o polskiem *cuchnąć, cuch* ani wspomniał, a z *cudem* cudo wyprawił, bo wedle niego: „*c* für *cz* durch Anlehnung an *cudzy* fremd“; zapomniał tylko wykazać, coby **czudo* z *cudzym* miało wspólnego. Nie może to *c* ani w *cudo*, ani w *cuchnąć* być mazurzeniem (jak jest w *cacko, cyranka, cyga* — obok *czyhać, cebr, dzbanek* i w kilku innych słowach), bo niema po *cz* w **czudo* i **czuchnąć* nigdzie w polszczyźnie i śladu (jak w wymienionych co dopiero słowach bywa, por. *czaczo, dżber* itd.); jest więc to *c* pierwotne; tylko w dawnej literaturze *czuch* się zjawia kilkakrotnie (np. w Ogarach Ostroroga z r. 1618 stale *czuch*, co niekoniecznie rozstrzyga, bo mógł Ostrorog pisać *c* przez

cz, a drukarz to mylnie zachował, ale ono i po narzeczach istnieje; W. Potocki natomiast ma *cuch*).

Innemi słowami, wszelkie te *czu- cu-*, które bądź do *kju-* bądź do *tju-* odnoszą, należą do pierwotnego *skju-*. A więc *cudzy* nie z *tjudj-* powstał, lecz z *skjudj-* i jak niemy do Niemca, tak należy do nazw ludowych Čud, Štud i Študovin (olbrzym; miejscowość polska Cudzinowice zowie się w wieku XV nieraz jeszcze Scudzinowice), co również ze *Sk-* powstały, ale łączenie tej nazwy (jak i ruskiego Чудь dla wszelakich Finów) z nazwą Scytów, datujące już od r. 1728, tylko dlatego nie przemawia do przekonania, że wedle Herodota tylko Grecy tej nazwy używali, nie Scytowie sami (wedle Szafarzyka i i. Σκύθης, to zgrecyzowany Čudь, albo jak ja twierdzę Ščudь), lecz porzuciwszy Scytów, nie rzucamy cudzego = Czudzi. Dalej *cucić*, słowo u nas ciekawe, bo miejsce dawnego ocnąć (z octnąć) zajęło ocknąć [1]), do którego dorobiono nowe ocykać się; tu nadmienię że jest u Stanka nazwa *oczytek*, czytaj ocytek, nie z małoruskiego pożyczona, jak Rostafiński twierdzi, lecz pierwotna polska, o roślinie cucącej się, nie usychającej. Otóż i to *cucić* poszło ze *skju-*, chociaż je Miklosich, jak inne wszystkie słowa podobne z *tjut-* wywodzi, ależ przeczy temu cerkiewne *čutiti* obok *štutiti*. Wedle Miklosicha i nasze *cudzić* czyścić, *cudny*; cerkiewne *čudь* i *študь* mos. czeskie *cud* boni mores, Zucht, *cudný* züchtig (obok *coudný* sauber, hübsch), z *tjudь* poszły, co znowu wobec cerk. *čudь* niemożliwe. Uparł się tak przy tym niemożliwym wywodzie, że nawet pod *skŭk-* (cerk. *skŭkŭstati* titillare) czeskie *cektati* do *tj-* sprowadził: „die urform von cektati ist wohl tjektati“ (str. 306); czeskiemu *cektati* odpowiada nasze dawne *cektać* spierać się, z czego *cetać się* (np. *cetali się* w Setniku przypowieści M. Błażewskiego z r. 1608, co wydawca na *certali się* dowolnie odmienił).

Na wymianę *sk* i *k* zamało dotąd zwracano uwagi, chociaż jej nawet w słowach obcych nie brak, por. *krzynia* obok *skrzynia*

[1]) Wedle ocknąć z ocnąć możnaby przypuszczać, że i uszczknąć (a do tego i szczykać) z uszcznąć taksamo powstało, a więc szczykać byłoby tak niepierwotne jak i ocykać (ocytek dowodzi, że było niegdyś częstotliwe *cytać), ale ogólność tego *k* w językach słowiańskich (por. Miklosich Et. Wort. 344), zdaje się, świadczy przeciw temu, mianowicie słowieńskie vščeknoti, mniej czeskie uštknouti, ros. učknut'sa i i. Tu mogłaby należeć nazwa szczuki = szczupaka, coby od tego samego pochodziły pierwiastka, skjuk- i skjup- (szczypać).

scrinium Schrein (w mamotreptach, co i *krzele* obok *skrzeli, krzydło*, jak w czeskiem obok *skrzydła* znają), *kaplerzyk* z *scapulare* szkaplerz; *skweres* z *kweres* (a to łacińskie quae res itd., nie od quaerere jak w Słown. Warsz. — skweres wcale nie wymaga wpływu skwierku); *skarbona* ze *karbony* (tu jednak etymologia ludowa ze skarbem itp. pobróżdziła widoczniej). Jeżeliż to w słowach obcych się zjawia, cóż dopiero w rodzimych! Więc dawno utożsamiono skórę i korę (taksamo w lit. skara i karna); skrę i krę, którą jedną Berneker na trzy lematy rozbił! itd. Ale nietylko *sk* i *k* się wymieniają, ze *sw* bywa nie inaczej. Więc *więdnąć, z-więdły, wędzić* itd. miały w nagłosie *sw-* i już Miklosich połączył lematy *svend-* i *vend-*; nie darmoż więc mamotrepty nasze *uświędły* itd. piszą, gdy nam *uwiędły* wystarcza, np. *wyandl* emarcuit (tj. uwiądł) str. 12, *zwyandly* emarcuerent str. 90 (ale w berlińskim *vswądly*), *poszvyandle* flaccentia (oba teksty), *poszwyandlo* elanguit (oba teksty) 112, *vswyandly* berl. (*zwyandly* kal. str. 118) estuaverunt, *vsvyandl* elanguit berl. (*vsvandzil* kal. mylnie); dalsze wywody co do tego słowa patrz niżej. Taksamo *p* = *sp*, pióro = litewskie sparnas, piana = pruskie *spoayno* itd.; *w* = *zw*, wróbl (z worbl) = litewskie *žwirblis* itd.: *m* = *sm*, miedź i śmiady (później śniady) itd. Lecz wróćmy do *k* i *sk*, co mnóstwo nasuwają uwag.

Przytacza Berneker *ukoriti* ὑβρίζειν, nasze *korzyć*, *ukori-zna* ὕβρις (o przyrostku zob. niż.), zestawia je z karą i karaniem, z κάρνη łac. carinare, łot. *karinat* drażnić, może nawet z lit. *karas* wojna i *karias* wojsko; zapomina, że pierwiastek mógł mieć *s* w nagłosie, przynajmniej polskie *przyskórka* przykrość (częste u Leopolity, w Sprawie Chędogiej itd.) a *przykora* (u Leopolity i i.) jedno i tosamo, obok *przekory* i *przekoru*[1]). I to ciągle się powtarza. Nasze *kromia, okrom*, od kromy = brzegu, kraju, zestawia Berneker za Mikkolą z niem. Schramme; najniepotrzebniej oddziela *poskromić, skromny* (małoruskie *skoromnyj* z fałszywym pełnogłosem, aby zatrzeć polski wygląd słowa? niema go u Hrinczenki), czeskie *skromný* i *skrovný* (mały, drobny, co Berneker niesłusznie, zdaje się, przeciw Gebauerowi do skrownego = ukrytego odnosi, chociaż

[1]) Jest i czasownik *skorzyć* (niema go w Słow. Warsz.), dokuczać, np. (począł mu) *skorzyć od matki* Biesiady Baltyzera (relacya mazowiecka), wszędzie mu się *skorzy* (wadzi) W. Potocki, wiesz coś mi *zaskorzył*, tylko chłopu *zaskorzyć* (w rozprawie o języku W. P. odniosłem to do skóry?).

znaczenie temu przeczy); przecież ruskie *zakromit'* 'mit Brettern umstellen', widocznie od *zakrom, sukrom, ukrom* (o miejscu itd. założonem) poszło; należy więc dwa jego lematy, *kroma* str. 621 i *krom* 622. w jeden złączyć; wcale przytem nie wspomniał o Karłowiczu, wywodzącym kromę, kromkę chleba, z niem. Krumme, (ale to o miękiszu się używa, nie o ukrojonej „bajdzie" czy „pajdzie") i oddzielającym je od prasłow. kromy, chociaż wobec pewnej różnicy w znaczeniu wywód zdaje się mylny; Karłowicz przytoczył wprawdzie Korbuta, ale ten (Prace filolog. IV. 407) powątpiewa sam o niemieckim krómki początku. I słusznie.

To znowu biedzą się całkiem napróżno fonetycy ze wtórną jotą. Nic zwyklejszego w językach słowiańskich, szczególniej we wschodnich i południowych, niż wtórna jota, pojawiająca się nawet w słowach obcych, więc późnych, z XVII wieku i czasów późniejszych, np. ros. *tjurma* (turma, turm), *cirjulnik* (cyrulik), *brjuki* (Bruch), *rjasa* z rasy greckiej itd.; jedno i to samo słowo, szczególnie po *r*, piszą z jotą i bez joty, por. miejscowość Rachovo i Rjachowo w Bułgaryi; w serbskim zjawia się jota nawet przed *i*, *njiva* itd. Zamiast uznać ten prosty fakt, nie tworzyć lematu *gnjat* (wedle serbskiego), lecz pozostać przy naszym gnacie itd., silą się Berneker i i. na niesłychane wywody, a więc *ju* zamiast *u* ze starszego *eu* wywodzą, albo zmyślili sobie jakieś pejoratywne tego *j* znaczenie itd. Etymolog o to wszystko ani pyta, widzi przecież, że np. słowiańskiemu *kuna* odpowiada w litewskim nie *kaunė*, lecz *kiaunė*, taksamo łotewskie *caune*, pruskie *kaune* nie wiemy jak czytać, może być i kiaune: ciekawe słowo, któremu prof. Rostafiński świeżo poświęcił kilka trafnych uwag w Rozprawach Filologicznych LV, str. 254—256: wobec faktu, że już w Osach Arystofanesowych występuje nazwa szaty futrzanej καυνάκη, twierdzi, że Grekom na nią dostarczali futer Scytowie czarnomorscy, że to więc nazwa irańska dla futra, którą przejęli Słowianie i Litwini, przenosząc nazwę od futra na zwierzę (podobnie dziś tesame kuny tumakami przezywają, chociaż to nazwa futra, nie zwierza); jednomyślna zgoda Słowian i Litwinów może raczej za europejskim niż za perskim słowa początkiem przemawia? Całkiem mylnie przyczepił tu Berneker kaszubską (u Słowieńców) *kunę* sukę, przypominającą łotewską nazwę podobną. Pasorzytne czyli wtórne *j* nie odgrywa więc żadnej roli i dlatego nawet *ludzie* i *luby* nie nadto wiele co do *lj* dowodzą;

toż rozumiej o *lutym* albo o *lulku*. Lecz wracamy do zjawisk nagłosowych.

Nagłosowe *jь-* przechodzi już w prasłowiańskim stale w *ji-*, więc litewskiemu *jis* odpowiada *ji*. łac. jugum nasze *jigo* (narzeczowo rozpodobnione *jugo*. jeśli to tak nazywać wolno). stąd więc cała różnica między *otъmą* a *jimą*. Ależ Czech mówi *jehla* zamiast *jigła* i zamiast pojąć ten fakt jako proste rozpodobnienie pierwotnego *ji-*, zmyślono i dla nagłosu zastępstwo *jь-* przez *je-* i wysilano się na najpotworniejsze domysły, aby to *ji-* = *je* wytłumaczyć, zapomniawszy, że po jocie w nagłosie, ь zupełnie innej ulega zmianie, niż po innych spółgłoskach. Wiemyż przecie z dziejów własnego języka, jakim nagłosowe *ra-* lub *ja-* ulegają zmianom (*re-, je-*), a jak chwiejna wokalizacya słowiańska przy nagłosowych *ja-, je-, ji-* aż do zupełnego ich zaniku: więc bez wahania zestawiamy nasz *raj* z ruskim bajecznym *irejem* (o również zmiennej wokalizacyi). a dla zaspokojenia tych, coby się gorszyli *rajem* = *irejem* (chociaż ich *wiór* = *iwer* itd. nie gorszy), przytoczę dla losów nagłosowego *i* = *je* = *ja* = zero, tylko nazwy miejscowe od jemioły: Imielno, Iemielno, Jamioła (dziś Anioła), Mielno (przykłady patrz u ks. Kozierowskiego pod Imielno, Poznań 240 i Gniezno 91).

W zbitkach nagłosowych odpadają, jak właśnie wyżej wspomnieliśmy, wszelkie możliwe spółgłoski; za dalszy przykład niech służy *łytka* wedle Bernekera „unsicherer Herkunft“; lemat poprawnie brzmi *łyda* (nasza, ruska i i.) = lit. *blauzda* łytka (*zd* zamiast naszego *d*, jak w *barzda* = broda itp.), różniąca się nieco odmienną wokalizacyą. Z samych języków słowiańskich wiemy, że *błyskać* i *łyskać się*, to tosamo. Berneker wymienia pod *blьskъ* „odmiankę z wokalizacyą *u* na zachodzie słowiańskim“ i nie wspomina wcale o *lьskъ* itd.; wywodzi je z **bhliĝ-sq*; natomiast *lъskъ* i *lьskъ* wywodzi z *luq sq* albo *luksq* (do łuny łucz itd.), tu więc *u*-wokalizacyę za pierwotną uznaje: „die Variante *lьsk-* erklärt sich entweder aus altem Umlaut oder durch Kreuzung mit *blьskъ*... dieses biete auch die Variante *blysk-*, die wohl unter dem Einfluss von *lysk-* aufkam“ — procedura tak zagmatwana, że trudno za nią nadążyć; mnie samo powtarzanie się obu wokalizacyi (z *i* i *u*) wystarcza, aby oba „pierwiastki“ utożsamić.

Otóż to tylko przykłady z jednej głównie dziedziny, nagłosowej, na chybitrafi wybrane, a ileż nowych możliwości dla etymologa odsłaniają! Wiem dobrze, że to wszystko nic nowego, że

dawno wiedziano o odpadaniu brzmień nagłosowych. Wydał np. E. Lidén jeszcze w r. 1899 (w roczniku göteborskiej wszechnicy) rozprawkę „Ein baltisch-slavisches Anlautsgesetz“, cieszącą się wielkiem uznaniem, gdzie dowodził, że pierwotne *wl-*, *wr-* tracą, może już w czasie litwosłowiańskiej jedności, nagłosowe *w*. Pominąwszy silny wyraz Gesetz dla takiej błahostki, wywód czy domysł trafny, tylko etymologie, jakimi go wsparł, może wszystkie całkiem mylne, więc uznając mniemane „prawo“ nie uznaję ani jednej z jego etymologii. Więc *rano* odnosi on na podstawie zwrotu ludowego serbskiego do *rodu* (Serbin mówi o rodzie tj. wschodzie słonecznym, ależ i my mówimy dzień się rodzi itd., ależ z tego dla poranku zgoła nic jeszcze nie wynika!; litewskie *lytis* kształt, wygląd, ma być pożyczką z gockiego *wlits* tosamo (!!), a już co najlepsze, rozrywa on słow. *rzeszyć* wiązać i litewskie *riszti* tosamo! (słow. czasownik ma wokalizacyę lit. rzeczownika *raisztis* obwiązka, *raiszyti*), bo wedle niego znaczenia się nie zgadzają. *rěšiti* znaczy „lösen“, nie „binden“, co wierutna bajka (por. nasze dawne *wrzeszyć* wwiązać intromittere), a zresztą *łączyć* dowodziłoby, że lösen i binden oznacza się tem samem słowem. Na str. 24 omawia słow. *raz* uderzenie, ale zapomniał, że to tylko do *rězą* 'kraję' należy, i z litewskim *rėžiu* 'kraję' tożsamo (cerkiewne rěz, rězoimanije 'lichwa' jest to samo co *rėzanь* 'okrawek' (skóry) jako zamian monety). Laskę, leszczynę i lasę, lesicę zestawia czy wywodzi z jakiegoś aryjskiego *wloisquā* i *wloiskā*, zapomniał o najważniejszym, o lesie, od czego jedno i drugie pochodzi, a ten z żadnym *wloisqā* i *wloiskā* niema nic wspólnego. Nawet jedynego wywodu, przyjętego powszechnie, jakoby nasza *rota* przysięga = ind. *vratam* 'prawo', ῥητός, gockie *waurd*, verbum itd. bynajmniej nie podzielam, rota z prawem nic niema wspólnego. Jeżeli Mikkola wstępując w jego ślady, nawet rękę nie od litewsk. *rinkti* 'zbierać' wywodził, żeby tylko pierwotnego *wr-* i w ręce dojść, to niema się o co spierać: „prawo“ słuszne, rozumie się samo przez się, lecz przykłady, co go dowodzić miały, wszystkie mylne. Takimi etymologiami niewiele zyskamy.

Natomiast należy o tem pamiętać i częściej tego środka zażywać, że Słowianie odrzucają chętnie byle spółgłoskę ze zbitki nagłosowej, nie wedle jakiegoś „prawa“ à la Liden, ale tak sobie. My np. odrzucamy stale *h* ze zbitki *hr* (por. *lewart* z czeskiego lewharta), mówimy *ramoty* (hramoty), *rumak* (z hromak), *ruby*

z hruby (wiek XVII), *reczany*, *raczuszki* itd. z *hreczany hreczuszki*; odrzucamy *k* z *kr*, np. *reptuch*, *reptuz* z *kreptuch*; *łypać* oczami, ale *hłypaty* mówi Rusin; *la Boga* zamiast *dla Boga*; *w* odrzucają różni Słowianie, Słowieńcy mówią *ladati*, Łużyczanie *łość* zamiast włość (zob. niż.) itd.; wobec tego nie wydaje mi się pewnem, czy czeska *vlastovice* a *głastowica* Megisera (łużycka) nie pierwotniejsze, niż *łastovica* innych Słowian i Czechów i Łużyczan samych. Ale mniejsza o to, skoroż własłowicy ani łastowicy objaśnić nie umiem; niejedna zagadka etymologiczna da się rozwiązać wstawką ponowną odrzuconej spółgłoski. Taki np. litewski *lokys* 'niedźwiedź' stracił *k—t* nagłosowe (pruski *klokis*, ale w nazwach miejscowych jeszcze *tlok*) i zatarł przez to zupełnie pokrewieństwo z słowiańskim *dlaka* 'sierść, barwa', co Berneker najdowolniej pod dolka umieścił i z lit. *delka* wędka porównał: słowo bardzo ciekawe, bo pojawiające się we złożeniu vlkkodlakъ 'człowiek o sierści wilczej', wilkołak nasz, któregobym uważał za „skróconego“ wilkodłaka, gdyby nie myliło to, że dawniej brzmiał on stale od XV wieku *wilkołek*, nie wilkołak, a więc zdrobniały *wilkoł?

Wymieniliśmy cały zapas nowych, lub raczej nie nowych, lecz za mało wyzyskanych zjawisk głosowych, szczególnie owego nagłosowego *sk-* i odmiennych bardzo kolei jego; albo odpadania różnych innych spółgłosek z różnych zbitek nagłosowych; albo losów nagłosowego *je-* czy *ji-* itd.; albo nakoniec zmian, jakim *str* w środku słów ulega. Dodajmy jeszcze jedno zjawisko, niewyjaśnione należycie, najmniej niewyzyskane, dotyczące nosówek. Oto np. nasze *gędź*, *gąść*, *gąstać*, *gąstolić*; jasne jak słońce, że odpowiada mu, mimo całkiem odmiennej wokalizacyi, litewskie *gausti*, *gaudziu* (np. o głuchym huczeniu dzwonów, gdy właśnie dwonić przestają: gaudzia warpai apsistojus zwanyti Juszkiewicz I 419). Jakżeż tę różnicę w samogłoskach wytłumaczyć? Berneker poradził sobie tak, że *gądą* pochodzi „aus *gund-*, nasalinfigirte Bildung zu lit. *gausti*“. Mniejsza o to, że wolno bardzo wątpić, czy z *gund-* dojdziemy do *gąd* ; gdzież inny na to przykład? Prawda, że i *dąti* podobnie wywodzi: „der Inf. *dąti* ist am ehesten dem lit. Inf. *dùmti* gleichzusetzen und auf idg. *dhmti* zurückzuführen“, ależ wobec przykładów jak *mrěti* itp. można *dąti* i inaczej wyłożyć. Dla mnie niema tu trudności żadnej; obok **gudę* był dublet *gędę*, taki sam jak obok *puknąć* — *pęknąć*, obok *nuda* — *nędza*, obok *wnuk* — *wnęk*, obok *chuć* — *chęć*, co Berneker pożyczką mniemaną z czeskiego

usuwa itd. Pierwszy zwróciłem na to zjawisko dokładniejszą uwagę w Zeitschrift Kuhna t. 42 str. 332—369 i na innych miejscach; mnie wystarcza zapisanie jego, udowodnione licznymi przykładami, nie pytam o przyczyny itp. Ależ nietylko *u—ą* stają obok siebie, znachodzimy i *y* obok *ą*. Więc np. *łyko*, że z łączeniem we związku, zdaje mi się niewątpliwym, boć łyka darli dla łączenia, wiązania. Pod *łyko* czytamy natomiast u Bernekera: Am nächsten stehen altpreusz. *lunkan*, lit. *lankas* (a więc „nosówka" dowiedziona!) Über die weitere Verwandtschaft herrschen verschiedene Meinungen. 1. aus *lъnko* schwundstufig zu lenk biegen, ganz unsicher, weil es sonst kein Beispiel gibt, dasz *ę* über *ъn* im Slav. zu *y* geführt habe. 2. zu altind. *luncati* 'rupft', begrifflich sehr ansprechend (!! przeciwnie, łyka się nie wyrywa!), aber schwierig wegen lat. *runcare* 'jäten'; 3. aus *lū—go* (das balt. hätte Nasalinfix) zu althd. *lō* Rinde, urgerm. **lauu*, das man zu altind. *lunati* 'schneidet' stellt; nicht gerade einleuchtend". Mnie się wydaje jak najzupełniej „einleuchtend" tożsamość łyka z łączem — sitowiem, również do wiązania, plecenia itd. używanem. A jak łyko z łączem, łączę również *dąb* z *dybą* — kłodą chociaż dąbrowę gotów jestem od nich najzupełniej oddzielić. Dębu dotąd nie objaśniono: „Die Etymologie ist zweifelhaft. Die Zusammenstellung mit altisl. timbr, adh. Zimbar 'Bauholz, Zimmer' wird nur *dąbrz* gerecht, nicht *dąbz*, das aus dąbrъ nicht entstanden sein kann. Dąbъ stellt Uhlenbeck mit altind. *dhanvan* 'Bogen', deutsch Tanne zusammen, schwierig wegen dąbrъ. Vielleicht sind dąbъ dąbrъ (das Verhältnis zwischen beiden ist wie das Nebeneinander von ząb und zębr) aus indog. *dhumbho-* dhumbhro- herzuleiten und gehören als „Baum von dunkel gefärbten Holz" zu gr. τυφλός 'blind', got. daufs 'taub' dumbs 'sturm' mit derselben Bedeutungsentwicklung wie für lat. robur Kernholz, Eiche". Cały wywód, zajmujący birą stronicę, tu skrócony jak najwięcej, polega na całkiem dowolnych albo nie dosyć pewnych przesłankach, bo 1. na tem, że obok dębu istnieje forma dąbr, którą wytłumaczyć należy, 2. na tem, że dąb od samego początku drzewo ciemne oznaczał. Pierwszemu stanowczo przeczę, języki słowiańskie znają tylko formę bez *r*, dąb, Dąbie, Dębogóra itd.; nigdy niema nigdzie formy z *r*, są chyba apokryficzne, np. w pieśni ludowej śląskiej; co najwyżej możnaby przypuścić, że pod wpływem całkiem innego słowa, dąbrowy, *r* się tu i owdzie przyplątało. Drugiemu przeczę również; dąb nie oznaczał pierwotnie quercus, lecz

poprostu drzewo i w tym znaczeniu pojawia się najczęściej w dawnych źródłach, por. Sreznewskiego Materyały; ogólne znaczenie drzewa zcieśniło się później na oznaczenie dębu samego, podobne przykłady są nierzadkie. Odrzucam więc wszelkie owe wywody jako bezpodstawne. Na formę *dąbr* dla dębu naprowadzała głównie *dąbrowa* albo *dąbrawa*, którą przyrostkiem *-awa* (por. Kłodawa i i.) od *dąbru* mniemanego wywodzono. Ależ niema nigdzie żadnej Dębowy czy Dębawy, więc rozrywam między tymi słowami ich związek pozorny i łączę dąbrowę z debrą, boć i dąbrowa pierwotnie tylko las, nie dębinę oznaczała, por. znowu co do tego Materyały Sreznewskiego. Więc *dąb* 'drzewo' łączę z *dybą* 'kłodą drzewa, drzewem', przypominając, że gdzie my *dębem* mówimy, Rosyanin *dybom* kładzie (stanąć dębem — stojat' dybom); dąbrawę zaś łączę z debrą lesistą, laskiem. Czeskie dubra „tempe", które Berneker przytacza, jest zmysleniem starego słownikarza, nie istnieje w języku; było Bernekerowi tylko potrzebne, aby uzasadnić dąbra—wę. Inne domysły, wspaniały Meilleta, że dąbrowa to = δένδρεα, *dądrava, albo że pierwotna dąbrawa formy: *dąborwa, jako całkiem fantastyczne pomijam. Gdyby się moje domysły, — co się od tła słowiańskiego w niczem nie oddalają, a to ich główna zasługa — ostały czy sprawdziły, byłoby to cennem podparciem innych podobnych, np. łączenia niewytłumaczonego dotąd (mimo setnych zabiegów) będę z *bydę jak jadę, idę, kładę, utworzonego; albo sta z nazalizowaną formą wszelkich innych języków, szimtas, centum itd., bo żeby sto dla samej niewytłumaczonej półsamogłoski twardej określać jako pożyczkę z irańszczyzny, z którą się słowiańszczyzna nigdy i nigdzie nie stykała bezpośrednio (nawet nie nad Morzem Czarnem), trzeba na to wiary tak naiwnej a tak silnej, żeby aż góry i morza przenosiła. A zresztą może сѫто = *sunto, bo gdzież mamy pewne na to przykłady, co z *un* w słowie powstawało? W wygłosie *un* dawało zawsze ѫ, może więc i w środku?

Że *y* z *ą* staje nieraz do pary, to już Miklosich zauważył, boć ruskie *prygat'* skakać sam z *prągiem* 'skoczkiem, konikiem polnym' połączył (niem. *springen* dowodzi znowu, że w słowiańskim *s* odpadło). Ależ to samo powtarza się przy ruskiej *pryti* 'prędkości', u nas *pryciać* i *pruciać* o wścibskich (u Opalcńskiego w Satyrach i i.), różniącej się od *prędtylko jeszcze i spółgłoską niemą, co właśnie po nosówce niewiele dowodzi; i przy *prąd-* = *pryt-* s odpadło. Miklosich przytoczył przytem białoruskie *sprytnyj*, ależ to jest polskie

sprytny od *sprytu*, a ten z *esprit* poszedł. Wobec tak pewnych przykładów nie zawahałbym się zestawić ros. *chłyst* 'bicz', nasz *chłystek* z *chłędem* 'prętem' (ogólnym u Słowian), ale Berneker ros. *chłyst* (o polskim słowie milczy naturalnie) wstawia pod *chlastati* „mit wechselndem Vocalismus", *chlestat'* itd. A te wywody sięgają i dalej; *lędo*, *lado* 'ugór, odłóg ziemia przeznaczona do uprawy, po wypaleniu lasu np.' (por. o ładzie uwagi Rostafińskiego w szkicu o Prasiedzibach Słowiańskich); nie wspominają nic o litewsk. *lydymas* (stąd nazwa Lidy, o której mylnie mniemałem, że to niby = Gniezdno, do *lizdas* 'gniazdo'), oznaczającym to samo, żdżary czy trzebinię; to *ī* a słow. *ę* porównywam z dubletami jak *pabaiga* = *pabanga* i pod. (u Kurszata: *lydimas* in Samogitien, durch Vertilgung des Waldes frisch gewonnener Acker).

Wywody powyższe o dąbrowie—dębrzy i o lędzie—lydimas mogę danymi pruskiego języka potwierdzić. Lędo zestawiają z pruskiem *lindan* 'Thal', ale *lindan* tłumaczy w katechiźmie padół płaczu, w oryginale „Jammertal", znaczy więc raczej dziurę niż dolinę i jest tosamo co litewskie *landa*, *landynė*, *lindynė* 'kryjówka, dziura' od *lendu*, *lindau*, *listi* 'łazić'. W słowniczku elbląskim natomiast zachowano nazwy doliny topograficzne: *dambo* 'Grund' i *padaubis* 'Thal': możnaby mniemać, że należy czytać * *padambis*—*dambo*, albo *padaubis*—*daubo*, ale jeżeli nawet *dambo* - *padaubis* zostawimy nietknięte, to i tak oba słowa znakomicie wywody moje o dąbrowie potwierdzają, bo obchodzą się bez dębu zupełnie, a *dambo* wyraźnie nosówkę dąbrowy podpiera, lit. *dumblys* 'dół' mniej wyraźnie. Co do *ę*—*i* porównaj jeszcze czasowniki *lęgati*—*ligati* 'kołysać się i pod'., które Berneker sam połączył („nasalinfigirte Form einer *ei*-Wurzel"), ależ tu należy i litew. *lingúti* 'schaukeln', *linge* 'sikora', z czemby znowu porównać można naszą *makolągwę* (gdy w rosyjskim żabki tak nazwano, niby skoczkami, łaguszka), gdyby nie odmienna forma u Stanka *makolądwa*, znana i z nazw osobowych.

Przykładów polskich dla lędy Berneker nie przytoczył, a są nietylko jej ślady w nazwach miejscowych, jak Palędzie. Ląd (rodzaj męski znachodzimy i w staroczeskim). Lędziny itd. (por. Kozierowskiego pod Palędzie), ale i w nazwie chwastu rolnego, *lędziniec* 'Lathyrus' u Stanka, później *lędźwiec* i *lędźwiec* jakoby od lędźwi. Nasz *ląd* jest starą niemczyzną, jak to już Klonowic zaznaczył; czy *lędo* z Land itd. zostaje w jakimkolwiek związku, czy tu nie łudzi przypadkowe podobieństwo brzmień i znaczenia (cho-

ciaż w istocie się znacznie różnią i tylko szwedzkie *linda* 'ugór' z lędą się zgadza), nie wiem. Nadmienię jeszcze, że jak dąbrowa od dołu, doliny przeszła do gaju, podobnie i lędzina w małoruskim i rosyjskim i lasek oznacza. Berneker wspomina i *laduvaty* 'być lachem, lachować', ale to słowo, użyte raz przez Kulisza, mnie się arcywątpliwem wydaje. O jakiejś pożyczce celtyckiej *lędy* niema i mowy.

Wymieniliśmy więc cały szereg zjawisk głosowych, nie uwzględnianych należycie przez etymologię dotychczasową, usuwających błędne jej wywody. Ależ nawet i na tem nie koniec. I tak, nie wspomnieliśmy wcale o innem zjawisku, równie pospolitem jak niepokojącem badaczów, nie wiedzących, co z niemiłym faktem począć: o wymianie gardłowych *k* i *ĥ*, *g* i *ĝ*, *gh* i *ĝh*. np. u nas *błahy* a *błazen* (albo jak stale w słowniczku poznańskim *błazno*), nasze *słyszeć* a litew. *klausyti*, *gęś* (nie pożyczone z niemieckiego!) a litew. *žąsis*; nie myślę powtarzać baśni, co Brugmann i i. (o wpływach języków centum na języki satem, tj. o pożyczkach!!), albo Meillet (o mniemanem rozpodobnieniu, *gęś* zamiast *zęś*!!) o tem zjawisku napłodzili. Fakt arcyniewygodny pozostaje faktem i należy się z nim przy etymologizowaniu stale liczyć, szczególniej wobec zakusów, odnośne słowa za pożyczki uważać (por. np. co u Bernekera pod *gęś* wypisano, albo pod *čerda* 'czrzoda': „man wird entweder alte Entlehnung der balt.-slav. Wörter aus dem German. oder besser Entlehnung von Seiten eines Teiles der satem-Sprachen aus einer centum-Mundart anzunehmen haben" — ależ jedno jak drugie całkiem niemożliwe!). Istoty tego zjawiska wcale nie badam, zadowalając się wytknięciem jego i korzystaniem z niego w licznych razach; podobnie nie badam przyczyny owych dubletów *ą—u*, *ę—i* (Joh. Schmidt prawił o wokalizacyi brzmienia nosowego, np. *ą—ao - u*, jeszcze w pierwszym tomie swego Vocalismus), natomiast stale z nimi się liczę.

III.

Pierwszej zasadzie, śledzeniu nowych zjawisk głosowych, lub wszechstronniejszemu wyzyskiwaniu znanych już dawniej, każdy przyklaśnie badacz; nie każdy natomiast zgodzi się na zasadę dalszą, w istocie wypływającą z powyższej: nie dawać się odstraszać nierównościom głosowym, nieraz tylko pozornym; pamiętać, że język lubi odmianę, raz tak, drugi raz owak sobie poczyna bez widocznej

przyczyny. Rosyanin np. odrzuca źródłosłowowe *j* przed *u* w *użo*, *użin* = *już*, *jau*. *jużyna* itd.; natomiast dorzuca nieźródłosłowowe *j* przed *u*, np. w *jurodiwyj* zamiast *urodiwyj* (że tu *u* z *ą* poszło, nie zmienia rzeczy); Polak mówi *lunąć* zamiast *linąć*, a odwrotnie *litość* zamiast *lutość* i tak dalej. Więc w słowach widocznie razem należących nie wadzą trudności głosowe, czyli: widocznym związkom etymologicznym nie dotrzymują placu, nie nadwątlają ich bynajmniej jakieś trudności, niezwykłości, wyjątkowości fonetyczne: fonetyka ustępuje stale etymologii.

Np. nie odpowiadają sobie przenigdy litewskie *ž*, słowiańskie *s*; mimoto *owies* a *awiżas* są słowa nie pokrewne tylko, lecz tesame mimo jawnej różnicy syczących; taksamo nasza *wiersza* a litew. *waržas* (i wokalizacya nieco odmienna, nietylko syczące!); nasz *wrzos* a lit. *wiržis* (*wiržiu menuo* przetłumaczono z „września“) i i. Albo różnica co do *rm* i *rw*: lit. *kirmis* a nasz *czyrw*, lit. *pirmas* a nasz *pirwy* są widocznie identyczne, również jak pruskie *kermens* 'ciało' a *czrzewo* (u nas już od wieku XV stale *trzewa*); te trzy przykłady podtrzymują się wzajemnie i usuwają wszelką wątpliwość. Berneker natomiast wysila się na najniemożliwsze dla *czrzewa* objaśnienia, marzy o jakichś „ausgeschnittene Thiereingeweide zur idg. Wurzel *sqer* 'schneiden', *caro*“ itd., zbiera na to podobieństwa semazyologiczne, przytacza inne równie niefortunne domysły, łączące czrzewo z *corpus* lub z *trzewikiem*, a nie wspomina ani słówkiem o dawnem i jedynie trafnem utożsamieniu czrzewa z owym terminem pruskim dla ciała, co też Trautmann słusznie powtórzył. *Czyrzwia* i *czyrzwionego* dla tejsamej różnicy równie niesłusznie od *kirmis* i *czyrzmnego*[1]) odrywano zupełnie, albo przypuszczano tylko dalekie pokrewieństwo pierwiastkowe („vielleicht wurzelverwandt, mit anderm Formans“). Naturalnie, nie przeczę tym razem, że można w owych trzech przykładach uznawać odmienność nie brzmień, lecz przyrostków.

[1]) Ślady czyrzmia w polskim zestawił Krzek grupy itd. str. 77; oprócz nazw botanicznych tylko miejscowe o nim świadczą, np. Czyrmieńscy, co chyba tylko przypadkowo mają herb „czyrwonego szczytu“. Co ciekawe i na co chciałem zwrócić uwagę, to dziwne wahanie między Czyrminem a Czyrninem w nazwach miejscowych; jedna i tasama brzmi tak i owak, por. Kozierowski „Badania topograficznych nazw gnieźnieńskich 1914, str. 52, np. Czermin od XVI wieku tak, ale dawniej Czirnino, raz tylko (1449) Czirmino; taksamo ma się rzecz z małopolskim Czerminem, pisanym i Cirmino i Cirnino i nie można tej „alternacyi“ porównywać z innymi.

Bywają więc zbyteczne skrupuły fonetyczne, zbyteczne szczególniej wobec tego, że podobnych zagadek jest o wiele więcej. Oto np. *dom* i *niebo*, po litewsku *namas* (od dawna plur. tant. *namai*) i *debesis*: jedno słowo objaśnia drugie i ani dopuszczę możliwości ich rozrywania; że *debesis* = niebiosa, nikt o tem nie wątpił, ale Brugmann tłumaczył to *d*, jakoby pod wpływem *dangus* powstało, bez cienia prawdopodobieństwa; natomiast „numy“ (XV w.) litewskie od domu, albo zupełnie dzielą (do pierwiastku *nem-* je zaliczając) albo, jak Joh. Schmidt, siłą się na niemożliwe procesy fonetyczne, by je wytłumaczyć. Że lit. *ilgas* = *długi*, nikt o tem nie wątpi, ależ od kiedy odpada w lit. *d* i to we wszystkich trzech narzeczach? Albo koniczyna po lit. *dobiłas*, bez *d* w łotewskim *ābuls* i pruskim *wobilis*; żeby i Łotysz i Prus obaj wpadli na domysł, koniczynę od jabłek dla główek czerwonych przezywać, wedle *ābuls* i *woble*, o tem wątpić wolno. Naszemu *dal* odpowiadają we wszystkich trzech narzeczach litewskich słowa z *t-*, *toli* daleko, *tolinti* (od-) dalić, pruskie *tals*, łot. *tāli*, ależ znowu nie sposób przypuszczać (z Zubatym), jakoby to *t* było pierwotne, i Słowianie pod wpływem „długiego“ i „dawnego“ (!!) *t* w *d* przemienili; *d* jest pierwotne, jak *dla* ‘długość’ dowodzi; natomiast lit. *t-* odchyliło się. Również *słaby* a lit. *silpnas* są identyczne, chociaż fonetyka stanowczo temu przeczy. Cóż dopiero, jeśli *gniazdo* z *lizdas* porównamy? Żeby *lizdas* pod wpływem *łąszta n* w *l* odmieniło, to znowu tylko bajka, ależ skąd w słowiańskiem *g?* i *ė* odmienne? Nic łatwiejszego, jak prawić o jakichś niesłychanych wpływach postronnych, a więc niby od gniecienia (gnieść) lub od gniecenia (niecić ogień) gniazdo *g* przybrało, lecz któżby takim baśniom uwierzył? Różnią się więc aż nadto *gniazdo* = *nidus* = *lizdas*, a mimoto utożsamiają je fonetycy, siląc się na wytłumaczenia różnie, jedno gorsze niż drugie, posuwając się nawet do krzyczącej niedorzeczności, jakoby *gniazdo* zawdzięczało swoje *g-* jakiemuś niemieckiemu *geniste*! A tak samo „niewyraźnie“ ma się rzecz z nazwami języka, śledziony itd., których fonetycznie nie można na jeden mianownik sprowadzić (język — ležuwis — lingua = zunge — hizvā = jihva itd.; ślęzena — błużne — spereza — plihan — σπλήν — lien; gnida κονίς lens itd.), chociaż razem należą i rozrywać ich związku etymologicznego mimo trudności fonetycznych ani myślimy.

Tosamo powtarza się np. u przyrostków, widocznie identycznych, chociaż fonetycznie niezgodnych. Oto *z* przyrostku *-zn-*;

przyrostek *-snъ* albo *-znъ*, obok *-nъ* tworzy żeńskie nomina actionis, np. *dań* = lit. *duonis* i *duosnis*; zkąd to *s*, w to nie wchodzimy. Gdy litewszczyzna daje tylko *-s* (w pruskim nawet *-sena* obok *-sna*, *etskisena* i *etskisna* 'zmartwychwstanie', lit. *-sinа*, łotew. *-szana*, por. Leskien Bildung der Nomina str. 379 i 380), w słowiańszczyźnie występuje i *z-*, a więc *pieśń*, *baśń*, *waśń* (wadzić się) itd., lecz mamy częściej *przyjaźń*, *bojaźń*, *boleźń*, *ukorizna*, *žizнь*, *kaźń*, *kuźń* i z inną wokalizacyą *kъznь*, *trizna* pugna = pruskie *trinsnan* 'zemsta' (*trinie* 'grozi') itd. Że *pieśń* a *przyjaźń* taksamo urobione, o tem wątpić nie można; widoczne dalej, że przyrostek *-znь* młodszy. Brugmann jednak, twierdząc, że fonetycznie powstania *-znь* z *-snь* wytłumaczyć nie można (jakby taki argument coś znaczył! przecież i wielu innych faktów wytłumaczyć nie umiemy, a mimoto je najspokojniej uznajemy) na dwa manowce się puścił; albo rozrywał zupełnie dwa przyrostki, twierdząc, że *z* w *-znь* odnosi się do gardłowej palatalnej (po której śladu w żadnym innym przyrostku niema) i utożsamiał bojaźń z łac. vorago, albo przypisywał powstanie nowego przyrostka *-znь* wpływowi germańskiemu!! Od zapożyczonego *prijaznь*, *neprijaznь* (którego nb. w germańszczyźnie wcale niema), obok *prijati*, rozszerzyła się ta formacya i na pierwiastki słowiańskie; rzecz, co u przyrostków *arь*, u naszego *-unek* istotnie zaszła i znaczniejszą liczbą zapożyczonych gotowych słów się tłumaczy, przenosi się na fakt odosobniony, jak *prijaznь*, którego zapożyczenie z germańszczyzny wierutną bajką nazwiemy; podobnego więc pomysłu nie można na seryo traktować. A i dalej zbłądził Brugmann, przyczepiwszy najdowolniej wtórna formacyę *gławizna* (nasza *głowizna*) do pierwotnych na *-znь*, chociaż to całkiem odrębne rzeczy; przecież *gławizna*, to tylko dublet do wtórnych na *-ina*, por. *chudzinę* obok *golizny* i setkę innych podobnych słów; ależ właśnie to *-izna* obok *-ina*, którego *z* nie mogło przenigdy z palatalnej gardłowej powstać, dowodzi wbrew wszelkiej fonetyce, że poszło z *s*, z tego samego *s*, co w tylu innych przyrostkach (np. *-ość* obok *-oć*, *-ski* obok łac. *-icus* itd.) ni ztąd ni zowąd się pojawia i którego bynajmniej od tematów na *-s* wywieść nie zdołamy [1]).

[1]) Tym mniej od jakichś dawnych komparatiwów; wszelkie podobne próby Brugmanna i i. są dowolne. Natomiast zdaje się na pewno, że *božьstvo* itp. (wobec lit. *senatvė* a częstszych na *-tuvė* = słow. *-tuva*)

Otóż, jak wbrew fonetyce słowotwórstwo obstaje przy swoich prawach, jak w morfologii utożsamiamy, nie pytając o fonetykę, instr. plur. *pany* z lit. *ponais*, dat. sing. *panu* z lit. *ponui* itd., taksamo nie potrzebuje etymologia wobec widocznego zkądinąd związku liczyć się z fonetyką i waruje sobie wszelką swobodę. Wróćmy np. do słowa sing. *nozdrza*, plur. *nozdrze* bibl. Zof.; Słownik Warsz. nie wciągnął wcale tej jedynej dawnej formy, ma tylko neutr. *nozdrze*, plur. *nozdrza*, ależ jeszcze u Ostroroga czytamy o psie: nos ma być wielki, *nozdrza* przestrona wilgotna (str. 42 przedruku). Żaden etymolog nigdy nie wątpił, że nozdrze *nozdri*, identyczne z lit. *nasrai*, niem. *Nüstern*, chociaż żaden fonetyk tej identyczności nie dopuści; Zupitza nagłosowi dźwięcznemu *n*- przypisał udźwięcznienie całości, co bajką nazwiemy; Meillet wymyślił niesłychany nom. deklinacyi spółgłoskowej *noz*, aby od niego do noz(d)ri dojść. Brugmann Indogerm. Forschungen XVIII. 437. albo przyrostek *-ri* (nosri) dubletem (nb. w słowiańszczyźnie, o którą jedynie tu chodzi, niesłychanym) *-dro* zastąpił, albo w pierwotnem *nostri* (por. *sestra*, *ostrъ* itd.) odczuto *-tri* jako przyrostek i zastąpiono go przez *-dri* wtedy, gdy przyrostek *-tro* w *-dło* (!!) odmieniano. Na

pod wpływem *božьskъ* *-ьs-* dobrało: pruskie za to w rodzaju *kailustiska* (zamiast *kailustis* lub *kailiska*, por. *labiska* 'dobroć', *kristionisho* 'chrześciaństwo') są tylko nieforemnymi skupieniami przyrostków, jako w języku barbarzyńskim, nie umiejącym się uporać z abstraktami. Dodaję kilka luźnych uwag do tejże materyi. Nie zrozumiałem, co Brugmann przypuszcza o *prijatelь*: że to może jedyna pierwotna (?) formacya, wedle której (jak za zatajem inne na *-ataj* poszły, co również za bajkę uważam) inne powstały; powtarzać niedorzeczny koncept, jeden z niezliczonych Hirtowych, że to pożyczka z niem. *frindil* (całkiem odmiennej formacyi nb.), nie miało celu. Praes. *prějǫ* uwalnia nasze *prijati* z urobieniami *prijaznь* (powstałym niby wedle nieistniejącego wcale germanizmu!) i *prijatelь* (co się całkiem przypadkowo z *frindil* styka) od wszelkich marnych posądzań o zapożyczenie; słowa słowiańskie stykają się nieraz dziwnie z germańskimi, chociaż z tego nic jeszcze nie wynika (np. *kotora* = Hader i i.). Mylnie wywodzi Brugmann lit. deminut. przyrostek na *-užis* (Diewužis itd.) ż palatalnego *ĝ*, lit. *-užis* odpowiada najzupełniej, mimo obu różnic fonetycznych, słow. przyrostkowi deminut. *-uś*, *-córuś* = *dukruże* itd.; lit. deminutiva z *ž* zajęły widocznie miejsce dawnych z *sz*, dziś niezmiernie rzadkich (*tetuszis* = ojcuś, *brotuszis* = bratuś), więc niby proces analogiczny do takich jak *pěsnь* i *bojaznь*, *łazęka* i *łazęga* itd. Podobnie tłumaczy się różnica między *ropuchą* a lit. *rupūi*.

takie karkołomne wymysły spogląda etymolog z pobłażaniem i nie pytając wcale, czy fonetyk wytłumaczy czy nie odstępstwo od normy, najspokojniej utożsamia *nozdri* i *nasrai*.

Gdy więc najniepotrzebniej nad mniemanymi trudnościami, nad *jutrem* = *justrem* i nad *nozdri* = *nasrai* etymologowie się kłopocą, przechodzą nad rzeczywistymi nieraz z najgłębszem milczeniem, jakby się rzecz sama przez się rozumiała. Np. pod *językъ* [1]), niezmiennym w całej słowiańszczyźnie, zapisał Berneker za Miklosichem, ani słówkiem o trudnościach jakichś wspomniawszy: „poln. *język*, deteriorirend *jęzor*, dialekt. *jezór*; *ozór* Ochsenzunge". Ale co ma z językiem ozór wspólnego? Toż przeciwnie, *jęzor* polega na zeszczepieniu *jęz(yk)a* i *oz(or)a*; używa go nieraz Żebrowski w przekładzie Metamorfoz 1636 r., np. czubem y trzema stroyny ięzorámi, zákszykuął ięzor wyszczyniwszy i i. — ale od języka do ozora przejścia niema, czy to nie dwa całkiem odmienne słowa? język przeważnie dla ludzkiego, ozór wyłącznie dla bydląt, psów itd. używany, ale w nazwach już od XII wieku znany.

IV.

Języki słowiańskie odpowiadają najlepiej same za siebie, więc z ich własnych zasobów należy ich słowa najpierw tłumaczyć, taksamo jak germańskie z germańskich itd. Przeciw tej najprostszej zasadzie grzeszą ciągle. Przykłady:

Spotykamy jakiś lemat „*kъpъ*" dla czeskiego *kep*, pol. *kiep*, niegdyś vulva, dziś błazen; zapomnieliśmy o znaczeniu pierwotnem, ale nazwy dla feminal i coitus przechodzą często na obelgę dla głupich, por. *jebak* homo ignavis w Terencyuszu polskim 1545 r., *jebać* oszukiwać u Łużyczan itp.; podobnie lac. fatuus i futuere dawno zestawiono; łużyckie *kunta kuntka* cunnus i głupiec, przytacza Berneker, tylko zdaje się że wyprowadza to słowo z łaciny, co — jak i dla rosyjskiego *kunka* — niemożliwe; w litewskim taksamo, „*czerake* członek samicy, *czerakâti* bzdurzyć" Juszkiewicz;

[1]) Ciekawa tu dla psychofonetyków i ich statystyki fantastycznej uwaga: z kilkudziesięciu narzeczy słowiańskich tylko jednemu zachciało się nagle przestawki, z *jazik -zajik*, jak tylko jednemu ze stu przypadło do smaku, *pewny* w *penwy* obrócić, nie troszcząc się, a raczej przecząc wszelkiej statystyce!

tak więc i *kiep* i *kpić*, *kpiny*, wreszcie *kiepski* znaczenie odmieniły zupełnie. Inne języki słowiańskie tego słowa, wybitnie polskiego, nie znają, tak, że z góry uprzedzeniśmy przeciw prastarym jakimś wywodom i przeciw mniemanej praformie *kzpz*. Tymczasem czytamy dalej u Bernekera: „man darf vielleicht altind. *kūpas* Grube, Höhle, griech. κύπη, κύπελλον Becher, altisländ. *hūfr* Schiffsrumpf, altnord. *hūf* Bienenstock vergleichen". Otóżci parentela dla kpa, którejby mu nasze najstarsze słowa pozazdrościć mogły; ale to złuda, powstała z prostego nieuwzględniania faktów, jakich sama polszczyzna dostarcza. Praforma *kzpz* jest bowiem niemożliwa, bo *kiep* odmieniał się dawniej *kiepa*, nie *kpa*; por. w Monumenta medii aevi XVI, 846 z r. 1525 *dala kyepa*; *kyepom zwaty* i *kyepom budu* w figliku Rejowym nr. 132 (1562 r.); roślina nazywa się stulikiepek (nie stulikpek); odmianę tę pierwotną zmienił już wiek XVI wedle wzorów jak *kieł kła*, *kierz krza*, *łokieć łokcia* itd., gdyż językowi nasuwała się taka analogia. Ależ i sam *kiep* już forma nie pierwotna, por. u Stanka pod vulva: *waceń*, *wawak*, *roskiep*. *Waceń* (czeskie vateň), to humorystyka ludowa ze zmianą przyrostka od *wacek* torba (na temat przyrodzonej torebki mamy żarty u W. Potockiego); *wawak*, czeskie, jak *bobak* itp., również humorystyczne; a *roskiep*? Byle ruski słownik to objaśni; *roskiep* jest *rozszczep*, szczelina, rozpadlina (taksamo jak *oskiep* = oszczep i podobne we wszystkich językach słowiańskich); *kiep* 'szczelina, potem feminal' (por. łot. *schkeps* spiesz) dzięki mylnemu dzieleniu słowa: roz + kiep, zamiast roz + skiep. Samo skiep (szczepać) objaśniam na innem miejscu.

Pod słowem *fafoł* 'strzęp; grzęzy, męty' czytamy w Słowniku Warszawskim: „może we związku z *fawor*, *faforek*, *wstążka*", przyczem charakterystyczne znaczenie mętów: 'fafoły w wodzie pływają', pominięto: słowo powtarza się z rozmaitymi odmianami, *fafałki*, *fafeci* (wedle *feteci*), *fafręgi* (o podobnych odmianach dowolnych w przyrostku mówiliśmy nieraz, np. w 5 seryi Przyczynków), *fafuła* (o niezdarnym, opasłym, niewyraźnie mówiącym) wraz z *faflakiem*; dalej z nosówką, *fąfoły* 'strzępy, płaty', *fąfel* smarkacz itd. Wiemyż przecie, że *f* i *ch* lub *chw* stale się wymieniają (por. nasze objaśnienie *chałagów* z *fałagów* itp.), więc *fafoł* jest tylko *chachoł*, *chochoł* i zostaje w dalszym związku z *chuchwałami* (czeskimi, znaczenie też co *fafoł*) i *szuszwałami* (naszymi; znaczenie tosamo; i o ludziach, jak fafuła), z rosyjskim *szuszwał* o ludziach,

a skróconym *szwal'* (hołota; Vasmer mylnie w szuszwał *szu-* języka „złodziejskiego", przystawkę tegoż odnalazł). Nasze szuszwałki, suszwałki 'grzęzy' (u Mączyńskiego 1564 r.) wywodzą z niem. Schurzfell, ależ to całkiem inne słowo, o fartuchu kowalskim z niem. Schurzfell, z tym rodzimym Słowianinem mylnie zmieszano.

Oto np. rzeczownik *wonia* (później *woń*). Czego uczą języki słowiańskie? Ponieważ nie znają innej formy, prócz z nagłosowem *w-*, wynika z tego, że *w-* należy do pierwiastka, bo *w-* przydechowe (woko, wogień itp.) przystępuje tylko narzeczowo (najczęściej w ruskiem, wostryj, wotczim, wośm itd.). Mogła więc w *wonia* przed *-n* przyrostkowem wypaść spółgłoska *d*, skoro istnieje w bułgarskim dawnym nomokanonie *ząbz svodetz* (pachnie). Zwykle łączą wonię z ind. aniti, animus, ἄνεμος itd.; Vondrák twierdzi, że *wo-* i *o-* musiały się niegdyś wymieniać stale, skoro mamy *osę* z *rapsa*, ależ niestety poza tym jednym przykładem o podobnej wymianie dawnej ani śladu niema. *Wonia* więc poszła z **wodnie*; w **wond-ch* (urobionego jak śmie-ch, śpie-ch, pied-ch w piechota, piechur, pieszki, grze-ch itd.), węch, wąchać, wąchawy, węszyć, jako przy nosówce może *-w* odpadać, por. *wąsz* i *ąsz* i wszelkie inne na *(v)ą-* i to przeciw pierwotnemu *vo-nja* świadczyć nie może. Powstała więc *wonia* z **wodnia*, a pierwotne *s* nagłosowe, zachowane w owym starobułgarskim *svodetz*, odpadło; formę więc pierwotną **svodnia* łączymy z pierwiastkiem, od którego *vęd-* i *svęd-*, *vąd-* i *svąd-*, o czem wyżej wspominaliśmy, poszły; wonia była więc pierwotnie zapachem spalenizny, jak *swędra* (którego Miklosich nie objaśnił) plamą spalenizny (przenoszono ją i na ludzi, swędry głupie itp.). Nietylko zaś licują z sobą *svod-* i *vod-* (wonia), taksamo jak *svend-* i *vend-*, lecz nawet do wąchać istnieje rażąco podobny twór u *vend-*, mianowicie południowo-słowiańskie *vech-* (z *vęch-*), serbskie *vehnuti venuti*, chorwackie *obenuti* languescere, bułgarskie *véhna*, słowieńskie *vehnoti venoti* (*ch* ich wywodzi Miklosich z *ds*!). Jeśliby jednak nieprawdopodobnem się zdawało, aby z wonia wąchać poszło, jako twór zbyt dawny wobec niepierwotnej woni, to można *wąchać* wprost łączyć z owym południowym *vęch-*, por. wędzić obok więdły; por. dalej ruskie *vjachir'* = *vjałyj* čelověk. Czy wywody moje trafne, inne pytanie; chciałem pokazać, jak daleko można w etymologii dociekać, dzierżąc się wyłącznie obrębu słowiańskiego, a powtóre, jak należy z najdrobniejszego korzystać szczegółu. Przecież owe *svodetz* (rękopis jest berliński, ze zbiorów Vuka; sprawdzałem to

miejsce, najwyraźniej tak tam napisano) zachowało jedyny dotąd znany ślad w całej słowiańszczyźnie owego *svod-* i nigdybym bez niego ani pomyślał o odniesieniu woni do swędu. O jakiemkolwiek „prawie głosowem", jak Lidén swoje przezwał, i mowy niema; pierwiastek pojawia się to z *s*, to bez niego. Jak wiadomo, nie kończą się na tem odmianki jego, bo obok *svęd* istnieje oddawna i *smęd-*, u nas mówią swąd i smąd, u innych Słowian *sm-* przeważa zupełnie, a Czech poszedł jeszcze dalej, bo ma w nagłosie i *c* lub *cz*, *čmoud* smąd, *czmouditi* i *czmuditi*, kurzyć (u nas spotykałem się z czmucić fajkę), a stąd dalsze *czmuch* o woni wszelakiej; takie *č*, *c* obok *s* nagłosowego w czeszczyźnie nierzadkie zresztą. Co do nosówki w swęd (oznaczającego u nas i świerzbienie, swędzieć, a u Czechów i pragnienie, smad), porównaj podobny stosunek w *stopa* — *stepeнь* i *stąpać*, *czepieć* — *kąpać* i *kopa* i i.

Natomiast nie zgadzam się ze zdaniem Miklosichowem, nieraz w Et. Wörterb. powtarzanem, jakoby z *wąchać* zostawał w jakimkolwiek związku *niuch*, *niuchać*, co u nas bynajmniej nie z ruskiego pożyczony, lecz ogólno-słowiański, serb. *njušiti* schnüffeln, słowieńskie *njuchati* i *njušati*, w łużyckich narzeczach bez wtórnej joty, *nuchać*, czeskie *ňuch* itd. obok *ňuhňati*, od pierwiastku *snu-* w niemieckich językach bardzo rozrodzonego (por. Falka-Thorpa pod *snus-*) jako schnauben schnüffeln, lit. *snukis* Schnauze?, a powtarzającego się może z inną wokalizacyą, w arcy-rzadkim cerkiewnym *vzz-* i *zanyšiti sę* exaltari, commoveri?

Albo przymiotnik *długi* a rzeczownik *dług*. Języki słowiańskie dowodzą tożsamości obu słów, które nasi etymologowie stale rozrywają; Berneker nawet różne im lemata wystawił, dla *długiego* z powodu lit. *ilgas* **dьlgъ* wypisał (dirghas, δολιχός, got. *tulgus* 'fest' itd., a z nosówką longus, lang), natomiast dla *długu dьlgъ* i przyjmuje, acz nie z pewnością, zapożyczenie tegoż z got. *dulgs* 'dług' dla względów rzeczowych, chociaż głosownia nie zarzucić nie może i pokrewieństwu obu wyrazów. Przypuszczam, że dług i dulgs tylko przypadkiem się zbliżyły (jak mleko — Milch itp.) i że dług z długim jedno słowo — jak, niech semazyolog wytłumaczy; jest, acz nie całkiem pewna paralela, bo w litewszczyźnie obok *ilgis* długość, wypisał Juszkiewicz i *ilges* danina w naturze (panu od włościan), a więc niby również dług, lecz czy to nie zostaje raczej w związku z ałga?

Jest cerkiewne *zaskopije* czyhanie, czekanie; w legendzie o Konstantym wysyłają Chazarowie przeciw niemu *muż łukaw* i *zaskopiw* (chytrego i przebiegłca), a najnowszy legendy wydawca (Pastrnek) tak o tem słowie pisze (str. 50): „słowo jest najrychlej obce, greckie, od σκοπός speculator σκοπία specula, por. Miklosich Et. Wörtb. (ale Miklosich o zapożyczeniu z greckiego nic nie mówi wyraźniej; porównał, tylko oba słowa z sobą, jak tłumaczył je już Rački, napastnik“ — i to mylne, bo ów mąż był dyalektyk, nie rozbójnik. Rzecz ciekawa, bo wiadomo, że w gr. σκοπός itd. uznano powszechnie przestawkę wobec łac. speculum, ind. spaç. itd.; Vasmer w greckosłowiańskich studyach zaskopije pominął, ile widzę, natomiast ruskie *skopa* orzeł, rybitw. z gr. σκῶψ sowa wywiódł, przeciw czemu zastrzegł się wyraźnie Miklosich: jest po narzeczach (i w słowieńskiem) *skopiec* rodzaj jastrzębia (czy znany powszechnie kobiec, kobczyk tosamo słowo, bez nagłosowego *s*? wadzi *b*, inaczej całe *kobʼ* οἰωνοσκοπία tu byśmy włączyli). Otóż *zaskopije* nie może być pożyczką grecką, sam przyimek przeciw temu świadczy wyraźnie, a tu należy (jeżeli pominiemy owe nazwy ptaków drapieżnych o wzroku ostrym) polski termin z łowów z ogarami; Ostroróg r. 1618 mówi o nim nieraz (str. 42, żeby wskopec ani szukał ani gonił, tj. w przeciwną stronę; 50 takich co wskopec chodzą; 79 (pies) wskopeczny, co wspak szuka abo goni, ilekroć wskopec się puści, nie zawżdy wskopec chodzi). Wskopec urobione może, jak obec (obok: obiec), złożone z wz + skop?

Nasze *błahy* wywodzi Berneker dla *h*, jakby to czego stanowczo dowodzić mogło, z białoruskiego (niech wierzy, kto chce), a to utożsamia z gr. βλάξ ‘leniwy’, łac. flaccus za Prellwitzem, którego wszelkie inne zestawienia grecko-słowiańskie taksamo mylne, jak i to właśnie; *błazna* natomiast, co z błahym widocznie jedno słowo (nie wątpiliż o tem Miklosich, Joh. Schmidt i i.), wywodzi z **bhlōs-no-* „mit *z* aus *s*“ (wedle „prawa“ Zupitzy, nb. nie istniejącego wcale, bo opartego o mylne etymologie), łac. flare, niem. blase (aufgeblasen, falscher Stolz, Thorheit), albo „auf Grund einer Basis **bhelāgh-* (środek równie wygodny, jak mylny) aus der Sippe bolzina, adh. *belgan* Schwellen“ itd., usuwa związek z flagitium, z błędo (wedle fantastycznego zupełnie „prawa“ Joklowego, opartego wyłącznie o najmylniejsze etymologie) i nazywa owo jedyne zupełnie pewne połączenie z błahym „schwer möglich“, jakby wymiana *g* i *z* (lub *k* i *s*) była czemś niezwykłem. Ale wspominam

o tem dla innej przyczyny, bo oto wstawił Berneker do błazna i cerkiewne *oblazivъ* 'dumny', *blazovati* 'być dumnym', nie pytając, jak oba te znaczenia pogodzić; ależ gdy *błazu* nigdy się z *p* nie pojawia, *oblazivъ blazovati* stale z *plazivъ plazovati* się mieszają i tem samem dowodzą, że nic a nic z błaznem wspólnego nie mają.

Pod *chotèti* wstawił Berneker rzeczownik *ochota*, zaznaczywszy krótko, że w dawnych tekstach ruskich jest i *ochwota*. Samo to wystarcza, aby *ochotę* od *chocieć* zupełnie odsunąć, gdyż poza ten rzeczownik nigdy a nigdzie *chocieć* z *chw-* się nie pojawia — nie pytamy nawet, cożby przyimek *o-* we wspomnianem tem złożeniu oznaczał? W istocie *ochwota* jest prastara i ogólnoruska, Litwini np. przejęli ją jako *akwata* 'ochota', *akwatus* 'ochoczy' itd.; że *chw-* upraszcza się w *ch*, to najzwyklejsze zjawisko, por. nasze *chory*, *choja*, *chróst* itd. z chwory, chwoja, chwróst itd., natomiast nie przechodzi *ch* w *chw*! (chyba gdzie *f* w grę wchodzi). *Ochwota* więc nie od *chocienia* poszła, lecz od przymiotnika *ochwy* 'rzeźki', com już nieraz wywodził, więc rzeczy nie powtarzam; przytoczył dalej Berneker naszego *ochoczego*, ani pytając, skąd u nas ruskie *cz.* po polsku byłby przecież *ochocy, mamy podobnego *roboczego*, czyż i to ruskie? a może słuszniej uważać w tych razach nie pożyczkę, lecz wykolejenie językowe, jak np. w *jednoczyć* zamiast jedynie poprawnego *jednocić*? O naszej chuci obok chęci, chutkim prędkim (białoruskie chudkij prędki, zwiodło mylną pisownię Bernekera i wstawił je dlatego pod chudy!) twierdzi: „die trotz Brückner wohl aus dem Böhm. entlehnt sein werden", zapomniał tylko o tym szczególe rozstrzygającym nasz spór, że chutki, prędki, w najdalszych zakątkach polszczyzny ogólne, w czeskim — wcale nie istnieje! Mylnie tu wstawił za Rostem załabskie *chuoneica* 'Hure' i *vochota* Lust, co tu nie należy wcale, a wymieniając załabskie *cę* 'chcę', *tech* 'chciał', nie wspomniał o *cel* 'chciał', z niepierwotnem *c* od *cę* itd. pochodzącem (por. łużyckie *chcyć* zamiast chćić wedle *chcu*).

I takich błędnych umieszczeń u niego sporo; na innem miejscu wykazaliśmy, jak nasze *ogniwo* 'ignile', a więc jawnie do ognia należące, oderń oderwał i pod giąć wstawił; że się z innymi nosówką w *niezbędny* zwieść dał i *niezbędnego* pod *będę* zamiast *bъd-* wstawił, mimochodem zaznaczamy. *Gleglija*, *gliglija* 'świerk' czy 'jodła', *gleglina* 'las jodłowy albo świerkowy', toć widoczna asymilacya z *jegla*, *jaglija*, *jeglina* i nikt nigdy o tem nie wątpił, ale Berneker wstawił „*gleglina* Nadelwald" pod — głogiem. *Cześnik*

'urzędnik', od czci naturalnie nazwany, więc *czestnik* = dignitarius w aktach XV w. i i.; on go zaś pod czaszę, niby podczaszego wstawił. Pod „r. *uchmyljat' sia* uśmiechać się" czytamy: „auch p. dialekt. *chmulić się* 'sich verfinstern, ein verdriessliches Gesicht machen, traurig werden' könnte hierher gehören, vgl. mhd. *smollen* 'aus Unwillen schweigen, schmollen' und 'lächeln'". Ależ nasze *chmulić się*, jak czeskie, a raczej morawskie *chmouliti se* jest tylko = *chmouřiti se* i dowodzi, że i r. *chmyljatь* tosamo co *chmyryt'sija* 'schmollen', *chmyra* 'Greiner' i z chmurą, chmarą zostaje w związku, lecz przenigdy z przypadkowo równobrzmiącem „mhd. *smielen*, älter ndl. *smuylen* lächeln": *l* i *r* mieniają się częściej, niż fonetycy przypuszczają.

Lecz wracamy do żądania głównego i zasady najważniejszej: dla objaśniania słów słowiańskich należy polegać na wskazówkach, jakich dostarczają same języki słowiańskie; przeciw tej zasadzie — nieprawdopodobne, ale prawdziwe — grzeszą badacze stale. Oto słowo *bóg*; Berneker rozróżnia dwa lematy, *bogъ* 'Gott' i *bogъ* 'Anteil'; o pierwszym twierdzi (za Hehnem i i.): „Das Zusammentreffen der slavischen und der arischen Wörter in der spezialisirten Bedeutung Gott lässt vermuten, dasz die Slaven das Wort von den iranischen Skythen übernommen haben". Rozumie się samo przez się, że to wierutna bajka — nawet w tym razie, gdybyśmy u owych Scytów znaleźli istotnie perskiego baga — boga, o którym u Scytów nic nie wiemy, bo po irańskich pożyczkach niema u Słowian ani znaku, a musiałyby być i to liczne a ważne, abyśmy uwierzyli, iż nawet nazwę boga (czy monoteistycznego, czy specyalnego jakiegoś?) Słowianie od Irańczyków przejęli. Niema więc ani dwu lematów, ani pożyczki irańskiej; rzecz samą można wyrozumieć w następujący sposób. Mieli Słowianie niegdyś (przy aryjskiej nazwie dla boga, *dieŭas* itd.) rzeczownik *bog* = dostatek, czego dowodzą przymiotniki *bogaty*, *ubogi*, *niebogi*, nasze *zboże*; dalej nazwa głównego Słowian bożyszcza. Dadźboga 'dającego dostatek'. Dadźbogiem było Słońce, nazywane też Swarożycem, tj. synem ognia = Swaroga; u innych plemion przezywano je też Trzygłowem, np. u Pomorzan i u Stodoranów w Brandenburgu, albo Świętowitem, jak w Arkonie, bo trudnoż przypuszczać, aby plemiona o miedzę od siebie graniczące, różniły się zasadniczo w pojęciach mitologicznych; odmieniało się nazwisko (np. wedle słupa trzygłowego, przedstawiającego bóstwo, boć i Słońce, jak Trzygłów lub Świętowit patrzy na wszystkie

strony), nie rzecz sama. Że właśnie Słońce było Dadźbogiem-Swarożycem, wiemy ze staroruskiego Malali przekładu, gdzie Helios i Hefaistos wyraźnie Dadźbogiem i Swarogiem przezwani. Tego to Dadźboga wzywali wszyscy Słowianie, a w skróceniu łatwo zrozumiałym Bogiem go nazwali i tym sposobem bez łaski irańskiej, całkiem od niej niezależnie, doszli do boga = deus, imię specyalne niegdyś rozszerzając, co tem łatwiej poszło, skoro pierwotne Dadźboga imię pozastępowały specyalne wezwania Swarożyca, Trzygłowa, Świętowita, oznaczające jedno i to samo; i Pripegala listu magdeburskiego z r. 1108 nie jest czem innym niż zepsuty Trzygłów, o czem dawniej już rozprawiałem. Czy mój wykład trafny czy nie — w każdy sposób bez Iranu obszedł się wygodnie (co za dziki pomysł, żeby naród jak Słowianie, u obcych nazwy boga żebrał!) i dowiódł, że idąc za wskazówkami z dziejów i języków słowiańskich zaczerpniętemi, można słowo słowiańskie (a więc i należy) tłumaczyć. Wspomniał Berneker o słowieńskim *božjast* (bożja vlast, nie oblast chyba) 'padaczka' i czeskim *božec* 'kurcze' (por. nasz *gościec* 'kołtun', *goście je* 'ospa'), ale nie wspomniał o ciekawej istocie mistycznej łużyckiej, *božja łość*, ciekawej dlatego, że przybrała wyraźne kształty, opisują ją jak ją widziano w bieli itd., chociaż wyszła tylko od tej samej bożej włości = bożej mocy; szeroko rozprawia o niej A. Černý, mythiske bytośće łužiskich Serbow, Budyšin 1898, str. 50—66, ale dał się zwieść formą najdawniejszą *głosc* i zamiast od włości od głosu ją wywiódł (zwiedziony i tłumaczeniem Chojnana z r. 1650 'nächtliche Klage'), ależ Megiser, starszy od Chojnana, ma podobnie *głastovicę* zamiast vlastovicy; w górnych Łużycach nazywają ją 'boże sedleško' (albo serleško, jak i u nas sierlączka obok siedlączki, łużyck. Marlena zamiast Madlena).

Nie wspomniał Berneker dalej o dwu najciekawszych słowach, ważniejszych niż owe bajdy irańskie. *Bahattjo*, na Polesiu *bahatje*, znaczy ogień; jestto abstractum zwykłe, od *bahatyj* (małoruskie *a* zamiast *o*, jak np. *harazd* z *gorazdъ*), jak np żywie (równie mitologiczne) lub wesele itd. Bogdanowicz w znakomitej (dla obfitego i pewnego materyału, nie dla objaśnień nieraz nadto wątpliwych) rozprawce, Perežitki drewnjago mirosozercanja u Biełorussow, Grodno 1895, str. 17, twierdzi, że gdy na Polesiu ogień ogółem bohatjem, tj. bogactwem nazywają, na Białej Rusi ogień zową *bohatcem* wtedy, kiedy go z ogniska obcemu nie wypożyczają

(np. na Wielkanoc, w czasie tłoki, w czasie posiewów), aby za ogniem nie wyniosło się z domu własnego bogactwo, albo co najmniej zboże nie urodziło. Tu więc ogień, który na Rusi i Swarożycem zwali (mieszając syna z ojcem), z bogiem-bogactwem zupełnie się zlewało, chyba wynik wierzeń pogańskich jeszcze. Na tem nie koniec. Wedle tegoż Bogdanowicza str. 122—126 nazywa się *bohacz* w powiecie ihumeńskim (a i w wołkowyskim) albo *bohatce* (jak wyżej) „łubka zboża ze wstawioną świeczką woskową", stojącą cały rok u gospodarza na pokuciu, pod ikonami; w dzień 8 września (Narodzenie Najśw. P. Maryi, nazywający się wprost *bohaczem* również), albo we dnie poblizkie zapalają świeczkę, pop przywołany odprawia mołebeń krótki, poczem obnosi gospodarz bohacza po wszystkich chatach po kolei, wkońcu i bydło całej wsi, zgonione razem, bohaczem okrążą; odnoszą bohacza potem do chaty następnego gospodarza, gdzie znowu przez cały rok pozostaje, dostarczając chacie bogactwa i szczęścia; zboże dla bohacza wymłacają z pierwszego „zażynkowego snopu"; świecę leją przy osobnej wieczerzy, z pieśniami, przypominającemi dożynkowe (bohacza, w naszym i ruskim znaczeniu słowa zowie Białorus tylko bahatyrem lub bahatym, nie bahaczem). Że to widoczny przeżytek czci słońca Dadźboga, z dniem N. P. M. całkiem dowolnie złączony (poprostu „małaja praczystaja" czasowo przypadała na święto zbiorów), wątpliwości nie ulega i nasz wywód boga = Dadźboga tylko potwierdza. Więc nie dziw, że jeszcze w XIV w. Ruś oskarżano, że „ognewi molatsia zowuszcze jego Swarożicem". Dodam nakoniec, skoroż w mitologię wdaliśmy się, że kolega mój, M. Tangl, w Neues Archiw. d. Ges. f. ältere d. Geschichtskunde XXX, str. 183—191, nowymi wskazówkami dowiódł, że ów list ze wzmianką o Pripegala = Trigelaus istotnie r. 1108 flandryjski ksiądz czy kleryk w dyecezyi magdeburskiej wypisał czy z własnego natchnienia (aby uwagę ziomków na kraj bogaty a pusty zwrócić) czy za podnietą przełożonych.

Przez wskazówki zaś rozumiemy wszelkie możliwe, przedewszystkiem i chronologiczne. Poświęcił np. Berneker słowiańskiemu (ograniczonemu istotnie do wschodu, ruskiego i bułgarskiego) *kraczun = koroczun* (o czem niżej rozprawiamy) bitą stronicę wywodów, ależ wszelkie jego i wszelkich romanistów wywody obala prosty fakt chronologiczny, że słowo to już w r. 1143 zapisano i to na północy, że zatem wywód jego z rumuńskiego (z góry dla

każdego nieuprzedzonego arcywątpliwy) jest absolutnie niemożliwy — należy tylko umieć czytać podobne wskazówki nieomylne.

Oto np. *kąpać*. Dla Bernekera „Dunkel. Meringer stellt das Wort zu konopie“ niby dlatego, że łaźnię (Dampfbad) w tej samej izbie sprawiano, gdzie i konopie i len „kąpano“, suszono — co dla tego samego już niemożliwe, że wyrazu „kąpania“ nie używa się o łaźni, pominąwszy bajki z konopiem. Berneker, zamiast odrzucić to, prawi „nicht genügend gestützt, auch lautlich schwierig“ (zamiast: unmöglich) dalej: „schwerlich zu: Haff (niestety Słowianie nie w morzu się morzyli = kąpali); etwa denominativ von *kąpa* ‘Büschel’, vergl. Quast-questen ‘im Bade peitschen’?“ (ależ tylko w łaźni wieńkami dla potu się prażą, przenigdy w kąpieli rzecznej czy stawowej!). Mnie języki słowiańskie czegoś innegoby uczyły. *Kępę*, *kąpać* łączę z *czępieć* ‘siedzieć w kuczki’ (częste w nazwach miejscowych, Tuczępy nasze a ruskie Tuczapy. Czępin, imię własne Czępa, inne por. u Kozierowskiego Gniezno str. 52, Poznań str. 111 i 112), *czupieć* tosamo, np. u Żebrowskiego: *w krzewiu czupiąc* (my dziś formy mazurskiej używamy, np. *przycupnąć*; podobnie zamiast *kuczeć* — od czego kuczki ‘kupki’ — por. u Zebrowskiego w Metamorfozach r. 1635: kuczała (Nimfa) naguczko przy ziemi pod gołym niebem, mówimy *przykucnąć*[1]), inne przykłady mazurzenia w języku piśmiennym nieraz już wyliczałem), w innych narzeczach słowiańskich *czepeti*, *czepiti*, *czapèti*, por. Bernekera str. 144, co najniesłuszniej jako lemat *čepèti* wystawił, nie znając polskich form z nosówką i orzekł „Ohne Anknüpfung. Der variirende Vokalismus läszt auf Lautnachahmung schlieszen“ (ależ chyba zmienny konsonantyzm uprawniałby do jego ulubionego naśladownictwa dźwiękowego); wedle mego wywodu więc *kępa* tyle, co kuczka, kupa (czy kępa i kupa tosamo, a w litewsk. kampas i kau-

[1]) U Zeromskiego, Sen o szpadzie, str. 28, nuda życia ...*kuca* na stosach nawozu; u niego znajdziesz i inną podobną mazowieccyznę, np. stale *zucheł*, *zuchelek* ‘kęs’, chociaż to od żucia żuchania (por. żuchwa ‘mandibula’) pochodzi — tu nadmienić można słówko o licznych szczególniej od żwania urobionych słowach, jak żwachać, żwakać, żwatać i żwastać, nakoniec łużyckie żwatorić (paplać. utworzone jak białoruskie itd. hutorić, co Berneker mylnie od pierwiastku *gu-* w gowor, naszym *gawor gaworzyć* ze znanem zastępstwem *ga-* zamiast *go-*, wywodzi); Miklosich i czeskie žižlati tu zalicza. Mazowieccyzną trąci i *cwał*, obok którego i *czwał* istnieje, co nie z dżagatajskiego (!!) poszło, a w czeskim się powtarza (z *c*), którego pochodzenie mi nie jasne.

pas. wolno wątpić o tem), a stąd może i *kąpać* o przycupnięciu w wodzie, zlewaniu siedzącego, przycupniętego? Nie przeczę trudności znaczeniowej i dla niej tego pomysłu nie uważam za pewnik — chciałem tylko wykazać, jak należy, czy można korzystać dla objaśniania słów słowiańskich z języków słowiańskich.

I jeszcze przykład. Wypisał Berneker lemat *glezъnъ* 'Knöchel', mylnie; polskie *głozn* (nie *głozn!*) dowodzi, że lemat winien brzmieć *gleznъ* lub *głoznъ* (z częstą wymianą *e*—*o* i zapisał o nim: „Das Verhältnis zu lit. *slesnas* 'Knöchel' bleibt dunkel. Möglicherweise urverwandt mit altisländ. *klakkr* 'Klumpen' (itd., dalszych jego wywodów i podobnych przejść znaczeniowych nie wymieniam wcale, bo czytelnik już wie, co cała ta „altisländische Urverwandtschaft" warta, t. zn. nic nie warta). Mnie wystarcza kostkę głoznową spoić z głazem-kamykiem (ruski głaz, dziś oko, w najdawniejszym cytacie do szklanych gałeczek, nie do oka, się odnosi i dlatego już wywód Jokla od glądać jest niemożliwy; Berneker równie mylnie uczepił się jasności: „Wohl als glänzender Stein urverwandt mit norweg. *glōsa* 'leuchten', *glas*, *glesum* itd.; andere nehmen Entlehnung der slav. Wörter aus dem German. an" — i jedno i drugie wierutna bajka, przypadkowym zupełnie wywołana podobieństwem); więc *glez*, *głoz*, *głaz*, od twardości raczej niż od gładkości (bo *głaz* z *gładkim* dawniej zestawiałem) nazwane.

Nie należy jednak zapominać, że wskazówki słowiańskie mogą nieostrożnego i w gruby błąd wprowadzić, mogą być tylko pozorne. Np. objaśniano powszechnie starobułg. *ojmi*, l. pojed. *ojmin* 'żołnierz', ginące wcześnie ze źródeł naszych, pisząc je całkiem dowolnie *ojьmi*, jako od *jęti jimą* pochodzące: „ursprünglich 'Besitzergreifung, Eroberung', russ. ojmovat' 'besitzen', dann mit dem bekanntem Bedeutungsübergang, dasz ein Vorgang für den Träger des Vorganges eintritt, 'Besitzergreifer, Eroberer'. Anders Leskien, der jьm zu altind. yudhmás 'Kämpfer' stellt". Wytłumaczenie słowiańskiej nazwy ze słowiańskiego tym razem niemożliwe, późne ruskie słowo nic tu nie znaczy; *ojmi* służą prostemu żołnierstwu, to nie wiciędzy 'Eroberer', raczej ciury, jak z tekstów wypada, może to słowo obce, turskie, jak *san*, *boljare*, *kap* itp.; przytaczano i jakieś litew. *aim-* dla masy, tłumu; *ai-*, *oi-* daje w słow. *ja-* i *ji-*, przyczyny tego rozdźwięku nie poznano dotąd, ale mogłoby wyjątkowo dać i *ojь-*, gdy dyftongu unikać poczęto; w podobny sposób z Paulus Pavьlъ

powstał. Pewne tylko to, że z *jimą* tej nazwy wywodzić i pozorem dać łudzić się nie można.

V.

Z właśnie wymienioną zasadą, wymagającą przedewszystkiem uwzględniania wskazówek słowiańskich dla objaśniania słów słowiańskich, łączy się ściśle następna. Co poleca z góry wszelki wywód, nietylko etymologiczny? Łatwość jego i niewymuszoność, prostota. Zrzekamy się więc z zasady wszelkich wywodów naciąganych, co może bardzo ciekawie wyglądają, lecz w istocie wcale nie ciekawe, bo mylne. I przeciw tej zasadzie grzeszą stale etymologowie, co w jasny dzień świeczką ćmią sobie oczy.

Jest np. *brъseł̀* 'czerep'; cóż prostszego niż odnieść go do *brъsnąti* 'skrobać', por. słowa: Job vzja brъsel' da ostrugujet' gnoj svoj, więc brъsel niby skrobacz. Natomiast czytamy u Bernekera: „Vielleicht zu brъsną oder aus bhrъd-s- zu lat. frustum adh. brōsma 'Brosam' aengl. brysan 'brechen'. Wenn aber brъselъ ъ aus indog. *i* hat, was die Uberlieferung sehr wahrscheinlich macht (bynajmniej, bo ъ może wywołane przez następne *e*), so könnte man es aus mrit-s herleiten und zu altind. mrityati 'zerfällt', vimrityati 'zerbröckelt' stellen, die zu lat. frivolus 'zerbrechlich' gehören". To nazywa się w sitowiu sęku szukać.

Albo od *bają* 'bajać', dla łużyckiego baju bać oddziela Berneker bają 2. istniejące niby w łużyckim baju so 'glimmen'; pierwsze należy do pierwiastku bhā- 'mówić', drugie do pierwiastku *bhē- bhō-* 'świecić', jaki mamy w biały itd. Niestety to *bać so* o źle palącym się ogniu istnieje tylko w łużyckim, więc czy nie prościej posądzić je o przeniesienie od „pierwszego" bać 'bzdurzyć', ogień nie pali ale bzdurzy się — wywód nie ciekawy, ale prawdopodobniejszy chyba.

Inny przykład: *łatka* 'misa itp.'. „Nach Lidén zu lit. luotas 'Kahn', weiterhin mhd. lade 'Brett'. Nicht sicher (to pewne!). Oder zu irisch lathach 'Schlamm', nhd. Letten 'Thonerde'" itd. Pod *łotok* 'misa, niecki itp.': „Unsicherer Herkunft. Zu mhd. lade, adh. latta 'Latte' ir. slat 'Rute', jedenfalls nicht zu gr. λάταξ 'Tropfen' (jeden to ze znanych, zawsze nieudałych pomysłów Prellwitza). Moją ciekawość zaspokoi zupełnie połączenie obu słów i dołączenie do nich innych „Słowian" z *łat-*, oznaczającem chwytanie, ujmowanie.

Z nim wiąże się i nasz *łatwy łacni łacny* i ani na chwilę nie zawaham się odrzucić wywodu Zubatego, co łatwego z łajaniem połączył, niby co godne łajania, podłe, w końcu łatwe, co Berneker niemieckim spottbillig, spottleicht poparł, nie zważając, że z tego jeszcze bynajmniej nie wynika, jakoby leicht = spott było.

Do łatwości, naturalności wykładu należy również uwzględnianie możliwych wymian samogłoskowych bez odnoszenia ich do różnych 'Ablaut, Schwundstufe' i tym podobnych operacyi, niemożliwych w czasach późnych, historycznych, dobrych dla przedpotopowych. Więc np. etymolog utożsami *jaskier*, od którego liści ciało się iskrzy (Rostafiński) wprost z *iskrą* (jak jarząbka z irząbkiem itp.), nie powtórzy za Bernekerem: „*iskra-* aus **ьskra* schwundstufig zu *ěskro-*“ (jaskier, którego on naturalnie nie przytacza, tylko urobione przymiotniki jaskrawy i i.), „ablautende Formen mit *ěsk-*“ Cóż dopiero takie ruskie, bułgarskie, łużyckie *dreb, dreben, drebić*, dla *drobiu, drobnego, drobienia*, gdzie *e* ma być również „ablautend“ i w innych razach podobnych, o co wszystko etymolog nie dba. Łatwość i prostota wykładu wymaga, aby dla błahego pozoru nie rozrywać jednostajności słów, odnosić je do rozmaitych warstw. Mamy *dryzdać* (*r* zamiast *rz* u nas częste, por. ochrypły itp.; nie potrzeba wcale aż dysymilacyi Bernekerowej na wytłumaczenie tego *r*); jest to litewskie *trýsti* (tredu), jak Miklosich najsłuszniej zauważył („sind schwer zu vereinigen, prawi Berneker, es sei denn auf Grund einer Wurzelanlautsvariante *treid-*“, Solmsen o dysymilacyi w litewskim myślał — wszystko całkiem zbyteczne); ale obok dryzdać mamy i trztać — naturalnie, Berneker zaraz „Schwundstufe, *drьstati*“ wystawił i niemieckie podobne porównał. Ależ *trztać* niema odpowiednika ze „Schwundstufe“ w innych językach słowiańskich, więc wolę *trztać* wywieść wprost z polskiego *drzistać* (por. np. *chrzybiet* i *grzbiet* i i.).

Jest ruskie *dioszewo* 'tanio'; zestawiać to, za Pedersenem z persk. dahyuš 'ziemia, kraj' (niby wyrób krajowy, a więc i tani) nie jest, jak Berneker się wyraża „scharfsinnig“, ale tylko „unsinnig“; inne pytanie, czy to wobec swego odosobnienia (jest tylko rosyjskie) słowo słowiańskie (od desiti = dositi), co mnie się wobec zupełnego braku jakiegoś rzeczownika desa, od czegoby przymiotnik pochodził, wcale nie „ansprechend“ wydaje; może to jeden z licznych przybłędów tatarskich, o co go Matzenauer posądzał —

w każdy sposób ów wywód Pedersena rozbija się o zasadę naszą, wymagającą niewymuszoności wywodu.

Ale miarą, mówi kotek. Bo jakiż wywód najbardziej niewymuszony, najprostszy i najłatwiejszy? Na pewno, naśladownictwo dźwiękowe i stale też tą zasadą Berneker wojuje. Już nieraz przeciwnie się oświadczałem i najmniej 50—60% wszystkich „Lautnachahmung“ u niego uważam za zupełnie chybione. Oto np. *kropię, kropia* (nie zawadzi wspomnieć o łużyckich formach z *e* zamiast *o* i *ch* zamiast *k*); nasze *okropny* (por. skropić kogo batem itp.) wydziela z tego Berneker („Dunkel. Als „Erstarrung“ mit Ablaut zu krzepki?“) najniepotrzebniej a i *ukrop* chyba niczym odmiennem nie będzie. *Kropia* więc wedle niego „beruht auf einer Lautnachahmung“ — skąd? Jeszcze *kapię* prędzejbym jako naśladowcze pojął (właściwie naśladowcze jest tylko *ciap-ciap*) — ale *kropia*? Wspominałem już, że przy połowie słów z *ch-* w nagłosie, w ten sposób sobie poradził, ale z całej tej liczby chyba dwa-trzy za naśladowcze uchodzić mogą; więc na ten najprostszy wykład nie zgadzamy się wcale.

VI.

Pozorne i przypadkowe, łudzące podobieństwo brzmień i znaczeń, oto najniebezpieczniejsza pułapka na etymologa, dziś, pomimo metody umiejętnej tak jak przed wiekami, gdy metody nie znano i uchu i oku wyłącznie dowierzano, amazonki z samych żonek i tym podobne wywody w nieskończoność płodząc. Przed takimi pułapkami czy sidłami ustrzega baczne wszelkich szczegółów uwzględnianie i nieufność ku wszelkim domysłom, zbyt daleko sięgającym. Wypisał np. Miklosich osobny lemat: *drwić*, albern reden“; skorzystał z tego Prellwitz i zestawił *drwić* z δρέομαι tragików greckich 'biadać' wedle recepty: amazonki = same żonki. Ależ *drwami* obzywano wszelakie głupstwa niesmaczne; *drwa gryść* powszechnie używano i o jadle bez smaku; np. u W. Potockiego czytamy: nowe drwa piszą (dzisiejsi mędrelkowie), bez drew nie bywa gorzałka itp., więc drwić, drwiny od tychto drew urobiono, które są = gr. δρῦς, lecz nie = δρέομαι i przytoczenie podobnego pomysłu (chociaż go Berneker jako „verfehlt“ oznaczył) jest całkiem zbyteczne — chyba jako curiosum, dla odstraszenia od podobnych pokusów, w których Prellwitz celuje. Oto np. zestawia gr. χλίω

'prunke' z bułg. *galil* 'liebkose' — po cóż to powtarzać i to jeszcze z dodatkiem: die Zusammenstellung leuchtet nicht ein? Chyba dla tego, że takich „verfehlte" i „nicht einleuchtende Zusammenstellungen" Berneker sam ciągle się dopuszcza. Pod gałęzią (przyrostek ten sam co w Ligęza), co z golą tożsamo (*ga-* i *go-* często się mieniają, por. gawiedź — gowiędo, gawiaz — ten sam przyrostek co gałąź — i gowno i t. d.), czytamy „zu armen. *Kolr* 'zweig' (niech zdrów wierzy kto chce), galą-zь stellt vielleicht die Erweiterung eines *n* Stammes dar, so daß sich aus dem Armen. und Slavischen auf einen indeur. r/n Stamm schliessen liesse": można tylko poręczyć, że gdyby nawet cudem jakimś pierwiastki w *kolr* i *gałąź* były te same, dalszy wymysł godny tylko owych Prellwitzowych. A jest ich niestety u Bernekera mnóstwo. On i *barłog* z gr. φορύνω zestawia albo serbskie *blutiti* 'drwić' z gr. φλύω; *jaszczurkę* z gr. ἀσκαρίζω 'skakać' (jakby jaszczurki skoczkami = pchłami były), przyczym jeszcze w nagłosowym *a* indogermański przyimek *ō* (Słowianom nieznany!) upatrzył, ponieważ gr. α w ἀσκαρίζω do ἀνά należy; Zubaty jaszczurkę z gr. nazwą rybią ἐσχαρός połączył: wszystko wedle owej recepty: amazonki = same żonki, popłacającej dziś jak za czasów Kołłątaja i Bohusza-Siestrzeńcewicza, chociaż już wtedy z niej się śmiano. Wywód etymologiczny bałakania zaczyna Berneker słowami: „schwerlich za gr. φηλόω betrüge oder zu aind. bālás kindlich"!; bat jest mu „vielleicht urverwandt mit lat. con-futo, idg. Wurzel bhevāt-"; bazło 'gardło' „aus bhāughlon zu lat. faux?" i tak dalej w nieskończoność. Że zbyt nie przesadzam, nad wszelkie takie zestawienia przedkładając dzieło Miklosicha jako wolne od nich, mogę byle jakim przykładem stwierdzić. Pod *dĕbą* 'dybam' czytamy: „Wohl zu der germanischen Sippe altisl. taepr 'ängstlich näher zu kommen', norw. taepa 'leicht berühren, leise treten', s. auch dybati"; pod *dybati* czytamy: „Vielleicht zu altisl. toppr 'Ende, Spitze, Haarzopf', ahd. Zopf, zupfen; eine Wurzelvariante s. u. dĕbą"; zaraz niżej pod *dygati*: „Wohl zu ahd. tūhhan ducken, nhd. ducher 'Bückling'". To znaczy (a takich „etymologii" liczymy u niego setkami), sprowadza się niemieckie słowa do brzmienia pierwotnego i łączy się z nimi słowiańskie gwałtem. Dziwi mnie tylko nieuzasadniona przy innych słowach wstrzemięźliwość, np. pod *dъptę* czytamy: „Lautnachahmend, mit stimmlosem Anlaut *tъpta*; unmittelbarer Zusammenhang mit gr. δέφω 'knete'; mhd. zipfen 'trippeln' ist wegen

des abweichenden Vocalismus nicht wahrscheinlich" — niewiem dlaczego, skoro żądane *e* przedstawia zapisane na str. 184 serbskie *dopati* „'stürzen, schlagen' wohl lautnachahmend". Rozumiałbym takie zestawienia, gdyby języki słowiańskie były tak ściśle spokrewnione z germańskimi, jak z litewskimi, ale skoroż tak nie jest, więc wydają się podobne zestawienia zupełnie bezcelowymi. A co o tych germańskich twierdzimy, odnosi się taksamo do podobnych indyjskich i innych.

Czytamy np. pod serbskim *mledan* 'mager, schwach': „ohne sichere Anknüpfung, zu altind. mlāti 'wird weich, erschlafft'?"; pod serbskim *mlitati* 'leniwieć': „vielleicht zu gr. βλίτον 'Melde' βλιτομαμμας 'Dummkopf', auch wohl altind. mrityati 'zerfällt, löst sich auf'"; pod serbskim *mlava* albo *mljava* (to wszystko jedno, chociaż Berneker nieraz nad podobnymi „różnicami" najniepotrzebniej w świecie się zastanawia, np. przy serbskim djetelj = dzięcioł znachodzi „*je* auffällig"; przy serbskim mljezinac obok mjezinac „*lj* dunkel"; przy serbskim gomila „dunkel ist serb. gromila" i t. p.): „Die Zusammenstellungen mit got. gamalwjan lit. melwinti 'plagen', mit got. blôtan 'verehren', mit got. bliggwan μαστιγοῦν und nicht einleuchtend"; pod serbskim *mlak* 'letni' mlachav, mlochav mljochav 'słaby': „Gr. βλαξ 'träge', μαλακός 'weich', lat flaccus" (naturalnie, domysł to Prellwitza; godny wszelkich innych podobnych, częstych u niego). Ależ wymienione tu słowa należą widocznie razem, do jakiegoś *mьl-*, czy pierwotnego, czy choćby wtórnego w rodzaju małoruskiego mlity.

Na poprzedniej stronicy czytamy o naszym *umizgać się* (nie wspomniano dawniejszego *umiezgać się*), o małorusk. *myzaty* 'lizać': „zu mittelhochd. smeichen 'schmeicheln', norweg. *smejkla* 'streicheln', dänisch *smiske*, der Wortbildung nach dem poln. *mizg* nahe(!), 'schmunzeln'?" O wiele istotniejszym niż ta baśń niemiecka byłoby dopisanie naszego *mizdrzyć się*, dowodzącego owego wahania między *zg* a *zd*, nierzadkiego po innych słowach, por. *drozd* i *drozg* (formę *drozn* por. z formą *borozda* i *borozna*, bez owych odstraszających zawikłań, jakie Berneker 227 dla niej wymyślił) serbskie *brazda* i *brazga* 'zmarszczka', *bazg* i *bazd* dla bzu i i. A tak samo mieszają się stale *z* i *zg*, więc np. słowiańskie *mazać* zestawiam z litewskim *mazgoti* 'myć' (por. nawet polskiego *mazgaja*; u Żeromskiego, Sen str. 28, chałupięta gliną *pomazgane*) i pytam dalej, czy to *maz-* nie to samo co *moz* w ruskim *mozga* 'ciecz' *mozžit'* (z moż-

dżyć) 'miażdżyć', por. Mozgawy nazwę, czego znowu od miazgi, miażdżenia, odłączyć nie można — tu wokalizacya byłaby więc bardzo chwiejna. Berneker za innymi *mazać* z μάσσω zestawia, ależ przeczy temu znaczenie ('gnieść' to nie 'mazać' przecież!) i brak w takim razie zupełnie odpowiednika litewskiego dla najzwyklejszego słowa słowiańskiego, co z góry (zob. niż.) silne podejrzenie budzi, więc wolę *mazać*=μάσσω (a dalej niemieckie *machen*) do mżonek aryjskich zaliczyć.

Lecz nietrudnoż wystrzegać się mżonek „indogermańskich"; bywają pułapki bardziej zdradzieckie. Oto litewskie *raitas* łotew. *raits* 'konny' i nie sposób niemal odjąć się wrażeniu, że to niemieckie Reiten; nawet tak ostrożny i nieufny badacz, jak Leskien, Bildung der Nomina im Lit. str. 187, napisał o tem: „doch eher aus dem Deutschen als mit Fick zu *rìtu* 'rollen'". Uwzględniwszy wszelkie okoliczności dochodzimy jednak do pewności, że to *raitas* nic a nic z niem. *reiten* niema spólnego, jest natomiast pokrewne z słow. *ristati* o biegach końskich. Bo oto są w dokumentach litewskich XVI w. rojtinicy jako sługi książęce konne; nazwa dowodzi, że już w jakim XIV w. musiał ów *raitas*=konny istnieć; ależ w XIV w. żadnego niem. *raiten* (zamiast *rīten*) jeszcze nigdzie niebyło, a już najmniej w Prusiech! więc to czysty przypadek, jak Milch=mleko i t. p. Słow. *ristati* (wyjątkowo i *riskati*) powtarza się, z odmienną nieco wokalizacyą w lit. *raistas*, z którym Leskien tamże str. 534 nie wiedział co począć („ich stelle hieher noch ein mir unklares, in mehrfacher Bedeutung vorkommendes Wort, *raistas reistas* Sumpf, Moorboden; *raistas* wird Brunstzeit bedeuten, *raistas wilku* Schar Wölfe in der Brunstzeit, lett. *rēsts* Brunstzeit; ferner *trobas į raistą budawoti* 'im geschlossenen Quarré bauen"). Otóż ruję od biegu, biegania się powszechnie zowią; i ziemia biega na trzęsawisku; tu należy nasza *ryść* kłus konny, z *ry-* zamiast *rzy-*, co nieraz bywa i pożyczki ruskiej bynajmniej jeszcze nie dowodzi, obok *ryści* jest zaś i *rychć*, z ową wymianą *s* i *ch*, nieraz spotykaną; przykłady dla obu słów patrz u Rostafińskiego myślistwo str. 421 i 422 (wielkim kłusem rychcią, tak i na drugim miejscu w Hippikach Pieniążkowych, 1607, ale w wydaniu z r. 1690 ryść). Istotnie więc i *raitas* i słow. *ristati* należą do szeroko rozgałęzionego *ritu risti*, co się w litewszczyźnie z trojaką wokalizacyą pojawia, *i*, *ie*, *ai*; słowiańskie *i* może być *ī* lub *ei*.

Jak *raitas* nasuwa Reiten, podobnie *obszar* łączymy z obszernym i szerokim mimowoli, lecz i to tylko ułuda, jak już dawno wykazano; *szeroki* jest przecież *szyrokim*, więc samogłoska *a obszaru* nie może tu należeć, niema związku z *i*; jest też słowo to Niemcem istotnym, nie pozornym Słowianinem. Jest ruskie i południowo słowiańskie *czardak* i *czerdak* 'poddasze', jawna z tureckiego *czardak* 'altana itp.' pożyczka, ależ i cerkiewne *črtogъ* 'sypialnia' od tegoż słowa wywodzą, co się więc w formie podwójnej, bo w starszej i nowszej pożyczce zjawia, jak np. kłobuk i kołpak, szłom i hełm, barwa i farba, berło i feruła itp. — moim zdaniem i to tylko ułuda, *črtogъ* Miklosich dawniej i słuszniej z *črěšta* 'namiotem' (co również ma być pochodzenia wschodniego, tak że namiot znowu tylko przez złudzenie naszym rodzimym się wydaje) zestawiał. Zwalcza to Korsz (w artykule w Sborniku Jagiciowym), przecząc, jakoby przyrostek *-ogъ* a nawet *-gъ* był w Słowiańszczyźnie żywym, uznając go tylko w *murohu* małoruskim, tak jakbyśmy nie mieli ostrogi, pstrąga itd. (*o* czy *ą* przed spółgłoską przyrostkową wszystko jedno, por. ostręgi i i.); on nawet *inogowi* 'gryfowi' arabski przypisałby rodowód, żeby się przyrostka *-ogъ* pozbyć, ale to bajka wierutna, *inogъ* (tak samo jak *inokъ* odyniec) od samotnego, jedynego (*jinъ* = unus) przebywania przezwany, a czeski *noh* 'gryf' również z *inogъ* poszedł (jak nasze miele z imioły lub jemioły, gra z igry, glica z iglicy, rjabczyk z irjabka itd.), o czem Berneker pod *inogъ* (albo *inegъ*, patrz cośmy właśnie o samogłosce przed *g* wspomnieli) milczy, choć już Miklosich to wiedział i powiedział. Nawet słowiańskiemu bogu Swarogowi Korsz nie przepuścił i z svarga indyjskiego przez jakieś nieznane środowisko (nieirańskie) go wywodził — same to mżonki. I *-ogъ* jest żywym przyrostkiem słowiańskim (raczej tylko *-gъ*) i *črtogъ* broni się swoim *g*, nie *k*, przed posądzentem o pożyczkę; Słowianie rozporządzali wcale bogatym słownictwem o częściach domu i różnych jego przybudowach, *trzem* np. (nie pożyczone z greckiego!) i i.

Możnaby całe litanie podobnych złudzeń spisywać z prac Karłowicza, Bernekera, Štrekela i i.; szczególniej mniemane pożyczki albo pożyczki istotne, lecz z innego źródła pochodzące, niż to, na co przypadkowe brzmienia podobieństwo wskazuje, tu zaliczamy; np. nasz *kir*, dawniejszy *kier*, z tureckiego *ker* 'siwy' albo *kir* 'brud' wywodzi Berneker za Miklosichem i Matzenauerem, ale to złudzenie, skoroż wiemy, że kier był właśnie suknem śląskim, więc

nie mógł się z turecka przezywać, lecz z niemiecka i istotnie *kier* jest skrócone *kerntuch* (sposobem słowiańskim); natomiast polska *kiereja kierejka* (wedle Bernekera pożyczona z małoruskiego, co znowu bajka) jest nazwą okrycia tureckiego (jak burka tatarskiego) i z kierem w najmniejszym nie pozostaje związku (u Bernekera „kleinruss. kyr", jawny polonizm, istnieje niezawisle, dalej „*kyréja* Art vornehmes Oberkleid, daher poln *kireja* etc."; zapomniał tylko to *-eja* niezwykłe objaśnić — cały artykuł od a do z mylny). Niżej inne przytoczymy takich złudzeń etymologicznych przykłady.

Jeżeliby się kto czuł obrażonym, że na nowoczesnych badaczów i ich ścisłą metodę nawlekam niby potwarz, posądzając ich o pomysły w rodzaju amazonek = samych żonek, przytoczę dla usprawiedliwienia się jeden przykład podobnego etymologizowania „od ucha". Jest cerkiewne *dochtor* 'poduszka, wezgłowie', nietylko w ewangelii zograf skiej, ale i po innych tekstach (por. Sreznie wskiego pod tym słowem); nie wiem wcale, skąd poszło; są i inne słowiańskie na *-tor*, np. równie zagadkowe *chomiestor* 'chomik' (zwykłym u Słowian skróceniem; przykłady przytaczaliśmy nieraz) — jednego tylko nie rozumiem, jak można o nazwie miękkiej poduszki, podkładywanej pod łokcie, przypuszczać: „Beruht wohl auf ahd. dofta 'Ruderbank', nhd. ducht, ducht Bank" — czy to nie canis a non canendo?

Albo pod mitręga powtarzają Berneker i Miklosich nieszczęśliwy domysł Matzenauera, że to poszło z mittelhochd. mitterunge 'Vermittelung'; słusznie przeczy temu Karłowicz, znaczenia przecież całkiem rozbieżne, nie dadzą się wcale połączyć, ale sam popełnia równy błąd, nasuwając, co niemożliwe zupełnie, węgierski frazes (!!) mi terengette 'co u stu djabłów, co u licha' (taksamo niemożliwy, jak np. wywód jego naszego z kretesem z węgiersk. tönkretesz 'zniszczyć'). Moim zdaniem, mitręga, to poczciwy Słowianin, czyli raczej Polanin, w rodzaju takich jak białęga, staręga albo ciemięga, może w związku z mitwać itp., tylko w żaden sposób z owymi Niemcami czy Węgrami dla przypadkowego podobieństwa brzmień łączyć go nie można.

Albo *mełsák* „trzpiot, wścibski" „zapewne niem. Mehlsack" wedle Karłowicza — ależ to niemożebne, gdyż Mehlsack o ludziach, tylko ciężkiego, grubego, niezgrabnego oznacza. Mełsák jest Polaninem, bo pominąwszy ogólne (np. czeskie) mlsati o smakoszu, mamy przecież w Paskwalinie Twardowskiego „błądząc omełśniony

jelonek za nieswoją łanią", co i mełsaka wytłumaczy. I takich to etymologii pełno; przecież nawet naszego poczciwego *gamajdę* co z *gamoniem* i *gapem* w związku najściślejszym, jak np. *grajda* 'powolny' od grabolenia i gramolenia się przezwany, z gockim gamaids nie na żarty tylko łączono (tego żartu Berneker już nie powtórzył) — wszystko to etymologie od ucha i oka, złudzenia to akustyczne, nie wywody słowne. Więcej ich wyliczać byłoby stratą czasu.

Do podobnych pułapek czy zasadzek na nieostrożnego badacza można policzyć i ten, acz rzadki bardzo wypadek, kiedy zestawienie dwu słów, pożyczki słowiańskiej i źródła jej obcego trafne, lecz przeoczono, że owo źródło obce samo znowu ze słowiańszczyzny wypłynęło. Wiemy więc, że nasz *gazda* z madiarszczyzny się przyjął na Podhalu (tylkoż *gazdy* kujawskie z roty w r. 1426 nie *gazdy*, lecz *jazdy* czytać należy), ależ madiarski *gazda* z *gospody* wzięty (jak *wajda* z wojewody). Czytamy więc u Bernekera II 28: serbskie *maža* 'cetnar', małoruskie *maža* 'wóz ciężki' „aus magyar. *mazsa* 'Zentner' — Miklosich", ależ to madiarskie słowo właśnie z słowiańskiej maży (którą już w XV wieku znamy) poszło, boć Węgrzy, jako o wiele niżsi kulturą, od Słowian się zapożyczali, nie odwrotnie (oprócz pewnych, miejscem i czasem stale określonych granic ich wpływów). Bez wahania wywodzi Berneker czeskie *okršlek* 'kres', *okršliti* 'określić' z niem. Kreis, ależ i to tylko pułapka, skoro cerkiewne *okrišl* (*r* i *ri* nieraz się mieniają) i przy pożyczce całkiem nieuzasadniona forma już staroczeska dowodzą, że mamy do czynienia z tworem rodzimym (nasze *kreślić* sprawę bardzo utrudnia, chociaż u nas *re (ry)* zamiast i obok *rze rzy* nieraz się pojawia, ale *kres*, *kryska*, *zakrysić* są widocznie pożyczone.

VII.

Winien więc badacz wszelkich możliwych dokładać starań, aby dotrzeć do źródła wyrazu; jeżeli wszystko zawiedzie, jeżeli nie odnajdzie ani w słownikach ani w dziejach żadnej wskazówki, pozostaje mu jako środek ostatni: porównać wszelkie inne nazwy tego lub pokrewnego przedmiotu, aby z nich coś wydobyć. Jeżeli badacz nie może się uporać np. z *lasem*, bo nie trafiają mu do przekonania ani zestawienie z ἄλσος 'las' (przestawka płynnej nagłosowa,

znikądinąd niedowiedziona), ani z angielskim *laes* 'pastwisko' (znaczenia całkiem rozbieżne, bo germańskie o mieszkaniu pierwotnie prawi!!), pozostaje mu jeszcze do zbadania, jakimiż innymi wyrazami Słowianie lasy przezywają, w tej nadziei, że od tych innych wyrazów padnie jakieś światełko może i na sam *las*. Tak jest w istocie. Jakżeż nazywają Słowianie lasy? Aryjskiego wyrazu na to niema wcale i napróżno takowy zmyślano. Najdawniejszą dla lasu nazwą było poprostu: drzewa i tak Słowianie swoje lasy przezywali, boć najdawniejsze ich nazwy dla Poleszuków albo Holtsatów (Holzatów), to Drzewianie w dorzeczu Dnieprowym i Łabskim (hanowerski Drawähn, wyższy i niższy, r. 1004 Drewani przezwany), podczas gdy równie starych Lasaków itp. nie wytropisz (i 'Polesie' nie może się z Drzewianami co do starożytności równać). Etymologia zaś drzewa jasna, wiemy z języków pokrewnych, że właśnie tylko drzewo (nie jakąś jego odmianę, np. dąb, jak twierdzono) oznacza, a więc las = drzewa. Istotnie pierwotne znaczenie *lasu* jest drzewo, w rosyjskim do dziś *lesa* rusztowanie znaczą; w dawniejszym języku *les* również drzewo znaczy, np. (Mindowg nie wchodził) w lěs roszczenja „w drzewa gaju“ (kronika Hipacka) i i. Więc z lasem i *lasa*, *lesica* 'przyrząd z drzewa' (najrozmaitszy, płot, wrota, kraty itd.) jedno i to samo, chociaż je Liden z staroind. *vlēškas* 'Schlinge' wywodził a dalej i *laska* z *leszczyną* (znaczenie takie samo jak w litewskim *łaza*, i laska i leszczyna) — więc sprowadzamy trzy lematy Bernekerowe na jeden. Ależ nie koniec na tem. Las nazywa się i gwozdem (u nas jeszcze w nazwie herbowej Gozdawa, por. Kłodawa od kłody, zamiast Gwozdawy, bo *gw*, jak i *chw*, do *g*, *ch* prostego sprowadzamy, mówimy goździ i gwóźdź itd.; dalej w licznych nazwach miejscowych, raz r. 1415 w dokumencie: cum opacis silvis vulgariter gosdi dictis; u Czechów znane nazwy topograficzne. Kreis Zagozd i Tugozd = Tauss, dalej hvozd, jest i na południu, u Serbów; niema na wschodzie, u Rusi) i nasuwa się mimowoli przypuszczenie, że gwozd a gwóźdź jednego początku: przeczy temu Berneker wyraźnie („von gwozdъ ist gwozdь zu trennen), ale daremnie, bo gwóźdź (pojawiający się i w brzmieniu gwozd!) oznaczał drewno, zatyczkę z drzewa (później dopiero z żelaza, tak dalece, że w serbskim gvozdje żelazo znaczy); w każdy sposób łączymy oba lematy, chociaż jest możliwość, że oba wyrazy oznaczały coś wystającego, gwozd górę więc leśną, gwóźdź sterczące drzewo. Dalsza nazwa

dla lasu, to *dręzga* (nie drężda, tę tylko Srezniewskij mylnie z miejscownika vъ drędzě odtworzył), moim zdaniem nic innego niż drzazga (trzaska), *ę* zamiast czy obok *ě* (por. np. skarędъ i szkarady, szarzedy; govędo i gawiedź i i.), w rosyjskim do dziś drjazg trzaski, chróst oznacza, a obok niego i druzg istnieje, jak u nas druzgać — Berneker nie wiedział dobrze, co z tym słowem począć, myślał o *dręgati*, **dręg—ska* (co nieprawdopodobne; od trzęsienia), Pogodin *dr-* z *dru* 'drwa' w tym upatrywał; dalej zupełnie mylnie czeskie „unerklärtes *deryždie* 'dürres Reis'" tu wtrącił, ależ to nasze Dzierząźno (w nazwach miejscowych), staroruskie (w kronice inackiej np.) *derjaždije* o gęstych zaroślach, por. naszą dzierzęgę i i. (do drać — dziorę) z przyrostkiem *-ięga* = lit. *-ingas*, najbardziej w tym właśnie kształcie rozpowszechnionym ze wszelkich *g-* przyrostów. Więc samem zestawianiem nazw podobnych rozjaśniamy je jako tako, sprowadzamy je do nazw ogólnych dla drzewa i drew.

VIII.

W etymologii słowiańskiej przypada litewszczyźnie rola pierwszorzędna; setki słów słowiańskich, zupełnie obcych innym językom aryjskim, odnajdziesz tylko w litewszczyźnie; dla setek innych odnajdziesz tylko tu najzupełniejszą zgodę nietylko w samym pierwiastku, lecz w całem słowie. Więc jak w słowniku porównawczym irańskim pierwsze miejsce sanskrytowi przypada a dopiero za nim innym językom aryjskim (greckiemu itd.), tak samo w słowniku słowiańskim każdą rzecz od litewszczyzny zaczynać należy. Berneker przeciwnie odrzuca litewszczyznę stale na sam koniec, po grece itd.; otóż błąd jego polega nie na tem umieszczaniu, lecz na wypływającem z niego nieuwzględnianiu litewszczyzny, na próżnem poszukiwaniu odpowiedników greckich, niemieckich itd., gdy tylko litewszczyzna ich dostarczać może. Litewsko-słowiańska spólnota językowa jest tegoż rodzaju, co irańsko-indyjska; wyraża się zaś przedewszystkiem w słowniku, i z słownika najłatwiej ją też wykazać, czemu poświęcam osobny artykuł w Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. A praktyczny z tego wywód brzmi: dla każdego pnia słowiańskiego szukaj najpierw i głównie odpowiednika litewskiego; inne (greckie, germańskie itd.) wobec tego bardziej obojętne, schodzą na dalsze o wiele plany; gdzie zaś kilka

wywodów (pozornie) możliwych, z góry zaleca się tylko ten, co się o litewszczyznę opiera. I odwrotnie, dla pruskiego itd. słowa szukaj odpowiednika najpierw w słowiańskim, przeciw czemu i Trautmann stale grzeszy.

Bywają wyjątki t. z. istnieje słowa słowiańskiego odpowiednik tylko w łacinie itd., niema go zupełnie w litewszczyźnie i przeciwnie powtarza się słowo litewskie tylko np. w łacinie, niema go w słowiańszczyźnie, np. *wiras=vir*, *pekus=pecu* (*pies?*), *dantis=dentes*, *diewas=deus* (*dziw?*), *aszwa=equa* i i., te wyjątki stwierdzają tylko regułę. Słownik słowiański znamy przecież dopiero od r. 850, litewski o 700 lat później zaczyna się, więc cóż dziwnego, że na takim wieków przeciągu pogubiły te języki dawne spólne wyrazy właśnie dla najpospolitszych pojęć; męża, ojca, boga, mleko, konia, psa, niedźwiedzia itd. poprzezywały całkiem odmiennie, ależ w podobnych razach rozchodzą się nawet narzecza, np. litewskie a łotewskie albo pruskie, więc to nie dowód przeciw owej zasadzie, którą kilkunastu przykładami stwierdzić należy, aby raz temu upośledzaniu litewszczyzny, mszczącemu się srogo na naszej nauce, koniec położyć. Dla uniknienia nieporozumień możliwych, dodam, że wszystko, co u nas o pierwotnych litwosłowiańskich stosunkach niedawno pisano, jako domysły fantastyczne na bok usuwam. Nie było więc żadnej przerwy w bezpośrednim stykaniu się Litwy i Słowian w jakimś trzecim czy drugim tysiącoleciu przed Chrystusem, poczemby dopiero na nowo oba szczepy się zbliżyły; stosunki, jakie za czasów Ptolemeuszowych czy Tacytowych na wschodzie odgadywamy, przenosimy śmiało i na czasy o wiele dawniejsze, bo nic istotnego do odmiennych przypuszczań nie upoważnia. Wszystkie języki słowiańskie stoją w równej odległości od litewskich i odwrotnie; więc bynajmniej pruski nie odznacza się jakąkolwiek bliższością do słowiańskich (czy może dla „mazurzenia“ swego? ależ i Łotwa „mazurzy“). Nie tu miejsce wdawać się w polemikę z mżonkami Szachmatowa i i. o pierwotnem rozsiedleniu Litwy i Słowian, przewracającymi wszystko do góry nogami — trzebaby zupełnie innych dowodów, niż mniemana fińszczyzna kilku słów naszych, czy mniemane germanizmy w nazwach kilku rzek naszych, aby nas nawrócić do wiary w fińskie mazurzenia początki czy fińskie kobiety wywody, nadające się raczej do żartów, chociaż się je na seryo powtarza.

Z powyższych uwag ogólnych wynikają szczegółowe. Im bardziej jaki pierwiastek czy temat w słowiańszczyźnie lub litewszczyźnie rozgałęziony, tem pewniej liczymy na odpowiedniki jego w obu grupach. Więc z góry nie wydaje się prawdopodobnem, aby *biorę* nie miało odpowiednika litewskiego, tymczasem Berneker pod *berą* żadnego nie zaznaczył; otóż odnajdziemy go w lit. *berti birti* 'sypać' bez wahania. Dla konia rozchodzą się nazwy zupełnie (Słowianin equus itd. zarzucił), otóż chociaż *komonь* (z tego koń?) a *kumelė* znaczniej się różnią, mimoto je zestawimy (pruskie *kamnet* Grunaua lepiejby się nadawało, ale Grunau źródło podejrzane). Natomiast nie zgodzę się z Brugmannem, co lit. *kumsztis* utożsamia z naszą *pięścią* (*kumsztis* wedle niego przestawką z **punkstis* powstało); sprzeciwia mi się temu pr. *kunte* pięść, co pierwotniejszą zachowało formę (bez *s*) a pruskie przecież bliższe litewskiemu, niż słowiańskie. I co do słownictwa łotewskiego robię pewne zastrzeżenia; wpływów „fińskich", którym co do polszczyzny zupełnie przeczę, jest tam tyle, tak widocznych, że słowo łotewskie, nie powtarzające się w litewskim albo pruskim (o ile go tu nie przemycili Dowkont lub Mieżinis), nie budzi zaufania; nie znając języków fińskich wolę więc z łotewszczyzny nie korzystać wcale. Poniżej wymieniam nieprzytaczane dotąd, wcale nie albo ze zbyt małym naciskiem (tak że inni ich wcale nie uwzględniają), odpowiedniki litewskie dla słów słowiańskich, w małym wyborze.

Barzy prędki (w imionach osobowych), *barzo*, od XVI w. *bardzo*, cerkiewne *brzo* prędko, we wszystkich językach słowiańskich ogólne. Całą stronicę poświęcił Berneker temu przymiotnikowi, ale nie objaśnił niczego. Wspomniał wprawdzie, że zestawiają go z *brevis*, czemu znaczenie się sprzeciwia, albo z *fortis*, co również wątpliwe; nie wspomniał o utożsamianiu go z ind. *bṛhán* silny, wysoki, *barhas* siła, cośmy u Mikkoli wyczytali; sam przypuszcza, że możnaby *z* na *s* sprowadzić i mniemane **bhrsos* ze zmyślonym przez Osthoffa pierwiastkiem *bhers* 'spieszyć się', zestawić, o czym i Walde myślał. Ponieważ nas podobne etymologie ani grzeją ani ziębią, zapytajmyż, co nam języki słowiańskie prawią, bo od nich dowiadujemy się o rzeczach ciekawych, pominiętych lub źle pojętych przez Bernekera. A więc najpierw istnieje od wieków *borzdy* (znana familia XVI w. Borzdobohatych), forma w białoruszczyźnie dziś panująca, np. na str. 116 i 117 Młodej Białorusi (I. 1913) czytamy w wierszach: ja wstanu *borzda* (t. j. borzdo) opranusia; *borzdzieńka* (prę-

dziutko) żnieji snapy pawiazali itd. Powtóre, obok *bərz-* istnieje forma *bərg*; zaprzeczył jej za Mareticiem Berneker, twierdząc, że serbskie (i bułgarskie) *brgo*, to tylko nowotwór do komparatiwu *brže* dorobiony wedle modły *dug* do *duže*, ale to bajka, gdyż posiadamy i cerkiewne *brъžaja* (z *brъgēja*) i i., obok *brъźej* torrens. A teraz zapytajmy, co temu *bərz bərzd bərg* w litewszczyźnie odpowiada, o czem u Bernekera zupełnie głucho. Oto czytamy u Juszkiewicza: *bruzdus* ruchliwy, *bruzda* i *bruzdesys* pospiech, *bruzdinti* spieszyć, *bruzdyti* ruchać się, *bruzdyti* spieszyć, *brusti brudu* spieszyć, *brusti(s) bruzdu(s)* ruchać się, a tak samo z *zg*, *bruzgus* szybki, *bruzgeti* ruchać się, *bruzgenti* spieszyć, *bruzgesis* łoskot (dalsze tegoż urobienia: *bruzgyne* grzechotka, *bruzginti* szeleścić, *bruzgas* chróst t. j. mały i rzadki lasek), *bruzti bruziu* spieszyć, *bruze* wałek, *bruzti* i *bruzdyti* zalecać. Różnica co do następstwa płynnej (słow. burg-, lit. brug-) nie wiele znaczy, powtarza się nieraz nawet w obrębie samej słowiańszczyzny i litewszczyzny, a spada tu do zera, gdyż i w litewskim mamy wymagane następstwo brzmień: *burzdeti* ruchać się całem ciałem, *burzdinti*, *burzdulis* ruchliwy, wesoły, *burzdana* swawolny, *burzdulâti* i *burzulûtis* swawolić; wymieniłem *bruzd-bruzg-* na pierwszem miejscu, bo liczniej zastąpione (*burzgeti* i *burzyti* mają odmienne zupełnie znaczenie); u Kurszata czytamy: *burzdus* „in Südlitauen berùhrsam, ruhig“ a więc = borzdyj.

Wysoki, wysze, wyszyć (a zaś dziś *wyżej, wyższyć*) nie odnajdziesz z *s* w litewszczyźnie. Ależ *s* słowiańskiemu odpowiada i *k* litewskie (np. *kłausyti* = słuchać), gdy to *s* z palatalnej gardłowej poszło, więc naszemu *wys*-odpowie pruska partykuła *uka*, oznaczająca wyższość a całemu *wysoki* lit. *auksztas* toż., por. *anksztas* = wązki, *minksztas* = miękki itd.; pruszczyzna zachowała formę dawniejszą, bez wsuniętego *s* (*sz*), *auktas* (por. wyżej *kunte*). Inni inaczej *auktas* i *auksztas* tłumaczą; jedno ma być łac. *auctus*, drugie *augustus* (!!), do *augeo* = lit. *auginti* róść; *wysokiego* dawniej z prusk. *unsai* = do góry, wez-, utożsamiano, ale już Trautmann i i. słuszniej to zarzucili zupełnie, chociaż owe *auktas* = auctus itd. stale powtarzają. — Dalsze wyliczania litewsko-słowiańskich zestawień przerywam, odsyłając do spisu słów wspólnych (litewsko-słowiańskich), jaki dla Kuhn's Zeitschrift przeznaczyłem.

Tu nadmienię tylko, że słowa litewskie zachowały nieraz pierwotne znaczenie, gdy słowiańskie je już znacznie przeniosły

np. w dziedzinę moralności. Oto nasz *zły*, w dawnej polszczyźnie *zgły* (z niesłychaną wstawką *g* między *z* a *ł*, bardzo dla psychofonetyków pouczającą) a tak samo i w załabszczyznie, gdzie *zgły* przez *zaglü* wypisano, od czego *zgłoba* 'iniquitas', przez Bernekera mylnie do głoby wstawiona (rozprawiałem o tym już dawniej): Słowianie od pierwotnego znaczenia już odstąpili, ale Litwa je zachowała, por. u Juszkiewicza: *atżułai* 'grubo ostro', *atżułas* 'nieuczynny przykry', *atżulti* 'być nieużytym', *iżułas* 'przykry, natrętny', *isiżulyti* 'naprzykrzać się', wszystko w związku z *iżulsnus* i *iżulnus* 'ukośny'. — Więc pierwotne złego znaczenie: krzywy.

IX.

Etymologowi słowiańskiemu sprawiają znaczną trudność słowa obce, ich liczba nadmierna i ich źródła różnorodne. Germanista liczy się co do czasów dawnych niemal tylko z jednem obficiej płynącem źródłem, z romańskiem; slawista i dla czasów dawnych obok zachodnich musi wschodnie uznawać. Prawda, nie na wszystko się zgodzimy; nic wygodniejszego, jak uważać *sto* dla niewyjaśnionej półsamogłoski za pożyczkę irańską, nic też dowolniejszego, jak taką bajkę ukleić. Niedawno sporządził Vasmer spis mniemanej erańszczyzny: bóg, czasza, kot (kojec), sobaka itd.; jeżeli i chomika, dawne *choměstor*, jako „eufemizm" z erań. *hamaestar* (rzucający o ziemię) a nazwę *chmielu* (jedyny dawny fiński element w słowiańszczyźnie?) z *haoma* wywiódł, tośmy tego rodzaju pseudologie już wyżej ocenili. Z całej owej litanii pozostaje na pewno jako prastara pożyczka jedyny *topór*, co mógł tą drogą jak i prasłowiański *kłobuk*, a więc niekoniecznie wprost z ust irańskich, przybyć. Również niema żadnych pożyczek albańskich, przecież zeskamotowano Peruna kijowskiego, jakoby z albańskiej nazwy boga wyszedł; oczom nie wierzysz czytając takie banialuki; są tylko miejscowe albanizmy na Bałkanie. Znacznie przesadzano i przesadzają wpływy czy pożyczki greckie (mianowicie Vasmer), rumuńskie i madjarskie, ograniczone zazwyczaj czasem, miejscem, trybem życia (np. pasterskim). Ależ i po potrąceniu albo ograniczeniu tych wszystkich mniemanych i istotnych źródeł pozostają trudności; łudzą pozory, badacze dają się zwodzić byle jakiemu podobieństwu brzmień (o znaczenia i tak mniej dbają) i mieszają słowa jedne z drugiemi w sposób nieraz potworny.

Pierwsza zasada, ułatwiająca poniekąd zadanie etymologa: nie uznajemy pożyczek, szczególnie bezpośrednich, z języków, z jakiemi się słowiańskie wcale nie stykały bezpośrednio (celtyckie, irańskie itp.) albo stykały się późno, na przestrzeni ograniczonej, szczególnie, jeśli to narody niekulturalne, np. Rumuni, Litwini, Albańczycy, Finowie. To znaczy, jeśli etymolog dowodzi, że słowiańskie krowa, krzesło, dziegieć itp., to pożyczki z litewskiego, odrzucamy podobne wywody jako niemożliwe z góry. Są pożyczki litewskie, ale gdzie? oto np. w aktach litewsko-ruskich XV i XVI w., w biblii Skoriny, wprost z urządzeń litewskich wzięte. Albo są narzeczowe na Białej Rusi i u Polaków litewskich a od nich wkońcu i dalej szerzone, np. *kumpie*, *kulsze*, *pakuły*, *kul* (?), gdy *torpy*, *paszory* itp. tylko na miejscu, w Augustowskim itd. znają. Wobec niewysokiego wogóle mniemania (i bardzo uzasadnionego) o „kulturze" litewskiej warto jednak podkreślić, że mogły ogółem dostać się do języka aktowego białoruskiego nazwy litewskie, dowodzące przecież istnienia wyrobionego słownictwa, np. nazwy rozmaitych danin, *działka* (z lit. *duokle* z niewyjaśnioną wokalizacyą) i *mezlewy* (Leskien, Bildung der Nomina str. 350, pisze za Kurszatem *meżliawa* dawniej *mezlewa*, i wywodzi je z białoruszczyzny, tymczasem rzecz ma się odwrotnie, białoruskie pochodzi z litewskiego, por. łotewskie *mesls* danina i tak je też Dowkont pisze, *meslawa*); to słowa ogólnie znane, bardziej miejscowe np. żmudzkie są *weldomy* 'dziedziczni' poddani; w Aktach metryki litewskiej, wydanych przez Berszadzkiego (Biblioteka istoriczeskaja tom XX) znalazłem nawet *torpostaja* (nie znał go Ed. Wolter prawiący w Mitteilungen der litauischen Gesellschaft III, nie krytycznie zresztą, z myłkami, o owych wyrazach sądowych i i.), co mi się litewskim **tarpstojis* wydaje (niby świadek oczywisty, „stojący pośród" widzów) dwukrotnie przy przewodzie sądowym. Na szczególną uwagę zasłużył *dojlid* 'cieśla' Skoriny, a więc aż do Połocka docierający. Ale wszelkie mżonki Malinowskiego, co to *paskudnego* z lit. *paskutinis* 'pośledni' wywodził itp., z góry jako niemożliwe uchylam i tożsamo o wszelkich podobnych świeżych zakusach twierdzę, co już nieraz zaznaczałem.

Jak tu pozory łudzą, niech jednym jeszcze przykładem dowiodę we dwu po sobie następujących lematach u Miklosicha. Str. 379 czytamy: Valkunь, poln. *wałkuń* landstreicher, faulenzer. Aus dem litau. *valkunas*. Wurzel velk-. Valonsa: poln. *wałęsać* się

kurzweil treiben. Man vergleicht litau. *valanda* Weile. Ba, nawet Leskien, tak przezorny i do wywodów słownych nie skłonny, w Lit. Nominalbildung pod *valanda* zapytał, czy ros. *valanda, valandat'sia* 'wałęsać się' nie poszło z litewskiego, tak jakby w rosyjskim mogły istnieć pożyczki litewskie (naturalnie oprócz bursztynu — jantaru). Ani polskie ani rosyjskie słowa z litewskimi prócz przypadkowego podobieństwa (od oka czy ucha) nic nie mają wspólnego; wałkuniać się zna język już w XVI w.. *wałęsać się* jest tylko odmianą do *wałęgać, wałękać, wałętać, wałygać się*, por. ros. *valiuga* tos.. boć w podobnych słowach i spółgłoski, nietylko samogłoski dowolnie odmieniają. Ten wywód u Miklosicha taki sam trafny, jak gdyby kto nasze łandyga i łantyka, ruskie łandaty, łanduwaty (przykłady p. w Języku Wacł. Potockiego str. 347) 'wałęsać się' z lit. *łandzioti* 'wałęsać się' wyprowadzał, ale już chorwackie *landati* tos. sprzeciwia się temu stanowczo (tylko *kalantyry*, torby żebracze u Jabłonowskiego w Ezopie, nic nie mają z tym do czynienia, termin to znany i dawnej ruszczyźnie o pancerzu, rozmaicie pisany. por. Materiały Srezniewskiego: *kolantyr, kalantar* itd., stąd imię Kołłątaj?).

Tak samo niema żadnych pożyczek fińskich, oprócz naturalnie licznych w północno-ruskich narzeczach, co słowiańszczyzny jako takiej wcale nie obchodzą. Więc najnowsze zakusy (w Roczniku Slawistycznym V) parę luźnych słów, nawet *parple* (ależ podobne przypadkowo fińskie słowo piegi, nie parple oznacza!!) lub *słęp* z fińskiego wytłumaczyć, jak nieco dawniejsze o *kobiecie* mżonki fińskie bez namysłu z góry się odrzuca — musiałyżby istnieć jakiekolwiek wyraźniejsze inne ślady finizmów, zanimbyśmy o tych rozprawiali! Że są w łotewskim, to rzecz znowu inna, a z łotewskiego może jedno i drugie do litewskiego dotarło — ale chyba nie owe dziecięce *acziu*, jakim dziś Litwini *diekuju* dawne sobie zastępują, znane mi z ust polskich (na Litwie) od XVII w. („aczować"). Rumuńskich pożyczek jest nieco więcej, niż Berneker daje, grubo się jednak zawiódł, gdy *koroczuna — kraczuna* (czas około połowy grudnia, gdy dzień nanowo „kroczy", tak samo jak i czas około połowy czerwca, czas przesilenia dnia i nocy; później tylko Boże Narodzenie) z rumuńskiego *craciun* 'Boże Narodzenie' wywiódł z wszelką pewnością, a sam rumuński *craciun*, który naturalnie z słowiańskiego *kraczuna* = Bożego Narodzenia przejęty, „mit grosser Wahrscheinlichkeit" (!!) z łac. calatio, inni

w równie niemożliwy sposób z innych słów łacińskich najdowolniej wywodzili. Ależ kraczun — koroczun, przeniesiony jak białoruski Bohacz na święto chrześcijańskie, całkiem niemal przypadkowo i dlatego obcy zupełnie wielkiej części słowiaństwa, w żaden sposób z rumuńskiego nie pochodzi, lecz jak zawsze w dawnem słownictwie cerkiewnem bywa, rumuńskie ze słowiańskiego (przez co wszystkie calatio itd. z góry odpadają), tego dowodzi niezbicie ten drobny szczegół, że słowa *koroczun* dla oznaczenia czasu użyła kronika nowogrodzka pod r. 1143! t. j. kiedy o żadnej Rumunii ani o wpływach jej aż pod Nowogród sięgających (!) mowy być nie może. Przekreśliwszy więc te baśni (dodaję, że wokalizacya tematu *krak-*, *korok-*, *krok*, bardzo chwiejna i niczego przeciw naszemu wywodowi koroczuna od kroczenia nie stanowi), jak również i nieudały wywód *dżumy* z rumuńsk. *ciuma* 'odrośl', zamiast z hebrajskiego słowa, zaznaczmy, że brak na innych miejscach istotnych rumunizmów, np. wymienia Berneker pod *dělъ* małoruskie *diu* 'Gebirgzug' (opuszcza nasz dział), ależ to nie słowiańska, lecz rumuńska gór nazwa (chociaż swoją drogą z południowo-słowiańskiego zapożyczona) i dla tego trzyma się torów pasterzy wołoskich. Albo pod *cěsarь* przytacza się i małoruskie *caryna* 'Weideplatz, Acker' (znane i u nas od początku XVI wieku w aktach czerwono-ruskich), ależ to jest rumuńskie *carina* (od łac. terra) i z cesarzem w żadnym związku nie zostaje. Są więc rumunizmy i madiaryzmy (nawet uderzające, jak w Małej Polsce *jobagiones* od XIII a *widek* w XVI wieku), ale nieraz wcale nie tam, gdzie ich szukali Karłowicz czy Malinowski; *iubaiones* są u Miechowczyka.

Sam szczyt zaś niemożliwych zapożyczań z jakichś niemożliwych języków stanowią ulubione dziś pożyczki z „nieznajomych" języków. Np. pod *mogiłą* czytamy domysł G. Meyera, że albańskie *magule* to ani pożyczone ze słowiańszczyzny (??) ani z nią pokrewne, „eher gemeinsame Entlehnung aus einer noch unbekannten Quelle", co bajka wierutna, jak prastare nazwy miejscowe na zachodzie słowiańskim (Mogilno i i.) dowodzą: przecież to przyrostek złożony: *mogy* + *la*, *mogy* zaś (por. *wielmoża* itd.), to rzeczownik do tego *moga*, o mocy ziemi, kamieni (gdyż mogiła zawsze sztuczna = rękawka) nasypanych itp. Podobnie ma być, znowu wedle tegoż Meyera, baran „altes Alpenwort" a i inni etymologowie o jakichś „Urwörter" z jakichś „Ursprachen" prawią — rzecz

nadzwyczaj wygodna, lecz wolę stokroć powiedzieć otwarcie „nie wiem“, niż tak „objaśniać“.

Pomijam naturalnie zakusy tłumaczenia słowiańszczyzny z ormiańskiego, osetskiego, asyryjskiego itd. języków, którym odpowiada na zachodzie godnie celtycki: i z niego niema żadnych pożyczek (mżonek Szachmatowa nie biorę w rachubę), nawet *braha*, ogólnie za celtyzm uważana (Berneker wstawił mylnie *braga* w lemat, to rosyjska, lecz nie pierwotna forma), nie trafia mi do przekonania. może to ślepy traf (jak Milch-mleko) i ze wschodu (na zachodzie słowiańskim go niema!) słowo przybyło.

Druga zasada, którą stale zaniedbywają: wymagamy, aby słowo obce istniało, żeby nie z m y ś l a n o tylko słowa obcego ani znaczenia jego i używania. Oto np. wywodzą nasze *cymes* = fajn z hebrajskiego czy niemieckiego (por. niż.), wywód mylny. póki nie wykażą podobnego (w znaczeniu i brzmieniu) słowa hebrajskiego czy niemieckiego. Albo *księgi* (plur. tant., B e r n e k e r wystawił mylnie lemat *kъniga*) – co o tem słowie nabajano, nie warto dla tego powtarzać, że w żadnym obcym języku nic rzeczywiście podobnego nie wytropiono i nordyjskie *kenning* 'nota' i asyryjskie (excusez du peu!) *kunuku* czy *kaniku* 'pieczęć' jako źródła dla ksiąg do bajek cudackich należą. Tak samo *łachań* (co samym przyrostkiem, por. *kopań* itp., słowiańszczyzny dowodzi) z sumerskiego (!!) *lahan* asyryjskiego *lahannu* itd. wywiedli, ale tu choć brzmienie i znaczenie bliższe nieco. Albo *czasza*, pruskie (nie zapożyczone, jak niegdyś przypuszczałem?) *kiosi*, dalej *czaszka* (nazwy czaszki i czaszy stale się spadają), nie poszło z perskiego. bo są tam słowa podobne dla kosztowania, jedzenia. niema jednak żadnej „czaszy“; ormiańskie i indyjskie *czaszak*(*as*) niczego nie dowodzą.

Przeciw obu zasadom grzeszą wywody naszego *harmideru*, tem niedorzeczniejsze, że się ich autorowie przy nich upierają. Więc jeden wywodzi *charmider* (bo to forma najdawniejsza) z perskiego *harmidan* kłócić się, ależ my z Persyi wywozili kilimy, parcze, tafty, makaty, towary i ich nazwy, przenigdy czasowniki z końcówką infinitiwu perskiego do tego. Drugi uparł się przy równie niemożliwym z niem. *hernieder* wywodzie; zapomniał tylko o rzeczy najważniejszej: kiedyżto Niemiec sam tego *hernieder* w wojsku czy na ulicy używał, bo skądżeby Polak (co np. *ceter* z niem. *Zeter* istotnie wziął, *gwałtu*, *rety* itp. taksamo) na ten kon-

cept wpadł, o którym się Niemcowi nie śniło, co chyba nieder! wołał (ależ nie dla burd), więc całe sześć stronic, poświęconych w Języku Polskim III 91—96 temu „wywodowi", są stratą czasu i miejsca; wymieniono tam i jakieś *harmować* czyli *armować* 'wrzeszczeć' z Synonimów Krasińskiego; znam tylko *armować* = armare z łaciny i litewskie *armeti* 'kłócić się'; znaczenie wrzasku żołnierskiego dorobił chyba Krasiński sam. Pozostaje, przeciw tym wywodom bez śladu prawdopodobieństwa, mój wywód jako jedyny trafny; Polak, co w charamiderze był sam lub o nim tylko zasłyszał, trafiwszy na rozruch zawołał, oto charamider (mordownia, rozbój) prawdziwy; ktoś inny to podchwycił i tak się słowo po całej Rzeczypospolitej, aż na Litwę i do Riazania rozszerzyło, z akcentem polskim. Jeden jedyny głos, czy Fredry, czy towarzysza jego lub innego posła polskiego do Turcyi, wystarczył, aby ten termin turecki rozszedł się po szlachcie i dalej — o takim czysto indywidualnym słowotwórstwie rozprawiam poniżej osobno. Mój więc wywód odpowiada wymaganiom metodycznym i jest trafny, póki go trafniejszy nie usunie (boć wiedza nasza zawsze względna, zawisła zawsze od nowych spostrzeżeń itd.); wywód prof. Rozwadowskiego grzeszy przeciw pierwszej zasadzie: niemasz żadnej styczności między polszczyzną a perszczyzną, więc nie może być i mowy o wzajemnych pożyczkach; wywód zaś Karłowicza-Rudnickiego grzeszy przeciw zasadzie drugiej, bo Niemiec nie używał okrzyku *hernieder* przy rozruchach (chyba *heraus* itp.), tym mniej Polak. Karłowicz dał się zwieść harapowi, ależ i szczwacz niemiecki *herab* na psy istotnie wołał, a za nim to Polak powtarzał i nareszcie do bicza-harapu sam trafił (taksamo jak bizuny z madjarsk. *bizoniy* 'naprawdę', używanego jako wykrzyknik i przy biciu, urosły), podczas gdy *hernieder* nikt nigdy w ten sposób nie używał. I *harować* (hora Towiańskiego!) wedle mego wywodu z wykrzyknika *haro*, *haru* urósł, ależ tego wykrzyknika nie zmyśliłem, tylko jest istotnie, czego o *hernieder* nie można powiedzieć. Taksamo *larma*, *larmo*, *larum* (por. niem. Lärm) od okrzyku do broni powstało. Podobnie niem. Herrgott do nas się dostało, „na twe hergotanie" odpowiada Polak Niemcowi u Glinki 1668 r.; z tego mogło pójść jargotanie (por. *jaratyk* = heretyk, około r. 1600 ogólne ludowe, dziś nieznane) i giergotanie (giergietaniem zową język litewski, Ziemia 1912, str. 516, pod wpływem lit. geras?) a może i szwargot (z niem. Schwerenot?) i harkot zamiast hargotu, co u nas

z charkotem się spada a może i z charchaniem (całkiem rodzimem słowem) się zlewa. I Litwin to hergot przejął, a Juszkiewicz I 684 zrobił z tego „nazwę jakiegoś bóstwa“, np. *a jergutalau tu mana ka asz padariau* 'och boże mój com zrobił', i bez *r*: *jegutalus*; *vo jerguts* rzadziej = o Dievuleli[1]). Ale to chyba jedyne słowo, gdzie obcy przybysz z własnymi dźwiękonaśladującymi się styka i wszelkie uwagi (Język Polski 1916, 47 nn. i 89 nn.) chybiają zupełnie celu, gdyż z tego odosobnionego szczegółu nic się wywieść nie da.

Dalej należy zachowywać jakąś miarę czy konsekwencyę, nie plątać rzeczy najróżnorodniejszych. Np. czytamy pod bakier (na bakier), rosyjskie bekreń, że to „schwerlich aus dem Türkischen, dżagataiisch bögri krumm, jakut. bakir“ á pod ros. bugor 'górka' „aus dem Türkischen, dżagat. bögri krumm gebogen itd.; jedno twierdzenie zbija przecież drugie (pominąwszy to, że oba równie fałszywe), niemożeż od bögri równocześnie i bekreń i bugor pochodzić! bekreń jest przekręceniem polskiego bakier (polonizmów w rosyjskim jest aż nadto) a bugor jest prasłowiańskie i powtarza się w litewszczyźnie.

Najpospolitszy dalszy błąd etymologów łączy słowa obce ze słowiańskimi bez wszelkiego względu na właściwe znaczenie, historyę itd. dla przypadkowego podobieństwa a choćby tożsamości brzmienia. Cerkiewne *bračina* 'jedwab', treścią wschód wskazuje, połączono je też ze wschodnią nazwą drogich materyi, z *parczą* (dwukrotnie więc przeniesioną do Słowian, jak np. kłobuk i kołpak itp.), wadzi przy tem nieco *b* i urobienie na *-ina*, *-ena* zamiast prostego **brača*. Mimoto wykład ten wcale możliwy i zrzeknę się najchętniej własnego wywodu od *braku* wesela, niby materya ślubna? przenigdy jednak nie uznam wywodu Miklosicha i Bernekera, z łac. celt. *braca* spodnie! całkiem przypadkowe podobieństwo spłatało figla; zwykłe spodnie a materya kosztowna, którą kościoły pokrywają, z złotem i purpurą zawsze na równi kładą, toć to nie

[1]) Nadmieniam raz, że Juszkiewicz chętnie mitologią narabia, np. na str. 683 prawi o jakiejś *jele* „nazwa pewnego bóstwa“, ależ to *jegle* = *egle* z bajki znanej o początku drzew różnych; i *ałka* 'miejsce ofiar' będzie tylko wymysłem książkowym, jak i jele i jegle w owej bajce (jest u Ludwika z Pokiewia, a wspomina ten „mit“ i Baranowski w znanych wierszach o lasku Oniksztańskim). Powtóre, nietylko Żmudź, ale nawet wschodnio-litewskie gwary posiadają dziwne germanizmy, np. ogólne jest *biszkis* (*biszkełajtis*) trocha (Bischen); *zurga* kłótnia (Sorge); *duże* (*łuże*) kapczuk (Dose) i i.

jedno; czytamy też: lepiej ci spodnie z konopi, które masz, niż spodnie z bračiny, których nie masz.

Brošt, u nas arcyrzadkie *brocz* (jest u Otwinowskiego) purpura, nazwa ludowa dla marzany (?), częstsze natomiast *broczyć* (krwią, ale i ropą i pod.) zamiast nieistniejącego *broc *brocyć, wywodzi Jokl (w Zborniku Jagićowym), a przyklasnął mu Vasmer z łac. bractea purpura, co tylko w kilku glosach średniowiecznych się napotyka w tym znaczeniu, częściej zachodzi jako blaszka, stąd brakteaty, zamiast i obok blattea; tu zgadza się przynajmniej i znaczenie, ale odstręcza nadzwyczajna rzadkość czy wyjątkowość słowa łacińskiego, czyż mogli o nim kiedykolwiek Słowianie zasłyszeć? Więc i to tylko traf złudny. Jest rodzimy przymiotnik *bron* o maściach jasnej i o czerwonej; przed *n* jego mogło wypaść choćby i *t*, więc jest i możliwość całkiem innego wykładu.

A oto *chąsa*, *chusa* w dawnych tekstach, *chusiti* plądrować, rozbijać, nasza *chąśba* złodziejstwo. Karłowicz słowa nie objaśnił, trafnym wiedziony instynktem; ja za innymi powtarzałem bajkę (jak przy mleku, czędzie, kobiecie itd.), że to z hanzy niemieckiej, ależ wedle Suidasa to słowo znali Bułgarowie w IX w., gdy się o żadnej hanzie nikomu ani śniło. Jest inne słowo, przez Serbów z romańskiego korsarza zapożyczone, kursar, gursar, gulsar i gusar, do tego nowe gusa, gusiti rabować, pomieszane z domowym chusar chusa chusiti; od tego chusar pochodzi znany huzar. Berneker upiera się przy fałszywym wywodzie, ależ chusa chusar pojawia się bez *r* w najdawniejszych zabytkach (w bułgarskiem tłómaczeniu Hamartola z X w., w innych pomnikach XI i XII w., por. Srezniewskiego i. h. v.), chursar jest późniejszy, więc wywód ten jest dla chronologii niemożliwy, pominąwszy to, że nie tłómaczy ani starobułgarskiej ani naszej chąsy. Więc znowu: pozorne podobieństwo uniemożliwia trafny wykład.

Zostańmyż przy chą-. Nasz chędogi, schludny, cerk. chudog ἐπιστήμων (rus. chudožnik artysta) ma być pożyczką z goc. *handugs* mądry a raczej, dla swego *o*, z domniemanego goc. **handags*. Tażsama historya, czysty traf oba słowa zespolił. Przyrostek *-og* (por. ostr-oga itp.) urobił ten przymiotnik od słowiańskiego chąd-, które napotykamy i w innych słowach, np. w Apostole XIV w.: Dъmitr i jiže s nim chъždavii τεχνῖται a w Nazianzenie XI w. we formie ruskiej, zieło chъžavu i viegłasu περίεσκεμμένου καὶ ἐπιστήμονος, od rzeczownika na *dj-*, dla którego niemiecczyzna nic więc nie stanowi.

Nasz Skarga ma być niem. Scherge — tak twierdził zmarły przedwcześnie dla nauki słowieńskiej i słowiańskiej *Strekelj* (w Zborniku Iagićowym), bo skarga to termin sądowy, denuncyacya niby, a Scherge (po narzeczach niemieckich, bawarskich głównie schergen oskarżać) tosamo: ależ niemieckie *g* nie pierwotne, por. ahd. skario, nie skargo, więc skarga („niema przyrostka -ga słowiańskiego" twierdzi Strekelj, a stru-ga?) znowu tylko czystym trafem z Scherge się spotkała. Skarga prasłowiańska, por. całkiem prawidłowe odpowiedniki łużyckie, *skoržić* i *skjarżyś* = skarżyć, czy w związku z owym *skor- kor-*, o czym mówiliśmy wyżej?

Żarna z wszelkiemi przyborami, toć prasłowiańska dziedzina, więc i ich *ducza*, *duca* 'otwór do którego ziarno sypią', musi być rodzime, i liczne a dawne jego urobienia najlepiej o tem świadczą: *duczaj*, *duczala* itd., staroczeskie *dučeje* słow. *dučel* 'rura' i nic nie dowodzi, żeby ros. *dučaj* lub *dučajka* były pożyczkami polskimi, jak Berneker twierdzi; por. dalej nasze *dukwieć*, słow. *dučeti* tegoż znaczenia, co przecież nie z niem. *ducken* poszło, jak Słow. Warsz. twierdzi. Mimoto ma to wszystko być pożyczką z włosk. *doccia* rynna, rura wodna, ściek, dusz itp., chociaż rowek, dołek wcale od tego odmienne, a cóż *Dukla*, n. propr. i appellat. dla pogłębienia, studni?

Berneker I 93: „*brynda* böhm. Pantsche, *bryndati* pantschen; hierher auch wohl poln. alt *brynda* Posse, *bryndzić się* sich zieren. Aus franz. *brinde* Zutrunk, être dans les brindes betrunken sein". Co słowo, to błąd. Brynda lura (brinde lury nie znaczy) z francuszczyzny nie pochodzi, gdyż niema pożyczek czeskich, wprost z francuszczyzny (stale Niemcy pośredniczą, a tego tu niema); *brynda*, słowo XV w., może być rodzimem, por. starocz. *bryždel* lura, *bryzhanina* to samo, z odmianą przyrostka, jak przy wszelkich wyzwiskach bywa (a w wyzwisku zjawia się najpierw *brynda*). Ale opuściwszy czeskie, przypatrzmyż się polskiemu. Bryndy, nie fraszki, lecz części stroju kobiecego, wedle jedynego cytatu z Groickiego: majętność białogłowska w bryndach kosztownych zależy; jakie, o tem dowiadujemy się z — litewszczyzny. Wiadomo bowiem, że stroje dawne ludu, a choćby ich nazwy tylko, trzymają się uparcie, gdy ci co ich pierwotnie używali, dawno już o nich zapomnieli; tak np. my o *bryżach* już nie wiemy, a na Ukrainie nasze zapomniane *bryże* w najlepsze kwitną (por. słownik Hrynczenka i. h. v.). Taksamo ma się rzecz z bryndami. W słowniku

Juszkiewicza znachodzę i bryże (łasziniu bryzas = szmat słoniny, *brizgałas* strzęp) i bryndy: suriestos brindos aplie czipką moteru = fałdy około czepka, brindúti znaczy je szyć; na Ukrainie brynd Hrynczenko nie zna, jest jednak jeszcze *brynduwatyś* stroić się; *bryndzić się* u Naruszewicza w sielance = stroić się Linde fałszywie przez „tändeln" przetłumaczył; w narzeczach ruskich (u Dala) *bryndik* strojniś, fircyk, *bryndy bit'* bąki zbijać; u Szyrwida czytamy *brindas* = krezy, u Juszkiewicza *brindos pas kepure*. Nasze *bryndy* więc z czeską *brynda* a ta z francuską *brinde* całkiem przypadkowo się spotkały, nic nie mają spólnego; skąd nasze bryndy poszły, nie wiem, może to *bryże* tylko wedle *bind* przekształcone? Taksamo miesza Bern. śląskie *kiery*, dzisiejszy *kir* (z niemieckiego Kerntuch skrócone, jak *szpil* ze szpilmana itp.), z turecką nazwą barwy (*ker* szary) itp. Dodam co do przetrwania nazw strojów u ludu, że nasze *forboty* (*chorboty* ze zwykłą wymianą *f* = *ch*), nie pochodzą, jak świeżo twierdzono, z jakiejś niemieckiej *ho-borte*, co w polskiem dałoby tylko **oborty*, przenigdy forboty, bo *f* nie zastępuje *h*; wykład Karłowicza z romańskiego farpado trafny; najdawniejszy cytat brzmi: X ulnas franzy (fręzle, *l* może na polskim gruncie urosło, jak w szpichlerzu, brzmiącym jeszcze u Mączyńskiego 1564 r. poprawnie spicherz, Speicher) alias farbotki; zapomniane u nas, na Litwie żyją, np. w czasownikach *iszkwerbetkúti*, *iszkarbatkúti* wycinać w sposób koronek [1]).

Tu wracamy jeszcze do rzeczy omówionej wyżej pod VI. Posądzają słowa słowiańskie (Uhlenbeck, Hirt i i. w rozmiarach manii chorobliwej raczej, niż słuszności) o pochodzenie z germańskich dla tego, że przypadkiem brzmienia i znaczenie nie zbyt od siebie odbiegły — posądzanie tak uzasadnione, jak i przeciwne, uznawanie pokrewieństwa między nimi na równie kruchej podsta-

[1]) W podobnych złożeniach trzymają się nazwy dawne dosyć uporczywie; u nas szczególniej są obfite złożenia z *prze*, o wszelkiej przesadzie, np. *przekwinty* i *przekwintować*; *przebindy* t. j. wymysły dziwne, nie „przepaska, Leibbinde", jak Linde i Słownik Warsz. tłumaczą (z Klonowica); *przebryżkować*, nieznane naszym słownikom, w tragedyi o św. Janie Chrzcicielu Gawatowica 1619 r. diabli nie dadzą Janowi długo przebryszkować na świecie; *przebarszczać*, przebierać w jadle (barszczu?), a dalej i przewodzić nad kim (u nas zupełnie zapomniane, żyje na Ukrainie, pereborszczaty). Niektóre z tych złożeń całkiem niejasne, np. „*przechyra* (przechera też) albo koczot", jak w tragedyi o Scilurusie z r. 1604 czytamy, frant w innych tekstach *-chyra*, choroba, zaraza itp., *chyrek* o charłaku nie bardzo temu znaczeniu przechyry odpowiadają.

wie. W obu razach Berneker zbyt często pokusie ulega. Przytacza np. ruskie (dawne, jest u Beryndy np.) *glipati*, małoruskie *hłypaty* 'patrzyć', zdaje mi się że nasze *łypać*, którego z dawnych źródeł nie znam, to ruskie *hłypaty*, bo my *h* nagłosowe stale odrzucamy (por. *ramota* itd., przykłady wymieniłem wyżej). Prawi o nim Berneker: Urverwandtschaft mit gr. βλέπω ist abzulehnen, auch Entlehnung aus γλέπω ist nicht wahrscheinlich. Das Wort ist wohl germanisch und zwar skandinavisch, dänisch *glippe* 'blinzeln' itd. Rozumiałbym podobne wnioskowanie, gdyby glipati było słowieńskim lub polskim, wobec mnóstwa słowieńskich i naszych pożyczek z niemieckiego, nawet całkiem nieprawdopodobnych (jak np. *szloch*, *szlochać* z Schluchzen), ależ skądżeż taka zażyłość między ruszczyzną a skandynawszczyzną — żebyż to choć było słowo wyłącznie rosyjskie, ależ to i małoruskie, więc i mowy być o tym nie może. A takich błędów metodycznych co niemiara. Wymienia np. najniepotrzebniej w świecie za Miklosichem (opuszczając setki nieskończenie ważniejszych słów) ruskie narzeczowe *blicy* 'grzyby' i twierdzi „aus neuhochd. Pilz entlehnt und umgebildet' — mnie to słowo całkiem obojętne, jest w Prusiech istotnie *pilcek* dla grzyba, jawny naturalnie germanizm, o który w Prusiech zachodnich nie trudno, ale *blicom* najzupełniej pod tym względem nie dowierzam. Albo wymienia już staroczeskie *dus dusot* 'wrzask, tętent' i twierdzi za Strekelem, co nieraz za daleko brnął w przypuszczaniu pożyczek (np. *skargę*, *ćwiczyć* najmylniej z niemieckiego wywodził), że to pożyczka z mittelhochd. *duz dōz* 'krzyk' — nie przeczę licznym germanizmom w czeszczyźnie choćby dawnej, lecz pytam, co za sens miałaby taka pożyczka — przecież nie o stroju, broni, urządzeniach jakich miejskich czy kościelnych itp. prawi? Mnie czeskie dus raczej nasze dąsy nasuwa, jako pokrewne, niż niemczyznę, jako źródło. *Ćwika* naturalnie, za Karłowiczem i Strekelem, z niemieckiego wywodzi, czemu wobec zupełnego braku zgody w znaczeniu (u nas o ptaku do łowów ułożonym itp., z czego u Niemców ani śladu) stanowczo przeczę; załabskie *swickne* nawet tu wstawił, co tu wcale nie należy, jak jego *s* dowodzi. Powtarzam, napłodzono tu błędów co niemiara, i wiele z mniemanych germanizmów usunąć należy.

Stosunek przeciwny, pożyczki słowiańskie w innych językach nastręcza szczególnie dla litewszczyzny najciekawsze uwagi. Opracowałem ten temat przed czterdziestu laty, ale cóż, źródeł obfit-

szych nie miałem wtedy pod ręką; Nesselmann i Geitler byli głównymi, nie było słowników Kurszata, Mieżinisa, Lalisa itd., nie było dawnych tekstów, o zbiorach dyalektologicznych było głucho, tak, że dziś na podstawie tylu nowych źródeł możnaby rzecz znacznie uzupełnić. Parę uwag co do tego umieściłem w Zeitschrift 46. str. 221—230, ależ niewyczerpałem tego, wobec obfitego rozrostu żywiołów słowiańskich w litewszczyźnie szczególnie polsko-ruskiej (nie pruskiej). Zachodzi jednak inna trudność: Litwin czerpał nie z ksiąg, lecz z narzecza, a słownictwa tych narzeczy ruskich dotąd bynajmniej nie wyczerpano. Jeżeli o polskim Słowniku gwarowym Karłowicza oświadczono, że możnaby go dziś już we dwójnasób powiększyć, toć jeszcze gorzej z ruskimi (mało- i białoruskimi). Obfity jest słownik Hrinczenki, ależ proszę czytać parę intermediów Dowgalewskiego (czy Lebedińskiego) z r. 1736 i 1737 (przedrukowanych z rękopisu w Starinie Kijowskiej 1897 r.) z tym słownikiem w ręku, aby przekonać się, ile słów z tych paru kartek w nim brakuje. Nie dziw więc, że przy widocznych pożyczkach litewskich trudno ich pochodzenie wyświetlić. Oto kilka na próbę uwag luźnych.

Kurszat w słowniku wymienia: *zvaga*, *zvagoti* i *zvageti*, *zvegauti* i *zvogauti* dla paplania, trzaskania, grzechotania. W słownikach ruskich i rosyjskich znachodzę *zvjaga* i *zvjagat'*, *zvjahaty* dla hałasu, swaru itp.; u Dowgalewskiego woła kozak na lachów: a dokiż wy bestelachy (na innem miejscu pesteluho! t. j. od bestyi czy od pestylencyi wzięte przezwisko) budete zvehaty? *Dzwiegoti* u Juszkiewicza, bzdurzyć, to samo.

Kawęczyć (fałszywe *karwęczyć*) znam tylko jako nieprzechodnie; w lit. jest i przechodnie, trapić, męczyć, chłostać, przynajmniej tak Juszkiewicz I str. 320 *kavenczyti* (pod *dicznyti* trapić, smagać) przytacza.

Dynda, *dyndać*, *dyndel*, *dyndować* o wałęsającym się bez pracy podrostku (Juszkiewicz I 320 pod diczkarioti), rzadkie u nas, przeszły i do Litwy, w dalszem urobieniu: *dindera* „dynda, próżnowanie“, *dinderioti* „bić dyndy, chodzić bez roboty“ to samo co *plundawoti*, *plundauti*, co chyba też nic innego, niż nasze *pałędać się*, *pełętać się*, co tosamo znaczy. Tu nadmienię, że polszczyzna Juszkiewicza jak i Mieżynisa (ale u tego bróżdżą stale straszne błędy druku) wiele osobliwszych zawiera form i wyrazów (niejeden z nich ruski a wyjątkowo może i litewski), np. znane nam od

początku XVIII w. (bo w gramatykach wytykane) infinitivy *tarć*, *parć* (naparć się 556) itp.; *okodzior* (co ludziom do oczu skacze, gwałtownik) str. 7 (pod akyplesza); *przedkurze* (czas przed pianiem kogutów zrana) 37 (pod apygaidis); *dziażyć* smagać (z lit. *diżti*) 334; *kapelek* chleba t. j. przylepka 58; *zakuroczyć* t. j. zadrzeć do góry 142 (pod atriesti); stale używa formy *opeckać* = opaćkać; formy *łyda* (łytka); *odliga* (odelga mrozu); *szmorg* (przy strychowaniu np. zboża); *dzyndzy* (błoto wyschłe wiszące u poły, u ogona owcy, wisiorki u krzyża), *dzyndzyk* tosamo (natomiast lit. *dzingas* dzwon. z licznymi urobieniami: *dzingeti* dźwięczeć, *dzingilis* dzwonek, *dzingiloti* i *dzingteleti* brzęczeć od dawnych dzyng nazwane); *chlobać* (jeść polewkę) z rusk. chlebat'; *gilować* (= uciekać od owadów, o bydle) jest lit. gyloti, gilawa itd. (obok zyloti!); *wyhoczeć* (o rzodkwi nabrzękłej, str. 618 pod iszpurpti); *wypiełki* (co z ziemi wyrwano, str. 620): *wydziórka* z drzewa str. 340; *opeckać się fuzem* (osadem, nasze *fusy*) z fajki 67.

Parę pożyczek: *dzindros* (żużle) = dzyndra, zędra; *dżiakė* z niem. Socke (germanizmów u Juszkiewicza sporo); *dzygelis* korek. *dzygeloti* korkować z niem. Siegel (co do *dz*, porównaj *dziegorius* zegar, *dzerkołas* zerkało); *brantai* franca; *branzłaj* ma wygląd litewski, lecz może to tylko nasze tręzle, bo tosamo znaczy; *gilendra* (str. 704) znaczy na Żmudzi wstążkę na głowie, to pewnie (przestawiona) girlanda, ale jest i lit. *gilendra* całkiem innego znaczenia, urodzaj na żołędzi (gile) itp.; *alerawoti* szyć ściegiem, halerować (słowo lit. pożyczone, jak końcówka *-awoti* wskazuje; polskiego nie znam, czy nie to samo co *galerawoti* szalować, niby okładać galeryą z desek itp., *galera* oszalowanie); *alendra* cylinder u lampy (lempa), tosamo, podobne odpadnięcie w nagłosie nie byłoby nowiną w lit., por. *armazoti* i *marmazoti* u Juszkiewicza, *iłgas*= długi itp.); *čekawoti* szatkować; *czeklikas* czechlik (stan u koszuli kobiecej); *czybas* szyba (jest i *ciėbas*); *czygle* jest szczygieł (por. *ciglukas* 'kanarek'), ale *czygła* strój, *czyglitis* stroić się, *czyglininkas* frant od r. *szczegol* wyszły; *cilewa* jest sylaba, *cilewoti* ślabizować; do *cziupryna* 'czupryna' (*cziuprynutis* 'czubić się'), dorobił sobie Litwin zwykłym trybem (por. *żalna* żołnierstwo itp.) i *cziupra* 'czub'; *cziuczius* 'pies', nasze ciucia; *czedyti* 'oszczędzać, lubić' oddala się nieco od pierwowzoru (szczadit'), ale już w przekładzie postyli Rejowej nieraz w takiem powtarza się znaczeniu, np. *czedidamas tomus biauribemus* 'folgując tym sprosnościam', *neczedidamas tame*

anay dusziay 'niefolgując w tym oney duszy', *czedideri biednamuy świetuj* 'folgując biednemu światu' itd.

Że w tłumaczeniu postyli Rejowej przez nieznanego mi I. B. moc polonizmów i rusyzmów, rozumie się samo przez się; nie zbadano dotąd jednak bliżej języka tego ciekawego zabytku, Bezzenberger go niesłusznie pominął w swoich Beiträge. Por. np. przysłowie *koksay ponas toksay kromas* 'jaki pan taki kram'; *iszwisi kożną su arkabuzo* 'zobaczysz każdego z harkabuzem'; *harcawoia ape ghi* 'harcują około niego'; *jau dumoghi ape skrinią, ape kuknią, ape kaniukszną* 'myślisz o skrzyni, kuchni, koniuszni (stajni)'; *cziupoghi krotas* 'macasz kraty', z rusk. ščupat', u Juszkiewicza w nader licznych urobieniach. *cziupoti* 'macać' a *cziupotis* 'ubierać się marudnie' i stąd *cziupa cziumpa — cziumpti cziumpineti, cziumoti* nawet 'iść powoli' — *cziupine* itd. 'guzdralski', dalej *cziupis* 'mac', *cziupineti* 'macać', *cziupurti cziuptereti, cziupnoti* 'macać', *cziupnotis* 'guzdrać się' itd., ale inne jest *cziupłus* 'szczupły', *cziuplintis* 'uszczuplać się'. Często zatrzymał tłumacz słowa polskie, np. wylicza słabości: *artetika, sciatika, pedegra, pleura*; zatrzymał *ach niestetis* itp., *hadina* czas, *kodis* kadź itd.; *bursinikay* (nie *bursininkai*, jak później mawiano); towarzysze — słowa tego i Dauksza używa, z bursy polskiej, co jak nasz bunt, buntownik, przybrało znaczenie rokoszu, *bursą kela priesz mudum* 'podnoszą bunt przeciw nam obum', *bursulůti* to samo, *bursawoti* 'poduszczać'), *jo użsismutijo* (zasmucili się; Dauksza, piszący lepiej po litewsku, *nuludo* powiedział): *jau iżnewaliiey duszią ir dumą sawo, gieroy ir pabażnoy sprawoy, daug łoskos suiednot iz wieros sawo, neioki nebespieczniste* (ale na innych miejscach tłumaczy niebezpieczeństwo, np. *kokime kłapate! kokioy nedrąsibey); błogiasnis* (z błahy, u Daukszy *płakiasnis*); *rokuoti* = *rokunda det* Dauksza, *skaicziu darit* Kninga 1652 r., liczbę czynić; *patiecha, zocniastis, koliekas* (kaleka, nędzniczek u Reja) itd.

Oprócz takich jawnych, są „ukryte" polonizmy w litewszczyźnie i to liczne bardzo, szczególnie dziś w języku pismiennym, boć nieraz Litwin myśli po polsku i tłumaczy to dosłownie na litewskie, np. ksiądz Baranowski pisze *użpuoł* = wypada (w znaczeniu polskim przenośnym!), inny pisze stale *atreme* = odparł (odpowiedział, gdy litewskie słowo tylko podpieranie itp. oznacza); ale i w języku ludowym podobne tłumaczenia dosłowne nie rzadkie, np. gaidukas = kurek (u strzelby, kur = gaidys) itd.

Ciekawe też używanie słów słowiańskich w znaczeniu, jakiego

u Słowian wcale nie mają. Np. w setkach listów i „odkrytek“ (*atkritka* po litewsku naturalnie) litewskich, co przez moje ręce przechodzą, mąż i żona (zwana też *prietelka*, bo Litwin niema osobnego wyrazu dla żony i biedzi się z tym, mówi *żmona, moteriszke* zresztą) tytułują się nawzajem *prisiega*, a nawet zdarzało mi się czytać i męskie, *mano prisiegas* — nie wiem, czy Białoruś lub Polacy tak „przysięgi“ używają. w słownikach litewskich (Kurszata, Mieżinisa) również tego znaczenia niema, chociaż u ludu jest w stronach najrozmaitszych, jak z listów widzę.

Ale wróćmyż od tej wycieczki, co tak głęboko do Litwy zabrnęła, do zasady samej. Powtarzamy, najzwyklejszym naszych etymologów błędem jest, pomawiać rodzime słowa słowiańskie o pochodzenie obce, zmyślać dla nich „Entlehnung“, najpierw z germańskiego. Tylokrotnie występowałem przeciw samej zasadzie i szczegółowemu jej zastosowaniu, np. przy mleku, chążbie, gmyraniu i przy tylu, tylu innych słowach, że nie myślę wywodów własnych powtarzać. Berneker zbyt pospiesznie tego środka się chwyta, np. przy ruskim (a stąd i naszym) *koromyśle*; prawi o nim: „Das Wort scheint fremd, doch ist seine Herkunft noch nicht sicher bestimmt. Karłowicz denkt an rumän. curmezis ‘quer’. Die Anknüpfung an κρέμαστρα ‘Hängematte’ scheint unmöglich“. Skąd „scheint fremd“ — jeżeli jakie słowo na słowiańskie patrzy, to chyba właśnie koromysło i gdyby można przyjąć, że *oro* nie pierwotne, zamiast *or*, to dla koromysła byłby wywód gotowy. por małoruskie *kormyha* ‘jarzmo’, co od *korma* ‘ster’ pochodzi (nie wymienił kormyhi — przyrostek *-iga* lub *-yga* jak w *kъnigy*, *weriga* itd. albo w *kъrkyga* i i. — Berneker pod kъrma, ale co ster u okrętu, to jarzmo u wołów roboczych); od jarzma i indziej nosze wodne przezywają (np. kwaka łużycka i jedno i drugie oznacza). Nierównie rzadziej zdarza się, że Berneker rodzimości słowa pożyczonego broni, np. przy cerkiewnym *kap* ‘bałwan’, którego wywód zaczyna ostrożnie słowami: „wenn das isolirte Wort nicht Lehnwort aus bisher nicht bekannter Quelle ist, so böten sich für ein Erbwort folgende zwei nach Laut und Bedeutung befriedigende Anknüpfungen. Entweder zu gr. σκηπτρον... oder zu σκεπαρνον“ itd.; dziś jednak wiemy, że ta starobułgarszczyzna (wyłączna), to jeden w niej z nielicznych śladów bułgaroturecckiego początku (z *kep* modła, forma itd.; dowód przekonywający przeprowadził Paasonen w Wörter i Sachen VI, str. 143). I przy *czur* pomyślano o wy-

wodzie wschodnim, lecz dowód nie przekonywa tak jak przy kapie (Berneker pomyślał o „euphemistische Entstellung von čert Teufel“, co całkiem niemożliwe). Lecz to są wyjątki, nierównie częściej wpada etymolog w ów błąd przeciwny, w niesłuszne posądzanie rodowitego Słowianina o pochodzenie obce.

X.

Etymologia ma pewne granice; są słowa sztuczne, indywidualne, które traf czy umysł spłodził i jeżeli przypadek nie wskaże źródła, próżnobyśmy się o ich wyjaśnienie kusili. Nazwy „sztuczne, indywidualne“ nie odpowiadają im właściwie, gdyż każde słowo, prócz dźwiękonaśladowczych chyba, jest sztuczne czy indywidualne, mimoto zatrzymaliśmy je umyślnie. Stworzyło się je bowiem nie wedle poczucia ogólnego z ogólnych zasobów mowy czerpiącego, wedle zasad mniej lub więcej utartych, lecz wytworzyły je anegdota, przypadek, dowolność, lubująca się w czemś nowem. Tak powstał charmider, jeśli mój wywód trafny: Fredro czy Tarnowski czy sturczony Strasz zawołali mimowoli, trafiwszy na gwałt w domu, toż to charamider i poszło od nich to słowo hulać po całej Małopolsce z Rusią i dalej, a ja trafem u Glinki wyczytałem nazwę owej mordowni i z charmiderem ją połączyłem; traf słowo stworzył, drugi traf je objaśnił; traf metodę zastąpił. Słowa sztuczne tworzą np. uczniowie niby rodzaj pisma tajnego i giną one z nimi; tworzy je wynalazca i z rzeczą samą w świat je puszcza, np. *gaz*; często tworzy ją andrus i ustalają się w argocie — szwargocie, póki nowa moda, nowy wymysł ich nie wyruguje. Bo nietylko w kapeluszach i rękawiczkach, moda panuje i w słownictwie; dla mody np. na pożyczki niemieckie albo łacińskie zarzuciliśmy setki słów rodzimych, szpecąc na zawsze język, odbierając mu cechy słowiańskie, pstrząc jego szatę; ta moda wymaga coraz czegoś nowego; tak giną dawne słowa, zapominamy ich doszczętnie, wprowadzamy nowe na ich miejsce. Ale te nowe bywają i najdziwniejszych autoramentów.

Cóż pocznie etymolog np. z słowem *Manoli*, dziś na bruku berlińskim używanym dla oznaczenia ‘nie spełna rozumu’ (nawet bez stuknięcia się w czoło, co pierwotnie było konieczne, bo bez tego gestu rzeczyby nie zrozumiano)? Trzeba wiedzieć skądinąd, że to firma fabryki papierosów, której jakiś błazen nadużył, a za nim

inni powtarzają, póki tej nazwy inną nie zastąpią. Do słów sztucznych należą dalej wszelkie nazwy nowych przyborów, ekstraktów, pigułek itd., np. *Urbin* (czernidło na obuwie), *Wuk* (z Würze und Kraft ściągnięte), i setki innych po afiszach i anonsach; przepisy patentowe zmuszają wprost do wymyślania nazw, nieraz jak najdalej od przyrody i przeznaczenia nowego wynalazku odbiegających; takie zupełnie pomijamy. Starszej daty bywają słowa gwary żakowskiej, pijackiej i i., a wciska się do nich nieraz żądza rymowania, por. nasze *tere fere; ciele pele; lari fari; krętu wętu; leli poleli; schorle morle* (tylko pierwsza część nadaje się do jakiejś etymologii, jest bowiem czasownik narzeczowy *schuren* wytryskać, ale i to może tylko łudzi); *gogiel mogiel; hokus pokus* itp. tą samą żądzą rymowania powstały, a raczej tylko odmieniły się; przysłowie było tylko *skąd data, z Mikstata* dodano później (w XVIII w.) dla rymu i próżnoby się kto silił z dziejów Mikstata odgadnąć przyczyny przysłowia. *Beatus qui tenet;* dla rymu dodano *mówi pan Benet*, chociaż cała wina czy zasługa Beneta w tem tylko zależy, że imię jego się rymuje. Experto crede, mówiła starożytność; średnie wieki dopiero dodały Roberto i tak zawsze. Największa część mniemanych „historycznych“ przysłów powstała w taki sposób t. z. poprzyczepiano nazwy miejscowości lub osób dla prostego rymu (np. chłop z Dysa sprzedał kota za lisa; przyjechała nędza do Swarzędza; napisano u złotego lwa, nie czekają jednego dwa itd.). I to więc rzeczy sztuczne, dowolne.

Pomijając słowa rymowane (np. koża — ożka, kość — ość, kirmis i urmis, którym już aryjskie początki przypisują); słowa wymyślone (*Krampampuli; fidybus* może? *Pumpernickel* itp.); nowotwory dzisiejsze w rodzaju owych Urbin itp., poświęcimy kilka uwag słowom, którym wedle naszego mniemania traf, przypadek nadał nowe zupełnie znaczenie, jeżeli nie postać samę; słowa więc bez etymologii, która z trafem, dowolnością, sztucznością nie może się liczyć; słowa przeważnie żartobliwe, szyderskie, przezwiska, w których wynajdywaniu coraz nowem popęd słowotwórczy najrychlej się objawia; słowa, nad którymi etymologowie niepotrzebnie się mozolą.

Czytamy np. w Słowniku Wyrazów Obcych pod *Farjon*: „obrządek weselny po pierwszej nocy pożycia małżeńskiego (świadectwo niepokalanego dziewictwa) i mówi się dobry farjon, zły farjon; zapewne greckie fárion prześcieradełko, zdrobniałe od fáros

prześcieradło, bo prześcieradło główną grą przytym rolę". Otóż pomijam, że nie o prześcieradło tu chodzi; dalej, że skąd mogła się się tu greczyzna przyplątać (gdybyż faros, farion powszechnie znano!); w końcu, gdybyć greckie demin. było źródłem wyrazu, brzmiałby on inaczej, język bowiem nie zatrzymywał obcej końcówki, byłby więc fary albo farje itp. Jak przy Manoli, wystarcza mi najzupełniej odszukać identycznie brzmiący wyraz; dlaczego zaś ktoś wpadł na domysł, użyć go w tym nowym znaczeniu, pozostaje rzeczą równie tajną jak obojętną. Otóż *farion* znaczy w kolędach małoruskich (a ów wyraz zapisano w stronach na poły ruskich) faryzeusza, parę przykładów odnajdzie czytelnik w zbiorze koladek świeżo przez M. Hnatiuka wydanym[1]); rodzaj męski zgadza się z przytoczonym „dobry (zły) farion". Tu odnalazłem przynajmniej identyczny co do brzmienia wyraz, w innych razach wolno badacza i z tego kwitować.

Fanaberie 'kaprysy fumy', z polszczyzny i na Ruś, małą i wielką, powędrowały; w Słowniku Wyrazów Obcych: „różne wywody patrz Prace filologiczne IV 373 (mówi tam Korbut o hebrajszczyźnie w Polsce, przytacza za Junoszą „udawanie wielkich ludzi" t. j. fajne berje, wedle prof. Baudouina „feine Bürger", wedle Grota pochodzi słowo z żargonu żydów polskich, *fana* = feine a *berja* istota; Matzenauer zestawia niem. fanerei żarty); możnaby dodać niem. feinberle(in), perła, skarbczyk; zdaje się, że wywód z żyd. jest najbliższym prawdy, fajne berjes tęgie zuchy, fein + hebr. biriāh zuch". Wszystkie te wywody mylne są z góry, bo najpierw nie wiem, czy żydzi (a tylko oni mogliby nieznane nam hebrajskie słowo złożyć z niemieckiem!) to słowo wymyślili, czy oni go wpierw używali; ale nawet gdybym żydom początek przypisał, jeszczebym nie uwierzył w owo złożenie. Uwierzę prędzej, że to ktoś u nas *fanaberje* wymyślił, przekręcając (wedle brewerji, furfanterji itp.) umyślnie słowo *fantazie*; znaczenie słowa zgadza się z takim wywodem zupełnie; ale czy ten wywód

[1]) Etnograficznyj Zbirnyk XXXV, Koladky i szczedriwky, Lwów 1914, w kolędach o męce Zbawicielowej: newirni żydy czom fariwony (str. 92 i 93), fariony (str. 100); por. tot juda tot farajon a u Huculów farión wedle Szuchewicza intryganta oznacza; istnieje nawet cyhańskij car Farajón; mylnie wywodziłem te słowa od nazwy Faraona, Archiv f. slav. Philol. XXII, 297, coby tylko dla tego ostatniego przykładu się godziło. Farion — plama przypominałby również żyda — plamę.

i trafny, czy jedyny, pozostaje wobec widocznej sztuczności słowa obojętnem.

Albo *fagas* 'posługacz', w gwarze szkolnej 'denuncjant'. Czytamy w Słowniku Wyrazów Obcych: „może we związku z morawsk. słowack. fagan, fakan 'bęben, bękart'; inni zbliżają nowogr. fagas faganos 'obżartuch'; łac. vagus i lit. vagis złodziej'; dolnoniem. fagas 'włóczęga, owca'; może najwłaściwiejby było wywodzić z łac. vagus (nasze wagus), błędny, przypuszczając niemiecki wpływ wymawiania *v* jak *f*". Ależ samo znaczenie „służalcze" wyklucza wagusa, nie mówiąc o trudności fonetycznej; może to tylko odmiana *fagotu* wedle wzorów jak *chłoptas* (r. 1535), *łotras* (wiek XVI), *brudas* itp. Bo właśnie dziką istotnie dowolnością, kaprysem nieobliczalnym, narzędzia muzyczne muszą się przezwiskom wszelakim wysługiwać, np. *cymbał*, *fujara* (dodają, nie dla rymu tymrazem, ale tak sobie „z Mościsk"), *trąba*, *bęben*, więc nic nie przeszkadza fagotowi (szczególniej wobec znaczeń francuskich tego słowa) przedzierzgnąć się i w fagasa. I *bęben* (bachor) wolę wprost od narzędzia muzycznego wywodzić, niż z prof. Nehringiem o wpływie włoskiego bambino myśleć. Dla etymologa to wszystko obojętne; on zostawia leksykografowi zapisanie tych wymysłów. Ani mu się śni dla *fatałaszek* np. sięgać po wywód z arabskiego czy tureckiego; również mu obojętne, kto i jak i dlaczego *fafułę* czy *safandułę* (od sapienta?) czy *lafiryndę* (Glafira?) wymyślił; jeżeli przypadkiem skądciś się nie dowie, kiedy i jak to zmyślono, np. jak *sempiternę* z psalmisty wydobyto a *osła dardańskiego* z lektury szkolnej, to tymi fatałaszkami głowy sobie nie zaprzątnie, boć niczego nam nie wymyśleć, gdzie tylko traf rządzi. Oto np. dziś jeszcze *bombiza* na Litwie ministra protestanckiego oznacza, czytałem w liście jeńca litewskiego z 1916 r. o bambiziuke isz Petrogrado. Próżno nad tym słowem Bezzenberger głowę łamał, bo któżby w nim odgadł łac. bombix z reguły gramatycznej, kiedy to katolicy *x* (ksiądz) ministrów protestanckich wyśmiewając ix pix bombix im narzucali, ale ich żart niewczesny przetrwał do dziś walki wyznaniowe XVII w. Albo gdzież się domyśli etymolog tertium comparationis między Manoli (fabryką cygaret) a głupcem, jeśli się nie dowie, że fabryka Manoli używała dla reklamy ulicznej kręcących się kół świecących na szczytach niektórych domów (więc: kręci się jemu w głowie). Kanapką nazywamy przekrojoną bułeczkę, obłożoną mięsiwem; dowcipniś jakiś sparodjował, czy

sprofanował w ten sposób szanowny zwyczaj obkładania kanapek po salonikach damskich poduszkami najrozmaitszymi. We wszystkich podobnych razach nic nie poradzi etymologia umiejętna; rozstrzyga prosty traf; istnaż to loterya, nie wiedza czy metoda.

Lecz wróćmy do mniemanej naszej hebrajszczyzny. *Cymes* lub *cynes*[1]) wywodził Malinowski z węg. *czimes* utytułowany, jakby kto u nas po węgiersku umiał; nie przekonał też Karłowicza, co dodał, że hebraiści nasi „nasuwają niem. „Zu Musz“ albo „Zugemüse“, co tylko jarzynę oznacza, albo 'Zum Essen', więc wcale nie odpowiada znaczeniu: sam cymes itp. W romansie polskim, znanym mi z rękopisów z połowy XVIII w., p. t. „Historia Ormuzda krolewica numidyjskiego i Liberyny cesarzowej jerozolimskiej“ (egzemplarze w Osolineum i w Suchej, nr. 261 wedle opisu prof. Czubka), występuje str. 470 i i. koń Cymes, „wszystkich koni król. Gasły przy nim wszystkie kształty i proporcye i co wszystko do cnoty należy najdzielniejszych koni“: to wyjaśnia nasz cymes. Wiem, że moja argumentacya ma lukę; nie znam bowiem oryginału romansu polskiego, nie wiem więc, czy w oryginale (jeśli ogółem istnieje?) już konia tak nazwano, ale na razie ta wskazówka może wystarczyć; *cymes* należałby tym sposobem do banialuk i seladonów t. j. do osadu literatury romansowej, do słów sztucznych, bo dowolnie z nazwy pewnych osób itd. poprzenaszanych (jak np. miecz—kładzieniec bylin ruskich z „Klarencyi“ romansu o Bowie Ankońskim, jak bucyfał u naszego ludu z romansu o Aleksandrze Wielkim, Haman z biblii itd.). Sam wiek *cymesu* przemawiałby przeciw pożyczce z żargonu, bo te bywają u nas późniejsze.

Jeżeli w wymienionych właśnie banialukach itd. metaforę łatwo wyrozumieć i dziękować możemy romansidłom zapomnianym, że nas z kłopotu wybawiają, to w innych, liczniejszych o wiele razach żartobliwa dowolność potrawom, częściom ubioru, batom itd. narzuca czy nadaje wedle nowego widzimisię nazwy, np. darmoleg dla kołnierza wyłożonego u futra, koci wrzask dla rzepy, Nalewajki dla flaków baranich, barbara, makar, bizun itd. dla kijów i batów, dla potraw: miłosierdzie, mizerya, gramat(y)ka. Bartosz w Kiermaszu Wieśniackim około 1615 r. chwali żonę, że „Miłosierdzie tak umie do octa uprawić“ itd., będzie to ta sama potrawa, którą Linde

[1]) Jest nawet, jak tyle innych rzadkich nazw strojów itd., w litewszczyźnie, przytacza bowiem Juszkiewicz I 261 *cymis* i *cymė* strojnis, *cymytis* stroić się.

pod mizeryą 2 opisał. Famuły tylko dlatego nie wywodzę od famulus, że „chamuła“ wydaje się formą pierwotniejszą. Toć są dowolne, kapryśne narzucania znaczeń słowom: całkiem co innego stopniowy przechód znaczeń w najrozmaitszych kierunkach, nieraz wręcz sobie przeciwnych, jeżeli np. u nas dziewka spadła do obory i chlewu a odwrotnie od chlewu kobieta [1]) do salonów przeszła.

Całkiem na żart zakrawają nazwy części ciała od osób, np. *grześ* dla cunnus, dla kiszek Maciek i Dorota (już w w. XVI), dla podex pani grzesznica lub później pani stara; Czech prawi o pani Manda a Niemiec dla żołądka o Allbarmherziger; włosy są Bożem poszyciem (humorystyka ludowa) itd. Tu należą nazwy dla zwierząt ludzkie , np. Boguwola dla wilgi, Maciuś dla kota, łac. *Lucius* dla szczupaka i i., czego nie mieszamy z nazwiskami własnymi nadawanymi w epopei zwierzęcej wedle modły ludzkiej albo sztuczne omijania (eufemizmy) nazw właściwych, przemilczanych, aby nie wywoływać „wilka z lasu“, a więc *miedźwiedź*, co pierwotną, aryjską nazwę u Słowian wyrugował [2]). *gad* dla węża. Tu dowol-

---

[1]) Wywód podałem w Przyczynku 5; słowo to „sowizdrzalskie“; dodam parę dalszych cytacyi z dawnej literatury sowizdrzalskiej. Więc w „Kalendarzu wiecznym“ str. 16 „nie opuszczay pod wieczor kobiety“ (rym: książęty); Kiermasz wieśniacki str. 9: Co jest chłop wyśmienity Szanuje swej kobiety; Minucie nowe Sowizdrzałowe: Nie dobrze idą planety Zwłaszcza na was złe kobiety; Zwrócenie Matyasza z Podola: Myślę y okopicie (!) gdy w pieknym zawiciu. Wojewoda Poniński (autor satyr „Sarmatyd“) użył w polskich fraszkach może pierwszy tego wyrazu bez znaczenia zelżywego. U M. Bielskiego w Rozmowie dwu baranów w. 733: (utratny pisarek z pańskiego) Płaci za towarzysze, za drugie kobiety, Nie wadzi to jemu nic, bo z pańskiej kalety; 367: te wszystkie mianowane w Krakowie kobiety Rozszyndują prostakom z pieniędzy kalety; najdawniejszy cytat znalazłem w Terencyuszu polskim 1545 r.: Przystąp sie do kobiety, będziecz ciepło na trzy zbyty (por. „do niej jako zapalił“ W. Potocki Rozpr. 31, str. 337), Rozpr. filolog. XXXVIII, str. 320; rymy Kętczanina bywają wcale dowolne. We wtórej części Biesiad Rozkosznych Baltyzera itd. (około r. 1615): mey kobiecie (: w bierecie) — a więc wszystko cytacye sowizdrzalskie wyłącznie.

[2]) Sama nazwa niedźwiedzia ustąpiła znowu innym, mieczka i mieszka, na południu słowiańskim i u nas (stąd mieszkać poszło). Ale obok nich pod wpływem nagłosowego *m-*, przezwano niedźwiedzia Miką (Mikołajem), zdrobniale Misiem itp.; do Mika (u Reja jeszcze tak) dorobiono Mikusia a ten znowu zespecyalizował się w nazwie tańca, zwanego Mikusiem. Liczne cytacye tego tańca Mikusia = Miedźwiedzia, przytoczyłem w Języku W. Potockiego (Rozpr. 31, 353); sam taniec opisał, jak go w Serweczu (powiatu wilejskiego) między Białorusinami widział, p. Ed. Klich, Język Polski III 59, ale to nie „taniec ludowy białoruski“, lecz małopolski, w Małej Polsce w XVII i XVIII w. jeszcze znany, dziś

ność, umyślność przewodzi; nie są to jednak słowa sztuczne, z jakiemi nieraz w miejscowościach, ba, nawet w familiach spotkać się można. Takie np. *hepetynek* dla niedołęgi: dawniejsze *kuperdocha*, nowsze *czupiradło* dla kobiety, obelżywe; *koperczaki*, których ani z węgierskiego kopesag 'figiel' ani z słowackiego (com sam niegdyś polecał, *koprcati* 'koziołki wyprawiać') dziś nie myślę wywodzić: może to od koperty i wymysłów, na jakie się przy adresowaniu sadzono, wyszło albo skądkolwiekbądź, boć nic a nic na tem nie zależy. Lecz *ceregiele* napewne tylko wedle ceremonii z nazwy fatałaszków ubioru żeńskiego na mizdrzenie się itd. przeniesiono. Natomiast nie nazywamy kaprysem dowolnej nieraz wymiany brzmień słów obcych w języku ludowym, bo cóż pocznie lud z terminem, którego nigdzie ani przyłata ani przyczepi, który więc zmienia bezwiednie, *ludycye* z iudicium, *andrykować* z altercari, *materklasy* z materyałów?, *jankórka* z rancor, a czasem i umyślnie do słów własnych nagina, *ostromędarz* z astronoma, *dokrowsko* z doktorowsko. Ta „niepoprawność“ utrudnia nieraz wykazanie początku słowa. Skąd np. wzięła się *pastuga* czy *pasztuga* śmierć? We złodziejskiem intermedium, w Scilurusie polskim z r. 1604, wracają Matys i Ktoś (złodziej) ze stypy i cieszą się:

Nászáć to też spáśna giełdá
Gdy Pástugá Páná siedła;

w późniejszym o kilka lat „Kiermaszu wieśniackim“ chwalą gospodynię: u pasztugi jej koniec (taksamo parę wierszy niżej · u kata jej koniec, t. z. niema temu końca, kat z nią, pasztuga z nią). Otóż *-uga* jest taką dowolną przybranką, o jakiej mówiliśmy nieraz (Warsęga itp.); tensam Ktoś mówi przecież i *fortuga* (= fortuna), a w *past-* kryje się pestis, pestilentia, którą lud *pasztalancą* i *pastalancą* nazywa. W „Komedyi o Wawrzku“ 1612 r. wystroił się przed kałmałarzem (bakałarzem) Wyrwa z swoją *warancyą*, ale z „Potkania Janasa“ 1598 r. możemy warancyę i warawancyę wprost z *narancyi* = narracyi wywieść. W „Biesiadach Baltyzera I“ prosi Mazur prokuratora, aby mu „genalię nagwaził“ (nagwazdał): co to za łacina (originale? genealogia?). Tu wchodzi w grę i humorystyka

zapomniany zupełnie (oprócz gołej nazwy, której już nie rozumieją), ocalały tylko w zapadłych kątach litewskich i białoruskich, przechowujących w odzieży, strawie, zabawach to, co bardziej cywilizowana Polska już zarzuciła zupełnie: Ed. Wolter wymienia między lit. tańcami weselnymi „džigunas, mikita“ (nr. 111 kwestyonaryusza wydrukowanego w Pamiatnaja Kniżka gubern. kowieńskiej).

ludowa, chęć zażartowania i trudno jedno od drugiego odgraniczyć, np. Labartus z Albertusa i pod.; o jakiejś regule niemoże być i mowy; *siekucię* zamiast egzekucyi Orzechowski, a *ecielęca* zamiast excellencia Opaleński umyślnie wstawiali; *opiekurata* i *ecieciera* piszą umyślnie na Mazowszu (Baltyzer).

To nie są więc słowa sztuczne; sztucznie (umyślnie) albo i nie, narzucono im tylko czy odmieniono brzmienia. Do słów sztucznych możnaby zaliczyć ros. *szeromyga* dla pasorzyta i oszusta, bo go wywodzą, moim zdaniem jak najmylniej, z francuszczyzny (chèr ami)[1]; *cugunder*, termin koszarowy, nad którego początkiem Grot, Jagić i i. próżno się biedzili; nasze *dyrdymałki*, banialuki, które w Języku Polskim II, 146 z francuskiego 'dire du mal' najmylniej wywodzono; *ficygerna*, z XVII w., jeszcze w XVIII dla kochanek używana, może tylko z fidryganców (skoki wiercipięty) przekręcona — wszystko słowa, co może w końcu i nieobjaśnionego dotąd *fircyka* wydały, bo z niemieckim fertig tylko pozorne jego podobieństwo; fircyk pochodzi z tych samych zdaje się czasów co i lampart, gałgan itp., wyrósł może na gruncie warszawskim w drugiej połowie XVIII w. Do dawniejszych nazw letkiewiczów, którym 'w głowie nie dobrze ułożono' jak Petrycy to słowo objaśnia, należy i *fiute* (spółcześnie z Petrycym Władisławiusz w Krotofilach 1609 r. pyta: y długóż táki *fiute* z ćiebie braćie będzie?), ciekawy dla zupełnie nie polskiej, nie słowiańskiej formacyi (odmieniają *fiutego*, *fiutemu* itd.) od fiu, ale zamiast *fiute brde* W. Potockiego (Rozprawy XXXI, str. 321), czytaj fiute bzde (fiu bźiu, fiu bździu mawiano z mązowiecka). Wszystko to są słowa, z których etymolog kwituje, traktując je jako „verba effutitia" t. j. nie nadające się do wywodów umiejętnych, pozostawiając przypadkowi, co je utworzył, i ich wyjaśnienie.

Czasem nie słowo samo, lecz nadane mu, narzucone znaczenie usuwa się z pod dociekań, np. lampart nie jest bynajmniej słowem sztucznem; sztucznem jest tylko przeniesienie nazwy zwierza na urwisza i próżnobyśmy się o dociekanie przyczyny biedzili; stat pro ratione voluntas i w języku odgrywa znaczną rolę.

---

[1]) W Słowniku Karłowicza czytam „Szara myszka = oszukaństwo, omamienie; są ludzie co z żółtych liści umieją robić żywe szare myszy (!!), ci zwykle dopuszczają się oszustwa". Oto etymologia ludowa, co się zowie; szaramyszka jest jedno słowo = ros. szeromyżka, które raczej łączę ze słowami jak szaławiła szałoput itp.

Wywody powyższe zdążają do jednego celu: wykazać, że i w etymologii dowolności granic nie założono. Żaden etymolog nigdyby się nie domyślił, skąd ministra kalwińskiego bombizem, oszukiwanie klimkowaniem itd. poprzezywano; jedyna mu pozostaje metoda, śledzić słowo wstecz, kiedy się najpierw pojawia, bo nieraz można niby na gorącym uczynku schwytać mówiącego czy parodyującego (autora); gdzie się zaś ślad wcześnie gubi, tam bywają dociekania daremne. Etymolog nie przekroczy granic wytkniętych; praca jego ustaje, gdzie widocznie traf czy kaprys przeważają; słowa takie jak dyrdymałki itp. są mu więc całkiem obojętne i nawet najidealniejszy słownik bez kategoryi słów „effutitia“ czy obojętnych, t. j. nie podlegających analizie umiejętnej, nie objaśnionych wcale, bo „sztucznych, czy przypadkowych, dowolnych“, nie obejdzie się. Zamiast wszelkich dociekań np. psychofonetycznych pozostaje jedyna metoda, historyczna, śledzenie początków słowa, jako jedyna pewna; gdy dla niej podstaw, danych żadnych, niema, etymolog zrzeka się pracy, kaprys kaprysowi pozostawia.

Oto najgłówniejsze wywody co do zasad, jakimi się badacz na tym polu posługiwać winien, chcąc w jakikolwiek sposób wyjść z panującego na nim zastoju. O wyczerpaniu rzeczy niema i mowy; zadowalaliśmy się kilku przykładami, gdy mamy ich dziesiątki a nawet setki (np. co do słów obcych) na podorędziu; odsyłamy po nie do innych prac, już ogłoszonych albo dopiero przygotowanych. Wywody powyższe możemy jak najkrócej streścić, wymagając, aby o rzeczach słowiańskich prawiono ze znawstwem rzeczy, którego byle jakie słowniki nie zastąpią, wymagając więc tego, co się w etymologii greckiej czy łacińskiej rozumie samo przez się: dzieje wyrazu usuwają zazwyczaj z góry mylne o nim wywody; tych dziejów zaś nie zawsze wyczytasz w słowniku, szczególnie, jeśli słownik nie wyczerpujący, jak z naszymi bywa.

Badacze nasi pracują nieraz wcale gorliwie i na polu nazw miejscowych, rzek itd., z jakim skutkiem, a raczej z jakimi błędami, rzecz o tym pozostawiamy dla pracy osobnej.

Nowa Heloiza
Jana Jakóba Rousseau.

Studyum literackie

napisał

Maurycy Mann.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

Treść utworu.

„Julia albo nowa Heloiza. Listy dwojga kochanków, mieszkańców miasteczka u stóp Alp, zebrane i wydane przez Jana Jakóba Rousseau“. Tak brzmi całkowity tytuł powieści. Rzecz dzieje się we wsi szwajcarskiej Clarens, na brzegu jeziora Genewskiego, w blizkości Vevey. Czas akcyi można z pewną dokładnością oznaczyć na podstawie wyprawy admirała Ansona, w której bohater powieści rzekomo brał udział. Ponieważ podróż Ansona trwała od 1739 do 1744 r. przeto akcya powieści ciągnie się od r. 1735 do 1745 lub nieco dłużej [1]).

Autor wprowadza nas do zamożnego dworu barona d'Etange. Sam baron, starszy wojskowy, od kilku miesięcy nieobecny, przebywa w obcym kraju przy pułku. W domu została żona, kobieta średnich lat, słabowita, łagodna, — i córka Julia, panna lat osiemnastu, ładna blondynka, starannie wychowana, ale nieco sentymentalna. W czasie nieobecności ojca zgłosił się jakiś młodzieniec lat dwudziestu i został przyjęty w charakterze nauczyciela

[1]) W końcu 2-ej przedmowy do *N. Heloizy* autor mówi, że w roku śmierci bohaterki przejeżdżał przez Clarens, wracając z Włoch. Wiadomo, że Rousseau wracał z Wenecyi jesienią r. 1744.

domowego. Ma uczyć pannę wszystkiego po trochu: matematyki, historyi, filozofii i rysunków. Kto on taki, skąd przybył – trudno powiedzieć. Wiadomo tylko, że jest Szwajcarem, niskiego stanu i niezamożnym. Posiada pewne wykształcenie, cytuje z pamięci poetów włoskich: Petrarkę i Metastasia. W towarzystwie czuje się zakłopotanym i nieśmiałym. Nazywają go Saint-Preux, lecz to nie jest jego prawdziwe nazwisko.

Po kilku miesiącach nauki między nauczycielem a uczennicą nawiązał się stosunek serdeczny. Saint-Preux, jako człowiek nieśmiały, listownie miłość swą wyznaje i zarazem oznajmia, że nie spodziewając się wzajemności, postanowił wyjechać (trzy pierwsze listy). Julia pozwala mu zostać i oświadcza uczucia wzajemne. Prócz nich dwojga wie o tem tylko kuzynka Julii, panna Klara. Jest to jej rówieśnica, ładna brunetka żywego usposobienia, stworzona na powiernicę, bo umie się przejmować cudzą radością i cudzym smutkiem. Klara kocha Julię, a dla Saint-Preux'go jest życzliwą przyjaciółką. Ona ułatwia im korespondencyę i spotkania, cierpliwie słucha zwierzeń, musi być nawet świadkiem pierwszego pocałunku, co stało się gdzieś na spacerze w pobliskim gaju.

Julia ma usposobienie uczuciowe, lecz chłodne; jej wystarcza kochanie myślą i wyobraźnią. „Harmonia miłości z niewinnością — pisze Julia — wydaje mi się rajem na ziemi". Zapuszcza się często w rozmyślania moralne, którym też daje ujście w listach. To też Saint-Preux nazywa ją „piękną kaznodziejką" (ma jolie prêcheuse). On bowiem, mimo nieśmiałego obejścia w towarzystwie, ma charakter namiętny i wybuchowy. Trzeba go powstrzymywać w miłosnym zapale. Julia zaleca młodzieńcowi cierpliwość i bierze na siebie troskę o przyszłość.

Nadchodzi wiadomość, że baron d'Étange wkrótce powróci. Julia uważa za rzecz konieczną, aby młody nauczyciel na pewien czas wyjechał do swoich miejsc rodzinnych w okręgu Wallis, a już ona postara się przygotować ojca. Na koszta podróży Julia załączyła do listu pewną kwotę pieniędzy. Saint-Preux zgadza się na wyjazd, lecz pieniądze zwraca. Wówczas Julia posyła mu sakiewkę z sumą dwakroć większą. Tym razem Saint-Preux przyjmuje podarunek i wyjeżdża. Zwiedza kraj, przygląda się obyczajom ludności, ale myśli wciąż o Julii, ją tylko widzi wszędzie, do niej pisuje listy pełne gorących uczuć.

Tymczasem pan baron powrócił do domu, czule witany przez

żonę i córkę. Wkrótce zauważył, że Julia zrobiła znaczne postępy w naukach i „talentach". Na pytanie. kto ją tak starannie kształcił, słyszy pełną pochwał opowieść o młodym nauczycielu. Bardzo mu się nie podobało, gdy się dowiedział, że młodzieniec udzielał nauki bezpłatnie. Baron uznał, że taka duma ze strony ubogiego nauczyciela jest niewłaściwa i że należy przesłać mu odpowiednią zapłatę, gdyby zaś nie chciał jej przyjąć, wówczas lekcye muszą być przerwane raz na zawsze.

Sprawy uczuciowej pan d'Étange wcale się nie domyśla. O losie córki już sam postanowił. Właśnie przywiózł z sobą w gościnę drogiego przyjaciela. Jest nim pan Wolmar, mężczyzna lat czterdziestu kilku, poważnie myślący, refleksyjny, ideał zdrowego rozsądku i prawości. Wolmar jest z pochodzenia Rosyaninem wybitnego rodu, ale zmuszonym emigrować i pod zmienionem nazwiskiem służyć wojskowo w obcym kraju. Tam zaprzyjaźnił się z baronem, któremu w bitwie życie uratował. Wdzięczny baron przyrzekł mu oddać córkę za żonę. Rzecz jest postanowiona i pan d'Étange nie przewiduje jakiegokolwiek oporu ze strony córki.

Saint-Preux, nie mogąc dłużej znieść rozłąki, wraca na brzegi jeziora Genewskiego i zamieszkuje w wiosce Meillerie; stąd może zdaleka patrzeć na Clarens, gdzie przebywa jego ukochana. Już nie tylko koresponduje, lecz także spotyka się z nią i jawnie i potajemnie. Wiedząc o sprawie z Wolmarem, doradza jej ucieczkę. Julia nie ma odwagi, nie chce sprawić przykrości rodzicom. Lecz zarazem niema dość siły, aby zapanować nad sobą i odmówić natarczywym prośbom kochanka. „Ujrzałam go — pisze Julia — w spazmatycznych drgawkach bliskim omdlenia u mych stóp. O kuzynko moja, może miłość sama byłaby mnie oszczędziła, ale litość zgubiła mnie". Tak więc z litości Julia przestała być niewinną.

Matka Julii zaczyna podejrzewać, że między nią a młodym nauczycielem zawiązało się coś więcej, niż przyjaźń. Lecz oboje rodzice muszą wyjechać w sprawach familijnych, córkę zaś oddają pod opiekę wuja. czyli ojca Klary. Klara nie tylko że nie sprzeciwia się spotkaniom Julii z kochankiem, lecz nawet sama je ułatwia. Saint-Preux widuje Julię w towarzystwie. na zebraniach wieczornych; bierze udział w muzyce zbiorowej; ma chwile zazdrości, podejrzewając Anglika milorda Edwarda Bomstona o zamiary wobec Julii; ma chwile zapomnienia, gdy podniecony mocnem

winem, obraża Julię nieprzystojnemi słowami i gestami; ma także chwile miłosnych upojeń, spotykając się z Julią w ustronnej sielskiej altanie.

Wreszcie już po powrocie matki Julia potajemnie wprowadza go późnym wieczorem do alkowy, skąd dopiero wczesnym rankiem wyszedł. Widział to stróż nocny i puścił wiadomość między służbę i wieśniaków. Sytuacya zaczyna być niebezpieczną. Ten ryzykowny krok Julia później wyjaśnia. Była to rzecz na trzeźwo obmyślana i praktyczna. Mianowicie panna chciała się znaleźć w stanie, w jakim małżeństwo wydaje się koniecznem załatwieniem sprawy. Taką pułapkę wymyśliła na upartego ojca.

Wkrótce po nocnej wizycie Saint-Preux widział się z milordem Bomstonem. Było tam kilku mężczyzn, pili poncz. Bomston podochocony trunkiem wyraził się lekceważąco o Julii, Saint-Preux odpowiedział mu gwałtownie, zaniosło się na pojedynek. Lecz nazajutrz ochłonąwszy z alkoholu i rozważywszy sprawę, anglik w towarzystwie świadków idzie do Saint-Preux'go i klęknąwszy przed nim, prosi o przebaczenie, a następnie postanawia użyć swego wpływu, aby doprowadzić do małżeństwa Saint-Preux'go z Julią. W tym celu udaje się do barona d'Étange, chwali charakter młodzieńca, jego honor i zdolności, i proponuje, aby wydał za niego swą córkę. Baron oburzył się na podobną propozycyę. On stary szlachcic znakomitego rodu nigdy nie wyda córki za przybłędę niskiego pochodzenia. Daremnie milord Bomston tłumaczy, że szlachectwo rodowe to przesąd.

Po tej rozmowie następuje awantura rodzinna. Gwałtowny i brutalny baron przysięga nigdy nie wydać córki za takiego plebejusza i belfra, zakazuje surowo widywać go, w namiętnej kłótni maltretuje żonę, a córkę wali w twarz, i dopiero gdy pannie krew puściła się z nosa, pan baron ochłonął, wziął córkę na kolana, zaczął całować, ale w sprawie małżeństwa zdania swego nie zmienił.

Dla chwilowego załagodzenia sytuacyi Julia żąda, aby Saint-Preux jaknajrychlej wyjechał. Milord Bomston i narzeczony Klary, pan d'Orbe, zajmą się tem. Pod jakimś pozorem wzywają młodzieńca do domu Klary i oświadczają, że dla własnego i Julii dobra musi odjechać natychmiast, bez pożegnania. Mimo oporu wyprowadzają go przed dom, powóz pocztowy już czeka — Saint-Preux odjeżdża. Na tem kończy się część pierwsza powieści.

Część druga niewiele posuwa akcyę. Julia i Saint-Preux są

rozłączeni. Ona zostaje w Clarens pod opieką rodziców, on zaś długo podróżuje w towarzystwie Bomstona, potem mieszka w Paryżu. Bomston, widząc tęsknotę młodzieńca i wzajemną miłość obojga, proponuje następujące rozwiązanie: Julia uda się potajemnie do Anglii, dokąd i Saint-Preux pojedzie; tam wezmą ślub, a Bomston daruje im piękną posiadłość ziemską w hrabstwie York, aby młode małżeństwo mogło żyć bez troski. Julia się waha, nie chce zasmucić rodziców, pyta o radę Klary, która pomysłu nie pochwala. Nie wiedząc jeszcze, jak się to skończy, Julia składa kochankowi przyrzeczenie, że nie poślubi go bez zgody ojca, lecz i nie poślubi innego bez pozwolenia Saint-Preux'go. Tem przyrzeczeniem składa swój los w jego ręce, nie wyłączając jednak możliwości wyjścia za mąż za innego. W odpowiedzi na to Saint-Preux przysięga, że nigdy nie poślubi innej, jak Julię d'Étange.

W Paryżu Saint-Preux oddaje się życiu towarzyskiemu, bywa w teatrach, przyjaźni się z oficerami, którzy przedrwiwają z jego cnoty i płatają mu figle. Saint-Preux doznaje wyrzutów sumienia i donosi Julii ze szczegółami, jak to oficerowie zawiedli go do niewłaściwego towarzystwa i doprowadzili do grzechu przeciw moralności. Julia znów udziela mu odpowiednich nauk, jak trzeba być ostrożnym i strzedz swojej cnoty. Przesyła mu także swój portret miniaturowy. Saint-Preux osądził, że portrecik nie jest zupełnie podobny; przeto u biegłego malarza zamawia kopię z takiemi zmianami, jakie on sam z pamięci malarzowi wskazał.

W Szwajcaryi tymczasem kuzynka Klara poślubiła pana d'Orbe, a w domu Julii, nie zważając na jej opór, czynią przygotowania do ślubu z Wolmarem. Nagle przykra niespodzianka. Matka Julii zrobiła rewizyę w jej biureczku i znalazła listy. Wszystko się wydało, na wet tajemnica cielesnego upadku. Na tem urywa się część druga.

Część trzecia. Pani d'Étange pod wpływem okropnego odkrycia ciężko się rozchorowała. Że zaś była zawsze osobą słabowitą, przeto niebezpieczeństwo zagraża jej życiu. Klara d'Orbe wdaje się w tę sprawę, pisze do Saint-Preux'go, aby stanowczo zaprzestał korespondencyi i wyrzekł się miłości, która sprowadza nieszczęście na całą rodzinę. Saint-Preux przyrzekł nie pisać; ale matka Julii i tak umarła.

Julia pogrążona w boleści czuje się winną tej śmierci. Teraz już będzie uległą, aby choć ojcu nie zatruwać życia. Pan d'Étange wie o przyrzeczeniu, jakie ją wiąże z kochankiem. To też wymu-

sił na niej krótki list, w którym ona prosi kochanka o zwolnienie ze słowa. Sam baron dołączył od siebie list pełen wyrzutów i pogróżek. Saint-Preux zwraca Julii słowo i pozwala „rozporządzać ręką nie pytając serca". Otrzymawszy odpowiedź, Julia straciła ostatnią nadzieję i z rozpaczy ciężko się rozchorowała. Wywiązała się ospa. Klara nie odstępuje chorej. Julia leży w malignie, majaczy; pewnego razu zdaje się jej, że Saint-Preux wchodzi do sypialni, klęka przy łóżku i całuje jej rękę, zalewając się łzami. Julia sądzi, że to jest gorączkowe złudzenie. Dopiero wróciwszy do zdrowia dowiaduje się, że była to rzeczywistość. Saint-Preux zawiadomiony o ciężkiej chorobie Julii, przybył pospiesznie, aby ją zobaczyć. Klara na chwilę wpuściła go do pokoju. Zaraz potem odjechał i w drodze do Paryża sam zapadł na ospę.

Julia, odzyskawszy zdrowie, niema już sił ani odwagi dłużej się opierać: spełni wolę ojca. W stanie wielkiego przygnębienia pozwala się zaprowadzić do kościoła, i tu podczas obrzędu ślubnego dokonywa się w niej nagła przemiana. Uroczystość chwili, powaga otoczenia, rozumne przemówienie pastora — wszystko budzi w niej nieznane dotąd refleksye. Zaczyna rozumieć dostojność małżeństwa; czuje, że od tej chwili życie jej ma cel wytknięty, staje się posłannictwem i łańcuchem poważnych obowiązków. Widzi, że instytucya małżeństwa jest uświęcona nie tylko sakramentem kościelnym, lecz i szacunkiem powszechnym. Klara czuje się szczęśliwą w małżeństwie, może więc i ona zazna szczęścia w radosnem poczuciu, że godnie i uczciwie wypełnia obowiązki, jakie życie na nią włożyło. Zresztą Wolmar jest człowiekiem rozumnym, delikatnym i taktownym w obejściu. Julia rozumie, że skoro już została jego żoną, musi zmienić swój stosunek do Saint-Preux'go. Przyrzeka mu wierną przyjaźń, lecz zarazem żąda, aby już nigdy jej nie wspominał o miłości. W pożyciu z Wolmarem czuje się dobrze i wyznaje, że takiego spokoju byłaby nie zaznała poślubiwszy Saint-Preux'go. Julia wyrzeka się korespondencyi i prosi dawnego kochanka, aby jej nie zakłócał życia, które chce poświęcić nowym obowiązkom.

Pod wpływem tych wiadomości Saint-Preux myśli o samobójstwie, ale jego dobry duch opiekuńczy — Bomston odwodzi go od tego zamiaru; doradza mu natomiast daleką podróż. Właśnie ma wypłynąć eskadra angielska w drogę naokoło świata. Bomston postarał się, aby młodego przyjaciela przyjęto w charakterze inży-

niera. Saint-Preux pisze list pożegnalny do Klary d'Orbe, siada na okręt i odpływa.

Między akcyą części trzeciej a czwartej następuje kilkoletnia przerwa. Saint-Preux z admirałem Ansonem opłynął i zwiedził cały świat, wreszcie wylądował w Europie. Przez ten czas pani Klara straciła męża, została wdową z kilkoletnią dziewczynką; a pani Julia liczy już 28 lat, od sześciu lat jest zamężną, ma dwoje dzieci, chowa je wzorowo i pilnuje gospodarstwa. Pan Wolmar okazał się dobrym mężem i dzielnym gospodarzem. Cały dzień na folwarku lub w winnicy, dogląda służby i robotników, dba o dostatek w domu, pomnaża majątek. Stary baron d'Étange żyje jeszcze i procesuje się o jakiś zamek rodzinny. Klara postanowiła córeczkę swą, gdy dorośnie, wydać za syna Julii. Aby przyszli małżonkowie mogli przywyknąć do siebie, odsyła córkę do państwa Wolmar.

A Saint-Preux jak wyjechał zakochany, tak zakochany powrócił. Dalekie podróże i lata rozłąki nie osłabiły jego uczuć. Pisząc do pani d'Orbe, donosi o powrocie, o uczuciach niewygasłych dla Julii, zapytuje o jej los. W odpowiedzi na to dostaje list od pana Wolmara. Pan Wolmar jest człowiekiem wyrozumiałym, patrzy na życie filozoficznie i spokojnie. Wie już o wszystkiem — Julia mu opowiedziała. Wie, że błędy Julii należą do przeszłości i że teraz zachowuje dla dawnego kochanka tylko życzliwą przyjaźń. Jeżeli i Saint-Preux potrafi dawną miłość namiętną przemienić na uczucia braterskie, Wolmar sam dopomoże do utrwalenia tego nowego stosunku. I oto z zaufaniem zaprasza byłego kochanka żony do swego domu w Clarens, ofiarując mu przyjaźń i gościnę. Saint-Preux nie dał się dwa razy prosić i z bijącem sercem przybywa. Julia przedstawia go mężowi. Pan Wolmar prosi go, żeby był swobodny z nim i z Julią, jak przystało na szczerego przyjaciela. Upoważnia jego i żonę swą, aby sobie mówili po imieniu, a nawet prosi, żeby się w jego obecności pocałowali. Mają to być środki, aby miłości odjąć niebezpieczne żądło grzechu, aby ją oblaskawić i przetworzyć. Julia wmawia w siebie, że to tylko przyjaźń i uczucia siostrzane. Saint Preux panuje nad sobą, aby zaufania nie nadużyć. Życie w gościnie płynie mu przyjemnie. Razem z całą rodziną jada obiady i wieczerze, pozatem ma zupełną swobodę, chodzi na wycieczki, przesiaduje w zamkniętym cienistym ogródku, od którego dostał klucz na swój użytek. Podziwia rozum

gospodarski Wolmara i zalety Julii jako skrzętnej gospodyni. Podziwia zwłaszcza jej umiejętność wychowywania dzieci i dobierania służby domowej. Tym sposobem uspokaja się jego namiętna miłość i przemienia się w uwielbienie dla cnót i zalet Julii.

Pan Wolmar nosi się z doskonałym zamiarem. Chce dawnego nauczyciela (i kochanka) żony uczynić nauczycielem swych dzieci. Domyśla się, że zrobi żonie przyjemność, zatrzymując na długo jej tkliwego przyjaciela. Zanim to uczyni, chce raz jeszcze zahartować cnotę obojga. Wyjeżdża na tydzień, zostawiając Julię pod opieką Saint-Preux'go. Próba istotnie ryzykowna, pokusa zbyt silna.

Julia wykazuje w tej próbie ostrożność i hart ducha. Unika rozmów sam na sam z przyjacielem, otacza się dziećmi; jeżeli z nim rozmawia lub udaje się na przechadzkę, to zabiera dzieci i niańkę. Pisze list do męża, zarzucając mu, że nielitościwie igra z jej cnotą. Pewnego dnia Julia i Saint Preux, wziąwszy sieci i wioślarzy, udają się na wycieczkę łodzią. Na jeziorze zaskoczyła ich burza, przeżyli wiele przykrych wzruszeń, zanim zdołali dopłynąć do brzegu. Wysiedli w wiosce Meillerie, gdzie niegdyś zakochany Saint-Preux przemieszkiwał. Idą oboje na przechadzkę. Saint-Preux pokazuje Julii miejsca, gdzie chodził kochając, tęskniąc i marząc; miejsca te pełne są pamiątek. Pod wpływem wspomnień ogarnia Julię głębokie wzruszenie, budzi się w niej stłumione uczucie, jeszcze chwila — a wyzna mu miłość gorącą. Lecz dobywszy wszystkich sił woli, Julia zapanowała nad sobą i milcząc wróciła do przystani. Płyną po spokojnem jeziorze, księżyc przyświeca, Saint Preux walczy z sobą i w niej widzi też ciężką walkę wewnętrzną, oboje łzy mają w oczach, — ale cnota odnosi zwycięstwo.

Część piąta zawiera szereg zdarzeń mniejszego znaczenia. Pan Wolmar wrócił, Saint-Preux odzyskał spokój, wszyscy żyją w harmonii; nawet stary baron d'Étange pogodził się z Saint-Preux'm, darowując mu dawne wybryki. Przyjechała pani Klara d'Orbe; urządzają dla niej uroczystość rodzinną i zabawę. Ale Julii brak czegoś jeszcze do zupełnego szczęścia. Oto mąż jej jest niedowiarkiem, nieledwie że ateuszem, gdy tymczasem ona jest religijną. Brak wiary u męża stanowi największą troskę Julii. I jeszcze jedna myśl. Klara i Saint-Preux podobają się sobie; ona — młoda wdowa żywego usposobienia, on zaś kochliwy; ich życie pod jednym dachem zapowiada się niebezpiecznie. Lecz gdyby

się pobrali... Julię cieszy ta myśl, bo i ona czuć się będzie spokojniejszą, gdy wreszcie ożeni swego dawnego kochanka. Zwierza się Klarze z tym pomysłem, lecz Klara odmawia: pragnie zostać wierną pamięci męża, którego kochała, — i nie chce serca zużytego przez inną namiętność.

Tymczasem Saint-Preux z przyjacielem Bomstonem wybrał się w podróż do Rzymu. Anglik oddawna już powziął zamiar ożenić się z jakąś Włoszką wątpliwej przeszłości. Saint-Preux, ulegając prośbie Bomstona, pożegnał rodzinę Wolmarów i odjechał. Atoli na pierwszym noclegu miał przykry sen, który go bardzo zaniepokoił. Śniło mu się, że widział Julię z twarzą zakrytą jakimś welonem czy zasłoną. Ten sen budzi w nim złe przeczucia. Zdaje mu się, że z Julią stało się nieszczęście. Bomston, wybadawszy jego niepokój, okazał tyle przyjacielskiej życzliwości, że zawrócił do Clarens. Zatrzymawszy powóz w pewnej odległości, Saint-Preux pocichu podszedł do ogrodu i przez zarośla widzi Julię w towarzystwie Klary, wesołą i zdrową. Uspokojony zupełnie, wrócił do powozu. Przybywszy do Rzymu, Saint-Preux uznał małżeństwo milorda za niewłaściwe i niedobrane, stara się odwieść go od tego kroku, pisze w tej sprawie do Wolmara, którego zdrowy rozsądek dawno ocenił.

Część szósta. Wspólnym usiłowaniom Wolmara i Saint-Preux'go udało się odwieść Bomstona od zamierzonego małżeństwa. Wdzięczny Anglik postanowił osiąść na stałe w Clarens, wśród życzliwych przyjaciół. Julia zaś pisze do Saint-Preux'go, proponując małżeństwo z Klarą (choć Klara już odpowiedziała odmownie). Teraz i on odmawia.

Pewnego dnia Julia z całą rodziną wybrała się na wycieczkę do zamku Chillon. W czasie przechadzki chłopiec jej, idąc nieuważnie brzegiem pomostu, wpadł do wody. Julia bez namysłu skoczyła za nim, aby go ratować. W tej chwili inni pospieszyli z pomocą. Chłopiec wyszedł cało z tej przygody, ale matka z przestrachu i przeziębienia ciężko się rozchorowała.

Julia przeczuwa swój koniec i z rezygnacyą przygotowuje się do śmierci, zachowując niezwykłą przytomność umysłu. Rozmawia wiele z rodziną, pisze list pożegnalny do Saint-Preux'go, wydaje ostatnie polecenia. Pastor kalwiński, który ją odwiedził, wyszedł zbudowany. Na kilka godzin przed śmiercią, widząc, że rodzina nie ma humoru ani chęci na obiad, Julia kazała nakryć do stołu

obok swego łóżka i podać potrawy. Mąż, dzieci, Klara — wszyscy zasiadają, ale niesporo idzie im z jedzeniem; wówczas Julia wesołą rozmową stara się im poprawić humor i apetyt. Wreszcie w nocy umiera w objęciach Klary. Umarła jako ofiara macierzyńskiej miłości. Domownicy i cała wieś opłakuje zgon dobrej pani. Ciało jej wystawiono przykryte lekką zasłoną, — w ten sposób sprawdził się złowieszczy sen Saint-Preux'go w pierwszą noc po wyjeździe.

Saint-Preux z rozpaczą przyjmuje wiadomość o śmierci Julii. Wolmar i Klara opisują mu szczegółowo chorobę, ostatnie chwile i pogrzeb. Saint-Preux postanawia wrócić do Clarens, aby poświęcić się wychowaniu dzieci Julii, bo taka była ostatnia wola zmarłej.

ROZDZIAŁ DRUGI.

Geneza utworu.

Do zrozumienia i wyjaśnienia *Nowej Heloizy* najwięcej przyczynia się historya jej powstania. Na genezę złożyły się zarówno warunki zewnętrzne, bliższe (otoczenie) i dalsze (wspomnienia), jak i wewnętrzne usposobienie autora. W usposobieniu twórczem spotkały się nastroje chwilowe ze stałemi cechami charakteru, z nich zaś dwie były najważniejsze: marzycielstwo i popęd moralizatorski. Wszystkie te czynniki rozpoznajemy w historyi dzieła, którą sam autor opowiedział w dziewiątej księdze *Wyznań*.

Było to wiosną r. 1756. Rousseau czuł się spragnionym sielskiego otoczenia, natury i samotności. Lubił samotność, bo ona pozwalała mu dowoli oddawać się rozmyślaniom i marzeniom. Źle mu było w gwarnym Paryżu, to też z wdzięcznością przyjął mieszkanie w ustronnym domku niedaleko stolicy, w majątku państwa d'Epinay. Obok domku ciągnął się ogród warzywny i owocowy, a tuż za nim zaczynał się wielki las Montmorency.

Dnia 9 kwietnia Rousseau sprowadził się do swej „pustelni" (Ermitage). Choć w brózdach śnieg jeszcze leżał, ale zakwitły już fiołki i pierwiosnki, drzewa zaczynały zielenieć, a nawet pierwszej już nocy Rousseau usłyszał słowika. Zadowolony z nowej siedziby, rozpoczął zaraz ulubione dalekie przechadzki po okolicy. Już od południa, po spożyciu skromnego posiłku, wziąwszy psa i notatnik,

ruszał do lasu, skąd wieczorem dopiero powracał. Wędrując bez wyraźnego celu, oddawał się dumaniom.

Rousseau odświeżał w pamięci różne chwile życia i doszedł do wniosku, że nigdy jeszcze nie zaznał w pełni żadnej z tych uciech, których łaknęło jego serce: ani wiernej przyjaźni, ani prawdziwej miłości. Nie mógł pojąć, jak to się stać mogło, że z naturą tak uczuciową, z sercem tak zapalnem nie znalazł ani szczerego przyjaciela, ani przedmiotu miłości gorącej i namiętnej. „Pożerany potrzebą kochania, nie mogąc nigdy jej dobrze zaspokoić, widziałem, że zbliżam się do wrót starości i że umrę, nie zacząwszy żyć". Wśród podobnych rozmyślań Rousseau wylewał łzy i znajdował słodycz w tem rozczuleniu nad własnym losem. „Te rozmyślania — mówi on — nawiedzały mnie w najpiękniejszej porze roku, w czerwcu, wśród cienistych gajów, przy śpiewie słowika, przy plusku strumieni". I oto filozof genewski zaniedbuje rozpoczęte prace naukowe, aby się oddać marzeniom — na tle dawnych wspomnień.

„Przypomniałem sobie na nieszczęście obiad w zamku de Toune i spotkanie z dwiema uroczemi pannami, w tej samej porze roku i w miejscu podobnem do tego, w jakiem się ongi znajdowałem. Wspomnienie to, tem milsze, że tchnące niewinnością, przywołało inne podobnego rodzaju. Niebawem ujrzałem zebrane dokoła mnie wszystkie osoby, które dostarczyły mi wzruszeń w młodości: pannę Galley, pannę de Graffenried, pannę de Breil, panią Bazile, panią de Larnage, moje ładne uczennice i dalej aż do figlarnej Zulietty, której serce moje zapomnieć nie mogło. Ujrzałem się otoczonym serajem hurysek, moich dawnych znajomych, na które nie od dzisiaj miałem wielką ochotę. Krew moja rozpala się i wrze, w głowie zawrót, pomimo siwiejących już włosów, — i oto poważny obywatel Genewy, surowy Jan Jakób, licząc bez mała 45 lat, stał się znów romansowym pasterzem... Niemożność zdobycia istot rzeczywistych rzuciła mnie w krainę chimer. Nie widząc przy sobie nic, coby godnie odpowiadało moim majaczeniom, nasycałem je światem zmyślonym, który moja wyobraźnia twórcza szybko zaludniła według upodobania... W nieustannych ekstazach upajałem się potokami najsłodszych uczuć, jakich kiedykolwiek serce ludzkie zaznało... Nabrałem takiego zamiłowania do bujania w przestworzach, pośród czarujących istot, któremi się otoczyłem, że spędzałem na tem godziny i dnie całe, nie licząc się z czasem".

Dalej opowiada Rousseau o przejściowym ataku choroby, która go zatrzymała w pokoju, o przykrościach domowych, o nudnych wizytach, o ciężkim obowiązku zabawiania pani d'Epinay,— lecz zaraz dodaje, że wszystkie te sprawy i zajęcia nie uleczyły go z dziwacznej miłości (fantasques amours), nie wytrzeźwiły z rozkosznego marzenia (douce et folle rêverie).

„Wyobraziłem sobie — mówi Rousseau — miłość i przyjaźń, dwa bożyszcza mego serca, w postaciach najczarowniejszych. Z uciechą ozdabiałem je wszystkiemi wdziękami tej płci, którą zawsze uwielbiałem. Wymyśliłem dwie przyjaciółki... Obdarzyłem je dwoma charakterami analogicznemi, lecz odmiennemi — i dwiema twarzami, wprawdzie nie idealnie pięknemi, lecz w moim guście, ożywionemi dobrotliwością i czułością. Jedną zrobiłem brunetką — drugą blondynką, jedną żywą — drugą spokojną, jedną przezorną — drugą zaś słabą, lecz o słabości tak wzruszającej, że cnota zdawała się na tem korzystać. Jednej z nich dałem kochanka, dla którego druga była tkliwą przyjaciółką, a nawet czemś więcej... Zakochany w moich dwu uroczych postaciach, utożsamiałem siebie, o ile mogłem, z ich kochankiem i przyjacielem; ale uczyniłem go miłym i młodym, dając mu nadto cnoty i wady, które w sobie czułem.

„Aby umieścić moje osoby w odpowiedniem otoczeniu, zrobiłem w myśli przegląd najpiękniejszych miejscowości, jakie widziałem w podróżach... Wyobraźnia moja wymagała jakiegoś miejsca rzeczywistego, któreby mogło służyć jej za punkt oparcia i dać mi złudzenie, że mieszkańcy, których tam chciałem umieścić, rzeczywiście istnieli... Potrzeba mi było jeziora, — skończyłem wybór na tym, dokoła którego serce moje nigdy nie przestało się błąkać. Zatrzymałem się na brzegach tego jeziora, gdzie oddawna w pragnieniach widziałem siedzibę wymarzonego szczęścia... Bogactwo i rozmaitość krajobrazów, wspaniałość i majestat całości, która porywa zmysły, wzrusza serce, podnosi duszę, dokonały mego postanowienia, i przeto w Vevey umieściłem swe młode wychowanki. Otóż i wszystko, co sobie wyobraziłem od pierwszego rzutu; reszta dopiero później została dodaną.

„Długo ograniczałem się do planu tak niewyraźnego, ponieważ wystarczał do zapełnienia mej wyobraźni przedmiotami miłemi, a serca — uczuciami, jakiemi lubi się karmić. Te urojenia, często powracając, nabrały wreszcie więcej stałości i utrwaliły mi się

w głowie w określonej formie. Wówczas to przyszedł mi pomysł, żeby wyrazić na papierze kilka sytuacyi, jakie się nasunęły; a wspominając wszystko, co odczuwałem w młodości, dać poniekąd ujście żądzy kochania, której nie mogłem zaspokoić, a która — czułem, że mnie pożera.

„Zrazu rzuciłem na papier kilka luźnych listów, bez porządku i związku; a skoro chciałem je powiązać, miałem z tem kłopot nielada. Jest to nieprawdopodobne, a jednak prawdziwe, że dwie pierwsze części zostały prawie całkowicie napisane takim sposobem, bez jakiegobądź ustalonego planu i nawet nie przewidywałem, że pewnego dnia zbierze mnie ochota zrobić z tego utwór prawidłowy".

Tyle mówi Rousseau o pierwszym, ogólnym pomyśle, o nastroju w jakim pomysł ten przyszedł i o sposobie wykonania dwu pierwszych części, które stanowią trzecią część całego dzieła. Widzimy z tego, że autor nie nosił się z zamiarem pisania powieści, nie miał zrazu określonego pomysłu, ani ułożonego planu, zapewne też nie myślał na razie o żadnym wzorze, któremu chciałby dorównać. Początek *Nowej Heloizy* miał pochodzenie czysto subjektywne. Samotność, piękne otoczenie i wiosna wywołały w nim silne podniecenie uczuciowe, tęsknotę za prawdziwą miłością i przyjaźnią. Przyzwyczajony żyć bardziej wyobraźnią, niż rzeczywistością, zakochał się w wytworze własnego marzenia. Ze wspomnień o wszystkich dziewczętach i kobietach, które przemknęły przez jego czułe i wrażliwe serce, pozbierał co było najmilszego i utworzył z tego dwie panny dobrze wychowane, ładne i młode, o charakterach nieco odmiennych. Dla jednej chciał być kochankiem, dla drugiej przyjacielem. W czasie dalekich przechadzek po lesie — jak się można domyślać — wypowiadał na głos wyznania miłosne, których słuchały tylko drzewa i jego pies towarzysz [1]).

Wreszcie zaczął swe uczucia wylewać na papier w formie listów miłosnych do wymarzonej kochanki. Ambicya zakochanego wymagała, żeby panna odpowiadała mu w podobnym tonie. Do tego duetu przyłączyła się jeszcze jedna osoba, Klara, cierpliwa powiernica wszystkich radości i utrapień miłosnych. Bohaterem był ciągle on sam, Jan Jakób, we własnej osobie. Lecz teraz mo-

[1]) W liście do pani d'Epinay z r. 1757 Rousseau mówi, że „echa jego lasów są dyskretne" i umieją powtarzać tylko imiona jej i Julii. *Oeuvres* (1864) T. IV, p. 261.

żnaby się zapytać, dlaczego on z góry skazał tę miłość na ciężkie przeszkody, czyniąc siebie ubogim plebejuszem, a pannę — córką dumnego barona. Otóż i ten pomysł miał niewątpliwie źródło w utajonych ambicyach autora. On sam, niegdyś włóczęga i lokaj, potem ubogi nauczyciel muzyki, mieszczanin z pochodzenia, oddawna już tęsknił za tem, aby go pokochał ktoś z arystokracyi; panna lub mężatka, hrabina czy baronówna — wszystko jedno, byleby coś z pałacu i w bardzo dobrym tonie. W jego pamiętnikach są wyraźne ślady tych pragnień tajemnych, na co już Lemaître zwrócił uwagę.

Na początku księgi drugiej *Wyznań* Rousseau przypomina sobie marzenia, któremi karmił się, uchodząc z Genewy, a licząc zaledwie szesnaście lat. „Wolny i pan samego siebie — sądziłem, że wszystkiego zdołam dokonać, wszystko osiągnąć... Co krok spodziewałem się znaleźć uczty, skarby, przygody, przyjaciół gotowych do usług, kochanki ubiegające się o me względy... Zresztą wystarczyłoby mi koło szczupłe, lecz wyśmienicie dobrane, w którem pewien byłbym panowania. Do jednego tylko zamku sprowadzały się moje ambicye: jako ulubieniec pana i pani, kochanek panny, przyjaciel brata i protektor sąsiadów, czułbym się zadowolonym; więcej nie było mi trzeba".

W rok niespełna po ucieczce, gdy bez celu i bez grosza błąka się po Turynie, poczciwa kobiecina stara się o jakieś miejsce dla niego. „Gospodyni moja — pisze Rousseau — powiedziała mi, że znalazła dla mnie posadę i że pewna dama z towarzystwa chciała mnie widzieć. Na te słowa sądziłem, że już wpadłem w sam wir wielkopańskich przygód, — bo jednak zawsze myślą do tego wracałem".

Tym razem Rousseau zawiódł się, bo hrabina de Vercellis, która przyjęła go za lokaja, była schorowaną staruszką i wkrótce umarła. Ale niebawem odsłoniły się przed nim nowe nadzieje. Znalazł miejsce lokaja w arystokratycznym domu hrabiego de Gouvon. Stary magnat miał wnuczkę, pannę de Breil, ładną brunetkę o zgrabnej figurce. Młody lokajczyk zaczął się kochać w margrabiance. Stojąc za krzesłem swego pana, wpatrywał się w jej twarz i odkryte ramiona, szukał jej spojrzenia, czekał na skinienie lub rozkaz, choć panna miała własnego służącego. Pewnego razu panna głosem uprzejmym i nieśmiałym poprosiła o wodę. „Kiedym się zbliżał — pisze Rousseau — ogarnęło mnie takie drżenie, że prze-

pełniwszy szklankę, rozlałem nieco wody na talerz i nawet na pannę".

Potem wystawał w przedpokoju pani de Breil, sądząc, że panienka wyda mu jakieś polecenie lub przynajmniej spojrzy przyjaźnie. Ale hrabianka przechodziła, nawet nie spojrzawszy, a pani de Breil raz i drugi szorstko go spytała, czy niema nic do roboty, że wysiaduje w jej przedpokoju. „Trzeba było się wyrzec tego drogiego przedpokoju", — dodaje Rousseau melancholijnie. „Tu kończy się powieść, w której każdy zauważy, iż nie mam szczęścia do zakończenia miłości".

I jeszcze jedno zdarzenie świeższej daty, na które dotychczas nie zwrócono uwagi. Rousseau je opisuje w księdze siódmej swych *Wyznań*. Było to w r. 1742. Autor niedawno przybył do Paryża, miał kilka listów polecających do domów arystokratycznych, liczył lat trzydzieści, szukał jakiegobądź zajęcia. Ubogi plebejusz — uchodził za nauczyciela muzyki, lecz chętnie byłby został sekretarzem, lektorem lub kopistą. Pozwolono mu bywać w kilku domach, gdzie spotykał wytworne towarzystwo, a także literatów, muzyków i uczonych. Pani Dupin była żoną wysokiego urzędnika, bardzo zamożnego; sama prowadziła się bez zarzutu. Uchodziła za jedną z piękniejszych kobiet w Paryżu. Gdy ją Rousseau ujrzał po raz pierwszy, siedziała przy rannej tualecie. Miała ramiona obnażone, włosy rozpuszczone, peignoir niedbale zarzucony.

„Ten wstęp — pisze Rousseau — był dla mnie czemś nowem; moja biedna głowa nie wytrzymała; mieszam się, tracę spokój, słowem — już zakochałem się w pani Dupin. Zdaje się, że moje pomieszanie nie zaszkodziło mi wobec niej; nie zauważyła go wcale. Przyjęła książkę i autora, mówiła o moim projekcie[1]) jak osoba oświecona, śpiewała, towarzysząc sobie na klawicynie, zatrzymała mnie na obiedzie, przy stole posadziła obok siebie. Tego było aż za wiele, żeby mi odebrać rozsądek; to też istotnie oszalałem. Pozwoliła mi się odwiedzać. Korzystałem z pozwolenia i nadużywałem go. Chodziłem tam prawie codzień, jadałem obiady dwa lub trzy razy na tydzień. Umierałem z chęci przemówienia, lecz nigdy nie śmiałem. Wiele przyczyn powiększało mą wrodzoną nieśmiałość... Pani Dupin, choć uprzejma, przecież była poważną i chłodną; w jej zachowaniu nie znajdowałem nic, coby podniecało

[1]) Projekt nowych znaków muzycznych.

moją zuchwałość. Dom jej, najwspanialszy z całego Paryża, gromadził towarzystwo liczne i wyborowe. Lubiła widzieć u siebie ludzi, od których blask padał: ludzi znakomitych, literatów i piękne damy. Widywano u niej książąt, ambasadorów i uczone kobiety... Biedny Jan Jakób nie mógł sobie pochlebiać, że zabłyśnie wśród tego wszystkiego. Nie śmiałem więc mówić; ale nie mogąc dłużej milczeć, ośmieliłem się napisać. Przez dwa dni trzymała mój list, nie mówiąc o nim. Na trzeci dzień zwróciła mi go, dodawszy ustnie kilka słów upomnienia w chłodnym tonie, który mnie zmroził. Chciałem mówić, ale wyrazy zastygły mi na wargach; moja nagła namiętność zgasła razem z nadzieją. Atoli po wyznaniu w tej formie żyłem z nią dalej jak dotychczas, już jej o niczem nie mówiąc, nawet oczami.

„Sądziłem, że moje głupstwo poszło w niepamięć: lecz omyliłem się. Pan de Francueil, syn pana Dupin a pasierb pani... dał mi do zrozumienia, że pani Dupin uważa me odwiedziny za zbyt częste i prosi mnie, abym ich zaprzestał. Ten komplement byłby może na miejscu, kiedy ona zwracała mi list; lecz w osiem lub dziesięć dni później — i bez żadnej innej przyczyny — wydał mi się niewłaściwym".

Tyle mówi Rousseau o swej nowej miłości — nieodwzajemnionej, miłości ubogiego nauczyciela muzyki do pięknej damy z arystokracyi.

Otóż wszystkie te fakty trzeba mieć w pamięci, badając genezę *Nowej Heloizy*. Powieść ta stała się najwyraźniej dalszym ciągiem pieśni tylekroć przerwanej, była uzupełnieniem rozpoczynanego romansu. *Nowa Heloiza* zaspokoiła w sferze marzeń i wyobraźni wieloletnie pragnienia autora. Nareszcie znalazł pannę z dobrego domu, która nie tylko pokocha go, lecz nawet odda mu się bez względu na następstwa. Rousseau „w krainie chimer" osiągnął cel swoich marzeń, zaspokoił tęsknotę kochania i właśnie w takich warunkach, do jakich zawsze wzdychał. On, ubogi plebejusz wobec hrabianki de Breil — to niby Saint-Preux niskiego rodu wobec baronówny d'Étange. On, skromny i nieśmiały nauczyciel muzyki wobec możnej pani Dupin, to niby ów biedny nauczyciel Saint-Preux, piszący list miłosny do swej uczennicy, jak niegdyś Rousseau do pięknej margrabiny. W tym jednym, wymarzonym romansie autor mścił się za wszystkie doznane zawody, uwodził baronównę, drwił

z dumy barona, wyciągał na schadzki jego córkę, plamił jego dom rodzinny.

Zarazem można tu obserwować przedziwną transfiguracyę, jakiej ulegały wspomnienia Roussa w jego wyobraźni. Urodzony marzyciel przenosił w sferę wyobraźni drobne wypadki z życia i chętnie powtarzał je w marzeniach, strojąc je w barwy tęczowe. Autor *Emila* lubił żyć „au pays de chimères", a spisując swe fantazye, nadawał im łudzące pozory rzeczywistości. Zjawisko to można stwierdzić w kilku epizodach *Wyznań*, a zwłaszcza tam, gdzie autor mówi o pobycie w Charmettes, na folwarku dzierżawionym przez panią de Warens. Nowsze badania źródłowe dowodzą, że życie Roussa w tym właśnie okresie nie układało się różowo. Pani de Warens mało się zajmowała swym wychowankiem, często bywała tam nieobecną. Rousseau posiadał wówczas rywala w osobie Vintzenrieda, który ostatecznie zajął jego miejsce w domu i w sercu zmiennej *maman*. W gospodarstwie panowały kłopoty pieniężne. Zdrowie też Roussa wiele pozostawiało do życzenia. A tymczasem autor *Wyznań* wracając wspomnieniem do tych lat, przedstawił je, jak uroczą sielankę, w miłości, spokoju i dobrobycie. Zapewne przeżył tam kilka miłych dni, które w pamięci jego zostawiły głęboki ślad. Uogólniając te dodatnie wrażenia, Jan Jakób wysnuł z nich obszerny epizod o życiu w Charmettes. Podobnie i teraz w r. 1756 przypomniał sobie kilka serdecznych słów, kilka przyjaznych uśmiechów i — na przekór rzeczywistości — dośpiewał do nich cały poemat miłości, w którym on sam objął rolę szczęśliwego kochanka.

Jest to fakt bardzo znamienny, że odrazu w tym pierwszym pomyśle dzieło otrzymało formę luźnych listów miłosnych, tak luźnych, że dopiero później autor układał je według jakiejś intrygi powieściowej. Ta forma wyszła z głębi natury samego Roussa; jego usposobienie i charakter narzuciło mu ją. Można było przewidzieć, że on taką właśnie formę obierze. Dlaczego? Przecież Saint-Preux mieszka w Clarens, odbywa z Julią codzienne lekcye, pewnie chodzi z nią na spacery, ma dosyć sposobności do rozmów; pocóż więc listy między niemi? Oto dlatego, że Saint-Preux ma duszę Jana Jakóba; jest kochliwy, namiętny, ale nieśmiały. Głosby mu uwiązł w gardle, zanimby się zdobył na miłosne wyznanie. Dlatego pisze listy; ona zaś, panienka skromnie wychowana, woli pisać pokryjomu, niż otwarcie mówić z nim o miłości. Dzięki temu bo-

haterowie powieści zaczynają się kochać w formie, z jaką młody Rousseau wystąpił do pani Dupin.

Śmiem przypuszczać, że Rousseau lubił pisać listy miłosne i że wiele ich w życiu swem napisał, choć wydana korespondencya zawiera zaledwie kilka — tej treści. W tych, co się przechowały, odrazu spostrzedz można podobną egzaltacyę podnieconych uczuć i podobny patos w stylu. Poszczególne zwroty, zdania urwane, wyrazy, wykrzykniki i znaki zapytania — wszystko się tu powtarza. Tak np. w liście do pani d'Houdetot (2 listopada 1757 r.), pisanym co prawda w chwili wielkiego wzburzenia, czytamy:

„Oto już czwarty list piszę do pani — bez odpowiedzi: ach! jeżeli będzie pani dłużej milczeć, zrozumiem panią aż nadto dobrze. Pomyśl pani, w jakim ja jestem stanie, i poradź się swego dobrego serca. Mogę znieść opuszczenie od wszystkich. Lecz pani!... Pani, co znasz mnie tak dobrze! Wielki Boże! Czyż jestem zbrodniarzem? zbrodniarzem, ja! późno się tego dowiaduję". — I dalej, w zakończeniu pisze Rousseau: „Okrutna, trzebaż było ustępować pokusom fałszu i zadawać śmierć z boleści temu, który żył tylko, aby kochać! Żegnaj. Nie będę już nigdy mówił o sobie: lecz jeżeli nie będę mógł zapomnieć o tobie, zaręczam ci, że ty również nie zapomnisz serca, którem pogardzasz, i nigdy podobnego nie znajdziesz." Czy to nie wygląda na wyjątek z jakiegobądź listu Saint-Preux'go do Julii?

Mamy też w korespondencyi dwa listy erotyczne do pani d'Houdetot, tak zwane listy do Zofii: jeden z czerwca 1757, drugi z lipca 1758 r. Pierwszy bardzo długi (wydany z brulionu Roussa) szczerością i siłą uczucia zdaje się przewyższać wszystkie listy *Nowej Heloizy*. Żadnych konkretnych faktów, tylko gwałtowny potok zaklęć, próśb, wyznań, skarg i wyrzutów. Myśli wciąż te same wracają, nadmiar synonimów, takaż „wielomówność", z jakiej sam autor czynił zarzut dwu pierwszym częściom swej powieści. Oto próbka. „Ty — coś widziała, coś wywołała ten szał, te łzy, te porywy, te ekstazy, te zachwyty ponad miarę śmiertelnika, powiedz, czy twych łask używałem w taki sposób, iżbym zasłużył na ich utratę? Ach, nie! Żeby mnie łask swych pozbawić, tyś po barbarzyńsku wyzyskała tkliwe obawy, jakiemi one mnie przejmowały. Przez to rozkochałem się w tobie tysiąc razy silniej, to prawda; lecz stałem się pełniejszym szacunku, uleglejszym i bardziej uważającym, aby cię niczem nie obrazić".

List drugi, krótki, równie liryczny, ciekawy jest jako dowód, że Rousseau znajdował osobistą przyjemność w pisaniu listów erotyczno-refleksyjnych, że pisywał je, nie spodziewając się odpowiedzi, jedynie żeby zaspokoić wewnętrzną potrzebę zwierzenia swych uczuć. „Zaczynam korespondencyę, jakiej nie było jeszcze przykładu i jaka nigdy naśladowaną nie będzie" — mówi Rousseau z emfazą, przypominającą wstęp do *Wyznań*. „Ale skoro pani serce nie ma już nic do powiedzenia mojemu, wolę sam jeden ponosić trudy stosunku, który dla pani byłby uciążliwym i sprowadzałby się jedynie do słów... Nie mam zamiaru nudzić pani częstemi i długiemi listami. Nawet nie spodziewam się, że pani przeczyta te wszystkie, jakie do pani napiszę; ale przynajmniej będę miał przyjemność pisania ich i może będzie dobrze dla pani i dla mnie, jeżeli pani uprzejmie zechce je przyjmować" [1]).

Gdyby ktoś zauważył, że listy powyższe nie są dość miarodajne, jako nacechowane manierą i stylem pisanej wówczas powieści, — temu wskazać można list z epoki o wiele wcześniejszej, a przecież podobny w charakterze. Zamieszczony w korespondencyi pod rokiem 1741, jest to list bez ścisłej daty, do niewiadomej adresatki; ogólnie przypuszcza się, że była nią panna Serre. Młoda panienka z dobrej, lecz niezamożnej rodziny, mieszkała w Lyonie. Jan Jakób poznał ją w r. 1732, liczyła wówczas 14 lat (*Wyznania*, ks. czwarta); po ośmiu latach zostawszy nauczycielem u pana de Mably, odświeżył znajomość (*Wyznania* ks. siódma), widywał ją częściej i zakochał się, o co u niego było bardzo łatwo. Panna Serre zdawała się mu sprzyjać; lecz brak utrzymania nie dał myśleć o małżeństwie. Rousseau szybko ochłonął, ona zaś wyszła za mąż za jakiegoś handlowca.

Drobny to epizod w życiu autora, ale śladem jego został list. Niewątpliwie autentyczny, zawiera — poprostu mówiąc — oświadczyny. Zauważmy, że Jan Jakób znów pisze, zamiast się ustnie oświadczyć. Pisząc zaś, wyznaje gorące uczucia, prosi o promień nadziei, proponuje stałą korespondencyę. Wszystko wyrażone w tonie lirycznym, między galanteryą a patosem, w zdaniach okrągłych, opracowanych retorycznie. Uczucia w tem wiele, uczucia — jak się zdaje szczerego. Zestawiony z faktycznym przebiegiem sprawy,

[1]) Listów do Zofii znamy ogółem sześć; trzy ogłosił Buffenoir (1901), trzy inne wydał z autografu Ritter (*Annales*, 1906).

ten list wymownie świadczy, że Rousseau potrafił kochać rozpaloną wyobraźnią, że entuzyazmował się, pisząc listy miłosne — i że umiał je pisać na długo przed *Nową Heloizą*. Te listowne oświadczyny, tak jak są, mogłyby stanowić początek jego głośnej powieści.

Oto zebrałem garstkę dowodów na poparcie mego zdania, że forma listu miłosnego leżała w naturze autora. On jej nie naśladował, nie uczył się od żadnego pisarza, bo już od wczesnych lat posługiwał się nią nie w literaturze, lecz w życiu.

Do pierwszego też pomysłu należy malownicze tło alpejskie, które w dziejach powieści francuskiej stanowiło zupełną nowość. Rousseau, Szwajcar z pochodzenia, urodzony w Genewie, uczuciem i wspomnieniami związany z krajobrazem alpejskim, widział na brzegach Lemanu „siedzibę wymarzonego szczęścia". Tam więc umieścił akcyę, a musiał do tła niemałą wagę przykładać, skoro je nawet w tytule uwydatnił. Pierwsze wydanie powieści posiada dwie kartki tytułowe. Na pierwszej czytamy: Julie ou la nouvelle Heloïse; to nam zapowiada intrygę powieściową, przypominającą znane dzieje Piotra Abaelarda i Heloissy, czyli miłość między mistrzem filozofii a młodą panną. Autorowi nie wystarczał ten jeden tytuł; dodaje drugą kartę, która opiewa: Lettres de deux amans, habitans d'une petite ville au pied des Alpes. Dodatkowy tytuł wyraźnie zapowiada, że akcya toczy się w Szwajcaryi, u stóp gór Alpejskich. Rousseau sam sobie zawdzięcza ten pomysł; żadne *Alpy* szwajcarskiego niemca Hallera nie miały nań wpływu, choć znano je we Francyi z kilku przekładów.

Pomysł zrazu malowniczy tylko, dekoracyjny, harmonizujący z wdziękiem bohaterki i z wyrazem uczuć miłosnych, pociągnął za sobą poważne konsekwencye. Nie zwrócono dotychczas uwagi, że autor, osadzając bohaterów na brzegu ukochanego jeziora, musiał już z konieczności odtworzyć środowisko szwajcarskie, a więc życie domowe, zajęcia gospodarskie, obyczaje miejscowe, nawet religię protestancką. Dokładny obraz środowiska nadał *Nowej Heloizie* pozór rzeczywistości, spotęgował złudzenie artystyczne. Ale zarazem wiódł do wniosków, jakie zapewne nie leżały w zamiarze autora. Bo jeżeli tezą powieści była błogość życia wiejskiego, a jej antytezą — potworność życia wielkomiejskiego w salonach i teatrach, to prostoduszny czytelnik mógł zrozumieć, że autor przeciwstawia obyczaje szwajcarskie obyczajom szlachty francuskiej. Trudno jest bowiem rozstrzygnąć, czy do nas

przemawia zwolennik życia na łonie natury, czy raczej szwajcarski patryota, *citoyen de Genève*. Zlokalizowanie powieści na wsi, ale we Francyi, byłoby usunęło tę wątpliwość tezy. Lecz wówczas Jan Jakób nie byłby się czuł u siebie; błądząc po lasach Montmorency, nie mógłby tak swobodnie marzyć o Julii i Klarze.

Co się tyczy umieszczenia akcyi w dokładnie oznaczonej okolicy, we wsi Clarens pod miasteczkiem Vevey, ma to swoje źródło zarówno w uczuciach autora, jak w żywych i świeżych wspomnieniach. Dwa ustępy z *Wyznań* rzucają na tę sprawę dużo światła i poniekąd wyczerpują ją dostatecznie. Pod datą r. 1732 Rousseau opowiada (*Wyznania*, Cz. I księga IV) jak osiedliwszy się w Lozannie, dawał lekcye muzyki, a w wolnych chwilach przechadzał się po okolicy i rozmyślał o pani de Warens. O cztery mile od Lozanny leżało nad brzegiem jeziora jej miasto rodzinne, Vevey. Dwudziestoletni Rousseau odbył raz do tego miasta kilkodniową pieszą wycieczkę, podczas której nie opuszczało go „najtkliwsze wzruszenie".

„Widok jeziora Genewskiego i jego przedziwnych brzegów zawsze miał dla mnie szczególny urok, którego nie umiałbym wyjaśnić. Dotyczy on nie tylko piękności krajobrazu, ale też czegoś ciekawszego, co mnie nastraja i rozrzewnia. Ilekroć zbliżam się do kraju Vaud, doświadczam wrażenia złożonego ze wspomnienia pani de Warens, która tu się urodziła, mego ojca, który tu mieszkał, panny de Vulson, która tu otrzymała pierwociny mego serca i ze wspomnienia wielu wycieczek, które dla przyjemności odbyłem tu w dzieciństwie. Atoli zdaje mi się, że składa się na to wrażenie jeszcze jakaś inna przyczyna, tajniejsza i głębsza, niż to wszystko. Gdy wyobraźnię mą rozpala gorące pragnienie tego błogiego i cichego życia, które mnie omija, choć się dlań zrodziłem, wówczas myśl moja zatrzymuje się zawsze w kraju Vaud, blisko jeziora, w uroczych wioskach. Trzeba mi koniecznie sadu na brzegu jeziora i to tego właśnie, a nie innego; trzeba mi przyjaciela pewnego, kobiety miłej, krowy i czółna. Nie zaznam na ziemi zupełnego szczęścia, póki tego wszystkiego nie osiągnę. Śmieję się z naiwności, z jaką wiele razy do tego kraju chodziłem jedynie po to, żeby tam szukać zmyślonego szczęścia... W tej podróży do Vevey, idąc pięknem wybrzeżem, oddawałem się najczulszej melancholii; serce me z zapałem rwało się w bezmiar niewinnych rozkoszy; rozrzewniałem się, wzdychałem i płakałem jak dziecko.

Ileż to razy zatrzymując się, aby popłakać swobodnie, usiadłszy na wielkim głazie, cieszyłem się na widok, że łzy moje spadają do wody! W Vevey zamieszkałem w gospodzie pod Kluczem, — i podczas dwu dni, które spędziłem tam nikogo nie widząc, pokochałem to miasto. Miłość ta nie opuszczała mnie odtąd we wszystkich podróżach i ona to sprawiła, że tam wreszcie umieściłem bohaterów swej powieści".

Jak dalece Rousseau dbał o ścisłe wyrażenie uczuć, które go przepełniały w tej podróży, dowodzi zestawienie tekstu *Wyznań* w pierwotnej i w ostatecznej redakcyi. W pierwszej czytamy:

Dans cette promenade de Vevai, je me livrois, en suivant ce beau rivage, à la plus ravissante mélancolie; mon coeur s'élançoit avec attendrissement à mille félicités idéales. Je soupirois et pleurois comme un enfant [1]).

W późniejszej redakcyi ustęp ten brzmi:

Dans ce voyage de Vévay, je me livrois, en suivant ce beau rivage, à la plus douce mélancolie: mon coeur s'élançoit avec ardeur à mille félicités innocentes; je m'attendrissois, je soupirois et pleurois comme un enfant [2]).

Inny ustęp *Wyznań* (cz. II, księga VIII), bardzo zwięzły, przenosi nas w czasy bliskie powstania powieści, bo przypada na lato r. 1754. Rousseau już jako znany autor nagrodzonej rozprawy odwiedził swe miasto rodzinne. Obywatele Genewy zgotowali mu serdeczne przyjęcie. Załatwiwszy sprawy poważniejsze, Rousseau przed odjazdem zabawiał się z przyjaciółmi. „Ze wszystkich rozrywek najbardziej podobała mi się wycieczka dokoła jeziora, którą odbyłem łodzią z ojcem Deluc, z jego synową, z dwoma synami i z moją Teresą. Zajął nam siedem dni ten objazd przy najpiękniejszej pogodzie. Zachowałem zeń żywe wspomnienie okolic, które mnie uderzyły na drugim krańcu jeziora; po kilku latach dałem ich opis w *Nowej Heloizie*".

Powiedziano tu krótko i niezbyt dokładnie; ale wystarczy spojrzeć na mapę, aby się przekonać, że „na drugim krańcu jeziora" w stosunku do Genewy leży Vevey i Clarens, po drodze zaś wypada wioska Meillerie, słowem — te miejscowości, gdzie roz-

[1]) Annales de J. J. Rousseau. T. IV. p. 222.

[2]) Édit. Didot (1864), T. I p. 78.

grywa się akcya powieści. Były to więc wspomnienia, odnowione świeżą obserwacyą na dwa lata przed rozpoczęciem powieści.

Wszystko, co rzekło się dotychczas o genezie *Nowej Heloizy*, dotyczy przeważnie pierwszych dwu części romansu. Idźmy teraz dalej, zwracając się znów do osobistych wspomnień autora według IX-ej księgi jego *Wyznań*. Po kilku dość obojętnych wzmiankach, jak pilnował owoców pani d'Epinay, jak się bał zemsty złodzieja ogrodnika, Rousseau powraca do swych marzeń i zajęć literackich. Nadeszła już jesień r. 1756 i zima z 56-go na 1757.

„Kiedy zły czas zaczął zamykać mnie w mieszkaniu — mówi Jan Jakób — zapragnąłem powrócić do swych zajęć domowych; lecz nie zdołałem. Wszędzie widziałem tylko dwie nadobne przyjaciółki, ich przyjaciela, ich otoczenie, kraj w którym mieszkały, przedmioty dla nich stworzone lub upiększone moją wyobraźnią. Nie mogłem się ani na chwilę opanować, gorączka nie opuszczała mnie. Po wielu daremnych wysiłkach, aby się pozbyć wszystkich tych urojeń, zostałem wreszcie tak przez nie opętany, że już tylko zająłem się wprowadzeniem do nich pewnego porządku i następstwa, ażeby zrobić z tego coś w rodzaju romansu".

W tej chwili zaczął Rousseau doznawać skrupułów, że sprzeniewierzy się swym zasadom, pisząc jeden z tych utworów, przeciw którym powstawał z całą surowością. Atoli pokusa okazała się silniejszą od wstydu. Więc narażając się na zarzut niekonsekwencyi, przystąpił do pracy.

„Powziąwszy ten zamiar — pisze dalej — rzucam się całkowicie w wir moich marzeń; przez obracanie i odwracanie ich w głowie składam wreszcie rodzaj planu, którego wykonanie jest znane. Był to z pewnością najlepszy użytek, jaki można było uczynić z moich szaleństw... Zadowolony, że zgrubsza naszkicowałem plan, wróciłem do sytuacyi szczegółowych, które już nakreśliłem. Z układu, jaki im dałem, powstały dwie pierwsze części *Julii*, które wykończyłem i przepisałem na czysto podczas tej zimy z niewymowną rozkoszą, używając do tego najpiękniejszego papieru o złotych brzegach, piasku srebrnego z lazurem do osuszania pisma i błękitnej wstążeczki do zszywania moich zeszytów. Zdawało mi się, że niema nic dość wytwornego, dość powabnego dla mych uroczych dziewcząt, za któremi szalałem jak drugi Pigmalion. Co wieczór przy kominku odczytywałem wielokrotnie te dwie części moim gospodyniom. Córka, nic nie mówiąc, popłakiwała razem ze

mną z rozczulenia; matka zaś... siedziała spokojnie, zadowalniając się powtarzaniem w chwilach ciszy: „Panie, to jest prześliczne“.

Na podstawie powyższego ustępu z *Wyznań* trzeba ustalić następujące fakty. Najpierw, że w zimie z r. 1756 na 57 autor naszkicował plan ogólny powieści; a powtóre, że przed wiosną r. 1757 dwie pierwsze części były już całkowicie ukończone (nawet przepisane na czysto), co znaczy, że był już skończony właściwy romans miłosny, od pierwszych wyznań przez wszystkie zwroty w sytuacyi aż do fatalnego odkrycia listów w komodzie panny Julii. Stwierdzenie tego faktu ma ważne znaczenie ze względu na nową postać, która teraz wchodzi nie do powieści, ale do życia autora. Z wiosną r. 1757 w sąsiedztwie Roussa zamieszkała w letniej willi hrabina d'Houdetot.

Elżbieta Zofia Franciszka de Bellegarde, urodzona w r. 1730, wydana za hrabiego d'Houdetot w 1748, była siostrą przyrodnią pani d'Epinay, której Rousseau zawdzięczał sielskie mieszkanie w Ermitażu. Pani d'Houdetot z mężem nie żyła. Jej wiernym przyjacielem i kochankiem był od r. 1752 markiz de Saint-Lambert [1]). I on często bywał nieobecny, służąc wojskowo i bawiąc na dworze Stanisława Leszczyńskiego. Hrabina najęła letnie mieszkanie w Eaubonne, gdzie i Saint-Lambert posiadał własny domek z parkiem. Wiedziała, że pod nieobecność przyjaciela nudzić się nie będzie, bo majątek państwa d'Epinay znajdował się w niedalekiem sąsiedztwie, a na towarzystwo Jana Jakóba zapewne liczyła.

Była młodą (27 lat), niskiego wzrostu, szczupła, ospowata i silnie zezująca; miała wdzięk niewieści, wykształcenie literackie, nawet pewne zdolności do pióra [2]). Rousseau poznał ją jeszcze jako pannę, później spotykał czasem u państwa d'Epinay, lecz jakoś nie zwracał na nią uwagi. Raz nawet, dzięki wypadkowi z karetą, hrabina odwiedziła „pustelnię“ Roussa, lecz i ta wizyta przeszła bez wrażenia. A było to już w styczniu albo w lutym 1757, nie

[1]) Karol Franc. markiz de Saint-Lambert, ur. 1717, około r. 1760 porzucił karyerę wojskową, zbliżył się do literatów i encyklopedystów, w r. 1769 wydał poemat opisowy *Les Quatres Saisons*. Wykształcony i światowy, w młodych latach był ozdobą dworów i salonów. Wolterowi odbił panią du Châtelet, po jej śmierci przeniósł uczucia na panią d'Houdetot, której został wiernym do sędziwej starości.

[2]) Buffenoir wydał około 40 jej drobnych utworów wierszem.

zaś jesienią 1756 r. jak mylnie *Wyznania* podają[1]). Dopiero teraz, wiosną, w cieniu drzew i przy śpiewie leśnego ptactwa Jan Jakób zwrócił uwagę na panią d'Houdetot, poznał ją bliżej i — zakochał się do szaleństwa.

Aby rozpoznać ślady, które nowa miłość Roussa pozostawiła na jego powieści, trzeba uwydatnić choć kilka momentów z dziejów tego uczucia. Jak i kiedy to się zaczęło?

„Powrót wiosny — pisze Rousseau — podwoił me tkliwe majaczenia i w erotycznych porywach ułożyłem do ostatnich części *Julii* wiele listów, które dyszą zachwytem, w jakim je napisałem. Mogę wymienić, między innemi, list o Elizeum i o wycieczce po jeziorze; listy te — o ile sobie przypominam — znajdują się przy końcu części czwartej... Dokładnie w tym samym czasie miałem drugą niespodzianą wizytę pani d'Houdetot...[2]) Przyszła, ujrzałem ją; byłem pijany miłością bez przedmiotu; to upojenie zaczarowało me oczy, przedmiot miłości znalazł się w niej; ujrzałem mą Julię w pani d'Houdetot i rychło widziałem już tylko panią d'Houdetot, ale zdobną we wszystkie doskonałości, jakiemi właśnie przystrajałem bożyszcze mego serca. Aby mnie dobić, mówiła mi o Saint-Lambercie jak kobieta namiętnie rozkochana. O zaraźliwa siło miłości! Słuchając jej, czując się blisko niej, byłem porwany rozkosznem drżeniem, jakiego nigdy przy nikim nie doznawałem. Ona mówiła, a ja czułem się wzruszony... piłem wielkiemi łykami z zatrutej czary..." (*Wyznania*, ks. IX).

I tak dalej w podobnych słowach Rousseau opowiada o powstaniu i gwałtownym rozwoju tego uczucia, które sam nazywa jedyną w życiu prawdziwą miłością. Jak to już widać z samych wspomnień autora, wielką rolę odegrał tu nastrój miłosny, na który trafiła młoda hrabina. Dla nadzwyczajnie podnieconej wyobraźni ona to, zapewne mimowoli, stała się ową przed rokiem wymarzoną osobą. Pani d'Houdetot wiernie kochała swego przyjaciela Saint-Lamberta. Tę miłość Rousseau uważał za uczucie szlachetne i wzniosłe. Zarazem budziło to w nim zazdrość i drażniło ambicyę. Ze swej strony Jan Jakób ofiarował miłość gorącą, wybujałą i — beznadziejną. Miłość — pisze Rousseau — była równą

[1]) Tę niedokładność Roussa sprostowali: E. Ritter *Annales* (II p. 21) i A. Rey, *J. J. Rousseau dans la vallée de Montmorency*. 1909.

[2]) Drugą — po pierwszej w zimie.

z obu stron, choć nie wzajemną. Oboje byliśmy upojeni miłością, ona dla swego kochanka, ja dla niej; nasze westchnienia, nasze przesłodkie łzy łączyły się.

W takiem rozczuleniu przeżył Jan Jakób wiosnę i początek lata. Prawie codzień odwiedzał przyjaciółkę, zostawał u niej na obiedzie, potem cały wieczór przechadzali się po parku i po lesie, siadywali w świetle księżyca, pod kwitnącą akacyą, przy sztucznej kaskadzie[1]). Pani hrabina słuchała pobłażliwie płomiennych słów filozofa. Miłość głośnego pisarza nie tylko rozpraszała jej nudę letniego mieszkania, lecz zapewne i pochlebiała. To też odwdzięczała mu się przyjaźnią i szczerością, z jaką mówiła o swem uczuciu dla Saint-Lamberta. Markiz już wiedział, jak się tam bawi pani jego serca. Wiedział znacznie więcej, niż było w istocie, bo w XVIII wieku tak dobrze jak w XX-ym pisywano listy anonimowe, bo i wówczas bezimienni a usłużni przyjaciele umieli ostrzegać przed niebezpieczeństwem. Więc jakoś po dwóch miesiącach tego gruchania Saint-Lambert bierze urlop z wojska i niespodzianie zjeżdża do Eaubonne.

Rousseau nie ukrywa, że go ten przyjazd zaniepokoił. Markiz chce się okazać jak gentleman; nie ma zresztą pewnych dowodów zdrady. Względem filozofa z Ermitażu zachowuje się przyjaźnie, ale z rezerwą. Zaprasza go na obiad, który spożywają we troje. Razem też odbywają spacery i odwiedziny w sąsiedztwie. Rousseau kocha i zazdrości; Saint Lambert kocha i podejrzewa; wreszcie pani d'Houdetot kocha i męczy się, bo nie wie, jak swego właściwego kochanka przekonać o wierności. Na szczęście urlop nie był długi, — Saint-Lambert wyjechał.

Rousseau sądził, że teraz wszystko wróci do dawnego stanu, ale się pomylił. Bo Saint-Lambert nazbierał pogłosek od usłużnych przyjaciół i odjechał bardzo niezadowolony. Pani d'Houdetot wie o tem i drży na myśl, że jej tkliwy i wierny stosunek może uledz zerwaniu. Któż temu winien? Oczywiście Rousseau. On był po-

---

[1]) Szczegóły te, znane z *Wyznań*, uzupełnia niedawno wydany list „do Zofii“, w którym czytamy: Przypomnij sobie nasze ulubione, samotne przechadzki po tych cienistych pagórkach, gdzie najmniejsza w świecie dolinka roztaczała przed naszemi oczyma wszystkie bogactwa przyrody... I omysł o tych rozkosznych rozmowach.., gdyśmy siedzieli razem u stóp dębu, dłoń twoja w mojej, wzruszone oczy twoje utkwione w moich, wylewając łzy czystsze od rosy niebieskiej. (Ritter, *Annales* II, 1906, pp. 116—117).

wodem wszystkich podejrzeń i plotek. A więc przedewszystkiem trzeba się pozbyć niedogodnego wielbiciela. I rzeczywiście od wyjazdu markiza Rousseau widzi nagłą zmianę w postępowaniu pani d'Houdetot. Już go tak nie zaprasza i nie ugaszcza, już nie wyciąga na spacery przy księżycu, nie słucha jego czułych zwierzeń, nawet wyraźnie go unika. Na jego listy płomienne odpowiada rzadko i z wielką rezerwą. Jej listy chłodne i spokojne podobne są raczej do rozprawek moralnych, niż do rozmów serdecznej przyjaciółki.

Oto np. co w jednym z nich pisze: „Zaklinam cię, mój drogi obywatelu (citoyen), broń się przed strapieniem i nie pozwól żeby cię pokonało; ono osłabia duszę, pozbawia ją całej energii, czyni ją niezdolną do wszelkiego wysiłku, wszystkie rzeczy przedstawia w fałszywem świetle; ono czyni człowieka niesprawiedliwym i szkodzi zarówno wszelkiemu szczęściu, jak i każdej pracy".

W innym znów czytamy: „Skoro pan nie zawsze panujesz nad sobą, pomyśl, że inni też mogą nie panować: trzeba więc dążyć do powstrzymywania w sobie odruchów namiętności. Podwójna jest z tego korzyść, bo nie naraża się człowiek na wzbudzenie cudzej porywczości. Zwykle bowiem, gdy się samemu popełni błąd, wnet drugiego się wciąga; tak błędy się mnożą, a związki rozluźniają się i pękają. Gdyby można było poskromić w sobie pierwszy odruch, albo zdobyć się na wyrozumiałość wzajemną, lub na przyznanie się do porywczości, wówczas przyjaźń byłaby wieczną i nie ulegałaby zmianom".

Bardzo to roztropne i słuszne, ale jakże chłodne. Tkliwe serce Roussa nie mogło znieść tej zimnej wody. Zdobył się więc na pomysł genialny w swej naiwności. Dnia 4-go września napisał list do Saint-Lamberta. W tym liście skarży się przyjacielowi na panią d'Houdetot i prosi o pomoc. Jego serce — pisze — nie zmieniło się, ale jej dawna przyjaźń ostygła. On nie wie, jaki jest powód tej zmiany, ale prosi Saint-Lamberta, aby się za nim wstawił do swej kochanki i przywrócił mu utraconą życzliwość. Widocznie Rousseau zawiódł się na tem pośrednictwie, skoro jeszcze w październiku pani d'Houdetot pisała: „Niech mnie pan nie martwi swym smutkiem i nie obraża swym niepokojem; oddaj mi pan sprawiedliwość i bądź rozsądnym, a będziemy zadowoleni z siebie wzajemnie. Zdaje mi się, że pańskie zgorzkniałe serce

z upodobaniem żywi i rozwija uczucia, które je trapią; jest to niewątpliwie wpływ pańskiej choroby i pory roku“ [1]).

Rzeczywiście nastała już chłodna jesień; 25-go października pani d'Houdetot opuściła Eaubonne. Jan Jakób pozostał tylko ze wspomnieniami pięknego lata, w którym kochał — jak nigdy jeszcze w życiu [2])

Po tych wiadomościach biograficznych wróćmy teraz do *Nowej Heloizy*. Przypomnę najpierw, że w połowie trzeciej części bohaterka wychodzi za mąż za Wolmara. Wskutek tego zasadniczo zmienia się jej charakter i postępowanie w stosunku do dawnego kochanka. Saint-Preux zaś kocha ją po dawnemu, mimo kilkoletniej podróży dokoła świata i mimo świadomości, że Julia należy całkowicie do męża. Ten nowy stosunek w formie trójkąta zachował niewątpliwe ślady własnych przeżyć autora. Pisząc ostatnie części *Nowej Heloizy*, Rousseau utożsamiał Julię z panią d'Houdetot, jak to sam zresztą przyznaje. Julia nie jest wolną, mężowi swemu pragnie dochować wierności, podobnie jak hrabina d'Houdetot nie jest wolną, bo kocha — wprawdzie nie swego męża, ale markiza Saint-Lamberta i jemu chce zostać wierną. Jak hrabina nie ukrywała przed kochankiem swych uczuć przyjaznych dla Roussa, podobnie Julia z wiedzą męża pozwala sobie na tkliwą przyjaźń. Julia wie, że Saint-Preux nie pozbył się dawnej namiętności, przeto udziela mu przestróg, uspokaja, chce doprowadzić do równowagi. Zupełnie tak samo postępowała pani d'Houdetot po odjeździe Saint-Lamberta, unikając poufnych spotkań, pisząc listy skromne a pełne zdrowych rad moralnych, jak to widać choćby z podanych wyżej wyjątków. Wszystko to dość wyraźnie świadczy, że Julia z drugiej połowy powieści, czyli Julia jako wierna żona Wolmara i życzliwa przyjaciółka swego wielbiciela jest w znacznym stopniu portretem pani d'Houdetot, zręcznie lawirującej między stałem uczuciem dla swego kochanka, a pobłażliwą przyjaźnią dla Roussa. Można nawet przypuścić, że z grzecznych i roztropnych listów, które hrabina pisywała do zakochanego filozofa, niejedna myśl przeszła do listów i rozmów Julii de Wolmar. Bo i Julia stara się rozumowaniem ochłodzić niewygasłą miłość Saint-Preux'go i doprowadzić go do rozsądku.

[1] Listy pani d'Houdetot podaje Buffenoir.

[2]) Po leniwej korespondencyi nastąpiło zerwanie d. 6 maja 1758 (według Rittera).

Co się tyczy bohatera powieści, młody Saint-Preux ma w dalszym ciągu duszę i tkliwe serce Roussa, ale już nie dawnego, zakochanego w tworze własnej wyobraźni, lecz nowego, który się stał ofiarą nieodwzajemnionej miłości dla pani d'Houdetot. I dopiero w świetle osobistych przeżyć autora zrozumieć można te różne niekonsekwencye i dziwactwa, wśród których żyje bohater powieści.

Saint-Preux nie przestaje kochać Julii, mimo że ona szczerze zadowolona jest ze swego małżeństwa, z męża, z dzieci, — no i z cnoty, do której się nawróciła. Saint-Preux cierpliwie słucha wszystkich zachwytów nad charakterem Wolmara. na jego pierwsze wezwanie przybywa w gościnę i czuje się tam jak u siebie w domu. Uczucia swego dla Julii nie myśli się wypierać, spogląda na nią pożądliwie i wcaleby się nie rozgniewał, gdyby Julia dla niego złamała wiarę małżeńską, ale przytem wiele rozprawia o cnocie, o niewinności, i wcale dobrze się czuje między dawną kochanką a dawnym rywalem. Zupełnie jak Rousseau w towarzystwie pani d'Houdetot i Saint-Lamberta, mówiący z nim o przyjaźni, z nią o miłości, a w duchu pragnący, aby hrabina zdradziła markiza, lecz tak, żeby się markiz nie dowiedział, bo i pocóż rozrywać dobraną i kochającą się parę.

Przez takie skopiowanie przeżytych sytuacyi i uczuć, Rousseau wytworzył szereg fałszywych akcentów, które dlatego rażą w powieści, że się wydają niemożliwe. Atoli w życiu Jana Jakóba, z jego niekonsekwencyą, rozciągliwą moralnością i psotami bujnej wyobraźni — wszystko to było prawdą. I jeżeli się dziwimy, że rozumny pan Wolmar zaprasza Saint-Preux'go, on zaś w te pędy przybywa do domu, który niegdyś skalał, — to trzeba pamiętać, że i markiz de Saint-Lambert zapraszał Roussa na obiadki do domu pani d'Houdetot, a filozof genewski chętnie tam gościł, choć wiedział, jakie podejrzenia na nim ciążą. To więc należy wiedzieć o postaci bohatera w drugiej połowie powieści.

A nakoniec trzecią postacią, która w ostatnich częściach *Nowej Heloizy* wysuwa się na czoło, jest mąż Julii, pan Wolmar. W tej trzeciej postaci można się dopatrywać pewnych rysów, nie tyle z charakteru, ile z zachowania się, Saint-Lamberta [1]). Rousseau

[1]) Niektórzy sądzą, że Wolmar jest portretem filozofa d'Holbacha. Jako punkty analogiczne wymienić można: umysł filozoficzny, ateizm, gościnność, pochodzenie cudzoziemskie. Lecz zapomina się, że gdy Rousseau pisał powieść, baron d'Holbach liczył dopiero trzydzieści kilka lat, prowadził życie światowe na

uczynił Wolmara szczerszym w przyjaźni, niż był kochanek młodej hrabiny. Ale przecież i Wolmar jak prawdziwy gentleman jest grzeczny, uprzejmy, gościnny, i nie tylko toleruje dawnego kochanka żony, lecz nawet chce go na stałe w swym domu umieścić. Więc to niby chłodny i grzeczny markiz, tolerujący uczucia Roussa, lecz wyidealizowany w powieści do granic niemożliwości. Zdaje się, że ambicya autora tu się odezwała. On nie chciał widzieć siebie wyrzuconym za drzwi i dlatego w wyobraźni stworzył takiego wyrozumiałego małżonka.

Zresztą w pobliżu, w domu państwa d'Epinay, Rousseau widział inny trójkąt małżeński, i to bardzo zgodny. Życzliwa protektorka autora, pani d'Epinay, jej mąż i jej kochanek Francueil zasiadali razem do uczty we wzorowej harmonii, poczem obaj panowie robili wyprawę do miasta, gdzie małżonek miał aż dwie przyjaciółki z baletu. Wszystko to było powszechnie wiadome, jawne i przyjmowane jako rzecz naturalna. W świetle obyczajów francuskich z połowy XVIII wieku paradoksalny pomysł małżeństwa we troje nabiera cech możliwości.

Otóż takie są najważniejsze fakty z życia autora, które wyjaśniają genezę powieści, wyrażone w niej uczucia i wiele sytuacyi. *Nowa Heloiza* stała się idealizacyą jego przeżyć i objektywizacyą najgorętszych marzeń. Z każdej karty przegląda tu jego życie wewnętrzne, najmilsze wspomnienia i najdroższe nadzieje. Niezmiernie silny podkład subjektywny decyduje o dwóch cechach powieści. Najpierw o wielkiej szczerości w wyrażeniu przekonań i uczuć, — co jak dalej zobaczymy — spotęgowało wrażenie i wpływ utworu. Powtóre zaś geneza subjektywna jest gwarancyą wysokiego stopnia oryginalności. Posiadając w ręku taki klucz do zrozumienia powieści, unikamy zarazem przesady w poszukiwaniu źródeł literackich. Te źródła oczywiście były i pewien wpływ wywarły, lecz w ich wykazywaniu trzeba zachować właściwą miarę.

Skoro przedstawiliśmy tutaj historyę powieści, począwszy od pierwszego pomysłu, może będzie na miejscu rozstrzygnąć teraz pytanie, kiedy powieść została ukończoną.

W dziesiątej księdze *Wyznań* Rousseau podaje okoliczności, wśród których pisał polemiczny *List do d'Alemberta* — o widowi-

---

stopie wielkopańskiej i chyba mało przypominał starego pedanta, jakim jest Wolmar.

skach. Było to w lutym r. 1758, podczas tęgich mrozów; autor pracował w samotnej, zimnej baszcie na końcu ogrodu w nowej siedzibie swej, w Montmorency „nie mając innego ognia prócz ognia swego serca“. Dodaje, że *Julia* była wówczas w połowie nieukończoną (la *Julie* n'étoit pas à moitié faite). Dalej pisze, iż z końcem tego roku, odzyskawszy wolny czas i niezależność, powrócił z pilnością do swych prac. „Tej zimy — czytamy — skończyłem *Julię* i posłałem ją Reyowi, który dał ją do druku w następnym roku“. Ta wzmianka oznaczałaby dokonanie powieści na schyłek 1758 lub pierwsze miesiące 1759.

Wymaga to sprostowania. Już dnia 13 września 1758 autor donosił swemu wydawcy, że powieść jest skończona[1]). W pamiętnikach Marmontela czytamy, że Rousseau u k o ń c z o n ą powieść (sa *Nouvelle Heloïse*, qu'il avoit achevée) odczytywał z rękopisu Diderotowi, który co kilka dni przychodził „oblany potem“ z Paryża (więc nie było to zimą) i że wtedy właśnie ukazała się *Lettre sur les spectacles*, zawierająca zgryźliwy dopisek pod adresem Diderota[2]). Wiadomo zaś, że to pismo polemiczne ukazało się w Paryżu z początkiem października 1758 r. Jeżeli sam autor mówi, że w zimie skończył powieść i posłał ją wydawcy, to trzeba przez to rozumieć, że skończył przepisywać na czysto swoje dzieło (przy kaligraficznym sposobie pisania u Roussa musiało to zabrać ze trzy miesiące czasu), bo brulionów nie mógł posyłać do druku. Trzeba więc przyjąć za rzecz pewną, że *Nowa Heloiza* została ukończona we wrześniu r. 1758, czyli że autor pracował nad nią z niewielkiemi przerwami dwa lata i trzy do czterech miesięcy.

Tę jasną sprawę zagmatwał w ostatnich czasach D. Mornet[3]). Sądzi on, że cała powieść była już skończona najpóźniej z początkiem listopada r. 1757, to znaczy, że autor napisałby ją w ciągu 18 miesięcy. Jest to twierdzenie nie do przyjęcia.

Najpierw należałoby zupełnie zlekceważyć (jak to czyni Mornet) wspomnienia samego autora, wspomnienia względnie świeże i związane z miejscem (przeniesienie się z Ermitażu do Montmorency). Następnie Rousseau w liście do pani d'Epinay, pisanym

[1]) „L'ouvrage dont je vous ai lu quelques morceaux est entièrement achevé, il est en six parties“. Lettres inédites de J. J. Rousseau à M. M. Rey. Amsterdam—Paris, 1858; str. 63.

[2]) Mémoires de Marmontel, édit. 1891, T. II str. 254.

[3]) *Revue de Cours...* 1914, N. 12 pp. 378—379.

w lecie (czerwiec-lipiec) r. 1757, prosi ją o pożyczenie książki p. t. *Voyage de l'Amiral Anson*, co niezbicie dowodzi, że autor pracował nad czwartą częścią powieści i daleko jeszcze był od końca. Wreszcie Mornet zapomina, że przez lato i początek jesieni r. 1757 Rousseau był pochłonięty miłością dla pani d'Houdetot, że całemi dniami u niej przesiadywał, z nią chodził na spacery, z nią jadał wieczerze — i przez kilka miesięcy najsilniejszego kryzysu miłosnego nie miał ani czasu, ani głowy do pracy autorskiej. Dodajmy do tego zajścia z Saint-Lambertem, z panią d'Epinay, z Grimmem... Słusznie mówi Musset w *Nocy majowej*:

L'homme n'écrit rien sur le sable
A l'heure où passe l'aquilon.

Dopiero gdy wszyscy się rozjechali, gdy sam Rousseau przeniósł się z Ermitażu do Montmorency, wróciło mu skupienie umysłu, niezbędne w pracy twórczej. Spokojny ton ostatnich części romansu świadczy o wewnętrznej równowadze autora. Tak systematycznie rozwinięte listy, jak o gospodarstwie i ogrodach (cz. IV), o wychowaniu dzieci (cz. V), o modlitwie i pobożności (cz. VI) mogły powstać dopiero wówczas, gdy minęła i oddaliła się burza, która szalała w sercu autora przez lato i jesień r. 1757.

ROZDZIAŁ TRZECI.

Pokrewieństwa literackie.

Około r. 1760 najpoczytniejszym we Francyi autorem obcym był niewątpliwie Samuel Richardson. Powieści głośnego pisarza angielskiego: *Pamela* (1740), *Clarissa* (1748) i *Sir Charles Grandison* (1753) znajdowały się w rękach ogółu. Kto mógł, czytał je w oryginale; inni pochłaniali je w przekładach Prevosta (1742, 1751, 1755), skróconych i przystosowanych do smaku francuskiego. Zwłaszcza dwa pierwsze utwory wywołały entuzyazm. Chwalono Richardsona za rzadką zdolność do analizy moralnej i biegłość w rysunku charakterów; podziwiano naturalność opowiadania i prawdę w obrazach życia powszedniego. Jednym podobał się morał rozwinięty zarówno w tendencyi, jak również i w obszernych dygresyach; inni zaś wyżej cenili stronę uczuciową, przedstawioną z plastyką i z patosem. Słowem, trudno byłoby znaleźć we Fran-

cyi człowieka, któryby nie uznawał Richardsona za największego mistrza powieści, a *Clarissy* za arcydzieło. Nawet Voltaire, w późniejszych latach surowy sędzia Richardsona, przyznał zrazu, że czytanie *Clarissy* „zapaliło mu krew". Poważna krytyka literacka, w osobach Marmontela i Diderota, uświęciła zdanie ogółu. Gdy Rousseau pracował nad *Nową Heloizą*, Marmontel ogłosił w *Mercure de France* (1758) entuzyastyczny artykuł o Richardsonie.

Sam Rousseau znał dobrze te powieści. Czytał je zapewne w przekładzie Prevosta, bo językiem angielskim dobrze nie władał. Jeżeli czytał *Klaryssę* w tłómaczeniu, które wyszło w r. 1751, musiał ją mieć w świeżej pamięci, gdy przystąpił do pracy nad *Nową Heloizą*. Mamy zresztą dowód namacalny, że myślał o Richardsonie w r. 1758. Mianowicie w rozprawie polemicznej, zwanej Listem do d'Alemberta, Rousseau mówi, że Anglia zasypana jest powieściami. „Są między niemi, jak i między ludźmi, znakomite i nędzne. Lecz nigdy jeszcze nie napisano w żadnym języku powieści równej *Klaryssie*, ani nawet zbliżonej" (*Oeuvres*, III. 150).

Bernardin de Saint-Pierre, przyjaciel i powiernik Roussa w ostatnich latach jego życia, przechował nam wiadomość, że Jan Jakób „mówił zawsze z entuzyazmem o Richardsonie, autorze *Klaryssy*: Ja zrobiłem tylko obraz, on zaś całą galeryę; co za piękno w scenach domowych!" [1]). Wiadomo, że uwielbienie rodzi chęć naśladowania, które może być nawet nieuświadomionem. Rousseau uległ wpływowi angielskiego pisarza, bo był pokrewną organizacyą psychiczną. Wszak autor *Emila* musiał w nim poznać podobnego sobie moralistę, który posługiwał się formą literacką do przemycania kazań i nauk.

Gdy z początkiem r. 1761 ukazała się *Nowa Heloiza*, ogół czytelników zestawił ją z *Klaryssą* Richardsona i znalazł dużo podobieństwa. Rzec można — ogół, ponieważ wszyscy czytali obie powieści, analogie zaś były zbyt wyraźne, aby ich nie dostrzedz. Opinia ogółu znalazła potwierdzenie w zdaniu krytyki, i to wkrótce po ukazaniu się dzieła Roussa. Jeszcze w r. 1761 *Journal étranger* (w zeszycie grudniowym) zamieścił przetłumaczone z *The critical review* obszerne porównanie obu pisarzy. Dla Roussa, który występował przecież z pierwszą powieścią i w literaturze twórczej nie

[1]) B. de Saint-Pierre. La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Edit. crit. publiée. . par M. Souriau. 1907; pp. 139—140.

miał jeszcze imienia, takie zestawienie było zaszczytem. W artykule powiedziano, że Rousseau trzymał się planu *Klaryssy*, że Julia jest „Klaryssą mniej doskonałą", a Klara w *Nowej Heloizie* — panną Howe Richardsona, tylko mniej wesołą. Również w r. 1761 — Freron porównywał obie powieści w *Année littéraire* i doszedł do wniosku, że Rousseau wziął z *Klaryssy* zarówno plan, jak i główne charaktery. Od tej pory, ilekroć była mowa o *Nowej Heloizie*, przypominano sobie Richardsona, wykazując większe lub mniejsze podobieństwa.

Ażeby wyjaśnić wzajemny stosunek tych dwu powieści, przebiegnijmy najpierw treść *Klaryssy* i poznajmy jej właściwości techniczne.

Klaryssa Harlowe jest panną z zamożnej rodziny szlacheckiej. Ma ojca surowego despotę, matkę słabą i bojaźliwą, brata brutalnego i mściwego, oraz siostrę starszą — Arabellę. Do tego domu wszedł Lovelace, młodzieniec układny, gładki w obejściu i pociągający w rozmowie, ale pozbawiony zasad moralnych, wolnomyślny i lekkich obyczajów. Starał się zrazu o Arabellę, lecz dotknięty jej chłodem, zwrócił się do Klaryssy. Lovelace podobał się Klaryssie, lecz ona nie prędzej za niego wyjdzie, aż go nawróci na drogę bojaźni Bożej. Rodzina niechętnie patrzy na te starania, brat zbiera wiadomości o skandalicznem prowadzeniu się Lovelace'a, wreszcie milord Harlowe stanowczo oświadcza, że córki za niego nie wyda. Wymawiają dom człowiekowi, który miał szczery zamiar poślubić Klaryssę i może byłby się ustatkował w małżeńskim stanie.

Pani Harlowe obawia się zemsty Lovelace'a, przeto namawia córkę, aby pisywała do niego listy i udaną miłością załagodziła jego oburzenie. Klaryssa spełnia polecenie, pisuje listy miłosne i wzamian otrzymuje odpowiedzi pełne szacunku i gorącego uczucia. Pod wpływem tej korespondencyi panna zaczęła kochać naprawdę. Teraz ona już pisze szczerze, gdy tymczasem Lovelace postępuje obłudnie, bo w istocie szuka tylko zemsty na rodzinie Harlowe, a najlepszą zemstą będzie uwiedzenie Klaryssy.

Tymczasem rodzina pragnie wydać ją za mąż za pana Solmesa. Jest to człowiek niemłody, brzydki, pospolity, ale bardzo bogaty. Propozycya przychodzi za późno, bo Klaryssa już pokochała Lovelace'a i widuje go u swej przyjaciółki, panny Anny Howe. Nadchodzi chwila gwałtownych zatargów rodzinnych. Kla-

ryssa opiera się małżeństwu z Solmesem, przyjaciółka pobudza ją do buntu, matka ze łzami błaga, aby ustąpiła; ojciec w gwałtownych wyrazach nakazuje posłuszeństwo. Aby przełamać upór panny, zamykają ją w pokoju na górze. Lovelace w tajemnej korespondencyi coraz goręcej zapewnia o miłości, wreszcie widząc, że nadeszła chwila właściwa, proponuje ucieczkę z domu. Klaryssa niema czasu do stracenia, bo ślub ma się odbyć niebawem, wyprawa już gotowa, krewni się pozjeżdżali, — przyjmuje więc propozycyę Lovelace'a. Przed ucieczką ma przykry, złowieszczy sen. Śni jej się, że umarła i że Lovelace ją grzebie. Nie zważając na złe przeczucia, wychodzi o umówionej godzinie do bramy ogrodowej, tam już Lovelace czeka w karecie, — odjeżdżają.

Wnet Klaryssa spostrzega podstęp, bo Lovelace nie odwiózł jej do swoich krewnych, lecz do pani Sinclair, którą delikatnie można nazwać pośredniczką. Lovelace chwali się przed przyjacielem, że mu się sztuczka udała, Klaryssę nazywa naiwną i oświadcza, że jej nie poślubi, póki nie wyprobuje jej cnoty. Te próby odbywają się w brutalnych warunkach, pani Sinclair namawia pannę do uległości, ona zaś daremnie próbuje uciec, Lovelace'a nienawidzi, odpycha go ze wstrętem; aż wreszcie uwodziciel usypia ją narkotykiem. Zhańbiona i zrozpaczona, Klaryssa dostaje się nakoniec pod opiekę dobrych ludzi, i teraz dopiero Lovelace oznajmia, że próba skończona i prosi ją o rękę. Klaryssa poznawszy już jego nikczemność, przysięga, że nigdy nie będzie jego żoną. Zresztą czuje się bardzo źle, ciężkie przejścia wyczerpały ją. Pisze więc listy pożegnalne, testament i rozmyślania moralne, wybacza Lovelace'owi jego zbrodnię i umiera. Wuj Klaryssy, pułkownik Morden przybywa pomścić swą krewną, wyzywa Lovelace'a na pojedynek i zadaje mu ranę śmiertelną. Przed zgonem uwodziciel żałuje swego postępku i przyjmuje śmierć jako sprawiedliwą karę za winy.

Powieść ta liczy kilka tysięcy stron w ośmiu tomach; tak znaczne rozmiary dzieła wynikają nie z samej intrygi, która jak widzieliśmy jest bardzo prosta, lecz z właściwości technicznych. Z nich dwie są najważniejsze: drobiazgowość opisów (miejsca, sytuacyi, osób, przedmiotów) i rozwlekłość analizy moralnej. Każdy zamiar, myśl, uczucie, jest tu poddane drobiazgowemu rozbiorowi. Po każdym fakcie następują refleksye osób, które brały w nim udział. Dodajmy jeszcze obficie rozlany pierwiastek dydaktyczny

i wyjątkową wielomówność autora, a łatwiej zrozumiemy imponujące rozmiary tej powieści.

Zaletę *Klaryssy* stanowi dobra charakterystyka osób. W postaci bohaterki Richardson chciał przedstawić wzór panny uczciwej, starannie wychowanej w zasadach purytańskich. Z realizmem narysował szereg żywych indywiduów, jak panna Howe, pani Sinclair, pan Solmes i cała rodzina Klaryssy. Tylko postać Lovelace'a spotyka się z zarzutami, jako przejaskrawiona i nieprawdopodobna. Richardson dzieli swe postaci na dwie grupy, na ludzi dobrych, uczciwych — i na złych i występnych. Główne osoby mają charakter jednolity: Klaryssa jest zawsze cnotliwą, Lovelace zawsze egoistą. Akcyę rozpoczyna autor odrazu od ważnego faktu, bez długich przygotowań. Wypadki przełomowe i katastrofy oznajmia najpierw krótko, pod pierwszem wrażeniem, a później obszernie opowiada. Jeden i ten sam fakt bywa czasem przedstawiony wielostronnie, bo przez kilka osób. Intryga pomimo prostoty posiada wiele momentów tragicznych, cała zaś powieść ma wyraźną tendencyę moralną. Zamiar moralnego oddziaływania skłonił autora do posługiwania się formą listów. *Klaryssa* składa się z 537 listów różnych osób. Takie są ważniejsze właściwości techniczne Richardsona. Wróćmy teraz do *Nowej Heloizy* i porównajmy ją z *Klaryssą*.

W samej intrydze podobieństwo stosunkowo niewielkie: ojciec despota chce wydać za swego przyjaciela córkę, która kocha innego. U Richardsona panna ucieka, u Roussa zaś ulega woli ojca. Aż do tych momentów przełomowych wspólnym motywem obu dzieł jest miłość — nieszczęśliwa wskutek oporu ojców, którzy inaczej zdecydowali o losie córek.

Większe podobieństwa znać w rysunku charakterów i w ugrupowaniu osób działających. Julia podobnie jak Klaryssa jest panną z zamożnego domu, zakochaną, łagodną, poważną; obie bohaterki lubią rozważać swe przeżycia, mówić wiele o obowiązkach i o cnocie. Obie są pobożnemi protestantkami, szukają pociechy w modlitwie i wierze. Ojcowie obu panien są to poważni, surowi i brutalni despoci; matki zaś — w obu powieściach — słabe, łagodne i pobłażliwe. Julii jak i Klaryssie grozi małżeństwo z człowiekiem starszym, niekochanym; w tem strapieniu obie panny znajdują pociechę i współczucie u dwu przyjaciółek. Klara z *Nowej Heloizy* silnie przypomina miss Annę Howe; obie są żywe, wesołe i uczynne; obie wychodzą za mąż bez wielkiej miłości, jedna za

pana d'Orbe, druga za pana Hickmana, lecz obie nie przestają żywić dziwnie tkliwej przyjaźni dla bohaterów powieści: Lovelace'a i Saint-Preux'go. Niewątpliwie Klara jest w wyższym stopniu przeróbką miss Howe, niż wspomnieniem panien, które Rousseau spotykał. Milord Edward Bomston, powiernik i przyjaciel Saint-Preux'go, życzliwie sprzyjający Julii, jest jakby kopią wuja Klaryssy, pułkownika Mordena, opiekuna jej i mściciela. Bomston, podobnie jak Morden, jest uosobieniem honoru i szlachetności.

Poza analogią charakterów, dostrzedz można wiele podobnych motywów konstrukcyjnych. W obu powieściach panny chcą przez ucieczkę uwolnić się od narzucanego małżeństwa (Julii nie starczyło odwagi). Obie korespondują z wielbicielami za pośrednictwem przyjaciółek, obie miewają schadzki bez wiedzy rodziców; obie wreszcie umierają przy końcu powieści, wygłosiwszy przed śmiercią długie, budujące przemówienia. Ale są to analogie drobne, dotyczące poszczególnych momentów. Ważniejsze są te, które rozciągają się na budowę i charakter całego dzieła.

Nowa Heloiza jak i *Klaryssa* jest powieścią obyczajową, współczesną, na tle stosunków rodzinnych i spraw domowych. Pomimo wielkopańskich tonów barona d'Étange, jest to właściwie t. zw. powieść mieszczańska (roman bourgeois). Malowidło życia powszedniego jak i wizerunki charakterów podobne w obu dziełach. Obaj autorzy pochodzili z miernego stanu: jeden był synem ubogiego stolarza, drugi synem zegarmistrza. To też obaj znajdowali zadowolenie w drobiazgowem odtwarzaniu gospodarstwa domowego i życia rodzinnego. Nie pytali, czy to czytelnika zajmie, czy mu się spodoba; wystarczało, że ich samych obchodziło to blisko. W tem środowisku powszedniem obraca się drobna szlachta i mieszczanie o cnotach i wadach pospolitych, a obok nich służące i niańki, ale już nie przemądrzałe i sprytne z komedyi Marivaux, tylko zwyczajne, poczciwe i wierne, jak Fanchon Regard. Słusznie zauważył J. Texte, że „trzeba było mieć duszę mieszczańską, ażeby stworzyć romans mieszczański. Dlatego też człowiek, który pierwszy odważył się napisać dzieje prześladowanej pokojówki [1]), zostaje i tutaj mistrzem Jana Jakóba i jego poprzednikiem niewątpliwym... Aby zreformować powieść, trzeba było sztuki

[1]) Mowa o *Pameli* Richardsona.

naprawdę pospolitej, wymownej szorstkości formy i szczerego wzruszenia wobec tych spraw prostych a nowych“ [1].

Zauważmy dalej, że obie powieści posiadają intrygę prostą: brak w niej powikłań, tajemnic i niespodzianek, jakie spotykało się powszechnie w romansach XVIII wieku. Mimo prostoty, obie intrygi posiadają dramatyczne napięcie. Fabuła powieściowa Roussa nie ma tego skupienia, co *Klaryssa*: akcya wlecze się przez jakie dziesięć lat, z przerwą kilkoletnią. Wreszcie urywa się, lecz nie kończy naturalnie. Śmierć Julii jest tylko wypadkiem, czyli wybiegiem autora, który nie wiedział, jak intrygę rozwiązać. To też jako kompozycya, *Nowa Heloiza* ustępuje powieści Richardsona.

Wymieńmy jeszcze kilka właściwości technicznych, które mogły być przejęte od pisarza angielskiego. Oto Rousseau rozpoczyna akcyę odrazu, bez przygotowań; o przeszłości bohaterów nie wiemy prawie nic; oni zaczynają żyć dla nas dopiero z chwilą nawiązania intrygi. Katastrofa czyli śmierć Julii przygotowana jest złowieszczym snem Saint-Preux'go. Wiadomość o katastrofie najpierw w krótkim liście spada jak grom, potem dopiero w kilku listach szeroko opowiedziana. Rousseau nie dzieli swych postaci na dobre i złe, jak to czynił Richardson; w *Nowej Heloizie* wszyscy są dobrzy, wszyscy uczciwi — zdaniem autora. „Nie dopuściłem — mówi Rousseau — ani rywalizacyi, ani sporów, ani zazdrości, bo mi z trudem przychodzi tworzyć wszelkie przykre uczucia“ (*Wyznania*, ks. IX. Widocznie zapomniał o brutalnej scenie rodzinnej w *Now. Hel.* Cz. I list 63).

Rousseau ma pewną wyższość nad Richardsonem, bo wprowadza przemianę, odrodzenie charakteru. Julia była lekkomyślną i słabą, jako panna; Julia staje się cnotliwą i silną jako mężatka. Już po napisaniu powieści Rousseau starał się przekonać czytelników, że umyślnie pozwolił bohaterce upaść, aby przedstawić nawrócenie na drogę obowiązków i ostateczny tryumf cnoty. Julia zawsze moralna i czysta nie byłaby — jego zdaniem — przykładem pouczającym. Dopiero Julia chwilowo upadła, potem przez małżeństwo odrodzona, ma być przykładem budującym. Tu już dotykamy tendencyi moralnej i znów — pokrewieństwa z *Klaryssą*.

Oba dzieła zawierają tendencyę moralną i obfity pierwiastek

[1] J. Texte. *J. J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire.* 2-me éd. 1909, pp. 293—294.

dydaktyczny. U Richardsona przeważają w dygresyach zagadnienia etyczne: u Roussa prócz tego przybywają tematy ekonomiczne, pedagogiczne i literackie. W tendencyi — obaj autorzy zgadzają się na jałowość i nicość filozofii współczesnej, ukazują pociechę i moc, płynącą z wiary, z modlitwy, z rozmyślań pobożnych. U Roussa tendencya religijna, zrazu niewidoczna, występuje w drugiej połowie dzieła i potęguje się przy końcu. Obaj autorzy byli protestantami i okazali się moralistami w tym właśnie duchu. Pisząc w wieku filozofów wolnomyślnych, mieli odwagę wprowadzić do powieści — epizody o charakterze kaznodziejskim.

Nakoniec wypada rozważyć ostatni punkt w pokrewieństwie Roussa z Richardsonem, mianowicie formę „powieści w listach". Popularne mniemania o tej rzeczy sprowadzają się do dwu zdań: po pierwsze — Richardson jest wynalazcą powieści obyczajowo-moralnej w formie listów, po wtóre — Rousseau naśladował tę formę z *Klaryssy*. Przy bliższem zbadaniu sprawy okazuje się, że żadne z tych zdań nie posiada bezwzględnej wartości i zawiera w sobie zaledwie cząstkę prawdy.

Przypomnijmy sobie najpierw, jaka forma powieści panowała we Francyi w pierwszej połowie XVIII w. Przeważała niewątpliwie forma pamiętnika. Używają jej wszystkie wybitne talenty powieściowe: Sandras, Hamilton, pani de Tencin, Le Sage, Marivaux, Prevost. Oni wszyscy wydają niby to czyjeś pamiętniki — znalezione, powierzone, poprawione, rzekomo autentyczne. Nowa forma podobała się powszechnie, bo odpowiadała zamiłowaniu do prawdziwych pamiętników, które rozwinęło się w początkach tego wieku. Nadto zgadzała się z wrodzonym Francuzowi poczuciem realizmu, dając złudzenie przygód prawdziwych.

Atoli z równem zamiłowaniem czytywał Francuz ówczesny zbiory listów. Postać listu krótka, lekka i dowcipna, dająca się nagiąć do każdego tematu, odpowiadała wytwornym gustom Francuza. Były między listami zbiory autentyczne, jak np. markizy de Sévigné, pierwszy raz w r. 1726 wydane, lecz oddawna znane z odpisów. Układano też listy fikcyjne i to w kilku rodzajach. Najpierw miłosne. Już w początkach XVIII w. czytano „Lettres galantes et amoureuses" Heloizy i Abelarda, takież *Listy zakonnicy portugalskiej* do pewnego kawalera, a wreszcie w r. 1732 młody Crebillon (syn poety dramatycznego) wydał bardzo poczytny i zgrabny romans: *Lettres de la marquise de M. au comte de R.* Markiza,

młoda kobieta zamężna, kocha hrabiego, z którym widuje się co pewien czas. Między jednem a drugiem spotkaniem pisuje do niego listy. Te listy składają się na powieść uczuciową, niezbyt budującą, ale wesołą i słoneczną. Dopiero w zakończeniu odzywają się tony ponure i tragiczne. Markiza, jak się okazuje, kochała szczerze i głęboko, a rozłączona ze swym wielbicielem — cierpi. Nadto męczą ją wyrzuty sumienia, że zdradzała męża. Z tych zgryzot i z tęsknoty markiza umiera. Oto jak z fikcyjnych listów złożył Crebillon romans o charakterze urozmaiconym, przechodząc od radosnego używania do poważnych cierpień.

Innym rodzajem listów były refleksyjne, sprawozdawcze, w tonie naukowym lub polemicznym, bez intrygi miłosnej i wogóle nic wspólnego z powieścią nie mające. Tu (po sławnych *provinciales* Pascala) pierwsze miejsce zajmują *Listy filozoficzne* (1734) Woltera o Anglii, o jej rządzie, ustroju i obyczajach, o nauce i literaturze, o filozofii i religii.

A wreszcie trzeci rodzaj, który się samodzielnie we Francyi wytworzył, to listy satyryczno-obyczajowe. Najwcześniejszym okazem tego rodzaju były *Amusements sérieux et comiques d'un Siamois*, zbiór fikcyjnych listów Syjamczyka, wyd. roku 1707. Autorem tej książki był podrzędny pisarz Du Fresny. Syjamczyk zwiedza Paryż, bywa w Operze, w uniwersytecie, w Pałacu sprawiedliwości, obserwuje życie uliczne, styka się z różnymi ludźmi, a wróciwszy z każdej przechadzki, spisuje swe wrażenia w listach do rodziców. Du Fresny okazał sporo dowcipu, ale obserwacya jego była powierzchowna i pozbawiona głębszej myśli społecznej. Du Fresny dlatego zasługuje na pamięć, że jego śladem poszedł Montesquieu.

Listy perskie (1719) pomimo wschodniej maskarady stanowią wielki krok w kierunku pogłębienia i urozmaicenia tej formy literackiej. Znajdujemy w nich satyrę obyczajową, utopię polityczną (o państwie Troglodytów), poważne refleksye na temat społeczny (w drugiej połowie), a wreszcie romans haremowy. Ten romans o tragicznem rozwiązaniu został zgrabnie wpleciony między filozofię a satyrę i stanowi jakgdyby nić intrygi, łączącą luźne listy. Montesquieu pierwszy dokonał połączenia w tej formie anegdoty uczuciowej z socyologią i satyrą społeczną. U niego też znajduje się to przeciwstawienie dwu kultur: perskiej i francuskiej, które dalekiem echem odezwie się u Roussa jako przeciw-

stawienie cnotliwych i prostych obyczajów szwajcarskich — rozwiązłemu i sztucznemu życiu Paryża. Ten Usbek, który wszystkiemu się dziwi, zapowiada już szwajcarskiego plebejusza Saint-Preux'go na tle salonów paryskich. W samej technice „korespondencyi" Montesquieu uczynił ten ważny wynalazek, że to już nie są listy jednej osoby, ani duet dwojga zakochanych, lecz urozmaicona wymiana myśli, w której bierze udział cały szereg osób. Tak właśnie i w *Nowej Heloizie* rzecz nie ogranicza się do „listów dwojga kochanków", jak zapowiada tytuł, lecz zawiera nadto 24 listy Klary, 10 listów Edwarda Bomstona i 6 listów Wolmara, nie licząc przygodnych korespondentów, jak baron d'Étange, służąca Fanchon i inni.

Monteskiusza naśladowała pani de Graffigny w *Listach Peruwianki* (1746). Księżniczka peruwiańska Zilia, wychowana w świątyni słońca, przeznaczona była księciu Azza, którego kochała z wzajemnością. Wskutek podboju państwa Peru, Zilia dostała się do Francyi. Kocha ją młody szlachcic, kawaler d'Eterville; umieścił ją u swych rodziców i radby poślubił. Lecz piękna Peruwianka chce zostać wierną pierwszej miłości — i chociaż wie, że Azza ożenił się w Hiszpanii, nie czyni Francuzowi żadnej nadziei. Ofiarowuje mu tylko przyjaźń dozgonną, którą ten z rezygnacyą przyjmuje. Zilia potrafi wiernie kochać, lecz umie też dużo myśleć i rozprawiać. Posiada ona — jak Julia — umysł refleksyjny i usposobienie rezonerskie. Wszystko ją zastanawia. Zaledwie wylądowała we Francyi, już zapełnia swe listy uwagami o władzy monarchicznej, o papiestwie, o szlachcie i o mieszczaństwie; pisze o religii chrześcijańskiej, o potrzebie tolerancyi i o cudach, a także o wychowaniu dzieci i o kształceniu charakteru. Do utraty tchu rozprawia o przesądach i błędach cywilizacyi europejskiej. Słowem — listy jej składają się na powieść, która — jak *Nowa Heloiza* — posiada dwa oblicza: uczuciowe i refleksyjne. *Listy Peruwianki* należą do rodzaju *roman philosophique*, lecz zarazem posiadają rozwiniętą fikcyę romansową o silnym podkładzie uczuciowym.

Nie zwrócono dotychczas uwagi, ile to motywów technicznych *Nowej Heloizy* znajduje się już w *Listach perskich* i w *Listach Peruwianki*. Jeżeli Rousseau samorzutnie — jak mówi — rozpoczął swe dzieło w formie listów miłosnych, to do urozmaicenia intrygi uczuciowej byłyby mu wystarczyły dwa wzory powyższe. Na modłę wyrażonych tam refleksyi filozoficznych, społecznych i obycza-

jowych mógł był Rousseau dać ujście własnym poglądom i rozwinąć intrygę na głębszem tle, pełnem osobistych wynurzeń. Gdyby Richardson był nie istniał, *listy* Crebillona, Monteskiusza, pani Graffigny, a może i Woltera, złożyłyby się u Roussa na formę *Nowej Heloizy*, jeżeli niezupełnie podobną do obecnej, to jednak zbliżoną i kto wie, czy nie wyższą artystycznie.

Między „Listami perskimi“ i „Listami markizy“ — a „Listami dwojga kochanków“ Roussa leżą olbrzymie powieści Richardsona. Poważny Anglik z francuskiej formy lekkiej i zgrabnej zrobił ciężką i niezdarną. A Rousseau, oszołomiony sławą Richardsona, sądził, że jego forma literacka jest równie piękna, jak jego protestanckie morały. Zresztą sam Richardson nie odrazu wpadł na tę formę, bo *Pamela* jest jeszcze połączeniem dziennika z listami; dopiero w *Klaryssie* utrzymał wyłącznie formę korespondencyi. Cyfry dają najlepsze wyobrażenie o tej sprawie. Otóż akcya *Klaryssy* zamknięta w ramach powieści trwa 293 dni. W ciągu tego czasu różne osoby napisały 537 listów, które obejmują 4600 stron druku. Sam Lovelace napisał 153 listy na 1627 stron druku. Klaryssa zaś napisała 144 listy na 1467 stron. Co do rozmiaru listów, to jest jeden na 72 strony druku, drugi na 42 strony; osiem listów liczy od 30 do 40 stron, a przeszło 150 listów ponad 10 stron druku.

Ksiądz Prevost jako artysta czuł tę potworność i tłumacząc Richardsona — skracał i streszczał, co się dało. Pomimo skrótów, ciężka i rozwlekła technika *Klaryssy* odbiła się na *Nowej Heloizie*. Jeżeli u Roussa trafiają się listy ponad 20 stron druku, jeżeli Julia pisze list na 40 stron (Cz. III list 18), a Wolmar na 50 stron (Cz. VI list 11), to jest w tem niewątpliwy wpływ Richardsona. Że zaś Rousseau całą akcyę zamyka w 163 listach, to dowód jego wyższości artystycznej nad pisarzem angielskim. Wogóle w technice listowej autor *Heloizy* wykazał więcej smaku i miary estetycznej, niż jego poprzednik. Zapewne oddziałało na Roussa oczytanie w literaturze francuskiej.

List, jako forma literacka, ma swoje zalety i swoje wady, a pewną jest rzeczą, iż nie każda powieść dobrze wygląda w tych ramach. Niekiedy forma listów tak się godzi i zlewa z treścią, że trudno jest wyobrazić sobie dany utwór w innej postaci. Do takich należy *Werter* Goethego i *Niebezpieczne związki* Laclosa. Ale do wielkich i rozgałęzionych powieści Richardsona ta deli-

katna forma zdaje się mniej przystawać. Ma przecież tę wielką zaletę, że pozwala wejrzeć w głąb duszy, obserwować przejścia wewnętrzne, motywować postępki. „Forma listu — mówi Erich Schmidt — nie nadaje się do każdej powieści, lecz tylko do określonych charakterów i sytuacyi. Gdzie chodzi o to, żeby przeniknąć głębiny życia i dać subtelny szczegół psychologiczny, tam jest ona bardzo na miejscu. Nie przystoi zaś powieściom, które powinny przedstawiać ruchliwą akcyę biegnących chwil, śmiałe czyny, życie pełne dramatycznych zwrotów“ [1]).

Jest to istotną cechą romansu w listach, że mniej zawiera zdarzeń, niż rozmyslań i przeżyć wewnętrznych. Dla analizy psychicznej list stał się formą równie korzystną, jak dziennik albo pamiętnik; ma zaś nad nim tę wyższość, że pozwala wprowadzać równolegle kilku korespondentów. Dzięki temu każda z osób opisuje własne wrażenia i własne uczucia. Każdy charakter poznajemy nie tylko z listów danej osoby, lecz i w oświetleniu innych osób. To stwarza wielostronność, jakiej pamiętnik nie posiada. Richardson i Rousseau umieli wyzyskać te właściwości formy.

List, jako pisany w pierwszej osobie, ma cechę szczerości, ma żywość myśli i świeżość uczucia, czego nie daje epicka opowieść w trzeciej osobie. Trzeba tylko uczynić wszystkie osoby skłonnemi do zwierzeń, do rozmyślań i — do pisania. Te skłonności posiadają osoby Roussa za przykładem Richardsona. Wszystkie są wymowne i do przesady otwarte, wszystkie lubią się zwierzać, rozmyślają pisząc i w każdej ważnej chwili mają papier i pióro pod ręką.

Obu autorów forma listu tem pociągnęła, że można się w niej całkowicie wypowiedzieć. Każda bowiem z osób piszących może się zwierzać zarówno z uczuć i trosk, jak i ze swoich poglądów na różne sprawy. Tu otwierają się szerokie wrota dla moralnych i obyczajowych rozważań. Choć sztuka na tem traci, papier jest wyrozumiały. Richardson nadużywał dogodnej formy do świeckich kazań i dydaktycznych dygresyi. Rousseau wstąpił w jego ślady i prześcignął swego mistrza jeżeli nie rozmiarami, to przynajmniej rozmaitością poruszonych zagadnień. W tem znać najsilniej wpływ Richardsona, a nie w zastosowaniu analizy, jak sądził Texte [2].

[1]) E. Schmidt. *Richardson, Rousseau und Goethe* (Jena, 1875) str. 78.
[2]) J. Texte. Op. cit. str. 289.

Analizę bowiem mógł Rousseau poznać i poznał na pewno z francuskiej powieści psychologicznej, począwszy od pani La Fayette aż do Prevosta. Zwłaszcza że ulubiona forma „pamiętników“ sprzyjała analizie uczuć tak dobrze, jak i forma listów.

Gdy Richardson zmarł w r. 1761, a Diderot poświęcił mu *Eloge*, — Rousseau, jakby osobiście dotknięty gorącemi pochwałami pod innym adresem, rozpisał się o pisarzu angielskim w XI księdze *Wyznań*. Tym razem spojrzał na jego dzieła krytycznie i porównał je z własnem, starając się nadać uwagom cechy objektywizmu. „Diderot wysławia Richardsona za niezwykłą rozmaitość obrazów i za mnogość postaci. W istocie Richardson ma tę zasługę, że je dobrze scharakteryzował; lecz co się tyczy ich liczby, ma on to wspólne z najmarniejszymi pisarzami, którzy ilością osób i przygód pokrywają jałowość myśli. Łatwo jest obudzić zajęcie, ukazując coraz to inne niesłychane zdarzenia i nowe postaci, które przesuwają się jak obrazki w latarni magicznej. Lecz utrzymać ciągle uwagę na tych samych przedmiotach i bez cudownych przygód — to jest z pewnością trudniej. I jeżeli... prostota intrygi dodaje dziełu piękności, to powieści Richardsona, wyższe z tylu innych względów, nie mogłyby — na tym jednym punkcie — równać się z moją“.

Jest jeszcze inna powieść, o której Rousseau wspomniał, oceniając własne dzieło. W tej samej księdze *Wyznań* pisze: „Trzeba delikatności dotknięcia, którą zdobywa się tylko w wychowaniu wyższego świata, ażeby odczuć — że tak powiem — subtelności serca, których pełen jest ten utwór (t. j. *Nowa Heloiza*). Bez obawy kładę jego czwartą część obok *Księżnej de Clèves* i mówię, że gdyby te dwa ustępy [1]) czytano tylko na prowincyi, nigdyby nie odczuto całej ich wartości“.

A więc sam Rousseau przyrównał ukochany utwór swej wyobraźni do powieści pani de La Fayette: *La Princesse de Clèves*, wydanej w r. 1677, na osiemdziesiąt lat przed powstaniem *Nowej Heloizy*. Była to powieść tak rozgłośna, że znano ją i czytano przez cały wiek XVIII; w rzeczy samej ma ona wysoką wartość artystyczną i między nią a dziełem Roussa literatura francuska w tym zakresie nic lepszego nie wydała. Chyba dla *Manon Le-*

[1]) W oryg. *morceaux*, z czego wnoszę, że autor miał na myśli jakąś „część“ dzieła pani La Fayette i część IV *Nowej Heloizy*.

scaut należałoby zrobić wyjątek, bo zresztą *Gil Blas* do innego zakresu należy. Porównanie *Księżnej de Clèves* z *Nową Heloizą* rzeczywiście wykazuje niejedno podobieństwo.

Obie powieści należą do rodzaju uczuciowych i posiadają wybitny charakter psychologiczny. *Księżna de Clèves* była pierwszą dobrą powieścią psychologiczną we Francyi; Rousseau zaś odtwarzając owe „subtelności serca", zawiłe, skomplikowane stany uczuciowe, szedł śladem pani La Fayette, choć nie zawsze szczęśliwie. Julia między mężem a kochankiem, Wolmar między żoną a jej kochankiem, wreszcie Saint-Preux między dawną kochanką i dawnym rywalem, a teraz przyjacielem — to sytuacye zbyt naprężone i fałszywe. Nawet drobiazgowa analiza uczuć, rozróżniająca tyle odcieniów miłości i przyjaźni, nie mogła wyratować tych osób z niebezpiecznej sytuacyi i trzeba było Julię uśmiercić dla przerwania sprawy.

Lecz poza szerokiem traktowaniem zagadnień psychicznych, istnieją jeszcze inne podobieństwa między temi powieściami. Obie odznaczają się prostotą intrygi, brakiem wyszukanych przygód; *Księżna de Clèves* zawiera nawet mniej osób, niż *Julia*. Obie powieści mają charakter poważny, sytuacye o dramatycznem napięciu, a pozbawione są komizmu. Oba dzieła ukazują kobietę zamężną w drażliwym konflikcie, z którego wychodzi zwycięsko. Księżna de Clèves wyszła za mąż bez miłości, ulegając namowom matki, podobnie jak Julię ojciec skłonił do wyjścia za niekochanego Wolmara. Jak Julia nosi w sercu miłość dla innego, tak i księżna już po ślubie uczuwa pierwszy raz w życiu prawdziwą miłość dla księcia de Nemours. Obie kobiety jako żony okazują się uczciwe i szczere wobec mężów. Tylko że księżna niezwłocznie odsłania przed mężem tajniki swego serca, gdy tymczasem Julia dopiero po sześciu latach wyznaje Wolmarowi grzechy panieństwa. Bohaterka pani La Fayette każdą myśl o innym mężczyźnie uważa za występek, nad którym boleje, gdy tymczasem Julia pozwala sobie na miłość, pod warunkiem, że będzie to miłość siostrzana. Zresztą przeszłość księżnej jest nieskazitelna, czego nie można powiedzieć o pani de Wolmar.

Te byłyby najważniejsze punkty styczne; są jeszcze drobne motywy, wspólne dwu tym dziełom. Tak np. matkę księżnej de Clèves podobnie jak matkę Julii wpędza do grobu grzeszna miłość córki. Nakoniec co się tyczy stylu, nic stanowczego stwierdzić tu nie

można. Że Rousseau ma w wyrażaniu uczuć pewną przesadę i egzaltacyę, jaka jest i w *Księżnej de Clèves*, — to niewątpliwe. Atoli pani La Fayette pisała w wieku XVII, posługując się stylem, jaki panował w powieści uczuciowej tych czasów. Choć była artystką dużej miary, przecież od maniery swego wieku nie mogła się całkowicie oderwać. Rousseau zaś czytał w młodości wiele romansów z poprzedniej epoki, a zwłaszcza ckliwa i dworna *Astrea* d'Urfego stanowiła jego ulubioną lekturę. Jeżeli więc odzywają się w stylu *Nowej Heloizy* wyraźne echa dawnych romansów uczuciowych, to wpływów tych nie można ograniczać do pani La Fayette.

Gdy mowa o pokrewieństwach literackich *Nowej Heloizy*, niepodobna pominąć dzieł księdza Prévosta. W tym wypadku wpływ wydaje się szerszym i głębszym, niż w stosunku do *Księżnej de Clèves*. Mówi się „wpływ", choć nieraz wypada się zastanowić, czy nie było to poprostu pokrewieństwo psychiczne, podobieństwo dwu indywiduów, z którego też wynikały analogie w twórczości.

Jan Jakób poznał Prévosta osobiście w r. 1751. Spotykał go u swego rodaka Mussarda, zamożnego jubilera, który miał domek z ogrodem w Passy pod Paryżem; tam zbierało się grono osób wykształconych. Ksiądz Prévost liczył wtedy 54 lata, był u szczytu sławy, bo miał już za sobą wszystkie ważniejsze powieści, a wówczas drukował przekład *Klaryssy* Richardsona. Rousseau nazywa go „człowiekiem bardzo miłym i bardzo prostym, który ani w usposobieniu, ani w obcowaniu nie miał nic z tego ponurego kolorytu, jaki nadawał swym utworom. Sercem swem ożywiał pisma godne nieśmiertelności" (*Wyznania*, ks. VIII). Znajomość Roussa z autorem *Manon* wydaje się przelotną, do korespondencyi nie doprowadziła; atoli dzieła jego znał Jan Jakób bardzo dobrze.

Clévelanda[1]) czytał licząc lat dwadzieścia kilka, a w podeszłym wieku przypominał sobie, że „lektura zmyślonych nieszczęść Clevelanda, prowadzona z zajadłością (avec fureur), a często przerywana, napsuła mu więcej krwi, niż własne strapienia" (*Wyznania*, ks. V).

Le Breton zauważył, że u Prévosta w IX księdze *Mémoires et aventures d'un homme de qualité*... (1728—1731) znajduje się jakgdyby szkic *Nowej Heloizy*. Młoda panna i pewien hrabia kochali

[1]) Le Philosophe anglais, ou Histoire de Monsieur Cléveland, fils naturel de Cromwell... 1732—1739, osiem tomów.

się miłością najczulszą i najczystszą, gdy naraz rodzice zmusili córkę do zaślubienia starego szlachcica z sąsiedztwa. Hrabia oddalił się, podróżował daleko i długo. Kilka lat zbiegło, nie ukoiwszy ich serdecznej troski. Wymienili z sobą kilka listów; lecz ona z obawy, żeby nie okazać się za słabą, wyrzekła się widzenia go, a wkrótce nawet przerwała korespondencyę. Stary mąż odkrywa ich tajemnicę. Wzruszyła go świadomość jej nieszczęścia i dzielności; lituje się nad cierpieniem ich obojga. Przychodzi mu na myśl, że jest już starcem, że zbliża się godzina, gdy śmierć wróci wolność jego żonie. Zanim to nastąpi, pragnie, aby ci zakochani mogli się widywać bez wyrzutów sumienia i bez wstydu. W tym celu udaje się z wizytą do hrabiego i prosi, aby został jego przyjacielem. Hrabia — dodaje narrator — „poczuł nadmiar tej dobroci i grzecznie rozgrzeszył się z oddania mu wizyty. Ale dał poznać pani C. wartość tego poświęcenia, ona zaś wzamian za to poczuła się do obowiązku, żeby podjąć przerwaną korespondencyę“ [1]).

Wpływ *Clévelanda* wyczuć się daje i w *Nowej Heloizie* i w *Emilu*, a nawet w utopijnych poglądach Roussa na „stan natury“. Jest to powieść uczuciowa i tendencyjna zarazem. Najpierw — wysławia rozum angielski i angielską cnotę; echem tego u Roussa będzie milord Bomston. „Filozof“ Cléveland jest wcieleniem wszelkich doskonałości, jakie Prévost przypisywał Anglikom. Umysł spokojny, refleksyjny, w żadnej przygodzie nie wypada z równowagi. W głębi puszcz amerykańskich, pośród dzikich ludzi, którzy mu mordują przyjaciół i zjadają — jak sądził — jego własną córkę, Cléveland bez wzruszenia wciąż rozmyśla, obserwuje i rozprawia. Wyraźny to już prototyp tego manekina rezonującego, jakim był pan Wolmar; i on zachowałby spokój filozoficzny, zastawszy Julię w objęciach Saint-Preux'go.

Cléveland jest zarazem typem reformatora-utopisty. Znalazł gościnne przyjęcie u plemienia Abaków, którzy zamieszkiwali ubogie wsie w głębi Ameryki. Był to lud prosty, ciemny, dobroduszny, czyniący zło przez nieświadomość, bo nie odróżniał dobrego od złego. Cléveland probuje ich oświecić, wpoić im zasady moralne, poznać z dobrodziejstwem cywilizacyi. Lecz po namyśle dochodzi do wniosku, że lepiej będzie zostawić ich w stanie natury.

[1]) Porówn. Le Breton. *Le Roman au XVIII siècle*. 1898, pp. 257—258.

Abakowie mają ubiór skąpy, ale wstyd nagiego ciała jest tylko przesądem wychowania. Po co zmuszać dzikusów do ubierania się? Stroje, zbytek, mody i dziwactwa starego świata wnetby za tem przyszły i skaziłyby pierwotną niewinność. Abakowie żywią się potrawami prostemi, nie znają wyszukanej kuchni, lecz tak powinno zostać, bo zdaniem Clévelanda sosy i przyprawy zaszkodziłyby ich zdrowiu. Abakowie mają chatki brzydkie, ciasne, niewygodne, lecz to jest właśnie w harmonii z naturą, bo w klimacie ciepłym człowiek żyje przeważnie poza domem i nie potrzebuje wygodnego mieszkania. Domki ich nie są trwałe, ale też i życie nasze nie jest długie, pocóż więc budować na setki lat?

Tu tkwią w zarodzie poglądy Roussa na cywilizacyę pierwotną i jego tęsknoty do życia prostego. W *Nowej Heloizie* wyrazi się to w pomysłach gospodarczych pana Wolmara, który objąwszy w posiadanie stary dwór w Clarens, zacierał w nim ślady wykwintu i mody. Sprawił proste sprzęty, wyrzuciwszy na strych „meble staroświeckie i bogate", na miejscu klombów założył ogród warzywny i wyciął aleę starych topoli, aby zasadzić jadalne orzechy. Także Saint-Preux zachwala chłopską polewkę, którą jadł z parobkami w winnicy, podobnie jak Cléveland chwalił potrawy Abaków.

Prévost i Rousseau mieli wiele między sobą wspólnego. Podobni byli do siebie jako ludzie, myśliciele i artyści. Obaj posiadali umysł niezrównoważony i znaczną przewagę uczucia nad rozumem. Żyli sercem i wyobraźnią, która im bróździła w życiu powszedniem. Życie ich było pełne przygód i postępków, które się kłócą z naszemi pojęciami etycznemi. Obaj też starali się usprawiedliwić swe postępowanie. Sami ułomni etycznie, mieli pasyę moralizować, uczyć innych obyczajności i cnoty.

Dzieła ich są wyrazem ich duszy. Nie tylko myśli swoje, ale wszystkie uczucia i marzenia wkładali w pisma. Bohaterowie ich powieści są zawsze w pewnym stopniu duchowymi portretami autorów. Pisząc powieści, sami uczuciowo przeżywali dzieje bohaterów. Ich twórczość była w wysokim stopniu subjektywną. Prévost był największym subjektywistą w powieści francuskiej aż do czasów *Nowej Heloizy*.

W dziełach Prévosta spotykamy wiele myśli i wiele motywów artystycznych, które po dwudziestu i trzydziestu latach powtórzyły się u Jana Jakóba. U nich obu miłość jest głównym te-

matem powieści i motorem całej akcyi. U Prévosta jak u Roussa miłość pojęta jest jako uczucie potężne, jako namiętność, która opanowuje duszę i każe zapomnieć o wszelkich względach. Jak Saint-Preux oświadcza Julii, że na jej rozkaz podpaliłby Akropol, podobnie i kawaler Des Grieux z miłości dla Manon popełnia czyny niegodziwe, oszukuje i zabija. U Prévosta bohaterowie stają się tak samo ofiarami fatalnej namiętności, jak Saint-Preux i Julia. U obu pisarzy akcya jest poważna, chwilami tragiczna, a niewiele zawiera momentów pogodnych. To ich różni od takiego np. Marivaux, który powieści swe kończył pogodnie, bez katastrofy.

Prévost i Rousseau łączyli zamiary artystyczne z dydaktycznemi, chcieli zarazem bawić i nauczać; każdy z nich był poetą i moralistą. Jako myśliciele — mieli wiele wspólnego. Prévost poruszył szereg zagadnień, które Rousseau wypowiedział systematycznie. Tak np. w *Clévelandzie* znajduje się rozmyślanie o samobójstwie. Ten temat w *Nowej Heloizie* został szeroko rozwinięty w dwu znanych listach (Część III, l. 21 i 22). W *Mémoires d'un homme de qualité* są uwagi o pojedynku i rozprawy o charakterze narodu angielskiego, — co także powtórzy się w powieści Roussa. Zresztą cała anglomania Jana Jakóba w znacznym stopniu pochodzi z lektury Prévosta, i nie tylko z powieści, lecz i z wydawanego przezeń czasopisma *Pour et Contre*. Jeszcze ciekawsze wyniki daje porównanie *Emila* z *Clévelandem*, ale to już przekroczyłoby ramy niniejszego studyum, poświęconego *Nowej Heloizie*.

W konkluzyi rzec można, że ksiądz Prévost jako artysta i jako myśliciel był najbliższym poprzednikiem Roussa we Francyi. On nie tylko nasunął mu pewne tematy i wzory, ale poniekąd przygotował czytelników, oswajając ich z tym rodzajem twórczości literackiej.

ROZDZIAŁ CZWARTY.

Artyzm „Nowej Heloizy".

Wybujały subjektywizm, którego obecność w *Nowej Heloizie* dostatecznie stwierdza jej geneza, nadał całemu utworowi charakter przeważnie liryczny. Powieść ta stała się dla Roussa poniekąd pierwszą próbą pism autobiograficznych, jakgdyby jedną księgą *Wyznań* w formie powieściowej. Choć nieoparta na „zdarzeniu pra-

wdziwem", zawiera w sobie rzeczywistość przeżytego uczucia. Prawdą jest tu jedynie uczucie, wszystko inne — zmyśleniem, mniej lub więcej popartem obserwacyą. Wymarzona fikcya romansowa dała pole do lirycznej spowiedzi serca. Tę spowiedź odbył Rousseau z wielką szczerością wyrazu.

Szczerość, dochodząca chwilami do bezwstydu, była właśnie nowością w literaturze ówczesnej i jako nowość silnie oddziałała. Nie da się zaprzeczyć, że w klasycznej literaturze francuskiej tematy miłosne omawiało się z konwencyonalną delikatnością, z salonową wstydliwością; dotyczy to oczywiście utworów dramatycznych i powieści uczuciowej. Typem takiego miłosnego a skromnego stylu były komedye Marivaux, zupełnie przyzwoite co do wyrazu, lecz zarazem pozbawione szczerych i silnych akcentów. Miłość stawała się tematem studyów psychologicznych w literackiej formie. Epoka oświecenia, kiedy każdy był lub starał się być „filozofem", nie sprzyjała ani szczerości uczuć, ani otwartości ich wyrażenia. Dopiero ksiądz Prévost w swych powieściach, a zwłaszcza w *Manon Lescaut*, zaczął przedstawiać miłość jako potęgę groźną i fatalną; on pierwszy nawiązał pojęcie miłości do wielkiej tragedyi klasycznej, do *Fedry* lub *Andromachy* Racina. Rousseau poszedł jeszcze dalej w szczerości i sile wyrazu. Sam przyznaje, że pisał swą powieść w gorączce. On ją przeżywał w wyobraźni. Między oracyami moralnemi, których pełno w powieści, błyskają co chwila płomienie namiętności. Rousseau wyraża upojenia i udręki miłosne w słowach tak szczerych i suggestywnych, jak nikt przed nim nie umiał. To też otwartością i słowem gorącem podbił odrazu czytelników współczesnych, a zwłaszcza kobiety. Najbliższe mu pokolenia, tkwiące w racyonalizmie, chowane „filozoficznie", zrozumiały odrazu wartość uczucia i nie tylko przestały się go wstydzić, ale przeciwnie zaczęły się nim chełpić. Nastał okres francuskiej „sensibilité", szczerszej i silniejszej, niż bywało za pani de Tencin. Nauczeni przykładem i powodzeniem Roussa, powieściopisarze poszli jego śladem. Zarzucają powikłane intrygi i przygody niezwykłe, a czynią miłość treścią istotną powieści. Tak już pisze Bernardin de Saint-Pierre i pani de Staël, Benjamin Constant i Chateaubriand, tak będą pisać romantycy francuscy aż do George Sanda. Jeżeli nie główną przyczyną, to przynajmniej początkiem tej przemiany przez reakcyę była *Nowa Heloiza* Roussa.

Jakkolwiek w literaturze miłość nie bywa jedynym tematem

liryzmu, bo przecież znamy lirykę patryotyczną i religijną, to jednak w *Nowej Heloizie* pierwiastek liryczny posiada cechę wyłącznie erotyczną. Nawet wrażenia i upojenia wywołane widokiem natury zlewają się u Roussa z myślą o ukochanej osobie. W listach Julii i Saint-Preux'go znajdujemy w niewiązanej formie natchnione pieśni, składane na tematy, które po wsze czasy stanowiły osnowę liryki miłosnej, jak np. wyznanie, niepokój, tęsknota, powitanie, pożegnanie, rozpacz z utraty, wspomnienie minionego szczęścia itp. Rousseau był niewątpliwie lepszym lirykiem, niż analitykiem. Całe dzieło dyszy uczuciem miłości, która bądź wybucha w żądzy zmysłowej, bądź rozpływa się w skargach i żalach, bądź wre i kipi jak lawa gorąca pod skorupą różnych zakazów i obowiązków. W takim czy w innym momencie miłość u Roussa pojęta jest zawsze jako żywioł potężny, fatalny, nieposkromiony. Miłość odbiera człowiekowi spokój i rozsądek, rozpala głowę, ogień wlewa w żyły. Uczucie to w wyobraźni twórczej autora łączy się stale z pojęciem ognia, żaru, płomieni — i wówczas pod pióro cisną się takie wyrazy, jak: feu, flamme, ardeur, étincelles, ardent, brûlant, s'allumer, brûler, embraser, s'enflammer. Saint-Preux mając „serce spalone miłością“ (cz. I l. 34) twierdzi, że „miłość prawdziwa jest ogniem chłonącym, który przenosi swój żar na inne uczucia i ożywia je nową siłą“ (cz. I l. 12). Miłość u Roussa tryumfuje nad etyką powszednią i nad prawem pisanem. Takie poglądy na cechy i przywileje serca bliskie są Prevosta, ale jeszcze bliższe zasad, którym hołdować będą romantycy w Niemczech i we Francyi.

Rousseau nie wierzy, aby głęboka miłość mogła przeminąć. Saint-Preux już na początku oświadczył, że „ogień, który go pożera, nie wygaśnie aż w grobie“ (cz. I l. 3) i rzeczywiście kochanek Julii świat cały opłynął na okręcie Ansona, a przecież ani trochę nie ostygł w uczuciach. Julia zaś, po kilku latach małżeństwa i macierzyństwa, daremnie wmawia w siebie, że została tylko dobrą przyjaciółką. Jak historyczna Heloissa mimo ślubów zakonnych nie przestaje kochać Abelarda, tak i Julia poślubiona Wolmarowi przechowuje na dnie serca swą pierwszą i jedyną miłość. W liście przedśmiertnym (cz. VI list 12) do dawnego kochanka wyznaje z całą szczerością, że pierwsza jej miłość odżyła, że walka z nią sprawia jej męki i że umiera w samą porę. „Kto wie — pisze Julia — czy widząc się tak blisko przepaści, nie doznałabym za-

wrotu głowy?... Może dzień jeden więcej, a byłabym zawiniła... Cnota, która nas rozdzieliła na ziemi, połączy nas w życiu wiecznem" — obiecuje sobie Julia, widocznie rozumiejąc, że śluby małżeńskie obowiązują tylko do śmierci i że na tamtym świecie mąż nie zgłosi żadnych praw.

Naprożno pan Wolmar, stary mąż młodej żony z przeszłością, karmi nas paradoksami w tym np. rodzaju, że Saint-Preux kochał pannę Julię d'Étange, więc uczucie jego nie dotyczy pani Julii de Wolmar. Sam Rousseau w te sofizmaty nie wierzy, ale stara się ich bronić w imię morału. Tymczasem naprzekór wysiłkom autora miłość uśpiona i pogrzebana budzi się niemal w każdym liście dawnych kochanków, wołając: a jednak żyję! — i wreszcie odnosi tryumf zupełny. Ten zaś tryumf uczucia jest zarazem tryumfem prawdy psychicznej nad zmyśleniem moralisty.

W odtwarzaniu wewnętrznych przeżyć i zmiennych uczuć Rousseau okazał się dobrym psychologiem i subtelnym artystą. Występuje to zwłaszcza w tym wypadku, gdy autor trzyma na wodzy swą retorykę, a stara się wyraziście przedstawić i umotywować stany psychiczne. Do takich po mistrzowsku wykonanych epizodów należy wycieczka do Meillerie (Cz. IV, list 17).

Wolmar wyjechał. Saint-Preux i Julia, wziąwszy kilku wioślarzy, udają się łodzią na wycieczkę. Saint-Preux z początku czuje się szczęśliwym, wie bowiem, że ta, którą kochał namiętnie, żywi dla niego serdeczną przyjaźń. Tą myślą pociesza się i sądzi, że mu to wystarczy. Lecz oto możemy obserwować, jak w ciągu dnia bohater od tego pozornego zadowolenia przejdzie do rozpaczy i do myśli o samobójstwie. Rousseau umiejętnie grupuje zdarzenia, które stopniowo przywiodą bohatera do tego stanu. Najpierw silne wzruszenia podczas burzy na jeziorze. Potem przybycie do miejscowości, gdzie przed laty dziesięciu Saint-Preux kochał i tęsknił. Miejsca te pełne są pamiątek. Zwiedza je razem z Julią. Imię jej wyryte na skałach i na drzewach: tu kamień pamiątkowy, tu strumyk, a stąd widok daleki na Clarens. Pod wpływem tych świadków miłości uczucie pozornie pogrzebane odżywa z całą siłą. I w Julii na widok tylu pamiątek budzą się dawno uśpione uczucia. Od tej chwili Julia rozumie, że musi uciec od tych myśli, od tych miejsc i od swego dawnego kochanka. Gdy po spacerze przybyli na brzeg, — unikają się wzajemnie; kiedy zaś spotkali się przy wieczerzy — milczą. Płynąc łodzią, choć siedzą obok sie-

bie, zachowują głębokie milczenie. Ten brak słów przy potężnej grze uczuć wymowniejszy jest od najpiękniejszych wynurzeń. Saint-Preux oddaje się marzeniom, wspomina wszystkie chwile minionego szczęścia, dawne rozmowy, listy, spotkania, wspólne nauki i zabawy, wreszcie dochodzi do świadomości, że coś stało się już nieodwołalnie, co dzieli ich serca, rwące się ku sobie. Nastaje moment rozpaczy i nagła myśl: rzucić się w głębię wód i ją za sobą pociągnąć. Porem dłuższa chwila rozczulenia, podczas której bohater gorzko płacze, aż wreszcie ze łzami spływa żal i rozgoryczenie. — powraca spokój. I wtedy dopiero oboje zaczynają swobodnie rozmawiać, opanowawszy nawałnicę wzruszeń. Oto jest w schematycznym zarysie ta droga, którą Saint-Preux sercem i myślą przebywa w ciągu jednego dnia.

Podobnych epizodów z życia wewnętrznego mamy w powieści więcej, a zawsze Rousseau potrafił targające sercem uczucia przedstawić wyraziście, naturalnie i z siłą. Trzeba poczytać nieco romansów z pierwszej połowy XVIII wieku, aby się przekonać, że takiego wyrazu uczuć przed *Nową Heloizą* nie bywało, z wyjątkiem chyba jedynej *Manon Lescaut*. Zobaczmy np. w jak prosty a potężny sposób wyraża Rousseau niepokój i straszliwe zdenerwowanie, które ogarnęło bohatera w podróży do Clarens. Saint-Preux sam to opowiada:

„Im bardziej zbliżałem się do Szwajcaryi, tym silniej czułem się wzruszonym. Chwila, gdy z wysokości Jury ujrzałem jezioro Genewskie, była chwilą ekstazy i zachwytu... Opuszczając się ku wybrzeżom, doznałem nowego wrażenia, o jakiem nie miałem jeszcze pojęcia; był to pewien poryw trwogi, która ściskała mi serce i niepokoiła pomimo woli. Ta trwoga, której powodu dociec nie mogłem, wzrastała w miarę, jak zbliżałem się do miasta: ona powstrzymywała moją skwapliwość przybycia — i nakoniec doszło do tego że teraz trapiłem się tyle swym pośpiechem, ile przedtem swą powolnością. Z przybyciem do Vevey uczucie, którego doświadczałem, bynajmniej nie należało do przyjemnych: porwało mnie gwałtowne bicie serca, utrudniając mi oddech; mówiłem głosem zmienionym i drżącym. Z trudem zrozumiano mnie, gdy pytałem o pana de Wolmar; bo nie ośmieliłem się nigdy wymienić jego żony. Powiedziano mi, że mieszka w Clarens. Ta wiadomość zdjęła mi z piersi ciężar pięciuset funtów; biorąc za wypoczynek dwie mile, które mi zostawały do zrobienia, ucieszyłem się z tego, co

byłoby mnie w innym czasie strapiło... Wszedłem do zajazdu, aby pokrzepić siły, których mi brakowało. Nie byłem w stanie przełknąć ani kawałka; dusiłem się pijąc i zaledwie łyk po łyku zdołałem wypić szklankę. Trwoga moja zdwoiła się, gdy zobaczyłem, że zakładają konie do odjazdu. Sądzę, że byłbym dał wszystko na świecie, aby w drodze pękło koło. Już nie widziałem Julii; moja zamącona wyobraźnia przedstawiała tylko pomieszane przedmioty: dusza moja znajdowała się w stanie zupełnego zawichrzenia. Znałem już cierpienie i rozpacz; byłbym je wolał od tego okropnego stanu. Nakoniec mogę rzec, że nigdy w życiu nie doświadczyłem okrutniejszego niepokoju, jak ten — w czasie owej krótkiej podróży, i jestem przekonany, że nie byłbym mógł go wytrzymać przez cały dzień". (Cz. IV list 6).

Dla spotęgowania ekspresyi Rousseau wyrobił sobie styl nerwowy, szybki, gromadzący w jednem zdaniu cały szereg wyrazistych motywów. W kilku oderwanych wyrazach umie zamknąć huragan przeżyć wewnętrznych. Tym stylem posługuje się autor rzadko, bo tylko w wypadkach, gdzie wysokie napięcie uczuć i wyładowanie ich w akcyi domagało się zwięzłego i szybkiego wyrazu. Oto np. jak Saint-Preux wita Julię po latach rozłąki: „Na dźwięk jej głosu zadrżałem; odwracam się, widzę ją, czuję. O milordzie! o mój przyjacielu!... nie mogę mówić... Żegnaj trwogo, żegnaj przestrachu, obawo i względzie towarzyski. Jej spojrzenie, jej okrzyk, jej gest w jednej chwili wracają mi pewność siebie, odwagę i siły. W jej ramionach czerpię ciepło i życie". Albo znów pan Wolmar opisuje wrażenia swe przy śmierci Julii: „Słucham, zdaje mi się, że to jęki. Biegnę, wchodzę, odchylam zasłonę... Saint-Preux! drogi Saint-Preux! widzę dwie przyjaciółki bez ruchu..."

A w jakich to słowach Rousseau opisuje tak prosty fakt, jak odebranie spodziewanego listu od ukochanej osoby. Saint-Preux pisze do Julii: „Czekałem na przybycie poczty. Ledwie paczkę otwarto, podaję swe nazwisko. Naprzykrzam się: mówią mi, że jest list, — drżę; proszę o niego, targany śmiertelną niecierpliwością; wreszcie dostaję go... Wymykam się pospiesznie. Kolana dygotały podemną; rosnące wzruszenie ledwo pozwala mi rozeznać drogę. Na pierwszym zakręcie otwieram list. Przebiegam go, pożeram; ledwiem doszedł do wierszy, gdzie tak pięknie malujesz uciechę serca w uścisku z czcigodnym ojcem, — wybucham pła-

czem. Patrzą na mnie; wchodzę w jakąś aleę, żeby widzów uniknąć; tam podzielam twe rozczulenie; ściskam w uniesieniu tego szczęśliwego ojca" itd. (Cz. 1 list 21). Żeby tak pisać, nie wystarcza być dobrym stylistą; trzeba podobne chwile przeżyć własnem sercem i starganemi nerwami.

Rousseau umiał wydobywać silne efekty liryczne zapomocą umilknienia (aposiopezy) albo nawet przez luźne, oderwane wyrazy. Najlepszym tego przykładem jest zakończenie drugiej części *Nowej Heloizy*. Julia spostrzegła, że z jej szuflady znikły listy kompromitujące. Domyśla się, że wpadły w ręce matki; właśnie matka ją wzywa. W śmiertelnej trwodze Julia kreśli do swego kochanka krótki list, w którym czytamy takie niedomówione zdania i oderwane wyrazy: „Wstyd, upokorzenie, palące wyrzuty... wszystko zniosę... o serce moje! co za męki! Ona mnie oczekuje, nie mogę dłużej zwlekać... Zechce wiedzieć... Trzeba będzie wszystko wyznać... Nie pisz już do mnie aż do nowej wiadomości... Kto wie, czy kiedy... mogłabym... co! kłamać!... kłamać mej matce!..."

Umilknienie — to u Roussa jedna z kilku ulubionych figur, do których należą jeszcze: hiperbola, stopniowanie, nagromadzenie i zapytanie. Hiperbolą autor posługuje się stale w chwilach uczuciowego podniecenia, a nawet nadużywa jej. Dla kochanka Julii kwadrans rozkoszy równa się tysiącu lat życia (cz. I, l. 10), a dwa tygodnie rozłąki trwają całe wieki (cz. I, l. 34). „Boska Julia" jest dlań jedynem arcydziełem natury (cz. I, l. 55), a miłość jego jest tak wielka, że na rozkaz ukochanej gotów byłby podpalić Kapitol (cz. II, l. 12). „Jedna minuta — mówi Saint-Preux — jedna chwila wystarcza, aby z mego serca wydobyć tysiąc żarliwych westchnień" (cz. III, l. 18). Hiperbolicznej liczby tysiąc używa Rousseau bardzo często. W zakresie stopniowania (gradacyi) osiągnął nieraz szczęśliwe efekty liryczne. Oto kilka przykładów. „Wyraz tak poważny, tak chłodny, tak lodowaty" (cz. I, l. 1). „Dzień jeden, jedna godzina, jedna chwila, być może... któż zdoła uniknąć swego losu?" (cz. I, l. 28). „Ja cię odgaduję, przenikam, docieram aż do najdalszej głębi twej duszy" (cz. IV, l. 2).

A wreszcie — nagromadzenie (congeries). Rousseau ma tę świadomość psychologa, że jeden prosty wyraz nie może dokładnie oddać wzburzonego stanu wewnętrznego ani gwałtownego uczucia, które często bywa uczuciem złożonem. Aby osiągnąć pełnię wyrazu, autor zestawia synonimy o zbliżonem, lecz nieco odmiennem

znaczeniu, tak jakgdyby ktoś, chcąc dobrze oświetlić posąg, użył do tego nie jednej lampy, ale kilku umieszczonych po jednej stronie. Np. Saint-Preux „był tak wstrząśnięty, tak przybity, tak pomieszany, że posadziwszy go, miałem czas..." itd. Albo znów „tajemnica, milczenie, bojaźliwy wstyd podniecają i skrywają jej słodkie uniesienia" (cz. I, l. 50).

Wszystkie te zwroty retoryczne składają się na styl liryczny (głównie w pierwszej i drugiej części *Nowej Heloizy*), który u Roussa posiada tę swoistą cechę, że nie czuć w nim obmyślanej roboty. Jest to jakgdyby mowa żywa, płynąca wprost z serca i z rozpalonej głowy. Jest to retoryka nieuczona, retoryka nerwów, uczuć i wyobraźni. Nie dziw, że taki styl na tle wieku XVIII musiał wywołać zdania podzielone. Był nowością — więc walczył z tradycyą. Był wybuchem — więc starł się z chłodnym racyonalizmem. Ani Diderot, ani Lessing nie pochwalał lirycznego stylu *Nowej Heloizy*. Lecz ilu i jakich znalazł zwolenników, między któremi Bernardin de Saint-Pierre i Chateaubriand, Schiller i Goethe! Był to styl nowego pokolenia, mowa niedalekiej przyszłości, zwiastun romantyzmu.

Aby wyczerpać sprawę wyrazu uczuć w powieści Roussa, dodać wypada, że autor nie ograniczał się do figur retorycznych, lecz dążył do uplastycznienia życia wewnętrznego innym jeszcze sposobem. Mianowicie zaznaczał, jak dane uczucie wyraziło się w twarzy i w całej postaci. Np. „Jej pokojówka u stóp łoża przestraszona, przerażona, nieruchoma, nie śmiąc tchnąć starała się ukryć i drżała całem ciałem" (cz. IV, l. 11). „Dźwięki jego żałosnego głosu przejmują mnie dreszczem" (cz. III, l. 13). „Przybywam nakoniec, biegnę, zamykam się w swym pokoju, siadam bez tchu, podnoszę drżącą rękę do pieczęci..." (cz. II, l. 22). Julia „klęczy dzień i noc u wezgłowia matki, z twarzą posępną, z okiem utkwionem w ziemię, zachowując głębokie milczenie" (cz. III, l. 1). Takich przykładów możnaby podać długi szereg. Gdy Rousseau opisywał stan wewnętrzny jednej chwili, wówczas uczucie przejawiało się w wyrazie twarzy, w geście, w okrzyku i w całem zachowaniu. Gdy zaś rzecz rozwijała się w dyalogu, wtedy autor widział wyobraźnią osoby, ich ruchy i mimikę, słyszał ich głos — to przytłumiony i cichy, to znów wzburzony i donośny, a wszystko to notował, jako nie dłączną część życia uczuciowego, które stanowi istotną treść powieści. Dzięki temu Rousseau stał się pi-

sarzem realistą w zakresie przeżyć wewnętrznych. Cały szereg epizodów posiada wysokie dramatyczne napięcie. Są to jakgdyby sceny wyjęte z dramatów, a łudząco podobne do życia rzeczywistego. Na uczucia i na wyobraźnię działają silnie.

Rousseau, opowiadając w jedenastej księdze *Wyznań* o powodzeniu, którego doznała *Nowa Heloiza*, dotknął też jej artystycznej wartości, na czem — jak sądził — czytelnicy się nie poznali. „Rzeczą, którą najmniej spostrzegano, a która zawsze będzie czynić z tej powieści utwór jedyny, — jest prostota przedmiotu i spoistość intrygi, która skupiona między trzema osobami ciągnie się przez sześć tomów, bez epizodu, bez wymyślnych przygód, bez złości w jakimbądź rodzaju, ani w ludziach, ani w postępkach". Te punkty zasługują na bliższe rozpatrzenie.

Autor przypisuje swemu dziełu akcyę zwartą, ciągłą, bez epizodów... Jest to złudzenie. Kompozycya *Nowej Heloizy* posiada wady dość znaczne, które pochodzą z dwu powodów.

Najpierw stąd, że plan powieści przyszedł zapóźno, dopiero wówczas, gdy autor znajdował się w pełnym pędzie tworzenia. On sam zdawał sobie sprawę, że nie wszystkie listy miłosne, w pierwszem natchnieniu skreślone, dały się przystosować do ułożonego *ex post* planu powieści. „Zarazem też widać — pisze Rousseau — że te dwie (pierwsze) części, ułożone poniewczasie z materyałów nie przykrojonych do miejsca, które zajmują, pełne są nadmiernej wielomówności, czego niema już w innych częściach". (*Wyznania*, ks. 9).

Kompozycyi zbywa na jednolitości, a kilkoletnia przerwa w akcyi rozrywa ją na dwie połowy. Najwięcej ruchu czuje się w pierwszych częściach, ale później, odkąd Saint-Preux wrócił z dalekiej podróży, akcya zaledwie że się wlecze z przerwami, a wreszcie autor zupełnie traci głowę i, nie znajdując innego wyjścia, każe Julii wpaść do wody, przeziębić się i umrzeć. W ten sposób intryga kończy się, ale nie rozwiązuje się logicznie.

Skąpość akcyi między dwojgiem bohaterów Rousseau ratował, jak mógł, to historyą Klary, to przygodami milorda Bomstona, to anegdotą o służącej Fanchon, lecz wiadomo, że żadne epizody nie mogą naprawić wątłej budowy. To był więc jeden powód: autor skomponował swą powieść zapóźno, a wskutek tego skomponował ją źle.

Drugi zaś powód leży we wzorze, którego autor się trzymał.

Tym wzorem była *Klaryssa*. Jeżeli się mówi, że *Nowa Heloiza* jest nużąco rozwlekła i pełna dygresyi z akcyą nie związanych,— to zupełnie te same uwagi stosują się do powieści Richardsona. Obu przecież autorom chodziło o moralną i dydaktyczną wartość utworu. U Roussa kompozycyę, i tak słabą, poprostu rozrywają na kawałki dygresye moralne i opisowe, które jak kliny wbijają się w historyę miłosną i rozszerzają dzieło do znacznych rozmiarów. Listy dydaktyczne, których ogółem liczy się przeszło dwadzieścia, rozrastają się czasem do objętości rozpraw i obejmują razem około dwustu stron druku. Z dzisiejszego punktu widzenia jest to wykroczenie przeciw kompozycyi artystycznej. Atoli trzeba pamiętać, że w XVIII wieku forma ta stanowiła modną nowość, co już wyżej się rzekło z powodu Richardsona.

Nowy, oryginalny pogląd na budowę *Nowej Heloizy* wyraził Schütte w książce, poświęconej głównie stylistycznej analizie tego dzieła[1]). Zdaniem jego Rousseau był tak zamiłowany w kontrastach i antytezach, że całą powieść skomponował na zasadzie kontrastu. Znać to przedewszystkiem na ugrupowaniu osób działających. Saint-Preux i Julia są przedstawicielami uczuciowości. Ale już między niemi istnieje przeciwieństwo, bo gdy Saint Preux ślepo ulega popędom namiętności, u Julii popędy naturalne złagodzone są idealniejszem pojęciem miłości z odcieniem mistycyzmu. Te dwa wcielenia uczuć przeciwstawione są dwu przedstawicielom rozsądku: Bomstonowi i Wolmarowi. I między niemi istnieje różnica, bo racyonalista Bomston jest śmiałym zwolennikiem swobody, gdy tymczasem Wolmar wierzy w spokojną i rozważną wolę. Od początku aż do końca powieści trwa kontrast między naturą a kulturą, t. j. między naturalną skłonnością Julii a władzą ojca, prawami męża i wogóle etyką społeczną. Kultura chwilowo odnosi zwycięstwo, narzucając Julii obowiązki żony, matki i gospodyni: ale pierwsza jej miłość trwa dalej w stanie utajonym, aby się znów pod koniec odezwać.

Z innego stanowiska ocenił kompozycyę *Nowej Heloizy* Emil Faguet. Sądzi on, że jej układ ma ten sam charakter, co inne dzieła Roussa, że wypłynął z właściwego mu sposobu pisania i zupełnie odpowiada celowi. „Kompozycya u Roussa polega na krąże-

[1]) E. Schütte, *J. J. Rousseau, seine Persönlichkeit und sein Stil*. Leipzig, 1910. Porówn. str. 143 i 144.

niu opowieści dokoła pewnej myśli, dopóki ta myśl nie stanie się dostatecznie dowiedzioną przez tę opowieść. Polega na tem, żeby wziąć bądź jednostkę, bądź grupę społeczną, bądź nawet ludzkość — i opowiadać o tej jednostce, o tej grupie albo ludzkości, aż myśl autora całkowicie wyjdzie na jaw, a prawda, którą chciał ośnić, ukaże się w całym blasku" [1]).

W stosunku do *Nowej Heloizy* Faguet tak sobie wyobraża ten proces tworzenia. Rousseau chce dowieść, że szczęście nie da się odłączyć od cnoty i że z niej wynika. W tym celu *opowiedzieje* szczęśliwej rodziny od chwili, gdy kobieta popełnia błąd młodości aż do czasu, kiedy zmazuje go, urzeczywistniając wszelkie cnoty niewieście, a zaskoczona przez wypadek śmiertelny, zostawia po sobie w całem otoczeniu zarody cnoty, mądrości, umiarkowania, rezygnacyi i szczęścia. Perypetye składają się najpierw z trudnego przejścia od błędu do prawdy, ze stanu występku do stanu cnoty; następnie z nawrotów namiętności niegdyś zwycięskiej, pokonanej i znów odradzającej się zdradziecko. Gdy powieść kończy się dzięki przypadkowi, „czytelnik, usuwając wypadek, może snuć ją dalej i widzieć ją — jak to często bywa w rzeczywistości — pod postacią niepokojącego zagadnienia, które wciąż powraca, nie daje się nigdy rozwiązać i tylko ze śmiercią się kończy".

„Lecz właśnie, zgodnie z umysłowemi nawyknieniami Roussa, powieść kończy się nie wówczas, gdy wszystkie pierwiastki zagadnienia zostały wyczerpane, lecz kiedy dostatecznie, być może nadmiernie, została wyświetlona prawda ogólna, o którą chodziło" [2]).

Jak widać z powyższych uwag, Faguet nie zadawał sobie pytania, czy kompozycya *Nowej Heloizy* jest artystycznie dobra, czy odpowiada formie powieści, lecz potraktował to dzieło Roussa jak rozprawę, czyli udowodnienie pewnej tezy. Tak postawiwszy sprawę, Faguet sądzi, że w danej formie cel został osiągnięty. Atoli, przyjmując ten punkt widzenia, wykraczamy oczywiście poza wartości estetyczne, a tych przecież lekceważyć nie można, najpierw dlatego, że *Nowa Heloiza* dla współczesnych była i dla potomnych jest *powieścią*, czyli jedną z form literackich, a powtóre —

[1]) E. Faguet. *Rousseau artiste*, p. 62.
[2]) E. Faguet. Op. cit. p. 64.

że nawet sam autor zwrócił uwagę na artystyczne zalety swego dzieła.

Zauważmy jeszcze, że Rousseau w opinii krytycznej o swej powieści podnosi prostotę tematu (la simplicité du sujet). Ten punkt ma ważne znaczenie w rozwoju techniki literackiej. Powieść francuska, o ile wychodziła z pod pióra prawdziwych artystów, zdążała stale do uproszczenia akcyi i przeniesienia jej z wypadków zewnętrznych do życia wewnętrznego. Początek stanowi *Księżna de Clèves*. Rousseau jest pierwszym pisarzem, który chwali swą powieść za prostotę intrygi i uważa za zaletę brak wymyślnych, romansowych przygód (sans aventure romanesque). Z chwilą gdy akcya uproszczona przestaje bawić czytelnika niezwykłością przygód, wówczas całe zajęcie przenosi się na stronę wewnętrzną, do umysłowości bohaterów, i w ten sposób powieść z awanturniczej, jaką była dotychczas, staje się psychologiczną. Takiemi już będą powieści Chateaubrianda, Senancoura, Constanta i pani Staël, a później George Sanda i Stendhala; wiemy zresztą, że i dzisiaj powieść psychologiczna o akcyi względnie prostej stanowi najsilniejszą pozycyę w literaturze francuskiej.

Czy dzieło Roussa rzeczywiście nie zawiera wcale pierwiastku „romanesque“? To jest pytanie zbyt natarczywe w stosunku do fikcyi literackiej. Każda powieść i każdy utwór dramatyczny wymagają od czytelnika lub widza pewnej łatwowierności, a zwłaszcza wymagały w epoce Roussa. Wszak za jego czasów nawet powieści realistyczne, jak np. *Le paysan parvenu* (1735) Marivaux'a zawierały obficie pierwiastek „romansowy“, nie wytrzymujący porównania z życiem powszedniem. A przyznać trzeba, że u Roussa motywy takie są bardzo nieliczne.

Najpierw pomysł, stanowiący antecedencyę powieści: pani baronowa do swej 18-letniej córki przyjęła nauczyciela — młodzieńca lat dwudziestu, co więcej — przyjęła go bezpłatnie. Pomysł nieprawdopodobny, ale... przypomnijmy sobie z *Wyznań* (księga V), że sam Rousseau niewiele był starszy (23 lata), gdy w Chambéry zaczął dawać lekcye muzyki i śpiewu, podkochiwał się w ładnych uczennicach, a odpierał zaloty ich matek (Madame Lard). Między matkami była „Madame la comtesse de Menthon“, co wcale nie ustępuje baronowej d'Étange. A wreszcie nie wiemy, czy wszystkie mamusie, między któremi były i przyjaciółki pani Warens, płaciły za lekcye swych córek. A więc w *Nowej Heloizie*

fikcya „romanesque“ — zapewne; ale w życiu Roussa nie było to dalekie od prawdy.

Następnie — zarzuca się autorowi, że ruinę majątkową Wolmara wymyślił zbyt *à propos*. Baron przyrzekł rękę Julii Wolmarowi, gdy ten był bogaczem; potem Wolmar traci cały majątek — i Julia poświęci się, bo nie chce, aby konkurent myślał, że ojciec łakomił się na jego pieniądze. Ten „szczęśliwy“ zbieg okoliczności można autorowi darować. Przecież Wolmar ma być emigrantem z Rosyi, a w owych czasach konfiskata majątków była tam wypadkiem powszednim. Między przyrzeczeniem ojca a ruiną Wolmara upływa nie kilka dni, ale kilka lat; niema tu więc gwałtownego zbiegu zdarzeń. Zresztą pan d'Étange byłby dał córkę Wolmarowi zarówno bogatemu jak ubogiemu, bo był związany słowem szlacheckiem i obowiązkiem wdzięczności (za uratowanie życia). Zubożenie Wolmara, mojem zdaniem, potrzebne było tylko na to, żeby Rousseau mógł przedstawić zabiegliwość, pracowitość i zmysł praktyczny nowego dziedzica.

Jeszcze jeden zarzut — to, że główne osoby powieści cierpią na manię pisarską, nie rozstają się z kałamarzem i piórem, piszą listy w chwilach najmniej odpowiednich. Atoli ten zarzut w większym jeszcze stopniu obciąża Richardsona. To już był postulat danej formy literackiej, na który każdy czytelnik wyrozumiale się godził. Dodajmy do tych zarzutów końcowy wypadek Julii i śmierć jej, nie wynikającą logicznie z intrygi, a wyczerpiemy szereg motywów, należących do rodzaju „romanesque“.

Powieść Roussa w intrydze swej, w temacie anegdotycznym była fikcyą; jeżeli w tem zmyśleniu trafia się coś „romansowego“, to zdaje się być właściwością literatury. Literatura nigdy nie była kopią życia powszedniego, jeno artystycznem jego przetworzeniem. Z tych samych powodów nie należy zbyt surowo zestawiać z żywemi charakterami — tych osób, które Rousseau „wymyślił“ sobie, przechadzając się po lasach Montmorency. Powstały one z wyobraźni, a wyobraźnia nie zawsze bywa logiczną i nie zawsze zgadza się z prawdą materyalną.

Przypatrzmy się choćby bohaterowi powieści. Nie ulega wątpliwości, że autor chciał go uczynić sympatycznym i budzącym współczucie, a jednak Saint-Preux taki, jak się nam dziś przedstawia, okazuje się charakterem słabym i lichym, i dużej sympatyi wzbudzić nie może. Poznajemy go jako młodzieńca 20-letniego,

żegnamy po latach dziesięciu jako mężczyznę dojrzałego, i przez cały czas tej znajomości nie możemy nauczyć się dla niego szacunku, ani patrzeć nań z uznaniem.

Z początku jest to zupełny maniak, opanowany jednem tylko uczuciem miłości. Jego miłość jest egoistyczna i zmysłowa, waha się między pożądaniem a płaczliwem rozkliwieniem [1]). Po wybuchach namiętności przychodzą łzawe rozczulenia i melancholijne rozpamiętywania, a wreszcie długie okresy zupełnej bezczynności i apatyi. Kiedy pod koniec powieści bohater zaczyna się otrząsać z manii erotycznej, wówczas staje się bezbarwnym i nudnym.

Uczony angielski Morley widzi w charakterze Saint-Preux'go niezwykłą przewagę egoizmu i żądzy zmysłowej, która mu zresztą nie przeszkadza wciąż mówić o cnocie. „Na wargach kilka okrągłych frazesów o cnocie jako jedynej drodze do szczęścia, a w sercu płomień chorobliwego pożądania. Pisze zrazu jak pedagog zatruty kantarydowym trunkiem, później zaś jak pedagog bez trunku, — a to drugie jest gorsze“ [2]).

Saint-Preux jest zapamiętałym marzycielem, bo nosi w piersiach wrażliwe i do melancholii skłonne serce Jana Jakóba. Wiadomo, że dla Roussa marzenie było najmilszą pociechą i osłodą życia.

Douce et charmante rêverie,
Solitude aimable et chérie,
Puissiez-vous toujours me charmer!
De ma triste et lente carrière
Rien n'adoucirait la misère,
Si je cessais de vous aimer... [3]).

Tak pisał w trzydziestym piątym roku życia przyszły autor *Nowej Heloizy*. Usposobienie marzycielskie nie opuszczało go — jak widzieliśmy — w Ermitażu i w lasach Montmorency, to też silnem echem odezwało się w bohaterze powieści. Saint-Preux jest marzycielem w stopniu wyższym, niż uczuciowa Julia. Bo Julia ma swoje zajęcia powszednie i praktyki religijne, ma najpierw rodziców, później męża, dzieci i gospodarstwo; to wszystko pochłania

[1]) Np. w cz. I l. 21, Saint-Preux zalewa się łzami, czytając list, w którym Julia pisała o swych uczuciach dla ojca.

[2]) J. Morley. *Rousseau*. London, 1878; str. 245—246.

[3]) *L'allée de Sylvie*. Oeuvres, t. III str. 367.

jej myśli i ratuje ją od jałowego marzycielstwa. Gdy tymczasem kochanek jej nie posiada ani domu, ani rodziny, ani żadnych obowiązków; nie czuje się nawet zdolnym do życia czynnego; szuka więc samotności i marzy. Potrafi marzyć wśród nagich skał i na falach jeziora, w zacisznym ogrodzie i w leśnem ustroniu, o każdej porze dnia i nocy. Jego marzenia — jak często u samego Roussa bywało — pozbawione są wyraźnego przedmiotu. Jest to leniwe rozpamiętywanie przeżytych wrażeń w nastroju rzewnym i tkliwym.

W parze z marzycielstwem idzie brak woli, usposobienie miękkie i chwiejne. Tym mężczyzną każdy może kierować: i Julia, i Klara, i Wolmar, i Bomston, a on jak zahypnotyzowany biernie wszystkiemu się poddaje. Z brakiem silnej męskiej woli łączy się brak trzeźwego rozumu. Dla niego świat nie istnieje poza jego osobistem uczuciem. Społecznie jest to zupełny pasorzyt, który nikomu nie jest potrzebny, nikomu dobrze nie czyni, a nawet przeciwnie mąci spokojne życie w rodzinach, uwodzi pannę, a kusi mężatkę.

Ten zakochany egoista ma dość słabe poczucie honoru i ludzkiej godności. Najpierw przyjmuje sakiewkę luidorów od Julii, potem całe lata żyje na koszt milorda Bomstona, a wreszcie przez dłuższy czas korzysta z gościnności Wolmarów i wcale go nie zraża to stanowisko rezydenta w domu dawnej kochanki. Przytem jest nieśmiały i bojaźliwy. Nie ma odwagi stanąć oko w oko przed baronem d'Étange i śmiało powiedzieć, co się stało. Nie ma odwagi napisać do Wolmara, że on popełnia gałgaństwo, poślubiając Julię. Jego temperament namiętny wystarcza mu tylko na drobne podłości, ale do czynu śmiałego i męskiego nie prowadzi. Woli całemi miesiącami wzdychać i płakać nad swoim losem.

W listach Saint-Preux umie być nie tylko czułym kochankiem, lecz i wykrętnym sofistą. Jeżeli źle postępuje, stara się wytłumaczyć, że to wcale złe nie jest, albo że jest konieczne. Jeżeli Julię do złego skłania, to zasypuje ją sofizmatami i paradoksami, aby uspokoić jej sumienie.

Jak już wspominałem, postać bohatera jest w wysokim stopniu przesycona subjektywizmem autora. Rousseau nie tylko stworzył ją na swoje podobieństwo, ale poprostu utożsamiał się z nią. Mówi o tem w *Wyznaniach* stwierdzając, że dał mu „cnoty i wady, które czuł w sobie". Nadto Bernardin de Saint-Pierre przechował

nam te słowa autora: „Saint-Preux nie jest całkowicie tem, czem ja byłem, ale czem ja chciałbym był być". Po części świadomie, po części mimowoli w charakterze Saint-Preux'go powtarzają się wszystkie właściwości Roussa: nadzwyczajna pobudliwość i namiętność w parze z nieśmiałością, niezwykły rozwój życia uczuciowego, chorobliwe przeczulenie, częsta zmiana stanów uczuciowych na apatyę i względny spokój. Saint-Preux, jak Rousseau, ulega gwałtownym przemianom uczuć, od wzburzenia i rozpaczy przeskakuje do rozrzewnienia, od pokusy samobójczej do łagodnego rozczulenia i płaczu. Lada myśl potęguje się w jego wyobraźni, wytrąca go z równowagi i doprowadza do okropnego zdenerwowania, jak to bywało u Roussa, np. gdy chodził w odwiedziny do pani d'Houdetot, a w drodze tracił zawsze panowanie nad sobą i niemal przytomność, — wszystko jedynie na myśl o pocałunku, którego się spodziewał przy powitaniu (*Wyznania*, cz. II ks. 9). Saint-Preux posiada podobnie jak Rousseau „wyobraźnię zapalną, która na jeden wyraz wszystko posuwa do ostateczności" (*N. Hel.* Cz. I list 65).

Bohater wyraża wzniosłe myśli autora o cnocie, obowiązku i szlachetności, a nosi w sobie jego słaby charakter i skłonność do błędów, które na przekór swym ideałom popełnia. Dziwne sprzeczności między czynem a słowem istotnie trafiają się w życiu Roussa, i z tego względu Saint-Preux ma wartość wiernego portretu. Nastrój subjektywny, sprowadzający wszystko do osobistych sympatyi i uprzedzeń, zamiłowanie do wsi, do gór i krajobrazów szwajcarskich, uprzedzenie do Paryża i jego towarzystwa — i wiele innych upodobań, które Rousseau zdradzał, wszystko dowodzi, ile to własnej jaźni autor włożył w postać bohatera.

Z tego też względu Saint-Preux jest jednym z pierwszych wzorów, na których urabiać się będą bohaterowie romantyczni. René i Werther, Manfred i Gustaw, i innych wielu — nosić będą w sobie dusze samych autorów, a nadto dziedziczyć będą po bohaterze Roussa nieszczęśliwą lub zawiedzioną miłość, rozbrat ze światem, umiłowanie natury i samotności, usposobienie marzycielskie i deklamacyjną wielomówność w spowiadaniu się z własnych przeżyć.

Inaczej przedstawia się bohaterka powieści. Przedewszystkiem jest to charakter niejednolity, bo ulega zasadniczej przemianie w ciągu dzieła. Julia, jako panna, i Julia jako mężatka — to dwie

osoby z wielu względów niepodobne do siebie. Obie zresztą dość sympatyczne i dość prawdziwe. Julia wydaje się organizacyą duchową bogatszą i ciekawszą niżeli Saint-Preux. Jest czuła, tkliwa, łagodna, bo takiemi były w tych czasach panny z dobrych rodzin. Julia jest tak wrażliwa, że często słabnie i omdlewa, atoli omdlewanie u kobiet było wówczas bardzo w modzie. Choć Julia omdlewa przy pocałunku i mdleje przy powitaniu przyjaciółki, jednakże wszystkie jej czyny zostają pod kontrolą rozumu. Nie jest to temperament krewki, lecz raczej refleksyjny. „Dwa miesiące doświadczenia — pisze Julia — nauczyły mnie, że moje tkliwe serce potrzebuje miłości, lecz moje zmysły nie potrzebują kochanka“ (*N. Hel.* Cz. I list 9). To też jej miłość nie jest ogłupiającą monomanią, ale uczuciem szczerem i głębokiem. Kochając Saint-Preux'go, czyni wszystko, co jest w jej mocy, aby wymódz u ojca pozwolenie na to małżeństwo. Jest w niej dużo inicyatywy i sprytu kobiecego, dużo odwagi i stanowczości. Julia nie tylko kocha, lecz i myśli i działa. Rozsądek jej trochę sofistyczny, pomysły ryzykowne, ale wszystko wyrozumowane i umotywowane. Ona kontroluje się nieustannie, rozważa chwilę obecną i myśli o przyszłości. Siłą woli i wewnętrznej energii Julia nawraca się na drogę obowiązków, wypełnia je z godnością i poświęceniem, i tem odkupuje błąd popełniony w panieństwie.

Od dnia ślubu życie jej płynie uczciwie, czynnie, pracowicie, z poświęceniem dla innych, głównie dla dzieci. Dobra żona, wzorowa matka, troskliwa pani na tle swego gospodarstwa. Julia stworzyła w powieści francuskiej typ, który uczył mężczyzn szacunku dla kobiet, a kobiety uczył szacunku dla siebie samych. To właśnie dodatnio wyróżnia charakter Julii wśród postaci kobiecych, jakie spotyka się w literaturze wieku XVIII.

Moralnie Julia stoi wyżej od Saint-Preux'go; ale i umysłowo go przewyższa. Jak bohatera autor uczynił wyrazicielem swych uczuć, tak Julię zrobił rezonerką swego poglądu na życie. Nie płaczliwy, wzdychający Saint-Preux, ale energiczna i sympatyczna Julia wypowiada poglądy autora na obowiązki człowieka. Z tego powodu bohaterka otrzymała taką kaznodziejską fizyonomię. Ona musi za swego autora rozumować, analizować, wpływać na drugich moralnie i praktycznie, a przytem musi wiele, bardzo wiele pisać. Nawet na łożu śmierci, nawpół bezwładną ręką musiała skreślić długi list pożegnalny, bo inaczej bylibyśmy się nie dowiedzieli.

jak to siłą woli i poczuciem obowiązku można tłumić w sobie dozgonną miłość dla pierwszego kochanka.

W niej stworzył Rousseau wzór dobrej kobiety, uczciwej żony i troskliwej matki. Idealnym — w pojęciu autora — jest jej sposób chowania dzieci, idealnym — sposób dobierania służby domowej i gromadzenia zapasów gospodarskich. Julia staje się symbolem życia rodzinnego, jak je sobie Rousseau wyobrażał. Zarazem jest ona wyrazicielką przekonań religijnych, jakie autor później rozwinął w *Emilu*, w znanem „wyznaniu wiary". Julia jest wprawdzie protestantką z kościoła kalwińskiego, ale czytuje stale Fenelona, umie modlić się żarliwie i spędza godziny na rozmyślaniach pobożnych. Jej kalwinizm ma tyle ciepłego uczucia, tyle radosnej wiary i nadziei, że sam pastor, który Julię przed śmiercią odwiedził, wyszedł zbudowany i głęboko wzruszony.

Trudno jest dociec, w jakim stopniu kobiety rzeczywiste złożyły się na portret i charakter Julii. Przeglądając szereg postaci niewieścich, które autor znał przed r. 1757, nie znajduję wśród nich wzoru dobrej matki. Nie chciałbym też powtarzać spostrzeżeń naiwnych, jak np. że Julia jest blondynką, bo pani Warens była blondynką. Dwie cechy charakteru zdaje się Julia istotnie po pani Warens dziedziczyć, mianowicie pobożność i dobroczynność. Pobożność swą bohaterka wprowadza do życia domowego, lubi lektury budujące, nie znosi rozmów wolnomyślnych, troszczy się o wiarę innych. Jak pani Warens zajęła się nawróceniem protestanta Roussa na katolicyzm, podobnie Julia chce swego męża niedowiarka zwrócić ku religii chrześcijańskiej. Co się tyczy dobroczynności, to znamienne są wynurzenia Julii na temat żebraków i jałmużny (*N. Hel.* cz. II, list 2). Ta „dusza anielska" okazuje się zawsze gotową do wspierania potrzebujących. Każdy wędrowny żebrak dostaje od niej grosik i kromkę chleba; tym zaś, co się skarżą na brak roboty, Julia dostarcza narzędzi i pracy. Otóż i pani de Warens była osobą uczynną i miłosierną. „Ktokolwiek do niej przyszedł, bywał zapraszany na obiad z nią lub w jej domu, i nigdy żaden robotnik, posłaniec lub przechodzień nie opuszczał jej domu bez jadła lub napoju". To też do jej drzwi pukały „tłumy przechodniów, żebraków i gości wszelkiego rodzaju" (*Wyznania*, cz. I ks. 3). Dla sprytnych wyzyskiwaczy miała pani Warens dom i worek otwarty, aż nakoniec lekkomyślna dobroczynność doprowadziła ją do ruiny. Wreszcie przypuścić można, że po tej „mamusi" Roussa

otrzymała Julia swobodę w omawianiu dyskretnych przedmiotów, niezwykłe uświadomienie i pewien brak wstydliwości, zadziwiający u młodziutkiej panny.

Od innej kobiety, od pani d'Houdetot, przejęła Julia zamiłowanie do tańca i rozrywek towarzyskich. Po niej też zdaje się dziedziczyć skłonność do długich rozmów na temat moralności i cnoty. Julia staje się nieznośną przez dyskusye etyczne, a im bardziej jest winną, tym obficiej rozprawia o uczciwości i cnocie. Saint-Preux zaś jeszcze ją zachęca do prawienia morałów i zapewnia, że to od niej trzeba się uczyć, jak być dobrym i uczciwym. To kaznodziejstwo Julii może być echem rzeczywistych stosunków. Wystarczy przejrzeć listy pani d'Houdetot do Roussa. Ona, wierna w miłości dla Saint-Lamberta, a pobłażliwie znosząca ataki miłosne ze strony Roussa, starała się ratować sytuacyę ustawiczną rozmową o cnocie, uczciwości, wierności i tym podobnych obowiązkach serca. Rousseau jej w tem dopomagał. Między jednym a drugim pocałunkiem (bo tego sobie nie odmawiali) toczyły się wzniosłe rozmowy. W ich listach spostrzega się ciągle dziwaczną mieszaninę uczucia szczerego ze sztucznem kaznodziejstwem. U Julii zamężnej tłumaczy się to sytuacyą między mężem a kochankiem. Lecz Julia już jako panna prawiła morały. Stoimy tu wobec alternatywy. Albo nad panną d'Etange zaciężył wpływ cnotliwej rezonerki Klaryssy Harlowe z powieści Richardsona; albo też wpływ pani d'Houdetot oddziałał wstecz, modyfikując do pewnego stopnia charakter bohaterki w pierwszych częściach powieści.

Że Julia z ostatnich części dzieła była poniekąd portretem pani d'Houdetot, o tem sam autor nas zapewnia. Ale nie trzeba brać tego zbyt poważnie. Julia bowiem jest przedewszystkiem postacią wymarzoną, a jako produkt wyobraźni, nosi w sobie cechy indywidualne autora. Ona jest jego rezonerką, wyraża jego poglądy moralne i społeczne (o ile ich drugi rezoner Wolmar nie wyraził). Rousseau dał Julii własne uczucia braterstwa w stosunku do ludzi miernego stanu, dał jej demokratyczny pociąg do pospólstwa. Przypisuje też Julii momenty marzycielstwa, owe ucieczki od rzeczywistości, które on sam tak często popełniał. „Kraina chimer — mówi Julia — jest na tym świecie jedynym krajem godnym zamieszkania". Subjektywizm autora tak dalece przenika całą powieść, że nietylko wypełnia postać bohatera, ale też wyraża się w umysłowości i charakterze bohaterki.

O innych charakterach *Nowej Heloizy* niewiele powiedzieć można, bo są zanadto „papierowe". Faguet czyni uwagę ogólną w tym sensie: jeżeli osoby rzeczywiste, które Rousseau znał osobiście i zbliska, otrzymywały w jego opinii cechy nieprawdziwe, to skądże osoby zrodzone z jego wyobraźni twórczej miałyby posiadać cechy rzeczywiste?[1]). Co znaczy, że Rousseau nie umiał bystro i objektywnie obserwować ludzi, a z obserwacyi nie umiał korzystać w pracy twórczej i zdawał się na łaskę zmyślenia. Nie miał tej zdolności ani tej staranności, co Balzac, żeby nawet postaciom podrzędnym nadać wyraz plastyczny i łudzące pozory życia.

Klara jest przeróbką Anny Howe z powieści Richardsona, usposobieniem żywem i żartobliwem miała stanowić kontrast z łagodną Julią, w istocie zaś wygląda na jej drugie wydanie, tylko bledsze. Bo też autor nie czuł, że w jego własnej naturze nie było ani krzty swobodnej wesołości i dowcipu. Skądże więc żart i dowcip miał się znaleść w zmyślonej postaci Klary? Atoli jest w tym charakterze jeden rys bardzo prawdziwy i szczery. Oto poczciwa Klara tak długo jest powiernicą Julii i jej kochanka, tak szczerze im sprzyja i zajmuje się ich losem, że wreszcie sama nie wie, kiedy zaczyna kochać Saint-Preux'go. Jest już młodą wdową. Julia proponuje jej małżeństwo ze swym dawnym kochankiem. Klara odmawia. Podaje różne motywy i wykręty. W głębi duszy jednak czuje, że Saint-Preux sercem należy jeszcze do Julii. Czy u Klary jest to miłość bez egoizmu (bo mając sposobność małżeństwa, wyrzeka się go), czy też miłość z wyższym stopniem egoizmu (bo nie chce zadowolić się sercem przepalonem inną namiętnością)? Problem psychologiczny bardzo ciekawy...

Postacią milorda Edwarda Bomstona złożył Rousseau hołd panującej wówczas anglomanii. Stworzył tę postać według wzorów, jakich mu dostarczyły dzieła Prévosta i Richardsona. Bomston ma wszystkie konwencyonalne cechy powieściowych Anglików: jest milordem bardzo bogatym, posiada umysł refleksyjny, niewolny od paradoksów, zamiłowanie do muzyki, do gorącego ponczu i do podróży po obcych krajach; miewa pomysły ekscentryczne obok wysokiego poczucia honoru; przy pozorach oschłości jest gotowym do usług i wiernym w przyjaźni. W jego charakterze Rousseau połączył ideał Anglika z wzorem dobrego przyjaciela. Chcąc go

[1]) Porówn. *Rousseau artiste*, str. 88.

uczynić żywszym od konwencyonalnych oryginałów i rezonerów, zaplątał go w intrygę miłosną z pewną Włoszką. Intrygę tę autor dyskretnie odsunął do dalekiego tła, potem nieco uzupełnił w dodatku do *Nowej Heloizy*[1]), napisanym dla księżnej Luxembourg. Dopiero w ostatnich latach Emil Faguet[2]) zadał sobie trud, aby na podstawie rozrzuconych wzmianek odbudować romantyczną historyę milorda Bomstona.

ROZDZIAŁ PIĄTY.

Morał i dydaktyzm.

Czytelnikowi naszych czasów *Nowa Heloiza* wydaje się przeładowaną dydaktyzmem. Morley widzi w niej „potworny nadmiar wykładu etycznego bardzo wątpliwej wartości“[3]). Jeżeli według dzisiejszych pojęć o literaturze zarzuca się tej powieści zbytek dyskusyi moralnych i analizy różnych zagadnień, to jednak trzeba tu uwzględnić dwa ważne momenty. Po pierwsze pamiętajmy, że roztrząsania moralne i społeczne były w guście epoki, bo wówczas każdy wykształcony człowiek uważał się za filozofa. Rozważanie zagadnień moralnych stanowiło ulubiony przedmiot zarówno rozmów towarzyskich, jak i listów prywatnych. To samo działo się w literaturze (w powieści i w dramacie) i raczej za zasługę artystyczną policzyć można autorowi *Nowej Heloizy*, że refleksyi i dydaktyzmu jest w jego powieści tylko tyle, nie więcej.

Po wtóre zaś należy uwzględnić, że autor kończąc swą pierwszą powieść, miał już za sobą trzy drukowane dziełka, a mianowicie dwie rozprawy konkursowe oraz pismo polemiczne (List do d'Alemberta). To ostatnie napisał i wydał w ciągu pracy nad powieścią. Nadto miał już rozpoczęte dzieło o instytucyach, z którego niebawem powstała *Umowa społeczna*. Był więc Rousseau w istocie pisarzem-filozofem, socyologiem i moralistą; miał wprawę w rozważaniach etycznych, w rozumowaniu i w polemice, — i ta jego dotychczasowa działalność nie mogła zostać bez wpływu na fakturę powieści. Bądź jak bądź. *Nowa Heloiza* pomimo obfitości roztrzą-

[1]) *Les amours de mylord Édouard Bomston*. Oeuvres, t. II pp. 379—385.
[2]) *Rousseau artiste*. str. 158—170.
[3]) Morley. Op. cit. str. 241.

sań i analiz przecież nie jest powieścią dydaktyczną, ponieważ pierwiastek „filozoficzny“ schodzi w niej na drugi plan wobec uczuciowego.

Czy *Nowa Heloiza* w całości jest powieścią moralną, to jeszcze wielkie pytanie. Dwie pierwsze części ulegają poważnym zarzutom z tego punktu widzenia. Nie dlatego, że tam popełnia się grzechy przeciw tradycyjnej moralności, ale że ci, co je popełniają, za wiele mówią o cnocie. Niemoralnym wydaje się ten fałsz w ich sumieniach i słowach. Skoro się jest winnym, nie trzeba pozować na świętego lub anioła, a właśnie ci dwoje ciągle pozują. Dziwne, że oni tyle mówią o niewinności i cnocie, choć ich miłość już dawno przestała być niewinną. Jest w tem jakaś wykrętna sofistyka i chyba świadoma hipokryzya.

Spostrzegli to już czytelnicy współcześni. Nieznany autor satyrycznego pisemka *Prédiction tirée d'un vieux Manuscrit*, myśląc o utworze Roussa, pisze w swej przepowiedni: „a w powieści jego występek będzie w czynie, a cnota w słowach, a zaś postaci jego będą szaleć z miłości i z filozofii“ [1]). Saint-Preux i Julia uważają się za cnotliwych, ponieważ kochają cnotę, ponieważ ją wielbią i podziwiają, ponieważ wreszcie poczuwają się do dobrego serca. Ale mieć czułe serce i wielbić cnotę — a wykonywać cnotę i strzedz jej, to wielka różnica, której Rousseau tak samo nie dostrzega w swych bohaterach, jak nie dostrzegał jej we własnem życiu.

Lemaître sądzi, że zawarte w *Nowej Heloizie* sofizmaty moralne i paradoksy psychologiczne wywarły zgubny wpływ na późniejszą powieść francuską, poważną a kłamliwą. „Z biegiem czasu wszystkie powieści, gdzie stwierdzano fatalność i prawo namiętności... gdzie miłość tryumfuje, często wbrew rozumowi, nad przesądami klasowemi, i te, gdzie występek mówi językiem cnoty... i te, gdzie postaci tworzą sobie etykę odrębną, wyższą od moralności powszechnej, biorą uczucie za sumienie i popełniają czyny wątpliwe z piękną przemową i wspaniałym gestem, wszystkie powieści, w których panuje to, cobym nazwał „złudzeniem co do moralności czynów“, Indiany, Lelie, Jakóby i ich niezliczone potomstwo — rzec można, że bezpośrednio lub pośrednio... — wypływają z *Nowej Heloizy*, płodnej matki romantycznych sofizmatów i dumnych marzeń“ [2]).

[1]) Cytowane u Morleya, op. cit. str. 247.

[2]) J. Lemaître. *J. J. Rousseau* (Paris s. d.) str. 211.

To jest jedna uwaga dotycząca moralności *Nowej Heloizy*. Jest i druga. Ta dotyczy braku delikatności w uczuciach i w ich wyrażaniu. Julia, jako panna, nie posiada subtelności moralnej, nie umie być dyskretną i wstydliwą w słowach. Za bardzo po imieniu nazywa rzeczy, o których jest dobrze uświadomiona. W listach do przyjaciółki, przed którą nie ma żadnych tajemnic, bywa nawet skromniejszą, niż w listach do Saint-Preux'go — i to jeszcze przed swym upadkiem. Używa tam takich słów, takich wyrażeń obrazowych, takich otwartych wyznań i spostrzeżeń, że nawet starsza kobieta musi czytać te listy z pewnem zawstydzeniem i z podziwem dla osiemnastoletniej baronówny.

Czy dla czytelnika ówczesnego *Nowa Heloiza* była powieścią gorszącą, należy wątpić. Autor zbytecznie przestrzegał panny przed czytaniem swego dzieła, jako zgubnego dla ich niewinności. Niewiasty z czasów Ludwika XV, które czytywały sprośne powiastki Crebillona *(Sofa)* i Duclosa, powieścią Roussa nie mogły się zgorszyć.

Czy mogły się zbudować? Odpowiedź na to daje tendencya utworu. Nie można powiedzieć, żeby autor konsekwentnie rozwinął tu jakąś tezę moralną lub społeczną, jak np. Richardson, który *Pamelą* dowodził, że wytrwała cnota prędzej lub później otrzyma nagrodę [1]). Ale to pewna, że w drugiej połowie romansu starał się nadać mu cechy utworu ideowego.

Rousseau wprowadził tendencyę, ażeby podnieść wartość i powagę romansu, którego trochę się wstydził, jako rzeczy niegodnej surowego moralisty. „Po surowych zasadach — mówi autor — które dopiero co wprowadziłem z takim hałasem, po twardych maksymach głoszonych z taką siłą, po tylu zgryźliwych napaściach na księgi zniewieściałe, dyszące miłością i gnuśnością, czy można było wyobrazić sobie coś bardziej niespodzianego, bardziej rażącego jak nagłe wstąpienie moje do grona autorów tych dzieł, które tak bezwzględnie osądziłem? Czułem całą niekonsekwencyę tego czynu, wyrzucałem ją sobie, rumieniłem się..." (*Wyznania*, ks. IX). Niekonsekwencyę trzeba było okupić zacną tendencyą. Tym zamiarem moralnym jest nauka dla kobiet, że mogą się z chwilowego upadku podnieść i odrodzić — przez małżeństwo.

Dzieło Roussa jest wymowną obroną małżeństwa, jako instytucyi społecznej. „Sprawa obyczajów i uczciwości małżeńskiej łą-

[1]) Już sam tytuł zapowiadał: Pamela, or Virtue Rewarded.

czy się ściśle z całym porządkiem społecznym" (*Wyznania*, ks. IX). Julia przez małżeństwo odrodziła się moralnie, odzyskała cześć i cieszy się szacunkiem powszechnym. To wszystko przypada jej w udziale jako nagroda za sumienne spełnianie obowiązków. Małżeństwo, jako instytucya społeczna, wkłada na człowieka szereg obowiązków; kto je wypełnia uczciwie, staje się czcigodną jednostką społeczną i maże swe dawne przewinienia.

Rousseau nie sądzi, aby miłość wzajemna była potrzebna do zawarcia małżeństwa. Wszak Julia wyszła za Wolmara, kochając Saint-Preux'go. Podtatusiały Wolmar również nie płonął młodzieńczą miłością, tylko chciał mieć dom, żonę i dzieci. Wreszcie Julia pod koniec powieści namawia Klarę i Saint-Preux'go, aby się pobrali, choć wie, że on Klary nie kocha. A więc miłość — to rzecz jedna, instytucya społeczna — rzecz druga. Julia, rezonerka autora, pisze bardzo wyraźnie: „To co mnie długo w błąd wprowadzało i co może ciebie trzyma jeszcze w błędzie, była to myśl, że miłość jest niezbędna do złożenia szczęśliwego małżeństwa. Mój przyjacielu, to jest fałsz: uczciwość, cnota, pewne zgodności, nie tyle wieku, ile charakterów i usposobień, wystarczają między dwojgiem małżonków... Ludzie nie pobierają się, żeby myśleć jedno o drugiem, lecz żeby wspólnie wypełniać obowiązki obywatelskie, roztropnie rządzić domem i dobrze wychowywać dzieci". (*N. Hel.* Cz. III list 20). Rousseau rozumie, że małżonkowie godnie pojmujący swe obowiązki nie będą się nienawidzieć ani zdradzać. Słowem obrona małżeństwa, jako instytucyi społecznej, i odrodzenie kobiety przez małżeństwo — to jest myśl przewodnia, którą można wyśledzić w drugiej połowie powieści.

Zapewne sam autor nie spostrzegł, w jaką wpadł sprzeczność w stosunku do własnej doktryny, którą niedawno rozwinął w rozprawach konkursowych. Wszak broniąc legalnego małżeństwa, bronił oczywiście jednej z instytucyi społecznych, które dotychczas tak zawzięcie potępiał. Wszak „najczystsze prawo natury" zna tylko miłość pierwotną, popęd naturalny i związki chwilowe. Na instytucyę małżeństwa niema miejsca w stanie natury. A więc Rousseau jest niekonsekwentny? Cóż w tem złego? „Wymagacie zawsze konsekwencyi" — mówi autor w drugiej przedmowie do *Nowej Heloizy*, — „wątpię żeby to było dla człowieka możliwe; ale co dlań jest możliwe — to być zawsze szczerym (vrai); oto

do czego staram się dójść". Może to i słuszne, ale trudno się nie dziwić, gdy filozof co kilka lat głosi inną prawdę.

Pod koniec powieści występuje dość wyraźnie inna jeszcze myśl, która przemawia za tendencyjnością utworu. Tę drugą myśl sam Rousseau uważał za „bardziej ukrytą" i ważniejszą, przynajmniej w danej chwili, bo dotyczącą zgody i spokoju publicznego. „Burza wzniecona przez *Encyklopedyę*, zamiast ucichnąć, doszła wówczas do największej potęgi. Dwie partye rozpętane jedna przeciw drugiej z ostateczną zajadłością, podobne były raczej do wściekłych wilków, gotowych się rozszarpać, niż do chrześcijan i filozofów, którzy chcą wzajemnie się oświecić, przekonać i wprowadzić na drogę prawdy". Wtedy to autor *Nowej Heloizy* sprobował „załagodzić ich wzajemną nienawiść obalając przesądy i pokazać każdej partyi — zasługę i cnotę innej, godną czci publicznej i powszechnego szacunku" (*Wyznania*, ks. IX). Jeszcze wyraźniej określił Rousseau tendencyę swej powieści w liście do Vernesa (z d. 24 czerwca 1761 r.) mówiąc, że chciał „zbliżyć partye przeciwne przez wzajemny szacunek; nauczyć *filozofów*, że można wierzyć w Boga, nie będąc hipokrytą, a *wierzących* — że można być niedowiarkiem, nie będąc łotrem. Julia pobożna jest wskazówką dla filozofów, Wolmar zaś ateusz — dla nietolerantów".

W powieści Roussa mąż jest człowiekiem wolnomyślnym, nawet ateuszem; uczucia religijne są mu obce. Żona zaś jest osobą wierzącą i pobożną. Mimo tej różnicy, żyją ze sobą w zgodzie i wzajemnym szacunku. Wolmar nie przeszkadza Julii w modlitwach i rozmyślaniach pobożnych, a Julia choć pragnie w duchu nawrócenia męża, nie wpływa nań bezpośrednio i nie wyrzuca mu niedowiarstwa. Zestawiając dwie odmienne umysłowości na tle jednej rodziny, Rousseau chciał wykazać potrzebę tolerancyi, chciał uczyć poszanowania dla wszelkich przekonań, próbował nawiązać nić wzajemnej wyrozumiałości między uczuciem religijnem a panującym racyonalizmem i materyalizmem. Ta myśl występuje dopiero w ostatnich częściach powieści i nie została rozwinięta w sposób przekonywający.

Sam autor w „drugiej przedmowie" do *Nowej Heloizy* przedstawił wpływ moralny i pożytek, jaki z tej powieści powinien — zdaniem jego — płynąć dla skromnych ziemian na głębokiej prowincyi. „Ileż to zacnych ludzi spędza życie, uprawiając ojcowiznę w odległych wsiach, gdzie się czują jak na wygnaniu wskutek

ubóstwa!... Dlaczego nie śmiałbym przypuścić, że jakimś trafem szczęśliwym ta książka, jak tyle innych jeszcze gorszych, wpadnie im w ręce i że wizerunek uciech w warunkach zupełnie podobnych do ich warunków uczyni im znośniejszym ich własny stan? Lubię sobie wyobrażać dwoje małżonków, wspólnie czytających ten zbiór (listów) i czerpiących z niego nową otuchę do znoszenia powszednich trudów... Wstając od książki, nie będą zasmuceni swym stanem, ani zrażeni do swych trosk. Przeciwnie, wszystko dokoła wyda im się weselszem; ich obowiązki wyszlachetnieją w ich oczach; wróci im zamiłowanie do natury, jej prawdziwe uczucie odrodzi się w ich sercach, a widząc szczęście dostępnem dla siebie, nauczą się go używać".

Moral *Nowej Heloizy* wyraził się nie tylko w tendencyi ogólnej, ale też w licznych ustępach dydaktycznych. Dygresye te mają charakter bądź rozumowany, bądź opisowy, dotykają zaś różnych spraw. Wspomina się o nich zazwyczaj, jako o czemś, co potwornie kazi artystyczną formę powieści. Wymienia się fantastyczne, przesadzone liczby tych ustępów i poruszonych w nich tematów. Tymczasem wykaz szczegółowy i zestawienie dokładnych cyfr najlepiej przekona, ile jest w tej opinii przesady.

W części pierwszej, list 12 zawiera wskazówki do samokształcenia, list 23 — o ludności szwajcarskiej i jej obyczajach, 48 — o muzyce włoskiej i francuskiej, 50 — o przyzwoitości w uczuciach, 57 — o pojedynku, 62 — o szlachectwie i jego przesądach. Część druga: list 2 o swobodzie wyboru w małżeństwie, 14 — o życiu wielkomiejskiem i salonowej rozmowie, 17 — o życiu towarzyskiem w Paryżu i o teatrze francuskim, 21 — charakterystyka paryżanek, 23 — opera paryska. Część trzecia: list 18 — obrona wierności małżeńskiej, 21 i 22 o samobójstwie. Część czwarta: list 10 — opis wzorowego gospodarstwa i o służbie domowej, 11 — ogród wzorowy w stosunku do modnych ogrodów francuskich i angielskich. Część piąta, list 2: dom wzorowy, błogość stanu wieśniaczego, pożyteczność żebraków — i list 3 o wychowaniu dzieci. Część szósta: list 5 o Genewie i jej mieszkańcach, 6 — o modlitwie i wolnej woli, 7 — o cnocie i o pobożności, 8 — o uroku złudzenia i o wierze.

Niektóre z tych listów liczą po 20 i więcej stron druku; inne znów znacznie krótsze, a są nawet takie, co w części tylko zawierają pierwiastek dydaktyczny. Wskutek tego niekiedy można

się wahać, czy taki list, dotykający jakiejś sprawy *à propos*, należy uznać za dygresyę dydaktyczną. W każdym razie wymieniłem listów dydaktycznych raczej za wiele, niż za mało. Wypada ogółem dwadzieścia dwa. Ponieważ cała powieść liczy 163 listy, przeto na listy dydaktyczne przypada nieco więcej, niż ósma część *Nowej Heloizy*. Z obrachunku tego widzimy, że zdania o nadmiernym dydaktyzmie tej powieści są nieuzasadnione.

Z powyższego przeglądu tematów widzimy także ich rozmaitość; tematy ściśle moralne (o cnocie, pobożności, obłudzie i szlachectwie) nie wyczerpują dydaktyzmu *Nowej Heloizy*: jest poza niemi szereg zagadnień na czasie, obyczajowych, ekonomicznych, artystycznych i literackich. Krążą one dokoła dwu ognisk: życie paryskie z jego fałszem, salonem, teatrem i muzyką, — oraz życie sielskie w domu obywatelskim. Tam wszystko godne surowej krytyki i potępienia, — tutaj wszystko wzorowe i godne naśladowania. W ten sposób dydaktyzm powieści ma dwie strony: negatywną i pozytywną. Obie odpowiadają sobie i wzajemnie się uzupełniają, bo jedna zawiera satyrę na obyczaje współczesne, druga zaś składa się na rodzaj wyczerpującego projektu, jak należy urządzić życie domowe i rodzinne.

Ciekawy jest list o wychowaniu dzieci (V, 3), bo w nim Rousseau daje jakgdyby szkic trzech pierwszych ksiąg *Emila*. Autor sam swoich dzieci nie chował, zdolności pedagogicznych — jak sam przyznaje — nie posiadał, nauczycielski epizod w życiu swem (w Lyonie u p. de Mably) uważał za próbę chybioną, a jednak zagadnienia wychowawcze zajmowały go żywo. Oczywiście dlatego, że łączyły się ściśle z jego zasadniczą tezą o przyrodzonej dobroci człowieka. Zarówno ten szkic wychowania, jak i późniejszy *Emil* są fikcyą literacką, ale ta jest między niemi różnica, że list w *Nowej Heloizie* stanowi fikcyę prawdopodobną, gdy tymczasem *Emil* stanowi fikcyę nieprawdopodobną, bo niewykonalną. Rousseau, przystosowując pomysły wychowawcze do warunków normalnej rodziny, nadał im więcej ciepła, uczucia i prawdy, niż w późniejszem systematycznem rozwinięciu doktryny, gdzie Emil oderwany od rodziny żyje niby to życiem „naturalnem“, lecz w istocie w warunkach sztucznych, mozolnie inscenizowanych przez pedagoga. Z *Emila* można wyciągać tylko pewne wskazówki, bo w całości ten program nie dałby się wcielić w życie. Natomiast wykład o tem, jak Julia i Wolmar dzieci swoje chowają, ma w sobie tyle naturalno-

ści i prostoty, że z łatwością można sobie wyobrazić podobną rodzinę.

Ileż to dobrych chęci i dobrego serca wyczuć można w tych prostych radach, żeby duszę dziecka odgadnąć, żeby rozwijać ją nie wrażeniami literatury, ale życia, żeby nie przemawiać do dziecka w sposób niezrozumiały, uczyć je więcej przykładem i doświadczeniem, niż dowodzeniem rozumowem. Dowcipny sposób, w jaki Julia zachęciła dziecko do nauki czytania, zadziwia u pisarza, który nigdy bliżej z dziećmi się nie stykał.

Z literackiego punktu widzenia najważniejszy jest list o teatrze francuskim (II. 17). W Paryżu są trzy teatry; w dwu z nich pokazują tylko istoty urojone, *chimeriques*: bo w teatrze włoskim ogląda się arlekinów, pantalonów, skaramuszów, a w operze — bogów, djabłów i czarowników. Pozostaje trzeci teatr, gdzie przedstawia się dzieła nieśmiertelne obok nowszych utworów: tragedye i komedye.

Tragedyi francuskiej Rousseau zarzuca, że nie jest tem dla Francuzów, czem była grecka dla Greków. Grecy widzieli na scenie obrazy ze swej legendowej przeszłości, widzieli własnych bogów i bohaterów, których czcili, to też dla nich tragedya była czemś, co ich blisko obchodziło i silnie wzruszało. Lecz cóż Francuza mogą obchodzić bohaterowie z tragedyi Corneilla, co ludności paryskiej do losów Pompejusza lub Sertoryusza. Aby słuchaczy zająć i wzruszyć, trzeba pisać tragedye historyczne z przeszłości narodowej i trzeba zbliżyć tragedyę do życia powszedniego.

Co się tyczy komedyi, jej zadaniem jest przedstawiać prawdziwie obyczaje ludności, dla której jest pisana, aby ją poprawiać. Ten ideał komedyi osiągnął w starożytności Arystofanes i Menander, a od tej pory jeden tylko Molière. On bowiem w sposób naturalny przedstawiał obyczaje francuskie zeszłego wieku; od tej chwili niema już takiego malarza obyczajów. Molière wprowadzał mieszczan i rzemieślników tak dobrze, jak markizów. Tymczasem teraz świat komedyi sprowadza się do wizerunku nielicznych salonów paryskich (aluzya do Marivaux), a jakie pół miliona ludności Paryża zupełnie siebie nie widzi na scenie współczesnej. Tylko dla wyższych sfer urządza się dziś przedstawienia, i tylko osoby z tych sfer widuje się w komedyi na scenie.

„W ogólności — mówi Rousseau — na scenie francuskiej jest wiele rozmów, a mało akcyi; może dlatego, że Francuz istotnie

więcej mówi, niż działa, lub przynajmniej wyżej ceni to, co się mówi, niż to, co się czyni... Nawet Racine i Corneille z całym swym talentem są tylko gadułami (parleurs)... Zazwyczaj wszystko się sprowadza do pięknych, ozdobnych i szumnych dyalogów, w których każdy stara się nadewszystko olśnić wymową". Każdemu łatwiej o sentencyę, niż o uczucie. Postaciom brak szczerości i osobistego akcentu. Na scenie unika się wyrazu *je*, a omawia się wszystko przez *on*, wskutek tego akcya tragedyi otrzymuje charakter bezosobisty, niby jakiś traktat moralny. Mowa uczuć gwałtownych nie istnieje na scenie; wszystko jest powściągliwe, dyskretne i delikatne. Nawet aktor śmiertelnie pchnięty sztyletem nie pada na scenie, ale jeszcze po śmierci stoi mocno na nogach.

„Wszystko to — mówi Rousseau — pochodzi stąd, że Francuz nie szuka na scenie prawdy i złudzenia, lecz tylko myśli i dowcipu". W zabawie tej ani na chwilę nie zapomina, że ma przed sobą znajomych aktorów, a nie cesarza Augusta albo wdowę po Pompejuszu. Ze swej strony i aktorzy nie dbają wcale o wywołanie złudzenia. Bohaterowie starożytności stoją między sześcioma rzędami młodych Paryżan, ubierają się po francusku, różują i pudrują twarze, a nikogo to nie razi. Na powodzenie sztuki ten zupełny brak złudzenia scenicznego wcale nie wpływa.

Cały ten list o teatrze francuskim odznacza się tonem ironicznym. Rousseau podrwiwa z tego, co Francya uważała za kwiat swej kultury estetycznej. Zarzuca tragedyi, że nie wypełnia zadań, których sobie nigdy nie stawiała. Francuska tragedya klasyczna nie rościła sobie pretensyi do pozorów rzeczywistości, nigdy nie chciała łudząco naśladować życia, lecz była utworem artystycznym, poezyą, przeznaczoną do deklamacyi na scenie. Rousseau nie doceniał i nie rozumiał artystycznych celów teatru francuskiego. Chodziło mu o względy moralne i wychowawcze. Chciał, żeby teatr uczył cnoty na przykładach, ta zaś nauka tem będzie skuteczniejszą, im większe pozory życia rzeczywistego osiągnie. A więc teatr ma przedstawiać konflikty i sytuacye prawdziwe, ma dawać złudzenie prawdy realnej. W epoce *Nowej Heloizy* nie był to już pomysł nowy. W tym bowiem kierunku pracował Nivelle de la Chaussée, Diderot i Sedaine; zwłaszcza Diderot teoretycznie uzasadniał nowe prądy. Również i uwagi Roussa o tragedyi klasycznej nie mają cech oryginalności, skoro podobne zdania wygłaszał

już Voltaire. I właśnie gdy *Nowa Heloiza* szła dopiero do druku, w r. 1759 ostatecznie usunięto ze sceny miejsca dla złotej młodzieży. Zresztą Rousseau w tej dygresyi krytycznej powtórzył niejedną myśl, którą już sam wcześniej ogłosił w *Liście do d'Alemberta* (1758).

W każdym razie dygresya Roussa o teatrze francuskim, choć nie była głosem odosobnionym, stanowiła wyraz śmiałej reakcyi przeciw tradycyom i modzie. Wieleby można mówić o wszystkiem, co się podobało w *Nowej Heloizie* i oddziaływało właśnie dlatego, że stanowiło reakcyę. Opinia publiczna została poruszona do głębi. Świadczy o tem wielka ilość listów, które autor otrzymał; świadczą też anegdoty współczesne, ilustrujące doraźny wpływ powieści na obyczaje jednostek. Ideały i doktryny autora, z przekonaniem wygłaszane, znalazły zwolenników, bo pozwalały zająć zgoła nowy, odwrotny punkt widzenia w stosunku do życia współczesnego.

Weźmy np. życie towarzyskie w połowie XVIII wieku. W Paryżu — salony, buduary, domy gry, teatry, a w nich rej wodzą zalotne markizy, dowcipni labusie i wykwintni panicze. Obyczaje wyższych sfer, rozluźnione za czasów regencyi, trwają na tym samym poziomie. Przeciw swawolnym obyczajom i pustemu życiu salonów występowali moraliści i pisarze satyryczni w pierwszej połowie tego wieku. Wystarczy wspomnieć *Djabła kulawego* (1707), *Listy perskie* (1719), przedziwnego *Gil Blasa* (1715—1735) oraz popularne *Considérations sur les moeurs de ce siècle* (1751) Duclosa. Ale ci satyrycy i moraliści ganią delikatnie i dyskretnie; są to wesołe żarty na poważny temat.

Inaczej czyni Rousseau. On sądzi Paryż według arystokracyi, która nadawała ton stolicy; pomija mieszczaństwo i proletaryat miejski, gdzie byłby może znalazł zdrowsze stosunki obyczajowe. Ograniczywszy swój sąd do jednej klasy społecznej, autor do ironii poprzedników dodaje osobiste uprzedzenia i humory gderliwego odludka. Jego razi wszystko, co pachnie kulturą salonów paryskich. Nie znosi luźnej moralności kokietek i elegantów. Wszędzie widzi obłudę, fałsz, zepsucie i zgniliznę moralną. Rousseau już nie żartuje, tylko chłoszcze. Czuć w jego razach rękę kalwińskiego kaznodziei i plebejusza, który doznał niepowodzeń, jeśli nie upokorzeń, w salonach arystokracyi.

Po tym wizerunku ujemnym (w części II-ej) przyjdzie w części IV i V obraz dodatni, poniekąd idealny: dom państwa

Wolmarów w Clarens. Z opisem tego domu wracamy do zasadniczej tezy, która przyświeca całej działalności myśliciela z Genewy: miasto (zwłaszcza Paryż) jest gniazdem i rozsadnikiem zepsucia, wieś — źródłem zdrowia fizycznego i moralnego.

Cnota możliwa jest tylko na wsi, w cichym dworku rodzinnym, wśród uczciwych, pracowitych wieśniaków. O tem romans francuski nigdy jeszcze nie mówił, i to właśnie nadaje *Nowej Heloizie* urok rzeczy świeżej i niespodziewanej. Czytelnik znajdował w tej powieści świat nowy, którego nie znał i nie umiał cenić. Wyższe warstwy, żyjące tylko atmosferą salonów i przyzwyczajone do związków nielegalnych, znajdowały w powieści Roussa apoteozę życia rodzinnego, uczciwe kochające się małżeństwo, dwoje grzecznych dzieci, niańki, kucharki, czyste mieszkanie, miły ogródek, pełną spiżarnię i wzorowe gospodarstwo, — a wszystko przedstawione z takim wdziękiem, że salonowa Paryżanka zaczynała wierzyć w wartość i piękno tych rzeczy. Rousseau opisuje szczegółowo podział dnia, rodzaj zajęć domowych, sposoby kierowania służbą, gromadzenia zapasów, dobierania potraw i t. d. W tych zarysach domowych autor wykazuje zmysł społeczny, pociąg do zacisza rodzinnego, do życia spokojnego i systematycznego. Tem właśnie różni się od swych następców: Chateaubrianda, Senancoura, Byrona, którzy z góry spoglądali na poziome rozkosze ogniska rodzinnego i woleli życie samotne, zależne od kaprysu. Być może, iż w tych obrazach życia rodzinnego wyraziła się tęsknota Roussa do własnego domu i własnej rodziny; pisał te strony w domku cudzym, nie mając żony, tylko gospodynię, nie mając dzieci, które sam lekkomyślnie do przytułku odesłał.

Żona modna z satyry Krasickiego źle zrozumiała *Nową Heloizę*, bo nie nauczyła się z niej ani oszczędności, ani skromności, ani obowiązków domowych, do których Rousseau tak wymownie zachęcał w drugiej połowie swego dzieła. Paryżanie, żyjący między pałacem w stolicy a zameczkiem niedaleko miasta, odbywający podróże w zamkniętej karecie, a lubiący naturę tylko w strzyżonych francuskich ogrodach, zobaczyli w powieści Roussa życie sielskie i prawdziwą alpejską przyrodę. To życie sielskie już nie było wykwintną rozrywką dam i kawalerów, zabawą w zakochanych pasterzy i sentymentalne pasterki na małym skrawku łąki ze strumykiem; ale była to wieś prawdziwa z oborą i stajnią,

z winnicą i sadem, — wieś, w której pracowali od świtu prawdziwi wieśniacy.

W literaturze francuskiej przed *Nową Heloizą* nie widzimy żadnego zamiłowania do życia wiejskiego, żadnego upodobania w gospodarstwie rolnem. Jeżeli są jakieś motywy sielskie, to wyraźnie pochodzą od konwencyonalnej eklogi. A życie samo pod tym względem nie różniło się od literatury. Wykształcony Francuz nie kochał się w gospodarstwie wiejskiem. Wprawdzie Daniel Mornet wymienia mnóstwo rozpraw i artykułów rolniczych z okresu 1750—1760 r., lecz to niczego nie dowodzi. Arystokraci, posiadacze wielkich obszarów, popierali racyonalne rolnictwo, ponieważ to zwiększało ich dochody. Powód zajęcia się wsią i rolą był wyłącznie ekonomiczny. Niczego też nie dowodzi fakt, że od r. 1750 stało się modą wynajmowanie lub kupowanie domków zamiejskich. Były to poprostu letnie mieszkania, gdzie rodziny wyjeżdżały dla wypoczynku, dla rozrywki i dla zdrowszego powietrza. Bywali też literaci, jak Marmontel, którzy tylko w sielskiem otoczeniu potrafili pracować. Takich precedensów zebrał D. Mornet wielką ilość, ale nie zoryentował się, że brak w nich motywu, który dominuje w powieści Roussa, mianowicie brak zamiłowania do pracy ziemiańskiej, brak chęci do współpracowania i współżycia z wieśniakiem.

Dopiero *Nowa Heloiza* po raz pierwszy ukazuje rodzinę szlachecką, pracującą w gospodarstwie wspólnie z chłopami i znajdującą w tej pracy szczęście. „Ich (państwa Wolmarów) dobra nie są oddane w dzierżawę, lecz uprawiane własnem staraniem. Ta uprawa stanowi przeważną część ich zajęć, dochodów i przyjemności“ (cz. IV list 10). Trudno przypuścić, żeby na stworzenie tego obrazu wpłynęły broszurki agronomiczne i moda letnich mieszkań. Sądzę, że u Roussa stało się to wyrazem jego przekonań i wspomnień osobistych. W tle idealnego obrazu rozpoznać można myśli Roussa o powrocie do natury, o prostocie życia, o demokratyzacyi społeczeństwa, o szczęściu w pracy, a także gorące ukochanie wsi i wieśniaków. Czy się Rousseau nie łudził, opisując tryb życia wiejskiego? Czy dziewczętom folwarcznym bita śmietana z cukrem zawsze zastąpi towarzystwo młodych parobków? Czy lokaj, mając klucze od piwnicy, nigdy nie tknie butelki wina? Zdaje się, że autor patrzał na życie wiejskie do pewnego stopnia przez pryzmat sielanki zabarwionej optymistycznie. Na to różowe zabar-

wienie wpłynąć mogła idealizacya własnych wspomnień, które autor zachował z pobytu w Charmettes, na folwarku pani de Warens.

Badania historyczne i dawne pamiętniki świadczą, że tryb życia wiejskiego, przedstawiony w powieści, odpowiadał obyczajom panującym tak w Sabaudyi, jak i w okręgu szwajcarskim Vaud. Szlachta ziemiańska, zamieszkująca dwory, żyła pracowicie i skromnie, osobiście doglądała gospodarstwa, dbała o rolnictwo i uprawę wina. Zapewne Rousseau połączył i wyidealizował rzeczy widziane; gdzieś w Sabaudyi, w okolicy Chambéry, należałoby szukać wzorów gospodarstwa w Clarens.

ROZDZIAŁ SZÓSTY.

Uczucie natury.

Z apologią życia wiejskiego łączy się u Roussa umiłowanie natury i malowniczość jej opisów; wyraża się w tem jego stosunek do natury uczuciowy i estetyczny. Wieś i przyroda stanowiły dlań niezbędny warunek twórczości, pobudzały go do rozmyślań i marzeń. „Wyobraźnia moja — mówi Rousseau — która się ożywia na wsi i pod drzewami, — marnieje i zamiera w pokoju i pod belkami pułapu“ (*Wyznania*, ks. IX). W *Nowej Heloizie* znajdujemy przyrodę pod dwiema postaciami: jako ogród przy domu i jako krajobrazy alpejskie. W obu wypadkach autor wnosi nowe odczucia i świeże motywy do literatury francuskiej, a przez nią i do życia. Dotychczas zamiłowanie do przyrody miało ciasne granice, zwłaszcza we Francyi. Sprowadzało się do granie ogrodu, w którym architekt starał się bawić oko, albo nastrajać sentymentalnie. Bawiono oczy szpalerami drzew, regularnemi trawnikami i wymyślnemi wodotryskami; wszystko to było modą włoską, zadomowioną jeszcze w XVI wieku. Artysta lub architekt wyznaczał plan ogrodu, który miał być uzupełnieniem architektury domu. A więc krzewy nisko strzyżone w liniach prostych, dalekie perspektywy, symetryczne trójkąty i gwiazdy stanowiły tradycyjnie powtarzane motywy ogrodu francuskiego. Było w tem więcej geometryi niż sztuki, przy zupełnym braku prostoty. Tę modę uświęciły ostatecznie ogrody dworskie, założone według planów głośnego Le Notre'a. Szlachta francuska starała się iść za wzorem dworu

i jeszcze do połowy w. XVIII tak zw. ogród francuski był zjawiskiem powszechnem.

Ale już koło r. 1740 budzi się reakcya, rozpoczyna się moda na ogrody w guście angielskim. Zakłada się parki, skupiające na niewielkiej przestrzeni — motywy z łąk, dolin i lasów. Pod pozorem kopiowania swobodnej natury tworzy się efekty nastrojowe i zakątki sentymentalne. Niebawem park angielski stanie się typem ogrodu romantycznego. Tu musiały być brzozy albo wierzby płaczące; jakiś pagórek, choćby sztucznie usypany, na nim altanka, albo złamana kolumna. Obok musiała być kaskada, oczywiście sztuczna, bo o naturalne bywa dość trudno. W bliskości kaskady jakaś grota lub domek pustelnika. To wszystko niewiele wspólnego miało z prawdziwą naturą. Było sztucznem nastrajaniem się, ale nie podziwianiem przyrody. Zresztą między r. 1740 a 1760 znajdujemy we Francyi zaledwie początki tego uznania, jakie ogród angielski zdobył sobie w późniejszych czasach.

Że Rousseau znał parki angielskie z książek, z rysunków i ze słyszenia — to rzecz pewna. Może nawet oglądał jaki ogród nowomodny własnemi oczyma, — choć na to niema żadnego dowodu. Bądź co bądź, ogród opisany w *Nowej Heloizie*, będąc najżywszem zaprzeczeniem gustu francuskiego, nie jest też ogrodem w guście angielskim, ale jego dowolną modyfikacyą. Zbyteczna chyba dodawać, że ogród państwa Wolmarów w Clarens jest produktem indywidualnej wyobraźni — ogrodem wymarzonym. Dokładny jego opis znajdujemy w cz. IV powieści, w liście 11-ym.

W kilka dni po przybyciu Saint-Preux'go do Clarens uprzejmi gospodarze pokazują mu swój ogród, nazwany przez nich *Élysée*. Niedawno jeszcze był to sad warzywny, który przerobiono bez wielkich zachodów i kosztów. Zasadą w urządzaniu było unikać wszelkiej sztuki, za to dać naturze najlepsze warunki do swobodnego rozwoju. Niewielka ta przestrzeń została ogrodzona i zamknięta na klucz. Tylko najbliżsi członkowie rodziny mieli prawo wstępu do tego ustronia. Otoczone było tak gęstemi krzakami, że z zewnątrz nie można było tam zajrzeć, lecz zarazem i od wewnątrz, gdy przeszło się furtkę, nie widziało się już świata poza otaczającemi zaroślami. Drzewa i rozmaite krzewy rosły tam gęsto obok siebie, a nadto pnące rośliny, umyślnie zasiewane, wszystko oplątywały, powiększając gęstwinę. Nie było tam żadnych obcych, sprowadzanych roślin, lecz same pospolite, jakie spotykało się w okolicznych

lasach: dzikie drzewa owocowe, krzaki leśnych malin, polne róże, wiele wonnych ziół, które rosły i kwitnęły tu w obfitości. Nie było tam ani jednej prostej drogi, tylko kręte ścieżki, wydeptane w mchu i umyślnie kręte, aby chodząc niemi miało się wrażenie dalekiej przechadzki.

W tem ustroniu zawsze panował cień i chłód; ziemia była wilgotna dzięki temu, że udało się sprowadzić do ogrodu wodę z sąsiedniego potoku. Tę wodę podzielono na wiele krętych strumyków, które przebiegały ogród w różnych kierunkach, zanim się spotkały w maleńkiej sadzawce. Dno tych strumyków wysypano żwirem, ażeby woda przebiegając mile szemrała. W pewnej części ogrodu przeznaczono gąszcz zielony na mieszkanie dla różnego ptactwa, które tam się gnieździło, codzień otrzymując pokarm z mieszanych ziarn. Siedząc w tym ogrodzie, miało się zupełną ciszę i samotność, nie widziało się nic prócz zielonej gęstwiny i dziko rosnących kwiatów. Nie było tam śladu żadnej kultury, i choć co rok wypadło to i owo przesadzić, zasiać, lub ziemię ulepszyć, zaraz starano się zamaskować ślady ludzkiej myśli i pracy.

W przeciwieństwie do tego ogrodu idealnego Rousseau mówi o ogrodach, jakie się powszechnie widuje we Francyi i w Anglii. Ich główną wadą jest sztuka, zostająca w sprzeczności z naturą. Zarzuty, które Rousseau stawia ówczesnej sztuce ogrodniczej, można ująć w cztery punkty. Po pierwsze — wprowadza się do ogrodów linie geometryczne i wytyka się dalekie perspektywy. Aleje proste pod sznur rozchodzą się nakształt gwiazdy, trawniki i klomby mają formę regularnych figur geometrycznych. Wszystko to jest zaprzeczeniem natury, bo natura nie zna linii prostej ani trójkąta. Najgorsze zaś jest wytykanie perspektywy, ulubione w ogrodach francuskich. Perspektywy otwierają widok na daleką przestrzeń, co (zdaniem autora) nie jest ani piękne, ani mądre, bo dowodzi, że siedząc w ogrodzie, nie żadowalamy się nim samym, ale chcemy wzrokiem uciekać nazewnątrz.

Powtóre błędem wielkim jest kaleczenie krzaków i drzew; powszechnie strzyże się szpalery, rozpina gałęzie, nadaje się drzewom kształt kuli albo stożka. Trzecim błędem jest robienie z ogrodu — zbioru osobliwości. Nie tylko sprowadza się rośliny z obcych krajów, ale nadto zapełnia się ogród dziwactwami, które nie mają

nic wspólnego z naturą, jak figury, wazony, groty, wodotryski, kolumny, ruiny itp.

Nakoniec niezdrową manią jest hodowla rzadkich okazów. Są ogrody w Holandyi i w Anglii, gdzie jak największy cud pokazują jakiś tulipan o wyjątkowo pięknym kolorze, albo jakąś inną roślinę o niezwykle dużym kwiecie. Całe lata pracy i starania trawi się na wyhodowanie kwiatu, który nazajutrz więdnie. Są to osobliwości zajmujące tylko ciekawych specyalistów. Bo kwiaty — mówi Rousseau — kwiaty są na to, aby bawiły nasz wzrok mimochodem... Ogród — jego zdaniem — powinien łączyć w sobie cztery zalety: wodę, zieloność, cień i chłód. Rousseau, wyklinając sztukę i symetryę w ogrodach, wpadł w przeciwną ostateczność, podniósł bowiem do ideału gęste, wilgotne zarośla. Można być przeciwnikiem wymierzonej perspektywy, ale źle jest wyrzekać się słońca i szerszego widoku. W *Elizeum* Roussa niema widoku otwartego, niema przestrzeni, bo wszystko uczyniono, ażeby człowieka odciąć od świata, zamknąć go w gąszczu krzaków i pnączów. Takie pojęcie ogrodu doskonale harmonizowało z usposobieniem autora. Wszak Rousseau w czasie pisania powieści błąkał się od południa do wieczora po lasach Montmorency, umyślnie zbaczając ze ścieżki. Zaszywał się w najdzikszą gęstwinę i tam dopiero spoczywając i marząc, rozkoszował się naturą. Oryginał i odludek, cieszył się, że nikt go nie widzi, nikt mu nie przeszkadza; że nawzajem i on nie widzi nic, coby mu przypominało cywilizacyę nowoczesną. Siedząc w gęstych krzakach, Rousseau przeżywał „stan natury". Sądzę, że tylko w świetle osobistych upodobań i uprzedzeń autora można zrozumieć niezwykły opis *Elizeum*. Na współczesnych podobno ten pomysł wrażenia nie wywarł; woleli oni w ogrodach przestrzenie otwarte, mniej wilgoci, a więcej nieba, powietrza i słońca.

Inaczej rzecz się przedstawia, gdy badamy stosunek Roussa do natury swobodnej i dzikiej. Tu autor *Nowej Heloizy* okazuje się artystą wrażliwym na piękno przyrody, odczuwającym zarówno krajobrazy majestatyczne i groźne, jak również zacisza wesołe i sielskie. Pod względem obrazów i uczucia natury, powieść Roussa stanowi epokę w dziejach literatury. Czy przed Roussem żyli we Francyi ludzie, którzy odczuwali przyrodę jako artyści? Niewątpliwie. Takim był La Fontaine, na co posiadamy dowody drobne, ale niezbite — w jego Bajkach. Prócz niego — malarz Poussin.

Wystarczy przypatrzeć się jego trzem alegoryom pór roku (w muzeum Luwru), a zwłaszcza obrazowi p. t. „Jesień czyli winne grona z Ziemi Obiecanej". A dalej? Sprawa staje się zawikłaną. Okazuje się bowiem, że tylko *wyjątkowe* jednostki odczuwały piękno natury, a i one odczuwały je nie stale, lecz *wyjątkowo*. Z niemałym trudem wyławia się ślady uczucia natury we francuskiej literaturze klasycznej. Daniel Mornet dokonał żmudnej pracy, rewidując w tym celu całą literaturę francuską XVIII wieku i w rezultacie znalazł przed r. 1760 zaledwie kilka drobnych cytat, świadczących o wrażliwości na piękno natury.

„Rousseau jest pejzażystą, pierwszym jaki się ukazał jeżeli nie w literaturze , to przynajmniej w powieści... Żaden powieściopisarz, aż do niego, nie umiał malować krajobrazu" [1]). Mówi to Le Breton, a jemu można wierzyć, bo jako historyk powieści przekopał się przez całą literaturę romansową od d'Urfégo po Balzaka. Gdy berneński Szwajcar Albrecht von Haller w r. 1734 ogłosił swój poemat *die Alpen*, wnet przetłumaczono go na język francuski i przedrukowano kilkakrotnie. Dla Francuza była to osobliwość nielada: szerokie, barwne opisy kraju, którego prawie nie znał. Bo we Francyi jeszcze do połowy XVIII w. Szwajcarya uchodziła za krainę dziką i niedostępną, w której na szczęście tu i owdzie można było znaleźć cywilizowane miasto. O potędze i uroku krajobrazów alpejskich Francuz nic nie wiedział. Poezya nie mówiła mu o tem.

Rousseau pierwszy wprowadza do literatury francuskiej rozwinięte i odczute obrazy przyrody, przeważnie górskiej, czerpane z wędrówek po Szwajcaryi i Sabaudyi. Najwięcej obrazów znajdujemy w *Nowej Heloizie*, w *Wyznaniach* i w *Marzeniach samotnego wędrowca* [2]). Ponieważ dwa ostatnie pisma ukazały się dopiero po śmierci autora (1781—1788), przeto *Nowa Heloiza* pozostaje przez długie lata jedyną datą przełomową. Sam Rousseau zdawał sobie sprawę, że on pierwszy dał godny wyraz umiłowaniu natury, że on to uczucie do literatury wprowadził. Za uczuciem poszła i skłonność do malowniczych opisów, które nie mają sobie równych

[1]) *Le roman au XVIII siècle*, p. 294—295.

[2]) Rundstroem obliczył, że w dziełach Roussa znajduje się 16 krajobrazów; z nich siedem przypada na *N. Heloizę*, cztery na *Wyznania*, pięć na pozostałe pisma.

przed datą *Nowej Heloizy*. Dla Roussa ulubionym motywem przyrody były jeziora. Dlatego swą parę zakochaną koniecznie nad jeziorem chciał umieścić i wybór padł na jezioro Genewskie. Lecz oprócz zwierciadła Lemanu Rousseau „w całej ozdobie" widział i opisywał ojczyznę szwajcarską, za którą tęsknił, siedząc pod Paryżem, jak Mickiewicz na paryskim bruku tęsknił za Litwą. Z uczuciem syna tej ziemi i z wrażliwością poety Rousseau przedstawia zielone stoki i podnóża Alp, górskie wioski, łąki i gaje, szumiące kaskady i wartkie potoki, a wyżej szczyty pokryte wiecznym śniegiem. Oto np. krajobraz wyjęty z opisu wycieczki (*N. Hel.* IV, 17):

„Potok powstały z topniejących śniegów pędził o dwadzieścia kroków od nas błotnistą wodę i z łoskotem unosił muł, piasek i kamienie. Za nami łańcuch niedostępnych skał oddzielał polankę, na którą wstąpiliśmy, od części Alp, nazywanej lodowcami, ponieważ olbrzymie zwały lodów, które wzrastają nieustannie, pokrywają te skały od początku świata. Po prawej stronie bory czarnych jodeł rzucały na nas ponury cień. Po lewej, za potokiem, roztaczał się wielki las dębowy; pod nami zaś ta ogromna tafla wody, którą jezioro tworzy w łonie Alp, oddzielała nas od bujnych wybrzeży kraju Vaud, gdzie majestatyczny wierzchołek Jury wieńczył cały krajobraz.

Pośród tych przedmiotów wielkich i wspaniałych — nasz skrawek ziemi roztaczał powaby wesołego i sielskiego ustronia. Kilka strumyków sączyło się pośród skał i kryształowemi sznurkami toczyło się po zieleni. Kilka dzikich drzew owocowych pochylało się nad naszemi głowami. Ziemię wilgotną i chłodną pokrywały zioła i kwiaty".

Patrząc na rzecz z malarskiego punktu widzenia, Rousseau wiedział dobrze, czem różni się krajobraz górski od widoku rozwiniętego na płaszczyźnie. Oto Saint-Preux, przedstawiwszy pełne kontrastów bogactwo natury alpejskiej (*N. Hel.* I, 23), tak ciągnie dalej: „Dodaj do tego wszystkiego złudzenia optyczne, wierzchołki gór rozmaicie oświetlone, światłocień słońca i mroków, i wszystkie wypadki światła, które z tego wynikają rankiem i wieczorem, a będziesz miała jakieś pojęcie o nieprzerwanych scenach, które nie przestały wywoływać mego podziwu i wydawały mi się jakby przedstawione w teatrze: ponieważ perspektywa gór, będąc prostopadłą — uderza oczy odrazu i o wiele potężniej, niż perspek-

tywa płaszczyzn, którą się widzi tylko ukośnie, biegnącą w dal, a każdy jej przedmiot zasłania sobą inny".

W *Nowej Heloizie* nie znajdujemy zwykłych opisów natury, ale wrażenia podróżnika, które oddane są w postaci obrazów i żywo przemawiają do wyobraźni. Dla zestawienia obrazu Rousseau odwołuje się do różnych wrażeń i zmysłów: wzroku, słuchu, powonienia, a nawet dotyku. Tak np. Saint-Preux w chwilach uszczęśliwienia miłością spostrzega, że natura silniej i piękniej działa na wszystkie jego zmysły. „Wieś mi jest weselszą, zieleń świeższą i żywszą, powietrze czystszem, niebo jaśniejszem; śpiew ptaków zdaje się mieć więcej tkliwości i uciechy; szmer wód miłośniej kołysze, a winnica kwieciem osypana słodszą wonią dyszy w oddali; tajemny czar wszystko upiększa lub rzuca urok na moje zmysły" (*N. Hel.* I, 38). W krótkim opisie powrotu łodzią (IV, 17) znajdujemy „równy i miarowy plusk wioseł", świergot błotnego ptactwa, niebo jasne, łagodne światło księżyca, srebrzyste blaski drgające na wodzie i chłód powietrza. Gdzieindziej Saint-Preux mówi, że „wysokie i huczące wodospady zalewały go gęstą mgłą".

Rousseau nie szuka w przyrodzie wyłącznie barwnych efektów ani ściśle plastycznego piękna, lecz uważa ją za podścielisko dla rozmyślań i wzruszeń. Bernardin de Saint-Pierre wprowadzi więcej malarskiego pierwiastku, lecz za to Rousseau przewyższa go emocyonalnym charakterem swych krajobrazów. Rzecby można, że on obdarzył naturę duszą współczującą i harmonizującą z uczuciami człowieka. On pierwszy stworzył rodzaj paralelizmu między nastrojem bohatera a naturą otaczającą.

Do stanu uczuciowego zakochanej pary starał się zawsze dostrajać charakter krajobrazu i porę roku. Tak np. bohatera stęsknionego i pogrążonego w rozpaczy autor umieścił w górskiej wiosce Meillerie umyślnie w porze zimowej, aby surowość krajobrazu i martwota przyrody harmonizowały z jego uczuciami. Saint-Preux równolegle roztacza przed Julią obraz swej duszy i obraz natury, co daje niezwykły a silny efekt artystyczny.

„Cóż za dziwny i niepojęty skutek! — pisze Saint-Preux. Odkąd zbliżyłem się do ciebie, nawiedzają mnie tylko myśli ponure. Być może, iż miejsce pobytu sprzyja tej melancholii; smutne jest i okropne; przez to bardziej odpowiada stanowi mej duszy i miejsca przyjemniejszego nie zamieszkiwałbym tak cierpliwie.

Pasmo nagich skał biegnie dokoła i otacza moją siedzibę, którą zima czyni jeszcze straszniejszą... W gwałtownych uczuciach, które mną miotają, nie zdołałbym usiedzieć na miejscu; pędzę, z zapałem wstępuję na góry, wspinam się na skały, szybkim krokiem przebiegam wszystkie okolice i wszędzie znajduję tę samą grozę, jaka we mnie panuje. Nigdzie nie widać już zieloności, trawa żółta i zwiędła, drzewa ogołocone, zimne wichry nagromadzają śnieg i lód. Cała przyroda martwa jest w mych oczach, jak nadzieja w głębi mego serca". (Cz. I list 26).

Miłość Julii i Saint-Preux'go znajduje w przyrodzie alpejskiej nie tylko piękną oprawę, ale czującą wspólniczkę. Gdy Saint-Preux samotnie wędruje po skałach w kantonie Wallis, wówczas każde jego spostrzeżenie przesycone jest tęsknotą i myślą o ukochanej. Myśl ta zlewa się z obserwacyą natury w jedną całość, w jeden obraz. Jak Mickiewicz na Alpach w Splügen pisał:

Na lodowiskach widzę błyszczące twe ślady
I głos twój słyszę w szumie alpejskiej kaskady...

w podobnych słowach i motywach Rousseau o 70 lat wcześniej wyrażał myśli bohatera, który wszędzie widzi postać ukochanej. Saint-Preux patrzy na przyrodę szwajcarską przez pryzmat swej miłości. „Wszystkie drzewa, które spotykałem, tobie użyczały cienia; wszystkie trawniki służyły ci za siedzenie... Gdy spotykałem trudne przejście, widziałem, jak przebywasz je ze zwinnością jelonka, biegnącego za matką. Gdy wypadło przebyć potok, ośmielałem się ściskać w ramionach tak drogi ciężar; przechodziłem potok zwolna, z rozkoszą, — a z żalem widziałem suchą drogę, której wnet miałem dosięgnąć. Wszystko w tem cichem ustroniu przypominało mi ciebie: wzruszające wdzięki natury i niezmienna czystość powietrza i proste obyczaje mieszkańców..." (I. 23).

Natura u Roussa działa suggestywnie, pobudza do wyznań i marzeń. Zwłaszcza pobyt w górach działa kojąco na wzburzone uczucia, uspokaja nerwy, odradza cały organizm. Rousseau pierwszy w dziejach literatury mówi wyraźnie o moralnym i fizycznym wpływie górskiej przyrody. Saint-Preux już w pierwszym dniu pobytu wśród wysokich gór czuje się spokojniejszym. „Podziwiałem władzę, jaką nad naszemi najżywszemi żądzami sprawują istoty najbardziej nieczułe, i pogardzałem filozofią za to, że nie ma nad duszą nawet tyle władzy, co przedmioty martwe". Zrazu przy-

pisuje to nowości i rozmaitości wrażeń. Ale po kilku dniach przekonywa się, że muszą tu działać jeszcze inne przyczyny.

„W czystości otaczającego mnie powietrza odkryłem powód przemiany w mem usposobieniu i przyczynę, że wrócił mi spokój, który już tak dawno utraciłem. W istocie jest to ogólne wrażenie, którego wszyscy doświadczają, choć tego nie spostrzegają, — że na wysokich górach, gdzie powietrze jest czyste i delikatne, czuje się większą łatwość oddechu, więcej lekkości w ciele i więcej jasności w duchu; przyjemności są tam mniej gwałtowne, a uczucia bardziej umiarkowane. Rozmyślania nabierają tam jakiejś cechy wielkiej i wzniosłej, odpowiednio do przedmiotów, które nas uderzają; doznaje się jakiejś spokojnej rozkoszy, która nie ma w sobie nic ostrego ani zmysłowego. Zdaje się, że wznosząc się ponad siedziby ludzkie zostawiamy wszystkie uczucia nizkie i ziemskie, i że w miarę zbliżania się do sfer eterycznych, dusza bierze coś z ich nieskazitelnej czystości. Człowiek czuje się tam poważnym bez melancholii, spokojnym bez gnuśności, zadowolonym z tego, że żyje i myśli. Wszystkie zbyt żywe żądze łagodnieją, tracą swój ostry kolec, który je czyni bolesnemi, — i zostawiają w głębi serca tylko lekkie i łagodne wzruszenie. I oto jak pomyślny klimat sprawia, że namiętności, które gdzieindziej są męką człowieka, tu składają się na jego szczęście“. (*N. Hel.* I, 23).

W ten sposób Rousseau przetwarzał na fikcyę literacką i uogólniał osobiste spostrzeżenia i odczucia. Sądził, że wystarcza mieć duszę czułą, ażeby się całkowicie i pomimo woli uzależnić od wpływów natury otaczającej.

„O Julio! — pisze Saint-Preux. — Cóż za fatalny podarunek nieba — dusza wrażliwa. Kto ją otrzymał, musi się spodziewać samych trosk i cierpień na ziemi. Błahą jest igraszką powietrza i pór roku; słońce i mgły, pogoda chmurna lub jasna pokierują jego losem, a wesołość lub smutek będą na łasce wiatrów“. (*N. Hel.* I, 26).

Daremnie szukalibyśmy przed *Nową Heloizą* podobnego stosunku do natury. Są to motywy świeże, które od tej chwili do literatury wchodzą. Widzimy tu początek n a s t r a j a n i a s i ę na łonie natury, co stanie się znamienną cechą romantyzmu. Jako wzór nowoczesnego reagowania na przyrodę, Rousseau wywarł silny wpływ tak na piszących, jak na ogół społeczeństwa. Rozpoznano wreszcie piękno w naturze dzikiej i wolnej. W wycieczkach, w po-

dróżach szukano nie tylko miłych sielskich wczasów, ale podniosłych wrażeń. Stopniowo rozwija się uczucie radości i upojenia na widok rozległych widnokręgów. Podziw dla jezior i górskich szczytów, upodobanie w zachodach słońca i świetle księżyca, wzruszenie na widok pękających pąków wiosennych i spadających liści jesiennych — to wszystko w znacznym stopniu znajduje pierwszą pobudkę w powieści Roussa. Od czasów *Nowej Heloizy* natura przemieniła się z obojętnego i martwego otoczenia, jakiem była dotychczas, w żywe źródło uczucia i natchnień lirycznych.

Szwajcarya stała się modną jako teren nastrojowych podróży. Oczywiście nie była to jeszcze karkołomna turystyka po alpejskich szczytach, która jest rzeczą znacznie późniejszą. Ale brzegi jeziora Genewskiego, zwłaszcza Meillerie, Clarens, Vevey i niższa część kantonu Vaud roiły się od sentymentalnych pielgrzymów. Od czasów *Nowej Heloizy* przez lat kilkadziesiąt literaci, wielkie damy i zakochani z powieścią w ręku błąkali się po tych okolicach, przeżywając uczucia Saint-Preux'go i Julii.

Nietylko podrzędni pisarze i kobiety autorki czerpały natchnienie z tego źródła. Wszak i sławne *Jezioro* (le Lac) Lamartina z jego *Medytacyi* (1820) jest liryczną parafrazą wycieczki do Meillerie (cz. IV list 17). Rozmyślania nad jeziorem, otoczonem górami, skały, czarne sosny, wspomnienie wspólnej przejażdżki wieczornej, odbywanej jak u Roussa *en silence*, wszystko się tu powtarza, nawet rytmiczny plusk wioseł. Wcześniej, bo już w r. 1804 Senancour umieścił swego *Obermanna* w Szwajcaryi; tam w uroczych dolinach, na łące, albo w łodzi kołysanej falą jeziora, melancholijny bohater nastraja się i duma. Tylko że na Senancoura prócz *Nowej Heloizy* wywarły także wpływ autobiograficzne pisma Roussa, przesycone uczuciem natury.

Przypomnijmy sobie wreszcie pieśń trzecią z *Wędrówek rycerza Harolda*, w niej zaś strofy pisane z myślą o *Nowej Heloizie* i jej autorze (77—81 i 99—104). Z tych strof powtórzyć pragnę choć te dwie, w których Byron przedziwnie naśladując Roussa, łączy miłość z uczuciem natury. Powtarzam je w pięknym i wiernym przekładzie Jana Kasprowicza:

XCIX.

Cudna Klarencyo! miłości kolebko!
Twoje powietrze to żądz młodych tchnienie!

Z miłości drzewa tu swą siłę krzepką,
Lodowce czerpią swoje zabarwienie;
Zachód je widzi, odziane w promienie,
Co tutaj drzemią tak lubo! Urwiska
Miłość tu głoszą, dawszy jej schronienie
Przed onym światem, który w dusze ciska
Nadziei grot i potem ma z nich swe igrzyska.

C.

Niebiańskie kroki zna każda twa ścieżka —
Miłość, Klarencyo, siadła tu na tronie,
Co ma za stopnie te góry: w nich mieszka
Bóg, co skrą życia przenika twe błonie...
Ale nietylko na tych gór koronie,
Nietylko w lasach i grotach on bawi:
Z każdego kwiatka twą źrenicą płonie,
W oddechach lata twoje łany pławi,
Łagodząc klęski burzy, gdy się moc jej zjawi.

Bibliografia przedmiotu.

I. Wydania utworu i komentarze.

a) Julie, ou la Nouvelle Heloyse. Lettres de deux amans, habitans d'une petite ville au pied des Alpes. Recueillies et publiées par J. J. Rousseau. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey. MDCCLXI. Sześć tomów z 12-ma sztychami.

b) Oeuvres complètes de J. J. Rousseau avec notes historiques. Paris, chez Firmin Didot frères... MDCCCLXIV. Cztery tomy in quarto w dwie kolumny. *Julie ou la Nouvelle Héloïse* w tomie 2-im str. 1—392.

c) Jean Jacques Rousseau. Morceaux choisis avec une introduction et des notes par Daniel Mornet. 2-me édition revue et corr. Paris. Didier (bez daty, koło 1912) str. 375 i 12 kart ilustracyi.

d) D. Mornet. Le texte de la Nouvelle Héloïse et les éditions du XVIII siècle. *Annales de la Société J. J. Rousseau*, T. V, 1909.

e) R. Bonnet. Le manuscrit de la Nouvelle Héloïse. *L'Amateur d'Autographes*. 1902.

f) F. Chambon. Note sur les manuscrits de la Nouvelle Héloise. Tamże, 1902.

II. Ważniejsze prace o życiu i dziełach Roussa w ogólności.

a) Bernardin de Saint-Pierre. La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Edition critique publiée avec de nombreux fragments inédits par M. Souriau. Paris, 1907, str. XVI + 191. (Soc. des textes fran. mod.).

b) Musset-Pathay. Histoire de la Vie et des Ouvrages de J. J. Rousseau. Paris, 1821, dwa tomy.

c) Saint-Marc Girardin. Jean Jacques Rousseau, sa vie et ses ouvrages. Paris, 1875, str. LVII + 323 i 413 (1-sze wyd. 1848).

d) H. Hettner. Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. II Theil: Die französische Literatur im XVIII Jahrh. — 5-e verb. Aufl. — Braunschweig, 1894, str. XII + 601 (1-sze wyd. 1856). Rousseau: str. 438—523.

e) John Morley. Rousseau. London, 1878, str. XVI + 459 (1-e wyd. 1873).

f) F. Brockerhoff. J. J. Rousseau, sein Leben und seine Werke. Leipzig, 1863—1874, trzy tomy.

g) H. Beaudoin. La vie et les oeuvres de J. J. Rousseau. Paris, 1891; dwa tomy, str. IX + 585 i 627.

h) A. Chuquet. J. J. Rousseau. 2-me édit. révue. Paris. Hachette. 1901 (1-sze wyd. 1893) str. 201. (Les grands écrivains français).

i) J. Lemaitre. Jean-Jacques Rousseau. Paris, Calmann-Lévy, 1907; str. 360. Przekład polski S. Turowskiego i K. Woźnickiego. Kraków i Warszawa, 1910, str. XIV + 253.

k) F. Hémon. Cours de littérature. Tome VII — J. J. Rousseau... Paris. Delagrave, s. d.

l) G. Vallette. Jean-Jacques Rousseau genévois. Paris, Genève; 1911, str. XXX + 454.

m) L. Bredif. Du caractère intellectuel et moral de J. J. Rousseau. Paris, 1906, str. III + 414.

n) E. Schütte. J. J. Rousseau, seine Persönlichkeit und sein Stil. Leipzig, Xenienverlag, 1910; str. XVI + 210.

o) L. Ducros. J. J. Rousseau de Genève à l'Hermitage (1712—1757). Paris, Fontemoing, 1908; str. 418.

p) E. Faguet. Le Bicentenaire de J. J. Rousseau. Pięć tomów p. t. La vie de R. — R. contre Molière. — Les amies de R. — R. penseur. — R. artiste. Paris, Soc. fr. d'impr. (1910—1912).

III. Prace o „Nowej Heloizie".

a) L. Brunel. La Nouvelle Héloïse et Mme d'Houdetot. Paris, 1888, str. 63 (Odbitka z *Annales de l'Est*).

b) A. Le Breton. Le roman au dix-huitième siècle. Paris, Soc. fran. d'impr. 1898, str. 396. Chap. VII. La Nouvelle Héloïse, str. 226—306.

c) P. M. Masson. Contribution à l'étude de la prose métrique dans la Nouvelle Héloïse. *Annales de la Soc. J. J. Rousseau*, T. V, 1909.

d) J. H. Reinhold. „Nowa Heloiza" Roussa na tle epoki. *Biblioteka Warszawska*, 1910, tom IV str. 334—360.

e) O. Sykora. J. J. Rousseau a jeho Nová Heloisa. Praga. 1912, małe 8°, str. 112. Zbiór „Knihy Zivota", nr. 4.

f) D. Mornet. Les méthodes de l'histoire littéraire étudiées à propos de l'histoire d'une oeuvre: „La Nouvelle Héloïse". *Revue des Cours et Conférences,* 1913—1914, nr. 7, 10 i 12.

g) H. Blatz. Die Aufnahme der Nouvelle Héloise von J. J. Rousseau und ihre Beurtheilung in der französischen Literatur des XVIII Jahrhunderts Bruchsal, 1914; str. 109. Rozpr. dokt. uniw. w Heidelbergu.

IV. Ważniejsze studya szczegółowe.

Do rozdziału drugiego:

a) H. Buffenoir. La comtesse d'Houdetot, une amie de J. J. Rousseau. Paris, Calmann-Levy, 1901, str. IV + 356 z portr.

b) E. Ritter. J. J. Rousseau et Madame d'Houdetot. *Annales...* T. II, 1906 str. 1—136.

c) A. Rey. J. J. Rousseau dans la vallée de Montmorency. Paris, Plon-Nourrit. 1909; str. IV + 295 z portr. i mapą.

d) F. Künzler. Die Ermitage-Zeit als ein Markstein in Rousseaus Leben. Züricher Dissert. 1911, str. 139.

Do rozdziału trzeciego:

a) E. Schmidt. Richardson, Rousseau und Goethe. Jena, 1875, str. 331.

b) J. Texte. J. J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire. 2-me édit. Paris, Hachette, 1909 (1-e wyd. 1895), str. XXIV + 466.

c) A. Dobson. Samuel Richardson. London, Macmillan, 1902; str. 213.

d) S. K. Smith. Samuel Richardson. London, Regent Libr. (1911) str. 372.

e) W. Dibelius. Englische Romankunst. Die Technik des englischen Romans im 18 und zu Anfang des 19 Jahrh. Berlin, Mayer u. Müller, 1910. Dwa tomy, str. XV + 406 i XI + 472.

f) A. Le Breton. Le roman au dix-huitième siècle (j. w.). Chap. IV: L'abbé Prévost, str. 90—179. Chap. V: Influence de Richardson, str. 180—202.

g) V. Schroeder. L'abbé Prévost, sa vie, ses romans. Paris, Hachette, 1898; Str. XIII + 365.

Do rozdziału szóstego:

a) E. Fährmann. J. J. Rousseau's Naturanschauung. Leipzig, 1899, Dissert. str. 60 in 8° maj.

b) E. Rundstroem. Das Naturgefühl J. J. Rousseaus im Zusammenhange mit der Entwickelungsgeschichte des Naturgefühl überhaupt. Königsberg. 1907, Dissert. str. 106.

c) D. Mornet. Le Sentiment de la nature en France, de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre. Essai sur les rapports de la littérature et des moeurs. Paris, Hachette, 1907 (wyszło w 1908); str. 572,

d) G. Charliez. Le sentiment de la nature chez les romantiques français. Paris (Bruxelles), Fontemoing, 1912; str. 419. Rousseau str. 56—83.

Jan Zamoyski jako reformator wyższego szkolnictwa w Polsce.

Napisał

Dr. Stanisław Łempicki.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

Działalność na polu szkolnictwa państwowego [1]).

Wspaniała, jakby granitowa, postać Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana W. Kor. (1542—1605), w każdej, bez przesady, dziedzinie życia narodowego Polski w drugiej połowie XVI-go wieku zaznaczyła się przemożnym wpływem swej potężnej indywidualności. Nie wspominając polityka, dyplomaty i administratora, pomijając stratega, wystarczy przypatrzeć się tylko działalności mecenasa nauk i sztuk, opiekuna hu-

[1]) Rozprawa niniejsza, jak zaznaczono w tytule, jest pierwszą częścią pracy pod tytułem: „Jan Zamoyski jako reformator wyższego szkolnictwa w Polsce“, Część druga, która się niebawem ukaże, traktować będzie o działalności na polu szkolnictwa prywatnego.

Prócz rzeczy o „Janie Zamoyskim jako reformatorze wyższego szkolnictwa w Polsce“, ukażą się kolejno jeszcze dwie rozprawy, mianowicie „Lata szkolne Jana Zamoyskiego“ (w tem i o działalności jego jako filologa i antykwarysty) i „Mecenat humanistyczny Jana Zamoyskiego“. Te trzy rozprawy, możnaby objąć wspólnym tytułem „Ze studyów nad Janem Zamoyskim jako humanistą“. Zwrócenie uwagi na ten temat zawdzięczam profesorowi dr. J. Kallenbachowi, jeszcze w czasach, kiedy pracowałem pod jego kierunkiem w seminaryum polonistycznem we Lwowie, i tak za to, jak wogóle za życzliwą opiekę, jaką roztoczył nad studyami mojemi w tym kierunku, składam Mu na tem miejscu najserdeczniejsze podziękowanie.

Autor.

manistów polskich i zagranicznych, reformatora szkolnictwa, aby ocenić całą wielkość tego człowieka i doniosłość jego oddziaływań. Zwłaszcza sprawa reformy szkolnictwa i wyższych szkół polskich, rektyfikacyi całego wychowania narodowego w duchu epoki, wybija się tu na pierwsze miejsce.

Myśl reformatorska Zamoyskiego, zdążająca w tym kierunku, która uwieńczenie swoje znalazła wreszcie w stworzeniu Akademii Zamoyskiej, zaczątkami swymi sięga czasów daleko wcześniejszych, a koleje jej ewolucyi dadzą się ująć w kilka faz. Jedne z nich, początkowe, — to próby reformy, przedsiębrane na gruncie państwowym, jakby z ramienia i za pośrednictwem rządu. Zamoyski, nie rozporządzający jeszcze naówczas tymi ogromnymi środkami materyalnymi, co później, — występuje tu tylko w roli inicyatora, a następnie wykonawcy przedsięwzięć królewskich. Fazy późniejsze ukazują nam go już jako samodzielnego, niezawisłego twórcę na tem polu, przeszczepiającego tę reformę na grunt prywatny, opierającego ją głównie na własnej, iście książęcej, fortunie.

Przedstawienie owych prób pierwszych, na gruncie państwowym opartych, a czasowo objętych okresem od elekcyi króla Henryka (1573) do r. 1578. — będzie przedmiotem niniejszej rozprawy.

I.

Stan Akademii Krakowskiej do r. 1570.—Jej duch i wady.—Próby reformy: uchwały synodów duchowieństwa polskiego, zabiegi biskupów krakowskich i dworu.—Bezowocność starań, potrzeba stanowczej reformy.

Dzieje Akademii Jagiellońskiej, tej jedynej zrazu polskiej macierzy nauk, stan jej i rozwój w wieku XVI-tym, są dzisiaj mniejwięcej dokładnie znane. Wiadomo, że po chwilowym świetnym rozbłysku na przełomie XV-go i XVI-go wieku, powraca i umacnia się kierunek średniowieczno-scholastyczny, gruba przewaga teologii i starych metod dyalektycznych. Nie brak tam wprawdzie i później, szczególnie w latach 1540—1570, talentów wybitniejszych, umysłów głębszych, otwartych i nowoczesnych, nie brak lepszych wykładów klasycznych i humanistycznych, ale niewielka z tego pociecha. Ogólny kierunek, zasadniczy nastrój uniwersytetu jest przestarzały, a „najlepsze jego głowy, jak np. Grzegorz z Szamotuł, Jakób Górski, Wojciech Nowikampian, Stanisław Sokołowski i inni, z szkodą prawdziwą nauki wdawali się

(niebawem) w polemikę z heretykami“ [1]). Do zacofania naukowego dołącza się tedy zacietrzewienie polemiczne w walkach religijnych, poświęcenie im całej energii i wiedzy, a ponadto niesumienność i lenistwo jednych profesorów, opływających w beneficya, a nędzne zaopatrzenie i rażący niedostatek drugich (n. p. „extraneów“ na wydziale artium) [2]). Przykładów i dowodów wielu nie potrzeba. Wystarczy przypomnieć karcące wyrzuty St. Orzechowskiego w „Fidelis Subditus“ (1549), lub stale cytowaną przedmowę akademika Jakóba Górskiego do dzieła „De periodis“ (1558), wystarczy wskazać na ustawiczną dążność pewnych warstw społeczeństwa do jakiejś reformy tej prastarej uczelni [3]). Przed innymi, duchowieństwo polskie, wśród którego było wiele jednostek postępowych, wykształconych zagranicą, zaprawionych na nowych kierunkach, zdążało do takich zmian. Rzucają się nam w oczy już same postanowienia synodów prowincyonalnych. Wnoszą one, jeden za drugim, tę sprawę na swoje obrady. Synod łęczycki z r. 1523. myśli jeszcze przedewszystkiem o usunięciu nadużyć wewnętrznej administracyi i ustroju akademii, o zniesieniu niesłusznych wymysłów, utrudnień i wygórowanych taks przy promocyach. Przeprowadzenie reform szkoły krakowskiej poleca na rozkaz papieża arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, biskupom krakowskiemu i przemyskiemu [4]). W inny ton uderza już synod piotrkowski Gamrata z r. 1542. Pragnie on nie tylko usunięcia nadużyć i zwiększenia dochodów nauczycieli, myśli także o powołaniu skądinąd (aliunde) profesora prawa rzymskiego (legista) i dwóch profesorów „huma-

[1]) Łukaszewicz Józef: Historya szkół. Tom I. Poznań 1849, str. 56.

[2]) O Akademii i jej stanie por. Wisłockiego. O wydawnictwie Liber diligentiarum. Pamiętnik Ak. Um. Wydział filol. Kraków 1887; K. Morawskiego A. Patrycy Nidecki 1892; tegoż: Jakóba Górskiego życie i dzieła. Rozprawy filol. Tom XVII i in.

[3]) Inna sprawa, że i samo społeczeństwo przyczyniało się do tego upadku „przez zaniedbanie i lekceważenie tej głównej szkoły narodu“, do czego znalazło przyczynę w swawoli scholarów i bardziej jeszcze w katolickim charakterze uczelni (mianowicie liczni protestanci). Morawski A. Patrycy Nidecki, Kraków 1892, str. 114, 231.

[4]) Łukaszewicz: Historya szkół T. I. str. 57, nadto Szujski: Odrodzenie i reformacya. Przegląd polski 1880. Lipiec-wrzesień, str. 103. Chociaż i w uchwałach synodu Łęczyckiego zaznaczono w zleceniu do reformatorów: „Faciantque in omnibus ita bonam reformationem... et praesertim, ut ordinatio fieret nova ad collegiaturas et lectores talis, quae in eruditione faceret conditionem meliorem“.

niorów", zapewne w słusznem odczuciu wymagań chwili i społeczeństwa. Ponadto odwołując się do rozważań ostatniego synodu, przeznacza Gamrat na potrzeby uniwersytetu, imieniem arcybiskupstwa gnieźnieńskiego 100 dukatów w złocie, imieniem krakowskiego również tyle, do czego przydają biskupi: kujawski, płocki i poznański po 100 florenów trzydziestogroszowych [1]). Podobnie i synod łowicki z roku 1556 postanawia żądać od króla na przyszłym sejmie „odnowienia szkół generalnych: krakowskiej i poznańskiej" Lubrańskiego [2]). Postanowienia jednak synodu warszawskiego Jana Przerębskiego z r. 1561 dowodzą, że uchwały poprzednich synodów nie zostały urzeczywistnione. Uchwala się tu bowiem, i to z całym naciskiem, wprowadzić wreszcie w czyn ów dobrowolny roczny podatek książąt kościoła polskiego z r. 1542, i to nie tylko jednorazowo, lecz stale. Do poprzednich ofiarodawców przyłącza się jeszcze biskup wileński z kwotą 100 fl. po 30 groszy rocznie, biskupi: chełmiński i przemyski, każdy z kwotą 80 florenów, łucki i chełmski z 40 florenami. Nieodwołalny termin płatności przypadać ma każdego roku na św. Marcin. Synod ten wyznacza również osobną komisyę dla reformy akademii, w skład której obok biskupa krakowskiego, jako kanclerza, weszli: Stanisław Krasiński, archidyakon krakowski, Marcin Izdbiński z Ruśca, scholastyk krakowski, Krystyn Drozdowski, archidyakon i Jakób Górski, kanonik płocki i profesor prawa kanonicznego w akademii. „Ich to obowiązkiem będzie często i skrupulatnie wizytować Szkołę, dokładnie oceniać zdolności, erudycyę, pilność i owocność pracy profesorów, i pomiędzy tychże rozdzielać co roku sprawiedliwie całą tę subwencyę (biskupią), stosownie do zasługi i godności każdego". Leniwcy i niedbali, mają być od tej nagrody całkowicie wykluczeni. Otrzymali również ci sami „reformatorowie" prawo stanowienia jakichkolwiek zmian i ulepszeń, zarówno w nauce i wykładach, jakoteż w dyscyplinie i sposobie życia uczących i uczniów [3]).

[1]) Łukaszewicz, Tom I, str. 57.

[2]) Tamże str. 57.

[3]) O tem wszystkiem: Łukaszewicz: Historya szkół T. I. str. 58—59. Wprawdzie i w tych uchwałach dołączono na końcu zastrzeżenie, aby reformatorowie starali się przedewszystkiem o czystość i prawowierność Pisma św., aby nauka jego wysała na obronę i wzrost świętej wiary katolickiej, — ale mimo to uchwałom tym trudno odmówić szerszego znaczenia, warto zaś zwrócić uwagę na ich dążność, aby nagrodami podniecić pilność docentów (jak tego później domagał się Jakób Górski w swej „Apologii").

Wymieniłem tylko szczegóły najważniejsze. Ale koroną tych synodalnych „pia desideria“ będzie uchwała głośnego synodu piotrkowskiego z r. 1577 za Batorego, do której omówienia później przystąpimy. Tyle co do ogólnych, wspólnych dążeń polskiego duchowieństwa.

Obok nich idą plany i zabiegi osobiste mecenasów i opiekunów uniwersytetu, jak biskupi krakowscy i kanclerze wszechnicy: Konarski, Piotr Tomicki, Gamrat, Samuel Maciejowski, a więc powoływanie przez nich takich uczonych, jak Hiszpan Garzias, doktor praw, jak sławny Piotr Royzius, jak Jerzy Liban, Campensis, Illicinus, Stankar i inni. O Konarskim wiadomo przecież, że o reformę Wydziału Filozoficznego toczył formalną walkę z upornym uniwersytetem, że na majątek nieposłusznej swym rozkazom instytucyi nałożył kontrybucyę, że wodził się z uniwersytetem przed papieża i synody, aż wreszcie przynajmniej na papierze postawił na swojem: uzyskał u Stolicy św. polecenie reformy, co synod łęczycki następnie musiał zatwierdzić [1].

Podobne utarczki musiał staczać i Tomicki, gorliwy propagator greczyzny i hebrajszczyzny, oraz nauczania tych przedmiotów na uniwersytecie krakowskim. On to walczył między innemi o stanowisko prawa rzymskiego u nas, powołując włoskich uczonych do Polski, dla wykładu tego przedmiotu [2]).

Chojeński i Maciejowski godnie podtrzymywali tradycye swych poprzedników. Nie brakło dobrych chęci i ich następcom na tronie książęco-biskupim: Zebrzydowskiemu, Padniewskiemu i Myszkowskiemu. Również dwór królewski sekundował kanclerzom uniwersytetu w tych staraniach o podniesienie i zreformowanie Jagiellońskiej najwyższej szkoły [3]).

Było więc dosyć pożytecznych myśli, pochwały godnych zamiarów, rzetelnych postanowień reformatorskich. Niestety pozostawało to wszystko przeważnie w sferze planów i poczciwych chęci. Widzieliśmy już powyżej, jak niejeden następny synod odwoływał się na niewykonane postanowienia poprzedniego i obiecywał sobie

---

[1]) Szujski. Odrodzenie i reformacya. Przegląd polski 1880. Kwartał pierwszy, str. 103.

[2]) Morawski A. P. Nidecki, str. 36.

[3]) Morawski, ibid. str. 36—39; Szujski op. cit. 101—103. Co do Zebrzydowskiego, Padniewskiego i Myszkowskiego: por. Troskolańskiego: A. R. Zebrzydowski, Morawskiego: A. P. Nidecki, Plenkiewicz R., J. Kochanowski, *passim*.

wziąć się do dzieła. Także i wspomniane zabiegi dostojników kościelnych, bądź natrafiały na opór członków uniwersytetu, bądź miały w skutkach swoich tylko znaczenie czegoś wyjątkowego, przejściowego, niezgodnego z ogólnym charakterem szkoły (np. niedługa działalność narzuconych profesorów).

Potrzeba gruntownej reformy była wciąż tak samo żywotną. Należało odświeżyć atmosferę uniwersytetu napływem nowych, rzutkich a znakomitych sił, naturalnie obcych, należało rozszerzyć horyzonty naukowe szkoły, wybić okno na Europę, wytrząsnąć stare prochy programów i metod, a przytem naprawić ustrój wewnętrzny, w karby ująć rozpasaną młodzież. Inaczej katastrofa była nieuniknioną. „Niewiedzieć wskutek jakiego złowrogiego nieszczęścia, a raczej wskutek bezmyślności wielkich naszego kraju, którzy nie rozumieją, że w ich i państwa interesie leży rozkwit zakładów naukowych, Akademia z dnia na dzień bardziej upada", pisał jeszcze Szymon Marycki w dziele „De scholis seu Academiis" (1551), a ta sama żałosna nuta dźwięczy u całego szeregu późniejszych pisarzy polskich XVI w.

II.

Kim był Jan Zamoyski w r. 1573? — Warunek o odnowieniu Akademii w „pactach conventach" dla Walezego. — Starania Zamoyskiego w Paryżu. — Franciszek Baldwin, niedoszły profesor i reformator Uniwersytetu Krakowskiego. — Zamoyski prosi Pawła Manucyusza o zalecenie mu kandydatów na katedry krakowskie. — Niepowodzenie planu z r. 1573.

Niebawem jednak miała być podjętą jeszcze jedna energiczna próba zasilenia i uratowania uniwersytetu krakowskiego. Oto wśród „wielkich" narodu, na których zwalał winę Maricius, miał się znaleźć człowiek, który tak dzięki ogromnym swym zdolnościom, jak i gruntownemu poznaniu uniwersytetów i metod nauczania zagranicznych, — był jakby z góry przeznaczony do tego rodzaju dzieła. Był to Jan Zamoyski, wychowanek paryskiego „Collège Royal" i Sorbony, uczeń sławnej na całą Europę szkoły humanistycznej Jana Sturma w Strasburgu, wreszcie słuchacz, konsyliarz i rektor uniwersytetu padewskiego. W r. 1565 wracał z Włoch do Polski, opromieniony sławą piastowanego dostojeństwa, znany jako autor dzieła „De senatu Romano" (1563), — wybitny filolog i staroży-

tnik. Wracał ze świetnym listem polecającym senatu weneckiego do króla Zygmunta Augusta [1]), a mając z góry zapewnioną protekcyę podkanclerzego Myszkowskiego, któremu swe dzieło był dedykował [2]), mając za sobą wybitne zasługi ojca [3]), dostał się do kancelaryi królewskiej i wśród sekretarzy zajął niebawem stanowisko jedno z najwybitniejszych [4]). Koligacye, wszechstronne utalentowanie, bystrość umysłu, erudycya, uporządkowanie umiejętne Archiwum Koronnego itd. — wszystko to wynosiło go coraz wyżej z jakiemś niezwyczajnem szczęściem. Ta sama znajomość spraw i praw ojczystych, rozumnie i zręcznie wyzyskana dla celów ogólno-szlacheckich [5]), pasuje go niebawem w czasie pierwszego bezkrólewia na „trybuna ludu szlacheckiego“ i pozwala mu odegrać znamienną rolę na konwokacyi i elekcyi Walezyusza. Z ramienia też stronnictwa szlacheckiego wchodzi twórca konfederacyi województwa bełskiego w skład oficyalnego, uroczystego poselstwa, które niebawem wyjeżdża po elekta do Francyi [6]).

Mówiąc o udziale Jana Zamoyskiego w dziele pierwszej elekcyi, trudno pominąć współpracownictwo jego w układaniu „artykułów Henrycyańskich“ i „pactów conventów“, które Montluc zaprzysiągł imieniem króla [7]). Wśród tych zaś kondycyi jeden przedewszystkiem punkt — jak to już słusznie przypuszczano [8]). — położyć należy niewątpliwie na rachunek Zamoyskiego, byłego padewskiego rektora i znawcy zagranicznego szkolnictwa, mianowicie pomysł odnowienia akademii krakowskiej przez przyzwanie na jej katedry nowych sił zagranicznych. „Obiecują ci sami wspomniani Posłowie, że najjaśniejszy elekt

---

[1]) Archiwum J. Zamoyskiego. Wyd. W. Sobieski. Tom. I. Warszawa 1904, str. 7.

[2]) Archiwum Zamoyskiego Tom I, str. 4. Nr. 4.

[3]) O ojcu jego, Stanisławie, kasztelanie chełmskim, zob. Heidenstein Vita J. Zamoyscii, w „Collectanea vitam resque gestas J. Zam. illustrantia“. Poznań 1861, str. 6—7; Paprocki: Herby rycerstwa polskiego, wyd. Turowskiego, Kraków 1858 str. 260.

[4]) Heidenstein, Vita J. Zam., Collectanea etc. str. 10—12 i Sobieski W. Trybun ludu szlacheckiego, Warszawa 1905, str. 31—33.

[5]) Sobieski, Trybun, str. 158.

[6]) O tem wszystkiem por. Sobieski, Trybun ludu szlach., rozdział V, VII, VIII i IX.

[7]) Sobieski ibid. str. 189—190, tekst, przypisek i dalsze strony.

[8]) Sobieski ibid. str. 190 przypisek.

przyprowadzi akademię krakowską do lepszego plonu w nauce, powoławszy i sprowadziwszy tam zewsząd uczonych mężów, profesorów znakomitych we wszelkiej gałęzi i wydziale nauk, których tam, w akademii krakowskiej będzie utrzymywał własnym kosztem i zatrzyma ich po wieczne czasy".

Tak brzmi dotyczący tekst zobowiązania, ułożony naturalnie ze strony polskiej [1]). Pomijając już okoliczność, że w sprawie tych „pactów" pertraktował Zamoyski osobiście z posłem francuskim [2]) najlepszym dowodem, że ów punkt co do uniwersytetu wyszedł z głowy i z pod pióra Zamoyskiego, jest to żywe, pełne energii zainteresowanie, z jakiem stara się następnie starosta bełski o urzeczywistnienie owego planu.

W obszernej i świetnej mowie „O poselstwie polskiem", którą wydał w r. 1573 w Paryżu i zadedykował właśnie Zamoyskiemu Franciszek Baldvinus, znakomity profesor prawa rzymskiego i bibliotekarz elekta [3]) — poświęcono tym za-

---

[1]) Volumina Legum, wyd. Ohryzki Petersburg 1859. Tom II, str. 134, ust. 861.

Do tego dołączono zaraz w następnym punkcie drugi warunek, mianowicie, aby król stu ze szlacheckiej młodzi utrzymywał na koszt swój w tejże akademii krakowskiej lub w paryskiej, „ażby poczynili odpowiednie postępy w naukach". „Jeśliby zaś stany to wolały, ma utrzymywać połowę z tej liczby na naukach, drugą połowę ćwiczyć w rzemiośle rycerskiem lub umieścić na dworach ościennych Książąt". Vol. Leg. ibid. ust. 862. I ten warunek przypisać można — zdaniem mojem — śmiało Zamoyskiemu. Wszakżeż to on sam kształcił się w akademiach paryskich, rozumiał znaczenie doniosłe studyów zagranicznych w owych czasach, on również spędził czas jakiś jako paź na dworze delfina francuskiego Franciszka, późniejszego króla Franciszka II. Zob. Heidenstein. Vita w Collectanea str. 7.

[2]) Sobieski, Trybun. str. 190 przypisek.

[3]) Balduin Franciszek (1520–1573) studyował w Lowanium, bawił na dworze Karola V, potem wrócił do Francyi. Tutaj był profesorem prawa w Bourges (1548–1555), a po wyjeździe do Niemiec, w Strasburgu i Heidelbergu; znów wróciwszy do Francyi, przebywał na dworze króla Nawarry, jeździł do Trydentu, do Niderlandów, nauczał w Douay i należał do doradców księcia Alby, którego krwiożerczość wcale nie przypadała mu do gustu. Później znów uczył w Besançon, w Paryżu, wreszcie w Angers. We Francyi swoją interpretacyą pandektów zyskał sławę znakomitego romanisty. Miał być profesorem prawa w Krakowie za Walezego, ale 25/X 1573 umarł. Pozostawił bardzo wiele komentarzy i opracowań z zakresu prawa rzymskiego. (Prolegomena de iure civili. Commentarii in libros IV Institutionum, Commentarius in leges XII tabul.; Disputationes Papinianeae itd. itd.).

biegom posłów polskich obszerniejszą wzmiankę. W czasach znacznego upadku nauk, prawdziwie otucha wstępuje w serca nasze, — tak pisze mniej więcej Baldwin, — gdy widzimy, jak wasze poselstwo „pertraktuje z królem... o podniesienie nauk, żądając odeń odnowienia i rozszerzenia akademii krakowskiej i widząc w tem niemałą sławę, ozdobę i ostoję dla Królestwa". Należy mieć nadzieję — oto pokrótce dalsze jego wywody — że znajdą się we Francyi znakomici patroni i orędownicy nauk, którzy sprzymierzą się z posłami polskimi na obronę upadających studyów. Wylicza następnie szereg wybitnych mecenasów i uczonych francuskich, zwłaszcza prawników [1]). Zamoyski musiał w tej sprawie grać bezwątpienia jedną z pierwszych, jeśli nie pierwszą, rolę. Czyż nie dowodzi tego fakt, że nie do kogo innego, ale do niego właśnie, wystosował uczony Baldwin swą mowę. Miał przecież wojewodę sieradzkiego, Wojciecha Łaskiego, biskupa Konarskiego, marszałka M. Krz. Radziwiłła, Tomickiego, kasztelana gnieźnieńskiego, miał sławnego literata, kasztelana sanockiego, Herburta, — wybrał jednak Zamoyskiego [2]).

---

[1]) De legatione Polonica Oratio Fran. Baldvini, I. C. Ad cl. v. Io. Sarium Zamoscium, Legatum Polonum, Lutetiae 1573 (Ossol. 728), str. karty 24 v. i 25 r.

Ut ad vos revertar, Zamosci, dico vestram Legationem, literis iacentibus et prope deploratis, animum reddidisse, et veluti Signum bonae spei alte in Gallia sustulisse, cum de studiis literarum magis atque magis excitandis etiam cum eo rege, quem petit, agit, a quo et restitutionem et amplificationem Academiae Cracoviensis stipulatur et hanc statuit non postremam esse gloriam, decus et praesidium.

[2]) Wykaz posłów zob. Mowa Jana Zamoyskiego do Henryka Walezyusza. Wydawca: L. Niedźwiedzki, Paryż 1864, na wstępie. Sobieski, Arch. Zam. I, str. 468—9 zaznacza, że „Oratio" Baldwina jest odpowiedzią na mowę Jana Zamoyskiego do elekta, wydaną w Paryżu 1573 (ale niewypowiedzianą istotnie). To tłumaczyłoby dedykacyę dziełka Baldwinowego Zamoyskiemu. Tymczasem w samej „mowie" Baldwina niema o tem najmniejszej wzmianki. A byłaby taka wzmianka napewno, i to niejedna, gdyby Baldwin mowę Zamoyskiego znał, gdyby ona już istniała w druku. Przecież o dziele „De senatu Romano" wciąż on tu wspomina aż do znudzenia, czemużby więc nie wspomniał o rzeczy tak aktualnej, jak powitalna oracya do elekta? Zresztą i z tekstu (str. 11 v.) wynika, że dziełko Baldwina wydrukowane zostało jeszcze przed oficyalnem powitaniem i renuncyacyą elekta, o której mówi tu Baldwin, jako o mającej dopiero nastąpić, w czasie przyszłym. Mowa Zamoyskiego wyszła napewno po albo co najwyżej równocześnie z uroczystością powitalną (13 IX), w której rolę głównego mowcy odgrywał bisk. pozn. Konarski.

Wynika to zresztą i z samego tekstu mowy, jak świadczy np. ustęp, w którym, wyliczywszy francuskich mecenasów, gotowych poprzeć starania polskiego poselstwa, taki z tego wyciąga wniosek: „I mamyż jeszcze wątpić, czego się po tem spodziewać mogą nauki? jaki skutek w tym względzie odniesie Wasze poselstwo? co uzyska Wasza Akademia Krakowska, która weźmie górę nawet nad starożytną (nie mówiąc już o nędznych szkołach dzisiejszych czasów) Massylią, Atenami, Berytem?“ A w następnem zdaniu czytamy: „Wierzaj mi, bez przesady, Zamoyski! Zaraz skoro tylko nad drzwiami twej gospody wyczytali ludzie, oddani studyom naukowym, nazwisko Twe obok twoich herbowych trzech włóczni, nie tylko wytłómaczyli to sobie, że owe włócznie są raczej włóczniami Pallady, niż Marsa, lecz także odetchnęli odrazu, pokrzepieni nie wiem jak dobrą nadzieją. Nie zatrzymywali się oni nad owymi tytułami, przydanymi do twego nazwiska: „starosta bełzki generalny“ etc., lecz skoro tylko przeczytali „Jan Saryusz Zamoyski“, zrozumieli, czego mają się spodziewać, czego oczekiwać od tego Poselstwa“ [1]). Aluzya ta i samo zestawienie tych dwóch ustępów jest chyba aż nadto wyraźne i pozwala bezsprzecznie określić udział Zamoyskiego w paryskich staraniach o Akademię Krakowską.

Na czem jednakże polegały te starania?

Czy obok wspomnianych przez Baldwina pertraktacyi z Henrykiem co do zasadniczej zgody na ten punkt kondycyi, możemy dowiedzieć się czegoś bardziej szczegółowego, np. o osobach uczonych, którymi myślano zasilić i uświetnić Szkołę Jagiellońską? Chociaż pobyt posłów (i Zamoyskiego) w stolicy Francyi był stosunkowo bardzo niedługi (z górą dwa miesiące, od połowy sierpnia do 18 października 1573) i zapełniony różnorodnemi, nieodzownemi czynnościami, przecież zdołał starosta bełski i tutaj porobić pewne kroki niemałej wagi. Jako prawnik-romanista i starożytnik, był tego samego zdania, co Baldvinus, że napróżno myśleć o odrodzeniu akademii „jeżeli i tam także nie zabrzmi głos czystej Ju-

[1]) Oratio de Legatione, karta 25 r. i verso. „Nihil morati sunt illud inscriptioni nominis tui additum: „Capitaneo Belsensi generali etc.“, sed statim atque legerunt istud: Joanni Sario Zamoscio, quid sperare, quid expectare ab hac Legatione deberent, senserunt“. Str. 25 verso...

rysprudencyi rzymskiej“ [1]). Rozpoczął więc starania o „legistę“, którego już dawno domagano się dla uniwersytetu krakowskiego, a upatrzonym kandydatem miał być nie kto inny, jak właśnie Franciszek Baldwin, autor mowy o poselstwie polskiem. Wspomina on sam o tem wyraźnie w dziełku swem z r. 1573, poświęconem Akademii Krakowskiej, a omawiającem jedną z najzawilszych kwestyi prawniczych cywilnych, poruszaną (jak przekazał Paulus) w audytoryum sławnego Papiniana. Do pracy tej — jak pisze w przedmowie — dała mu impuls ożywiona dyskusya na temat nauki prawa, którą toczono raz w gronie legatów polskich w jakiemś „hospitium“. Napisał zaś ją Baldvinus na żądanie swoich interlokutorów, aby dać próbkę (specimen) subtelnych i uczonych dysputacyi o interesujących kwestyach [2]). „Przeto jak mogłem... spisałem moją opinię i interpretacyę tego najzawilszego prawa, aby gościom polskim ...także i w tem, o ile mogłem, zadość uczynić i aby wracającym do ojczyzny dać jakiś przykład i próbkę, choćby lichą, jurysprudencyi cywilnej, którą się zajmujemy; nie dlatego, aby ją, że tak rzekę, ponieśli do odległych krain, lecz, aby ją odczytali lub roztrząsnęli w swej szkole krakowskiej; i jeśli sam nie mogę tak szybko, jakby może chcieli, tam podążyć (bo długa jest droga), abym wysłał przynajmniej naprzód, nie powiem, prekursora, lecz jakby cząsteczkę jakąś naszych wykładów szkolnych“. Miał więc Baldvinus wyruszyć do Polski, miał — dzięki staraniom posłów polskich objąć wykłady prawa rzymskiego na uniwersytecie krakowskim [3]). To samo stwierdza również i historyk francuski Jak. Aug. de Thou (Thuanus) w swoich pamiętnikach, wspominając o mowie Baldwina do

---

[1]) Franc. Baldvini. I. C. Ad Academiam Crac. Disputatio. De Quaestione olim agitata in Auditorio Papiniani. Parisiis 1573. Przedmowa do Kanclerza Walezego, Fil. Huralda str. 3.

[2]) Por. Ad Acad. Crac. disputatio... str. 4.

[3]) Ergo, ut potui, in hospitio consignavi meam sententiam et interpretationem obscurissimae legis, ne non hospitibus Polonis... hac quoque in parte ...satisfacerem; domumque redeuntibus exemplum aliquod et argumentum vel pertenue darem civilium, quibus operam damus, literarum, non dicam veluti deportandum in extremas terras, sed in eorum Auditorio Cracoviensi vel relegendum, vel recognoscendum, ut cum eo ipse excurrere, sicuti fortasse vellent (sed longa est via), tam cito non possim, saltem praemittam non dico metatorem, sed veluti laciniam aliquam nostrarum in schola traditionum... str. 4—5.

Zamoyskiego. Co więcej, przynosi on wiadomość o reformatorskiej misyi Baldwina w Krakowie. „Wtedy także — pisze — ogłosił mowę do tegoż Saryusza (Zamoyskiego) Fr. Baldvinus, niemałej sławy prawnik, przeznaczony na odnowiciela Akademii Krakowskiej, gdyby go śmierć nie była zaskoczyła...“ [1]).

Ten szczegół o doniosłej roli, jaka miała przypaść w udziale juryście francuskiemu, zasługuje na podkreślenie. Wskazuje bowiem jasno, w jakim kierunku pójść miała reforma uniwersytetu, jeśli przeprowadzać ją miał humanista tej miary, co Baldwin, przytem wybitny znawca i propagator prawa rzymskiego. Może inny obrót byłaby w takim razie przybrała sprawa recepcyi „iuris Romani“ w Polsce. Nie wybierał się Baldwin do Polski tak prędko, jakby w przeczuciu nieszczęścia, które go spotkać miało. Pisał w swem dziełku o koniecznej zwłoce (eo ipse excurrere, sicuti fortasse vellent, tam cito non possim), zaznaczał tylko, że z królem wyjechać miało do Polski kilku wybitnych prawników, niewiadomo bliżej, czy w roli doradców (co prawdopodobniejsze), czy także w charakterze profesorów krakowskiego studyum [2]). Ale i Baldwin zabrał się razem z Walezyuszem do Krakowa; na wyjezdnem jednakże zachorował i 25 października 1573 życie zakończył [3]), nie objąwszy nawet swego zaszczytnego stanowiska.

Nie poprzestał jednak Zamoyski na Baldwinie i zabiegach paryskich. W jego to widocznie rękach spoczywała całkowicie inicyatywa w tej sprawie, jeśli w drodze powrotnej do Polski, czyni

[1]) Tunc etiam Franciscus Balduinus haud obscurae famae Iurisconsultus et Cracoviensi academiae, nisi mors hominem praevenisset, instaurandae destinatus, orationem ad eundem Sarium evulgavit, qua et legationem Polonicam, ut maxime omnium illustrem, aliarum ab omni antiquitate repetitarum comparatione multis verbis extollit. Jac. Aug. Thuani, Historiarum sui temporis opera. Offenbachi Ysemburgicorum 1609, str. 1147, col. I. O krakowskiej profesurze Baldwina mówi też Noailles, (Henri de Valois Paris 1867, III, 532) historyk panowania Walezego w Polsce, por. Sobieski. Z młodych lat J. Zamoyskiego. Kwart. Hist. (Lwów) t. 17 str. 620.

[2]) ...sic spero fieri posse, ut in Sarmatiam traiciat Papinianicae Iurisprudentiae memoria cum eo Rege, quem, ut audio, forte comitabuntur praestantiores ex Gallia Iurisconsulti...

[3]) Życiorys Baldwina i o jego śmierci zob. „Z mowy Franc. Baldwina do Jana S. Zamoyskiego“ (przekł. pol. Józefa Max. Hr. Ossolińskiego). Czasopism Nauk. Księgozbioru publ. im. Ossolińskich. Rok trzeci 1830 Z. I. (Lwów) str. 12—14, nadto Thuanus loc. cit.; Sobieski. Z młodych lat J. Zam. loc. cit. Noailles zaznacza (loc. cit.), że „Baldwin miał otrzymać w Krakowie „pierwszą“ katedrę prawa z pensyą „mille coronatorum“.

na własną odpowiedzialność oficyalne starania o pozyskanie dalszych profesorów zagranicznych dla Akademii. Z Melun pod datą 19 paźdz. 1573 pisze obszerny list do znajomego swego z czasów padewskich, Pawła Manucyusza (syna Alda), jednego z najznakomitszych humanistów włoskich owej epoki, głębokiego znawcy pisarzy klasycznych, zwłaszcza Cycerona, — z prośbą o poparcie w tem przedsięwzięciu. „Nadto, gdy w czasie bezkrólewia uchwalono prawo o odnowieniu Akademii Krakowskiej przez przyzwanie zewsząd w imieniu króla mężów wykształconych, pragnę zapytać ciebie o takich, którzy obecnie — zdaniem twojem — w jakimkolwiek rodzaju nauk się odznaczają, a do Krakowa przybyćby chcieli". Następnie podnosi zalety Krakowa i jego wysoką kulturę i obiecuje każdemu z uczonych, stosownie do jego sławy i poważania, sowitą pensyę od króla. Prosi również Manucyusza o rychłą odpowiedź, gdyż na sejmie koronacyjnym, w styczniu 1574, stany będą traktować z królem w tym przedmiocie. „Dlatego proszę cię, daj mi o tem szybko znać, abym i w tej sprawie naukom się przysłużył i abym mógł o tych, których uznasz za pożądanych dla naszej szkoły, powiadomić króla i stany" [1]).

Te ostatnie słowa przedstawiają już Zamoyskiego zupełnie wyraźnie, jako reżysera i wykonawcę tego całego planu.

Nie wiodło się jednak pełnemu zapału młodemu humaniście w jego najlepszych usiłowaniach. Jak Baldwin nie dojechał do Polski, tak i odpowiedź Manucyusza wypadła bardzo nieszczęśliwie. Pod datą 5 grudnia 1573 r., otrzymał Zamoyski króciutkie pismo sławnego uczonego, drżącą ręką skreślone, w którem donosi, że przebywszy dopiero co ciężką chorobę, nie może, pomimo najlepszej chęci, obszerniej na jego wytworny list odpisać. Skoro tylko

[1]) Arch. J. Zam. I. str. 30 nr. 22. Ad haec cum in nostro interregno lata est lex de gymnasio Cracoviensi, a rege accitis undique viris eruditis instaurando, consulere te volui de iis, quos in Italia quovis in genere artium excellere existimes ac quos Cracoviam venturos credas ...Pro cuiusvis vero doctoris existimatione ac fama regem ampla praemia propositurum arbitror. Qua de re ab ordinibus cum rege, quam primum in Poloniam venerit, in concilio communi omnium populorum regni nostri ad XIV. Calendas Februarii indicto agetur. Propterea oro, ut de eo mature mihi significes, ne et in hac parte litteris desim et de iis, quorum operam gymnasio nostro splendorem afferre posse ex te intelligam, regem et ordines admoneam.

wyzdrowieje, z pewnością nie zaniedba niczego, aby spełnić ciążący na nim obowiązek przyjaźni [1]).

Na tem skończyła się pierwsza faza reformatorskich zabiegów Jana Zamoyskiego, objęta czasem bezkrólewia i początkami krótkiego panowania króla Henryka.

Po powrocie starosty bełskiego do Polski, przyszły inne sprawy i wypadki, które pochłonęły go zupełnie i kazały zapomnieć na chwilę o odnowieniu Krakowskiego Uniwersytetu. Zresztą, i ujemny rezultat wspomnianej prośby do Manucyusza mógł wpłynąć na zwłokę w dalszych staraniach. A tymczasem nastąpił nagły odjazd Walezego i trudy nowego bezkrólewia... [2]).

III.

Batory podejmuje sprawę reformy Uniwersytetu. — Synod piotrkowski z r. 1577 a reforma i wspomożenie Akademii. — Zamysł króla i Zamoyskiego stworzenia „Collège Royale" w Krakowie, jako drugiego uniwersytetu. — Poselstwo Grzymały Zamoyskiego i pismo królewskie do uczonych włoskich.

Niebawem atoli sprawa reformy i odnowienia Uniwersytetu Krakowskiego stała się znowu żywotną. Na tronie polskim zasiadł Stefan Batory, któremu w dziejach naszej kultury słusznie wybitne wyznaczono stanowisko, jako opiekunowi nauk i inicyatorowi niejednego przedsięwzięcia na wielką miarę [3]). Wiadomo, że przy elekcyi przyjął on wszelkie warunki „pactów conventów", postawione jego niefortunnemu poprzednikowi i zaprzysiężone przez tegoż, a więc między innymi także ów Zamoyskiego warunek, mający na względzie naprawę Akademii Krakowskiej przez obesłanie jej obcemi siłami profesorskiemi [4]). Starosta bełski zaś, wyniesiony

[1]) Arch. Zam. I. 35—36. Nr. 27.

[2]) Zob. o tem W. Zakrzewski, Po ucieczce Henryka. Kraków 1878 Rozdz. III i IV.

[3]) Morawski K. Kierunki duchowe za Batorego. Bibl. Warsz. 1891, Tom I, str. 294 i następne, oraz A. P. Nidecki j. w. str. 223 i nst.

[4]) Volumina Legum, wydanie Ohryzki. Tom II, str. 150 i 154. Podobny warunek postawiło też podczas tej drugiej elekcyi stronnictwo rakuskie Maksymilianowi, widocznie naśladując pomysł Zamoyskiego z elekcyi Henryka. Ciekawe wzmianki o tem znajdujemy u Facciolati'ego w „De gymn. Patav. Syntagmata XII" str. 101 i Ciampi. Bibl. Crit. t. I str. 31 uw. Tylko, że żądano tu odnowienia Akademii krak. przez przyzwanie uczonych niemieckich i włoskich. Zdaniem Ciampiego, Maksymilian tem głównie zjednał sobie Polaków, że obiecał młodzież szlachecką wysyłać do Akademii Padewskiej.

obecnie na podkanclerstwo koronne i bardzo wpływowy u króla, nie pozwolił długo zwlekać Batoremu ze zrealizowaniem przyjętej na się obietnicy.

Tymczasem jednak i z innej strony wystąpiono z odpowiedniemi postanowieniami i propozycyami, dotyczącemi najwyższej szkoły narodowej. Oto na głośnym i obfitym w rezultaty synodzie piotrkowskim duchowieństwa polskiego, odbytym w czasie od 19 do 25 maja 1577 [1]), obudziła się znowu, już po raz niewiadomo który, rzetelna troska o uniwersytet, w coraz większem pogrążający się zaniedbaniu. Niestety, wszystkie poprzednie starania i obywatelskim duchem owiane uchwały kleru — o których przedtem wspominałem — nie przeszły w dziedzinę spełnień. Nawet owa, zdawałoby się, nieodmienna decyzya synodu warszawskiego z 1561 r. pozostała niezniszczoną. Teraz synod piotrkowski porusza znowu tę piekącą sprawę. „Celem lepszego wyposażenia ciała nauczającego, postanowiono wprowadzić w życie (już po raz trzeci!) uchwałę synodu piotrkowskiego dawnego z r. 1542, w myśl której biskupi zobowiązani byli corocznie pewien pieniężny na rzecz Akademii składać zasiłek". Uczyniono rozkład taki, że niechybnie na św. Marcina uiszczać mają: arcybiskup gnieźnieński i krakowski po 100 złotych węg. rocznie; kujawski, wileński, poznański i płocki po 100 złotych trzydziesto-groszowych, chełmiński i przemyski po 80, łucki i chełmski po 40 złotych. Powtarzano tedy dosłownie określenia synodów dawnych. Co więcej, dla właściwego użycia tego funduszu, powołano tę samą komisyę z przed lat kilkunastu, złożoną prócz biskupa-kanclerza krakowskiego, z 4-ch „reformatorów": archidyakona St. Krasińskiego, scholastyka krakowskiego, Izdbińskiego, archidyak. Kryst. Drozdowskiego i Jakuba Górskiego. Również nie zmieniono nic w określeniu prerogatyw i obowiązków tej komisyi [2]).

Synod piotrkowski rozumiał jednakowoż dobrze, że subwencya taka nie może zapobiec zakorzenionym brakom materyalnym, uleczyć chronicznej biedy części profesorów. To też, wśród życzeń duchowieństwa, które jego deputaci, Jan Dymitr Solikowski i H. Powodowski, mieli powieźć pod Gdańsk królowi [3]), znajdował się

[1]) Pawiński Adolf. Źródła dziejowe. Tom IV. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575 do 1577 str. XVI i XXIV.

[2]) Pawiński ibid. str. XXXI do XXXII.

[3]) Tamże str. XXXII.

następujący ustęp: „Akademia Krakowska, skoro jest wszystkich szkół w tem królestwie macierzą i mistrzynią, otrzymała na tym synodzie od biskupów stałe roczne zaopatrzenie (certum, annuum salarium). Prosimy więc W. Kr. M., aby stosownie do postanowienia Ś. Soboru Trydenckiego także Swoją królewską szczodrobliwością zechciał ją wspomóc, przynajmniej przez przyłączenie do niej na wieki jakiegoś beneficyum kościelnego, mianowicie zaś probostwa św. Floryana na Kleparzu w Krakowie, które już dawniej na ten cel przeznaczone zostało przez św. pamięci Najj. Króla, Zygmunta Augusta“ [1]).

W odpowiedzi, udzielonej wysłańcom synodu w obozie wojennym pod Gdańskiem 12 czerwca 1577, oznajmia król zatroskanemu o byt uniwersytetu klerowi: że już przedtem pomyślał o akademii krakowskiej, aby ją móc uświetnić mężami uczonymi, przyzwanymi skądinąd, by stała się ojczyzną ludzi, godnych pełnienia obowiązków w kościele i państwie“. Obiecuje także dalej, że dołoży starań, aby szkoła ta mogła stanąć godnie obok innych akademii chrześcijańskich, gdyż pragnie i w tym względzie pozostawić Polsce pamiątkę swej łaski i życzliwości. Co się tyczy wyposażenia uniwersytetu jakąś prebendą, to będzie miał w tem na oku dobro akademii i wyznaczy, co tylko będzie najdogodniejszego [2]).

Odeszli tedy posłowie pełni najlepszych nadziei, nawet nieprzeczuwając zrazu, że stosunek króla do sprawy reformy uniwersytetu ułożył się zgoła odmiennie od planów i poczynań duchowieństwa. Sprężyną tej całej akcyi królewskiej był naturalnie znowu Zamoyski, niestrudzony orędownik odnowy polskiego wyższego nauczania. Oto co pisze o tem powiernik i biograf kanclerza Heidenstein: „W tem miejscu — czytamy w życiorysie Zamoyskiego — nie można pominąć szczególnie świetnego jego pomysłu sprowadzenia z Włoch uczonych doktorów. Albowiem będąc świadomym tego, że sam dzięki naukom stał się wybitnym w Rzeczypospolitej, i tego, że ci, którzy chcą dbać o Rzeczpospolitą, winni przedewszystkiem mieć staranie o młodzież, — nakłonił króla, aby przyzwał z Włoch uczonych mężów w każ-

[1]) Tamże str. 194 — 195.

[2]) Tamże str. 198 — 199. De Academia Cracov. antea S. R. M. cogitavit, ut eam viris doctis aliunde accersitis illustrare possit, ut esset seminarium virorum ad ecclesiae Dei et reipublicae munia obeunda dignorum itd.

dej dziedzinie wiedzy, obiecawszy im wysokie wynagrodzenie; znalazł zresztą i króla skłonnym do tego przedsięwzięcia, jako, że ten, nietylko, w Siedmiogrodzie jeszcze będąc, kilku uczonych do siebie powołał, lecz tak dalece miłował się w naukach, iż nie zapominał o nich nawet wśród oręża [1])". Wzmianka ta, przypisująca wyraźnie inicyatywę Zamoyskiemu, nie mówi przecież nic bliżej, w jakim stosunku ci nowi profesorowie zostawać mieli do uniwersytetu krakowskiego, oraz czy dotychczasowy, utrwalony stan rzeczy miał ulec zmianie.

Atoli z korespondencyi Jana Zamoyskiego, niedawno ogłoszonej drukiem [2]), oraz z pisma króla Stefana [3]), dowiadujemy się bliższych szczegółów o całem przedsięwzięciu, i to, jak zaznaczyłem, szczegółów nieoczekiwanych, odbiegających od uchwał wspomnianego synodu.

Jeszcze z Malborga 29 maja 1577 datuje się pismo króla Stefana, wydane „przez ręce J. W. Jana Zamoyskiego, podkanclerzego Królestwa Polskiego, Bełzkiego, Knyszyńskiego i Zamechskiego starosty", a zmierzające do zrealizowania zgoła nowego projektu.

„Przypatrując się baczniej wszystkim dziedzinom tego królestwa... które z nich potrzebowałyby poparcia i naprawy z naszej strony, przyszliśmy do przekonania, że nie należy nam zapominać o naukach, których użyteczność jest tak wielką, że większa nie może z żadnej innej strony spłynąć na rodzaj ludzki. Postanowiliśmy tedy stworzyć (erigendum) w Krakowie nową Akademię królewską (novum regium gymnasium) na kształt królewskiego kameraceńskiego Kollegium w Paryżu, założonego przez króla Francyi, Franciszka I, w któremby we właściwych godzinach były wykładane wszelkie nauki (artes) i umiejętności przyrodzone (facultates ingenuae): teologia, prawo, medycyna, filozofia, nauki matematyczne, języki i piśmiennictwa starożytne (humaniores et lite-

[1]) Heidenstein w Collectanea str. 33 — 34. Quo loco non praetereundum nobis celebre imprimis de bonarum artium doctoribus ex Italia advocandis consilium ipsius videtur; cum enim et ipse a Literatum studiis ad Rempublicam maxime se profectum animadverteret, et qui Reipublicae curam habere vellet, primum iuventutis eam suscipere debere iudicaret, ut doctissimos quosque homines maximis stipendiis propositis ex Italia accerseret, Regi persuaserat, facilem alioquin ad hanc rem Regem nactus...

[2]) W pierwszym tomie Arch. J. Zamoyskiego.

[3]) Pawiński op. cit. str. 177 — 179.

rae ac linguae). Dla uświetnienia zaś tego zakładu umyśliliśmy powołać uczonych mężów z krajów zagranicznych“ [1]).

Postanawia tedy Batory, za radą Zamoyskiego, założyć w stolicy Polski, obok istniejącej już prastarej Akademii Jagiellońskiej, drugą uczelnię wyższą, o równym z nią poziomie nauk i wykładu, zamierza dać niejako współzawodniczkę jedynej dotąd szkole narodowej, coprawda pogrążonej w zastoju i okrytej, jakby śniedzią, staremi teoryami naukowemi. Bezpośrednim wzorem dla nowego tworu woli królewskiej miało być sławne już wtedy w Europie „Collège Royale“ paryskie, założone w r. 1529 edyktem z Cambrais przez Franciszka I, humanistę i mecenasa na królewskim tronie Francyi. Podobnie zaś, jak tamto kollegium paryskie było już w zamierzeniu twórców swoich przeciwstawieniem się Sorbonie, uniwersytetowi paryskiemu, a stać się miało i stało się niebawem istotnie ogniskiem humanizmu, kuźnicą nowych prądów, asylum owych „lecteurs royaux“, czy „liseurs du rois“, odświeżających stęchłą atmosferę średniowiecza [2]) — tak i nowe krakowskie „Collegium Regium“ miało niewątpliwie, wedle intencyi tych, co je stwarzali, podobną odegrać rolę. Wprawdzie miano tu wykładać i teologię, czego w paryskiej instytucyi nie było, ale obok niej wprowadzano humaniora na szeroką skalę, medycynę, prawo (z pewnością rzymskie), matematykę i t. d., a więc te umiejętności, które humanizm i jego bojownicy wysoko wynieśli i rozwinęli.

Wróćmy jednak do owego pisma królewskiego. W dalszym jego ciągu oznajmia król, że wysyła — w celu pozyskania wspomnianych sił nauczycielskich — za granicę sekretarza swego, Jana Grzymalitę Zamoyskiego (a więc imiennika podkanclerzego, ale innego herbu) i daje mu całkowite, nieodwołalne pełnomocnictwo do zawierania w imieniu królewskiem wszelkich umów z uczonymi

[1] Pawiński ibid. Cum in reliquas reipublicae regni huius... partes, quae studio nostro et emendatione egerent, intentis oculis intueremus, non negligendam nobis esse literarum curam existimavimus, quarum tanta est utilitas, ut non aliunde maior ad genus humanum pervenire possit. Erigendum igitur Cracoviae novum regium gymnasium esse existimavimus ad instar gymnasii regii Cameracensis, Parisiis a domino Francisco primo, Galliarum rege, conditi, in quo suis horis artes quaelibet ac facultates ingenuae, theologia, iurisprudentia, medicina, philosophia, disciplinae mathematicae, humaniores et literae ac linguae docentur. Ad quod quidem gymnasium illustrandum doctores ex regionibus exteris accersendos putavimus ..

[2]) O tem Collegium, zob. Abel Lefranc, Histoire du Collège de France.

profesorami, zarówno co do pensyi, jak i co do pieniędzy na podróż, zaliczek i t. p.

Cokolwiek tenże sekretarz królewski postanowi i do czego się zobowiąże, — wszystko będzie przez króla później pod własnym podpisem i pieczęcią królewską zatwierdzone i najskrupulatniej wypełnione. Pensye będą wypłacane w stałych terminach. Przyrzeka także Batory, z biegiem czasu, dalsze jeszcze odznaczenia i nagrody: duchownym profesorom — odpowiednie beneficya, świeckim — inne pomnożenie ich fortuny. Wolni mają też być ci królewscy docenci wraz z całym majątkiem swoim od wszelkich podatków, opłat i ciężarów, a jeśliby później zażądali ponadto jakichś słusznych udogodnień, przywilejów lub protekcyi u Stolicy św., obiecuje król wypełnić im to i ułatwić. Podobne przywileje i wolności wyjątkowe zastrzeżone są również w piśmie dla scholarów nowego zakładu, skądkolwiek doń przybędą.

Bardzo ważny i znamienny jest nakoniec punkt, mocą którego wyjmuje król profesorów nowego collegium, jako „domowników swoich“, z pod jurysdykcyi jakichkolwiek osób wszelkiego stanu, rzędu i zawodu, tak duchownego, jak i świeckiego, poddając ich jedynie swojej królewskiej władzy lub władzy wyznaczonego przez siebie „reformatora“ szkoły, czy też jego zastępcy [1].

Tak wygląda treść owego doniosłego aktu, mającego rzucić fundament pod wielki, kulturalny czyn nowoobranego króla.

Zanim przystąpię do przedstawienia dalszych dziejów tego zamysłu, uważam za nieodzowne zaakcentować z naciskiem, że właściwym jego rodzicem, inicyatorem i wykonawcą, był istotnie nie kto inny, jak Jan Zamoyski. Już dawniej Kazimierz Morawski i Józef Kallenbach [2], wspominając o całym tym dalekosiężnym projekcie, przypisywali go — na podstawie pewnych przesłanek — podkanclerzemu. Dzisiaj można dodać jeszcze inne względy, przemawiające za tem. Wszakże to Zamoyski był podczas elekcyi, a na-

[1] Pawiński str. 178 — 179. Ustęp o wyłącznej opiece i władzy królewskiej brzmi: Praeterea eximimus illos, tanquam familiares nostros, a quorumvis hominum cuiuscunque status, ordinis et conditionis, sive spiritualis, sive saecularis existant iurisdictionibus, ita ut nemini nisi coram nobis aut eius gymnasii reformatore, a nobis constituto, aut eius vicereformatore respondere in quibusvis causis teneantur.

[2] Morawski A. P. Nidecki str. 232 — 234; Kallenbach J. „Les humanistes polonais“ w „Index lectionum Univ. Friburgensis“. Friburgi Helv. 1891 str. 24—25.

pewno po elekcyi króla Henryka, propagatorem reformy uniwersytetu i ściągania obcych profesorów do Polski; on był w ciągu swych czteroletnich studyów paryskich (1555—1559) uczniem owego właśnie „collegium kameraceńskiego“ Franciszkowego, w którem słuchał wykładów Turnebiusa, Penny, Charpentiera i Ramusa i ognistej, niepohamowanej polemiki tych dwóch ostatnich uczonych [1]); on też mógł posiadać najdokładniejsze wyobrażenie o ustroju i duchu tej instytucyi. Bo nietylko z imienia i przez daleką analogię miała nowa szkoła krakowska przypominać tamtą paryską. Program nauk, stanowisko profesorów, jako „familiares regii“, a przedewszystkiem to wyjęcie ich z pod nadzoru duchownych władz i samegoż właściwego uniwersytetu, ta opieka wyłącznie królewska, wskazuje wyraźnie na genetyczne pokrewieństwo obu szkół. Inicyatywę Zamoyskiego pozwala przypuszczać także i instytucya „reformatora“, będąca może oddźwiękiem owych weneckich „riformatori dello Studio“, z ramienia rządu jedynych rządców uniwersytetu padewskiego. Zapoznał się z nimi Zamoyski dobrze w czasie tamtejszych swoich studyów i rektoratu [2]). Ale znowu najlepszym i niezbitym dowodem, że cały ten pomysł — chociaż padł na dobrą glebę wielkiego i wykształconego umysłu Batorego — wystrzelił i tym razem z głowy podkanclerzego — humanisty, jest dalsza rola Zamoyskiego w tej sprawie.

IV.

Zamoyski wykonawcą całego planu.—Ogólny koncept listu do uczonych.—Pisma zapraszające do Sigoniusza, Ursina i Mureta.—Stosunek do Sigonia w świetle listu.—List do medyków padewskich.—Zaproszenie Gurlandinusa.—Diamas Joamius, Petrella i inni.

Nie poprzestał bowiem nasz humanista na piśmie królewskiem, które wyszło z jego kancelaryi i z jego konceptu, co więcej, najprawdopodobniej w całości przezeń zredagowane. Szczegółowe instrukcye, dalsze poszczególne pisma miał otrzymać wyjeżdżający sekretarz już tylko od podkanclerzego. Więc, 16 czerwca 1577,

[1]) Paprocki, Herby rycerstwa Polskiego. Wyd. K. J. Turowskiego. Kraków 1858 str. 260. Wit. Nowodworski. Lata szkolne Jana Zamoyskiego odb. z 40-go tomu Rozpraw Filol. Ak. Um. str. 7—10.

[2]) Facciolati Jac. De gymnasio Patavino Syntagmata XII. Patavii 1752 str. 153—4.

również z pod Malborga, pisze Zamoyski ogólny koncept listu, tekst zaszczytnej propozycyi, który w jednobrzmiącej redakcyi, miał być doręczony w kopiach tym uczonym, o których dopyta się wysłaniec królewski. I tu mamy najwyraźniejszą wzmiankę o nowem kollegium krakowskiem. „Taka jest sława twej uczoności...— pisze — że według mego zdania, najlepiej możesz zaletami twemi uświetnić Akademię, którą król postanowił założyć, wezwawszy najznakomitszych uczonych we wszelkiej gałęzi wiedzy". W piśmie tem występuje wszędzie podkanclerzy jako właściwy inicyator i wykonawca tego przedsięwzięcia i jako łaskawy mecenas uczonych. „Gdy król, przeze mnie przekonany, jest tego samego zdania (naturalnie: co do twej osoby) .... polecił Zamoyskiemu (to jest wysłańcowi swemu), aby cię do tej Akademii zaprosił, przedłożył ci świetne i zaszczytne warunki, na zasadzie których mógłbyś objąć katedrę (np. logiki) „in suo hoc novo gymnasio". W pozostałej części pisma mówi Zamoyski o pensyi, nadrożnem, o innych jeszcze późniejszych odznaczeniach, odsyłając zresztą do szczegółowych układów z posłem królewskim. Przyrzeka jeszcze uczonym, w razie, gdyby przybyli do Polski, swoją możną opiekę i poparcie u króla, aby mogli poznać „jego stałe i niewzruszone rozmiłowanie się w przesławnych naukach i ludziach uczonych" [1].

Obok tego listu ogólnego, który jak świadczy nagłówek w kopiaryuszu urzędowym [2] miał dostać się profesorom „teologii, filo-

[1]) Archiwum J. Zamoyskiego. Tom I. str. 150. Nr. 132.

Ea est doctrinae tuae, qua tum in alio genere litterarum, tum vero in primis in arte disserendi excellis, fama, ut tua virtute gymnasium, quod nunc Sermus Rex noster accersitis nobilissimis quibusque doctoribus condere instituit, illustrari maxime posse existimem. Hoc idem a me persuasus Ser-mus Rex noster cum existimaret, dedit in mandatis G-so huic Ioanni Zamoiscio, ut te ad hoc gymnasium invitaret, tibi amplas et honorificas conditiones propeneret, quibus ad docendum in suo hoc novo gymnasio logicen venias. Ab hoc non solum de stipendio et viatico, quantum id erit, verum etiam, quam praestanti Regi non modo prudentia ac arte bellica, sed litterarum quoque scientia, operam sis navaturus et quam commoda in urbe, quibusque immunitatibus ac quo iure, quidve deinceps ob navatam operam a Reg. M-te tibi sit expectandum, cognosces.

.... cum veneris, in curandis iis apud Reg. M-tem, quae ad tuam dignitatem et utilitatem pertinebunt, constans meum ac perpetuum erga praeclaras disciplinas ac doctos homines studium tibi probare contendam.

[2]) Archiwum J. Zam. Tom I. Nr. 132, nagłówek: Litterae ad professores gymnasiorum Italicorum theologiae, philosophiae, logicae, linguae Graecae, iuris

zofii. logiki, języka greckiego, prawa cywilnego, medycyny, hebraistyki etc.", upatrzonym przez Grzymalitę Zamoyskiego, istnieją przedewszystkiem trzy zaproszenia imienne, zasługujące na uwagę. Wystosował je podkanclerzy do: Karola Sigoniusza w Bononii, który, jak wiadomo, był niegdyś mistrzem Zamoyskiego w Padwie, oraz do Marka Antoniego Mureta i Fulwiusza Orsiniego w Rzymie[1]).

Pierwszy z tych uczonych, Sigonio (1524—1584) był jednym z największych erudytów XVI-go wieku, historykiem, krytykiem, filologiem, edytorem. Od 22-go roku życia, poświęcił się zawodowi nauczycielskiemu, jako profesor łaciny i greczyzny w Modenie, następnie w Wenecyi, Padwie i Bolonii. Zwłaszcza w czasie pobytu w Padwie i Bolonii, talent jego i wiedza rozwinęły się najświetniej i zajaśniały najwyższym blaskiem. Na okres padewski przypada głośny turniej literacki Sigoniusza z niemniej znakomitym rywalem, Franciszkiem Robortellem, dzierżącym tam drugą katedrę „humaniorów". Wtedy to potworzyły się na uniwersytecie padewskim formalne stronnictwa, dwa przeciwne obozy, które w zacietrzewieniu nie cofały się nietylko przed paszkwilem i kalumnią, ale nawet przed bójką uliczną i krwi rozlewem. Jan Zamoyski, właśnie wówczas bawiący na studyach w Padwie, (1561—1565), należał do najzagorzalszych zwolenników i pomocników Sigoniusza w tej walce, mając za sobą całą nacyę polską. Zniechęcony takimi stosunkami, niepewny życia, przeniósł się niebawem (1564) Sigoniusz do Bolonii, w której nauczał aż do śmierci[2]).

Fulvio Orsini (1529—1600), do którego wystosowany był

civilis, artis medicae, linguae Hebraicae etc., hoc uno exemplo cuilibet seorsim ad unumquemque professorem cuiuslibet artis a Mag. Dom. vicecancellario Regni.

[1]) Arch. J. Zam. Tom. I. Nr. 138, 139, 140.

[2]) W Bolonii założył też towarzystwo literackie t. zw. societatem convivalem. Napisał z dzieł historycznych: Opracowanie rzymskich fastów konsularnych i tryumfów, dalej Historiae de occidentali imperio, Historiae de regno Italiae, Historiae Bononiensis etc. Z filologicznych: Scholia in Livium, De republica Hebraeorum, De republica Atheniensium, De Atheniensium et Lacedaemoniorum temporibus, De antiquo iure civium Romanorum, De antiquo iure Italiae (oba bardzo ważne), De antiquo iure provinciarum, De dialogo, liczne polemiki z Robortellem (zwłaszcza t. zw. Disputationes Patavinae), z Grucchiusem i innymi. Wydał także wiele dzieł klasycznych, jak Retorykę Arystotelesa, fragmenta Cicerona (przed A. P. Nideckim) itd. Dzieła jego kompletne z życiorysem ogłosił w 6-ciu tomach folio Muratori w Medyolanie 1732 nst., z którego to wydawnictwa korzystamy.

list drugi, także należał do najgłośniejszych filologów XVI-go stulecia, a był wychowankiem i ulubieńcem kardynałów: Rainutiusza, Aleksandra Farnese i Caraffy, bibliotekarzem drugiego z nich, sławnym zbieraczem i starożytnikiem [1]).

Wreszcie Marek Antoni Muret (1526—1585) — to pierwszorzędnej sławy i europejskiego znaczenia humanista francuski, krytyk i mowca, znawca wytrawny świata i piśmiennictwa starożytnego, wydawca i komentator. Wykładał całe życie humaniora, najpierw we Francyi, (w Villeneuve, Paryżu i Poitiers), potem po przeniesieniu się do Włoch, w Wenecyi, Padwie, wreszcie w Rzymie. Tu żył na dworze kardynała Hipolita D'Este, u którego był w wielkich łaskach; mimo burzliwego zresztą życia, liczył tłumy wielbicieli, a sława jego uczoności przedostała się daleko poza granice Italii. Na starość został księdzem, a nawet miał wstąpić do Jezuitów. Słynął jako orator i poeta łaciński, pozostawił też po sobie wiele utworów poetyckich i retorycznych, a z dzieł filologicznych komentarze krytyczne i adnotacye do wszystkich prawie najznakomitszych autorów rzymskich i greckich [2]).

Z pośród wspomnianych trzech listów Zamoyskiego do tych uczonych, pisanych wśród szczęku oręża pod szturmowanym Gdańskiem, 24 czerwca 1577, najdłuższy i najbardziej zajmujący jest list do Sigonia, a to z dwóch względów. Najpierw, uprzytamnia on nam, jak ścisły i zażyły stosunek łączyć musiał w czasie studyów młodzieńczych Zamoyskiego, ucznia i rektora padewskiego, z jego znakomitym profesorem, skoro przyjaźń ta, po trzynastu latach

[1]) Pisał o familiach starorzymskich, objaśniał i komentował rzymskich pisarzy ziemiańskich, gramatykę Sextusa Pompejusza Festusa, nadto Sallustiusza, Cezara, Vellejusa, Liviusza, Tacyta, Svetoniusza i Virgiliusza, napisał komentarz do wszystkich dzieł Cicerona, zajmował się bibliotekami rzymskiemi, inskrypcyami, napisami na monetach i gemmach, wydawał zapomnianych autorów, ważnych dla studyów antykwarycznych. Zob. Jöcher Gelehrten-Lexikon. IV Teil. S—Z. Col. 1736—1738.

[2]) Z dzieł Mureta wymienić należy: Orationes, poemata, Variarum lectionum libri XIX: hymni sacri; Disputationes in 4 libri primi Digestorum titulos; Iuvenilia, a następnie „emendationes", annotationes, commentarii do Terencyusza, Horacego, Katulla, Tybulla, Propercyusza, Cicerona, Tacyta, Sallustiusza, do etyk Arystotelesa i do innych jego dzieł, do Cyropedii Xenofonta, do Platona (De Republica) i znów do Petroniusza, Aleksandra Afrodyzeńskiego, do Seneki itd. itd. Zob. o nim Jöcher op. cit. III-er Teil, M—R Col. 762—4. Tu także wzmianka o powoływaniu go przez Batorego do nowej Akademii w Krakowie i zatrzymaniu w Rzymie przez papieża.

znalazła w tym liście tak piękne odbicie. Nie pomijając nawet szczegółów, opowiada podkanclerzy z prawdziwą uciechą mistrzowi swemu ukochanemu dzieje tych lat kilkunastu, które ich już oddzielały od wspólnych, serdecznych przeżyć padewskich. Opowiada o szybkim postępie swej świetnej karyery politycznej, od sekretaryatu do podkanclerstwa, o swojej doniosłej roli obywatelskiej w czasie obu bezkrólewi i elekcyi, o poselstwie do Paryża, o znaczeniu swojem u królów, o powadze i zamożności swoich dygnitarstw, o swych radościach i troskach, śmierci ojca, żony, króla Zygmunta etc.[1]). Obok niedziwnej u człowieka renesansu chęci wywyższenia się i pochwalenia (zwłaszcza przed dawnym profesorem), osłoniętej zresztą — jak zawsze — przykrótką szatą pozornej skromności i bezinteresowności, uderza nas tu — mimo wszystko — pewna duża nawet serdeczność i niekłamana życzliwość[2]). Drugą cechą tego pisma, nieobojętną dla charakterystyki ówczesnej Zamoyskiego-humanisty, to pyszne wprost stylizowanie się na uczonego literata, zamiłowanego jedynie w prawdziwie humanistycznem, wolnem od troski „otium", zapatrzonego w czar niepojęty klasycznego piśmiennictwa, tęskniącego pod brzemieniem spadających nań obowiązków i godności publicznych za jakiemś uroczem Tusculum, gdzieby żyć można tylko „Muzom a sobie"[3]). U człowieka, któ-

[1]) Por. list do Sigoniusa. Arch. Jana Zamoyskiego I, Nr. 138.

[2]) Ibid. str. 156. Iis de rebus, dum mecum consilia sua (rex) communicat, nolui pro veteri nostra amicitia occasionem praetermittere tui tanto regi commendandi... Quod meum officium nescio an alienum a tuis rationibus erit, a meo certe erga te amore, profectum est;... postremo haberes me, qui ut ante in adolescentia pro dignitate tua pugnavi, ita et nunc ornamentis et commodis tuis studerem... Me certe tibi pristinam benevolentiam meam longo, ut te vidi, temporis intervallo testatum esse non poenitebit.

[3]) Arch. I. ibid. Wspomniawszy o dostaniu się w poczet sekretarzy królewskich, tak pisze: „nihilominus tamen mihi litterarum studia recordanti, eae (to jest nowe zajęcia) nimium exiguae et acerbae prae illis suavissimis fructibus, quae ex litterarum tractatione percipi possent, videbantur. Eo igitur semper mens mes spectabat, ut mihi reditum ad pristinum otium pararem, in quo longo meum litterarum tractandarum desiderium explerem". Później otrzymał starostwo zamechskie i ożenił się i „iam tum mihi videbar in eum, quem diu intuebar, portum ex alto mari revectus". Ale i teraz wypadki osobiste i publiczne pozbawiły go upragnionego spokoju. Po powrocie z poselstwa paryskiego i koronacyi Henryka, pewny już był, że poświęci się ukochanym studyom w zaciszu ziemiańskiego żywotu..." satis iam civilibus undis iactatus videbar. Rempublicam pristinae tranquillitati restitutam, eiusque statum firmum iam et stabilem fore existi-

rego, mimo niezaprzeczonej żyłki literacko-antykwarystycznej, pchała po szczeblach karyery niesłychana wprost ambicya i żądza sławy, — stylizacya ta jest odrazu widoczną.

Przechodząc do samej propozycyi, tak wyraża się Zamoyski o wielkim planie królewskim i o zamiarze powołania Sigoniusza: „W pierwszym rzędzie tedy pragnie król przyozdobić Spartę, na której czele stanął, urządzić wszystkie części swego królestwa, wskrzesić dawną karność, na nowo przywrócić sławę wojenną, utraconą prawie przez nasz naród. Nie zapomniał też i o naukach, przez nas i przez niego ukochanych i zaprasza do Krakowa uczonych mężów, przeznaczywszy im bardzo wysokie pensye. Gdy dzielił się ze mną swoimi zamiarami w tym względzie, nie chciałem, pamiętny naszej starej przyjaźni, pominąć sposobności polecenia ciebie takiemu królowi. Przeto patrz, com uczynił: nakłoniłem króla, aby ci wyznaczył rocznej pensyi tysiąc pięćset talarów, jeśli przybędziesz do Krakowa dla wykładania literatur klasycznych". Następnie, stara się podkanclerzy usunąć na stronę wątpliwości i skrupuły, jakiekolwiek mogłyby odwodzić uczonego jego mistrza od przyjęcia propozycyi. Rozwodzi się więc i o wielkim królu mecenasie, któremu ma służyć, i o wspaniałem, nawet na owe czasy, wynagrodzeniu, powołuje się na taniość życia w Polsce, dalsze korzyści i odznaczenia, które go niewątpliwie czekają, na zalety i piękności Krakowa, na mnogość Włochów, mężów uczonych i uczniów Sigoniusza, bawiących w Polsce, wreszcie na swoje wła-

mabam. Denuo propter praestantium artium et disciplinarum tractationem vitam privatam respicere coepi. Retinente me Henrico rege et prope invito, ex regia in Vollicianum meum praedium profectus sum". Następuje ucieczka Henryka i bezkrólewie. „Retractus igitur iterum ad civiles actiones, comitiorum aestus pertuli etc." Doczekał się nowego króla i po jego ingresie chciał znów wrócić do literackiego zawodu. „Tum etiam otium illud meum, toties me destituens, appetebam, Rex ad me amplissimum vicecancellariatus munus deferebat. Amici suadebant et obtestabantur: reipublicae statum nondum prorsus constitutum esse...; permanerem potius in excubiis et vigilia pro republica, ad quam me toties fata ipsa revocarent. Victus sum amicorum consiliis, voluntati divinae cessi, munus a rege oblatum suscepi. Perfero igitur magistratus difficillimi gravissimos labores". Także w pochwałach Batorego zaznacza, że król ten „ne antiquis etiam illis regibus, quorum tu laudes ac praeclara facta saepe in veterum monumentis legis, concedat..." i dalej, że „ita latinae linguae copia, omnium pulcherrimarum artium et disciplinarum, quas ego amo, tu tractas, scientia excellit, ut cum me cum illo confero, prope frustra tantum me studii et operae in litteris posuisse agnoscam". A zatem ocena Batorego ze stanowiska literata-starożytnika.

sne do niego przywiązanie i gotowość nieodmienną do wszelkich przysług. „...A jako przedtem w młodości mojej walczyłem o twoją godność, tak i teraz dbać będę o twe ozdoby i korzyści“. [1]).

Z całego tego listu widać, jak bardzo zależało podkanclerzemu na ściągnięciu takiej znakomitości, jak Sigonio, do nowego kollegium królewskiego. Odezwał się stary sentyment dla profesora i nieocenionego przewodnika na polu pierwszych badań naukowych [2]) i złączył się z gorącą chęcią jak najświetniejszego przyozdobienia Batoryańskiego zakładu.

Pisma do Mureta i Fulwiusza Ursina są już znacznie krótsze. Wśród gorących i wytwornych komplimentów, wśród wyrazów uznania dla ich dzieł i całej literackiej działalności, odsyła Zamoyski obu znakomitych filologów do bliższego porozumienia się z wysłańcem królewskim, który i od niego szczegółowe wskazówki posiada. W obu listach przedstawia się podkanclerzy z modną skromnością jako „nauk nieświadom i życiem obywatelskiem zaprzątnięty“, niemniej jednak zaznacza, że jest tych nauk wielbicielem przywiązanym i coś niecoś się na nich rozumie [3]). Sława Mureta doszła do jego uszu już dawno, wykwintne jego dzieła nie są mu obce; dzieła Ursina znał również przedtem, ale dopiero

---

[1]) Arch. J. Zam. Tom I. str. 156. „Ac primum omnium Spartam, quam nactus est, ornare studet, regni sui partes omnes constituere etc.... Ac ne litterarum quidem nostrarum et suarum oblitus est, amplissimis propositis stipendiis doctos viros Cracoviam invitat. Iis de rebus dum mecum consilia sua communicat, nolui pro veteri nostra amicitia occasionem praetermittere tui tanto regi commendandi. Itaque vide, quod fecerim: persuasi, ut tibi annuum stipendium mille quingentorum talerorum assignaret, si Cracoviam ad docendas humaniores litteras venires... considera ergo, quid tibi faciendum sit“. I reszta tego listu zasługuje na uwagę.

[2]) Wiadomo, że Sigonio pomagał wydatnie Zamoyskiemu w jego pracy padewskiej „De senatu Romano“, co stało się nawet przyczyną późniejszych pogłosek, puszczonych w świat przez historyka francuskiego, Thuanusa, jakoby on był istotnym autorem dzieła Zamoyskiego.

[3]) Facile igitur tua virtus me, etsi tanto locorum intervallo a te remotum et eum, qui te nunquam viderim, in tui amorem trahere potuit, cum et ipse eas, licet earum ignarus ac in vita civili occupatus, amem. Do Mureta Arch. T. I. str. 157, — podobnie do Ursina ibid. Nr. 140. Fateri necesse habeo me omnis eruditionis expertem esse, ut qui assidue actionibus civilibus occupatus sim. Profiteri tamen audeo, me non ita prorsus rudem esse, ut nesciam, quantae utilitates ex litteris ad humanum genus proveniant et quantum doctis viris tribuendum sit.

ks. Tyczyn, polski agent dyplomatyczny przy Kuryi, doniósł mu o życzliwości tego humanisty dla niego i przysłał najnowsze jego utwory [1]).

Równocześnie z tymi trzema listami — wysyła Zamoyski jeszcze czwarty, do medyków padewskich: Hieronima Mercurialisa, Hieronima Capevacciusa i Bernardina Paterna (naturalnie do każdego w odrębnym odpisie). Przedstawiając i tu także wielkie zamiłowanie króla Stefana do nauk i jego postanowienie otwarcia w Krakowie nowej Akademii nauk („gymnasium litterarium Cracoviae aperuit"), zwraca się do tych trzech powag lekarskich z prośbą o wydatne poparcie zabiegów wysłańca królewskiego, Grzymały Zamoyskiego, który się do nich z tem osobiście uda [2]). „A zaprawdę nietrudno będzie Waszej Dostojności" — czytamy tam — „z pośród tak wielkiego szeregu uczonych mężów wskazać Zamoyskiemu jakichś, odznaczających się talentem, nauką i charakterem, a także skutecznemi słowy zachęcić ich do przyjęcia tej propozycyi i szybkiego wybrania się w drogę" [3]). Prosi o to Zamoyski w imieniu dobra nauki, powołuje się na obowiązek

---

[1]) Arch. Tom I. Nr. 139 początek... i Nr. 140 str. 157—158. Do Ursina pisze tak np.: Ex scriptis tuis tum iis, quae ante videram, tum, quae nuper ad me Ticinus noster misit, cognovi tuam exquisitam linguae latinae scientiam ac in omni alio genere litterarum doctrinam. Cognovi etiam ex Ticino nostro me hoc nomine, quod litteras amem, a te amari... Nec vero etiam ita inhumanus sum, ut ad certamen benevolentiae provocatus non libenter descendam.

[2]) Archiw. J. Zam. T. I. Nr. 137. Etenim Ser-mus hic noster Rex, cuius excelsae omnes et divinae sunt virtutes, inter alias cogitationes atque curas... vel in mediis aliarum gravissimarum rerum occupationibus, ad excitanda optimarum artium litterarumque studia animum suum adicere voluit, quo scilicet regnum hoc suum, belli simul pacisque praesidiis firmatum, clarum magis et stabile reddat. Ut autem facilius huic sui eximii voti compos fiat, atque suorum animos cupidine huius quoque laudis incendat, gymnasium litterarium Cracoviae aperuit, in quo iis, qui cum egregia aliqua nominis fama ingenuas artes docebunt, amplissima praemia proposuit. Noluit autem praetermittere, quin in Italiam quoque, quam semper copia et ubertate ingeniorum floruisse bene novit, hunc g-sum Joannem Zamoiscium Grimalam, secretarium suum, ablegaret, eique mandata daret, ut ex ea celebres aliquot et in docendi munere exercitatos viros ad ornandum hoc gymnasium suum honestissimis conditionibus evocaret i t. d.

[3]) Neque vero difficile erit Exc. Vestrae ex tanto coetu doctorum virorum aliquos ingenio, doctrina et moribus excellentes invenire, Zamoiscioque proponere et verbis quoque eos efficacissimis ad suscipiendam hanc provinciam iterque capessendum impellere". Ibid. str. 153.

ludzi uczonych przysługiwania się wedle możności wspólnej ich matce, nauce, obiecuje wreszcie wdzięczność króla i własną [1]).

Dlaczego podkanclerzy wybrał się z tem pismem właśnie do medyków i o co mu istotnie chodziło? Niewątpliwie, zwracając się do nieznanych sobie osobiście znakomitości medycznych, mógł myśleć o ich pośrednictwie w wyszukaniu dla nowej akademii zdolnych profesorów, właśnie w tej umiejętności. Tak zresztą wynikałoby z brzmienia wspomnianych listów. Zdaje się jednak, że i ich samych, światowej sławy uczonych, zamyślał tym sposobem znęcić, zaczepić niejako, nie ośmielając się może wprost proponować im przeniesienia się do dalekiej Polski. Medycy cenili się wówczas ogromnie, a że rozległą praktyką gromadzili kolosalne sumy i szybko wyrabiali sobie stosunki, niełatwo było skłonić którego do zmiany miejsca. Ci trzej wymienieni mogli zaś drożyć się śmiało: Merkurialis (1569—1587 w Padwie) słynął jako krytyk i filolog w zakresie literatury medycznej, a jego dzieła o Hippokratesie, gimnastyce starożytnej i zbiór uwag hermeneutycznych, miały wielkie uznanie u współczesnych. Przytem był lekarzem książęcego domu, a z praktyki zebrał milionowy majątek i wspaniałą galeryę obrazów. Niemniejszą wziętością i rozgłosem cieszyli się Capivacceus (1551—1589 w Padwie) i Paternus (tamże od 1563—1592); pierwszy, wenerysta znakomitej marki, leczący jakimś cudownym eliksirem własnego wynalazku kiłę, autor bardzo popularnego „Methodus universalis medendi", posiadał w ukochanej Padwie bardzo rozległą klientelę; Paternus, zwany „duszą Galena", z powodu świetnych wykładów tego starożytnego mistrza, w ułomnem ciele krył umysł niezwykle bogaty [2]).

Co do powoływania Paterna, mamy niewątpliwą wiadomość, przekazaną przez historyków uniwersytetu padewskiego [3]), że go Stefan Batory istotnie chciał ściągnąć do Polski; możliwa więc, że taki sam zamysł żywił i wobec dwóch innych.

[1]) Arch. J. Zam. T. I. str. 152—153. Sobieski, wydawca archiwum, twierdzi w przypisku 1) do tego listu, że Paternus — to zapewne doktor Petrella, który później również Zamoyskiemu na jakieś jego pismo odpisuje. Tymczasem, obaj ci uczeni istnieją obok siebie, a Bernardinus Paternus wykłada w Padwie właśnie w r. 1577. Zob. Facciolati. Fasti gymnasii Patavini pars III, str. 343.

[2]) Windakiewicz St. Dr. Padwa, Kraków 1891, str. 35 i 37—38.

[3]) Riccobonus, De gymnasio Patavino comment. Pat. 1598. zob. Windakiewicz Padwa j. w., str. 37 i I. Ph. Tomasini Patavini. Illustrium Virorum Elogia. Patavii 1630, str. 152.

Osobnym poufałym listem zapraszającym zaszczycił wreszcie podkanclerzy Melchiora Gurlandinusa, poddanego polskiego, z Malborga, czy Królewca, największego botanika polskiego XVI go wieku, ucznia znakomitego anatoma, chirurga i botanika. Gabryela Fallopiusa [1]). Dzierżył on obecnie od lat szeregu katedrę botaniki i kustodyę ogrodu botanicznego w Padwie, a z Zamoyskim znali się jeszcze z czasu wspólnych studyów tamtejszych i zaprzyjaźnili się byli z sobą [2]). Właśnie za rektoratu padewskiego Jana, rozpoczął Gurlandinus swoją karyerę naukową. Teraz miał zaszczepiać rudymenta nowej nauki w Polsce. którą uznawał za swą ojczyznę.

Czy prócz wspomnianych uczonych, zwracał się Zamoyski jeszcze do kogoś imiennie — niewiadomo. Innych, których nazwiska przekazano, zapraszał na mocy swego pełnomocnictwa lub w myśl ustnych wskazówek podkanclerzego, sam królewski wysłaniec [3]). Do takich należał np. Diamas Joamius, hebraista

---

[1]) Melchior Gurlandinus Borussus, autor sławnego dzieła „De stirpibus“ (1556), wychowanek padewski, wyruszył 1562 w naukową podróż do Egiptu, skąd przywiózł liczne zdobycze naukowe, które dały podstawę do traktatu dotyczącego ustępu Pliniusza o papyrusie (Comment. de papyro 1572). Później wybrał się do Indyi, ale w drodze do brzegów Tunisu wpadł w ręce korsarzy mauretańskich, od których wykupił go mistrz jego. Fallopio. W kilkanaście lat potem, pragnął powtórnie wyruszyć do Indyi (1577) i prosił Zamoyskiego (właśnie w odpowiedzi na jego zaproszenie do Polski) o pomoc w tem przedsięwzięciu. Był przez lat 25, 1564—1589, profesorem botaniki w Padwie i kustoszem ogrodu bot. Cały majątek zapisał Rzptej weneckiej. Por. Windakiewicz, Padwa, j. w. str. 43—44 i Facciolati, Fasti gymn. Patav. 1757. Pars III. str. 402.

[2]) Arch. Zam. T. I. Nr. 183. List Gurlandinusa: Ut primum tuas accepi, vir nobilissime et cum litterarum tum dignitatum laude ornatissime, nihil habui antiquius, quam ut tibi de novis dignitatibus, quibus isthic post gestam in Schola Patavina dictaturam auctus esse diceres, gratularer et insuper gratiam agerem, quod me tua auctoritate, quae summa est, ac testimonio, quod nemo falsum dixerit, apud Reg. M-tem ornaveris, promoveris, iuveris. Nam et ad veterem amicitiam nostram a me omni tempore diligentissime cultam et ad meum praecipuum quoddam erga te studium pertinere duxi, non dissimulare voluntatem, quam ex rebus his secundis capio et agnoscere beneficii magnitudinem, quod te favente promoventeque mihi repromittitur. W liście więc swym do Gurlandinusa opisywał Zamoyski prawdopodobnie dzieje swego życia od opuszczenia Padwy, jak to uczynił w piśmie do Sigonia. I tu chciał nawiązać zerwane nici i pochwalić się sukcesami przed dawnym kolegą i towarzyszem studyów.

[3]) Nawiasem tu zaznaczamy, że Grzymała Zamoyski wyjechał do Włoch, jako oficyalny wysłaniec Batorego do Kuryi, notyfikujący wybór króla i stan rzeczy w Polsce. Heidenstein w Collectanea j. w. str. 33.

rzymski, któremu Grzymała Zamoyski doręczył list, przeznaczony „professori linguae Hebraicae“, proponując mu objęcie katedry tego „trzeciego języka klasycznego“ w Krakowie[1]).

Tu zaliczyć należy i Bernarda Petrellę, profesora padewskiego logiki, autora dzieł filozoficznych i komentatora Arystotelesa, który, zaproszony przez posła królewskiego, zasadniczo godził się, i to z całą chęcią, na objęcie katedry w nowej akademii krakowskiej. I on przypominał sobie dobrze dawnego rektora padewskiego z jego lat szkolnych[2]).

V.

Relacye księdza Reszki o powoływaniu do „Collegium Regium“. — Bellarmin, Grzegorz z Walencyi, Tolet, Aquarius i Flaminius wzywani na katedry teologii i filozofii. — Zarabella i Pappius. — Lista uczonych zapraszanych w r. 1577. — Charakterystyka projektu Zamoyskiego i jego niewykonalność. — Przypuszczalny stosunek obu uniwersytetów.

Korespondencya kanclerza w tej sprawie, znana dotychczas, nie wyczerpuje jednakże materyału faktycznego, nie wyświetla dostatecznie całego tego przedsięwzięcia. Bo oto inne źródło zawiera przyczynki, zgoła nieoczekiwane.

---

[1]) Arch. T. I. Nr. 175. List Joamiusa do Zam-o: „Litterae, quas professori linguae Hebraicae nuncupasti, quasque Joannes Zamoysky tuus Romam detulit, mihi nihil eiusmodi cogitanti redditae, seu potius attributae fuerunt, quasi mihi iuxta voti tui desiderium convenirent. Ego vero et coram et scripto, quid in hac re praestare possim et valeam, tum de itineris ratione, cum Ioanne Zamoysky tractavi pluribus“.

[2]) O Petrelli, przez Sobieskiego pomieszanym z Paternem, Archiw. I, str. 153, zob. Facciolati Fasti gymn. Patav. Pars III. str. 289, 296, 303. Nazwany on tu „Etruscus“. Piastował naprzód od 1563. katedrę „logicae schola secunda“, 1567. przeszedł za 80 flor. na katedrę: „secunda philosophiae extraordinariae schola“, zaś od 1569. do śmierci 1595. dzierży „primam logicae scholam“, w roku 1589. płaca jego wynosi już 500 flor. Napisał między innemi: Logicarum disputationum libri septem i Commentarii in posteriora Analytica. Za życia, jego dzieła, w których rywalizował z Zarabellą, były w wysokiej cenie. W liście do Zamoyskiego późniejszym Arch. T. I. str. 204 pisze on: ...Ecce autem ut nunc optatis meis fortuna non modo responderit, sed ita ut multo plura etiam tribueret, quam sperare ausus essem, cum me isthuc ultro regis nomine et amplissimis propositis praemiis accersiri intellexerim. Quod totum Deo primum, mox benignitati ac humanitati tuae acceptum refero, quas virtutes praesens, dum hic degeris, esse maximas cum universo hoc Patavino gymnasio expertus sum.

Mam tu na myśli korespondencyę ks. Stanisława Reszki, głośnego sekretarza Hozyusza, później opata jędrzejowskiego i agenta polskiego w Rzymie i wogóle zagranicą. Aż trzykrotnie wspomina on w listach swoich o zamiarze króla Stefana sprowadzenia do Polski z Włoch przodowników współczesnej nauki: Mureta, Ursina, Sigonia, Belarmina, Flaminiusza, Grzegorza z Walencyi, to znowu Toleta i Aquariusza. I tak, w liście do ks. Stanisława Sokołowskiego, nadwornego kaznodziei królewskiego, pisanym już 30. października 1577. r., zaznacza Reszka, wyliczywszy szereg przykładów starożytnych i nowszych powoływania ludzi uczonych przez królów: „Ale prawda nie cierpi zwłoki. Tak więc i ciebie, Sokołowski, przybrał sobie król Stefan, tak nadto starał się z wielką usilnością, aby owe gwiazdy naszego wieku, Mureta, mówię, Ursina, Sigonia, Belarmina, Flaminiusza, Grzegorza z Walencyi, ściągnąć do siebie, postanowiwszy dla nich wysokie pensye“ [1]). To samo mniej więcej powtarza wprost królowi w długim i ciekawym liście do niego z 1. września 1582.: „Pomijam twoją szczególniejszą przychylność ku profesorom najszlachetniejszych umiejętności i teologom, których wielkim sumptem własnym usiłowałeś powołać do twego królestwa, wyznaczywszy im świetne wynagrodzenie. Jak np. Toleta, Belarmina, Akwariusza, Mureta, Fulviusza Ursina, Flaminiusza, Sigonia, Piotra (?) z Walencyi i inne gwiazdy chrześcijańskiego świata“ [2]). I jakby na stwierdzenie niewzruszonej prawdziwości tego faktu, wkłada jeszcze opat jędrzejowski tę wiadomość w usta samego króla, opisując M. A. Muretowi audyencyę swoją u Batorego (w liście z stycznia 1582.). W obecności legata papieskiego, Bolognetta, toczyła się rozmowa o uczonych. Król wychwalał Mureta, akcentował w duchu humanistycznym doniosłą rolę uczonych literatów, co zawsze o rzeczach nieśmiertelnych rozmyślają

[1]) Stanislai Rescii. Epistolarum liber unus. Neapoli 1594 (Ossol. 14131), str. 121: „Veritas odit moras: ita te quoque, Sokolovii, Rex sibi Stephanus adiunxit. Et illa praeterea saeculi nostri lumina, Muretum dico, Ursinum, Sigonium, Belarminum, Flaminium, Gregorium de Valentia, ut ad se pertraheret, magna contentione, magnisque propositis praemiis laboravit“.

[2]) St. Rescii. Epistolarum liber unus. 1594, str. 198, epist. VIII. (? t. j. XVIII.). Nil dicam de tua in optimarum artium professores et Theologos singulari propensione, quos maximis tuis sumptibus ex intima Italia in Regnum tuum evocare, amplis propositis praemiis, contendisti. Toletum dico, Belarminum, Aquarium, Muretum, Fulvium Ursinum, Flaminium, Sigonium, Petrum de Valentia et alia Orbis Christiani lumina.

i są też rozdawcami nieśmiertelności wobec wielkich tego świata. „Gdyby ich dzieła o nas nie mówiły, — rzekł król[1]) — to i naszą purpurę królewską zamknąłby w sobie ten sam grobowiec i ta sama urna, co nasze śmiertelne szczątki; tem chętniej tedy podjąłem ów zamiar, aby Mureta, Sigonia, Ursina, Aquariusza, Grzegorza z Walencyi, owe rozkosze Muz, powołać z Włoch do mojego królestwa, iżby podjęli się kształcenia młodzieży, iżby siebie, iżby mnie, iżby wiek panowania mego, obdarzyli nieśmiertelnością, iżby słowem i czynem pokazywali sposoby uczenia się, nauczania i życia".

Zyskujemy więc znowu kilka nazwisk, które miały stać się ozdobą „królewskiego kollegium". Między niemi są nazwiska pierwszorzędnego blasku. I tak: Robert Bellarminus, to sławny z swej uczoności Jezuita, późniejszy kardynał i kandydat na papieża, którego wiedza teologiczna i filozoficzna była już wówczas przedmiotem powszechnego uznania i podziwu[2]). Obok Bellarmina

---

[1]) St. Rescii. Epistolarum liber unus. Neap. 1594, str. 212. M. Antonio Mureto. Epist. XIX.: „Ille vero (rex) in tuas laudes effusus. Magnus, ait, isto saeculo vir Moretus. Multum illi debet respublica litteraria etc.... Luctuosa quippe, acerbaque mors eorum solet accidere, qui quotidie aliquid immortale meditantur et quasi quosdam agunt humani generis praeceptores... Vivent (ingenia), dum vivet honor litteris; nostras purpuras, nisi istorum loquantur litterae, idem forte, qui corpus, lapis et urna obruet. Quo libentius a me susceptum fuit illud consilium, ut Moretum, Sigonium, Ursinum, Aquarium, Gregorium de Valentia, illas Musarum delicias, in regnum hoc suum ex Italia evocarem, qui curam erudiendae sustinerent iuventutis, qui se, qui me, qui Regni mei tempora immortalitate donarent, qui dicendi, docendi, vivendique methodum, dictis, factisque docerent".

[2]) Rob. Bellarmin, ur. 1542., siostrzeniec papieża Marcelego II. W r. 1560 wstąpił do Jezuitów i zasłynął niebawem we Florencyi i Mondovi, jako profesor humaniorów, kaznodzieja i polemista. Swoją znajomością Arystotelesa i Tomasza z Akwinu zyskał takie imię, że jako wybitny teolog-polemista i uczony filozof chrześcijański został wysłany 1570. do Flandryi, zagrożonej przez protestantyzm. Tu bawił 7 lat, a wróciwszy do Rzymu, właśnie 1577. był pierwszym ze swego zakonu, wykładającym publicznie t. zw. kontrowersye. Później był wysyłany do Francyi z legatem papieskim, a 1599. został kardynałem, następnie arcybiskupem Kapuy itd. Umarł 1621. Dwa razy był kandydatem do tyary, w czem mu tylko przeszkodziła przynależność do Jezuitów. Dzieła jego liczą się na dziesiątki. Prócz znakomitego dzieła o kontrowersyach (Opus controversiarum), głośny był traktat „De Romano pontifice", który mu stworzył wielu nieprzyjaciół, dalej „De scriptoribus ecclesiasticis. De gemitu columbae. De ecclesia triumphante, De conciliis, De officio principis christiani" itd. itd. Prace jego wyniosły go później na szczyty wiedzy teologicznej i filozoficznej. Była też niejednokrotnie mowa

godnie staje drugi światowej sławy teolog i polemista, Grzegorz z Walencyi, również Jezuita. Hiszpan rodem, wykładający z ogromnem powodzeniem teologię w uniwersytetach niemieckich w Dillingen i Ingolstacie. Zwano go „Doctor Doctorum“, a pisma jego, jak „Commentarii in Summam Thomae“, należą do najwyżej cenionych w literaturze teologicznej [1]).

Świetną trójcę powoływanych przez Batorego teologów uzupełnia znakomicie Franciszek Tolet, także hiszpański Jezuita i późniejszy kardynał, który zajmował wówczas katedrę teologii i filozofii chrześcijańskiej w Rzymie, ucząc tam z wielkim aplauzem słuchaczy [2]).

Nie ograniczył się jednak król i jego dostojny pomocnik do tych trzech wielkości teologicznych, dopiero co wymienionych. Reszka wspomina jeszcze Macieja Aquariusza de Gibbonis (bo on to jest właśnie), dominikańskiego uczonego teologa, profesora metafizyki i teologii w Rzymie, Neapolu, Turynie, Wenecyi itd. [3]), oraz Flaminiusza Nobilisa albo Nobiliusza, także filozofa i teologa rodem z Lukki, zasłużonego w pracy edytorskiej i komentatorskiej nad Biblią [4]).

---

o kanonizacyi Bell-a, która jednak dotąd nie doszła do skutku. Allgem. Gelehrten-Lexicon... herausgeg. v. Christ. Gottlieb Jöcher, Leipzig 1750., Erster Theil. A—C. kol. 931—933.

[1]) Grzegorz z Walencyi (1551—1603), wstąpił 1565. do Jezuitów w Salamance, 1571, powołany do Rzymu, gdzie 2 lata uczył filozofii. W Dillingen i Ingolstacie jest profesorem od 1575. przez lat 20. z rzędu, a stacza tu liczne walki polemiczne z protestantami. Stamtąd też chciał go ściągnąć Batory do Polski. Za Klemensa VIII. powołany do Rzymu na profesora teologii w Collegio Romano, bierze żywy udział w sławnym sporze i dysputach Dominikanów i Jezuitów „de auxiliis gratiae“. Niebawem rażony apopleksyą, zmarł w Neapolu. Prócz wspomnianych komentarzy, pisał wiele rzeczy polemicznych, które wydał razem w ogromnym tomie „De rebus fidei suo tempore controversis“. Lyon 1591. Jöcher, op. cit. Vierter Theil. S—Z. kol. 1402—1403.

[2]) O Tolecie por. Jöcher op. cit. Vierter Theil. S—Z. kol. 1237. Umierając 1596. zostawił T. po sobie bardzo bogatą spuściznę literacką, obejmującą komentarze do Pisma św., wykłady pism Arystotelesa, traktaty teologiczne i filozoficzne.

[3]) O Aquariuszu zob. Jöcher, op. cit. Erster Theil. A—C. kol. 483. Był on wcale zdolnym i wybitnym arystotelikiem i tomistą, napisał też bardzo wiele rozpraw w tym duchu.

[4]) O Flaminiuszu zob. Jöcher, op. cit. Dritter Theil. M—R. kol. 964. pod Nobilis. Prócz rzeczy teologicznych, pozostawił wiele traktatów z zakresu logiki (zwł. Arystotelesowskiej) i filozofii moralnej, a w r. 1582. wydał „Narratio de

Wszyscy ci uczeni, o których mowa, byli zatem teologami i księżmi, przyczem trzej byli Jezuitami, jeden Dominikanem. Nimi to pragnął niewątpliwie obsadzić Batory (czy Zamoyski) katedry teologiczne nowego kollegium, a w części może i filozofię (np. logikę).

Nie dziwna też zupełnie, że właśnie o teologach posiadał Reszka najdokładniejsze informacye. Bawił on wtedy stale w Rzymie, piastując nadany mu przez Grzegorza XIII. urząd sygillatora W. Penitencyaryi i pełniąc obowiązki sekretarza osobistego przy Hozyuszu [1]). Z korespondencyi zaś kardynała z Zamoyskim wiadomo, że i do Hozyusza udawano się przez wysłańca królewskiego z prośbą o poparcie zamiarów monarchy w wyszukaniu odpowiednich sił nauczycielskich [2]). Obowiązek ten mógł więc z łatwością spocząć właśnie na Reszce, zwłaszcza o ile chodziło o duchownych i teologów. Możliwem jest także, że zwrócono się wprost do Reszki, jako sekretarza królewskiego, aby dopomógł Grzymale Zamoyskiemu w jego staraniach i że Reszka tego zadania istotnie się podjął. Szczegóły i nazwiska, które on właśnie podaje, fakt, że o tem wszystkiem wiedział pierwej od innych (30. X. 1577.), że o tem przedsięwzięciu tyle razy wspomina — przemawiają silnie za takiem przypuszczeniem. W każdym razie, powoływanie wspomnianych przez Reszkę uczonych odnieść należy do czasu przed 30. października 1577., skoro data w liście do Sokołowskiego tak właśnie opiewa, a mowa tu jest o tym fakcie, jako o czemś minionem [3]).

---

rebus gestis Stephani I., regis Poloniae... contra magnum Moschorum ducem", dedykowane prymasowi Karnkowskiemu, a obejmujące dokumenty przeważnie do pierwszej wyprawy i opowiadanie o drugiej wyprawie króla Stefana przeciw Moskwie.

[1]) Zob. Stanislai Rescii. Diarium 1583—1589., edid. Joannes Czubek. Kraków. Akad. Umiej. 1915. Przedmowa str. VIII.

[2]) Arch. J. Zam. I. Nr. 184, str. 202. Hozyusz pisał 14. XII. 1577. do Zamoyskiego: „Quibus de rebus huc missus est a M-te Reg. G-sus D-nus Joannes Zamoisky, in his conficiendis diligenter operam illi meam navavi. Ceterum non eos, quos optabamus, res progressus habuit...

[3]) Sobieszczański w swym artykule o Reszce w Encyklop. Powsz. Orgelbranda (starej), tom 22. Warsz. 1866., str. 88. wspomina, że „król ten (Batory) zlecił mu (Reszce) oraz, aby do Krakowa i Wilna (?) ściągnął najcelniejszych uczonych włoskich. Śmierć tego monarchy zniweczyła ten zamiar, który niewątpliwie najkorzystniejszy byłby miał wpływ na wychowanie i nauki w Polsce". Skąd zaczerpnął Sobieszczański tego szczegółu — dojść trudno. Ale na każdy sposób, to powoływanie uczonych do Krakowa przypadałoby przed 30. X. 1577., a nie na czasy bezpośrednio wyprzedzające zgon Batorego. Przecież Reszka w liście do Soko-

Poza nazwiskami, przytoczonemi przez Reszkę, znajdujemy gdzieindziej jeszcze dwa inne. Mianowicie Sołtykowicz przytacza w swem dziele o uniwersytecie krakowskim [1]) dłuższy ustęp z rękopiśmiennych „Annales“ Radymińskiego [2]), traktujący właśnie o zamiarze Batorego założenia nowego kollegium w Krakowie. Obok Mureta i Grzegorza z Walencyi, spotykamy się tu z nazwiskami Zabarelli i Pappiusa, z których pierwszy miał objąć katedrę filozofii, drugi prawa [3]). Jakób Zabarella to znany profesor padewski logiki i filozofii, przedmiot podziwu współczesnych, autor licznych komentarzy do wszystkich dzieł Arystotelesa i rozpraw z dziedziny logiki, metafizyki, astronomii itd. Jego to — jak zapisują biografowie — miał powoływać do Polski także król Zygmunt [4]), zdaje się Zygmunt August, nie Waza. W r. 1577. piastował Zarabella w Padwie „primam philosophiae extraordinariae scholam“, z płacą 260 flor. [5]). Drugi uczony, Pappius, nie jest do-

łowskiego z 30. października 1577. wymienia prawie wszystkie wspomniane znakomitości (z wyjątkiem Toleta i Aquariusza, których może wzywano później, gdy tamci odmówili), a o ich nieudanem powoływaniu do Polski mówi jako o fakcie minionym. Ponieważ zaś same listy odmowne do Zamoyskiego datowane są w czasie od października do grudnia 1577., widać tedy, że Reszka wcześniej i natychmiast o wszystkiem wiedział, a więc musiał być w ścisłem porozumieniu z Grzymałą Zamoyskim, musiał poprostu być jego pomocnikiem w tych sprawach. O rzetelności daty listu do Sokołowskiego powątpiewać niema powodu.

[1]) O stanie Akademii Krakowskiej. W Krakowie 1810, str. 551.

[2]) Centuria III. Jest to znane źródło do dziejów Akademii Krakowskiej, spoczywające dotąd w Ms. Bibl. Jagiell. (Annales Academiae Cracov., 4-ry centurye).

[3]) Sołtykowicz, op. cit. str. 551. „Żeby atoli na dawny sposób Umiejętności w Akademii znowu zakwitnęły, z całego Świata Chrześcijańskiego ludzi mądrych hojnemi nagrodami do Krakowa wzywał, jako to: do Krasomostwa Mureta, do Filozofii Zarabellę, na Katedrę prawa Pappiusza, na Teologię Grzegorza z Walencyi; mężów, których imiona w całej Europie słynęły“. Co się tyczy wiarygodności relacyi Radymińskiego, to stwierdzić należy, że powołuje się on jako na źródło na „Pisma, których Broscius (Brożek, znany matematyk krak. XVII. w.) w Heilsbergu dostał“ i na listy kardynała Hozyusza. Coby to były za „Pisma“ z Heilsberga, nie wiadomo; zapewne jakaś korespondencya (Hozyusza? Reszki?), czy układy w tej sprawie. W każdym razie wiadomość ta ma pewne podstawy, wygląda na prawdziwą i nie można jej lekceważyć.

[4]) Jacobi Phil. Tomasini. Illustrium Virorum Elogia, iconibus exornata. Patav. 1630, str. 139. Co do Zygmunta Augusta zob. Iacobi Zabarellae (wnuk). „Polonica“. Patav. 1650. (Ossol. 19, 132), Dedykacya.

[5]) O Zarabelli por. Facciolati Jac. Fasti Gymnasii Patavini. Pars III., str. 280, 284, 289, 296; pars II. str. 75 nst.; nadto jego biografię w dziele Tomasiniego, cytowanem w poprzednim przypisie.

kładnie znany; co więcej, wobec braku imienia, trudno nawet ustalić identyczność osoby tego prawnika. Mógł to być albo Bernardus Papio, Hiszpan z Katalonii, o którym nieoszacowany Jöcher przekazał, że żył około połowy XVI. w. i napisał „Tractatus de reformatione populi et de ornatu loquendi", albo Hieronim Pappon, prawnik z XVI. w., również autor wielu dzieł jurydycznych [1]). Osoba pierwszego jest prawdopodobniejsza, gdyż był Hiszpanem, a Radymiński właśnie zapisał w ciągu dalszym, że owego Pappiusa „król hiszpański u siebie zatrzymał" [2]).

Lista tedy uczonych, objętych planem Batorego i Zamoyskiego, przedstawia się imponująco, zarówno co do ogólnej liczby, jak i co do wartości poszczególnych talentów. Naliczyliśmy ich, tylko znanych po nazwisku, 16-tu: Sigonio, Muret, Fulwio Orsini, Paternus, ewentualnie Merkurialis i Capivacceus, Gurlandinus, Diamas Joamius, Petrella, Bellarminus, Grzegorz z Walencyi, Toletus, Aquarius, Flaminius Nobilis, Zabarella i Pappius. Trzeba zaś pamiętać, że ponadto wchodzą w grę zapewne jeszcze i inni, jak np. Ubertus Foglieta, polecany przez Hozyusza itd. [3]).

* * *

[1]) Jöcher, op. cit. Dritter Theil. M—R. kol. 1240 i 1242 i Fortsetzung u. Ergänzungen. V. M—P. kol. 1234 i 1539.

[2]) Sołtykowicz loc. cit. str. 552. Z powoływanych przez Zam-o uczonych możnaby przytoczyć jeszcze nazwisko jednego z największych uczonych filologów i humanistów XVI/XVII. ww., Justusa Lipsiusza. Uczynićby to można jedynie na wiarę Niesieckiego Kaspra (Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicza X. Lipsk 1845, str. 65), który zresztą rzeczy chronologicznie pomieszał, odnosząc powołanie Mureta i Lipsiusza do czasów Akademii Zamoyskiej. Pisze on tak: „Akademią tamże (w Zamościu) fundował, do której ludzi mądrych sprowadził, chciał do Polski i owego sławnego Lipsyusza przeciągnąć i Antoniego Mureta, by był temu Grzegorz XIII. Papież nie przeszkodził. Nie przestał jednak do niego pisywać Lipsius..." Tę samą wiadomość powtarza i St. Duńczewski. Herbarz wielu domów Korony Pol. Krak. 1757. (wyszedł po Niesieckim), t. II., str. 214. Wiadomość o Murecie odnosi się naturalnie do 1577. O Lipsyuszu skądinąd nie wiemy nic podobnego, choć przechowało się kilka jego listów do rodziny Zamoyskich i ich domowników (Szymonowicz, Hilchen). Jeśli jest w tem wogóle coś prawdy, to chyba istotnie o ile to odnosi się do Akademii Zamoyskiej, gdyż z Lipsiuszem zapoznał się kanclerz dopiero znacznie później, za pośrednictwem Dawida Hilchena, który go poznajomił również z kilku wybitnymi uczonymi niemieckimi, jak np. z Caseliuszem. Zob. Justi Lipsii Epistolarum, Centuria V. Epist. I. i LVIII.

[3]) Archiwum J. Zam., t. I., Nr. 184, str. 202.

Projekt „Collegium Regium" z r. 1577. był zatem przedsięwzięciem na ogromną skalę, zamysłem prawdziwie królewskim, pomyślanym z iście renesansową fantazyą i niepospolitym rozmachem. Inna rzecz, że nosił już w zarodku znamię niewykonalności, że już w chwili poczęcia się zawierał w sobie konieczność spalenia się w ogniu własnej wybujałości, aby nie powiedzieć, zuchwałości. Wszakże twórcy jego zapragnęli ściągnąć do dalekiej, północnej Polski, krótko mówiąc, najtęższe głowy i najsławniejsze imiona stulecia, ludzi, o których niejednokrotnie toczono walki, których wydzierali sobie wzajemnie książęta i uczelnie. Chcieli wsławić Polskę szkołą nawskróś humanistyczną (bo i powoływani teologowie byli wybitnymi zwolennikami nowych prądów), szkołą znakomitą; chcieli, aby nie tylko spełniała ona wielkie posłannictwo cywilizacyjno-nauczycielskie wśród narodu, ale także wobec całej Europy promieniami chwały okryła dalekich Sarmatów, ich króla i jego doradcę. Niedarmo współczesne znakomitości zagraniczne, jak Muret, Manucyusz, Sigonio, później Lipsiusz i inni oddawali najwyższe pochwały zamiłowaniu nauk i świetnym zdolnościom Polaków[1]); teraz Polska miała zabłysnąć przed rzecząpospolitą uczoną własnem ogniskiem nauk i nowożytnej kultury, miała pokazać światu, że nie były przesadnemi słowa owych uczonych, iż Muzy z Italii przeniosły się do Polski, a tam, gdzie do niedawna

[1]) Muret pisze o Niemcach i Polakach: „Nugae istae sunt hominum..., barbaros (eos) vocantium. Utinam nos eo modo barbari essemus! Utri vero barbaries sunt: nati in media Italia, quorum vix centesimum quemque reperias, qui Latine, aut Graece loqui sciat, aut litteras amet? an Germani ac Poloni, quorum permulti et earum linguarum utramque perfectissime callent et ita litteras ac liberales disciplinas amant, ut in eis tempus omne consumant. Olim illi fortassis asperi ac barbari fuerunt; hoc quidem seculo, vereor, ne ad nos barbaries, ad illos cultus et splendor vitae et eruditio atque humanitas, mutatis sedibus, commigrarint. Epist. ad Paulum Sacratum. M. Ant. Mureti. Scripta selecta. Vol. II. Epistolae, Variae lectiones. Lipsiae, Teubner 1873. Podobnie Lipsius do Schoneusa Andrzeja do Krakowa (Epistolarum Centur. IV. str. 7, ep. VII.): „Deus bone, quis bono et veteri aevo de vobis hoc sperasset? (tj. że będziecie takimi miłośnikami nauki), cum horror illic et squallor, nec nisi Martis sedes et incolis cordi — πόλεμος τε κακὸς καὶ φύλοπις αἰνή. Quam mutastis? et humanitate, elegantia, omni cultu animi provocare audetis lectissimam quamque gentem... Quid Graeci, quid placent sibi Itali? Graecia et Italia nuper in Gallia, et nunc in Germania aut Sarmatia reperiantur. Podobnie Sigonio, Arch. J. Zam. str. 174, Manucyus i wielu innych.

jeno gruby Mars szalał, obecnie ludzkość, wytworność i elegancya miejsce swoje znalazły.

Stosunek nowego Kollegium do Uniwersytetu Jagiellońskiego miał być, podobnie jak to było w Paryżu, całkiem luźny. Nie ma słuszności Radymiński, powiadając, że „król ... chciał w Polsce nową Akademię zakładać, albo przynajmniej w Krakowie nowe Kollegium na kształt Kameraceńskiego, przy starej Szkole Powszechnej Krakowskiej ustanowić“[1]). Nazwa „Kollegium“, wzięta z francuskiego pierwowzoru, a oznaczająca tylko pewien człon uniwersytetu, może tu łatwo zmylić. Nowa szkoła Batorego i Zamoyskiego miała być czemś zupełnie odrębnem, miała być osobnym, całkowitym uniwersytetem[2]), o pełnej ilości fakultetów, czy też o znacznej liczbie samoistnych katedr, poświęconych rozmaitym przedmiotom. Jak przedstawiali sobie obaj inicyatorowie ustosunkówanie się w dalszym ciągu obu Akademii krakowskich do siebie — nie wiadomo. Sądzę jednak, że Zamoyskiemu stał w tym wypadku ciągle przed oczyma stosunek „Collège Royal“ do Sorbony, że widząc podupadanie Akademii, uznał za najlepszy środek do jej odmłodzenia, aby dać jej rywalkę[3]), stworzyć pod jej bokiem zakład humanistyczny, który swoją żywotnością i płodnym ruchem, mimowolną zaczepką, dysputami i sporami literackimi, ciągłym fermentem poruszanych nowych problemów — albo by ją podniósł i rozbudził do nowego życia, albo — dobił. Lekarstwo miało być radykalne i ten radykalizm właśnie, w polskich stosunkach, był drugim powodem rozbicia się całego projektu.

Naturalnie, że leczenie Akademii nie było pierwszorzędnym celem. Przedewszystkiem, dążyli twórcy nowego „gymnasium“ do celu nawskróś pozytywnego, tj. pragnęli wznieść w Polsce

[1]) Sołtykowicz, op. cit., str. 551.

[2]) W listach Zamoyskiego z r. 1577 i odpowiedziach na nie, podobnie w listach Hozyusza, o których niebawem będzie mowa, stale występuje dla nowego zakładu nazwa „gymnasium“ i „academia“, co dowodzi jego odrębności. O padewskim uniwersytecie także pisano „Gymnasium Patavinum“ (np. Fasti gymnasii Patavini Facciolatiego, De gymnasio Patavino Syntagmata XII. tegoż pisarza itd.). Tekst przywileju erekcyjnego tej nowej Akademii, przedłożonego przez Batorego do zatwierdzenia papieżowi (zob. listy Hozyusza w c. d.), nie jest nam znany. Z listu jednak Hozyusza, mówiącego o tem, wynika niedwuznacznie, że chodziło o odrębną całkiem szkołę.

[3]) Kallenbach J., op. cit. str. 24—25.

wysoko sztandar tryumfującego humanizmu i nauki, pojętej w duchu nowoczesnym. Niedalekiemi spełnienia miały być wówczas słowa Jana z Czarnolasu, że polska szkoła zrówna „z ich tam Sorbonami“, i że się do niej „wszystka Padew zleci“ [1]).

VI.

Wielki projekt zaczyna sie rozwiewać. — Odmowne odpowiedzi uczonych i przyczyny tego. — Odpowiedzi Mercurialisa, Sigonia, Mureta. — Hozyusz poleca Humberta Foglietę. — Pisma Diamasa Joamiusa, Gurlandina i Petrelli. — Co wiadomo nam o decyzyi innych.

Tymczasem niewykonalność projektu poczęła niebawem w całej swej drastyczności ujawniać się pełnym nadziei jego twórcom. Jak nietrudno się było domyśleć, mecenasi i opiekunowie powoływanych przez Zamoyskiego uczonych, ani myśleli dopuścić do ogołocenia własnych szkół ze znakomitości, przynoszących chlubę ich imieniu i będących poważną atrakcyą dla scholarów. Wiadomo, jaką, niebywałą w innych wiekach, wziętością cieszyły się takie uczone gwiazdy w tej epoce, to też nie dziwna, że rozczarowanie zaczęło przychodzić za rozczarowaniem. „Nie chcę swoich Akademii obalać, aby cudze tworzyć“, — odpowiedział jeden z wpływowych senatorów weneckich prof. Petrelli na jego wzmiankę o zamiarze przeniesienia się do Polski [2]). Takie samo stanowisko zajęli i inni. Równocześnie były także inne względy, odwodzące samych zaproszonych od przyjęcia propozycyi: długość drogi, odległość od ojczyzny, zbliżająca się zimowa pora, ostrość i zmienność klimatu, odrębne i niezwyczajne dla synów Południa obyczaje i warunki życia, u niektórych wreszcie podeszły wiek i słabości ciała [3]). Jeden za drugim, nadchodzą tedy z Włoch listy odmowne lub wiadomości całkiem niepocieszające.

W wydanej korespondencyi Zamoyskiego, chronologicznie pierwszym wśród tych odpowiedzi jest list prof. medycyny w Padwie, Hieronima Merkurialisa, z 8. września 1577. [4]). Dziękując za wyróżnienie i zaufanie, dumny z tego, że jego właśnie

[1]) Kochanowski w „Satyrze“.

[2]) Arch. Zamoy. I., Nr. 186, str. 204.

[3]) Arch. I., Nr. 152 (str. 169), Nr. 158 (str. 174), Nr. 175 (str. 193), Nr. 176 (str. 195), Nr. 183, Nr. 184, 186 i inne.

[4]) Arch. I., Nr. 152.

pytano o radę, obiecuje dołożyć wszelkich starań, aby znaleźć odpowiednich profesorów medycyny i filozofii dla nowego krakowskiego studyum. Na razie niebardzo może być pomocnym wysłańcowi królewskiemu z powodu grasującej zarazy, która uniemożliwia mu komunikacyę z Grzymałą. Nie tai również Merkurialis, że będą poważne trudności w wyszukaniu kandydatów, bo niełatwo ktoś zechce narazić się na trudy uciążliwej podróży, na niespodzianki obcego klimatu i obyczajów. „Jednakowoż mniemam, że nie zbraknie takich, którzy wyżej ponad to wszystko stawiać będą łaskę wielkiego króla, korzyści i sławę“ — dodaje zaraz. Nakoniec prosi Zamoyskiego o zachowanie mu swej przyjaźni, pod którą sam rzucił podwaliny, i o zalecenie go królowi [1]).

O ile to pismo pozostawiało Zamoyskiemu pewne nadzieje na przyszłość, to już następne z pewnością zasmuciło go niemało. Była to odmowa Karola Sigoniusza (datowana z Bononii 15. paźdź. 1577). Mistrz uderzał w równie czułe tony, jak niedawno dostojny wychowanek. Opowiada, z jaką radością odczytywał list i dowiedział się o świetnych postępach jego karyery. „Czytałem go z taką rozkoszą ducha, żem się zatrzymywał nad poszczególnemi prawie słowami, aby tem pełniejszy owoc zadowolenia z nich zaczerpnąć... I nie tyle cieszyłem się tem, że ty, któregom niegdyś dla nauk i talentów wyjątkowo miłował, doszedłeś do takich zaszczytów w znakomitem królestwie, jak raczej tem, że szczególniejszy mój sąd o twoich zdolnościach i roztropności nie okazał się płonnym i bezwartościowym“. Nie tylko więc Zamoyskiemu, ale i sobie gratuluje Sigonio jego wyniesienia. Bo przecie i do sławy profesora przybędzie stąd jakiś promyk, jeśli rozejdzie się po świecie, że jego uczniowie i wychowankowie u wielkich królów wielkie zajmują stanowiska [2]).

[1]) Arch. J. Zamoyskiego, I. str. 169. „Quapropter summas, quas possum, tibi gratias ago, quod me unum elegeris, cui doctores idoneos in philosophia atque medicina pro Cracoviensi Academia Regio secretario ad hoc munus perficiendum in Italiam misso proponendi occasionem dares. Nam etsi itineris longitudo, morum varietas, ac coeli peregrini inassuetudo multos deterrere ab hac provincia possit, attamen non defuturos etiam confido, qui istis omnibus et magni Regis gratiam et commoda ac gloriam anteponent. Id autem tibi persuasum esse velim, me neque sermone neque opere defuturum, quin eos omnes horter ac impellam, quos et utilitati et ornamento conatibus summi principis conficiendis futuros fore cognovero“.

[1]) Arch. J. Zamoy., I. Nr. 158, str. 173. „Quas ego tanta cum animi mei

A teraz kwestya zaprosin do Krakowa. Uczony filolog bonoński stwierdza, że musiałby być chyba ślepym lub nieokrzesanym, aby nie poznać się na zaszczytach i korzyściach, jakie mu ofiarowywano. Samo nazwisko królewskie i jego sława mogłyby już szalę przeważyć, a przecież nieobojętne są i inne racye: wysoka kultura Polski, zdolności Polaków, wspaniała pensya, znajomości, obietnice. Niestety, wiek i nadwątlone grubo zdrowie (zwłaszcza jakaś „imbecillitas capitis") przekreślają wszelkie ewentualne zamiary. „Mylisz się bowiem" — pisze Sigonio — „jeśli sądzisz, że zobaczyłbyś u mnie teraz ten sam kwiat wieku i moc zdrowia, jaką oglądałeś w Padwie, za onych naszych turniejów, o których wspomniałeś; jestem już dzisiaj kimś całkiem innym..." Zimny klimat Polski musiałby go dobić, skoro i tu zaledwie wegetuje, dzięki ustawicznym staraniom i trosce. Z przykrością odrzuca propozycyę Zamoyskiego, obiecując wywdzięczyć się polskim protektorom zdwojoną życzliwością względem polskich swoich słuchaczy w Bolonii i opieką nad nimi. Prawda, że wynagrodzenie obiecywano mu bardzo duże; ale on nigdy nie mierzył pracy naukowej zyskiem, żyjąc w filozoficznej mierności i w umiłowaniu swoich studyów. Zresztą, niczego mu teraz nie brak w Bolonii, wśród zacnych obywateli tego miasta i pod opieką kardynała Paleota [1]).

---

voluptate legi, ut in singulis prope verbis insisterem, quo pleniorem ex iis fructum delectationis perciperem. Nam et commemoratio veteris nostrae necessitudinis grata mihi fuit et subsecuta honorum tuorum, quam significasti, amplificatio multo magis. Neque vero tam eo laetatus sum, quod tu, quem ego unice quondam litterarum ingeniique causa dilexi, ad tantos honoris gradus in amplissimo Regno provectus sis, quam quod singulare meum de ingenio prudentiaque tua iudicium haudquaquam inane, irritumve ceciderit. Neque ego enim umquam veritus sum, quin si meritus virtuti honor haberetur, ipse brevi evaderes inter tuos et fortunis et dignitate amplissimus, quod nunc etiam multo maturius opinione mea video contigisse vel praestanti iudicio summi Regis, vel magnitudine virtutis tuae, ad egregiam laudem ante tempus maturescentis. Quamobrem prosperos omnes hos tibi successus non tam tua, quam mea causa mirifice gratulor; siquidem puto ad meam etiam laudem aliquid pertinere, si hoc percrebuerit, qui a mea doctrina proficiscantur, ad maximos honores a maximis regibus evocari".

[1]) Archiw. J. Zamoy. I., str. 174—175. „Ego, mi Joannes, si conditionis a te mihi latae amplitudinem non viderem, plane caecus ac rerum humanarum rudis atque ignarus essem. Neque enim me fugit, qualis sit, quantusque Rex Poloniae Stephanus...; cuius insigne iudicium tanti faciendum esse arbitror, ut hoc unum satis valere putem ad consilium Polonae profectionis expediendum. Non me latet etiam nationis vestrae dignitas, humanitas virorum, ingenia adolescen-

Serdeczność stosunku do dawnego ucznia zaznacza się na wielu miejscach. Cały wspomniany początek listu świadczy o niej dowodnie. Wielki Włoch pyszni się swoim ukochanym niegdyś pupilem, potrąca o dawne wspólne przeżycia, nie waha się wreszcie nazywać możnego podkanclerzego wciąż jeszcze po imieniu „mi Joannes“ [1]).

Odmownie wypadła także odpowiedź Fulwiusza Orsiniego (której nie znamy) i Marka Ant. Mureta. „Z wymienionych profesorów literatur klasycznych“ — pisał Hozyusz 14. XII. t. r. — „żaden nie chciał przyjąć przedstawionej mu propozycyi“ [2]). Orsiniego zatrzymał pewnie w Rzymie jego mecenas [3]), Mureta, który już się był zdecydował na wyjazd i wszystko omówił z posłem polskim, nie puścił w ostatniej chwili papież Grzegorz XIII. i kardynał d'Este. Historya układów z Muretem i rozbicia się tychże jest wcale ciekawa. W odpowiedzi, wystosowanej do podkanclerzego (Rzym 1. XII. 1577.), nie rozpisuje się wprawdzie o tem Muretus. Jakby z żalem donosi tylko, że już się gotował do drogi, już „sercem i myślami był cały w Polsce“, gdy oto nie-

---

tum, quippe quorum consuetudine iam per multos annos familiarissime ac iucundissime usus sim; magnitudinem quoque oblati stipendii, spemque multorum, quae ostenduntur, bonorum ac multitudinem illam meorum, quam tu scribis, in Polonia discipulorum, eam vim habere confiteor, ut me non solum vestro nomini addictissimum, sed remotissimum etiam a Polonia quemque merito illicere possint. Sed haec omnia uno duobusve obiectis incommodis ita obruuntur, ut ne in consilium quidem, dum de summa deliberatur, videantur esse vocanda. Haec sunt: aetas mea iam ingravescens et valetudo magna ex parte debilitata. Falleris enim, si putes, te aut florem illius aetatis aut firmitatem eius valetudinis, quam Patavii in illis, quorum tu meministi, certaminibus, conspexisti, in me hoc tempore revisurum. Omnino longe alius sum: nam ad annos quinquaginta quatuor accedit tanta infirmitas corporis, ut nisi mihi diligentia curaque consulem, nullum iam pridem ad officium idoneus essem. Quodsi haec patior in eo solo, in quo et natus et altus sum, quae mihi tandem ferenda esse existimas in externo et alieno?... Ex quo intelligo, si vestrae aut voluntati, aut auctoritati obtemperans in Poloniam me conferrem, non me ad commodum aut ad honorem, sed ad detrimentum aut ad mortem esse venturum. Itd. itd.

[1]) Arch. J. Zamoy. I., str. 174—175.

[2]) Arch. Zamoysk. I., Nr. 184. „Ex his, qui nominati fuerunt, nemo conditionem sibi oblatam suscipere voluit, qui politiores litteras profiteretur. Ceterum..., tribus istis, qui nominati fuerunt, nihilo videtur inferior esse Ubertus Foliета...“

[3]) Por. przypis poprzedni. Zatrzymał go zapewne kard. Farnese.

spodzianie zaskoczył go rozkaz Ojca św. A w ślad za tym rozkazem nastąpiło zwiększenie w dwójnasób jego „salarium" przez papieża. Dziękuje więc humanista francuski z przepełnionego wdzięcznością serca królowi i Zamoyskiemu za łaskę i mimowolne pomnożenie jego fortuny, przyrzeka, że nie zapomni im, póki życia, tego dobrodziejstwa [1]).

Szczegółowo natomiast opisuje całe to zajście Muret w liście do innego humanisty, Pawła Sakrata [2]), liście ważnym i z tego względu, że oddaje tu wielkie, entuzyastyczne pochwały kulturze i wykształceniu Polaków. Z chlubą wspomina Muret imienne zaproszenie jego przez króla i podkanclerzego do „nowej Akademii", opowiada, że sprawa już była ubita. Już miał wyznaczony zasiłek na podróż w kwocie 300 złotych talarów, już i kardynał Hozyusz (widocznie w tem współdziałający) odstąpił mu bezinteresownie na mieszkanie swój pałac w Krakowie. Wielu znakomitych mężów obdarzyło go listami polecającymi do Niemiec i Polski, tak że wszędzie po drodze byłby chętną znalazł gościnę. Nawet upatrzył już był rutę podróżną dla siebie i małego bratanka, którego chciał zabrać ze sobą. Wola papieża stanęła wszystkiemu temu na przeszkodzie. Na instancyę t. zw. „konserwatorów narodu rzymskiego" (urząd w Rzymie), Grzegorz XIII. nie pozwolił Muretowi wydalać się z Rzymu, zaszczycił go listem, podwoił pensyę. Również kardynał Este obdarzył go hojnie, pragnąc zatrzymać u siebie [3]).

---

[1]) Archiw. Zamoysk. I., Nr. 176. str. 194—195. Praeter spem et opinionem meam accidit, ut cum inter me et Ioannem Zamoscium, Seremissimi Regis secretarium, omnibus prope de rebus convenisset, iamque ego me ad iter accingerem atque isthic animo et cogitatione totus essem, subito ostenderit Gregorius Pontifex Maximus, profectionem meam sibi non placere, meque per viros summa auctoritate praeditos monendum curaverit, ne ex urbe discederem: sibi curae fore, ut ne in Urbe deteriori conditione essem, quam quae mihi in Polonia deferretur... Vobis..., nisi plane ingratus sim, hanc tam luculentam fortunarum mearum accessionem acceptam feram, necesse est. Quare dum vivam, me utrique tantum debere fatear oportet, quantum ab homine deberi homini plurimum potest. A te etiam atque etiam peto, ut mihi veniam a Ser-mo Rege impetres tibique persuadeas, si ullum tempus unquam eveniat, ut me vitam ipsam vel pro M-te ipsius, vel pro tua, clarissime Zamosci, dignitate in discrimen exponere oporteat, nemini me concessurum, qui id promptius aut maiori animo faciat.

[2]) M. Antonii Mureti. Epistolae, Hymni sacri et poëmata omnia. Lugduni 1604. (Ossol. 32. 867), str. 135—141.

[3]) Ibid. list do Sakrata. „Et iam convenerat, ut mihi regis nomine ad iter conficiendum darentur trecenti aurei nummi, ad quos ego ducentos de meo prae-

O tym samym fakcie czyni wzmiankę Muretus również w innym liście, ze stycznia 1578., do nacyi niemieckiej w Padwie, będącym odmową na jej zaproszenie do objęcia wykładów na tamtejszym uniwersytecie. Odmowę swą obecną uzasadnia znakomity humanista także wolą papieża, przyczem powołuje się na to, że i królowi Stefanowi niedawno odmówił [1]).

Cała ta sprawa zacieśniła atoli stosunki pomiędzy Muretem a polskim królem i podkanclerzym-humanistą. Muret dedykował im swoje utwory, wzamian za co kanclerz słał mu podarunki; wielki filolog znowu opiewał w rymach jego sławę i zasługi, posyłał mu do czytania i oceny swoje nowe pisma. Także z kardynałem Andrzejem Batorym pozostawał Muret w zażyłej korespondencyi, od czasu pobytu krewniaka królewskiego w Rzymie i jego studyów u Mureta [2]).

terea addere cogitabam. Iam mihi illud sanctitatis et doctrinae specimen, Stanislaus Cardinalis Varmiensis gratuitam habitationem in palatio, quod Cracoviae habet amplissimum, offerebat. Multae a summis viris litterae commendatitiae in Germaniam et Poloniam promissae erant; ut, cum eo venissem, nunquam fere in diversoria publica ingredi necesse haberem. Neque verebar illam, quae in Polonia esse dicitur, inclementiam caeli, asperitatemque frigoris... Itaque, ut verum tibi fatear, libentissime eo commeassem, si nihil obstitisset... Fidem eis dederam, venturum esse me, si per summum pontificem, cui servio, et per Cardinalem Estensem, cuius in clientela sum, liceret... Contra tamen accidit, quam putaram. Etenim cum rumor de meo discessu tota iam Urbe pervulgatus esset, Conservatores populi Romani (is summus magistratus est eorum, qui hodie populi suffragiis deferuntur) ad Pontificem accedunt, cum praesentes etiam adessent ii ex Cardinalibus, quibus studiorum cura commissa est, remque ei exponunt atque ab eo supplices petunt, ne me abire patiatur... Pontifex benigne eos audit, bono animo esse iubet, se, quod opus foret, imperaturum esse confirmat. Paucis post diebus per Ludovicum Castaneum Rupipozaeum, Christianissimi Regis Oratorem... iubet mihi denuntiari, ne abeam: sibi curae fore, ne me, quod auctoritati suae paruissem, poeniteret... etc. etc. Str. 137—138 i 139—140.

[1]) M. A. Mureti. Orationes et epistolae. Tomus I. Venetiis 1769. (Ossol. 55.596), str. 289.

[2]) O stosunku Zamoyskiego do Mureta w innej części pracy o Zamoyskim-humaniście. Por. zresztą M. Ant. Mureti. Opera. Tomus IV., libros reliquos continens Variarum lectionum et lib. Observationum iuris, tum Carmina omnia. Veronae 1729, str. 191, Nr. 43. Ad Dominum Zamoscium Polon. Cancel., wiersz łaciń. posłany z hołdem i podzięką za dwa złote medale, króla i Zamoyskiego, ofiarowane Muretowi w upominku (w r. 1584.). I tu wzmianka o powoływaniu jego do Polski i chęci przeniesienia się tam, gdyby nie była temu przeszkodziła „Pontificis non detrectanda voluntas". Zamoyskiego wychwala tu Muretus, jako tego, „per quem Marti sociatus Apollo est", wymowę jego porównywa z Ne-

Wobec odmowy Sigonia, Ursina i Mureta, polecał kardynał Hozyusz na katedrę humaniorów (14. XII.) innego kandydata, niejakiego Uberta Foglietę — jego zdaniem — niegorszego od tamtych. Był to historyk miasta Genui i sławny stylista łaciński, który do owego czasu nigdzie jeszcze nie wykładał. Żądał jednak i on pensyi niemniejszej od 3. wymienionych, tj. 1500 złotych, o co prawdopodobnie układy się rozbiły. A może Zamoyskiemu nie przypadł do gustu nowy ten talent[1]).

Przejdźmy do innych. Hebraista, Diamas Joamius, mimo wielu względów, które mogłyby go od tego odwodzić (wiek, klimat, choroby), ujęty wielkością samego przedsięwzięcia, godzi się na przyjęcie posady i z wiosną chce ruszyć do Krakowa. Stawia wszakże pewne warunki, które złożył na piśmie do rąk Grzymały. Poza tem prosi, aby go wogóle nie wzywano, o ile nauka hebraistyki w Polsce naprawdę nie jest pożądana, a ma służyć tylko jakby za ozdobę nowego zakładu. Nie chce być takim malowanym profesorem; pragnie pracować, choćby najciężej, byleby było istotnie dla kogo się trudzić i byle tylko jakieś wyniki tej pracy były zapewnione[2]).

---

storową, męstwo z Achillesowem. Rozważając jego cnoty, dochodzi do wniosku, że słusznie na medalu jego przedstawiono dwa połączone wieńce: laurowy i oliwny z napisem: Utraque civis. Boć on to najlepiej właśnie „victricem laurum pacatae intexit olivae". Komentarzem do tego wiersza może być list Mureta do R. Pincaeusa z 9/V. 1584. (Orationes et epistolae. T. I. (Venet. 1769), str. 277). Stosunków wzajemnych z Zamoyskim i Batorym dotyczą jeszcze listy króla Stefana z 8/IX. 1583., odpowiedź Mureta z lipca 1584., list M-a do Andrzeja Batorego (b. ważny) i odpowiedź kardynała. Zob. M. Ant. Mureti, Orationum volumen alterum — correctum et novis aliquot orationibus, epistolis et Poëmatis auctum... Lipsiae 1623. (Ossol. 32, 871), str. 320, 321, 325, 327. — Dodatkowo zaznaczam, że Muret występował dawniej za Zygmunta Augusta i Walezego jako polski „orator regius" przed papieżami Piusem V. i Grzegorzem XIII. w r. 1567. i 1576. (M. A. Mureti, Orationes XXIII. Basil. 1577., str. 200—217 i inne).

[1]) Arch. J. Zamoy. I., str. 202—203 i przypisek 3. na tych stronach.

[2]) Arch. Zam. I., Nr. 175. „Sed quoniam in ea sum aetate, ut novos labores, praesertim in externo et mihi insueto coelo, nesciam quomodo ferre possim, cunctanter, ut vera fatear, conditionem accepi, alioquin tuis humanissimis litteris, honestissimis conditionibus, sed potissimum honestate, splendore et dignitate rei vehementissime inflammatus... Sed tamen dei confisus auxilio... consilium meum adhuc teneo, ut primo vere itineri me commitam, iis scilicet conditionibus, quas Ioanni Zamoiscio perscriptas dedi... Nam et hoc postremum non tantum mihi gratum, quam rei ipsi necessarium adiecerim, quod si forte professio istius Hebraicae linguae inter caeteras nobiles disciplinas non sit adeo (ut in

Niebardzo też uradował się Zamoyski odpowiedzią botanika Gurlandinusa. Obiecywał i ten wprawdzie przybyć do Krakowa i objąć zaofiarowane mu stanowisko, ale dopiero po powrocie z wielkiej podróży naukowej do Indyi, dokąd się już powtórnie wybierał. Ponieważ zaś nie posiadał dostatecznych na tę podróż funduszów, prosił Zamoyskiego o patronat nad tem przedsięwzięciem i wyjednanie mu swoim wpływem u króla odpowiedniego stypendyum [1]). Takie postawienie kwestyi odkładało naturalnie na długie czasy korzystanie z usług Gurlandina, to też, zdaje się, prośba uczonego botanika pozostała bezskuteczną. W każdym razie jego biografowie o podróży tej nie wspominają. Do Krakowa również Gurlandinus nie zawitał.

Dr. Petrella listem z 26. grudnia 1577. donosił, że propozycya króla i Zamoyskiego jest długo upragnionem spełnieniem gorących jego życzeń... „Upatrywałem w tem zawsze największe dobrodziejstwo, gdyby mi się, za jakiemś Boskiem zrządzeniem, udało — pod jego panowaniem żyć i w jakiś sposób pracę moją, może nie całkiem bezpożyteczną, jemu poświęcić". Do Polski chce przybyć, ale spełnienie tego uzależnia od pozwolenia senatu weneckiego, z którym samowolnie zrywać nie chce. Prosi więc Zamoy-

Italia video) multorum votis expetita, sitque potius ad ornatum quendam, seu potius ad Gymnasii magnifice instruendi explementum quaesita, optarem ad hoc opus quasi frustra non vocari. Nam tunc mei laboris fructus ille mihi gratissimus praecipue fuerit, si cuius gratia fit, uberem fructum pariturum sperem et operae praecium (!) facturus videar. Quod si adsit, difficillima quaeque mihi optata erunt et iucunda.

[1]) Arch. Zamoysk. I., Nr. 183, str. 201 (i Rozdz. V. tej pracy). „Etsi autem ego in hac Patavinae urbis tranquillitate atque in hoc altissimo ad philosophandum ocio... omnem vertendi soli opinionem iam olim deposueram: tamen lectis litteris tuis... non aliter affectus fui, quam qui ex corpore excitatur nec sinitur veterno diutius consenescere. Itaque repudiata vetere sententia,.. parere hoc tempore tum tuo consilio, tum Regiae voluntati constitui, ratus, non minimum me operae pretium facturum, si principibus viris placuero sique, cui me rerum parens natura subiectum nasci voluit, eius imperio obsecundaro atque eundem prono D-no pronus supplexque adoravero... Quod quidem tunc re ipsa atque in persona me comprobaturum promitto, recipio, spondeo, cum ab India orientali... sospes atque incolumis in Europam revertero. Quapropter cum non nesciam, quam mihi res angusta domi sit, quodque maecenatis egeam..., tu, praestantissime Zamoisce, exorandus mihi es, ut pari humanitate benevolentiaque et meum hunc conatum adiuves et praeterea efficias, quo viaticum detur a rege mihi... Quod si feceris... tibi satis gloriae magnificaeque existimationis apud omnes totius Europae sapientes comparaveris.

skiego o interwencyę w tej sprawie i użycie sposobu, jaki mu zwierzy uproszony przez Petrellę pośrednik. Swoją drogą, jak widać z przytoczonej przez filozofa padewskiego rozmowy jego z wybitnym senatorem weneckim, niewielka była nadzieja pomyślnego rozwiązania tej sprawy [1]).

To byłyby wszystkie znane nam dzisiaj odpowiedzi w tej sprawie. Wypadły one — jak widzimy — bądź zgoła odmownie, bądź też pozostawiały zawsze jakąś wątpliwość, zastrzeżenie, zwłokę, co nie mogło wróżyć ostatecznego powodzenia. Z innymi uczonymi, których listów dotychczas nie odnaleziono, poszło nielepiej.

Paterna — podobnie jak Petrellę, — nie puścił zapewne rząd wenecki, z uwagi na jego wziętość i sławę. To samo dotyczy także Capivacceusa (i ewent. Merkurialisa), o ile faktycznie byli zapraszani. O Murecie, Zabarelli, Pappiuszu i Grzegorzu z Walencyi tak pisze Radymiński: „Ale hojniejszemi jeszcze ofiarami Ojciec Święty w Rzymie pierwszego, Rzecz Pospolita Wenecka w Padwie drugiego, Książę Bawarski w Ingolstacie Grzegorza z Walencyi, a król hiszpański Pappiusza, u siebie zatrzymali“ [2]).

Nie przyjął również widocznie propozycyi ani Bellarmin ani Tolet, ani Flaminiusz i Akwariusz, którym prawdopodobnie kolejno zaszczytny posterunek ofiarowywano. Dowodzą tego cytowane powyżej listy St. Reszki.

---

[1]) Arch. Zamoysk. I. Nr. 186, str. 204 (zob. też Rozdz. V. tej pracy). „Cum haec igitur ita sint, scias velim, me libentissime, si per senatum liceat, cui adhuc ex conditione debeo, quod obtulisti, accepturum, tum quod nihil mihi antiquius est, quam regi ipsi rem gratam facere, tum quod suavitate morum tuorum familiarissime frui vehementer cupio; nec me ab hac mente avocarit valetudo mea non satis firma... Id igitur videndum est, an a Senatu mihi abeundi potestas fiat. Nam discedere contra eius voluntatem nec honeste possum, nec debeo, cum causam nullam iustam habeam et spatium temporis mihi decreto constitutum nondum confecerim... Quae tamen ratio iudicio meo iniri possit, ut uterque, quod volumus, consequi possemus, optime te docebit prudentissimus vir D. Fracassa Kovachich; si ea placebit uti — poteris...

[2]) Sołtykowicz op. cit. str. 552.

VII.

Czy mimo odmowy tylu uczonych można było stworzyć „nowe kollegium“? — Nagły upadek całego projektu i istotny powód tego. — Podejrzenia i machinacye kardynała Hozyusza. — Listy jego do Myszkowskiego i Laurea. — Apel do króla. — Dziwny list do Zamoyskiego. — Podejrzliwość wobec podkanclerzego. — Co odpowiedział biskup krakowski?

Pomimo tylu niepowodzeń i negatywnych rezultatów, pomimo tego, że wysoki zakrój projektu okazał się niewykonalnym, a bujny rozpęd inicyatorów załamał się o twarde kanty stosunków rzeczywistych, — nie było jeszcze przecież powodów do zniechęcenia i porzucenia tej bądź co bądź niezwykłej myśli. Można było rozbiegłe w nieco fantastyczną dal linie planu — sprowadzić do proporcyi bardziej zwyczajnej, wykonalnej, a sprawa byłaby pewnie poszła gładko. Miasto sław pierwszorzędnych, znalazłyby się były niewątpliwie liczne siły inne, także zagraniczne, może, nie tak rozgłośne, ale niemniej pracowite i pożyteczne, nawet o wybitnych nazwiskach. Zespół uczonych, w ten sposób zgromadzony, stałby z pewnością daleko wyżej od profesorów Akademii Jagiellońskiej i mógł spełniać doskonale zadania, wyznaczone nowemu zakładowi i jego pracownikom. Wszakże nawet niektórzy z wymienionych poprzednio profesorów pozostawiali pewną furtkę do dalszych pertraktacyi...

Tymczasem już z początkiem następnego roku (1578.) panuje w tej sprawie w korespondencyi Zamoyskiego całkowite milczenie. Jedynym śladem tego przedsięwzięcia jest króciutki list do M. Ant. Mureta z 25. marca 1578 r., w którym żal z powodu nieprzybycia sławnego humanisty do Krakowa jednoczy się z prośbą o częstą korespondencyę i wiadomości literackie [1]).

Musiała być więc inna przyczyna, że projekt ten w o g ó l e nie doszedł do skutku, że zabłysnął, jak niezwykłej jasności meteor, aby zgasnąć bardzo szybko.

Przyczyną tą była — jak już wspomniałem — niewątpliwie

[1]) Arch. J. Zam. t. I. str. 211 Nr. 196. „...mihi gaudere non possum, qui te hic careo, ubi et frui e propinquiore loco poteram tuis litteris et eas etiam ornare magis, uti quidem summopere cupiebam... Tu vide, ut ad nos quam saepissime scribas et cum quid habes, quod tuis ipsius oculis atque auribus dignissimum esse arbitrere, nos quoque eo beare ne praetermittas. Rem nobis feceris gratissimam et nostra amicitia dignissimam...

sama istota projektu, jego myśl zasadnicza: Stworzenie pod bokiem prastarej, uświęconej wiekową tradycyą, Akademii Krakowskiej, drugiej równorzędnej instytucyi, i to jeszcze na wzór „Collège Royal“ w Paryżu.

W epoce rozrostu kontrreformacyi, kiedy Polska przyjęła właśnie uroczyście ustawy i postanowienia Soboru Trydenckiego (1577), poddając się niejako pod jego odradzający i oczyszczający wpływ, — myśl taka mogła się wydać pewnym sferom niebezpieczną. Ci badacze, którzy na projekt powyższy zwrócili już poprzednio uwagę (Morawski Kaz., Kallenbach, Nowodworski Wit.)[1], podkreślali rolę, jaką w tem wszystkiem odegrał kardynał Hozyusz. **On to bowiem cały plan istotnie unicestwił.**

Niewydane dotąd listy Hozyusza rzucają jasne światło na dotyczące tej sprawy machinacye kardynała. O planie królewskim dowiedział się Hozyusz od samego królewskiego wysłańca, który i do niego zapewne miał listy o poparcie; ponadto — jak widać z korespondencyi — zapoznał się także z tekstem prośby królewskiej do papieża (petitio) o przywileje dla nowego zakładu, oraz z projektem breve erekcyjnego (formula diplomatis), nadesłanym kancelaryi papieskiej do ewentualnego zatwierdzenia[2].

Hozyusza nastraszyło zarówno tworzenie w Krakowie wogóle drugiej Akademii, jak i owa wzmianka o francuskim pierwowzorze. Starał się więc naprzód wpłynąć na posła królewskiego, aby prośby w tej formie nie wnosił; kiedy zaś ten wymawiał się wyraźnymi rozkazami, doradził papieżowi, aby nic nie zatwierdzał, żadnych aktów nie wydawał, aż dokładnie wszystkiego nie zbada[3]. Równocześnie 13. i 14. grudnia 1577. śle Hozyusz sztafety w tej

---

[1]) Morawski. A. P. Nidecki j. w. str. 234; Kallenbach J. Les humanistes Polonais j. w. str. 24—25; W. Nowodworski. Jan Zamoyski, str. 84—85.

[2]) Episcopo Cracov. 13. Decembr. 1577. w Ms. Jagiell. 164. Sed mitto R-mae Dominationi Vestrae cum ipsius petitionis, tum et diplomatis, quod petebatur, formulam; ex his cognoscet uberius omnia...“ Także do nuncyusza Laureo (13. Decembr. 1577 Ms. Jag. 164): „Qualis autem fuerit eius petitio, ex his, quae mitto, cognoscet“.

[3]) Do nunc. Laureo: Sed in formula petitionis pleraque sunt, quae me non potuerunt non offendere. Itaque deterrere sum hominem conatus, ne peteret ea formula; quod cum efficere non potuissem (volebat is exsequi mandata), seorsum admonui postea Sanctissimum, ne quid nisi rebus omnibus bene expensis emanare pateretur...“ I do Myszkowskiego: „Id ego posteaquam comperi, non mediocriter sum perturbatus, et ne tale quid per obreptionem concederetur, obstiti...“

sprawie do Polski; a jak mu najwidoczniej leżało na sercu kompletne utrącenie całego projektu, jak się tem był przejął, świadczy najdobitniej fakt, że zaalarmował odrazu króla, nuncyusza Wincentego Laureo i biskupa krak. Piotra Myszkowskiego. Święty zapał, czasem niedaleki od fanatyzmu, który ożywiał wielkiego księcia Kościoła w jego różnych dążnościach i przedsięwzięciach, i teraz tutaj buchnął mocnym płomieniem. Najpierw (13. XII.) wypisał listy do nuncyusza i biskupa-kanclerza krakowskiego [1]), do których spieszył zresztą w tym samym czasie i poseł kardynała, Jak. Brzeźnicki. W obu listach pochwala Hozyusz wielki zamysł króla Stefana powołania do Polski uczonych sił zagranicznych i to właśnie z Włoch (a nie np. z heretyckich Niemiec lub Francyi) [2]); natomiast strachem zdejmuje go pomysł założenia w Krakowie nowej jakiejś Akademii. „...Lecz że jakoby nową jakąś Akademię chce podobno założyć, na wzór jakiegoś tam kollegium kameraceńskiego, — co to ma znaczyć, nie mam pojęcia i skąd tego rodzaju zamysły wychodzą, nie wiem“ — pisze poirytowany do Myszkowskiego [3]). Mocno podejrzanem wydaje mu się i to, że ani nuncyusz krakowski, ani tembardziej Myszkowski, przecież kanclerz uniwersytetu, nic mu o tem nie donieśli. Czyżby ich wogóle o tem nie powiadomiono? W stronę Myszkowskiego brzmią te słowa nawet, jako wymówka, że nie pilnuje dostatecznie swych obowiązków [4]).

Kamień obrazy stanowi dla Hozyusza owa analogia do „kol-

---

[1]) Oba w Ms. Jagiell. 164. Za powtórne dostarczenie mi zgubionych odpisów składam serdeczne dzięki p. profesorowi Drowi L. Kolankowskiemu w Krakowie.

[2]) Do Laurea: „Quod Regia Maiestas ex Italia potius, quam ex aliis terris professores conduci vult, laudo“ i do Myszkowskiego: „Studium hoc Reg. Maiestatis in evocandis ex his terris viris doctrina excellentibus non possum non probare, dignam enim tanto Principe cogitationem suscepisse videtur...“

[3]) „...sed quod quasi novam quandam Academiam instituere velle dicitur, ad instar nescio cuius Cameracensis Collegii, id quale sit, non intelligo, nec unde proficiscantur eiusmodi consilia scio“. (Episcopo Cracoviensi 13. XII. 1577).

[4]) Do Laurea: „Qui missus hic fuit ex Aula Regia ad evocandos ex Italia Professores in omni doctrinarum genere pro Academia Cracoviensi, an consilia sua cum Rev. Domin. Vestra communicaverit, nescio, sed quod ea nihil de ea re ad me scripserit, miror; nisi quod in eam opinionem venio, nihil cum ea fuisse communicatum“ lub do Myszkowskiego: „Quod R. D. V., quae Cancellarius est Universitatis Cracoviensis, communicata (ea) fuerint, haec non credo...; Expendat omnia R. D. Vestra diligenter et quae scit ad officium suum pertinere, nihil eorum procul dubio praetermittet, ut admonitionis meae minime egere videretur...“

legium kameraceńskiego". Pisze więc obu dostojnikom kościelnym do Polski, że przeniknął już istotę owego kollegium. Uczyli tam „profesorowie królewscy", do których „żadnych praw nie mieli ci, w których rękach była władza nad Akademią Paryską"; ponadto z kollegium owego wyszło wielu heretyków, wśród nich także głośny herezyarcha, Ramus, nowator w dziedzinie teologii i filozofii. Nazwisko Ramusa, który istotnie swoją rzutkością i niepohamowanym temperamentem dał się dobrze przeciwnikom we znaki, służy Hozyuszowi za najlepszego straszaka. Wogóle stara się przekonać biskupów, że szkoła ta paryska — była siedliskiem herezyi, którą tu wykładano niejako „ex cathedra" [1]). Prosty stąd wniosek, że i w Polsce zagraża coś podobnego. To zapewne heretycy jacyś i wolnomyśliciele podstępnie omotali króla, podsunęli monarsze polskiemu ten pomysł, któregoby później sam pewnie żałował, gdyby się przekonał o jego zgubnych następstwach [2]). Z tego rodzaju przekonania płynie dyrektywa dla Laurea i Myszkowskiego: porozumieć się wzajemnie, rzecz całą zbadać w kierunku wskazanym przez kardynała, odwieść króla za wszelką cenę od tego zamiaru, słowem uciąć łeb rzekomej hydrze nowatorsko-heretyckiej, szukającej sobie w Polsce nowego szatańskiego przybytku [3]).

---

[1]) Do Laurea: „Ad instar Collegii Cameracensis nescio quid postulare visus est; quod quale sit, R. D. Vestra scire potest melius! verum ex eo prodiisse Ramus dicitur et alii quidam haeretici, cum alibi, quam in illo Collegio haeresim profiteri nemini licuisset..." Do Myszkowskiago: „Volui certior fieri, qualenam esset illud Collegium Cameracense; cognovi, quod fuerunt in eo professores regii, in quos nihil iuris haberent ii, qui cum potestate versabantur in Academia Parisiensi et quod ex Collegio multi profecti fuerunt haeretici, inter quos etiam Ramus quidam, et in Philosophia et in Theologia excellens haereticus. Id ego posteaquam comperi, non mediocriter sum perturbatus, et ne tale quid per obreptionem hic concederetur, obstiti".

[2]) Do Myszkowskiego: „quin ab Haereticis profectum esse consilium hoc, persuasum habeo; quo possint, sicut seorsum a Rege et a piis omnibus delubrum iam habent Sathanae coniuratum, sic et scholam seorsum ab illis habere". Do Laurea: „Miror, quis huiusmodi consilia Regiae Maiestati suppeditet; quod a Catholico proficiscantur, non credo. Videntur obrepere velle Maiestatem eius, ut imprudens concedat aliquid, cuius eam postea valde paeniteat..."

[3]) Quaeso R. D. Vestram, ut quibus potest rationibus Maiestatem Regiam ab eiusmodi proposito dimovere velit, communicato consilio cum R. Dno Cracoviensi, cuius id magis interest, cum sit ordinarius illius loci et Academiae cancellarius. Si qui doctrina excellentes viri fuerint ex his terris advocati, per quos instituantur hi, qui suum ea pectus expoliri cupiant, non possum non vehementer probare, sed si seorsum aliam ab ea, quae prius fuit instituta, Academiam insti-

Kiedy w tym duchu dawał instrukcye Hozyusz swoim powiernikom w kraju, równocześnie postanowił trafić i wprost do króla. Chciał go poprostu nastraszyć, przedstawić ryzykowność i dwuznaczność całego przedsięwzięcia i za jednym zamachem zniewolić do porzucenia projektu. Znając samowolną i uporną naturę Batorego, zaczął od pochwał i słów gorącego uznania dla postępowania królewskiego. „Ze W. Król. Mość takich dokłada starań w powoływaniu mężów uczonych, którzyby wykładali w Akademii Krakowskiej wszelkie sztuki i nauki przyrodzone, — czyni przez to W. Kr. Mość rzecz godną znakomitej swej cnoty i okazuje się prawdziwym miłośnikiem tego królestwa, do którego sterowania Bóg raczył W. K. Mość powołać“ [1]). Cóż bowiem pożyteczniejszego dla ojczyzny nad rozumne i gruntowne wykształcenie młodzieży... Podobnież oddaje Hozyusz królowi wielkie pochwały za to, że stara się już u papieża o pewne prerogatywy dla tych przyszłych profesorów i że wogóle w sprawach, tyczących się religii i oświaty, nic nie chce postanawiać bez Stolicy św. [2]). „...W tem okazuje się W. K. Mość królem prawdziwie katolickim i prawowiernym“ [3]). Przypieczętowawszy w ten sposób zręcznie to dobrowolne uznanie przez króla decydującej powagi papieża w tych sprawach, przystępuje do krytyki samego projektu. Obiera formę namaszczonej przestrogi. „Co do tego, że W. Kr. Mość — pisze — chce tę akademię założyć na kształt Kameraceńskiego Kollegium..., to wolałbym, aby W. Kr. Mość przedtem pilnie wywiedział się, co to było za kollegium i jakie wydało owoce, zanim coś w tej sprawie postanowi... Ja dopytywałem się pilnie o to niektórych ludzi, a jaki jest ich

---

tuere cupiunt, id quale sit, non intelligo, duas ut Academias una civitas habeat. Provisum iri prudentia R. D. Vestra non dubito, si quae forte consilia parum salubria tractari cognoverit, ut ea, quam optant nonnulli (!), progressum et exitum habere non possint“. W podobnym sensie pisze H. i do Myszkowskiego, jak dowodzą cytowane już poprzednio ustępy.

[1]) Rkp. Jagiell. 164. Regi Poloniae 14. Decembr. 1577. „Quod Maiestas Vestra tantum adhibet studium in accersendis viris doctis, qui quasvis artes et disciplinas ingenuas in gymnasio Cracoviensi doceant, facit rem excellenti virtute sua dignam et se vere amantem illius Regni esse demonstrat, ad cuius gubernacula Deus illam vocare dignatus est“.

[2]) Ibidem.

[3]) „...in hoc se vere Christianum, Catholicum et Orthodoxum Regem esse declarat, quod de rebus ad bonas artes et religionem pertinentibus, nihil praeter Sanctae Sedis huius authoritatem statuendum esse censet“.

sąd o niem, pozna W. Kr. Mość z załączonej kartki ...“ [1]). Następnie radzi królowi, aby jeszcze raz dokładnie porozumiał się co do tego z biskupami polskimi, przedewszystkiem z kanclerzem uniwersytetu, Myszkowskim, i wtedy dopiero odważał się na decyzyę [2]). I teraz dopiero wybucha Hozyusz płomiennym i pełnym uroczystej przestrogi apelem: „...Albowiem bardzo się boję, aby chyłkiem i podstępnie nie narzucili W. K. Mości czegoś pewni ludzie, którzy nowy jakiś Bróg... w państwie W. Kr. Mci chcą sfabrykować. Mnie zaś ta nowość nie może przypadać do gustu, gdy widzę, ile szkody przyniesie z góry Akademii Krakowskiej, której wyznaję się być uczniem. Że przyzywa się mężów uczonych, pochwalam; jeszcze więcej pochwalam, że nie skądinąd się ich przywołuje, jeno z Italii i proszę W. Kr. Mość, aby w tem swojem przedsięwzięciu wytrwać raczyła; chętnie dołożę wszelkich starań (chociaż, jak dotąd, niebardzo się nam powiodło), aby W. Kr. Mość mogła dopiąć swego zamiaru. Ale nie inaczej, jak zarazy jakiejś morowej niechaj unika W. Kr. Mość wszelkiego nowatorstwa; i niechaj nie dopuści, aby — jak dozwolono (o boleści!) w Krakowie na jakimś tam Brogu zbudować ołtarz przeciwko ołtarzowi, stworzyć sługom szatańskim przybytek Szatana — aby tak samo nie powstała katedra przeciw katedrze, z której uczonoby czegoś wprost przeciwnego do nauk Akademii Krak., szczególnie gorliwej w nabożeństwie i wierze prawdziwie chrześcijańskiej, która wielkiej stąd doszła sławy, że od chwili swego założenia nigdy nie chciała cierpieć wśród siebie żadnego profesora heretyka“ [3]). Po dalsze

[1]) Ceterum quod Maiestas Vestra ad instar Cameracensis Collegii Parisiis a Francisco Galliarum Rege conditi Gymnasium hoc institui vult, vellem quod prius diligenter exploraret, quale fuerit Collegium hoc, quam aliquid ea de re statueret, et quos fructus ediderit, cognoscere conaretur. Cum ego diligentius de eo quosdam percontarer, quod fuerit illorum iudicium, ex hac schaeda Maiestas Vestra cognoscet.

[2]) Quam ob rem etiam atque etiam, quid sit ea de re sibi decernendum, cum viris prudentibus, maxime vero cum Reverendissimis Dominis Regni episcopis, praecipue cum eo, qui Gymnasii Cracoviensis Cancellarius est, deliberationem suscipiat, neque nisi rebus omnibus diligenter expensis, tanta de re quicquam statuat.

[3]) Ibid. List do króla w Ms. Jagiell. 164. „Nam ne obrepatur Maiestati Vestrae per quosdam, vehementer metuo, qui novum quendam Acervum sive Brogum in Civitate Vestrae Maiestatis fabricare velint. Mihi quidem haec novitas probari non potest, cum videam, quantum Academiae Cracoviensi, cuius alumnum esse me profiteor, praeiudicii sit allatura. Quod accersuntur viri docti, laudo;

szczegółowe wiadomości odsyła Hozyusz króla Stefana do jego wysłańca, Grzymały Zamoyskiego [1]).

Zakrzątał się tedy Kardynał arcygorliwie około tej najpożądańszej w jego rozumieniu sprawy, uderzył na trwogę, poruszył wszelkie sprężyny, mogące przyczynić się do obalenia projektu. Odpowiednio uprzedził papieża [2]), nastraszył posła królewskiego, zagrzał do walki Laurea i Myszkowskiego, z filipiką, prawie groźną, wystąpił przed królem.

Jak dziwnie i znacząco odbija wobec tych wszystkich kroków, poczynionych przez Hozyusza, list jego do Zamoyskiego, również z daty 14. XII. 1577. Ani tu słowa wzmianki o owych skrupułach, ani słowa opozycyi względem nowego projektu, chociaż Hozyuszowi chyba dobrze było wiadomo, jaki jest stosunek podkanclerzego do króla wogóle i jaką jego rola w tworzeniu zamierzonego „kollegium". Jakby nigdy nic, bez jakichkolwiek zastrze-

---

magis etiam laudo, quod non aliunde, quam ex Italia accersuntur, et ut in hoc instituto suo Maiestas Vestra perstet, oro; libenter omnem operam adhibiturus (quamvis in hunc usque diem parum nobis successerit), ut voti sui compos efficiatur. Sed haud aliter, quam pestem aliquam ita fugiat omnem novitatem; neve patiatur, ut sicut permissum est, pro dolor, in Civitate Cracoviensi altare contra altare, ut in Brogo quodam Sathanae sacrificium a Sathanae ministris fiat; sic etiam instituatur Cathedra contra Cathedram, in qua diversum ab eo doceatur, quod in pietatis vereque Christianae doctrinae prae caeteris studiosa Academia Crac. docetur, quae magnam ex eo laudem est consequuta, quod ex quo tempore fundata est, nunquam ulla fuit haeresi contaminata, nec unquam aliquem haereticum professorem tolerandum esse putavit".

[1]) Równocześnie zaznacza jeszcze Hozyusz co do Grzymały: „...qui perferet etiam ea, quae de rebus Polonicis et Hungaricis in Bibliotheca Vaticana reperiri potuerunt".

[2]) W Rzymie, w kołach Kuryi, zwrócono na to już poprzednio uwagę. Wszak jeszcze 24. czerwca 1577. donosił Batory kardynał. Morone: „Zakładamy w Krakowie gimnazyum nowe, w którem wszystkie sztuki i nauki wykładane będą". [Arch. Wat. Armar. Cardin. 146. 69. wedł. Morawskiego. A. P. Nidecki, str. 234. Plon watykański z Akad. Umiej., w którym chciałem tę notatkę i inne sprawdzić, był dla mnie, w czasie pisania tej pracy, mimo starań, niedostępny]. 2. grudnia 1577. pisał tenże kardyn. Morone do króla, że „nie leżałoby w interesie uniwersytetu rzymskiego i bolońskiego wypuszczać Mureta i Sygoniusza, którzy najwięcej do sławy tych szkół się przyczyniają". [Armar. Cardin. 146. u Morawskiego. A. P. Nidecki 235]. Również i Myszkowski jeszcze przed listem Hozyusza, miał w tej sprawie wiadomość z Rzymu (z Kuryi, czy od kogoś z Polaków, może od X. Tyczyna?), gdyż pisze do Hozyusza (Ms. Czartoryskich 3074. pag. 97): „...fateor, me haec prius, quam ab Illustr. Dominatione Vestra ad me venissent, scivisse, fuit enim de eo ex Urbe ad me scriptum...«

żeń i sprzeciwów donosi kardynał dosyć oschle, że pomagał, ile mógł. Grzymale Zamoyskiemu, ale sprawa nie idzie tak, jakby się pragnęło. Zwłaszcza teraz obawiają się ludzie pory zimowej; może z wiosną pójdzie lepiej. On sam dołoży osobiście wszelkich starań, aby się rzecz powiodła. Z Rzymu — wysłaniec królewski niewiele miał pociechy; co gdzieindziej wskórał, nie wie kardynał. Radzi postępować powoli. Poza tem porusza kwestyę kandydatur na katedrę humaniorów — o czem już wspominałem — proponując od siebie Humberta Folietę [1]).

To milczenie Hozyusza i tę jego wstrzemięźliwość tłumaczę w ten sposób, że kardynał podejrzenia swoje, tak dobitnie wyrażone w omówionych przed chwilą listach, skierowywał w znacznej części właśnie ku osobie Zamoyskiego, jako inicyatora i wykonawcy całego „niebezpiecznego planu". Młody podkanclerzy, syn rodziców kalwińskich, niedawno nawrócony, już po raz drugi mimo tego żeniący się z protestantką (Ossolińska, Radziwiłłówna), zwolennik tolerancyi i przyjęcia konfederacyi warszawskiej, na domiar uczeń „Collège Royal" [2]), łatwo mógł we wrażliwym i podejrzliwym umyśle wielkiego zelanta i Trydentczyka zbudzić pozornie uzasadnione obawy. Może go zresztą uważał za narzędzie jakichś możniejszych kół i czynników polskich, nienawistnych Kościołowi. Dość, że nie poczytywał bynajmniej za stosowne występować wobec niego przeciw tej sprawie, owszem raczej poza jego plecami wszystko załatwić po swej myśli.

Niebawem utwierdził Hozyusza w jego obawach i biskup krakowski. Na swoje usprawiedliwienie donosi, że król Stefan w tej sprawie wogóle wcale z nim nie traktował. Wszystko zrobiono bez

---

[1]) Arch. I. Nr. 184. Quibus de rebus huc missus est a M-te Reg. G-sus D-nus Ioannes Zamoisky, in his conficiendis diligenter operam illi meam navavi. Ceterum non eos, quos optabamus, res progressus habuit; hoc praesertim anni tempore multum homines isti sibi cavent, ne quod iter suscipiant, quod a frigoribus nostris valde sibi metuunt. Sub vernum tempus plus aliquid nos profecturos existimamus. Meum quidem studium in me requiri non patiar.... Cetera cognoscet ex ipso D-no Zamoiski, qui quantum alibi profecerit, nescio, in hac urbe non ita multum; sed pedetentim provideri cetera poterunt, si de Reg. M-tis voluntate D-tio Vestra Mag. me certiorem reddiderit...

[2]) Heidenstein w „Collectanea" j. w. str. 9 i 12. Nowodworski, Lata szkolne J. Zam. str. 5 i 7. Archiwum Zam. t. I. nr. 338. Sobieski, Trybun ludu j. w. str. 200.

niego[1]). Z tego powodu — pisze — „łatwo mi przychodzi uwierzyć, że ten, co poddał królowi tę myśl, nie co innego miał na oku, jak aby tę nową Akademię heretykami w maskach profesorów napełnić, jak to było w owej właśnie Kameraceńskiej“[2]). Zwłaszcza wybór Włochów na przyszłych nauczycieli wydaje się Myszkowskiemu niebezpiecznym, gdyż ludzie tej narodowości, z natury zmienni, oportuniści i skłonni do złego, w chaosie i bezkarności polskich stosunków, niewątpliwie staliby się wnet „największymi z wszystkich i najzgubniejszymi heretykami“[3]). W przeciwieństwie więc do Hozyusza, który pochwalał to zapożyczanie się w talenty we Włoszech, bał się biskup krakowski italiańskich nowinek, pamiętny zapewne owych Ochinów, Alciatów, Gentilisów Lismaninów, Stankarów, którzy polskich biskupów tylu kłopotów nabawili...

VIII.

Ostateczny wynik. — Co sądzić o obawach Hozyusza? — O ile kardynał miał racyę? — Zamoyski wobec rozbicia się planów. — Gorzki posmak wielkiej afery. — Dodatnie strony tego planu: Sława u postronnych, wpływ na Akademię Krakowską. — Batory i Uniwersytet Krakowski po r. 1577. — Zamoyskiego udział w tych sprawach i troska jego o szkoły.

Jaki był ostateczny wynik tych zabiegów i usiłowań Hozyuszowych, nietrudno odgadnąć. Batory, któremu z jednej strony zależało tak bardzo na osiągnięciu jedności religijnej w państwie, na usuwaniu wszelkich czynników rozprzężenia wyznaniowego, a co za tem idzie, i politycznego, i któremu z drugiej strony chodziło o dobre stosunki z Rzymem i z mającym tam wielki wpływ polskim kardynałem, — dał, jak się zdaje, niebawem za wygraną. Przyszło

[1]) List do Hozyusza. Ms. Czartor. 3074. pag. 98. „...sed certo sciat Illustrissima Dominatio Vestra Maiestatem Regiam his de rebus mecum non communicasse...“

[2]) ...et facile adducor, ut credam, quicumque eius consilii Maiestati Regiae autor fuit, eum non aliud spectasse, quam ut haec nova Academia hominibus haereticis sub professorum praetextu, quemadmodum illa Cameracensis, compleri posset...

[3]) qui quidem professores licet ex Italia evocentur, tamen novit bene Ill. D. V., naturae et ingenia Italorum, quam facile se rebus praesentibus, malis praesertim, accommodent, qui si huc, ubi tanta est licentia omnium rerum, ubi tam variae sectae impune grassantur, venirent, facili negotio longe omnium maximi et pestilentissimi evaderent haeretici...

to tem łatwiej, że równocześnie i odpowiedzi, wystosowane na listy podkanclerzego, wypadły w przeważnej mierze ujemnie i inne rezultaty, które w styczniu 1578. przywiózł sam wysłaniec królewski, Grzymała Zamoyski, były prawdopodobnie nielepsze. Brakło więc także po części realnego podkładu do przeprowadzenia całego tego planu.

Co sądzić atoli należy o owych obawach i podejrzeniach Hozyusza, które niewątpliwie przedewszystkiem zachwiały fundamentami wielkiego projektu? Były one — jak jasno wynika z dotychczasowego naszego przedstawienia — grubo przesadzone, jeśli chodziło o pobudki i istotę samą tego przedsięwzięcia. Projektodawcą był Zamoyski, któremu z pewnością ani przez głowę nie przeszło, aby tworzyć w ten sposób asylum i ognisko dla heretyckich nauk. Dyssydenci wogóle do tego rąk nie przykładali. Sam pomysł wykwitł na podłożu dążności czysto humanistyczno-kulturalnych, skłonności mecenasowsko-literackich, a podnietą do podjęcia jego był smutny stan Akademii Krakowskiej i trudność naprawienia tego stanu. Projekt ten był więc tylko nową formą reformatorskich aspiracyi podkanclerzego-humanisty na polu wyższego szkolnictwa w Polsce, świetnem ogniwem między zamierzeniami dawniejszemi a późniejszemi. Zresztą, same nazwiska uczonych, których powoływano, mogły być doskonałą rękojmią „prawowierności“ królewskiego planu. Ludzie tacy, jak Jezuici Bellarmin, Tolet, Grzegorz z Walencyi, jak Aquarius, wybitni apologeci i zapaśnicy w bojach z protestantyzmem, późniejsi książęta Kościoła i jego ozdoby, dalej wychowankowie czy pupile kardynałów, jak Muret i Ursin — chyba dostatecznie mogli poręczać katolicki charakter zakładu.

Mimo to, nie można powiedzieć, aby te przewidywania i trwogi kardynała były z jego stanowiska bezwzględnie nieuzasadnione. Najpierw, przykład „Collège Royal“ mógł być istotnie odstraszającym. Wiadomo, jaką opinię mieli w ówczesnym świecie katolickim jego profesorowie, tacy, jak Piotr de la Ramée (Ramus), Dyon. Lambinus, a nawet czcigodny Adryan Turnebius, jakim ośrodkiem fermentu i bezwzględnej opozycyi przeciw wszelkiemu dogmatyzmowi była ta instytucya, np. przed Nocą św. Bartłomieja [1]). Ta

[1]) A. Lefranc. Histoire du Collège de France.

analogia, na nieszczęście w pismach królewskich tak wybitnie zaznaczona, w pierwszym rzędzie pobudziła Hozyusza do czujności.

Powtóre, nowe „kollegium“, uniezależnione od właściwego uniwersytetu i władz kościelnych, mogło stać się naprawdę ostoją opozycyi przeciwko tym dwu czynnikom, stojącym w Polsce na straży dawnych, wypróbowanych metod naukowych i prawowiernego konserwatyzmu na wszelkich polach. Jeśli nie zaraz, to później. A wytworzenie się takiego stanu rzeczy łatwo sprowadzić mogło w następstwie gruntowne zachwianie i upadek zasłużonej dla Kościoła jagiellońskiej macierzy, mogło bezwątpienia mieć i dalsze konsekwencye szkodliwe dla Kościoła, choć to w epóce potrydenckiej było już w Polsce mniej prawdopodobne.

Najciekawszem byłoby wiedzieć, jak się zachował wobec tego wszystkiego Zamoyski... Nie ulega wątpliwości, że niepowodzenie misyi Grzymały otworzyło mu oczy na braki rzeczowej strony projektu, na jego nierealność. Znakomitości, na których mu tak zależało, nie chciały lub nie mogły przybyć do Polski. O obsadzenie nowego zakładu talentami innymi, mniej wybitnymi, może już nie tyle mu chodziło; może to już mniej odpowiadało wysokiemu lotowi mecenasowskiej fantazyi naszego humanisty. Zresztą decyzya Batorego — jak słusznie przypuszczano [1]) — była z pewnością i dla niego rozstrzygającą i kładła kres dalszym staraniom, czy sprzeciwom. Nie mógł stawać na przekór woli monarchy, z którym ponadto tyle go łączyło i którego łaska była dla niego tak cenna. Stosunki kanclerza z Hozyuszem utrzymały się i nadal na stopie zupełnie poprawnej, chociaż z drugiej strony nie widać w nich nigdy żadnego ciepła i głębszego wzajemnego zrozumienia.

Pozostał zaś po całej tej aferze w wielkim stylu — posmak nieco gorzki na długie jeszcze czasy. Batory, może przekonany przez Zamoyskiego, żałował później, mimo wszystko, że rzecz się nie powiodła. Wyznawał, że nawet dla Kościoła mogły wyniknąć wielkie korzyści z takiego zgromadzenia na jednem miejscu tylu znakomitych uczonych katolickich. To też kiedy w kilka lat potem Possevino robił mu pewne wyrzuty, że niektórych heretyków cierpi w swem otoczeniu, opowiadał mu król o tym swoim planie dawniejszym, dodając: „Ale ponieważ woleli mieć jednego skuda we

[1]) Nowodworski, Jan Zamoyski, Petersb. 1898. Życiorysy sławnych Polaków. Nr. 3. str. 86.

Włoszech, niż dziesięć w Polsce, — więc żadnego z nich nie można było tu mieć [1]).

Równocześnie byli w Polsce tacy, co Zamoyskiemu długo nie mogli przebaczyć jego inicyatywy w tych zabiegach, wymagających wielkich funduszów na swe urzeczywistnienie. To też w „exorbitancyach“ i gravaminach, jakie przeciwko kanclerzowi po śmierci Batorego rozszerzano, pomieścili ci małoduszni ludzie zarzut, iż „tenże do rozchodów wielkich na cudzoziemce Króla podwodził“ [2]).

Ale miała ta historya i strony dodatnie. Oto najpierw gruchnęła po Europie sława polskiego króla i jego doradcy, jako mecenasów nauki i pionierów nowych dróg ducha ludzkiego. Wspominałem już wyżej, jaką rolę odegrała w tym względzie korespondencya M. A. Mureta, który na prawo i na lewo, wierszem i prozą, głosił zasługi swoich polskich opiekunów. Podobne stanowisko wdzięcznych heroldów zasługi zajmowali i inni uczeni, już w swych odpowiedziach na propozycyę podkanclerzego. Znamienny jest również list Klaudyusza Gonzagi, marszałka nadwornego papieskiego, który na podstawie swoich rozmów z Grzymałą wyrobił sobie o Zamoyskim jak najświetniejszą opinię i przez odjeżdżającego posła królewskiego wyraża mu swój hołd i prośbę o przyjaźń [3]). Także listy Reszki i jego relacye o wspaniałym zamiarze królewskim nie były bez znaczenia.

U potomnych pamięć wielkiego projektu „Collegium Regium“ niewiele pozostawiła śladów, nawet jeśli przyjmiemy, że istnieją nieznane mi dotąd wzmianki. Pomijając uwagę Jezuity Jakóba Pontana w jego „Dialogach“ (1630), poświęconą powoływaniu Mureta do akademii polskiej [4]), wspomnieć można tylko Staszica i Sołtykowicza.

Staszic, który w żywocie i działalności Zamoyskiego upatrywał — jak wiadomo — zwierciadło doskonałości obywatelskiej, pisze z wielkiem uznaniem w „Pochwale“, że „Zamoyski o powiększenie szkół i o polepszenie w kraju edukacyi powszechnej usilnie starając się, nakłonił swemi rady króla Stefana, iż ten, wzywając do Polski ludzi uczonych zewsząd, sam liczne rozpisywał listy do

[1]) Morawski. A. P. Nidecki, str. 235.

[2]) Collectanea vitam resque gestas J. Zam. illustrantia, str. 278.

[3]) Arch. J. Zam. t. I., str. 195. Nr. 177. z 1. XII. 1577.

[4]) Pontanus Jacobus. Progymnasmatum Latinitatis sive Dialogorum libri quattuor... Francof. 1630. Lib. III. pars prior, str. 317.

różnych mędrców Europy“ [1]). A zatem wzmianka dosyć ogólnikowa, domagająca się nadto sprostowania o tyle, że nie król, ale właśnie sam podkanclerzy owo „rozpisywanie listów“ wziął na siebie.

Więcej uwagi poświęcił tej sprawie J. Sołtykowicz w swoim raporcie „O stanie Akademii krakowskiej“, podanym ks. warszawskiemu Fryderykowi Augustowi. „Stefan Batory – czytamy tam — na wzór prawdziwie wielkich Królów, wśród zgiełku nawet oręża i kłopotliwego początku panowania nad narodem, już znacznie z karbów porządku i należytej rządowi podległości wzruszonym, z stateczną troskliwością o utrzymanie w nim nauk i umiejętności się starał. Nim przyszło do założenia akademii wileńskiej, chciał on inną nową Szkołę Powszechną w Koronie podnieść, około roku 1577: o czem co do słowa kładę świadectwo Dziejów naszych“. Poczem następuje cytowany już ustęp z Radymińskiego o zamiarze założenia w Krakowie nowej Akademii, czy też nowego kollegium, o powoływaniu Mureta, Zabarelli, Pappiusza i Grzegorza z Walencyi, oraz o niepowodzeniu całego przedsięwzięcia. Przyczynę tego niepowodzenia przypisuje i Sołtykowicz głównie niechęci i wpływom Hozyusza [2]).

W czasach najnowszych przypomniał ubocznie historyę projektu z 1577 r. pierwszy prof. Kaz. Morawski w rozprawie o „Kierunkach duchowych za Batorego“ [3]) i w pracy o „A. P. Nideckim“ (1891—1892) [4]); z nazwiskiem i zasługą Jana Zamoyskiego związał ją nierozerwalnie prof. J. Kallenbach [5]). Witold Nowodworski w popularnej broszurze o hetmanie korzystał już tylko z tych wyników [6]).

Drugą dodatnią konsekwencyą planu Batorego i Zamoyskiego było zwrócenie raz jeszcze uwagi na uniwersytet krakowski, a w następstwie tego pewne, chociaż chwilowe, otrząśnięcie i rozprostowanie się starej szkoły. Boć, jeśli nie można było stworzyć nowej szkoły wedle własnych upodobań, należało znowu zająć się dawną. Król postanawia przedewszystkiem przywrócić w uniwersytecie odpowiednią dyscyplinę i grozą surowych edyktów wprowadzić po-

[1]) Staszic St. Pochwała Jana Zamoyskiego, str. 61.
[2]) Sołtykowicz, op. cit. str. 550—552.
[3]) Biblioteka Warsz. 1891, luty, str. 300.
[4]) A. P. Nidecki 1892. str. 232—235.
[5]) Index lectionum Univ. Frib. j. w. 1891, str. 23—25.
[6]) Jan Zamoyski, str. 84—86.

rządek w życie scholarów, których wybryki przechodziły już wszelką miarę i były zaiste objawami zdziczenia. Jeszcze w kwietniu 1577. z powodu napaści na Bróg protestancki, wystosował był Batory srogie pismo do uniwersytetu, karcące zato, „że są w akademii osobistości, które nic nie robią, tylko spokój w mieście zamącają". Równocześnie potępiał w niem pobłażliwość władz uniwersyteckich i domagał się surowości [1]). W r. 1578. wychodzi statut królewski „o zachowaniu porządku publicznego w mieście Krakowie", w którym również wiele miejsca zajęły ostre postanowienia, odnoszące się do scholarów; np. metryka uniwersytecka miała odtąd obok imienia i nazwiska, zawierać także rysopis osoby, notatkę o szczególnych znakach itd., zwłaszcza przy młodzieży pośledniejszej kondycyi, scholarom wolno było mieszkać tylko po bursach i budynkach uniwersyteckich, a broń Boże, po hospicyach, zakazane zostało im również noszenie i przechowywanie broni [2]). Rozporządzenia te wywołane zostały ponownym napadem na Bróg w r. 1578, w którym — jak powszechnie sądzono — sami profesorowie odegrali rolę podżegaczy. Wtedy to rektor Jakób Górski podjął się z pomyślnym skutkiem wobec króla obrony czci kollegiatów [3]).

W parze z bezwzględnością Batorego wobec winnych szła jednakże i łaska królewska, zrozumienie potrzeb i braków Akademii, którą przecież mimo wszystko należało teraz ratować. W listopadzie 1578. przybył król z wielu senatorami do uniwersytetu i przez 4 godziny przysłuchiwał się z zainteresowaniem dyspucie teologicznej, czy raczej habilitacyi Stanisł. Marenniusa [4]). Wkrótce zaś potem stwierdził tę swoją przychylność wobec uniwersytetu nadaniem mu prawa patronatu i prezentacyi na probostwo św. Fioryana, po myśli synodu piotrkowskiego z r. 1577. [5]).

Brzmienie dekretu nadawczego świadczy, że królewskie serce zwróciło się znów do Jagiellońskiej macierzy, by jej dopomóc do dźwignięcia się z upadku. „Ponieważ wśród różnych części królestwa tego i rzeczypospolitej naszej jest Uniwersytet Krakowski

[1]) Morawski. Nidecki str. 232.

[2]) Legum, privilegiorum etc. Civitatis Crac. Tomus I., vol. I, ed. Piekosiński Nr. 268 z 27. X. 1578, str. 336.

[3]) Nidecki str. 236. Górski Rozpr. filol. 17, str. 272—73.

[4]) Górski 273, Nidecki 237.

[5]) Górski 273, Nidecki 237.

częścią pożyteczną i konieczną, jakgdyby źródłem wszystkich cnót i nauk, w środku królestwa tego bijącem, dla wydania jak najobfitszych plonów ku pożytkowi wszystkich innych dziedzin tego królestwa; wskutek zaś nieprzychylnych okoliczności, z powodu lichych dochodów i marnych zysków, opuścił się w wydawaniu tych plonów z wielką szkodą tak kościoła, jak państwa, przeto leżało nam na sercu, aby ku niemu jak najspieszniej wyciągnąć pomocne dłonie. Gdyśmy dokładnie z doradcami naszymi rozważali, jakim sposobem tymczasem — dopóki zaprzątnięci jesteśmy bardzo doniosłemi i niebezpiecznemi sprawami Rzptej, — można się z tego wywiązać: chętnie skorzystaliśmy z okoliczności, nastręczonej nam przez prośby rektora i starszyzny uniwersyteckiej itd. itd.“ [1]). Oto tenor tego ważnego dokumentu, którego datę zaopatrzono oryginalnym dopiskiem: „na konwokacyi senatorów, pośród najważniejszych zajęć państwowych“ [2]). Przynosił on uniwersytetowi beneficyum bardzo poważne, znacznie zwiększające jego materyalną zasobność.

Jaki był w tem wszystkiem udział Zamoyskiego? — nasuwa się z kolei pytanie. Znając blizkie stosunki kanclerza z królem i jego zainteresowanie dla spraw uniwersyteckich, przypuszczać należy, że nie działo się to wszystko bez wiedzy i pomocy Zamoyskiego. Niektóre obostrzenia wobec słuchaczy zaprowadzone zostały — jak wyraża się dekret z 1578 r. — „quemadmodum videlicet in Pataviensi observantur Academia“ [3]), co może z łatwością nasuwać myśl o wpływie rektora padewskiego, najlepiej znającego tamtejsze urządzenia. Przywilej królewski, nadający uniwersytetowi probostwo św. Floryana, doręczony został Akademii w styczniu 1579 r. za rektoratu Marcina z Pilzna, — przez Jana Zamoyskiego, kanclerza koronnego [4]). Może nie było to tylko zwykłą formalnością, że właśnie Zamoyski dekret ten osobiście oddawał? Może kanclerz pragnął w ten sposób dobitnie zaznaczyć przychylność swoją dla uczelni i jej uczonego świata; może zresztą za jego protekcyą sprawa tego nadania wzięła pomyślny obrót i Zamoyski, sam wręczając dyplom, chciał tę zasługę swoją zaakcentować. Nie od rzeczy

[1]) Sołtykowicz, op. cit. str. 308—309.
[2]) Ibidem.
[3]) Legum, privilegiorum etc. Civ. Crac. j. w. str. 336.
[4]) Sołtykowicz, loc. cit. 309.

byłoby nawet przypuszczenie, że i tekst nadania wyszedł z pod dyktanda kanclerza.

W tymże samym roku 1579. z inicyatywy i za staraniem Jakóba Górskiego, rektora i jednego z najznakomitszych profesorów Uniwersytetu, znanego humanisty, — wydane zostały nowe postanowienia, „mające na celu przeobrażenie wydziału artystycznego i podniesienie studyów humanistycznych“. Nowość polegała głównie na tem, że odtąd można było ćwiczenia filozoficzno-scholastyczne, niezbędne dotychczas dla osiągnięcia stopni akademickich, zastąpić słuchaniem wykładów humanistycznych, „przez co zarazem profesorom nadano większą wolność w wyborze przedmiotu nauczania“ [1]). W wykazie autorów i podręczników, załączonym przez Górskiego, zaznacza istotnie swoją obecność zwycięski humanizm. Najlepsi autorowie klasyczni, łacińscy i greccy, co więcej hebraistyka nawet, ma odtąd zyskać swobodne prawa obywatelskie w akademickich wykładach [2]).

Nasuwa się przypuszczenie, — przy którem zresztą bynajmniej się nie upieram wobec braku dowodów — że i na te „conclusiones“, stanowiące bądź co bądź reformatorski krok naprzód, mógł Zamoyski do pewnego stopnia wpłynąć. Uwielbienie, jakie żywił Górski dla uczoności i mecenasowskich zasług jego, pochwały, jakie mu oddaje, pozwalają mniemać, że istniały pomiędzy nimi jakieś bliższe stosunki [3]).

---

[1]) Morawski. J. Górski. Rozpr. filol. 17. str. 273.

[2]) J. Muczkowski. Statuta nec non liber promotionum... Crac. 1849, str. LXIX—LXXIII, zwłaszcza LXXII—LXXIII.

[3]) D. Jacobi Gorscii orationes gratulatoriae apud Ser. Regem Poloniae Steph. Batoreum, diversis temporibus habitae, quattuor. His adiuncta est in Calce quinta, ad Illustris. et Magnificum D. Joannem Zamoscium, Cancellarium Regni etc. Cracov. A. D. 1582.

„Inter quos (senatores), ill. ac magnif. domine, primas partes et locum principem facile tenes, et ut dici solet, familiam ducis: qui non solum per trasennam opes philosophorum aspexeris, sed in penetralia eorum totis patentibus valvis ingressus, omnia penitus evolveris, omnia introspexeris ac pertractaveris, omnesque illas sapientiae eorum rationes, consilia, dogmata et arcana eruditionis exhauseris. Nunquam certe eruditiorem senatorem, regiorumque consiliorum moderatorem, tua Ill. M., hoc Regnum habuit. Superasti ingenio, superasti omni genere literarum et eruditionis, non modo eos, qui in Republica gubernanda et rebus agendis occupantur, verum ipsos etiam Philosophos, ac omnium scientiarum professores longo post te reliquisti; et tuo ipsius exemplo multos esse discipulos magistris suis meliores demonstrasti. Nam cum illi semper in contemplandis illis

W każdym razie — choć upadł wielki plan z r. 1577, który Zamoyskiemu tak przypadł był do serca — nie zapominał nasz humanista-Padewczyk o podniesieniu polskiego szkolnictwa. Każda sprawa, z tem związana, interesowała go żywo i miała w nim gotowego do pomocy orędownika. Kiedy np. z końcem r. 1578. M. Krz. Radziwiłł, marszałek nadw. lit., ubiega się żywo, aby zatrzymać dla nowo erygowanej jezuickiej Akademii Wileńskiej uczonego teologa hiszpańskiego. Piotra Vianna, bawiącego naówczas w Polsce, Zamoyski skwapliwie spełnia to żądanie i wygotowuje dlań w imieniu króla listy powołujące. „O Doktora Piotra Vianna, Hiszpana. zda mi się być słuszna, co W. M. pisać raczysz“ — odpowiada Radziwiłłowi — „bo jeśli Król J. M. z inszych krajów o ludzi uczone się stara i radby je do Polski przywiódł, tem więcej się godzi te, którzy tu są, zatrzymawać“. Za opiekę nad kollegium wileńskiem „w zatrzymywaniu tego cnego i uczonego człowieka“ — dziękuje mu też w tym samym czasie ks. Borukowski, podkanclerzy koronny [1]).

Nie porzucił jednak Zamoyski bynajmniej myśli przeprowadzenia reformy wyższego szkolnictwa na większą skalę. wcielenia jej w żywy organizm szkoły, stworzonej wedle własnych jego pojęć i ideałów. Już teraz nie podkanclerzy, stojący u wrót urzędowej karyery, ale potężny kanclerz, najbliższy powiernik i przyjaciel wielkodusznego króla, tworzący niemal ustawicznie magnacką swoją fortunę, — snuł projekty realizacyi myśli swoich na gruncie własnym. Zapragnął niebawem mieć własną Akademię — na wzór owych włoskich udzielnych książąt renesansu, tworzących u siebie takie ogniska wiedzy i nowej kultury. Jak się te śmiałe zamiary przyoblekały w konkretne formy. jak zmienne przechodziły koleje, — opowie już druga część niniejszej pracy.

---

eruditorum opibus desideant, ac inter paucos eas explicent; Ill. M. Vestra e tenebris illis eductis, in forum, in Rempublicam et in lucem hominum eas transtulit: ac non solum inter subselia senatus et iudiciorum, verum in ipso etiam solio Regum locavit... itd. itd. (Ark. H.).

[1]) Arch. J. Zamoyskiego I. Nr. 253 i 255, str. 269 i 271.

Św. Hipolit o greckich misteryach.

I. Misterya we Flius. — II. Misterya w Eleuzis. — III. Misterya Rei-Cybeli.

Napisał

Stanisław Schneider.

I. Misterya we Flius.

Ojciec Kościoła Hipolit, który jako biskup wygnany zginął śmiercią męczeńską po r. 230 na Sardynii, zostawił m. inn. dzieło p. t.: Refutatio omnium haeresium libri X, odkryte w r. 1842 w klasztorze na górze Ἄθως w stanie zdefektowanym, bez ksiąg II. i III., a z ułamkami księgi X. W ks. V., przy sposobności omawiania systemu gnostyckiego Setyanów, wspomina on o starszych od eleuzyńskich misteryach t. zw. wielkiej matki pod miastem peloponeskiem Flius[1]. Co prawda, mówi Hipolit błędnie o Flius w Attyce, mieszając najwidoczniej to miasto z attycką gminą Flya. U bramy do świątyni w pobliżu tegoż miasta miał się znajdować krużganek, w którym można było oglądać jeszcze w czasach autora obrazy, przedstawiające całą naukę Setyanów. Między inn. był tam narysowany skrzydlaty mężczyzna, z siwą głową i wyprostowanym członkiem, prześladujący błękitnie odmalowaną niewiastę, która przed nim ucieka. Przy starcu stoi napis: Phaos rhyentes (φάος ῥυέντης), obok kobiety: Pheree phikola (φερεη φικόλα). Co znaczą te napisy?

Przedewszystkiem jest rzeczą niedopuszczalną Phaos uważać

[1]) Hipp. Ref. ed. Duncker et Schreidewin (Göttingen 1859) V. 19 p. 198, 57—206, 79. Przy pisaniu niniejszej pracy posługiwałem się ciągle książką Wolfganga Schultza, Dokumente der Gnosis. Jena, 1910.

z Hipolitem za imię własne, rhyentes zaś za nom. sing. i tak tłumaczyć: światło płynące. Imiesłów bowiem jest tutaj położony w plur. i odnosi się do obojga osób, a phaos znaczy jasność słoneczną, zwłaszcza w misteryach (τὸ ἐν Ἐλευσῖνι φῶς). Trzeba tedy dla oznaczenia kierunku, w którym obie postaci płynęły, koniecznie ἐς uzupełnić przed φάος i czytać: [ἐς] φάος ῥυέντες, płynący w światło. W dziele Parmenidesa na samym wstępie jest mowa o drodze do słońca: εἰς φάος (fr. 1, 10), u Pseudo-Focylidesa zaś dusze zmarłych się wznoszą do napowietrznego światła (w. 103 i nast.: καὶ τάχα δ'ἐκ γαίης ἐλπίζομεν ἐς φάος ἐλθεῖν... ἀὴρ δ'ἀνὰ πνεῦμα δέδεκται). Analogicznie, jak tutaj w górę płyną skrzydlaty starzec z niewiastą do elizyjskiego słońca (por. Pind. fr. 129 i Verg. Aen. VI., 641), uduchowieni w Eleuzys podług kazania Naasseńczyków spływali z góry na dół: ἤλθομεν οἱ πνευματικοὶ ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ Ἀδάμαντος ῥυέντες κάτω (Reitzenstein: Poimandres, str. 95 n.)[1]).

Kogo oznacza postać skrzydlata siwego starca, nietrudno dociec. Tak przedstawiano sobie Kronosa, którego wcześnie utożsamiono z niegreckim Chronosem, pochodzącym — jak wykazano — od irańskiego Zrvan akarana[2]). Wprawdzie powiada Proklos o wiecznie czarnych włosach na twarzy i brodzie Kronosa, które mają mistyczną właściwość, że nie siwieją nigdy; ale pomimo zrównania go z niestarzejącym się bogiem czasu Chronosem (Χρόνος ἀγήρατος), przecież wyobrażano go sobie także siwym, a nawet łysym. Proklos sam świadczy o odmładzającej się sile Chronosa, o którym jako Saturnie skądinąd dowiadujemy się: cum sit senex, posse fieri puer fingitur (Mythogr. Vatic. III. 8, p. 162 Mai)[3]). Łysym i oskrzydlonym przedstawia się Aion albo Kronos na wyrzeźbionym kamieniu, który znajduje się w nadwornem muzeum przyrodniczem w Wiedniu, a jest wytworem 2—4 stulecia po Chr.[4]). O innych podo-

[1]) Por. φάος ἡλίοιο w dwóch identycznych niemal wierszach orfickich: ὁππότε δ'ἄνθρωπος προλίπῃ φάος ἠελίοιο (fr. 224, 5 u Abla) i ἀλλ' ὁπόταμ ψυχὴ προλίπῃ φάος ἀελίοιο (u Dielsa Orph. 20, 1).

[2]) Robert Eisler, Weltenmartel und Himmelszelt. München 1910, 424 n.

[3]) Cytaty o Kronosie Proklosa w mojej rozpr. Prastare bóstwa greckie (Eos XII., 31 n.), oraz Ze studyów mitol. i ludozn. w Rozpr. wydz. filol. Akad. Umiej. w Krakowie 1916, t. LV. str. 106, uw. 1. Prokl. in Tim. IV. 251 o Chronosie: οἱ θεουργοὶ συνᾴδουσιν τὸν θεον ἔγκοσμον. τὸν Χρόνον νέον τε καὶ πρεσβύτην. Diphilos fr. 83, Χρόνος πολιὸς τεχνίτης, Anthol. palat. IX., 499: Χρόνος πολιός. Phaedrus V. 8: Chronus calvus. [4]) Richard Wünsch, Daisidaimoniaka, V. Aion Arch. f. Rlgswiss. XII. B. 1909, 32 n.).

bieństwach Kronosa-Chronosa z mitrackim Eonem czyli Kronosem pomówimy poniżej, gdy uporamy się pierwej ze znaczeniem niewiasty, którą ściga ten bóg na obrazie z Flius.

Napis wyjaśniający, kim jest owa niewiasta, czytać trzeba, cokolwiek poprawiwszy, w ten sposób: ἡ Ῥέη φειδωλά. Rea oszczędzająca siebie, t. j. broniąca się przed natarczywością brata i męża swego Kronosa [1]). Ona była tą wielką matką, na której cześć urządzano co 4 lata misterya we Flius. Ona ustrzegła syna swojego Zeusa przed zachłannością jego ojca Kronosa, którego syn ocalony, dorósłszy, pozbawił razem męskości i władzy. Rea była tą wielką macierzą i żywicielką. Κουροτρόφος, co największego Kurosa z pierwszą Korą, Zeusa z Herą, swe dzieci, połączyła w małżeński, święty związek. Tych błogosławieństw, które przez nią spłynęły na świat, nie byłoby, gdyby ona nie była się oparła żarłocznym chuciom Kronosa i nie schroniła przed niemi nowonarodzonego dziecięcia. Jeśli interpretacya tego mitu przez Dyodora sycylijskiego (II., 9) jest słuszną, to złote posągi w świątyni Bela babilońskiego, przedstawiające podług niego: Zeusa, Herę i Reę, świadczyłyby o pochodzeniu tej mitycznej koncepcyi z Babilonu. I rzeczywiście ten domysł także i z innej strony znajduje poparcie.

Udowodniono przed laty 20, że ową niewiastę z Apokalipsy św. Jana (roz. 12), rodzącą dziecię, które smok czyhający pożreć zamierza, należy wywieść z babilońskiego mitu [2]). Wszystkie szkoły, gnostyckie czy prawowierne, interpretatorów biblijnych, dla których jest ona symbolicznem wyobrażeniem Kościoła, zgadzają się na to, że Kościół trzeba pojmować jako jej hipostazę, ją zaś samą, niebiańską istotę, za równoznaczną z mądrością i słowem Bożem, Chrystusem. Między Reą, uciekającą do słońca przed napastliwym i krwiożerczym Kronosem, a niewiastą „przyobleczoną w słońce“ i „drugim znakiem na niebie“: smokiem, co stanął przed nią, „aby zjadł

---

[1]) Emendacyę przekazanego φιλόλα, nie dającego sensu, na φειδωλά należy uzupełnić domyślnem ἑαυτῆς lub τοῦ σώματος przez podobieństwo do używanego zwrotu τῆς ψυχῆς ἀφειδῆς, nie szczędzący duszy czy życia (Anon. Iambl. 4, 3 u Dielsa, Fr. d. Vorsokr.), lub szafujący niemi na korzyść ducha (por. Herakl. fr. 85). Rea, szczędząc siebie, ucieka i chroni się przed Kronosem w stanie ityfalicznym. Chętnie cofnę powyższą poprawkę, jeśli ktoś poda lepszą; na razie niechaj mi będzie wolno uważać ją za bardzo prawdopodobną.

[2]) Hermann Gunkel, Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Göttingen 1895, 379 n.

dziecię jej, gdyby porodziła", są podobieństwa widoczne. Nabiorą one pewności i zupełności, gdy zobaczymy, że „ów smok wielki, wąż starodawny" (ὁ δράκων ὁ μέγας, ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος), ów potwór apokaliptyczny to znana postać Kronosa, w której się zwykł pojawiać.

Chronos niestarzejący się (Χρόνος ἀγήρατος) występuje w wyobrażeniach teogonicznych jako najstarszy z bogów w kształcie węża lub smoka skrzydlatego o głowach lwa i byka[1]). Prócz tego zwie się ów smoczy dziwotwór, z kombinacyą głów lwiej i byczej, z bożem pośrodku obliczem, Heraklesem tak w teogonii Hellanika jak Hieronyma, dochowanej u Damasciusa i Atenagorasa[2]). Z atrybucyi zwierzęcych pozostała w pokrewnym mu Kronosie (Eonie) mitrackim głowa lwa na tułowiu wprawdzie ludzkim, lecz okręconym splotami węża[3]). W rycinie z Flius i głowa lwa odpadła i ślady węża zniknęły, utrzymały się za to skrzydła. Natomiast w literaturze hermetycznej jest Αἰὼν ἑρπετής, πλουτοδότης Αἰών utożsamiony z Ἀγαθὸς δαίμων w postaci węża[4]). Jako taki zrównany został z bogiem domowym, Ἡρακλῆς ἀλεξίκακος, Hercules domesticus[5]).

Ten wszechświatowy Bóg, nazwany w Objawieniu św. Jana (12, 9): „dyabłem i szatanem", którego czcią otaczano na całym Wschodzie, doznaje klęski ze strony królowej nieba, rodzącej zbawcę świata[6]). W kosmologii Ferecydesa z Syros (fr. 4 u Dielsa) przyszło tak samo do „wielkiej bitwy na niebie", jak w Apokalipsie. Jak tu zwyciężył „Michał i Aniołowie jego" na rzecz światłości przeciw smokowi „i zrzucon jest na ziemię i aniołowie jego z nim są zrzuceni", tak tam Ofioneus i Ofionidzi odnoszą zwycięstwo nad Kronosem i Tytanami, a Zeus (Zas = Helios), nowowschodzące słońce rozprasza mroki i święci gody weselne z Herą (Chtonią), t. zn. z ziemią[7]). Gdy uwzględnimy, że mamy przed sobą mit so-

[1]) Orph. rec. Abel fr. 36, 38, 39, 48, 53, 61.

[2]) Orph. fr. 36 i 39. Diels, D. Fr. d. Vors. Orpheus fr. 12 i 13.

[3]) Franz Cumont, Les mystères de Mithra. Paris 1902, 91, fig. 8.

[4]) R. Reitzenstein, Poimardres. Leipzig 1904, 30, 270.

[5]) Otto Weinreich, De dis ignotis quaestiones selectae (Arch. f. Rlgswiss. 1915, 12 n.) przytacza różne napisy na drzwiach domowych: Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ, μὴ δὲν εἰσίτω κακόν.

[6]) Por. Reitz, Poim 29: ὁ μέγας ὄφις ὁ ἡγούμενος πάντων τῶν θεῶν, ὁ τὴν ἀρχὴν τῆς Αἰγύπτου ἔχων καὶ τὴν τελευτὴν τῆς ὅλης οἰκουμένης — Apok. 12, 9: ὁ δράκων ὁ μέγας, ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος Διάβολος καὶ ὁ Σατανᾶς, ὁ πλανῶν τὴν οἰκουμένην ὅλην.

[7]) Fer. fr. 1: Ζὰς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν ἀεὶ καὶ Χθονίη, Χθονίῃ δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῆ, ἐπειδή, αὐτῇ Ζὰς γῆν γέρας δῶδε. Lyd. de mens. IV., 3: Ἥλιος οὗτος (Ζεὺς) κατὰ Φερεκύδην.

larny, w którym wiosenne słońce, Zeus, pokonywa słońce jesienne, Kronosa, musimy uznać, że obraz z Flius przedstawia początek mitu: ucieczkę Rei przed napaściami starca, czyli zachodzącego słońca, środek akcyi podają Apokalipsa i Dyodor: u niego węże ogromne ze srebra znachodzą się przed złotym posągiem Rei obok posągów Zeusa i Hery, wreszcie koniec mitu stanowią podług Ferecydesa (fr. 2): zaślubiny młodzieńca słonecznego z dziewiczą ziemią.

Warto byłoby zbadać po wyjaśnieniu napisów i wizerunku z Flius, mających ilustrować, zdaniem Hippolitosa, naukę Setyanów, o ile opiera się na pewnej podstawie jego twierdzenie, że ich nauka wogóle pochodzi od starych teologów, od Muzajosa i Linosa, jakoteż od Orfeusza, który po większej części wprowadził wtajemniczenia w misterya. Co do dwóch pierwszych jednak nic nie można powiedzieć, po Muzajosie bowiem niewiele dochowało się szczupłych urywków, a po Linosie żaden. Co się zaś tyczy „bakchickich pism Orfeusza", w których miała dosłownie się mieścić, jak utrzymuje Hippolitos, nauka Setynów o macicy i pępku, to niepodobna sprawdzić tego z powodu braku rzekomo Orfeuszowych świadectw o tym przedmiocie[1]). Trzeba tedy się ograniczyć do stwierdzenia podobieństw, jakie zachodzą w niektórych szczegółach między nauką samą Setyanów a naszą interpretacyą obrazu z Flius, który miał tę naukę jakby wyświetlać i przed oczyma stawiać.

Podług tejże nauki Setyanów, jak świadczy ich pogromca Hipolit, trzy pierwiastki istnieją o nieskończonych siłach: światło w górze, ciemność na dole i duch niezmieszany w środku pomiędzy niemi. Ciemność całkiem tak samo przeciwstawia się światłu, jak światło oraz duch sprzeciwiają się potędze ciemności. Wskutek pierwszego zetknięcia tych trzech pierwiastków powstały: niebo i ziemia: embryon i macica, złączone pępkiem. Tym zaś embryonem, na który w łonie kosmicznej kobiety złożyły się: światłość, duch i woda, jest Bóg doskonały, który ze światła z góry i z ducha zstąpił w ciało dziewicy, zrodzony z wody.

Zdaje się z tekstu, ciężko uszkodzonego, wypływać, że jakiś inny, „silnie i szybko wiejący wiatr, równający się syczącemu wężowi", starał się naśladować twórczość wiatru, poprzednio wymienionego, który odpowiadałby biblijnemu wiatrowi, czyli duchowi Bożemu, unoszącemu się nad wodami" (Genes. I. 1, 2). Poznajemy w tym wietrze, przybierającym na się „służebną postać" węża

[1]) Hipp. Ref. V., p. 208. Orph. fr. 3 u Abla.

i chcącym dziewicę świata zapłodnić, starożytnego Kronosa, który jednak na ilustracyi z Flius zrzucił właściwą sobie zwierzęcą skórę i maskę. Mamy w nim uosobienie ciemności. Rea, która ucieka przed nim do światła, jest wyobrażeniem ducha i wody. Wiadomo bowiem, że Duch św. w hebrajskim języku jest rodzaju żeńskiego, a u ewangelistów (Mat. 3, 16; Jan I. 32) w postaci gołębicy, ptaka Istary babilońskiej, zstępuje z nieba. Co do wody zaś, to Setyanie tak, jak zbliżeni do nich Peraci, utożsamiają z nią wprawdzie ciemność i węża, którego ci ostatni wprost nawet mienią Chronosem, ale niesłusznie za jedno biorą go z wodą, którą już imię samo Rei (ῥεῖν, płynąć) przydziela. Ona jest źródłem mistycznem, μήτρα συνέχουσα τὰ πάντα, matrix mundi i t. p.[1]).

Sam ten szczegół z nauki Setyanów o wszechświatowej macicy, tyczący się jak najpewniej bogini Rei, umacnia nas w przekonaniu, żeśmy jej domyślili się trafnie w napisie z Flius i dobrze do niej odnieśli rycinę niewiasty; żeśmy również w jej prześladowcy szczęśliwie wykryli wężowego Chronosa, którego jeden z pokrewnych Setyanom, parsystycznych systemów, system Peratów niejednokrotnie wymienia. Dodać należy, że i u teozofa Boehmego macica świata ważną odgrywa rolę i jako „wodna macica“ (die wässrige matrix) przeszła za tegoż pośrednictwem do inwentarza naszego gnostyka Słowackiego[2]). Bardzo znamienne są także wyrażenia o „macierzyństwie Ducha św.“ i o święconej wodzie do chrztu, nazwanej „duchowem ciałem matczynem“ przy narodzinach nowego człowieka[3]).

---

[1]) Zob. cytaty w dziele Eislera: Weltenwartel etc., str. 378, 380, 397, 411, 651. U nas Mickiewicz w Lit. Słow. lekc. XIV. z r. 1843 nazwę Rei zestawił z czeskiem „r z e j u, znaczy płynę, ciekę: stąd w polskiem r z e k a“.

[2]) Hipp. Ref. V., p. 208 o Setyanach = Orph. fr. 3: Ὁ γὰρ περὶ τῆς μήτρας αὐτῶν καὶ τοῦ Ὀρφέως λόγος καὶ ὁ ὁμφαλός, ὅπερ ἐστὶν ἁρμονία, διαῤῥήδην οὕτως ἐστὶν ἐν τοῖς Βακχικοῖς τοῦ Ὀρφέως. Ustęp z Boehmego o „das d r i t t e Prinzipium“, tj. o „die ewig w ä s s r i g e Matrix, welche nur ein G e i s t ist“ przytacza Jan Gwalbert Pawlikowski, Mistyka Słowackiego. We Lwowie 1909, 367 n. Tamże cytaty z Listu do J. N. Remb. (w. 241 n. wyd. Gubr.): pierwiastek miesięczny woda, o której Sł. orzekł: „Ciał naszych t r z e c i a miesięczna twórczyni“. Dalsza zgodność, wskazana przez Pawlikowskiego, między Sł. a Boehmem: Daher schreibet Moses recht, Gen. I., 6: Gott schuf den Himmel aus Mittel des Wassers...“ — „A to mówi Mojżesz, gdy maluje wilgocie, zawieszone nad przepaściami stworzenia...“. Nadmieniam, że w „Dzienniku z lat 1847—1849“ Sł., czytamy o „miesięcznicy wodzie“ i „miesięcznicy zaświatnej wodnej“ (w. 96 i 710).

[3]) H. Usener, Weihnachtsfest, 166 n.

II. Misterya w Eleuzis.

Hipolit w dziele swem, poświęconem zwalczaniu wszelkich herezyi (zwykle cytuje się je pod niewłaściwym tytułem: Philosophumena), idzie za czyimś głosem,zdającym sprawę z obrzędów eleuzyńskich i mówi, że arcykapłan w Eleuzis nocą we wielkie i niewysłowione wprowadzając misterya, woła donośnie: „Świętego zrodziła syna czcigodna Brimo, Brimosa", t. zn. można możnego [1]). Kto jest tym możnym Brimosem, synem możnowładnej bogini: Βριμοῦς εὐδυνάτοιο (Orph. Argon. 17, 429)? Jest nim Zeus, który, jak tutaj w ustach hierofanta, nosi nazwę „świętego młodziana" (ἱεροῦ κοῦρος), tak w hymnie, znalezionym na Krecie w Paleokastro, wzywany był: μέγιστε κοῦρε przez Kuretów, t. j. demonów, wtajemniczających w misterya młodocianego boga Kurosa, który przynosił urodzaj [2]).

Oblubienicą Korosa (Kuros) była Kora, a ten najwyższy, święty związek (ἱερὸς γάμος) tworzyli: Zeus i Hera (Ἥρα Κούρα), zanim ich miejsce zajęli w misteryach eleuzyńskich: Dyonizos z Persefoną. Brimo i Brimos nie mogą być tedy niczem innem, jak tylko epiklezami wielkiej matki Rei i potężnego jej syna Zeusa, który to przymiot zachował się w epitecie Ateny, jego córki: ὀβριμοπάτρη (Hom. Od. I., 101 i t. d.). Proklos mówi o straży Kuretów przy Rei, Zeusie i Korze, której też pilnowali Korybanci, jak Rei sami bogowie (Orph. fr. 194 i 210). Mamy i inne niezbite na to dowody, że eleuzyńska trójca: Κόρος, Κόρα, Κουροτρόφος oznacza matkę i żywicielkę Reę z dwojgiem dzieci: Zeusem i Herą, jako pierwowzór macierzyństwa dla wszystkich ludzi. Do niej bowiem odnoszę, nie do Hekaty, ustęp w Teogonii Hezyoda (w. 450 n.), że Zeus ją uczynił wszechżywicielką, i to od początku (κουροτρόφος... ἐξ ἀρχῆς κουροτρόφος). Zaraz dalej wyraźnie Rea jest wymieniona (w. 453).

Ale na nią wskazuje także ciekawy symbol, o którym Hipolit opowiada za swym przewodnikiem. Okazywano w związku z narodzinami boga, podczas obchodu eleuzyńskiego, widzom w milczeniu wielkie, cudowne i doskonałe dziwo — snop świeżo zżęty (χλοερὸν στάχυν τεθερισμένον), który przedstawiał nowonarodzonego,

[1]) Całe to t. zw. kazanie Naasseńczyków, z którego wiadomości czerpiemy, wydał i opracował R. Reitzenstein, Poimandres, str. 83—98. Podług tego wydania cytuję 95, 26: „ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον Βριμὼ βριμόν", τουτέστιν ἰσχυρὰ ἰσχυρόν.

[2]) Zob. moją rozpr. Ze studyów mitol. i ludozn. (R. w. f. Ak. Um. t. 55, 74).

jakby dopiero co odciętego od łona matki. I rzeczywiście do dziś dnia lud wielkopolski nazywa Pępem lub Pępkiem ostatni snop, który ozdabia zielenią i zanosi do dworu, śpiewając pieśń dożynkową: „Przyszliśmy tu z ładnym pępkiem i Panem Bogiem“, „oj pępuszek“, o „mój miły pępie“ i t. p. Daje on wyraz w ten sposób wyobrażeniu, że ścinając ostatnie kłosy zboża, zrywa się „węzeł, łączący zboże z rodzącą je ziemią“ [1]). Dawni Prusowie, jak świadczy dokument z r. 1249, musieli przysięgać, że nie będą składali ofiar Staremu po ukończeniu żniw, lub Kurkowi. Serbowie łużyczanie ostatni snop zwali starym, albo kogutem, a w Serbii ostatnie kłosy gdzieniegdzie nazywają się „mładym“. Słusznie zauważano do tej różnicy nazw, że „ostatni snop symbolizuje jużto zebrany dopiero co plon, z którego ma powstać przyszłoroczny, a więc stary, lub też przedstawia już nowy plon, a więc młody“ [2]). Co jednak znaczą kogut lub kurek?

Mogę powołać się na wyniki dawniejszych moich dochodzeń, że nasz kurek albo kogutek, znany z obchodów ludowych, jest zdrobniałością kura albo koguta i zostaje w ścisłym związku z greckiemi nazwami: κοῦρος i κούρα (= κόρα), które oznaczają pana młodego i pannę młodą. W etymologii hebrajskiej: geber zwie się kogut i geber oznacza człowieka, mężczyznę. W kulcie frygijskim Cybeli i Attisa odgrywał kogut niemałą rolę; ogromnem zaś było jego znaczenie w parsyzmie, z którego wiele przeszło do wierzeń żydowskich [3]). Grecki Kuros, którym był Zeus, to młody kogut lub kurek, w przeciwieństwie do kura lub koguta starego, którym był Kronos. Jeśli zaś, jak w dodanej u Hipolita piosnce, zielony snop ścięty (χλοερὸς στάχυς ἀμηθείς) istotnie ma wyobrażać Attisa w stosunku do wielkiej Rei, to wyobraża on go jako bezpłodnego rzezańca (οὐκ ἀποκεκομμένος ὡς ὁ Ἄττις) w przeciwstawieniu do pełnego młodzieńczych sił Zeusa.

Pozostańmy więc przy tem, że snop w eleuzyńskich misteryach był symbolicznem uzmysłowieniem pępka i noworodka, oddzielonego od matczynego łona Rei, a zrozumiemy akcesorya, łączące się ze snopem jako zobrazowaniem młodej potęgi bożej. Dotąd istnieje zwyczaj nie tylko u nas, że na ostatni wóz zboża wstawia się drzewko zielone (jodełkę lub świerk), a na jego szczycie umiesz-

[1]) Jan Bystroń, Zwyczaje żniwiarskie w Polsce. W Krakowie 1916, 51 n.
[2]) Tamże, str. 61.
[3]) Moja rozpr. Ze stud. mit. i lud. str. 78.

cza się koguta, albo też niesie się przed ostatnim wozem koguta, zrobionego z drzewa, tektury lub kłosów (Maik, Maibaum, Erntehahn). Kogut ten unaocznia żar-ptaka słonecznego (Sonnenbild, Sonnenhahn), feniksa i jest poświęcony opiekunowi małżeństw. Młodzian na Żmudzi i Łotwie, jako pan młody, nazywa się zielonem dziw-drzewem, o pannie młodej zaś, według rytuału polskiego, wołają swachy i druchny: Oj nasza! oj zielona! (lub: oj zieleni się!) oj świeci się i t. d., co wszystko jest wyraźnym oddźwiękiem kultu sosny jako wiecznie zielonej, świętego drzewa pary boskiej i utożsamieniem młodych z tem drzewem, które w obrządku frygijskim Attisa-Cybeli wielką gra rolę jako pinia z siedzącym w jej gałęziach kogutem [1]).

Ponieważ zwyczaj okazywania snopa uczestniczącym w misteryach eleuzyńskich przewodnik Hipolita powiązał z kultem frygijskim Cybelii Attisa, oraz pieśń przytoczył z inwokacyą Attisa jako przedstawionego w świeżo skoszonym snopie, przeto nie będzie od rzeczy wskazać, że kogut, tak nieodzowny w kulcie frygijskim, pojawia się jako inkarnacya zwierzęca boga słońca od lat tysięcy na dożynkowym wieńcu [2]). Także i inny zwyczaj, polegający na oblewaniu wodą kłosów, snopa czy lalki, czy też żniwiarki, która ostatnia kłosy ścięła, związanej w snopie, dochował się prawie u wszystkich ludów na ziemi pełniej i lepiej, aniżeli w misteryach eleuzyńskich, o ile wnosić można ze skąpej wzmianki u Hippolitosa i niedokładnego objaśnienia Proklosa [3]). Pierwszy bowiem podaje tylko tyle (Reitz. Poim. 89, 13): τοῦτο, φησὶν, ἐστὶ τὸ μέγα καὶ ἄῤῥητον Ἐλευσινίων μυστήριον. Ὗε Κύε. Drugi zaś na ustawy wskazuje ateńskie, przypisujące niebu i ziemi śluby weselne. „Toteż kapłani podczas uroczystości eleuzyńskich, powiada Proklos, w górę spojrzawszy na niebo, wołali: Płódź, spoglądnąwszy zaś w dół na ziemię: Ródź, uznając przez to, że z nich, jako ojca i matki, powstaje wszystko“ [4]).

Nic dowiadujemy się jednak rzeczy istotnej, o której wiemy

---

[1]) Tamże; str. 84: Bystroń, Zwyczaje i t. d. str. 71 i 82. Michał Żmigrodzki, Lud Polski i Rusi. Księga I. Obrzędy weselne. W Krakowie 1907, str. 70. 75. 87, 89, 93, 215, 227 n.; Eisler, Weltenmantel etc., str. 589. nr. 6 i 7.

[2]) Oskar Kolberg, Lud, serya XVIII., 55. Bystroń, Zwyczaje i t. d. 81 n. Reitz. Poim. 98, εἴτε Κρόνου γένος εἴτε Διὸς μάκαρ εἴτε Ῥέας μεγάλας, χαῖρε ὦ τὸ κατηφὲς ἄκουσμα Ῥέας Ἄττι... χλοερὸν στάχυν ἀμηθέντα... Ἄττιν.

[3]) Bystroń, Zwycz. i t. d., 70 n., 84 n.

[4]) Prokl in Plat. Tim. p. 293 c.

skądinąd. że kapłani zarazem przy wygłaszaniu tych słów dokonywali czynności magicznej: wywracali ku ziemi naczynia z wodą: jedno na wschód, a na zachód drugie. Uzupełniona przez odkrycie napisu przed Dipylonem w Atenach, formuła zaklęcia przy wylewaniu wody na ziemię, tak opiewała: ὗε κύε ὑπερκύε (płódź, ródź, ródź bez miary)[1]. Zdaje się, że te zwięzłe słowa, poparte nietylko laniem wody na ziemię, jak w eleuzyńskich misteryach, ale także na kłosy, snopy, żniwiarki, lub wogóle na dziewczęta, jak n. p. „oblewaniem Dodoli" u Serbów, podobnym zwyczajem u siedmiogrodzkich Rumunów, a w nowożytnej Grecyi po wsiach i miasteczkach Tesalii i Macedonii, świadczą o sprowadzeniu urodzajnego deszczu na płodną ziemię, prócz tego jednak symbolizują zapewne akt zapładniania w całej przyrodzie na wzór wielkiej matki którą n. p. we Francyi również snop wyobraża, ujęty w kształty lalki, z ukrytą wewnątrz drūgą laleczką (la Mère-gerbe). Jest to odwieczna Rea (Demeter = Γῆ μήτηρ), brzemienna Korą[2].

Na wylewaniu wody na ziemię i zapładnianiu przez to magicznem matki przyrody kończył się obchód wielkich misteryów w Eleuzis, które rozpoczynały się od obwieszczania porodu, jaki przebyła. Podług gnozy naasseńskiej, którą Hipolit przytacza (Reitz. Poim. 95, 27 i 96, 28), uduchowieni — po urodzeniu z łona matki niebiańskiej — spływali z góry na padół ziemski, podobnie jak święty Brimos z wnętrza czcigodnej Brimo zstępował na świat. Są to duchowe, niebiańskie i górne narodziny (ἡ γένεσις ἡ πνευματική, ἡ ἐπουράνιος, ἡ ἄνω), któremi się zajmują wielkie misterya (τὰ μεγάλα, τὰ ἐπουράνια). Małe zaś, poprzedzające je misterya tyczą się Persefony podziemnej i narodzin cielesnych (μικρὰ δέ, φησίν, ἐστὶ τὰ μυστήρια τὰ τῆς Περσεφόνης κάτω... τὰ μικρὰ μυστήρια τὰ τῆς σαρκικῆς γενέσεως). O tych dwojakich narodzinach oznajmia Hipolit za przewodnikiem swoim na innem miejscu, co następuje.

[1] Goblet d'Alviella, Eleusinia. Paris 1903, 27, 57. Albrecht Dieterich, Eine Mithrasliturgie. Leipzig 1903, 214.

[2] Goblet d'Alviella, Eleusinia, 46: dans la Haute-Bretagne la dernière gerbe, façonnée en poupée et surnommée la „Mère-gerbe", reçoit, à l'intérieur, une seconde figurine, plus petite, qui répresente évidemment l'enfant dans le sein de sa mère. — Déméter enceinte de Core. Por. Bystroń, Zwyczaje i t. d. 70 n.: W Krakowskiem przy powrocie do domu oblewa się wodą snop, w którym związano tę kobietę, co ostatnia kłosy ścięła... na Litwie polewa się wodą ostatni snop, przynoszony do dworu, a związany w kształt ludzki (zob. str. 85). Moje, Ze studyów mitol. etc., str. 83 n.

Najpierw przytacza ustęp z Iliady Homera (XIV, 201 i 246), podług którego Okeanos był ojcem bogów oraz wszech istot (por. Orph. hymn 83). On się wije dokoła, płynąc to w górę to na dół. Kiedy więc na dół płynie Okeanos, rodzą się ludzie; kiedy do góry, bogowie. Wszelkie zaś narodziny dolne są śmiertelne, natomiast nieśmiertelne są narodziny górne[1]). Chcąc tę wiadomość ocenić należycie, potrzeba wiedzieć, że Okeanos grecki równa się cudzoziemskiemu Ogenosowi, o którym Ferecydes wspomina, że go Zeus z domostwami jego oprócz Ziemi, odtworzył na płaszczu ślubnym dla Chtonii, kiedy przybrała imię Ziemi. W walce o niebo między hufcami Kronosa a Ofioneusa przyszedł do skutku układ, że którzy z nich wpadną wyparci do Ogenosa, będą uznani za zwyciężonych zwycięzcy zaś zajmą niebo. Ogenos bowiem, jak Okeanos, obejmował strugami swemi ziemię i niebo i ogółem cały wszechświat[2]). Był to prastrumień światowy, zataczający olbrzymie koło w kształcie węża morskiego, od którego zapewne Naasseńczycy wywiedli swe imię. Naas bowiem w hebrajskiem oznacza węża. O nim mawiali, że wszystkie świątynie świata od niego noszą nazwę jako przybytki czci, oddawanej tej praistocie, wężowi (po grecku ναός, świątynia)[3]).

Zwróćmy się teraz znowu do wzmianki Hipolita o małych misteryach Persefony, do której — podług przytoczonego, a nieznanego poety — wiedzie straszna, przestronna, błotnista droga; druga najlepsza do upragnionego gaju przezacnej Afrodyty[4]). Wynika z tego, że Persefone była — zdaniem informatora Hipolita — jedynie panią Tartaru, że do niej należała wyłącznie ἡ ταρταρίη μοῖρα, dokąd Zeus strącał — podług Ferecydesa (fr. 5) — tego z bogów, który zawinił. Stamtąd się odbywały narodziny nie bogów, lecz ludzi śmiertelnych, narodziny cielesne. Tych zaś, którzy się okazali godnymi większego losu i większych działów, dopuszcza się do wstąpienia na inną drogę, by przeszli do utęsknionego gaju bogini miłości i do wielkich misteryów (θέμιτον δὲ ἐστι τὰ μικρὰ μεμυημένοις αὖθις τὰ μεγάλα μυεῖσθαι. μόροι γὰρ μείζονες μείζονας μοίρας λαγχάνουσι

[1]) Reitz. Poim. 89, 16 i 90.

[2]) Ferec. fr, 1, 2, 4. Hom. Il. 18 483 i 607 n. Por. Orph. fr. 220.

[3]) W. Schultz, Dokum. d. Gnosis, 35.

[4]) Reitz. Poim. 96, 28. Diels te trzy wiersze pomieścił jako niepewne w fr. 20 Parmenidesa; przyznałbym je raczej Empedoklesowi, którego już raz poprzednio przewodnik Hipolita przytoczył anonimowo (Reitz. Poim. 88, 12), i u którego Afrodyta tak częstą i ważną gra rolę.

[Herakl. fr. 25]). Całkiem inaczej przed wiekami na własne święte błonia i do elizejskich gajów wpuszczała dusze ona Persefone. Teraz musiała się zgodzić na to, że w górze, do nieba przybyłe, witała Afrodyte dawniejszą jej zapowiedzią i spełnieniem boskości, przyczem je zapraszała do swego gaju[1]). Albo może, co najpodobniejsze do prawdy, Persefone i Afrodyte zdwojeniem są jednej Kory, Chtonii Ferecydesa, Ziemi, udzielającej się rozdwojonemu również Zeusowi: niebiańskiemu i podziemnemu (Hades = Ζεὺς χθόνιος, καταχθόνιος)?

Ta dwoistość tak Zeusa, jak Hery (Kory-Persefony, czy Chtonii), naprowadza na domysł, że i Okeanos-Ogenos, opasujący w koło nurtami swymi: niebo i ziemię, oraz podziemie, zawierał w sobie dwojaki żywioł: wodę i — jak śmiem wnosić nie tylko z podobieństwa wyrazu w języku polskim — ogień. Jako woda Ogenos ma związek z nazwą Rei, opartą na słowrodzie greckim tudzież słowiańskim; swem pochodzeniem nadziemski mógł figurować na szacie weselnej Ziemi, oblubienicy Słońca (Zeusa = Heliosa). Jako ogień był atrybucyą podziemnej Persefony, symbolem kaźni: przeciwnik światła wcielał się w postać węża lub smoka. Gnostyk polski, Juliusz Słowacki, który najlepiej wniknął w kosmiczne znaczenie Oceanu, nazywa go „srebrną strugą, która jest globu naszego pierścieniem", mówi o „Saturnowym pierścieniu z węża, który objął glob cały", że „Saturnowy wąż się z ogniów plecie" i że „wąż z ognia leży na kręgu ziemi"[2]). U Słowackiego, podobnie jak w gnozie naassceńskiej przy narodzinach, „duchy tą samą, co on niegdyś, drogą wstępują na Jakubową drabinę żywota: nad temi falami (starego Oceanu), na które duch jego tyle razy puszczał się w nieświadome horyzonty, nowych światów szukając"[3]).

Domysł, że Ocean = Ogenos nie był wyłącznie wodą, ale

[1]) Diels, D. Fragm. d. Vorsokr. Orpheus fr. 18, 10: ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο .. fr. 20, 4: θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου... χαῖρε, χαῖρε, δεξιὰν ὁδοιπορῶν λειμῶνας τε ἱεροὺς κατὰ τ' ἄλσεα Φερσεφονείας. Reitz. Poim. 96, 28: ἥ δ' (ἀταρπιτὸς) ἡγήσασθαι ἀριστη ἄλσος ἐς ἱμερόεν πολυτιμήτου Ἀφροδίτης. Były dwie bramy dusz, prowadzące przez słońce i księżyc (Porph. de antr. nymph. 29: τῶν θεολόγων πύλας ψυχῶν ἥλιον τεθέντων καὶ σελήνην, καὶ διὰ μὲν ἡλίου ἀνιέναι, διὰ δὲ σελήνης καταπέναι... amże 18: τὴν Κόρην μελιτώδη, σελήνην γενέσεως προστατίδα μέλισσαν ἐκάλουν...

[2]) Zob. cytaty w mojej rozpr. Jedno ze źródeł twórczości Słow. (R. w. fil. Ak. Um. w Krakowie 1912) T. L., str. 227. Nadto Pam. liter. T. XII. z r. 1913, str. 70.

[3]) Genezis z Ducha, wyd. Gubr. w. 23 n. i 132.

i ogniem, opieram na głęboko i silnie ugruntowanych pojęciach orfickich oraz gnostyckich. Już u Homera (Il. XIV., 201 i 246) Okeanos jest tworzywem wszystkiego. Również w hymnie orfickim (81. 1 n.) nazwany jest ojcem tak nieśmiertelnych bogów jak ludzi śmiertelnych, z którego wszystkie rzeki i wszelkie morza (πᾶσα θάλασσα) pochodzą. Jest więc czemś więcej, niż samem morzem i wodą. Heraklit zamiast niego podstawia ogień, którego przemianami są: morze, ziemia, niebo i co leży pośrodku; ogień wiecznie żywotny był zdaniem jego zawsze, jest i będzie, a świata tego nie stworzył żaden z bogów ni ludzi (fr. 30 i 31). Otóż nazwie helleńskiej Ὠκεανός, zastąpionej przez Heraklita ogniem, odpowiada u Ferecydesa z Syros Ὠγηνός, oznaczający w sumeryjskim języku: krąg, ogół (Uginna, fenic. ogen)[1]). Jeżeli Ferecydes wymienia na szacie godowej Chtonii: Γῆν καὶ Ὠγηνὸν καὶ τὰ Ὠγηνοῦ δώματα (fr. 2), to nie ma wcale na myśli: „die Paläste des Meeresalten, etwa jene δώματα schlechthin, in denen bei Homer Okeanos und Tethys die Hera aufgezogen haben (Il. XIV., 202), sondern einzig und allein die Häuser des Himmels, die mystischen Heimstätten der ruhelos über den Himmel ziehenden Wandelsterne[2]).

Neoplatończyk Maximos z Tyru (X., p. 114 Reiske) przytacza Ferecydesa, ale za nim wymienia na trzeciem miejscu obok Zeusa i Chtonii nie Chronosa, jeno Erosa: ἀλλὰ καὶ τοῦ Συρίου τὴν ποίησιν σκόπει καὶ τὸν Ζῆνα καὶ τὴν Χθονίην καὶ τὸν ἐν τούτοις Ἔρωτα... (Diels, Fr. d. Vors. [1] 508). Uczynił to dlatego, że podług wyobrażeń orfickich Eros był synem Chronosa (fr. 67—71 u Abla), a według platońskich bogiem pierwszym oraz ostatnim. Homer go nie znał jeszcze, a Hezyod zaliczał go do najstarszych bogów, powstałych z Chaosu. Ferecydes miał uczyć, że Zeus się przemienił w Erosa, chcąc świat od sprzecznych żywiołów doprowadzić do zgody i ładu (fr. 3 u Dielsa). U gnostyków występuje Chronos w postaci węża i to: u Ofitów i Naasseńczyków jako człowiek pod kształtem węża, a u Peratów wąż sam stanowi środek systemu. O tym wężu Peratów oczytamy: „Da nun die Drehung des Himmelsgewölbes zur Bestimmung der Zeit dient, die Zeit aber hellenisch Chronos heißt, ist Chronos sowohl derjenige, welcher die Gewässer zum Umkreise zusammen schließt, als auch der Gott des Verderbens, dem niemand

[1]) Por. Gomperz, Griech. Denk. I[1] 71 i 430; Eisler, Weltenmantel etc. 202 n.
[2]) Eisler, tamże 207 n.

entgehen kann“ [1]). Jako żyjący ogień, albo ognisty bóg przeciwstawia się wąż polarny, znany z Fenomenów Arata (w. 46) i cytowany przez Peratów, światłości. Gwiazdy, t. j. planety, pod których wpływem powstał ten ziemski i niedoskonały świat, jako złe węże odróżniają Peraci od węża dobrego, wybawiciela od złego świata [2]).

Choćby nawet przyjęta etymologia ognia (łac. ignis) od aryjskiego Agni, a nie od sumeryjskiego Ogenos (fenic. ogen), była jedynie trafną, to jednak w Oceanie-Ogenie mimoto musi się widzieć boga ognia, jako wąż okrążającego dokoła wszechświat, którego substytucyą u orfików był Eros, a w sektach gnostyckich Chronos. W kosmologii Ferecydesa Zas (= Helios, słońce, światło) spłomienia się w Erosa (= Chronos, Ogenos, ogień), aby zstąpiwszy na ziemię (Chtonia), święcić z nią gody weselne. Toteż na sukni ślubnej, którą Zas ofiarował Chtonii, znajdował się obok niej, jako ziemi, on sam, przedstawiony jako Ogenos razem ze swemi domostwy, obejmujący ją wokół. Jako przemiana Zasa w Chronosa (= Erosa) zajmuje Chronos u Ferecydesa drugie, pośrednie między Zasem a Chtonią i równorzędne miejsce: Ζὰς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν ἀεὶ καὶ Χθονίη (fr. 1).

O ile można wnioskować z przedstawienia nauki Naasseńczyków o eleuzyńskich misteryach w opowiadaniu Hipolita, nie zawsze jasnem i przeplatanem ciągle obcemi ingredyencyami, to były te światowe misterya, (przynajmniej u schyłku swego istnienia, przetrwały bowiem do końca w. IV. po Chr.,) wynikiem zespolenia i kompromisu dwóch różnych, kosmologicznych poglądów i systemów o charakterze z jednej strony agrarnym i żniwiarskim, a z drugiej żeglarskim i marynarskim. Wielkie misterya stały pod znakiem małżeńskiej i macierzyńskiej miłości: Rei, Zeusa i Kory-Afrodyty, pod znakiem niebiańskiego pokoju i słonecznego blasku. Małe misterya ogłaszały zachwianie się tych błogich stosunków, zmierzch bogów wskutek rozterki, wniesionej przez upadłego boga i kusiciela pod kształtem smoczym: Kronosa strąconego do Tartaru przez Zeusa, który jako podziemny Zeus w demonicznej postaci węża obcuje z grzeszną Korą, królową podziemia i zmarłych ludzi, teraz już Persefoną [3]). Bogi spadają do rzędu śmiertelnych ludzi. Muszą

[1]) W. Schultz, Dokum. d. Gnosis, 99 n.

[2]) Tamże, 102 n., 109.

[3]) Orph. fr. 47: μαρτυρήσει μοι Ἐλευσὶς καὶ δεάκων ὁ μυστικός... Zob. moje, Ze studyów mitol. etc., str. 77.

przejść inkarnacyę i narodziny z ciała ludzkiego, aby odpokutować winy swoje na ziemi; poczem dopiero po dokonanej na świecie ekspiacyi dostać się mogą do nieba, gdzie przebywają znów narodziny z ducha i skąd już nie jako bogowie upadli, lecz jako nieśmiertelni bogowie zstępują w chwale wielkiej na ziemię (εἰς γένεσιν πτῶσις).

Takie koło narodzin (κύκλος γενέσεων) przetrwał i przeżył mistrz z Agrygentu Empedokles. W utworze Καθαρμοί (Oczyszczenia) opowiedział on, „z jakiej to chwały i jak wielkiej to szczęśliwości spadł na ziemię i obracał się między ludźmi“ (fr. 119), jako „wygnaniec i tułacz z bożego rozkazu, gdyż zawierzył szalonej kłótni“ (fr. 115, 13 n.). „Płakał oraz narzekał na tym padole łez, niezwyczajnym i bezradosnym“ (fr. 118 i 121); dla niego bowiem ziemia, nie piekło podziemne było miejscem pokuty. „Był już chłopcem, dziewczyną, krzewem, ptakiem i wyrzuconą z fali niemą rybą“ (fr. 117). Po odcierpieniu tych wcieleń doznał narodzin z ducha i zasiadł „z innymi nieśmiertelnymi do stołu i przy ognisku, zdala od ludzkich udręczeń“ (fr. 147). Znalazł się jednak w końcu między „wieszczami i prorokami, królami i lekarzami wśród ziemian, z których czcią otoczeni wyrastają bogowie“ (fr. 146). Jako taki „bóg nieśmiertelny, już nie jak człowiek, przebywa między swymi ziomkami, przez wszystkich czczony“ (fr. 112, 4 n.). I u niego, jak później w gnozie, u mistyka Boehme'a i u naszego poety Słowackiego, pomiędzy „duchem światłem“ a „duchem ogniem“ pośredniczące miejsce zajmuje „duch woda“, królowa Cypru (fr. 1–8, 3: Κύπρις βασίλεια), z piany morskiej przy Cyprze zrodzona bogini miłości — Afrodyte[1]). Cypryda, podług Empedoklesa, jest początkiem wszystkiego (fr. 73, 75, 95, 98) i wszystko spajającym łącznikiem (fr. 17, 24; 71, 4; 86 i 87).

---

[1]) Słow. List do Remb. w. 1384 n.: „wszystko się składa z wody i ognia... a nad któremi panuje duch przez wnętrzny pierwiastek święty światła... Duch Światło, Duch Woda — Duch Ogień“. Na podstawie poglądów Boehme'a i Słowackiego, zacytowanych w moich Badaniach nad źródłami twórczości J. Sł. (we Lwowie 1911, str. 17), pisałem: „trzeci pierwiastek: Duch Wody, jako połowa, oddzielona od Ducha Ognia, powstrzymuje go w niepowściągnionem działaniu i z obu, przeciwnych sobie bożych składników, Światła i Ognia, wyrabia kształtny, zewnętrzny, widzialny wszechświat. Jest to geneza boskiej piękności i miłości zarazem, która z niebiańską mądrością (σοφία) gnostyków pod postacią bożej dziewicy niechybnie identyczne posiada znamiona“.

III. Misterya Rei-Cybeli.

Pindar jest pierwszym i najstarszym Hellenem, u którego — stosownie do stanu naszej wiedzy — Cybele pojawia się jako wielka matka bogów, nie Rea, która jako żona Kronosa zajmuje stanowisko cokolwiek skromniejsze [1]). Na jednej ze złotych tabliczek dolnoitalskich z IV. albo III. w. przed Chr., które dawano mistom do grobu, czytamy wyraźnie o Κυβελήια Κόρρα, przemawiającej do pierworodnej matki Ziemi [2]). Niestety, reszta jest nieczytelna lub niezrozumiała. Wykazano, że wielka matka z Sardes (Cybele) w klasycznych czasach utożsamiła się z Artemis, a w synkretyzmie hellenistyczno-rzymskim nazywa się Kore [3]). Wspólnym zaś symbolem Rei kretyjskiej, Artemis efezyjskiej, matki bogów na Rodos Demeter i Kory była pszczoła, o której pisałem: „Pszczołę spożytkowali późniejsi platonicy jako symbol w nauce o palingenezie... Postać pszczoły ma tedy głębsze, mistyczne znaczenie, a tę szczególną rolę już odgrywała w wierze w nieśmiertelność u dawnych Egipcyan i dziś poniekąd jeszcze odgrywa u Nowogreków, którzy wyobrażają sobie niekiedy w pszczołach i muchach dusze, ciał pozbawione“ [4]).

U początku historyi religii starożytnej, podobnie jak i u końca pogaństwa, stoi pradawny, wysoce skomplikowany synkretyzm, o czem świadczy tak wczesne zbliżenie i utożsamienie Rei z Cybelą, idajskiej z azyatycką matką bogów [5]). Byłoby jednak hiperbolą, wykreśloną zbyt śmiało, mówić z tego powodu o przeddziejowym kulcie Attisa w Attyce, która jakoby od niego otrzymała swą nazwę [6]). Attis ów miał się urodzić według cudacznej genealogii, jaką podaje synkretystyczne źródło kazania Naasseńczyków u Hipolita, z ojca wszechświata: migdała przez ucho Rei i stał się prototypem „człowieka“ [7]). Ten pierwowzór człowieka, stworzonego na obraz

[1]) Pyth. III. 78; fr. 80. Por. fr. 79, 90 i 96, ed. Schroeder.

[2]) Diels. FVS fr. 21, 1: πρωτογόνωι Γᾶι μητρὶ ἔτη Κυβελήια Κόρρα...

[3]) G. Radet, Cybélé. Etude sur les transformations plastiques d'un type divin. Bordeaux 1909.

[4]) R. Eisler, Kuba-Kybele. Philologus 1909 B. 68, 194. Tenże, Weltenmantel etc. 158 i 278. Moje, Ze studyów i t. d. 149 i 151.

[5]) Eisler, Kuba-Kybele, 205.

[6]) Tamże, str. 166 uw. Die Erwägung, daß Attika seinen Namen einem prähistorischen Attiscult verdanken könnte, ist sehr nahe gerückt.

[7]) Reitz, Poim. 96, 29; nadto 98: Χαῖρε ὦ τὸ κατηφὲς ἄκουσμα Ῥέας Ἄττι... Eisler, Weltenmantel etc. 190, 2.

i podobieństwo boże, mienili Naasseńczycy Adamem. Pierwsza Ziemia wydała tego człowieka, nie chcąc dalej stawać się matką nieczułych roślin i bezrozumnych zwierząt, lecz obyczajnych i bogobojnych istot. Trudno zaś zbadać, czy u Beotów Alalkomeneus nad jeziorem Kefissos był pierwszym człowiekiem, czy idajscy Kureci boskiego rodu, czy Korybanci frygijscy, których słońce wyrastających z drzew oglądało pierwszych, czy przed księżycem Arkadya urodziła Pelazga, czy Raryi mieszkańca Dysaulesa Eleuzis, czy w niewysłowionym zachwycie Lemnos Kabira z pięknem potomstwem, czy też Pellene flegrejskiego Alkyoneusa, najstarszego z Gigantów. Dalej znów Libijczycy, Egipcyanie i Assyryjczycy idą ze swymi kandydatami, nakoniec Chaldejczycy z Adamem[1]).

Między inn. słyszymy następnie o Afrodycie i Persefonie, lub też Korze, i ich dwojakiej miłości, śmiertelnej i nieśmiertelnej- stosownie do dwoistych narodzin, którym matczyły w eleuzyńskich misteryach: Afrodyte niebiańskim w wielkich, a Persefone w małych ziemskim. W napisie Rei z Fajstos na Krecie czytamy nato, miast o οἳ γονεὰν ὑπέχονται i o τοῖς δὲ παρεσβαίνουσι θεῶν γένος ἀντία πράττει. Dobrze wytłumaczono część pierwszą: Sie (Rhea) spendet ihre Orakel den Reinen (ὅσιοι) und denen, die „die Geburt an sich vollziehen lassen, auf sich nehmen". Są to, jak wiemy, narodziny duchowe, górne, niebiańskie. Lecz co do drugiej części interpretacya zawiodła: Es sind die, welche nebenher, heimlich Eingang finden in der Götter Geschlecht. To są bowiem ci z bogów, którzy się dopuszczają przestępstw, wykroczeń przeciw rodowi boskiemu. Dlatego czytać należy mem zdaniem: παρεκβαίνουσι zam. παρεσβαίνουσι[2]). Rea odprawia ich od swego przybytku, do wszystkich innych zaś mówi: πάντες δ'εὐσεβέες τε καὶ εὐγλώθιοι πάρι θ' ἁγνοὶ ἐνθεον ἐς Μεγάλας Ματρὸς ναόν, ἐνθεα δ'ἔργα γνωσῆθ' ἀθανάτας ἄξια τῷδε ναῷ. Tamtych przestępców θεῶν ὅταν τις ἐξυβρίσῃ (Ferec. fr. 5). Zeus pogrążał w Tartarze, gdzie musieli się poddać cielesnym, dolnym, lub ziemskim narodzinom u Persefony.

Dzisiaj rzeczy tak stoją, że w najdawniejszych czasach na Krecie przyjąć trzeba kult niebiańskiego boga i wielkiej matki wszech stworzeń, Rei-Cybeli. W wykopaliskach pałacu w Knosos odkryto przed kilkunastu laty między innemi posążki bogini, okrę-

[1]) Reitz. Poim. 83, 1.

[2]) Albrecht Dietrich, Mutter Erde. Leipzig-Berlin 1905, 112 n.

conej wężami[1]). Świadczą one niechybnie o pierwotnie wężowych jej kształtach. Na pochodzących z frygijskiego Hierapolis dwóch medalionach (dzisiaj w Atenach i Berlinie) jest przedstawiony Apollo, zabijający żmiję, strzegącą miasta. Tą żmiją (ἔχιδνα), przemieszkującą w skalnej grocie, była bogini sama, Cybele, którą często — jak Izys – przedstawiano w postaci świętego węża, lub jako węża z ludzką głową[2]). W systemie judaistycznym, wprawdzie nie Naasseńczyków, ale pokrewnej gnozy Justyna, występuje krom dwojga męskich jako trzeci pierwiastek: do połowy dziewica, spodem wąż i nazywa się Edem (ziemia). Nasz gnostyk, Juliusz Słowacki, zna takąż dziewicę-węża, imieniem Helois-Sofos, którą porównał z Cybelą, Izydą, Afrodytą i Prozerpiną „królową piekielną ludów połosów“[3]). Przytem jest ona „piękną matką płodną rodzajów“, „słonecznicą przedświatną Adama“, „kobietą z twarzą złotą... węże się koło niej plotą“, do której mówi poeta: „jeszcze się czułaś i w glinie i w ziemi, że cię węże oplotły taśmami srebrnemi“[4]).

Chociaż Cybele, prawdopodobnie za sprawą Pizystrata, dostała się do misteryów eleuzyńskich[5]), to jednak raczej upodobniła się ona i zastosowała do rolniczego piętna, jakie na niej wycisnął kult Rei, aniżeli się im przeciwstawiła. Takie zaś silne jej przeciwieństwo do żniwiarskiego snopa, jako symbolu rolnictwa, do świętego Brimosa, którego w Eleuzis Rea — jak już nam wiadomo — rodziła, wyraziło się w innym znaku zbawienia, które na morzu sprowadza okręt kosmiczny, ciężarowy (ὁλκάς) z naczyniem świętej ryby, wy-

---

[1]) Tamże, str. 62. Nadto Arch. f. Rlgswiss. VIII. (1905) 147 n.

[2]) L. Weber, Apollon Pythoktonos im phrygischen Hierapolis. Philologus B. 69 (1910).

[3]) Miejsca odnośne z Córki Cerery, Teogonii i rzekomego fragmentu Króla-Ducha, zebrałem i omówiłem w Badaniach nad źródł. twórcz. J. Sł. str. 35, 45, 47, 64, 72, 91 i 92.

[4]) Por. odmiany tekstu Teogonii w wyd. Gubr. str. 499 i fragment dramatu p. t. Beniowski (w. 312 n. wyd. Hahn). W judaistycznej gnozie Ofitów Mądrość (Σοφία) jest męsko-żeńską istotą wężowej postaci, jak u Justyna Echidna-Edem; o tej Meluzynowej koncepcyi zauważono słusznie: Nur die große Göttermutter, die durch Jahrhunderte im Vorderasien verehrt wurde, kann dieser Gestalt zu Grunde liegen. Denn diese Göttermutter ist tatsächlich die „Mutter der Lebenden“, von den Ägyptern Isis, von den Babyloniern Istar, von den Juden Chawwah (hellenisch Eva), von den Hellenen Rhea, von den Phrygern Kybele geheißen, und stets mit Sophia erkennbar identisch (Schultz, Dokum. d. Gnosis, 60).

[5]) Eisler, Weltenmantel i t. d. 710, 712, 719.

danej z łona wielkiej matki Cybeli [1]). Assymilacya i akkomodacya Cybeli do Rei z jej obrzędami zaznaczyła się najwidoczniej w arcyśmiałych przenośniach dwu znamiennych piosenek, przytoczonych przez Hipolita, w których Attis, kochanek Cybeli, zrównany z Brimosem jako syn Rei, przywłaszczył sobie także i jego symbol: świeżo zżęty, zielony snop eleuzyński [2]). Rea, pomimo wpływu Cybeli, pozostała i nadal przedstawicielką agrarną ziemi, oraz wody niebiańskiej i rodzajnego deszczu, nie morza [3]).

---

[1]) Tamże, str. 726 n. W Syryi ogólnej czci zaznawały gołąb i ryba. W Chinach i Japonii jest ryba najpowszechniejszym symbolem wybawienia z niedoli i winy. Bóg sam, w indyjskiem podaniu o potopie, w postaci ryby kieruje arką. Chrześcijańska inskrypcya z r. 180 naszej ery mieni Jezusa wielką rybą. Zob. Franz Cumont: Die oriental. Religionen im röm. Heidentum. Leipzig u. Berlin 1910, 137 n., 283 n. Salomon Reinach, Orpheus, Paris 1909, 30.

[2]) Reitz. Poim. 98: εἴτε Κρόνου γένος... εἴτε Ῥέας μεγάλας... Ἄττι... γλοερὸν στάχυν ἀμηθέντα... Ἄττιν. Początek drugiej piosnki: Ἄττιν ὑμνήσω τὸν Ῥείης...

[3]) Schol. Hes. Theog. 135: Ῥεῖα κατὰ τὸν Χρύσιππον ἡ ἐξ ὄμβρων γύσις. ἐστι δὲ ἡ γῆ Ῥέα. Etym. magn. 701, 24: Χρύσιππος δὲ λέγει τὴν γῆν Ῥέαν κεκλῆσθαι, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτὴν ῥεῖ τὰ ὕδατα.

ROZPRAWY
AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

WYDZIAŁ
FILOLOGICZNY

Serya III. Tom XII.

Ogólnego zbioru tom pięćdziesiąty siódmy.

W KRAKOWIE
NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI.
SKŁAD GŁOWNY W KSIĘGARNI G. GEBETHNERA I SP. W KRAKOWIE
GEBETHNERA I WOLFFA W WARSZAWIE.
1919.

Ordynata Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego.

TREŚĆ.

		Str.
1.	BRÜCKNER ALEKSANDER: Studya nad literaturą wieku XVII. Część pierwsza	1—94
2.	FOLKIERSKI WŁADYSŁAW: Cyd Kornela w Polsce	95—176
3.	ORŁOWSKI BOLESŁAW: Kens, seneszal Okrągłego stołu. Studyum estetyczno-porównawcze z literatury starofrancuskiej	177—320
4.	KALLENBACH JÓZEF: „O Bardzie polskim“ (1795—1840) wobec nieznanych poezyj księcia Adama J. Czartoryskiego	321—342

Studya
nad literaturą wieku XVII.

Część pierwsza.

Napisał

Aleksander Brückner.

I.

Czy tworzy piśmiennictwo XVII. wieku jakąś odrębną całość, coby odcinała się od zastoju saskiego wyraźnie, a odbijała od piśmiennictwa wieku poprzedniego? Odpowiedziałem twierdząco w rozprawce p. t. „Cechy literatury szlacheckiej i miejskiej w. XVII“ w Księdze Pamiątkowej ku czci Bolesława Orzechowicza. Lwów 1916, I. 157—187. Wątpliwości i wahania dawniejsze, rozbijanie jednolitego piśmiennictwa na epoki, dowolnie przegradzane rokiem 1632 czy 1648, powstawały przeważnie z niedostatecznej znajomości przedmiotu. Dawniej bowiem zapominano o tem piśmiennictwie, z nielicznymi wyjątkami, doszczętnie: plątało się tylko kilka nazwisk, bo barbarzyństwo saskie zerwało wszelką ciągłość tradycyi, a literatura oświeconego wieku nie dbała wcale o jej nawiązanie: zadowalała się wychwalaniem cnót staropolskich na słowa, lecz wystrzegała się wglądania bliższego w ową staropolszczyznę sławioną, tak odmienną od panujących zasad co do stylu i smaku, co do techniki i mowy. Dopiero wieki XIX. i XX. usunęły i powetowały krzywdę, wydobywając z niezasłużonego zapomnienia autorów i dzieła, t. j. oprócz owych znanych zawsze Sielanek Szymonowicowych i Jerozolimy Wyzwolonej, utwory liryczne i epiczne Morsztynów, Potockiego i licznej ich otaczającej drużyny. I okazało się, że ta

niesłusznie zaniedbana literatura może się szczycić ciekawymi dziełami najróżnorodniejszej treści i formy; że odbija ducha narodowego lepiej i pełniej, niż którakolwiek inna; że nie ustępuje bynajmniej kroku n. p. spółczesnej literaturze niemieckiej, a celuje nieskończenie nad wszelką inną słowiańską. Nic dziw więc, że wymusiła uznanie i stałą zwraca na siebie uwagę; że poświęca się jej liczne wydawnictwa i prace, których tu nie myślimy wymieniać. Dalecyśmy jednak od wyczerpania przedmiotu; czekają zawsze jeszcze wznowienia liczne, po rzadkich drukach czy rękopisach ukryte pomniki, a domagają się studyów osobnych wszelakie tej literatury przejawy, zanim jaką taką całość wywiedziemy i lukę dotkliwą w dziejach umysłowości naszej nakoniec zapełnimy. Nie wystarczy jednak bynajmniej w tym celu ograniczyć się kilku znanymi i uznanymi autorami, n. p. W. Potockim; należy koniecznie sięgnąć głębiej, nawet do drobiazgu literackiego tego wieku. Bo jakżeż pominąć ten fakt, że n. p. niektóre wydarzenia poruszyły taką obfitość piór najrozmaitszych, dzieł prozą, a szczególniej (nieraz niemal wyłącznie) wierszem, że niema podobnego przykładu w całej dawnej literaturze, chyba aż za czasów sejmu wielkiego? Wyprawa Dymitra i Mniszcha, rokosz Zebrzydowskiego, wojna smoleńska, Cecora i Chocim otoczyły się takim wysokim wałem wierszowanym, że niknie wobec tego wszelka inna epoka. Przekonaliśmy się o tem ze dwu wydawnictw; Tad. Wierzbowski zebrał r. 1900 i ogłosił część wierszów polskich o Mniszchu i Dymitrze, drugie tyle pozostawiając sobie na później, ale do tematu już nie wrócił; Jan Czubek wydał wiersze rokoszowe w sporym tomie, obejmującym 65 numerów, a i tę liczbę znaczniej powiększyćby można!

Lecz tu odezwie się głos krytyczny: po co przedrukowywać te dawne broszury czy gazetki wierszowane? Poezyą to nie jest, a dla historyi mało to przydatne; nie zastąpi nigdy aktów, listów, memoryałów, pamiętników. Po cóż więc wywlekać te zapylone i zbutwiałe piśmidła, którym dosyć zaszczytu, gdy je Estreicher zapisze i opisze, które już Wiszniewski, a jeszcze bardziej Maciejowski ocenili i przedstawili i wszelką nam chęć bliższego ich poznania odebrali? Po co ruszać z grobu jakichś tam Bączalskich, Danieckich, Błażowskich, Żabczyców, Jurkowskich, Paszkowskich, Witkowskich, Krajewskich, Chlebowskich, Jagodyńskich, K. Twar-

dowskich i tylu innych, przerywać ich sen zasłużony, obarczać nimi czyjąkolwiek pamięć, tracić na nich czas i pracę?

Istotnie, dla pobieżnego oka cała ta dziedzina przedstawia się bardzo nie nęcącą, raczej odstrasza. Nasze pojęcia i wymagania co do poezyi kłócą się zawzięcie z tymi wierszydłami: wziąwszy je nakoniec do rąk, trafiamy odrazu albo na balast mitologiczny, na całą tę oklepaną maszyneryę szkolarską z Cynthiami, Amatusem i Wenusem, na te nieustanne odgłosy klasycznego świata, na to jednostajne niepokojenie cieniów greckich i rzymskich; albo na jeszcze wstrętniejszy balast panegiryczny, zapewniający ludziom, o których nawet powiedzieć nie warto, że żyli, sławę wiekuistą, póki Tryonów na niebie sarmackiem. I odsądzamy zgorszeni wszelkich tych autorów od czci i wiary poetyckiej. Jak najniesłuszniej zresztą, gdyż takie potępianie w czambuł nie dowodzi niczego, najmniej zaś znajomości rzeczy.

Że ich pojęcia o poezyi były zupełnie od naszych odmienne, to nie ich wina. Wiek XVII hołdował zawsze jeszcze owym zasadom, co nietylko od średniowiecza przetrwały, ale się i na list do Pizonów powoływać mogły, na owo *miscere utile dulci;* od poezyi nauki wymagano, od wierszów mądrości, tak że poezya od prozy właściwie tylko techniką wierszową i ozdóbkami poetyckimi się różniła, które jedynie ćwiczenie opanowywało. Z tym faktem musimy się pogodzić, chociaż przez to bynajmniej jeszcze nie podzielamy zapatrywania pewnej estetyki subjektywnej, jakoby wszystko było pięknem, co się komuś kiedykolwiek podobało. Przełamawszy jednak wstręt nasz początkowy, mimowolny, znachodzimy przy bliższem wejrzeniu, zdziwieni, nieufni, że ta „dzika“ poezya sili się nie bez powodzenia na mądrość, że ożywiają ją i uwagi nieraz głębokie i to światło, jakie sama rzuca na ludzi, kraj i czasy, że czuje i wierzy głęboko i nieraz należycie wyrazić to potrafi, nawet że śmieszy i bawi: jednem słowem, że należy rozróżniać zamiast potępiać. Nie myślimy więc bronić niezdarnych wierszokletów i rymołowców, zawsze ich na niepamięć zasłużoną skażemy, ale wydobędziemy z ich grona tych, których Wiszniewski i Maciejowski tam niesłusznie wtłoczyli, co godni są tego, aby ich jako wymownych a szczerych świadków czasu i smaku od tej niepamięci uchronić.

Wiek XVII był sobie tej różnicy dobrze świadom; mianem poety nie obrzucał każdego z tłumu wierszopiskiego; miana tego

udzielał tylko tym, co na nie istotnie zasługiwali (wedle miary ówczesnej). I my winniśmy iść w jego ślady. Nie dając się odstraszyć jałowością pozorną przedsięwzięcia, możemy, skoro nakoniec wydzieliliśmy z tego nieba gwieździstego to, co było naświetniejszego, przystąpić do dalszego różniczkowania. Dla drugiej połowy wieku, gdy flukty poetyckie, jak i całe życie umysłowe, powoli malały i niszczały, gdzie obok drużyny poetów małopolskich, Potockiego i Kochowskiego, Gawińskiego i Młoszowskiego, tylko Morsztynowie i Trębecki się wybijają, obok Opaleńskich i Lubomirskich, których pewnej dzielnicy przypisywać nie uchodzi, zadanie to nie trudne; natomiast pierwsza wieku połowa była wistocie tem mniej znana, im bardziej znaną być zasługiwała. Przecież do niedawna przedstawiali ją tylko Miaskowski i Simonides, Zimorowicz i Samuel Twardowski, a ponad nimi Piotr Kochanowski: na całe seciny ówczesnych pisarzy liczba zbyt drobna. Wistocie było ich znacznie więcej; Daniel Naborowski i Olbrycht Karmanowski już powiększyli to grono, a za nimi dąży szereg pisarzów, których patryotyzm, mądrość życiowa, uczucie rzewne, wysłowienie jędrne zalecają, których poznać ten winien, kogokolwiek dawne czasy i ludzie zajmują.

Temu poznaniu staje na przeszkodzie nietylko nieprzystępność dzieł samych, kryjących się nieraz po unikatach bibliotecznych, lecz i wadliwa ich forma, jakiej ani druk dawny, ani wydawca dzisiejszy, acz najstaranniejszy, nie usuwa, przynajmniej nie zawsze. Nasze oko nie przywykło do łamania się z trudnościami typograficznymi, przebiega więc chyżo rządki, a gdzie na nierozwikłane trudności natrafia, zbyt gotowo winić autora i zrazić się do jego pracy. Oto byle przykład: w najstaranniejszym, prawdziwie krytycznym przedruku, przemawia ojczyzna, matka utrapiona:

„Bo widzę, że w synowskiej krwi być omoczonej
„Przyjdzie mi a miasto też tą się sama zleje,
„O pociesze z synów mych straciwszy nadzieje".

Któż to zrozumie? żachnie się raczej niecierpliwy czytelnik i obwini, zamiast drukarza, niedołężną myśl autorską, a autor napisał i napisał bardzo pięknie:

„Przyjdzie mi a miasto łez tą (krwią synowską) się sama zleje,
„O pociesze i t. d. straciwszy nadzieję".

Lecz gdzież będzie się czytelnik dzisiejszy, spieszący się wie-

cznie, bawił w odgadywanie łamigłówek podobnych? Już to temu *też* najgorzej się wiedzie; na innem miejscu tegoż wydawnictwa czytamy n. p. (mowa o Greku, co ojczyznę stracił, dalej):

„Jednę sztukę *też* umie, w krąg się w trwodze zwinie“ itd., ale tu się może i dzisiejszy czytelnik dorozumie, że *jeż* czytać należy. Cóż dopiero, jeśli wydawca z *placu*: *płacz* zrobi, z *jęli*: *jeśli* i t. d., albo słowa porozrywa, n. p. drukuje:

„Kniaź Zbaraski człowiek in i kpi po staremu
„Nie wolno howoriti z nas teraz nikomu“.

ot i sens znakomity znowu do lasa dunął, a brzmiał:

Kniaź Zbaraski, on człowiek (on jeden), my kpi po staromu i odpowiada znanemu przysłowiu: wszystkośmy ludzie, ino pleban człowiek. No a takich błędów, nieraz iście potwornych, mnóstwo; oto u jednego wydawcy śmieją się ludzie *do Szwecyi* zamiast: *do zdechu*, a u drugiego jest hańba *szwecka* zamiast *świecka*, *branta* zamiast *franta* i t. d. i t. d.

Ależ to drobnostki; gorzej wadzi stale wadliwe przecinkowanie, rozrywające co należy, razem łączące, co się z sobą kłóci zawzięcie. I czytelnik, co sobie jeszcze *też* w *jeża*, a *Szwecda* w *świat* poprawi, odchodzi przed tą przeszkodą; ciągła z nią walka zużywa i wyczerpywa poprostu jego cierpliwość i obrusza się on na nic niewinnego autora. Pyta n. p. u wydawcy Jurkowski:

„Gdzie cwiczone pospolstwo? Gdzie trwali wieśniacy?
„Gdzie są zbrojni mieszczanie? Już oba prostacy,
„Ktorzy przedtym przy berle, przy ołtarzu stali,
„Dziś się na straż Fortunie obłudnej przedali.
„Już to wszyscy, co czynią, gnoj jest, ziemia, śmieci“ i t. d.

I znowu sens do lasu umknął, bo cóż to za prostacy, co (w Polsce!) przy berle stali? Ależ Jurkowski pisał bardzo mądrze i bardzo po obywatelsku: pyta bowiem po całym długim szeregu podobnych pytań: Gdzie ojciec itd., gdzie podzieli się wieśniacy i mieszczanie i odpowiada sobie, że już sprostaczeli. A teraz idzie u niego nowe całkiem zdanie: Ci zaś, co byli filarami korony i ołtarza, fortunie się zaprzedali i:

Już to, wszyscy co czynią, gnój jest, ziemia, śmieci. Mógłbym tomy spisywać, gdybym chciał nowsze przedruki (i najkrytyczniejsze) w podobny poprawiać sposób. Grzeszył zaś tem już sam wiek XVII. Jego rękopisy, to jedna z ortografią i sensem walka, ale

i druki nieraz fatalnie zawodzą czy to błędami czy ortografią własną, n. p. nim się czytający Rhythmy Miaskowskiego w oryginale dorozumie, że *mi* = *miej* znaczy tak, jak *tani* = *taniej* itp. I znowu zarzuci mi kto, czy godzi się rozprawiać o takich drobiazgach? Ależ właśnie takie drobiazgi zniechęcają czytelnika dzisiejszego; nie mogąc się sensu domacać, czyta coraz powierzchowniej, wietrzy błędy, gdzie ich niema nawet i rzuca w końcu niewdzięczne zajęcie.

Ależ oprócz poprawnego tekstu, wymagają te dziełka nieraz i objaśnień, szczególniej rzeczowych, słownych i i. Tu zawodzą znowu wydawcy. Żeby nikogo nie urazić z żyjących, wspomnę o dawno zmarłym. Piękne Rytmy K. Miaskowskiego wydał starannie (myślał o daguerrotypie nawet) Jan Rymarkiewicz r. 1855: ale cóż, objaśnił liczne ich trudności tylko tam niemal, gdzie rzut oka do Lindego wystarczał, poopuszczał starannie wszystko istotnie trudne i niezrozumiałe. I tak postępują najczęściej wydawcy. Gdym we własnej naiwności trafiał dawniej na niezrozumiałe mi ustępy, nie objaśnione ani słówkiem przez wydawców, winiłem stale własną niezdarność, zazdrościłem bystrości wydawców, co to wszystko rozumieją. Po niewczasie przekonałem się, że to bajki; że wydawcy sami jeszcze mniej rozumieją to, co wydają, niż ja; że tylko ze swego nieuctwa się nie spowiadają, udając, jakoby tekst nie przedstawiał żadnych trudności i wprowadzając przez to czytelnika w błąd, zamiast coby go ostrzec mieli, że to miejsce zepsute albo niezrozumiałe i t. p. Nieprzestrzeżony czytelnik, trafiając na takie ustępy, i napróżno się z nimi borykając, przyzwyczaja się do czytania pobieżnego, winę z siebie i wydawcy na autora zrzucając i do niego się zniechęcając.

Streszczam powyższe wywody. Znamy dotąd za mało — niektóre przyczyny właśnie wyłożyłem — szczegóły literatury obfitej, najobfitszej ze wszystkich dawniejszych, jaką pierwsza połowa XVII w. wydała, literatury mądrej, poważnej, obywatelskiej, nie schlebiającej próżności ani nałogom, ani zacofaniu narodowemu, biadającej nad nierządem, nawołującej do zgody i poprawy; głosu jej i dziś jeszcze posłuchać warto. Od dawna pracowałem nad odwojowaniem dla wieku XVII właściwego jego literatury pięknej znaczenia; wydawałem teksty, pisywałem o autorach i dziełach. Po przerwie kilkuletniej wracam do zadania tego, acz w warunkach bardzo niepomyślnych, bo odcięty zupełnie i na długo od głównego owych dawnych zasobów skarbca, od biblioteki petersburskiej, a na-

wet od krajowych, i zmuszony polegać na dorywczych wypisach, poczynionych przed laty w natłoku zajęć najrozmaitszych. Mimo to nie zawahałem się przed roztrząsaniem szczególnie takich rzeczy, do których wydania całkowitego chyba nie przyjdzie, n. p. takiego „Adone“ polskiego, ponieważ całkiem fragmentaryczny zrąb rozległej epopei wyklucza jej przedruk na razie, a raczej na zawsze. Przed studyum o „Adone“ opracowałem rzecz o poezyi rokoszu Zebrzydowskiego, korzystając ze znakomitego wydawnictwa prof. Jana Czubka, Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606—1608. Tom I. Poezya rokoszowa. Kraków 1916. str. XI i 406.

Nie wystawiła ta poezya żadnego arcydzieła, chociaż wcale niepośledni pisarze, Simonides, Miaskowski i inni do niej się przyczyniali; mimoto skupiło się około niej tyle ciekawych okazów, można przy niej podjąć tyle zagadnień natury historyczno-literackiej, objawiło się w niej tyle ducha staro- i szczeropolskiego, że każdy, kto nieco z czasem i ludźmi obeznany, na podstawie owego wydawnictwa do krytycznej oceny tych pism się przychyli. Wydawca sam zadowolił się i słusznie zebraniem materyału, ustaleniem tekstu, licznymi cennymi objaśnieniami rzeczowymi i słownymi, wykryciem ścisłego chronologicznego następstwa. Mnie pozostało inne zadanie, rozbijam teksty na dwie grupy, wyszłe z pod pióra rokoszan, czy z pod pióra regalistów i neutralistów (tych nie warto osobno wyłączać); nie wyczerpywam materyału całego, uwzględniam tylko co znaczniejsze, cenniejsze i przy czem coś dodać zdołam; natomiast nie krępuję się bynajmniej samym rokoszem, lecz wybiegając daleko poza jego granice czasowe, omawiam przy różnych autorach (z wyjątkiem naturalnie takich, jak Simonides, Miaskowski, Grochowski), całą ich czynność literacką. Praca to dziś wcale niewdzięczna, w Berlinie wręcz niemożliwa — należało zadowalać się dawnymi wypisami własnymi, w oczekiwaniu, że ci co z krajowych bibliotek swobodnie korzystać mogą, szczerby i braki mego wywodu zapełnią. Mimowoli zazdrości się, szczególnie Maciejowskiemu, co na takim olbrzymim materyale mógł się opierać i — bałamucić. Dziś nikt już jemu nie dorówna. Ileż dzieł, z których on jeszcze korzystał, dziś może na zawsze zaginęło! Co zostało z „biblioteki okręgu naukowego“, dzisiejszej uniwersyteckiej warszawskiej? A w bibliotece petersburskiej, gdzie, jak mi Hube opowiadał, stróże za rubelka wynosili coś chciał! W bibliotecę tej za-

szła od jego czasów i inna jeszcze zmiana: co dawniej razem oprawne było, owe klocki o kilku lub kilkunastu broszurach dawnych, porozrywano najściślej, nieraz z takim rezultatem, że dziś się broszura od arkusza *B* zaczyna i nie wiesz, co *A* zawierał. A są i takie, że widnieje na nich napis nowego właściciela, t. j. po ukradzeniu z biblioteki, ale po rewizyach i t. d. z powodu „przestępstw politycznych“ żandarmi zwrócili bibliotece jej dawną własność. Ależ nietylko w Warszawie i Petersburgu giną książki, z których Maciejowski korzystał; w Toruniu n. p. najciekawszy klocek, z różnymi unikatami Danieckiego i i. dawno zaginął i t. d.

Wyręczałem się więc Piśmiennictwem Maciejowskiego, ale podkreślam, że on straszny bałamut. Na jego twierdzeniach, że np. Jurkowski w Scilurusie Paprockiego wypisuje, inni Stryjkowskiego, Daniecki Wirgiliusza i t. d., nigdy nie wolno polegać; bajki to, z niedopatrzenia, pośpiechu, myłek pamięciowych wynikłe; on tworzy wydania, których nigdy nie było, nie zważa, że rzecz ta sama, tylko tytuł albo autora albo jedno i drugie odmieniła; uwagi jego bywają bardzo dowolne i nic a nic na nich polegać nie można. Olbrzymi materyał, jaki zebrał i opracował istotnie, musi nam te znaczne niedomagania wetować. Liczę na to, że wywody moje zaciekawią innych, poruszą ich do dalszych poszukiwań, aby moje poprawić lub uzupełnić. Lecz wracam do rzeczy samej.

Nie należy się mylić, początek wieku siedmnastego, to czas najbardziej rozbudzonego ruchu literackiego w dawnej Polsce. W żadnym innym czasie nie skupiało się tyle nazwisk, nie było tyle w literaturze o literaturze i literatach mowy; Bączalski (Przestrach śmiertelny), Witkowski (Złota Wolność), Orzelski, Twardowski (Lekcye Kupidynowe), Starowolski i inni ileż to razy mówią o poetach, wzajemnie się rymami ugaszczają (albo i okradają), jakby jeszcze nie odczuwali nadchodzącego upadku smaku i ogłady umysłowej. Te przemawiają wyraźnie z biadań Simonidesa (w wierszu do Wolskiego, ostatniego z grona chędogich ludzi i w tekście sielanek samych), ależ jeszcze drastyczniej z wyznania Andrzeja Dębowskiego (w przypisaniu „Sądu o zbroję Achilową“ Olbr. Łaskiemu): opuściliśmy wszystko; gdybyśmy o sąsiedzie prawnym nie wiedzieli, „wierębyśmy y czytać drudzy zapomnieli“. Można wobec tego więc pytać, jak daleko czy głęboko ówczesny ruch literacki sięgał, ale był wtedy wszędzie: między mieszczanami, szczególniej w Krakowie (złote literatury sowizdrzalskiej czasy), między Jezui-

tami, niestrudzonymi szermierzami z innowiercami i rokoszanami, między różnowiercami samymi, chociaż ich ruch już słabł, między szlachtą drobną, garnącą się około Lubomirskich, Tęczyńskich, Mniszków, Radziwiłłów, Gostomskich, nawet w Akademii (Petrycy, Brosciusz i i.).

Zacierają się nawet różnice stanowe, górujące w życiu samem; wolna wymiana słowa i wiersza, to cecha ówczesnych stosunków literackich. Mieszczanie bratają się ze szlachtą; nie zapominają o ludzie nawet. Ale ruchowi temu, wobec nieznacznej roli, jaką i dwór królewski i miasta w rzeczypospolitej szlacheckiej odgrywały, co n. p. powstanie teatru uniemożliwiło (nie zastąpiłyż go ani kompanie niemieckie Zygmunta III ani balet-opera Władysławowa) — temu ruchowi więc brakło najzupełniej skupienia, jakiegoś punktu zbiorowego; rozpraszał się po olbrzymich obszarach, nigdy i nigdzie trwale nie zespolił i przez to samo tracił grunt pod nogami: pojawiał się to tu, to tam, przenosił się z dworu do dworu, nie ustalał się jednak nigdzie; ze śmiercią i t. d pana gaśnie, bez tradycyi, bez związku światło rozbudzone wokoło niego; siły rozproszone zamierają powoli. Powoli szerzą się zgubne wpływy katolicyzmu skrajnego, ogłupiającego ascetyzmu, praktyk bezmyślnych, służalczości upadlającej, jawnego niedokształcenia, smaku barbarzyńskiego; w wolnej Polsce republikańskiej, europejskiej, tolerancyjnej zapanował dziwaczny bizantynizm i tłumił ducha narodowego, czegoby życie miejskie i dworskie (dworu królewskiego), gdyby było istniało, nigdyby nie dopuściło. Między r. 1600 a 1620 nikt jednak tego nie przewidywał, ani choćby przypuszczał, że nadzwyczajny ten ruch, to tylko epizod przejściowy, że nie wzmoże się dalej, że w końcu zupełnie przygaśnie.

Słabą tego ruchu stroną był widoczny brak wielkiego talentu: ruszają się nadzwyczaj, ale sami ludzie mali i dzieła nie większe. Cała literatura była wyłącznie broszurowa; na kompozycye rozleglejsze nie stawało tchu, drobiazg ludzki wytwarzał drobiazg literacki. Jest moc satyryków, ale niema ani jednego dzieła na rozmiary „Victoria Deorum“, albo choćby tylko „Worka Judaszowego“. Cała produkcya tonie we fraszkach i wierszach licznych, lirykach, sielankach; nawet n. p. takie Lekcye Kupidynowe Kacpra Twardowskiego nie przedstawiają nic więcej, niż byle jaki zbiorek „pieśni, tańców i padwanów“, lecz przenigdy polską Ars amandi Jeżeli wychodzi albo podejmuje się większe dzieło, toć jest tylko tłuma-

czeniem z oryginału obcego, czy Tassa czy Ariosta, czy Owidego czy Horacego. Rozprasza więc najzupełniej literatura siły swe na literaturę ćwiartkową, nie wznoszą się wyżej jej wymagania: świstek goni świstek i ginie rychło, pytają o nowy, aby jutro o nim doszczętnie zapomnieć — nie bez słusznej przyczyny. Jedynie ascetyczne pienia rozwałkowywano obszerniej, ależ to nie literatura. I ginie wszelki zmysł dla kompozycyi, dla formy, gubi się w tych drobnostkach na długo; epos, dramat, dydaktyczno-satyryczny wiersz wznosi się tylko wyjątkowo ponad dwa, trzy arkuszyki; tak drobnieje literatura.

A drobnieje i dla innej przyczyny. Brak większych talentów widoczny: nawet Kacper Miaskowski, Szymon Simonides, Piotr Kochanowski, tj. szczyty owej literatury, nie wykraczają ponad miarę, miarę bardzo średnią, raczej niską aż nadto; energia narodowa wyładowała się w zupełnie innym kierunku, w życiu nad stan, nad prawo, nad państwo, w awanturach moskiewskich i wołoskich, w rokoszach i konfederacyach. Do służby literackiej zaciągały się same wybiórki, ludzie o najlepszych chęciach a najsłabszych siłach. Na niebie owej literatury brak nietylko słońca czy księżyca (po księżycu Kochanowskim w wieku ubiegłym), ale nawet jakich gwiazd stałych: w drodze mlecznej zbijają się tłumy literackie. Nie dziw też, że traktują literaturę jako coś pobocznego, przypadkowego, dorywczego; służą jej czas jakiś, poczem opuszczają jej szeregi; albo wciągają się zbyt późno w jej szeregi — po najdłuższem czy bakałarstwie (Simonides, Jurkowski), czy gospodarstwie (Miaskowski); literatura przestała być powołaniem, czem była dla Kochanowskiego; jest igraszką, zapełniającą chwile wolne, służbą dworską, odmieniającą panów, aktem skruchy i pokuty, zmywającym własne winy. Ale roi się od poetów, a jeszcze bardziej od wierszokletów.

Sam fakt, że przebieg dwuletni (1606—1607) tyle dał wierszów (a wydawca ich zbioru prof. Czubek bynajmniej go nie wyczerpał; są i inne po drukach i rękopisach), świadczy o tej gruntownej przemianie w społeczeństwie, co po wiekowem milczeniu, rozbudzone życiem politycznem i wyznaniowem, w walkach o „egzekucyę“ praw koronnych i o „konfederacyę“ religijną, o „korekturę“ statutów i o „kompozycyę“ (z duchowieństwem o dziesięciny), o „elekcye“ (t. j. pożytki z nich płynące) i o Jezuitów, od drugiej połowy szesnastego wieku usta sobie rozwiązało, do niedawna zupełnie nieme. Czas stracony powetowano sowicie; po polsku i ła-

cinie, wierszem i prozą, z ust powołanych i niepowołanych przeniosły się roztrząsania poważne i napaści osobiste albo żartobliwe, jawne i ukryte, anonimowe lub pseudonimowe, odrazu na najszerszą widownię; co do niedawna raczej w rozmowach i naradach poufnych czy towarzyskich się ukrywało, wszystko teraz na jaw wypłynęło. Zaczęto się nawet obawiać, czy to wynoszenie nie zaszkodzi opinii polskiej, czy nie należy ze względu na obcych wstrzymywać się od takiego rozgłaszania wszystkich spraw wewnętrznych: obawa zupełnie płonna wobec faktu, że obcy, których to się tyczyło, zawsze jak najlepiej o wszystkiem wiedzieli, że nic przed nimi nie utajono nigdy.

Wartość całej tej nowo narodzonej literatury nadzwyczaj chwiejna; szkodziły jej: wręcz nieskończone gadulstwo; okrążanie rzeczy w ogólnikowych całkiem tyradach; niepoprawny optymizm; brak jasnej myśli politycznej; ślepe zaufanie, że napominania do zgody i jedności wszelkie zawady uprzątną; gołosłowne odwoływania się do wolności złotej, nieoszacowanej, i do zasług przodków „krwawych", chociaż właśnie niekrwawemi bywały. Walna też zachodzi różnica między rokoszanami a regalistami (rzecz i nazwa niestety w Polsce nieznana): bezwzględnym napaściom rokoszan, ciętym, otwartym, bezczelnym nieraz, opierają się słabo mdli regaliści; odzyskują mowę wtedy, jeśli „prawowierny" na „Kalwina" nacierał; zresztą ustępują wszędzie; przyznają wistocie wszelką słuszność rokoszanom, zastawiającym się o wolność niby i ubolewają nad tem, że winy królewskie zbrojnym rokoszem, nie łagodnemi przedstawieniami i przestrogami rad koronnych się tępi. Rokosz w zasadzie samej potępiać, o tem ani myślą; owszem to „opponere se" Koronie wydaje się im zasługą nadzwyczajną, chociaż żałują, że zamiast przeciw Moskwie, wiążącej posłów i Polaków, zamiast przeciw Tatarom, plądrującym Podole, przeciw ojczyźnie własnej się zwrócono, najlepsze sposobności zaznaczenia siły polskiej na zewnątrz marnie opuszczono; biadanie nad brakiem zgody i jedności musi zastąpić wszelką myśl polityczną; odwoływanie się do miłości braterskiej i łaski królewskiej odwraca wszelkie słuszne ukaranie wroga wewnętrznego i poskromienie jego zakusów, których bezkarność zabezpiecza, a raczej wywoływa ich ponowienie. W obu przeciwnych obozach panuje więc to samo uwielbienie złotej wolności i ten sam brak poczucia potrzeb państwowych, to samo zaślepienie; różnią się w środkach obrony tej złotej wolności, w oce-

nie jawnej prywaty, nadużywającej bezwstydnie haseł wolnościowych, tumaniącej szlachtę, aż nadto chętnie jej podszeptom wierzącą. Lecz nie badając dalej doniosłości politycznej, czy właściwego znaczenia całej tej literatury, używającej wszelkich możliwych rodzajów poetyckich, dramatu (acz bez najmniejszej żyłki dramatycznej), satyry, alegoryi, elegii, moralizacyi, „echa", „rakόw", prozopopei w niezliczonych lamentach Korony czy Ojczyzny, mono- i dyalogów, parodyi pisma św. i służby bożej, posługującej się łaciną, polszczyzną i mową mieszaną, przystępujemy wprost do omówienia, oceny, uzupełnienia ciekawszych tej poezyi typów.

Przestrzegam jednak czytelnika z góry, że wdaję się w mikrologię literacką, bo omawiam autorów żadną dotychczas nie cieszących się sławą, autorów bez rozgłosu i znaczenia, nieraz z pod ciemnej gwiazdy. Powtóre zaś, odbiegam nieraz od przedmiotu, od literatury rokoszowej i omawiam n. p. skandaliczny wręcz rozbój literacki, uprawiany w owych latach przez różnych Lisowczyków pióra; to znowu szczegóły obyczajowe, n. p. wtaczam uwagi o grach karcianych, albo o wpływach madiarskich. Nakoniec nie taję nigdy grzechu pierworodnego: lingwistę zajmują słówka i zwroty, które wyławiam z tych nieraz arcyrzadkich broszur i objaśniam, zwracam uwagę na ulubione pewnych autorów zwroty i t. d. Przyznaję się zarazem, że może się wydawać niby grzechem: jąć się pracy w Berlinie, której tylko w Krakowie, Lwowie lub Warszawie (Petersburg już zbyt okradziony) dokonać można, ależ skoro w miastach, uprzywilejowanych ze względu na ich zbiory, nikt się do podobnej pracy nie zaprzęga, więc „niech kamienie wołają", gdy powołani milczą. A może mój głos przerwie ten sen głęboki; nadziei nie tracę.

II.

Zaczynam od najciekawszego rokoszanina, od Szczęsnego Herborta (tak on i spółcześni pisali). Dziedzic Dobromila (D D) i po śmierci uznania nie znalazł; pominięto go zupełnie n. p. w Encyklopedyi Orgelbrandtowej, gdzie przecież setki ludzi wymieniano, co nie warci być jego podnóżkiem; w Bibliografii Estreicherowej ustęp jemu poświęcony mieści aż nadto rażących błędów. Jedyny Władysław Łoziński, Prawem i lewem II str. 163—206 (wyd. trzecie, 1913), zwrócił nań należytą uwagę; zaznaczył, że należy

mu się obszerne, wyczerpujące studyum i przygotował do tego nieco materyału rękopiśmiennego, wskazując krakowskie i lwowskie zbiory listów jego i o nim. Beletrystyka nasza, co towarzyszowi jego rokoszowemu, staroście zygwulskiemu, prostej szui, w powieści i dramacie wybitną przyznała rolę, pominęła najniesłuszniej człowieka nieskończenie wyższego i ciekawszego.

Między panami polskimi XVII wieku zajął ten były Zamoyszczyk najwybitniejsze stanowisko. Żaden z nich, oprócz chyba obu Opalińskich i „Salomona polskiego“ (St. H. Lubomirskiego), nie zrównał z nim co do wykształcenia literackiego, oczytania nadzwyczajnego, temperamentu pisarskiego, szerokich poglądów, uwidocznionych w jego wydawnictwach, umiłowania mowy i literatury ojczystej. Któryż z nich pomyślał tylko o tem, co Herbort dokonał? samo ogłaszanie dawnych dzieł historycznych, Annałów Orzechowskiego, Kroniki Wincentego, dziejów Długoszowych, co tak zawzięty i niegodziwy napotkało odpór w samem znarowionem społeczeństwie, wynosi Herborta ponad wszystkich spółczesnych. Albo znowu kto dorównał mu w ciętym stylu polskim? w troskliwem unikaniu barbarzyństwa makaronicznego? u kogo innego odezwała się wtedy nuta ludowa? Nikt nie przewyższył go w prozie polskiej, a w wierszu zrównał on z wieloma. Nie zajmuje nas chwilowo warchoł-rokoszanin, gdyż nie uwzględniamy tu dziejów politycznych; obojętna nam pozostaje duma nieposkromiona, zaślepiona, chorobliwa tego „królewiątka“, gdyż tutaj nie sądzimy człowieka, ależ warcholstwo i duma, toć były wtedy już wady ogólne i odpokutował za nie Herbort gorzko, czego o innych warchołach i pyszałkach niestety powiedzieć nie można. Nie należy tylko zapominać, że ten warchoł, jak i drugi warchoł, Krzysztof Opaliński, np. o unii i szyzmie miał stokroć zdrowsze i mędrsze pojęcia, niż wszyscy spółcześni działacze, Jezuici i Nie-Jezuici, a zawzięta jego przeciw Jezuitom walka o braku intuicyi politycznej również nie świadczy; co zaś człowieka dotyczy, toć nie same ciemne barwy (jak n. p. u starosty zygwulskiego) w obrazie jego przeważają i nie sposób odmówić mu dążeń idealnych, ani stron wielce sympatycznych. Razi nadzwyczajna dwoistość tej natury bardzo złożonej, tak odbijającej od zwykłej zamaszystości polskiej; nasuwa się też ciągle podobieństwo z Krzysztofem Opalińskim. Ten syn ziemi czerwonoruskiej, który się z tegoż powodu i pod Rusina podszywał, w otoczeniu Ostroskich, Zasławskich (żona była Zasławską) i in-

nych „ruskich“ panów nie jest wcale zjawiskiem przypadkowem, jest raczej arcyznamiennym wytworem ziemi ruskiej właśnie.

Ależ ocenę wyczerpującą polityka i człowieka pozostawiamy przyszłemu monografiście, co i literatem się zajmie; tutaj dorzucamy tylko do budowy tego monografisty kilka cegiełek, ułatwiając mu zadanie, wykazując utwory napisane lub wydane, t. j. ogładzone przez Herborta samego, umieszczone i we zbiorze prof. Czubka, chociaż nazwiska Herbortowego między autorami tam się nie znajdzie.

Pod nr. XLVII ogłosił wydawca (a przed nim już Rembowski) z trzech rękopisów wiersz p. t.: „Et erunt novissima peiora prioribus“, tytuł równie niezdarny, jak „Lament“ rękopisu Krasińskich, dowodzący tylko, że kopiści właściwego tytułu wcale nie znali. O samym utworze (str. 238—253) twierdzi wydawca: „Jest to alegoryczny obraz rokoszu; utwór napisany po klęsce pod Guzowem, jak to widać z wierszy 587 i in. i to z znacznego oddalenia czasowego, czego dowodem spokojna przedmiotowość opisu. Autor regalista“. Wistocie napisano te 624 wiersze po r. 1589, á wydano je dopiero roku 1612 i z rokoszem najmniejszego nie mają związku. Te wiersze są bowiem odpisem rękopisu, który ogładził Herbort i wydał r. 1612 p. t.: „Wizerunk vtrapioney Rzeczy Pospolitey Polskiey y naprawa Piotra Grzegorzkowica z ksiąg Stanisława Orzechowskiego wzięta. Przytym Hercules Słowienski K. Miaskowskiego. Tenże D. D. w Dobromilu roku bożego 1616“; egzemplarz petersburski liczy tylko kart 19, bo obu Herkulesów, t. j. dalszy tekst oddarto. Sam tytuł Herbortowego wydania pełen umyślnych i nieumyślnych błędów. W przedmowie do czytelnika opowiada Herbort, że nieboszczyk Piotr Grzegorzkowic po koronacyi Zygmunta III napisał o utrapieniu Rzeczypospolitej, jakie widział podczas bezkrólewia i o naprawie, jakiej się po koronacyi spodziewał. Ale ponieważ tej naprawy nie widać i Bóg raczy wiedzieć, czy dla grzechów naszych gorsze nie nastaną czasy (por. ów tytuł z ewangelii: Et erunt etc.), ujęli się przyjaciele zarzuconej i zapomnianej pracy, okazywali ją ludziom znacznym, a ci uznali nie słowa lecz trud jako godny wiadomości i puścili na sąd tego wieku sławę nieboszczykową. Jakiego wieku? Który nie widzi, co przed oczyma, ale widzi, czego wcale niema. Autor, może nie bardzo dowcipny i t. d., ale umiłował pospolite dobro. Po tej przedmowie („dan w Dobromilu“) następuje sam „Wizerunk vtrapioney

Rzeczy Pospolitey tudźiesz iey poratowanie y naprawa"; na k. 19 następuje (czego w owych rękopisach prof. Czubka już niema) prozą „Lekarstwo na vzdrowienie Rzeczy Pospolitey", gdzie nieco banalnie wypisano, jakie lekarstwa całemu ciału i poszczególnym członkom potrzebne — n. p. całemu ciału należą dawne prawa bez dodawania czy ujmowania i bez wykrętów subtylnych; na głowę: tak troszczyć się o RP., aby jednej części dobrze działając, nie zaniedbywano innych; na serce: być zawsze jednej myśli; na oczy: baczyć stale, aby urzędnicy i wielcy panowie nie uciskali słabszych; na uszy: obierać dobrych i zacnych senatorów; na skronie: wystrzegać się pochlebców i t. d.; „te lekarstwa przywinąć z takimi postępki, coby się z pobożnością krześciańską, z prawem polskiem, z rozumem ostrożnym zgadzały". Otóż tego Piotra Grzegorzkowica zmyślił sobie Herbort; nigdzie się z takiem nazwiskiem nie spotykaliśmy. Natomiast „księgi Orzechowskiego", to drukowana około r. 1580 „Apokalypsis" jego niby autorstwa, w istocie, o czem się już w wieku XVIII wiedziało, I. D. Solikowskiego. Pierwotnego owego przedruku z roku 1580 dotąd, o ile wiem, nie odszukano; znamy wydanie lwowskie drukarza niegdyś dobromilskiego, Jana Szeligi z r. 1630, poświęcone Mik. Ostrorogowi, wojewodzicowi poznańskiemu „St. Orichovii Apocalypsis nunc primum recognita ac emendatius iterum expressa" i „Idea apocaliptica s. Apocalipsis St. Or., in qua facies perturbatae et afflictae Reipublicae eiusque restaurandae ratio representatur ex recognitione Blasii Lipowski" Kraków, Cezary 1660; z dedykacyi synowi A. M. Fredry dowiadujemy się, że czytał on świeżo to pismo w wydaniu pełnem błędów z przed lat ośmdziesięciu i Lipowskiemu poprawne tegoż pisma polecił wydanie; wydawca nie znał wcale wydania lwowskiego — późniejsze pomijamy; przeróbka wierszem polskim jakiegoś Seb. Krz. Roli, „Obraz utrapioney Rzeczypospolitey" z r. 1628, mająca się znachodzić w Dzikowie, a przez Estreichera XXVI str. 345 przytoczona (czy nie tylko na wiarę Wiszniewskiego?) jest plagiatem, od jakich się wtedy (r. 1610—1630) roiło masami, zob. niżej.

Wiemy dziś, że młodziutki Solikowski poświęcił Zygmuntowi Augustowi w dzień jego urodzin 1 sierpnia 1564 r. w Parczowie ten utwór „Facies perturbatae reipublicae etc., (tak chyba brzmiał i tytuł druku 1580 r.), którego najdawniejszy i najpoprawniejszy odpis (z Piotrkowa 22 lutego 1565 r.) zawiera archiwum miejskie gdańskie (Oo 1). Wiersz „Grzegorzkowica" nie jest jednak bynaj-

mniej tłumaczeniem tej łaciny Solikowskiego, odbiega najzupełniej co do całej treści i tylko pomysł główny, czyli raczej ramy, przejął od Solikowskiego, wypełniając je odmienną zupełnie treścią.

Wędrowiec Solikowskiego obaczył na wyspie Pathmos owo państwo trapione sprawami nierozwikłanymi za Zygmunta Augusta, egzekucyą, unią litewską, brakiem następcy i t. d., ujął się za ubóstwem „studiosów", za pracą bez zysku Akademii, przeciw zyskowi bez pracy opatów, których państwo i biskupi w rezę wprawiają; ujął się nawet za żebrakami, których po szpitalach opatrują; walki z nieprzyjacielem zewnętrznym niema u niego na razie, należy pokonać wewnętrznego, poczem zewnętrzny sam ustąpi; timor Dei jako kanclerz, sana mens i resipiscentia ogółu ratują, mimo odwłok retoryki, sprawę państwową. U „Grzegorzkowica" wszystko inaczej: privata dobija już rzeczpospolitą, uciekającą pod opiekę nowego, młodego króla, wysyłającą doń Sensum Ruinae, poczem król najwyższemu senatorowi (Zamoyskiemu i jego Achatesowi — Żółkiewskiemu) przeciwników rozpędzać każe, co się pod Byczyną udaje, czem przerażeni inni nieprzyjaciele odstępują.

Liczne odpisy wiersza polskiego „Grzegorzkowica", dowodzą najlepiej, jak łasą bywała szlachta na podobne patryotyczne deklamacye, którym rzeczywistość jawnie kłamała. One różnią się od druku, przedstawiają pierwotną redakcyę z łacińskimi terminami (Sensus Ruinae i t. d.) i całymi wierszami łacińskimi. Herbort, wydając 1612 r. dziełko, wierny swej dbałości o czystość językową, nie zniósł tego barbarzyństwa i pozastępował łacinę polszczyzną, więc np. woła, gdy ludzie milczą, kamień w rękopisach:

O vos ante ruinam estis ne duriores!
Sentimus nos lapides, quod vos non sentitis homines.
Multorum exempla vos nunc minime movent,
Ast post alios paulo citius vos vestra movebunt;

zaś u Herborta, wroga wszelkich makaronicznych paskudztw, jedynego niemal w wieku całym, czytamy:

O przed upadkiem nad kámień stwárdźiały
Narodzie polski, przygod zápomniały,
Jeśli przypadki bliskie cię nie skrocą,
Twoie wywrocą".

Zamiast „Sensus ruinae" rękop. występuje „Statut stary"; podobnych odmian więcej i tytuł na „majestacie" odmienny, mówi

o królu miłującym sprawiedliwość, że sam i gniazdo jego panować będą na wieki; na trójgłowym smoku napis na brzuchu: nędza, na szyjach: niewola (tego niema w rękopisach), dalej „wywrocenie“ (rękk. eversio), „wyniszczenie i popustoszenie“ (excidium et depopulatio“) i t. d.; i tak już od samego początku, gdyż morzem „słowieńskim“ („Aegeo“) do „łackiey wyspy („do Lacyum insuły“ rękk.) dopływa wędrowiec; nawet polszczyznę rękopisów zastąpił druk Herbortów nieraz silniejszą, n. p. „odjeżdżają ba nic zgoła z gości“ w. 618, w druku owo typowo staropolskie „bá niż biesá gośći“; zamiast pośredników i wierników (479) czytamy o porządnikach i wiernikach; zamiast mylnego „siestrzyce“ (191) *kotczysze* (por. dalej w. 210); inne poprawki pomijam[1]). Wzmiankę końcową o „doktorze chorobie Respubliki“ i jego receptach rozwinął Herbort w dodanym prozą ustępie, o którym wyżej mowa była, którego niema wcale u Orzechowskiego-Solikowskiego.

Rzecz napisana wnet po Byczynie, którą rękopis jeden nawet wyraźnie wymienił, gdy druk tylko o „niemieckiem nieuszanowaniu“ z ręki dzielnego hetmana prawi. Kto autor, nie wiemy — może Herbort sam około r. 1590 to napisał i 1612 r. ponownie do tego wrócił i łacinę spolszczył; tę myśl bowiem nasuwa podstawienie pseudonimu człowieka zmarłego, chociaż wystarczyć mogło „nieznany autor“ zupełnie, ale takim sposobem wypadło najłatwiej znaczny przeciąg czasu między wykonaniem wiersza a ogłoszeniem jego wytłumaczyć. Napisał go może dwudziestokilkoletni Herbort, ufając wraz z Zamoyskim w młodego króla i w możebną poprawę[2]):

[1]) N. p. w. 44 na chorągwi *wielkiej*, nie: *wielki*; 57 zamiast: A od wschodu zaś słońca, czytaj: Od zachodu zaś słońca. Śród nieprzyjaciół nie wymieniają rękopisy pomiędzy Wałachami a Niemcami wcale „Magiara“ druku. Nadmienię, że Sz. Starowolskiego pisemko „Prywat Polską kieruje“ powtórzyło sześć wierszy wstępnych „Uprzejmość ona stara“ i t. d. „Wizerunk“ liczy rozdziałów dziesięć, „Apokalipsa“ Solikowskiego dwadzieścia.

[2]) Jeszcze 1597 r. polecał Herbort w wierszu na „Potrójnego“ Cieklińskiego: O zacne plemię (Lechowe) czuj się; zleczyszli choroby, Ktore onych (Rzymian) zgładziły, przejdziesz ich ozdoby. Ponieważ wspominam „Potrójnego“, nie wadzi zaznaczyć, że i Ciekliński użył wyrazu *kobieta*, ale również tylko o ladacznicach, a więc pogardliwie mówiąc: w. 750 (wyżej o „panienkach“ z przedmieścia halickiego, t. j. o skortach mówił Wójtowic i rzecz dalej prowadzi): drugie „łotrostwo cię odbiegło I teraz się naśmiewa z ciebie z *kobietami*“ — wyrazu „niewiasta“ natomiast używa, gdy o poczciwych mówi. Z innych słów Cieklińskiego warto i *frandza* (*frądzla* u Widawskiego 1596 r.), dziś *frędzle*, zaznaczyć (popona

wydał zaś dopiero 1612 roku, gdy wszelka na poprawę nadzieja, wszelka na króla zaginęła ostatecznie — niepoprawny wichrzyciel dawnem pismem nowego niby pchnięcia we znienawidzonego Zygmunta się dopuścił, bo mówił teraz: patrzcie, na co nam nadzieje nasze wyszły, jak nas grubo zawiodły (co z własnej przedmowy wynikać się zdaje) i takim sposobem mścił się ubocznie na królu, nie łamiąc jawnego zobowiązania, aby wszelkiego wichrzenia zaniechał. Przecież zawsze na Praktyki Rakuskie gorąco powstawał (Wiszniewski przytacza nawet ustęp z jakiejś satyry Herbortowej tak zatytułowanej, VII. str. 126), więc chętnie i Byczynę przypomniał, acz jakiegoś Grzegorzkowica (sam był wtedy, gdy może to pisał, Gregoriankiem jeszcze), za siebie wystawił.

Wyznam otwarcie, że jakichś niezbitych dowodów autorstwa Herbortowego przedstawić nie mogę; w języku „Grzegorzkowica" znachodzę nieznaczną zgodność z językiem Herbortowym, n. p. pokająć w. 332; pomierzwić (dwukrotnie, w. 603 i 203); blanki 33 i i.; bardziej uderzyły mnie zwroty w opisie klęski byczyńskiej, przypominające alegoryzującą manierę Herbortową: Domowemu ptakowi (t. j. orłowi polskiemu) poddać się kazano, Wtym Niemiec jak bardzo rad na zwierzynę zmierza Któryś go w łeb uderzył aż zleciał bez pierza, Aleć im prędko ten śmiech oddał się sowicie Bito wszystkich tak barzo jako sami wiecie i t. d.; używa i przysłów trybem swoim: zmyć bez ługu. łżą na łżę 523, niż biesa gości 618 i i. I wiersze 575—580 Zamoyszczyka zdradzają, przypominającego aż nadto dobitnie królowi powinności jego.

Warto dodatkowo zaznaczyć, jak powstała baśń, że Apokalipsę Solikowskiego napisał Orzechowski. Oto n. p. rękopis petersburski, Łacińskie XV folio nr. 16 zawiera na k. 7—16 „Facies perturbatae et afflictae Reipublicae per visionem in Pathmo etc., przepisaną 18 sierpnia 1575 V. N. B. et N. P., ale bez przedmowy do króla, a więc i bez wszelkiego podpisu. Ale rękopis mieści w dalszym ciągu, prócz paru drobnostek, same listy Orzechowskiego (i jeden protestancki do niego, anonimowy, z ostrymi nader wymówkami jego niestałości — może świadomego środka jego walki, z roztrząsaniem jego konkluzyi, na które się pisarz listu poniekąd godzi, inne zwalcza, sprzeczności Orzechowskiego podkreślając). Podobny rękopis musiał mimowoli w błąd wprowadzać i na takim

frandzami bogatymi lamowana, niemieckie Franse), w. 685; w w. 81 czytaj *bodliwa* (nie *będliwa*, co sensu niema) albo *badliwa*.

to (było przecież stałym zwyczajem, opuszczać w późniejszych odpisach dedykacye wszelkie) oparł się wydawca druku z r. (około) 1580, który jednak, jak i wszelkie dawne inne odpisy, nie miał jeszcze tytułu „Apocalipsis“ (dowodzi tego i przeróbka „Grzegorzkowica“), który dopiero wiek XVII wymyślił. I znowu warto zaznaczyć nadzwyczajną popularność tej naiwnej robótki dla arcynaiwnej publiczności, którą hasłem pro publico bono zawsze zwodzono: łacińskie i polskie odpisy, wydania, przeróbki świadczą aż nadto o tej popularności.

Polskie wydania omówił najdokładniej Maciejowski III. 317 i nn., acz stałym trybem swoim nie uniknął różnych bałamuctw. Miał w Warszawie wydania z r. 1612 i 1629, w Petersburgu z r. 1616 zupełne, t. j. z nieoddartymi „Herkulesami“, a prawi jeszcze i o czwartem wydaniu z r. 1649, ależ to całkiem inne „Lekarstwo na uzdrowienie Rzeczypospolitej z uniwersałem poborowym“, t. j. znane dziełko Piotra Wężyka Widawskiego. Wydanie z r. 1629, bez miejsca, trzy arkuszyki, powtórzyło dawniejsze, ale wymienia przy niem, niewiedzieć skąd i dlaczego, jakiegoś Hieronima Bozdarzewskiego, autora spółczesnego, ale czy tylko dla owego ustępu prozą o lekarstwach i naprawie — nie wyrozumiałem wcale.

U Estreichera doznajemy zawodu. Pod „Miaskowskim“ jest na pierwszem miejscu „Herkules słowieński“ — ależ Miaskowski sam żadnego H. Słowieńskiego nie pisał, on napisał tylko „Herkulesa niecierpliwego“, t. j. owego starożytnego, ryczącego z bólu w szacie Nessowej i istotnie w tej „rozmowie Apollina z Merkuryuszem“ więcej się mówi o niecierpliwości niemęskiej heroa greckiego niż o cierpliwości „heroa“ dobromilskiego. Na łacinę przełożył Koryciński r. 1652 nie „część Herkulesa“, lecz Pieśń Miaskowskiego do Herborta, wysłaną przed wszelkimi Herkulesami [1]). Tytuł „Herkules Słowieński“ pochodzi więc tylko od Herborta, nie od Miaskowskiego.

O wydaniu z r. 1629 Estreicher ani wspomniał; dla wydania z r. 1616 nie przytoczył żadnej biblioteki: tylko wydanie z r. 1612 opisał i egzemplarz warszawski uniwersytecki przytoczył, dodając całkiem zbytecznie (na podstawie kogo czy czego?) „ta edycya

[1]) Koryciński, Perspectiva politica str. 81—87, Oda G. Miaskowski „ad suum nescio quem Herculem Sclavonium“ w tej samej mierze safickiej; on i inne umieszcza wiersze, n. p. opowiadanie o zabiciu smoka przez syna Krakowego w 126 heksametrach.

miewa także datę 1613". Ze wszystkiego widzimy, jak znacznie nasz „stan posiadania" w porównaniu z połową zeszłego wieku się uszczuplił. Może rozwiedliśmy się zbyt szeroko nad tym okazem jeśli nie pióra, to wydawnictwa dobromilskiego (wydanie r. 1629 ma napis — gdzie? — „Odmiana szkodliwa — poprawa wątpliwa" i Lekarstwa „Skuteczną naprawą" nazywa, ile z bałamutnego opisu u Maciejowskiego wnosić mogę), bo typowe to dziełko dla dawnych gustów szlacheckich.

Z pod pióra Herbortowego wyszedł napewne nr. LI „Woyna czupryny z pontą", t. j. wygolonej w tył głowy polskiej z jej najeżoną czupryną, a kudłatej i kosmatej głowy „obcego autoramentu", szwedzkiej i hiszpańskiej czy niemieckiej raczej niż polskiej, innemi słowami: wojna rokoszan z regalistami. Żart cały w guście Herbortowym, lubującym się w alegoryach i symbolach. O wierszu tym (str. 284—287, 92 wierszy dziesięciozgłoskowych) prawi wydawca: „Rokosz oświetlony humorem i obrócony w żart... czas powstania utworu ściślej oznaczyć się nie da — po Guzowskiej klęsce. Jedyny zachowany tekst jest niestety tak lichy i zepsuty, że w kilku miejscach z zupełną pewnością poprawić się nie da". W rękopisach petersburskich odnalazłem inny tekst; muszę jednak podać treść rękopisową, bo z niej wypłynie jaśniej autorstwo Herbortowe.

Różn. język. XVII, Quarto, nr. 152, kart 104, ze zbiorów Załuskiego, z wieku siedmnastego, zawiera na k. 1—29 mowy pogrzebowe (kardynała Maciejowskiego, koniuszego kor. Zbaraskiego i i. — brak nieraz końca „finis" albo „conclusio deest"); 30—36 wyciągi z Vita P. Cmitae, pod mylnym tytułem: De motu gravi propter cancellariatus 1553; 37—40 Trutina in articulum confederacionis (de pace inter dissidentes, pisemko gorliwego katolika, oburzonego na taki pokój kryjący ogień pod sobą); 41—59 polskie mowy weselne; 60—61, a list St. Orzechowskiego (Ruthenus, sacerdos legitima uxore castus) do legata papieskiego Mapheusza z Żurawicy 1553 r. i inne listy z drugiej połowy szesnastego wieku do k. 71 a od 83 do końca wzory listów rozmaitych; ostatnie karty od wilgoci wcale nieczytelne.

Nas zajmą tylko k. 71—82 z utworami K. Miaskowskiego na śmierć Zamoyskiego; na Chodkiewicza; płacz tumultu polskiego, t. j. Nenia i t. d.; Pieśń do Herborta i Herkules słowieński) i Herborta (Żart i Tenże, t. j. Herkules z fortuną y cnotą). Pod Herku-

lesem Herbortowym na k. 82, b przypisała inna ręka wiersz „Na Senatori“ (w zbiorze Czubka nr. 5; znam go i z innego rękopisu petersburskiego; odmianki nie ważne. tylko zamiast: „za fald Polskę dając“, czytają: że zelżył Polskę, lub: za tytuł Polskę dając). Otóż na k. 73, b czytamy ów „Żart“: „Wstąpiwszy trębacz na vpor błanky Wiprawił pontę z cupriną wszranky“ itd. Nie przytaczam odmianek drobniejszych. zadowalając się znaczniejszymi: w. 5 „Za nią kosm y nierychło kozy Co sie w skurzany karecie wozy“; 11: Heąc zeby miał kabat (nie habit!) nad zupany“; 17: zdobnieyszy wzorem (rymuje lepiej z: ozorem); 19: trudni oboiey sąd nas stey miary; 22: czego mu tego pod snur nie damy? Oddała na to gotowę słowa Wierzch sobie zjżąncz gołona głowa; 30: A Ponta w mieyscu siedząc nieboga Czeka itd.; 35: tył goły (nie głowy!); 40 niezrozumiałe: tam gurz (nazwa topograficzna?) szedziwy zamiast: starzec szedziwy. 44: promy im przyszły. 45 Tam gole Triton brzegiem roszadził (Tytan mylnie w ręk. Zamoyskim); 47 Bo iego (zamiast gołe) czoło vmie literkę oddało itd., popsute; 51 Ponta tez częste (!) siedzi w pokoiu; 54 Kupi cuprina suę (swe) zas nadzieią Bo znowu on kur (zamiast kark) za vszy Scesliwszę sobię zwyczciestwo tuszy I zaraz co to (chcąc to?) po mokrey zimie Iendrzeiow wytac *tem* (zamiast *ten*) orszak imie (lepiej niż w ręk. Zamoyskim); 61 Ponta tam przecie na seym spokoynie Przesła a wszyscy tuszíły woynie; 64 Niechce cuprina, koniecznie stoy (zgody w Zam., co równie źle z poprzednim: upory zaymuje; następnego dwuwiersza niema wcale w Zam.) Bo choc ią (ją) o douod pozwie Nikt się z golonych nato nieozwie; wiersz 69 w obu rękk. popsuty: Az gdy vskury pileze przeprawy Chczą rzkomo wkicie (!) oney poprawi; 75 Az Mars potęmu pole [im] skaze; 83 I niewnet krwawey zewtal (? zewszad. Zam.?) pogoni krzykliwa trąba wroczyła kon; 85 Nie to cuprynie; gdy witchnie sobie Y włos u brodi znowu (o)skrobie; 87 razem tem; 89 Cnota iąne (? Czekając na to, Zam.) zeby... wzieła koronę Lecz aza itd. — pytaniem kończy Herbort ten żart.

Gdzież dowód, że on właśnie autorem „Żartu“? Świadczy o tem najpierw sam przekaz rękopiśmienny, bo w tej części (kk. 71—82) korzystał pisarz wyłącznie z rękopisów K. Miaskowskiego (nie z druku) i Herbortowych: niczyj inny utwór ich nie przegradza, stanowią całość. Wyraźniej jednak świadczy o tem treść, a raczej ton Żartu. Kto spółczesny byłby się nań zdobył? Oblężywe aż do prostactwa i grubiaństwa satyry lub paszkwile, albo namasz-

czenia pełne nawoływania do zgody i miłości braterskiej: na te dwa tony nastrajano przeważnie lutnię rokoszową, wreszcie albo parodye rozmaite choćby pacierzy lub ewangelii, albo suchy opis wypadków. Ale okiem żartobliwem objąć całość wypadków, wystawić je w alegoryi humorystycznej, a stanąć przytem otwarcie po stronie rokoszan i wykpić „regalistów“ nawet po Guzowie — tej sztuki chyba tylko Herbort dokazał i znakomicie się z niej wywiązał; o guście jego do alegoryi humorystycznych, obcym spółczesnym autorom, zaraz się przekonamy.

W rękopisie petersburskim po „Hercules Słowiensky K. Miaskowskiego następuje (k. 77, b) „Tenze (t. j. Herkules) z Fortuną y Cnotą“, a więc nowa przeróbka alegoryi Prodykowej, jaką nam Ksenofont przekazał, temat w literaturze polskiej bardzo ulubiony; opracował go i Szymonowic po łacinie (Hercules Prodiceus r. 1602), a udramatyzował, acz bardzo nieudolnie, po polsku, bakałarz Świątkowic (zob. niżej). Gdy sam się Herbort w więzieniu na rozdrożu ujrzał, napisał tę wolną przeróbkę — parodyę z humorystycznem zacięciem, zarazem autobiografię, którą sobie zadrwił ze spółczesnych, a jeszcze bardziej z potomnych; znamy ją ze skrócenia M. Wiszniewskiego (VII, 118—125). Wiszniewski pominął zakończenie, bo gdy Fortuna uleciała (tu on przerywa), a Herbort nad jej słowami rozważał, przystąpiła doń Cnota, postać niebiańska w długiej szacie niebieskiej, nieco podkasanej, jakby się do pracy gotowała i zaczyna mu przedkładać, jeżeli zacność twoja dawne pokusy przetrwała, to nie zachwieją nią bynajmniej obłudne Fortuny słowa; temi machinami chciała ona zdobyć twe serce, w którem ja jak w twierdzy zamknięta, ale ty nie zdałeś jej twierdzy. Nakładła na mnie słów uszczypliwych, ależ ja ją zapytam: ktoś ty, gdzie twoje siedziby, twój ród? Czem ona się chlubi, zakładaniem państwa itd., to nie utrwali się bezemnie na chwilkę. Moi czciciele nawet w nieszczęściu są umysłu swobodniejszego, niźli jej kochankowie i podobne dalsze ogólniki, bez jakichkolwiek o samym Herborcie szczegółów. Ona się oddala, Herbort wyskakuje z łoża i poleca się woli Opatrzności, „Satan na mnie płoche ludzie wywiera; stobą (cnotą) się, stobą, zawsze obieram. Finis coronat opus“.

Tekst petersburski miejscami skrócony, szczególnie przy końcu, miejscami daje więcej niż Wiszniewski (który mi druk zastąpił), n. p. przytacza Fortuna ośm wierszy z jedenastego trenu Kochanowskiego; potem prawi o niej znowu ośm wierszy: Fortuna

na morzu sprawuie itd. — To da, to wezmie iako sie iey widzi. Zaczyna jak u Wiszniewskiego owymi pięknymi wierszami o więźniu, jakie i Wł. Łoziński powtórzył, po czem: „Poprostu mówiąc yus Hercules w tarasie wpułnocy siedząc vyrzy (o istotnych wizyach więziennych Herbortowych wiemy napewno skądinąd) a przed nim światło iakieś y szelest iakiego przez kilka miesięcy nie było. Poirzy pilno y vyrzy panią iakąsz, strach zdeymię“ i t. d. Opis i poznanie Fortuny; wiersze Herbortowe. Fortuna się śmieje: wierze iesly cie *znowu dąm do Gansiora „tu podzwrże, bliskoć też tu gadkow słuchać*“ Wiszniewski), bedziesz y Cantorem“. Przechwala się Fortuna, jak wedle swej woli ludzi wynosi lub strąca i daje przykłady, które Wiszniewski, oprócz ostatniego o Zofii, opuścił, a które dla pewnej przyczyny (zob. niżej) za rękopisem wymieniam: wilczyca matką Romulusa; zdun Agatokles; Osman od pługa wzięty; Tamerlan; ale jeśli „Boleslaw wkuchni służyć musi, Antoych (!) zboycom, Pirrbę zarzeze niewiasta A Henrika zakole mnych“. Druk obszerniejszy; zawiera wiele szczegółów, nazwisk, których brak w rękopisie; za to ten w wierszu ruskim zamiast *Didoyka* druku daje *Steczenka*, t. j. wyraźnie Stefana Batorego oznacza; inny, tym razem gorszy waryant: łany zetrzema *sumami* (*sarnami* Wiszn.), którem ia obronił od sieczy.

III.

Nad tą „autobiografią“ Szczęsnego, jak i nad listem jego do Kacpra Miaskowskiego, warto się zastanowić, bo w całym wieku siedmnastym, jeżeli kaznodziejów pominiemy, nikt świetniej, nikt czystszym stylem polskim nie władał; do wszelakich wypisów należałoby te utwory jako wzorowe włączyć. Równać można z nimi dopiero prozę A. M. Fredry lub St. H. Lubomirskiego, ależ brak obu tej barwności, ciętości, żywości — ich polszczyzna nieco drewnianą się wydaje obok Szczęsnowej. Paska przypomina, ależ tego trzeba dopiero z łacińskiego błota szlamować, gdy Herborta najczystszą, najbardziej rodzimą mowę podziwiamy. I tego dotąd nie wyczuwano; odstraszała autobiografia mniemanymi łamigłówkami, których dziś nie sposób rozwiązać. Tak przedstawiają rzecz Wiszniewski, Maciejowski, Wł. Łoziński, ależ tak nie jest bynajmniej; należy tylko nie rzucać byle domysłów na wiatr, jak to Wiszniewski czynił a Łoziński powtórzył. Nie mam, niestety, samego tekstu

przed oczami, tylko fatalny przedruk (skrócony znacznie) u Wiszniewskiego, jeżący się od błędów n. p. tego rodzaju: *śmiałem się do Szwecyi*, zamiast: *do zdechu*, bo Szwecyę dopiero Wiszniewski wymyślił, nie śniło się o niej Herbortowi. Nie znam listów Szczęsnego, z których niejedno wyrozumieć by się udało — mimo to mogę kilkanaście łamigłówek z największą pewnością rozwiązać i tem dowieść, że nie żarty, lecz najistotniejszą prawdę Herbort tu prawił.

Początek nie przedstawia żadnej trudności. „Skoro na ten świat okazałeś się, zjednałam ojcu twemu włodarstwo", t. j. godność senatorską (kasztelanię sanocką), a skoroś namniej chodzić począł... udzieliłam tobie z niego jagódkę, a potym mało co poczekawszy nie chciałam, abyś po błocie chodził, t. j. dostał Szczęsny starostwa wiszeńskie i mościckie. „Wyszedłszy z dzieciństwa bawiłeś się przy Abnobie synu, gdzie też kwiat młodzi waszej na posłudze mej czas trawił. A ty zaraz nieidąc za nimi; zawierałeś się w chlewie z umarłymi, że cię ledwie Mużyłów ostatni potomek z nigdy Niesprochniałym wyciągnęli na zabawę jaką wesołą. Tamże jąłeś się przyjaźni zamorskiego księdza... Więc kiedyś kresił targowe plotki (przypisywałeś wszystko owej sekutnicy, t. j. cnocie, o mnie, t. j. fortunie, nie wspominając), a ja to pokażę tobie niżej, że ten, o kim tam rzecz, więcej mnie niż tobie służył".

Kto „syn Abnoby"; Wiszniewski, a za nim Łoziński, arcyksięcia austryackiego w nim upatrzyli, zwiedzeni tem, że niżej mowa o pobiciu Abnobian (Austryaków) przez Ichteryka (Zamoyskiego). Jeszcze na innych dwu miejscach mowa o Abnobie: Powiedz Abnoby rozpływny synie Długo krew naszę do niegościnnych brzegów poniesiesz i t. d.?)", a przedtem: „Ty znowu koło Abnoby". Abnoba jest Czarny Las, syn (rozpływny) Abnoby jest Dunaj, stąd i Abnobianie i Abnoby Rakuzy oznaczają. Na pierwszem jednak miejscu mówi Herbort o studyach swoich w Ingolstacie nad Dunajem, gdzie kwiat młodzi polskiej katolickiej w akademii jezuickiej, ściągającej nieraz aż do 1000 młodzieży (później z niej wszechnica w Monachium urosła) czas hucznо i buńczucznо raczej niż przy pracy trawił. Odbiegł od nich Herbort i zawarł się do chlewa z umarłymi, t. j. pilnował książki, a pozyskał przyjaźń zamorskiego księdza, t. j. Anglika Roberta Turnera, co dla katolicyzmu ojczyznę porzucić musiał, doktor teologii, w Ingolstadt uczył i rektorem bywał (umarł r. 1599), słynny latynista i w Polsce ceniony, jest o tem świadectwo K. Miaskowskiego wyraźne. Istotnie

też przypisał się R. Turner listem do łacińskiego panegiryku na Zamoyskiego, jaki Herbort r. 1585 w Ingolstacie wydał; dziełko opisał Estreicher dokładnie; mieści oprócz panegiryku, dwie rozprawki Herbortowe, jedna zbija tezę spółucznia, co życie dworskie nad studya wynosiła; druga młodą Polskę do czci wzywa; kończą wiersze pochwalne spółuczniów, między nimi tylko jeden obskurny Polak: dowód najlepszy, jak ta młódź studyów — unikała. List Turnera, z którego Estreicher zakończenie przytacza, ciekawy tem, że już tu strofuje Anglik młodego Polaka o zbyt radykalne pomysły, jakich żadna rzeczpospolita, by najswobodniejsza, nie zniesie — za młodu tarnek się ostrzy. Targowe (pospolite) plotki, loci communes o cnocie, czci i t. d., to właśnie ów panegiryk i tezy Herbortowe, a ten, o kim tam mowa, to Zamoyski sam, i tu już daje mu Herbort niewdzięczny ten ostry przytyk, że więcej fortunie służył, co niżej szerzej i ostrzej Fortuna wywodzi; tak mści się Herbort, że go Zamoyski w końcu od siebie oddalił.

Z Ingolstadtu [1]) pojechał Herbort do „kurnika“ i tam się „pta-

[1]) Żaden ród polski nie wysłał tylu uczniów do Ingolstadtu, jak właśnie ród Herbortów. Od r. 1557—1587 studyowało tamże dziewięciu Herbortów, por. ks. P. Czaplewski, Polacy na studyach w Ingolsztacie z rękopisów uniwersytetu monachijskiego wydał i t. d., Poznań 1914. Do metryki wpisano 29 września 1583 r. „Ioannes Felix Heruart de Fuldtstain baro m. d. Ioannis H. baronis in F. castell. sanoc. et cap. praemisl. filius, Polonus (baronami obzywali się Polacy dla większego szyku i bywały przeciw temu nadużyciu gdzieindziej, nie w Ingolstacie, protesty); inspektorem jego był Andreas Conradinus Polonus, czy autor wiersza w Panegiryku 1585 r.? bo w metryce żadnego Corbius Polonus niema zresztą). Bawili z nim razem młodzi Kościelecki, Siemieński, Wapowski, Grot, Jazłowiecki, Zebrzydowski, Zborowski, Rusocki, Naruszewicz i i., a więc istotnie „kwiat młodzi“ polskiej. Dwu z nich, co go od studyów („chlewa“) na jaką zabawę wyciągali, wymienia Szczęsny: „Mużyłów ostatni (ach niestetyż już go stary Saturn zjadł) potomek z nigdy niesprochniałym“. Nigdy niesprochniały, to wpisany 12 lutego 1585 I. A. Próchnicki, co zmarł arcybiskupem lwowskim 1633 r. Mużyłów ostatni potomek, którego Saturn już zjadł, to wpisany 28 maja 1580 r. Alexander dux Slucensis et Copeliensis, co ze świetnym dworem przybył i do zimy 1583 lub wiosny 1584 r. bawił, poczem dopiero go Próchnicki zastąpił. On to bowiem jedyny, na którego słowa „sztuczne“ się godzą; na nim bowiem wygasł istotnie r. 1591 sławny ród Olelkowiczów, kniaziów kijowskich, przeniesionych do Kopyla i Słucka. Dlaczego „Mużyłow potomek“ (jeżeli tu nie błąd drukarski) nie wiem, przecież nie „mużyków“? Dalej trudność pewna w chronologii; naznaczają r. 1567 jako datę urodzin Herbortowych, ale on prawi sam: „Stamtąd (t. j. z Ingolstadtu) udałeś się do kurnika (inny jakiś uniwersytet?); już właśnie sam się rządząc, boś siedmnastego roku dochodził (? „dowodził“ Wiszn.); ależ 1585 r. bawił jeszcze

kami zostawił" (??); stamtąd za słoną wodę i na samym brzegu chodził za łby o tego, który go miał za dwadzieścia lat (1608 r.) za łeb wodzić (t. j. Zygmunt Trzeci, wrzuciwszy go do więzienia, więc przypuszczał zbyt pospiesznie Wiszniewski, że Herbort r. 1588 do Szwecyi po Zygmunta jeździł. Ależ z tem nie zgadza się ciąg dalszy). Tam ujrzawszy córkę moję, nie mógłżeś nauczyć się jej przykładem, że lepiej służyć mnie niż nieprzyjaciółce mej (cnocie), nie mógłżeś obaczyć, że to wszystko, czemu się świat dziwował, z łaski mej poszło i t. d. Mowa tu tylko o Anglii i królowej Elżbiecie, bo nazywa ją Fortuna dziecięciem swem umiłowanem, „bo niejedno sama ale i matka jej i babka, acz była matką i siostrą, wiernie mi służyły, a cnotę nie jedno z dworów swych, ale ze wszystkiej ziemie z wilki pospołu wygnały". W Anglii wcześnie wilki wytępiono, a co dotyczy owej niejasnej genealogii, to warto zaznaczyć, że w Polsce uporczywie zabobon twierdził, jakoby Elżbieta urodziła się z córki i żony Henryka VIII, n. p. mówi dobry Herborta znajomy. Miaskowski II, str. 100 (w wierszu na Rosentretera): „pamiętni... Anglikom Kálwinowi zwolennicy, bo ći Rozwiodszy z Panią świętą Królá ćielesnego, *I dawszy mu zá żonę łożá płód własnego,* Czego tám nie robili" i t. d. i napróżno starał się prof. Czubek wyminąć jakoś czy wytłumaczyć inaczej wyraźne Miaskowskiego twierdzenie II 36 (Apologia na paszkwil i t. d.): „Cobyś był rzekł (paszkwilarzu), gdy Krol krzywy Y Bogu y żenie żywy, podeptawszy prawa święte Wźiął małżeństwo ták przeklęte: Że z córki swey spłodźił plemię Co rządziło Anglow źiemię (następują dalsze dzieje prześladowania katolicyzmu w Anglii). Wedle tej baśni byłaby istotnie Anna Boleyn babką, matką i siostrą Elżbiety.

„Stamtąd ojca wody (t. j. Ocean) przebywszy... w onym mieście, kędy ludźmi w szachy graią jaki trefunek gdzie kotowie brzękali" — czy nie mowa tu o Paryżu, o sztyletowaniu to hugenotów, to króla katolika? tu jakiś krayczy Herborta z niedostatku wywiódł. „Nie wspominam do puńczochy przejazdu i matki świata

Herbort w Ingolstadt, więc może go pamięć nieco zawiodła? Co do Abnoby i Dunaju dodają jeszcze, że niegdyś od Abnoby nawet nazwisko Dunaju samego wywodzono, „Donaw" miało niby pójść z „Danow", a to miało być „Dabnow", t. j. Die (skrócone!) Abnow. W każdym razie widać, że Herbort u Turnera pilnie się uczył i w starożytności studya głęboko się zapuścił; tego później liczne składał dowody (cytacye z dawnych pisarzów, n. p. z dziada z Askary, t. j. Hezyodyusza, że nailepiej błaznom na świecie i i.).

prawie wdzięcznego“ — Wiszniewski pod pończochą „Niderland, pay *bas*“ rozumie, ja Włochy dla ich kształtu do buta albo pończochy porównywanego; matka świata i ojciec ojców, toć Rzym i papież. Potem powrót do kraju do Wawła, t. j. do Krakowa; tej samej formy używa i Miaskowski w Herkulesie Niecierpliwym II, 50: „Vyźrzę tę pánią (fortunę) przed Wawłem ná stronie“; po drodze Kokoszka i choroba, czego nie badamy. „Nu podźmy do gniazda (do kraju), tu staruszka (cnota) myśliła, gdzie z tobą się obrócić... uradzili tu (w kraju) raczej. A gospodarz jako cię przyjął w onym niezamknionym zamku?“ — Zamoyski w Zamościu, gdzie fortunę zupełnie wywołano, tylko cnocie służono, mówiąc rano o rzeczach wielkich, a przy biesiadach żarty nie mniej wspólnie strojąc. „Ty znowu koło Abnoby“ — nie Byczyna, a raczej praktyki rakuskie i sejm inkwizycyjny, skoro „potym poszły dziwne sprawy, co i dziś ludzie trudnią“ (podczas rokoszu!) „tam z ciebie i ogarz i chart, jako baran krwawy (regalista Baranowski?) dobrze mówił“, t. j. Herbort te praktyki wietrzył, śledził i gonił? „Tu zaraz przyniosłam ci nieprzyjaźń druha młodego“ (Zygmunta III?), ale w tych przykrych przygodach „cokolwiek cię gospodarz (Zamoyski) wspierał i zdawało się, że waszej przyjaźni niebo obalone przerwać nie miało, miłość między wami, ani (jakby) mąż z żoną“. I teraz dowodzi Fortuna obszernie, że się Herbort na Zamoyskim zawiódł, bo ten wprawdzie „babą (cnotą) nie gardził, ale i mnie (fortunie) służył. Służył przecież czterem (królom), a każdemu w rumel trafił, każdy mu dawał, a kto się jeden czterem podoba, dobremu (Zygmuntowi Augustowi) i złemu (Henrykowi), mądremu (Batoremu) i głupiemu (Zygmuntowi III), musi być nader chytry i obłudny (por. co na początku z powodu panegiryka Herbortowego na Zamoyskiego o nim napomknięno). „Jechałeś potym do tego miejsca, przeciwko któremu ślepi mieszkają... słał do ciebie białołby, abyś od przewozu wziął, słała gościa znajoma wielki wór marchwianych (t. j. dukatów) i caczek drugich niemało“ nakoniec i piękną pannę, ale ty ani (jakby) twój osieł; nie ruszyła cię nie jedno chciwość onych drobniuchnych żółtawych (dukatów), ale nawet krew ci baba (cnota) wyziębiła, a przecież inni brali tam, co się dało i tu znowu brali — ty nie“. Wszystko odnosi się do poselstwa tureckiego Herbortowego; inni co brali i nie wstydzili się zaszargać honoru polskiego, to może p. Gulski (zob. niżej); istotnie miał się Herbort dzielnie na tej wyprawie spisać i dziękowano mu

za to w senacie; tu w dyalogu broni się: „jakożem miał brać a ja po co inszego posłany był?“; gardził przypowieścią: mykaj Tomku co na pomku! „Po tych czasiech prędko (?) drudzy tłukli się z dyabły (wyprawa moskiewska Mniszków i t. d.?), a ty siedziałeś w chałupie... Aż kiedy włodarz (wojewoda krakowski Zebrzydowski?) namawiał cię z sobą na niedźwiedzia (Zygmunta III), pomnisz gdzie ono prosie płynie z czerwonemi jagodami (? rzeka Wieprz?)... nie chciałeś pomóc mu towarzystwa, a przecież stamtąd poszedłeś w las, a im dalej tem więcej drzew“: mowa o rokoszu i udziale w nim Herbortowym, bo niżej Herbort mówi: „wieszże kogom tam miał odbieżeć? źrzenicę oka, serce serca, duszę dusze; niemasz tak wiele ognia na świecie i za światem, któryby mnie odstraszył od tego i t. d., t. j. wolności złotej. I kończy fortuna zapewnieniem: „że jeśli Najwyższy nie pohamuje i t. d., tedy niemasz tak wiele tarasów (więzień), jako on (Zygmunt III) ich napełni, a cztery koła (?) radeby, gdyby mogły haniebny wóz niewoli przyniosły“. Natomiast nie kuszę się o odgadnienie drobniejszych szczegółików, np. jako Michał dowiedział się, kiedy ano przyjechał guz (Guzów?) z rękawice tam kędy jedwabiem czerwonym (przywilejem?) miasto opatrzono, bo i więcej wie niż bednarz nad Wieprzem“; kto to „dwiema łajniki jednakiemi (Chodkiewiczem i Żółkiewskim?) uszczwał zwierza (rokoszan), którego pożreć nie mógł i nie wiem, nie udawili się tą zwierzyną kiedy“, albo kto „jedynak“, „łani ze trzema sarnami i odsiecz“ i t. d.

U Miaskowskiego II, 51 oddaje Merkury ten „płod piorá bogáty chędogo... gdzie sztucznych z rzeczą słow dostáwa“ Apollinowi; „ja chytrem te syllaby Przeiął wnet potym od stoickiey baby“ (tak samo przezywa cnotę i Fortuna u Herborta). Potakiwa Apollo: „Zdobne to pioro y po rzeczach biegłe. Jakiego ten kray nie znał y przyległe, Niegodne cieniá y wieże ponury i t. d. skąd mu ia wrożę wyniść przed tym śniegiem“; tegoż mu i Merkury życzy i jeśli trzeba wymowy pożyczy, „acz on (Herbort) już tego Ideą snadź nosi“. I my się do tego korzystnego zdania chętnie przyłączymy, pozostawiając przyszłemu wydawcy i biografowi Herbortowemu rozwikłanie wszystkich węzełków („poeta kochany“ jest Kochanowski; Białołby, to Turczyn w białym zawoju? itd.). Zatrzymaliśmy nazwę „autobiografii, chociaż to bynajmniej nie autobiografia (nie wspomina i słówkiem n. p. o ożenku z hardą Zasławską), lecz tylko „zatargnienie fortuny z cnotą“ i tylko odnośne sprawy

czy sprawki odkrywa, nie troszcząc się zbyt ani o ciągłość, zupełność, ani też o ścisłe następstwo czasowe. Żadna też biografia, lecz raczej słynna francuska Satyre Menippée, którą Herbort łatwo znać mógł, natchnęła myślą o mieszaninie wierszy z prozą; wiersze niektóre, n. p. początkowy czy wstępny, świeżo w tym celu się napisało; inne przejął Herbort z dawniejszych własnych, n. p. gadkę Hryciową; na trzech różnych miejscach wtacza się urywki większego poematu, jak się zdaje, moralizującego, o formie bardzo niezwykłej, bo w wierszu dziewięciozgłoskowym; inne wiersze są w ośmio- i dziesięciozgłoskowcach, rymowane i białe. „Ponta z Czupryną“ dowodzą tego samego, jak chętnie Herbort na dziwaczne puszczał się wymysły, jak lubił mistyfikacye i żarty.

„Herkules“ wymaga wznowienia, bo tekst u Wiszniewskiego jest i urywkowy bardzo i nadto niepoprawny (n. p. zamiast „nic mu to nocą dniem *chorować*“ czytaj *harować, horować*! i i); niestety, odpis petersburski, wielu szczegółów nie mieszczący, niewiele przysporzy korzyści, czy poprawek. Należy przecież i o tem pamiętać, że w całej, gruboskórnej przeważnie, literaturze siedmnastowiecznej ten właśnie utwór, acz pretensyonalny i straszną dumą osobistą podszyty, do najsubtelniejszych, a przynajmniej najniezwyklejszych jej okazów należy — „Co Nowego“ Łuk. Opaleńskiego, formą pokrewne, duchem zbyt odbiegło.

IV.

W rękopisie perersburskim Różne Języki XVII, folio nr. 46 (ze zbiorów Załuskiego, Silva rerum XVII wieku) czytałem między rzeczami rokoszowymi f. 18—60 i „Skript“ Herborta z więzienia 1608 r., zdaje się identyczny poniekąd z czteroćwiartkową broszurką t. r., którą Estreicher pod tytułem Punkty i t. d. wymienia, ale on ośm punktów podaje (wszystkie mają słuszny gniew królewski mitygować); w rękopisie jest ich dziewięć: co u nas się dzieje, działo się i przedtem; ojczyzna nasza mimo swej młodości (nie możemy przodków śledzić dalej niż o lat siedmset) przebyła już dwukrotnie „circulus politicus“ (od Piasta i od króla Ludwika), t. j. ową anakyklosis, o której i gdzieindziej mówi, powtórzenie się tej samej rzeczy i zamiaru, a teraz zanosi się na trzeci, co i inni rozumieją, a Zamoyski często twierdził. W innych punktach omawia, o przykłady starożytne oparłszy się, czy postrachem, czy mi-

łością utrzymywać rządy; na zamieszki najlepszy środek udzielanie nowych swobód i urzędów; nie rozrywać dobrej woli prywatnej i publicznej, co jedna drugą podtrzymują; czy brać przykłady od obcych; wedle ostatniego punktu nasze więzienie będzie tylko pobudką ku większej nienawiści przeciw królowi i ku nowym zamieszkom: tu brak przykładów starożytnych, wymieniony tylko Kazimierz Trzeci i dwuletnie zamieszki z powodu Latyczyńskiego i Kuropatwy. Podkreślam znowu umyślnie to mnożenie przykładów z dziejów dawnych i nowych, zob. niżej.

Po „Skrypcie“ mieści rękopis w dalszym ciągu list papieski do Herborta, upominający go, aby sprawie unii nie przeszkadzał i znaną odpowiedź Herbortową, zwracającą słusznie uwagę na niebezpieczeństwo tej unii wobec licznej Rusi w Polsce i krajach sąsiednich; wspomina i o wyrazach wdzięczności, przesłanych mu przez kardynała Montalto z powodu ofert Herbortowych, gdyby wojna ferarska dłużej trwała.

Zebrać pisma i listy Herbortowe byłoby wdzięcznem zadaniem; wyłoniłaby się z nich postać, jedna z najciekawszych XVII wieku (czyż mamy ciekawszy utwór, niż ową „autobiografię“?), a należy on przecież i do pionierów smaku włoskiego i literatury włoskiej, jako jej znawca znakomity i hołdujący u nas pierwszy świadomie barokowi. Nie należy tylko obniżać jego wartości zarzutem (napotykanym już u spółczesnych!), że wszelkie te jego zdolności na marne wyszły — czyż nie zmarniały tak samo zdolności innych rokoszan, Radziwiłła np.? W przyszłym jakim zbiorze pism Herbortowych nie należy pomijać przedmów jego bardzo znamiennych do druków jego dobromilskich, ani owych, pod imieniem syna wydanych Artes Dobromilenses. Maciejowski w Dodatkach ogłosił jego mowę przepraszającą króla, znowu w najczystszej polszczyźnie, bez łaciny. Któż inny tak przestrzegałby w w. XVII czci mowy polskiej? Nie znam u świeckich mowców przykładu.

Mimowoli powstaje pytanie, czy w licznych wierszach rokoszowych, jakie ogłosił prof. Czubek, nie znajdzie się, prócz „Ponty“ i „Grzegorzkowica“ inny jaki wiersz Herbortowy? Kto szuka, znajdzie, ale czy pewnie? Mimo wcale uzasadnionej obawy puszczam się na tę śliską drogę.

Są wiersze, co treścią, myślą, stylem wskazują jednolity początek. Niektóre z nich wiąże niby w całość nienawiść przeciw Jezuitom (jako myśl przewodnia) i obfitość przykładów z dziejów,

szczególnie starożytnych, nawet mało znanych. To oboje wskazywałoby poniekąd Herborta; o jego nienawiści ku Jezuitom wiemy i skądinąd (zob. niżej). Przypatrzmyż się więc utworom tego rodzaju, ciekawym przecież i skądinąd, domagającym się objaśnień i uzupełnień, bez względu na to czy są Herbortowe. Nr. XXIV, Hymnus de ss. patribus Societatis Iesu, łacińskie trójwiersze, wyszedł z byle jakiej kuźni i nic nie powiemy o autorze; i następny wiersz polski Ad Patres Iesuitas (XXV), nie mógłby nas jeszcze na domysł jaki naprowadzić. Zaczyna wprawdzie od Wenetów i Francuzów, od Batorego (siedmiogrodzkiego) i Cesarza, od Szwecyi i Belgium, a kończy Francyą i Anglią, ależ to są wszystko nieodzowne przykłady intryg jezuickich spółczesnych, wymaga ich treść sama, a są szczegóły, których z autorstwem Herbortowem trudnoby pogodzić. Nadto szczerze nienawidził on Zygmunta III, aby go mógł nazwać „królem świętym", co się świętobliwym królem popisował i pobożność nadzwyczaj wielką ukazował (w. 58—60); i następne wiersze o raju polskim, co kwitł za Zygmunta, zanim monita jezuickie „w consilia polskie jęły się przymieszywać", nie zgodzą się łatwo z byłym Zamoyszczykiem. Autor tego wiersza znał stosunki krakowskie; wiedział, jak to się Jezuici niesfornością akademickiej młodzieży wyręczali i wymawiali; oburzał się na to, że ich uczenie „ciał poruszywszy z grobów ludzi zacnych, psy na to miejsce chowają" (w. 140—142 i dwukrotnie jeszcze do tegoż wraca, w 115 i 159), był chyba różnowiercą. Co w w. 80 wspomina (że zaszła w Zygmuncie odmiana, „przedtym płacił dworowi, a teraz nie każe"), o tem czytamy w „Sposobie do korektury prawa itd." (1607 r. str. 42 przedruku w Bibl. Pis. Pol. nr. 24), że było tak istotnie, że nie płacono, ale czekać kazano za radą niektórych osób nietylko dworowi, ale też *szragarkom*, przekupkom i i. Ale wiersz ten kończy się bardzo ciekawymi łacińskimi wierszami, które powtórzył dosłownie akademik krakowski Brosciusz w ostatnim, niedrukowanym ze strachu przed Jezuitami, czwartym dyalogu przeciw nim p. t. „Varietas"; przytoczyłem te wiersze w „Dziejach piśmiennictwa polskiego" I, str. 231. Najkrótsza to, ale i najzjadliwsza, iście zabójcza wycieczka — pomyliłem się grubo, wydając Brosciusza za jej autora; znałem ją bowiem wtedy tylko z rękopisu „Varietas"; jej „gratis", powtarzające się w każdym wierszu, odbiło się potem na tytule pierwszego dyalogu Brosciusza „Gratis" 1625 r. Oba teksty są od siebie niezawisłe, różnią się w szczegółach dro-

bnych i w szyku niektórych wierszy, ale w całej łacińsko-polskiej poezyi wszystkich wieków nie znajdziemy uszczypliwszego, dosadniejszego wiersza. Godneby to było pióra Herbortowego, ale nie śmiemy mu go przypisywać, również jak i samego wiersza polskiego.

Równie obcesowo jak wiersz XXV, zaczyna nr. LII „Votum Philopolitesa Prawdzickiego“ (broniące słuszności bezecnego votum dyabła Stadnickiego przeciw królowi), ale wpada zaraz na ulubiony temat Herbortowy, na przykłady z dziejów starozakonnych, starożytnych i polskich; wymienia Lecha wtórego i Władysława wtórego i Mieszka starego i powołuje się nawet na Annales Sarnickiego! (w. 35 wychwala tu Sarnicki senatorską cnotę i t. d.); od w. 110 zaczyna gwałtowną wycieczkę przeciw Jezuitom (A też już Jezuici więcej niż w klasztorach U dworu przebywają“ i t. d.), co swą radą Zygmunta III Szwecyi a cesarza Węgier pozbawili, co króla i Polski pozbawią, w. 110—135, do czego jeszcze gwałtowniej wraca w w. 265—276 („Wypędzić tego diabła, wieprza hiszpańskiego — tę truciznę z siebie co rychlej wyrzućcie“). Od wiersza 151—166 znowu przykłady z dziejów starożytnych, o których przeciętny Polak nigdy ani słyszał, o Trezeńczykach, Amphipolitach, Antissalach, i dalej znowu, w. 224—239, przykład o Beniamińczykach z księgi Sędziów. Nie mogę jednak zaprzeczyć, że są i zgody znaczne między wysłowieniem nr. LII a XXV, takie samo wplatanie całych łacińskich słów i wierszy tu i tam, takie same latynizmy (n. p. „inkulkujecie“ str. 95, „sprofanowali“, „nawet swoich techni“ 98 — por. z „degradowanych królach“ str. 290, „rebelizowali“ 291), takie samo obzywanie Jezuitów Hiszpanami i Hiszpankami. Latynizmy przeciw Herbortowi świadczą.

Łączy się dalej nr. LII z VI „Sumnienie mówi“; taki sam obcesowy początek: „To żeś swego dokazał uporu brzydkiego“ itd.; takie samo łżenie Zygmunta III, wręcz rozpasane, wytykające mu wszystkie grzechy od czasu elekcyi począwszy, obzywające go Sardanapalem i t. d.; ten sam zwrot z powodu powtórzonego ożenku z Rakuszanką, siostrą zmarłej żony: „Twój Władysław macochę ciotką swą zwać będzie... Nieboże Władysławie, biada twojej głowie“ str. 17 por. z str. 289 i 290: „Jak królowę zwać mają Zygmuntowe dzieci? Czy matką, czyli ciotką, czy jeszcze inaczej?“ Nowiną, jedyną, acz u Zamoyszczyka aż nadto zrozumiałą, jest straszny na Rakuszan i Habsburgów napad („Rakuszanie Polakom nigdy nie życzliwi“ itd., ciągle do tego wraca od w. 187 do 244).

Nie brak spominek dziejowych wszelakich, polskich i obcych; nie brak i gwałtownej wycieczki przeciw Jezuitom, nazwanym tu króciutko Włochami i Włoszkami; każe im „*via* (precz) z Polski“ str. 23 jak „migrate ergo od nas“ str. 96, mówi tu i tam o ich „figlarstwach“ (str. 23, w. 382 i str. 95, w. 68). Wystrzegam się więc stanowczego sądu wobec tych wątpliwości, nasuwam tylko pewną możliwość. Nawet i nr. I, z bardzo ostremi wymówkami królowi, możnaby tu przyłączyć. W każdy sposób, bez względu na to, czy tu Herbort czy kto inny rękę przykładał, wyszły te wiersze, VI, XXV i LII a może i I z jednej kuźni.

Z nienawiścią Herbortową przeciw Jezuitom łączą niektórzy słynny pamflet antijezuicki, Consilium de recuperanda et in posterum stabilienda pace regni Poloniae. Po „Actio equitis“ z r. 1590 jest to drugi (oprócz wierszydeł polskich i artykułów rokoszańskich) przeciw Jezuitom wymierzony cios polski. Autorstwem „Equesa“ zajmowano się u nas pilnie, z powodu wplątania Klonowicza do sprawy; tu wspomnę, że Szyszkowski Marcin, wtedy kanonik krakowski, późniejszy biskup płocki i krakowski, w swojej mowie „Pro religiosissimis Soc. Jes. patribus“ z r. 1590, napisanej natychmiast po odczytaniu „Equesa“, udaje, jakoby autora dobrze znał: był wedle niego uczniem akademickim, w szacunku Kościoła wychowanym, co jednak porzucił i teraz ucząc gramatyki, w Verrinach i Philipikach się ćwiczy; dr. Picus (Zawadzki, którego Eques bardzo pochlebnie wzmiankował), będąc rektorem akademickim, musiał autora Equesa ukarać; donosi również, że znany list, wykazujący kłamstwo baśni o straceniu czterech Jezuitów, napisał i wysłał do Moguncyi 1583 r. biskup Myszkowski.

Autorstwem Consilium u nas nie zajmowano się, nawet Jezuici o tem milczeli, Wielewicki n. p. wciągnął do swych dziejów tylko króciutkie notatki o dwu jego refutacyach, o samem dziele starannie przemilczał, może nie bez przyczyny. A przecież o Consilium pamiętano przynajmniej za granicą, o wiele dłużej niż o Equesie: przedrukowano je we Frankfurcie nadmeńskim r. 1632 (poświęcając je Oksenstiernowi), a jeszcze 1725 i 1728 r. wychodził i tekst łaciński i tłumaczenie francuskie. Dziełko uchodzi za napisane po polsku (a nawet niby po polsku wydane) r. 1606, przetłumaczone na łacinę (nie na niemieckie, bo łacina polszczyźnie lepiej odpowiada) przez Niemca, co przed dwudziestu laty w Polsce żył, wydane r. 1607 w Upsali, a ponieważ Jezuici ten utwór katolickiego

pióra wykupywali i palili, przedrukowano je ponownie roku 1609. Całą tę historyę, wyrażoną po części na karcie tytułowej, a po części w przedmowie drukarskiej w wydaniu (bez miejsca) 1609 r., należy podać w wątpliwość. Nie było na pewne tekstu rękopiśmiennego czy drukowanego polskiego, a może ani wydania upsalskiego 1607 r.; są tylko wydania z r. 1609, a jest ich kilka, z których najzupełniejsze w r. 1609, w Niemczech, nie w Upsali uskuteczniono. Że wydanie z r. 1607 zmyślono, dowodzą mi Jezuici. Sawicki i Rościszewski, co dopiero r. 1610 i 1611 odpowiedź wygotowali; 1610 wyszła Responsio Nicolai Ziemecki archidiaconi pezenensis etc. ad famosum anonymi cuiusdem tenebrionis et calumniatoris libellum ... Concilium etc.; Jezuita, podszywający się zwykłym trybem pod księdza świeckiego, donosi, że gdy w październiku 1609 r. usłyszał, jakoby Jezuici nie mogli na zaczepkę nic odpowiedzieć, podjął się za nich tej pracy (z tego obrońcy jezuickiego zrobił Estreicher dziwnem nieporozumieniem napastnika na nich!), a „Cichocki" r. 1611 w swej „Anatomii" wyraźnie podaje, że „Consilium" przed dwoma laty wyszło. Otóż nie czekaliby Jezuici w żaden sposób kilka lat, zanimby na napaść, wymagającą najrychlejszego odporu, odpowiedzieli i dlatego mniemam, że datę miejsca i roku (Upsala 1607) może dla zamydlenia oczu wyrażono.

Estreicher, Bibliografia XIV, str. 372—374 opisał cztery rozmaite wydania za rok 1607, piąte z 1609, sześć dalszych od roku 1610—1742 i przekład niemiecki z r. 1610, a osobno francuski z r. 1726. Najzupełniejsze wydanie jest z r. 1609 w formie mowy, dawniejsze ma i formę listu do przyjaciela. Dla mydlenia oczu twierdzi tłumacz, że zatrzymał kilka terminów łacińsko-polskich, chociaż nie są klasycznymi, między nimi i „rokosz", alem słowa tego w tekście nie znalazł. Jezuici autora nie znali, bo co „Cichocki" prawi o dwu autorach, jednym Polaku, a Prusaku drugim, wysnuł tylko z przedmowy tłumacza mniemanego.

Cały traktat jest natury politycznej; co ciekawe, to że autor program komisyi edukacyjnej, późniejszy o półtora wieku z górą, wyraźnie zakreślił, bo żądał po zupełnem (nie częściowem tylko, jak w Equesie i w artykułach rokoszańskich), wygnaniu Jezuitów i skasowaniu ich dóbr, żeby te obrócono na zasilenie funduszów akademickich, nawet na wystawienie drugiej akademii, widocznie w zamian za wileńską, na wystawienie publica gymnasia z stypendyami dla ubogich uczni, nawet szlacheckich, dalej na urządzenia szpi-

talów dla żołnierzy rannych i osiwiałych „cuius exempla in urbibus Belgicis me videre memini“, co i król Stefan w Warszawie uskutecznić zamyślał, lecz zbyt rychło to porzucono znowu. Napada na Tridentinum, którego najgłębszy zamiar, usunięcie wszelkich przeszkód związkowi książąt katolickich, i na synod piotrkowski, który Medea trydencka w Polsce porodziła. Przytacza słowa Skargi z kazania warszawskiego 1606 r. o przewadze sejmowej. Główne niedomaganie Polski trojakie: nieufność między królem a narodem, niezgoda między świeckimi a duchownymi, waśni szlacheckie, które wywołały grzechy i zbrodnie jednych, niesnaski religijne drugich, rei familiaris avarum studium, publicae vero supinus neglectus. Wyprawa ich moskiewska nie smakowała mu, co mogą inni poświadczyć, niedowierza ich rzekomym wynikom pomyślnym (jakby to jeszcze przed godami krwawymi pisano!); nie przeczy ich nawracaniu kacerzy w Polsce, dokonywanemu jednak i za pieniążki. Uznaje styl jezuicki, tersus et argutus, ich oratio „florida simul et nervosa“, uznanie, jakie istotnie barokiem Herbortowym trąci, tylko nadto się tym popisują, jakby wszelkich sofistów i rabulistów przewyższyć mieli.

Autor zna „Equesa“ i powtarza za nim, że Jezuici to „crucigerorum spurii“, że budują kolegia swe jakby twierdze jakie, aby sobie zabezpieczyć wolny do miast dostęp. Jak Dyogenes przewracaniem beczki chciałby podczas zamieszek ojczystych czemkolwiek czynność swą objawić. Żąda, żeby uniemożliwiono Jezuitom drukowanie rzeczy przeciwnych naszym prawom i wolnościom, jak to przeciw konfederacyi pod nazwiskami księży świeckich, aby i ich w winę swą wplątać, wydawali; oni odkrywają obcym nasze wady i ułomności, któreśmy taić winni, nie chcąc powagi państwowej na szwank u nich narazić — motyw im fałszywszy, tem stalszy oddawna.

Nawoływania o cenzurę i zakaz drukowania zemściłyby się najfatalniej na ich autorze, gdyby nim był Herbort. Jedyna może jaśniejsza wskazówka jego autorstwa, to powołanie się w wydaniu z r. 1609 (w innych niema tego jak i innych szczegółów, n. p. opowiadania o wpływach dworskich Jezuitów, dla których oddalenie od dworu byłoby najcięższą plagą), k. E_3 b „Vide Annales Orichovii“ (o niemal pięćdziesięcioletniej walce u nas między powagą praw naszych a dekretałów rzymskich, godzących na życie i mienie szlacheckie w razie herezyi i t. d.): cytat w ustach przy-

szłego annałów wydawcy aż nadto zrozumiały. Innych poszlak nie mam; wydanie z r. 1609 umieszcza na końcu wiersz p. t. Jezuita (i to jest to mniemane pismo Herbortowe przeciw Jezuitom, o którem Estreicher l. l. wspomina), czyniąc z nich znanym „dowcipem“ ówczesnym Suitów i przytaczając epigramat przeciw Skardze.

Więc wywód autorstwa Herbortowego dla Consilium na arcy wątłej spoczął osnowie. Jeżeli wydanie z r. 1609 pierwotne (chociaż widocznie wyprzedziły je nieco inne, z liczniejszymi błędami, poprawionymi w nowem wydaniu), toć wtedy Herbort jeszcze był więziony, ależ to rzecz nie jednego miesiąca, to poprostu osad mętów rokoszowych, zgęszczenie „artykułów“ sandomierskich i śmiało można je było drukować (za granicą, w Niemczech?) nawet gdy właściwy autor nie zażywał swobody; może nawet pod jego już okiem dokonano wydania poprawniejszego. Ale powtarzam, to wszystko domysły tylko.

V.

Po tym przydłuższym ekskursie o owem antijesuiticum, zrozumiałym w epoce rokoszowej, wracamy do właściwego tematu. Pomijamy krótkie pieśni bojowe i inne uszczypliwe, raki itd. łacińskie i polskie; parodyę pacierza, jaką wydrukował Czubek str. 33, stosowano i do syna, Jana Kazimierza: „Oicze nasz krolu polski Ianie Kazimierzu Ktorys iest w maiestacie a niedobrem pierzu. Swięć się imię twoie ale we Szwecyei“ i t. d. Żaden z rokoszańskich utworów nie dostał się do druku — widocznie nie narażał się żaden drukarz na kary marszałkowskie — żaden też nie podpisał się pod nimi autor, chroniąc swej głowy: tem ostrzej harcowali anonimowi rycerze po odpisach wszelakich; wobec ich gwałtownych napaści jakżeż blado i obojętnie przedstawiają się druki partyi przeciwnej, co jednak po anonimowych wierszach pisanych również pióru niezgorzej folgowała.

Jako próbka tylu należy tu nr. XXIX: „Przemowa do panów senatorów“ (najpierw duchownych, potem świeckich); nicuje hanienie regalistów, obchodzi się najgorzej z wojewodą poznańskim, Gostomskim, i z ruskim, Gulskim. Za autora mógłby uchodzić Herbort, co ze swego posłowania do Konstantynopola o praktykach poselskich tureckich (czy razem tę drogę odbyli, nie wiem) brata Gulskiego dokładnie wiedział, a takich szczegółów nie byle kto mógł

być świadom; aluzye ukryte (n. p. dlaczego Gostomskiego stare przypowieści się dzierżą — uczynił jako on Kołodziej ?) por. szpetne o nim anegdoty na str. 88), nam dziś niezrozumiałe, stylowi Herbortowemu wcaleby dobrze odpowiadały. Bardzo ostro zwalcza się i oskarża Żółkiewskiego; że z kół zamojskich ten pamflet wyszedł, tego dowodzi kilkukrotne poufałych zwierzań Zamojskiego przytaczanie, np. w. 123 i 124 co „zacny hetman" o domach książęcych prawił, że z wyjątkiem jednego wszystkie „dudkami śmierdzą"; na Tęczyńskich i na „Gonzagę" (Myszkowskiego) o obce ich tytuły, grabstwo i t. d. sroży się autor, nie cytujący ponownie Makiawela, ale powtarzający myśli z „Ekscytarza". Skargi na Żółkiewskiego, jak mistrza swego Zamojskiego zawiódł, w. 170 i 187, dowodzą również skąd wiersz wyszedł, a tego samego początku, co w Ekscytarzu i i., dowodzą i wplatane w wiersze polskie latynizmy.

Najdłuższe polskie „Echo rokoszańskie" (str. 85—87), nr. XXI, wyszło chyba z pod tego samego pióra, bo te same niemal osoby (jest ich w Echu nieco więcej) w ten sam sposób nicuje, np. „*Wołyńcy* niebożęta czemuż się wahali — bali: To są *w jarzmie niewoli kniazia* Zbarawskiego[1])? — tego" Echo w. 83, 84 por. w Przemowie i t. d. w. 211 i nn. *Do Wołyńców:* Kniaź Zbaraski człowiek, inni (albo raczej *my*, zamiast *in i*) kpi po staremu. Niewolno howoryty z nas teraz nikomu, bo ich tak *w swoję klubę ci kniaziowie wzięli* i t. d. A tak samo inni, Gulski tam szują nazwany, Ostrorog frantem, Żółkiewski przedawczykiem — zdrajcą, Ostroski (kasztelan krakowski) pijakiem, Zbaraski i Zasławski kpami i t. d., tu (w Przemowie) tak samo scharakteryzowani; Skarga w Echu retoruje, a z nim „pestis, zdrajcy Jezuici", w Przemowie: zyzania, starcze, Skarga — niewstydliwa warga, szczypać, lżyć, hańbić to wasza robota i t. d.

Ze sfer zamojskich, niechętnych królowi i Rakuszanom, wyszedł, acz z pod pióra najumiarkowańszego z pisarzy, i wiersz Simonidesa „Rytm po pogromieniu na teraźniejsze rozruchy", zwykle wedle jednego rękopisu „Lutnią Rokoszańską" — Rokoszową wedle innego — nazywany); wydawca pominął słusznie drugi jego wiersz

[1]) *Zbarawski*, nie *Zbaraski* (od Zbaraża!), bo wiek XVII wszędzie to *w* wstawiał, więc *Zaporowski* od *Zaporoża*, a do tego nawet *Zaporowie* dorabiał, zamiast Zaporoża; K. Twardowski przypisał dziełko Annie ks. Ostrowskiej, t. j. z Ostroga.

podobny, łaciński, pod firmą Franciszka Hilchena wystawiony, „Halcyonia Poloniae“. Kilka miesięcy dzieli oba utwory, ale jakaż między nimi różnica! Utwór polski, to zdanie starych Zamoyszczyków o ludziach i czasach, zwrócone przeciw królowi, nie umiejącemu rządzić Polakami — i dlatego nie mógł się ten utwór dostać do druku, ukrywał się po rękopisach (Osolin. nr. 4502 zawiera go również; tego wydawca nie znał), natomiast „Halcyonię“ posłał autor natychmiast do druku, bo zamiast prawdy, wszystkim komplementy prawił i z nastałej ciszy i zgody (papierowej) pod niebiosa wyskakiwał. Wiersz ruski Hryca (t. j. Herborta w Herkulesie z Fortuną i Cnotą, pisany w więzieniu), zgadza się z „Rytmem“, a ta zgoda nie jest przypadkowa, ani polega na jakiemkolwiek przejmowaniu treści czy myśli: to powtarzali wszyscy w otoczeniu kanclerza i hetmana; to odbijało się tylokrotnie o uszy Simonidowe i Herbortowe, że nie dziw, iż obaj w końcu myśl i słowa niemal powtórzyli te same.

Ale poezya rokoszowa Simonidowa nie ogranicza się bynajmniej „Rytmem“ i „Halcyonią“; tu należą i liczne ustępy z „Sielanek“ i dlatego o nich tu wspomnimy, bo rzucają światło na treść, a jeszcze bardziej na chronologię Sielanek; wszystko zaś, co do najcelniejszego utworu poetyckiego całego wieku należy, zasługuje na wzmiankę.

Chronologią „Sielanek“ zajął się głównie K. Heck w pracy o Symonidzie. Rozprawy Wydz. filolog. XXXVII, 1903, str. 248 i 249, gdzie streścił wyniki rozbiorów każdej sielanki od str. 179—247. Wyszedł jednak z mylnego założenia, skupiwszy odnośną twórczość Simonidową na parę lat ostatnich przed wydaniem z r. 1614; wedle niego „główna praca nad Sielankami przypadła dopiero na rok 1612 i 1613, t. j. na okres po wycofaniu się z Putatyniec“. I odnachodzi on ścisłe wskazówki chronologiczne, n. p. sielanka IX, Kiermasz, powstała w drugiej połowie 1613 r., bo jej słowa, że Dyana ugodziła w miasto „gdzie zbójcy mieszkają, co między swym a obcym różnice nie znają“, odnoszą się „do skonfederowanych żołnierzy, co w r. 1613 gwałtem Lwów opanowali i stamtąd całą okolicę łupili“, a chociaż strzała Dyany nie wywołała zarazy, o której sielanka mówi, ale „rozsrożyła się właśnie wtedy nad nieszczęśliwem miastem straszna nawałnica, co obaliła nawet wieżę zamkową — czyż trzeba wyraźniejszej wskazówki, że Kiermasz powstał dopiero w drugiej połowie roku 1613“ (str. 217), albo: sielanka

siedmnasta, Pastuszy, powstała najpóźniej na wiosnę r. 1612, wiersz bowiem 124: „Acz i teraz nad Wołhą przed nami zadrżano“ nie może się odnosić do czego innego, jak tylko do zdobycia Smoleńska w r. 1611 (str. 239) i t. d.

Rzecz się ma inaczej. Wprawdzie nie rozciągał Symonides pracy nad Sielankami aż na kilka dziesięcioleci, jak Zimorowicz, mimo to i on wykończał je w różnych odstępach między r. 1593 (datą „Ślubu“) a 1614 (datą wydania) t. j. w przeciągu lat dwudziestu. Przecież i o polskich jego Nagrobkach wiemy od drukarza, że je miał u siebie „od kilkunastu lat“, a tonem i stylem przypominają Nagrobki niejednę z Sielanek. A więc sielanka IX Kiermasz nie powstała w drugiej połowie 1613 r., lecz jest spółczesną „Lutni Rokoszańskiej“ z r. 1607, powtarza jej myśli i słowa, n. p. „jakie dzieje takie pienie“ w 43 = „w smutny wiek smutne służy pienie“, Lutnia w. 12; strzała Dyany bynajmniej nie godzi w konfederatów we Lwowie ani też w nawałnicę lwowską, Symonidowi całkiem obojętną, lecz przeciwstawia się (dla kontrastu) dobrej myśli, jaką Dyana również płodzić umie: słowa Alcydowe do Dyany, żeby nie zajączki bijała, lecz wielkich szkodźców, odnosi słusznie „wtóra strona“ do tego, że gdyby wielcy królowie polegali na słowie Alcyda (Zamoyskiego, co sam „Wołhę“ i „Dunaj“ wojował) „raczejby Wołhę abo Dunaj wojowali... Mniejby do ukrzywdzenia bywało przyczyny I stałyby w pokojach domowe chróściny“ (w. 140 i nn.).

Tak samo w sielance XVII; słowa Sobonia w. 125 i nn. „Źle dziś i bratu wierzyć; pod rękę stryjowę — Odjeżdżając w gościnę wszystko me domowe — Oddałem gospodarstwo, on mię wygnał z niego: — Snać to się panom trafia wieku dzisiejszego“ odnosi H e c k (str. 242) do tego, że „nieuczciwość i zła wola wkradły się do stosunków rodzinnych i t. d.“, ależ i ślepy domaca się, że przytyka tu Symonides dworowi, boć to stryj Suderman wygnał synowca Zygmunta z dziedzictwa, więc i słowa Symicha: „przedtym nas na wszystek świat znano, Acz i teraz nad Wołhą przed nami zadrżano“ niekoniecznie do Smoleńska odnosić należy: jak wzmianka o Sudermanie daleko wstecz po za r. 1611 sięga, tak i „Wołha“ mogłaby się choćby do wypraw Batorego-Zamoyskiego odnosić; całość zaś do czasów rokoszowych właśnie należy. O rokoszu napomyka i „Rocznica“, co bynajmniej nie w pierwszy rok po śmierci kanclerskiej, lecz tak samo i w czerwcu 1607 r. powstać mogła,

bo rozruchy wewnętrzne, rokoszowe wskazują utyskiwania w. 47: (Za niego, Dafnisa, były nieomylne urodzaje, wesołe kraje), teraz kąkol brzydki panuje, owsik płony, Prawie (t. j. całkiem) nas bóg zapomniał; w. 65 (Dafni): życz nam wieków spokojnych, niech bezpiecznie chodzą stada po polach i t. d. Zważywszy, że autor pomija umyślnie wszystko, co kanclerza i hetmana dotyczy (nawet wzmianka, że wdowie po nim „się inszy mąż nagodzi", jest tylko zmyśleniem pasterskiej sielanki), to są to chyba dosyć wyraźne rokoszu wskazówki.

Tekst „Lutni", jaki podał wydawca, jest nierównie od wszelkich dawniejszych poprawniejszy, bo oparty o kilka rękopisów, więc zniknęło mylne *wyruneło* zamiast *wyrnęło* i i., tylko w. 101 wymaga jakiejś poprawki: może „coś mu jest od Boga podany"? Ale następne: „kupami jadą" i t. d. nie odnosi się, jak wydawca sądzi, do „niedoszłej elekcyi rokoszańskiej pod Warszawą", lecz jest całkiem ogólnikowym zwrotem, tak że nie uchodzi naznaczać „Lutni" ścisłej daty powstania („w pierwszych dniach października 1607 r."). Natomiast warto podkreślić, jak się doskonale zgadzają wywody „Lutni" o koniecznej miłości i ufności ze strony królewskiej z wywodami „Punktów" Herbortowych — i to naturalnie nie traf; Żółkiewski przecież przeprowadził, czego się Symonides i Herbort domagali. Że Symonides autorem „Lutni", dowodzi między innemi i język sam; Symonides mówi stale, gdy inni, n. p. Miaskowski, *ten kryg* znają, *kryga*, np. w w. 190 w twardej krydze, por. Sielanki str. 42: Twarda kryga i i.

„Sielanki" Symonidowe, oprócz owego tytułu, żadnego niemal słowa ruskiego, jeżeli pominiemy imiona osobowe, Paraszka i t. p., nie zawierają, całkiem inaczej niż Zimorowiczowe, rojące się od rutenizmów; odbija więc tem silniej od nich „Hryć" Herbortowy, co wiersz polityczny przebrał umyślnie w strój pasterski ruski. Powtórzmy go za rękopisem i za Wiszniewskim: „Pastusze, Pastusze! Lublu tie do dusze. A szczo mene boli, Skażu ty do woli: Czeredojku majesz Riadyt jej nie znajesz. Tobi z neju łycho, Jej stobu ne tycho. Bywał tu Didejko (Steczenko w rękopisie), Mił sia choroszejko. Wołki sie bojały, Czeredu mijały. Da szczoż nam czynity? Terpity, terpity, Z bohom sia nebyty". To samo zawiera „Lutnia": oskarża króla, że rządzić nie umie, „Robić ludem tym, robić potrzeba koniecznie"; słychać przecież „jawne narzekania, Że nie są (nasz) w dziele, że się doma oblegają (próżnują) A drudzy

krwią (własną) ojczyzny cudze oblewają" (nie mogąc doma pracować). Nawoływania do miłości przypominają Skrypt czy Punkty Herbortowe, a silny protest przeciw „hańbieniu" Polski wyrzutem „nierządu" i radą „odmiany", protest: komu się u nas niepodoba, niech się wynosi („Niech się do rządu wiezie, a nas tak zostawi"!) są wymownem świadectwem i odgłosem rozpraw zamojskich przeciw królowi.

„Lutnia Rokoszańska" (zatrzymujemy tę wygodną nazwę, skoroż poeta sam do swej lutni się zwraca: „Lutnio moja" w. 1; „Lutni moja" w. 197) była niedwuznacznym pomrukiem Zamojszczyków przeciw „regalistom", groziła otwarcie: „szaleje", kto wszystkich osiodłać sobie tuszy; „Hańbi cię ktoś nierządem i odmienić radzi". Polska „sama zakwita w nieprzepłaconej wolności", sama jedna nie dała się „zagarnąć tyrańskiej powodzi — Bodaj każdy śmierć połknął pierwej i legł w grobie Niżliby się ubliżyć miało twej ozdobie". Ależ o wiele wyraźniejszy jeszcze odgłos rozpraw, utyskiwań i pogróżek zamojskich wydaje nr. LIV. „Ekscytarz" (str. 301—309), zwrócony przeciw „Machiawelowi z pętami", wykazujący, jak nauki tegoż i rady, przytaczane po łacinie, król i regaliści starannie wypełniają; cytat znany, acz nieco zmieniony, z „Konrada Wallenroda", powtarza się tu w brzmieniu oryginalnem „princeps leonis et vulpis ingenium imitari debet". I tu czytamy: Jeśli się wam (regalistom) sprzykrzyła wolność nam wrodzona, idźcież sami tam, gdzie jej („niewoli słodzonej") syci być możecie, Przy nas wolność zostanie i t. d. Jest i sroga wycieczka przeciw Jezuitom (w. 108—140), ale najbardziej na Żółkiewskiego się uderza (w. 245—265), o którym się wie, że się odgrażał królowi („Iakoś go wszystkim wygnać już niedawno radził"), a który dla żołdu, dla młynów nadanych pierwszy zdradził winną cnotę. Autor nieznany, odbiega nieskończenie od zwykłych ramot szlacheckich, biedzi się jednak ze stylem i sensem: myśli głębokich, niepowszednich, jasno wyrazić nie umie. I tekst miejscami lichy, brak zakończeń, a może i całych wierszy. Głównem jego zadaniem było poprzez pozory dotrzeć do samej rzeczy; wykazać jak powierzchowną jest mniemana pobożność i dobroć Zygmuntowa; co się pod nią właściwie ukrywa; czego wistocie pragną jego doradcy; od zwykłego szkalowania króla uchyla się autor, mimo to bardzo ostro następuje i na króla i na doradców, których godność „pospołu z białogłowskim włosem" liczy (t. j. długi włos a rozum krótki?),

póki tych uczniów szkoły florenckiej żywić będziemy, „Póty ogień daremnie będziem gasić smołą". Dla twardego, ciężkiego języka nie myślimy wiersza tego przypisywać Herbortowi, ale może niedaleko odeń odbiegł, kto to napisał. Początek czyta się z łatwością i obiecujemy sobie po nim wiele; później jednak walczy autor widocznie z trudnościami wysłowienia.

VI.

Przechodzimy od wierszów „rokoskich" do wierszów obozu przeciwnego, katolickiego, królewskiego, rakuskiego; o różnicy stylowej między tym a tamtymi, o pojawianiu się tych po drukach spółczesnych, gdzie tamtych nie spotkasz, już wspominaliśmy. Przegląd zaczynamy od pisarza, przekonanego regalisty, wiodącego mimoto najściślejszą komitywę z hersztem rokoszowym, z Herbortem. Co zbliżyło tych dwu najnierówniejszych sobie ludzi? Literatura chyba. Jak niegdyś Kochanowskiego, tak teraz Miaskowskiego znano z wierszów luźnych, rozsyłanych w odpisach; wiemy z ust Miaskowskiego samego, że wysyłał n. p. wiersz o Kochanowskim Szotowi Loechowi, a potem, nie wiedząc, czy Herbort wiersz ten zna, włożył go dla niego „Rusinowi (posłańcowi) do torby". Pieśń do Herborta posłał mu Miaskowski do więzienia: „twoy wiersz stał mi za bezoar" (kamień leczący); odpisał mu uszczęśliwiony nim Herbort, napomykając i o innym z rodu Miaskowskich, ratującym go w tej potrzebie. Nie wadziły więc, i to cecha staropolska, fundamentalne różnice polityczne osobistej poufności wzajemnej. Mimo wszelkiego schlebiania Herbortowi, nie dał się Miaskowski ani na chwilę ze swego lojalnego stanowiska zeprzeć.

Z „Rytmów" jego przedrukował wydawca wiersze „rokoszowe" i dla nich pomówimy i o poecie samym, przez Herborta przecenionym, dziś niedocenionym należycie; i o niektórych wierszach jego ciekawszych; nawet i o języku samym, aby usunąć niejednę trudność wyrozumienia, zwiększaną bardzo złym drukiem, jak pierwszego z r. 1612, na które Herbort słusznie sarkał, tak i drugiego wydania z r. 1622; zaznaczył wprawdzie Skalski pomyłki, ale jak najniedbalej — jest ich o wiele, wiele więcej. Pomijamy sadzone umyślnie, aby rym czysto dla oka wyglądał (mimo wszelkich wolności zresztą); dopuszcza się stale rymowanie *ś* i *z*, *cz* i *c*, z czego

najnaiwniej badacz dzisiejszy poezyę dawną o jakieś mazurzenie posądzał!

Miaskowski jest weredyk — czegóż nie nagadał on schłopiałej szlachcie mazowieckiej, albo napastnikom czci i osoby królewskiej! Jest jednak przytem silny krótkowidz, t. zn., że prawiąc o kimś lub o czemś, dalej nie patrzy, nie obejmie rozleglejszego widnokręgu i przez to w najgorszą popada przesadę czy jednostronność, n. p. gdy ujęty niezdarnymi panegirycznymi deklamacyami szota Loecha (Loechowicem zwanego, jako mieszczanina) muzom polskim u niego zamieszkać kazał, jakby zapomniał czy nie wiedział, że istnieje n. p. Symonides w Polsce, którego zresztą tak poważał. Tak samo patrzy na Herborta ze zbyt ciasnego kąta widzenia i potyka się fatalnie w swych sądach. Niejedno tłumaczy się może i tem, że zbyt późno pracy literackiej się oddał i przeto nie wyrobił w sobie zdolności jak poznawania rzeczy, tak wyrażania myśli, z czem się często kłopoce; język jego twardszy: nie zniesie porównania z Symonidesem czy z Grochowskim.

Jest on przedewszystkiem sielankopisarzem, drobne obrazki rodzajowe udają mu się najlepiej (t. j. idylle we właściwem tej nazwy znaczeniu). Pisze idylle mitologiczne, n. p. Akteon, jak i Symonides (Nais i i.); opisał wesele szlacheckie (w Epithalamium Pogorzelskiego) jak najdokładniej: na całej przestrzeni Rzeczypospolitej tak samo wszystkie ceremonie odprawiano; opisał zapusty i popielec polski z niemniejszą ścisłością, aż do takich szczegółów włącznie, jak n. p. „Ci gonią dziewki, co je w kloce zaprzągają, Ci chłopa w grochowiny ubrawszy prowadzą“ (i o tem radzą, do której udać się gospody); całkiem konwencyonalne sielanki w guście Grzegorza Samborczyka i Schonaeusa poświęcał wjazdowi biskupa włocławskiego; Waleta Włoszczonowska, wiersze na posuchę jak i na słotę tu również należą; sielanką wyraźną trącą nawet jego pienia ascetyczne. Na większe utwory wcale go nie stać było.

Należy istotnie Miaskowski do celniejszych autorów: nie wyraża poziomych myśli stylem poziomym, jak większość spółczesnych „rymołowców“; spokojny, zrównoważony spogląda na otaczający go światek z miłością i rzewnością (por. Waletę i i.); odbija jednak od celniejszych autorów jaskrawą nietolerancyą wyznaniową. Nie znała jej literatura szesnastowieczna; nie znał jej ani wiek Symonidesów, Opaleńskich, Morsztynów, S. Twardowskiego i W. Potockiego, Lubomirskich i Osolińskich; nawet ksiądz Grochowski nie

szturmował na różnowierców; pozostawiano to Mazurom z pod ciemnej gwiazdy i innej gawiedzi literackiej, siepaczom i pachołkom pióra, sowizdrzałom wreszcie i Jezuitom. Jedyny Miaskowski skalał pióro potwornymi wycieczkami na zbór łysy poznański, opłakiwany przez wiedźmy i ministrów, na Lutra z piekła piszącego i t. d.

Ale i pod innym względem, tym razem korzystniejszym dla naszego o nim zdania, stanowi on wyjątek w całej dawnej literaturze. Ta literatura, acz z książek czerpie soki, do nich nie zagląda, nie uwzględnia literatury nigdy; ledwie niekiedy znajdziemy jaką przelotną o książkach wzmiankę, n. p. jeżeli W. Potocki natrząsa się z tytułu „Gościniec do nieba“, dokąd tylko wązka ścieżynka wiedzie. Polemika literacka bywa niemal wykluczoną, zaledwie że wyliczają dawniejszych znaczniejszych poetów, obniżając skromnie wobec nich siebie samych, że zdobędą się na uznanie czy to dla Kochanowskiego, czy to dla kolegów po piórze. Dla jedynego Miaskowskiego jest świat papierowy światem istotnym; u żadnego dawnego poety niema tyle wierszów o książkach, pismach, literatach, co u niego. Chętnie więc pisze listy poetyckie o książkach obcych i pisma własne nimi zaopatrywa. Posiadamy trzy takie listy poetyckie: ów krótki do Szkota Loechowica; dwa dłuższe do Herborta, gdy przesyłał mu „Nenię na rozruch domowy“ i ów wiersz o Kochanowskim; ten list wydrukował Herbort przy „Herkulesach“ 1612 r.; niema go w „Rytmach“ Miaskowskiego; urywki przytacza Maciejowski l. l. Inni chwalą Kochanowskiego ogólnikowo; on wylicza skrupulatnie wszelkie jego pisma. To znowu odsyłając pożyczoną książkę prałatowi jakiemuś (Powodowskiemu czy komu innemu), zapuszcza się w charakterystykę i porównanie aż na kilkunastu wierszach stylu Lipsyusza, najcelniejszego latynisty i Turnera, którego „swoim“ nazywa. Pisze o książczynie Rozentretera wiersz dłuższy i krótsze epigramy, jakby je dla Słupskiego antykrytyki przeznaczał. I jego wiersz znany „Na schwał Mazurów“ (użył tu zwrotu tego nie w zwykłem znaczeniu; *na schwał* i u niego zresztą znaczy na „umysł“, jak w czeskiem dziś jeszcze, jak u Górnickiego i i.; Miaskowski ma tu jednak na myśli: pochwałę), jest tylko literacką odpowiedzią nieznanemu mi pisorymowi, por. słowa: „toż miał uczynić Pisorym z Mazury“, t. j. „przebieżawszy dziedziczne ich cnoty. Wspomnieć on też miał domowe *przymioty*“ (wady, przysady, chociaż zresztą u Miaskowskiego *przymiot* = qualitas w dobrem znaczeniu słowa) „Aleć i on sam boday godzien

chluby[1])... a przecię chwali piwo ich z biesiady“ i t. d. Nie dziw więc, że się szeroko i nad własnem dziełem rozwodzi, dziękując Powodowskiemu za jego korektę i t. d., a co najbardziej znaczące, prosi kalwinów, by przestali grozić rozerwaniem kraju wobec niebezpieczeństwa tureckiego, poczekajcie do czasu nim postawi obcy druk *w thaszu* (straganie) wymalowanej twych klęski!

Nie dziw więc, że Miaskowski i podczas rokoszu polemikę literacką uprawiał, o której innym ani się śniło. Napadali pamfletami rokoszanie regalistów, a ci oddawali im piękne za nadobne, lecz jedyny Miaskowski na literaturę literaturą odpowiadał. Więc pisze rokoszanin najuszczypliwszy wiersz („Sumnienie mówi“); odpisuje mu natychmiast Miaskowski „Apologią na paskwil przeciwko K. I. nazbyt bystrze i wszetecznie pisany“ i zaczyna i kończy ją słowami: wielomowny pisorymie. Tak samo pisze: „Pugna andabatarum (t. j. walczących na ślepo szermierzy) albo ślepy pojedynek heretyka z passyanem“; wydawca nie zrozumiał tego; wedle niego passyan (wyraz nieznany słownikom) „człowiek porywczy, zawzięty, gorączka, passyonat“. Ależ Miaskowskiego pióro wspomina „parę harcerzów ubrane pismem, gdy jad kacerski z dworstwem (żartem) wojnę wiedzie“; z tych „jeden, wprawdzie zbawiennemi słowy pograwa pewne mieniąc w Polszcze głowy, lecz sławy nie sięgał“; drugi zaś „wystrzelił oszczep hartowny na skrypt żartowny“. Toż tu mowa o znanej „Passio Sigismundi III“ itd., którą

---

[1]) W wierszu tym *„barda* na ścienie, prze gościa potrawa“, błąd zamiast darda. Druk pierwotny i w wydaniu drugiem jest bardzo niepoprawny; *acz nic* = przynajmniej, częste u poety jak w dawnym języku, drukuje nieraz *acz nie; na zumiar* „nad to“ przechodzi i w „na zamiar“; kilka razy mamy fałszywe *o*, *połki* II, 9 i 174, *tłomoki; szor* na konie piszą *szur* spółcześni; *puł-* w złożeniach, *pułkadek*, *pułkufek*, *pułmisek* i t. d., jak stale w dawnych drukach. Najbardziej uderza *náśi* II 58 obok stałego *nászy* i t. p.; byłby to najdawniejszy tej mylnej formy przykład, wielkopolski jak i w „Satyrach“ Opalińskiego. Uderza *iey* zamiast *ji* = eum, którego Kalina str. 268 parę tylko przykładów z psałterza floryańskiego i i. przytacza, n. p. chleb żywy, coby iey z płaczem przyjął człek krzywy (winny), albo: iako miod pszczoła, sama iuż syta do drugich iey niesie (całkiem wielkopolska jest forma jejej, n. p. potomkow ieiey t. j. Ewy str. 140). Odwrotnie zamiast *-ej* zaimków i t. d. żeńskich, nader często *-i*, *-y*, tak że nieraz w wątpliwość nas wprowadza, dokąd przymiotnik należy, a więc *tani* = taniej (i w przysłówku tak!); pisze nawet kilka razy *mi* zamiast *miej*. Druk podwaja nieraz spółgłoski bez widocznej przyczyny: *kossy* (t. j. Orion, nazwa ludowa), *bosse*, *rossa*, *biáłły* i i., co się i u Czechów powtarza i w naszych dawnych rękopisach, rzadziej w drukach.

nawet Wielewicki w swoję Historyę jezuicką wciągnął (tom II, 222 i nn.), chociaż to trawestya ewangelii o męce Pańskiej (In illo tempore etc). Więc mówi słusznie Miaskowski: „ów wżdy pomija w swej Pasyi Pana; Ten mieni itd. (Falarisa i Sardanapala)“ i nie ściąga się to bynajmniej ani do „Wojny czupryny z pontą“ ani do „Wotum Philopolitesa“, ale albo do nieznanej nam odpowiedzi na Pasyę, albo do paszkwilów „Sumnienie mówi“ i t. p. Nie dziw więc, że i na „Gadkę Hrycia z Fortuną“ Herbortową znalazła się tak rychło odpowiedź u Miaskowskiego.

Parę uwag o słownictwie Miaskowskiego, dotyczących i zwrotów w jego poezyi rokoszowej. I tak używa on słowa *wróg* w znaczeniu dla wieku XVII charakterystycznem: „los, fatum“ n. p. Ale iż Polskę *zły wrok* (sic!) tak pomieszał, co się by obłok dawno nad nią wieszał“; „bo tak zły wróg nami chwieje a sąsiad wkrąg nam się śmieje“, „zły wróg Acteona stawił“; „on ci to, co go zły rog (sic!) w ćieniu dźierży“. *Chrap* nie jest „bagno, błoto, zarośla na miejscu wilgotnem“, lecz w wierszu: „I jeśli pójdzie tym *chrapem* czas dłuższy, Albo się sami wyniszczymy, albo i t. d.“ znaczy „kłótnia, gniew“, por. „lecz mu nasz *chrap* niedopuści“. „ták wźiąwszy pochop, wnętrzny *chráp* nie leży, Ale się kupiąc trąbi do gromady“ II, 135, „zgoda ostre *chrápy* pogładziła 48; inny *chrap* = chrapanie, czytamy w wierszu: by w żabińcu *chrapy* (w rymie do: sapy). Niezrozumiałem jest mi słowo *alwerz* w Epithalamium Pogorzelskiego; opisuje poeta przygotowania do uczty weselnej, w izbie kobierce, stoły nakryte i zydle „Ale y álwerz (nie almarz?) ono też na stronie. Gdzie Bachus dzierży hoyny dzban na łonie A w koło niego sklenice, kieliszki“ itd. Albo: „Radź z drugimi, że niźli ten wicher wstanie Cofnie skrzydeł i nas minie W krętym precz po lesie *chwinie* str. 80. Drzewo, już u Stanka 1474 r. *brzokiem* przezywane, z „fałszywem“ *o* jak we *wlokę*, *macocha*, *świerzopka* i t. d., tu się jeszcze *brzekiem* zowie (stąd narzeczowe *brzęk* zwiodło etymologów, n. p. Bernekera, co w niej pierwotnej nosówki dopatrywali): „Nie tak Amintá! było ná vmowie. Coć wydrożony na skorze *brzek* powie“ (przecież to nie brzęk wydrążony na skórze? czyż spisywali pasterze umowę na skórze? ale drzewu znowu *skora* zamiast *kory* nie przystoi i brzek sam nie takież znowu drzewo! mimo to nie przemawia mi do myśli *brzęk* = głos). U niego czytamy jeszcze *ústrychy*, w kilkadziesiąt lat później u ks. Augsburgera *ústrychy* (posadzki, niem.). Pod hełmem, podhełmowy mówi

się w XVII w. o podpitych, więc „naszy *mozgowcy... pod hełmem* (po pijanemu) żerują“. Co znaczy: dozorca „tużin szkła postawia *pod piúnką* w rzędzie, te prze zdrowie naznaczy a drugie kolejką?“ Za to znamy inny termin: *kurowcy* dzierży się śklenicy (od kura, nie od chóru), z czasem *kurowca* rzeczownikowo używa się, krążą kurowe i t. p.; nakoniec: gorzałkę *máńką* (rym: bańką) pokazuie *kaczmarká* (tak stale). Ulubił zwrot o kole w płocie, więc pisze: tegoć też będąc kołem onże płota (o rodzie); kołem stanął w jey (cnoty) poczćiwym płocie; do polskiego Szota godnego pisorymow płota. (Zły sąsiad) na twe nastąpił *narogi* (rym: progi) nie znaczy bynajmniej narogów czy to u zwierzyny czy u pługa, lecz tyle co narożniki, miejsca nadgraniczne? Znamienne dla niego jest *zcelować* oprawić: orzeł znowu „*gorę* wyleciałby (wydawcy poprawiają to mylnie na *w gorę!*) *Scelowawszy* białłym skorę tak podartą pierzem znowu“ (i u Miaskowskiego możnaby nieraz liczbami właściwe słów następstwo oznaczać, jak u S. Twardowskiego lub u W. Potockiego); por. zdarte *zcelowawszy* sieci (i *celić* u A. Wladislaviusa, zob. niżej), co wszystko nie od cały, lecz od celu pochodzi; Linde tylko z Reja dalszy przykład przytoczył. *W obá ręcz; żeber* gen. plur.; iako zły *ogarz* nie ná oko *skolisz*, poczuli *nozdrzem* dwáy *ogarzy; páseczki* troiey Włáńcuchu *prowad* (kilkakrotnie) z podźiemnych *podwoiey* (dla rymu tak pisane!); przy domowey *klećie* (Philoklecie) też dla rymu tylko napisane (zamiast *kleci?*); moy *szkudłowány* (t. j. szkudłami pokryty) przy párkánie *sołku;* dodaią *pobutty* (dla rymu); znać że ma *włogę*, nie znaczy układności, lecz ochromienie, wadę w kroku; co się po izbie *z białą Rusią* gonią, żartobliwie zamiast z białą płcią; szpara brzmi u niego poprawnie jeszcze *spary;* zbierali *droby* (okruchy); w pręgatym ciele (o wężu): baszty *poźieme* (poziome); *płynąc* on zbieg... *stáwił* go wiatr (podobne konstrukcye i u innych pisarzy, najwięcej u Leszczyńskiego, u tego z francuskiego języka przejęte); *wrot* = powrót (częste), stąd i czary *wrotne;* niosąc w *komiegach* (zawsze tak, nigdy *ę*) zboże do Żułławy; po *olszy;* skoro *wioną* (nie *wia-!*); *trozęby* poprawione w mylkach na *troyzęby; strzęsą wroniąc* ogień (nie rozumiem: od wrony, jak murzyć: deszcz niebo murzy?); powagi stroie *namięci* człowiecze (?); krzyż *bystrząc* (idzie ona); na *poboku*, zwykle pobocz, n. p. przyjaźń *pobocz* záś życzliwa; stąd cie nie *wstrzymł* (cofnął) głod: jaka pisownia: tych niemni (mniej) co dla swobody nádány (t. j. nadanej!) nie wzdrygáią się na poboju (częste u niego) rány; *ya-*

rżonym (Linde to pod nadwyrężyć odsyła!) day vffiec posielny, Linde jeszcze: szatańskie siły *narężył* (o Chrystusie), z kancyonału przytoczył; na schwał (umyślnie) *pozozca* stoi i t. d.

Nie zawadzi przypomnieć, że właśnie u Wielkopolanina Samuela Twardowskiego powtarza się niejeden specyalny Miaskowskiego wyraz, n. p. właśnie owo narężyć: także się *narężyć* t. j. uszkodzi, u Pilawiec, I u Wołyńcow z Kisielem i Tarnowski (Woyna domowa r. 1660, str. 28); gdyż byś tym narężył (rymuje ze zwyciężył) Krolewskiey swey ozdoby (w drugiej pieśni); nie tych *prowadow* stroić (Legacya punkt czwarty), wyraz u Miaskowskiego nie rzadki, wręcz prowadzenie oznacza (a więc nasz czasownik, innym Słowianom zupełnie nieznany, od prowadu pochodzi), gdy zresztą *prowadu* tylko o pogrzebowym używają, ciekawy dla najniezwyklejszego utrzymania zaginionego u nas *pro-* (por. tylko prorok). O wszystkich istotnie ciekawych albo niezrozumiałych słowach i zwrotach dawny wydawca (Rymarkiewicz) głęboko milczy, n. p. co znaczy w paszkwilu na dziełko (ulubiony jak widzieliśmy przedmiot Miaskowskiego), tym razem protestanckie, ów ustęp: Co zá dowody twoie, co zá y odpory? *Godne gębki, by Aiáx, z Cesarskiey komory:* gębkę z cesarskiej komory rozumiałbym jako obscoenum, ale dlaczegóż tu Ajaksa z obłędem swoim, ni w pięć ni w dziewięć przyplątano? A ów *chwin* powyżej co znaczy? Znam tylko czasownik *chwinić*, u Powodowskiego (ziomka Miaskowskiego) w Morze: (gdy chory w żaden sposób usnąć nie może), świecić nad nim y *chwinić* barzo y długo á nákoniec prętko véichnąć i t. d.; nadto głęboki sen należy przerwać, z światłem ku śpiącemu i „głosem przy nim rozmawiaiąc albo *chwiniąc*". Innych nie znalazłem przykładów; jest w małoruskim *chwiúda* i *chyúda* 'febra', w ruskim *chinit'* 'ganić', u południowych Słowian *chiniti* 'oszukiwać': jeżeli to zestawienie trafne, wtedy w jedynym polskim *chwin* 'przewiew' ocalałby rzeczownik, do którego chiniti itd. denominativum, *chwi-* pierwotne przeszłoby w *chi-*, co bardzo możliwe; samo *chwi-* możnaby łączyć z chwoją, choją, choiną i z chwiejaniem, chwianiem: wywody Bernekera co do *chwiać* i *chwoja* bezzasadne, mimo to własne tylko z wielkiem zastrzeżeniem przedkładam.

Oto próbka różnych dodatków do języka i wierszów Miaskowskiego, na dowód, jak dalecyśmy od zupełnego wszelkich szczegółów wyjaśnienia, jak zupełne zrozumienie (nie pozorne tylko)

nawet tak przystępnego tekstu jest raczej życzeniem niż faktem. Wracamy jednak do „poezyi“ rokoszowej.

VII.

Nader gwałtowny jest nr. XLII, str. 203—222, „Lament na sektę rokoszańską i na spolną zgrają rozmaitych i sprośnych heretyków w r. 1606 itd., z żalu ku ojczyźnie miłej napisany a... p. Podczaszemu sochaczowskiemu... przypisany r. 1607“. Heretycy chcą nad nami przewodzić; sami bezsilni, w połączeniu ze złymi katolikami stali się nam groźni; potępia więc autor czartowskie fakcye heretyckie, zajadle o Kościół i o katolickiego pana walcząc, a zgody mimo to pragnąc. Długimi cytatami z Lukana i Cycerona rozpoczął wiersze „Lamentu“ i ciągłymi przypiskami sentencyi łacińskich po bokach je zaopatrzył; wydawca idąc za (jedynym) rękopisem, przypiski te w same wiersze, niby ich nadpisy wstawiał, przez co ciągłość wierszy polskich najniepotrzebniej rozerwał; czytając je, należy te łacińskie dopiski odsuwać, przez co wiersze zyskują nadzwyczaj, wylewając się w jednę stałą deklamacyę na temat wichrzenia różnowierców. „Lament“ więc wydrukował wydawca na wzór „Ekscytarza“, ależ to tylko myli czytelnika, gdyż w „Ekscytarzu“ napisy łacińskie słusznie przerywają wątek polski, bo ten się do nich stosuje, o nich rozprawia, bez nich niby niezrozumiały, gdy przeciwnie w „Lamencie“ napisy łacińskie wątku polskiego bynajmniej nie tłumaczą, jemu raczej szkodzą, jako przypiski na boku ogólnikowo moralizujące, bez których tekst polski najzupełniej się obchodzi.

Kto autorem tych krótkich a dosadnych biadań na różnowierców? Przypuszczam, że Stanisław Witkowski, występujący w znanych mi broszurach poetyckich (tylko o tych mówię) od r. 1603—1621. Pierwsza z nich, to „Poseł ná siem krákowski w r. 1603“, A i B 4°; „pierwoći swej *błáhej Muzy*“ poświęcił autor również dygnitarzowi mazowieckiemu, podkomorzemu liwskiemu Stan. Woysławskiemu. Jego „Posel“ omawia obszerniej uchwały sejmikowe: oswobodzenie Inflant, gdzie nieprzyjaciel „zamki, *moyże* bierze“, należy je Polakom oddawać w straż, nie sąsiadowi, „gdyż w nim zdrádá płuży, Sąsiádá Niemcá zowię, ten ácz nám zá brátá, Polszcze szczyrym nie będzie, póki stánie świátá“. Dalej korekta praw, bez której „nieucza postáwá“ naszych sędziów sprawiedliwych

wyroków nie skaże; „Ty sláchćicze chudy (weyże tego dudy)“ gdy apelujesz, narażasz się tylko na kocowe „bo y tám ćiż co w ziemstwie chárći záiácháli“; na tę „correktę práw“ należałoby wybrać „osob sześćiu z poyśrzodká nas“. Żąda zmienienia kompozycyi; dziesięcina należy się z prawa boskiego duchowieństwu; w dobrach królewskich różnowierca pyta natychmiast po zgonie księdza o prawo, „ktore wźiąwszy Poświątne ná dwór wnet zaśieie“; opłakuje upadek miast, gdyż im swobody znoszą; oskarża spodlenie monety, szczególnie śląskiej; podaje projekt przeciw rakuskim Zygmunta III zachciankom: wyswatać za króla córkę Godunową, toby nam granice od północy i południa zapewniło, a co za strach Tatarom i Turkom[1]).

Chyba (por. uwagę pod tekstem) nie rozpoczął Witkowski zawodu literackiego dopiero r. 1605, wydając i przypisując Stanisławowi Stadnickiemu (nie dyabłowi): „Zgoda tułająca się z Cyrnsa Theodora z greckiego na polskie przetłumaczona“. Witkowski umiał po grecku — do barbaryi późniejszej byłoż jeszcze daleko, mógł więc i z oryginału tłumaczyć, chociaż były i tłumaczenia łacińskie (Gesnera Konrada przy Stobeuszu z r. 1543, Francuzów z r. 1559 łacińskie a 1558 francuskie) jemu dostępne. Autor, niepotrzebnie Cyrusem (t. j. panem tylko!) przezwany, jest ów Theodorus Prodromos czy Ptochoprodromos, jeden z najnatrętniejszych żebraków w literaturze, co między wielu innemi napisał i ten wiersz, Αποδημος φιλία. Obcy (ξένος, gość u Witkowskiego) zdybuje smętną i obszarpaną niewiastę, na niej „szátá czárnáwa“, Φιλια, zgodę, co ziemię chce opuścić, bo na pytania jego dalsze opowiada, co zaszło. Jej mąż (Κόσμος, świat), zmamiony przez służebnicę Głupotę, jak najhaniebniej z nią się obszedł („twarz pogębkował... ręce krepował...“ „com... podeymałá“ innych utrapień) a w końcu ją wypędziwszy, wziął sobie Nienawiść jako „założnicę“: „a przedsię Cnotą zły Świat pogardziwszy, *Sáláchę* przyiął, mnie Żonę puściwszy“ — tę Salachę przejął Witkowski od ulubieńca swego Klonowica (słowo ruskie, jest n. p. u Twardowskiego Sam., w Wojnie domowej I, gdy Firlej kazał stracić ruską wieszczkę z drugą swą *sołochą* towarzyską, co były Chmielnickiemu od nasłania i szko-

[1]) Muszę wspomnieć o dziwnym trafunku. W wypisach własnych z egzemplarza toruńskiego zanotowałem nazwisko Witowski, nie Witkowski, a to samo przytrafiło się i Lindemu (w liście do Osolińskiego), ale literatura nie zna zresztą żadnego Witowskiego, więc to raczej błąd nas obu czy druku.

dliwych uroków. Tożsamo i Kuczwarewicz w Relacyi swej z r. 1650 donosi: Sołochę drugą ich czarownicę nasi (!) załapili itd.). Opuszcza więc „Zgoda“, wyliczywszy w długiej przemowie, nie przerywanej uwagami gościa, swoje zasługi około ludzi i świata, dowodząc tego przykładami mitologicznymi, n. p. o Oreście i Piladzie, albo jak Achila ułagodzono, a przeciwnie wykazuje nieszczęsne Nienawiści skutki na Eteoklu i Poliniku. Uprasza ją więc usilnie „gość“, aby nie uchodziła, aby go nawiedziła, „nie chciey pogardzać *haydugą* (chatą, jak nieraz u pisarzy spółczesnych; Maciejowski zrobił z tego hajduka) swą wdzięczną nogą wnidz... w domeczku moim; ślubuje on wiernie „w iey *hordynku* przestawać“. Na ostatniej stronicy „tarcz zgody“ wystawiono.

Ale Witkowski nietylko szatę grecką odmienił, wiersz saficzny zamiast epicznego wprowadzając, przykłady znacznie mnożąc (dodał między innemi jeden i z Baptysta Fregozy, znanego nam ze Zwierzyńca), lecz Greka całkiem w Polaka przekształcił, wsuwając obszerne wycieczki przeciw zbytkom polskim i utratom i ich skutkom u szlachty. Więc liczy taki utracyusz na bogaty ożenek, stara się, wytrzymują go, a w końcu z niczem odprawią. „Chudziec“ wieś przedać musi, „dla possessyey“ (nobilis possessionatus, nie tylko bene natus!) „ogrodnika sobie zostawię“; wysławszy konie „sam *pieszki grudzi*“ (pieszo); za to „chodzi w atłasie cześć (!) swietnym telećie“, bławatem *chrośći*, *ferety* stuczne, hiszpánskie noszenie i t. d., a dawniej już ten był wielkim panem, co „morawski *sstroką* (paski) giermak miewał“. Z innych słów wymieniam: *pastwy* (pastwiska) nie były; s trzod *drobu* polskiego; zdrowie *odeyma*; srogie *przegraszki*; nury *wzgorne*; złożenia: skrzydłolotne, czarnociemny i i.

Z Krakowa „T. Ob L.“ (Teraz obywatel łomżyński czyta Maciejowski) ofiarował Witkowski ten (pierwszy?) nieźrzały „snopek przez zabáwy práwne“ (niby w rodzaju Klonowiczowym?), tusząc sobie, że „*błahe muze moje* (por. wyż. „Poseł“, tak samo) s czym pozorńiejszym sstawią sie“. Ten jego przekład, a raczej przeróbka Prodroma przypomina bardzo Bachowskiego Epikteta czyli Męża doskonałego (z r. 1652 i 1682; w drugiem wydaniu brak dedykacyi Koniecpolskiemu), co również tekst starożytny przykładami polskimi, a szczególniej ruskimi, o Dymitrze, o Wituldzie i Jagielle, co jeszcze w baranich kożuchach chodzili, o Swidrygale[1]), rozsze-

[1]) Dziwneż o nim opowiada rzeczy: Swidrygał książę ruskie w Wołoszech siedm lát pásł cábány, z książęcia był skotopas... tak Swidrygał od Litwy nie-

rzał; przy odwadze Koreckiego i Chmieleckiego wspominał, albo jak hetmana Wszebora, co z pod Halicza umknął, Krzywousty zajęczą skórką i wrzecionem zesromił, a on się na dzwonnicy powiesił; jak Konarski Kazimierza Sprawiedliwego w twarz uderzył, a Bolesław Wstydliwy ciała swego po śmierci omyć nie dał, by go nagim nie ujrzeli itd.; jest naturalnie i nasz Szary (ze złym sąsiadem) i Walstein, Czech, którego głowę w Wiedniu słomą ukoronowano. Ale wróćmy do Witkowskiego i dalszych jego dziełek.

Kolędą na r. 1609 wyszedł „Sen duchowny“ itd. „pobożnym katolikom zá kolędę przez St. Witkowskiego Tar.: vczyniony“ (egzemplarz w Petersburgu); poświęcił go autor znowu mazowieckiej pani, kasztelance wiskiej Zofii Rakowskiej (Pacównie, więc wiersze na lilie Pacowe, co bole Korony z niezgody powstałe leczyć mają). Usnął, gdy go wdzięczne głosy budzą; Pallas nie dozwala mu snu, niech się przysłuchuje okrzykom muz i Pallady przy stajence ze Zbawicielem („Leniwy pisorymie, czemuś tak ospały Że niechcesz z námi przestáć przez ten czás dość mały“? Tak go ciągle strofuje) — pomysł godny Miaskowskiego. Gdy „niebo bliskliwie pląsze“, odzywa się nakoniec i sam pisorym z swą „lutnią brzmiotną“; przywołuje swe „spiewanie krotofilne: przybądź kołysáć málego á vtulić płáczącego: O łałaiże moie drogie“ i t. d. Kończy dwiema kolędami, których anagram innego mazowieckiego dygnitarza wydaje, pana Nikodema Kosakowskiego, starostę łomżyńskiego z żoną. Dlaczegoby ten „Sen“ miał być naśladowaniem czwartej ekłogi Wirgiliuszowej, jak twierdzi się w Encyklopedyi Orgelbrandowej, wcale nie wyrozumiałem.

„Złota wolność koronna Seymom y Ziazdom ná potomne czásy służąca z deklaracyą krotką itd.“ przez St. Witkowskiego Tárgo: (Kraków 1609), poświęcona Hier. Gostomskiemu przypisem, co dan w Łomzie moiem mieszkaniu 3 Marca itd. Następuje wiersz: „Pisorym do Muz“, z którego Wiszniewski i Maciejowski przytaczali strof parę. Wymienia się tu poetów polskich, najpierw Reja; „Jan Kochanowski mąż niesćigley cnoty przyniósł rym złoty“ (od Dawida przejąwszy dowcip); „Potym Zbyltowski wydworney wymowy,

zgodny wzgardzony Względem tego, że książę nie był odstąpiony. Pamięć niby jego przeszła do ludu: świdrygał po narzeczach „trzpiot, figlarz“, a w Rozmowie Knutla, z r. 1642 i częściej, czytamy: A młot też on kowalski, djabełby go dźwigał, Pamiętam że od niego dał gardło Swidrygał“ — chyba nie dla rymu tylko zmyślone „imię ludowe“?

Bogaty w rozum, brákuiący słowy; Klonowic, berło plebowe kochanie toż miał staranie (stale Muzom służąc, opiewał co tylko chciał); Żydowin, Greczyn, Latium go znało Y po Máronie pierwsze miejsce dáło. Grochowski... wiersz smaczny kuie; Symonidowa poesis vczoná (nimfy Zamoyskie jej słuchają"). Ci śpiewają ku chwale wieczney „Ale my zasię, co wiersze psuiemy, tylko wrzeszczemy" (dalsze strofy: Siła nas takich co rytmik piszemy p. u Maciejowskiego); „Owo my zgoła Potwory chwytamy Słow u tych mężów bo łaski nie znamy Waszej o Panny, Ktorey ia (z) swoiego Wieku młodego Pragnę y szukam" itd. Po takim wstępie przemawia od k. A_3—G_2 „Wolność koronna" sama, opisuje swój mityczny rod swód, jako córa Jowiszowa (przyczem i wieża Babel przyplątała się); opłakuje utratę dawnych cnót i obyczajów; upomina ku poprawie i zgodzie. Wybieram kilka ustępów; w opisie złotego wieku czytamy: „Jescze w ten czás zagonow miedza nie łączyła (t. j. dzieliła!)... Jescze kámień mchem zrosły ná *szutce* nie legał Ani żaden do stada cudzego zábiegał (*sutki* jako ukrainizm dla stykania się kilku granic przytacza Słownik Warszawski: czy Mazur Witkowski mylnie *szutkę* odmazurzył? czy to błąd druku? czy od suty = sypany, czy od sutek nazwane?). Wyuzdałá się potym swawola, co „wieże, twierdze, kábaty (mniej zwykłe w znaczeniu tarasu, turmy) łamać roskázuie"; dalej żądza złota „a tą (sic! błąd tylko druku czy forma istotna?) chciwość w bogaczach, pieniądze wzbudzają, Przeto że nimi ludzie y Bogi *bławáią*". Narzeka na moc złota w sądach; brzydzi się łowiguzem, zabójcą, pletliwym ozornikiem (co „ledá co baie"), upornym ięzycznikiem; ubolewa gorzko nad brakiem kary śmierci, przez co w Polsce tyle „záboiow", nad brakiem kary za cudzołostwo i gwałcenie dziewcząt (co przedtem starosta karał, dziś nikt o to nie dba): „aby inszym iątrewkom iurna Gżegżelicá Przykładem zostawała". Dalej oskarża Wolność zbytek w ubiorach: u waszych przodków nie było „Tákich łbow wygolonych... Száty v nich bywály nie zbytne Kárwatki, Kámizele, Sáiany, nie długie Kabatki. Trzymali się ochopniow, żupic, kopieniakow, Teleiow y kaftanow y szarych giermakow" — dziś już nie rozeznasz Polaków, są tylko Francuźi, Włoszy (por. satyrę Zbylitowskiego, co strojom białogłowskim podobnie przyganiała), ginie język polski i ubiór, „bo dziś strádyoty, Rubany, także kápy z złotymi forboty, Sáltebrety, kolety i inne wymysły"... „nuż one Hybercuchy (więc lwowski „Überzieher" ma przodków!); sarka na

bezwstydnie krótkie „kurteczki“. Ależ suknie nie czynią człowieka, niech chodzi w todze doktorskiej „Iuris imperitiae“ profesor, „Dźiuryst“, albo ten co się filozofem rozumie „Gdy iedno kęs przekęsi tytlá łacińskiego“ (na „przekęsitytlow“ już w XV w. sarkano!); dziś jednak „godność pácholczego chodzi zá dostatkiem“ (na boku: „godzi za nastołką kłuszą“) a „za posuły kupuią“ urząd. Sarka i na nadużywanie końcówki *-ski*, prosty Bálá zaraz Bałaskim. Opuszczam różne szczegóły, co się i w późniejszych pismach Witkowskiego powtarzają, n. p. że niegdyś była Polska azylem dla obcych i i., dziś my sami siebie nie pewni i t. d.

Książeczkę kończą wiersze łacińskie jakiegoś Jana Wyszyńskiego S. C., co zapewnia: Per te (autora) iam vivere mundo Masovicae gentis nunc decus incipiat (stąd to stwierdził ks. Siarczyński mazowiecki Witkowskiego początek, czemu Maciejowski przeczył, podgórską zażyłość „poety“ wynosząc; „Tar:“ i „Targo“ na tytułach z r. 1609, świadczą może o jakiejś jego kolebce, ależ Targowisk, Targoszyc i t. d. jest więcej).

„Sapho Słowienską ná grzmotną sławę zwyćięstwá Smolenskiego“ przypisał r. 1611 Piotr. Wiesiołowskiemu marsz. nadworn. lit. z Łomży 11 lipca „pisarz celny JKM. Komory Łomźieńskiey“; po odzie łacińskiej następuje pieśń polska saficka od k. B—D. Naśladuje poniekąd swego ulubieńca Klonowica, ponawiając trąbienie: „Vpaść iuż vpaść Moskiewskiey stolicy“ i t. d. „jak snopie lecą z swych murow Poganie (Moskalowie, Moszkowie); w zaciętości katolickiej cieszy się, że „schizmá przeklęta“ nakoniec ustąpi. Zresztą znane myśli powtarza, do zgody nawoływa, z królem iść każe; wiersz lichy.

„Apophtegmata abo subtelne powieści z kśiąg Plutarcha y roznych filozophow cesarzow krolow ku krotofilney vćiesze zebráne“ (1615), przeznacza autor i płci niewieściej: „Niech wstydliwe panienki ktore się kochâią Wczytániu á o frászkách w kramie więc pytáią Vszy niepokalane tymto żartom dádzą“. Od str. 7—48 zamieścił autor 83 fraszek dwunastowierszowych: Dokończenie pierwszey kśięgi. Obiecywał: „w drugiey kśiążce czym inszym rośmieszyć cię mogę“, ale do jej wydania zdaje się wcale nie przyszło. Jego wiersz współzawodniczy z prozą „Apoftegmat“ Budnego, ale ich popularności nie osiągnął. Każdy ułożony tak, że wymienia najpierw osobę, daje potem napis wedle treści, a kończy sentencyą łacińską. Ostatni dwuwiersz zazwyczaj zawiera przystosowanie do

Polski spółczesnej. N. p. Alexander Severus cesarz rzymski. Chwała Boża przednieysza. (Wierszy 12). Melius esse etc. Albo: Socrates. Ożenienie. (Wiersze). Łacina i t. d. Przypisał mazowieckiemu dygnitarzowi, kasztelanowi płockiemu Alb. Kryskiemu na Drobninie, aby te fraszki i kanclerzowi w. kor. polecił, w nader pochlebnych słowach (już w „Sapho“ Kryskich zaszczytnie wyróżnił). np. „Lubo w wierszach Homerus chćiałby wygruntować, Z Kryskimi (niech to wie) ich trudno sztychować“, a nawet jeżeli Demosthenes o zbiór słów się stara, będzie go miał, jeśli „Kriski mowy zásmákuie“! Nas zajmują docinki polskie, na żołnierzy „Ktorzy płaszczem odźiani Confaederácyey Wśi sobie nákupili dość z krwáwey stácyey. Słuszna, Confaederaci by w Polszcze vstáli, Bo chlebowych młodzikow śiłá zepsowáli“; dzisiejszy żołnierz wie tylko: „Day stácyą, day pobor, byś też był szlachćicem; Cochmy z Moskwy wynieśli, w zasługi nie liczem“; starzy Polacy „polem się szczycili“, dzisiejszy ani za murami bronić się nie chcą, „z przenáymu zámki podáiemy“. Krócej uporał się z innymi stanami; biada, że „Liczmannicy (t. j. licomiernicy) z pochlebcy z pánem o bok siedzą“ (a godni w kącie): sarka na tego, „co mrzy głodem w domu“, w gościnie się objada, „dwor od dworu poieżdża“, takiemu by pełnić „ciemierzycą A śćierkę dać ná poły surową brzeźicą“. Odradza brać żonę z wyższego stanu: „będzieć szczudłki dawáłá, iám ćię zbogáćiłá, *Segenlegen* z ćiebie był, dziś Miłośćiwáią A za czasem takowych kijem obieráią“. Z naszemi pojęciami o wstydliwych uszu panienek nie zgodzą się przenigdy sarkania na chorobę dworską, po której: „Drugi iáko z blecha wyńdźie z bladą twarzą, Drugiemu sie pontáły tu i owdźie żarzą... on iuż prześmiardł szarucką, śiedźieć się z nim strzegą“ albo przestrogi tego rodzaju: „Te fryierki, ia rádzę, strzeż się Smoczey iámy, Także Czwartku y Morgow, chceszli być bez rány“, ale nie dbają tego „płoszy młodźiuchowie“; o takim zaś, co dla pieniędzy starą pobrał „máćiorę“, pisze: „Po pierwszey nocy trzećia rokiem mu śię widźi, Leżąc z babą iákoby też kronikę czytał“. Ostro naciera i na płeć niewieścią (od nr. 64 do końca idzie „Wzor pań y panien“), na „stroichnę“ i na „bryżowną kochániczkę, tępą do roboty“; na piększenie twarzy; gdy się wodą umyje, pokażą się „w blechowáney twarzy márski v farbierek“; mierzi go szczególnie nieopatrzne zamążpójście powtórne: „ledá szubráwcá weźmie na zbior męża swego“, a wdowa myśli o swatach, gdy „ieszcze się duszá (świeżo zmarłego męża) po domu koláce“. Z rysów obycza-

jowych warto zaznaczyć, o czem wyżej przy Czuprynie i Poncie wspominaliśmy, jak się na ponty = kudły obruszano: „owi kępistowie, co... iak Multanowie Kitą włosow zárosszy by z pudłá patrzáią“ (i w kilkadziesiąt lat później szydzono z wojewody, Reja, „kudłatego“). Krótko opisuje taniec cenar (Zeuner): „Że co iedni to drudzy też w tańcu działali, Cynárowym go zowią“. Przeciwstawia: „w szárzyźnie swoiey — w bláwácie pożycznym“ i t. d.

„Pobudka ludźi rycerskich przez nawalność pogańską ...zniesionych ku czułości y przestrodze dalszey woyny tureckiey nowo vczynioná“ 1621 (Zamość, Nizolius), daje, po dedykacyi wojewodzie ruskiemu Janowi Daniłowiczowi, sławiącej zasługi rodowe i około nauk, najpierw łacińskie Carmen classicum, a od k. B do F wiersz epiczny polski o klęsce cecorskiej, żałujący Żółkiewskiego, który jest wprowadzony z przemową Polski samej, opłakującej straty. Naszemi winami ściągnęliśmy karę na siebie; więc wylicza się te winy: zbytek („Rożnoświetne vbiory, wymyślne bławaty, Magierszczyzny niewstydne, rzezáne kabaty); ucisk słabszych sądowy i żołnierski; że żołnierze chłopów dręczą, więc nie dziw, jeśli żołnierz-kaleka żadnego nie znachodzi u ludu politowania, żadnej nie dostanie jałmużny (toż oni wina sobie lać każą, „zyburą piwo zowiąc“); tych żołnierzów tylko się nie tyka, co zacni „w żydle swym pámiętni ná dálą“. Ostro przymawia mieszczuchom, co się w szlachectwo wciskają: „Ten co skormi formanił. łoy pierze szynkował, Kupiwszy zagon ziemski, w wolność się wszrobował“; każdy każe sobie dzić „mościć“; „zow się z oycá swego (t. j. na -owic); kto „poprawą korcową się bawił“, nie może się nigdy „vklepáć szlachcicem“; nie zna Polska „szlachćica klepánego“. Nader trafna uwaga, że nas gubią nasze słowa zwykłe: „Nic“ i „Niemniemałem“; gdzie te hasła panują, tam nie może się dziać nic dobrego. Byliśmy silni, dziś Bóg nas karze, bo nie chcemy dziesięcin duchownym płacić; bośmy w wierze rozróżnieni, co i Węgry zgubiło; bośmy niezgodni (za zgodą zwyciężaliśmy, wylicza się zwycięstwa, Obertyn i inne, nawet Lepanto); my dziś raczej własną krew przelewamy; szkodzi kupność urzędów i t. d. Ważcież teraz choć wszystko, was samych, nie tylko ośmiory pobory; ale nie uciskajcie duchowieństwa, co dobrowolnie ofiary złoży; Bóg nam w walce poszczęści, odzyskamy świątynię Sophiae a kto wpierw w boju padnie, „domieść ich (Boże) wiecznego pokoiu“. Po bokach, jak w Złotej Wolności, liczne cytacye łacińskie; szczególnie liczne z Klonowicowej Victoria Deorum,

której myśli tekst sam nieraz powtarza i rozwija. Dodam, że karcąc myślistwo, mówi autor: „wszędźie onych doskoczow, chártow y ogarow Dosyć także latáwcow pieszczochow pożarow Onych wyżłow... drzemlikow... białozorow“.

Tylko wymienione właśnie pisemka poznałem sam; Wiszniewski, który VII 140 osobno „wierszydła“ Złotą Wolność, a na str. 141 i 142 znowu osobno, jako innego autora dziewięć pisemek wylicza (mylnie zamiast ośmiu, bo nr. 7. Wiersz na klęskę pod Cecorą i śmierć Żółkiewskiego jest właśnie nr. 6 Pobudka i t. d. 1621 r.!) i Maciejowski III 476—479 znali ich więcej i wedle nich uzupełniam powyższe uwagi. 1611 „Wanda“ na konsultacye sejmu warszawskiego i powrót króla ze zwycięskiej wyprawy moskiewskiej: z wód wiślnych wypłynąwszy, kreśli dzieje Polski i chwali Zygmunta III w końcu, bo wspiera Jezuitów między innemi. 1613 „Przestroga koronna“ opłakuje naszych świeżo od pogan zgromionych braci. Kończy Witkowski zawód poetycki dwoma ascetykami: „Proporzec żołnierza chrześciańskiego“ (Warszawa 1626) i „Wiersz o obrazku baranka Bożego“ (Jarosław 1626, I. Szeliga), ależ tego wiersza Mazur nasz nie tłumaczył z francuskiego, jak Wiszniewski mylnie podaje, lecz z epigramatów łacińskich francuskiego jezuity Frusiusza, co i Copia verborum pisywał i autorów klasycznych z niemoralności przetrzebiał.

Nazywam go Mazurem, chociaż Maciejowski z niego Podgórzanina czy Rusina robi, opierając się i o nieznaną mi „Przestrogę“. Nawet w Pobudce 1621 r., poświęconej Daniłowiczowi, Mazowsze wyróżnia, bo wyliczając bohaterów poległych wymienia „Iłowskim przyzwoita Pallas“, a na boku: „Podkomorzy Wizki pobożnością y náukami wzięty“ (Kazanowscy, „mozgi nauk pełne“; Lipski, sławny wiedzą prawniczą, kanclerz po Zamoyskim i i.). I język nie dowodzi mi podgórskich, ruskich niby początków, n. p. ani *ozornik*, co nie od rusk. *ozorit'*, *ozor*, *ozornyj* bezwstydnik, lecz jak *języcznik*, od ozora nazwany.

Witkowski jest satyrykiem-moralistą, co się na Klonowicu kształcił, którego jest wielbicielem największym: Victoria Deorum jest mu źródłem ważnem. Epik ustępuje zupełnie, nawet w „Pobudce“, chociaż tam napad tatarski opisywał, jak pod Lwowem Jezuitów i Bernardynów zabijali; wszędzie natomiast skargi na spółczesnych na pierwszy plan występują i wszelakie rysy obyczajowe, z których ważniejsze wyżej podawałem, o ile mi dziełka jego

były przystępne. W ciągu całego dwudziestolecia, jakie czynność „poety" pokrywa, nie znać w nim najmniejszego postępu: pierwsze jego dziełko, Poseł z r. 1603, może i najlepsze, najbardziej celowe najmniej marnemi uosobieniami, Wandą, Koroną i t. d. zawalone, program reformowy najszerzej wystawiło. Potem „poeta" już tylko się powtarzał (czasami dosłownie), te same myśli raz po raz rozwijał; do zgody nawoływać nie przestawał, jakby w niej już gotowy na wszystko ratunek upatrywał. Obok „zgody" najżarliwszy katolicyzm tego Mazura odznacza; daleko nawet Miaskowskiego w tyle pozostawia; i schizma i kacerstwo jest mu przeklęte, z dyabła rodem, konfederacya (o wiarę) i kompozycya (o dziesięciny) są mu wstrętne. Po takiej szczegółowej charakterystyce, niezbędnej, gdyż o autorze mało znanym mowa, jakiż przedstawimy dowód, że on właśnie autorem „Lamentu"?

„Lament", przechowany w jedynym rękopisie; zdaje się, jakby go z druku przepisano (którego jednak dotąd nie odszukano), bo nietylko ofiarowany p. Podczaszemu, co jeszcze w osobnym wierszu uzasadnić i rozwieść należało (wiersze dedykacyjne opuszczali przepisywacze), ależ ma i wiersze do Zoila („Zawisnemu"), co się raczej do druku godzą. Autor „Lamentu", świecki człowiek, najżarliwszy katolik, ciągłymi przypisami sentencyi łacińskich i obszernymi motto łacińskimi Witkowskiego przypomina (obaj naśladują niby manierę innego Mazura, Paprockiego, co tak samo swe wiersze układał); uderzyło mnie niezwykłe już w XVII w., dawniej znane powszechne, *sjem* (nie *sejm*), którego obaj używają; trudno też przypuścić, żeby odzywający się na wszelkie wypadki Witkowski od r. 1605—1609 przesiedział milczkiem właśnie wobec rokoszu, co mu jego „zgodę" tak nielitościwie burzył, który on ze zbytku (w. 19) wywodzi (a na zbytek zawsze i wszędzie nacierał). Forma wprawdzie odmienna, nie pisywał zresztą Witkowski ośmiozgłoskowym wierszem; kto inny powie, że i temperamentem obaj autorowie znacznie się różnią, ale mógł się i Witkowski dać porwać oburzeniu. Mnie na myśl łączenia obu naprowadziło, że jeden niepłacenie dziesięciny i t. p. za ciężką winę osądził, za którą Bóg Polskę karze, a „Lament" w podobnie energiczny sposób wszelkie zakusy przeciw duchownym piętnuje, n. p. „boskie prawa drzecie, z Bogiem walcząc zginiecie, co raz kościołom oddano, Bóg chce, by w kościół obracano, nie na wymysły czartowskie (t. j. na potrzeby różnowierców!) w. 442 i nn. Z podobnie jednostronnem wysuwa-

niem już nie stanowiska katolickiego wogóle, ale najmateryalniejszego jego działu, dochodów duchowieństwa, nie spotykałem się nigdy więcej u autorów świeckich, jakimi byli i Witkowski i autor Lamentu. Najwalniejszy zarzut przeciw utożsamianiu obu możnaby wyprowadzać z tej okoliczności, że „Lament“ nie kreśli, zwyczajem Witkowskiego, stałym niemal, uwag satyrycznych o zbytku, strojach, udręczeniu prawnem i t. p., ależ nie brak i w nim, acz całkiem pobieżnych, wzmianek i o tem, utyskiwań nad brakiem zgody, nad tem, że „bacznym pisnąć zakazują“ por. wyż. „Szlachcicze chudy“ itd.), ujmuje się i tu za „cnych żołnierzów“ i t. p. Ciekawe jest wyznanie, że stan duchowny nietylko za filar wolności, ale i za „chudoziemiańską kuchnię“ uważano; dawnym natomiast językiem, nie Witkowskiego, trąci n. p. zdanie „pociechy nie, tylko w Bodze“; żwawo toczący się wiersz w formie dla Witkowskiego niezwykłej (on zawsze długiego wiersza używa) można przeciw mojemu pomysłowi wystawić. Więc zaznaczam wyraźnie, że to domysł tylko, nie twierdzenie, co dało mi zresztą sposobność wznowić rzecz o zapomnianym satyryku. Dodam, że w Encyklopedyi Orgelbrandowej poświęcono jemu dłuższy ustęp, skompilowany z Wiszniewskiego i Maciejowskiego, ale dodano nowe, nieznane mi dziełko, rozmowę w prozie, „O nadzwyczajnych poborach“ z r. 1613, wymierzoną przeciw nadużyciom poborców cłowych i proponującą reformy. Już w „Pośle na siem krakowski“ 1603 r. potrącił Witkowski o tę rzecz, wystąpił przeciw tym, co „pisanie świeżo o cłach uczynili“, mianowicie przeciw temu, „co wymyślasz cło w Koronie dwoie“ (mowa o dziełku St. Cikowskiego, W sprawach celnych odpis z r. 1602). Ze słów, form i pisowni wymienię natomiast: (w „Pośle“) *kwielili; nagorny* Senat w *nadolne* kraie; *niezdrożną* bracią vpatrzyli; *podno* (t. j. pono) y teraz; po zastrzale od Jędz; dla *szczegulnego* pożytku; *modły* (t. j. modłami) Wiekuistego miękczylichmy (ulubiona jego forma podobnie jak owe przysłówki: snádniuchno, wdzięczniuchno, częściuchno i i.); *frochtarze* (woźnice); przez nasz niedozor bo się bankiety tańcy pod woyną paramy itd.; zwracam uwagę na pisownię pożyczek łacińskich chwiejną, a więc *perswásią, constytuciy, inuencie*, tą *composicią*, za *confederácyą* i t. d. Z innych pisemek: *drab* dość niemałą (t. j. drabinę), *drabié* záwodząc (zbiorowa forma, neutr.); *gniewniący* (Sapho); *pośledzey* vsiada; cię Bog wykinie, wzniowszy (wzniósszy) (Apophtegmata); *pieszki* by się vganiali i t. d. (Pobudka). Słowa jak *ochoczy, posuły, ozornik*

jest przecież i u Wujka) nie dowodzą podgórskich stron, raczej już owa *hayduga* (rumunizm!), a przedewszystkiem ów *Segenlegen*, t. j. hultaj, opryszek niemal (właściwie: ubogi młodzieniec), dowodzący, jak rozszerzoną była około r. 1600 „magierszczyzna" nie tylko w strojach, ale w mowie i w służbie, więc n. p. w Epithalamium Miaskowskiego rozlega się „tęten mágrów kowánych" (t. j. służby węgierskiej) w domie szlacheckim; w tegoż eklodze na wjazd biskupa Gembickiego do Włocławka towarzyszy mu „modry żołnierz pod chorągwią pieszą" — modra była właśnie barwa piechoty węgierskiej i w poezyi rokoszowej bywają o niej wzmianki. W „Uchwale dworskiej na Tatary" (zob. niż.) z r. 1614 cała piechota dworska z samych Węgrów złożona, więc tam „nie mow beszte bizą" (stąd nasze „bizuny"!), miej wszystko w porządku, byś nie zaznał „harum paleat" (stąd nasze bić „we trzy kije"); leży całą noc przed pokojem „O vram vram mit vadium sagwá"; dostaje złoty na tydzień i głód cierpi pogryzając czosnku, a jakaż jego zdobycz na Tatarzynie „pieskim synie"? Dla niego więc tylko „beszte pro beszte, także y fososze" (biegunki), aż w końcu z groszami umyka. (O vram itd. = mój panie, co pada do gustu?).

Po tej wycieczce o wcale nie rzadkich śladach węgierszczyzny w Polsce spółczesnej, dla których samych nie koniecznie Witkowskiego z Podgórza wywodzić należy, podkreślamy, dla uniknięcia wszelkich nieporozumień, inny szczegół. W społeczeństwie szlacheckiem, rozpolitykowanem, rozmownem krążyło myśli, przykładów (historycznych), sentencyi tych samych aż nadto, więc byłoby nieuzasadnionem wcale, dla powtarzania byle jakich myśli i t. d. utożsamiać autorów pism rozmaitych. N. p. na podobnej podstawie możnaby w zbiorze prof. Czubka nr. 41 (druk spółczesny p. t.: „Zgoda i załosna przestroga Korony" r. 1607) z nr. 42, o którym właśnie rozprawialiśmy, utożsamić, powiedzieć, że wyszły oba z pod jednego pióra. Autor „Zgody" do niej nawoływa: oskarża heretyków, przytacza Węgrów, co dla herezyi zaginęli; Greków, dla ich niezgody, Turek jak kurczęta pozbierał itd., więc czytamy w. 57 i nn.: Niezgoda wiarę przyjętą porusza, a na to *przeklętą* chce ugruntować; dla tej niezgody, co się z Węgry dzieje, widzimy, opuścili wiarę starożytną. Boga zdradzili itd. Rzymianie... przez dwu niezgodę wszystko utracili... szuka Turek okazyey by was (Polaków) ułowił jako w sidle ptaki, tak ci on zdybał Greków niezgodliwych i t. d. Wszystko tak samo i w „Lamencie", w. 41 i nn.:

Kto kiedy o Grekach czyta ...Gdy się z sobą powadzili, Turcy niewolą rozwadzili... Niezgoda dwu to sprawiła. Rzymskie państwa wywróciła itd. Ależ to myśli ogólne, znajdziesz je i w Tłumaczu rokoszowym Błażewskiego i w byle pisemku spółczesnem. Taki więc argument nie wystarcza i rychlej możnaby przypuścić, że broszurkę nr. 41. „Zgodę", napisał i ogłosił drukiem 1607 r. ten sam bezimienny szlachcic, co w następnym roku równie bezimiennie wydał „Upomnienie Korony Polskiej" itd. (nr. 57) i przypisał St. Lanckorońskiemu; oba dziełka zakończone modlitwą do Boga, w obu powtarzają się te same słowa, np. Zgoda w. 24 i 28: (Polska była) straszliwa Niemcom y Szwedom, *zamorczykom* inszym... ich się mężności *Partowie* dziwili; Upomnienie w. 16 i 21: O dzielności (Polaków) słychali Indowie, Arabczycy, *Partowie* więc mniej słusznie wydawca poprzednich Partów na Turków i Tatarów przenosił; należy to rozumieć dosłownie): ...który się rozsławił wszystkim *zamorczykom*.

Ależ od takiej ogólnikowej i przypadkowej zgodności wyróżniało mi się wyjątkowe podobieństwo myśli zasadniczej w „Lamencie" i u Witkowskiego, co specyalnie na Konfederacyę i Kompozycyę napadają, o dziesięcinę walczą, chociaż nie duchowni (np. w Pośle z r. 1603 czytamy nawet: „rzeką iż inszy funduszow nie máią a przedsię dziesięciny od nas odbieráią"), całkiem teokratyczne poglądy snując (n. p. „Lament" w. 188 i nn.: Od Boga te dwa urzędy — biskupa i króla — hańbią... ach duchowne wspominamy, sądzić ich mocy nie mamy i t. d.); więc tylko dla tej wyjątkowości obopólnego stanowiska połączyłem obu autorów w jednę osobę, ale się bynajmniej przy tem nie upieram.

VIII.

Pod nr. 60 przedrukował wydawca broszurkę p. t. „Gratulatio ná szczęśliwy przyiazd JMP. Wojewody krakowskiego na conwokátią krakowską r. p. 1608", podpisaną literami A. W., dwie ćwiartki 4°.

A. W., to Adam Władisławius, Wodzisławczyk, wcale ciekawy „poeta", autor licznych dziełek, Wiszniewskiemu i Maciejowskiemu prawie nieznany, i dlatego o nim obszerniej nieco pomówić wypada. „Gratulatio", to krótki wiersz saficzny, przygrywka do obszerniejszego tej samej treści, którego wydawca nie uwzględnił.

wydanego tegoż roku w Krakowie p. t. „Witanie na Conuokatiey krakowskiej JWP. Mik. Zebrzydowskiego wojewody itd. odpráwowáné w r. p. 1608“, A—B_2. 4°. Przedmowa zwraca się ku Zebrzydowskiemu, sławiąc, jak i „Gratulatio“, przedziwne cnoty jego, których niech użyje dla ułożenia „tego zaszcia okrutnego“; miał widocznie p. wojewoda zwolenników i u mieszczaństwa krakowskiego; wiemy też z Wielewickiego, jak to jednego dnia zamknięto bramy krakowskie, aby tych zwolenników wytropić. Samo dziełko ułożone w formie przemów w różnorakim wierszu. Najpierw Polska do wojewody się zwraca: przezćiem frásunku dostáłá, teraz wraca się mnie po trzyletnim smutku moja radość; umiałeś zacząć, skończ godnie wraz z tem rycerstwem, co przy tobie wiernie wytrwało. Pan Wojewoda: dlaczegoś zwątpiła? pogodzimy teraz wszystkich. Chór: niech tego ojca ojczyzny (!!) Bóg uszczęśliwi. Korona do niego: za twojem ustąpieniem pochyliłam się ku upadkowi, teraz lepiej sobie tuszę. Wojewoda utwierdza ją w tem, za ciebie życie oddamy. Chór jak poprzedni. Stany koronne: jak braciaśmy, podajmy sobie ręce, uznajmy pana twierdzę naszę jedyną; on ci łaskę daje, o przeszłem zapomniał. Wojewoda: wasza to rzecz, com czynił, to nie, aby czci pańskiej uwłóczyć, lecz aby złemu zapobiec, „o com czynił, bo wszystkich bolało“, na sejmie dobro ojczyzny uchwalimy. Chór jak wyżej. Kraków: wita go radośnie... uskrom do końcá té troski. Wojewoda: „miasto stołeczne y z twoią ozdobą“, zawszem cię czcił. „miasto koronne ze wszech najpiękniejsze“. i dla ciebie nadejdzie wiek złoty, gdy zginą wszelkie kłopoty; chór poprzedni. Do czytelnika: powie kto, że tu niedostaje, jak też król wojewodę przywitał? Podał mu rękę, łaskę okazał, do zgody wszystkich napomniał, cóż mógłby innego uczynić? A. W.

Przytoczyłem treść arcyrzadkiego pisemka (czytałem oba w Petersburgu). Także i trzecie pisemko: „Tryumph albo Kalliopea Słowieńska podczás wiázdu na starostwo sędomirskie JWP. Seb. Lubomierskiemu itd. (Kraków 1610); dedykacyę podpisał Adam Wladislavius. 4 karty 4° w wierszu saficznym; „ná zabáwę nachwilną te spieszone rymy“ przeznaczył; ostatni gratuluje Tryton, co z morza Wisłą pod Sędomierz przypłynął i powtórzył, co Najady o staroście śpiewają.

Maciejowski Piśmiennictwo III. 539 przytacza jego „rym nawesely“ dla Jagnińskiego i. t. d., Kraków 1609 r.; Wiszniewski VII. 15 wymienił: „Adam Władysławski mistrz pana królewicza:

Pieśni nowe pamięci godne o przykładach koronnych, przytem krociuchna pamiątka Jana Zamoyskiego“ r. 1608 (jedna pieśń: O potrzebie pod Guzowem — nieznana chyba prof. Czubkowi). Ale słusznie ostrzegł Maciejowski, że ten mistrz krolewicza był Gabryel Władysławski, lecz Adam, to jego brat albo krewny. Tu się znowu Maciejowski pomylił, bo ów Władysławski, jak jego *-ski* dowodzi, był szlachcicem, Vladislavius zaś mieszczuchem nieznanego nam nazwiska z Wodzisławia pod Krakowem, który wolał się po łacinie podpisywać, niż z miejskiem swem przyzwiskiem się wyrywać. U nas na to nie zważają i nobilitują po wiekach prawem wilczem różnych mieszczuchów i chłopów. Tak robimy jakiegoś Knapskiego, ależ to był Knap — Cnapius nie szlachcic; z równem prawem moglibyśmy z Fricius Fryckiego zrobić! i tak to wzniósł się chłopek Klemens (X) z Januszkowa na Janickiego, co nigdy nie istniał; Clemens Ianuszkovius nazwał go kolega w r. 1536 przed sądem, ale ponieważ Januszkovius w wiersz łaciński się nie ułoży, zrobił zeń Ianiciusa i tak go nazywali wszyscy, wiedząc dobrze, że łac. *-ius* jeszcze nie polskie *-ski*. Więc i Vladislavius nie może być Władysławskim.

Naszego Adama Vladislaviusza znają Wiszniewski i Maciejowski jako trzeciego z rzędu tłumacza dystychów moralnych Katonowych (po Mimerze i Klonowicu; na prośbę jakiejś pani, z wykładem); gładkie to tłumaczenie wyszło w Krakowie r. 1610. Znam go tylko jako autora dwu celniejszych zbiorków fraszek — wyda je p. Badecki kiedyś w całości, więc zadowolę się na razie krótką o nich wzmianką. Jeden z nich: „Adama Vladislaviusza krotofile vcieszne y zarty rozmaite“ (powtóre nowo wydane i pilnie na wielu miejscach poprawione. Kraków 1609), przypisał braciom Stroynowskim; w drugiem: „Przygody i sprawy trefne“ (w Lubczu 1613), znany szkot Loechius nazywa go „artis papiraceae magister et poeta polonus non vulgaris“. Fraszki obu zbiorków obejmują w rodzaju n. p. Biesiad Baltyzerowych wszelakie rzeczy, anegdoty, przygody, moralia, życzenia parom ślubnym, docinki satyryczne i t. d. i dla języka jak dla treści obyczajowej dopraszają się przedruku, należąc do istotnych białych kruków naszej bibliografii. Jedna fraszka n. p. rozprawia o dobrych dawnych tanich czasach, gdy dziś „ogórek máloń konóp“ i wszystko wdziesięćiórnasob podrożało, daj zá bóty taler; gramatyka kosztowała 5 groszy, dziś 7; daj 3 za iudicie, 10 zá Cornéliusza, ośm zá Fácecie i t. d. Inne oszpecone

nadzwyczajną rubasznością, n. p. (wedle znanego w Niemczech motywu) ojciec grubijaństwo syna karcąc, sam grubo przesolił: to znowu „Włodarz Maćka vrządził (t. zn. najął) parobká krasnego, który chciał z jego córką, rusza grać ciemnego... dziewce przedsobnice bárzo nadrastały“ i t. d., albo o innych, co to kupą lecie chodząc po Dąbiu przekupnią“ i t. d. (za osławione to Dąbie podkrakowskie Carmen macaronicum Kochanowskiego na index powędrowało).

Wymienię kilkanaście słów i form: *w Iflańciech* (bez *n*), ale: *rynsztunkow* (z *n*); krotkie sukmanisko (w odróżnieniu od fraszek szlacheckich autorów u Włocławczyka świat chłopski znaczniejszą odgrywa rolę); ty podforny (!) Janku... w owczym saianku; y ta pozłota i tá *cięgáturá* (łacińska końcówka — opasanie, por. jedwabne *cięgatury* potarga. Twardowski Paskwalina, z włoskiego cinghiatura, tak samo jak *sekatura* lub *kompatura*); hardy bogacz zowie się *sálacony* (nader wszem mierziony, całkiem nieznane mi słowo, węgierskie?); hárdyszu; jakie lossy ras poda *wrók* (los) nieubłagány; troski *dmy* wzgórę zániosły; (dwór) padalce swym iadem *sztychuie* (t. j. przenosi, częste w dawnej polszczyźnie). *Czáczko,* nie cacko. Nasze granice „Boczkay z Básztą *kóći*“ (rymuje z: obróći); wody *studziony; ócz* proszą. Zawsze: *stárszy nászy* chwalą (a jest i latynizm: *extoluią*). Jeszcze *Gdańsko. Wesklepie* tak *celił?* (rym: pozwolił); oczy *mróżąc* (zamiast *u*); wodka modropłynąca o okowicie; świat mi już *niepożądzien*; *wojewodzanka* (stała dawna forma, nie wojewodzianka!); *lampártów*, nie lampartów; poczet *darski:* wszyscy *kierwider* nazad na *cat* (czatę!); przeklęctwo; ząb o ząb zágędźie; *odartus* (zamiast Albertus, żartobliwie); *wlawszy*, t. j. wlaszy, znanym trybem XVI w.; *Ani siadło ani padło* wnetże go przezwali; vderzył z nim *w długą* (oddalił się znacznie); y długóż táki *fiute* z ćiebie braćie będzie? (fiute, fiutyniec, o pędziwiatrze, lekkomyślnym, powszechne wtedy); szpetnyć *kudłek* á łakomy; *ziemaszku*; nie łgę *wámi* i: jesliż *mną* nie zełżecie (tak dawniej powszechnie: kłamać kim i t. p.). Dual: obu prostaku. Kochanek „prze zdrowie z baczmagi piic“ (jedno z najdawniejszych świadectw o tym obyczaju); *rusáwa* o kobiecie; *trzoba* (trzewa; *figas* do kozaków (uciekł); *siwokłęskowie* (o starcach); on *isterny* cnota (por. filuterny i t. p.); *domina* (pan, rodzaj żeński jak kleryka = klecha, muzyka = muzyk i t. p.; por. i *szarga* u tegoż autora = Scherge, *szargart* w innych źródłach wedle innych nazw na *-art*: o dziewczynie.

która go przedtem mile widziała, teraz na niego i spojrzeć nie chce: aleć mi ią iuż dyabeł podobno *ostroczył* (liczne tego ostroczenia przykłady patrz Język W. Potockiego, Rozprawy XXXI, 364, tamże i przykłady dla fiiute, str. 321); *dárdę* wziąwszy: gdy o załeb idźie; kromki chleba; do biesá i t. d. W Przygodach 1613 r. czytamy: studują, uczácie się logiki; on rzekł ni z diabłá: por. Wołaiąc ni ze diabła utop się niecnoto; piekać i t. d. Tu dodam, że nasz *lampart* może pod wpływem takich jak *bękart*, *szargart*, *legart* w przezwisko (całkiem dowolne, przypadkowe) urósł.

Jana Jurkowskiego „Lech wzbudzony i Lament jego żałosny" (1606 r.; nr. XIII, str. 47—60) szczegółów rokoszowych nie zawiera, chyba że najlojalniejszy autor przypisał go dziwnym trafem najzażartszemu rokoszaninowi, po którym pamięć (o czuprynie Łaszczowej i stroju jego sarmackim, wojowniczym aż nadto) dłużej się kołatała między szlachtą; mimo to wydawca utwór ten słusznie przedrukował; ze wszystkich to najwymowniejsza i najsilniejsza skarga na ludzi i czasy. Więc nie dziw, że gdy koło fortuny znowu się obróciło i rok 1649 nowe nieszczęścia przyniósł, te wiersze, przejmujące siłą oburzenia i miłością ojczyzny, bez zmiany przedrukowano, dowodząc tem najlepiej, że rokoszu nie dotyczyły; tytuł odmieniono nieco, dodając po żałosnej „widząc tak utrapione państwo" (A i B; egzemplarze w Petersburgu i Gdańsku); przedruk daje również *wielożołn*, nie *więzozołd*, jak wydawca poprawił: rozkwitły wielożołnie, rozkwitły Polaku i t. d.

Jeżeli pominiemy dziwaczny pomysł Lecha wzbudzonego, zabierającego miejsce zwykłe ojczyzny, korony lub wolności polskiej, lamentujących na zwyrodniałe syny, to musimy przyznać, że siłą uczucia i wysłowienia góruje przemowa mieszczucha bakałarza, co był rodem z Pilzna, nad literaturą szlachecką; są i w niej miejsca słabe, myśli i zwroty banalne, wywołane rymem, nie czuciem, ale wobec rozwodnionych wierszów innych skupienie tu uwagi niezwykłe i zgęszczenie słów, a uczucie żywe, niekłamane. Takie zwroty, jak: „Swawola się rozrosła, krzywda ząb zostrzyła, Wstyd swe oczy utracił, niewola w wolności. Pożytek sam jest w wadze, uczciwe szło w śmieci, Cnota kąty podpiera, łotr wysoko leci... Zasługa cierpi guzy, kłamstwo niesie dary" i t. d. (w. 57—70), albo w. 265 i 266 o dzisiejszych Polakach: „Wiatr sieją, dym kupują, mak drobią, Sitem wodę czerpają, w murze cegły myją; albo w. 315 i nn. o zbytkach polskich, pustoszących ojczyznę z onym mądrym

wierszem, tak niestety trafnym: „Nie żyj pańsko w ubóstwie, lecz w państwie ubogo“, albo ów inny: „Wiedząc, że próżnowanie lubią twoje kraje, Wszyscy chcą być równymi, wszyscy nic nie robią“ i t. d. (wiersze 305—310 o tem, jak zwycięstwo mnoży pokój, „ten bogactwa, te pychę, ta wojnę, ta ubóstwo, to pokorę, a ta znowu pokój“, parafrazują znaną sentencyę łacińską Pax fert divitias etc.). A jaki on przytem dumny z polskiej sławy i wolności: „Tyś jest starszym na ziemi w państwie Słowianinie, Tyś jest naślachetniejszy w wolności swej ninie“; tem bardziej boleje, że imię polskiej krainy przejdzie w *przemianek* chamski, otomański.

Lubuje się w przymiotnikach złożonych: czasy dziwotworne lub sławorodne lub wiekopławne, pola krwawopojne, Sarmaty wielewładne i t. d. Do ulubionych słów jego należą *wielmi; nity* co puszczają; *burda;* przymiotniki na *-ny*, psy wzgardne, pożar niezbronny, złości niekrotne, gwałt-domowy jakmiarz jej niezbronny (przed którym Polska nie może się obronić) i t. d.; wiersz 324 „Niech rząd próżne wyświeci z mojej ziemie zbytki“ i 331 „Niech dwór lud próżnujący, darmojady wszystkie Rzuci z głaszczouchami wyżmikufle brzydkie“ rozwinął poeta w rok później w osobnym satyrycznym utworze.

Dzielne pióro Jurkowskiego, acz tylko w latach 1604—1608 objawiło się (zaczął w późnym wieku dopiero pisać, jeżeli wolno słowom przez Maciejowskiego przytoczonym wierzyć), zasłużyło ze wszech miar na uwagę naszą i szersze omówienie dziełek jego. Pomijam Tragedyę o Scilurusie, bo streścili ją niegdyś Wiszniewski VII, a Nehring w Zeitschrift f. vergleich. Lit., Neue Folge XII; omówił ją i Windakiewicz w Teatrze ludowym w dawnej Polsce, Rozprawy filologiczne XXXVI, str. 154—158. o jej intermedyach tamże str. 170; intermedyum o Orczykowskim, żonie jego i studencie jest jedno, nie dwa, a w intermedyum o Matysie i Ktosiu jest mowa nie o „powrocie do domu podchmielonych chłopów“, lecz o złodziejach sprytnych, bo Ktoś = złodziej. Ostatnią część o Diogenesie zbył Windakiewicz krótką uwagą, więc przytoczę z niej właśnie kilka charakterystycznych dla Jurkowskiego ustępów. Dzisiejsi uważają za mądrość „wyć z wilki gdy wyią: Nie znieść krzywdy; załeb iść; pełnić, kiedy piią“ i t. d.; „jak służbá nástálá, Pomaga bog polskie dwory“; dzisiejsi Sarmaci od dawnych tak różni, jak... Rudáwá od Wisły (takie krakowskie spominki bywają u niego, n. p. nie nęcą Diogenesa „w kroczgankách napisy pozor-

ne", t. j. u Franciszkanów i t. p.). Dziś chodzą tchorze w sobolách, widły w złotogłowie, w rysiách małkuszowie... pogodá ná rękawiech á pluta trzos chłośći, gęsi rządzą łábędźmi á wilcy ie táchruią (tuzinkują), smocy w cźći herstuią (ulubione jego słowo, por. Lecha w. 76 desperaci w chwale dziś hersztuią); puszyć (śmierdzi) ten świat, więc go Diogenes opuści, a na obietnice Aleksandrowe odpowiada streszczeniem dwu bajek, por. w Setniku Przypowieści nr. 100: szczęście ślepe podobne „bániom krzewistym, iák prędko się wynieći ták prędzey się z chłodnikiem od mrozu rozleći"; a drugą z Ezopa: „bespiecznieiszy bor mrowce niż musze dwor stroyny, bespiecznieisza mysz leśna niż dworska w cźći hoyny"; próżno strofuje go Colax (dworskie oszusty i pochlebce) z nierozumu jego, dudek nadeń mądrzejszy.

Natomiast wspomnę o czterech innych dziełkach jego; dwa z nich hymeneje, jeden na wesele Zygmunta i drugiej jego Rakuszanki; drugi na Dymitrowe. „Lutnia na wesele i t. d." (Kraków 1605) jest wielką alegoryą: lutnią jest Polska i porównanie przeprowadził poeta nadto pedantycznie, a wywody oszpecił przesadnem wychwalaniem królowej i jej domu. Straszy na przemiany („od Euxinu skośnego strach tátárskiey flági", t. j. burzy, ale padł straszny Kazygerey pod dziwną Cecurą"), to pociesza się: „już Inflanty skrocone z morskiemi bálchány (rym: Multany)... „Już zgoda zewsząd Polskiej Rzeczpospolity Sadzi z Spolney miłości nieskruszone *nity*" (por. wyż.); treścią właściwą pozostaje owo porównanie. Więc Mars i Muzy tę lutnię jasno *pokościły*, *deka* jej z chwały bożej, *proszki* (?) jej są berło, jabłko, miecz, laski, korona, lecz bez strun byłaby tylko pudłem y gniazdem myszy poziomych; jej struny są: król, kapłan, ołtarz, kościół, wiara (niby jak u Orzechowskiego! istna teokracya starozakonna); „te pięć czynią quinternę... a lutenna miara będzie prawie z pospolstwem, to acz strona (!) gruba", lecz każdemu miła (tu poznać mieszczanina; dla poezyi szlacheckiej „pospolstwo" już nie istnieje; tak samo pytał jego „Lech", w. 259: „Gdzie ćwiczone pospolstwo, Gdzie trwali wieśniacy? Gdzie są zbrojni mieszczanie? Już oba prostacy"). Przywiązać tylko dwa *bardony*, nagrodę cnoty i karność... boć insze strony płone gdy quintá *hárfuie*... niech akademia *resolutą*, *mordentem* w rozumie wywia. Zátym *gryfy* wyborne; wylicza się zacny gryf, gdy sporny Lech zmędrzeie przed szkodą i t. d.; gdy jedna głowa jeden takt daje; gdy księża z pany radą stroju poprawiają a bez wići w, se-

nácie puzdro z zgody maią. Na końcu powtarza cztery początkowe wiersze. Liczne złożenia: w cicholotne czasy, głowy hardodurne, swą lutnią wszytkomianą i t. d. Pomysł cały nie najgorszy, lecz zdaje się bynajmniej nie oryginalny, bo tego samego roku (1605) wydał Żabczyc (poeta najniesłuszniej zapomniany): „Lutnia oyczyzny polskiej", którą znam tylko z Maciejowskiego: powtarzam więc za nim, że namawia poeta do lutennej zgody, że opiewa zacność kraju-lutni, gdzie dzielnice różne, to sadzone drogie kamienie; z tak drogiej materyi ta lutnia złożona „krwią mężnych iak karukiem zewsząd ukleiona" — ależ ten wiersz powtórzył dosłownie Jurkowski, który widocznie pomysłu Żabczycowego nadużył do ułożenia himeneju, o czem Żabczyc nie myślał. Nie skończyło się chyba na ukradzeniu pomysłu i wiersza – niech kto inny ten plagiat zbada. Plagiaty, okradanie Kochanowskiego zmarłego i żywych poetów (Żabczyca i Paszkowskiego szczególnie), nawet nie przez wierszokletów, lecz n. p. przez takiego Naborowskiego, a tu może przez Jurkowskiego, są między latami 1605—1630 na porządku dziennym; spotykamy się przecież z niesłychanym chyba w innych piśmiennictwach faktem, że jeden i ten sam druk przywłaszcza sobie aż pięciu różnych autorów!

Wypada tu wstawić parę słów o tym istnym rozboju literackim, grasującym epidemicznie w piśmiennictwie pierwszej połowy XVII wieku. Bibliografia, nie uwzględniając tych kradzieży, tworzy zbytnie pozycye i nie umie się rozejrzeć w tym rozgardyaszu. Oto n. p. pisze Estreicher pod Chlebowskim Wawrz. „Encomium... narodzenia I. Chr." i t. d. 1616 r., toż tenże tytuł... przez P. Świętkowica 1610 r. i dodaje: „bałamuctwo więc co do istotnego autora tem większe, że druk podobny wyszedł 1645, przyznaje go Maciejowski P. Kaziewiczowi". I rzeczywiście pod Kaziewiczem obszerny opis tego druku — najniepotrzebniej w świecie, bo tytuł ten niby autora dodrukowano tylko pod dedykacyą i Kaziewicz ukradł go Chlebowskiemu. O podobnych kradzieżach wspominali już dawniej przygodnie H. Łopaciński i i., ależ tylko większe rzeczy ocalały przed rozbojem podobnym, na mniejsze rzucał się, kto chciał. Taki Napolski n. p. figuruje niepotrzebnie w Bibliografii z dwiema obszernemi pozycyami: jednę ukradł Żabczycowi, drugą Chlebowskiemu. Już to Żabczyca w zawody okradali; jego Symfonie, świeżo w Bibl. Pis. Pol. przedrukowano pod autorstwem Dachnowskiego, bo na wcześniejszem wydaniu (1631 r.) to imię podpisano,

na późniejszem (1642 r.) dopiero słusznie Żabczyca przywrócono. I Paszkowski gorzko na łowiczów skarży; przykłady przytoczę jeszcze niżej. Nie wspominam o bezprawnych przedrukach n. p. Szeligi Dobromilskiego, którego autor Prażonki tak dosadnie za to zbezcześcił, ale i inni drukarze tak bez skrupułu postępują, n. p. wydał r. 1620 Chlebowski „Chronologię turecką", ależ w tym samym roku i W. Piątkowski, drukarz krakowski, pod swojem imieniem to wydał; biedzi się Estreicher, który z dwu podpisanych istotnie ją pisał, wątpliwość powiększa mu i to, że w katalogu biblioteki kijowskiej to samo pod r. 1629 jako dziełko K. Twardowskiego wymieniono. Mnie wystarczy, że Chlebowski stale dziejami tureckimi się parał, K. Twardowski nigdy o nie nie dbał, aby i Piątkowskiego i Twardowskiego bez „bliższego badania krytycznego" odrzucić.

Co do K. Twardowskiego podniesiono świeżo ciekawe pytanie. Okazało się, por. Pamiętnik Literacki XIV, str. 232—237, że jego „Łódź" 1618 r. powtarza z wymaganymi przez jego nawrócenie zmianami wiersze „Lekcyi Kupidynowych" i przez to jego, nie Szlichtinga, jako ich autora, wywiodło. A w całej puściźnie Szlichtyngowej można i inne jeszcze wiersze komu innemu, n. p. H. Morsztynowi (Kondycyę Szlachecką) przypisać; jeden powtarza się w Kiermaszu z r. 1615 (około). I powstaje pytanie, co o tem sądzić. Skoro Szlichtyng sam nic z tych wierszy nie drukował, więc może dostał się Trębeckiemu jego rękopis, w którym do swego wiersza o tabace i pod. wpisywał i obce, które mu się podobały, i zwiódł przez to mimowoli Trębeckiego, co to w Wirydarzu jako jego wiersze umieścił. A może się istotnie cudzymi przystrajał piórami, jak siła innych. Napolski, Naborowski, Rola, Piątkowski, Zakrzewski i t. d.

Że Kacper Twardowski jest autorem „Lekcyi Kupidynowych", o tem wiedziano dobrze i w XVII w. i dziwnym trafem nie skorzystał co do tego autor owej uwagi w Pam. Liter. z zupełnie autentycznego źródła, choć sam je przytoczył. Gawiński bowiem, pisząc nagrobek „K. Twardowskiemu pisarzowi i wierszopisowi znamienitemu", wyraźnie świadczy: (ukochany przez Muzy)

Prze wiersz piękny, ktorym on *zakwitłymi laty*
Idąc zpowodu wdzięczney *Cypr* głosił Eraty;
Aż *potym z nawałności Łódź* w zbawienne brzegi
Gdy swymi płaczliwymi uwodził elegi

I *Pięcią strzał miłości boskiej* z wyćwiczonym
Piorem swym ku niebu się lotnym wzbija gonem

i t. d. Otóż Gawiński twierdzi, że Twardowski K. w bujnej młodości Cypr głosił, t. j. w Lekcyi Kupidynowej pierwszej idzie autor za Wenerą, gdzie morze *Cypru* brzegi porze, a tam pod mury Pafu i t. d.; sam dziedzic możny (Kupido) wojuje z poety (dla szlachty i gminu są Kupidynkowie tylko), więc na niego jako na poetę „dobył *strzał piącin celniejszych*" i t. d. Dalsze słowa Gawińskiego nawiązują do tytułów znanych pieśni skruszonego i nawróconego K. T., co nawet w „Gęsi Marcinowej" biadaniami nad opłakanym stanem Polski (i zarazą morową, co Lwów strasznie spustoszyła) autora patryotycznego „Bicza Bożego" skutecznie przypomina. Lecz wróćmy do plagiatów ówczesnych. Literatura, co z zasady starożytnych, a z przygody Kochanowskiego okradała, wrażliwego pod tym względem sumienia nie miała. Więc nie wiem, jak daleko się Jurkowski u Żabczyca „zapożyczył".

O wiele słabszy niż „Lutnia" jest „Hymenaeus" Dymitrowy; przedrukował go Wierzbowski str. 49—57. Krótki, bo tylko 270 ww. liczący utwór zdradza najpospieszniejszą robotę dla datku od Mniszchów, więc nie silił się autor na jakiś wymysł; tym razem nie Żabczyc, lecz mitologia głównie go wyręczyła: Juno jak Eneasza, tak Dymitra ściga, ratuje go Wenus, nie znosząca, by świat pustkami stał, skąd *wielmi goduje*, by syn po ojcu następował; przepowiada mu los przyszły, co się spełnia: rozmowa Mniszcha z Dymitrem, to drugi płat; trzeci opis suchy jego powodzenia; na czwarty znowu mitologia się złożyła, spędzając wszystkich bożków z *wincowaniem*; życzenia przy końcu jak przy początku zaokrągliły tę łataninę, pisaną na kolanie, czego liczne powtarzania się dowodzą, n. p. słowo *zamysł* sześciokrotnie, kilka razy *wielmi*, *objaśniać* i t. d. Złożenia już znamy: pociechy wszytkomiane! ludożerny i krwawożerny itd. Zwroty nieraz bardzo niejasne; jedno porównanie ciekawsze mieszczucha zdradza: jako zwykł gospodarz chcąc kończyć robotę zaczętą, barzo rano, naprzód swą ochotę do ognia chutnie skłania i w popiele grzebie — tak gospodarz w niebie chcąc nanosić z czeladzią pagórek z północy (ligę polskomoskiewską), któregoby ramiona południowej mocy (Tatarów i Turków) nie zniosły, swą ręką iskrę rozniecа w światłość, Dymitra itd. Że Jurkowski ślepo wierzy w wieczną odtąd przyjaźń polsko-moskiewską, rozumie się samo przez się i na ten gryf właściwie nastroił całą swą lirę, ani przypusz-

czając, że już po roku tę ukochaną Moskwę chamem bezwstydnym ochrzcić mu wypadnie. I tu naturalnie „zgodzie nierozjemnej sadzi mocne *nity*“ (tak częste u niego, jak kół w płocie u Miaskowskiego) a Lechem i Słowianinem coraz wojuje. Nadmienię co do języka, że przedruk zwyczajem Wierzbowskiego bądź zatrzymuje fałszywe dawne formy (w sile *znamienity* itp.), bądź zastępuje poprawne dawne formy własnemi „zamysłami“ (północy itd.; czy istotnie w oryginale *jednoczy? zaś* czy nie zamiast *zaś* położono itd.), bądź myli poprostu: *zacnym* da Bóg siła, zamiast *zaczym?* w jego przeżegnaniu, zamiast j. p. itd. Powtarzam, wiersz to może w całej jego dziedzinie najpodlejszy, mimo zachwytów moskiewskich zimny, zrobiony na urząd byle jak.

Nierównie wyżej stanął w „Chorągwi Wandalinowej“, przypisanej królewicowi, z roku 1607, gdzie zamiast Lecha i Gniezna, „wiślny boháter“, tj. stary „Wandalin“ wobec królewica do Polski przemawia. Skoro przedrukowano „Lecha“, i Proporzec Wandalinowy równe rościłby prawo, acz jest obszerniejszy bo wplata (mniej potrzebnie) i dzieje polskie bajeczne i węgierskie: o Węgrach jak i o Grekach mowa, bo ich dzieje pouczają, jak niezgodą, wywołaną przez niewiarę (konik Jurkowskiego) państwa giną. Zresztą są jak w „Lechu“ utyskiwania i wycieczki na polską swawolę i niezgodę, z silnymi zdaniami, n. p. „Spiycie na śmierć Polacy, pożar was obudzi“, „gdy Moskwę bić toście w się sami uderzyli“: „ták swawola, gdy z *burdą* korektę praw zwłoczy, Już oyczyznę w śmiertelną koszulę obłoczy... Karność, siostrę wolności z Polski wyrzuconą Kto przywroci?“ Jak w Lechu na „Satyra“ Kochanowskiego się powoływał (w. 52: „toć z wielą pism zjawili na głos Satyrowie, zjawiały i katedry“, tj. kazalnice), tak i tu, ale łączy z tem znowu bajki Ezopowe: radził wam niegdyś Satyr, jak sowa ptakom, aby dąb zniszczyły, boć na nim jemioła, lep na nie, urośnie (Ezop polski nr. 48 o sowie z ptakami: prożno skwierczą nad sową dziś o radę ptacy!) i bajkę nr. 9 (w Ezopie o jaskółce, nie o sowie). Po zawarciu zgody i usunięciu swejwoli, wojna przeciw Moskwie (kończy wierszami: idźcie na pola krwawopoyne złey moskiewskiey wiary, Niech się z was nie urąga chamczyk niewstydliwy) i Turkom, szydzącym z Chrześcijan („zawsze jedzą gorąco, oziębło woiuią), łowiącym ich przymierzem, ależ świat obawia się słusznie trzech fatalnych dóbr: konia Sejańskiego, skarbu Tolosańskiego i przymierza tureckiego. Tem więc wykracza Wandalin po za pro-

gram zgorzkniałego, zwątpiałego „Lecha“. Z słów luźnych wymieniam: Mars z swym *indermachem* (zob. niż.); z głowy *hárdodurney* (por. wyż.); kto się cudzą szkodą uczy, „nie bywa u ptasznika wábem ná *rosparze*“ (por. niż.); stolica *liszeie; szczeniuch; liczygrzywowie* zdechli ná pożytki; *fenrychu! páhyż;* jak wąż połknąwszy wiele drugich węzów w smoká się już obrocił i t. d.

Pomijając nieznane mi „Pieśni muz Sarmackich“ na kardynalstwo Maciejowskiego“ i „Muzy“ na wesele Morskiego (tu miał napisać, że „w poźnym będąc już wieku, wiersze pisać zaczął“), przechodzę do najciekawszego jego dziełka, do arcy zgryźliwego „Poselstwa z dzikich pól“ 1606 r. Około tego roku zaprzątała korekta praw umysły, jakby najlepsze prawa wobec „nieuczej postawy“ sędziów polskich i braku sprężystej egzekutywy wiele pomagały; Jurkowski, przekonany, że dojdzie do skutku (nie doszła naturalnie), kreśli jej wyniki: wszystko łotrowstwo polskie zapewne się teraz z kraju wynosi, więc wysyła Pluto Sowizdrzała i Marchułta, aby „małocnotliwą drużynę“ z Polski na Podole i Dzikie Pola wywiedli. Kto z nich na mowcę sejmowego godniejszy, o to spierają się, wywodząc każdy swe koligacye, nakoniec Marchułt uznaje wyższość Sowizdrzałową, będzie pod nim hetmanem i pyta tylko, jak ten ich z Polski wywieść zamierza? Poucza go o tem Sowizdrzał, kogo w jakim porządku z Polski wyprowadzić „by się zła oyczyzna z dobrą rozstrzygnęła“. Marchułt wszystko to pilnie wpisał w *kamienie płocienne* (pugilares?); Już wsiadam twe *naroki* (uchwały) *prodlić* (zwyklej o okręcie prującym fale się używa) nieodmienne“; kończy wiersz do Zoila: nie skol za mną, nie baw się i t. d. Zaczyna się przedmowa Niedrwiła wierszami: „Nowinę wam pocieszną niosę w prawnym żalu, Już wnet wasza rozpusta doydzie swego *malu* (celu, z niemieckiego)“; on wyjdzie naprzeciw Marchułtowi, niosąc szefeliny słomiane; u mnie konfederacya heretycka łatwo doydzie „wolność wierzyć by i w rzyć“ („wolno wierzyć by w kozi róg“ wyraził się „Lament“ delikatniej). Dworzanie za polewką i do piekła wlecą, *Gdzie pan tam kram* (przysłowie!), gdzie głowa tam się członki klecą“ i t. d.

Dawna satyra polska bywa bezzęba; polityczna zjeżdża stale na moralizacye ni w pięć ni w dziewięć; obyczajowa łudzi się poprawą. Jedyna satyra Jurkowskiego pełna oburzenia i zgrozy, nie zna wyjątków, nie szczędzi łotrów: powywieszać albo powyrzucać wszystkich, aby upragniony zawitał pokój. Dla tej bezwzględności

samej godna uwagi; jeszcze godniejsza dla dziwnej formy, pomysłu niezwykłego, szczegółów obyczajowych i języka nadzwyczajnego; grzeszy natomiast nienawiścią wyznaniową, skierowaną nietylko przeciw żydom, ale i przeciw „jaratykom“, nie wahając się kłaść ich na równi z jawnymi zdrajcami ojczyzny; posiew jezuicki wydał plon obfity. A są i inne sądy niesprawiedliwej zarozumiałości własnej, n. p. „w francy też niż w rozumie pewnieysza Francya“ i i. Przytoczę kilka przykładów nadzwyczajnej dosadności i wyrazistości stylowej.

Już w „Scilurusie“ Wielkichwał popisywał się: jestem kartygrałem własnym, dostałem herbu „na wojnie przy tuzie dzwonkowym, Znacznem miał pojedynki w wojsku żołędziowym; Raz wraz goniąc na ostre ze trzema zezami Wojskom dudków pogromił z złotymi kuczmami“. W „Poselstwie“ rozdziela między swoich barwę czworaką od kart, zieloną daje żydom, żółtą zdrajcom, łotrom żołędziowatą, a Lutrom czerwoną. Dalej każe temu wojsku iść w ordynku i rozdziela je wedle gier karcianych:

Wpraw kozaki w *urywczą* iako Farba *łuczy* (trafi);
Arkabuźniki trwałe w moc iak *Mąką* (!) uczy;
Z *zelantem* sadź vsarze; prędkie kopijniki
Z *rusem* lotnym porównaj; z *pisaną* spiśniki.
Z piechotą się zaś obchodź iako z bitnym *Turmem*,
Bigos będzie trzy w niwecz, czwarty bierze szturmem.
Bicz w drogę na straż czatę wnet cieszy, frasuie,
Swiętka zaś na posłuchy szczęście forytuie.
Na odsiecz i posiłki *Położuchna* sprawna;
Na zasadkę, fortele *Piekło* gra zabawna;

więc i dowódców od kart nazywa wysznikiem, niżnikiem i t. d. Umyślnie przytoczyłem ten ustęp, dla dziejów gier karcianych arcyważny (obrazek flamandzki gry obozowej pozostawił Zbigniew Morsztyn), wyliczający ich poczet spory. O Położuchnie mówią nieraz i na jej temat bywają bardzo niewstydliwe żarty (Słownik Warsz. nie zna wcale tego wyrazu, zwykłego w XVII w.). Rus miała być gra, w której trzy starsze lub maściste wygrywały, ależ jest i nazwa gry *rusz*, u Reja i i., *rusza* grać *ciemnego* mieliśmy powyżej u Władisławiusza (sensu obscoeno). Klonowic „robi *ciemnym ruszem*“ (o złodzieju): jest to pożyczka niemiecka, jak inne przy kartach, n. p. rumel; Rusch, później (w XVI w. u Hans Sachsa) Rausch, rauschen = grać w karty. Swiętka może tylko ko-

gram zgorzkniałego, zwątpiałego „Lecha". Z słów luźnych wymieniam: Mars z swym *indermachem* (zob. niż.); z głowy *hárdodurney* (por. wyż.); kto się cudzą szkodą uczy, „nie bywa u ptasznika wábem ná *rosparze*" (por. niż.); stolica *liszeie; szczeniuch; liczygrzycnowie* zdechli ná pożytki; *fenrychu! páhyż;* jak wąż połknąwszy wiele drugich węży w smoká się już obrocił i t. d.

Pomijając nieznane mi „Pieśni muz Sarmackich" na kardynalstwo Maciejowskiego" i „Muzy" na wesele Morskiego (tu miał napisać, że „w poźnym będąc już wieku, wiersze pisać zaczął"), przechodzę do najciekawszego jego dziełka, do arcy zgryźliwego „Poselstwa z dzikich pól" 1606 r. Około tego roku zaprzątała korekta praw umysły, jakby najlepsze prawa wobec „nieuczej postawy" sędziów polskich i braku sprężystej egzekutywy wiele pomagały: Jurkowski, przekonany, że dojdzie do skutku (nie doszła naturalnie), kreśli jej wyniki: wszystko łotrowstwo polskie zapewne się teraz z kraju wynosi, więc wysyła Pluto Sowizdrzała i Marchułta, aby „małocnotliwą drużynę" z Polski na Podole i Dzikie Pola wywiedli. Kto z nich na mowcę sejmowego godniejszy, o to spierają się, wywodząc każdy swe koligacye, nakoniec Marchułt uznaje wyższość Sowizdrzałową, będzie pod nim hetmanem i pyta tylko, jak ten ich z Polski wywieść zamierza? Poucza go o tem Sowizdrzał, kogo w jakim porządku z Polski wyprowadzić „by się zła oyczyzna z dobrą rozstrzygnęła". Marchułt wszystko to pilnie wpisał w *kamienie płocienne* (pugilares?); Już wsiadam twe *naroki* (uchwały) *prodlić* (zwyklej o okręcie prującym fale się używa) nieodmienne"; kończy wiersz do Zoila: nie skol za mną, nie baw się i t. d. Zaczyna się przedmowa Niedrwiła wierszami: „Nowinę wam pocieszną niosę w prawnym żalu, Już wnet wasza rozpusta doydzie swego *malu* (celu, z niemieckiego)"; on wyjdzie naprzeciw Marchułtowi, niosąc szefeliny słomiane; u mnie konfederacya heretycka łatwo doydzie „wolność wierzyć by i w rzyć" („wolno wierzyć by w kozi róg" wyraził się „Lament" delikatniej). Dworzanie za polewką i do piekła wlecą, *Gdzie pan tam kram* (przysłowie!), gdzie głowa tam się członki klecą" i t. d.

Dawna satyra polska bywa bezzęba; polityczna zjeżdża stale na moralizacye ni w pięć ni w dziewięć; obyczajowa łudzi się poprawą. Jedyna satyra Jurkowskiego pełna oburzenia i zgrozy, nie zna wyjątków, nie szczędzi łotrów: powywieszać albo powyrzucać wszystkich, aby upragniony zawitał pokój. Dla tej bezwzględności

samej godna uwagi; jeszcze godniejsza dla dziwnej formy, pomysłu niezwykłego, szczegółów obyczajowych i języka nadzwyczajnego; grzeszy natomiast nienawiścią wyznaniową, skierowaną nietylko przeciw żydom, ale i przeciw „jaratykom“, nie wahając się kłaść ich na równi z jawnymi zdrajcami ojczyzny; posiew jezuicki wydał plon obfity. A są i inne sądy niesprawiedliwej zarozumiałości własnej, n. p. „w francy też niż w rozumie pewnieysza Francya“ i i. Przytoczę kilka przykładów nadzwyczajnej dosadności i wyrazistości stylowej.

Już w „Scilurusie“ Wielkichwał popisywał się: jestem karty-grałem własnym, dostałem herbu „na wojnie przy tuzie dzwonkowym, Znacznem miał pojedynki w wojsku żołędziowym; Raz wraz goniąc na ostre ze trzema zezami Wojskom dudków pogromił z złotymi kuczmami“. W „Poselstwie“ rozdziela między swoich barwę czworaką od kart, zieloną daje żydom, żółtą zdrajcom, łotrom żołędziowatą, a Lutrom czerwoną. Dalej każe temu wojsku iść w ordynku i rozdziela je wedle gier karcianych:

Wpraw kozaki w *urywczą* iako Farba *łuczy* (trafi);
Arkabuźniki trwałe w moc iak *Mąką* (!) uczy;
Z *zelantem* sadź vsarze; prędkie kopijniki
Z *rusem* lotnym porównaj; z *pisaną* spiśniki.
Z piechotą się zaś obchodź iako z bitnym *Turmem*,
Bigos będzie trzy w niwecz, czwarty bierze szturmem.
Bicz w drogę na straż czatę wnet cieszy, frasuie,
Swiętka zaś na posłuchy szczęście forytuie.
Na odsiecz i posiłki *Położuchna* sprawna;
Na zasadkę, fortele *Piekło* gra zabawna;

więc i dowódców od kart nazywa wysznikiem, niżnikiem i t. d. Umyślnie przytoczyłem ten ustęp, dla dziejów gier karcianych arcyważny (obrazek flamandzki gry obozowej pozostawił Zbigniew Morsztyn), wyliczający ich poczet spory. O Położuchnie mówią nieraz i na jej temat bywają bardzo niewstydliwe żarty (Słownik Warsz. nie zna wcale tego wyrazu, zwykłego w XVII w.). Rus miała być gra, w której trzy starsze lub maściste wygrywały, ależ jest i nazwa gry *rusz*, u Reja i i. *rusza* grać *ciemnego* mieliśmy powyżej u Władysławiusza (sensu obscoeno). Klonowic „robi *ciemnym ruszem*“ (o złodzieju): jest to pożyczka niemiecka, jak inne przy kartach, n. p. rumel; Rusch, później (w XVI w. u Hans Sachsa) Rausch, rauschen = grać w karty. Swiętka może tylko ko-

więcey uważaj mi owych *kraskow* żony Co im łoże zdradzaią frymarcząc zagony; W tym y prawnie postępuy, by tam zaś po tobie (po Marchułcie hetmanie) Nie został łotr skurczony w Panięcey osobie". Przez ich wywędrowanie zniszczeją sądy, sędziowie, *zeznawacze*, prokuratory, opustoszeją „*dráhulce* (szubienice), *kátusze*, pozwy". Nakoniec ruszą zdrajce, chciwi władzy dla siebie, ich chorągiew: Judasz powieszony. Ależ, odpowiada Marchułt, jak ja tych wszystkich wywiodę, któż w Polszcze zostanie? Dobry człowiek — często za nim pytałem się, ale nikt mi go wskazać nie mógł; a zresztą będą się bali na Podolu Tatarów — Co? odpowiada Sowizdrzał, toż oni się Boga nie boją, co Tatarów stworzył! Czytając te wiersze jadowite, odnosi się wrażenie, jakby żywym komentarzem do nich było „Prawem i Lewem" Wł. Łozińskiego. Pełno w nich uwag szyderskich, jak to w Polszcze „ciemność *skrutna*", chociaż każdy Jaśnie Oświeconym (czy nie jeden z najdawniejszych tej tytulatury przykład?) zwać się każe; ginie złoto, niema pana „by mu dług nie drwił restem strádnym". Rzadko trafisz tu na uśmiech dobroduszny, n. p. zwrócony ku „drobnym Ciceronom, żakom y studentom niezbronnym (t. j. którym się obronić nie można) natrętom". A ileż innych ciekawych szczegółów, n. p. przysłowie ruskie Co Lách to pan; co znaczy: „roskosznieyszeć skupnieysze v Gofroiow (z Tassa?) błędy"? Gdy nastąpi korrektá praw, nasze panowanie i długa pamiątka *poturać* się już muśi", „iuż błaznom do szczątká vwiędnie bobrowánie" a „kuglarze, łgárze" powiesi się „*na rosparze*" (por. wyżej to samo słowo). Należy naśladować dobre obcych przykłady, gdzie takich „w klozy, w kłody, w wieże ziemne wtrącaią"; nie znosi przecież Moskwa ani żydów, ani obcych, a po zdrajcy i cały dom jego niszczą; we Włoszech znowu każdy heretyk „pachnie *szybienicą*" (zawsze tak u Jurkowskiego), a obcych liczą starannie, by żab nie wyjedli ani złota wywieźli itd. Śmiało może więc ta satyra z najzjadliwszemi wieku XVIII, np. z „Światem zepsutym", o lepsze gonić, a dowiedzie sama, że Opaleński w barwach ciemnych nie przesadził; staranny jej przedruk jest więc konieczny (egzemplarz Akademii petersburskiej jest bez początku i końca, w Kurnickim brak jednego wiersza, zresztą zupełny).

IX.

Zatrzymaliśmy się zbyt długo nad Jurkowskim; z innymi pisarzami, mniej ciekawymi, mniej oryginalnymi w pomyśle, a szczególniej i w języku, sprawimy się krócej.

Pod nr. XXXVII przedrukowano (str. 131—147) Jana Danieckiego „Żałosne narzekanie Korony Polskiej"; nie przedrukowano tegoż „Radosnej Korony" r. 1608, z powodu szczęśliwego zakończenia rokoszowego. „Narzekanie" odznacza się wysuwaniem ciągłem uporu jako najważniejszej przyczyny niezgody domowej, ciągle rzecz o nim wraca; sam autor niby między dwoma obozami się chwieje (w. 104: lecz czyja sprawiedliwa, nie jest głowy mojej). Narabia przykładami ze starożytności, nietylko rzymskimi, lecz i ateńskimi, o Arystydzie i Temistoklu, dalej naturalnie znowu Węgrami. Kończy modlitwą do Boga jak nr. 41 i 57. Chociaż jako dworzanin Lubomirskich, Joach. Lubomirskiemu całą pracę poświęcił (Lubomirscy w owych latach najczęściej w podobnej roli się zjawiają), zamieścił w niej obszerny końcowy ustęp nadzwyczaj panegiryczny dla Oleśnickiego, zatrzymanego w Moskwie, biadając nad jego nieobecnością, bo on byłby najłatwiej tę niezgodę naszę ukrócił — nie dziw, skoro r. 1602 (nie 1662, jak w Bibliografii zapisano) hymeneusz temu samemu Oleśnickiemu (i Zofii Lubomirskiej) poświęcił, wierny Lubomirskich sługa. Myśli jego powtarzają się nieraz jako loci communes u spółczesnych, n. p. obawa przed osławą korony u postronnych, w. 201 i nn.: „Ale to nacięższa mi, iże obce strony Wiadome wszystkich rzeczy, które tej Korony sławę psują... upadku naszego czekają" itd., por. z Tłumaczem Rokoszowym Błażewskiego w. 194: „Postronny nic nie wiedział, co się w Polszcze działo I tak ma być, że gdy się co nie kmyśli dzieje Tając zgadzać, niech się wżdy zły sąsiad nie śmieje" i t. d. Najobszerniejszy ustęp o Moskwie, z niejedną wcale trafną uwagą o jej ostrożności i o zamysłach polskich nieostrożnych, przeplatany najostrzejszemi wycieczkami (naród ten psi, psia posoka, wywołał oczywiście również wzgląd na Oleśnickiego; on to charakteryzuje ten utwór, wcale zresztą nie zły, wyróżniający się z powodzi spółczesnych wierszydeł staranniejszym doborem słów i myśli np. o „nędznym żywocie królewskim" w. 253—300; w. 145—185 zawiera znakomity opis-alegoryę „miejsca niedostępnego", gdzie „Wieść" przemieszkiwa: z ustępem tym, stojącym wyżej niż obraz

Famy w Eneidzie IV 170 i nn. można się nieraz osobno po Sylwach szlacheckich XVII w. spotykać; on na to wcale zasłużył.

„Poeta“ występował z wierszami okolicznościowymi na gody i żałoby (szczególnie Lubomirskich) między rokiem 1602 a 1621, potem ginie nagle ślad jego; wymieniano go parokrotnie przygodnie (jeszcze i „Co Nowego“ nazywa go „poetą i dworzaninem“) i wyróżniano tem samem z tłumu wierszokletów; jedna wzmianka rozstrzyga poniekąd o autorstwie jednej z najciekawszych książek XVII wieku. Gdy bowiem dawniej tylko przygodnie satyra dotykała kobiet, wytoczył wiek XVII cały arsenał argumentów przeciw i za kobietami; całą tę literaturę Adwizów, Fortelów, Czterech części świata białogłowskiego itd. zebrał również Dr. Badecki. Naczelne w tej literaturze miejsce zajęły „Złote Jarzmo Małżeńskie“, polecające stan bezżenny wobec utrapienia i kłopotów, jakie żona z sobą przynosi, i najostrzejsza na nie odpowiedź, „Gorzka wolność Młodzieńska“. Wymienił oba dzieła Estreicher XXV 318 pod Prowaną Abrahamem, ze znanej familii włoskiej, kawalerem maltańskim, zmarłym r. 1602, na tej podstawie, że oprócz Niesieckiego, wymienia i (mizerny wierszokleta) I. K. Dachnowski, wydając powtóre „Złote Jarzmo“, Prowanę jako autora. Ale to wszystko bajki. „Gorzką wolność“ napisał sędzia Żydowski w latach około 1680 r. i dzieło to już tem ciekawe, że przytacza liczne cytacye z rękopisów W. Potockiego, Jędrzeja Morsztyna, St. Lubomirskiego i t. d., dowodząc, jak to bez druku w odpisach między znawcami i miłośnikami szerzono najcelniejsze spółczesnej literatury utwory. Więc przy Gorzkiej Wolności o autorstwie Prowany i mowy być nie może. Ależ ani Złotego Jarzma nie mógł napisać, skoro Jarzmo cytuje Danieckiego, Bączalskiego, P. Kochanowskiego itd., wszystko autorów dopiero XVII wieku, co wobec roku śmierci Prowany (1602) jest wykluczone. Nieznany nam autor Jarzma podszył się więc tylko pod imię maltańskiego kawalera, a więc bezżennego (u nas do dziś „kawaler, kawalerski“ bezżennego oznacza), aby bezżenność zalecał; dzieło jego, bardzo drastyczne, jadem nienawiści przeciw kobietom przesiąkłe, pełne ciekawych rysów obyczajowych i słów mniej zwykłych, powstało może w latach 1620—1630; Estreicher sześć różnych wydań wymienił, nie opisując ich dokładniej; jeszcze r. 1784 je wznowiono. Proza autorska, przetrząśnięta wierszami n. p. Danieckiego z facecyi o żonie, co niedowierzającego męża i straż oszukała: „A ta sposobem tym stróża użyła. Dała mu wprzód

y Gálántá wpuściła". Każdej przygania: pobożna, zmitręży trzy lub cztery godziny w kościele, a w domu głodno: kot ná kuchni, mąż kły wędzi; piękna, jako „czárá ábo *Jándułá* w Gdańskiey *Giełdźie*, ktorą wypić á nie wytchnąć trudno; ieśli *obstarz*", i to źle, „áżći ná żołądku coś *giemźi* ciągle itd.; każda się do wszystkiego „*wśćipi*", bo „oná muśi *kliniká pobić* iak serduszko v dzwonka". Są przysłowia: „tam oczy gdźie miłuiem, tam ręká gdźie boli"; kupujemy żonę by kota w worze, „by on chłop z Dysá, co przedał psa (!) Żydowi zá lisá; są anegdoty, obie znane o uporze niewieścim (tylko zamiast „strzyżono-golono" o „zamarłej weszce") i i. Przypomina miejscami „Babożenia" „Matlaszewskiego".

Daniecki związany dziełkami swymi z Lubomirskimi (nazywa Stanisława L. „panie dobrodzieju mój"), chociaż nie wiem, czy właśnie Lubomirskiego o dług pozywał (jak Co Nowego opowiada). Hołdował im szczególnie w Helikonie z 1602 r. i Elegii. Ciekawe tu jego przymiotniki, bezedne gárło, skały nieukruche, zapáśną śmiercią (co za pasem?), w polá pełnozboże; dalej: głussze; słowa jego słodsze „nad sachar łagodny" (rusyzm); czy pisownia *wiery* wymowie odpowiada, wolno wątpić. W Elegii każe jednak i cieszyć się i śpiewać wesoło i zwraca się z tem, ciekawe dla czasu, nawet do innego literata, do St. Grochowskiego: Y ty kapłanie pański Coś wydał *łzy smutne* Z śmierci ach Zamoyskiego zrzuć żałobę itd.

Na Żałosnem Narzekaniu Danieckiego dopuszczono się niechwalnym trybem XVII w. plagiatu, trzymając się zasady, że lepszy wiersz gotowy (cudzy), niż psować własnej głowy. T. Wierzbowski wydał str. 129—137 „Pobudkę sławnej Korony Polskiej", przypisaną przez jakiegoś W. R. kasztelanowi Konarskiemu; Estreicher utożsamił go z Wojc. Rakowskim kasztelanem, nietrafnie, bo W. Rakowski, autor wiersza naszego, wydał r. 1621 (gdy kasztelan Rakowski r. 1617 umarł) podobną „Pobudkę" na podobną przygodę; był sobie ubogim szlachetką, co się łasce pańskiej oddawał, nie kasztelanem. Pobudka pierwsza, r. 1608, wystawia Koronę, żałosną ze zniewagi moskiewskiej od tych „bladyńców", „bladych synów" i wzywa do zgody, aby tę zniewagę pomścić. Pierwszych 174 wierszów W. R. sam napisał, oprócz kilkudziesięciu, które z Wenecyi Warszewickiego ukradł (por. uwagę wydawcy); tu niejeden ciekawy szczegół z walk polsko-moskiewskich za Stryjkowskim zamieścił, n. p. o Chelińskim nad Dnieprem, albo o służkach tatarskich zbuntowanych, których panowie nie szablami, lecz

nahajkami rozpłoszyli, w. 151—154, znane słowiańskie podanie; dalej odpisał charakterystykę Moskalów ze Zwierzyńca Rejowego (w 85—94), a w. 175 aż do końca, t. j. do w. 268 odpisał najspokojniej z Danieckiego (w. 435—556); opuścił tylko kilka wierszy, co na r. 1606, rokoszowy, acz z najgrubszą przesadą się godziły, po rokoszu w r. 1608 czy 1607 stosować się nie dały (w. 521—542) i obojętne w. 513 i 514. Odpis dosłowny, na kilku tylko miejscach daje brzmienie to gorsze, to lepsze albo inną formę (zatrzymawasz zam. zatrzymywasz, wzniowszy zam. wniosszy i i.); zam. w. 994 żalów mych nieszczęsnych nie skrócę czyta W. R. lepiej: nieszczęsna; 502 koła *słoneczne*, nie: *miesięczne;* 464 *niezemszczeniem* lepiej niż *nie zemszczonym;* 512 wywodzić zamiast wymiatywać; w hardość *mą* 458, nie: *złą*. Dziwnym trafem ww. 436 i 437 w obu tekstach zepsute: „Mnie już słowa ustały matce utrapionej Bo widzę, że w synowskiej krwi być omoczonej Przyjdzie mi a miasto też tą się samą zleje O pociesze z synow mych straciwszy nadzieje“ Dan.; „Już mi itd. Bo widzę w synowskiej krwi miecz być umoczony, Przyjdzie mi radzić o nich straciwszy nadzieje, *Na to* że się sama ich szlachetną krwią zleję“ W. R. (jawny nonsens, chyba *Nadto* czytać) — poprawić należy w tekście Danieckiego *też* na *łez* i *zleje. nadzieje* na *zleję, nadzieję*. Ostatni wiersz odmieniony: „Bo takaż złość i takaż również w nich niecnota“ Dan., „Niech weźmie swą zapłatę jawna ich niecnota“ W. R.

Cały wiersz W. R. stosuje się wyłącznie do Moskwy, tej *potwory* albo *poczwary* jak w w. 141 czytamy, o bracią *zdradzieckie* pogubioną. Cieszy się, że po uśmierzeniu rokoszu zgoda nastała, ale jeszcze plondruje żołnierz (tu wymowna skarga na niego), lecz nie chce autor „dzwonka ruszać“ (t. j. skarżyć); nieco dziwnie brzmią jego słowa: jako mazur kijec za pasem chowamy, ale... się wszyscy marnie tym kijcem tłuczemy, Mogliby być i trzykroć drudzy czasem bici. Niżby się wykręcili by zawiędłe nici (czy nie: niżby się wykręciły te z. w.? o powolnem zbieraniu się na wojnę?). Błąd w w. 125: Gdy wolskie equiony (?) Rzymianie siodłali; w w. 135 czytaj *jeli* zamiast *jeśli; nasi* w w. 205 wprowadził wydawca zamiast poprawnego *naszy*.

Nieco ciekawszy jest jego drugi wiersz, „Pobudka zacnym synom Korony Polskiej do służby wojennej na“ itd. 1621 r., gdzie się pełnem imieniem podpisał. Wojciech Rakowski i Lubomirskiemu wiersz przypisał. Nawoływa do ćwiczenia i rynsztunku bojowego:

niechay hecuie szyszaki i zbroje kto służy dworską; na rzeskim *hasze* koniu; niegdy mu (koniu) potrzeć czoła (zmęczonemu; temblak na ręce z ostrosieczną bronią; nie siedzieć *ślozem* w potkaniu, ale tam na nie *szkoma*, wolisz w *gondoli* przeieżdżać się z Włochy. Skargi na nierząd polski. „przez ktory Polska niegdyż tedyż zginie...“ lecz: „niech sam pierwey zginę“. Dodana duma powiatowa opowiada o przygotowaniach ku wyprawie. Biada żona, kiedy go (męża) Tatarzyn *krępuie*, surowcem bije; nie dba Turek o wojsko polskie w szyku. Harcem mu daie po skorze *dybiku*“. Używa form: nie *zabędziesz* zapomnisz; strzałmi, szatmi i i. czuzy, (motloch). W wierszu do czytelnika prosi o wybaczenie, że zapomniał „w rytmie swym *fawować*“.

Daniecki pisze nietylko wiersze poważne, ale przykładem spółczesnych (Krajewskiego i tylu innych) fraszki, co zgryźliwej cenzury krakowskiej nie uszły i na indeks się dostały. Jego, Krajewskiego i i. panegiryki czy epicedia ocalały; co ciekawsze zaś, te fraszki, właśnie zaginęły. W Materyałach przedrukował Wierzbowski str. 95—102 jego: „Przyjaciel szczery“ (Kraków 1606), przypisany naturalnie Lubomirskiemu, sławiący jedenaście par wiernych przyjaciół, przeważnie mitycznych i starożytnych z jednym wyjątkiem ostatniej, na którą Mniszech i Dymitr się złożyli: każdą w czternastu wierszach, z zakończeniem o spółczesności i jej trybie odmiennym; wiersz staranny i gładki; w języku rusycyzm: *hroszyki* (jak *hłowa* w „Żałosnem Narzekaniu“, co w Pobudce W. R. zachowano, w druku oryginału u Czubka: głowa); *tropaszczeki*, *trowieki*, *dwoostry* zastąpiły mojem zdaniem *trój-* i *dwój* , por. u Miaskowskiego w Omyłkach druku takież *tro-* (niczem nie uprawnione) w *troj-* poprawione; nie było tam *zagęby* (zwykłej mówią: zaleb, n. p. jeśli o záleb idźie A. Włocławczyk 1609 r.) przy dzieleniu *kota* (t. j. pieniędzy); *przyjacielmi;* mieszkania *troskliwe*, jak troskliwa Maryna u W. R. (nieszczęsna Daniecki w. 495).

„Tłumacz rokoszowy“ z powiatu ruskiego, Marcina Błażewskiego, jako z okolic samborskich się wywodzącego z roku 1607 (nr. XXXIX, str. 156—177) oddala się od Danieckiego tem zwłaszcza, że szczegółów rokoszowych (Daniecki wyliczał zjazdy itd.) wcale nie daje, że gubi się raczej w ogólnikach, ale trafem jakimś (z powodów osobistych? czy brał w niej udział) wyprawa na Wołoszę zdradziecką i klęska jej Mihała szerokie zabiera miejsce, nawet dwukrotnie, w. 274—315 i króciutko w w. 96. Tak wchodzi

autor w szczegóły, co od Rokoszu znacznie odbiegają: najznamienniejszy z nich, to w w. 505—565 sarkanie uszczypliwe na niewolę polską, jak to panowie na sejmikach i sądach nad szlachtą przewodzą: „więc my wolni? odwróćże taką wolność Boże... więc to wolność? cóż wtedy rozbój i łupież?". Licznemi krótkiemi pytaniami urozmaica autor przemowy, dowodzące, że prawdziwa „świeboda" inną bywa. Są dziwaczne pomysły, bardzo naciągane, n. p. o onym wole żelaznym u nas (jak cielec złoty u Żydów), co z losem niebacznej Europy powiązany nie trafnie, ale zresztą wywody bywają bardzo wymowne i bardzo rozumne i godne wszelkiej uwagi. Naturalnie, powtarzają się myśli i obrazy u spółczesnych, n. p. wiersze 590—620, ujmujące się nadzwyczaj silnie za duchowieństwem, co modłami swemi Bogu ręce krępuje, aby nas nie karał, powtarza Chlebowski w Lamencie żałosnym, w. 436—440, ależ daleko Chlebowskiemu, kwilącemu tylko, do grzmiącej wymowy Błażewskiego. Jego Mojżesz ofiaruje się umrzeć dla ojczyzny, „ale my onę morząc umrzeć ze wszystkimi, aniźli sami dla niej nieszczęśni, wolimy". Przykład o Tereusie i Prognie szkołą trąci, ale daleko od szkoły odbiegł autor, gdy biadał nad tem, że „wolność nasza z ojczyzny czyni nam obiady" i że gorzko nam się te potrawy odezwą, „kiedy rzecze zły sąsiad trapiąc nas żałością: jadłeś matkę, otóż ci stoi w gardle kością" — trudnoż o dosadniejsze sarkanie na skutki „*zdziczałej* wolności" w. 221, gdyż „łacno *dziką* wolnością *jarzmo sobie kupić*" (!) — więc i Błażewskiego można między wymownych proroków przyszłego upadku dla swejwoli marnej policzyć. A jak trafnie charakter narodowy oceniał: (w. 362 i nn.) „Nie chcemy w nikim widzieć godności, A snać że jej dostąpić sami nie możemy, Bo *zazdrość* ciężko znosi, gdy komu równego W urodzeniu, widzi być mienia zacniejszego". I takiej dosadnej prawdy naczytasz się u niego dowoli; obraniał nawet tytuł obcy (margrabiego) dla Myszkowskiego — prawda, że jemu utwór przypisał. Przypisanie wcale zręczne, chociaż „tłumacz" jego właśnie z okrętu Niestrowego (jako z Samborszczyzny pochodzącej na Wiślny się przesadza. I on wtacza przemowę upadającej rzeczypospolitej do wyrodnych synów, ale inaczej niż Chlebowski, rychło od siebie znowu gromi rodaków. Innych politycznych wierszów jego nie znamy; znamy go jako tłumacza bajek włoskich w Setniku przypowieści z r. 1608 i tłumacza XIII Księgi Eneidy z roku 1606: odnosi się wrażenie, jakoby tylko na to trzylecie 1606—1608 przypadała czynność jego poetycka, zdradzająca je-

dnak dłuższe wyrobienie pióra, jakoby potem poezyę rzucił, a prozy się chwycił. W każdy sposób zostawił w „Tłumaczu“ piękne świadectwo zdrowych myśli, rzewnego patryotyzmu i świętego oburzenia: przyznamy jego poezyi mądrość, t. j. czego wiek najwięcej od poezyi wymagał. Ale spółcześni o nim nie wspominają, chociaż zupełnie Danieckiemu, Bączalskiemu, Żabczycowi wyrównał, a Chlebowskich i Paszkowskich wszystkich przewyższył.

Powtarzamy, „Tłumacz“ dziś jeszcze godny czytania; utrudnia je miejscami wadliwe przecinkowanie, wikłające sens i kilka błędów drukarskich, których najnowszy wydawca nie usunął. Trafne *sztychować* w. 203 (Sztychować było frymark, t. j. porównać, czy za nasze stanie) odmienił w *sztrychować*; z *krępy, krępować*, zrobił *krępy krępować* i odniósł je do niemieckiego Krämpe, zamiast Krippe; zamiast *rządzom* 398 czytaj: *żądzom*; w. 10 czytaj: nie śmiałości swowolnej (szuka) i daj znak zapytania po niezgody; w. 37: gniew Junony nie mógł szkodzić Eneaszowi. Ten mu co szkodził wodami? *Zaż* bojem, *zaż* częstymi zgładził go ogniami? (wydawca czyta *zaś* i nie kładzie znaków zapytania; ulubiony tryb Błażewskiego przerywać licznemi pytaniami wywody, co bardzo je urozmaica, więcej niż u którego innego spółczesnego pisarza). W 88: *Ta* (żelazna wolność) *tak* rzeczpospolitą przywaliła, nie *Tak tak*: *jemce* 141 chyba błąd zamiast *jeńce*. Ruskiej (wołoskiej, podgórskiej) okolicy dowodzą *gazdy* w. 308. Lepszego obrazka sejmikowania, wotowania i ucisku szlachty sromotnego, w. 503—560, we spółczesnej literaturze ani znaleźć. Mądry obywatel mądrze pisze; rozgrzeszamy go nawet ze zbytniego ustępstwa, jakie rokoszowi czyni, chcąc go w prawne ująć karby (w. 170—190) i z płonej obawy przed sądem zagranicznym (192—195), zważając, jak gorliwie się i za królem, t. j. za powagą jego ujmuje, i jak na fałszywą, zdradliwą wolność dzielnie następuje.

Słownictwo powtarza niektóre wyrazy w Tłumaczu i Setniku („Eneidy“ nie znam), n. p. chyży (jego przykłady najdawniejsze dla tego słowa), świeboda i i.; są i przysłowia: za własne żyto dobremu dobito i i., jak w Setniku.

Obok Danieckiego i Żabczyca nie zaginęła i pamięć o Sewerynie Bączalskim; wymienia go I. A. Kmita w Babinie jako starego polskiego nowiniarza (r. 1617) i „Co Nowego“ przytacza jego definicyę sług; nieświetnie mu się powodziło; był człowiekiem starej daty, Batorego pamiętał i sławił. Znamy jego trzy

dziełka tylko: Fortunę, t. j. książki o losach-zabawie, której stosunku i do źródeł zagranicznych i do „Fortuny“ Gawińskiego, mimo uwag Dziamy w Pamiętniku Literackim IV str. 60, dotąd nie ustalono; najciekawszy w nich dla nas ustęp o prognostykach[1]); dalej „Ochrona koronna“ z r. 1606 i „Przestrach Śmiertelny“ z r. 1608: przestrogi, co z takiego przestrachu w chorobie wypłynęły, zwrócone ku wszelkim stanom, senatorom, rokoszanom, żołnierzom itd., z których Czubek cztery przedrukował (str. 329—337). Ponieważ wydawca mówi o Ochronie, „niestety, znana tylko z napomknień“, więc należy się jej obszerniejsza wzmianka. W „Ochronie“ jako i w „Przestrachu“ autor na dwu stołkach siedzi, chwali rokosz i gani go, chwali stany wszelkie i gani je znowu, a zawsze słusznie, przynajmniej co do nagany. Z obu pism przebija doświadczenie i rozwaga dojrzałego bardzo wieku.

„Ochronę“ przypisał królowi, mieniąc się żebrakiem, co niebawem pod kościołem siędzie, całkiem niby polski Ptochoprodromos. Nasza niezgoda nas zniszczy; sprawdzają się prognostyki dr. Jánicego i matematyka Marcina (do którego i Szczęsny Herbort z więzienia o horoskop posyłał) w Poznaniu. Tęskni za dawnymi czasami, za świeżo zmarłym Zamojskim, za dawnym rządem, za którym rzadko „pan *kárdász* (t. j. Tatar; brat dosłownie) kráie ruskie łupił“; radzi skarb założyć, zwracając się przeciw annatom rzymskim, przeciw Gdańszczanom, wynosząc korzyści z mincy: „Y z *Slekszasu* (?) z osobna, czego dowodem *Oliandrzy*, co *durk* (druk! nieraz tak) ich sam poświadczy. Potem wszystkim stanom łacinę tnie (sam użył tego zwrotu: y owszemby podobno *usłyszał łacinę*“, ktoby mu do tego dał przyczynę). Obszerny ustęp poświęcił Moskwie i Dymitrowi, Mniszchom i Domaradzkiemu, ale przestrzegał bardzo mądrze:

---

[1]) „Rożnie Fortuny bogátcy szukáią
„W kártach zwinionych, w kotle icy szperláią.
„Gdy człowiek z drugiem dwa rázy się zsidzie
„Mowiąc, że szczęście samo do nas przyidzie.
„Iászczurkę kto więc ná wiosnę obaczy,
„Natychmiast szczęścia spodziewać się raczy.
„Kukułka gdy tesz iąka w ciemnym lesie,
„Bog iuż fortunę sam do domu wniesie.
„Miesiąc zaś nowy iak kossą zasiędzie.
„Y tam fortuny szczęsne oko będzie.

„Iechali tam Polacy z dziwnemi mozgami;
„Boię się, aby tam w czem nie podrwili sami
„A zwłaszcza podnapiwszy...
„Także Jezuitowie, będąli chcieć nagle
„Rozpuszczać w tamtej stronie swoie zwykłe żagle...
„Bo Moskwa iest gorąca: mow im co chcesz ale
„Ich ani tykaj w wierze i t. d.

Jakby wszystko przeczuł, co nastąpić miało. I Jezuitów chwali, ale gani, że się do spraw świeckich mieszają; i innowiercom należy dla miłego pokoju konfederacyi dotrzymywać. Ujął się i za Chodkiewiczem i za Żółkiewskim: na rokosz następuje tu o wiele silniej, niż w „Przestrachu", gdzie jego strony dobre, uprawnione, bardzo wychwala. Przytaczam ze słów jego i zwrotów n. p. co o senatorach mówi: wielkąście wy *derewnią* w tey koronie naszej (nie jedyny u niego rusycyzm); *na podwodzie* znaczy: w krótkości, rychło, n. p. ano się iuż czas króci, muśi *ná podwodźie* takie rzeczy sądzaią ktore idą w grodzie; w *okiemgnieniu* (t. j. w okiem mgnieniu); Karłem *łamowiarą* i i. W Przestrachu jest, jak donosi wydawca, ciekawy epilog (do czytelnika) o poetach spółczesnych, o Jaroszu Morsztynie, St. Grochowskim, o nieznanym mi zupełnie Jakóbie Pękowskim, sekretarzu królewskim a wuju Bączalskiego, o Wołyńcu (raczej Bełżaninie Simonidesie?). W „Przestrachu" jest jedno ciekawe ruskie słowo: „Jednak o tym *na dohad* tak mogę powiedzieć" (str. 336); ciekawe dlatego, że to samo *na dohad*, z którem się nigdy zresztą w XVII w. nie spotykałem, powtarza się w Złotem Jarzmie: „ktorą ia *na dohad* iako mowią pojąłem" (t. j. na chybi trafił). Czy nie możnaby z tego dziwnego trafu wysnuć jakich dalszych wniosków? Naznaczyliśmy wyżej Złotemu Jarzmu czas w pierwszem dwudziestoleciu XVII w., z „Fortuny" wiemy, jak Bączalski troszczył się o rzeczy i sprawy towarzyskie, więc jeżeli je anonimowo wydał, mógł i „Bączalskiego" zacytować, a z nowiniarstwem jego babińskiem to Złote Jarzmo ze swojemi facecyami i t. d. dziwnie mogłoby się godzić. Poruszam całkiem nawiasem to pytanie, może kto inny Bączalskim specyalnie się zajmie i pomysł mój albo odrzuci albo potwierdzi.

Przeciw autorstwu Bączalskiego dla „Jarzma" możnaby przedewszystkiem formę tegoż prozaiczną wysunąć, bo ci dawni „poetowie" zazwyczaj jedno uprawiali rzemiosło, wiersze pisząc o prozie nie myśleli. Więc bynajmniej nie upieram się przy owym po-

myśle, na który jednak zawiodła mnie i ta właśnie okoliczność, że autor „Jarzma“ z całą literaturą poetycką pierwszego dwudziestolecia XVII wieku znakomicie obeznany, ciągle ją cytuje, a wiemy i z epilogu do Przestrachu, że Bączalski tę literaturę znał i oceniał. Starowolski w Votum 1625 r. wymienia poetów: oprócz Jana, Andrzeja, Mikołaja i Piotra Kochanowskich, Morsztyna (Jarosza), Grochowskiego, Lubomirskiego (nam nieznany!), Symonidesa, Paszkowskiego (wlazł jak Piłat w Credo), Paprockiego (!), Herborta (Szczęsny!), Gruszczyńskiego (niezdara straszny), *Bączalskiego* i Sępa (Szarzyńskiego), ale antykwaryusz Starowolski wylicza zbyt skrupulatnie multa, nie multum.

X.

Wawrzyńca Chlebowskiego, Mazura z Łowicza, i Marcina z Paszków Paszkowskiego, obu wymieniamy razem, bo obaj równi sobie i brakiem talentu i wyborem przedmiotu dla swej Muzy chrapliwej, bo obaj głównie tatarskie i tureckie, podolskie i kozackie opiewają dzieje, przytem Paszkowski przecież lepsze ojczystemu piśmiennictwu oddał przysługi, bo i Gwagninową wytłumaczył kronikę porządnie (równocześnie inny poeta, ale lepszy, bo Marcin Błażewski, przekładem kroniki Kromerowej podobnie się przysłużył) i w swoich pieniach tureckich słownikiem turecko-polskim w lingwistyce naszej wschodniej, tak niestety ubogiej, trwale się zapisał. Nie dziw też, że spotykamy na jednem i tem samem dziele ich obu nazwiska, przypuszczamy jednak, że Marcin Paszkowski napisał i r. 1613 wydał Wizerunk wiecznej sławy Sauromatów starych i t. d. (początki herbów polskich z przykładami mężów rzymskich i biadaniem nad niezgodą polską i jej klęskami — wedle Estreichera), co w r. 1614 pod imieniem Wawrzyńca Chlebowskiego („łowiczem“ okazał się więc mazur z Łowicza istotnym!), 1624 i 1627 pod imieniem Aleksandra Żorawskiego, 1626 pod imieniem Seb. A. Zakrzewskiego, a r. 1645 pod imieniem Piotra Napolskiego (z odmienionym przynajmniej tytułem: Perspektywa albo wizerunk i t. d.) wychodziło.

I znowu pogodził los tych dwu wierszokletów, bo obaj dla innych dziełek mogli się na cudzych łowiczów uskarżać. I tak wydał Chlebowski „Królów i Cesarzów tureckich dzieła“ itd., przytem „Prognosticon o upadku ich monarchiej“ r. 1612 (czy to nie to samo, co

„Historya i wywod narodu Cesarzow tureckich“ i t. d. z r. 1609; egzemplarz tego jest i w Petersburgu?), ale w r. 1610 wydał to samo Paweł Świętkowic, z dodaniem zamiast Prognosticon. „Rada abo Rokosz ich o koronie polskiej“.

Znam P. Świętkowica z moralitetu, który prof. Windakiewicz w „Teatrze ludowym“ pominął: egzemplarz biblioteki petersburskiej będzie więc unikatem: „Drogi Herculesowe albo dialog o iednym młodzieńcu obieráiącym stan żywotá swego“, wydany (Kraków 1608) staraniem P. Świętkowicza w sławnej akad. krak. philos. bakałarza; A i B; przypisany Mik. Ligięzie kasztelanowi czchowskiemu. Przeznaczony do grania, z prologiem i epilogiem, zwraca się do widzów: „Okazała Korono, przezacne osoby“ coście raczyły przybyć itd., a w epilogu prosi o grosze na pogrzeb swego bohatera Myślobieckiego, co się biedził myślami o wyborze stanu i nie mogąc z sobą do ładu przyjść, śmierć sobie wyprosił, na przestrogę dla młodzieży, nie zwlekać nadto z wyborem podobnym. Język autorski skraca dla wiersza, n. p. *iszcz*, *tylk*: ześ *zniszczo* (niszczo, bo *cz* często = *c*) stworzony, *przynidę*, *boch* náwrzał swewoley i t. d.

Z Rokoszem Tatarskim“ (arkusz B—D_1), ale z r. 1612 spotkałem się w tejże bibliotece i ponieważ żadnej o nim nie znachodzę wzmianki, tu go krótko opiszę. Wobec przymierza i sejuszu polsko-moskiewskiego rokują przestraszeni Tatarzy między sobą i wysyłają posła do Turek: „By nam ieno niewytchło kożuchowych dárow. Gdy nas z Hordy wykurzą y náwiążą Carow“. Korzystając z oddalenia się Polaków do Moskwy, wpadają do Wołoszczyzny, bo tákié pewnie Poháńcy z nim (sułtanem) rokosz (tu więc znaczenie od rokowania przyjęte, nie z pola rokoszowego!) czynieli“; dalej znane dzieje wyprawy wołoskiej (gdzie byli i „cygáni *wodzikobełkowie*“), klęski Potockich, wyliczenie pobitych — kara to boska za nasz nierząd, niezgodę itd.; tak samo biadają na siebie „słowieńskie narody, bráćia naszy“, co utracili wolność „zá gniewem bożym á swą niestwornośćią“. Gdzie Turek „mocą *niezduża*“, lisem się staje, nie ufajmyż. Skoroż już mowa o Tatarach, wspomnę o innem dziełku nieznanego autora: „Vchwała Dworska na Tatary“ z r. 1614, A—B_2, przypisane I. Topolskiemu, co od młodości na dworze książęcym przejął obyczaj dworski, w wierszu saficznym; wspominam zaś dlatego, że w Ossolineum jest wprawdzie egzemplarz, ale nie zupełny (tylko karty A—B_1), w Petersburgu cały widziałem. Ze słów jego wymienię zwrot: iże te Maruszki Co to pod

gębą noszą wielkie *kruszki* i t. d.... a diabłá krzywá (winna); *w śniadku* (w jedzeniu) i i. Treść zaś taka, pod wrażeniem napadu tatarskiego powstała. Wymagają oni od nas haraczu; na wypłacenie tegoż oszacujemy więc nietylko chłopów, ale i całą służbę pańską, wszelką dworszczyznę, urzędników-łotrów, co tylko o własnym trzosie myślą i wszelakich też dworskich, co zamiast na Máruszkę, na ten szos wydać grosze muszą; opisuje się więc krótko a satyrycznie urzędników, jak pieniądze sobie wyłudzając, w kopę 70 wiązek kładą; jeśli chłop „gromády zmieszká": Podź do gąśiorá, To chłopá wsádźi, korbáczem go wzbierze; z szosu wyjmuje się jednak kucharza, bo jemu *wćiornastek* dwor czołem nizko biie, za jego dźiwne *bigoski;* dla nieproszonych gości między kury kruki i lisie i wilcze mięso włoży. Stańgret znowu z forytarzem *szury* wytarszy, gdy w *przeworách* sucho, do kart siadają; niechżeż i oni ten szos płacą. Z tego szosu wyjmuje się natomiast biedną piechotę, brodzącą w błocie itd. (o ich madiarszczyźnie była już wyżej mowa).

Wracam do Chlebowskiego. Wydał r. 1608 „Trąbę pobudki ziemie perskiej" (u Estreichera przez pomyłkę: ruskiej) itd.: poruszony wesołą nadzieją, wygłasza sześć pobudek od wiary, zgody i t. d. na zgubę turecką, naśladując Klonowica (Zgubá iuż idźie Tureckiey stolicy; Sam pan Bog po nas wierni bojownicy i t. d.). Więc chrześcijanie i Persowie *haiwo* do kupy; Turek opija swe hufy, co jak bydło *wzgżone; mołoycy* morduyćie niezbedne mozgowce: Azia wydaje tylko niewieściuchow, ktorych *płoszał* Skanderbej; magnes, co fałszywego proroka dzierżał, upadł, kościół Zofii nam się wróci. R. 1609 wydał Historyę i wywod narodu cesárzow tureckich y walki ich itd., gdzie po skreśleniu dziejów tureckich, doprowadzając je do wzięcia Goletty, zwraca się do panów chrześcijańskich z przestrogami, a do swoich z szyderczemi uwagami, które jednak z „Wenecyi" Warszewickiego po części ukradł, więc sobie na łowiczów sam zasłużył (por. wiersze te u Maciejowskiego III 520), ale pod wpływem świeżego rokoszu dodaje, że sami między sobą „gryziem sie niechcący mieć nikogo nad sobą..." zátłumiamy głowę itd. „A ia com tu napisał wiem iż nie záwadźi!

Wracamy więc do rokoszu; jemu poświęcił Chlebowski osobne dziełko, najlepsze chyba ze wszystkiego, co napisał, którego jednak do druku nie podał (a może tylko dotąd nie odnaleźliśmy egzemplarza drukowanego?); wydał je Czubek z trzech rękopisów p. t. „Lament żałosny Korony polskiej" i t. d., str. 256—270, z r.

1607; wiersz saficzny. Wprowadza przed wielkorządcę Olimpu monarchie skarżące się na niewdzięczniki, dla których ginąć musiały: asyryjska, grecka, rzymska, węgierska i polska; ta od w. 141 skargi i żale wywodzi zwracając się o obronę do senatorów, żołnierzy itd., wtaczając przykłady bohaterów rzymskich, miłośników ojczyzny, ostro kacerzów gromiąc i ich jady przeciw starej wierze i duchowieństwu; pobieżnie tylko wylicza wady, zbytki itd., głównie wyraża żal nieutulony ojczyzny i jej błagania o litość boską; niema tu poezyi, ale rzewności i głębokiego wzruszenia nie zaprzeczymy autorowi, co się ani na rymy, ani na bogatsze wysłowienie, ani na jakiś osobliwszy pomysł nie sadził; tekst również nie przedstawia żadnej trudności.

Wojuję, jak czytelnik uważał, zgodami słownymi, dowodząc na ich podstawie arcykruchej powinowactwa dzieł i autorów, ale jak łatwo tu zabłądzić można, pouczy i przykład Chlebowskiego. Napisał on i wydał z tylu innymi „poetami“ „Tryumf radosny“ na zdobycie „Smoleńska w ziemi Siewierskiej“ 1611 r.; — gdyby nie tytuł wyraźny, przypisałbym może Danieckiemu wiersze, używające na oznaczenie Moskalów zupełnie tych samych słów: Moskwę zdradne *bladyńce* jak muchy *dłabili*, *bledi synowie z ogrodzińca* tego *bladyńcow*, t. j. całkiem tak samo, jak w Danieckiego Żałosnem narzekaniu; Chlebowski to pisze też „z *Zaporowia*“. Więc zbytek ostrożności przy podobnych wywodach nigdy nie zawadzi.

Na osobliwszy pomysł bez osobliwszego skutku wysadził się natomiast Marcin Paszkowski w „Wykładzie bogiń słowieńskich“, rzeczy o czterv wiekach, z której część ostatnią, o dzisiejszym wieku żelaznym, zastosowaną do rozruchów i walk w Moskwie i Polsce, Czubek, str. 337—342, przedrukował. Zmyśla autor, że 30 maja 1608 r. (na przyjazd Zebrzydowskiego dla przeprosin króla) było zjawisko na niebie, koło słoneczne, w którem panna stała; była to Astraea i jej słowa „poeta“ wywodzi, winę owych rozruchów i na lampy niebieskiego domu i ich obroty wkładając; znakiem uśmierzenia gniewu Pańskiego będzie to koło słoneczne, t. j. zgoda z panną = sprawiedliwością.

Obok tych dwu wierszokletów staje godnie Jan Krajewski, komornik królewski, piszący w latach 1604—1615 najciekawsze jego dziełko, z facecyami i fraszkami p. t. Pamiątka i t. d. z r. 1615, dziś zaginęło); dwa dziełka, „Nenia na zbiegłą zgodę z Polski“ 1607 r. i „Zgoda i Pokój“ przedrukował wydawca str.

272 - 283 i 349—355, oba w ogólniki aż nadto obfitujące i alegoryami przetkane. „Nenia“, to pierwsze Dziady polskie: w luźnej formie dramatycznej, obok przemów i wymówek alegorycznych postaci, Zgody i Uporu, Czasu i Grzechu, występują bowiem sami „Przodkowie“. Wedle znanego przesądu „odpoczynku dla żalu mieć ani możemy, przerywa sen kościany płacz twój utrapiony i budzą nas krwawe łzy, a choć ciała nie mamy, przecię serca bolą“. Przywiedzieni na te tu nizkości pytają Zgodę, czemu Polski odbiegła; przeklinają upór, zazdrość, niekarną młodzież. Następuje inna scena: miłość ojczyzny ubolewa nad walką, gubiącą obie strony („Zły wróg, t. j. los, wojnę zewnętrzną, t. j. wewnętrzną, dziś nam nagotował“). Po krótkim opisie Guzowa występują na pobojowisku Dzielność i Erato, powtarzająca opis walki; kończy słowo autora do czytelnika: Ale cóż tymi czasy, co pisać ważnego? i dodaje echo żałobne, zwykłą tamtoczesnej poezyi igraszkę. Jestto najlepsze ze wszystkiego, co kiedykolwiek Krajewski napisał; nieklamany żal poddał mu słowa prawdziwe, wzruszone, skruszone, a zarazem podsycał ambicyę, nie zadawalającą się byle jakim konceptem; nawet odmiennym wierszem się posługiwał, safickim i epickim. „Zgoda“, królowi przypisana, stoi o wiele niżej, chociaż podobnych alegoryi i metrum podobnego używa; występują Prostota i Prawda, największą wdzięczność król sobie zaskarbił, że uraz swych nie pomścił.

Zaczął Krajewski, ile wiemy, swój zawód poetycki „Chimerą albo historią o jej zwalczeniu“ 1604 r., przypisując ją „panu swemu“ Ostrorogowi: nowelka poetycka (od str. A_3—B_3), opowiadająca, jak to spółcześni lubili (por. podobne nowelki heroiczne Andrzeja Dębowskiego, cały ich szereg, Szemiota Trimachia i t. d.), ale całkiem sucho, dzieje Belerofonta: Gora taka, na ktorey dziw Chimera była, gora złego przistępu, wedrwziach (!) straszne dziwy Centaurus Briareus dźiewięsił brzydliwy (niżej dźiewieśiel brżydliwy, z dziewiesiłem onem) itd. „Wizerunk cnot świętych albo sentencye i t. d. (49 str.), tylko księga (! sic, już nie plurale tantum, jak je jeszcze Statorius roku 1568 w Gramatyce określił), królewiczowi Władysławowi przypisane, oklepanka dydaktyczna i dla ćwiczenia w obu językach niby (łacińskim i polskim tłumaczącym). Tryvmph poznanski na wzięcie Smoleńska opisał tylko fest poznańskiej radzie, ale za to bardzo obszerna i szczegółowa jego Chronologia tego oblężenia, wcale rzadka książka (egzemplarz w Gdańsku). Nakoniec Veisk koronny, po różnych alegoryach, opisuje i biada nad wtar-

gnięciem tatarskiem: *wzor* jeszcze tu niwę znaczy, od wz-orania, płáczą puste wzory; po utracie p. Strusa „już y swego páństwiska liszy się więc rado ośierociało „stádo“.

O „Modlitwach“ Marcina Jastrzębskiego, klechy, słów nie tracimy; pisał je „bogomodlca“ dla celów nabożnych, więc herezye ostro gromił; wedle niego będzie się „sektom rzezać w koszu nad kałużą piekielną“; panowie skarb noszą — niech mię czem darują; tak wyciąga rękę; zwykłe to zresztą ascetyka; wydawca z sześciu piosnek tylko dwie pierwsze, niby rokoszowe, ogłosił; inne o żołnierzu i jego zdzierstwach i o żebrakach radzą.

XI.

Różnic zasadniczych między rokoszanami a regalistami niema: tamci, jak ci, strzegą złotej wolności równie usilnie; są tylko zewnętrzne. Rokoszanie ani drukują swoich pamfletów, ani po rękopisach się do nich przyznają — przy żadnym pamflecie nikt na zwiska autorskiego nie dopisał; regaliści swoje drukowali pod własnemi imionami, ale przy rękopisowych brak nam i dla nich autorstwa, a właśnie między takimi anonimowymi, rękopisowymi utworami są najciekawsze: o kilku z nich na dokończenie uwag naszych pomówimy.

Ostatni utwór „Wotum zjazdów i rokoszu od domatora napisane“ (str. 362—375), wierszów 490, w jedynym rękopisie zachowany, najbardziej ze wszystkich rzeczowy, najmniej w ogólnikach się gubi, chociaż od Rzymian zaczyna i nawet w dalszym ciągu na ich przykład się powołuje. Jest to istotnie wolny głos małego szlachcica przeciw panom, „niech was panowie tem nic nie obruszam, że tak mały człowiek o to się pokuszam“ itd. Już Błażewski i Bączalski przeciw nim się stawiali, ale nasz anonim (nie Bączalski chyba?) czyni to o wiele konsekwentniej i dosadniej: wiadomo, że im później, tem rzadziej podobne głosy się dobywały na wierzch, że szlachta, tyrańskwa królewskiego uchodząc, tyrańskwu wielkopańskiemu zupełnie się zaprzedała. Na początku XVII w. tak źle jeszcze nie było i nasz autor (używający i form ruskich, n. p. *czerewcu*, jak *derewnia* Bączalskiego) korzysta z wolności głosu. Pyta, dlaczego „cudzym dawszy pokoj, nie chcecie go sami?“, pyta zbrojącą się szlachtę, ale przyczyny dopytać się nie może i ogólną nieporadność, zupełną nieświadomość jaskrawie odchyla, znakomicie

a satyrycznie; jest to pyszny obrazek szlacheckiego rokowania, zdjęty z natury, flamandzki (w. 65—95). Co rokosz ma znaczyć, nikt nie wie, pono lepiejby te zbrojenia i koszty przeciw Tatarom obrócić; ale twierdzą, że naszych wolności bronią, szkoda, że złemu tak długo gnieździć się dano. Zaznacza teraz silnie stanowisko katolickie; na nim ugruntowawszy się, dalsze postępowanie kreśli, jak i czego żądać należy, przyczem, jak i poprzednio, nie brak silnych docinków Jezuitom (Skardze np.), ale najbardziej królowi. Chodzi o poprawę nierządu, założenie skarbu (aby nie trzeba klejnotów koronnych zastawiać), do czego się i duchowieństwo przyłożyć winno, skubiące nielitościwie ojczyznę; poczem praktyki i praktykarzów gromi, karać ich na gardle, króla zmusić, żeby zarzucił „głupie rady“ i nam wiarę ślubioną uiścił. Tak uspokoić niesnaski, a potem zabrać się i do wykorzenienia zbytków, przyczem bardzo trafne uwagi o roli w tem wielkopańskiej. Bez ulubionych powszechnie prozopopei, za to z satyrycznem zacięciem, wywiódł autor swe mądre przestrogi, chociaż i on ulubionego konika dosiadł, kazanie przeciw zbytkom wszelakim prawiąc, co obcych tuczą, a nas ubożą. Razi nas uwielbienie tego (Zebrzydowskiego), co się za wolnością ujął, a potępienie i groźby wobec króla. Inaczej stanął autor krótkiego pisemka, niby listu poetyckiego (nr. XXXVI, str. 128 – 131), opisującego z tryumfem porażkę rokoszańską, ale opłakującego rozterk domowy.

Najsilniej i najmądrzej potępił fakcye demagogiczne rokoszańskie i niemiłosiernie znicował ich przywódców autor „Tragedyi rokoszowej“, co formę dramatyczną obrał, acz cała dramatyczność na rozmowach i naradach wzajemnych się zasadza. Utwór ten w najliczniejszych przechowany odpisach (wydawca nie wymienił wszystkich) dowodzi tem samem swej popularności; znalazł się nawet, kto dopiskami jeszcze ostrzej przycierał na zgromadzonych w tej tragedyi spiskowców. Zamiast imion własnych przywódców, wystawiono ich zbrodnie i ułomności: Perfidya, Stultitia i t. d., ale ręki spółczesne dopisywały nazwiska, o kimto autor paszkwilu właściwie myślał, więc paradują: Zebrzydowski, Radziwiłł, Dyabeł, Herbort (raz tylko przemawia, witając zgromadzoną dla obrony wolności szlachtę itd.; najczęściej występuje niby jako z nich najprzebieglejszy, więc Astutią nazwany, kasztelan parnawski Stabrowski. Wymalowany on pysznie; jego rady odkrywają najgłębsze tajniki zawodowych malkontentów, dybiących na to, żeby coś gdzieś za-

rwali, mamiących głupie trzody szlacheckie deklamacyami o wolności. Teka Stańczyka miała tu poprzednika znakomitego. Perfidya Stabrowskiego tem większa, że jako Aryanowi nie godziło się jemu, „słudze Chrystusowego dworu", zwodzić rokoszów ani z bronią chodzić, jako „odrodzonemu w duchu i prawdzie": inni błagają go, aby ich nie opuszczał; on na to przystaje w końcu, acz wie, że go o to we zborze bracia „westrą", nie jak w kalwińskiej oborze, gdzie niemasz żadnej dyscypliny, na którą przymówkę kalwin się (Stadnicki Dyabeł) obruszał. Podobnie ciętej satyry niema w całej dawnej literaturze; aż za Stanisława Augusta, więcej niż w półtora wieku, można się jej równia dopatrzyć. Znakomite są artykuły, jakie Licencya (marszałek rokoszowy) ogłasza: przypominają żywo statuty sowizdrzalskie Dzwonowskiego, tylko pachną czemś gorszem: a więc znieść wszelkie prawa; nie dotrzymywać nikomu wiary; szkalować króla, monetę fałszować, znieść unię (Rusin schizmatyk z błędu wywiedziony, do ich znowu kościoła ma być przywrócony); pozwolić chłopu folgować na pana; kryminalistów do czci przywracać i t. d., a gdy Veritas przeciw temu staje, tylko ucieczką się ratuje, bo kto prawdę mówi, na szablach roznieść go i rozsiekać; zdrajca to wolności naszych — nikt tak otwarcie szlachcie zmamionej tyradami wolnościowemi, obłąkanej, zaślepienia jej a bezwstydu łgarzów rokoszowych nie okazał: podczas rokoszu Lubomirskiego n. p. nikt już tak mądrze i przekonywająco nie odezwał się. Na Zebrzydowskim, bohaterze wolności, suchej nie zostawiono nitki. Istny to tryumf zdrowego rozsądku i prawdziwego patryotyzmu; za ustępującym Zebrzydowskim i Stabrowskim, wiernymi sobie do końca, wychodzi Epilog i kończy „akt zaczęty" wyliczeniem króciutkiem tego, jak to cnoty przy królu stanęły, jak rokoszowe zdrady odkryto i potłumiono, lecz łaska Pańska winnych uchroniła od srogiej kary.

Co się wobec tych uderzeń pałką w łeb pojawiało bezimiennie w druku, razi poprostu kwileniem i biadaniem samem, n. p. taka Zgoda i Żałosna przestroga r. 1607, ciekawa chyba pożyczkami z Kochanowskiego (zetrzy sen z oczu i t. d.) albo Skargi (utraciwszy ojczyznę swą miłą, już nie będziem mieć taką inną) i t. d. Również nie zrównało z nimi „Colloquium rokoszowe", w formie dyalogów, a w wierszu pięciozgłoskowym napisane (str. 75—81), gdzie przynajmniej „Praktyk" jasno widzi, jak się wszystko na niczem skończy i bardzo drastycznie się wyraża. Kilka utworów

łacińskich pomijamy; z nich jeden, Avisi (81—84), charakterystyczny tem, że i radę królewską i rokoszową zarówno obiesićby kazał, a i królowe krzywoprzysięstwo, lecz nie w ten gwałtowny sposób, by karał: owa chwiejność sądu, cechująca stale naszych regalistów wobec bezczelności fakcyi przeciwnej.

Na szczególną uwagę zasługuje, że Jezuici mieli w tych latach, jakbyśmy dziś powiedzieli, najgorszą prasę. Co o nich różnowiercy i rokoszanie sądzili i głosili, próbkę tego przedstawiliśmy wyżej, ale ze strony katolików i regalistów nie lepiej ich szanowano: mogło się zdawać, że Polska katolicka powtórzy przykład katolickiej Francyi i Wenecyi i wypędzi Jezuitów; przeszkodził temu w pierwszym rzędzie ich pupil ukoronowany. Autor n. p. owego Vota jest tak gorliwy katolik, że niby drugi Bobola, wymaga zaczynać od Boga, potem Bogarodzicę śpiewając bez sromu, a stąd poznacie, kto Boży, a kto dyabelski, bo tego *hasła* (tak je zgodnie Birkowski i i. nazywali) nie wymowi, w kim wiara zgasła! Więc będąc tego mniemania o „szatańskiej kaplicy“ i szydząc z kalwińskich predestynatów (ku zbawieniu „znaczonych“), których dyabeł porwać może, mimo to zwraca się przeciw tłustej księży, nie ratującej ojczyzny i za to cierpiącej, „acz ci o tem inaczej zastarzałe wargi (?) rozumieją i głosem każą księgi Skargi i wszyscy w tej regule jako i on tacy, *chcąc tu prawa dowodzić, jak niegdy krzyżacy A wiarę, by niezdrożnie* (rękopis i wydawca: niezdrowo, przeciw czemu sens się ozywa!) *wam na tych rokoszach tak też o nich poradzić, jak o krzyżonoszach*“: taż to niby tłumaczenie dosłowne owego zdania z „Equesa“ i „Consilium“: Jesuitae crucigerorum spurii! Nie lepiej się z nimi obchodzi autor „Colloquium“ (str. 79 i n.); jego szlachcic nazywa Jezuitów „hańbą świecką“, a radę jego Bobola podaje iście machiawelską: *m* (nie *nie!*) do kupy, księże głupi... ruszcie skrzynki... królowi damy odpust na wszelki grzech a drugich zbawi on ich dóbr. Musimy podziwiać zręczność zakonu, co z tych opałów tak zwycięsko wyszedł.

Cyd Kornela w Polsce.

Napisał

Dr. Władysław Folkierski.

Życie arcydzieła nie urywa się z chwilą zupełnego jego wykończenia. Może zbyt często dzieje się, że krytyka i naukowe badania historyczno-literackie zajmują się jedynie okresem kształtowania się i dojrzewania dzieła sztuki, nie zajmując się, a w każdym razie mniej uwagi poświęcając jego kolejom późniejszym, jako życiu organizmu zupełnego i dojrzałego.

Nie chcemy ani na chwilę bawić się w odkrywanie znanych krain albo też w grę słów: doskonale wiemy, że poświęca się niekiedy uwagę podobnym problemom i że przecież same już uwagi krytyczne i naukowe należą poniekąd do owych późniejszych kolei arcydzieła, boć nie są one niczem innem, jak odbiciem się jego w umysłowości badacza. Chodzi tu jednak o to, że po największej części historya dzieła sztuki kończy się, w naszem rozumieniu, na tem właśnie: na tem, że jako bierny pierwiastek jest przedmiotem badań, a jako czynny wpływa na umysł badacza. Jednakowoż rzeczywistem życiem jest dalsze płodzenie życia z życia, dzieła sztuki z dzieła sztuki; praca naukowa jest tu właściwie istotą martwą w porównaniu do życiowego pulsu dzieła sztuki. Wszak nauka stawia ukończony fakt artystyczny przed sądem badacza i przeprowadza jego rozbiór i ocenę; za główny cel uważa zajęcie się już istniejącem dziełem, które może w całości ująć i w dowolnej, dla krytycznego oka wystarczającej odległości postawić. Zaś dzieło sztuki o tyle żyje, o ile dostarcza wciąż nowego materyału do rozumienia i badania, o ile więc nowe, inne dzieła płodzi. Przytem — i to rzecz najważniejsza — obojętnem jest, czy to nowe dzieło

dorasta miary poprzedniego; dzieło mające wartość najwyższą przyciąga ku sobie wszystkie inne, niższe, tak poprzedzające je, jak i następujące po niem, i układa w jednę grupę dla badającej myśli. Zajmuje tu uwagę tak wzrost, jak i obniżanie się wartości, tembardziej, że w ciągu obniżania się często o stare życie zaczepia się nowe, z osłabiających się czynników twórczych jednego tworu mogą urabiać się, wśród innych okoliczności i innych współczynników twórczych, wzrastające w siłę pierwiastki nowego. Wytwarza się w ten sposób graniczne pole dwu dzieł, na którem ścierają się różne wpływy i siły. Każde nowe dzieło tworzy się przy współdziałaniu pierwiastka czynnego i biernego, tworzącego i przetwarzanego; role te dzielą się między wpływ dawnej myśli a świeży organizm twórczy artysty. Od wielkości i przewagi siły jednego czy drugiego czynnika zależy, który z nich obejmuje rolę prowadzącą, a który rolę bierną.

Zazwyczaj wpływ dawnego dzieła na nowe pojmowany bywa na niekorzyść tego drugiego i zapisywany w ciężar jego rachunku. O ile zaś w monografiach wspomina się o wpływach, jako skutkach danego arcydzieła, czyni się to ogólnie, traktując o tem w ostatnim rozdziale. Chcielibyśmy podkreślić, że da się pojąć praca, którejby pierwszy rozdział już był tym kwestyom poświęcony.

Jakżeż się przedstawia taka historya dzieła po jego wykończeniu?

Przedewszystkiem sam autor może poprawić dzieło, poprawia je — o ile jest sceniczne — między wystawieniem a drukiem (o ile pierwsze poprzedza drugi), a potem od wydania do wydania. I tu nasuwa się pytanie, co uważać za prawdziwy tekst? Litera prawa, nie tylko zwyczajowego, każe uznawać zań tekst ostateczny, jaki z pod pióra autora wyszedł. Czasem mogą jednakże istnieć tu wahania: o ile tekst jest przez samego autora późniejszemi poprawkami zeszpecony, wolno niekiedy wyjść poza prawo i cofnąć się do tekstu pierwotnego. Jak system filozoficzny mierzy się przedewszystkiem na myśli wielkie, na potężnie zbudowane części, a myśli słabe i słabo spojone części przesuwa się w ocenie do koniecznego balastu błędów, choćby nawet wypłynęły z dążności poprawczej filozofa, tak i dzieło poetyckie ocenić niekiedy wolno według tekstu pierwotnego, choć naukowe, krytyczne badanie i owe słabsze poprawki uwzględniać musi, odpowiednie z nich wnioski wysnuwając.

Przytem, jak wiemy, dzieło wpływa zapładniająco na późniejsze mikrokosmy twórcze; otóż wpływa ono naturalnie w formie

ostatecznej, jaką pod piórem autora przybrało. Tamta, pierwsza choćby i piękniejszą była, jest zazwyczaj nagrodą za trud prawie wyłącznie specyalnych badaczy i smakoszów literackich.

Pomijając owe poprawki autora, do historyi dzieła należeć muszą wszystkie etapy wpływu, jaki wywiera ono na współczesnych i potomnych w kraju i za granicami, gdzie wpływ ten opiera się często na nowych przejawach dzieła, zastosowanych językiem do nowego otoczenia.

Wpływ dzieła rozchodzi się coraz dalszemi kręgami w czasie i przestrzeni: każda fala obejmuje nowy wiek i nową krainę.

Doskonała monografia dzieła winna zająć się wszystkiemi temi falami: wszystkiemi postaciami, jakie dzieło owo przybrało w swojej ojczyźnie i innych krajach, wszystkiemi jego metamorfozami, parafrazami i przekładami, oraz wszystkimi objawami wpływu, jaki tu i tam wywarło.

My, tak obszernego zadania nie postawiliśmy sobie: chcemy tylko dać próbę skreślenia życia Kornelowego Cyda w Polsce.

Posiadamy, jak wiadomo, trzy tłómaczenia Cyda, pióra Morsztyna, Osińskiego i Wyspiańskiego. Tłómaczenia te są od siebie dość odległe, by już i bez względu na indywidualność tłómacza wzbudzić zajęcie z powodu tak odrębnych epok historyi naszego ducha narodowego, które musiały odpowiednio ukształtować twórczą psychikę tłómacza. Gdyby zaszedł wypadek, zapewne niemożliwy, a w każdym razie nienormalny, któryby nasunął naszej uwadze talent wolny od wszelkiego narodowego wpływu danej epoki, to sam ten brak byłby uderzającym i ze względu na odporność talentu i ze względu na owe czynniki narodowe, które wpływać musiały, a tylko wpłynąć nie umiały.

A już w każdym razie zwróćmy uwagę, że rzeźba zależy nie tylko od ręki twórcy, ale i od materyału, bronzu czy marmuru; dzieła poetyckiego materyałem jest j ę z y k, inny w każdym wieku, choćby się znajdował na stopniu — nigdy nie skrzepłej, ale mniej lub więcej znieruchomiałej κοινη językowej, na jakim się znajduje i już po części znajdował język Kornela.

Trzy tłómaczenia polskie Kornelowego Cyda, pochodzące z w. XVII, początku XIX i XX, z epoki marinizmu (podszytego szlachetczyzną), pseudoklasycyzmu i modernizmu, te trzy tłómaczenia wytyczą nam dzieje — dotychczasowe — Cyda w Polsce.

Jakie mogą być tłómaczenia? jakie są ich rodzaje?

Najłatwiej określić dwa przeciwne bieguny: tłómaczenie niewolnicze i parafrazę, tłómaczenie, w którem dla indywidualności tłómacza miejsca niema i tłómaczenie, w którem indywidualność ta odgrywa pierwszą rolę i przygłusza pierwowzór. Między tymi biegunami jest miejsce dla przekładu mniej lub więcej wzorowego. Waha się ono między dwiema siłami przyciągającemi w dwie strony, ku pierwowzorowi i ku indywidualności tłómacza. Idealne tłómaczenie wypływa z idealnej równowagi, do jakiej się te siły układają.

Co tłómaczowi wolno zmienić w oryginale, by tej równowagi nie przeważyć? Że słowa słowem oddać niesposób bez naruszenia myśli, to jest uznanym pewnikiem; że myśl musi być zachowaną bez skazy, na to się też wszyscy zgadzają, ale co rozumieć przez tę myśl? Czy rozumieć tę ogólną myśl, którą autor chciał wyrazić, czy też i tę myśl z całem szczegółowem jej znaczeniem. Czy więc wodza siły zbrojnej „chef“ wolno polskiemu tłómaczowi zwać „wojewodą“ lub „hetmanem“? Trzeba dobrze rozważyć, o co tłómaczowi chodzić może. Że będzie pierwowzoru bliższy, o ile „chef“ zamieni „wodzem“, to pewna; że jednak to samo pojęcie szlachcicowi XVII-wiecznemu żywiej w oczach stało, gdy usłyszał „wojewoda“ lub „hetman“, to też pewna. Trzeba więc tu wybierać między wiernością absolutną, a zmianą uprzystępniającą zrozumienie i odczucie dzieła czytelnikowi. Łączy się to z bogatą i trudną kwestyą ogólną, o ile wogóle tłómacz ma prawo przyswajać narodowo obce dzieło?

Wchodzić tu musi w grę stopień kultury, nie tyle może tłómacza, co słuchacza i czytelnika. O ile czytelnik jest słabo kulturalny, t. zn. mało zdolny do wejścia w treść życia innoplemiennego, o tyle bardziej zrozumiałem jest narodowe przyswajanie dzieła; o ile ten czytelnik jest estetycznie kulturalny, dzieje się przeciwnie: nie tylko, że może się wczuć w innoplemienne życie, ale by mu wręcz przykrem było, gdyby mu ktoś to wczucie się chciał ułatwić narodową adaptacyą; wtedy stan ten nazywamy zamiłowaniem do egzotyzmu: rozkoszą czytelnika jest i trud wżywania się w mało znane środowiska, i czar tego, co nieznane, tajemnicze. Przeciwnym zupełnie biegunem takiego lubowania się w egzotyźmie, jest zdarzająca się na równie wysokim stopniu kultury, absolutna niechęć twórcza do przedstawiania innonarodowego życia i kategoryczny

imperatyw, który prze ku narodowej adaptacyi (Wyspiański: Akropolis, pomysł grania Hamleta na Wawelu); taki wypadek bywa skutkiem reakcyi indywidualnej na zbyt intensywną kosmopolityzacyę w sztuce: czar nieznanego i nowego staje się tu wybitniejszym, niż był w zbyt już często spotykanym egzotyźmie.

Poza wiernością myśli leży jeszcze dużo pola dla ewentualnej wierności tłómacza. Oto dzieło poetyckie składa się jeszcze z obrazów. Jak tłómacz powinien owe obrazy traktować? O ile obraz jest czysto przedmiotowy, należy go wiernie oddać, nawet gdyby był mało znany i zrozumiały. Obraz może jednak być podmiotowym, t. zn. będącym dla poety skutkiem i wyrazem stanu uczuciowo-nastrojowego, a dla czytelnika podnietą takiegoż stanu. Jakże ma w tym razie postąpić tłómacz? Czy ma być absolutnie wiernym obrazowi pierwowzoru, narażając go może przez to na pozbawienie, lub osłabienie wartości — dla autora głównej — uczuciowej i nastrojowej? Czy więc francuski „saule pleureur“ nie należałoby raczej przełożyć na „brzozę“ niż „wierzbę płaczącą“, której u nas w naturze mniej, a w poezyi brak, bo jeśli się w niej znachodzi, to bez brzozie właściwej, tak wybitnej wartości uczuciowo-nastrojowej? Albo inny, lepszy przykład: czy owe przepyszne, tak w smutną treść bogate żórawie Słowackiego, wolno przełożyć na francuski przez dosłowne „grue“, które tak krańcowo inne znaczenie przenośne mają, bo nieraz śmieszną głupotę oznaczają?

Wiążą się z tem obrazy zeszłe do stopnia, już nie symbolu poetyckiego, ale symbolu utartego, codziennego, obrazy zawarte w przysłowiach. O ile więc znajdują się w pierwowzorze przysłowia, jak je tłómaczyć, odpowiednikiem symbolu, czy dosłownego znaczenia? Czy „nie krzycz hop aż przeskoczysz“ należy na francuski przełożyć dosłownie, czy przez „il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué“? W pierwszym wypadku trzebaby często dodać objaśnienie, a przez to zmniejszyć bezpośredniość wrażenia, bo długoby dany nowy obraz musiał się ucierać na obcym gruncie językowym, aby równej rodzimemu nabyć siły wrażeniowej. W drugim znów wypadku nie ma się prawa wyłączać całych skarbów indywidualnej plastyki języka. Tłómacz musi tu wybierać między dwiema trudnościami; wybór ten staje się wtedy dopiero łatwy, gdy wyrażenie pierwowzoru jest pod względem znaczeniowym obojętne (Dieu vous aide, Szczęść Boże).

Poza myślą i obrazem jest jeszcze w dziele cała strona spe-

cyalnie uczuciowa. Jest rzeczą pierwszorzędnej wagi, jeszcze ważniejszą od wierności myśli, aby tłómacz dzieła poetyckiego oddał jego ton uczuciowy. Jeżeli więc pierwowzór ma miejsca wybuchowe, to tłómacz musi pamiętać, że choćby nawet w tych ustępach przekład był i słownie wierny i gładki, to mimo to, a czasem właśnie dlatego, może być błędnym, bo ta właśnie gładkość wywołać może wrażenie wręcz przeciwne intencyi autora. Lepiej wtedy stokroć, by przekład był chropawy, a nawet mniej wierny myślowo i obrazowo, a tej wybuchowej swojej energii nie zatracił. Trzeba tłómaczowi przedewszystkiem zrozumieć ton uczuciowy, w jakim autor przemawia i ten ton oddać. W tym wypadku przekład trafić musi czytelnikowi nie do głowy, ale do serca i w tym celu wybaczyć w nim można użycie terminów, obrazów i pojęć czytelnikowi bliższych, choć dalszych od pierwowzoru, aby mu pracy myślowej jak najwięcej ująć i w ten sposób odporność uczuciową osłabić. Wierność czysto pojęciowa w takich wypadkach mogłaby osłabić wierność uczuciowo-nastrojową; niewierność obrazu i pojęcia warunkuje niekiedy wierność wrażenia i uczucia. Oczywiście pozostaje ona niewiernością i jest błędem w porównaniu do przekładu, któryby jej bez innej szkody uniknąć potrafił.

Ostatecznie więc tłómacz musi postępować tu ostrożnie, z całą swą zdolnością rozumienia i wczuwania się w autora. Musi rozwikłać, co w intencyi autora gra pierwszą rolę: pojęcie ogólne, czy szczegółowa (narodowa) jego postać (chef, hetman), obraz czy jego symboliczne znaczenie uczuciowe (saule pleureur, brzoza płacząca; żóraw, grue), argumentacya pojęciowa, czy dynamika uczuciowa?

Dodać należy, co zresztą jest naturalnem i wiadomem, że o ileby nawet tłómacz zadośćuczynił w miarę możności wszystkim powyższym uwagom, to jeszcze i wtedy nigdyby przekład nie mógł zastąpić oryginału. „wszelkie bowiem by też najdoskonalsze tłómaczenia podobne są do ananasów lub innych indyjskich owoców, które po różnych cieplicach ogrodowych w Europie nader są delikatne i wyborne — ale nigdy nie dochodzą delikatności tych, które się w własnym kraju swoim rodzą“ [1]). Może się nawet zdarzyć, że przekład jest genialny i pod pewnymi względami od oryginału piękniejszy, ale i wtedy woń i smak tego owocu będą inne, niż u pierwotnego, i zastąpić go nie będą w stanie.

[1]) Monitor 1767 Nr. 98.

O tych uwagach pamiętając, osądzić się postaramy, czy dany tłómacz w danem miejscu odstąpił od oryginału bez potrzeby?

Przekład Morsztyna.

Cyd Kornela grany pod koniec roku 1636, wydrukowany został ze zmianami (oczywiście mało znanemi) w marcu następnego roku. Po tem pierwszem wydaniu inne mnożą się: w tym samym roku drugie, w r. 1638 znów dwa, jedno w Lejdzie, drugie w Paryżu drukowane, w następnych latach następne. W r. 1660 ukazało się wydanie znacznie przez autora poprawione, stosownie do uwag kilkanaście lat wstecz wydanych przez Akademię, kierowaną tajemnie ręką Richelieu'go. Tekst tego wydania uznany został za ostateczny, tak że tekst pierwotny w wydaniach krytycznych znaleźć można jedynie w waryantach[1]).

Jakiego wydania trzymał się Morsztyn? Świadectwa dokumentowego nie mamy tu żadnego; aby pokusić się o przybliżoną choćby odpowiedź na to pytanie, należy uważnie porównać tekst tłómaczenia Morsztynowego z tekstem pierwowzoru i jego waryantami.

Wystarczy rzucić okiem na przekład, aby poznać, że, jak się tego można spodziewać, tekst, z którego tłómacz korzystał, nie był tekstem poprawionym z r. 1660, ale tekstem wcześniejszym. Wymienimy tu ważniejsze dowody: sceny I 1—2, ww. 163—4, 167—9, 200 ss., koniec sceny I 4, koniec sceny I 5, ww. 277 ss., 393 ss., 543, 647—50, 666 ss., 693 ss., 708 ss., 1469 ss., 1716 ss., 1722 ss., 1806 ss.[2]).

Trudniej znacznie określić, z którego z poprzednich wydań korzystał Morsztyn?

Jest parę wierszy, które wiążą przekład z wydaniami 1637 in 12° (poprzednie z tegoż roku było in 4°) i obu wydaniami P(aryskiem) i L(ejdejskiem) z r. 1638. Na wiersze 80, 226 (jeu de

[1]) Ostatnie wydanie, które ukazało się za życia autora w r. 1682, nie zawiera ciekawszych waryantów.

[2]) Sceny oznaczamy według tekstu Morsztyna, t. zn. według pierwotnego tekstu pierwowzoru; wiersze według dzisiejszego, więc wtórnego tekstu Kornela. Poświęcamy tu względy ścisłości względom praktycznym: wiersze w tekście pierwotnym miały inną liczbę porządkową, ale czytelnikowi dzisiejszemu łatwiej oryentować się według liczby porządkowej tekstu ostatecznego, który w wydaniach krytycznych opatrzony jest pod danym wierszem w wykaz waryantów. Przedruku przekładu Morsztyna z oznaczoną liczbą porządkową wierszy nie posiadamy.

scène manque)[1]). 625 (detto) nie zwrócimy większej uwagi. Ważniejsze są wiersze następujące:

w. 323. Qui venge cet affront irrite sa colère,
Et qui peut *le* souffrir ne la mérite pas.

(1637—56 bez 1637 in 12°, 1638).

Et qui peut *la* souffrir ne la mérite pas.

(1637 in 12°, 1638).

M. Kto się mścić chce, ten będzie niełaski jej winien.
A ja się śmierci boję mniej *niż jej urazy*.

Jak widzimy, Morsztyn nie idzie tu dosłownie za tekstem, ale myślowo całkowicie podziela błąd tekstu drugiego (przedmiotem w tekście pierwszym jest „affront", w tekście drugim i u Morsztyna „colère").

w. 1827. A ce seul nom du Cid ils *trembleront* d'effroi.

(1637—56 bez 1637 in 12°, 1638).

A ce seul nom du Cid ils *tomberont* d'effroi.

(1637 in 12°, 1638).

M. Na imię Cid *upadną* jako przed taranem.

Mamy natomiast szereg wierszy, które wykluczają tekst 1637 in 12°:

w. 502. De ce palais ils sont sortis ensemble

(wszystkie z wyjątkiem 1637 in 12°).

Hors de la ville ils sont sortis ensemble

(1637 in 12°).

M. Wyszli pospołu z królewskiego gmachu.

w. 544. Enfin tout ce qu'on dit des plus fameux guerriers,
Je l'attends de Rodrigue après cette victoire.

(wszystkie z wyjątkiem 1637 in 12°).

(je le vois)
...faire ses sujets des plus braves guerriers,

(1637 in 12°).

M. Owo co najszczęśliwsze kiedy wojenniki
Potkać mogło...

[1]) Nie jest ten brak mało ważnym szczegółem: Morsztyn wskazówek scenicznych trzymał się wcale dokładnie.

w. 659. ...*mes* yeux ont vu son sang
Couler...

(wszystkie z wyjątkiem 1637 in 12°).

Vos yeux ont vu son sang

(1637 in 12°).

M. ...i te oczy *moje*
Widziały...

w. 707. Ni tous *vos* ennemis, ni tous mes envieux

(wszystkie z wyjątkiem 1637 in 12°).

Ni tous *mes* ennemis, ni tous mes envieux

(1637 in 12°).

M. Ani *twój* nieprzyjaciel, ani mój niechętny.

w. 1130. S'il a vaincu *deux* rois, il a tué mon père

(wszystkie z wyjątkiem 1637 in 12°).

S'il a vaincu *les* rois, il a tué mon père

(1637 in 12°).

M. Zabił mi ojca, chociaż poimał *dwóch* królów.

Wobec tych wyraźnych niezgodności Morsztyna z wydaniem 1637 in 12°, a zgodności z grupą 1637 in 12° do 1638, zwrócimy uwagę na teksty z r. 1638.

Przybywa nam tu jeszcze parę dowodów:

w. 600. Vous parlez en soldat, je dois *agir* en roi

(wszystkie z wyjątkiem 1638).

Vous parlez en soldat, je dois *régir* en roi

(1638).

M. Ty mówisz jako żołnierz, ja jako król rządzę.

w. 1026. D. *Dièque.* Ne mêle point de soupirs à ma joie

(wszystkie z wyjątkiem 1638).

D. Rodrigue. Hèlas! c'est triomphant, mais avec peu de joie

(1638).

M. *Roderyk*[1]) I z zwycięstwem, ale ach! smętna moja praca

(Ten wiersz starczy za bardzo silny dowód pokrewieństwa przekładu z grupą 1638).

[1]) Więc nie Dyego!

Mamy teraz do wyboru między tekstem Lejdejskim (L) a Paryskim (P) z r. 1638. Wybór ten, zresztą już mniej ważny, nie będzie łatwy.

Za P. przemawiałyby nagłówki pewnych scen, w których P. tylko, w przeciwieństwie do wszystkich innych wydań, przemienia porządek osób. Morsztyn, który wszelkie uwagi sceniczne zwykle zachowuje, zgadza się z P. w paru scenach: I 1, 2, II 1, 2, ale nie zgadza się w II 4, III 1, V 1.

Za P. przemawia również

(Inf. Et vanter sa valeur, c'est honorer ton choix)
w. 1161. Ch. J'accorde que chacun *le* vante avec justice

(1638 P.).

J'accorde que chacun *la* vante avec justice

(wszystkie inne).

M. Przyznam, że *mu* słusznie dają te pochwały.

Ale znów przeciw P. świadczą wiersze ważniejsze.

w. 692. Vengez la par *une* autre[1]), et le sang par le sang

(1637 in 12°, 1638 P.).

Vengez la par *un* autre, et le sang par le sang

(1637 in 4° I[2]), 1638 L.).

M. Nadgródź to *jego* równym...

w. 1765. Une louable honte *en vain* l'en sollicite

(1638 L.).

Une louable honte *enfin* l'en sollicite.

(1637, 1638 P.).

M. *Darmo* cię wstyd do tego wiedzie niepotrzebny.

(Ten wiersz ma prawie rozstrzygające znaczenie. L. jedno wbrew innym wydaniom nie popełnia błędu).

Dla tych przeciwieństw między Morsztynem a P. a zgody między Morsztynem a L, wiedząc już, że między tymi dwoma trzeba wybierać, przechylamy się ku L.

[1]) Mort.

[2]) Z wydania 1637 in 4° (oryginalnego) rozróżniamy dwa różniące się egzemplarze: I Bibl. Impériale) i V (Versailles). W podawanych waryantach opieramy się na krytycznem wydaniu Marty-Laveaux z r. 1862.

W każdym razie wydanie, którem się Morsztyn posługiwał, pochodziło **z r. 1638.**

Jedyną pewną wiadomością, jaką posiadamy o wystawieniu Morsztynowego Cyda, jest notatka zawarta w tytule pierwszego wydania[1]): „Cid albo Roderik Comedia Hiszpańska, Z francuskiego języka przetłumaczona, ktora w Zamku Warszawskim reprezentowana była na Sejmie, Roku 1661 po odebraniu Miast litewskich, na ten czas przez Moskwę po większej części zawojowanych, jakże Miast Pruskich od Szwedow vindykowanych, jako Prolog in Persona Wisły świadczy".

Oto alluzye historyczne, jakie zawiera bardzo piękny, zgrabny i świeży prolog, wypowiedziany przez Wisłę, która wchodzi „śpiewająca":

„Oddaję me pokłony
Za bieg oswobodzony
za zdjęte okowy
U Torunia, Grudziądza, Malborka
Życzę, aby ich sprawy [i Głowy.
Poszczęścił Bóg łaskawy:
I dał im, w długim wieku
Takim pokojem rządzić tę krainę,
Jak ja spokojnie na Leniwce płynę.
Widziałam się niedawno
Tam, kędy Pruskie i Inflanckie brzegi
Wlewają swoje biegi
Z Siestrzyczkami moimi
Dźwiną, Niemnem, Wiliją.
Któreć, o królu! przez mię czołem biją.
Widziałam, jako Dźwina
Na swym odzieniu modrym
Niosła z krwie Moskwicina
Szatę szkarłatem napojoną szczodrym,
Wilia zaś i z Niemnem
Krzycząc głosem przyjemnem,
Niosły pęta już zdjęte
Prosto ku Neptunowi:
Aby ku temu królowi
Poddał się prędko, który wziął tak pilno
Kowno i Wilno".

Oto ponoć wszystkie dane autentyczne, jakie objaśniają nam chwilę, w której Roderyka grano na zamku warszawskim w obliczu Królestwa Ichmości. Prolog ten cenny nie z jednego powodu, i z tego między innymi, że na równi z „Rzekami" w „Kanikule" zawartemi odkrywa nam rąbek zamiłowań Morsztynowych: niczego snać na ziemi ojczystej tak nie umiłował, jak jej rzek, i one to

[1]) Przekład Morsztyna wyszedł bez daty gdzieś w latach 1697—1704 (T. Świderski: Jędrzej Morsztyn. — Przew. nauk.-lit 1878 t. VI, str. 801). Myśmy posługiwali się przedrukiem lipskim, a właściwie supraślskim z r. 1752. Przedruk warszawski z przedmową Chmielowskiego Bibl. najcelniejszych utworów literatury europejskiej: J. A. Morsztyn, Poezye oryginalne i tłómaczone, Warszawa 1883 jest w wielu miejscach błędny i to znacznie. W przedruku z r. 1752 należy również uwzględnić błędy drukarskie, których tablicę dodano na końcu.

zawsze na świadectwo stanąć powinny tam, gdzie się Morsztynową miłość ziemi ojczystej w zupełną wątpliwość podaje.

Jest jednakże w tym prologu zawarty szczegół ważniejszy, szczegół tak ważny, że po zastanowieniu się nad nim, uznać będziemy musieli datę roku 1661 powszechnie uznaną za datę wystawienia Cyda, za mało prawdopodobną.

Oto znajduje się w Morsztynowym prologu wzmianka o wzięciu Kowna i Wilna; że zaś Cyd wystawiony był w czasie sejmu warszawskiego, należy uznać wzięcie tych miast jako poprzedzające sejm. Porównajmy daty. Sejm warszawski, znany ze sprawy projektu elekcyi Kondeusza, zaczął się dnia 2 maja; ów „sejm walny koronny 6-niedzielny“ obraduje jeszcze 14 lipca[1]), przeciągnął się więc poza zamierzonych, normalnych sześć niedziel, jednakowoż żadną miarą do końca roku trwać nie mógł. Jan Kazimierz dnia 10 września wysyła z Nieporętu rozkazy zwołujące oficerów gwardyi na ostatni dzień miesiąca pod Grodno, które zresztą bez trudu Moskalom odebrano. Natomiast z Wilnem sprawa przeciągnęła się jeszcze parę tygodni, gdyż po zaciętej obronie zdobyte zostało przez króla dopiero dn. 2 grudnia tegoż roku[2]). Tak więc w żaden sposób Morsztyn, notujący w prologu zdobycie Wilna z końca r. 1661, nie mógł widzieć wystawionego Cyda na wiosennym sejmie tegoż roku. Natomiast datę wystawienia możnaby przesunąć na czas sejmu następnorocznego, który rozpoczął się 20 lutego 1662 r.[3]) pod świeżem, bo paromiesięcznem wrażeniem odebrania miast litewskich. — Pozostałaby do wyjaśnienia myłka w tytule cytowanym przekładu Morsztynowego. Przyjąć należy[4]), że druk ten wyszedł w latach późniejszych, gdzieś w latach 1697—1704. Odległość prawie czterech dziesiątków lat między wystawieniem a wydrukowaniem Cyda umożliwia przyjęcie omyłki w dacie podanej w tytule dzieła. Słowa „jako Prolog in persona Wisły świadczy“ zdają się wskazywać, że wydawca zwrócił też uwagę na wzmiankę prologu o zdobyciu miast i tylko fałszywy wniosek chronologiczny wysnuł co do daty wystawienia „Comedii“: nie pomylił się co do miast pruskich (Toruń

[1]) Volum. leg. (wyd. petersb. Józef. Okryzki, 1859) t. IV, str. 343.

[2]) T. Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Kraków 1912, t. II, 367, 370.

[3]) Szujski, Dzieje Polski (Dzieła, Kraków 1894, t. III, 488).

[4]) T. Świderski, l. c. str. 801.

padł w końcu grudnia 1658 r., Grudziądz 31/VIII 1659 r., Głowa 22/XII tegoż roku [1]), a pomylił się co do miast litewskich.

Z tych powodów sądzimy, że datę wystawienia Cyda można i należy przenieść **na rok 1662.**

Owo wystawienie niedawnego francuskiego arcydzieła, wystawienie, które tak trochę, jak piorun z jasnego, bo jeszcze, niestety, francuskim wpływem niezbyt zajętego nieba [2]), padło, zaciekawiało i zaciekawia badaczy. Snuto na ten temat różne domysły; zgadzano się powszechnie, że jedną z kierujących przyczyn przekładu była tendencya monarchiczna dzieła. Ciekawa rzecz tylko, że jej we Francyi tak jasno nie spostrzegano; jeśli kardynał Richelieu był Cydowi tak wrogim, to bynajmniej nie wyłącznie z osobistej zawiści poetyckiej, ale i z politycznego niepokoju, jakim jego i jego stronnictwo polityczne napawał, nie tylko butny, tak ostro władzy królewskiej sprzeciwiający się Gomez, ale też ciągła apoteoza honoru szlacheckiego, który wciąż powodował pojedynki, ścigane ciągłymi edyktami [3]). Dziwi nieco, że Marya Ludwika, której wpływu na podjęcie przekładu Cyda domyślano się, nie wiedziała o owem pewnem niedopatrzeniu idei monarchicznej Cyda we Francyi. Tendencya ta dla nas dzisiaj przedstawia się znacznie wyraźniej, choćby z powodu ukarania Gomeza, ale jednak i o tem zapominać nie wolno, że Roderyk z królewską władzą w zgodzie nie był, a to już szczególnie w Polsce, gdzie bić się pod bokiem królewskim pod gardłem broniono [4]).

W „Pamiętniku literackim“ z r. 1913 znajdujemy notatkę prof. Windakiewicza tyczącą się kwestyi wystawienia Cyda w War-

---

[1]) Korzon, l. c. str. 394. — Szujski, l. c. str. 466, 468.

[2]) Na polu literatury przekład Morsztyna jest pierwszym, widocznym tego wpływu znakiem.

[3]) Wszak na przedstawieniu Cyda, które, jak wiadomo, o parę miesięcy druk poprzedziło, w. II 1 Gomez pokojowo go z Dyegiem godzącemu Aryasowi tak odpowiadał:

„Ces satisfactions n'apaisent point une âme:
Qui les reçoit n'a rien, qui les fait se diffame,
Et de pareils accords l'effet le plus commun
Est de perdre d'honneur deux hommes au lieu d'un“.

Kornel zmuszony został z druku te wiersze wyrzucić, zachowały się jedynie w tradycyjnej pamięci.

[4]) Porównajmy z tych samych czasów pochodzący epizod Paska z Mazepą.

szawie („Około przedstawienia Cyda“ 1661 r. str. 306). Autor zaczyna od tego, że stwierdza i dowodami popiera stosunki żywe i ciągłe, jakie łączyły Maryę Ludwikę z dawną ojczyzną za pośrednictwem „kuryerów królewskich, stałych korespondentów“ jak też i przez „domy handlowe i bankierskie w obu krajach“. Śladem tej łączności z Francyą jest „gorliwe zajęcie się na dworze polskim „Prowincyałkami“ Pascala“, oraz poezye i pobyt w Warszawie (1650) poety Saint-Amanta. Dla nas najbardziej uderzającym jest fakt następujący: dowiadujemy się z poematu Saint-Amanta „Stances à Monsieur Corneille sur son Imitation de Jésus-Christ“, pisanego w r. 1655, że Kornel przesłał królowej polskiej egzemplarz owego tłómaczenia[1]). Z faktu tej przesyłki wyprowadza prof. Windakiewicz wniosek, że zaciągnięty w ten sposób u siebie dług wdzięczności spłaciła królowa wystawieniem Cyda po polsku w 1661 r.[2]). Dowodów bezpośrednich na takie postawienie kwestyi nie posiadamy; ale pośrednio dowodzi tego autor w następujący sposób: „Przesyłka ta poprzedziła tylko o lat kilka tłómaczenie i stanowiła w Polsce pożądane przypomnienie zasług Kornela dla teatru francuskiego. A o tych zasługach któż u nas mógł wiedzieć? Repertuar francuski jeszcze prawie na całe stulecie stanowił *terra incognita* dla polskich literatów. Wskazać Cyda do przekładu mógł tylko znawca przedmiotu, odczuwający żywo tętno współczesnej literatury francuskiej. Kto czytywał Prowincyałki Pascala i pisywał do Matki Angeliki w Port Royal, mógł pomyśleć o potrzebie przekładu Cyda“.

Przyznając autorowi, że Marya Ludwika, która śledziła tak żywo ruch umysłowy w dawnej ojczyźnie, mogła rzeczywiście wskazać Cyda do przekładu na język polski, nie wiemy, czyby potrzeby tego przekładu i bez pomocy królowej nie zrozumiał sam Morsztyn. Wszak pierwszy jego pobyt w Belgii i Francyi przypada prawdopodobnie na rok 1638 (podczas wydrukowania Owidyuszowego przekładu pióra Otwinowskiego) t. zn. na czasy bezpośrednio następujące po ukazaniu się Cyda i wywołanej tem gorączkowej kam-

[1]) Chodzić tu może, jak stwierdza prof. Windakiewicz, jedynie o pierwszą część przekładu z r. 1654.

[2]) „Z wdzięczności za przesłanie Naśladowania w chwili ucisku, zrobiła Kornelowi przyjemność, że za życia najsławniejsze swe dzieło miał przełożone i wystawione w języku polskim. Dług moralny, zaciągnięty wobec Kornela przez polską królowę, spłacony został spolszczeniem Cyda dla teatru nadwornego“ (Ib.).

panii; wszak w r. 1645, biorąc udział w poselstwie polskiem, wysłanem po Maryę Ludwikę, miał napewno sposobność otarcia się o wielkie ówczesne problemy literackie we Francyi. O Cydzie nie wiedzieć nie mógł i wprost żadne dzieło ówczesnej literatury francuskiej bardziej nie nasuwało mu się do przekładu. Że zaś przekładaniem bawił się, wiemy dobrze, bo już i Psychę za młodych lat tłómaczył (w części przynajmniej).

Przeciwko zaś roli, Maryi Ludwice przypisanej w tym przekładzie, świadczyłby fakt, że w takim razie ona, która tak dobrze była poinformowaną o tem, co się we Francyi umysłowej działo, nie umiała tłómacza pouczyć, że w r. 1660 ukazało się nowe wydanie z ważnemi i bardzo ważnemi zmianami, wyszłemi z pod pióra autora. Waryanty te interesować mogły specyalnie królowę, zważywszy na wzmożoną w nich tendencyę monarchiczną dzieła; za przykład tego posłużyć mogą dwa następujące wiersze, zestawione z odpowiednikiem tekstu pierwotnego:

163. „Mais on doit ce respect au pouvoir absolu,
De n'examiner rien quand un roi l'a voulu"
(ed. 1660).

„Vous choisissant peut-être on eût pu mieux choisir;
Mais le roi m'a trouvé plus propre à son désir".
(ed. 1637).

Pewne wątpliwości nasunąć w tym względzie musi szczupły przedział czasu między pojawieniem się owego zmienionego wydania Cyda, a chwilą wystawienia Morsztynowego przekładu. Fakt jednak przesunięcia przedstawienia na rok 1662, jak też i istnienie ciągłych i częstych kuryerów i korespondencyi, specyalnie w owych latach zapewne wzmożonych, utrudniają przypuszczenie, by królowa i tłómacz z owych ważnych dodatków i waryantów nowego wydania Cyda korzystać nie zdołali. Nie śmiemy oczywiście wysnuwać jako pewnika, że Morsztyn tłómacząc z wydania 1638 r., tłómaczył przed r. 1660, ale w każdym razie wydaje się to nam dosyć prawdopodobnem; w takim zaś razie wystawienie Cyda w 1662 r. byłoby tylko wyciągnięciem na światło dzienne dawniej dokonanego przekładu, któryby może z Kornelową przesyłką dla królowej nie zostawał w związku, zważywszy na dziwne nieuwzględnienie przez nią ważnych ideowych, tendencyjno-monarchicznych dodatków.

Bądź jak bądź przystępował Morsztyn do przekładu z pełną,

świadomą wolą dokonania poważnego przekładu i temu zamiarowi nie sprzeniewierzył się w ciągu pracy. Dowodzi tego fakt, że przekład idzie za pierwowzorem, wiersz za wierszem, że choćby nawet tłómacz niewiernie przekładał, to niewiernie przełoży zwrot, obraz, obok myśli nieraz się prześliznie, ale w każdym razie bez trudu żadnego pozwoli nam wiersz za wierszem z pierwowzorem porównać (zobaczymy w dalszym ciągu, że z trzech tłómaczy polskich tylko Morsztyn takie spostrzeżenie nasunąć może).

Co do ilości wierszy, liczba wierszy dodanych i ujętych przez tłómacza jest naogół niewielka i równoważy się wcale dobrze; nie zmniejsza to oczywiście niedomagania w wierności przekładu, skoro zasadniczo mamy do czynienia z amplifikacyą i skreśleniem. Podajemy poniżej główne takie przypadki, dla poznania ich natury.

Sceny I 3, 4 są tu achillesową piętą przekładu: zawierają najwięcej wierszy dodanych lub ujętych; widocznie w miarę postępowania pracy, autor wierniej trzymał się tekstu, czy też może w innym czasie sceny te pierwsze powstały.

Oto więc w I 3 kłopoce się Leonora:

77. Mais je vais trop avant et deviens indiscrète

Morsztyn dodaje jeden wiersz:

Aleć moja ciekawość nazbyt w twoich gmerze
Myślach i na twój sekret naciera zbyt szczerze.

Infantka zaraz ją pociesza:

78. Ma tristesse redouble à la tenir secrète

tłómaczowi to nie wystarcza:

Już to próżno! mój się żal w swym sekrecie szerzy,
I tobie go wynurzę, im później, tym szczerzej.

I dalej zeznaje królewna:

81. L'amour est un tyran qui n'épargne personne,

co Morsztyn rozszerza na:

Wierz mi, żem długo z mocną siłą się biedziła,
Lecz mnie miłość, co wszystkich wiąże, zwyciężyła.

Prosty wykrzyknik Leonory:

83. Vous l'aimez!

zamieniono w przekładzie na wiersz cały:

„Cóż? kochasz w nim, czym się osłyszała?

i w ten sposób podkreślono zdziwienie Leonory.

Śliczne wiersze infantki:

83—5. Mets la main sur mon coeur,
Et vois comme il se trouble au nom de son vainqueur,
Comme il le reconnait.

rozwija Morsztyn, widocznie się w nie całą duszą wsłuchując:

Ach połóż na mym sercu utrapionym rękę,
A z jego drżenia uznasz, jaką cierpię mękę!
Widzisz, jak zna zwycięzcę swojego, jak rzewno
Na imię jego wzdycha.

Leonora niewzruszona odpiera:

85. Pardonnez-moi, Madame,
Si je sors du respect pour blâmer cette flamme,

zaś u Morsztyna wzgląd jeden przydaje:

Odpuść mi królewno,
Że dla sławy, na której sprawy twe zawisły,
Porwę się ganić twoje tak niskie zamysły.

Kornelowe ogólne pojęcie:

100. Tout autre qu'un monarque est indigne de moi.

Morsztynowa Infantka bliżej określa:

...nie może
Tylko król moje sobie obiecywać łoże.
Inszy nie jest mnie godzien.

Do kazuistyki Infantki:

102. Moi-même je donnai ce que je n'osais prendre
Je mis, au lieu de moi, Chimène en ses liens,
Et j'allumai leurs feux pour éteindre les miens,

dodaje Morsztyn jeszcze jeden wiersz niefortunny, bo powtarzający myśl zawartą w przełożonym ostatnim wierszu pierwowzoru:

Dusiłam w sobie ogień, choć z niesmakiem nowy
I dałam w cudze, czegom nie chciała okowy.
Zapaliłam ich ognie, żebym nie pałała,
Dałam to, czegom sama wziąć sobie nie chciała.

Gdy Infantka tęsknie wyczekuje złączenia się Rodryga z Chimeną:

107. Tu vois que mon repos en dépend aujourd'hui,

nic Morsztyna od konceptu nie wstrzyma:

Ich *wesele* przywróci myślom mym *wesele;*
Ich łożnica miłości mej pokój uściele.

Od tego miejsca jakby się tłómacz zreflektował, że za dużo wierszy przybyło, zaczyna aż do końca sceny skreślać.

I tak Kornelowe trzy wiersze:

110. Et malgré la rigueur de ma triste aventure,
Si Chimène a jamais Rodrigue pour mari
Mon espérance est morte, et mon esprit guéri,

skraca śmiało, wyrzucając pierwszy:

Jako prędko Roderik da rękę Ximenie
Tak wraz nastąpi serca mego uzdrowienie.

Następujące zaraz potem cztery wiersze pierwowzoru:

117. Je suis au désespoir que l'amour me contraigne
A pousser des soupirs pour ce que je dédaigne,
Je sens en deux partis mon esprit divisé
Si mon courage est haut, mon coeur est embrasé,

tłómacz ilościowo zachowuje, ale wewnętrzny ich stosunek zmienia:

Czując cudownie w sobie rozdwojoną duszę
Raz nim gardzę, drugi raz wzdychać za nim muszę.
Miłość mi w sercu gada, w rozumie korona,
I różnie się przeważa ta i tamta strona.

Znosi tu, jak widzimy, pierwszy wiersz pierwowzoru, a rozdwaja ostatni, precyzując w ten sposób ogólniejsze wyrażenia oryginału.

Przekonana Leonora przechodzi na stronę Infantki:

125. Madame après cela je n'ai rien à vous dire,
Sinon que de vos maux avec vous je soupire:
Je vous blâmais tantôt, je vous plains à présent.

widząc, że w tych trzech wierszach drugi mieści się w trzecim, skraca je Morsztyn do dwóch przez wyrzucenie drugiego:

Kiedyś mi myśli swoje tak szczerze odkryła,
Żałuję cię, com przedtym cichom cię ganiła.

Następujących kilka wierszy wykaże nam, obok wyrzucenia jednego, modyfikacyę wszystkich innych, niczem nie usprawiedliwioną:

128. Mais puisque dans un mal si doux et si cuisant
Votre vertu combat *et son charme et sa force*
En repousse l'assaut, en rejette l'amorce,
Elle rendra le calme à vos esprits flottants.
Espérez donc tout d'elle *et du secours du temps:*
Espérez tout du ciel; il a trop de justice
Pour souffrir la vertu si longtemps en supplice.

Ale kiedy przeciwko tak smacznej chorobie
Cnotę *z sławą* przybrałaś za lekarstwo sobie
Choć cię miłość na słodkie twe ponęty łowi,
Ta cię para z *pomocą rozumu* uzdrowi.
Czekaj od niej ratunku, czekaj go i z nieba,
Które cnót nie probuje, tylko póki trzeba.

Wiersze te przytaczamy tu jako jedne z najniewierniejszych w przekładzie: poza niewiernością poszczególnych wyrażeń spostrzegamy tu opuszczenia (podkreślone w oryginale) i dodatki (podkreślone w przekładzie).

Za śmiałym zapewne jest skrót tłómacza w w. 143, gdzie Infantka wzywa pomocy nieba:

Assure mon repos, assure mon honneur.
Dans le bonheur d'autrui je cherche mon bonheur.

co Morsztyn ściągnął w jeden wiersz, piękny zresztą zwięzłością antytezy:

Skończ mój ból i ratuj mię choć przez cudze szczęście,

Nie pogniewamy się nań natomiast za to wcale, że dwa ostatnie wiersze sceny ściągnął w jeden:

Mais je tarde un peu trop: allons trouver Chimène,
Et par son entretien soulager notre peine.

Ale się bawię długo, pójdźmy do Ximeny.

choć nie umniejsza to winy opuszczenia całego wiersza przez tłómacza.

Drugą sceną, która wykazuje dużo stosunkowo dodatków i skróceń jest scena I 4 Gomeza z Dyegiem. Ironiczną przemowę Gomeza (w. 173–84) zmienił Morsztyn, skreślając i przydając wiersze w paru miejscach, ogólnej liczby wierszy jednak nie zmieniając. I tak wiersz pierwszy:

Exercez la, Monsieur, et gouvernez le prince

rozszerzył tłómacz na dwa:

Ty tymczasem nauczaj pilno królewica,
Co na wielkich państw wiedzieć należy dziedzica.

A za to dwa następne:

Montrez-lui comme il faut régir une province,
Faire trembler partout les peuples sous sa loi

ściąga energicznie w jeden, mało właściwie z tamtych dwu tracąc:

Jako królestwem władnąć, jak trzymać poddanych.

Z wierszy:

Dans le métier de Mars se rendre sans égal,
Passer les jours entiers et les nuits à cheval

wyrzucił Marsa, myśl przez to nieco osłabił, ale dowiódł, że czasem i mitologię poświęcić potrafi:

Robić bronią odważnie i z konia nie zsiadać.

Wreszcie ostatni dość chłodny wiersz:

Et ne devoir qu' à soi le gain d'une bataille

rozdwoił wyraziście i obrazowo:

Jako szykować, żeby po wygranym boju,
Zwycięstwo miał za dzieło swej prace i znoju.

W odpowiedź Dyega:

Là, dans un long tissu de belles actions
Il verra comme il faut dompter des nations
Attaquer une place, ordonner une armée,
Et sur de grands exploits bâtir sa renommée,

wplata Morsztyn dwa wiersze, obojętne i niepotrzebne, sąsiadów silnej piękności nie równe:

Tam obaczy w tym, co ma ręka dowodziła,
Postępki kawalerskie i odważne dzieła:
Jako pomykać granic Pospolitejrzeczy,
Miast dobywać, szyk stawiać, prowadzić odsieczy;
Jako wygrawać zawsze, nie cofać się krokiem;
I sławę swą rozpuszczać po świecie szerokiem.

W inne trzy wiersze Dyega:

Votre rare valeur a bien rempli sa place;
Enfin, pour épargner les discours superflus,
Vous êtes aujourd'hui ce qu'autrefois je fus.

wplata Morsztyn obraz, z drugim wierszem pierwowzoru jednem słowem się załatwiając:

Tyś na mym miejscu został i godnym następcą
Twój miecz, kiedy mój stępiał, w posiłku przybywał;
Krótko: tyś teraz tym jest, com ja przedtym bywał.

Jak już wiemy, w dalszym ciągu przekładu napotkamy już znacznie mniej takich poważniejszych dodatków, zmieniających liczbę wierszy. W scenie IV 6 Don Fernand daje wyraz swej pieczołowitości o spokój poddanych:

627. Toutefois j'aurais tort de jeter dans les coeurs,
L'avis étant mal sur de paniques terreurs,
L'effroi que produirait cette alarme inutile,
Dans la nuit qui survient troublerait trop la ville.

Morsztyn te cztery wiersze ściąga w dwa, niewiele z pierwowzoru tracąc:

Nie myślę jednak głosić ani miasta trwożyć,
Ku nocy, bo wieść zwykła w trójnasób przyłożyć.

Następujący ustęp, wykazujący dwa wiersze dodane, nie zawiera w sobie nic nowego na usprawiedliwienie i tylko rozwadnia pierwowzór:

875. Tu sais comme un soufflet touche un homme de coeur;
J'avais part à l'affront, j'en ai cherché l'auteur;
Je l'ai vu, j'ai vengé mon honneur en mon père;
Je le ferais encor, si j'avais à le faire.

Wiesz sama, jako musi pogębek obchodzić
Zniewagi takiej trudno inaczej pogodzić.
Nią będąc przyciśniony, bez wszelkiego sporu
Musiałem bronić swego ojca i honoru.
Nie ganię sobie tego, com czynił, i gdyby
Czynić to jeszcze trzeba, czyniłbym bez chyby.

W IV 2 natomiast wyrzuca tłómacz bez powodu dwa wiersze Infantki do Chimeny, wciąż chcącej ścigać ukochanego Rodryga:

1185. Contre nous ta poursuite est-elle légitime,
Et pour être punis avons nous part au crime?

W końcowej wreszcie scenie tragedyi, Chimena, godząc się już na przebaczenie Rodrygowi winy i na poślubienie go, chce jednak ślub ów odwlec ze względu na świeżą śmierć rodzica:

1806. Sire, quelle apparence, à ce triste hyménée,
Qu'un même jour commence et finisse mon deuil,
Mette en mon lit Rodrigue et mon père au cercueil?[1]).

Morsztyn ostatni wiersz rozszczepia:

Królu! jako tak prędko ma być to wesele?
Jeden dzień i początkiem i końcem żałobie,
I Rodrik pierwej w łóżku, niźli ojciec w grobie?
Wprzód weselną niż ojcu mam palić pochodnię?

Wydaje się prawie, jak gdyby Morsztyn początkowo zostawił sobie do wyboru dosłowne przetłómaczenie trochę drastycznego wiersza pierwowzoru i swój własny, nowy, łagodniejszy obraz, a potem oba wiersze pozostawił.

Na tem się wyczerpują owe dodatki i wykreślenia Morsztynowe. Jak widzieliśmy, nie dotyczą one takich ustępów w utworze, z których wiersz ujęty, lub do których dodany mógłby szkodę wielką dziełu przynieść. Ujęcie wierszy dodało czasem zwięzłości, nie uszczuplając treści, a dodanie przydało nieraz wyrazistości, dobitności, obrazowości, nigdy prawie tekstu nie rozwadniając, nigdy prawie czytelnika gadulstwem nie nużąc. Jednakowoż sam fakt tych odbiegnięć od pierwowzoru musi być policzonym w ciężar błędów przekładu.

Przystępujemy do rozważenia jakościowego cech Morsztynowego przekładu. Napotkamy tu na pewne trudności metodyczne, zważywszy, że niemożliwą rzeczą jest podać na tem miejscu dokładny przegląd konkordancyi tekstów pierwowzoru i przekładu. Ograniczyć się musimy do podania szczegółów najciekawszych, którymi często będą w pierwszym rzędzie odstępstwa od oryginału.

Wierność tłómaczenia Morsztyna nie jest bynajmniej idealną i wzorową. Mieliśmy już sposobność zauważenia tego przy wierszach dodanych i ujętych; powrócimy do tego nieraz, konstatując podobne zmiany wewnątrz wierszy, zmiany inaczej stosunkujące równowagę różnych czynników składających się na wiersz. Niewierności te nie są jednakowoż zbyt poważne. Myśl zachowana jest (z bardzo nielicznymi wyjątkami) wszędzie; obrazów przydano raczej niż ujęto, przydano w ten sposób, że ciągu akcyi nie opóźniają, ani też zasadniczej jedności wrażenia w danem miejscu nie przerywają; w scenach wreszcie potęgujących walkę i przebieg uczuć

[1]) Wiersze te znajdują się tylko w wydaniach 1637—56!

tony uczuciowe zachowano, a nawet w niektórych ustępach, z powodu większej w polskim języku topliwości, a mniejszego skrystalizowania, zostały one wzmożone i dalej zróżniczkowane.

Na czoło uwag szczegółowych nad Morsztynowym przekładem wysuwamy szereg wierszy, w których tłómacz dopuścił się za daleko sięgającej modyfikacyi pierwowzoru, rzeczywistą szkodę czytelnikowi przynosząc.

135. Ma plus douce espérance est de perdre l'espoir
Stracić cale nadzieję jest skończyć kochanie.

740. M'ordonner du repos, c'est croître mes malheurs
Trudno bez utrapienia takie znosić żale.

1202. Il sera trop puni s'il n'est plus dans ton âme
Nazbyt kary, że będzie gniewem twym skazany.

1354. Ta tristesse, Chimène, a paru trop visible.
I radość insze czyni w sercu więc pogromy.

1395—6. De ma juste poursuite on fait si peu de cas.
Qu'on me croit obliger en ne m'écoutant pas
O! jak lekce sieroce łzy i skargi ważą!
Czyniąc mi krzywdę, jeszcze dziękować mi każą.

1421—2. Sire, ôtez ces faveurs qui terniraient sa gloire:
Qu'il goûte sans soupir les fruits de sa victoire.
Królu! nie bądź nań, proszę, łaskaw tym sposobem,
Ciężej mu żyć z przymówką, niż witać się z grobem.

Wszystkie te wiersze wykazują niewątpliwą niższość przekładu; pierwowzór jest wszędzie energiczniejszy w antytezach (135, 740), wyrażeniu i zwięzłości, w niektórych wprost myśl jest przeinaczoną (1354, 1396, 1422).

Takich wierszy jest jednak naogół w przekładzie niewiele; więcej jest takich, w których tłómacz jest wprawdzie także od pierwowzoru daleki, jednakże nie w tym stopniu, by wartość jego uczuciową i estetyczną osłabić; zobaczymy to lepiej na przykładach:

147—8. D'un lien conjugal joindre ces deux amants,
C'est briser tous mes fers, et finir mes tourments.
A gdy dojdzie [1]), jam wyszła i z okow i z więzy
Ich związek, moja wolność, ten utnie me treny.

[1]) Zamęście Ximeny.

746—7. Sa vie était ma honte;
Mon honneur de ma main a voulu cet effort.

Bez wiecznego sromu
Nie mogła moja ręka nie skrócić mu życia.

785—7. Son [1]) cours lent et douteux fait trop perdre de larmes:
Souffrez qu'un cavalier vous venge par les armes:
La voie en est plus sûre, et plus prompte à punir.

Leniwa to jest pomsta, nadgroda wątpliwa.
Krótsza droga ta, ktorą miłość ma odkrywa.
Dozwól tylko pod twoim imieniem ci służyć

842. Il y va de ma gloire, il faut que je me venge;
Et de quoi que nous flatte un désir amoureux,
Toute excuse est honteuse aux esprits généreux.

Jeśli wolną przymówek sławę i otwartą
Chcę mieć, muszę tak czynić; i ta twoja rada
Wstyd z sobą niesie, choć jej miłość słucha rada.

1158. Ce jeune Mars qu'il loue a su jadis te plaire.
Il possédait ton âme, il vivait sous tes lois

Ten bohatyr sługą twym był nieladajakim.
I tyś nie miała za wstyd miłością się palić!

1214. Et j'ai moins de pouvoir que tu n'as de mérite

I możesz rzec bezpiecznie, żeć się król zadłużył.

1746—9. Et soudain sa colère a trahi son amour
Avec tant de transport et tant d'impatience
Que je n'ai pu gagner un moment d'audience.

I miłość swą odkryła, a nie chcąc mi mowy
Na minutę pozwolić, uparła się w zrzędzie,
A teraz skarży na mnie, będąc w tymże błędzie!

Jednakowoż i tych wierszy procent nie jest wielki w przekładzie, ogromna większość jest pierwowzorowi wierną i te trudno nam cytować, inne zaś są waryantami nieraz udałymi, czemś usprawiedliwionymi, często nowy, udatny szczegół wnoszącymi. Tekst Kornela tłómacz przemyślał, wczuł się weń i przyswoił go sobie na swoją treść duchową; przekładu w czytaniu nie czuć: obcą osnowę zamienił tłómacz na własną przędzę i stworzył oryginalną tkaninę, na której wzorzyście wyhaftował kwiaty obrazów i świe-

[1]) De la justice.

żych figur poetyckich, barwami często żywszemi od pierwowzoru, choć mniej misternym ściegiem znaczonemi.

Jeśli ten ostatni zarzut stawiamy, to z powodu tonu językowego, jaki panuje w przekładzie polskim. Zarzucano nieraz Morsztynowi wprost ordynarność tonu i języka. W obronie wystąpił jeden Seredyński (Rozp. i Sprawozd. wydz. fil. Ak. krak. 1875 II), którego sąd, dla tej właśnie wyjątkowości powtarzamy: „Być bardzo może, że swywolna a nieraz rubaszna fantazya naszego poety razi dzisiejszy smak więcej ukształcony i wybredny. Jeżeliby zaś z tego powodu zasługiwał na zarzut, to w naszem widzeniu rzeczy okoliczność ta jest cechą pożądaną, gdyż wadę tę trzeba odnieść na wiek cały, jeśli nie więcej". Sąd ten Seredyńskiego da się do przekładu Cyda zastosować jedynie co do wyrażeń i zwrotów. Należy tu, i naszem zdaniem, zawsze żywo pamiętać, że język Morsztynowi współczesny posiadał mnóstwo zwrotów rażących nas dzisiaj, ale wtedy wchodzących w skład mowy codziennej i nawet literackiej. Rzucać gromy na Morsztyna za to, że miast „ust" mawia „gęba", wydaje się śmiesznem[1]). A już sam fakt wystawienia Cyda przed dostojnemi osobami króla i królowej nie zdaje się pozwalać na przypuszczenie, by dworny Morsztyn zostawił w przekładzie dużo pospolitych i ordynarnych niedopatrzeń językowych. Morsztyn, przekładając Cyda, nie tylko że nie mógł pisać naszym językiem, ale i nie mógł już pisać językiem wielkiego Kochanowskiego; z drugiej jednak strony pamiętamy dobrze i o Piotrze Kochanowskim i o Psalmodyi Kochowskiego. Dlatego, choć nie często, zwrócimy uwagę na pospolite, rubaszne zwroty w dostojnych sytuacyach Kornelowego dramatu; dlatego też wspomnieliśmy o owym mniej misternym ściegu Morsztynowej roboty, choć tu pewno nieraz nietylko pracownik, ale i nić gruba zawiniła.

W pierwszym z brzegu czterowierszu tłómacz okazuje się już mniej dwornym od pierwowzoru:

Entre tous ces amants dont la jeune ferveur
Adore votre fille et brigue ma faveur,
Don Rodrigue et don Sanche à l'envi font paraître
Le beau feu qu'en leurs coeurs ses beautés ont fait naître.

[1]) T. Świderski (l. c. 1114) wytyka Morsztynowi wyrażenia, jak „fryc", „wiktorya", „być u bola" (w scenie Gomeza z Dyegiem); wyrażeń takich więcej znaleźć można w przekładzie i bardziej jeszcze rażących. Ale czy nie za ostre kryteryum wybiera się, słuchając przekładu XVII-wiecznego dzisiejszem uchem i czytając go dzisiejszem okiem?

Między temi, którzy się kłaniają Ximenie,
I u mnie się o dobre starają wspomnienie,
Najznaczniej się odkryli i sporym wyścigiem
W tył inszych zostawili, Don Sancty z Rodrygiem.

„beau feu“ ustąpiło tu roli pierwszej „à l'envi“.

Cała ta scena II jest zresztą wiernie oddana.

Scena następna, między Chimeną a Elwirą, nasunie już więcej szczegółów do omówienia.

Dwa pierwsze wiersze Elwiry:

Quelle douce nouvelle à ces jeunes amants!
Et que tout se dispose à leurs contentements

przekłada Morsztyn wiernie co do myśli i uczucia, ale bardzie brazowo:

O jak smaczna nowina tej szczęśliwej parze,
Którą nad zwyczaj miłość głaszcze a nie karze.

Dwuwiersz niespokojnej Chimeny:

L'excès de ce bonheur me met en défiance:
Puis-je à de tels discours donner quelque croyance?

przełożono pięknie i jędrnie po polsku, ale z pewną zmianą w charakterze bohaterki:

Siłaś to zacenieła; serce me, co mierzy
Serce swe krótką piędzią, ledwoć tyle wierzy.

Chimena wzbogaciła się tu w rys nowy: stałego niedowierzania szczęściu [1]).

Zastępowanie dosłownego tłómaczenia cudzoziemskich zwrotów indywidualnie wybranymi zwrotami narodowymi, nadaje przekładowi świeżość dzieła samodzielnego, z własnej treści duchowej wziętego. Zwroty takie znajdujemy niekiedy w każdym wierszu:

---

[1]) Ktoby się gniewał na pierwszego w Polsce tłómacza Cyda za niewierność w oddawaniu zwrotów oryginału, niech porówna tu ten sam ustęp w przekładzie drugiego tłómacza, Osińskiego:

O jakże mi są drogie te wyrazy twoje!
Lecz może sama przyjaźń, mym chęciom życzliwa,
Tak lubą w niepewności przyszłość mi odkrywa:
Może same domysły serce twoje mylą,
A ojciec mój...

Jakże cenną wydaje się nam zwięzła wierność Morsztynowa!

Il passe bien plus outre; il approuve ses feux,
Et vous doit commander de répondre à ses voeux.
Jugez après cela, puisque tantôt son père
Au sortir du conseil doit proposer l'affaire,
S'il pouvait avoir lieu de mieux prendre son temps
Et si tous vos désirs seront bientôt, contents.

Powiem więcej: *utwierdza i jego zaloty,*
I chce, *aby doznawał po tobie ochoty.*
Cóż mniemasz? Kiedy ociec jego *w dziewosłęby*
Dziś się też wyprawuje; jeźli próżne z gęby
Puści słowo; i jeźli mógł w lepszą godzinę
Prosić o cię i *wnosić za synem przyczynę.*

Piękny czterowiersz Chimeny:

Il semble toutefois que mon âme troublée
Refuse cette joie, et s'en trouve accablée:
Un moment donne au sort des visages divers,
Et dans ce grand bonheur, je crains un grand revers

przełożył Morsztyn zapewne niedokładnie, ale co do uczuciowej, głównej tu treści, zupełnie wiernie:

Chociaż twoja życzliwość te smaki rozszerza,
Przecię im (nie wiem czemu) *serce nie* dowierza.
Wielkie szczęście, wielkie też ma w sobie odmiany,
A kęs, i z gęby zginie, gdy nie obiecany [1])

Ostatni wiersz dowodzi, że „gęba" wcale poważnie musiała brzmieć w rozumieniu i ustach poety, skoro mogła się znaleźć w sąsiedztwie tak nawskróś wykwintnych wierszy [2]); równocześnie

[1]) Por. tenże czterowiersz u Osińskiego. Jest to jeden z najszczęśliwszych, najzwięźlejszych, najgładszych jego ustępów.

Miłe nadzieje! czyliż zaufać im mogę?
Troskliwa myśl, tajemną budzi we mnie trwogę:
W jednej chwili uderza cios niespodziewany,
I wielkie szczęście, wielkie zwykło mieć przemiany,

pominąwszy to, że ostatni wiersz z Morsztyna wzięty, cały ten gładki przekład ustępuje tamtemu chropawemu tem jednem już, że Osiński nie odczuł, iż „myśl" jako zimne pojęcie mniej znacznie „czucie" wyrazić potrafi, niż serce, nie będące abstraktem.

[2]) Ciekawem będzie może przypomnienie podobnego, językowego przesunięcia się znaczeniowego w samym tekście Kornela. Oto na początku sceny III 4 mówił Rodryg do Chimeny:

Soûlez-vous du plaisir de m'empêcher de vivre,

co jednak poeta zmienił następnie na „Assurez-vous l'honneur..."; widać, już

ten sam wiersz dowodzi, jak chętnie tłómacz od pozbawionego obrazowości wiersza pierwowzoru uciekał do obrazowych powiedzeń.

Morsztyn, jak powiedzieliśmy, dwornego tonu Kornela nie naśladuje. Czasem zdobywa się jednak na znamienite i w tym względzie powiedzenia, jak tego dowodzą trzy wiersze Infantki do pazia:

59. Va t'en trouver Chimène, et lui dis de ma part
Qu' aujourd'hui pour me voir elle attend un peu tard,
Et que mon amitié se plaint de sa paresse.

Pójdź i powiedz Ximenie, że mię to obchodzi,
Że dziś później jest u mnie, niżeli się godzi,
I że się z jej lenistwem przyjaźń moja swarzy [1]).

Scena następna Leonory z Infantką, która, kto wie, czy nie była tłómaczowi najsympatyczniejszą ze wszystkich osób dramatu, jest pięknie bardzo przełożoną; parę wierszy z niej wyjmujemy. Na ogół biorąc Morsztyn nie lubi ogólnych powiedzeń i rad, rozbija je na szczegółowe; oto pierwszy napotkany przykład:

72. On vous voit un chagrin qui va jusqu'à l'excès.

Tobie dobra myśl ginie i serce truchleje.

Jeśli poetę poznać po niespodzianych zbliżeniach uczuciowych czy nastrojowych dwu odległych przedmiotów (po rozumowych takich zbliżeniach poznać dowcipnego), mamy tego ładny przykład we wierszu 74:

(cet amour)
Fait-il de ce grand coeur la profonde tristesse?

(czy miłość)
...wzbudzić w sercu niepogodę?

Na błędy tłómacza oczu bynajmniej nie zamykamy, choćby je z swoją epoką dzielił. I tak nie potrafi zapomnieć o mitologii,

wtedy słowo to zaczynało nabierać dzisiejszego, ordynarnego znaczenia; zaczynało, bo inaczej nie widzielibyśmy go i w pierwotnym tekście.

[1]) Nie chcemy nadużywać cierpliwości czytelnika, ale oto przykład pozornej często niewierności Morsztyna:

63. Et je vous vois pensive et triste chaque jour

I codzień pilnie pytasz, a jakoby z smutkiem.

Czy to „pensive" nie jest oddane przez „jakoby", t. zn. czy nie jest znakomicie oddany ten odcień smutku, który jeszcze jest zamyśleniem?

wplatając ją tam jeszcze, gdzie wierności przekładu na zawadzie stanie:

87. Une grande princesse à ce point s'oublier?

Takżebyć to odjęła rozsądek Wenera?

Niekiedy jednak zmiany i dodatki wprowadzone przez Morsztyna nazwaćby można wprost poprawkami logicznemi oryginału. I tak w w. 167:

Rodrigue aïme Chimène, et ce digne sujet
De ses affections est le plus cher objet.

Morsztyn znosi powtórzenie treści, jakie jest w obu tych wierszach i zastępuje je dodanym, z sytuacyi zresztą wypływającym szczegółem:

Roderyk się w Ximenie kocha i jam chciwy
Złączyć się z domem twoim przez związek życzliwy.

To samo staranie się o uniknięcie powtarzającej się niepotrzebnie treści w pierwowzorze widać w bezpośrednio następujących wierszach:

170. A de plus hauts partis Rodrigue doit prétendre,
Et le nouvel éclat de votre dignité
Lui doit bien mettre au coeur une autre vanité.

Kiedyś ty już marszałkiem[1]) został u książęcia,
Roderik może patrzeć wyżej i urzędy
Ojcowskie otworzą mu chętnie wrota wszędy.

jak widać, Kornel w ostatnim wierszu powtarza myśl pierwszego, a Morsztyn tę jednę myśl bez powtórzenia na dwa wiersze rozciąga, w ostatnim obrazowe powiedzenie przydając[2]).

Najbardziej uderzającą cechą przekładu jest, jak wspomnieliśmy, zamiłowanie Morsztyna do obrazowych zmian i dodatków. Zebraliśmy w następujących wierszach szereg przykładów z aktu pierwszego. I tak istniejący już w w. 109 pierwowzoru obraz:

---

[1]) Morsztyn parę razy nadaje ten tytuł wychowawcy królewica. W powyższej scenie I 4 bezpośrednio po cytowanych wierszach, więc w logicznym związku z nadanym tytułem, następuje wiersz: „Ty tym czasem nauczaj pilno królewica".

[2]) Osiński tu przesadził jeszcze błąd oryginału i wpadł w zupełną tożsamość wierszy:

Górniejsze niż Rodryga będą przedsięwzięcia.
Przy blasku twej godności, przy takim urzędzie,
Syn twój zapewne wyżej sięgać będzie.

(l'amour) C'est un feu qui s'éteint, faute de nourriture

tłómacz uzupełnia i podkreśla:

(miłość) ...gaśnie, gdy jej kto te drewka odbiera.

Bezwątpienia „feu" jako obraz w zastosowaniu do miłości jest tylko zwykłem *locus communis,* które tłómaczowi nie wystarcza. Bardzo podobny przykład znajdujemy w II 3 i dlatego przytaczamy go obok poprzedniego:

La haine que les coeurs conservent au dedans
Nourrit des feux cachés, mais d'autant plus ardents.

I ukryty gniew, choć się wypogodzi czołem,
Chowa zarzyste ognie pod zdradnym popiołem.

obraz tekstu francuskiego właściwie z pęt pojęciowych niewyzwolony, wypełnia Morsztyn znakomicie tam drewkami a tu popiołem.

Na granicy obrazowego powiedzenia potocznego stoi wiersz następujący:

158. Ils peuvent se tromper comme les autres hommes

(królowie) Mogą się jak my mylić i *potknąć na grudzie*

W w. 196 czystą myśl Kornela:

Et ce bras du royaume est le plus ferme appui

uwydatniono obrazem:

Jam podpora królestwa, jam jest mur potężny,

który potem nawet u Osińskiego zasłużył na łaskę.

Końcowy obraz I 4 (monologu Dyega) zupełnie językowem użyciem starty:

le mortel affront
Qui tombe sur mon chef rejaillit sur son front

odświeża tłómacz nowym obrazem:

Zniewaga płaszczem wstydu i jego nakrywa.

Podobnie w w. 227 dwuwiersz zrozpaczonego Dyega:

Achève, et prends ma vie après un tel affront,
Le premier dont ma race ait vu rougir son front

tłómaczy Morsztyn ciekawym obrazem:

Dobij mię po tej wzgardzie, która w moim domu
Dotychczas nie usiadła na czele nikomu.

Dwuwiersz wreszcie Leonory 521—2:

Vous laissez choir ainsi ce glorieux courage,
Et la raison chez vous perd ainsi son usage.

wzbogaca się w przekładzie aż o dwa obrazy:

Dosyć w czas twa wyniosłość *nisko skrzydła składa,*
I rozum przed miłością *na klęczki upada.*

Obok obrazowości stylu, którą podnieśliśmy, posiada przekład Morsztyna inną jeszcze właściwość, która styl jego ożywia i tempo przyspiesza: jest to dobitność i energia obieranych zwrotów i wyrażeń.

Tak więc i wiersze Dyega:

185. Pour s'instruire d'exemple, *en dépit de l'envie*

jest dla tłómacza za ogładzonym, jak na uczuciową treść, którą wyraża; zastępuje go więc odpowiedniem wyrażeniem:

Co o przykłady, na co *warczy* zazdrość skryta.

Najwięcej przykładów tej żywości stylu dostarczy nam sam Gomez; styl jego jest aż rubaszny w swojej energii:

199. Sans moi, vous passeriez bientôt sous d'autres lois

Bezemnie, dawnobyście już byli u bóla

200. Le prince, pour essai de générosité

Przy mniećby to królewic, będąc frycem w wojnie.

Loin de froides leçons...

Lepiej niż z zmarzłych bajek, i w spleśniałej szkole.

O mitologii Gomez też nie zapomina, jak przystało na żołnierza, który liznął trochę wykształcenia z łaciną:

Chaque jour, chaque instant entasse pour ma gloire,
Laurier dessus laurier, victoire sur victoire[1]).

W każdy dzień Wiktorya latając nad głową,
Świeży wieniec mi kładzie i koronę nową.

Nieokrzesaność Gomeza wzmaga się coraz bardziej ku końcowi:

255. Ton impudence
Téméraire vieillard aura sa récompense

[1]) Wiersze cytowane powyżej bez oznaczenia cyfry porządkowej są wierszami tekstu pierwotnego; znaleźć je można w wydaniach krytycznych, w waryantach następujących po w. 200.

Ha starce ta mowa!
Godna tego, żeby wbić w gębę płoche słowa.

263. En arrêter le cours
Ne serait que hâter la Parque de trois jours.

Ze trzy dni wytrwaj stary grzybie,
A sama cię śmierć bez mej pomocy przydybie.

Jak widzimy, obdarzył Morsztyn Gomeza w odrębny, jemu właściwy styl: takiego zróżniczkowania językowego daremnoby oczywiście szukać u Kornela.

Następujący po tej scenie monolog Dyega przetłómaczony jest uderzająco wiernie, choć w niczem smaku polszczyzny nie zatracił, jak dowodzą wiersze 242 s.:

Mon bras, qui tant de fois a sauvé cet empire
Tant de fois affermi le trône de son roi.

Ta ręka, co wyrwała ojczyznę z złej toni;
Za którą pan zażywał śmiele odpoczynku.

Zamiana „empire“ na „ojczyznę“ nie jest przypadkową, a jest dla tłómacza i tych, dla których przekładał, charakterystyczną.

Nienaturalnie wybujałą peryfrazę Dyega, odnoszącą się do nowego, nieszczęsnego urzędu:

248. Précipice élevé d'où tombe mon honneur

zmienia Morsztyn, przystosowując ją niezbyt szczęśliwie do przedmiotu:

Z twego [1]) stołka kark łamać niepoczciwie będzie.

Potężna scena Dyega z synem odznacza się i w przekładzie uderzającą siłą i powagą. Obojętny wiersz pierwowzoru:

273. Va contre un arrogant éprouve ton courage

zmienia tłómacz zupełnie, ale nie darowalibyśmy go i za cenę największej wierności:

Idź! i nie dawaj po świecie krzywdzie mojej chodzić.

Obraz bitwy:

277. Je l'ai vu tout sanglant, au milieu des batailles,
Se faire un beau rempart de mille funérailles

zmienia nieco:

Widziałem, gdy sam a sam gnał przed sobą kupy,
I w bitwach, jako wałem, otaczał się trupy

[1]) Z urzędu.

jednakowoż „sam a sam“ nie mniejszą ma wartość suggestywną, niż „tout sanglant“. Wiersz jeden z najpiękniejszych:

286. Enfin tu sais l'affront, et tu tiens la vengeance

przekłada ze znakomitą odmianką:

Krótko: wiesz kontempt, wiesz kto i masz dwie żelaza.

Wreszcie płomienny wiersz końcowy:

290. ...va, cours, vole et nous venge

przełożono dosłownie:

...a ty idź, bież, leć i mścij się nas obu.

Stance Rodryga przenosi Morsztyn na język polski z pietyzmem. Mimo paru fragmentarycznych nieścisłości nastrój, uczucie i powaga wiersza oddane są bardzo wiernie przy pełnem staraniu o zachowanie formy pierwowzoru: stanc z podobnym porządkiem rymów i podobnym rytmem, w którym francuskim 6-io i 10-zgłoskowcom, zgodnie z paroksytonicznym charakterem mowy i wiersza polskiego, odpowiadają polskie 7-io i 11-zgłoskowce.

Scena II 2 między Gomezem a Rodrygiem, jedna z najpiękniejszych w tragedyi, od pierwszych słów pełna tragicznej grozy i potęgi, nie traci tych znamion w przekładzie. Starczy ona za jeden z najwalniejszych dowodów na to, że Morsztyn piękno dzieła odczuł głęboko i na własną mowę przetrawił. Język płynie swobodnie, a nie za gładko, słowa ważą się nad otchłanią tragicznego czucia, jak w oryginale, jak w oryginale też niedopowiedzenia tragiczno-liryczne dech zapierają:

R. Parę słów hrabio...
G. Dobrze.
R. Niewiem czy się mylę.
Znaszże ty Dyega?
G. Znam.
R. Mówmy cicho chwilę
Wiesz-że, że tego starca męstwo było wzięto
Za jeden cud na świecie i cnotę, wiesz-że to?[1])

[1]) *R.* A moi, Comte, deux mots.
G. Parle
R. Òte-moi d'un doute
Connais-tu don Diègue?
G. Oui.
R. Parlons bas; écoute.
Sais-tu que ce vicillard fut la même vertu,
La vaillance et l'honneur de son temps? le sais-tu?

W wierszu natomiast:

416. Mais j'aurai trop de force, *ayant assez de coeur*

popełnia Morsztyn odstępstwo od tekstu, którego mu żaden z czytelników „Ody do młodości“ nie daruje:

Lecz będę miał dosyć sił, *wsparty prawą stroną*.

Niekiedy wiersze Morsztyna są dziwnie żywe, gorące w swych prostych, a od wewnętrznego wzruszenia drgających słowach; oto dwa odmienne w nastroju przykłady:

G. Ale czuję, że litość mówi mi do ucha;
Chwalę serce młodości twej, rusza mię skrucha.

429. Mais je sens que pour toi ma pitié s'intéresse
J'admire ton courage, et je plains ta jeunesse.

X. Kochałam, byłam miła i ojców na stronę
Nakłoniliśmy swoję.

452. J'aimais, j'étais aimée, et nos pères d'accord.

Dwuwiersz Chimeny (II 3) do królewny:

457. Maudite ambition, détestable manie,
Dont les plus généreux souffrent la tyrannie!

przetłómaczony niewiernie:

Przeklęte dostojeństwa, godności niezgodne,
Które budzicie w sercach żądze głodne.

ale o ileż te „żądze głodne“ żywiej nas uderzają od owej „tyrannie“.

Wiersz 479:

Je sens couler des pleurs que je veux retenir

oddany pięknie, energicznie, dokładnie w zamiarze i uczuciu:

Łzy me, chociaż ich trzymam, chcą powieki przebić,

bo oddano tu znakomicie gwałtowne powstrzymywanie i wydzieranie się łez.

Odmiankę dobrze zrozumiałą rycerstwu polskiemu z czasów wielkiego Sobieskiego przynosi w mowie swej król, wywodzący żale nad zabitym Gomezem:

644. Après son sang *pour moi* mille fois répandu

Po krwi często rozlanej *przeciwko pogaństwu*.

Najpotężniejsza w Cydzie, scena końcowa II aktu, scena skargi Chimeny przed królem i starcia się jej ze starym Dyegiem, zachowuje całą swoją potęgę w przekładzie.

Grozy pełen wiersz Chimeny:

663. Ce sang qui tout sorti fume encore de courroux

Morsztyn snuje dalej i przesadą psuje:

Tej krwie, która się gniewem kurzy, żalem dusi

psuje, bo obraz pierwowzoru opiera się na zewnętrznem zjawisku dymiącej się krwi, a dodane przez Morsztyna powiedzenie jest już tylko z personifikacyi wynikłem. Scena ta, jak każda piękna scena u Morsztyna, odznacza się wspaniałymi, jędrnymi, staropolskimi zwrotami, oto jeden:

D. Ja, com z sobą zwycięstwo woził jak na smyczy

702. Moi, que jadis partout a suivi la victoire.

Scena III 2 skarg Chimeny przed Elwirą zawiera jeden z klejnotów przekładu:

Płaczcie, płaczcie me oczy, zmieńcie się w krynicę,
Połowa mego życia drugą połowicę
W grób wprawiła...[1])

799. Pleurez, pleurez mes yeux, et fondez-vous en eau!
La moitié de ma vie a mis l'autre au tombeau.

W ciągu sceny następnej pożegnania Roderyka z Chimeną napotykamy znów dwa jej wiersze śliczne w prostocie i z pod serca mowy polskiej wyjęte:

I stąd się toczy z oczu płaczu zdrój bogaty,
Że sama chodzić muszę koło swojej straty.

(924 s.) Avec tant de rigueur mon astre me domine
Qu'il me faut travailler moi-même à ta ruine.

A koniec sceny, owo rozluźnienie się tak napiętych uczuć, tak za serce chwytające, oddał tłómacz prześlicznie:

X. Rodriku! kto to myślił?
R. Ximeno! kto wierzył?
X. Że Bóg bliskiemu szczęściu krótki czas zamierzył.
R. I że nasze nadzieje, gdy najlepiej trwały,
Miały się rozbić w porcie o ukryte skały.

[1]) Por. Osiński: O niechaj żadna siła mych łez nie ociera...

Drugi monolog Dyega, rozpaczającego z powodu niemożności odnalezienia syna, przynosi nam z brzegu cztery piękne wiersze:

Nigdy nam niebo łaski nie pokaże szczerze,
I nietrwałe z troskami mamy tu przymierze.
Zawsze najwyższą radość, otwarte wesele
Żal nam jaki przewije, frasunek prześciele.

1001. Jamais nous ne goûtons de parfaite allégresse:
Nos plus heureux succès sont mêlés de tristesse;
Toujours quelques soucis en ces événements
Troublent la pureté de nos contentements.

Ten czterowiersz służyć może za doskonały symbol wierności czy niewierności przekładu: absolutnej wierności myśli i — co ważniejsza — uczucia, przy odmienności wyrażeń i zwrotów.

Wiersz Rodryga z następującej sceny między nim a Dyegiem:

1065. A ma fidélité ne faites pas d'injure

przełożony jest odmiennie a ciekawie:

Nie ucz wierności mojej tej z sercem włóczęgi.

Gdy w tejże scenie Dyego zdaje sprawę z zamieszania, w jakie dwór i ludność wprawiło nagłe pojawienie się Maurów:

On n'entend que des cris, on ne voit que des larmes

Morsztyn z większą precyzyą łzy te słabej tylko płci przypisuje:

Wrzask wszędzie, a biała płeć żałobliwie kwili.

Scenę tę i akt cały kończy tłómacz z prawdziwie Kornelowym rozmachem:

Niech królowi ta twoja fatyga
Pokaże, że za hrabię ma w wojsku Rodryga.

Viens, suis-moi, va combattre et montrer à ton roi
Que ce qu'il perd au Comte il le recouvre en toi,

Scena IV 1 nasunie nam znów przykład ulubionego tłómaczowi obrazowego precyzowania:

1133. Et quoi qu'on die ailleurs d'un coeur si magnanime,
Ici tous les objets me parlent de son crime.

I choć sławny u ludzi, choć wolnym uznany,
Tu go i stroje moje potępią i ściany.

Wiersz Chimeny do Infantki z następującej sceny:

1146. Et goûtez le bonheur que le ciel vous envoie

brzmi u Morsztyna dziwnie silnie, choć niedosłownie:

A po zbitym rozpuść swój śmiech nieprzyjacielu.

Opowiadaniu Rodryga szczęściło się w Polsce, bo i Morsztyn i Osiński przełożyli je z pietyzmem. Morsztyna opowieść czyta się jednym tchem; zachwycamy się prostym, jędrnym, żołnierskim językiem:

Ten huf tedy zgromadzony
Za mną udał się mężnie do portowej brony;
Pięćset nas z domu wyszło, ale w minut kilku,
Półtrzecia nam tysiąca przybyło w posiłku.
Widząc ochotę naszą, potrwogani wszędzie,
Wiązali się i w jednym z nami biegli rzędzie.
Dwa tysiąca z nich, *żeby z tyłu czynić wstręty*,
Ukryłem w opuszczone na rzece okręty,

1263. (J'en cache les deux tiers, aussitôt qu'arrivés,
Dans le fond des vaisseaux qui lors furent trouvés).

Ostatek, a coraz ich przybywało więcej,
Zostaje przy mnie, chcąc się rozpierać co prędzej;
Ale czekamy cicho i *straż dla posłuchu*
Zawiodszy, pokładliśmy wszyscy się na brzuchu.

(le reste)

1267. Se couche contre terre, et sans faire aucun bruit,
Passe une bonne partie d'une si belle nuit.

Jak w powyższych podkreślonych wierszach widać, Morsztyn i tu precyzuje, dodając strategiczne szczegóły; oto nowy przykład:

1279. Notre profond silence abusant leurs esprits...

I nie słychać starszyzny straże obchodzących

Opowiadanie w oryginale płynie w spokojnym, poważnym tonie utrzymane; u Morsztyna Rodryg jest swobodniejszy, znać w jego mowie temperament żołnierski:

Minęli nas, ta wojna idzie im jak w żarty

1277. tout leur paraît tranquille

Animusz żołnierski przedzierzga się w humor:

Przystępują do brzegu, rzucają kotwice,
Wysiadają i dzielą już sobie ulice.

1281. Ils abordent sans peur, ils ancrent, ils descendent,
Et courent se livrer aux mains qui les attendent.

Jest zaś parę wierszy w tem opowiadaniu naprawdę epickich:

O jak siła mężnych spraw, jak wielkich dzieł siła,
Noc *niepamiętna* płaszczem *żałobnym* zakryła;
Gdzie każdy sam posiłkiem, sam sobie i świadkiem,
Nie wiedział co się dzieje z ludzi twych ostatkiem.

1301. O combien d'actions, combien d'exploits célèbres
Furent ensevelis dans l'horreur des ténèbres,
Où chacun, seul témoin des grands coups qu'il donnait,
Ne pouvait discerner où le sort inclinait!

albo jeszcze:

Ale skoro dzień odkrył naszą lepszą *biały*,
I Murzyn trupy ujrzał, kędy wojska stały.

1309. Mais enfin sa clarté montre notre avantage;
Le More voit sa perte, et perd soudain courage.

Zwrócić uwagę należy na epickie epiteta nie istniejące u Kornela i na gwałtowny kontrast ostatniego wiersza.

W scenie V 1 po niefortunnych, zbyt naiwnych w swojej pierwotności wierszach Rodryga do Chimeny:

Lecz teraz gdy o moję tylko idzie skurę,
Gdy chcesz szyje mej, czyńże w niej jaką chcesz dziurę.

1491. Maintenant qu'il s'agit de mon seul intérêt,
Vous demandez ma mort, j'en accepte l'arrêt.

następują piękne wiersze:

A żem własną twą ręką umrzeć był niegodny,
Że inszym pomstę zleca twój gniew krwie mej głodny,
Ten, kto tam za cię stanie, dozna jakom cichy,
I że jak twemu słudze sam się dam na sztychy.

1493. Votre ressentiment choisit la main d'un autre.
Je ne méritais pas de mourir de la vôtre
On ne nous verra point en repousser les coups;
Je dois plus de respect à qui combat pour vous...

w których przybyło dużo i grozy („krwie mej głodny“) i dyskretnego, dwornego smutku („dozna jakom cichy“).

Przy dwuwierszu Chimeny:

Bij się mężnie, wyzwól mię od ciężkiego prawa,
Które mi niewdzięcznego dałoby *przystawa*.

1551. Combats pour m'affranchir d'une condition
Qui me livre à l'objet de mon aversion

jeśli wstrzymamy się od uśmiechu, to zapewne tylko dlatego, że nie wiemy, jaką to słowo miało przenośną wartość w owych czasach.

Za dalszy przykład, jak Morsztyn, odbiegając od wyrażeń pierwowzoru, dodając niektóre zwroty i obrazy, potrafi dokładnie oddać treść uczuciową danego ustępu, niech służy końcowa apostrofa Rodryga. Główną treścią uczuciową jest tu pewność zwycięstwa i tryumfu:

1561. Unissez vous ensemble, et faites une armée,
Pour combattre une main de la sorte animée:
Joignez tous vos efforts contre un espoir si doux;
Pour en venir à bout, c'est trop peu que de vous

Złączcie się wszyscy, na mnie nastąpcie obozem,
Tak zagrzany wszystkich was *powiodę za wozem!*
Zmówcie się rozerwać mi tak smaczną nadzieję,
Śmieję się z was i *jedną ręką was rozwieję.*

dodane tu obrazowe wyrażenia symbolizują właśnie tryumf i łatwość zwycięstwa.

Na tem kończymy szczegółowe uwagi nad przekładem Morsztyna.

Zajęliśmy się długo szczegółowem roztrząsaniem błędów prawdziwych, błędów bardziej pozornych (niewierności słownych, wyrażeniowych, obrazowych, myślowych nawet, ale zgodnych z uczuciową intencyą pierwowzoru) i piękności przekładu. Chcielibyśmy teraz przytoczyć przykład, na którymby można przyjrzeć się robocie Morsztyna w większej całości, a równocześnie sposobom, jakimi posługuje się, aby oddać i odtworzyć wartkie strumienie uczuciowe Kornelowego wiersza. Wybieramy stance Infantki, jako przedmiot wyraźnego pietyzmu tłómacza, który i rytmu i rymu pierwowzoru przestrzegał, a równocześnie jako dobry przykład wad i zalet jego przekładu, bo częściowych niewierności i tu nie brak.

T'écouterai-je encor, respect de ma naissance,
Qui fais un crime de mes feux?
T'écouterai-je, amour, dont la douce puissance
Contre ce fier tyran fait rebeller mes voeux?
Pauvre princesse! auquel des deux
Dois-tu prêter obéissance?
Rodrigue, ta valeur te rend digne de moi;
Mais pour être vaillant, tu n'es pas fils de roi.

Impitoyable sort, dont la rigueur sépare
Ma gloire d'avec mes désirs!
Est-il dit que le choix d'une vertu si rare
Coûte à ma passion de si grands déplaisirs?
O cieux! à combien de soupirs
Faut-il que mon coeur se prépare,
S'il ne peut obtenir dessus mon sentiment
Ni d'éteindre l'amour, ni d'accepter l'amant!

Mais ma honte m'abuse, et ma raison s'étonne
Du mépris d'un si digne choix:
Bien qu'aux monarques seuls ma naissance me donne,
Rodrigue, avec honneur je vivrai sous tes lois.
Après avoir vaincu deux rois,
Pourrais-tu manquer de couronne?
Et ce grand nom de Cid que tu viens de gagner
Marque-t-il pas déja sur qui tu dois régner?

Il est digne de moi, mais il est à Chimène;
Le don que j'en ai fait me nuit.
Entre eux un père mort sème si peu de haine,
Que le devoir du sang à regret le poursuit:
Ainsi n'espérons aucun fruit
De son crime, ni de ma peine,
Puisque pour me punir le destin a permis
Que l'amour dure même entre deux ennemis.

Ciebież słuchać, wielkiego pompo urodzenia,
Która gasisz ognie moje?
Ciebież słuchać, miłości, która do więzienia,
Serce wziąwszy, z tą pychą przykre staczasz boje?
Nędzna dziewko to oboje
Rozrywają twoje chcenia!
Rodriku! mogłabym cię z cnot pojąć bez sromu;
Lecz choć mężny, przecieś nie z królewskiego domu.

Niemiłosierne nieba! których złe obroty,
Miłość mą i sławę dzielą!
Ktoby rzekł, że poznanie tak wysokiej cnoty
Sercu miało być jadem i oczom kąpielą?
O Boże! jakież się ścielą
Sercu biednemu kłopoty?
Kiedy nie może z dwojga trzymać się jednego,
Ani miłości puścić, ani wziąć miłego!

Ale błądzę! i rozum pychą omamiony,
Opuszcza posiłek zdrowy.
Choć samym tylko królom mój ślub naznaczony,
Rodriku! bydź pod tobą nie byłby wstyd nowy.

Dwóch królów wziąwszy w okowy,
Łacnoć będzie o korony.
I Cid, to wielkie imię, stanie za dowody,
Któreć będą, a w rychle hołdować narody.

Godzien mnie jest, alem go oddała Ximenie.
Ta mi szczodrość moja wadzi:
Ojciec zabity słabe czyni poróżnienie
Między niemi, i pomstę krew lekko prowadzi.
Nic tu tedy nie poradzi
Ich zwada na me płomienie,
Gdy na mą biedę depcą ojcowskie popioły,
I miłość między dwiema trwa nieprzyjacioły.

Doszedłszy do końca analizy Morsztynowego przekładu, postaramy się w paru słowach zebrać jej wyniki, t. zn. wydać nasz sąd o nim, oparty na zrozumieniu intencyi tłómacza.

Przekład Morsztyna nie jest wzorem wierności. W paru miejscach przeinacza myśl i tego nie usprawiedliwiamy, w wielu dodaje obrazy, zastępuje zwroty nowymi, swoimi i to, jak wiemy, raczej mu przebaczymy, choć i tu nieraz przeciw wierności grzeszy.

Jeden z krytyków Morsztyna dawniejszej daty, Mecherzyński (Bibliot. warsz. 1859, 2. 636), nie wahał się w następujący sposób się wyrazić: „Wyborny i mimo ślady niektóre zaniedbania z talentem dokonany przekład Cyda, o tyle wyższym zdaje się od swego pierwowzoru, o ile język Kornela w mocy i zwięzłości ustępuje polskiemu“. Z sądu tego nie wiele zostanie po krytycznem rozważeniu. Przedewszystkiem wogóle niebezpiecznie jest wchodzić na tory estetyczno-porównawcze w ocenie języków; język jeden ma jedno, drugi ma drugie. Następnie jeśli język francuski w czem ustępuje polskiemu, to nigdy w zwięzłości, ale w obrazowości. Nie można przytem identyfikować języka francuskiego wogóle z językiem Kornela, choć w wielu wypadkach przyznać trzeba, że język francuski temu typowi bliskim pozostał. W każdym razie — wbrew Mecherzyńskiemu — powiemy, że język Kornela właśnie niebywałą zwięzłością w wierszach, maksymach, antytezach celuje i jest nieporównanym, a cóż dopiero do prześcignięcia jak trudnym. Natomiast zdaniu cytowanemu przeciwstawimy jedno: oto przekład polski zastępuje dużo konwencyonalizmów językowych wyrażeniami żywemi, dużo skamieniałości pojęciowych obrazami świeżymi, często zimną retorykę pojęciową bezpośrednimi skokami uczuciowymi. Dzięki temu wszystkiemu trafia w niejednem bardziej do serca, tam wła-

śnie, gdzie Kornel raczej argumentuje. Morsztyn umie być bardzo lirycznym, n. p. w skargach Chimeny z IV aktu, a także — co dziwniejsza — w scenach z Infantką, ową XVII-wieczną księżniczką ze „Snu srebrnego“ Słowackiego, które wymagały i kurtuazyi i subtelności. To też żadną miarą nie zgodzimy się z prof. Tarnowskim, gdy o przekładzie Morsztynowym mówi: „Powagę, energię, gniew odda nie źle; ale kiedy przyjdzie oddać żal, walkę uczuć, miłość, tam słabnie i sceny najbardziej patetyczne wypadły właśnie najsłabiej“ (Lit. II 274).

Należy tu jednak przeciwstawić uwagę w pewnej mierze decydującą. Oto styl Kornelowego Cyda (nie tylko językowy), a więcej jeszcze styl epoki, z której wyszedł, styl ten, atmosfera ogólna, w jakiej toną postacie dzieła, został przez tłómacza zatracony. Styl ten — że jednem słowem przypomnimy — polegał na wewnętrznej jakiejś umowie, mocą której wszystkie osoby występujące myślały, czuły i przemawiały jakąś wysoką, ponad-językową κοινή poetycką; cechą jej były patos, koturn, ciągła wzniosłość i doskonałe wychowanie, więcej etykieta.

Morsztyn stworzył przekład, którym dzieło przesunął w atmosferę inną: po części w atmosferę tragedyi, która wzrusza bezstylowością, samą ludzką głębią tragiczności, po części w atmosferę swoją, polską XVII-wieczną, atmosferę marinizmu podszytego szlachetczyzną. Marinizm zaś jest tu za słaby, a szlachetczyzna za silna, by o etykiecie mowa była.

To przesunięcie dzieła w inną atmosferę jest miarą niedomagania przekładu, jako takiego, a równocześnie miarą jego wartości, jako dzieła samodzielnego.

Powyższe uwagi określają wartość przekładu Morsztyna w ocenie bezwzględnej; w dalszej części pracy, rozpatrzenie następnych przekładów Cyda określi nam jego znaczenie względne w stosunku do tych właśnie jego następców.

Przekład Osińskiego.

Sądy krytyczne o tłómaczeniach Morsztyna i Osińskiego są tak z sobą sprzężone i właściwie współwzględne, że celowo i świadomie nie przytaczaliśmy ich dotychczas. Zaczniemy teraz od nich rozpatrywanie przekładu Osińskiego.

Na samo czoło wysunąć należy urywkowy, nawiasowy sąd drugiego tłómacza o pierwszym:

„Pomimo jednak wyraźne smaku skażenie, pomimo chylące się ku upadkowi nauki, sława Kornelowskiego Cyda i Andromaki Rasyna, nie zdobiąc sceny naszej, zbogaciła nasz język, niezdolny wydać mocy i piękności tych wzorów, bo już od dawna przed Morsztynem zaprzestano wykształcać mowę zwięzłą i harmonijną, mowę Kochanowskiego. Słabe więc były usiłowania Morsztyna i Bardzińskiego, tłómacza tragedyi Seneki; nie przyniosły pożądanego skutku, bo po książkach zostały, nigdy na krajowej nie widziane scenie“ (Pisma III 217).

Zapamiętajmy dobrze, że zarzuca tu autor Morsztynowi brak zwięzłości i mocy. Tłómaczenie Osińskiego zostało wystawione na scenie warszawskiej w r. 1801. Sprawozdanie z tego przekładu i porównanie z Morsztynowym znajdujemy w numerze „Gazety Warszawskiej“ z 1 kwietnia; powtórzono zaś ustęp dosłownie w Pamiętniku Warszawskim tegoż roku (II str. 207):

„Morsztyn, wojewoda mazowiecki *(sic)*, przełożył ją (tragedyę) wierszem. Graną była za Jana Kazimierza w pałacu Kazimirowskim, dzisiaj kadetów zwanym, w przytomności Króla i Sejmu. W prologu wystawiona jest Wisła w postaci nimfy, winszująca Królowi pokoju po zakończonej wojnie z Moskwą i Szwedami. Tłómaczenie Morsztyna, naówczas dosyć gładkie: dzisiaj jednak nie mogłoby się utrzymać na teatrze. Niektóre miejsca, lubo w małej liczbie, cudnie są wydane. Zachował je nowy tłómacz i rozsądnie uczynił. Na co silić się, aby koniecznie inaczej wydać to, co już dobrze zrobiono? ma on dosyć chwały, że całe dzieło przelał i zrobił je tak dobrym, jak niektóre ułomki Morsztyna“.

Nieco gorętszą pochwałę Morsztynowego przekładu zamieszcza Bentkowski (Hist. lit. pol. 1814, str. 550—1):

„Cyda trajedyą przełożył harmonijnym i dobitnym wierszem...

Zresztą, jak tłómaczenie Morsztynowe Cyda jest wyborne, stąd wnieść można, iż mąż w literaturze naszej tak znakomite zajmujący miejsce, który w 150 lat później, nowy przekład tejże trajedyi wygotował, Ludwik Osiński, niektóre miejsca tłómaczenia Morsztyna całkiem zachował, ponieważ ich lepiej wyłożyć nie podobna było“.

Brodziński (Lit. pol., Pisma w. Krasz. IV 250) wydaje zwięzły, ale bardzo dla Morsztyna przychylny sąd, mówiąc o Cydzie

i Psysze, iż „przekłady te pierwsze mogą zająć miejsce po Jerozolimie wyzwolonej Piotra Kochanowskiego".

Kaz. Wład. Wójcicki („Teatr starożytny w Polsce" Warsz. 1841 t. II, 175–6) wyraża się ciekawie, a dla krytyki pseudoklasycznej charakterystycznie, choć to już roku Pańskiego 1841 było:

„Po... prologu rozpoczyna się właściwa sztuka z tą odmianą od tłómaczenia L. Osińskiego, że Morsztyn, trzymając się ściśle oryginału, wprowadził osoby królewny i jej ochmistrzyni, które bardzo trafnie Osiński opuścił, przez co sztuka nie tylko nic nie straciła, ale zyskała na prędszem działaniu, a tem więcej na życiu dramatycznem... Tłómaczenie Morsztyna, pomnąc na czas kiedy pisał, zasługuje na chlubne wspomnienie; przecież język, miły Boże już szczerbiony, na poły nie swojski, nie rodzimy. Wiele z wierszy Morsztyna żywcem zachował Osiński, co sam przyznawał i nikt złamków tłumacza przed 150 laty nie poznawał w gładkich Osińskiego wierszach".

Zarzutu nierodzimości mowy w przekładzie Morsztyna nie spotykamy u nikogo innego; zarzut ten z gruntu niesprawiedliwy: makaronizmów w przekładzie brak zupełny, a ilość wyrazów włoskiego czy francuskiego autoramentu jest znikomo drobna, tak że tylko właściwą barwę XVII-wieczną tłómaczeniu nadaje.

Sąd dla Morsztyna pomyślny, dla Osińskiego ostry wyraził cytowany już Karol Mecherzyński („O poezyach Hier. Morsztyna wraz z wiadomością... o czterech Morsztynach" Bibl. warsz. 1859, 2. 639):

„Wyborny i mimo ślady niektóre zaniedbania z talentem dokonany przekład Cyda, o tyle wyższym zdaje się od swego pierwowzoru, o ile język Kornela w mocy i zwięzłości ustępuje polskiemu. Nie można przemilczeć na zaletę Morsztyna, że Osiński w półtorasta lat przeszło przedsiębiorąc tę samą pracę, w znacznej części utrzymywał dawny przekład dosłownie, niezdolny, mimo dar niezwykły tłumacza, lepiej i szczęśliwiej się wyrazić; a w wielu miejscach znacznie go nawet osłabił, dogadzając gładkości i tak zwanej przyzwoitości, o czem z porównania tych dwóch tłómaczeń łatwo się przekonać można". Ocena, jak widać, biegunowo przeciwna ocenie Wójcickiego.

Zgadza się z nią Lucyan Siemieński (Tyg. Ill. 1861, Nr. 8.

str. 138): „Tłumaczenie to nie ustępuje, a nawet przewyższa w energii wiersza nowszy przekład tej tragedyi przez Osińskiego".

Seredyński (Rozpr. i Sprawozd. wydz. filol. II 1875), jak już wiemy, występuje w obronie rubaszności Morsztyna.

Prof. Tarnowski (II 274) mimo pozorów pochwały, występuje ostro przeciw Morsztynowi i wyraźnie wyżej stawia Osińskiego: „Przekład sam? Jest naprzód znaczący, jako wyraźny już znak francuskiego wpływu, jako zapowiedź długiego panowania francuskiego dramatu nad naszym. Potem, nie można powiedzieć, żeby był zły. Wiersz chropawy i twardy miewa czasem jędrność i energię; naprzykład scena między ojcem Roderyka a ojcem Xymeny, wygląda dobrze. Ale znać jednak, że tłómacz albo nie ma dość talentu, albo języka i wiersza nie ma dość w mocy, żeby wszystko mógł oddać, jak chce, w tym stopniu i tonie uczucia, jaki był potrzebny. Powagę, energię, gniew odda nie źle, ale kiedy przyjdzie oddać żal, walkę uczuć, miłość, tam słabnie i sceny najbardziej patetyczne wypadły właśnie najgorzej. Skarga Xymeny przed królem należy do miejsc szczęśliwszych. Przekład Osińskiego, choć Morsztyn ma chwilami więcej energii, jest ogółem lepszy".

Pilat (III 240) sądzi, że „tłómaczenie Morsztyna odznacza się pięknym językiem, pełnym siły i jędrności, chociaż nie jest dość wierne, a niekiedy razi trywialnością i rubasznością wyrażenia", ale i Osińskiego przekład nazywa tylko „nieco dokładniejszym" od współczesnych, choć równocześnie chwali piękno języka i mistrzowstwo formy „jak ją klasycy pojmowali".

Najpoważniejszą, o tyle że najobszerniejszą, ocenę przekładu Morsztynowego znajdujemy w szkicu Tytusa Świderskiego „Jędrzej Morsztyn", zamieszczonym w VI roczniku „Przewodnika naukowego i literackiego" (1878). Autor stawia o wiele wyżej przekład Osińskiego, Morsztynowi zarzuca, że „używał często wyrazów i zwrotów rażących ucho dzisiejszego czytelnika, nie tylko starożytnością swych form, ale także pewną rubasznością i niedelikatnością", przyczem za często, a nie zawsze z korzyścią odstępował od oryginału. Jednym z dwu podanych przez Świderskiego przykładów na niewierność Morsztyna są wiersze następujące:

163. Mais on doit ce respect au pouvoir absolu
De n'examiner rien, quand un roi l'a voulu.

M. Podobno w tym braku
Tyś był godniejszy, ale jam przypadł do smaku.

Os. Ale większej czci godna jest najwyższa wola
I nie będziesz przyganiał wyborowi króla.

Miałby autor tu racyę, przenosząc wierność przekładu Osińskiego, gdyby nie to, że w tekście Kornelowym, z którego Morsztyn tłómaczył, wiersze powyższe brzmiały inaczej, a z polskim tekstem zgodnie:

Vous choisissant peut-être on eût pu mieux choisir;
Mais le roi m'a trouvé plus à son désir

Co zaś do cytowanego sądu autora, dotyczącego rażących zwrotów Morsztynowych, „starożytności" jego form nie wolno nam policzyć mu za winę, jego zaś „rubaszność" i „niedelikatność" omówiliśmy w części poprzedniej.

Niniejszy rozbiór przekładu Osińskiego wytyczy nasze stanowisko wobec niego i cytowanych ocen.

Pierwsze pytanie dotyczyć winno zamiaru i zapatrywania, z jakiemi Osiński przystępował do przekładu. Na to samo pytanie odpowiedzieliśmy przy Morsztynie, konstatując poważny zamiar wiernego przekładu.

Osiński przystępował do pracy z silnemi zastrzeżeniami wobec arcydzieła Kornelowego, zastrzeżeniami czerpanemi z francuskiej krytyki pseudoklasycznej. Odnajdziemy je później u autora w ocenie Cyda zawartej w „Kursie literatury" (t. II Dzieł); podajemy już tu część jej osnowy, sądząc, że te same pojęcia w czasie przekładu Cyda istnieć już u tłómacza musiały, skoro dowodów na to dostarczyć może sam przekład:

„Od dawna znajome są mniejszej wagi błędy, których Kornel w Cydzie uniknąć nie zdołał. Jedne z nich sprawiedliwie krytyka poprawiła, bez ujęcia przez to dziełu żadnej piękności. Do rzędu takich należy rola królewnej, w której dwojaką niestosowność spostrzegamy. Jest ona bowiem najprzód od początku do końca niepotrzebną, bo żadnego ani w ciągu sztuki na główną akcyę nie ma wpływu, ani się do rozwiązania przykłada. Jest przytem szkodliwą, bo oddzielnym postępując trybem, z głównym czynem nie połączona, osłabia ciąg doznawanych przez słuchacza wrażeń, kiedy uwagę jego, już nie powiem rozdwaja, ale nieprzyjemnie w najważniejszych często miejscach przerywa" (II 301)[1]).

[1]) Na tem samem miejscu dodaje Osiński: Miło jest widzieć, jak autor Zairy, w sto lat postępu sztuki (!), autorowi Cyda poprawę doradza (!!).

Stosując się do tych uwag i postulatów, Osiński wyrzucił z przekładu wszystkie sceny z Infantką, a więc i kilka z Chimeną [1]). Dodajmy odrazu: nie był on w tym nieszczęśliwym pomyśle oryginalnym; wskutek pseudoklasycznej krytyki, rolę Infantki, jako zupełnie „zbyteczną", jedność akcyi mącącą, przyzwyczajono się opuszczać w wykonaniu scenicznem we Francyi. W r. 1734 ukazuje się Cyd w zbiorowem wydaniu p. t.: „Pièces dramatiques choisies et restituées par Monsieur ***" (ponoć przez J. B. Rousseau); odrzucono tu Infantkę, Leonorę i pazia. Zwyczaj sceniczny dostosował się do tego pomysłu; nie pomogło i wystawienie Cyda w całości, na wyraźne życzenie Napoleona dnia 1 czerwca 1806 roku z Talmą jako Rodrygiem: owa okrojona postać sztuki istniała dalej [2]). Osiński nie potrafił tu (oczywiście!) stanąć wyżej od krytyki współczesnej, za co go właśnie pochwalił, jak widzieliśmy, Wójcicki.

Dziwnie ciasnem było to uznanie Infantki za „niepotrzebną". Wystarczy przeczytać Cyda uważnie, by odczuć, jak wielki urok i poezyę posiada ta postać, a równocześnie zrozumieć, jak w niczem nie przeszkadzała jedności akcyi poważnie pojętej, boć przecie z niebywałą sztuką Infantka utrzymaną została w akcyi drugoplanowej i w ten sposób wprost służyła za „repoussoir" akcyi głównej.

Prócz tego nastręczyć może Infantka inne jeszcze uwagi.

Oto krytyka naukowa podniosła, że postacie Kornela są nieco martwe, z jednej sztuki ciosane, że niema u jego bohaterów wewnętrznych konfliktów, bo z góry w pewnym kierunku predestynowani, nigdy zamiarów swych i ustosunkowania sił psychicznych nie zmieniają; że wreszcie punkt ciężkości akcyi przenosi się na zewnątrz (w przeciwieństwie do Rasyna) i dostarcza tylko materyału przeszkodowego, dla ciągłego przejawiania się wciąż nieodwołalnie zwyciężającej woli bohatera, niepodzielnie głuszącej wszelkie inne władze i instynkta.

Rola Infantki służyć może za przykład tego, że Kornela i na co innego stać było; wola okazuje się tu mniej naprężoną i mniej nieubłaganą. Walka wewnętrzna toczy się przez cały ciąg akcyi, zostawiając czytelnika rzeczywiście w niepewności, jak się rozstrzy-

[1]) Podnieśmy tu szczegół jeden ciekawy: w wydaniu Cyda przekładania Osińskiego, dla młodzieży szkolnej przeznaczonem (wyd. Westa), z objaśnieniami zaznamiającemi ucznia z genezą i wartością utworu, nie wspomniano ani słowem o stosunku przekładu do oryginału i brakującej postaci Infantki!

[2]) Ed. Marty-Laveaux, t. III, p. 51 (Notice du Cid).

gnie: na stronę serca, czy na stronę dumy rodowej. I oto w ostatniej chwili, w ostatnim akcie, gdy zgodnie z wielkością Cyda-Rodryga, na tem dalsze wyżyny go wznosząc, Infantka uznaje go sobie równym, gdy więc słuszną jest obawa, że po niego sięgnie, wtedy rozstrzyga grę trzeci element jej serca, miłość do Chimeny i — ogólniej biorąc — ukochanie idei poświęcenia. I wtedy — w ostatniej scenie — wpada na scenę i o d d a j e Rodryga Chimenie:

Sèche tes pleurs, Chimène, et reçois sans tristesse
Ce généreux vainqueur des mains de ta princesse.

To oddanie pozornie czysto konwenansowe i Chimenie niepotrzebne, nabiera tu zabarwienia bohaterskiego, kobiecego poświęcenia; oba te wiersze są uwieńczeniem wewnętrznej tragedyi i zmagania się Infantki.

Pozwala nam więc królewna odeprzeć od Kornela zarzut stałej doktryny i maniery, jaki zawsze nasuwa się tam, gdzie wszystkie kreacye twórcy są zmechanizowane jednym, na jednę modłę zbudowanym pomysłem. Prawdziwa indywidualność i prawdziwe życie polega na wyjątkowości, odstępowaniu od jednej modły. Cyd jest najbujniejszem arcydziełem Kornela, bo jest utworem najmniej uproszczonym i najmniej na jakiejś doktrynie stylizowanym.

W przekładzie swoim Osiński szedł za późniejszym, ostatecznym tekstem Cyda, jak to było rzeczą wskazaną i naturalną; dowodzą tego początkowe sceny i inne ustępy tłómaczenia (koniec I 3, 605 ss.). Poszukując pierwowzoru Morsztynowego przekładu i porównywając dwa polskie tłómaczenia, zauważyliśmy jednakowoż niejeden raz, że Osiński idzie mimo to za tekstem pierwotnym. Są to n. p. koniec monologu Dyega z I 4, w. 277 ss., 666 ss., 693 ss., 1716 ss. Tak przez cały ciąg przekładu, waha się ustępami tekst Osińskiego między dwoma tekstami pierwowzoru. Sądzimy, że prawdopodobnie tekst dawniejszy, reprezentowany był przez Morsztyna, mimo że właśnie w powyżej cytowanych wierszach niema dosłownych zapożyczeń z Morsztynowego przekładu. Jak już bowiem wiemy, Osiński nie krył się wcale z zapożyczeniami od Morsztyna; należą one do trzech kategoryi, dosłowne, z lekkiemi zmianami, albo wreszcie z zachowanemi jeno rymami. Ogólna zresztą liczba tych przejętych od pierwszego tłómacza wierszy nie przenosi stu.

Poświęcimy obecnie parę szczegółowych uwag tekstowi Osińskiego, nie wdając się jednak w zbyt drobiazgową analizę.

Scena pierwsza u Osińskiego, jak we wtórnym tekscie pierwowzoru, jest dyalogiem Chimeny z Elwirą, która opowiada treść dawniejszej (Morsztynowej więc) sceny 1-szej między Gomezem a Elwirą. W samym dyalogu trudno się zoryentować, niekiedy jednak zdaje się być bliższym tekstowi pierwotnemu; i tak, gdy w tekście ostatecznym, wtórnym Chimena wygłasza dłuższą tyradę:

w. 7. Dis-moi donc, je te prie, une seconde fois
Ce qui te fait juger qu'il approuve mon choix:
Apprends moi de nouveau quel espoir j'en dois prendre,
Un si charmant discours ne se peut trop entendre;
Tu ne peux trop promettre aux feux de notre amour
La douce liberté de se montrer au jour.
Que t'a-t-il répondu sur la secrète brigue
Que font auprès de toi don Sanche et don Rodrigue?
N'as-tu point trop fait voir quelle inégalité
Entre ces deux amants me penche d'un côté?

Osiński zamieszcza na tem miejscu wiersze, które zdają się raczej odpowiadać dwuwierszowi tekstu pierwotnego:

Os. O jakże mi są drogie te wyrazy twoje!
Lecz może sama przyjaźń mym chęciom życzliwa,
Tak lubą w niepewności przyszłość mi odkrywa:
Może same domysły serce twoje mylą,
A ojciec mój...

M. Siłaś to zacenieła; serce me co mierzy
Serce swe krótką piędzią, ledwieć tyle wierzy.

K. L'excès de ce bonheur me met en défiance:
Puis-je à de tels discours donner quelque croyance?

Tylko że w wierszach tych Osiński jest rozwlekły i wodnisty. Morsztyn zaś myśl i Polykratesowe znamię uczucia Chimeny z wielką wiernością oddaje.

Scena Dyega z Gomezem jest bardzo wierna. Natomiast w monologu Dyega opuszcza Osiński cztery wiersze 247—8, 253—4 przełożone u Morsztyna.

Następujące wiersze wykażą to samo: większą wierność w chropawym przekładzie XVII-wiecznym niż w gładkim, ale bezbarwnym przekładzie Osińskiego:

239. *Don D.* Et ne suis-je blanchi dans les travaux guerriers
Que pour voir en un jour flétrir tant de lauriers

M. Nieba! na tom osiwiał na wojnie z odwagą!
Żeby oraz me laury zwiędły tą zniewagą.

Os. Nienawistna starości... Na toż więc dni moje
Późna śmierć oszczędziła, oszczędziły boje.

Z całego jednakowoż aktu pierwszego najsilniejsze światło na względną wobec siebie wartość obu przekładów, rzucić może porównanie stanc Rodryga w obu tekstach; na równi ze stancami Infantki są one wyraźnym przedmiotem kultu Morsztyna i dlatego nie wahamy się ich przeciwstawić parafrazie czy parodyi Osińskiego[1]).

Percé jusques au fond du coeur
D'une atteinte imprévue aussi bien que mortelle,
Misérable vengeur d'une juste querelle,
Et malheureux objet d'une injuste rigueur,
Je demeure immobile, et mon âme abattue
Cède au coup qui me tue.
Si près de voir mon feu récompensé,
Dieu, l'étrange peine!
En cet affront, mon père est l'offensé,
Et l'offenseur le père de Chimène!

Que je sens de rudes combats!
Contre mon propre honneur mon amour s'intéresse:
Il faut venger un père et perdre une maîtresse:
L'un m'anime le coeur[2]), l'autre retient mon bras.
Réduit au triste choix ou de trahir ma flamme,
Ou de vivre en infâme,
Des deux côtés mon mal est infini.
O Dieu! l'étrange peine!
Faut-il laisser un affront impuni?
Faut-il punir le père de Chimène?

Père, maîtresse, honneur, amour,
Noble et dure contrainte, aimable tyrannie,
Tous mes plaisirs sont morts, ou ma gloire ternie.
L'un me rend malheureux, l'autre indigne du
Cher et cruel espoir d'une âme généreuse,
Mais ensemble amoureuse,
Digne[3]) ennemi de mon plus grand bonheur,
Fer qui causes ma peine[4]),
M'es-tu donné pour venger mon honneur?
M'es-tu donné pour perdre ma Chimène?

---

[1]) Obok tekstu francuskiego wtórnego, zamieszczamy ważniejsze waryanty tekstu pierwotnego.

[2]) L'un échauffe mon coeur.

[3]) Noble.

[4]) Qui fais toute ma peine.

Il vaut mieux courir au trépas,
Je dois à ma maîtresse aussi bien qu'à mon père:
J'attire en me vengeant sa haine et sa colère [1]);
J'attire ses mépris en ne me vengeant pas.
A mon plus doux espoir l'un me rend infidèle,
Et l'autre indigne d'elle.
Mon mal augmente à le vouloir guérir;
Tout redouble ma peine.
Allons, mon âme; et puisqu'il faut mourir,
Mourons du moins sans offenser Chimène.

Mourir sans tirer ma raison!
Rechercher un trépas si mortel à ma gloire!
Endurer que l'Espagne impute à ma mémoire
D'avoir mal soutenu l'honneur de ma maison!
Respecter un amour dont mon âme égarée
Voit la perte assurée!
N'écoutons plus ce penser suborneur,
Qui ne sert qu'à ma peine.
Allons, mon bras, sauvons du moins l'honneur,
Puisqu' après tout il faut perdre Chimène.

Oui, mon esprit s'était déçu.
Je dois tout à mon père avant qu'à ma maîtresse:
Que je meure au combat, ou meure de tristesse,
Je rendrai mon sang pur comme je l'ai reçu.
Je m'accuse déja de trop de négligence:
Courons à la vengeance;
Et tout honteux d'avoir tant balancé,
Ne soyons plus en peine
Puisqu' aujourd'hui mon père est l'offensé
Si l'offenseur est père de Chimène.

M. Do gruntu serca przebity
Niespodziewanym nigdy a śmiertelnym sztychem,
Stradny zemściciel krzywdy, która głosem cichem
Woła pomsty, mizernie nieszczęściem nakryty,
Stawam jak wryty.
I duch mój wzięty na noże,
Odporu dać nie może.

---

[1]) Qui venge cet affront irrite sa colère
Et qui peut la souffrir ne la mérite pas.
Prévenons la douleur d'avoir failli contre elle,
Qui nous serait mortelle.
Tout m'est fatal, rien ne me peut guérir,
Ni soulager ma peine.

Jużem bliski był miłości korony
Ach, serce uderz w treny!
A teraz ociec mój jest znieważony,
A co znieważył, ociec jest Ximeny.

Niesłychaną cierpię mękę,
Równo miłość i honor każą sobie płacić,
Ten mścić ojca, a tamta kochanki nie tracić.
Ten mi rozżarza serce, tamten trzyma rękę,
Muszę albo miłości wiernej chybić toru,
Albo żyć bez honoru.
Z obudwu stron ból znoszę niepojęty.
Ach, serce, uderz w treny!
Maż to mój ojciec połknąć kontempt wzięty?
Mam-że ja karać zań ojca Ximeny?

Honor! miłość! ojcze! panno!
Niemiłosierne prawo, gwałcie niejednaki,
Albo mi sławę bierzesz, albo wszystkie smaki.
Takem niegodzien i żyć, a tak serce ranno;
Smaczne a wraz okrutne respekty, które mi
Afektami różnemi
Myśl rozdzieracie mężną i miłosną,
Takąż to macie cenę,
Że z was i siły słuszne pomście rosną,
I z waszej zrzędy mam stracić Ximenę?

Ach lepiej umrzeć sto razy!
Tylem ja mojej pannie, jak ojcu powinien.
Kto się mścić chce, ten będzie niełaski jej winien.
A ja się śmierci boję mniej niż jej urazy.
Więc tę śmierć, którą gdyby niełaska sprawiła
Nieznośniejszaby była,
Poprzedźmy chętnie; a kiedy tak nieba
I niechętne przejrzenie
Każą, umrzyjmy, kiedy umrzeć trzeba,
Ale nie dajmy przyczyny Ximenie.

Umrzeć, a nie zniosszy sromu,
Szukać śmierci? skryć się w grób sławie mej śmiertelnej,
Wytrwać, że Hiszpania za dowód rzetelny
Będzie miała, żem nie mógł szczycić swego domu?
Zasłaniać się miłością, która dokończona,
Z śmiercią moją wraz skona.
Ach! nie słuchajmy więcej zdradnych myśli,
Które nas na hak żeną.
To rzecz, żebyśmy z honorem stąd wyśli,
Gdy po staremu rozstać się z Ximeną.

To jest rzeczą oczywistą,
Żem dawniej jest pod rządem ojca niźli panny.
Mszcząc się ojca, choć umrę z bolu albo rany,
Oddam ojcu, jakom wziął, krew bez zmazy czystą.
Grzech to, żem się rozmyślał i gniewał niedbale.
Bieżmy do pomsty cale
I za czas marnie wstydząc się zgubiony.
Nie miejmy tego w cenie,
Kiedy ociec mój zostaje zelżony,
Że, kto go zelżył, ojcem jest Ximenie.

Os. Stoję bez czucia, umysł mój sobą nie włada,
Przebóg! jakąż to przyszłość los mi zapowiada?
Wkrótce nas miały święte połączyć ogniwa...
Do takichże to ślubów mój wyrok mnie wzywa?
Boże! jak straszna kolej! okropne wspomnienie!
Ten moim ojcem, tamten dał życie Chimenie.
Mamże taką obelgę bez kary zostawić?
Czy srogim bólem serce kochanki zakrwawić?
O ojcze! o Chimeno! miłości! honorze!
Cóż nędzny przedsięwezmę w tym strasznym wyborze!
Jaż rodzicielską krzywdę mam puścić bezkarnie,
Lub znieść wszystkie zdradzonej miłości męczarnie?...
Ach! to powinność syna, to siły przechodzi...
Jakież czucia ten oręż w mojem sercu rodzi?
Gdy się pomszczę, Chimenie zadam wieczną ranę;
Niepomszczony, jej ręki niegodnym się stanę...
Sam raczej... tak, sam umrę! Wszak w równym podziale
To winienem miłości, co ojcu i chwale...
Ja umrzeć? a zuchwalca cios zemsty ominie,
Sława imienia mego razem ze mną zginie?
Zostawię w kraju pamięć wieczystego sromu,
Żem tak źle utrzymywał honor mego domu?...
Potomność... na co wszystka krew moja się wzdryga,
Wyryje piętno hańby na czole Rodryga?...
Nie... sam namysł tu zbrodnią: przed szczęściem, miłością
Ojciec pierwszym jest panem, pierwszą powinnością!
Nie... świat i miłość nawet po mnie tego czeka...
Wyrzeka się kochanki — kto się sławy zrzeka.
Zemsta więc... bo gdy idzie o starcie niesławy,
Nie chcę wiedzieć, czyj ojciec stanie do rozprawy.

Z samego przeczytania tekstów znać chyba wyraźnie jak dalece, jak całkowicie odbiegł tłómacz już nie od formy, ale od nastroju i uczuciowej treści stanc Rodrygowych. Tak to chęć poprawienia pierwowzoru i naciągnięcia go do reguł kazała tłómaczowi w imię aleksandrynu zgwałcić i formę i treść utworu.

Scena II 1 dostarczy nam nowego przykładu wierności Morsztyna na niekorzyść Osińskiego:

[*D. Arias.* Quoi! vous craignez si peu le pouvoir souverain?]
Le Comte. D'un sceptre qui sans moi tomberait de sa main.
Il a trop d'intérêt lui-même en ma personne,
Et ma tête en tombant ferait choir sa couronne.

M. To berło gdyby nie ja, z ręku wypadłoby.
Wie on, co w tym należy, żebym ja był zdrowy.
Spadłaby mu z mą głową i korona z głowy.

Os. Berło, które bezemnie jemu by ciężało...
Już że to więc Ferdynand chce mojego zgonu,
Nie trzebaż już obrońcy dla kraju, dla tronu?

Czterowierszowy monolog Gomeza rozszerzył tłómacz znacznie:

Qui ne craint point la mort ne craint point les menaces
J'ai le coeur au-dessus des plus fières disgrâces;
Et l'on peut me réduire à vivre sans bonheur,
Mais non pas me résoudre à vivre sans honneur.

Os. Jażbym sobie samemu tyle miał ubliżyć?
Jażbym miał do krzywdzących przebłagań się zniżyć?
Nigdy!... Dyego nawet wstręt do nich uczuje.
Hańbi się kto je czyni, hańbi kto przyjmuje,
Jaki sposób! także to chcą krzywdę naprawić,
I na miejsce jednego dwóch razem zniesławić?
Grożą mi... Marny postrach — dusza moja śmiała,
W większych niebezpieczeństwach, z większą mocą działa,
A gdzie o honor idzie, śmierci się nie zlęknie,
I przed Nieba gromami podło nie uklęknie.

Co ciekawe, to szczegół, że wiersze 4—6 nie są inwencyi Osińskiego; są to wiersze:

Ces satisfactions n'apaisent point une âme:
Qui les reçoit n'a rien, qui les fait se diffame,
Et de pareils accords l'effet le plus commun
Est de perdre d'honneur deux hommes au lieu d'un,

które Kornel wyrzucił z tekstu wystawionego jeszcze przed pierwszem wydaniem, a które się w tradycyjnej pamięci zachowały, i w r. 1738 wydrukowane zostały w przedmowie wydania Joly'ego[1]);

[1]) Szczegóły wyjmuję z wydania Marty-Laveaux 1862. Powyższe wiersze drukowane były po raz pierwszy w książce abbé d'Allainval'a: „Lettre à Mylord *** sur Baron et la demoiselle le Couvreur, où l'on trouve plusieurs particularités théâtrales par Georges Winck" 1730.

Wolter wreszcie umieszcza je po w. 368 tejże sceny. Takto Osiński wiernie postanowił Kornela przełożyć, że i owe wiersze, i swoich kilka do Monologu włożył.

Przemowa króla z tegoż aktu wykaże nam, jak dobrze Morsztynowe wiersze odpowiadają pierwowzorowi, jak słabo wiersze Osińskiego:

595. Un roi dont la prudence a de meilleurs objets
Est meilleur ménager du sang de ses sujets:
Je veille pour les miens, mes soucis les conservent,
Commme le chef a soin des membres qui le servent.
Ainsi votre raison n'est pas raison pour moi:
Vous parlez en soldat: je dois agir[1]) *en roi;*
Et quoi qu'on veuille dire, et quoi qu'il ose croire,
Le comte à m'obéir ne peut perdre sa gloire.
D'ailleurs l'affront me touche: il a perdu d'honneur
Celui que de mon fils j'ai fait le gouverneur;
S'attaquer à mon choix, c'est se prendre à moi-même,
Et faire un attentat sur le pouvoir suprême.

M. Król każdy, co chce mądrość powinną zachować,
Ma swojej czci, ma i krwie poddanych szanować;
Im powinien za zdrowie swoich być na straży
I, jak głowa, wiedzieć co który członek waży.
Skąd widzisz, że się mylisz, i że nie ja błądzę.
Ty mówisz jako żołnierz, ja jako król rządzę.
Wymawiaj hrabię jak chcesz, grzeb dla niego żydy,
Słuchając mnie, nie miałby był żadnej ohydy
Przytym. Mojać to krzywda: wziął temu poczciwe,
Któregom ja urzędem uczcił, lata siwe.
I tak za porywczością niesłychanie hardą
Mojej woli przyganił, mnie nakarmił wzgardą.

Os. Król, co szczęściem narodu wyroki swe waży,
Co świętych praw powagę ma na bacznej straży,
W różnych często zdarzeniach różne względy miewa,
I niełatwo krew swoich poddanych przelewa.
Zamiast więc bronić błędu, powiększać obrazy,
Żołnierz umie szanować monarchy rozkazy.
Mamże losem oręża uświęcać bezprawie?
Posłuszeństwo tronowi nie ubliża sławie.
Wreszcie, kto był skrzywdzony, hrabia zapomina.
Własnego mu w opiekę powierzyłem syna;
Starzec wpośród zaszczytów przepędził wiek długi;
Takać pewność uczczonej przeze mnie zasługi?

[1]) Régir ed. 1638.

Cóż zaślepia Gomeza? czegoż śmie wymagać?
Nie Dyega, on króla tylko miał przebłagać[1]).

Nieraz, nie popełniając nawet tak rażących uchybień przeciw wierności przekładu, dziwnie jeszcze Osiński osłabia wiersze pierwowzoru; oto przykłady:

663. *Ch.* Ce sang qui tout sorti fume encore de courroux
De se voir répandu pour d'autres que pour vous.

M. Tej krwie, która się gniewem kurzy, żalem dusi,
Że nie na twej usłudze teraz się lać musi.

Os. Płynie teraz niestety, nie w kraju potrzebie,
Nie za lubą ojczyznę, królu, nie za ciebie.

albo:

793. *Ch.* Enfin je me vois libre, et je puis sans contrainte,
De mes vives douleurs te faire voir l'atteinte;
Je puis donner passage à mes tristes soupirs,
Je puis t'ouvrir mon âme et tous mes déplaisirs.

M. Terazem sobie wolna i mogęć na woli
I bezpiecznie wynurzyć, co mię w sercu boli,
Mogę otworzyć i łzom i wzdychaniu wrota,
Mogęć nie taić myśli i gruntu kłopota.

Os. Przecież już jestem wolna, nic mnie nie przymusza,
Dawno tej chwili moja upragnęła dusza.
Mogę dowoli płakać i złorzeczyć losom,
Któreż serce wystarczy tylu razem ciosom?

Przykładów zupełnego lekceważenia pierwowzoru mamy u Osińskiego bez liku; podajemy kilka uwadze czytelnika:

813. *Ch.* Et je sens qu'en dépit de toute ma colère
Rodrigue dans mon coeur combat encore mon père:
Il l'attaque, il le presse, il cède, il se défend,
Tantôt fort, tantôt faible, et tantôt triomphant;
Mais en ce dur combat de colère et de flamme,
Il déchire mon coeur sans partager mon âme;
Et quoique mon amour ait sur moi de pouvoir,
Je ne consulte point pour suivre mon devoir;
Je cours sans balancer où mon honneur m'oblige.
Rodrigue m'est bien cher, son intérêt m'afflige,
Mon coeur prend son parti; mais, malgré son effort,
Je sais ce que je suis, et que mon père est mort.

[1]) W tekście pierwotnym, po wierszach cytowanych, następował jeszcze wiersz: „C'est moi qu'il satisfait en réparant ce tort", który odpowiada w tekście ostatniemu wierszowi Osińskiego.

M. I czuję, choć się pomsta w kolerę ubiera,
Że się Rodrik w mym sercu znowu z ojcem ściera:
Przycina, sztychy daje, składa, ustępuje,
Raz mocny, drugi słaby, trzeci tryumfuje.
Ale w tej twardej bitwie pomsty i miłości,
Choć serce w podział idzie, rozum jest w całości;
I choć miłość zażywa ze mną swojej siły,
Zmysły me z powinności toru nie zbłądziły.
Miłość sercem, rozumem kierują urazy.
Rodrik mi miły, żal mi, że padł na te razy;
Serce me za nim mówi, lecz na ten jad skryty
Pomnię dobrze, żem córką, a ojciec zabity.

Os. Pomimo zemsty czuję, jako w sercu mojem,
Rodryk z ojcem, raz jeszcze krwawym walczy bojem!
Walczy mówię i na co zadrżysz nieszczęśliwa!
Jeszcze on go niekiedy i tu pokonywa...
Lecz się nie trwóż: w tym sporze zemsty i miłości,
Czuję całą przewagę mojej powinności.
Ma jeszcze honor swoją nad tem sercem władzę,
Tego świętego czucia występna nie zdradzę.
I chociaż miłość walczy, próżna jej przewaga,
Jestem córką... cień ojca pomsty się domaga.

940. *Ch.* Va, je suis ta partie, et non pas ton bourreau.
Si tu m'offres ta tête, est-ce à moi de la prendre?
Je la dois attaquer, mais tu dois la défendre;
C'est d'un autre que toi qu'il me faut l'obtenir.
Et je dois te poursuivre, et non pas te punir.

M. Daj mi pokój; jam twoją stroną a nie katem.
Choć mi kark twój podajesz, ja nie mam nań prawa.
Tobie obrona głowy, a mnie o nią sprawa
Przynależy. Ani ty masz mi ją darować,
I ja cię nie mam karać, ale następować.

Os. Jażbym miała krwią twoją się zmazać,
Uprzedzać praw najświętszych zemstę niecofnioną;
Wtenczas, gdy ty sam własną pogardzasz obroną?
Ach! jeźli sprawiedliwość jest jeszcze na ziemi,
Wzruszy się ona przecie skargami mojemi;
Lub wreszcie cudza ręka w opłakanym darze
Zemstę moją uiści i zbrodnię ukarze.

Na wszystkich tych przytoczonych przykładach widzimy, jak w znacznie większej od Morsztyna mierze oddala się Osiński od oryginału, i to nietylko w poszczególnych wierszach, ale wprost w całych tyradach. Spostrzegamy następnie, że bez wyjątku owe

odstępstwa od pierwowzoru osłabiają go, zatracają w nim energię, zwięzłość i moc, których brak Osiński Morsztynowi zarzucał, że odmianki te cudny tekst Kornelowy rozwadniają ciągłymi dodatkami z przymiotnikiem „luby“ i częstymi wykrzyknikami „Ah!“ z kropkami. Nowego obrazu, nowego wyrażenia poetycznego, jak u Morsztyna, nie spotykamy tu, wszystkie te zmiany posiadają wadę niewierności i grzech banalności.

Dwa ostatnie akty wykazują coraz częstsze dodatki, całemi tyradami amplifikuje tłómacz pierwowzór. I tak cztery początkowe wiersze przemowy króla do Rodryga z aktu III podwaja Osiński:

1219. Généreux héritier d'une illustre famille,
Qui fut toujours la gloire et l'appui de Castille,
Race de tant d'aïeux en valeur signalés,
Que l'essai de la tienne a sitôt égalés

Os. Kastylańskich rycerzy nieodrodne plemię,
Co jak oni chcesz bronić i wsławić tę ziemię,
Rodrygu, odbierz słuszną pochwałę narodu.
Pięknie do rycerskiego wstępujesz zawodu.
Przodkowie twoi, tronu i państwa podpory,
Niedaremne ci męstwa zostawili wzory.
Chlubne zaszczyty ojca spłynęły na syna:
Zrówna wielkość naddziadów, kto jak ty zaczyna.

Z następujących trzech wierszy, kończących u Kornela scenę IV 4, robi Osiński całą, osobną scenę (czwartą i u niego, bo Kornelowa druga z Infantką przepadła):

1335. *Don Dièguе.* Chimène le poursuit et voudrait le sauver.
Don Fernand. On m'a dit qu'elle l'aime, et je vais l'éprouver.
Montrez un oeil plus triste.

D. Panie! rozpacz Xymeny nadto sprawiedliwa,
Dręczy ją zgon ojcowski, honor pomsty wzywa;
Lecz miłości uczucia tak łatwo nie gasną,
Prosząc o śmierć Rodryga, o śmierć prosi własną:
To miłe jej zwycięstwo, te wawrzyny świetne...
Kr. Jeśli kocha, zwyciężmy to serce szlachetne,
Niech jedna chwila błędu wątpliwość oddali,
I dwie tak drogie dla nas ofiary ocali.
Nadchodzi...

Zważmy, raz jeszcze, jak w tych wszystkich dodanych wierszach niczem tłómacz tekstu nie wzbogaca, jak służą one tylko do wypełniania tekstu. Wydaje się wprost, że Osiński, wiedząc, że

przez wyrzucenie Infantki ograniczył liczbę wierszy, pozwalał sobie na takie dodatki z całym spokojem. Powyżej zebrane przykłady aż nadto chyba dowodzą, jak bardzo mylą się ci wszyscy, którzy podnoszą wierność przekładu Osińskiego w zestawieniu z Morsztynowym. Widać chyba z naszej analizy Morsztynowego przekładu, że jeśli tu tłómacz dodawał, ujmował po wierszu, jeśli zmieniał czasem wiersza połowę, dodawał, ujmował epiteta i określenia — to przecie myśl zawsze szła za pierwowzorem, zbyt porównania obu tekstów nie utrudniając, a też i niewierności te poszczególne sowicie okupione były soczystością nowych, świeżych obrazów i zwrotów. Widzieliśmy, jak ze wszystkiem inaczej jest w drugim przekładzie. Czujemy się nieco nawet pokrzywdzeni tem, żeśmy pracę tę obarczyć musieli ciężarem zgoła nieciekawej analizy przekładu Osińskiego; uważaliśmy jednakowoż za swój obowiązek przyczynić się w miarę możności i nie gołosłownie do rozwiania legendy o akuratności i wierności przekładu despoty warszawskiego pseudoklasycyzmu.

Skądże jednak urosła wogóle ta legenda o wierności przekładu Cyda przez Osińskiego?

Oto stąd, że poszczególne wiersze, nawet sceny (I 2, 4; II 3, 6; Opowiadanie Rodryga z IV aktu) są wierne, a niektóre wierniejsze od Morsztyna. Oto przykłady:

35. Ses rides sur son front ont gravé ses exploits.

M. Te zmarszczki od żelaza i poczciwe blizny.

Os. Dziełmi świetnieją zmarszczki sędziwego czoła.

157. Pour grands que soient les rois, ils sont ce que nous sommes,
Ils peuvent se tromper comme les autres hommes.

M. I królowie choć wielcy, przecie to są ludzie,
Mogą się jak my mylić i potknąć na grudzie.

Os. I królowie choć wielcy, chociaż światem rządzą,
Jednakże ludźmi będąc, równie z nami błądzą.

261. Rodrigue, as-tu du coeur?

M. Rodriku czy mążeś-ty?

Os. Rodrigu!... masz ty serce?

405. mais aux âmes bien nées
La valeur n'attend pas le nombre des années.

M. ale kto w serce bogaty,
Wczas poczyna i męstwo nie czeka na laty.

Os. lecz w sercu człowieka
Z dobrej krwi zrodzonego męstwo lat nie czeka.

709. et fier de l'avantage
Que lui donnait sur moi l'impuissance de l'âge

(tekst definitywny).

Et souillé sans respect l'honneur de ma vieillesse,
Avantagé de l'âge et fort de ma faiblesse

(ed. 1637 – 56).

M. (pycha) będąc wspartą
Młodym wiekiem i siłą, nie tak laty startą.

Os. Moją słabością silny, moim wiekiem śmiały.

Wiersz ten u Osińskiego odpowiada raczej podkreślonemu wierszowi z tekstu pierwszego u Kornela, a w każdym razie jest przełożony ładniej i bardziej w Kornelowym duchu, niż u Morsztyna. Ale jestto też przykład prawie że jedyny w tym rodzaju.

Oto inne jeszcze przykłady większej gramatycznej wierności u Osińskiego:

859. Ôte-moi cet objet odieux
Qui reproche ton crime et ta vie à mes yeux.

M. Schowaj tę broń, która oczy
Żałobi, kiedy z złości twej krwią moją broczy.

Os. Kiedyż straszny ten widok ukryjesz,
Który mi wyrzut czyni, żeś zbrodzień, a żyjesz?

1114. Du peuple, qui partout fait sonner ses louanges,
Le nomme de sa joie et l'objet et l'auteur,
Son ange tutélaire et son libérateur.

M. Od pospólstwa co wszędzie dzieła jego głosi,
Co go już inszym nie chce nazywać imieniem,
Tylko aniołem stróżem i swoim zbawieniem.

Os. Lud, co w zgodnym zapale jego czyny głosi,
Zwie go radości swojej i celem i sprawcą,
Aniołem bezpieczeństwa i ojczyzny zbawcą.

1290. Ils couraient au pillage, et rencontrent la guerre

M. I że mniemali napaść na gotowe łupy,
A znaleźli odważnej mężny odpór kupy.

Os. Zamiast zdobyczy, wojna stawa im w przeszkodzie

1516. Pourquoi ne l'as-tu plus? ou pourquoi l'avais-tu?[1])

M. Czemuś teraz tchórz, rycerz przedtem zawołany?

Os. Czemu go[2]) teraz nie masz, lub czemu wprzód miałeś?

Tak się przedstawiają niewątpliwe poprawki Osińskiego: łatwo poznać, że można nieraz błędny przekład Morsztyna uznać za bliższy pierwowzoru od poprawnego przekładu Osińskiego.

W późniejszych latach napisał Osiński dwie rozprawy o tłómaczeniu dzieł obcych. Tytuły ich są: „O tłómaczeniach z obcych języków“ i „O potrzebie ważności w literaturze i warunkach przekładów“ (t. IV Dzieł). Treścią bardzo bliskie sobie są te dwie rozprawki: druga przynosi ledwo parę nowych uwag.

Poczyna się pierwsza z cytowanych rozpraw od stwierdzenia, że mało który język jest tak do doskonałych, starożytnych zbliżony, jak polski. Dowodzi tego autor na niemożliwości ściągnięcia w jeden francuski aleksandryn całego heksametru, co się u nas udaje (przykład z heksametrem łacińskim, sławiącym zasługi Franklina). Po tem ogólnem spostrzeżeniu wypowiada szereg uwag pod adresem Iliady Dmochowskiego, z których najważniejsze podamy.

Wagę przekładów słusznie upatruje autor w tem, że wzbogacają literaturę narodową obcemi skarbami, że szerzą oświatę i rozwijają język „samą koniecznością walczenia z językiem, z którego dzieło jakie przenosić chcemy“ (226). Na następujące jednak zapatrywania nie zgodzimy się bez dyskusyi: „Przyswajają one.... nieznacznie zwroty i wyrażenia, które z początku nowe, wkrótce w zwyczaj przechodzą, gdy je smak i rozsądek obiera, a potrzeba usprawiedliwia“ (225). Takie wpływy językowe wydają się nam otwartą drogą, w każdym razie niebezpieczną, do wypaczenia języka cudzoziemczyzną, łatanem, nie swojem słownictwem i składnią. Obce wpływy językowe, które rzeczywiście w organizm językowy wrastają, są zwykle od indywidualnej woli niezależne, a już najmniej od literackiej woli, która zwykle jest na usługach zbyt skomplikowanego intellektu, aby mógł zachować konieczną dla nowotworów językowych prostotę.

Jak przedstawia sobie Osiński stosunek tłómacza do pierwowzoru?

---

[1]) La vertu. [2]) Męstwa.

„Opuszczać albo przydawać, skracać lub rozciągać myśli i obrazy autora nie jest to w istocie tłómacza. Sądzą niektórzy, że gdy obcego jakiego pisarza do swojej ziemi przenoszą, biorą na siebie obowiązek ukształcenia go nieco, według narodowych zwyczajów. Jestto gość pierwszy raz w dom nieznany wchodzący, którego przewodnik już wcześnie ostrzegł, jak się ma do miejscowego obejścia zastosować. Tak zapewne postąpić można i ta rada z rozsądku wynika, gdy dzieło sceniczne nazbyt różnemi od naszych obyczajami znamionujące się przyswoić pragniemy. Nie naruszając głównej treści, słusznie należy usunąć wszystko, coby je w oczach naszych słuchaczów dzikiem i niezwyczajnem uczynić mogło. Ten jedynie wzgląd służyć nam powinien za wskazówkę do zmian ściśle potrzebnych. Lecz nieprzebaczony błąd popełniają tłómacze, gdy tej wolności chcą używać w przekładzie starożytnych wzorowych pisarzy“ (239)

Tak więc pozwolenie to daje Osiński jedynie tym, którzy zbyt rozbujałe płonki obciąć pragną, te, które z wzorami klasycznymi się nie zgadzają. Jesteśmy tu oczywiście w najzupełniejszej z autorem niezgodzie. Właśnie rysów obyczajowych przystosowywać nie można, a tylko niekiedy wyrażenia i obrazy, o ile mają ustaloną a odmienną wartość symboliczną.

Poglądy swoje ilustruje Osiński krytyką paru wierszy. Jeśli jeszcze zrozumiemy, że Jackowi Przybylskiemu wyrzuca te dwa wiersze:

(Ulisses): Udawał szalonego, albo też nieuka,
Rzekłbyś, że to jest *Gniewosz*, co wszystkich pofuka.

albo jeszcze ten:

(Neptun schodzi): Drżały wysokie *Tatry* i las trząsł się cały[1]).

jako polonizmy nie w porę, to już w każdym razie wypadnie nam wziąć w obronę następujące dwa wiersze Dmochowskiego:

Chociażby każdy z Trojan lał wino dla naszych,
Ilużby to dziesiątkom zabrakło *podczaszych*.

widocznie brzmiał ten wyraz w uszach Osińskiego jeszcze jako imię będące w wielkiej części imieniem własnem.

Wierność pojmuje jednakowoż Osiński jeszcze dokładniej: „Jeżeli nie mamy obowiązku ulegać niewolniczo wyrazom,

[1]) Jest to rys tej samej kategoryi co Wisła-Skamander i Wawel-Ilion!

przeciwnie jest co do stylu pierwotnego autora, powinien on wycisnąć niejako właściwe piętno swoje w stylu tłómacza i przekład tym doskonalszy się staje, im więcej mieści w sobie rysów odznaczających pierwowzór“ (239)

Jakżeż ten styl osiągnąć?

„Doskonały tłómacz ciągłą toczy walkę z swoim autorem, walkę chwalebną i wspaniałą. Pojmuje li on całą moc i zręczność jego, równej mocy i zręczności w swoim języku sam szuka, albo ją stwarza. Jeżeli tego potrzeba, niedostępny obraz innym obrazem nadgradza, wszędzie moc mocą, słodycz słodyczą, kolor zastępuje kolorem. Widzieć powinniśmy w dziele jego, iż jeżeli kiedy niższym pozostał, przymusiła go jedynie broń nierówności i wyczerpana mowy zamożność“ (220).

Z tą uwagą jedno nas tylko pokłóci: „niedostępny innym nadgradza“, toby, jak wiemy, prowadziło wprost do niewierności i upraszczania sobie zadania. Obraz obrazem innym zastąpić wolno, nie o ile jest „niedostępny“, ale jedynie, o ile ten inny ma odpowiednią wartość symboliczną w danym języku.

Następującego powiedzenia część pierwsza wydaje się nam zdumiewającą pod piórem Osińskiego, tłómacza Cyda; wyjaśnić ją chyba może tylko część druga zdania, hipertroficznie pojęta: „Gładkość i polor nie powinny nigdy zacierać wydatnych rysów obrazu: równie jak nie masz mocy, gdzie niekształtna twardość wszelką wypędza harmonię“ (214).

Wiersz należy, zdaniem autora, przekładać wierszem, nie prozą, gdyż: „Żądana od tłómacza wierność nie polega pewnie na oddaniu wyrazów i rzeczy nawet samych, ale wkłada na niego obowiązek przelania wszystkich oryginału wdzięków“ (226).

Wogóle, im dalej, tem więcej, ku naszemu zdumieniu, żąda Osiński od tłómacza:

„I jakaż jest inna wierność tłómaczów, jeżeli nie ten sam duch poetyczny, jeżeli nie to uczucie, które język wieszczów na głos bogów zamienia!“ (218).

„Nie masz w poezyi wierności, bez podobieństwa siły tworzącej: i można być wierniejszym językowi obcemu, jak swemu własnemu. Przecież nie idzie tu o płodny utwór wyrazów, często niemiłych, ale o stopień natchnienia, bez którego, sami mało czyniąc, nie zdołamy drugich przejąć, poruszyć, zachwycić“ (218).

Wręcz więc żąda się tu od tłómacza pokrewieństwa ducho-

wego z przekładanym autorem; jakże mało ludzi winno wobec tego brać się do przekładów!

„Droga wierności jedna jest tylko, ta, która w niczem nie ustępuje podanemu sobie wzorowi. Bez zapału, jaki pierwotnego wieszcza lub mowcę ożywiał, bez silnego uczucia, bez wydobycia z własnej mocy dźwięków podobnych, słowem bez pomocy tworzenia, jaką w oryginale widzimy, nigdy przekład nie dostąpi chluby, jaką mu zapowiada pokonanie tylu razem trudności“ (240).

Żądanie zaś tych wszystkich przymiotów tłómacza jest tak kategoryczne, że Osiński nie cofa się przed tem, zaiste dla siebie niebezpiecznem powiedzeniem:

„Lecz komu niebo odmówiło wyższych rymotwórstwa darów, ten próżno wybiera się do trudnego zawodu, ten przez to samo, że mu tłómaczenie łatwą rzeczą się zdaje, upadnie w zamiarze“ (241).

Zestawmy rezultaty powyższej analizy:

w teoryi: 1) zakaz uszczuplania tekstu;

2) zakaz dodawania do tekstu;

3) nakaz zachowania stylu;

w praktyce: 1) wyrzucenie Infantki;

2) wiele banalnych, wodnistych dodatków;

3) stance Rodryga jako przykład lekceważenia stylu.

No i wreszcie to, co od Osińskiego woli nie zależało:

święty ogień, współdziałanie, współtworzenie tłómacza z poetą, przelanie w przekład ognia, słodyczy, powagi, wszelkich uczuć oryginału — czyż odnajdziemy to wszystko w zimnych, zawsze słodkich, mdłych, rozpaczliwie poprawnych wierszach Osińskiego?

Tak więc Osiński, który Morsztyna w Kursie bardzo po ramionach poklepał, który wyrządził mu tę wielką łaskę, że parę wierszy z niego wziął i że go w wielu miejscach poprawił czasem gorzej, czasem lepiej, ale mu zawsze życia, ognia, oryginalnej piękności i temperamentu ujął — Osiński, mimo fragmentarycznej większej wierności i poprawności stworzył, w świetle swojej własnej teoryi, przekład o wiele słabszy od poprzednika.

Przekład Wyspiańskiego.

Ciekawiło to nieraz już krytyka, że Wyspiańskiego coś łączyło z klasycyzmem francuskim. Fakt ten uważano za dziwny, więc jak gdyby niezgodny z psychiką poety.

Na czem ta niezgodność polega?

Uderzało zdaje się to, że nieposkromiona, niekiedy rozwichrzona wyobraźnia autora Wyzwolenia, Nocy listopadowej i Akropolis związała się siłą jakąś kontrastową (o ewolucyi trudno tu mówić) z twórczością najspokojniejszą, jaka być może, nawet rezonerską.

W tem bowiem tkwi istotna, najważniejsza chyba różnica między tragedyą klasyczną francuską a tragedyą klasyczną grecką. Rezonerstwo to polega na tem, że postać dana nie mówi tego, co mówić w danej sytuacyi powinna, ale to jedynie, co jej zbyt widocznie autor dyktuje. Tragedya francuska jest tedy subjektywną w tem znaczeniu, że autor kryje się poza swoim bohaterem, przez jego usta przemawia, nie potrafi się poskromić i swojej obecności zatrzeć. Oczywiście, nie jest to subjektywność, do jakiej przyzwyczaił nas romantyzm czy modernizm. Subjektywność romantyczna jest, żeby powtórzeniem rzecz podkreślić, subjektywnością podmiotową: autor wkłada w bohatera s w o j e „stany duszy“ uczuciowe i nastrojowe, zaś pseudoklasyk wkłada w usta bohatera swoje wnioski o n i m i j e g o s t o s u n k a c h, ale nie jego, tylko s w o j e. W ten sposób każe mu nieraz wypowiadać dygresye, uogólnienia, retoryczne traktaty, którychby mu w danej chwili wygłaszać i na myśl nie przyszło.

Tego właśnie zdania był Diderot, kiedy w owym sławnym rozdziale z „Bijoux indiscrets“ pisał o teatrze francuskim w następujących słowach: „C'est en vain que l'auteur cherche à se dérober; mes yeux percent, et je l'aperçois sans cesse derrière ses personnages. Cinna, Sertorius, Maxime, Emilie sont à tout moment les sarbacanes de Corneille... Je dirais volontiers aux modernes: Messieurs, au lieu de donner à tout propos de l'esprit à vos personnages, placez les dans des conjonctures qui leur en donnent“. Przykładu na to samo dostarczył potem w swojej „Lettre sur les sourds-muets“, przyznając, że nieprześcignione same w sobie wiersze Teramena w Fedrze są jednak nie na miejscu, bo Tezeusz mógł krzyknąć: „daj mi pokój z opisem, gdzie mój syn?“

Ta subjektywność przedmiotowa tragedyi pseudoklasycznej jest niewątpliwa. Ona to sprawia, że teatr klasyczny francuski jest w najświetniejszej nawet swojej epoce tylko pseudoklasycznym, w przeciwstawieniu do greckiej tragedyi, rzeczywiście i prawdziwie przedmiotowej, bo w niej poeta z siebie wyjść potrafił. Greckiemu

klasycyzmowi należy więc przeciwstawić i bliższą mu przedmiotową (bo około bohaterów dzieła owijającą się) subjektywność francuskiego klasycyzmu i dalszą od niego podmiotową (bo własne stany duszy stale opiewającą) subjektywność romantyczną.

Otóż zdaje się, że to pewne rezonerstwo, to zamiłowanie we wkładaniu swoich roztrząsań o bohaterze w jego usta, było też cechą Wyspiańskiego.

Prowadzi to wprost do tego, że prawdę i naturalność w znaczeniu możliwie wiernego zbliżenia się do rzeczywistości, strąca się z piedestału w sztuce, a przedewszystkiem w sztuce teatralnej. Teatrem staje się dusza autora: może autor na swoim teatrze grać siebie, albo też z łaski swojej przedstawiać swoje rozważania o innych bohaterach; powinien zaś tylko mieć na tyle władzy w swoim talencie, by słuchacz o tamtej prawdzie zapomniał, a do koniecznych z nowego punktu widzenia konwenansów się przyzwyczaił. Pewne zresztą konwenanse — dodajmy — istnieją zawsze; na tem polega każda stylizacya, na tem jednak polega też i wiersz, a nie proza w dramacie, i śpiew, a nie mowa w operze.

Dla tych powodów p. Grzymała-Siedlecki słusznie wskazywał na pewnego rodzaju wstecznictwo Wyspiańskiego w teatrze, wobec otaczających go prądów realistycznych: „Wyspiański stał na przeciwnym biegunie instynktu dramatycznego. W dramacie Wyspiańskiego wszystkie teatralne pierwiastki sceny nietylko nie doznawały złagodzeń, ale przeciwnie rosły i potężniały. Zjawisko to rozpoczynało się w jego języku. Ulubiona forma: rym i rytm — już sama w sobie stoi w sprzeczności z pedanteryą naturalności. Pozatem język Wyspiańskiego rzadko kiedy wkracza w sferę codziennego mówienia; przeciwnie, stałą jego cechą jest patetyczność, wielka i szlachetna dekoratywność stylu. Każda bez wyjątku postać jego sceniczna w wymowie, w obrazowaniu jest poetą. W zastosowaniu scenicznem daje to postaciom jego koturn, odczuwany przez widza i przez aktora“ (145)[1].

Rysy te prowadzą nas w dalszym ciągu ku teatrowi pseudoklasycznemu. Żadna scena nie była tak pod każdym względem odległą od „pedanteryi naturalności“, tak w rezonującej często treści, jak i w formie, właśnie w owej „szlachetnej i wielkiej dekoratywności stylu“. Tu właśnie znaleźć można most rzucony między pseudoklasycyzm a poezyę Wyspiańskiego.

[1]) A. Siedlecki. — Wyspiański. — Kraków 1909.

Dalecy, oczywiście, jesteśmy od identyfikowania owego przedmiotowego subjektywizmu teatru francuskiego ze stylem i poezyą Wyspiańskiego. Są między nimi daleko idące różnice: oto tamten był pozbawionym wszelkiego liryzmu, ta zaś jest w wysokim stopniu liryczną. W danej postaci Wyspiański zwracał uwagę przedewszystkiem na stronę liryczną, wrażeniowo-nastrojową, inaczej zupełnie niż XVII-wieczni tragicy. Liryzm ten, należący do rdzennych właściwości Wyspiańskiego, mógł go od francuskiego klasycyzmu odstrychnąć; stało się inaczej, i spostrzec się tu da właśnie pewnego rodzaju symbioza obu pierwiastków. Oto same tematy są zwykle u Wyspiańskiego idealnie, bezpośrednio liryczne, natomiast na ich rozprowadzeniu, jak gdyby na ich waryacyach, czuć często piętno rezonerstwa, logicznego prawie, antytetycznego członkowania, dzięki czemu można niekiedy poecie uczynić zarzut retoryki (Kotarbiński).

W Cydzie znalazł Wyspiański liryzmu więcej, niż gdziekolwiek u pseudoklasyków (Chimena, „niepotrzebna“ Infantka), retorykę passim, a szczególnie w pięknych stancach Rodryga.

Zajęcie się poety teatrem XVII-wiecznym datuje z czasów jego pobytu w Paryżu, czego świadectwo znajdujemy w ówczesnych listach. Pobyt ten jest znamienny dla rozwoju psychiki Wyspiańskiego: jestto przesuwanie się uwagi twórczej od malarstwa ku teatrowi (Siedlecki l. c.). Z bardzo ciekawych wyimków listowych, znajdujących się w pracy Siedleckiego, cytujemy zdanie następujące, dla nas ważne: „Zwracam uwagę na „Voyage pour la Cythère“ — i proszę o porównanie pod względem aparatu kostyumów i bogactwa z przepysznemi lalkami Veronesa w „Kanie galilejskiej“. Co za śliczne lalki w jednym i drugim obrazie... Co za śliczne maryonetki do teatru“ (24). Malarzem jako dramaturg Wyspiański nigdy być nie przestał, sądzimy, że szczególnie wtedy, u narodzin teatralnego instynktu, wykluwającego się z malarskiego, więcej niż kiedykolwiek, był malarzem w teatrze, choćby był i dramaturgiem w Luwrze. Przedstawienia doskonale piękne i żywe w Comédie française działają przytem intensywnie pod względem malarskim: trzeba im także ważną i bardzo ważną rolę przypisać w owej metamorfozie Wyspiańskiego. Przypomnijmy tak charakterystyczne zdanie: „Victora Hugo dramat „Ruy Blas“ jest arcypyszny i świetny. Jest tam Velasquez“. Oto dowody na krzyżujące się w owym

okresie dwa główne zamiłowania poety, tyczące się malarzy epokowo zbliżonych do Cyda, a treściowo też odznaczających się ową „szlachetną i wielką dekoratywnością".

Czy nam samo tłómaczenie Cyda nasunie jakieś nowe dane do zoryentowania się w twórczości tłómacza-poety — zobaczymy.

Przekład Wyspiańskiego jest tylko parafrazą, jestto tak jasnem dla każdego, kto tylko okiem rzuci na przekład, że też i tego dowodzić nie myślimy.

W parafrazie tej rozróżnić należy dwie partye: mniej i więcej swobodną. Mniej swobodne, bardziej do oryginału zbliżone są części tłómaczone 13-zgłoskowcem, natomiast części pisane właściwym Wyspiańskiemu krótkim, 7-zgłoskowym wierszem są wyłączną parafrazą [1]).

Wyspiański, idąc za tekstem ostatecznym pierwowzoru, za pierwszą scenę uważa rozmowę Elwiry z Szimeną i w usta Elwiry wkłada opowiadanie o jej rozmowie z Gomezem. W oryginale Elwira — jak i sam Gomez — pewną jest jego obioru na guwernera infanta; Wyspiański wprowadza tu w gruncie obojętną, na lepszem przewidywaniu opartą odmiankę:

Czyli się nie przelicza?
król widząc go łaskawie
wśród rycerzy u szczytu
w wojewódzkiej opończy,
radby pewno, by gonił
za surm wojennych dźwiękiem.
Królewicz, gdy nieletni,
ojciec go będzie chronił
przed broni ostrym szczękiem.

Widzimy, jak Morsztynowemu marszałkowi odpowiada tu wojewoda; nie dziwi nas to u autora, któremu i Wisłę-Skamander i Wawel-Ilion, czy Wawel-Elsinor zawdzięczamy.

Ostatni w scenie czterowiersz Szimeny, bardzo piękny, wart zestawienia z oryginałem i przekładami poprzednimi:

Il semble toutefois que mon âme troublée
Refuse cette joie et s'en trouve accablée.
Un moment donne au sort des visages divers,
Et dans ce grand bonheur je crains un grand revers.

M. Chociaż twoja życzliwość te smaki rozszerza,
Przecię im (nie wiem czemu) serce nie dowierza.

[1]) Dzięki temu dwojakiej treści odpowiadającemu dwojakiemu wierszowaniu, Cyd Wyspiańskiego nabiera podobieństwa do dramatu Kalderońskiego, w którym niekiedy części epickie, posuwające akcyę, są pisane wierszem długim, zaś sceny liryczne wierszem właściwie Kalderońskim, krótkim. Por. „La vida es sueño".

Wielkie szczęście, wielkie też ma w sobie odmiany,
A kęs, i z gęby zginie, gdy nie obiecany.

Os. Miłe nadzieje! czyliż zaufać im mogę?
Troskliwa myśl tajemną budzi we mnie trwogę;
W jednej chwili uderza cios niespodziewany,
I wielkie szczęście wielkie zwykło mieć przemiany.

Wys. Bo wielkie szczęście los zazdrosny ściga.
Gdy człowiek naprzód dolą swą się cieszy,
Już tajemnicze niezgadnione moce
Cios dlań gotują, co szczęście zdruzgoce.

Spostrzegamy jak Wyspiański w lot chwyta tkwiące w pierwowzorze zarodki, przesuwające dramat Chimeny ku tragedyi losu, i jak je wprost transponuje na mistykę losu. Zwróćmy i na to uwagę, że tak, jak tu Szimena, przemawiała już Zosia z Wesela, czy i wtedy nie przyświecała już jej ta nowa, z Kornela wyrosła bohaterka?

Podobny akcent uderza w scenie następnej Infantki z Eleonorą:

Szczęście mi się zaśmiało.
Czyli Los da rękojmię?

Ale nuta ta jest jeszcze u Infantki przelotną. Oto dominantowa:

Lecz czyli mam się przyznać,
że równocześnie ze mną
(Ach! to cię będzie śmieszyć)
dziwne rzeczy się dzieją.
Twoje oczy się śmieją?
Ty może odgadujesz?
Zgadujesz?
El. Nic trudnego
Pewno ci się podoba
swatany rycerz młody
i żal ci swatanego.

Tak to Infantka młoda wyraźnie nosi na twarzy miłość do Rodryga, że i służebna niewiasta wykracza przeciw pseudoklasycznej etykiecie i nie udaje, że nie wie, o co chodzi. Zaś Infantce przydano rys nie śmieszny, nie ironiczny, ale trochę przez łzy roześmiany; a że zwyczajem zakochanych boi się wyśmiania, to jest to dodany przez Wyspiańskiego do Kornelowego tekstu rys marivaudage'u. Przypomnijmy, że w jednym wierszu („O jeszczesmy nie doma") coś trochę podobnego spotkaliśmy u Morsztyna.

Mniej więcej w tym tonie ciągnie dalej królewna, choć już nieco poważniej:

To może władztwo czyje?
To może tyle znaczy:
że książęce serduszko
kogoś uznawać raczy
panem, — że pokochało?

Niebawem jednak królewna przemienia się pod dotknięciem nowej muzy: owa półżartobliwa, młoda książęca dziewczyna posiada, jak się okazuje, wpółnatchnioną, za kresy zwykłej miłości wylatującą duszę:

O miłości! Srogi tyranie!
Amorze, wszechwładne bóstwo.
Jakżebym była wdzięczna tobie,
gdybyś, wejrzawszy w me ubóstwo,
dał wielką miłość i kochanie.
Po stopniach tronu droga do mnie.
Przybywaj, przybądź w snach wyśniony:
wiary dochowam ci niezłomnie,
Amorze, bóstwo niezbyte!
Dozwól dojść do się, upragniony,
choćby przez poświęcenie.
Krzesaj serdeczny blask pożaru,
co w głębi serca skryte.
Przybywaj, przybądź w łunach czaru,
rwij kwiaty nierozwite!

Tęskni więc nie za kochankiem, lecz za kochaniem, za samym Amorem, miłością wspaniałą i potężną, a zgodzi się za tę cenę nawet na poświęcenie, więc nawet na cierpienie: przewiduje zawczasu, że miłość to cierpienie. Tą apostrofą wyrównywa Infantka *a priori* przepaść dzielącą ją od Rodryga; ma ta apostrofa u Wyspiańskiego znaczenie tej, którą Kornel w usta księżniczki włożył w akcie III, gdy ona Rodryga w marzeniu na trony zdobyte wprowadza, chcąc go do siebie zbliżyć. Tę tendencyę Infantki przeniósł Wyspiański w wyższe, mniej materyalne sfery.

Nie dziw, że się Eleonora niepokoi:

Ależ księżniczko droga,
twój bożek lata górnie,
wysoko ponad nami.

Infantka jaśniej jeszcze afirmuje:

On mój, mój ten skrzydlaty,
co wzniesion ponad światy,
grot złoty ciska w ludzi
i dusze śpiące budzi.

Równocześnie jednak zupełnie przemienia i przekreśla tłómacz scenę pierwowzoru; oto jak wygląda u niego starcie się Infantki z Eleonorą:

I. Nie Rodryga mam w myśli.
Chcesz mi to wypominać?
Nie przed lada miłostką
księżniczce czoło zginać.
Miłość marna, młodzieńcza
Nie wabi mnie, nie nęci.
Córka Gomeza hrabi
Niech cieszy się Rodrygiem.

Możnaby pomyśleć, że dramat Infantki jest tu uproszczony, gdyby się nie wiedziało, że jest to tylko jej wybieg przed samą sobą: zamiast, jak u Kornela, walkę swą przedstawić, przedstawia urojony

tryumf jednego z walczących pierwiastków duszy, rodowej ambicyi. Jednakowoż i ona, i Eleonora i my już wiemy, że ten wyśniony Apollo-Amor, św. Jerzy — to właśnie Rodryg. A może zresztą wątpić jeszcze można: może tylko miłość Szimeny do Rodryga sen o miłości w duszy księżniczki wzbudziła, który się potem wyraźniej około Rodrygowej postaci owinie?

Sceny I 3, 4, 5 należą do kategoryi wierniejszych przekładów. Ważniejszą odmianką w monologu Dyega są następujące, bardzo piękne wiersze, silnie akcentujące liryzm tłómacza:

Ojczyzno, ocalona tylekroć tą ręką,
czyliś ty dziś nie ze mną w litości nad męką.
męką twego żołnierza, męką twego syna?
Ojczyzno, tobie jeno służyłem jedyna.
Dla cię straciłem siły i przez cię jedynie —
jakoż dziś mnie odrzucisz — dziś w bolu godzinie?

Panuje w tych wierszach Kornelowi nieznany, bezpośredni, serdeczny stosunek do ojczyzny, tam jeszcze żywy, gdzie i niewdzięczność wyrzucić jej przyjdzie.

Stance Rodryga odbiegają znacznie od pierwowzoru, choć myśl zasadnicza i dyalektyczna walka uczuć zachowane. Każda, z wyjątkiem jednej, z sześciu stanc kończy się czterowierszowym refrenem:

O Boże! Czyliż mogłem wierzyć — gdy tchną płomieniem piersi, lica,
Gdy się ze Szczęściem chciałem zmierzyć, — ojciec Szimeny lży rodzica!

U Kornela w trzech strofach tylko (1, 2, ostatniej) dopatrzyć się było wolno niewyraźnego, trójwierszowego refrenu. Uderza nas w tym refrenie Wyspiańskiego znów pewna mistyka, żywo odczuta, pesymistyczna symbolika uczuć. Wyraźniej jeszcze znać to w wierszach zwrotki trzeciej:

Miecz w ręce moje dano.
Czyliż na to, by zamkły się Szczęścia podwoje,
by radość moją żywotną grzebano?

Przebija się w tej koncepcyi poety znamienna filozofia szczęścia i nieszczęścia, która uważa nieszczęście za mniej więcej normalne zjawisko, a szczęście za maskowanego wroga, który lubi tę maskę nakładać, by jeno drażnić ofiarę.

Stance wypowiada Rodryg szczerą, złotą polszczyzną:

Jedyna rozpacz dziś mnie kumą...

obrazuje jędrnie:

Daremno siłę moje siły,
by jarzmu zdoleć straszliwemu

i śmiało w owych przepięknych czterech wierszach:

Ojczyzna mnie się wyprze, żem nie umiał
honoru domu bronić;
że gdy przystało, bym jak wicher szumiał,
łzym jeno umiał ronić.

I tu zaznacza się wyraźnie odrębność narodowa poglądu na ojczyznę:

Gdy ją[1]) na wieki mam utracić,
niechaj Ojczyzna mi zostanie.

Gdy miłość nie chce mnie bogacić,
niech miłość kraju starczy za nią.

Jest to szczery dodatek tłómacza, dodatek, któryby mógł być włożonym w usta odradzającego się Gustawa.

Stance Wyspiańskiego piękne, rozlewne, najbardziej muzyczne z czterech tekstów (oryginału i trzech przekładów) nie są jednak ani tak wierne, ani tak precyzyjnie cyzelowane, jak stance Morsztyna. Uderza w nich — powtórzmy raz jeszcze — nieistniejąca w oryginale alegoryzacya uczuć, która dając im potężne, niezawisłe życie poza jednostką, czyni z nich potęgi ciążące nad wolną czy niewolną jaźnią człowieczą. Kornelowa ewangelia wolności woli bohatera, pewno wbrew intencyom tłómacza, cierpi na tem.

Początkowa scena II aktu zawiera znów obrazowy waryant: obraz walącego się państwa:

Gom. Obaczym, czy nie pęknie
strop na tronowej sali:
czyli wraz ze mną Państwo
w ruinę się nie zwali,
nad mym grobem płaczące nie klęknie?

Cały charakter Gomeza, charakter dumnego władyki, zbiera Wyspiański w jedno powiedzenie, pewno za bardzo Horacyuszem pachnące:

Nie mierz mnie swoją miarą,
Jestem wyższy nad tłumy.

Scena trzecia Infantki z Szimeną zawiera ciekawe odmianki, inaczej stosunkujące wzajemną psychikę bohaterek. W pierwowzorze Chimena wyrzeka na dumę i ambicyę, które tyle cierpień na nią przywiodły:

[1]) Szimenę.

Maudite ambition, détestable manie,
Dont les plus généreux souffrent la tyrannie!
Honneur impitoyable à mes plus chers désirs,
Que tu me vas coûter de pleurs et de soupirs!

U Wyspiańskiego Szimena sama jest dumną, sama za ojca dumną:

Don Gomez, hrabia Gormas,
miałby się upokorzyć?
któż śmiałby ojcu memu
kajdany te nałożyć?
I przed kim?

W dalszym ciągu sceny, Chimena lęka się u Kornela zemsty Rodryga, Infantka zaś pociesza ją, że młody; tu naodwrót:

I. Zaślepiony w swej dumie
twój umysł, lękiem strwożon
rozpoznać już nie umie:
czem hrabia jest zagrożon?
Jakie niebezpieczeństwo
grozi mu każdej chwili
a nikt go nie przestrzega?
Sz. Od kogo!?
I. Syn Don Dyega:
Rodrygo, który jeszcze
swej nie próbował szpady...

co w ustach Infantki jest prawie pochwałą już ukochanego Rodryga. W ten sposób Wyspiański potęguje ufność królewny w Cyda; natomiast u Szimeny potęguje pamięć o ojcu, o Cydzie nie myśli ona, owładnięta jednem tylko umiłowaniem ojca:

Nie będzie śmiał — zbyt młody.

jednakże:

Słucham cię z przerażeniem.

Następująca teraz propozycya Infantki uwięzienia Rodryga ma inne cele, niż w oryginale: zabezpieczenie Rodryga, ale to tylko dla niej, dla Infantki, dla Szimeny zaś zabezpieczenie Gomeza.

Następuje dyalog Infantki z Eleonorą. Królewna coraz wyraźniej urasta na bohaterkę dramatu, na główny przedmiot, wyobraźnię poety zaprzątający. Jej rwanie się i tęsknica przeradza się powoli w demoniczny akcent kobiety, która myśli nawet po zdeptanem szczęściu cudzem, po cudzem nieszczęściu, dojść do swojego szczęścia:

Ja dziwną mam nadzieję:
jakąś nadzieję straszną.
W królewskim dyademie,
w mych szat królewskim stroju —
uwierzysz? — mnie za ciasno —
Ja nie wiem na co czekam,
gotowam pragnąć złego.
I dzieło co jest moje,
com sama go pragnęła,
cieszę się, że los zwleka

pozornie wbrew mej woli. zabije don Gomeza.
— — — — — — — — — — — —
Nadzieję mam okrutną Pragnę, na moją duszę!
i tę ci wyznać muszę: Mówiłam: sama nie wiem
że w walce tej Rodrygo dlaczego pragnę złego?

Ta metamorfoza Kornelowej Infantki pod piórem Wyspiańskiego stanie nam w całej swej rozciągłości przed oczyma, gdy zważymy, że owa postać Kornela przemienia się tu w wybitnie Rasynowską. Wyjątkowe jej stanowisko już u samego Kornela polega zresztą w wielkiej mierze na tem, że jest to jedyna postać autora, w której — *in potentia* — tkwiła Rasynowska psychologia kobieca.

Wyspiański do tej charakterystyki przydaje jeszcze jeden rys, rys Losu wrogiego wolności ludzkiej, którego w stancach Rodryga dojrzeć już mogliśmy. Los ten pojęty jest jako usprawiedliwienie słabości ludzkiej; na los ten zrzuca Infantka winę, choć i ze swojej sprawę sobie zdaje:

cieszę się — że los zwleka
pozornie wbrew mej woli

gdyby wiersze te był Kornel stworzył, nie byłoby stanowisko Hamleta tak odosobnione w XVII wieku! I znów rozwija poeta ową psychikę Losu, jako potęgi odrębnej a świadomej, własnowolnej, człowiekowi przeciwnej, z człowieka się natrząsającej:

Czy los tak igra może Los dziwne koła kreśli
z tem, co człowieka cieszy, I to mnie zastanawia;
z tem, co człowieka boli? To czasem mnie zadziwia,
— — — — — — i czasem mnie zabawia.

któreto słowa Infantki czynią znów z niej naturę pokrewną Zosi z Wesela.

Dwa rytmy przekładu: długi 13-zgłoskowiec i krótki 7-zgłoskowiec nabierają w scenie Don Fernanda, rozprawiającego z Ariasem i Sanszem, nowego różniczkującego charakteru. Wiersz krótszy służy lirycznym celom, choćby i wyrażania gniewu królewskiego, dłuższym rozprawia rada królewska o groźnem położeniu, jakie się pojawiło wskutek napadu Maurów. Kontrast ten wywołuje wrażenie nader udatne, wrażenie zmiany tempa w muzyce.

Słychać Szimenę skarżącą się za sceną; Fernand, jak na Polaka *(sit venia verbo)* przystało, odwołuje się do Ojczyzny:

Czyja wina, i kto tutaj błądzi,
gdy Ojczyzna w nieszczęściu, niech rzecz Bóg sam sądzi.

poznajemy tu króla, który przedtem wołał:

Jako król mam w pamięci
myśl o Ojczyźnie całej:
tej jeno służę Sprawie.
Tej krwi szanować muszę,
co mej Ojczyźnie służy.
Jak sternik nawą wodzi
wśród mętnej, morskiej burzy.

Owa Ojczyzna i Sprawa czynią zeń polskiego władcę.

U progu III aktu witają nas znamienne dla Wyspiańskiego, żywe personifikacye uczuć. Już Kornel sam przez usta Elwiry mówi:

Quoi! viens-tu jusqu'ici braver l'ombre du Comte?

co jest zdaniem właściwie nie dającem obrazu, wskutek utartego znaczenia. U Wyspiańskiego to samo powiedzenie nabiera tętna żywej, przejmującej grozy:

Czyli przed domu progiem,
cień hrabi niepomszczony,
nie wzbronił wnijścia tobie,
zabójco przeklinany?

A i sam Cyd wie, co to są mary-wyrzuty, bo je na świadectwo męstwa przyzywa:

ani się cieniów boję,
choćby mar sto wzbraniało
przystępu w te podwoje.

Zdawkowe, zastygłe zdania, wyobraźni zwykle nie poruszające alegorye, nabierają u Wyspiańskiego nieraz nowej siły:

Niestraszni mi królowie,
Ich sługi i ich miecze,
gdy wszędzie kędy wstąpię
rozpacz się za mną *wlecze*.

Puls personifikacyi znajduje się tu nie w podmiocie, ale w orzeczeniu.

Następna scena wykaże nam jasno, czego szukał tłómacz w Cydzie. Żalów Chimeny jął się talent twórczy poety z zamiłowaniem, odpowiadającem wewnętrznemu ustosunkowaniu się duszy:

Płaczcie me oczy nieszczęśliwe!
Za jakąż, jakąż karę?[1])
Zbyt może długo, nazbyt długo
oglądałyście szczęście żywe?
Połowa mego życia
ostała w ciemnym grobie.
Żywota reszty marne
w cmentarnej mrą żałobie.
Płaczcie me oczy biedne:
kiry przed wami czarne;
łzy dla was ino jedne.

[1]) Por. wiersze Zosi z I 16 Wesela:

A chyba to za jaką karę
Miłość jest taką nieszczęśliwą.
Za czyjąż winę, czyjąż karę
rwać chcą przędziwo Parki stare?...

W wierszach tych zanikła piękna, w całem tego słowa znaczeniu, Kornelowska antyteza, zachowana u Morsztyna:

La moitié de ma vie a mis l'autre au tombeau

M. Połowa życia mego drugą połowicę
W grób wprawiła...

pojawiają się na to miejsce grób ciemny i cmentarz, które mimo posępnego obrazowania tamtej energii nie dorównały.

Z tej przemowy do oczu, z której znać, że skoro cała istność skoncentrowaną jest w oczach płaczących, to ich i wypłakać nie żal będzie, wynika i filozofia szczęścia z cierpienia, ów dziwny kwiat czaru na grobach ludzkich marzeń wyrosły:

Elwiro, czy nie czujesz,
żem ulgi nie spragniona;
że cieszę się tym żalem,
co łzami bucha z łona?
Płaczcie me oczy biedne,
me oczy nieszczęśliwe.
Łzy dla was ino jedne.
Nadziei dla mnie nie ma,
ulgi ni ukojenia.

Boleść falami toczy się i wraca, stąd muzyczny refren dwukrotny:

Rodrygo dla mnie drogi,
śluby zapowiedziane:
wspomnienie mi zostało
straszne — niezapomniane.

Liryzm, rwący wszelkie tamy pseudoklasycznego rezonerstwa, wybija się tu jako pierwiastek dominujący; oto, czego dopatrzył się Wyspiański w Cydzie: możliwości rozwinięcia tkwiących w nim konfliktów lirycznych. Cała powyższa pieśń do oczu zawartą jest u Kornela w dwu wierszach tylko:

Pleurez, pleurez mes yeux, et fondez-vous en eau
La moitié de ma vie a mis l'autre au tombeau,

które stanowią temat waryacyi Wyspiańskiego. Służyć może ta scena za symbol stosunku poety do pierwowzoru.

W starciu się Rodryga z Chimeną nie brak wierszy pięknych. Cała scena skrócona, bezpośrednia, antytetycznej walki oryginału brak, liryk, ale i dbały o szybkie tempo akcyi dramaturg, odniósł znowu zwycięstwo nad pseudoklasyczną argumentacyą. Za to, ów cudowny spadek sceny w pierwowzorze, owo z więzów retoryki budzące się uczucie:

Rodrigue qui l'eût cru?...

tu znika, nie działa, bo trzeba nań było całej długiej sceny zakrzepłej w retorycznym śnie.

Scena kończy się na ciekawej, a naturalnej zmianie reżyseryi: Szimena i Elwira odchodzą, zostaje Rodryg; w ten sposób jeden z zarzutów przeciw dramatowi związanemu jednością miejsca upada, zarzut, że nadchodzący Dyego nie widzi odchodzącego Rodryga. Poświęca wprawdzie tłómacz monolog Dyega, ale i akcya niewstrzymanym pędem toczy się dalej. Końcowa scena aktu, scena Rodryga z Dyegiem, zeszpecona jest raptownym wierszem Dyega:

D. Nareszcie! Niebo pozwala cię spotkać.
R. Niestety.
D. Syn mój winien się oprzeć był czarom kobiety.

Wszak i tak oparł się zabijając Gomeza. A po tym czynie, współczujący, mimo wszystko, w wyższym stopniu Dyego Kornelowy więcej nam do serca przemawia.

Ile znaczy męski rym w różniczkowaniu wiersza, jako odpowiednika treściowego, znać ze słów Elwiry o Rodrygu z początkowej sceny IV aktu:

Maurowie przed nim pierzchli w lot; On już zwycięski precz ich gna,
on łamie ich jak młot, W niewolę bierze królów dwóch.
że precz musieli zbiedz. Rozbija wszystko w puch.
Trzy godzin ledwo walka trwa,

Liryzm Wyspiańskiego sięga teraz już dość daleko, by i Kornelową Chimenę z dostojnej woli ograbić; w oryginale ledwo pół wierszem lęka się o Rodryga, tu całą tyradą:

Co się z nim dzieje, nie wiesz o tem? Tylu poległych tam zostało?
Czy może co się stało? Ty nie wiesz, czyli on z powrotem?
Tam krew ich kładła w krwi pokotem; Czyli się w zgonie okrył chwałą,
czy jego szczęście mu sprzyjało? czyli zwycięzkim wraca lotem?

W czwartym akcie znika zupełnie opowiadanie Rodryga, którem snać Wyspiański nie chciał akcyi opóźnić.

Akt piąty zaczyna się także od poważnego a mało usprawiedliwionego skrótu: Rodryg nie słyszy zachęty do walki i obietnicy nagrody, jakie wypowiada Szimena, nie słyszy, bo wybiega przed ich wypowiedzeniem. Skutkiem tego znika sławna apostrofa: „Paraissez Navarrais“ etc.

W scenie trzeciej, ostatni raz obszernie wypowiadająca się Infantka dokańcza swego dramatu. Oto wie już, kto miłości jej przedmiotem:

Rodrygo panem!!
Rodrygo — to potęga!!!
Choć przyklęknął kolanem
przed ojcem i przed królem;
we szczęściu potarganem
sławę zdobywa — bólem!
Imieniem „Cyd“ przydanem
gdy Maurów króle wiąże,
by z jego szły rydwanem,
dosięga głową tronu;
wart więcej czci pokłonu,
niżeli król, czy książę!
To on! ten zdawna upragniony,
mój rycerz, Święty Jerzy!!
Wódz, na którego naród czeka!
w którego naród cały wierzy!

miłości wstydzić się więc nie potrzebuje. Tem samem, jak w oryginale, wyższym blaskiem otoczone jest jej zwycięstwo nad tą bezwinną miłością, zwycięstwo dla cudzego szczęścia. Życie poświęci innym celom:

Po życie sięgnę nowe:
we szczęściu ludu mego
w bólu i łzach święcone.

które to wiersze są odpowiednikiem tamtych Rodrygowych:

Gdy miłość nie chce mnie bogacić,
Niech miłość kraju starczy za nią.

Zastanawiając się głębiej nad trzema głównemi postaciami dramatu Wyspiańskiego Rodrygiem, Szimeną i Infantką, spostrzegamy pewien wspólny rys ich charakterystyczny, który da nam poznać ideowe podłoże tragiczne, na którem Cyd Wyspiańskiego wyrósł.

Rodrygo Wyspiańskiego jest innych czasów, niż Kornelowy, ale w istocie swej pozostał sobą, t. zn. uosobieniem woli. Jednakowoż poeta ze zwykłym sobie darem posuwania każdej cechy charakteru tragicznego aż do krańca, z tej właśnie Kornelowej koncepcyi bohatera woli wyprowadza całą głęboką tragiczność; czyni zaś to w ten sposób, że identyfikuje przeznaczenie gniotące Rodryga z jego wolą:

Nad szczęściem mści się wola,
ściga mnie przeznaczenie,

poza nim znajduje się jego szczęście, ale w nim wola będąca narzędziem przeznaczenia. *Homo suae calamitatis faber,* nie *suae fortunae.* Są ludzie, dla których silna wola jest nieszczęściem, nie dziwmy się tym, którzy się przed nią cofają.

Cały dramat Infantki zdąża do tego samego. Już po walce wewnętrznej i decyzyi powziętej w stancach, mówiąc do Eleonory,

królewna wyraźnie wskazuje, że nie zewnętrzne warunki, ale jej własna chęć każe jej się myśli o Rodrygu pozbyć:

Jakiejże to nadziei
zawcześnie chcesz mi wzbraniać?
Mimo że znam orędzie,
które król ojciec głosił
przed całym swoim dworem;
to jednak, *gdybym chciała*
przełamać ojca wolę,
w lot rzecz mą bym zyskała
i łzami i uporem.

W ten sposób i ona krzyknąćby mogła:

Nad szczęściem mści się wola.

Trzecia osoba dramatu, Szimena, wpleciona jest w to samo koło zaklęte, ten sam jest jej konflikt, ten sam wróg:

Sama się własną wolą trwożę;
wola zabija serce.

Tak więc trzy główne osoby Cyda jasno wypowiadają naturę dramatu w pojęciu Wyspiańskiego: jest on tragedyą silnej woli. Jest to bez wątpienia wybiegnięcie poza linię Kornelowego dzieła. U Kornela konflikty te faktycznie istniały, ale wola panowała niepodzielnie, serce przemawiało tylko, by dać znać o swem życiu, ale nie pozwalało sobie nigdy na wylewy żalu lirycznego i jasne rzucenie winy nieszczęścia właśnie na wolę.

Dzisiejsza krytyka francuska zarzuca owej wszechwładnej woli u Kornelowych bohaterów idealizującą nieprawdę. Wyspiański Kornelowi fałszu nie zarzucił, ale wyciągnął z jego przesłanek dalszą, indywidualnie przez się pojętą, tragiczność w nich tkwiącą.

Przekładu Cyda pióra Wyspiańskiego, jako przekładu, sądzić nam nie wolno, bo jest tylko parafrazą. Opierając się na powyższym przeglądzie zmian wprowadzonych przez tłómacza, powiedzieć możemy, że stanął na przeciwnym krytyce pseudoklasycznej biegunie. Ta — u nas przez Osińskiego reprezentowana — wyeliminowała całkowicie Infantkę; Wyspiański na nią skierował główną uwagę. Jeżeli ta sama Infantka była ustępstwem Kornela na rzecz liryzmu i chwiania się woli, to jednakże i tak, walkę serca z wolą uczynił u niej francuski tragik niebywale dyskretną, zatrzymując ją wyłącznie we wnętrzu duszy bohaterki (boć Eleonora jest tylko echem), i niedwuznacznie kierując swoją i czytelnika uwagę na Szimenę i Rodryga. Wyspiański przeciwnie rolę

Infantki pogłębił i akcyi głównej inny potężny czynnik przeciwstawił. Dzięki temu królewna rywalizuje rzeczywiście z Szimeną, i w ten sposób wykracza w silniejszej, niż u Kornela, mierze przeciw jedności akcyi i wrażenia, jakby ją krytyka pseudoklasyczna zrozumiała była.

Jeżeli postawimy zwykłe nasze pytanie, tyczące się oddania stylu pierwowzoru, odpowiedź niewątpliwie wypadnie na niekorzyść przekładu. Dostojny, miarowy, nieraz chłodno antytetyczny i logicznie argumentujący styl Kornela ustąpił lirycznej rozlewności i lirycznej, nieraz refrenem powracającej argumentacyi. Z drugiej strony opóźniająca akcyę, subtelna i kunsztowna dyalektyka Kornela zniknęła na korzyść gwałtowniejszego toku akcyi w niektórych scenach. Natomiast akcyę tę w raptownym jej pędzie hamują u Wyspiańskiego partye liryczne. W ten sposób dwa główne w oczach dawniejszej krytyki uchybienia Kornelowego Cyda, Wyspiański podniósł i pierwszoplanową rolą obdarzył: Infantkę i stance będące w Kornelowym Cydzie odpowiednikiem jego lirycznych dygresyi.

Jakaż więc jest historya Cyda w Polsce?

Mamy trzy przekłady, z których każdy odgrywał swoją rolę historyczną i odgrywa swoją rolę estetyczną.

Przekładowi Morsztyna przypadła w udziale zaszczytna rola zapoczątkowania szeregu polskich przekładów z zakresu arcydzieł literatury francuskiej. Jeśli jednakże przedstawienie jego Cyda minęło bez wielkiego echa, a druk nastąpił dopiero w kilkadziesiąt lat później, to winę tego ponosi epoka i ówczesny stan kulturalny kraju. Rozumiał to dobrze wydawca Morsztynowego przekładu, i jak świadczy wymownie słowo „Typografa do czytelnika", chciał temu zapobiec:

„...jakoż zda się, że teraźniejszych czasów (poesis) na największym w niektórych narodach stanęła stopniu. Nie jest jednak pewnie i w ojczyźnie naszej inferior, w tym przecie podobno nie ujdziemy nagany, że zabawy godne oczu ludzkich, i jako je ktoś competenter nazwał *otia non omnino otiosa:* mało się co i ledwie komu pokazawszy, miasto ogłoszenia dla publicznego pożytku, w kąt zarzucone, evanescunt; zwyczajna to prawie u nas consequentia: im kto faciliori et sublimiori stylo pisze, tym niżej tę swoją estymuje pracę, i tym jest trudniejszy, żeby ją publice pokazać. Że jednak niektóre rzeczy, choć non ea intentione napisane, mogą śmiele (i bez

ukrzywdzenia reputacyi autorów swoich) publicum nawiedzić i nową przynieść językowi ozdobę, począłem i ja serio myśleć, czymbym się mógł polszczyźnie przysłużyć, a oraz pokazać, z jaką niesłusznością rozumieją niektórzy, że polski język nie jest tak sposobny, ani jako insze ma płynących i uszom miłych expressyi... Tym jednak najbardziej celem daję do druku, co autorowie[1]) dla siebie tylko i prywatnych przyjaciół napisali, żeby hoc stimulo wzbudzić ad aemulationem decora w Polszcze ingenia, wszak to jest dowód amoris erga patriam, który obligat wszystkich, żeby czym kto może do ozdoby jej concurrat".

Cenny ten ustęp nie jedno charakteryzuje. Przedstawia nam przedewszystkiem swego rodzaju dramat, jaki w tych czasach przebywać musiała każda jednostka wyżej kulturalnie stojąca, wyjaśnia nam poniekąd, czemu i sam Morsztyn swych na romańskiej kulturze wyrosłych, poetyckich kwiatów, do świadomości ogólnej nie podał. Snać nie wyczuwali autorowie, wychodzącej naprzeciw siebie ochoty ze strony społeczeństwa, snać nie liczyli na zrozumienie. Z tych samych słów ukazuje nam się drugi, ręką ironicznego losu sprawiony dramat Typografa, który tak o literackie piękno troskliwy, swojej doń miłości nie potrafi już dobrą polszczyzną wyrazić. Z literackiego czysto punktu widzenia, zestawienie Morsztynowego tekstu ze Słowem Typografa, symbolizuje doskonale symbiozę 17-wieczną czystego wiersza ze skażoną makaronizmem prozą.

Ale i pewien podmuch dobrego zadowolenia wieje dla nas z tych słów: wszakże proklamowaniem świętego obowiązku wzbogacania ojczystej literatury, podaje Typograf rękę, tak, pod tym względem, obowiązkowym epokom Stanisławowskiego wieku i Księstwa Warszawskiego. Ciągłość troskliwej myśli o narodową literaturę okazuje się u nas żywotną, i coraz wyraźniej poznajemy, że saski okres jest tylko pustynną wyspą na zielonej niwie naszego wiekowego piśmiennictwa. Mimo mnożące się zwiastuny upadku, klątwy wyjałowienia nie wolno nam rzucać XVII-mu wiekowi, wiekowi tak rodzimemu, jak żaden, a który równocześnie w otchłani poczynał zbierać bogate kłosy francuskiej literatury.

Przekład Osińskiego, estetycznie najsłabszy, miał — *mirabile dictu* — wpływ, jeśli nie na literaturę, to na wychowanie. Na współ-

[1]) Druk zawierający Roderyka, zawierał też Psychę Andrzeja oraz Hippolita (z Seneki) i Andromakę z Rasyna Stanisława Morsztynów

czesną przedstawieniu publiczność Cyd nie zdaje się wywierać większego wrażenia; po przedstawieniu Horacyusza, tłómacza obnoszono na rękach, po premierze Cyda nie słychać o takich objawach. Mimo to, wykonywano Cyda w tym nowym przekładzie z zapałem, urządzano „wieczory Cyda“, uważano go za czynnik wychowawczy dla młodzieży [1]).

Parafraza Wyspiańskiego minęła bez echa. Tyle, że przypomniała arcydzieło pseudoklasycznego rygoru w czasie rozluźnienia wszelkich norm scenicznej budowy. Ważniejszym bez wątpienia jest sam fakt zainteresowania się Wyspiańskiego Cydem: dowodzi on potężnej żywotności dzieła, usprawiedliwia naszą próbę skreślenia jego historyi w Polsce.

Z trzech przekładów na najwyższy stopień estetycznej wartości wznosi się, zdaniem naszem, Morsztynowy, a to dlatego, że obok niewątpliwie najpoważniejszej względnie wierności, zawiera najwięcej wierszy, które strzałą padają i rozrywają skorupę obojętności czy przesytu u czytelnika.

Prawdziwie wiernego przekładu nie posiadamy dotąd, co o tyle jest dobrem, że nas zniewala do niezapominania o oryginale.

---

[1]) Por. Siedleckiego odczyt streszczony p. t. „Metamorfozy Cyda“ w Nr. 246 „Czasu“ z r. 1907 z okazyi premiery Cyda Wyspiańskiego.

Keus,
seneszal Okrągłego Stołu.

Studyum estetyczno-porównawcze z literatury starofrancuskiej

napisał

Bolesław Orłowski.

ROZDZIAŁ I.

Wstęp. Zadanie pracy i dotychczasowe poglądy na kwestyę.

Charakterystyki bohaterów epopei narodowej francuskiej najczęściej są jednolite, proste w zarysach, jak z granitu wykuta płyta grobowa rycerza. Inaczej w epopei dwornej. Tu tradycya, bardziej chwiejna, fantastyczną już samym poetom się wydawała. Kronikarz z początków drugiej ćwierci XII wieku stwierdza rozpowszechnienie opowieści o Arturze i wyraża się, że o tym królu „Britonum nugae hodieque delirant“ [1]). Galfred z Monmouth, Walijczyk gorący patryota, z większą coprawda powagą o Arturze pisze. Jednak Wace, który go w wiersz francuski ubrał, znowu mówi o „bajkach“ (fables), które bretońscy wędrowni pieśniarze o nim powtarzają, zaś o swej wyprawie do miejsca najświętszego legendy Artusowej, do lasu Berenton, powiada, że szaleństwem było szukanie cudowności, których nie znalazł:

fol i alai, fol m'en revinc. (w. 6417)

O całej zaś „materyi“ lekko się wyraża:

tot mençonge, ne tot voir,
ne tot folie, ne tot savoir. (w. 10037—8).

---

[1]) Migne. Patrologiae cursus completus. Parisiis 1844—55. T. 179, col. 965. §8.

Nic też dziwnego, że późniejsi truwerowie poczynali sobie z tkanką legendarną dowolnie, tak dowolnie, że genezę ich opowieści uchwycić trudno, a porównanie z rzekomemi źródłami pisanemi: Nenniusem, Wilhelmem Malmesburneńskim i Galfredem z Monmouth, stwierdza zaledwie tożsamość nazwisk głównych aktorów i pozwala wywieść początek ledwie paru wątków (*Yder*, *Chevalier as .II. espees*).

Także i poetycka przeróbka kroniki Galfreda, *Brut* Wace'a, który za rodzica poezyi Artusowej był uważany, nie wywarła wpływu na późniejszą o lat kilkanaście zaledwie, bujną twórczość romansową. Rzekome źródła celtyckie okazały się późniejszemi przeróbkami poematów francuskich, jedynie starsze epopeje irlandzkie rzucą czasem snop światła na jaki szczegół.

Pozatem badacz tego terenu, który i francuski i niemiecki patryarcha studyów Artusowych określili zgodnie [1]), jako niezmierzony, skazany jest w wyjaśnianiu sprzeczności na długie błądzenie. Rozważania o lekceważeniu tradycyi u truwerów, choć każdy z nich zapewniał, że on właśnie „prawdę" podaje, jak ją w „księdze" znalazł, naprowadza na myśl, że i krytyk teraźniejszy nie wiele wyjaśni źródłami starszemi, a raczej z rozpatrzenia charakteru twórczości całego gatunku literackiego i sposobu pisania poszczególnych poetów będzie mógł wydobyć komentarz do tego, co niezrozumiałe.

Tak uczynimy, rozbierając rozmaite, często niezgodne z sobą rysy wiernego seneszala króla Artusa. Nęci nas ta postać dlatego, że najbardziej dowolnie przez różnych poetów kreślona, wciąż wykazuje sprzeczności. Porównanie tych portretów pozwoli głębiej wniknąć w dzieła same i ich zagmatwaną kompozycyę, oświetli może zarazem niejedno zagadnienie z literackiej techniki truwerów.

Brak też dotąd pracy wyczerpującej o tej ciekawej postaci. Doczekali się monografii bohaterowie tacy, jak Gauvain [2]), rycerz nad rycerzami, Lancelot [3]), bohater-amant i rycerz Grala [4]); — nie ma zaś jej bohater o ujemnych cechach. To, co dotychczas o nim pisano, nie

[1]) G. Paris pisze „un dédal inextricable" Romania X. (1881) p. 465. Foerster używa określenia „Riesengebiet". Kristian von Troyes Wörterbuch zu seinen sämmtlichen Werken. Halle. 1914 str. 14. Uw.

[2]) Jessie L. Weston. The legend of Sir Gavain. London. Nutt. 1897.

[3]) Eadem. The legend of Sir Lancelot du Lac. Ibdem 1901.

[4]) Eadem. The legend of Sir Perceval. 2 t-y. Ibdem. 1906—9. Obok tego liczne studya o Gralu różnych autorów.

przechodziło przeważnie kilku stronnic, a było oparte na materyale szczupłym i jednostronnym.

Pierwsza rozprawka o Keusie datowana jest z r. 1860. Sachse *Über den Ritter Kei*[1]) bierze materyały z drugiej ręki, z San-Marte'a i de la Villemarqué'go i rozbiera, z bystrością coprawda, rolę jego w literaturze niemieckiej przedewszystkiem, choć nie uwzględnia Eilharda von Oberge, w którego *Trystanie* Keusowi przypadła szczególnie znamienna rola. W r. 1883. Dr Johann Alton w pracy: *Einiges zu den Charakteren der Artussage*[2]) zajął się Keusem na str. 87 i n. Przyświeca mu chęć zjednolicenia postaci, rysy zbiera bez wyboru z różnych epopei, nie wyczerpując oczywiście materyału. Dla zrozumienia jego charakteru taką daje formułę: „ein treuer Diener seines Herrn, ist er seinen Genossen und der Aussenwelt gegenüber Sclave seines eigenen Egoismus, der ihn zum Gegenstande des Gespöttes seiner Umgebung zu machen pflegt". Wyposaża go wszystkiemi wadami i nałogami, tak, że seneszal, wzięty zbyt na seryo, traci zupełnie swoje komiczne rysy, których badacz nie zauważył.

Magistralnemi są dwie stronnice, które mu Gaston Paris poświęcił w r. 1888. w tomie XXX-ym *Histoire littéraire de la France*[3]), jakoteż uwagi rozsiane po całej części tego tomu, traktującej o cyklu Okrągłego Stołu. Zajmuje go sprawa najistotniejsza: jak się odbywa ewolucya w postaci Keusa. U Galfreda z Monmouth Caius jest wymieniony z pochwałami, do których Wace dodał nowe. G. Paris nie wie, czy przydanie rysów ujemnych należy przypisać Eilhardowi v. Oberge, czy też Chrétienowi de Troyes. Trafnie ujmuje estetyczną wartość postaci w romansach. Stwierdza, że element kontrastowy został później przesadzony, ale nie tłómaczy, jak to się stało, że z wiernego i dzielnego towarzysza zrobiono zdrajcę i zbrodniarza. Oczywiście G. Paris nie mógł, ani nie zamierzał wyzyskać całego materyału. Zauważyć też łatwo, że wielki uczony traktuje materyę bretońską, jako całość, jakby jednolitą epopeę, do której wciela nawet produkcyę w obcych językach, jako, że ma przedstawiać formy zaginione starszych poematów.

[1]) Herrigs Archiv für das Studium neuerer Sprachen u. Literaturen T. XXIX, str. 165 i n.

[2]) XXXIII. Jahresbericht über das k. k. Staatsgymnasium im VIII. Bezirke Wiens für das Schuljahr 1883.

[3]) Str. 50 i n.

Krótko wspomnę innych uczonych, którzy pisali o Keusie, choćby dla wykazania ważności przedmiotu i wymieniania kwestyi, jakie już przedemną wysunięto. Hünerhoff[1]) zbliża go, ze względu na chełpliwość, do niektórych postaci chamów z chansons de geste. Foerster[2]), w wirze polemiki z G. Parisem o teoryę kontynentalną, powołując się na znakomitego celtystę Zimmera, wskazuje na różnice pomiędzy postacią Keusa w literaturze francuskiej, a kimryjskiej legendzie o Artusie, zwraca też uwagę na transformacyę, jaka zaszła w tej postaci już na gruncie francuskim. Otto Schulz, w swej mało pogłębionej pracy, p. n. *Die Darstellung psychologischer Vorgänge in den Romanen des Kristian von Troyes*[3]), zajmuje się, na str 41, stosunkiem Keusa do Percevala i wypowiada zdanie, któregoby nikt, po zaznajomieniu się z tekstami, nie podpisał: „Mit Keus Eigenart brauchen wir uns nicht lange aufzuhalten, da sein Charakter von vornherein feststeht und keine psychologische Vertiefung erfährt“[4]). Ehrismann[5]) przyrównywa Keusa, ze względu na jego jadowity język, do Bricriu z sagi irlandzkiej. Habemann[6]), jak to jeszcze na właściwem miejscu wspomnimy, widzi u Raoula, w rysunku tej postaci, naśladownictwo Chrétiena, właściwego jej twórcy. Nakoniec H. Breuerowi[7]) trudność sprawiało pogodzenie szlachetniejszych strun u Keusa z jego zjadliwością, raziła go mianowicie raptowna zmiana w jego usposobieniu, ujawniająca się w odstępie 45 wierszy. Pomógł sobie znowu powtórzeniem znanego z G. Parisa poglądu na transformacyę postaci.

Inne, okolicznościowe wypowiedzenia o Keusie wspomnę w toku pracy. Dla dokładności dodam, że już sam zwracałem raz uwagę na ten interesujący temat[8]).

---

[1]) Über die komischen „vilain“ - Figuren der altfranzösischen chansons de geste. Diss. Marburg. 1894.

[2]) Duże wydanie Lancelota str. CXIX.

[3]) Halle 1903.

[4]) Str. 42.

[5]) Märchen in höfischen Epos. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. XXX. 1905. str. 14 i n.

[6]) Die literarische Stellung des Meraugis de Portlesguez in der altfranzösischen Artusepik. Diss. Göttingen 1908.

[7]) Hunbaut, altfr. Artusroman des XIII. Jahrhunderts. Dresden 1914. (Gesellschaft für romanische Literatur. Bd. 35).

[8]) La Damoisele a la Mule. Paris. Champion. 1911. str. 132.

Odmiennie od dotychczasowego sposobu postępowania, który nie dał wyników, rozpatrzę w niniejszej pracy rolę i charakterystykę Keusa kolejno w różnych poematach. Przy tem podam tylko te cytaty, które zawierają istotne dane, zachowując dla siebie kompletny materyał zapiskowy. Nie ilość cytatów, tylko ich dobór przekona. Zaufanie w świadectwo ustępów oderwanych w podobnych pracach często zawodziło, dlatego na pierwszy plan wysuniemy udział seneszala w akcyi.

Wystrzegać się będziemy przytem pochopnego wyszukiwania pierwotnych form w późniejszych powieściach prozaicznych, w utworach angielskich, niderlandzkich i niemieckich. Kiedy w badaniu wątków średniowiecznych o zapożyczeniu może być mowa, określili dość dobrze Gröber[1]) i Habemann[2]). Trudności się jednak nastręczają, gdy w grę wchodzi obca, etniczna psychika twórczości. Dobrze jeszcze, gdy mamy w ręku dokumenty dokonanego przetworzenia, czy przeróbki. Inaczej wyrokowanie o zaginionych wersyach staje się uczoną dowolnością Na terenie eposu narodowego zadał jej cios prof. Bédier. Filologowie medyewiści istotnie za mało zajęli się dziełami samemi, a za wiele ich pierwotnemi formami, rekonstruowanemi z dużym nakładem twórczej wyobraźni. Sprobujemy tu do romansów bretońskich zastosować Kolumbowej prostoty zasadę prof. Bédiera i objaśniać dzieła XII i XIII wieku niemi samemi i tem, co nam o tej epoce wiadomo.

Tytuł zapowiada, że metodę filologiczno-porównawczą dopełniać będziemy w toku pracy, zwłaszcza w ostatnim rozdziale, oświetlaniem przez estetyczną analizę, jakiej zresztą domaga się natura przedmiotu. Tą drogą wyprowadzimy pewne konkluzye, nie obojętne może dla historyi wątków literatury powszechnej.

Uprzedzenia przeciw tym pracom, przez niektórych romanistów zaznaczane, nie powstrzymały nas od podjęcia tej małej monografii, a wyniki może wykażą ich przedwczesność i potwierdzą pogląd, że w dziedzinie romansów Artusowych jesteśmy uprawnieni, więcej niż gdzieindziej w literaturze starofrancuskiej, do analizy estetycznej i psychologicznej. Epopea narodowa, mniej środków literackich świadoma, naiwne swe efekta osiąga przez proste obja-

[1]) Grundriß der romanischen Philologie II. Bd. 1. Abt. Strassburg 1902 s. 511, nie str. 551, jak podaje Habemann.

[2]) o. c. p. 7—8.

wienie tej spontanicznej potęgi, jaka w twórczości ludowej jest utajona. W powieściach Artusowych i Trystanowych, przeciwnie, rzuca się w oczy stała dążność do estetyzowania.

Zarzut, że psychologia u truwerów zbyt jest elementarna, nie może usprawiedliwić poniechania tego rodzaju studyów. Dążność do odkrycia pobudek działania i przedstawienia uczuć przez ich zewnętrzne objawy, zmaga się u nich z trudnościami niedość naginającego się stylu i szablonowej jeszcze formy. Tem więcej pociąga wyświetlenie tych zamierzeń, które nie zawsze dość wyraźnie się zarysowały, aby ich oko czytelnika mogło dostrzec.

Jeżeli po przeczytaniu niniejszej rozprawy ktoś lepiej pojmie charakter twórczości tych poetów i głębiej ujmie niejeden wiersz, nad którym dotychczas prześlizgiwał się wzrok, — to zadanie moje będę uważał za spełnione także i ze stanowiska krytyki tekstów.

Keus w kronikach i w literaturze celtyckiej.

Foerster uważał Galfreda z Monmouth za twórcę narodowej, bretońskiej legendy o Artusie, wzorowanej na tradycyi patryotycznej francuskiej o cesarzu Karolu. Może to raczej pierwszy autor, co w literacką formę ujął opowieści nieszczęśliwego, uciemiężonego ludu swego. W jego Historyi[1]) Caius, raz Cheudo nazwany, to dzielny wódz wojsk Artusa. W ks. IX-tej opowiada, jak Artur, po podbiciu całej Galii, urządzał państwo w Paryżu. Między innymi Caiusowi, podstolemu (dapifer), nadał prowincyę andegaweńską. Gdy na Zielone Święta pragnął się koronować w Urbs Legionum (Kaerllion według walijskiego przekładu *Brut Tyssylio*), wezwał swych 12 parów z Galii, Beduera podczaszego z Normandii, a Caiusa z jego księstwa andegaweńskiego. Rozwodząc się nad przepychem dworu, opisuje, jak przy uczcie nasz Keus usługuje, rozmieściwszy poprzednio wszystkich według godności; sam strojny w gronostaje, przewodzi tysiącowi podobnie odzianych młodzieńców, którzy rozdają potrawy.

Czytamy dalej w księdze X-tej, że Caius i Beduerus towarzyszą królowi w wyprawie przeciw olbrzymowi Rithonowi, który porwał córkę Hoelona, siostrzeńca Artura (cap. 3).

[1]) Gottfried von Monmouth. Historia regum Britanniae. hgg. von San-Marte. Halle 1854.

W walce z Rzymianami, w bitwie opisanej w tejże księdze (cap. 6), na czele tylnych oddziałów stoją znowu *Caius dapifer* i *Beduerus pincerna*. Ten ostatni poległ, a Caius, gdy chciał pomścić towarzysza, został śmiertelnie raniony (cap. 9); jednak, jako dobry rycerz, utorował sobie drogę poprzez szeregi Medów i, mimo ataku króla Libii, dopadł, z ciałem towarzysza, znaku Artura: złotego smoka. „O quantos Andegavensium planctus, dum Cai consulis sui vulnera pluribus modis tractarent!“ Gdy już szala zwycięstwa przechyliła się na stronę Artura, zajęto się zwłokami poległych i rannymi. Podstolego, który właśnie w tem miejscu nazwany jest Cheudo przeniesiono do miasta *Camum* (Caen), które sam zbudował. Zmarł on w pustelni pod miastem, pogrzebiony, jak przystało na księcia andegaweńskiego.

Ostatni ustęp zdaje mi się świadczyć, że na genezę tej legendy mogło wpłynąć górujące we Francyi XI-go i XII-go wieku stanowisko majorów i seneszalów, hrabiów andegaweńskich, jakby wice-królów.

Wace, który gdzieindziej przydaje szczegóły z tradycyi ustnej bretońskiej n. p. o Okrągłym Stole, tłómaczy tutaj wiernie historyę Galfreda. Bohater nasz nazywa się u niego *Koi* i pochowany jest w *Chinon* lub *Cinon* (v. 13404). Nie dziwi nas, że nic z tej charakterystyki nie odnajdziemy w romansach Artusowych, prócz chyba szczegółów o usługiwaniu do stołu „a mangier le roi“ [1]), które wymienione u Wace'a, pozostanie w tradycyi. Wiadomo obecnie i stwierdzono, że z Wace'a mało tam przejęto [2]). Truwerowie czerpali z dawniejszej, a żywej tradycyi ustnej, tak samo, jak z niej brali kronikarze od X-go wieku, Nennius i już wymienieni późniejsi, a przedewszystkiem ze skarbca niewyczerpanego wolnych inwencyi, zawierającego waryacye na tematy powszechno-europejskie, oddźwięki literatury starożytnej, wciąż kultywowanej, lub wschodnie wątki, przywożone przez pielgrzymów, a później przez krzyżowców.

Tak więc geneza tej twórczości tonie dla nas we mgle, którą próbowano rozjaśnić analogiami z literatur celtyckich zaczerpniętemi; tu też szukano antenata naszego Keusa, do Caiusa mało podobnego. Tak wskazywał G. Paris na tradycye walijskie, „nie bardzo stare co do formy, ale autentyczne co do treści (fond)“, w któ-

[1]) Ed. Leroux de Lincy. Rouen 1836. T. II. p. 108.

[2]) Hopkins. The influence of Wace on the Arthurian romances of Crestien de Troies. Diss. Chicago 1913.

rych przedstawiony jest Keus, jako jeden z bohaterów epopei narodowej bretońskiej; z Beduerem, podczaszym i Gauvainem tworzy „trio“ wierne przy Artusie [1]). Grunt celtycki jest dla romanisty bardzo niewdzięczny i niepewny, skoro sami nawet celtyści dziś nie wiedzą, któremu ze szczepów przypisać powstanie legendy o Artusie i jak ona wyglądała w swej pierwotnej formie [2]). Najstarsze poematy pochodzą z X-go. XI-go i XII-go wieku, a wtedy już i na gruncie francuskim, prawdopodobnie, legenda była znana. W epoce rozkwitu poezyi bardów w XII i XIII-ym wieku niejeden wątek wracał z Francyi, przez Normanów, do literatury walijskiej.

Pierwotna literatura cymryjska, zwana też walijską, zaginęła [3]) lub też wcale jej nie było [4]). Teksty południowo-walijskie są młodsze od Galfreda i Chrétiena i dopiero teksty romańskie rozpowszechniły znajomość tematów bretońskich w Walii. Przeciwstawiano je tam tradycyjnym tematom cymryjskim i uważano temat Artusa za zmyślony. Zgadzają się w tem z sobą kronikarze angielscy, począwszy od Wilhelma z Malmesbury, który skarży się, że brednie o Arturze plotą Bretończycy, gdy on godny jest tego, aby o nim opowiadała raczej historya, jako że ginącą ojczyznę długo podtrzymywał i wzmacniał na duchu [5]). Starszych historycznych świadectw o Artusie, jak wiadomo, nie posiadamy. Gildas (ur. 580) o nim milczy, dopiero Nennius (r. 976) opowiada o jego wojnie z Saksonami, a potem o jego wyprawie do Jerozolimy, co San-Marte jeszcze uważał za interpolacyę z czasów wypraw krzyżowych [6]).

Początków legendy o Artusie trzebaby tedy szukać w ustnej tradycyi, bałamucącej i kontaminującej wątki. Szczególnie ożywiła się ona skutkiem zainteresowania królów angielskich dawnemi dziejami kraju; legenda o Karolu W. wywarła też swój wpływ, na

[1]) Histoire littéraire de la France. Tome XXX str. 50.

[2]) Lud. Christ. Stern w Kultur der Gegenwart. Teil I. Abteilung XI, 1. str. 119 i n.

[3]) Tak twierdził G. Paris.

[4]) Opinia Foerstera.

[5]) Hic est Arthur de quo Britonum nugae hodieque delirant, dignus plane quem non fallaces somniarent fabulae, sed veraces praedicarent historiae, quippe qui labantem patriam diu sustinuerit, infractasque civium mentes ad bellum acuerit. Migne. Patrologiae cursus t. 179. col. 965.

[6]) Historiae Britannicae, saxonicae, anglo-danicae Scriptores .. editi opera Thomae Gale. Oxoniae 1691. T. 1. Nennii Historia Britonum str. 93—139. O Artusie § 62/63, str. 114, nie § 56, jak cytuje Foerster.

wzór 12-u apostołów wymyślono orszak parów cesarza i towarzystwo okrągłego stołu. Rozkwit tej tradycyi ustnej przypada zapewne na czasy nie wcześniejsze od tych, w których o niej kronikarze mówią t. j. od wieku XII-ego; jest ona tedy współczesną lub nieco tylko wcześniejszą od wierszowanych romansów. Co w tej literaturze „in statu nascendi“ przypadało truwerom francuskim, co zaś wędrownym menestrelom, żonglerom, czy bardom bretońskim lub anglo-normandzkim, będzie chyba zawsze przedmiotem sporu [1]). Przypomnimy tylko, że od X-go wieku Bretończycy w miastach byli całkiem zromanizowani i wątki swe przetwarzali w duchu północno-francuskim [2]).

Odrzuciwszy całkiem *Mabinogiony*, które uznane zostały w większości za przeróbki poematów Chrétiena i mają datę zbyt późną (XIV-y wiek), aby można sądzić, że przechowują nienaruszenie tradycyę, możemy brać pod uwagę chyba jedyny, jaki posiadamy, czysto cymryjski [3]) tekst z cyklu Artusowego. *Kulwch* i *Owen*. Opracowuje on temat polowania na dzika, znany z Nenniusa, zostaje pod wpływem romańskich tematów i francuskiej kultury, a spisany jest już po zapoznaniu się Cymrów z piśmiennictwem francuskiem [4]).

Mimo to w utworze tym Artus cymryjski nosi inne rysy, niż Artus francuskiej matière bretońskiej. Kei (tak się bowiem tu nazywa) inaczej też przedstawiony; obok Artusa jest najdzielniejszym i najodważniejszym bohaterem, któremu przypisuje się siły nadprzyrodzone i cudowne. Zimmer, który na to zwrócił uwagę, w tłómaczeniu podaje dotyczący ustęp z *Czerwonej Księgi Walii* [5]). Dziewięć dni i dziewięć nocy mógł on przebywać pod wodą, nie oddychając, dziewięć dni i dziewięć nocy wytrzymywał bez snu, rany, zadanej mieczem Keia nie mógł uleczyć żaden lekarz, powodzenie wieńczyło jego przedsięwzięcia. Gdy chciał, stawał się tak

---

[1]) W następujących wywodach polegam, co do zawiłych spraw chronologii, na Sterna zarysie w Kultur der Gegenwart, jako najświeższym. Co do celtyckich elementów w *matière de Bretagne*, to Stern uważa to, co Foerster pisze w wydaniu Lancelota na str. CIX, i n. za *abschliessend*. Foerster polegał, jak wiadomo na dostarczonych mu przez Zimmera danych.

[2]) Por. Foerstera duże wydanie Lancelota str. CXI.

[3]) O cymryjskiej (walijskiej literaturze) zob. również Stern w Kultur der Gegenwart Teil I. Abt. XI, 1, str. 119 i n.

[4]) Por. Foerster o. c. str. CXX—I.

[5]) Zimmer w Göttingische gelehrte Anzeigen 1890, str. 517—8.

długim, jak największe drzewo w lesie. Jeszcze inną miał właściwość: w czasie największego deszczu to, co trzymał w ręku, na szerokość pięści ponad ręką i pod nią, zostawało suchem, skutkiem jego naturalnego gorąca. Gdy jego towarzysze cierpieli od zimna, był on dla nich krzesiwem dla rozniecenia ognia. Ustęp ten zbliżano do starej iryjskiej sagi o Kuchulinie, który również odznaczał się tak wysoką temperaturą ciała, że śnieg topniał odeń na 30 stóp w każdym kierunku, a dla ostudzenia jego naturalnego żaru trzeba było trzech kadzi, napełnionych zimną wodą [1]). Filiacya tu tem prawdopodobniejsza, że blizkie stosunki epiki walijskiej z iryjską są wykazane [2]).

W najstarszym rękopisie walijskich poematów w *Czarnej księdze z Carmarthen*, pochodzącej z 12-go wieku (1154—1189), jest utwór o Arturze i Keiu, w którym ten ostatni występuje również, jako nieustraszony rycerz [3]). W tejże *Czarnej Księdze* jest on zwycięzcą potwornego kota Cath Paluc, jednej z plag krainy Mon, o którym często opowiadają teksty cymryjskie [4]). Ta glorya bohaterstwa pozostała Keiowi w późniejszej literaturze cymryjskiej. W *Tryadach* (w. XV do XVII-go) [5]) chce on zdobyć boskiego wieprza. W *Zielonej Księdze* zamieszczonej, w zbiorze *Myvyrian Archaiology* [6]), jest tak dzielny, że go aż Geniewra wychwala przed Artusem i pozwala mu się porwać. Do tej rywalizacyi Keusa z Artusem wrócimy jeszcze, gdyż echo jej odnajdowano w *Lancelocie* Chrétiena. W walijskim *Gralu* [7]), gdzie Kei występuje, również, jako wróg Artusa i zabójca jego syna, Llacheu, odnajdujemy motyw z *Perlesvaus*, francuskiego romansu prozą [8]).

Mimo zaznaczonych już uprzedzeń co do dawności, pierwotności i czystości tradycyi walijskich, można, streszczając dotychcza-

[1]) Die altirische Heldensage Táin bó cúalnge hgg. v. E. Windisch. Leipzig 1905 str. 216.

[2]) Zob. cytowany artykuł Sterna.

[3]) Zimmer o. c. str. 517 i 525.

[4]) Cf. E. Freymond, Artus Kampf mit dem Katzenungetüm w Beiträge zur romanischen Philologie. Festgabe für Gustav Gröber. Halle a. S. 1899. str. 328 i n. Loth. Romania XXIX str. 121 i n.

[5]) Stern o. c. str. 127.

[6]) Rhŷs, Studies in the Arthurian Legend. Oxford. 1891. str. 57—8.

[7]) Wyd. Williams, por. Rhys o. c. str. 61.

[8]) Zob. niżej Rozdział IV.

sowe rozważania, stwierdzić, że 1) Keus jest tu, podobnie jak u kronikarza anglo-łacińskiego, rycerzem walecznym i to znacznej siły, co stale opowiadacze powtarzają; 2) że później występuje już jako rywal Artusa niebezpieczny, bo przewyższający go siłą; 3) że zdradzieckość jego jest równie, jak we francuskich poematach, rysem późniejszym.

Niestety teksty wymienione zawierają zbyt mało danych, aby można było dodatnie, czy ujemne rysy w tradycyi celtyckiej porównywać z takimiż w romansie francuskim. Poprzestaniemy na stwierdzeniu, że szczegółów fantastycznych o nadludzkiej sile bohatera francuscy autorzy nie podają, u nich wogóle figury mityczne sprowadzone są do ludzkiej miary, przygody tylko zaczerpnięte ze świata cudowności.

Wobec związku literatury cymryjskiej z irlandzką wypada i do niej po analogie zaglądnąć, choć tu Keus, jako taki, nie występuje. Do tego piśmiennictwa, stanowczo starszego od epoki Chrétiena, słusznie romanista może się zwracać z większem zaufaniem. Ehrismann [1]) wskazał, że to, co jest w eposie Artusowym heroicznego, bywa często przekształceniem baśni, które znowu są oddźwiękiem narodowej sagi iryjskiej, zwłaszcza podania o Kuchulinie. Motywy zwabienia przez wróżkę, uwolnienia panny, próby dzielności, temat rycerza głupiego, a dzielnego, dalej sceneryę i krajobraz wyjaśnił w ten sposób prof. Ehrismann w niemieckich romansach bretońskich, nieraz z powodzeniem. Istnienie zawodowo przygotowanej klasy „filidów", która przechowywała podania narodowe i udzielała ich książętom, wodzom i szlachcie [2]), szczególnie przemawia, w naszem mniemaniu, za uznaniem doniosłego wpływu tej epickiej literatury na formowanie się skarbca baśniowego w zachodniej Europie, za możliwością przejmowania stamtąd tematów przeważnie tragicznej treści.

Bohaterski pierwiastek w Keiu walijskim tłómaczą celtyści, jak wspomniałem, legendą o narodowym bohaterze Kuchulinie. Jadowitość jego języka, która będzie stanowić od „Yvaina" jedną z głównych cech francuskiego Keusa, znajduje tam także analogię w postaci Bricriu nemthenga [3]), o jadowitym języku.

[1]) Märchen im höfischen Epos, ut supra.

[2]) Kuno Meyer w Kultur der Gegenwart. Teil I. Abt. XI, str. 82—5.

[3]) Ehrismann l. c. str. 44.

W utworze *Uczta Bricriu* bohater ten zaprasza do siebie króla Conchobara i wojowników irlandzkich wraz z żonami na to, aby ich podniecić do współzawodnictwa. Jest wcieleniem ducha kłótliwości i pychy. Mimo, że za warunek, pod którym przyjęto zaproszenie, postawiono, aby Bricriu był nieobecny, udaje mu się trzech najdzielniejszych z pomiędzy gości podburzyć do walki o „bohaterski kęs“ przy uczcie, który się należy, jako dowód pierwszeństwa, najlepszemu. Żony tych książąt pobudza do biegu współzawodniczego i kłótni o pierwszeństwo, przy wstępowaniu do sali biesiadnej. Sam trzyma się zdala od walki, skoro raz rozpętał żywiołowe siły tych nadludzkich bohaterów [1]).

Zapamiętać warto, że podobnie, jak Keus w romansach francuskich, tak tutaj Bricriu podnieca do czynu, czyni on to też w *Imram curaig Maelduin*, gdzie skłania bohatera do pomszczenia ojca [2]).

Jak przy badaniu motywów analogie mogą dotyczyć tylko ogólnych zarysów opowiadania otocznego, tak i przy charakterystyce postaci jedynie na generalia da się wskazać. Różnica między fantastyczną literaturą celtycką, a rozwodzącą się nad szczegółami życia dworskiego i pobudkami wewnętrznemi swych aktorów beletrystyką francuską, nie dopuszcza dokładniejszych porównań. Saga irlandzka jest dokumentem barbarzyństwa, romans Artusowy zaś świadectwem kultury francuskiej wieku XII go i XIII-go. Zauważono już, że epopea celtycka zbliża się do Homerowej krojem nadludzkim swych bohaterów. W odmalowywaniu siły ich i zręczności dochodzą bardowie do groteskowości, w której się szczególnie lubują. Kuchulin ma aż siedm palców, zakrzywionych, jak szpony, każdy z nich gruby, jak ramię. Zezuje on, aby mógł widzieć równocześnie, co się dzieje na wschodzie i zachodzie, innym razem ma, jak Cyklop, tylko jedno oko, aby więcej grozy budzić. Ze zwykłego człowieka przemienia się w kulę czerwoną, w łuk rozpięty, posiada więc władze nadprzyrodzone, przekręca się w swej skórze w całości na drugą stronę, może oczy wciągać głęboko w czaszkę lub wyrzucać aż na wargę; bicie serca jego słychać, jak szczekanie psa. Podobnego lotu fantazyi poetyckiej niema u truwerów francuskich, ani

[1]) Sagen aus dem alten Irland übersetzt v. R. Thurneysen. Berlin 1901, str. 27 i n. D'Arbois de Jubainville. L'épopée celtique en Irlande. Paris 1892 str. 81 i n.

[2]) Zimmer w Zeitschrift für deutsches Altertum. T. 33, str. 152.

nawet u włoskich epików quattrocenta, którzy również się lubowali w przesadzie i wyolbrzymianiu.

Epos celtyckie obfituje też w rysy okrucieństwa i krwiożerczości, z nich tylko bardzo nieliczne odnajdziemy u truwerów. Tak więc wbijanie głów pokonanych wojowników przez olbrzymów (nigdy nie czynią tego rycerze dworni), jest zaczerpnięte ze zwyczajów irlandzkich siłaczy.

Nieliczne wątki i figury znajdziemy tam może w stanie kopalnym, ale rozwoju twórczości i koncepcyi nie wyjaśnią nam te archeologiczne odkrycia. Światła szukać musimy w samych utworach i swojskiem środowisku, w jakiem powstały. Spieszno nam tedy przejść do rzeczy właściwej.

Nazwisko Keusa i funkcye seneszala.

Późniejsze brzmienie nazwiska *Keus* (pisane *Kex*) godziło się z wyjaśnianiem funkcyi naszego dostojnika, jako kuchmistrza[1]). Forma ta nie jest jednak pierwotną. U Wace'a nazywa się on *Koi* (rymuje z *troi* w. 11853 i z *roi* w. 12995), co świadczyć może, że dawniej Francuzi nazywali go *Kei*, tak jak poeci walijscy i niemieccy. Postać ta nazwiska wskazuje na łaciński jego kształt u Galfreda z Monmouth: *Caius*[2]). Taż forma pojawia się w *Lai du Mantel*, gdzie rymuje *z mei, fei* w. 231 i 345, dalej w *Fergus*, gdzie rymuje z *moi* (68.$_{27}$ *roi* (68,$_{32}$), *desroi* (98,$_{23}$, i 169,$_{10}$), *destrois* (37,$_{8}$), *demanois* (173,$_{29}$). W *Erecu* raz imiennik seneszala rymuje z *soi* (w. 1972). W *Yderze* nazywa się *Quoi* i *Kei*, jak rymy wskazują (w. 1141 i 3269 :*roi* 1319 :*espoi* 2061 :*soi* 3114 :*reis* 5257 :*moi* 5430 :*peis* 5770 :*deis* 6356 :*sei* 6584 :*rei*); oczywiście ta sama forma w dwóch graficznych odmiankach.

U Chrétiena w rymie pojawia się jedynie forma *Kés*[1]), również zgodna z Galfredową, a przedstawiająca późniejszy etap rozwoju fonetycznego. Schodzi się ona z $e < a$ (*Kes* : *remés* Lanc. 164 i 5235

[1]) Por. nowofr. *queux*, tak n. p. C. Hippeau w wydaniu Le bel Inconnu str. 231, pisze KEIS, KEX, KEUS cuisinier lat. coquus.

[2]) Rym *Kei* (*ei*) z *rei* (*ei*) nie sprawia trudności, skoro wiadomo, że w normandzkiem i innych zachodnich dyalektach *ei* < *ē* przeszło w *ei*. Por. Schwan. Grammatik des altfranzösischen. 6 Aufl. Leipzig. 1903. § 225 Anm.

[1]) Foerster. Karrenritter str. 473 poprawka do uwagi do w. 166. Erec str. 312 Uw. 1972 i Wörterbuch str. 221*.

Yvain 2178: *nes* < *nasum* Lanc. 4801) i z *ę* + *l* + *cons* (*tes* < *tales* plur. Lanc. 5289[1]). W takiej parze rymów elizya *l* jest dla Foerstera[1]) pewna. *tels* i *ostels* rymuje z *e* < *a*, jednak zważyć trzeba, że często brzmienie *teus* się narzucało dla czytelnika w rymach z *deus* i *ostels*. Czy na tej drodze się dokonało przejście od formy *Kés*. do trzeciej, późniejszej *Keus*, nie chcę rozstrzygać. U Raoula de Houdenc *Kés* (także jedyna forma) rymuje również z *talis*, co jeszcze nie może świadczyć o sposobie wymawiania wobec częstych form *tes* z elidowanem *l*; u niego samego zresztą *talis* w rymie się nie pojawia[2]).

Przypuścić można, że dla późniejszych autorów, czytających po swojemu, takie rymy mogłyby być właśnie źródłem konfuzyi, z którego wyszła forma późniejsza *Keus*. U truwerów bardziej uczonych możnaby też przyjąć wpływ formy *Cheudo*, pojawiającej się raz u Galfreda z Monmouth (X, 9). Forma *Che* znajduje się na portalu w Modenie, była więc widocznie dawniej rozpowszechniona[3]), co może nas doprowadzić do ważnego wniosku, że źródłem cantastoriów były Chrétienowe opowieści, nie starsze, bo w nich byłaby forma podobniejsza do *Koi*. W *Tavola ritonda* (najpóźniej koniec XIV w.) mamy formę zidyomatyzowaną, jako *Chieso* i *Gheso*, ale także młodszą *Gheus* i *Gieus*[4]).

Durmart ma tęż formę Chretienowską (:*desreez* w. 5438 :*acesmez* w. 7005 :*avés* 12946), tak samo *Rigomer* (:*ez* < *atu* w. 6589 i 7061). *Atre perillous* też *Kés* (:*derreés* w. 267), W *Fergusie* obok *Koi* (zob. wyżej) prof. Friedwagner znalazł rym *Kés* : *veés* (49,7), *Hunbaut* zawiera już wszystkie trzy formy: nom. *Kels* (:*ans* .II.) w. 3003) voc. *Ké* (:*né* statek 2907) acc. *Koi* (:*coi* w. 2276).

U przepisywaczy przyjęła się forma trzecia *Keus* i pod nią nasz seneszal jest znany. Prawdopodobnie działało tu najwięcej zbliżanie jego nazwiska do *coquus* > *queux*. Byłby to częsty objaw instynktu etymologicznego, czynnika ważnego w stylistyce objektywnej[5]), przed którym lingwiści ostrzegają, jako przed fałszywą ety-

[1]) Rym ten (1 raz tylko) podaję, ponieważ żadna z trzech cyfr, wskazanych przez Foerstera, jako dowody na elizyę *l*, nie zgadza się. Cligés duże wydanie str. LXVIII § 22 *b* linia *i*.

[2]) Friedwagner, wydanie Vengeance Raguidel str. LXI, § 13.

[3]) Cf. Foerster, Zeitschrift f. rom. Phil. XXII (1898) str. 245 i 248.

[4]) ed. Polidori. Bologna 1864. Uwaga do § VI i passim.

[5]) Por. Bally, Traité de stylistique française. Heidelberg 1909. T. I. Première partie.

mologią „ludową“. Podobnie wyjaśniano sobie celtyckie imię Trystana (Drostan u Piktów) przez francuski przymiotnik *triste* i truwerowie dodawali mu epitet *qui onques ne rist* tam nawet, gdzie mowa o innym rycerzu, nie kochanku Izoldy [1]). Dodajmy, aby możliwość nieporozumienia stała się jeszcze oczywistszą, że *coquus* dało w zachodnich dyalektach normalnie [2]) *keis*, którą to formę czytamy w przytoczonym niżej w. 927 z *Bel Inconnu*.

Niedokładności i odmianki w brzmieniu nazwiska i w ich pisowni w tekstach starofrancuskich są też zbyt powszechnem zjawiskiem, aby zmiana formy, choćby niezupełnie fonetycznie wyjaśniona, mogła dziwić.

Zbyt też liczne i ważne były funkcye dworskie seneszala, które wymieniają w różnych romansach, aby go można było utożsamiać z kuchmistrzem. To też przy ich ustalaniu zaraz oddalić się musimy od wszelkich archaicznych tradycyi. Nic nie wiadomo, aby Celtowie znali dapiferat i urząd seneszala. W Szkocyi był wprawdzie seneszal, mający pod sobą, jak podają *Leges Malcolmi*, następujących urzędników: *clericus de coquina, panitarius, buttelarius, pistor* i *brasiotor*. Jest to jednak już instytucya anglo-normandzka [3]).

Historycy i poeci jednakowo określają atrybucye i obowiązki tego urzędnika Merowingów, Karolingów i Kapetyngów, jako bardzo mnogie i różnorodne. Romanse, obfitujące w rysy obyczajowe, z lubością malujące szczegóły życia dworskiego, dokładniej nawet nas informują, niż źródła historyczne, które są nam pomocne dla kontroli podanych w nich szczegółów. Na plan pierwszy wysuwa się to, co zewnętrznego obserwatora dworskiego ceremoniału uderzało: czynności podstolego, o których, w odniesieniu do Keusa, już Wace mówi. Stąd też Schultz [4]), na literackich dokumen-

[1]) Nyrop. o. c. T. I, § 528, mówi o takim sposobie wywodzenia imienia Trystana przez Joinville'a. Oczytanie w romansach Artusowych przekonywa, że ta osobliwa etymologia nie jest własnością tego kronikarza. Por. Friedwagner w wyd. Vengeance Raguidel str. 189. Uw. 263.

[2]) Nyrop. o. c. T. I § 202.

[3]) Hoüard. Traité sur les coutumes anglo-normandes T. II. Str. 17—19, cytowane już przez Violleta w Droit public. Institutions politiques de la France, T. II. Paris. 1898. str. 109. Uwaga.

[4]) Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig 1879. T. I. str. 45 i str. 324—5.

tach głównie się opierający, nadzór nad kuchnią jemu szczególnie przypisywał i po niemiecku *Truchseß* albo *Küchenmeister* nazywał, po łacinie *coquus*, nie *dapifer*. Cytowany jednak przez niego Ordericus Vitalis zestawia tytuł ten z pochwałą przymiotów rycerskich: *Harcherius, regis Franciae coquus et miles insignis*. Urzędnicy, którzy mu w zarządzie dworu towarzyszyli, byli podkomorzy i podczaszy. Seneszal, jako podstoli, stara się o zapasy i wydaje dyspozycye kuchmistrzowi, wprowadza służbę z półmiskami, a pana swego obsługuje tylko przy znamienitszych uroczystościach. Jako oznakę godności nosi laskę. W *chansons de geste* spełniał seneszal również funkcye podstolego; w *Couronnement Louis* czytamy, że kazano mu czuwać nad nakryciem do stołu.

Już tak określone funkcye seneszala byłyby poważne i nieusprawiedliwiona zupełnie jest uwaga prof. Friedwagnera [1]), Keusa w jego funkcyach postponująca, jakoby „urząd seneszala nie był bardzo poważany". W dalszym ciągu ujrzymy go w roli jeszcze bardziej reprezentatywnej i przy władzy szerszej. Jest Keus podkomorzym w *Chevalier as deus espees* (w. 1540 i n.), gdzie Artus poleca mu do mieszkania zaprowadzić nieznanego młodzieńca, w którym później poznamy Mériadeuca, i każe pamiętać o wezwaniu go, gdy przyjdzie pora na pasowanie rycerzy. Gościnnie podejmując gościa, Keus zarządza, aby mu dano suknię z *vermeil samit* (w. 1551). Zapewne, że mniejsi panowie mniejszych mieli seneszalów. W *Bel Inconnu* występuje w tej roli podstolego giermek pięknego rycerza, imieniem Robert, pełniący zresztą liczne inne funkcye dworskie.

w. 927. Il estoit keis et senescaus,
et botilliers et mariscaus,
et canbrelens et escuiers,
il s'entremet de tos mestiers
et de cascun mout bel servoit.

Jednak powaga królewskiego seneszala była inna, zwłaszcza, że ten od półmiska sięgał po miecz i buławę. W romansie Gautiera d'Arras *Ille et Galeron* występuje waleczny seneszal, dowódca sił bojowych rzymskiego cesarza. Godność tę zresztą obejmuje potem sam bohater powieści. Dowódcą jest też Anguingueron, sene-

[1]) Vengeance Raguidel w. 4153. Uwaga na str. 277. Ustęp ten dalej inaczej wyjaśnimy.

szal Clamadeusa, walczący przeciw Blancheflor, w której obronie występuje Perceval. Podobnego wroga panny wymienia Chrétien w *Yvainie*. Także i w *chansons de geste* funkcye wodza należą do seneszala, zob. *Raoul de Cambrai* str. 36 w. 1125—6. Seneszalowie w romansach sprawują nadto rządy, jako namiestnicy w prowincyach, wiceregenci niemal. Claris, wyjeżdżając na przygody, powierza rządy swemu seneszalowi (*Claris et Laris* w. 15296—7).

Dość na razie tych wzmianek dla wykazania, że truwerowie przedstawiali seneszali w romansach, jako wyposażonych temi atrybucyami, jakie w istocie posiadali ci urzędnicy królów Francyi. Okaże się dalej, że jak na króla Artusa przeniesiono blask dworu Karola Wielkiego, tak na Keusa zaszczyty i atrybucye seneszali królestwa francuskiego.

Seniscalcus, wyraz pochodzenia niemieckiego, oznaczał pierwotnie starego sługę, nadzorcę niewolników i służby, następnie intendenta domu królewskiego, wreszcie generalnego intendenta państwa. Za Merowingów odpowiadały seneszalowi funkcye *praepositus palatii, major domus*[1]). Ten szef administracyi trzymał w ryzach służbę pałacową, prewotów, hrabiów i duków prowincyonalnych, zarządzał skarbem i wymierzał sprawiedliwość. „Żaden z pisarzy współczesnych nie daje wykazu jego atrybucyi i z pewnością taki wykaz nie istniał. Atrybucye te były nieokreślone i nieograniczone“ [2]).

Za Karolingów czynności mera pałacu rozdzielono między hrabiego pałacowego i seneszala. Za Kapetyngów ma on tytuł *dapifer*, a w w. XI staje się pierwszym dostojnikiem dworu, wprost wicekrólem. Według ceremoniału, w układzie zawartym przez Ludwika VII-go z Foulques d'Anjou, ma on siedzieć aż do chwili, gdy podano do stołu. Wtedy z rąk giermków otrzymywał półmiski i miał je stawiać na stole. Postawiony na czele urzędników stołu królewskiego, jest wodzem armii i w czasie uroczystości nosi sztandar królewski (*gonfanon*). Na wyprawie miał przygotować dla króla namiot, przy wyruszeniu dowodził strażami przedniemi, a tylnemi przy powrocie. Zastępował króla w jego czynnościach najwyższego sędziego, był ministrem spraw wewnętrznych, gdyż podlegali mu prewoci, płacąc

[1]) Fustel de Coulanges. Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. La monarchie franque. Paris 1888. Chap. IX. str. 166 i n.

[2]) Fustel de Coulanges l. c. str. 174.

daninę, a nawet biskupi przy obejmowaniu stolicy składali mu opłatę.

Jak potężnymi byli wielcy seneszalowie na dworze francuskim w XI-ym i XII-ym wieku, świadczy najlepiej ich konflikt z monarchami. Godność tę, przywiązaną do hrabiów Anjou, odebrał im Ludwik VI, poczem zwrócił ją napowrót, odłączając od niej funkcye dapifera i powierzając je Wilhelmowi de Garlande, który sprawował intendenturę pałacu i obowiązany był do przygotowania mieszkania, gdy właściwy seneszal lub major przybędzie. W *De majoratu et senescalcia Franciae*, gdy mowa o atrybucyach i funkcyach przy koronacyi, jakie sprawowali hrabiowie Anjou i seneszale, osobno jest wymieniony *coquus*, *panetarius* i *dextrarius*, zaś ceremoniał usługiwania do stołu przepisany, jak następuje. „Cum vero primum venerit ferculum, comes, se defibulans, e scamno surget et de manu senescalli ferculum accipiens, ante regem apponet et senescallo precipiet ut exinde per mensas serviat et comes retro sedebit, donec alia veniant fercula“ [1].

Rewolucya pałacowa w r. 1127 sprowadziła upadek Stefana de Garlande. W drugiej połowie XII-go wieku dapiferat był urzędem honorowym i przeszedł na hrabiów szampańskich. Ale Filip August uważał tak już uszczuplony urząd jeszcze za niebezpieczny i nie obsadzał go po śmierci Thibaut'a V-go. Do tytułu seneszala francuskiego rościli potem pretensye królowie angielscy i konflikt powstał na tem tle, że urzędujących na dworze królewskim seneszali uważali za sobie podwładnych. Od wieku XIII-go *de facto* już niema seneszala, występuje tylko przy koronacyi Ludwika Świętego seneszal od parady. Nazwa oznacza już raczej (specyalnie *sénéchal de Languedoc*) namiestnika, piastującego władzę sądowniczą i dowodzącego rycerstwem na wojnie, który to urząd przetrwał z umniejszonemi prerogatywami aż do schyłku monarchii [2].

Dziwićby się należało, gdyby Chrétien de Troyes, tak blisko

[1] Chroniques des comtes d'Anjou p. p. L. Halphen et R. Poupardin. Paris 1913. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire. T. 48) str. 244—5.

[2] Paul Viollet. Droit publique. Institutions politiques de la France. T. I. Paris 1890, str. 233 i n. T. II. Paris. 1898 str. 109 i n. Zob. też Larousse. Grand dictionnaire universel. T. XIV str. 536. i artykuł M. Prou w Grande Encyclopédie. T. XXIX str. 987.

z dworem szampańskim związany, za podnietą hr. Maryi Szampańskiej piszący powieść, nie zdawał sobie sprawy z ważności i dostojności tego urzędu.

ROZDZIAŁ II.

Postać Keusa w romansach Chrétiena de Troyes.

Nie wiemy, czy pojawiał się jaki seneszal w pierwszym, zaginionym romansie bretońskim Crestiien'a de Troies (tak sam się pisał)[1]) o Trystanie, podobnie, jak występuje u Thomasa, co zobaczymy niżej. Niewielką, ale odrazu wyraźnie zarysowaną rolę ma Keus w drugim romansie, w **Erec et Enide**, którego temat zaczerpnął Chrétien z repertuaru *conteors* bretońskich.

Gdy w *Caradigan*, na dworze Artusa, pojawia się Yder z panną i karłem (w 1081 i n.). Keus pierwszy go dostrzega i donosi o tem Gauvainowi. Na jego wezwanie idzie, odpowiednio do swych podkomorskich powinności, zawiadomić królową, do której ma w tej funkcyi łatwy dostęp.

Gdy zaś w lesie, w czasie polowania, Gauvain do grabu przywiązał swego wierzchowca i pozostawił tam tarczę i włócznię (w. 3950 i n.), a sam wszedł do namiotu królewskiego, aby odpocząć, Keus dosiadł jego konia, zabrał tarczę i włócznię, a uczynił to dla krotochwili *por anvoiseüre*. Spotyka w czasie przejażdżki Erecа, którego nie poznaje. Dopytuje się więc o nazwisko, na co mu szorstko Erec daje odmowną odpowiedź. Wtedy uprzejmie i życzliwie (w. 3992 i n.) wyjaśnia mu Keus, że czyni to dla jego dobra, bo widząc, iż jest ranny, chce mu ofiarować gościnę i odpoczynek na dworze króla, który się właśnie w lesie zatrzymał. Gdy rycerz odmawia, (wiemy, że Erecowi nie zabawa w głowie, jeno rycerskie przygody, aby się przez nie od hańby „zależenia“ oczyścić), Keus bierze się do rzeczy niezręcznie: chwyta konia za cugle, i w zbytku gościnności natarczywej, chce go zmusić do udania się na dwór wraz z żoną Enidą. Erec, nie lubiący żartów, sięga po miecz i ostrymi wyrazami rozkazuje puścić cugle. Seneszal to czyni, ale, czując się obrażonym, wyzywa go, a poeta dodaje, że czyni to, jako człowiek pełen złości, *com hon plains de grant felenie*[2].

[1]) Foerster, Kristian v. Troyes. Wörterbuch itd. str. 22.

[2]) Nie możnaby tłómaczyć, że Chrétien potępia tym wyrazem podstępność

Gwałtowność ta, chce się bić bowiem natychmiast, lubo sam jest nieuzbrojony, wychodzi mu na złe. Erec, mimo że ranny w starciu, uderzeniem dzidy w tarczę powala go z konia, co świadczy o wątłych siłach rycerza, które nie odpowiadają jego zapalczywości. Gdy prawem zwycięzcy Erec chce uprowadzić konia i oddaje go damie, wtedy Keus przedstawia mu, że to koń cudzy. Sposób proszenia określa poeta, jako pochlebstwo, przymilanie się, dziwne wobec poprzednio okazanej buty:

mout bel le losange et blandist (w. 4058).

Jest to dworak w pochlebstwie ćwiczony: mout sot de losangerie (w. 4056). Jak rozumieć wyraz i cechę charakteru, sądzić możemy z potępienia pochlebstwa i obłudy dworackiej, jakie Chrétien włożył w usta Fenice (*Cligès* w. 4526—4565). Mówi tam o tym pospolitym na dworach sposobie zyskiwania łask i wyrzeka, że się stał zwyczajem (w. 4531). Niemá tak tchórzliwego, głupiego i brzydkiego, aby weń nie można wmówić, że jest wzorem dzielności, dobrego wychowania i mądrości. Inaczej mówić, znaczyłoby nie być dwornym „cortois“ (w. 4538):

qui les corz et les seignors onge,
servir le covient de mançonge (w. 4561—2).

Dla zyskania względów władcy trzeba być pochlebcą, *loberre* i *losangiers*. Za plecami zaś dworak pokrzywia się, *feit la moe* (w. 4550) temu, którego w oczy chwali i wynosi. Przeciwstawiany jest temu dworakowi Cligès, który jest *frans* i *leaus* do tego stopnia, że nie zdolny do kłamstwa i fałszu „que ja n'iert mançongiers, ne faus“ (w. 4568).

Erec ulega prośbie i pozwala Keusowi odprowadzić konia, tem łatwiej, że z Gauvainem jest, jak to się okazuje w następnych wierszach, w serdecznej przyjaźni. To też siostrzeńcowi Artusa udaje się sprowadzić go na dwór.

Z cech Keusa nie zaznaczył tu Chrétien żadnej dodatniej, natomiast podkreślił psotliwość, zapalczywość i pochlebstwo, obok natręctwa i niezręczności.

Cligès, romans psychologiczny, zwrócony przeciw apoteozie zdrady małżeńskiej w Trystanie zawartej, jest zbyt luźno z dwo-

i zdradzieckość walki z rannym, sam Keus bowiem nie jest uzbrojony, Erec z tego też powodu odwraca włócznię tępym końcem ku przeciwnikowi.

rem Artusa związany, aby mogło być tam miejsce dla Keusa. Uczeni różnie tłómaczą [1]), jak ten sam autor mógł niedługo potem stworzyć księgę o cudzołożnej miłości **Lancelota** i Geniewry, odpowiadającą współczesnej teoryi miłosnej, przez hr. Szampańską tak sformułowanej: „non posse inter coniugatos amorem suas extendere vires“ [2]) i skodyfikowanej przez Andrzeja Capellana orzeczeniem: „causa coniugii ab amore non est excusatio recta“ [3]).

Tu, zaraz na wstępie, widzimy Keusa przy jego czynnościach: usłużył do stołu królowi (w. 43), potem zasiadł sam między innymi dworzanami (conestables). Jego lekkomyślna żądza popisania się wobec dworu męstwem w przedsięwzięciu, podjętem ponad siły, tu też po raz pierwszy wystąpi.

Pojawia się na dworze nieznany rycerz (jest nim Beaudemagus) i oświadcza królowi, że wyda więzione przez siebie panny, damy i rycerzy pokonanych, gdy przyjedzie do lasu królowa z jednym rycerzem. Zapowiada się więc przygoda, w której rycerz ma wystąpić, jako wybawca jęczących w niewoli i obrońca królowej Geniewry. Pochopny Keus postanawia tego dokonać. Aby łatwiej uzyskać od władcy przyzwolenie, którego widocznie był niepewny, oświadcza królowi, że wymawia mu swe usługi. Jak go ceniono na dworze, świadczą nalegania króla, który mu obiecuje wszystko, czego zechce, w nagrodę za pozostanie, świadczy okoliczność, że Artus posyła doń żonę, która usilnie prosi razem z rycerzami, a gdy słowa nie wystarczają, rzuca się przed nim na kolana. Dziwił ten postępek królowej krytyków tekstu, da się jednak wytłómaczyć ważnemi funkcyami seneszala, który trzymał w karbach cały dwór i administracyę państwa, wszystkich dostojników, hrabiów i duków. Klękanie przed rycerzem też nie wyjątkowe: panny z książęcego rodu tak właśnie dziękują swym wybawcom. Jest to poprostu sposób objawiania uczuć szczery i silny, właściwy epoce, gdy rycerze umieli płakać i szaleć z miłości, a damy z rozpaczy i złości wyrywać sobie włosy, jak to nieraz w tych romansach czytamy.

Keus zgadza się pozostać pod warunkiem, że mu król udzieli

[1]) Obszernie o tem prof. E. Porębowicz. Studya do literatury średniowiecznej. Lwów 1904, str. 62—3 i str. 69 i n., gdzie autor podaje własne wyjaśnienie.

[2]) Andreae Capellani De Amore libri tres... rec. E. Trojel. Havniae 1892, str. 290.

[3]) Ibidem str. 310.

tego, o co go poprosi. Jest to częste w starofrancuskiej literaturze proszenie o nieoznaczony dar „don"; proszony, który musi się zgodzić i zawsze się zgadza, sam nie wie, co jest przedmiotem przyrzeczenia. Czasami to się określa, jako „creanter un covent", zawarcie umowy, przyrzeczenie sobie, wzajemnie warunkujące, jakichś rzeczy. Artus nie ma zwyczaju odwoływać przyrzeczeń. Mimo niezadowolenia, zgadza się tedy, ale wszyscy w pałacu mówią, że prośba Keusa jest zuchwała, obraźliwa i głupia (w. 188).

Jedzie tedy Keus z Geniewrą do lasu. „Mout a le cuer en ventre riche" mówi o nim interpolator w rękopisie T, gdyż obiecuje, że do nocy odda królowi żonę i nieznajomego rycerza. Ale Gauvain wie, co sądzić o tej odwadze, więc mówi wujowi:

> Sire... mout grant anfance
> avez feite, et mout m'an mervoil". (w. 228—9).

Gdy dwór się wyprawił naprzeciw Keusa, spotkano po drodze konia seneszala, zbroczonego krwią.

Niektóre miejsca niejasne u Chrétiena nasunęły wątpliwości co do roli Keusa w powieści, która mu służyła za podkład. Np. w w. 5203 i n. Chrétien wprost go oskarża, jako sprawcę nieszczęścia w domu królewskim i pozwala się domyślać, że uczynił on to przez zdradę. Celtyści [1]) wyjaśniali to rolą Keusa w walijskich opowieściach, w których jest on rywalem Artusa i uprowadza mu żonę. Trzebaby, po przyjęciu tej hypotezy, uważać, że Chrétien zupełnie przeinaczył opowieść, w której pierwotnym sprawcą porwania byłby Keus, u niego bowiem przeciwnie, Keus jest wiernym sługą swego pana. Jakie miał pobudki do wyprucia z tkanki ważnego faktu, dlaczego miałby usunąć dramatyczny motyw sługi-zdrajcy, pokrewny wątkowi Ganelona, czy kłóciły się rzekome pierwotne dane z tem, co o seneszalu wiernym przekazała inna tradycya — są to kwestye, na które niema innej odpowiedzi, jak hypotetyczna i dowolna, jakiej właśnie dawać nie chcemy. Oto prostszy sposób wytłómaczenia. Podejrzenie o zdradę nasuwało się łatwo, truwer francuski przewidywał je u swego czytelnika i taką refleksyę mimochodem rzucił. Keus zresztą był istotnie powodem porwania przez swe pochopne zapewnienie, dane królowi, ale i monarcha zawinił, że nie wziął w ra-

[1]) Rhŷs. Studies in the Arthurian Legend. Oxford 1891. Rozdział III, zwłaszcza str. 59 i 64.

chubę ryzyka. Tyle mówi utwór francuski, który mamy objaśniać, a dodaje jeszcze, dlaczego odmowa prośbie Keusa nie była możliwa.

Gdy Lancelotowi udało się dotrzeć do królowej, więzionej na dworze Maleaganta, w tej samej, którą ona zajmuje, komnacie, zastaje seneszala, złożonego niemocą. Na rany przykłada mu król leczące maści, a syn jego, Beaudemagus — trujące. Chory czyni przybyłemu wyrzuty, że go na hańbę podał i na zapytanie wyjaśnia, że zawstydził go doprowadzeniem do skutku przedsięwzięcia, które się nie powiodło seneszalowi. Znajduje tu wyraz jego dotknięta miłość własna:

w. 4028 . . . . . que tu as a chief treite
la chose que je n'i poi treire,
s'as fet ce que je ne poi feire.

W schadzce, o którą się układa królowa ze swoim „fin amant", nie przeszkadza Keus, leżący w tej samej komnacie. Ponieważ drzwi są strzeżone, Lancelot wyłamał kratę, przyczem się skaleczył i krew cieknąca z ran poplamiła łoże. Gdy to zobaczył rano Beaudemagus, podejrzywa Keusa, że to on miał od królowej „tot son buen" (w. 4786) i wyrzeka na chytrość kobiet, których nikt nie ustrzeże. Wymówka królowej, że to krew z nosa, nie pomaga. Beaudemagus oskarża Keusa, że zdradę popełnił wobec Artusa, który mu zawierzył do tego stopnia, że mu poruczył rzecz najdroższą, jaką miał na świecie (w. 4874—7). Keus zaklina się na zbawienie duszy w godzinie śmierci, że nie spędzał nocy z królową i zapewnia, że będzie bronił damy i siebie przed fałszywem oskarżeniem. Jednak, na wezwanie Geniewry, Lancelot ma się bić za jego niewinność.

Korzystniejszem dla Keusa świadectwem jest obrona, jaką wygłasza Meleagant wobec swego syna (w. 4856 i n.). Zarzut czyniony seneszalowi uważa on za oszczerstwo, ma go za zbyt dobrze wychowanego i wiernego, *cortois* i *leaus*, aby go można było podejrzywać:

Certes, Kes n'est mie teus hon
qu'il me requeïst tel outrage...

Pochlebny sąd o Keusie w ustach Meleaganta, odbija od charakterystyki w Erecu. Porywanie się na przygody ponad siły, nie

jest tu jeszcze przedstawione ze strony komicznej, seneszal postępuje nawet, jako wierny sługa swej pani; nie ze swej winy cierpi może za nią, gdy mu się nie powiodło jej obronić. Po zestawieniu tych dwóch charakterystyk, pierwszej ujemnej, drugiej obojętnej, jeżeli nie korzystnej, wolno zauważyć, że z tradycyi opowiadaczy bretońskich nie przejął Chrétien żadnej jednolitej koncepcyi tej postaci, od Wace'a chyba tylko jego funkcye podstolego. Sam z początku nie miał gotowych tych jej rysów, które wystąpią w następnych dwóch poematach i staną się epickimi dla późniejszych truwerów. Pokonanie w pojedynku i niepowodzenie w przygodzie cechują go już tutaj, jako rycerza mniejszej od innych siły, a także nierozważnego.

Jadowity język, nad którym wola nie panuje, kłótliwość i próżność Keusa odmalowane dopiero w **Rycerzu ze Lwem**, gdzie też jest on po raz pierwszy ośmieszony.

W Zielone Święta, po obiedzie, nasz poczciwy król z bajki poszedł do królowej, tam się „zapomniał i usnął". Tymczasem Calogrenant, w gronie towarzyszy, opowiada niefortunną przygodę, jaka go spotkała przy źródle w lesie Breceliande. Na to nadchodzi królowa. Tylko opowiadający tak siedział, że mógł ją zoczyć i tylko on powstał na jej widok. Keusowi się to nie podobało, urażony jest tem, że ktoś go zawstydził poprawniejszem zachowaniem:— ten sam rys czułej ambicyi, co w *Lancelocie*. Zaczyna więc sprzeczkę. Zresztą poeta lubiący epitety, odrazu go czytelnikowi przedstawia, jako kłótliwego, złego, dokuczliwego i napastliwego:

w. 69. Et Keus qui mout fu ranposneus,
fel et poignanz et afiteus....

Calogrenantowi wyrzuca, że wzbił się w zarozumiałość, że wydaje mu się, iż jest najdworniejszy ze wszystkich. Siebie i innych usprawiedliwia w tej kwestyi ceremoniału dworskiego przed królową, mówiąc, że nie przez lenistwo ani dumę nie powstali, ale dlatego, że nie spostrzegli wchodzącej. Królowa go gromi, zaczynając od wcale nie dwornego przekleństwa, wyrzuca mu jego jadowity język i kłótliwość:

w. 86. Certes, Keus, ja fussiez crevez,
fet la reine, au mien cuidier,
se ne vos poissiez vuidier

del venin, don vos estes plains[1]).
Enuieus estes et vilains
de ranposner voz conpeignons.

Silna musiała być jego pozycya, jeżeli na te obraźliwe słowa Keus odważa się monarchini dosadnie odpowiedzieć:

w. 97. et je vos pri, teisiez vos an!
Il n'a corteisie ne san
an plet d'oiseuse maintenir.

Królowa już oczywiście zmilkła. Ustęp ten może być także inaczej objaśniony. Seneszal, dający nauki swej monarchini, czyż to nie zabawne? Mamy tu ten sam sposób wywołania wrażenia komicznego, jaki bywa, gdy oskarżony poucza sędziego, dziecko — rodziców. Bergson[2]), analizując takie wypadki, zalicza je do efektów komicznych przez inwersyę, przewrócenie ról.

W dalszym ciągu rozmowy Calogrenant oświadcza, że lekceważy spór z Keusem i jego obrazę, skoro już w jego zwyczaju jest mówić przykre rzeczy, nawet jeszcze dzielniejszym i mądrzejszym:

w. 116. Toz jors doit puïr li fumiers
et taons poindre et maloz bruire,
enuieus enuiier et nuire.

Tem przysłowiem chce rzecz zamknąć i za pozwoleniem królowej przejść do dalszego opowiadania, ale Keus się jeszcze nie uspokaja, jako że „costumiers est de dire mal", jak powiada królowa.

Nietylko kłótniami zresztą dokucza on towarzyszom, ale i drwinami. Gdy Yvain wybiera się pomścić Calogrenanta, pokonanego przy bajecznem źródle Breceliande, Keus, który nie może usiedzieć cicho, „qui teire ne se pot" (w. 591), żartuje z niego, że to próżne słowa, puste przechwałki, nie dziwne po jedzeniu, skropionem winem i dodaje dwa przysłowia[3]):

---

[1]) Do tego wiersza jest nawiązana przez Ehrismanna (o. c. str. 44) analogia z Bricriu „o jadowitym języku", który w epopei irlandzkiej „Uczta Bricriu" podnieca bohaterów do morderczych walk.

[2]) Le Rire. Essai sur la signification du comique. 12-e édition. Paris. Alcan 1913, str. 96.

[3]) Jako objaśnienie tych przysłów, obok dopisków Foerstera, zob. H. Spamer. Die Ironie im altfranzösischen Nationalepos. Diss. Strassburg 1914 str. 10.

w. 595. Après mangier, sans remuër,
va chascuns Noradin tuër,
et vos iroiz vangier Forré!

Potem dalej jeszcze go kłuje ironią.

Znowu królowa, strofując go, rozwodzi się nad jego językiem, o którym swym dosadnym stylem mówi, że napełniony jest środkiem przeczyszczającym (escamonie w. 616). Przeklęty niech będzie jego język zdradliwy, który jemu samemu szkodzi, „ele vos fet par tot haïr". Radzi mu się dać egzorcyzmować, jakby był opanowany przez dyabła. Yvain, podobnie jak poprzednio Calogrenant, uważa za niegodne siebie wszczynać spór z Keusem, mówi, że nie dba oń. Będzie jednak w czasie wyprawy wciąż sobie przypominał dokuczliwość Keusa, jego „ranpones"; one mu będą podnietą, będzie się bał nowych docinków, gdyby wrócił bez dowodu zwycięstwa. Mówi sobie:

w. 1351. Toz jorz mes l'iroit afitant
et gas et ranpones gitant.
. . . . . .
Celes ranpones a sejor
li sont el cuer batanz et fresches.

Rzeczywiście, zaocznie, znowu seneszal drwi sobie z niego, gdy wraz z orszakiem królewskim przybył do źródła, w poszukiwaniu Yvaina. Chrétien wkłada mu tu w usta dużo słów o szkodliwości przechwalania się, aby tem lepiej uwydatnić późniejszą sromotną konfuzyę samego seneszala. Oto, gdy Yvain niepoznany się zjawia, Keus porywa się do walki; pochopność i nierozważność jego podkreśla epik. Chce mu się walki, nie dba przytem o to, jaki będzie wynik:

w. 2231. il voloit comancier toz jorz
les batailles et les estorz,
ou il i eüst grant corroz.

Nic dziwnego, że potem nawet szlachetny Yvain cieszy się i żartuje z przeciwnika, powalonego z konia, — który tak lubi innych poniżać:

w. 2263. ahi, ahi! com or gisiez,
vos, qui les autres despisiez!

Gdy zwycięzca wymienił swe nazwisko, wszyscy się uradowali, przedewszystkiem Gauvain, który także poprzednio ostrzegał

Keusa przed pośpiesznem obmawianiem. Złośliwiec jest więc pognębiony i upokorzony, powiadają nawet, że uciekł ze wstydu.

W akcyi więcej się nie pojawia, dwa razy tylko wspomniane jego imię, jako tego, co był powodem porwania królowej; aluzya to do przygody z Lancelota. Tak pewien rycerz, skarżący się na olbrzyma, ubiegającego się o rękę jego córki, opowiada Yvainowi, iż Keus otumanił „anbricona" króla, że mu oddał w opiekę żonę:

w. 3926. Cil fu fos et cele musarde
qui an son conduit se fia.

W ten sposób Chrétien starał się oba romanse związać ze sobą, według zasad cyklicznej twórczości.

Zauważymy, że Keus stracił tu zupełnie rys pochlebcy z *Ereca*, natomiast postać seneszala, dokuczliwego dla drugich, a zawstydzonego porażką w lekkomyślnem przedsięwzięciu, Chrétien silnie zarysował w akcyi i dopełnił charakterystyką słowną, z właściwą sobie wnikliwością i rozwlekłością. Tu już jest ona zupełna, stanowić może epicką formułę dla następców. W kłótliwości też zawarty rys komiczny, zwłaszcza w replice udzielonej królowej. Heroi-komiczną zaś osobistością staje się przez zestawienie z Yvainem. Zdaje mu się, że jest bohaterem lepszym od Calogrenanta, lepszym od Yvaina, z którego drwi; rzeczywistość zaś okazuje, że należy do innej seryi postaci, innej miary. Z tej niezgodności pomiędzy prawdziwym stanem rzeczy, a miną sobie nadaną i gestem, wynika elementarny efekt komiczny. Z tego powodu wszystko, co Keus mówi do Calogrenanta, jest zabawne, skoro śmiejemy się z tego, który wygłasza te przygany. Jest zabawne jednak dopiero dla znającego wynik przygody.

Efektowne przeciwstawienie tej postaci bohaterowi głównemu, mógł poeta jeszcze lepiej wyzyskać dla kompozycyi swego najlepszego i najoryginalnejszego dzieła: **Opowieści o Gralu** [1]).

W *Rycerzu ze Lwem* królowa pobłażliwie składała wszystko na jadowity i nieposkromiony język, który mimowoli seneszala porywa i jemu szkodzi. Tutaj wystąpią cechy bardziej ujemne, cechy zgoła nierycerskie: brutalność wobec słabych i wobec kobiety. W oczach czytelnika staje się wręcz niesympatycznym, znienawi-

[1]) Poemat Chrétiena cytuję według prowizorycznego wydania Baista. Contes del Graal. Freiburg i. B. bez daty.

dzonym, jako wróg bohatera, szlachetnego i czystego rycerza, powołanego do wzniosłych zadań. Jest to jakby wcielenie przekornej i złośliwej myśli człowieka poziomego, miotającego się na bojowników ideału.

Upodobawszy sobie widocznie w postaci seneszala, Chrétien szczegółowiej malował jego *habitus*, czynności na dworze i strój. Poeta wytwornego towarzystwa, które, jak świadczą historycy i moraliści[1]), lubowało się w zbytku zewnętrznym, ukazuje seneszala znowu, jak w *Charrette*, w funkcyach podstolego[2]) (w. 2755 i n.). Występuje on w bogatym kaftanie z jedwabiu barwnego, przepasany pasem ze złotą klamrą; poeta zapewnia, że „historya" świadczy o tym właśnie szczególe. Włosy ma, zwyczajem epoki, związane w warkocze i kapelusz z materyi zwanej *bonnet*. W prawej ręce trzyma oznakę swej godności: łaskę; zanim da znak, aby wnoszono półmiski, prosi króla o rozkaz potrzebny:

...Sire, s'il vos pleisoit,
vos mengerez des oremes.

Przechodząc do jego charakterystyki, zapewnia autor, że był piękny i odznaczał się dzielnością *(proesce)*, ale psuły to jego złe drwiny *felon gap* (w. 2763). Każdy mu ustępuje z drogi, gdy idzie przez salę, bo wszyscy się boją jego żartów i jego złośliwego języka *(ses felons gas, sa lengue male* w. 2772); z obawy nikt się doń nie odzywa. Zobaczymy, jak tej charakterystyce doda barwy i ruchu uczeń Chrétiena, Raoul de Houdenc.

Wyprzedziło ją już zresztą i uzasadniło w „Opowieści o Gralu" zachowanie się Keusa wobec głównego bohatera. Gdy młodziutki i naiwny Perceval pojawił się na dworze, jego nieobycia jakoś nikt nie wyszydzał; choć głupi i chłopskiego wyglądu (w. 954 i n.), wszyst-

[1]) Por. też Mertens, Die kulturhistorischen Momente i. d. Romanen des Chrestien de Troyes Diss. Berlin, 1900 str. 51 i n. Achille Luchaire. La société française au temps de Philippe-Auguste. 2-e éd. Paris, 1909.

[2]) Towarzyszami Keusa są podczaszy (li bouteilliers) Lucan i koniuszy Bedoiiers li connestables), zob. Martin Klose. Der Roman von Claris und Laris in seinen Beziehungen zur altfranzösischen Artusepik des XII und XIII Jahrhunderts Halle 1916. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie. Heft 63 str. 99 i 93 4. Klose pisze o Bedoierze, że jest on podstolim, zob. jednak Erec w. 1735 i słownik Foerstera str. 6, gdzie określony jako wielki koniuszy. Czasami bywa istotnie wymieniany, jak podaje Klose, jako podczaszy.

kim się wydał miły. Śmiało poprosił króla o pasowanie na rycerza i darowanie mu zbroi czerwonego nieznajomego, który dopiero co, unosząc puhar, opuścił dwór, a którego Perceval chce ścigać. Wtedy Keus, urażony tem śmiałem żądaniem, rozgniewał się i w przykry, ironiczny sposób doń się odezwał:

w. 984. ne feïstes mie que soz,
quant por ce venistes ici.

Teraz król strofuje Keusa za przykre odezwanie się jego, co uważa za wadę niegodną rycerza „a prodome est ce molt lez vices“ (w. 989) i jeszcze: „vilenie est d'autrui gaber“ (w. 995).

Na odchodnem Perceval ukłonił się pięknej pannie, która uśmiechnęła się doń i przepowiedziała, że będzie najdzielniejszym z rycerzy. Keus, usłyszawszy to, poskoczył ze złością i tak silnie pannę uderzył w twarz [1]), że wywrócił ją na ziemię. Po drodze w gniewie wtrącił błazna do ognia (*sot* w. 1032 *feus* w. 1230) za to, że przepowiadał zawsze, iż panna owa roześmieje się dopiero, gdy ujrzy najlepszego w świecie rycerza. To zaś sprzeciwia się powierzchownemu sądowi Keusa o Percevalu, na podstawie zewnętrznych cech wypowiedzianemu.

Nie ulega wątpliwości, że Chrétien z oburzeniem napiętnował brutalność Keusa, z ukarania jego przez Percevala cieszyć się będą nie tylko błazen i panna, ale także autor i czytelnik ówczesny. W stopniowej degradacyi charakteru przybywa mu tu pierwszy rys pozytywnie zły. Już gadulstwo, kłótliwość, nierozwaga, lekkomyślność w przedsięwzięciu są rysami nierycerskimi Brutalność i okrucieństwo nie potrzebowało nawet dodatkowego potępienia ze strony poety, samoodmalowanie wystarczyło dla czytelnika, który w romansach Chrétiena otrzymywał lekcyę tej „cortoisie“, którą niewiele późniejszy Andrzej Capellanus jako *curialitas* zachwalał do tego stopnia, że jako 11-te przykazanie dla miłujących się ją podawał: in omnibus urbanum te constituas et c u r i a l e m“ [2]).

Szczególnie cześć dla dam szampański truwer kilkakrotnie zalecał, każdą niegrzeczność wobec kobiety uważał za obrazę. Samemu Percevalowi matka daje na drogę przestrogę:

---

[1]) Perceval mówi, że uderzenie było jeszcze boleśniejsze: „sor la memele“ w. 1178, ale w w. 2823 i 3935 mowa znowu o „joee“.

[2]) Wydanie Trojela str. 106.

w. 519. qui as dames enor ne porte,
la soe enors doit estre morte.

Zobaczymy później, jak Keus zostanie ukarany za swój postępek. Należało uwydatnić poprzedni ustęp komentarzem dlatego, że dwaj niemieccy filologowie, rzecz dziwna, ten policzek za złe mieli autorowi, a towarzystwu, dla którego romanse przeznaczone, poczytali go za świadectwo prymitywnej obyczajności. Mertens sądzi, że tego rodzaju ustępy, jakie cytuje [1]), byłby Chrétien usunął, gdyby czytelnicy uważali je za niemożliwe. Prof. Friedwagner [2]) zaś, na podstawie zebranych przez siebie miejsc, również z Chrétiena i Raoula, wskazujących na okrucieństwo wobec chamów i na podstawie jednego, donoszącego o biciu damy, której towarzysz został pokonany, twierdzi wprost, że dworne ułożenie było tylko pokostem, „äussere Beobachtung einiger schöner Etiquetteregeln".

Nie tu miejsce na interpretowanie po szczególe miejsc, mylnie podciągniętych pod ogólną rubrykę przez badaczy, nie oddzielających poprawnych postępków rycerzy wzorowych od czynów niegodziwych, napiętnowanych u ich przeciwników. A przecież jeszcze w r. 1883 zauważył dr. Joh. Alton [3]), że ci przeciwnicy właśnie wcielają nierycerskie przymioty, potępione przez truwerów towarzystwa, dbającego o moralną kulturę. Pobicie Enidy (w. 4826) przez ojca oczywiście nas razi, ależ obaj krytycy, ganiący Chrétiena za ten ustęp, zapomnieli przepisać tego, co o jeden wiersz niżej czytamy, że baronowie naokoło wyrazili brutalowi swą naganę! Z tak niedokładnie sporządzonego wypisku potem, przy sumarycznym sposobie klasyfikowania kartek, wynikły sądy o Chrétienie, jakich chyba nawet powierzchowny czytelnik tego subtelnego beletrysty nie podpisałby. Także i Mertens sam ze sobą popadł w sprzeczność, skoro wylicza różne cnoty towarzyskie, zalecane przez Chrétiena, a składające się na ideał rycerza „preu et cortois", skoro też, i słusznie, twierdzi, na str. 6 swej rozprawy, że romanse te należy pojmować, jako świadectwo dążenia średniowiecznego człowieka do wydobycia się z brutalności do sfery wzniosłości i wykwintu. O ile zresztą chodzi o konkluzye historyczno-kulturalne co do społeczeństwa średniowiecznego, to ciekawe jest zestawienie ustępu z francuskiego

[1]) Die kulturhistorischen Momente i t. d. ut supra str. 40.
[2]) Uwaga do w. 612. Raguidela str. 197.
[3]) Einiges zu den Charakteren der Artussage cytowane wyżej str. 29.

eposu z *Percevalem* z Wolframa v. Eschenbach, który dla swych czytelników musiał wykoloryzować pierwowzór. Policzek nie wystarczał, każe on Keiowi ciągnąć Kunewarę za włosy i bić kijem [1]).

Że tylko moralną naukę, potępiającą brutalność chciał tu dać Chrétien, możemy wnioskować jeszcze z tego, że ustępy o spoliczkowaniu panny i wrzuceniu w ogień karła, w innym wypadku t. j. na niższym poziomie uczuciowości, mogłyby być uważane za komiczne, w czytelniku prymitywnym wzbudzałyby tę samą uciechę, co dziś pobicie arlekina i wogóle razy zadawane w cyrku. Takiego zaś efektu poeta w tym ustępie nie zamierzał i nie osiągał. Nikt się z postępku Keusa nie śmieje, tylko, jak już czytaliśmy, wszyscy się przed nim rozstępują, umykając przed bolesnymi żartami. Nawet i za dotkliwy żart ze strony seneszala postępek wobec błazna nie może być uważany, bo z kontekstu (w. 980, 1027 i 1035) widać, że Keus działał w gniewie. Inaczej jest w *Fierabras*, gdzie wtrąceniu poganina do ognia przez Naimes'a towarzyszy głośny śmiech i docinki Rolanda. W epopeach obicie jest ulubioną sceną komiczną [2]). W romansach dworskich inny gust. Król, coprawda, nie gani seneszala za ten postępek ohydny, ale to dlatego, że go nie widział, bo scena miała miejsce gdzieś daleko od stołu monarchy, gdzie między służbą i faucymerem stał błazen. W obecności króla byłby się na to nie ważył, jak to widać z w. 2838, gdzie się z tego właśnie powodu powstrzymuje od uderzenia błazna. Artus za to nie zapomni mu, że swoim złym językiem wygnał ze dworu Percevala, który mu się odrazu spodobał:

w. 1219. par vostre lengue l'anuiose
qui avra dite mainte oisose....

---

[1]) Zgodzić się natomiast trzeba, że są w romansach Artusowych wypadki okrucieństwa osobliwego u kobiet. W Lancelocie w. 2822 i n. dama domaga się głowy rycerza pokonanego przez Lancelota mimo, że ten mu był już darował życie, cieszy się ona, gdy kochanek podaje jej odciętą głowę, trzymając ją za włosy (Lanc. w. 2939). Dodam tu ustęp z *Ydera*, gdzie w dobry humor wprawia Geniewrę widok bohatera z włócznią tkwiącą w boku, śmieje się ona i mówi, że nigdy nikt nie widział człowieka na włóczni (w. 1319).

[2]) Hugo Theodor. Die komischen Elemente der altfranzösischen Chansons de geste. Halle 1913. (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie. XLVIII Heft) str. 123—4.

Młody rycerz czynami okaże, że tkwi w nim ta dzielność, której mu Keus odmawiał. Giermek Yonec przybywa naprzód na dwór, opowiada o pokonaniu czerwonego rycerza i przynosi odebrany mu puhar, zapowiadając, że Perceval pomści się na Keusie za pobicie panny (w. 1186 i n.). Anguinguerron, przysłany następnie przez zwycięzcę, przypomina znowu z jego polecenia (w. 2284 i n.), że nie wróci na dwór, zanim nie wykona pomsty na Keusie. To samo zapowiada Perceval Clamadeusowi (w. 2657 i n.), który też to donosi pannie i Artusowi (w. 2820 i n.).

Powtarzają się wyrzuty, czynione przez króla Keusowi i ślicznie opisana wielka radość panny (w. 2316), która aż traci apetyt i odchodzi od siebie, ale zniewagi nie zapomina (w. 2862). Tak samo szalona jest radość błazna, który jest pewny swej pomsty (s'a tel joie qu'il tripe et saut w. 1233) i przepowiada Keusowi połamanie kości. Keus już się teraz powstrzymuje od uderzenia i przez wstyd i przez wzgląd na osobę króla (w. 2838).

Za przybyciem Orguilleus de la Lande mamy znowu te same pokłony dla panny od Percevala (w. 4021), te same pogróżki Keusowi od błazna (w. 4033), te same wyrzuty od króla.

Wreszcie, po pierwszej bytności w zamku Grala, Perceval, niepoznany, wraca na dwór. Sagremora, który mu przerwał zadumę nad kroplami krwi na śniegu, powalił, z czego Keus znowu drwi, a król go napomina i wzywa, aby sam spróbował:

w. 4244. or i alez e si verromes,
com vos le feroiz mialz de lui.

Keus przyrzeka, że przyprowadzi go przemocą na dwór i dowie się o nazwisku. Zabiera się do rzeczy, jak w Erecu, ostro i z pogróżkami. W utarczce Perceval srodze go poturbował; jak przepowiadał błazen, prawie ramię mu złamał, zrzuciwszy z konia. Wierzchowiec wraca sam, a damy i rycerze znajdują pyszałka omdlałego. Król tem zmartwiony, gdyż bardzo lubił seneszala (w. 4300—1), posyła mu dobrego lekarza dla umiejętnego złożenia ramienia. Jeszcze mimo to dogaduje on Gauvainowi, który, jak w Erecu, wybiera się sprowadzić rycerza w pokojowy sposób. W rozmowie z Gauvainem Perceval zapytuje się naprzód o Keusa (w. 4430 i n.), a skoro się dowiaduje, że to był właśnie ów rycerz dopiero co pokonany, stwierdza z zadowoleniem, że zniewaga panny została pomszczona.

Gdy Gauvain przyprowadza Percevala z oznakami radości, seneszal z goryczą i ironią mówi (w. 4480 i n.), że sławę odnosi ten, który nie otrzymał żadnego ciosu. Powitanie tryumfalne i radosne Percevala i sprawiedliwość mu oddana przez króla, oczywiście są ostatecznem pognębieniem moralnem dla Keusa. Na tem też rola antagonisty Percevala w połowie poematu się kończy. Wzmianki o nim u późniejszych kontynuatorów Opowieści o Gralu, omówimy oddzielnie; okaże się, że nic tam nowego do charakterystyki nie dodano. Gaucher de Denain zaakcentował tylko, jak to zobaczymy, jego okrucieństwo nowym rysem.

Jak w kompozycyi *Rycerza ze Lwem*, tak i w *Opowieści o Gralu* Keus może być uważany za jeden z motorów akcyi:—jego drwiny bowiem podniecają bohatera do czynów rycerskich. Jego zaś niefortunne wyprawy wprowadzają do opowiadania ożywiający czynnik realistyczny. Wciela gniew bezsilny, złośliwość, kłótliwość; pyszałek chełpliwy uosabia wady nierycerskie, ganione przez poetę: niepowściągliwość w mowie i brutalność. Gdy go zestawimy z ideałem rycerza Chrétienowego[1]), jaśniej te ujemne cechy wystąpią.

Prouesse, pierwsza cnota, jak widzimy, nie zdobi Keusa, widocznie brak mu ku temu fizycznych warunków, bo na ochocie nie zbywa, ale właśnie truwer piętnuje porywanie się na zamiary nie podług sił. *Cortoisie* w sensie właściwym oznacza zachowanie dworne, a w znaczeniu szerszem obejmuje wszystkie te cnoty, które rycerza odznaczać winny w różnych sytuacyach życiowych i które go czynią godnym swego stanu. Przeciwieństwem jest *vilenie*, wspomniana przez Gornemanta, mentora Percevala (w. 1614). Z wysokiego pojęcia czci rycerskiej wynikają też pewne zakazy: wstyd jest zawieść zaufanie położone „mantir sa fiance“ (*Erec* w. 6080), hańbiącem jest przyrzekać to, czego się nie może dotrzymać. Rycerz ma być prawdomówny i nigdy się nie chełpić, a wogóle mało mówić (*Perceval* w. 1625 i n.). Delikatność w doborze wyrażeń ma go cechować, w wystąpieniach zaś wogóle to, co w prowansalskiej poezyi, jako *mezura*, określono. Cześć dla dam oczywiście stanowi jedno z naczelnych przykazań, tak jak i obrona słabych, zwłaszcza kobiet (*Perceval* w. 1633).

[1]) Mertens o. c. str. 18 i n. wymaga uzupełnień, z których niektóre podajemy.

Z wszystkiemi temi zaletami kłócą się wady Keusa, które zbytecznie jeszcze raz określać. Gauvain uosobił zalety rycerza nad rycerzami, obrońcy słabych, delikatnego w obejściu i zawsze z powodzeniem walczącego. Perceval wciela myśl o możliwości wydoskonalenia się pod wpływem zapału; z młodzieńca głupkowatego (*nice*) wyrasta rycerz szlachetny, obrońca kobiet i słabych, godny podjąć się najwznioślejszego zadania: poszukiwania Grala. Jeżeli istotnie — jak to prof. Foerster sądzi [1]) — Gauvain, w Opowieści o Gralu, przeciwstawiony jest idealnemu bohaterowi, odkrywającemu święte tajemnice, jako równowartościowa postać rycerza, przewyższającego wszystkich, ale światowego, — to wolno i kreacyę Keusa uważać za szczęśliwe przeciwstawienie obu wzorom dobrych rycerzy, za postać wcielającą satyrę na złego rycerza. Wyzyskają to przeciwstawienie dopiero późniejsi truwerowie, przedewszystkiem Raoul de Houdenc. U Chrétiena popada on w konflikt z Yvainem i Percevalem, ale na Gauvaina podniesie głos dopiero w *Atre perillous*, w *Vengeance Raguidel* i w *Durmart*. W tej antytezie ukazuje się rozwaga psychologiczna autora Cligès. Jako psychologa przedstawili go nam już prof. Foerster [2]), Porębowicz [3]) i Ehrismann [4]); Schulz [5]), coprawda, nabrał przekonania, że poezya dworna nie przedstawia charakterów, że jej analiza psychologiczna przeważnie polega na odmalowaniu stanów uczuciowych. Nasz wywód dotychczasowy najlepiej temu przeczy. Poruszając się jeszcze w przedstawieniu charakterów krańcowych, antytetycznych, stwarza przecież Chrétien postać, która nie jest pospolitą i łatwą do zdefiniowania. W sposobie wprowadzenia jej do kompozycyi okazuje zmysł dramatyczny, którego beletryście odmawiano.

W przeprowadzeniu postaci seneszala widzimy jeszcze dążność etyczną, która nie dziwi u autora Antytrystana, chętnie podkładającego tendencye i moralizującego, w myśl teoryi dwornych, na temat „zależenia“ w *Ereku*, na temat wiernej miłości w *Yvainie*. Dla łatwiejszego osiągnięcia celu pod tym względem, potrafił uciec

[1]) Wörterbuch str. 164—5.

[2]) we wstępach do dzieł i w cytowanym słowniku.

[3]) Studya do literatury średniowiecznej. II. Beletrysta XII-go wieku Chrétien de Troyes. Lwów 1904.

[4]) Märchen im höfischen Epos jak wyżej.

[5]) Die Darstellung psychologischer Vorgänge in den Romanen des Kristian von Troyes. Halle 1903.

się do efektów komicznych. Wskazałem przy rozbiorze Yvaina na zarodki komizmu, tkwiące w postaci Keusa i w sytuacyach, w jakich się znajduje. Mamy tu przedstawiony ten z pomiędzy komicznych charakterów, który prof. Bergson uważa za najogólniejszy, za idealnie komiczny, mianowicie człowieka próżnego w odmiance najbardziej typowej: rycerza chełpliwego, a niefortunnego. Zaufanie zbytnie w swoje siły, źle obliczone, dysproporcya między chceniem, a możnością, zaślepienie, każące mu podejmować plany, które spalą na panewce, upór w tym kierunku, rażący ludzi trzeźwych, a do szykany skorych, jakimi zawsze byli Francuzi, wreszcie kolizya ze zdrowym rozsądkiem i ze środowiskiem, z jakiego wyrasta, — oto materyał komiczny, jaki analiza estetyczna w postaci Keusa odkryć pozwala.

Wiemy, jak trudną i subtelną jest technika komizmu i jak się ona powoli wyrabia w chansons de geste [1]). Również w cyklu Artusowym dojrzeje ona dopiero później. Stwierdzić tylko musimy intencyę wprowadzenia humorystycznej i satyrycznej postaci, której stopniowo, z dzieła do dzieła, przybywa jakiś rys komiczny. U tego wytwornego na swą epokę beletrysty nie brak zrozumienia dla wartości humoru a świadczy o tem nie tylko kilka dowcipów, wymienionych przez p. Mertensa [2]). Przedewszystkiem ucieszną jest postać głupkowatego młodzieńca, który się ukazuje na dworze w swej chłopskiej odzieży, powtarza, że go tak pani matka uczyła; zabawna dla słuchaczy była szczególnie jego nieporadność z bronią (*Perceval* w. 1104 i n.) [3]).

Potrzeba rozweselenia była już tym sposobem w *Percevalu* zaspokojona. Keus za to w tym utworze przestaje być zabawny, jest tylko złośliwym, brutalnym antagonistą wzniosłego bojownika, ściąga na siebie swem postępowaniem oburzenie. Antypatya do niego nie pozwala się śmiać, uwaga czytelnika przeniesiona z gestów na moralną wartość postępków [4]).

[1]) Theodor. Die komischen Elemente, jak wyżej.

[2]) o. c. str. 16. Wykreśliłbym z wykazu Mertensa Erec w. 2027, Yvain w. 60.

[3]) W epopei narodowej znajdujemy podobną postać rycerza naiwnie komicznego, jest nim Aiol. Trudno rozstrzygać, w jakim wzajemnym stosunku jest on względem Percevala, zwłaszcza wobec niepewności chronologii. Zob. Theodor o. c. str. 56 i n.

[4]) Por. Bergson. Le Rire str. 142 i n.

Tak więc wolno nam napisać, że u Chrétiena komiczna postać seneszala jest już postawiona, choć nie wyzyskana. Z powtarzania się tych samych sytuacyi, tych samych wystąpień Keusa, z obznajomienia się z nim wynika już humorystyczna wartość tej postaci dla późniejszych truwerów, pewnych uśmiechu czytelnika, czy słuchacza, na samo wymienienie nazwiska. To potęguje komizm, tkwiący już w tem, że wysoki dostojnik państwa, wódz rycerstwa, bywa sromotnie pobity, że jego złośliwe miotania są lekceważone, że jest kłótliwy, jak baba. Doskonałe te walory komiczne podkreślą i wycieniują następcy mistrza, u których on się stanie postacią plastyczną i epiczną.

ROZDZIAŁ III.

Keus w romansach XII-go wieku po Chrétienie.

Chronologia bretońskich romansów anonimowych tak, jak i autorstwo drobnych truwerów bez indywidualności, nie da się ustalić. Dane językowe, jedyne prawie wskaźniki, pozwalają tylko na bardzo ogólne oddzielenie starszych od młodszych. Wykazane zawisłości jednego utworu od drugiego także uwzględnimy przy ich szeregowaniu. Wszakże ten chronologiczny porządek, w jakim je rozpatrywać będziemy, nie rości sobie pretensyi do niezachwialności, a z drugiej strony datowanie jakiegoś poematu przed drugim, nie przesądza jeszcze o zawisłości. Nie możemy bowiem sądzić, jakoby Paien de Maisières naprzykład był oryginalniejszy od Raoula de Houdenc, dlatego tylko, że po raz pierwszy w jego utworze Keus jest przeciwstawiony Gauvainowi. W zaginionych poematach i w tych ustnych opowieściach, których nie spisano, mielibyśmy może pośrednie ogniwa filiacyi.

Z pośród kontynuatorów Chrétienowego **Grala** anonim, który, jak G. Paris się domyśla[1]), posługiwał się notatkami mistrza, pisał jeszcze w XII-ym wieku. Tak samo prawdopodobnie tu jeszcze należy Gaucher de Denain. Często oni przerabiali wątki z poematu Chrétiena lub do nich sporządzali waryanty, nie starając się wcale o stworzenie dzieł oryginalnych, jeno o możliwie najobszerniejsze opracowanie ulubionego tematu. Stąd liczne epizody, powtarzania

[1]) La littérature française au moyen-âge, 4-e édition, Paris 1909 str. 105.

się, stąd styl coraz mniej dbały.—wszystko cechy twórczości naśladowców.

Gaucher, który po raz drugi wiódł Percevala do zamku Grala, starając się uczynić postać Keusa jeszcze bardziej znienawidzoną, zrobił go kłamcą i okrutnikiem. Opowiada więc, jak wspomagany przez trzech innych rycerzy, bez powodu zawiesił napotkanego w lesie rycerza Bagommadès'a za nogi na dębie (w. 30555 i n.). Po dwóch dniach znalezionego w tym stanie Perceval odwiązuje i pielęgnuje. Bagommadès udaje się następnie na dwór Artusa, aby się zemścić. Napotkana po drodze panna opowiada mu o niegodziwości Keusa, który był oszalał, ale go dyabli wyleczyli, a teraz szarpie wszystkich swą złośliwą mową. I jej samej także krzywdę wyrządził. Dodaje ona, że nie trzeba liczyć się z jego słowami (w. 30813—21).

Przybywszy na dwór, pokrzywdzony oskarża Keusa przed królem, który też odbywa sąd. Keus wypiera się; nigdy — powiada — tego rycerza nie widział. Ten zaś, opowiedziawszy szczegółowo nieludzki postępek Keusa, łży go, jako zdrajcę:

w. 31034. ...plains de traïsons,
de mal, d'enghien et de boisdie.

Seneszal zły nie traci jednak odwagi i odgraża się, że nauczkę da temu, co go spotwarza. Uroczyście odbywa się pojedynek, a damy, siedzące w oknach, modlą się o pokonanie i pohańbienie Keusa. Po kilku natarciach został on w istocie zwalony z konia, nim zaś przyszło do szabli, król ich rozdzielił. Dla Keusa pochlebnem jest to, że się doprasza dalszej walki, a król uśmierzyć się stara zapał Bagommadèsa, przedstawiając mu, że dalej walczyć z seneszalem byłoby dlań niebezpiecznie. Jednak drwią z niego inni, mianowicie król Kornwalii (prawdopodobnie Cador[1]) i panie; każda z nich się cieszy, że została pomszczona:

des grans mos et des grans retraites
que par maintes fois lor ot faites. (w. 31261—2).

Jako nieprzyjaciel kobiet występuje Keus jeszcze w *Conte du Mantel* i w *Vengeance Ranguidel*, o czem niżej się powie.

Keus jest teraz ze wstydu „czerwieńszy od węgla". Dobra kró-

[1]) Por. Klose o. c. str. 88—9, gdzie ten ustęp nie wymieniony.

lowa, na prośbę męża, godzi rycerzy, naprzód ściska (acole w. 31287) Bagommadès'a, potem zarzuca ramiona na szyję Keusowi, tak, że obaj nie mogą się oprzeć namowom do zgody. Uściskali się i ucałowali, Bagommadès został na dworze, a seneszal był odtąd jego przyjacielem i nigdy go już nie obmawiał.

Widocznie więc charakter Keusa nie jest z gruntu czarny, zadziwia tylko, jak autor, który na początku przedstawiał go, jako *fel et pautoniers* (w. 31008), potrafił potem ukazać go w sympatycznem świetle. Przejął się widocznie nastrojem pojedynkujących się i godzących. Tę samą zmianę uczuć zauważymy, w stopniu wyższym, w *Yderze*.

Nie jest on także tutaj pozbawiony swej, znanej z Chrétiena, chętki do wypraw. Gdy Gauvain doradza poszukiwanie Percevala, nie wracającego z *Mont Dolereus*, Keus między czterdziestu innymi się zgłasza (w. 31360). Zapowiadał się nieskończony cykl przygód w guście późniejszych poematów, jak w *Rigomer* i *Claris i Laris*, ale Gaucher zdążył opowiedzieć tylko przygody Gauvaina i na nich swą pracę zakończył.

Gerberta interpolacya w paryskim rękopisie Grala pochodzi podobno z czasów późniejszych (około 1220)[1]. Jednak, ze względu na jej ścisłą łączność z cyklem, opracowywanym przez Chrétiena, anonima i Gauchera, który też musiał być wcześniej rozpowszechnionym, wolimy jej tutaj parę słów poświęcić, tembardziej, że postać Keusa niewiele w niej odbiega od linii, zakreślonych przez szampańskiego poetę. Gerbert nie zaniedbał, co prawda, okazyi, aby pozwolić czytelnikom naśmiać się z Keusa, w tem różnica wykonania pomysłu pomiędzy twórcą eposu, a kontynuatorem.

Wciąż w poszukiwaniu Grala, przybywa Perceval do lasu Carlion, gdzie bawi Artus. Król i królowa przyjmują go serdecznie, Keus jednak żartuje z jego wytrwałych poszukiwań, nazywa to stratą czasu i poczytuje za zarozumiałość wynoszenie się ponad innych; powiada mu, że wyłysieje, nim dowie się czegoś o Gralu[2]. Artus łaje seneszala za tę dokuczliwość.

Gdy później Perceval przybywa na turniej, Keus śmieje się z jego zbroi w nieporządku, poszarpanej „cote", podziurawionej

[1]) G. Paris. La littérature française au moyen-âge j. w. str. 277.

[2]) Perceval le Gallois ou le conte du Graal p. p. Ch. Potvin. Mons 1866—1871. T. VI str. 171.

tarczy i z jego nędznego, wychudłego i oblazłego konia. Chce mu zresztą zabrać tego wierzchowca i drwi zeń, że wygląda, jak rycerz lombardzki, który dumny jest, że zabił ślimaka [1]). Perceval bierze go za żonglera i nie chce z nim walczyć, wtedy seneszal grozi, że zabierze mu konia przemocą, wprawdzie nie na to, aby na nim jeździć, ale aby dać mięso psom, a ze skóry zrobić kufer. Rycerz nie pozostaje mu dłużny odpowiedzi i mówi, że chętnie się z nim na konie zamieni. Rozgniewany Keus wyzywa go do walki. Perceval, zaatakowany, zrzuca go na ziemię i zabiera sobie pięknego wierzchowca, tak, że może już śmiało wziąć udział w turnieju. Gauvain i inni ukazują się również przebrani za menestreli; pomysł ten pochodzi od Trystana, który wraz z Izoldą jest obecny na turnieju [2]).

Jeszcze raz Perceval odniesie łatwe zwycięstwo nad szydercą. Gdy po ślubie z Blancheflorą udaje się znowu na poszukiwanie Grala, spotyka dwóch rycerzy: Gollaina łysego i Keusa; obaj są „malparlier". Wezwany przez nich do poddania się, powala ich obu i odjeżdża, nie troszcząc się o to, aby ich wziąć do niewoli; nie raczy nawet wymienić swego nazwiska.

Temat drwin ze szlachetnego rycerza i motyw sromotnej porażki, zaznaczony w poemacie Chrétiena, został więc dostatecznie przez kontynuatora w pamięci słuchaczów utrwalony.

Za to w kontynuacyi Manessiera brak Keusa; mamy tam już nową postać satyryczno-komiczną: rycerza tchórzliwego, która się później znakomicie rozwinie [3]).

Romans Guillaume'a le Clerc *Fergus* ma za bohatera postać wzorowaną na Percevalu; rola Keusa, podobna do tej, jaką odgrywa w powieści Chrétiena, będzie omówiona na miejscu, wskazanem chronologiczną koleją [4]).

Conte du Mantel jest dowcipnym, satyrycznym utworem, związanym z cyklem Artusa jedynie osobami z jego orszaku, tam występującemi. Świadczy to, że wcześnie już sobie pozwalano na

[1]) O tej aluzyi do anegdoty o Lombardczyku i ślimaku zob. Fr. Novati. Attraverso il medio evo. Bari 1905 str. 119 i n., przytoczone już przez Theodora o. c. str. 58. Uw. 1.

[2]) Wyd. Potvina T. VI str. 179—80.

[3]) Zob. niżej.

[4]) Patrz niżej.

drwinki z grona bohaterów. Miejsce w takim poemacie na charakterystykę naszego seneszala było najodpowiedniejsze, jako dla szydercy, który i sam jest wyszydzony. Obmowa kobiet występuje tu w ustach Keusa, tak samo, jak później u Raoula de Houdenc. Złośliwość Keusa obraca się w ramach dowcipu gryzącego i pieprznego, a że sam także ze siebie drwić musi, przeto brak mu tego niesympatycznego i nietowarzyskiego zakroju, jaki mu nadał Chrétien.

Satyra zaczyna się od rysu epicznego, znanego z poprzednich romansów Artusowych. Król nie chce zasiąść do stołu w Zielone Święta, mimo, że go Keus zaprasza, nim nie przydarzy się jakaś „aventure“ [1]). Oto przygoda upragniona. Jakiś młodzian (vallet) przybywa konno i odbiera od króla w formie *don* przyrzeczenie, że wypróbuje wszystkie damy dworu za pomocą cudownego płaszcza, dla przekonania się o ich stateczności. Tając przed damami cel próby, Artus mówi, że ofiaruje piękny płaszcz tej, na której będzie najlepiej leżał. Po kolei damom odsłania ta cudowna szata większą lub mniejszą część ciała, z przedniej lub odwrotnej strony. Dla Keusa doskonała to okazya do dowcipkowania. Królowej, której też się próba nie powiodła, mówi śmiało, że jest trochę wierniejsza od swej *meschine*, ale niewiele, za to więcej jest w niej podstępnej *tricherie*. Jak to już zaznaczyłem, występuje on tu więcej, niż kiedykolwiek, jako *détracteur des femmes*. Okaże się — powiada damom dworskim — jaka jest wasza wierność dla rycerzy, okaże, dla kogo się oni trudzą i narażają na ciężkie przygody. A przecież każda z was, gdy o miłości ktoś zacznie rozmowę, niewiniątkiem się zrobi i przysięgać gotowa!

Tem łatwiej mu tak drwić, że sądzi, iż dama jego serca Androete, weźmie nagrodę i zabłyśnie, jako kwiat, wśród innych. Cóż kiedy Androete się ociąga, mówiąc, że inne jeszcze nie przymierzały, aż gdy wdziała na siebie płaszcz, ten jej się skurczył zdradziecko i odsłonił nóżki aż do kolan. Kpiarz jest wydrwiony przez Bruna sans Pitié i przez Ydera, ale odcina się, że zobaczy, jak na innych jeszcze będzie szata leżała. Gdy i przyjaciółce Gauvaina nie zakrywała ona ciała całego, Keus ochoczo sadowi ją obok swej damy. Po kolei prowadzi tam inne *amies*, wśród nich i Percewalową. Upokorzenie seneszala dzieli wkrótce Yder, który właśnie

[1]) Por. Perceval wyd. Baista w. 2784 i n., gdzie król mówi o „novele“.

sądził, że pochwali się wiernością swej przyjaciółki. Gdy ta również nie wyszła cało, Keus przedrwiwa okrutnie i cynicznie, wyciągając nieprzystojne wnioski z okoliczności, że płaszcz odsłonił jej wysoko tylną część ciała. Stwierdzając, że towarzystwo dam, rzędem przez niego usadowionych obok Androety, jest duże i piękne, mówi, że nie wypada, aby jeden drugiemu dokuczał.

Artusowi jednak przykrzejsze są słowa cierpkie przybyłego młodziana, który sądzi, że na jego zacnym dworze nie znajdzie się chyba panna ani pani, na którejby dobrze ten płaszcz leżał. Za radą Gauvaina każe tedy ogłosić po całym pałacu, że do próby może stawać każda, dama i służebna, mała i duża. Wreszcie przyjaciółka Caradoca Krótkorękiego wychodzi z próby z podniesionem czołem; autor nie wyjaśnia, co prawda, czy bardzo była brzydka.

Jakżeż odbija od galickiej werwy tego poemaciku najstarszy z utworów cyklu Gauvaina, opowieść o **Pannie na mulicy** *(Damoisele a la mule)*. Jakże daleka od Chrétienowego wzoru swą drewnianą twardością zbyt zwartego stylu, brakiem charakterystyk i uzasadnienia psychologicznego!

Oświetlenie postaci Keusa tu tylko ze skąpej akcyi bierzemy; jest ono tradycyjne, można powiedzieć, że przedstawia szablon gotowy. Po przybyciu na dwór panny na mulicy bez wędzidła, Keus, na polecenie Gauvaina, idzie po królową i króla. Panna prosi ich o wyznaczenie rycerza, któryby jej przyniósł wędzidło; ona — jak powiada — da mu mulicę, a ta go zawiedzie do jej zamku. Oczywiście wędzidło, jak „pastures“ w *Chevalier as deus espees*, to tylko pokrywka ważniejszego przedmiotu wyprawy, tajemniczego i nie wyrażonego, co jest zwyczajem pospolitym w tych utworach. Panna poszukuje bowiem obrońcy przeciw siostrze, która jej zabrała dziedzictwo. Keus, pochopny jak zawsze, chce wyruszyć, ale figlarz prosi przedwcześnie o zadatek obiecanej nagrody, o pocałunek. Panna każe mu zaczekać z tem aż do szczęśliwego powrotu.

Rycerzyk jedzie bez zbroi, przy szabli tylko, tak, jakby się nie spodziewał walczyć i jakby nie nabrał doświadczenia w dawniejszych epizodach. Panna płacze, bo nie wierzy, aby on mógł się dobrze sprawić, jako jej obrońca. Przebywa las pełen dzikich zwierząt, które, klękając, korzą się przed jeźdźcem, co sam trzęsie się ze strachu. W jarze ciemnym, gdzie zima wieczna panuje, śmiertelny lęk go opada: pełno tam węży, skorpionów i innego potwora; sama srogość zimy tam mieszka: wiatry i mróz. Za to na

równinie, gdzie wyprowadziła go mulica, raduje go źródło czyste; napoiwszy przy niem wierzchowca kasztelanki, rusza dalej. Przybywa nad czarną i głęboką rzekę; most z żelaza na niej zbyt wąski się wydaje i przeprawa niebezpieczna. Nie ociągając się, zawraca. Myśl o powtórnem przebywaniu tych samych przeklętych krain wcale go w tem nie powstrzymuje. Nie ufa już dalej zaczarowanemu zwierzęciu, które go szczęśliwie dotąd prowadziło. Nie szukajmyż prawdopodobieństwa w bajce!

Gdy go mieszkańcy Artusowego zamku zobaczyli na dworze, myślą, że przynosi wędzidło. Niestety, omylili się i panna znowu łzami się zalewa. Gauvain, „rycerz panieński", pociesza ją i wyprawia się do zaczarowanego zamku, gdzie przezwycięża wszystkie przeszkody. Wychodzi cało z układu ze srogim olbrzymem o odcięcie głowy, co więcej, opiera się siostrze panny, która go kusi do pozostania, ofiarowując zamek i siebie. Powraca i oddaje wędzidło dziewicy, a ta, bez podziękowania i wypełnienia obiecanki, z pośpiechem odjeżdża. Gauvain zresztą pewno, dodajmy od siebie, o wdzięczność nie dba, bo za wiele byłoby mu tych nagród, zważywszy ilość szczęśliwie odbytych podobnych wypraw.

Co do Keusa, to król, gdy mu opowiedziano o małoduszność jego, nie chce go więcej trzymać do zabawy; smutny idzie on do swego mieszkania i nie śmie wracać na dwór. Z tego możnaby uzupełnić charakterystykę seneszala, której Paien de Maisières nie podał: nie odgrywa ważniejszej na dworze roli, zakrawa już na tchórza, jakim u Chrétiena nie był. Przeciwstawienie go Gauvainowi nie mogło być w akcyi dobitniej i bardziej antytetycznie zarysowane. Typowość zasadniczych rysów, z prostotą i naiwnością powtórzonych przez truwera, tu już jest po epicku utrwalona.

Możnaby pominąć powieść Renauda de Beaujeu **Li beaus desconeüs**, która również do starszych utworów należy. Keus tu w akcyi nie występuje, spełnia tylko swe funkcye: każe okrzykiwać, kiedy czas myć ręce przed ucztą. Obyczaj to potrzebny, skoro obchodzono się bez widelców (w. 54)[1]). Potem podaje Keus królowi do stołu, gdyż *ce aferoit a son mestier* (w. 64); niosą za nim półmiski, a on z nich nakłada jedzenie. Obok niego widzimy Beduera, podczaszego, którego Artus wysyła naprzeciw nieznajomego rycerza[2]).

[1]) Noże na stole są wspomniane w Conte du mantel.

[2]) Jeszcze w w. 6019 wymieniony jest Kais między baronami.

Postać seneszala nie zajęła Renauda, lukę tę spostrzegł późniejszy autor, przerabiający romans na prozę, Claude Platin, i wprowadził epizod według znanego szablonu. Keus uprzedza tam Guinglaina, chcąc pomścić Gauvaina, o którego śmierci doszła fałszywa wiadomość, lecz czeka go zwykła porażka.

Z powtarzania się podobnych sytuacyi, z obznajomienia się z niemi wynika już wartość humorystyczna tej niejako refrenowej postaci dla późniejszych przetwórców, do których przejdziemy.

ROZDZIAŁ IV.

Wyzyskanie postaci Keusa przez epigonów.

Na czele późniejszych autorów wymienia się Raoula de Houdenc, którego współcześni stawiali wysoko obok Chrétiena, jak o tem świadczy wielka ilość rękopisów i zdanie Huona de Méry, o którym jeszcze pomówimy. Wędrowny menestrel był oryginalny w naśladowaniu wielkiego mistrza. Chętnie, jak on, wprowadza monologi, często pełne subtelności sentymentowych; pisma Chrétiena są dla niego skarbcem i wzorem stylu; inne źródła, pisane i ustne, miał z nim wspólne. Idea **Meraugisa**: wykazanie znaczenia dwornego ułożenia i dystynkcyi *corteisie* u damy, wzięta jest z ducha poezyi Chrétienowej. Dotyczący ustęp z poematu Raoula zestawił (w. 953 i n. z *Erekiem* (w. 537 i 2405) prof. Friedwagner[1]). Wprawdzie u Raoula mowa o *corteisie*, przeciwstawionej *beaus cors*, a w cytowanych ustępach z Chrétiena o *savoirs* i *franchise*, przeciwstawionych *biauté*, można jednak pojąć *corteisie*, jako szersze pojęcie, tamte dwa, obok innych, w sobie zawierające, które Raoul wykształtował, jak to widać w jego *Roman des Eles*, z zestawienia siedmiu cnót, na jedno z owych skrzydeł rycerskości się składających. Przytem *corteisie*, wogóle wyraz częsty u Chrétiena, w tem samem prawie znaczeniu jest przeciwstawiona jeszcze piękności, *biauté*, u kobiety w *Ereku* w. 1505, tak, jak u mężczyzny *proesce* (*Cligés* w. 153, *Yvain* w. 79).

Nic dziwnego tedy, że po postać Keusa sięgnął Raoul do utworów Chrétiena. Gdy chodziło o ożywienie sądu na dworze królewskim, odbywającego się nad sprawą uprawnienia do kochania, zręcznie użył figury Keusa z przydaniem tych rysów, jakie zauważyliśmy

[1]) Wstęp do Méraugis str. LXXVIII—IX.

w *Mantel mautaillé*. Kto ma otrzymać pannę, czy Gorvainz, ten, co ją kocha *por son beau cors* tylko (w. 969), czy Méraugis, który ją miłuje dla jej *cortoisie* (w. 954) — oto przedmiot rozpraw. Keus, który nie lubi poważnych dysput, przerywa naradę swoim pomysłem. Skoro obaj są zakochani, niechżeż obaj posiądą, każdy po miesiącu; zastrzega się, że nie mówi żartem, jeno dla zaspokojenia obu. Ale, gdy królowa domaga się głosu, mówiąc, że sądy w sprawach miłosnych do niej należą, Keus *qui plus ne se pot tere* (w. 894) przyznaje jej słuszność. Sąd fraucymeru daje — łatwo było przewidzieć — prawo pierwszeństwa chwalcy dwornej dystynkcyi.

Raoul uchwycił tu dwa rysy: gadatliwość i wścibstwo Keusa, oczywiście z charakterystyki u Chrétiena. Za to jowialność, dowcip, jak na wysokiego dygnitarza, trochę trywialny, znał autor *Vengeance* z opowieści o płaszczu niecnocie, jak to widać z w. 3928 i n. *Vengeance Raguidel*, gdzie pachołek napotkany opowiada ją ku zawstydzeniu Keusa. Trzeba jednak zauważyć, że niema zupełnej pewności, czy autor *Meraugisa* jest identyczny z Raoulem, autorem *Raguidela* [1]). Gdyby to były różne osoby, to trzebaby przypuścić, że Raoul de Houdenc ten rys dokuczliwości dla kobiet sam dodał. Odmiennie od Chrétiena, a zgodnie z Renaudem de Beaujeu, w *Meraugisie* nie występuje chełpliwość Keusa [2]).

Za to jest on znowu bohaterem niefortunnym w **Vengeance Raguidel**, którą temu samemu Raoulowi się przypisuje. Tu do charakterystyki autor pożyczył nawet stylistycznych środków z *Percevala* (w. 2755 i n.). Po zestawieniu okazuje się w tem miejscu, jak i często gdzieindziej, że Raoul wzór swój przeszedł w barwności i plastyczności sposobu przedstawienia seneszala przy jego ruchliwej robocie (w. 4148—4161). Staje przed królem, popycha jednych i wstecz ciągnie, wypędza drugich, którzy mu się za to odgrażają i karbują nienawiść. Jednemu się przypatruje, ocenia go [3]), drugiego uderza; jeden zostaje, drugi ucieka. Przeklinają go jedni,

[1]) Por. Friedwagner, Vengeance str. CLIII.

[2]) Tak więc wykazanie przez Habemanna o. c. str. 11 wpływu Chrétiena, dokładniej Yvaina, na charakterystykę w Méraugisie, nie jest wystarczające i o naśladownictwie, jak to mówi H., na podstawie dorywczego zestawienia kilku (4-ech) rysów, nie można mówić.

[3]) „regarde“ tłumaczy prof. Friedwagner „sieht mit strafenden Blicken an“. Podane w słowniku Godefroy znaczenia „examiner“, „apprécier“, lepiej się nadają na określenie zachowania się marszałka dworu.

drudzy pochlebiają mu, inni jeszcze milczą, ktoś sobie wyprasza jego popychanie i uwagi. Ale wszyscy boją się szykan i mało kto odważa się odezwać do niego. Jak Chrétien, tak i Raoul podkreśla u niego *langue male (Raguidel* w. 4148, *Perceval* w. 2772) i jego dokuczliwość.

Perceval 2777.
Ses felons gas tant redotoient
. . . . . .
c'onques nus a lui ne parla.

Vengeance 4160.
Mais tant dotent ses felons dis,
que nus n'osse vers lui parler.

W dalszem rozwinięciu postaci przeszedł także Raoul Chrétiena, tym razem już stanowczo [1]) pod wpływem *Conte du Mantel*, gdyż Keus występuje tu, jako wróg kobiet

Rozpatrzymy osobno rolę Keusa, jako niefortunnego bohatera, występującą tylko w I-ej części romansu (do w. 3355 liczonej), którą niektórzy [2]) innemu Raoulowi chcą przypisać. Tego rysu brak będzie w części II-ej, gdzie znowu jest on, jak wspomniałem, tylko oszczercą płci pięknej.

Na Wielkanoc nadpłynął statek, a na nim wóz z trupem. List w kieszeni rycerza domaga się zemsty, ma ją wykonać dwóch mężów, z których jeden będzie walczył włócznią nadłamaną, tkwiącą w jego ciele; pomagać ma mu ten, co potrafi ściągnąć pierścień z ręki zamordowanego [3]). Nasz seneszal czuje się ku temu na siłach, czy też uważa to za rzecz łatwą, prosi więc króla (w. 208 i n.), aby mu pozwolił podjąć się zemsty w nagrodę za wierną służbę. Król, jakby nie znał jeszcze swego sługi, rad zezwala mu na wyrwanie włóczni, nazywa go odważnym i rycerskim, *hardis et vasals*, skoro odważył się prosić o ten *don*, o taką łaskę. Wobec króla i całego dworu usiłuje Keus wyrwać odłamek włóczni, jednak nie potrafi; nogami przystąpił, rozranił ciało, ale nie zmógł. Gani mu król, że nie postąpił dwornie, *que cortois* (w. 242), przyrzekając to, czego nie mógł dotrzymać. Porażka Keusa jednak, podobnie jak w „Mantel", wy-

[1]) Por. wyżej str. 220.

[2]) Por. Friedwagner. Vengeance str. CVI i n.

[3]) Mściciela szuka tym sposobem widocznie rodzina, na której ciąży ten obowiązek. W prawie celtyckiem jest to uważane za „morderstwo konieczne" por. d'Arbois de Jubainville. Cours de littérature celtique T. VII. Études sur le droit celtique T. I. Paris 1895 chap. V § 20.

równana tem, że inni, między nimi Lancelot, nie mogą podołać. Dopiero rycerz nad rycerzami, Gauvain, dał sobie radę, jak z piórkiem.

Upór Keusa nie pozwala mu usiedzieć, chce być przynajmniej pomocnikiem mściciela. Gdy się dowiedział, że nieznajomy rycerz zdjął pierścienie, zabrania mówić cokolwiek królowi, nim skończy jeść i bez pozwolenia władcy wyrusza uzbrojony na pomstę (w. 380). Po drodze staje się przyczyną nieszczęścia i sam natrafia na przeszkodę. Zatrzymuje bowiem innego rycerza, uciekającego przed kimś, obiecując — oczywiście — obronić go przed napastnikiem. Obrona polega na wymyślaniu, za co nieznajomy nie pozostaje dłużny, jest ona zresztą nieskuteczna, bo, w oczach lichego obrońcy, napastnik przebija ofiarę. Keus nie stchórzył, wyzywa natychmiast, ale w pojedynku zraniony w lewą łopatkę, pada na ziemię, a koń jego ucieka do zamku. Pachołek donosi o porażce królowi, który bardzo jest zmartwiony i, pełen troskliwości, wydaje rozporządzenie, aby Keusa przyniesiono, nie sadzano na konia. Dworacy jednak korzystają ze sposobności, aby wydrwiwać nieszczęśliwca, dość już zawstydzonego; rękopis mówi nawet, że go wrzucono do więzienia, co jest nieprawdopodobne i słusznie tylko z zastrzeżeniem przejęte zostało przez wydawcę do tekstu krytycznego.

Ta uciecha z pohańbienia Keusa jest lepiej uzasadniona w drugiej części poematu, gdzie mowa o tem, jak on był znienawidzony przez dworzan. Tutaj suponowana jest już u czytelnika znajomość rysów postaci z tradycyi. Z nich zdążył Raoul podkreślić tylko brutalność, znaną z *Percevala*, w znęcaniu się nad pachołkiem, któremu zakazuje donosić królowi w czasie uczty o zdjęciu pierścienia przez nieznajomego.

w. 344. Li seneschals hauce le puig,
si l'en a .j. grant cop feru,
fiert et refiert; bien l'a batu.

Grozi mu, że na śmierć pobije, gdyby słówko pisnął.

Jaką była opinia o Keusie i jego męstwie, świadczą słowa panny z Gautdestroit. Gdy pokojowa jej, dla ocalenia Gauvaina przed okrutną zasadzką, jaką mu jej pani zgotowała, podaje przybyłego za Keusa, zauważa kasztelanka, że Keus nie jest chyba tak *vaillans*.

w. 2004. . . . , ... je mescroi
qu'il ait eu Ke tant de bontés.
Il est de tot le mont blamés.

Ale w końcu — jednak jeszcze przedwcześnie — uwierzyła i, poznawszy lepiej rycerza, żałuje, że go (t. j. Keusa) poprzednio tak obmawiała.

Jak już wspomniałem, w części II-ej poematu Keus występuje, jako s z y d e r c a, a obiera za cel swego niepowściągliwego języka nie rycerzy, ale damy, czem z pewnością wykracza przeciw zasadom dworności. Raoul wyłamuje się tu z pod wpływu Chrétiena, dla którego służba damom rzeczą świętą, a idzie szlakiem literatury dydaktycznej i satyrycznej, duchownego i mieszczańskiego pochodzenia. Ma tu Keus zresztą z czego drwić. Gauvainowi, wypróbowanemu rycerzowi, w którym tyle wdzięcznych panien się kocha, zawraca głowę kokietka Ida. Na Zielone Święta przybywa on do Artusa, bawiącego w Roelant i, na zapytanie króla, odpowiada, że nie mógł pomścić rycerza, gdyż zapomniał wziąć ze sobą odłamek włóczni, wyciągnięty z trupa. Keus robi ironiczną uwagę, że Gauvain przyprowadził sobie pannę, co starczy za zdobycie zamku; trudnoż wszystko naraz zrobić! Zemstę sobie zostawił na drugie lato. Miłosne zapasy z Ydain musiały przecież pociągnąć za sobą odwłokę tamtej walki. Zastrzega się, jak w *Méraugis*, że mówi na seryo i nie chce zawstydzać Gauvaina (w. 4060—4073). Gdy Gauvain obiecuje, że nazajutrz rano wyruszy, wraz z Idą, na mścicielską wyprawę, Keus żartuje z pośpiechu, używając tego samego przysłowia, co w Yvainie:

w. 4080. a tans irés Forré vengier.

Drwi też z tej jego miłości gwałtownej i z tego, że się nie chce rozstać z kochanką; ostrzega go, że, gdy będzie zazdrosny, to ona go uczyni rogaczem (*cerfs* w. 4096). Przypomina przygodę z płaszczem [1]) i żałuje, że Gauvaina wtedy nie było [2]; byłby się przekonał, że nikomu nie można ufać. Gauvain może woli tego bolesnego i dla siebie tematu nie dotykać, na razie kocha, więc musi wierzyć w stałość kobiet. Wzgardliwie tedy zmilczał (w. 4108). Mimo to seneszal ciągle dokucza, zaostrza sprawę, kłóci się, że aż się staje zbyt przykrym *ennuis* (w. 4114—5). Wreszcie król mu każe przestać, a gdy on jeszcze odpowiada, poleca mu zarządzić, aby nakryto do stołu.

[1]) Po raz drugi więc poeta czyni aluzyę do tego wątku.

[2]) W Mantel przymierza też płaszcz Venelas, przyjaciółka Gauvaina.

Po raz trzeci wraca menestral do przygody z płaszczem, gdy, po niewczasie trochę, Gauvain, który dopieroco nie chciał się spierać, przy stole odnawia sprawę zapytaniem, czy też i przyjaciółka Keusa przymierzała. Wiedział zaś dobrze, od pachołka spotkanego na drodze, że na niej tak się on był cudacznie skurczył, że *ne s'en pot covrir deriere* (w. 3959)[1]. Gdy mu ten zawód przypomniano, wybucha pełen goryczy i ironii, obiecuje, że odtąd nigdy nie będzie kochał, że będzie srogi z kobietami. Uogólnia też swą wzgardę na kobiety całego świata.

w. 4183. Amés, amés! car je n'aim mie,
ja mais nul jor n'avrai amie,
se je ne l'ain del dur des coutes.
Honies soient eles totes
celes del mont, tot a .j. mot!

To powiedzenie niewymowną sprawiło przykrość świeżo rozamorowanemu, ale boi się odezwać, aby czego gorszego nie usłyszeć. Milczenie Gauvaina nie tyle uwydatnia kontrastowo gadatliwość Keusa, ile świadczy o jego własnej naiwności i niedoświadczeniu. Dalsze wydarzenia przyznają racyę Keusowi, a i Gauvain stanie w nowem świetle. Mając do wyboru między tradycyjnymi rysami epicznych postaci, a wprowadzeniem przez te osoby satyrycznego pierwiastka, który zapewniał poklask u słuchaczy, menestrel wybrał motyw świeższy i bardziej powodzenie rokujący.

Z *largesce*, drugiej kardynalnej cnoty rycerskiej, stanowiącej drugie skrzydło w alegoryi poematu Raoula, wynika widocznie, że Artus nie może odmówić nigdy prośbie panny lub rycerza, gdy ci go o niewymieniony *don* proszą. Dołącza się tu pewno *proesce*, zaufanie w swe siły, względnie w moc swego rycerstwa, bo król wie, że zawsze znajdzie takiego, co orężnie potrafi obronić jego prawa, gdyby żądanie było niestosowne.

Jak raz król bajeczny w ten sposób przegrał żonę, tak tutaj przykrość robi swemu siostrzeńcowi, gdyż drogą tak uzyskanej obietnicy, pewien garbaty rycerz zdobywa prawo posiadania Idy. Jak w *Lancelocie*, tak i tutaj sprawa ma się rozstrzygnąć na dworze Beaudemagusa, gdzie się odbędzie pojedynek. Keus w złośliwości przesadza, drwi ze zbolałego Gauvaina, z tej nowej zwłoki w dopełnieniu pierwotnego dzieła zemsty. Radzi mu zaniechać tego wiel-

[1] W Mantel jest inaczej, por. wyżej str. 216.

kiego planu, który tylko trudy i hańbę nań może sprowadzić. Rycerz, oddany sprawom spódniczkowym, nie może przecież podejmować się tak ważnych dzieł:

w. 4424. Chevaliers qui s'amie mainne,
ne doit pas tel fes comencier.

Dopiero poczciwy podczaszy Lucan bierze w obronę Gauvaina i piętnuje, jako niesłuszny, sąd Keusa o niezdolności tegoż do podjęcia wielkiego przedsięwzięcia.

W dalszym ciągu Raoul, który pieprzyk i sól zbierał, gdzie się dało, wplótł, z pewną odmianką, nową, a zjadliwą dramatyczną satyrę na kobiety, znaną jeszcze z innego poematu o *Rycerzu z mieczem*. Gauvain udaje się z Idą na dwór Beaudemagusa; pod lasem mijają rycerza, załatwiającego pewną potrzebę. Jedyny ten nieprzyzwoity ustęp w romansach Artusowych przedstawia, jak ten widok podrażnił zmysły damy. Nie wiadomo, czy nieznajomy to zauważył, dość, że najeżdża na Gauvaina i wszczyna kłótnię o jego towarzyszkę. Niespodziewanie siostrzeniec królewski zgadza się na propozycyę rycerza, aby o Idę ułożyć *jeu parti*: pójdzie za tym, którego sama wybierze. Oddalają się od niej na równą odległość. Wtedy ona, wyrzucając Gauvainowi, że jej widocznie nie kocha, skoro ją uczynił przedmiotem losowania, mści się: nowemu rycerzowi odpasuje hełm i rzuca mu się w objęcia. Nasz bohater o mało nie oszalał, zapewnia Raoul, bo stracił bogdankę i, co gorsza, wie, że złamie słowo, bo nie może jej już zaprowadzić na dwór Beaudemagusa. Powiedzą tam, że on i Artus nie dotrzymują przyrzeczenia! Teraz dopiero przypomina sobie, że Keus go uprzedzał, że takiemi są kobiety. W rozpaczy przyznaje słuszność obelgom Keusa, na nie rzucanym. Sam się zaklina, że już więcej nie będzie kochał.

Satyra ta jest dopełniona i zaostrzona, w sposób już zgoła duchowi dwornej poezyi nie odpowiadający, opowiadaniem, jak to dwa pieski Idy poszły za Gauvainem, przywiązane do pana, którego już poznały. Przez nowy kontrast, o te psy, nie o kobietę, ma on pojedynek z rycerzem, odmówił bowiem o nie nowego *jeu parti*. Gdy Gauvain zabił rycerza, kokietka zmienia grę. Zapewnia go, że to, co poprzednio uczyniła, miało tylko na celu wypróbowanie odwagi i stałości kochanka, którego teraz miłuje nadewszystko. Ale Gauvain nie daje się zwieść, oddaje ją garbusowi, który jej

pożądał. Poprzednio już pokonanemu daje przestrogę, aby nie wierzył kochance: „par maintes fois te mentira".

W dalszych przygodach, podobnie jak na Percevala, tak i na Gauvaina podniecająco oddziaływa obawa obmowy Keusa. Z Yderem i jego kochanką wybiera się na dwór Artusa, aby oni świadczyli o jego czynach. Yder sam jako świadek się ofiarowuje, mówiąc, że inaczej Keus zaprzeczy prawdziwości opowiadania:

w. 6082. ...car trop est felenesse
la langue Ké...

Wszyscy na dworze cieszą się z powrotu mściciela. O upokorzeniu Keusa już poeta nie wspomina, snać przeciw niemu antypatyi nie miał zamiaru wzbudzać, nie chcąc w ten sposób niweczyć wrażenia jego satyry na kobiety, którą pochwalał, a może też dlatego, że ten refren byłby już zbyt osłuchany.

Zaznaczyłem już, że we wprowadzeniu elementu satyrycznego nie tyle dowód pomysłowości Raoula trzeba widzieć, co wpływ literatury współczesnej. Już w romansach cyklu starożytności od *Eneasa*, rola kobiet jest wybitna, miłość przedstawiona, jako rzecz cenna, jej rozdawczyni — jako istota wzniosła. W romansach Artusowych, pod wpływem poezyi prowansalskiej, miłość jest tem bardziej uznana za *precieuse chose et sainte*, kult jej staje się przykazaniem rycerskiem, rozmowa o miłości ulubioną rozrywką rycerzy (zob. Yvain w. 1317), *amour* i *valeur* stanowią pojęcia nierozdzielnie złączone. Dla przypodobania się damom odbywają się turnieje, w czasie których one w lożach rozdają nagrody i przygany.

W beletrystyce XII-go i XIII-go wieku nie brak jednak prądu przeciwnego: usposobienia wrogiego kobiecie. Część druga, cyniczna, *Romansu o Róży*, Jana de Meung o tem świadczy, a dopiero natknęliśmy się na dawniejsze utwory w ten sposób zabarwione. Truwerzy ci, jak i autorzy *dits* i *fabliaux*, zostawali pod wpływem literatury uczonej, prozaicznej. Po łacinie i po francusku dużo pisano w wiekach średnich przeciw kobietom, miłości i małżeństwu. Autorzy, o objektywność się starający, często rzecz na dwie części dzielili, osobno w tem samem dziele o zaletach kobiety i wartości miłowania rozprawiali, a osobno o doczesnych i niebieskich stratach, jakie miłujący ponosi. Tak Andrzej Capellanus prozą *de vitiis mulierum* w rozdziale III-im wykłada, tak Etienne de Fougères wierszem w *Livre de manières*. Późniejszy *Liber*

consolationis et consilii Alberta z Brescii przyganie, wypowiedzianej przez Moelibeusa, przeciwstawia pochwałę w ustach Prudencyi. Ale satyrycy zawsze liczniejsi i do ucha łatwiej trafiają. W *Evangile aux femmes*, z końca XIII-go wieku, w każdej strofie przygana, w ostatnim wierszu zawarta, niweczy pochwałę w trzech poprzednich wyrażoną. Do objaśnienia uwag Keusa w *Raguidel* przyda się wspomnieć aforyzm z tej szczególnej Ewangelii, w którym powiedziano, że kobiety tego gubią, kto na nich najwięcej buduje, a przyjaźń ich tak długo da się zachować, jak kawałek lodu w lecie. Autor *Chastie Musart*, jak inni, myślał przedewszystkiem o ostrzeżeniu młodzi przed sidłami kobiecemi. Ten utwór ulubiony, który rozszerzał swą objętość w miarę, jak go żonglerowie obnosili, rozwodził się nad tem, że kobieta oddaje swą miłość temu, kto ją łaje i bije, a odwraca się od tego, który jej się cały poświęca. Tę samą myśl wyraża *Le blasme des fames* zaraz w pierwszych wierszach. Byłoby zbytecznie gromadzić cytaty, nie tylko bowiem dla nieprzebranego bogactwa i wielkiego rozpowszechnienia tej literatury mizogenicznej obojętne jest, co za bezpośrednie źródło Raoula uważać chcemy, ale i z tego względu, że przygany te nigdy prawie nie są oryginalne[1]. Temat stary, jak świat: Panczatantra, Hezyod, Euripides, Catullus, Wergiliusz, Propercyusz uczyli ostrożności z kobietami; prawnicy rzymscy, gramatycy i retorowie wpływali w tym samym duchu na piśmiennictwo średniowieczne. Nie zapominajmy o Starym i Nowym Testamencie, o Ojcach Kościoła z Tertulianem na czele, o sądach wypowiadanych na koncyliach[2] o kobietach i zepsuciu, przez nie się szerzącem. Obserwacya życiowa uczyła prostego chłopka tej samej ostrożności, jak to widzimy w przysłowiach, mądrość ludową wypowiadających. *De Marcoul et de Salomon* i *Proverbes au vilain*.

Drobniejsze utwory wierszem *De la chiche face*, *La contenance des fames*, *Dit des cornetes*, *Dit de la coquetterie*, *La jeste des dames*, których autorami są wędrowni żonglerzy, kierują się przeciw kobietom wszystkich stanów. W sporej części cyniczne i trywialne, sąd swój budują na obserwacyi *meretricum*, stąd też o chci-

[1]) Por. Wulff. Die frauenfeindlichen Dichtungen in den romanischen Literaturen des Mittelalters bis zum Ende des XIII Jahrhunderts. Halle 1914. (Romanistische Arbeiten IV) str. 106.

[2]) N. p. na koncylium Trydenckiem. Wulff o. c. str. 119 uw. 2.

wości i przekupności rozprawiają, a nam dostarczają mało szczegółów do objaśnienia dwornej literatury. Za to wymieniony już Etienne de Fougères i *Chastie Musart* zwracają się przeciw kobietom sfer wyższych i tym nawet wyrzucają miłość sprzedajną.

Widzieliśmy, jak Keusowi niewybredny menestrel z jarmarcznego programu włożył w usta oszczerstwo kobiet, zobaczymy później, jak, zgodnie z ewolucyą kontrastową poglądów ludzkich na te sprawy, z czasem stanie się on dla innego truwera usychającym z tęsknoty kochankiem, aby dlań zaświadczyć o przetwarzającej sile uczucia, co z tchórzy robi bohaterów.

Poczesne miejsce między truwerami tego cyklu należy się anonimowemu Normandczykowi, autorowi **Ydera**. Teatrem jego powieści hrabstwa Monmouth, Gloucester i Worcester, stara, pierwotna kraina Artusa. Pisał on po Chrétienie i nie gardził jego wzorem, czerpał jednak także z bardzo starej tradycyi, którą wyjątkowo mamy przechowaną w *De antiquitate Glastoniensis ecclesiae* Wilhelma z Malmesbury, podającej Artusa za zazdrośnika. Forma nazwiska króla jest starsza, niż u Chrétiena: *Artur*; tak samo i seneszal nazywa się K e i s, jak u Wace'a. Wobec tych szczegółów, mimo że sam poemat wydawca Gelzer datuje z drugiego dziesiątka XIII-go wieku, ważne będzie świadectwo autora *Ydera*, który swą nienawiść do Keusa bierze z tradycyi. Gdy tylko go przedstawił, zapowiada „vos n'orrés ja son los en conte“ (w. 1152). Jest on tu znowu *ennemi mortel* (w. 2079) bohatera, jak w Percevalu. Wierny za to sługa Artusa, przezeń lubiany (w. 1324), broni jego małżeńskiej czci przeciw rywalowi i nie waha się czynić tego nawet zdradzieckimi środkami. Genezę tej nowej roli postaramy się wyświetlić.

Charakterystykę seneszala, kreśloną przeważnie rysami już nam znanymi (w. 1148 i n.), przeciwstawia autor odrazu pochwale Gauvaina. Aby lepiej uwydatnić rysy ujemne tamtego, wylicza cnoty tej chluby rycerstwa (flor de chevalerie). Jest szczery (franc), dworny (plein de corteisie), nie zawstydza nikogo, nie drwi, nie chełpi się swymi czynami. Keus natomiast jest kwintesencyą przewrotności:

w. 1172. kar nuls ne poeit [ja] truver
bone teche que il eüst,
ne male qui en lui ne fust.

Popędliwy (*primsautiers*), nienawistny dla ludzi (*fels* i *enuios*)[1]), jest skryty i kłótliwy (*rampounos* jak w Yvainie), rad źle mówi o kobietach. Dodany na końcu rys tchórzostwa, który się okaże w przygodzie z olbrzymami, wybitniej tu wystąpi, niż w „Pannie na mulicy". Przez swe zdradzieckie postępowanie (*fels et traïtres* w. 6337) stracił dla poety swą rycerską cześć, *chevalerie*. Zobaczymy, jak mu się nie uda pogodzić tej kondemnaty z więcej tradycyjnem zachowaniem się rycerstwa wobec potężnego zausznika królewskiego. To zakończenie właśnie zdaje nam się świadczyć, że historyę o zdradzieckim podstępie Keusa sfabrykował autor anonim, czy też raczej przeniósł tu na Keusa rysy innego seneszala.

Po tak niezaszczytnem przedstawieniu jego moralnej fizyognomii, okazuje go nam w czynie. Pod zamkiem Rougemont pędzi on przeciw Yderowi, po trzykroć zostaje przezeń zrzucony z konia. Wojsko przyglądające się tej walce „gaby" sobie opowiada o Keusie; Bedoer, gdzieindziej wierny jego towarzysz, także drwi z niego. Gdy za trzecim razem Yder zranił go w łopatkę, królowa Genewra śmieje się zeń. Ona go nienawidzi, objaśnia truwer, i wszyscy ci, co go znają. Nieszczęśliwiec wie dobrze, że 10.000 oczu patrzy nań i że sobie zeń dworują. Nawet paź królowej odważa się wyśmiewać go kalamburem za to, że stracił trzy konie i że piechotą przybywa:

Ki ke gaaint a viëler,
perduz les avez a tumber.

Bolejący i zawstydzony wraca do obozu i tem głębszą pała nienawiścią ku Yderowi. Gdy w dalszych bojach ciągle Yder zwycięża, Keus wymyśla podstęp: na orszak jego, z ośmiu rycerzy złożony, napada w trzydziestu. Chciał się zemścić w ten sposób zdradą, w którą więcej ufa — powiada autor — niż w swe męstwo. Yder walczy, jak lew i z pomocą Talaka pokonywa wszystkich przeciwników. W obozie Artusa, wrogim mu, chwalą go wszyscy, jeden tylko Keus się nie przyłącza, knuje dalej zdradzieckie plany.

Gdy w walce z Yderem Gauvain spadł z konia, który się potknął, a zwycięzca chce zabrać wierzchowca wywiązuje się między nim a Artusem utarczka słowna, a następnie borykanie. Wtedy Keus podstępnie z boku przeszywa Ydera dzidą, której część zo-

[1]) Ten rys stały (w. 1149, 5132, 6350) znaczy, że niechętnie widzi cudzą sławę.

staje mu w ciele. Gauvain obrażony odgraża się, że gdyby miał konia, popędziłby za zdrajcą, który taką hańbę ściągnął na drużynę Artusa. Gdy potem Keus usługuje do stołu (w. 3114 i n.), jest na niego tak zawzięty, żeby go uderzył, gdyby nie obecność stryja, na którego zapytanie wybucha przyganą postępku Keusa (w. 3125 i n.). Chciałby, żeby zdrajcę powieszono i wyrzuca Artusowi, że go jeszcze trzyma w domu. Ale Artus tego, jak i prośby o sprowadzenie rannego, słucha niechętnie. Widzimy tu, rzecz osobliwa, na twarzy poczciwego monarchy uśmiech udany i chytry, wciąż bowiem jest on zazdrosny z powodu, że królowa pochwaliła dzielność Ydera. Gdy wreszcie Yder przybył na dwór, wszyscy go polubili, prócz Keusa „qui l'ennviout".

Zazdrość nadaje cechę młodszości, nieznaną z innych poematów, dostojnemu suwerenowi, który gdzieindziej tylko duma przy stole i drzemie. Stwierdziwszy jeszcze raz podstępnie, że królowa sprzyja Yderowi, wyprawia się król sam — rzecz niebywała w innych utworach — z Yvainem, Gauvainem, Yderem i Keusem na przygody z myślą, że uda mu się po drodze zgubić rywala. Okazya się nadarza w lesie Malverne, na zamku dwóch olbrzymów. Keus, lubo niechętnie (w. 5429), — rys to nowy — jedzie na zwiady. Gdy zobaczył olbrzymów, nie odważa się wejść i chowa się w krzakach. Artus tedy posyła Ydera, pragnąc, aby tam zginął, jednakowoż waleczny rycerz zabija olbrzymów wysokich na 50 stóp, poczem wszyscy idą szukać Keusa. Struchlały, wychyla on głowę z krzaków, wyznaje, że najadł się strachu.

Po obfitej wieczerzy, zasypiają. Gdy w nocy Yder skarży się na pragnienie, Keus ofiarowuje mu się przynieść wody ze znanego sobie, poblizkiego źródła. Yder pije, ale poeta wtrąca, że okrutnego miał podczaszego „il li dona la mort a beivre" (w. 6357), woda bowiem pochodzi z zatrutej studni. Rano Yder leży martwy, Keus tłómaczy, że to z wysiłku i z trucizny, tkwiącej w olbrzymach on umarł i nakłania do spiesznego oddalenia się, aby uniknąć nieszczęścia. Po drodze król i sługa radują się, inni (t. j. Gauvain i Yvain) smucą się z utraty towarzysza.

Ale dwaj królewicze irlandzcy w przejeździe uzdrowili bohatera cudownemi ziołami. Gdy przybyli do Kaerlïon, opowiadają oni Gauvainowi o tem zatruciu Ydera i o jego ocaleniu. Gauvain, szlachetnym płonący gniewem, domaga się kary i (powtórnie)

usunięcia skrytobójcy z dworu. Król broni sługi (w. 6378), który uciekł z obawy.

Poeta pamięta, że koniec eposu winien być pogodny. Artus zapomina swej nienawiści ku Yderowi, koronuje go królem, więc i Yder z kolei wybacza Keusowi, który podczas tej uroczystości się pojawia: wyściskał go nawet i wycałował (w. 6586). Truwer czuł, że jakoś tę charakterystykę trzeba pogodzić, więc tak go ostatecznie określa ku końcowi swego eposu, dedykowanego królowi i królowej: dzielny do broni (kiedyś go przedstawiał za tchórza), ale najniegodziwszy z ludzi.

w. 6629. Mult tenoient Keis por metable
d'armes, s'il fust de bones mors,
mes onques hoen ne's out peiors.

Ta chwiejność i niezgodność w charakterystyce Keusa, na którą już zwracałem uwagę[1]), świadczy o tem, że truwer kombinował rysy dwóch postaci: Keusa z jakąś inną, może także seneszala. Nim się w poszukiwanie tego drugiego pierwowzoru udamy, zbierzmy jeszcze raz z wyżej podanej charakterystyki kilka rysów naczelnych i nowych. 1) Keus jest wiernym sługą zazdrosnego monarchy. 2) zostaje napiętnowany jako zdrajca za to, że dybie na życie bohatera eposu, podejrzanego o cudzołostwo. Podobnego sługę i podobnego władcę znajdziemy jeszcze w innym starym cyklu, który ma także z naszym poematem wspólny motyw wyleczenia z zatrucia.

Kraina króla Marka, męża Izoldy, Kornwalia, graniczy na północ z właściwą krainą Artusa, z terenem, na którym rozgrywały się zmagania Keusa z Yderem. Epos o Trystanie, jako starsze, niejednokrotnie oddziaływało na romans Artusowy. Sam mistrz truwerów bretońskich, Chrétien, miał skomponować poemat o królu Marku i Izoldzie. *Cligès* jest Antytrystanem, tak samo *Erec*, jak wskazał prof. Gröber[2]), przedstawia bohatera, szukającego sławy w przeciwieństwie do Trystana, który „zależał się“ w miłości. Lancelot wystawia tę samą miłość występną; moc kochania jednaka, (obaj bohaterowie szaleją z niej), jak i szczegół o krwi w łóżku Ge-

[1]) Por. wyżej str. 228.

[2]) Grundriss der romanischen Philologie II. Bd. 1 Abt. Strassburg 1902. str. 498.

niewry wzięte są z legendy Trystana [1]). W interpolacyi *Percevala* Gerberta de Montreuil jest opowiadanie o turnieju, na którym rycerze Artusowi występują, jako menestrele. Podobnie w *Trystanie* towarzysze jego przybywają, jako kupcy. Trystan też i Izolda pojawiają się na tym turnieju [2]). W prozaicznym *Perlesvaus* i w walijskim *Gralu* znajduje się opowiadanie o zabiciu olbrzyma przez syna Artusa, do którego jeszcze wrócimy [3]). Zaznaczamy tutaj tylko, że w tem opowiadaniu szczegóły o odcięciu głowy i chełpieniu się przez dworzanina (jest nim Keus) czynem niedokonanym— to znowu motywy przypominające *Trystana*. Wobec tylu wskazanych wpływów romansu o Trystanie na powieści Artusowe, nie obojętną rzeczą będzie wskazać na analogie między wątkami *Trystana* i *Ydera*, ważne dla genezy tego ostatniego poematu, a w szczególności dla tej roli, jaką w nim odgrywa Keus.

Pierwszym antagonistą Trystana jest seneszal króla Irlandyi, Gormonda. Tchórz to, zarozumiały do szaleństwa, złego serca, skryty, chytry, zawistny, znienawidzony od wszystkich, wreszcie kłamca i matacz, pełen zresztą wszelkich wad, wstrętnych rycerzowi. Gdy Gormond ogłosił, że rękę jego córki Izoldy otrzyma ten, co zgładzi smoka, pustoszącego miasto Weisefort, seneszal z miłości ku Izoldzie codzień się nań zbroi, ale ucieka, jak tchórz, skoro go tylko ujrzy. Trystan tymczasem zabił smoka i jęzor jego, jako dowód czynu, schował do pluder. Jednak, zatruwszy się jadem z jęzora, leży w lesie. Wtedy seneszal, gdy wyliczył, że Trystan musiał już zabić potwora, poszedł do lasu i odciął mu głowę. Wraca następnie, okrzykuje się zwycięzcą i domaga się ręki królewny irlandzkiej. Ona jednak, nienawidząc seneszala, szuka Trystana, znajduje go i cudownemi ziołami leczy z zatrucia. Gdy seneszal natarczywie domaga się od króla spełnienia obietnicy, Izolda mu w oczy ciska zarzut, że nie on zabił smoka. W odpowiedzi wzgardzony wielbiciel miota obelgi na rodzaj kobiecy: szkodzić oddanemu sobie, ganić go, okazywać się przyjaciółką nieprzyjaciół jego— taki jest ich zwyczaj [4]). Zarzuca jej bezwstydne kłamstwo i chełpi się, opowiadając zmyślone szczegóły walki. Trystan ma tedy z bronią w ręku „wy-

[1]) o. c. str. 500.
[2]) o. c. str. 510.
[3]) Por. niżej.
[4]) Por. streszczony wyżej ustęp z „Chastie Musart" str. 227.

kazać“ słuszność swej sprawy, ale dnia oznaczonego każe król przynieść głowę smoka i kłamstwo się wykrywa. Wszyscy więc wyśmiewają seneszala i złorzeczą mu; odtąd był w powszechnej wzgardzie i na pośmiewisko wydany. Spotyka go więc ten sam los, co często Keusa.

Ten ostatni nie jest wprawdzie rywalem żadnego pretendenta do ręki panny, jednak charakterystyka jego w *Yderze* jest zupełnie zgodna z tem, co saga i Gotfryd ze Strassburga o seneszalu irlandzkim podają, co więc prof. Bédier przejął do swej rekonstrukcyi poematu Thomasa. Zawstydzenie kłamcy przez Izoldę można zestawić z wykryciem się prawdy o otruciu Ydera. Wydani na publiczne pośmiewisko i powszechną nienawiść, obaj seneszale mogą sobie podać ręce, jako czarne charaktery. Zauważmy tylko, że Keus się nie przechwala czynami niedokonanymi. Na różnice, zachodzące między sytuacyami i charakterami, niema zresztą potrzeby wskazywać; jest ich zbyt wiele, a wywód nasz nie skończony.

Jak Keus jest towarzyszem Ydera w wyprawie, tak towarzyszem Trystana jest Meriadoc, dworzanin[1]) króla Marka. Gdy Trystan w nocy zerwał się z posłania obok niego i poszedł się pieścić z Izoldą, Meriadoc ma sen ostrzegający go o niebezpieczeństwie, grożącem jego panu. Konflikt w jego sumieniu między przyjaźnią, a obowiązkiem wobec władcy, nietrudny jest do rozwiązania dla średniowiecznego człowieka: musi zdradzić przyjaciela. Śledzi więc Trystana, doradza królowi przedsięwzięcie podstępnych rozmów dla wybadania Izoldy, używa wreszcie za szpiega karła pokojowego.

Rys zdrady, na towarzyszu popełnionej, wierności wobec monarchy, krzywdzonego przez małżonkę i krewniaka, udzielanie jemu pomocy, to cechy wspólne. Nie obojętny jest i szczegółowy motyw: Artus prowadzi, podobnie jak Marek, podstępne rozmowy z Geniewrą dla wybadania jej serca. Niema tylko mowy w *Yderze*, aby to czynił na podstawie rady Keusa. Inny też skutek obu rozmów: Izolda, wspomagana przez Bringvain, zyskuje zaufanie, podczas gdy szczersza Geniewra wydaje się nieostrożnie i pada ofiarą niesłusznego podejrzenia.

Umyślnie wskazuję na różnice obok analogii, gdyż nie na

[1]) U Gottfrieda v. Strassburg: „...ein edeler barûn, des Küneges landsaeze, sîn oberster truchsaeze“ w. 13467–8.

szczegółowej zgodności roli buduję twierdzenie o wpływie Trystana na charakterystykę postaci Keusa w Yderze. Uważam za prawdopodobne, że wobec rozpowszechnienia legendy o Trystanie zdarzała się często w pamięci truwerów konfuzya między temi dwiema niesympatycznemi postaciami, które, jak się to wskazało, miały tyle wspólnych znamion. Że takie pomieszanie istotnie zachodziło, o tem niech świadczy choćby tylko fakt, że w wersyi islandzkiej *Trystana* seneszal Gormonda nazwany jest *Kaei*[1]). W *Trystanie* Henryka v. Freiberg Kei potyka się w ciemnościach przypadkowo z Trystanem i zostaje poturbowany. Oczywiście z tej wkładki, na wzór epizodów z Ereka, Yvaina i Percevala, nie będziemy wysnuwali dalszych wniosków o wprowadzeniu Keusa do cyklu Trystana.

Truwerzy zresztą nietylko wprowadzali do romansu Artusowego szczegóły z dobrze im znanego cyklu Trystana, ale i na odwrót rycerzy Okrągłego Stołu znajomili z kochankiem Izoldy. Jeden z nich wymyślił to, co napisał Eilhard v. Oberge, że Gauvain przychodzi z pomocą Trystanowi w schadzce z Izoldą, a Keus potem z radą w usprawiedliwieniu się. Gdy mianowicie amant, udając się na schadzkę, zranił się o żelazo, zdradziecko zastawione, Keus radzi, aby wszyscy inni się o nie zranili. Wtedy Marek nie będzie mógł wykryć właściwego winowajcy: Trystana. Jeden Keus nie chce się skaleczyć, ale Gauvain go pcha na żelazo tak, że otrzymał największą ranę[2]). G. Paris uważał, że tu po raz pierwszy pojawia się rys ujemny charakteru Keusa. My o wpływie niemieckiego autora na francuską twórczość ani na chwilę pomyśleć nie możemy[3]). Nie chcąc zaś zbyt wiele składać na „ustną tradycyę“ i „zaginione poematy“ (z którychby Eilhard czerpał), wolimy w tem widzieć także tylko dowód możliwości pomieszania postaci w obrębie materyi bretońskiej. Nasze poszukiwania zresztą idą po innej drodze, bliższej przekazanych tekstów. Stwierdzić możemy, że konfuzya pomiędzy temi dwiema postaciami była dla truwerów nietylko możliwa,

[1]) Golther, Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters und der neuen Zeit. Leipzig 1907 str. 185.

[2]) w. 5386 — 5417 ed. Franz Lichtenstein. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker XIX. Strassburg 1877).

[3]) I datę poematu Eilharda obecnie oznacza się na 1190, nie na 1175, jak G. Paris podaje. Por. Golther, Die deutsche Dichtung im Mittelalter. Stuttgart, 1912, str. 155.

ale wprost nieunikniona, skoro pracowali głównie pamięcią. Autor *Yder*a, czy jego wzór, dokonał jej w sposób zupełnie naturalny.

W legendzie Artusowej, podawanej z ust do ust bez wielkiego respektu dla jej tradycyi, rysy poszczególnych postaci nie mogły zachowywać formy skamieniałej, jak to już świadczą wypowiedzenia Wace'a:

Brut w. 10039. tant ont li conteor conté
et li fableor tant fablé,
por lor contes ambeleter,
que tout ont feit fable sambler.

Cóż dopiero, gdy legenda przechodziła w romans, gdy służyła za kanwę, za nitkę, na którą nanizywano epizodyczne opowieści. Charakterystyka postaci przekazanych musiała naginać się do wymagań opowieści otocznej, do skromnych artystycznych dążeń truwerów i potrzeb publiczności. Tak więc u Chrétiena zaważyło dążenie do psychologicznego pogłębienia i uzasadnienia.

Jak dowolnie sobie truwerowie i menestrele postępowali szczególnie z materyą Trystanową, świadczy znana skarga Thomasa, że nie według Breri opowiadają (w 2120) i że w różny sposób przerabiają opowieść o Trystanie. Chrétien podobnie skarży się na tych, co, chcąc żyć z rzemiosła, psują i kaleczą opowieść o Ereku; Gaucher de Denain żali się na tych, co opowiadają na wspak, nie trzymają się „historyi“ i dodają kłamstwa[1]).

Jako rycerz odważny, ale nieszczęśliwy, występuje Keus we wdzięcznym romansie **Durmart**[2]), którego datę oznacza G. Paris: „premier tiers du XIII-e siècle“. Utalentowany autor, który zna jeszcze fleksyę archaiczną, czuł dla Keusa pewną sympatyę, a zły jego język usiłował sobie wytłómaczyć rozgoryczeniem i mizantropią, niechęcią do ludzi, jaka go opanowuje, gdy wciąż go spotykają porażki. Bohater zwraca się z powodu tej fatalności, na nim ciążącej, z wyrzutami do Boga, że go „vuet todis honir“ w. 13797).

C'est por noient que je me paine,
car je beü de l'orde fontaine,
par coi je sui si mescheans.
Jamais ne serai biendisans,

[1]) Teksty zestawione u G. Parisa Hist. Lit. XXX str. 6, 7, 10—12.

[2]) Przed Durmartem w czasowem następstwie miejsce dla Gerberta interpolacyi Grala, omówionej już wyżej str. 214.

ne jamais n'aimerai nului.
Honis soit tos li siecles hui!

Przy ogólnej charakterystyce stara się też pogodzić to, co mu inni truwerzy wyrzucają, z tą sympatyą, jaką sam dla niego czuje. Pyszałkom dokuczliwy, miły jest dla roztropnych rycerzy [1]):

w. 9800. Tost eüst dit bien grant enui
a un beubencier orguilleuz,
mais mout amoit les sages preus.

Przedtem jeszcze wyjaśnia, że chętnie dworuje z tych, których nie lubi:

w. 7017. Car sovent dist grant felenie
a ceaz qui ne li sient mie,
et si set bien en cort porter
tos ceas cui il vuet deporter.

W tej koncepcyi jest nasz truwer oryginalny, ale mocno znowu przypomina Chrétiena w zewnętrznej charakterystyce seneszala przy wypełnianiu funkcyi (w. 9951 i n.). Przeszedł jednak nawet Raoula w kreśleniu okazałości dygnitarza. Płaszcz ma z czerwonego „samis“, wyszywany gałązkami złotemi, kaftan bramowany gronostajem. Tak bogato strojny, smukłej postawy i ujmującej powierzchowności na czele 50-iu służby podaje do stołu królowi, a dobrze się zna na swych funkcyach (w. 9946).

Przejdźmy do jego rycerskich czynów! W pokonaniu 36-iu rycerzy-rabusiów w zamku Roche-Brune, zasługa obok Gauvaina, Yvaina, Lancelota, Engrevaina i Percevala, przypada i Keusowi (w. 5438).

Obok innych rycerzy Artusa walczy on też na turnieju między rycerzami z Roche-Lande i Blanches-Mores (w. 7005 i n.). Gdy w swej okazałości wystąpił, wielu (poeta mówi 300-u) wyklina go i dyabłu poleca; nienawidzą go zwłaszcza i pragną jego śmierci ci, którym dokuczył. Zoczył seneszal Felona de la Garde i zapłonął gniewem na wspomnienie zniewagi, jaką mu ten wyrządził. Runął nań i z wściekłością się zwarli tak, że wreszcie obaj się razem zwalili na ziemię. Na pomoc seneszalowi spieszy stu rycerzy, widocznie mu przychylnych. Keus dosiada napowrót konia,

[1]) Zauważmy, że podobnie u Wolframa von Eschenbach, który go rehabilituje, Keus odwraca się plecami do oszustów, a czcić umie godnych rycerzy.

nie pozwala tego uczynić przeciwnikowi, lecz go znowu najeżdża i powala o ziemię. Ale na pomoc Felonowi ruszyło 80-u rycerzy, dzięki czemu może on wsiąść na konia. Keus jest teraz w srogich opałach. Rycerze Artusowi spieszą mu na pomoc: Gauvain uwalnia Yvaina i Keus powraca do swoich.

W walce z Durmartem i jego dziesięciu rycerzami, Keus wraz z dwoma towarzyszami zostaje wzięty do niewoli i odesłany do dam w zamku 10-ciu panien. W loży u dam bardzo się wstydzi, „por poi que Kez de duel ne font“, ich docinki *(gas)* do wściekłości go doprowadzają. Bardzo prozaicznie i nie po rycersku (ani cienia chełpliwości!) tłumaczy damom, że nie wiedzą, jaki to trud jest walka i jak mała rzecz, choćby utrata cugla tylko, może przyprawić rycerza o klęskę. Złorzeczy damom, ale one się śmieją z tego, co on mówi i dalej się z nim droczą. Mamy tu więc dość pomysłową odmiankę zwykłego zawstydzenia Keusa.

Jego ułożenie gładkie poznajemy po tem, że uwolniony bez okupu z niewoli, wywiaduje się o nazwisko zwycięzcy, poczem Durmarta odszukuje i prawi mu komplimenty:

w. 8379. mainte chose li presenta
et li Galois l'en mercia.

Dopiero potem odjeżdża do swoich, do Roche-Lande. Jego wykwint w stroju i obejściu, jego uprzejmość chwali truwer jeszcze później, gdy przedstawia, jak w Glastingebire, rezydencyi Artusa, oparty o okno, w kapelusiku ze złocistej materyi, prowadzi rozmowę z Sagremorem „tot par desduit et solachant“ (w. 9414 i n.). Szczegółowo oceniają gościa przybywającego (jest nim Durmart) i dopiero, gdy stwierdzili, że się dobrze prezentuje i ma zbroję nową — Keus postanawia zejść naprzeciw niego i wydać służbie polecenie ugoszczenia. Razem z Sagremorem pomagają mu też zsiąść z konia i złożyć zbroję.

We wznowionej walce Keus znowu bierze udział, na wielkim koniu, na czele swych ludzi; wszyscy go poznają po czarnej tarczy ze srebrnym szczytem i takiejże chorągwi, srebrem połyskującej.

Druga konfuzya spotka go jeszcze z okazyi innej wyprawy. Sam prosi Artusa na klęczkach w formie *don* o pozwolenie, aby mógł na czele swego orszaku wyprawić się na zamek młynów. Obiecuje, że zdobędzie tę twierdzę dla króla, a rycerza, o którym

tyle cudów opowiadają, dostawi żywego lub umarłego. Pełen dumy i zarozumiałości, „plains de fierté et de beubance“, (w. 12992) rusza w drogę. Więc ta wada, której Keus był wrogiem parę tysięcy wierszy wstecz (w. 9800 i n. cytowane wyżej), tu jest jemu przypisana. Król jednak wątpi o jego męstwie i śmiejąc się, wzywa baronów, aby z nim poszli przyjrzeć się jego dzielnym czynom. W pojedynku zostaje wywrócony przez Durmarta (ciągle tego samego i zawsze oczywiście nikt nie wie, że to on). Uwalnia go Lais Hardiz, ale już nikt z Keusa nie drwi. Niema widać tego zwyczaju na turniejach, aby rycerze naśmiewali się z porażki, czy też może jest to dalszy dowód sympatyi, jaką go darzy autor.

Jeszcze raz później porywa się nasz seneszal do walki, ale służba Procidasa, pana zamku młynów, srodze go poturbowała. Wiemy, jak czarne są po tej porażce jego myśli i jak gorzko odpowiedział Artusowi, gdy ten go zapytał, czy go boli. Są tacy, co się śmieją z jego słów i to nawet „li plus sené“ [1]), ale król się nie śmieje, owszem, jak w *Percevalu*, woła swego mistrza medyka. Wraca Keus, pełen goryczy, do siebie, aby się położyć; cierpką byłby otrzymał odpowiedź, ktoby doń był wtedy przemówił (w. 13818—9). Jego zniewaga nie będzie też niepomszczona: więcej, niż 400 rycerzy wyrusza, aby dopominać się o nią.

Rozdźwięk między rycerskimi popędami Keusa, a realizacyą ich pojął autor Durmarta tragicznie, przedstawiając beznadziejne zmaganie się rycerza z fatalną siłą, jemu przeciwną. Przez to zupełnie przeinaczył koncepcyę Chrétienowską, odjął jej komiczny element. Autora cechuje wogóle pewna rozwaga etyczna, widać ją w potępieniu rozpustnej i gnuśnej młodości Durmarta, którą ten okupuje później swemi rycerskiemi wyprawami. Starając się o uczynienie przygód wiarygodnemi i prawdopodobnemi, staje się między truwerami może najbardziej realistycznym; zamiast fei mamy piękną królową, „materya“ bretońska uczyniona przez niego bardziej ludzką, rzeczywistą. Także wytłumaczenie charakteru Keusa w Durmarcie jest nam dość bliskie. Pojęlibyśmy łatwo humor, tkwiący w postaci rycerza chełpliwego, a tchórza. Niejeden też truwer wolał Keusa tchórzem uczynić, aby uzasadnić szykanę z niego. Przeci-

[1]) Okrucieństwo przebija w drwinach z cudzego cierpienia moralnego. Keus tak samo drwi w *Vengeance* z miłosnej udręki Gauvaina, tu z niego drwią w chwili, gdy mu się żyć odechciewa.

wnie zaś niepowodzenia, wynikające z dysproporcyi pomiędzy chęcią a możnością, wzbudzają w nas nie śmiech, jeno współczucie, przypominając tragedye romantycznych bohaterów. Inna była jednak zasadniczo Chrétienowska koncepcya postaci i takiego tłumaczenia nie dopuszczała.

Zawisłość Guillaume'a le Clerc, autora romansu p. t. **Fergus**, od Chrétiena de Troyes uderza już przy pierwszej lekturze. Cały wstęp, opowiadający dzieje młodości bohatera, pojawienie się jego na dworze i następnie usunięcie się z dworu, celem spotkania czarnego rycerza — są plagiatem z *Perceval*a. Zależność ta została szczegółowo wykazana, tak co do wątków, jak i co do stylu [1]). Podobnie rzecz ma się i z charakterystykami osób, więc i z przedstawieniem postaci Keusa, którą Guillaume wypracował szczególnie dokładnie. Do niej rysów zaczerpnął jeszcze więcej z *Yvaina*. Sprawdziwszy zestawienia Marquardta [2]), aż w dziesięciu punktach mogłem stwierdzić paralele wprost dosłowne. Oto najważniejsze z nich: Za jadowitość języka jest strofowany przez królową, jego drwiny podniecają rycerzy do wyprawy, zarówno Yvaina, jak i Fergusa. Keus rwie się pierwszy do boju i zostaje odrazu pokonany, tam przez Yvaina, tu przez Fergusa. Rzecz ważna także, że Gauvain jednakowo broni Yvaina i Fergusa przed posądzeniami seneszala [3]).

Na św. Jana w Karadigan król zebrał rycerzy. Między innymi wymieniony „Kex qui ot les cevels sors" (w. 16) [4]). Epitet ten, gdzieindziej nie spotykany, użyty tu jest pewno dla rymu (Saigremors). Dwór udaje się na polowanie na białego jelenia. Jeden z trzech synów bogatego chłopa Somilloit'a widzi przejeżdżający orszak królewski. Struchlał na widok tylu wspaniałości. Jest to właśnie Fergus, który postanawia udać się na dwór. Ojciec go łaje, ale matka, szlacheckiego rodu, wstawia się za nim i Somilloit wydaje mu zardzewiałą zbroję. Młodzian wdziewa ją na chłopskie szaty, siada na konia bez strzemion i popędza go batem. Po drodze zabija dwóch zbójów i przybywa na dwór w Carduel, uprzejmie monarchę pozdrawia, inaczej, niż Perceval, który na Artusa, siedzącego

[1]) W. Marquardt. Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman „Fergus" des Guillaume Le Clerc. Diss. Göttingen 1906.

[2]) o. c. str. 22—3. [3]) o. c. str. 26.

[4]) W w. 826 dowiadujemy się, że ma. zwyczajem epoki, „cevels treciés", splecione w warkocz, jak w *Percevalu* w. 2761.

przy stole, najechał konno, tak, że mu kapelusz strącił. Wymienia swoje nazwisko i prosi, aby go przyjęto na dwór, gdyż chce być króla doradcą.

Keus, „qui ne se pot tenir“ (w. 748), wydrwiwa go, mówiąc ironicznie, że istotnie bardzo jego rada potrzebna i podziękować trzeba Bogu, że takiego zsyła doradcę. Przybyły bowiem — drwi dalej seneszal — wydaje się dzielnym rycerzem; ironicznie chwali dalej jego błyszczący hełm i tarczę, które, jak wiemy, w rzeczywistości są zardzewiałe. Dalej puszczając wodze złośliwości, mówi, że to pewno do nowo przybyłego odnosi się przepowiednia błazna, że zjawi się rycerz, który pojedzie do Noquetran, gdzie przebywał Merlin przez wiele lat i zdejmie róg i zasłonę („guinple“), wiszące na szyi lwa, zatrąbi potem trzy razy i bić się będzie z czarnym rycerzem. Król powinien tedy zatrzymać go na dworze, ale pod warunkiem, że przyniesie ten róg i przywiedzie rycerza umarłego lub rannego. Stateczny i dworny Gauvain boleje nad tem, że Keus mówi tak brzydko. Przygania mu też ostro, mówiąc, że usta z serca biorą jad:

w. 807. Jou ne vi onques vostre per
por gens escarnir et gaber.
De parole sanbles holier,
plus que ne faites chevalier.

Keus ze wstydu zapłonął, ale nie odważa się odpowiadać Gauvainowi, aby z nim nie zadzierać. Ukrył gniew i odrzekł, że chciał tylko pożartować dobrodusznie z młodzieńca.

Chłopski syn spogląda wtedy dumnie na złośliwca i grozi mu, że drogo te drwiny odpłaci; gdyby to nie było przed królem, połamałby mu żebra! Artusowi opowiada, jak zabił dwóch rozbójników i powtarza swą prośbę, zgadzając się na warunek, by pobił rycerza z Noire Montaigne. Król mu to odradza, ale ustępuje przed naleganiami.

Fergus nocuje u pewnego dworzanina, który mu, podobnie jak Guernemans Perecevalowi, daje wskazówki dla dopełnienia jego wychowania. Nazajutrz rano prosi króla na klęczkach o zbroję rycerską, obiecuje przytem zemstę Keusowi. Król go zapewnia, że otrzyma zadośćuczynienie. Gauvain też stara się pocieszyć obrażonego, mówiąc, że jest zwyczajem seneszala źle mówić o wszystkich rycerzach:

w. 1326. trop par sont dures ses losenges.

Przypomina sprawę z Percevalem, którego on również wypędził i prosi młodzieńca, aby pozostał, jako towarzysz rycerzy Okrągłego Stołu.

Gdy zaś Fergus objawia stateczną wolę wyruszenia, zbyt często powtarzaną, wszyscy przeklinają zły język Keusa. Świeżo pasowany rycerz zbroi się, a Perceval i Yvain pomagają mu. Na odjezdnem błazen (*sos*), który siedział „el foier" woła głośno, że ten młodzian będzie najdzielniejszym wojownikiem, że wkrótce przyjedzie tu pokonany przezeń rycerz z Noire Montaigne. Gani on też Keusa za jego *viuté*. Ten zaś „a poi n'esrage". Chętnie by wrzucił do ognia błazna — jak to już raz zrobił w *Percevalu* — ale wstydzi się to uczynić, boi się, żeby mu tego nie wzięto za chamstwo (*viutage*).

Niebawem Fergus pokonywa Czarnego rycerza i, darowując mu życie, posyła go na dwór Artusa z tem, aby tam pozdrowił wszystkich, prócz Keusa, któremu się przytem odgraża. Wysyła za nim innego pobitego rycerza wraz z karłem i przyjaciółką (str. 84), potem rozbójnika (str. 88), następnie dwóch rycerzy rabusiów (str. 92). Gdy rycerz z Czarnej Góry przybył i opowiedział o zwycięstwie Fergusa, Artus boleje nad tem, że go niema na dworze. Za przybyciem rycerza z karłem, znów król jest zagniewany na Keusa, że wygnał najdzielniejszego rycerza.

Z kolei wysyła Fergus, jako jeńca, Arthofilausa, wroga swej kochanki Galieny, która jest dubletem Blancheflory. Wspomina sobie przytem obelgi seneszala i zaleca pokonanemu, aby natarł na Keusa pogróżkami. Gdy Arthofilaus to uczynił, na dworze uciecha; błazen z radości podskakuje i drwi sobie ze swego wroga. Niegodziwiec tym razem się nie pohamował, rzucił nań w gniewie nóż którego ostrze ma dwie stopy (*hansard*); nie trafił jednak, czego mu też żal. Król znowu gani postępek Keusa, który jednak tutaj przyjmuje milcząco te uwagi.

Fergus sam pojawia się na dworze dopiero przy okazyi turnieju. Jest też uradowany, że Keus występuje pierwszy w szranki, o co się zresztą seneszal szczególnie dopraszał. Uderzeniem w pierś strącił go w kałużę, głową naprzód. Zwycięzca się śmieje niewielkodusznie, żartuje, że ten rycerz łowi ryby bez pozwolenia. Smutną jednak dolę pokonanego dzielą z seneszalem dzielniejsi rycerze: Lancelot i Sagremor, a także i Perceval zostaje zmuszony do cofnięcia się!

Rozbiór powyższy przekonywa, że istotnie sylwetka Keusa, przez Guillaume'a nakreślona, zgadza się z zarysem postaci, jaki podał Chrétien de Troyes. Znęcanie się nad błaznem zostało w plagiacie, jak zaznaczyłem, z lekka złagodzone. Guillaume le Clerc najwidoczniej stara się okazać większą od Chrétiena wrażliwość na delikatność obejścia i uczuć, poprawiając w swym plagiacie ustępy, które we wzorze raziły współczesnych. Policzkowanie panny wydało mu się z tych względów całkowicie niedopuszczalnem, więc go nie przejmował do swego utworu.

Nowym, z tradycyą niezgodnym rysem jest tylko pewien respekt przed królem i jego siostrzeńcem, Gauvainem, którym nie śmie się odcinać, gdy jest strofowany.

Chronologicznie teraz miejsce przypada alegorycznej kompozycyi Hauona de Méri **Li tornoiemenz Antecrist** (ok. 1235 r.). Charakterystyka Keusa tutaj, będąca w pewnym związku z *Yderem*, sankcyonuje oczernienie seneszala. W symbolicznym turnieju występuje też nasz rycerz, już zbroja daje go poznać jako zdrajcę, kłótnika i prostaka.

Misire Quiex li [senesciaus]
sans faire autre descripcïon
ot les armes de traccïon,
endentees de felonie,
a ramposnes de vileńie,
a iij. torteaus fez et farsiz
de ramposnes et de mesdiz,
qui trop bien en l'escu avindrent [1]).

Zdradzieckość, złość, kłótliwość, chamstwo, obmowa, oto przymioty, które moralista przypiął do Keusa. Nie wiadomo, czy uczynił to na podstawie roli jego w cyklu Percevala, która się zaciemniła w romansie prozą [2], — w tym czasie już pewno gotowym, — czy też pod wpływem lektury „Ydera". Może jest to poprostu własny, subjektywny sposób ujęcia tej postaci, wszędzie dobrym rycerzom przeciwstawianej. Konieczność wykoloryzowania w tym kierunku wynikała już z tendencyi utworu.

[1]) w. 2008 wyd. Wimmera (str. 60 wyd. Tarbé'go)
[2]) Zob. niżej w odpowiedniem miejscu.

Jak bardzo nieustalone były sądy o Keusie, świadczy w **Hunbaut** wymiana zdań Gauvaina z nieznajomym, który go pyta, kto jest najdzielniejszy z rycerzy Artusowych. Gauvain wymienia Yvaina[1]), potem Lancelota, a gdy nimi rycerz gardzi — Keusa „qui mout ert pros". Widocznie towarzysze Okrągłego Stołu uważali go, mimo wszystko, za dzielnego. Ale nieznajomy, który przy poprzednich nazwiskach miarkował się z przyganami, tu już wybucha, nazywa seneszala „couart, mauvais failli" (w. 2281) i przeklina go. Jednak z Percevala i Cahareta także nie jest zadowolony.

Jak w *Méraugis*, dokucza tu Keus Gauvainowi (w. 2804), wobec króla przygania mu, że hańbi dwór Artusa. Tutaj truwer powtarza oklepaną charakterystykę jego kłótliwości. Spiera się (*ranprone* w. 2810) z towarzyszami przy lada sposobności. W boju za to dzielny „chevaleros et hardis", ale znienawidzony na dworze dla swych „felons dis" (w. 2808—15).

Dowodem odwagi jest, że należy do tych, co się wybierają na poszukiwanie siostry Gauvaina. Głosi, że sławę rycerską straci ten, co zaniecha tej wyprawy. W istocie między dziesięciu rycerzami Artus zabiera i Keusa, wymienionego, co prawda, na ostatniem miejscu. W czasie podróży występuje on znów w funkcyach marszałkowskich. Gdy orszak królewski przybywa nad rzekę, Keus rusza ku wioślarzom, którzy właśnie kogoś przeprawiają i w ostrych słowach ich łaje za to, że przed królem pierwszeństwo dali innemu rycerzowi. Rycerz ten przyznaje słuszność Keusowi, do którego odzywa się po imieniu; nic dziwnego, bo to, niepoznany, sam Gauvain.

Skoro potem Artus zobaczył zamek, do którego się zbliżano, wysyła dla oznajmienia swego przybycia „dwóch rycerzy dzielnych, odważnych, silnych i dumnych" (w. 3001—2). Jeden z nich, to znany nam z Percevala, Durmarta i licznych innych romansów Saigremor, drugi — Keus. Ten ostatni, gdy misyę swą spełnił, omawia z panem zamku w ogrodzie sprawę małżeństwa jego córki, którąby ojciec chciał wydać za któregoś z kawalerów Okrągłego Stołu, Keus zapewnia go, że Artus będzie mu w tem sprzyjał. Z grzecznym komplementem odwiedza potem kasztelankę, którą zastał przy czytaniu romansu. Pyta ona o Gauvaina, czy przybywa. Niestety, gość odpowiada: „nenil, ma dame chiere", co bardzo boli pannę

[1]) Określonego jako „li fius le roi Urïen" (w. 2228).

bo zakochała się w nim, choć go zna tylko ze słyszenia. Panna ta ma też w sypialni posąg Gauvaina, tak łudząco podobny, że gdy Keus z Girfletem go zobaczyli, sądzą, że to siostrzeniec królewski we własnej osobie. Zaocznie teraz seneszal go ostrym swym językiem obrabia; drwi, że zamiast mścić się zniewagi i szukać siostry, on tu siedział i zajmował się spódniczkowemi sprawami. Głupi, kto go ceni, on tylko dobry do „putains torser" (w. 3182). Gdy potem chłopiec służebny zamknął komnatę, Keus opowiada innym rycerzom, co widział, ale oni nie wierzą; wskutek czego on znowu z gniewu o mało nie pęka:

w. 3228—9. a poi de dol que K. ne crieve,
de mautalent devint tot caus.

Podczas uczty nawet nie może zmilczeć; gdy Hunbaut się dopytuje o Gauvaina, Keus mówi, że on jest tutaj, w domu. Hrabianka jednak wyjaśnia sprawę.

W ogólnych rysach ta charakterystyka, może urwana, jest zdawkowa. Dzielny jest seneszal, ale złośliwy, lubiący plotki; uznają jego odwagę, ale go nienawidzą. Zauważymy brak momentów porażki i zawstydzenia, ale także brak udziału w walkach, któryby mógł potwierdzić dobrą opinię u jednych lub ostry sąd, wydawany przez drugich.

Typową formę nieudania się lekkomyślnie podjętej wyprawy, przedstawia **Cmentarz niebezpieczny** (*Atre perilleus*). Gdy nieznajomy rycerz porwał z przed oblicza króla pannę, która dopieroco była oddana w opiekę Gauvainowi, rozważa on, że nie wypada wstawać od stołu dla dogonienia zuchwalca. Keus jednak z tej strony sprawy nie rozważył, zbyt gorąco kąpany — jak w *Raguidelu* — aby móc czekać końca uczty. Odzywa się do towarzyszy, że nie może ścierpieć tej największej — jak mówi — zniewagi, jaka kiedykolwiek króla spotkała. Poleca im tedy usługiwać dalej i powiada, że sam musi ścigać nieznajomego (jest nim Eskanor), skoro się nie rusza ten, którego opiece panna poruczona. Ostro przymawia Gauvainowi, złorzecząc zarazem tym, co mówią, że Gauvain jest dzielnym rycerzem. Jedzie śladem Eskanora, woła za nim chełpliwie, gdy go zoczył na pagórku, że mu zabierze konia i pannę, a jego samego sprowadzi na dwór króla:

w. 263. se mort ou prison ne vos rent,
je ne me pris une genele [1]).

Rycerz go zapytuje, czy jest Gauvainem, a gdy się dowiedział, że to Keus, odpowiada mu, że wcale starcia z nim nie szukał:

w. 273. de le vostre chevalerie
n'est il pas grant los en me tere.

Wkrótce potem powalony przezeń Keus stoczył się w dolinę ze złamanem prawem ramieniem. Zwycięzca, nie zwracając nań więcej uwagi, odjeżdża razem ze swą „amie", ironiczną czyniąc uwagę, że przecież Keus, mimo wszystko, jej nie uprowadza.

Gauvain odnalazł niebawem w lesie konia i jeźdźca. Gdy wyraził seneszalowi żal, ten, okazując swą naturę złośnika, obsypuje go obelgami. Zarzuca mu, że jest dzielny i pyszny tylko wobec francymeru królowej, gdy jednak przyszło do czynu, stał się przyczyną zniewagi, królowi wyrządzonej. Gauvain nie chce się spierać, choć łatwo chyba byłoby mu tę inwektywę obrócić przeciw temu samemu pyszałkowi, który z nią występuje. Oddala się tedy bez słowa, przywiązawszy do wierzby konia, którego Keus nie chciał przyjąć z jego ręki. Wkrótce dogonił też Eskanora jeszcze na czas i odniósł nad nim zwycięstwo.

Z powyższego streszczenia widno, że autor tego poematu, opowiadający stylem wytartym niestworzone przygody z dyabłami na cmentarzu i panną więzioną w grobowcu, żywcem z tradycyi wziął postać Keusa, którego charakter zresztą go nie zajął. Przygoda opowiedziana przypomina najbardziej sytuacye z *Lancelota* i *Pomsty Raguidela*. Jak w *Damoisele*, u Raoula i w *Durmarcie*, jako złośnik i rycerz lekkomyślny, a lichy, jest on tu przeciwstawiony powściągliwemu, a zwycięskiemu Gauvainowi, jednak bez wyzyskania momentów komicznych i psychologicznych.

Silnie z pikardzka zabarwiony romans o **Rycerzu z dwoma mieczami** (*Li chevaliers as deus espees*), datowany przez prof. Foerstera „przed połową XIII-go wieku", wprowadza Keusa w funkcyach naczelnika rycerstwa. Gdy Artus wzywa wszystkich swych rycerzy na wyprawę przeciw Risowi, seneszalowi przypada wypełnienie rozkazu; gniewnie (tous iriés w. 310 i n.) to czyni. Ten rys gniewliwości, bliżej nie rozwinięty, wystąpi jeszcze raz.

[1]) Cytuję według rękopisu Biblioteki Narodowej w Paryżu f. fr. L. 1433.

Na dwór Artusa przybyła panna, która nie może odpasać sobie zaczarowanego miecza. Króla, który, jak zwykle, przyrzekł był naprzód już wypełnić każde życzenie pięknej nieznajomej, prosi ona, aby jej dał za małżonka tego, co bez nadwyrężenia paska potrafi odpasać miecz.

Keus się nie wyrywa, ale król go sam wzywa pierwszego, ofiarowuje mu pannę i jej ziemie, jeżeli tej próbie sprosta. Uradowany, dziękuje on kornie królowi, zapytuje jednak wprzód uprzejmie pannę, czy na to pozwoli. Gdy ona się zgodziła, zabiera się do dzieła. Gdy nie podołał zadaniu, złości się i przeklina każdego, co dotknie się tego cza. Jest pewny, że nikt nie potrafi rozwiązać węzła. Król stara się uspokoić jego gniew. Wrażenie niepowodzenia Keusa w tej próbie dzielności jest zresztą złagodzone tem, że go zaznali również Yvain i „dziki" Dodinel. Sprostał dopiero nieznany nikomu młodzian (Mériadeuc). Przypasawszy sobie ten miecz, jako drugi, odjeżdża, nie zwracając uwagi na pannę i na króla, który za nim woła. Keus nadaje mu wtedy przezwisko „rycerza z dwoma mieczami" (w. 1662—7).

W tym utworze już ani śladu niema intencyi ośmieszenia seneszala. Niepodobny on do wszystkich innych Keusów; fizyognomia jego chyba zachowała tylko jakąś dziwną gniewliwość, której jednak truwer ani w czynie, ani w słowie nie potrafił okazać. Może w ten sposób określał tylko surowość w spełnianiu urzędu.

Autor **Cudów Rigomera** (*Les Merveilles de Rigomer*), jakiś Jehan, którego daty tworzenia bliżej oznaczyć nie można, opowiadał na sposób *queste*. Ulubiona ta cykliczna forma kompozycyi dozwalała na wplatanie mnóstwa postaci i wątków, na uzupełnianie braku inwencyi różnorodnością i obfitością przygód, przerabianych z innych romansów. Wzór jej zapewne wziął truwer z Perceval, czego nie zauważyli ani Dr Rudolf Schönfelder, ani Dr Heinrich Kuhse[1].

Do cudownej krainy Rigomer, z której nikt jeszcze nie wrócił, wyprawiają się kolejno Lancelot i Gauvain. Celem wyprawy jest uwolnienie tej ziemi od zaklęć i zdobycie ręki królewnej, co może być dokonane tylko przez najdzielniejszego rycerza.

[1] Der Einfluss Raouls von Houdenc auf den Roman „Les merveilles de Rigomer" von Jehan. Diss. Göttingen 1914.

W części II-ej obszernego utworu Gauvain nie chce pozwolić Keusowi i kilku innym na wyprawę, mówiąc, że trzeba ją odłożyć do lata. W maju wyruszają oni do tego cudownego kraju, aby uwolnić Lancelota. Keus „qui mainte ranprosne savoit" (w. 10272) obecność swą zaznacza częstymi atakami słownymi, ale obok tego i czynami rycerskimi, gdyż autor przedstawia go, jako nieustraszonego. Tylko chełpliwość jest wadą, która obniża jego wartość.

w. 10297. Mout fu li senescals vaillans;
car onques ne fu esmaians,
ne onques ne fist coardise.
Mais il dist mainte vilenie.
Tex i estoit plus alosés,
n'ert mie si vaillans que Quex;
mais Quex perdoit se grase tote
pour çou q'il ot le langue estote.

Gdy życzliwy stróż pastwisk ofiarowuje się udzielić rycerzom wskazówek, co do sposobu zachowania się w czasie ekspedycyi, Keus porywczy (qui talentius en fu et caus w. 9892) przerywa mu i drwi zeń; dopiero inni go uspokajają. Skoro zaś stróż udzielił już pewnych wyjaśnień, Keus z oburzeniem odrzuca jego radę, aby rycerze Artusowi zaniechali planu zbyt ryzykownego i zapewnia owszem, że przemocą dostaną się do swoich towarzyszy. Na polach, pod twierdzą, w wielkim boju Keus powala jednego Irlandczyka (w. 10187, 10196). W walce z dwoma mnichami (w. 10239—466), których siła czarodziejska tkwi w kapuzach, Keus przedrwiwa z nich, jako z piekła rodem, i pierwszy rusza na jednego z nich. Obala go i byłby zabił, gdyby wogóle można było zranić tego czarownika.

Nasz seneszal bierze następnie jeszcze udział w trzydziestodniowym turnieju (w. 10481). Gdy szóstego dnia Gauvain okazuje się zwycięzcą, bretońscy rycerze nie uznają tego i nie chcą nawet zapytać o nazwisko, gdyż zamierzają w poniedziałek wydrzeć mu chwałę pierwszeństwa. Keus właśnie ich do tego podnieca, złorzecząc temu, ktoby uznał w nim tryumfatora i zapytał o nazwisko (w. 13317—22).

W walce przeciw Irlandczykom odznaczają się w poniedziałek między innymi chorąży Carahés i seneszal Ké (w. 13574—6).

W części III-ej zwycięski Gauvain, który odmówił poślubienia Dyonizy, pani zamku, — co było nagrodą zapowiedzianą, — szuka dla niej męża i znajduje godnego w osobie Midomedasa. Jak w II.

części wrogiem Gauvaina, tak tu jest Keus znowu adwersarzem bohatera głównego. Oblewa go mianowicie potokiem słów obelżywych (w. 15423—456), gdy ten oświadczył, że walki w obronie panny podejmie się dopiero wtedy, gdy uznany zostanie za najlepszego rycerza ze wszystkich obecnych; inaczej bowiem musiałby lepszemu zaszczyt potykania się pozostawić.

w. 15423. Quant Quex, li senescaus, l'entent,
a poi que il d'ire ne fent
dont le veïssiés tressüer,
iex rouellier, coulor müer.

Keus uważa to za drwiny z króla, za tchórzowskie wykręty i szydząc radzi Midomedasowi gotować się na śmierć, gdyż nie dożyje dnia następnego. Niechaj namaści skronie, grób dlań wykopany i wełna przygotowana, którą mu oczy nakryją! Setki rycerzy — zdaniem Keusa — przewyższają Midomedasa.

Jak w licznych romansach po Yvainie i Percevalu, docinki Keusa działają tutaj na bohatera podniecająco; chce on w walce udowodnić szydercy, że niema nikogo prócz króla, ktoby był zdolen go pokonać. Seneszal zaraz stanąć chce do walki i dać porękę, że ukarze Midomedasa, którego uważa za pyszałka. Król jednak nie zezwala na to starcie.

Gdy następnie powściągliwy i skromny bohater odstępuje honor walki Lancelotowi, którego sam tylko poznał po ranie na dłoni, Keus znowu puszcza wodze obelgom, (w. 15745—52), wyrzucając mu, że dwa razy już chciał wystawić króla na drwiny. Artus sam jednak wydaje wyrok, że Lancelot ma walczyć.

W końcu Midomedas okazuje się w turnieju dzielnym zapaśnikiem, otrzymuje więc rękę Dyonizy, przez co zostaje wykazana bezpodstawność ataków Keusa. Trzeba jeszcze zaznaczyć, że seneszal sam chce bronić panny przeciw Miraudielowi, jej wrogowi i prosi króla o pozwolenie, uważając się za najsilniejszego. W tej bucie nie trudno było zauważyć p. Schönfelderowi wpływ *Lancelota*[1], analogia zbyt ogólna, gdyż chodzi tu wogóle o fakt podjęcia przez Keusa walki ponad siły, co występuje w wielu innych eposach bretońskich np. w *Damoisele*, *Atre*, *Vengeance*, *Yder* i *Durmart*.

[1]) Zob. Kuhsego rozprawkę na str. 39 i n., gdzie autor zdaje sprawę z niedrukowanej (o ile mi wiadomo) pracy Schönfeldera „Der Einfluss Christian von Troyes auf den Rigomer“ zwłaszcza str. 42.

Szyderstwo, idące zbyt daleko, bo obierające sobie za cel najlepszych rycerzy, uważa słuszniej p. Kuhse [1]) za wpływ Raoula, choć zauważyliśmy je też u Gerberta. Podobnie też spotykaliśmy już chełpliwość, mającą grunt w przecenianiu swej wartości. Podkreślić jednak trzeba, że brak w tym romansie, jak i w *Chevalier as deus espees*, ośmieszającej porażki Keusa, któraby wykazywała jego małą dzielność w przeciwstawieniu do głośnogębności samochwała. Owszem Keus rusza do boju z mniejszymi. W tem tkwi, przeoczona przez badaczy niemieckich, zasadnicza różnica między koncepcyą postaci u Chrétiena i Raoula, a jej rysunkiem u naszego Jehana. Od siebie wskażemy, że, jak w *Percevalu*, w *Pomście Raguidela*, *Durmarcie* i innych poematach, drwinkami działa on podniecająco na męstwo dwóch bohaterów głównych: Gauvaina i Midomedasa, co też jest bardzo istotne ze stanowiska kompozycyi.

Wszystkie znamiona twórczości epigonów wykazuje **Claris et Laris**. To, co G. Paris powiedział o tym eposie, że jest „une perpétuelle imitation d'imitations“ [2]) zostało obecnie potwierdzone wynikami benedyktyńskiej pracy Klosego [3]). Truwer spaja ze sobą rysy pochodzące z wielu źródeł. Po kilka razy wraca do tego samego wątku i podaje doń waryanty, co nawet odpowiada pewnej symetryi w jego kompozycyi, o którą się ubiega.

W charakterystyce Keusa, jak i w wątkach, nie tylko z zapożyczeniami mamy do czynienia, ale i z mimowolnemi reminiscencyami, naprowadzanemi przez rym. Spotykamy więc epicki atrybut łatwo rymujący: „li seneschax Qui trop ert fel et desloiax“ (w. 10131—2), choć dalsza charakterystyka, pełna jowialności, tych rysów nie usprawiedliwia. Gdzieindziej, bez związku, czytamy o nim „qui des lobes assez savoit“ (w. 13168). Ambicya i pochopność występują, jak w innych poematach, a i tu król go strofuje, aby nie chełpił się cnotą, której nie posiada (w. 13177—80). Z drogi do Danii zawrócić nie chce, mimo, że jest zmęczony:

w. 23313. pour honte laissier ne l'ose.

[1]) o. c. str. 21.

[2]) Histoire Littéraire de la France XXX str. 124.

[3]) Der Roman von Claris und Laris in seinen Beziehungen zur altfranzösischen Artusepik des XII und XIII Jahrhunderts. Halle 1916. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie. Heft 63).

Porażki jego są refrenem ze starszych utworów; dodał mu jednak epigon, obok tych powtórzonych, rys nowy. Keus jest przedewszystkiem wygodnisiem i smakoszem; ambicya mu nie pozwala być tchórzem, ale za to jest kłamcą z chełpliwości, co nigdy dotąd nie wystąpiło, prócz w *Yderze* i u Huona de Méri.

Na poszukiwanie Larisa, uprowadzonego przez feję Madoine, wybiera się Keus około Bożego Narodzenia do lasu Broceliande. Wśród jedenastu rycerzy jest on wymieniony po dzielnym Lukanie, określonym jako „li courtois bouteilliers". Przedstawiony jest odrazu, jako rycerz lżejszego autoramentu:

w. 10073. ..... n'avoit pas grant cure
de trouver trop fort aventure.

Znużywszy się szybko drogą, szuka miejsca, gdzieby spocząć i układa się na mchu. Wyrzeka na niedorzeczny zwyczaj wyjeżdżania na przygody, uważa wogóle rycerzy za najgłupszy rodzaj człowieka, bo szukają guzów; niech będzie przeklęta taka tężyzna! Sam roztkliwia się nad wszystkimi swymi członkami, zbolałymi od uderzeń. Lepiej mu było i wygodniej na dworze Artusa, gdzie w kuchni sobie wybierał najlepsze kąski; tutaj ma tylko korzonki do ogryzania! Żal mu też konika, który tu za posłanie ma śnieg biały (w. 10097 i n.). Podobnie wyrzeka w *Escanorze* Dynadan na niedorzeczny zwyczaj pojedynkowania się (w. 12316 i n.), a rycerzy także nazywa dziecinnymi szaleńcami, „qui pour noient a mort se metent" (w. 12342 i n.).

Rankiem jeden z *vilains* olbrzymiej siły, służących wróżce, wyszedłszy do lasu po mech, znajduje w lesie konia Keusa i odprowadza go do swej pani. Rycerza samego nie znalazł, bo Keus ukrył się ze strachu głęboko we mchu. Ale gdy potem wrócił, szlachcic trzęsie się ze strachu, zęby mu dzwonią, boi się poruszyć. Cham go bierze za nogę i ciągnie, śmiejąc się, jak osioł, gdy widzi zbliżającą się oślicę. Zaniesiony na dwór Madoiny, dopiero na jej widok odzyskuje kolory na policzkach. Odtąd, za jej zgodą, dotrzymuje towarzystwa Larisowi.

W turnieju, jaki się odbywa na dworze Artusa po uwolnieniu Larisa i Keusa przez Clarisa, między innymi zostaje pokonany i Keus. Widząc zbliżających się nowych rycerzy: Gauvaina, Clarisa i Larisa, których z powodu nowej zbroi nie poznał, rusza pierwszy przeciw nim, mimo ostrzeżenia króla, pewny, że zdobędzie konia, tak pewny, że już mu się zdaje, iż go trzyma (w. 13176).

W starciu Laris zrzucił go na ziemię, jak kota. Mimo to jeszcze później seneszal bierze udział w ogólnej utarczce.

W części drugiej tego przydługiego romansu, okazyą do nowych przygód jest szukanie Larisa, który się dostał do niewoli króla Danii Tallasa. Trzydziestu rycerzy wyprawia się w trzech grupach po dziesięciu, ale każda grupa dzieli się i, zwyczajem romansów Artusowych, rycerze występują oddzielnie w swych przygodach pełnych dziwów. Trzej urzędnicy dworu Artusa także się wybrali. Bedoer naprzód dostaje się do więzienia Agrovaina. Keusa (w. 23309 i n.) droga do Danii znów męczy, ale wstyd mu zawrócić; ambicya go najwięcej pobudza do tej „queste". Na domiar złego koń jego uderzył się o pień i kuleje. Seneszal przeklina i życzy wszystkim koniom całego świata, aby tak tańczyły. Przejeżdżającemu pachołkowi chce zabrać konia, a gdy ten się broni, chytrze („de felonie prent a rire" w. 23355) proponuje mu zamianę. Za odmowę uderza go w twarz tak silnie, że aż krew wystąpiła. Właściciel konia, zawiadomiony przez giermka, dogania seneszala, który nie ucieka, staje do walki i w niej zostaje powalony. Bolejący, zawstydzony, wstaje i rozgląda się, czy mu kto nie pomoże: „de corrouz et de duel enrage" (w. 23427). Potem jednak sam z siebie żartuje, mówiąc: musiałem wyglądać, jak menestrel na tańcującym koniu.

Pieszo zdąża do pobliskiego klasztoru, gdzie zmyśla, że czternastu zbójów go opadło i konia mu zabrali; lekko mu przyszło to kłamstwo i ta chełpliwość (w. 23477—9). Mnisi ugaszczają go szczodrze, gdy się przedstawił, jako towarzysz Artusa. Rano mu dają wierzchowca, na którym jedzie do Danii, gdzie się dostaje do więzienia Agravaina, jak to się przytrafiło wielu innym przed nim i po nim.

Zgoła oryginalna przemiana dokonała się w seneszalu u Girarda d'Amiens, w **Escanorze**. Autor znał już opinię ujemną o Keusie, jako o tchórzu, czy też rycerzu małej sprawności, przytem przejął się teoryą dwornej miłości i uczynił ją ideowym podkładem swego romansu. Na przykładzie Keusa właśnie starał się wykazać pobudzającą siłę uczucia. Keus z satelity, towarzysza rozweselającego urósł na głównego bohatera. Późna data tego romansu (około 1285 r. według G. Parisa[1]) stwierdza, jak pochop-

[1]) Jednak *Escanor* przypada po *Claris et Laris*, a więc ten romans nie jest

ne jest twierdzenie, jakoby w późniejszych romansach Keus był zasadniczo zdrajcą i tchórzem, owszem mamy tu przeprowadzoną jego rehabilitacyę wobec tych, co go oczernili, posądzając o brak odwagi.

Zauważmy naprzód, że w poprzednio rozpatrzonych powieściach nigdzie Keus nie jest zakochany. Widocznie tego niegodny. Z rozdziału VI go traktatu Capellana wynika, że miłość dwornie pojęta, już sama przypuszcza szlachetność ducha i serca, jest możliwa tylko między zacnymi: „morum probitas acquirit amorem in morum probitate fulgentem". W romansach dwornych, jak już zaznaczałem, dzielność i miłość: *amour* i *valeur* są pojęciami prawie korelatywnemi. W *Percevalu* panna od młodzieńca, proszącego o miłość, domaga się, aby naprzód zdobył ostrogi rycerskie (w. 4812 i n.), a gdy to uczynił, jeszcze go łaską nie chce obdarować, zanim nie wsławi się przed nią w turniejach. Chce ona wiedzieć, czy dobrze swą miłość umieści i pragnie, aby kochanek w ten sposób także wyżej nauczył się cenić jej osobę. Na tem polega różnica pomiędzy liryką prowansalską, a dwornym romansem; trubadurowie fawory swej pani zdobywają pieśniami, podczas gdy w dwornym romansie rycerze stają się ich godni przez dzielność [1]).

Chrześcijańska nauka o doskonaleniu się dopuszczała wiarę w przekształcenie się rycerza małego hartu w bohatera. Capellanus i truwerowie w tem właśnie widzą siłę miłości. „O, quam mira res est amor, qui tantis facit hominem fulgere virtutibus, tantisque docet quemlibet bonis moribus abundare!" [2]). Czyni ona czystym, cnotliwym, hardych przemienia w pokornych, chroni od skąpstwa; nadto „amor horridum et incultum omni facit formositate pollere".

W *Roman d'Enéas* czytamy znowu o oddziaływaniu miłości na rycerską tężyznę: dodaje ona odwagi do walki, *fait ome hardi*, hartuje (*enaspri*), wogóle ducha rycerskiego pomnaża („faiz creistre barnages") [3]). Tak samo u Chrétiena Erekowi miłość ku żonie dodaje odwagi (w. 4862—3), jednak działa ona na Cligesa (w.

ostatnim w cyklu, jak sądził G. Paris o. laud. str. 124. Por. Klose o. c. str. 300 i n.

[1]) Karl Heyl. Die Theorie der Minne in den ältesten Minneromanen Frankreichs. Diss. Marburg a. L. 1911.

[2]) Wyd. Trojela str. 10.

[3]) *Eneas* w. 9061—96 przytoczone przez Heyla o. c. str. 17.

3804—5). Lancelota również miłość ku Geniewrze czyni nieustraszonym [1]) (w. 3737—51).

Girard zapewne w tem widział wytłumaczenie dotychczasowej niższości Keusa wobec innych, że nie znalazł on objektu uczucia [2]). Stąd wziął się pomysł, wykazać na nim przetwórczą siłę miłowania. Uczyni to poeta w myśl wywodów Chrétiena, dla którego miłość jest zasadą obyczajowego udoskonalenia. Działa ona tak potężnie na wolę, że jej rozkazom oprzeć się nie można. (*Perceval* w. 4833—6).

Amander doit de bele dame,
qui l'a a mie ou a fame.

mówi też Gauvain do Yvaina, przedstawiając mu, że nie na to się ożenił, aby gnuśnieć, i zachęcając go do udania się na turnieje, by snać nie utracił serca swej żony (w. 2484—2526).

Jedyna przyjaciółka Keusa, jaką dotąd poznaliśmy, Androete z *Conte du Mantel* oczywiście w ten sposób wpływać nań nie mogła. Jaka kochanka, taki był i rycerz. Wybrana seneszala w *Eskanorze* będzie tedy zdobniejsza w cnoty:

w. 276. ... plus estoit douce et sadete
que ne sauroie deviser.

Z Chrétiena przejął tu Girard charakterystykę złośliwości i dokuczliwości Keusa, z Raoula zaś jego wycieczki słowne przeciw Gauvainowi i cyniczne uwagi o kobietach (w. 293). Gdy obwołano turniej w Northomberlande, Keusowi to przedsięwzięcie wydaje się zacne, mimoto, swoim zwyczajem, drwi z wybierających się, zwłaszcza z Gauvaina. Artus przygania mu jego zły język i każe mu go rzucić do kloaki, „en une longaingne". Gdy seneszal rozzłoszczony („de mautalent se saingne") odcina się grubo, Lancelot i Gauvain strofują go, wzywając do rozwagi. Perceval podobnie mu radzi, aby był mniej pochopny do mówienia wszystkim *vilounie*, a Gauvain ostrzega jeszcze, że to przyzwyczajenie sprawi mu wiele przykrości. Artus także boleje nad tą przywarą ulubionego dworzanina.

[1]) Ustępy te cytuje Heyl.

[2]) „L'amour est un art, une science, une vertu, qui a ses règles tout comme la chevalerie ou la courtoisie, règles qu'on possède et qu'on applique mieux à mesure qu'on a fait plus de progrès,et auxquelles on ne doit pas manquer sous peine d'être jugé indigne". G. Paris. Romania XII p. 519 (Études sur les Romans de la Table Ronde. Lancelot du Lac.).

Keus odpala, że Gauvain ma przeciwnie język do zwodzenia ludzi i uzyskuje więcej prośbą, niż odwagą. Jeszcze dokuczliwiej następnie doradza Gauvainowi wezwać lekarzy i kazać sobie upuścić krwi, bo język jego zbyt szybki, może to „wielka choroba". Rycerze nie wiele przywiązują wagi do replik Keusa, bo wiedzą, że to jego zwyczaj. Niektórzy jednak drżą przed nim i unikają spotkania.

Obszerną charakterystykę Keusa podaje Girard z początku dzieła, zwłaszcza w w. 284—584. Przyznaje mu, jak autorzy *Durmarta*, *Humbaut* i *Rigomera*, wiele dodatnich rysów. Jest więc piękny i roztropny „franz et courtois et honorables", nadzwyczaj dzielny „preuz de haute prouece", tylko zniesławiony „par s'orde langue envenimee". Jednak i tu łagodzi poeta: poza plecami nikogo nie obmawia, tylko w oczy każdemu mówił, co chciał powiedzieć (w. 435—54). Pochlebstwa (loberie) nie można mu — jak widzimy — zarzucić. Słusznie też mówi o nim uszczypliwa Onerete przyjaciółka królewny:

w. 3872—3. ... sachiez qu'il n'est flaterres,
ainz dist plus c'on ne veut oyr.

Niepowściągliwość języka, która posuwa się do ubliżania królowi (w. 22511—3), naraża go też, jak w Yvainie, na śmiech zwłaszcza, gdy w sporze z Gauvainem wyrzuca z siebie całą litanię złośliwości „une letanie Estraite de grant felonie" (w. 459—60).

Podrażniony przez śmiejących się, zbroi się szybko i rusza na turniej. Pragnie otrzymać w nagrodę pannę, a przynajmniej będzie się starał walczyć według swej mocy, tak, aby mu nikt nie mógł przyganić.

Wspomniane wady Keusa bledną wobec jego zalet, zbledną przedewszystkiem wobec czynów rycerskich, jakich dokaże. Mówi zresztą Onerete, że przecież dla tych wad jego żadna z pań ani panien nie odrzuciłaby jego miłości. Przejście do dodatniej charakterystyki stanowi sąd Gauvaina o nim, że mianowicie od Bretanii do Rzymu niema dzielniejszego seneszala „plus vaillant homme", zręczniejszego, o lepszem sercu, ani roztropniejszego („ne pluz sage ne pluz soutil"), tylko, że język ma opętany, podobny do wiatru (w. 547 i n.). Jak bardzo cenią jego znajomość spraw rycerskich, świadczy to, że gdy Keus przybył do Bauborc, król Cador, po przywitaniu serdecznem i uściskaniu (w. 3084) prosi go o zbadanie, czy przygotowania do turnieju są odpowiednie. Sene-

szal też przypatruje się wszystkiemu i poleca poczynić niektóre poprawki.

Chwalą też sprawność jego w pełnieniu funkcyi marszałka dworu (w. 24320 i n.). O niczem nie zapomina, coby mogło się podobać królowi, a wszystko czyni z taktem, *par mesure*. Truwer chwali sposób, w jaki on honoruje każdego i więcej jeszcze jego hojność, tę już ponad miarę, *a desmesure*.

Wpływ *Opowieści o Gralu* widać w przedstawieniu jego czynności, jako podstolego (w. 14293—14329); jak w *Percevalu* i *Vengeance*, i w tym ustępie pochwale przeciwstawiona jest przygana języka, który nie chce być spokojny i zraża mu ludzi.

Z wad wytknięto mu jeszcze, podobnie jak w *Percevalu*, okrucieństwo i grubiaństwo wobec kobiet, mianowicie w następującej scenie, którą truwer kreśli z lubością i obszernie. W drodze na turniej spotyka Keus pewną pannę z karłem. Zamyślony nie oddaje jej ukłonu, ona zaś wyrzuca mu złe wychowanie. Karzeł poznaje Keusa i mówi, że to właśnie jego cecha, występująca wszędzie, gdziekolwiek się pojawi. Panna, nie zbyt też wytworna w wysłowieniu, odsyła go do wszystkich dyabłów, tak samo karzeł życzy mu nagłej śmierci. Nie dziwota, że Keus, jakkolwiek jest *soutil*, usłyszawszy te komplimenty, ocknął się z zadumy; zawrócił tedy, zbił karła i wtrącił do wody, gdzie go przytrzymywał włócznią. Gorzej już, że pannę złajał brzydkimi wyrazami, jako ribaude, garce despite, fole et baude“ i zarzucił jej, że karła ze sobą prowadzi dla uciechy. Wyławszy w pięćdziesięciu bez mała wierszach (w. 923—970) potok brudnych obelg, zostawił pannę płaczącą i oddalił się. Wkrótce potem w potyczce z dwoma rycerzami, jej broniącymi, Mordretem i Dynadanem, zranił ich obu, ale też sam otrzymał lekką ranę.

Ustęp ten, poświęcony wyzwiskom, widocznie był wstawiony gwoli uciesze słuchaczy, gdyż potem jeszcze Girard wraca do tej sprawy. Artus mianowicie każe sobie opowiadać tę przygodę, a gdy dworny rycerz (już przemieniony pod wpływem miłości!) obrzuca znowu pannę obelgami i nazywa ulicznicą, król zanosi się od śmiechu. Bawić też pewno miały dalsze ustępy, przypominające kłótnię Keusa z królową w *Yvainie*. Tutaj seneszal bez respektu tak do władcy przemawia:

w. 22536. „Sire, or voi bien que devenue
est vo cortoisie la merde.

Uwielbiana, którą poznaje w Bauborc, w krainie Northomberlande, nosi, jak *amie* z *Mantel*, imię Andriuety, atoli jak żadna, jest pełna zalet, ogłady i wykwintu (w. 3134 i n.). Zalety jednak Andriuety są natury wyłącznie towarzyskiej, co jest znamienne dla tła obyczajowego tego zajmującego romansu. Jak dobrym obserwatorem był Girard d'Amiens, okazuje właśnie portrecik królewnej, nie bez szczypty ironii nakreślony:

w. 80. Mais s'ele ert bele, au dire voir,
ele refu bien enseingnie
et de mout gente conpaingnie
a trestouz ceuz qui li plaisoient.
Mais aucun qui li desplaisoient,
la retrouvoient anieuse
et de parler un peu crueuse.

Od pierwszego też wejrzenia serce seneszala zostało przeszyte „słodką iskrą“ (w. 3105 i n.). Pobudza to naprzód jego hojność, znaną nam już cnotę rycerską; sprawia więc sobie nową zbroję, czerwoną i bogatą. Postanawia wykazać, że nie łatwo można pokonać zakochanego:

w. 3170. que finz cuers qui d'amors se duet
n'est pas legiers a desconfire.

Pierwszy staje do turnieju, postanawiając sobie, że albo zdobędzie ukochaną, albo się da zabić. Śmierć mu zresztą będzie miła dla tak „słodkiego stworzenia“. Prawi monolog dalej (w. 3346 i n.) o tem, że to miłość go tak pobudza; ona to pozwala słabszemu zwyciężyć silniejszego. Chce większych czynów dokonać, niż w całem życiu, i pewny jest, że piękna, zgrabna blondynka, którą szczerze kocha, wzbudzi w nim do tego silną wolę.

Istotnie, niepoznany przez nikogo, powala Gorvaina i Bruna, rani Bisclavreta; to też wszyscy tego dnia chwalą rycerza w czerwonej zbroi, którym, jak wiemy, jest właśnie Keus. Poeta znowu powtarza, że to miłość taki ogień w jego sercu rozpaliła i prowadzi go *fin amors*, a seneszal sam o sobie wciąż powtarza, że uczucie go odmieniło, czyniąc go dzielniejszym, niż był kiedykolwiek. To też, gdy przy uczcie wszyscy chwalą rycerza nieznajomego, Andriuete zaczyna kochać tego, którego ganiła sama dotąd więcej, niż kto inny (w. 4418—9).

Nazajutrz otwiera turniej pojedynek Yvaina z Keusem, tego dnia w białej zbroi. Obaj spadają z koni, lecz Keus walczy dalej,

a Yvain poturbowany opuszcza plac. Kochanek spogląda na loże i z widoku Andriuety czerpie *noblece* (w. 4801). Gdy znowu go obsypują pochwałami, Keus żałuje, iż pierwej nie spostrzegł, że w uczuciu tak wielka tkwi siła; byłby już dawniej złożył hołd miłości:

w. 5142—3. car prouece ne vasselage
ne puet nuz sanz amor avoir.

Onerete dziwnym sposobem już pierwszego dnia wiedziała, że to Keus, i świadomą była, do kogo on swe afekty kieruje. Przymawia ona wciąż Andriuecie, radzi jej, aby odwlekła małżeństwo dla dobra Keusa. Zapewnia, że to go utrzyma dłużej w dzielności. Seneszal, zraniony wreszcie przez Gaherieta, jak kochanek Astrei, podnosi ku umiłowanej oczy i płacząc wyznaje, że słodko będzie dla niej umrzeć. Wezwany lekarz stwierdza, że rana nie ciężka, poleca wystrzegać się melancholii, cięższą bowiem od rany jest choroba wewnętrzna, która go toczy: walka z miłością. Rozpacz, dodaje sługa Eskulapa, mogłaby go łatwo zabić.

Starsi rycerze nie byli w zgodzie co do przyznania nagrody zwycięstwa. Niestety, więc małżeństwo musi być odwleczone, czem się martwi Andriuete, bo już ona kocha Keusa. Wdzięcznie opisuje Girard, jak wszystkie panie i panny „cointes et jolies" weselą się i tańczą, trzymane za białe rączki przez młodzieńców; jedna tylko Andriuete, smutna, trapi się o ranę ukochanego (w. 6324 i n.). Odwiedza razem ze swemi pannami rycerza wybranego, pociesza go i wlewa mu otuchę do tego stopnia, że zapomina on o swym bolu. Cóż, kiedy miłość, odmieniając wszystko, odjęła zarazem wymownemu rycerzowi odwagę. Uczyniła zeń Celadona, wzdychającego i nieśmiałego. Przedłuża Keus swój pobyt w Bauborc, wciąż *vergondeuz* i *hontous*. Nic dziwnego, że ta powściągliwość drażni królewnę, jej ojca i domowników. Wreszcie sentymentalny rycerz wyjeżdża, nie wyznawszy afektu.

Uczucie to na długo rozbudziło jego męstwo, bo później jeszcze dokonywa on dzielnego czynu: zabija strasznego Colivre l'Orgueilleux, wyswobadzając w ten sposób pewną pannę z rąk mordercy jej ojca.

Tymczasem kochanek w dalekiej ojczyźnie wciąż tęskni za Andriuetą. Gdy wrócił do Bauborc, uwolniwszy się z trudem z dworu Artusa, musi bronić bogdanki przeciw jej stryjowi, chciwemu na jej ziemie. W tajemnicy widzi się z panną, w czem mu pomaga jej „se-

neszal. poczem na dworze Artusa układa ogólną wyprawę rycerstwa, mającego podążyć na pomoc uciemiężonej. Gdy on tak się spieszy z odsieczą, Artus otrzymuje list z podrobioną pieczęcią Yonneta, seneszala Andriuety, z którego wynika, że panna zapomniała o kochanku. Ten więc zrozpaczony, złorzeczy niestałości kobiet, wysyła jednak posła do Bauborc, aby się dokładniej wywiedzieć o sprawie. Tymczasem Andriuete wyrwała się z oblężonego miasta i spieszy na dwór Artusa. Przybywszy jednak, trzyma się na uboczu i nie chce pokazać się na dworze, bo nie wie, jakie są zamiary Keusa, wobec którego ją oczerniono. Keus w braku wiadomości o bogdance sądzi, że ona umarła. Artus wybiera się wprawdzie wciąż na pomoc Yonetowi, ale nie przychodzi do tego i poemat się kończy opowiadaniem pokuty i świątobliwej śmierci Eskanora. Potem jeszcze autor życzy czytelnikom i królowej angielskiej zbawienia, a sprawę Keusa i Andriuety załatwia tylko do zaręczyn, po których w dwa tygodnie ma się odbyć ślub (w. 22924—7).

W tym długim, a sentymentalnie zakrojonym romansie, którego wątki jeszcze nie opracowane pod względem zależności, sporo jest — jak to wykazały podane już próbki — ustępów, charakteryzujących wymienioną już niepowściągliwość języka Keusa, cechę tradycyjną. Nie godzą się one z zasadniczymi rysami postaci, a umieszczał je truwer, chcąc zadowolić potrzebę komizmu u swych słuchaczy. Znamiennem dla tych intencyi jest, że król z przyjemnością słucha nieprzyzwoitych nawet obelg [1]), droczy się z Keusem i cieszy tem, że on się złości (w. 22637—9). Podobna kombinacya sentymentalizmu z ciętością języka i ze złośliwością wobec osób trzecich, stanowiąca własność Girarda d'Amiens, musi wydać się nieprawdopodobną ze stanowiska starszych truwerów w ich nawet zrozumieniu spraw psychologicznych. O miłości i służbie damom w życiu Keusa, zalega u nich wszystkich milczenie. Przypomnę, że satyra i drwiny w ustach Keusa raz jeden były uzasadnione i potwierdzone potem przez wydrwionego: to właśnie wtedy, gdy wyśmiewał miłość i wierność kochance, gdy swój język ostrzył na kobietach. Chrétienowi i innym truwerom na wyzyskanie tego szczęśliwego tematu nie pozwalało ich poczucie dworności i rycerskości wobec płci pięknej. Pozostawało im więc przedstawić go jako niegodziwego wroga kobiet. Z tego milczenia i z tego oświe-

[1]) Obok wymienionych wyżej zob. jeszcze w. 22544.

tlenia postaci u Chrétiena i u Raoula wynika, że pojmowano go zresztą jako duszę osobną niezdolną do wzlotów, czułości i tęsknot.

Oświetlenie w romansach prozą i świadectwo poematów w obcych językach.

Skończyliśmy przegląd romansów wierszem, w których nasz lekki bohater występuje. W powieściach prozą ukazują się inne rysy, coraz to odmienne. Opinia, jakoby w nich charakterystyka jego była zasadniczo ujemna i oczerniająca do przesady, gruntuje się głównie na jego roli w prozaicznej powieści o rycerzu Grala p. n. **Perlesvaus**, najstarszym z tych utworów, przez G. Parisa około r. 1210 datowanym. Mimo tej, niezupełnie zresztą pewnej daty, nie można go było omówić wcześniej, pomiędzy współczesnymi romansami wierszem. W wątkach zasadniczych jest to kompilacya z romansu wierszem Chrétiena wraz z kontynuacyami anonima i Gerberta, oraz z poematu Roberta de Boron. W czytaniu okazuje się, że, jak każdy z tych romansów, tak i *Perlesvaus* jest pracą biblioteczną, późnym przetworem, fantastycznie dorabiającym przygody i zaokrąglającym je cyklicznie.

Znowu tu odmalowana zarozumiałości pełna pochopność seneszala w podejmowaniu się przygód, a obok tego, rzadsza w poematach, chełpliwość. Ubocznie też występuje Keus, jako niewybredny żartowniś.

Gdy przybył wóz z tarczą Grala, zaprzężony w trzy białe jelenie, radzi on królowi kazać zabić i upiec jedno z pięknych zwierząt. Autor, chcąc utrzymać u czytelnika wiarę w cudowność tej przygody, włożył w usta króla przyganę Keusa, który „coustumiers est de vileinie feire".

Przedewszystkiem jednak jest on tutaj wrogiem Artusa, zdrajcą i mordercą jego syna. Ten ostatni, Lohoz imieniem, wyprawił się na zgładzenie olbrzyma Logrina, który pustoszył krainę Logres, zabił go, ale według swego dziwnego zwyczaju położył się na trupie i usnął. Keus, który wtedy przypadkiem znalazł się w lesie, usłyszał krzyk zabijanego olbrzyma, pospieszył na miejsce, odciął królewiczowi głowę i schował ją; porąbał też jego tarczę, aby nie poznano trupa. Potem obciął „wielki i obrzydliwy" łeb olbrzyma, przytroczył do swego siodła i wrócił na dwor, jako tryumfator[1].

[1]) Wyd. Potvina T. I str. 170 i n.

Zauważymy, że zabicie olbrzyma, pustoszącego kraj, przypomina żywo zgładzenie smoka przez Trystana; odcięty łeb i tu i tam ma być dowodem w ręku zwycięzcy.

Jakaś panna podróżująca zajęła się jednak wyświetleniem zbrodni. Dała przedewszystkiem znać pewnemu pustelnikowi, który odszukał ciało królewicza i pochował, a rzecz całą opowiedział Percevalowi. Tego ostatniego przedstawiać w roli donosiciela, byłoby ubliżającem. Taż sama więc panna przybywa potem [1]) na dwór Artusa z tajemniczą skrzynią. Ten tylko — powiada królowi — będzie ją mógł otworzyć, kto zabił rycerza, którego głowa jest w środku. Niech więc król wszystkich wypróbuje i sam naprzód przyłoży rękę do skrzyni. Dla tego zaś, który zdoła otworzyć skrzynię, wymawia panna naprzód 40 dni zwłoki w karze i pomście. Gdy król dotknął się, skrzynka pokryła się wilgotnością. Ani Gauvain, ani Lancelot, ani nikt z dworu nie mógł jej otworzyć. Keus, który usługiwał do stołu, dowiedziawszy się o tej próbie zręczności, jak mniemał, przybywa szybko i mówi królowi, że nie godziło się o nim zapomnieć, przecie jest dzielny i zabił już wielu rycerzy. Król mu odpowiada, że sam nie chciałby był otworzyć tej skrzyni, gdyż widocznie poszukuje pomsty ten zabity, a nie dobrze jest być przez kogoś znienawidzonym. Keus się chełpi, że niema nic przeciw temu, aby wszystkie głowy rycerzy, których zabił, zjawiły się w tej sali, prócz jednej tylko, której nie wymienia. Skarży się na zawistnych, którzy się wynoszą ponad niego, a nie służą królowi tak dobrze, jak on.

Odważnie zabiera się do skrzynki, która też zaraz się otwarła, a miła woń z niej uderzyła wszystkich. Keus się chwali, że nikt z wysoko przez króla cenionych rycerzy nie mógł otworzyć, że przez jego zręczność dopiero król dowiedział się, co jest w środku i powinien mu być za to wdzięczny.

Ale sytuacya się zmienia, gdy wezwany kapelan odczytał znajdujący się w skrzynce list, który opowiada o ohydnej zbrodni seneszala. Pośród powszechnej boleści uchodzi on ze dworu, korzystając ze zwłoki w pomście, jaką mu panna wyprosiła. Ta jej przysługa jest jednak niezrozumiała, gdyż autor dodaje, że wiadomość o morderstwie przyniosła ona właśnie, aby się zemścić na Keusie za krzywdę, jaką ten jej raz wyrządził. Pojmiemy jednak to załatwie-

[1]) Str. 219 i n.

nie, skoro zważymy, że, ze względu na kompozycyę, trzeba było przed doraźną karą ocalić skrytobójcę dla dalszej akcyi romansu.

Król, za radą rycerzy, wyrusza do zamku Grala. Keus zaś udaje się do Małej Bretanii, gdzie go w opiekę wziął Brianz des Illes, który, dowiedziawszy się o wyjeździe króla, naszedł po nieprzyjacielsku jego ziemię.

Nie wiemy, czy zbrodnia będzie pomszczona. W toku bitwy z wojskami Briana, Keus potyka się z Lancelotem, jest przebity i ciężko zraniony. Widząc że nie potrafi zmódz przeciwnika, wraca i odkłada pomstę na tego rycerza na później „quar c'est li chevaliers de la cort que il plus het“ [1]. Widzimy, jak rys ten odbiega od tradycyi Chrétienowej, w której Lancelota łączyły z Keusem bardzo dobre stosunki; chronił on mu przecież Geniewrę przed Beaudemagusem.

U Briana leczy on swe rany. Ponieważ wojna kończy się pokonaniem tego protektora mordercy, który nawet zostaje seneszalem Artusa, można się spodziewać, że Artus nasyci swe pragnienie zemsty [2]); chyba, że „li boins rois“ wybaczy, jak wybaczył Yder.

W **Lancelocie** prozaicznym występuje Keus razem z Galehautem, Yvainem, Gauvainem i Lancelotem, jako obrońca czci prawdziwej Geniewry, którą król, zakochawszy się w innej Geniewrze, oskarżył o fałszywe przywłaszczenie sobie tytułu królewskiego, o podstawienie się. Oddani Artusowi baronowie Karmelidy wydali na nią niesprawiedliwy wyrok. Keus postanawia wtedy, jak Gauvain, opuścić dwór Artusa.

Sprzeczka z Lancelotem powstaje, gdy Keus chciał pierwszy wystąpić przeciw królowi. Lancelot go odpycha, nakazując, aby zrobił miejsce godniejszemu i sam staje przed monarchą, by go prosić o zwolnienie z lennego stosunku. Zarzuca następnie fałsz wyrokowi, wydanemu przez baronów Karmelidy pod przewodnictwem króla, ofiarowując się walczyć z trzema przeciwnikami, których tamci wyznaczyli z pomiędzy siebie. Keus uważa go za pijanego, skoro chce podjąć walkę z przeważającą siłą [3]).

---

[1]) Wyd. Potvina T. I str. 265.

[2]) Str. 273–4. »La felenie de Kex, le seneschal, gissoit moult au roi el cuer, et dist qu'il an ameroit moult celui qui vangence l'an prendroit“.

[3]) Les romans de la Table Ronde mis en nouveau langage ...par P. Paris. T. IV-e. Lancelot du Lac. 2-e partie. Paris 1876. § LXIX.

W dalszym ciągu jest powtórzona historya porwania królowej przez Meleaganta. Keus występuje w tej samej roli, co w poemacie Chrétiena, również wymawia królowi swą służbę, jednak motywy są cokolwiek odmienne. Usłyszał on mianowicie odpowiedź króla, udzieloną Meleagantowi, w której on odmawiał posłania żony po więźniów i obiecywał w inny sposób ich uwolnić. Keus na to wstaje od stołu, idzie się uzbroić, poczem obszernie przedstawia królowi, że nie służył, aby zyskać ziemię lub skarby, lecz by stać się dzielniejszym „monter en prix“. Skoro zaś widzi, że pracował napróżno, dziękuje za służbę. Na prośby króla, do ktorych królowa dołącza swoje usilne — wprawdzie nie na klęczkach, jak u Chrétiena — seneszal, wzamian za poniechanie swego zamiaru, domaga się, aby posłano Geniewrę pod jego opieką za Meleagantem. Artus zgadza się, ale rychło tego żałuje; królowa płacze, przeczuwa nieszczęście, a Gauvain, w przewidywaniu wyniku walki, wyrusza za nimi, aby przeciąć drogę Meleagantowi, gdy ten będzie uprowadzał Geniewrę [1]).

W drodze, już po spotkaniu z Meleagantem, gdy ten wyznaczył miejsce starcia na poblizkiej polanie, wychyla się z zarośli Lancelot, zatrzymuje Keusa i domaga się, aby mu oddał w opiekę królowę. Odstępuje jednak, dowiedziawszy się, że Keus broni jej z polecenia Artusa. Gdy Keus zostaje zraniony w łopatkę i spada z konia, Lancelot podejmuje walkę, powala Meleaganta z rumaka, którego zabiera. Dzięki jednak pomocy, udzielonej przez zaprzyjaźnionych rycerzy, przeciwnik zdołał umknąć przed Lancelotem, któremu w walce ubito dwa konie [2]).

Zgodnie z Chrétienem podaje autor w innym rozdziale, jak ślady krwi w łóżku Geniewry rzucają podejrzenie na Keusa i jak Lancelot broni obwinionego, a zarazem czci królowej [3]).

Jeszcze raz jest Keus w tejże powieści obrońcą Geniewry, mianowicie w czasie polowania, gdy nieznajomy rycerz chce ją uprowadzić. Seneszal jednak w pojedynku zostaje zrzucony z konia. Skoro Lancelot, który dopiero zdołał pokonać tego rycerza, musi gdzieindziej podążyć, poleca Keusowi zająć się ciężko rannym [4]).

Po raz trzeci wreszcie niefortunnie walczy seneszal z Geffroi de Maupas i dostaje się do niewoli [5]).

---

[1]) Ibidem T. V. § XC. [2]) Ibidem T. V. § XCI. [3]) Ibidem T. V § CVI.
[4]) Ibidem T. V § CXXII. [5]) Ibidem T. V § CXXIV i CXXV.

Autor tej rozwlekłej, oschłej kompozycyi pojął naszego seneszala, jako rycerza nieszczęśliwego w przedsięwzięciach, a pochopnego do czynu. O charakterystykę zupełnie się nie troszczył i żadnych rysów, ani ujemnych ani dodatnich, nie wycieniował, daleką mu też była myśl wyzyskania satyrycznego i komicznego zabarwienia, jakie postaci Keusa nadali truwerowie, z których czerpał.

Poza tymi dwoma najstarszymi romansami wydzielamy inne prozaiczne z zakresu niniejszego studyum, nietylko z przyczyn chronologicznej natury i ze względu na brak wydań, ale i z powodów wewnętrznych. Twórczość to pochodna, nieoryginalna, polegająca na rozwiązywaniu i rozwadnianiu wiersza ośmiozgłoskowego. Znamienna dla historyi początków romansu nowoczesnego, za komentarz do utworów wierszem służyć nie może. Doszukiwano się wprawdzie w niej śladów i pozostałości dawniejszych tradycyi, nieprzechowanych w poematach; twierdzenia to wszakże zbyt ryzykowne i niesprawdzalne, zwłaszcza dopóki jeszcze nieprzebrana gęstwina tych fantastycznych przetworów w większości w rękopisach spoczywa i do badań porównawczych nie jest przysposobiona. Na razie postępować śladem dawniejszych badaczy, którzy każdy niemal epizod w tych powieściach, jakiego nie znaleźli w romansach wierszem, uważali za ślad zaginionego poematu -- znaczyłoby wykluczać zupełnie możliwość inwencyi dopełniającej i przetwarzającej u tych romansopisarzy, o których wiemy z drugiej strony, że swoje zadanie upatrywali w kombinowaniu wątków, gromadzeniu cudowności i nadzwyczajności, łączeniu odrębnych tematów dla rozszerzenia i ubarwienia toku opowiadania.

Nic też dziwnego, że w **Trystanie** prozaicznym Keus jest bohaterem przelicznych, niestworzonych przygód. Uważany jest za brata mlecznego Artusa; jak w *Lancelocie*, przypisano mu dzielność, połączoną z nierozwagą. Pomiędzy 150-iu rycerzami, którzy za przykładem Gauvaina, postanawiają udać się na poszukiwanie Grala, on jest wymieniony, jako jeden z pierwszych [1]). Jego spotkanie z Trystanem jest tylko przypadkowo wrogie. Gdy kochanek Izoldy, zasmucony i pogrążony w myślach z powodu jej straty, jedzie przez las, wywraca go Keus, nadjeżdżający z Dodinelem [2]). Dodaje,

[1]) E. Löseth, Le roman de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Paris 1890. (Bibliothèque de l'École des Hautes-Études, 92-e fascicule) § 394 a. i § 395 a.

[2]) Ibidem § 535.

co prawda, autor, że to nie pierwsza krzywda, jaką wyrządził Trystanowi, w czem widać dążność przeciwstawienia Keusa głównemu bohaterowi, na wzór Percevala i innych poematów. Obfituje ten romans, jak inne, w pomieszanie szczegółów, seneszal Keus zamieniany jest z Keu d'Estraus.

Podobnie, jak z francuskiemi, rzecz się ma też z przeróbkami romansów Artusowych w językach obcych: włoskiemi, niemieckiemi, niderlandzkiemi i angielskiemi. Z tych kompozycyi wykrawano także rzekomo zaginione, stare romanse. Mieszanie wątków i charakterystyk, zaczerpniętych z tych obcych powieści tam, gdzie chodzi o wyjaśnienie form i rysów pierwotnych, uważam za wysoce niemetodyczne. Interpretacya miejsc danej literatury może dać zadowalające wyniki chyba tylko wtedy, gdy jest dokonana na podstawie znajomości obszernego materyału tejże literatury, gdy wynika z ducha i treści tego samego piśmiennictwa. Odmienne potrzeby czytającej publiczności, inne zrozumienie oryginału łącznie z koniecznościami, związanemi z formą językową, wpływały na różnorodne ukształtowanie się koncepcyi. Stwierdzimy to zwłaszcza w literaturze włoskiej i niemieckiej.

Wiadomo, że we Włoszech romanse bretońskie rozpowszechniły się niewiele później, jak we Francyi[1]). W dolinie Padu czytywano je w oryginałach i przepisywano. Zasiliły też one, równie jak materya karolińska, twórczość rodzimą w owym sztucznym, frankoweneckim języku. Mimo tego ścisłego związku między dwiema literaturami i mimo okoliczności szczególnie ważnej, że w rodzimym języku się ta twórczość przeszczepiała—dadzą się zauważyć wybitne różnice w ujęciu i wykonaniu, ledwo zauważone przez badaczy tego opuszczonego terenu, na którym obserwować można dokładnie ciekawy fenomen zapłodnienia jednej literatury przez drugą.

Postać Keusa podległa na **włoskim** gruncie modyfikacyi we wręcz przeciwnym kierunku, jak w romansach prozaicznych francuskich. W *Perlesvaus* staje się on czarnym charakterem, przeciwnie w *Tavola Ritonda* zyskuje raczej sympatyę przez swe szczere uczucia względem Trystana. Ta obszerna kompozycya, kombinująca wątki tradycyjne, ma podobne znaczenie dla materyi Artu-

[1]) V. Rossi, Il Quattrocento. (Storia letteraria d'Italia scritta da una società di professori) Milano b. d. str. 311 i n.

sowej, jak *Reali di Francia* dla eposu narodowego francuskiego, przeszczepionego na półwysep apeniński. Właśnie tu najlepiej zobaczymy, jak się przedstawiała włoskim autorom postać naszego seneszala.

Zewnętrzne rysy Keusa nie odbiegają tutaj od tradycyi francuskiej, imię też nie bardzo przeinaczone, nazywa się *Gheus, Gieus*, a najczęściej *Chieso* lub *Ghieso*. Występuje on w całej krasie okazałego rycerza w opowiadaniu o spotkaniu z młodziutkim Lancillottem, ułożonem na wzór Chrétienowej opowieści o Percevalu. Piętnastoletnie pacholę ujrzało niespodzianie, jadąc na dwór Artusa, w pobliżu miasta Camellotto, trzech rycerzy, oblanych promieniami słońca, odbijającego się w ich zbroi. Są oni tak piękni, że chłopię klęka przed nimi i wyznaje, że są najpiękniejszem zjawiskiem, jakie widział na świecie. Jednym z tych rycerzy jest właśnie „misser Gheus, lo siniscalco“ [1]).

W tejże partyi powieści jeszcze raz seneszal się pojawia. W walce między rycerzami Lancilotta, a kawalerami Artusa, która była następstwem skazania Geniewry na śmierć, także Gieus [2]) został zraniony między innymi po stronie króla. Motyw ten znany jest z francuskiego romansu *Lancelot du Lac*, z tą jednak różnicą, że tam, jak powiedzieliśmy, Keus występuje, zgodnie z tem, co przekazał Chrétien, jako obrońca Geniewry, a więc przeciw monarsze.

Wątek rycerza chełpliwego, a nieroztropnego i niepowściągliwego w mowie, posłużył zdolnemu pisarzowi w epizodzie Keusa z Trystanem [3]). On to jest bowiem tym rycerzem, którego naprzód spotkał kochanek Izoldy, wyprawiwszy się do krainy Longres. Zyskał on tu na znaczeniu, bo za Artusa, który się zgubił w pustyni, sprawuje najwyższą władzę i dlatego jest nazywany „lo re siniscalco“. Przy spotkaniu z Trystanem, po wymianie pozdrowień, zapytuje on go, kim jest, a dowiedziawszy się tylko, że pochodzi z Kornwalii, wyraża zdziwienie, iż rycerze kornwalijscy śmią jeździć po tym kraju w pełnej zbroi, jakby szukali zaczepki. Uważa ich za tak podłych, że stu z nich nie ma wartości jednego rycerza Artusowego. Trystan na to, wciąż nie wyjawiając swego nazwiska, odrzekł, że wyprawił się do tego kraju, aby wypróbować

[1]) La Tavola Ritonda o l'istoria di Tristano p. p. c. di F. L. Polidori. Bologna. 1864. (Collezione di opere inedite o rare) § VI str. 14 i n.

[2]) o. c. § L str. 184.

[3]) o. c. § LVIII str. 214 i n.

się w czynach rycerskich i przekonać się, czy są tu rycerze tak dzielni, jak w Kornwalii. Pyszałek mu odpala, że najlichszy wojownik z Longres pobiłby króla Marka i jeszcze dziesięciu jego najlepszych rycerzy. Trystan się śmieje, ale seneszal, nie uważając go za męża, któryby mógł brać udział w turniejach, radzi mu, aby nie jeździł po kraju uzbrojony, bo to może sprowadzić nań niebezpieczne następstwa. Gdy nieznajomy mu powtarza cel, dla jakiego przybył, Keus znowu go zapewnia, że nikt tu z nim nie będzie walczył, bo dziesięciu zapaśników z Kornwalii stawia się za jednego tutejszego. Trystan nie martwi się tem, że Keus go bierze za podłego rycerza, owszem, jeszcze umyślnie w ten sposób przemawia, aby się wydać podlejszym. Gdy w dalszej drodze przybywają nad rzekę, Chieso pyta, czy Trystan chce ją przebyć wbród, czy też po moście, na którym trzebaby walkę stoczyć z obrońcą. Bohater nasz wybiera most, ale gdy tam przybyli, nie chce walczyć, lecz wysyła towarzysza. Ten zaś daje dowód dzielności, bo powala przeciwnika zaraz w pierwszem starciu. Za to też od Kornwalijczyka spotykają go wyrazy uznania.

Przybywszy potem na nocleg, zastają w tym samym domu dwóch innych rycerzy, którzy wielką cześć okazują królewskiemu namiestnikowi. Z nimi układa się on, że nazajutrz rano odjadą od tego lichego towarzysza, a zaczekawszy przy drodze, gdy będzie przejeżdżał, wyzwą go potem na rękę. Zobaczycie, powiada seneszal, jak będzie uciekał! Gospodarz, u którego stanęli, również traktuje nieznajomego jako wojaka lekkiego autoramentu, ale ten na nic nie zważał, „anzi mangiava arditamente".

Nazajutrz zaproponowano mu, na rozbieżnych drogach, aby pojechał jedną z nich, trzej rycerze zaś wezmą się drugą. Gdy Trystan się zgodził, zaczekali nań następnie w miejscu, gdzie się drogi napowrót łączyły. W starciu, jakie się wywiązało, wzgardzony Kornwalijczyk powalił seneszala wraz z jego dwoma towarzyszami, turbując go tak dotkliwie, że przez miesiąc nie mógł walczyć. Gdy później dowiedział się o nazwisku zwycięzcy, oświadcza Chieso, że nie wstyd być obalonym przez najlepszego rycerza na świecie. Przed gospodarzem, do którego wracają, po raz drugi zaznacza że nie czuje się upokorzony, skoro uległ kawalerowi „lo più cortese, ardito e 'l più pro' ... del mondo".

Autor więc zaznacza wyraźnie, że dygnitarz nasz uległ omyłce. Z rozmowy, jaką o tem prowadzą później na dworze Artusa, prze-

konywamy się również, że całe opowiadanie o spotkaniu i niefortunnej porażce więcej na tem nieporozumieniu się opiera niż na rysach wziętych z charakterystyki Keusa [1]). Żartują tam z tej przygody i Lancelot z Keusem przekomarzają się przyjaźnie. Cienia złośliwości ani przygany w tem niema, ot „trefna" rozmowa ku uciesze dobrych towarzyszy, jak ją oni lubili. „Di tali parole — wtrąca autor — gli cavalieri faceano lo maggior sollazzo del mondo" [2]). Tak samo było ze starciem samem, miało ono charakter sportowego współzawodnictwa, brak mu tej powagi, jaką odznaczają się pojedynki we francuskich powieściach wierszem.

Zresztą między tymi adwersarzami, tutaj tylko przypadkowymi, istnieje przyjazny stosunek, co zasadniczo różni włoską koncepcyę rycerzyka od francuskiej. Okazuje się to w następujących okolicznościach.

Bolejący kochanek Izoldy spotkał raz dwóch rycerzy — jednym z nich jest Keus. Nie zauważył ich jednak Trystan, bo był pogrążony w smutnej zadumie. Wyzwania na bój też nie usłyszał, więc, gdy został powalony przez Keusa, zarzucił mu, że to „grande villania". Keus tak odczuł zarzut, że na klęczkach jął dopraszać się przebaczenia, co znowu jest rysem odmiennym od wzorów francuskich O przywiązaniu jego do Trystana przekonywamy się jeszcze dowodniej w chwili, gdy przychodzi wiadomość, że ten rycerz nad rycerzami został zabity przez zazdrosnego wuja, a wraz z nim, w jego ramionach, Isotta. Keus wtedy rzewnie płacze.

Całe opowiadanie polega na bardzo swobodnem połączeniu reminiscencyi z francuskich oryginałów i ich przeróbek na gruncie włoskim. Wyraźnie uchwytnem echem tych wzorów jest sposób, w jaki autor przedstawia seneszala przy wprowadzeniu go na scenę: „era di molte parole e assai oltragiose". Charakterystyka ta nie jest jednak zgodna, jak to zaznaczyłem w toku rozbioru, z rolą Keusa i jego zachowaniem się we włoskim romansie. Autorowi to także nie uszło, dlatego surowy sąd złagodził przysłówkiem „assai".

Tak więc pomału na gruncie włoskim zatarły się najistotniejsze wyżłobienia w masce Keusa, przez Chrétiena

[1]) o. c. § LXI.
[2]) o. c. str. 228.

epigonom do uwypuklenia przekazanej. Zabarwiał ją w tem środowisku ton cieplejszy, przyjaźnie wyrozumiały. Znikała szykana i pogarda, zyskiwał też na tem pogodny element komiczny. Przy rozbiorze utworów wielkich poetów quattrocenta, którzy do postaci Astolfa niektórych rysów z charakterystyki Keusa zaczerpnęli, zobaczymy, co trzeba było wydobyć, co dodać, a co jeszcze ująć, aby wartość komiczną materyału w pełni rozwinąć[1]).

Niemiecki romans dworny częstokroć inne wykazuje ideały życia dworskiego, inne założenia moralne. Nie ulega też wątpliwości, że autorzy niemieccy przy przerabianiu poematów francuskich postępowali ze swobodą, jakiej wymagała ich indywidualność. Najwierniejsi tłómacze, jak Hartmann von der Aue, wyjaśniali tekst, motywowali, dodawali psychologiczne wywody. Wiadomo zaś, jak Gotfried von Strassburg i Wolfram von Eschenbach dowolnie sobie z wzorami poczynali i jak ten ostatni pogłębił ideę Grala[2]). Jeszcze ostrożniej trzeba postępować z cyklicznemi kompozycyami w rodzaju Korony (*Diu Crône*) Henryka von Türlin, gdzie własnej inwencyi autora od kompilacyi odróżnić niepodobna i gdzie wszystko na nowem kopycie przerobione.

Te utwory są etapem znacznie późniejszym w rozwoju „materyi“ Artusowej, nacechowanym dążnością do rozprowadzania i racyonalnego oświetlania tego, co się wydało w oryginale francuskim zbyt zwarte lub niejasne. Zwłaszcza zaś tam, gdzie satyryczny i komiczny pierwiastek się wplata, liczyć się trzeba z indywidualnemi właściwościami autorów i szczepową psychiką ich audytoryum, a potem jeszcze z tendencyą, jaka pisarzowi przyświeca.

Przykładów takiego swobodnego traktowania wzorów nie brak. Właśnie opracowanie postaci Keusa ich dostarczy. Hartmann von der Aue daje w swym *Iweinie* wyjaśnienie sprzecznych charakterystyk Keusa. Jego zdaniem sprzeczności te tkwiły w jego własnem sercu; miotany między fałszywością, a *triuwe*[1]), raz wierny, zacny i odważny, jest drugim razem zdradliwy, niema miary w złem, postępuje jak tchórz i *Quatschsprecher*. Jego zmienność właśnie czyni go znienawidzonym.

---

[1]) Zob. niżej str. 292 i n.

[2]) zob. Golther. Die deutsche Dichtung im Mittelalter. Stuttgart 1912, str. 173–282.

Wolfram von Eschenbach, w swej dodatniej na ogół charakterystyce Keusa, odbiegł daleko od *Opowieści o Gralu* Chrétiena; protestując przeciw oczerniającym go autorom, uczynił zeń wielony bicz na złych, pochlebców i pyszałków. Życząc księciu Turyngii Hermanowi takiego seneszala na jego dwór, wystarczająco dowodzi, że koncepcyę postaci przeniósł na grunt niemiecki.

W *Lanzelocie* Ulricha von Zatzikhoven wady jego przeciwstawiane są męskiej cnocie, określonej jako *staete*[1], choć przecie w poemacie francuskim mało jest do tego podstawy.

W ciekawej dysputacyi wierszowanej między Gauvainem i Keusem[2] występuje przeciwstawienie obu rycerzy w nowem świetle. Siostrzeniec Artusa, nazywający seneszala mistrzem i przyjacielem, prosi go o radę. Nie umie on bowiem nagiąć się do wymagań życia dworskiego, zbyt prawdomówny, nie lubi pochlebstw. Zauważyć trzeba nawiasowo, że we francuskiej poezyi Gauvain jest pełen taktu i układności. Tutaj Kei doradza mu przymusić się do tego, twierdząc, że inaczej nie odznaczy się na dworach. Sachse uważa ten wiersz za pochwałę Keusa, mądrego doradcy[3].

Naogół przeważa jednak na gruncie niemieckim charakterystyka ujemna. Thomasin v. Zirclaria[4] w *Welscher Gast* uważa go za typ człowieka złego, kłamcy, niepewnego charakteru, wydrwiwającego wszystko. Perceval go nie zabił — wyrzeka poeta — więc żyje on w potomkach.

Według dwóch dodatnich charakterystyk (Wolframa i autora nazywanego Cnotliwym Pisarzem) jest on zaufanym doradcą władcy, stróżem wiernym prawdziwego honoru rycerskiego i cenzorem przekroczeń przeciw kodeksowi rycerskiemu i towarzyskiemu.

Pozostawić musimy germanistom dokładniejsze określenie, która z tych dwóch sprzecznych charakterystyk ma większe uza-

[1]) Zob. Vera Vollmer. Die Begriffe der Triuwe und der Staete in der höfischen Minnedichtung. Diss. Tübingen 1914.

[2]) Hagen. Minnesinger. Leipzig 1838. T. II. Nr. 102, str. 152—3; por. Vollmer o. c. str. 26 – 27.

[3]) Über den Ritter Kei, Herrigs Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen. T. XXIX str. 170 i n.

[4]) Włoch z Friulu, znany w literaturze włoskiej jako Tommasino de' Cerchiari por. A. Graf. Appunti per la storia del ciclo brettone in Italia. Giornale storico della letteratura italiana. V. (1885) str. 112 i n.

sadnienie w źródłach francuskich. Dla nich jednak ta pierwsza część pracy, obecnie nie trudna po przejrzeniu naszych zestawień, będzie miała to samo znaczenie, co dla nas określenie charakteru Keusa w kronikach łacińskich.

Po zestawieniu dopiero co podanych szczegółów stwierdzić musimy, że dotychczasowe charakterystyki Keusa u historyków niemieckiej literatury zadowolić nas nie mogą. Widzimy u nich to samo dążenie do jednolitości, co u francuskich filologów, i tę samą jednostronność w zbieraniu materyału. Gervinus dopatruje się w nim zastosowania swej teoryi o mieszaniu się złego pierwiastku do akcyi. U Greków i Niemców to fatum, Schicksal, które rozsiewa ziarno niezgody. W Nibelungach uosabia je Hagen; jakże on potężny wobec francuskiego Ganelona! Keus zaś wobec tych dwóch postaci to „jämmerliche Figur", niezdolny do występku, jak i do cnoty; mimo to wciela on dla Gervinusa „das böse Prinzip der guten Gesellschaft". Idąc za *Iweinem* Hartmanna, określa go ten uczony jako człowieka chełpliwego i zazdrosnego, o jadem zaprawnem sercu, niezdolnego do wielkiego czynu, a tylko do „gemeine Klatscherei" [1]).

Zwarta charakterystyka u prof. Golthera opiera się też tylko na pewnej kategoryi utworów, znowu przedewszystkiem na ocenieniu roli jego w *Yvainie*, jest jednak trafniejsza, bo ujmuje to, co jest lekkiego i zabawnego w postaci naszego seneszala. „Auf den Seneschall Kei ergießt sich... die Spottlust, er erscheint immer als der Gegensatz der tüchtigen Ritter, vorlaut, hämisch, tadelsüchtig, großsprächerisch und dabei immer unglücklich, wenn er sich zum Zweikampf drängt" [2]).

Te charakterystyki powtórzyliśmy tem chętniej, że ujmują one także niektóre rysy francuskiego seneszala, którego zresztą postać dla nas występuje w większej różnolitości.

Również zadaniem germanistów jest rozpatrzenie roli Keusa w **literaturze niderlandzkiej**. Olbrzymia kompilacya Lancelota, roboty Lodewijca van Velthem, polega na zebraniu w całość i skróceniu znacznem a niezręcznem dawniej przełożonych utwo-

[1]) G. G. Gervinus, Geschichte der deutschen Dichtung. Lpzg. 1853. T. I. str. 372 i n.

[2]) Golther, Die deutsche Dichtung im Mittelalter, str. 189.

rów[1]). Co do tego, który z rozdziałów jest więcej lub mniej oryginalny, mogą być tylko przypuszczenia.

W księdze III-ej, we wstawce do przeróbki *Powsty Ragnidela* (w. 11161—14136), występuje Keus, jako pokonany rycerz, pod zamkiem Gautdestroit. W innem miejscu (w. 18603—22270) rywalizuje on z Gauvainem, któremu zarzuca chełpliwość. Zostaje jednak sam zawstydzony, znika z dworu i nikt go nie żałuje, nawet Artus czartu go poleca. Dalej jeszcze (w. 22271—23126) Keus pochopnie się podejmuje wyprawy po białą nóżkę jelenia, ale jak w *Damoisele à la Mule*, nie odważa się na przebycie głębokiej i bystrej wody. Gdzieindziej (w. 14581—18602) mamy, jak to już zauważył G. Paris, naśladowanie antagonizmu między Keusem a Percevalem, uwieńczone zawstydzeniem Keusa.

Wybitny poprzednik Velthema Jacob van Maerlent jest autorem partyi (w. 23127—26980), w której występuje nieuczynność Keusa. Nie chce on pójść za radą Gauvaina i ułatwić Torecowi zwycięstwa, które ma mu zapewnić rękę księżniczki Mirandy. Jak dwudziestu innych, lichych rycerzy nie chce on pozwolić na przecięcie w tym celu popręgu u swego konia. Mimo to zostaje wraz z tamtymi pokonany przez Toreca, jako drugi z rzędu[2]).

W innym poemacie niderlandzkim p. t. *Morien* mamy także epizod z cyklu Grala. Keus ofiarowuje się tu jechać za Percevalem; z tego zamiaru Artus się śmieje, przypominając, że już raz mu Walijczyk przetrącił ramię[3]).

Podobne inwencye znajdujemy w literaturze **angielskiej**. W romansie, który G. Paris podał za przeróbkę zaginionego poematu, nazwawszy go *Voeux de Baudouin*[4]), Keus obiecuje zabić w lesie każdego napotkanego człowieka. Czeka go znowu oczywi-

[1]) Grundriß der germanischen Philologie hgg. v. H. Paul, 2 Aufl. Strassburg 1901—9 Bd. II. 1. Abt. str. 427—30.

[2]) Z wszystkich tu wymienionych ustępów wydzielił G. Paris osobne, zaginione rzekomo, poematy francuskie, które streszcza w tomie 30-ym Histoire Littéraire de la France. W porządku wierszy wyżej podanym są to: „Gauvain et Keu“ (str. 85 i n.) „Lancelot et le cerf au pied blanc“ (str. 113 i n.), „Le chevalier à la manche“ str. 121 i n. i „Torec“ str. 263 i n.). O interpolacyi do „Vengeance“ ibidem str. 65.

[3]) cf. G. Paris o. c. str. 247 i n.

[4]) Streszcza G. Paris o. c. str. 111 i n.

ście wstyd. W *Sir Percevelle* Keus jest jednym z trzech świetnych rycerzy, którzy spotkani w lesie przez Percevala, budzą w nim żyłkę rycerską.

ROZDZIAŁ V.

Znaczenie postaci dla kompozycyi romansów Artusowych.

Ze szczegółowego rozpatrzenia szeregu romansów nie wynikła dla nas żadna jednolita charakterystyka Keusa, ani też nie da tu się wskazać nic takiego, coby można nazwać ewolucyą postaci. Uważam to za jeden z rezultatów niniejszej pracy, zestawionej z tem, co o postaci Keusa poprzednio pisano. Transformacya zasadnicza postaci dokonała się przed Chrétienem de Troyes, albo raczej u niego samego. Stwierdziliśmy bowiem, że truwer szampański nie przejął żadnej jednolitej o niej tradycyi [1]). Z bohaterskiego Caiusa [2]), prócz funkcyi dworskich, nie pozostało nic, ledwie nazwisko, a i to niebawem zostało szpetnie zniekształcone. Z rysów nadludzkich Keia literatury celtyckiej [3]) także nic do romansu dwornego nie przeniknęło. Chyba tylko Bricriu pożyczył naszemu seneszalowi swego jadowitego języka. Postać wiernego sługi Artusa, pojęta jako komiczna antyteza dobrego rycerza, jest tworem samegoż Chrétiena [4])

W toku wywodów starałem się wskazać kolejno przybywające rysy i ustalenie się profilu u Chrétiena, którego bierzemy za punkt wyjścia. Przedstawiłem potem, w czem mianowicie odbiegali od tego schematu truwerowie i jak wprowadzali swoje indywidualne koncepcye. Linia, jaką już spis rozdziałów pozwala wykreślić, dziwnie się załamuje i zawraca, zdradza chwiejność i dowolność w traktowaniu postaci. Nie wszystkich autorów nęcił element komiczny, nie wszyscy go widocznie wyczuli u Chrétiena. Kontynuatorzy *Opowieści o Gralu* byli najbliżsi w tym względzie. Stale go czynią kozłem nie już ofiarnym, ale tym gimnastycznym,

[1]) por. wyżej str. 200. Nie chcąc się powtarzać, zwracam uwagę czytelnika na odnośne ustępy poprzednich rozdziałów, które, wzajemnie się uzupełniając, składają się na syntezę.

[2]) por. wyżej str. 182.

[3]) por. wyżej str. 187.

[4]) por. wyżej str. 210.

na który spadają raz po raz ciosy, wobec których — trzeba przyznać — zachowuje się on zdumiewająco elastycznie, jeżeli się zważy, że od tylu pojedynków z najlepszymi rycerzami nie ginie, ani nie staje się kaleką. Tłómaczy się to tem, że jedni przeciwnicy, jak Gauvain, w gruncie go lubią, drudzy zbyt go lekceważą, aby go chcieli dobijać.

Żartobliwe i satyryczne przeciwstawienie bohaterowi głównemu, rys istotny w schemacie Chrétiena, zaznaczyli oprócz jego kontynuatorów, Paien de Maisières i autorzy *Durmarta* i *Atre perillous*. Raoul de Houdenc, aby wydobyć więcej komizmu z tej postaci, niż go było u Chrétiena [1]), włożył mu w usta satyrę na kobiety, zupełnie zgodną z jego charakterem, ale kłócącą się z tendencyą romansu dwornego.

Wśród epigonów pojawia się już bardziej dowolne oddanie postaci, interpretowanie jej w pewnym kierunku. Autor *Ydera* przedstawia go jako oszczercę kobiet, zdrajcę i skrytobójcę, ale czyni to, kreśląc jego postać oczywiście na wzór seneszali, wrogów Trystana. Huon de Méry piętnuje go również jako zdrajcę i kwintesencyę wszelakiej złości.

Ujęli się za nim autor *Durmarta* i Girard z Amiens. Pierwszy tłómaczy pobłażliwie jego wady nieszczęśliwem usposobieniem, fatalnością, tragicznym rozdźwiękiem między pragnieniem a możnością; wykazuje on, że to właśnie czyni zeń mizantropa. Autor *Escanora* małą tężyznę jego wyjaśnia brakiem ideału miłosnego i przedstawia transfiguracyę pod wpływem uczucia.

Rigomer wynosi jego rycerskość, malując go jako walecznego adwersarza w turniejach, autor *Hunbaut'a* także zalety jego cenu, choć zresztą gani go jako plotkarza. Wszyscy pozatem nie zaniedbują wspomnieć jego męstwa, zręczności i innych cnót. Jedyny tylko późny autor *Claris i Laris* lekceważy go, jako smakosza i wygodnisia, ledwie wstydem od tchórzenia powstrzymywanego. Tu jednak mamy tylko Keusa nazwisko, właściwie ta postać już do innej kategoryi należy, do której przejdziemy za chwilę.

Czyż te punkty, w chronologicznym porządku nazwane, dadzą się połączyć tak, aby wynikła linia rozwoju? Byłaby ona kręta i krzywa!

[1]) Zob. str. 211.

Pod imieniem Keusa mamy tedy raczej zbiór postaci, często zupełnie odrębnych, figur ujemnych, nie zawsze komicznych, z których każda wciela część małości i zawiści człowieka przeciętnego wobec rycerzy nadludzkiej miary. W żadnym sensie nie można powiedzieć, jakoby ta figura odbyła ewolucyę, podobną do Ganelona[1]. Ten bowiem w obrębie tej samej *Pieśni o Rolandzie* jest zrazu odważny i wspaniały, potem dopiero odsłania się, jako tchórz. Ganelon pozostaje w całej tradycyi epicznej znienawidzonym zdrajcą. Keus jest raczej tylko lekceważony i ośmieszony. Maska skrytobójcy w *Yderze* nie jest jego własnem obliczem.

Obok rysów naczelnych, szczególnie w akcyi eposu uwydatnionych, mogą być jednak drugorzędne, dodatkowe, mimowolnie przez truwerów powtórzone, lub w cień zepchnięte, jako niezgodne z późniejszą rolą. Zadaniem studyum porównawczego będzie wyśledzenie i zestawienie jednych i drugich. Właściwością istotną, bo najczęściej spostrzeganą jest jego zły język, zadzierzystość, kłótliwość i dokuczliwość. Chrétien w *Yvainie* stworzył w nim typ kłótnika i złośliwca, a za pobudkę jego wystąpień podał zawiść. Jako taki występuje Keus dalej w *Percevalu*, w interpolacyi Gerberta, w *Vengeance*, w *Yderze*, w *Durmart* (tutaj z zastrzeżeniem, że tylko przeciw złym się zwraca), w *Tornoiemenz Antecrist*, w *Hunbaut*, gdzie szczególnie plotkarstwo podkreślone, wreszcie i w *Escanorze* nie zapomniano mu tego grzechu pierworodnego. Nawet ta cecha naczelna, jak widać, nie występuje jako stały i jednakowy, epicki atrybut, brak jej zresztą zupełnie w kilku romansach: w *Ereku*, *Lancelocie*, *Pannie na mulicy*, *Cmentarzu niebezpiecznym*. Nie zastanawiając się dłużej nad powodami niewyzyskania tego wątku w wymienionych poematach, możnaby go mimo to uważać za najstalszy.

Gorzej jednak rzecz ma się ze stałością innych znamion. Lekkomyślność w podejmowaniu planów nie obliczonych na siły, równie silnie uderza czytelnika. Jednak i ona nie wszędzie występuje. Mamy ją w *Ereku*, *Lancelocie*, *Yvanie*, *Pannie na mulicy*, *Percevalu* z kontynuacyami, *Pomście*, *Yderze*, *Durmarcie*, *Atre* i *Claris*. Możnaby za bardziej istotną cechę postaci uważać inną, która zresztą poprzednią uzupełnia: zawstydzenie z powodu nieudania się przedsięwzięcia. Tu lista przypadków rzeczywiście najdłuższa

[1] H. [illegible] Uwaga do w. 280[illegible] Hunbaut

Najdosadniej przedstawia go Chrétien, jako rycerza chełpliwego, a niefortunnego, łącząc z tem zrozumiałe u niego objawy bezsilnego gniewu, a oznaki zadowolenia z jego porażki — u świadków przygody. Najprościej potem porażka przedstawiona w *Damoisele* i *Atre*. Brak jej jednak w kilku poematach: w *Hunbaut*, w *Chevalier as deus espees*, w *Rigomerze*, gdzie jest wprost dzielnym rycerzem, dalej w *Durmart*, gdzie wyraźnie sympatycznie przedstawiony, wreszcie w *Escanorze*, w którym w szczególny sposób zostaje wyniesiony na szczyty rycerstwa. Lekceważeniu osoby seneszala, jakieby z innych poematów wynikało, sprzeciwia się zwłaszcza to poważanie, jakiem jest otoczony w *Lancelocie*, *Yderze*, *Durmarcie*, w *Hunbaut* i wielu innych poematach. Nigdzie prawie, jak to już zaznaczyłem, zalet mu nie odmówiono. Gniewliwość sama dla siebie, niezależnie od powyższego rysu, szczególnie występuje w *Yderze*, w *Chevalier deus espees*, pozatem w *Rigomarze*, *Claris i Escanorze*; jest ona może zawodową, zewnętrzną cechą marszałka dworu i rycerstwa.

Prócz tych trzech rysów, głównie w oczy się rzucających, odkrywamy jeszcze inne, co do których truwerzy jeszcze mniej są zgodni. Brutalny wobec słabych i kobiet w *Perceevalu* Chrétiena i nawet w *Escanorze*, okrutnik u Gauchera, jest Keus przeciwnie pełen ogłady w innych utworach. Cyniczna obmowa kobiet jest jego cechą oderwaną, przypadkową w *Mantel* i *Pomście Raguidela*, a wynika z intencyi autora-satyryka. Fałszywy przyjaciel w *Yderze*, zdrajca w *Tornoiement*, jest on w *Lancelocie* wiernym sługą swej pani, zawsze zresztą przywiązany do swego monarchy, który mu za to serdecznie odpłaca. O znienawidzeniu go przez pokrzywdzonych czytamy w *Yvainie*, *Perceevalu*, *Raguidelu* i *Hunbaut*, więc znowu nie wszędzie. Ponieważ epitet ten refrenowo u truwerów występuje, można go sobie łatwo wytłómaczyć w ten sposób, że tu na Keusa przenosili oni urazy, jakie czuli do prawdziwych seneszali, gdy ci im, jako przybyszom, w czasie uczt na zamkach drzwi wskazywali lub niezbyt hojnie ich obdarowywali. Przeciwnie w *Escanorze* mamy z życia wziętą pochwałę hojności podstolego.

Tchórzostwo, występujące tylko w *Damoisele* i *Yderze*, nie godzi się z jego żądzą sławy i przygód rycerskich, z ambicyą wszędzie indziej podkreślaną. Chełpliwość, wada blisko tej fatalnej dlań

żyłki jest też tylko przypadkowym rysem (*Durmart. Rigomer*). Łączono z tem kłamstwo, grzech ciężki dla rycerza, o który Keus, prócz *Ydera*, raz jeden tylko jest obwiniony (w *Claris et Laris*).

Tak więc rysy istotnie czarne: zdradzieckość (1 raz), tchórzostwo (2 razy), brutalność (3) i kłamstwo z chełpliwością (2—3) są tak rzadkie, że niema zupełnie podstawy do przypuszczenia, jakoby w jakiejkolwiek epoce, wcześniejszej czy późniejszej, w cyklu poetyckim stanowiły cechę zasadniczą postaci. Liczne przydawki dodatnie, wyraźnie podkreślające jego piękność i sprawność w spełnianiu funkcyi, dzielność, wierność i żądzę przygód, świadczą o innej tradycyjnej koncepcyi. Te dodatnie wartości były zresztą niezbędne dla postaci, która miała objąć partyę komiczną w kompozycyi. Estetyczne rozważania przekonywają bowiem, że odrobina sympatyi jest nieodzownym warunkiem szczerego śmiechu[1]). Gdyby jej brakło, mógłby czytelnik Keusa tylko nienawidzieć i nim gardzić, tak, jak go nienawidzi autor *Ydera* i *Tornoiemenz*, nie mógłby się zeń śmiać. W *Percevalu* istotnie przewrotność i okrucieństwo Keusa sprawia, że przestaje on być figurą komiczną[2]), a okoliczność, że Fergus się z niego śmieje, gdy go w kałużę wtrącił, dziwi nas u prawdziwego rycerza. Podobnie i z Alcesta Molierowego nie śmielibyśmy się, gdybyśmy nie współczuli z nim, jako z charakterem prawym, ale nie przystosowującym się do otoczenia.

Jeżeli po tem wszystkiem jeszcze o jednej osobie Keusa w romansach może być mowa, to zgadzamy się chyba o tyle, że wciela ona nielubiane w towarzystwie dworem przywary: zadzierzystość, dokuczliwość i złośliwość przedewszystkiem. Jest negacyą pewnych cnót: głównie stateczności (*mesure*, częściej w prowansalskiej poezyi *mezura*, *prouesce* ze szczególnem uwzględnieniem tężyzny fizycznej i powodzenia w przygodach; czasami także, choć rzadziej, grzeszy on przeciw pewnym przepisom *corteisie*. Przedewszystkiem wykracza przeciw cnocie powściągliwości w mowie, którą tak wysoko ceniło rycerstwo

[1]) Bergson, Le rire. Essai sur la signification du comique. 13-e éd. Paris 1913 str. 199 i n. Wynika to też z wywodów Th. Lippsa, Komik u. Humor. (Beiträge zur Ästhetik VI.. Hamburg u. Leipzig 1898 str. 12 i n. Höffding, Psychologie in Umrissen auf Grund der Erfahrung (übers. v. Bendixen. Leipzig 1887 str. 374.

[2]) Zob. wyżej str. 211.

i o której osobną przestrogę Robert z Blois zamieścił w *Enseignement des Princes*:

De vilain gas, de vilain dit
vos gardez, car trop vaut petit[1]).

W roli jego momentem najistotniejszym, obok funkcyi, które same tylko za utożsamieniem osoby przemawiają, jest konflikt jego z bohaterem. W następujących utworach jest on błahym antagonistą, lecz nie rywalem. Yvaina, Percevala i przedewszystkiem Gauvaina: *Damoisele, Vengeance, Durmart, Humbaut, Atre, Bigomer*[2]) To lepiej właśnie uwydatnia negatywność jego charakterystyki i zarazem najdobitniej określa jego rolę w akcyi i kompozycyi, skoro jest zazdrosnym przeciwnikiem najlepszych pod względem tężyzny fizycznej i hartu moralnego. Wprowadzenie tej postaci służyło kompozycyi romansów, pomagało rozwinięciu akcyi. Wszystkich tych bohaterów podnieca seneszal do czynu złośliwością swą, obawą obmowy lub wyrządzoną obrazą. Nie potrzebuję przypominać, jak to Yvain, Perceval, Gauvain i Fergus wprost lękają się pojawić na dworze przed dokonaniem przedsięwzięcia, aby nie stać się przedmiotem jego szykany. Skoro zaś jest antagonistą najlepszych, musi ponosić wszelkie skutki tego: zemstę i cięgi, ośmieszenie po porażce przez tych, co stają po stronie zwycięzcy. Taką dalszą konsekwencyą jest też niekorzystne oświetlenie charakteru przez autorów i idące w ślad za tem lekceważenie go ze strony czytelnika.

Ten właśnie moment sprawia, że zamierzona przezeń szykana zawsze spotyka się z niepowodzeniem, przeciw niemu samemu się obraca. Ze stanowiska autora satyra zostaje wzmocniona tym efektem „par ricochet". Podnosi też jej skuteczność, jak zobaczymy, żywioł humorystyczny zawarty w tej postaci.

Intencya osiągnięcia efektu przez kontrast jest już oczywista u Chrétiena. Wartość tej koncepcyi w lot też pojęli następcy i nieraz w tem przesadzili. G. Paris trafnie to określił. „Ce personnage bouffe, si l'on peut ainsi dire, a été heureusement introduit dans le milieu, un peu monotone, des chevaliers accomplis ou des êtres absolument méchants et malfaisants dont se composait le personnel arthurien;... sa personnalité vivante et brusque paraît donner quel-

[1]) Romania T. XVI. str. 36.

[2]) Ponadto tutaj jest on jeszcze współzawodnikiem Midomedasa.

que réalité à ce monde factice où l'individualité est d'ailleurs si peu marquée“ [1]).

Wprowadzenie postaci Keusa nie tyle odpowiadało tradycyi, ile wymaganiom — sit venia verbo — artystycznym; świadczy o tem pojawianie się w cyklu podobnych postaci tchórzy i niegodziwców. Jedne z nich, jowialne, służą zabawie, drugie samej satyrze.

W kontynuacyi *Grala* Manessiera (w. 42131 i n.) czytamy o takim tchórzliwym rycerzu; sam jego sposób noszenia zbroi wskazuje, że nie lubi się mieszać do bitew. Kolczugę, tarczę i hełm ma zawieszone na szyi, a włócznię opuszczoną wzdłuż konia. Jest on piękny, wytworny, uprzejmy, wysokiego wzrostu i, jak się okaże, silny. Jednak bywa tchórzliwy, jak zając, a ze swoich zapatrywań w tym względzie nie czyni tajemnicy i obficie krasi swe wywody zabawnymi aforyzmami na ten temat. Na pytanie Percevala odpowiada, że umyślnie w ten sposób zawiesza zbroję, aby się ustrzedz przed atakami. Cóż zyskam — pyta — gdy mię zrani kto śmiertelnie albo tak ciężko, abym musiał leżeć w łóżku?

w. 42175. Tant com ensi chevaucerai,
ja chevalier n'enconterrai
qui me die pis que mon nom.

Zawstydzony i wydrwiony przez Percevala, przybiera się lepiej, oświadcza, że przyjmuje jego zaprosiny i będzie mu towarzyszył; jednak zdaleka tylko walce się woli przypatrywać, sam zaś miecza nie wyciągnie:

w. 42217. em pais voel ma vie aciever
et toute folie eskiver.

Gdy niedługo potem obaj rycerze spotkali w lesie dwie panny, męczone przez dziesięciu łotrów, tchórzliwy towarzysz przedstawia Percevalowi, że nie będzie walczył: ich jest dziesięciu, a ty sam, drogo więc opłacisz swą nieopatrzną odwagę. Na stojącego na uboczu rusza jeden z łotrzyków, nie gotuje się on mimo to do boju, ale przemawia do nacierającego, chcąc złagodzić jego cios:

42325. Vasal, ne ferés mie bien,
se mo ferés; ne vous voel rien.

[1]) Histoire Littéraire de la France T. XXX. str. 51 2

Powalony na ziemię jeszcze pyta, dlaczego go biją. Dokonywa jednak nagle rzeczy u pacyfisty niespodziewanej. Porywa miecz i od jednego ciosu trupem kładzie napastnika.

Efekt ten Manessier powtarza niebawem. Gdy drugi napastnik się zbliża, znowu nasz rycerz z nim rozmawia i grozi zabawnie:

42392. Vassal, par Dieu omnipotens.
se me ferés, je vous ferrai.

Gdy i tego zabił w srogiej walce, uleczony już jest z tchórzostwa, snać pod wpływem męstwa Percevala. We dwóch też dobijają pozostałych złoczyńców.

W starym *Perlesvaus* poznajemy także takiego Couarz chevaliers, również w odwrotny i dziwaczny sposób wdziewającego zbroję [1]); odradza on Gauvainowi walkę, mówiąc, że nie będzie mu pomagał. Gdy zaś Gauvain zwyciężył, wyznaje mu swój podziw i zapewnia, że on sam na jego miejscu byłby uciekł lub prosił o łaskę. Nie lubi on wojny, jest zwolennikiem pokoju; rany ma tylko z odciśnienia i przetarcia. Na pożegnanie ofiarowuje Gauvainowi swój miecz, bo go sam nie potrzebuje.

Wprowadzenie odrębnej postaci tchórza świadczy nam jeszcze za tem, że Keus nie wydawał się odpowiednim do objęcia tej roli; w legendzie bowiem o Gralu inny jest jego udział.

Lepiej i samodzielniej ukształtowana jest postać Dodiniausa w *Claris et Laris* (zwłaszcza w. 26751—26951). Jego epitet *li sauvages* tłomaczy Klose [2]) w duchu przeciwnym do *li cortois*, co jednak domysłem tylko być może, wobec tego, że i w innych romansach, od *Ereca* począwszy, pojawia się ten epitet przy nazwisku Dodiniausa, a kontekstem autor *Claris* w żadnej mierze tej interpretacyi nie usprawiedliwił. Szlachcic ten zresztą wcale do nietowarzyskich nie należy, przeciwnie, dużo w nim wesołości (*risée*); dla jego „bons mots“ kochają go rycerze Okrągłego Stołu (w. 26752—26763). Jest to poprostu tylko rycerz „niezwykły“, „osobliwy“.

Dzielnym Dodiniaus nie jest. Bierze wprawdzie udział w wyprawie do Danii, ale więcej wierzy w fortele i wykręty, niż w siłę

[1]) Wyd. Potvin T. I str. 52—4.
[2]) o. c. str. 288.

swego ramienia. Rycerza, który go wzywa do boju przed swoim zamkiem, prosi o zwłokę, rzekomo, aby jego przyjaciółka mogła się przypatrzyć starciu. Ugoszczony przez noc, wyjeżdża rano, uchodząc przed walką. Innemu rycerzowi, wyzywającemu go, tłómaczy, że nie może stanąć do walki, gdyż za nim jadą jego brat i ojciec, którzyby się wmieszali do starcia i posiekali przeciwnika na kawałki. Honor mu tedy, jak powiada, nie pozwala w tych warunkach przyjmować wyzwania na teraz, ale służyć będzie za powrotem. Na dworze Tallasa, króla Danii, więc u celu swej wyprawy rycerskiej, podaje się za menestrela, mówi, że przebrał się w zbroję w lesie znalezioną. Za menestrela też go wszyscy biorą, i bawią się jego dowcipami.

Keus występował po części jako tchórz w *Damoisele a la Mule* i w *Yderze*, jednak z postaciami dopiero co omówionemi nic nie ma wspólnego. Pierwsze dwie są blade, to zwykli tchórze; trzecia już barwniejsza, ma w sobie ten pierwiastek jowialności i przemyślności, jaki stanowi cechę niezapomnianych postaci Falstaffa i Zagłoby. Keusa w tym samym romansie zbliża do Dodiniausa tylko, wyjątkowy zresztą, rys wygodnisia. Znamienne jest, że w pierwszej części romansu, gdzie wymieniony zaledwie Dodiniaus jeszcze nie bierze udziału w akcyi, autor nadał Keusowi niektóre ujemne rysy: wygodnictwo, tchórzostwo na widok chama-olbrzyma. Natomiast w II-ej części, gdy już Keus, zgodniej z tradycyą, w turniejach występuje, przymioty te przeniesione są w superlatywie na Dodiniausa.

Jeżeli chodzi o szyderstwo i chełpliwość u Keusa, to za jego dublet może być w tymże romansie uważany Mordret, wyrodny brat Gauvaina, od seneszala zresztą moralnie niżej stojący, bo gwałciciel kobiet. Drwi on z Ydera, wracającego bez broni, „de rire ne se pot tenir“ (w. 24236 i n.), na co mu ten proponuje, aby pojechał do zamku, z którego on wraca i próbował tam spędzić noc. Mordret udaje się wskazaną drogą pięknie uzbrojony. Gdy się zbliża do zamku, który mu się wydaje opuszczonym, odzywa się w nim tylko potrzeba nasycenia głodu. Kieruje tedy swe kroki wprost do kuchni, skąd zabiera do sali zamkowej mięsiwo i osobliwy przysmak: kapłony w czosnkowym sosie. Po uczcie, zroszonej winem, zasypia, a w nocy kasztelan mu zabiera zbroję i konia. Nazajutrz Yder tryumfuje nad powracającym pieszo. Gauvain brata strofuje, gani go za sprzeczkę (*ranponer*) i radzi mu się po-

wiesić z powodu niedotrzymania przyrzeczenia. Ta lekcya nie przeszkadza Mordretowi drwić z Clarisa, który udał się do tego samego zamku i długo nie wraca. Gauvain powtórnie go łaje i znowuż zostaje on zawstydzony, gdy Claris przybywa ze zbrojami wielu rycerzy, dowodami swej waleczności.

Dwa razy występuje Mordret w brzydszej roli. W czasie wyprawy do Danii nastaje na cześć damy, za co byłby już powieszony, gdyby nie Gauvain, który go uwolnił. Dowiedziawszy się jednak o postępku brata, ostro go złajał, mówiąc, że gwałciciela trzebaby czterema końmi rozwłóczyć i popierając tę admonicyę Pismem św. (w. 24053—072). — Drugą nauczkę dostaje on od Kalogrenanta, który w zaczarowanym zamku, przemieniony w dziewicę, wznieca żądze Mordreta. Rzekoma panna ściska tak mocno zalotnika, że go zostawia bez tchu na ziemi. Opowiadanie o tem wzbudza wielką wesołość między rycerzami. Ta postać niegodziwca nie darmo nosi nazwisko synowca Artusa, zdrajcy, o którym podaje Galfred z Monmouth, że zabrał stryjowi królestwo, poślubił jego żonę, a samego w bitwie śmiertelnie ranił.

Girard d'Amiens, który w' *Escanorze* przeniósł rys wroga kobiet na Dynadana (w. 660 i n.), skoro w Keusie musiał wystawić doskonałego kochanka, wprowadza też Mordreta jako kłamcę, zdrajcę i rycerza małej odwagi:

w. 650. ... mais ne fu preuz,
car en lui n'ot que fausseté,
felonie et desloiauté.

Ten dublet dawnego Keusa z *Ydera* i *Tornoiement* jest tu właśnie antagonistą czułego kochanka Andriuety, mężnego tryumfatora na turnieju — Keusa. Jeszcze jeden dowód, że głównym celem dla autorów bywało wprowadzenie przygany pewnych przywar, hańbiących rycerza. Gdy autorzy obu ostatnich wymienionych romansów nie mogli niemi obciążyć Keusa, wyszukali innych w tym celu figurantów. Mordret, dawniej przyjaciel Keusa, wyzwał go z powodu pewnej panny i został przezeń ciężko zraniony, a potem złośliwie i fałszywie go oskarżył o uprowadzenie dziewicy. Zresztą i ta charakterystyka nie jest pozbawiona sprzeczności: Mordret również bierze udział w turniejach i sam fakt, że nie jest wykluczony z towarzystwa Okrągłego Stołu, świadczy o nim dodatnio. Epitety go piętnujące, jakie hojnie mu wydziela Girart, są może czasem reminiscencyami ze starej legendy o synowcu Artusa:

w. 18917. .....Mordret le felon
où plus ot mal qu'en Guenelon.

Rozwlekły romans prozą o Trystanie wprowadza, dla ożywienia męczącej monotonii przygód i wypraw, figurę błazna Daguenet a. Jest ona wyraziście nakreślona i komizm sytuacyjny rozwinięty w jej działaniu lepiej, niż w roli Keusa. Humorystyczna niewłaściwość, tkwiąca w porywaniu się na przygody wyjaskrawiona, skoro aktorem już nie rycerz, jeno błazen. Jak Keus i z równem niepowodzeniem, porywa się on na czyny bohaterskie, do których jednak, odmiennie od Keusa, będąc wyłączonym z koła rycerskiego, nie dorasta swem stanowiskiem. Prof. Gröber sądzi, że postać ta wprost z roli Keusa jest rozwinięta[1]). Nie trudno będzie zauważyć różnice: błazen jest, jak już z funkcyi jego wynika, zabawką w ręku rycerzy, którzy go ku swej uciesze namawiają do pojedynków i pocieszne z nim układają farsy.

Opowiedziano o nim[2]), że rycerze lubili go zbroić i wysyłać na przygody, których on się chętnie podejmował, gdyż nienawidził wojowników z Kornwalii i wciąż zdawało mu się, że ich wszędzie pobija. Brunor powala go z konia, a panna go z tego powodu wydrwiwa. Niezaszczytne są w istocie jego przygody w Kornwalii, dokąd go wysłano dla odwiedzenia Izoldy. Gdy zatrzymał się ze swymi dwoma giermkami przy źródle, zbiegły im konie. W pogoni za nimi napotkali przy innem źródle pasterzy, którzy właśnie droczyli się z obłąkanym Trystanem. Daguenet zarzuca im, że ukradli konie; otrzymawszy zaś szorstką odpowiedź, naciera na nich nie po rycersku i czterech rani. Podczas gdy reszta ucieka, Trystan ujmuje się za pastuchami, porywa błaznowi jego miecz i ściga zmykającego napastnika[3]).

Innym razem Gifflet, który był „bon rigoleeur“ układa zabawne starcie między królem Markiem a Daguenetem. Przyprowadza błazna między rycerzy, rozmawiających o spotkaniu Dynadana z Markiem. Daguenet, słysząc, że mowa o jakimś Kornwalijczyku, domaga się go dla siebie. Zaufanie w swe siły czerpie z przypad-

[1]) Grundriß der romanischen Philologie II. Bd. 1. Abt. Straßburg 1902, str. 1007.

[2]) Löseth. Le roman en prose de Tristan, Le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Paris 1890 (Bibliothèque de l'École des Hautes-Études. 92-e fascicule § 69.

[3]) o. c. § 101.

kowych sukcesów. Yvain opowiada mianowicie o nim, że raz udało mu się przyprowadzić na dwór Artusa dwóch rycerzy z Kornwalii, pokonanych i wziętych do niewoli [1]).

Giffiet przedstawia tedy następujący projekt: dadzą Daguenetowi zbroję jednego ze swoich i wyprawią go naprzeciw Kornwalijczyka, który z pewnością ucieknie przed nim, gdyż jest on dość odważny (*jolis*), aby mógł atakować kogobądź. Rycerze cieszą się na myśl o zabawnej sytuacyi, jaka się wytworzy, gdy błazen przyprowadzi do więzienia króla Marka; sam Daguenet klaszcze w ręce z radości. Nazajutrz dają mu zbroję Mordreta, a śmieją się przytem tak, że o mało z koni nie pospadają. Markowi tłómaczy Dynadan, że przybył Lancelot; król uwierzył temu istotnie i zmyka. Ale zjawia się znakomity rycerz Palamedes, ofiarowuje mu swą pomoc i obala błahego przeciwnika. Błazen skarży się, że mu połamano kark, krzyczy i przeklina, obiecując śmiejącym się zeń, że mu to odpłacą [2]).

Jak szybkie postępy technika literacka czyniła w tym kierunku, świadczy udatna i po literacku zaokrąglona figurka Małego Towarzysza, Petit Afilé, z *Dame a la lycorne* (pocz. XIV w.). Ożywia on akcyę, urozmaica opowiadanie przygód rycerskich. Jest to ukochany towarzysz Rycerza Lwa (Chevalier au Lyon), bohatera romansu; przez kontrast służy za miarę jego nadludzkiego męstwa. Wciela, jak słusznie zauważył dr Gennrich [3]), realizm wobec idealizmu, uosobionego w Rycerzu Lwa. Genezy tej kreacyi szukać trzeba oczywiście w wyżej omówionej postaci tchórzliwego towarzysza Percevala w kontynuacyi Manessiera. Od Keusa różni się tem, że go wszyscy, jak Dodiniausa, lubią i chętnie słuchają dla miłego dowcipu i pogodnej wesołości. Sam on się zresztą chętnie przyznaje, że jest „li plus couars du monde“ (w. 4208) i często się podaje za cel dowcipów. Zabawne jest jego zachowanie się w czasie walki dwóch rycerzy na drzewie. Woli pozostać w tyle, mówiąc, że „n'est pas sages qui trop s'avance“; prosi też towarzysza, aby zawrócił. Za propozycyę walki uprzejmie dziękuje obu rycerzom, mówiąc, że woli pozostać w roli spektatora; odstępuje

[1]) Czytamy też (str. 491), że zabił podskarbiego Artusa, nazwiskiem Fole, który go atakował.

[2]) o. c. § 221, 222 i 225.

[3]) Str. 117 wydania „Le romans de la Dame a la Lycorne et du biau chevalier au lyon“ Dresden 1908. (Gesellschaft für romanische Literatur Bd. 18).

nawet dalej — aby móc, jak mówi, lepiej osądzić ciosy. Chce się pożegnać z Rycerzem Lwa, gdyż niebezpiecznie jest przebywać z tak odważnym człowiekiem.

Przed inną walką przyznaje, że go strach bierze i zamiast na konia, gramoli się na wysokie drzewo. Po walce ściskają się serdecznie zwycięzca z towarzyszem, który się pocił na drzewie z obawy, aby nie wykryto jego obecności. Na przygody do „Terre de Labour" jechać nie chce, woli się nie trudzić, skoro się później dowie, kto się dzielniej, a kto gorzej spisywał. Namówiony, godzi się pójść... sądzić ciosy, aby się nikt potem kłamliwie nie przechwalał. Zrzucony z konia w utarczce, skarży się głośno na ból i udręki życia wędrownego, czem rozwesela towarzyszy.

W turnieju, urządzonym na zaproszenie Demoiselle au Pore-Épic, nie chce się narażać; woli z pannami w cieniu rozmawiać; nie troszczy się o dyshonor, jaki go spotka: „je maing trop miex sain que malade" (w. 6646). Gdy pod wpływem fałszywej wiadomości o śmierci swej damy bohater oszalał. Mały Towarzysz bardzo boleje nad nim; rzuca mu bodaj zdaleka jedzenie, skoro boi się zbliżyć.

Małemu Towarzyszowi, ze stanowiska egoistycznej dbałości o własną skórę na sprawy się zapatrującemu, dodajmy jeszcze rys prostactwa, a poznamy w nim późniejszego kompana Don Quixote'a. Zachodzi jednak ta różnica, że ośmieszony tutaj jest tylko przedstawiciel „wieprzowatego", prozaicznego żywota, a u Cervantesa przedmiotem żartu jest raczej przeciwnie, reprezentant błędnego rycerstwa. Już w wieku XIII-ym, co prawda, pojawia się parodya epopei narodowej, jest nią *Baudouin de Sebourc. Dit d'aventures* znowu wyśmiewa romanse o przygodach, opowiadając groteskowe przeżycia rycerza, co się dostaje do wnętrza potwora i uratowany jest przez dzikiego wołu, który rogiem przeszywa brzuch zwierza[1]). Jednak to tylko muśnięcie bezbożnej ręki, porywającej się na kunsztowną budowlę obu wielkich cykli średniowiekowej literatury i na jej tezy moralno-obyczajowe. Na razie jeszcze Gral jest świętością, a Perceval ideałem rycerza, zatem także ideałem człowieka tej epoki. Negatywne postacie obok tych wzniosłych paladynów jeszcze są żywotne i niezbędne; na nie tylko kładzie się cień satyry.

[1]) „Un dit d'aventures, pièce burlesque et satirique du 13-e siècle", wyd. Trébutien. Paris 1835.

W monografii o Keusie zamieściłem umyślnie tych parę charakterystyk zbliżonych figur satyrycznych lub komicznych, aby tem lepiej wystąpiły właściwe rysy naszego seneszala, jakoteż dodatki i zmiany, pojawiające się u truwerów, którzy go wprowadzają. Okazało się z tego zestawienia, że pomiędzy postacią Keusa, a tchórzami i niegodziwcami trzeba pociągnąć linię odgraniczającą. Tamci lenią się, choć im nie brak sił; ten przeciwnie, porywa się na wszystko, na zamiary nie podług sił. Nie jest on, jak tamte figury, typem, lecz osobą epiczną, — dodajmy zaraz o bardzo niestałych rysach — jest charakterem literackim, przynależnym do pewnej epoki i pewnego środowiska. Zobaczymy niżej, jak te okoliczności zaważyły na późniejszych losach postaci.

Zestawienie powyższe było tem potrzebniejsze, że charakter Keusa starano się nieraz określić przez dorywcze analogie do innych komicznych bohaterów literatury powszechnej. Przy tej kwestyi również chwilę zatrzymać się musimy; po takiem przygotowaniu będzie można dopiero należycie ująć pierwiastki komiczne, jakie się wcieliły w tę rolę.

Alton nazwał Keusa Tersytesem Okrągłego Stołu [1]). Przypomnijmy charakterystykę tej postaci w II-ej księdze Iliady. Fizyczny jego wygląd jest groteskowy: najbrzydszy to z Greków, garbaty, kuternoga o spiczastej głowie. Keus przeciwnie, jak wiadomo, jest piękny i wytworny. Agamemnona zarzuca Tersytes tchórzostwo. Odysseusz zgromił go słowami i przez plecy zdzielił berłem; płacze on tedy z bolu, a obecni się śmieją. Nic takiego nie przytrafia się seneszalowi. Okrucieństwo, jakie okazał Tersytes, wbijając królowej Amazonek włócznię w oko, cokolwiek zbliża go na paralelę w brutalności Keusa, policzkującego pannę (*Perceval*), do krwi bijącego giermka (*Vengeance*), lub wtrącającego do wody karła (w *Escanorze*). Dopiero powieszenie Bagommadesa za nogi (u *Gauchera*) jest rysem analogicznym, ale tylko o jednego truwera napotkanym.

Mało zbliża się nasz seneszal do Tersytesa, gdy ten jest potwarcą i krzykaczem, więcej, gdy zadziera z księżniczkami i łaje nie niecnymi wyrazami. Naogół komizm w postaci Tersytesa Homerowego jest bardziej zewnętrzny i brutalny.

[1]) Einiges zu den Charakteren der Artussage w XXXIII Jahresbericht über das k. k. Staatsgymnasium im VIII. Bezirke Wiens für das Schuljahr 1883.

Więcej za to może ma wspólnego Keus z Tersytesem Szekspirowskim z *Troilus and Cressida*, który w wyższym jeszcze stopniu jest figurą groteskową: „a deformed and scurillous Grecian". Dokuczliwy, wciela on pierwiastek satyryczno-burleskowy, a za cel swych drwin obiera chełpliwość Ajaksa. Cała scena pierwsza aktu II-go wypełniona jest wzajemnem lżeniem się, w akcie III-im (sc. 4-ta) i V-ym (sc. 1) tak samo bez respektu wymienia on obelgi z Achillesem. Uciecha niewybrednego słuchacza polega tu, jak w ustępach wyżej omawianych z *Escanora*, na słuchaniu dosadnych wyrażeń i plugawieniu bohaterów, należy więc do komizmu burleskowego [1]). Jednak Tersytes różni się od Keusa nietylko fizycznie, ale i charakterem. W spotkaniu z Hektorem, chcąc ocalić swe życie, na określenie siebie zestawia seryę soczystych wyzwisk:

I am a rascal, a scurvy railing knave, a very filthy rogue.

Na to mu odpowiada bohater trojański: „Wierzę Ci, żyj!"

Porównaniem z inną postacią galeryi szekspirowskiej, z Falstaffem, również lekkoduchem i samochwalcą, nie możemy obrażać dostojnika dworskiego, który nie był nigdy pijakiem ani rozpustnikiem.

Najwięcej zdaje się krewniaków, ze względu na stan, znalazłby nasz rycerz pomiędzy typami w rodzaju plautowskiego *miles gloriosus*, z jego odmianami włoskiemi: Matamoro, Fracassa, Cocodrillo, Spavento, z hiszpańskim *scaramuccia* i francuskim *scaramouche*, a wreszcie z niemieckimi Horibilicribrifaxem i Daradiridatumdaridesem. Przewyższa ich odwagą, ale dorównywa kłótliwością, odmiennie jednak od nich, sam się słownie nigdy nie przechwala.

Paralele te wykazują samoistność kreacyi Chrétienowego Keusa, pozwalając ująć trafniej jej zasadnicze elementy, nie wystarczają wszakże do wydobycia sprężyny komicznej, w niej ukrytej.

Trzeba tedy jeszcze wrócić do samego Artusowego rycerzyka. Rzuciwszy światło na rysy jego z treści utworów, postaramy się jeszcze nadać więcej wyrazistości komizmowi tej postaci drogą analizy estetycznej. Po komentarz do niej udamy się w pierwszym rzędzie do estety kongenialnego: utwory pełne „esprit gaulois" objaśnimy

[1]) Cf. tutaj str. 255.

francuskim teoretykiem śmiechu. Porównania z innej gałęzi literatury średniowiecznej, jak nieraz już, wspomogą nas znakomicie.

Na pierwszy rzut oka wstecz, dla znawcy epiki Artusowej, komizm w niej wydawałby się równie szczupłym tematem do dyskusyi, jak i na terenie epopei narodowej. Pamiętamy zdanie Gautiera: „le poète est dans un âge de fer, il n'a pas envie de rire et ne rit pas“ [1]). Z czasem jednak, wbrew temu orzeczeniu, wydobyto te elementy prymitywnego humoru. Naprzód wskazano postaci zabawne chamów [2]), potem naliczono aż 17 innych motywów, często się powtarzających właśnie w epopei ludowej [3]). W pierwszych epopeach istotnie mało uśmiechu, w *Gormoncie*, *Rolandzie* prawie go brak, w *Chançun de Guillelme* dla rozweselenia słuchaczy opowiedział niewybredny truwer, jak tchórz Tiedbald w ucieczce czaprak zawalał ze strachu [4]). Później coraz więcej humoru, a od XII-go wieku mało epopei, któreby nie wykazywały elementu komicznego. Humorystyka w romansie dwornym niema dotychczas podobnej statystyki, trzy czwarte miejsca w niej należałoby chyba poświęcić postaci Keusa. Na nim właśnie okazuje się, jak znacznie komizm romansu jest delikatniejszy od epickiego z „chansons de geste“. Inni słuchacze, inne też są sposoby przypodobania się ze strony truwera i menestrela, niż u odpustowego żonglera.

Keus się śmieje z innych, pobudzając do śmiechu słuchaczy, ale częściej z niego się śmieją. Te dwie strony komizmu osobno wypada uwzględnić.

Wyżej już powiedziałem, że najtrwalszym rysem Chrétienowskiego Keusa jest jego kłótliwość, sarkazm, język jadowity. Utarczki słowne, kłótnie pół-żartobliwe stanowią już w późniejszych „chansons de geste“ jeden z najpospolitszych środków pobudzania do śmiechu. Sceny w rodzaju sporu Kalogrenanta z Keusem i Keusa z Gauvainem mają tam swoje odpowiedniki; docinki i drwiny

[1]) Gautier. Les épopées françaises. T. I. Paris 1865 str. 155.

[2]) Hünerhoff. Über die komischen „vilain“ - Figuren der altfranzösischen chansons de geste. Diss. Marburg 1894.

[3]) Hugo Theodor. Die komischen Elemente der altfranzösischen Chansons de geste. Halle a. S. 1913. (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie XLVIII).

[4]) La chançun de Guillelme hgg. v. H. Suchier Halle 1911 (Bibliotheca normannica VIII) strofa XXXVIII.

nierzadkie są między towarzyszami broni. Guielin w *Prise d'Orange* w gniew niemi wprawia swego wuja Wilhelma. Desramé w *Foulque de Candie* żartuje okrutnie ze swego siostrzeńca Thiebalda, wracającego z pola walki, gdzie nabrał cięgów, a i ten mu się odcina. Dworują też sobie często z przygód miłosnych towarzyszy. Wymieniony już Guielin i Gui w *Anseïs de Carthage* odznaczają się szczególnie drwiarską żyłką. W dwóch epopeach XIV-go wieku, wyrosłych na gruncie włoskim: *Entrée en Espagne* i *Prise de Pampelune* występuje Estout, postać kpiarza bez respektu, który drwinami i żartami rozwesela cesarza i baronów [1]).

Liczne ustępy świadczą, że i w eposie Artusowym pojawia się komizm subjektywny, t. j. do sposobu myślenia słuchacza się zwracający. Jest on coprawda dość ubogo rozwinięty, jak i w epopei narodowej. Często zauważyć można w ustach Keusa ironię; przechodzi ona jednak szybko w sarkazm i szykanę. Tem samem nie można go uważać za wcielenie galickiego „esprit gouailleur." Ironię samą sobie wystarczającą, spokojniejszą spotykamy częściej w epopei narodowej [2]).

Lepiej rozwinięty jest w literaturze starofrancuskiej komizm objektywny, wynikający z wyglądu, działania i mowy przedstawionych osób, w końcu z sytuacyi, w jakie są zawikłane. W epopei spotykamy typy komiczne pogan, cudzoziemców, portyerów, tafur'ów, naiwnych bohaterów, a przedewszystkiem chamów. Między nimi są także chełpliwi, co obiecują dokonać wielkich rzeczy. Na podstawie ustępów z *Aliscans*, *Gaydon* i *Gaufrey* dr Hünerhoff pociągnął już analogię między nimi, a próżnym Keusem [3]). Jednak chełpliwość Keusa ujawnia się mniej w słowach, a więcej w szukaniu zwady, w podejmowaniu się lada nadarzonej „aventure"; jest on tedy już charakterem komicznym, przedstawia jakoby chełpliwość w akcyi. Różni się też od rycerzy, zapowiadających w „gabach", poderyo, czyny niemożliwe do wykonania. Tu i tam jednak tendencya jednakowa: wykazanie *desmesure*, rodowego grzechu bohaterów epopei i wojaków. Ten komizm, który-

[1]) Wracam do niego niżej str. 312.

[2]) H. Spanier. Die Ironie im altfranzösischen Nationalepos. Diss. Strassburg i. E. 1914.

[3]) Hünerhoff o. c. § 59–60

byśmy określili jako „kinetyczny“, czerpie swe soki z sytuacyi i zawiera szczególnie wiele elementów żywotnych.

Keusowi zdaje się, że jest bohaterem, równym Gauvainowi, lepszym od Kalogrenanta i Yvaina; przez to właśnie jest postacią heroi-komiczną[1]). Jego zachowanie się bywa najczęściej parodyą postępowania prawdziwego rycerza. Zapowiedź czynu, szybkie wyruszenie na przygodę wywołuje wrażenie, że nastąpi czyn wielki. Zawód, jaki się okazał, skoro stwierdzamy istotną mierność osobnika, kontrast pomiędzy napięciem duchowem, jakie sytuacya wywołuje, a bezwartościowością wyniku — wytwarza właśnie dyspozycyę do śmiechu. Okazuje się, że ulegaliśmy iluzyi, że, zaufawszy fałszywej pozie bohaterskiej, daliśmy się oszukać udanej wartości, która przeszła w nicość. Te założenia tkwiące w postaci seneszala odpowiadają najelementarniejszej formie komizmu, zdefiniowanej przez Kanta, Höffdinga i Lippsa[2]).

W nieudaniu się wyprawy, w pracy podjętej na darmo, w nicość się obracającej, w samej porażce odnajdujemy motywy wesołości jeszcze przystępniejsze dla średniowiecznego człowieka. Dziecko bawi się wywracaniem domków z kart, cieszy się z przewrócenia budowli z kostek kamiennych. Będzie to, gdy podłożymy objekt żywy, prosta radość z cudzej szkody, tem większa, gdy poszkodowany przedstawiony jest jako charakter nielubiany — co też często o Keusie mówią truwerzy — i dla czytelnika niesympatyczny. Rubaszny ten śmiech cenili żonglerzy i menestrele. Litość

[1]) Bergson o. c. str. 95 i n., str. 126 i n.

[2]) „Das Lachen ist ein Affekt aus der plötzlichen Verwandlung einer gespannten Erwartung in nichts“. I. Kants Kritik der Urtheilskraft hgg. v. Kirchmann (Philosophische Bibliothek IX. Bd.). Berlin 1869 str. 200.

Höffding rozwija to zdanie. „Das Lächerliche setzt voraus, daß wir uns einen Augenblick haben dupieren, verblüffen, von einer Illusion befangen oder durch eine Erwartung spannen laßen, und daß das Ganze sich nun auf einmal in Nichts auflöst“. Psychologie in Umrißen auf Grund der Erfahrung übersetzt v. F. Bendixen. Leipzig 1887. VI. E. 9. d. (str. 375), por. też VI. E. 9. e. (str. 377).

Podobnie Lipps nazywa komicznem „das Kleine, das sich wie ein Großes gebärdet, dazu aufbauscht, die Rolle eines solchen spielt und dann doch wiederum ein Kleines, ein relatives Nichts erscheint, oder in ein solches zergeht“. Ästhetik. Psychologie des Schönen und der Kunst. Hamburg u. Leipzig 1903. T. I. str. 575. „Der Humor liegt in der aus der Verschleierung oder versuchten Vernichtung emportauchenden Wahrheit“. Komik u. Humor. (Beiträge zur Ästhetik. VI.). Hamburg u. Leipzig 1898 str. 257. Por. też ibidem str. 99—100 i str. 125.

nie osłabiała efektu zabijactwa i brutalnej siły, które stanowią atrybuty „vilain'a". Obicie, widok razów zadawanych, jest ulubioną sceną komiczną. W *Rolandzie* stu pachołków bije zdrajcę Ganelona, w *Doon de Maïence* trzysta wierszy zajmuje scena walki na kije, sprowadzająca wybuchy śmiechu. Przy rzucaniu kamieniami w zawody, uderzenie króla pogańskiego w twarz przez Doona nie chybia celu komicznego: ujrzawszy krew na jego policzkach, widzowie nie mniej się śmiali. Jeżeli te efekty, obecnie do cyrkowego repertuaru tylko należące, komuś mogłyby się wydać zanadto prymitywnemi dla czytelników romansów Artusowych, to przypomnimy z poprzednich naszych rozbiorów śmiech Geniewry, gdy zobaczyła Ydera nadzianego na włócznię. Damy na turniejach na widok spadających z koni rycerzy doznawały tych samych emocyi, co dzisiejsi widzowie walk byków i zapasów atletycznych. Rodzaj komizmu najlepiej określa poziom kultury uczuciowej danego społeczeństwa.

Stereotypowe powtarzanie się w cyklu tego samego wątku komicznego porażki, tych samych rysów chełpliwości i kłótliwości, dla nas nużące, nie osłabiało wcale wrażenia. Dziecko cieszy się na widok pajaca, wciąż napowrót wyskakującego z pudełka [1]). Tak cieszył się i średniowieczny człowiek, byle sytuacya powtórzona była wywołana naturalnie. Zresztą i my jeszcze śmiejemy się serdecznie z powracania podobnych wydarzeń i powiedzeń w *Georges Dandin* i w innych komedyach Moliera, z powtarzania anegdotek przez Jowialskiego. Scena porażki seneszala stała się wzorem i dlatego właśnie, że znana — bawi bez względu na motywy, jakie wywołują śmiech za pierwszym razem [2]).

Przyznajmy, że nam z omówionych scen i charakterów dzisiaj już trudno się śmiać. Keus bowiem był komiczny jako duch przekorny świata, w którym górowało dążenie do tego ideału, do którego on nie dorastał. Ale dla nas świat ten jest szablonowy, a ideał jego słomiany. Musimy uciekać się do krytyki filologicznej, historycznej i estetycznej, aby ustępy o tych paladynach nabrały wypukłości, aby wiersze o Keusie drewniane i martwe, nabiegły krwią i życiem, zrodzonem z uśmiechu.

Mimo to studyum podobne nietylko wydaje się potrzebnem dla

[1]) Bergson o. c. str. 74 i n.

[2]) Bergson o. c. str. 97.

właściwego rozumienia tekstów, ale także zajmującem samo w sobie. Z rozwojem środków komicznych w literaturze rzecz ma się, jak z życiem duchowem człowieka dojrzałego. Formy pierwotne odbijają się w późniejszych wysubtelnione, rysami dodatkowymi maskowane. „Kto wie, czy najsłodsze uciechy człowieka dojrzałego nie są poprostu odświeżonemi uczuciami dzieciństwa, powiewem wonnym, jaki nam coraz rzadziej przesyła przeszłość coraz bardziej odległa“ [1]? Dla analizy pojęcia humoru przydatne jest wydobycie na światło tych pierwotnych form i sposobów, jakie ilustruje piśmiennictwo średniowieczne.

Na tak pewnych, zdawałoby się, podstawach założona postać komiczna Keusa zbladła i zgubiła się, podobnie jak w zapomnienie poszły romanse Okrągłego Stołu po krwistej satyrze Rabelaisa, po heroi-komicznych epopeach Pulciego, Bojarda i Ariosta. Nie stało Keusowi siły do przetrwania.

W samem założeniu tej kreacyi zresztą trzeba szukać śmiertelnych zarodów. Zestawienie Keusa z wyżej omówionymi typami komicznymi i satyrycznymi wykazuje, że, odmiennie od tamtych, nie jest on jednolitym charakterem literackim. Na początku niniejszego rozdziału przekonaliśmy chyba czytelnika o chwiejności jego rysów, tak znacznej, że nie wiadomo, czy o jednej i tej samej postaci Keusa w różnych romansach mówić można, czy też o zbiorze figur tego samego nazwiska. Łącznik pomiędzy niemi stanowi, jak wspomniałem, wspólność funkcyi i roli w obrębie tego samego cyklu. Ta właśnie tradycya figury epicznej, owego bohaterskiego Caiusa z kroniki Galfreda z Monmouth, ciążyła truwerom, gdy chcieli stworzyć typ zabawny i satyryczny. Pozostał on więc osobą epiczną, osobliwą przez to, że przez różnych w różne rysy jest wyposażana, zależnie od ułożenia się fabuły i od intencyi autorów, przeważnie moralizujących. Zrozumiała jest teraz niekonsekwencya w charakterystykach. Musiał mieć nasz seneszal dwa oblicza: jedno rycerskie, drugie podlejsze. Raz tem, raz owem do czytelnika cyklu się zwracał, nawet czasem i w tym samym romansie.

Inna jeszcze trudność tkwiła w tem, że komiczne wrażenie jego odezwań się i postępków bywało paraliżowane tą antypatyą, jaką u czytelnika wzbudzać musiał wróg najlepszych i najszlachet-

[1]) Bergson o. c. str. 123 i n.

niejszych: Gauvaina i Percevala. Pojąć nie trudno, jak bardzo się w tem wszystkiem mozolili truwerowie i że nie mogli z tych składowych pierwiastków ulepić kreacyi jednolitej i zdolnej przetrwać.

Jednak w obrębie tego cyklu była to postać udana i żywotna, to też cieszyła się wielkiem powodzeniem. Autor *Richars li biaus* wspomina nawet o osobnych powieściach („contes"), jemu poświęconych[1]; zapewne były to romanse epizodyczne w rodzaju *Damoisele a la Mule*. Nie trzeba bowiem sądzić, aby pewne sprzeczności, zachodzące w wątkach lub postaciach, zbytnio tych prymitywów literatury krępowały. Nawet więksi mistrzowie, Pulci, Bojardo i Bello z takiego powodu nie odrzucali jeszcze podatnego materyału. Okaże się to niebawem.

* * *

Nie rozwiał się bowiem Keus całkowicie bez śladu. Wprawdzie nie możemy powiedzieć, jakoby to on przeszedł do nieśmiertelności w postaci **Astolfa**, z poniższego przedstawienia okaże się jednak, że przynajmniej niektórych rysów dostarczył do tej postaci, nieskończenie pełniejszej i żywszej.

Pomysł jej bowiem nie pochodzi od Ariosta, ani od jego poprzedników w dziedzinie epopei rycerskiej quattrocenta. Należała ona już do repertuaru cantastoriów i maestrów. Jak inne wątki, przetwarzane później przez poetów renesansowych, znajdziemy i tę figurę w stanie surowym w ludowej powieści p. t. **Orlando**, która jest blisko spokrewniona z ustną tradycyą dawniejszych utworów. Autor tego utworu, który, jak wiadomo, za podkład posłużył Pulciemu przy pisaniu *Morgante Maggiore*, charakterystyki nigdy nie wypracowuje, mało dbając o wprowadzone osoby, zajęty więcej wypadkami, o których opowiada. Jest on niezbyt samodzielnym przerabiaczem[2], tem ściślej za to trzyma się przekazanych opowiadań. Odnośne strofy *Orlanda* mogą więc być wzięte za świadectwo włoskiej tradycyi przedliterackiej o Astolfie.

Otóż trzeba odrazu zaznaczyć, że podobnie jak francuski Keus, w wyższym nawet stopniu, wciela jego włoski krewniak

[1] w. 10.

[2] J. Hüscher, „Orlando". Die Vorlage zu Pulci's „Morgante". (Ausgaben und Abhandlungen aus dem Gebiete der romanischen Philologie v. v. E. Stengel. LX. Marburg 1886. § 49 i 121.

pewne dążenia komiczne. Nietrudno je uchwycić u Pulciego lub u Bojarda, w *Orlandzie* jednak musimy te intencye dopiero wyszukiwać i oświetlać, jakkolwiek występują one wyraźniej, niż w postaci seneszala Artusowego. Astolf jest już w tym utworze postacią pełną tężyzny, wesołej pogody i rozmachu; tak go bowiem rekomendują epitety epickie. Zaraz w pieśni V-ej przedstawia go autor anonim, mówiąc o nim „buono Astolfo col cor gioioso“ (str. 20). W pieśni XLIX-ej mowa o nim jako o „questo barone di tanta gagliardia“. Przeciwnie niż u Keusa, stale uwydatniana jest jego poczciwość, przez powiedzenia w rodzaju: „il buono Astolfo“. Ta przydawka dostaje mu się, jak wszystkim członkom rodu Chiaramonte, do którego też należy [1]).

Pobudza on do śmiechu nietylko dowcipami, ale też kosztem swych niefortunnych rycerskich występów. Z Keusem go łączy duma i ambicya, podniesiona o stopień wyżej, bo Astolf równać się chce z samym Karolem Wielkim. Gdy przybył na dwór Mattafollo, zuchwały poseł pogańskiego króla Erminiona, Astolf ofiarowuje się bronić Karola, ale pod warunkiem, że monarcha podzieli się z nim państwem, odstępując mu Francyę, a zachowując sobie panowanie nad Rzymem [2]). Zabawny jest ten antagonizm, jeżeli się zważy później opowiedziane porażki rycerzyka. Teraz, urażony odmową, opuszcza on dwór, a zachowa do Karola trwałą urazę. Nie zawsze jednak ma odwagę wyrazić ją w sposób szczery, będzie nawet jeszcze z potentatem paktował. Po turnieju, w którym Rynaldo powalił cesarza, Astolf go dźwiga i obiecuje mu, że natychmiast weźmie do niewoli Rynalda. Pędzi też za nim, ale czyni to, aby mu powiedzieć, że nie wart guzika, skoro, powaliwszy Karola, nie zabił go; radzi mu też życzliwie, aby wracał do Montalbano. Powróciwszy zaś przed cesarza, chwali się, że Rynaldo przed nim uciekł. Mimo bolu swoich potłuczonych członków, Karol śmieje się z tej przechwałki [3]). Nie daje się też wywieść w pole, gdy w pieśni następnej (str. 6—8) Astolf, wzamian za ofiarowaną pomoc, znowu domaga się podziału państwa. Karol odpowiada mu, że nie chce go słuchać, bo Astolf więcej z nim walczył, niż inni; niech sobie wraca do swego kraju, do Anglii. Po raz wtóry, wśród pogróżek, opuszcza on teraz dwór i staje zdecydowanie po stronie wrogów

[1]) Zob. pieśń XIII. str. 10 i 18.
[2]) Pieśń XIII str. 10—11.
[3]) P. XXI str. 13.

cesarza. Rynaldowi donosi o uwięzieniu przez Karola jego brata, Ricciardetta i z nim układa napad na suwerena. Gdy wspaniałomyślny i poczciwy w gruncie rebeliant pozwolił wygnanemu monarsze wrócić na tron, Astolf nie zapomniał rankoru; on chciałby, aby Rynaldo był go powiesił [1]).

Towarzysze lubią go i cenią sobie jego pomoc. Świadczy o tem ustęp w liście Rynalda do cesarza. Wśród warunków paktu, jaki ma być zawarty, nie zapomina on o wywyższeniu przyjaciela:

P. XXV. str. 19. E voglio che Astolfo, che è l'anima mia,
il quale è pieno di senno e bontade,
sia ghonfalonieri di chiesa sancta,
il quale ha in se gentilleçça cotanta.

Nie przeszkadza to jednak dobremu towarzyszowi drwić zeń. Ma ku temu sposobność po pojedynku z Lionbrunem. Rycerz ów zapragnął konia Astolfa, który mu oczywiście odpowiedział pogróżkami i przechwałkami, ale w starciu sromotnie się wywrócił [2]). Gdy Alardo o tem opowiada Rynaldowi, ten ironicznie ostrzega przyjaciela, aby w przyszłości zawsze prosił o jego pomoc, gdy będzie miał walczyć i dalej tak mu przymawia:

P. XLVIII. str. 36. Però che di conbattere tu nō se' uso;
va, fila ormai colla roccha e col fuso!

Takie określenie jednak nie godzi się, jak to jeszcze zobaczymy, z temperamentem ambitnego kawalera. To też chce on zaraz walczyć, aby wykazać swą siłę. Rozsierdzony ironiczną odpowiedzią, jaką dał Rynald na wyzwanie mu rzucone, dobywa miecza i chce ciąć towarzysza, który ledwie uniknął ciosu, cofając się. Następnie, wciąż obrażony, odjeżdża i puszcza się na przygody. Żal towarzyszy wyraża się tem, że Orlando za nim spieszy. W drodze też dowiaduje się z radością o chwalebnych sprawach przyjaciela. Opowiadają mu mianowicie pustelnicy, jak walczył zwycięsko z przeważną liczbą zbójców. W mieście zaś Cornoviglia jest świadkiem pojedynku, jaki Astolf stacza z nieludzkim królem Chiaristante, stając w obronie zagrożonej pohańbieniem córy gospodarza, do którego zajechał. Szczęśliwie też Orland trafił, bo Chiaristante, lubo

[1]) Pieśń XXV, str. 23.
[2]) Pieśń XLVIII str. 15—18.

spadł z konia, nie chce się uznać za pokonanego. Spór rozstrzyga przybyły rycerz i zabija potem w regularnem starciu poganina, który się nie godził na wyrok. Wesołe jest następnie spotkanie kuzynów: jeden i drugi ukrywają przed sobą swe pochodzenie. Orland czyni to z żartu, bo Astolfa poznał. W rozmowie udają obaj pogan, w czem nie przeszkadza im okoliczność, że jednakowo chwalą Mahometa po włosku! Dopiero, gdy Orland hełm odwiązał nie było końca serdecznościom.

Humoru też nie brak w scenie wieszania zbójców. Astolf poleca tracenie wykonać pustelnikom i nic nie pomagają ich wymówki, że są nawykli raczej do pacierzy. Odpowiada im, że dopełnianie świętej sprawiedliwości także chwałę Panu przynosi. Gdy wreszcie i sługom bożym takim samym aktem sprawiedliwości zagroził, z płaczem zabrali się do niezaszczytnej roboty [1]).

Te sukcesy Astolfa są jednak, jak zaznaczyłem, równoważone porażkami. Na początku powieści świadczył o tem czytelnikowi sposób, w jaki się uchylił od pojedynku z Mattafollem, oświadczając, że odjeżdża, bo nie uważa go za godnego walki [2]). Niedługo potem, otoczony przez jeźdźców Lionfanta, również nie raczy się bronić, lecz się poddaje, a Lionfantowi samemu potem tłómaczy wśród przechwałek, że nie chciał turbować jego ludzi z miłości dla niego. Tak z nim zręcznie rozmawia, że go poganin puszcza wolno i nawet później chce mu pomagać przeciw zdrajcy Ganowi, wspólnemu wrogowi rodu Chiaramontów [3]). Dodajmy jeszcze późniejsze powalenie tego samego Mattafolla [4]), z którym jednak było mu sądzone jeszcze się spotkać, i znany nam już wynik pojedynku z Lionbrunem, który dostarcza Rynaldowi powodu do drwin — a będziemy mieli dość dowodów jego wątłych sił.

Sprzeczności między chlubnymi czynami i zaznaczaną przez autora tężyzną jego, „gagliardia", a wspomnianemi porażkami nie trzeba się dopatrywać. Jak Keus, tak i Astolf jest rycerzem średniej miary; na pogardę i na śmiechby nie zasłużył, gdyby nie wychwalał swego męstwa ponad rzeczywistą miarę. Ale tem znowu

[1]) Pieśń XLIX str. 17—18.
[2]) Pieśń XIII str. 13—14.
[3]) Pieśń XIII str. 16—23.
[4]) Pieśń XXIII str. 12.

różni się od Keusa, że granic swej możności jest świadomy, bo pomaga sobie fortelami i wykrętami.

Zobaczymy, jak te elementarne rysy, niedość u anonima uwypuklone, przejmą i przetworzą poeci, którzy o przeprowadzenie postaci w swych utworach więcej się troszczyli. Zestawienie to wykaże zarazem u następców oryginalność inwencyi także i pod względem materyalnym.

W **Morgante Maggiore** jest Angielczyk Astolfo towarzyszem i przyjacielem najdzielniejszego i najulubieńszego bohatera cantastoriów, którzy odeń nawet nazwę swą zawodową brali — Rynalda. Kochają się obaj, jak bracia; z Orlandem również się wycałowują. Ginie on śmiercią walecznych pod Roncisvalle, z ręki króla saraceńskiego Balsamina.

Gdy Karol Wielki powołał napowrót na dwór zdrajcę Gana, uściskał i serdecznie przyjął, a wygnał Rynalda. Astolf za nim opuszcza dwór i dąży do Mantalbano, aby zawiadomić kuzyna, że cesarz zamierza go powiesić. Rynaldo, poprzysiągłszy zemstę, zostaje rozbójnikiem, Astolf mu w tem sekunduje. Jeden i drugi odgrażają się, że będą obdzierali po drodze wszystkich, nawet św. Piotra i Michała Archanioła. Na turniej, ogłoszony przez cesarza w Paryżu, spieszy Astolf z Rynaldem. Niestety rozłączył ich zdrajca Gano. Napadnięty podstępnie, musiał się Rynaldo salwować ucieczką. Astolf zaś dostał się do niewoli i ma być stracony, mimo wstawiennictwa rycerzy i dam. W tej próbie pryska jego animusz rycerski. Łajany pod szubienicą, były rebeliant zalewa się łzami, wzdycha i pokornie wyznaje swą winę wobec cesarza. Ugina się do tego stopnia, że prosi o przebaczenie, przypominając swe czyny, dokonane w Hiszpanii. Jest to oczywiście aluzya do *Spagna in rima*, która była jednem ze źródeł Pulciego[1]). Autor sam, z lubością malujący tę scenę, żartuje z dostojnego paladyna, zwycięzcy w tysiącznych bojach, który teraz drży o swą skórę i ociąga się przed stryczkiem, znosząc urągania niecnych Moguntczyków, plwających mu w twarz. Ta zwłoka jednak wyszła mu na dobre, tymczasem bowiem zdołali nadciągnąć z odsieczą Rynaldo z Orlandem. Astol-

[1]) H. Morf. Aus Dichtung und Sprache der Romanen. Strassburg 1903. T. I. str. 30. Rossi. Il Quattrocento (Storia letteraria d'Italia scritta da una Società di Professori), str. 295.

fowi zaraz odwagi przybyło, w żywem przeciwieństwie do jego kornych słówek pozostaje jego zachowanie się, gdy już czuje oparcie o przyjaciół. Rąbie uciekających siepaczy, miota się i krzyczy groźnie:

P. XI, str. 107. .....Popol crudo e rinegato,
gente bestiale, iniqua e maledetta,
io te gastigherò del tuo peccato!

Komiczny efekt powtarza się: Karol W. i Gano teraz trzęsą się ze strachu, a cesarz szuka schronienia w alkowie Aldy. Groźny jednak zatarg kończy się pojednaniem i Astolf uzyskuje przebaczenie.

Przedsiębiorąc wyprawę do Hiszpanii dla wyzwolenia Orlanda, Rynaldo mianuje Astolfa chorążym. W walce ma on zresztą, podobnie jak nasz Keus, zmienne szczęście. Po drodze za Pireneje walczy z siostrzeńcem Marsilia, ale, gdy tylko złożyli włócznie, Angielczyk spadł z konia. Poeta najwidoczniej dotyka tu motywu znanego i powtarzanego przez cantambanców:

P. XXI. str. 58. Ma perchè la sua regola non falli,
Astolfo si trovò sopra l'erbetta,
tra mille odori e fior vermigli e gialli.

Alardo, brat Rynalda, drwi z okazanej przezeń „codardia"; Rinaldo też go tchórzem nazywa, a najwięcej szydzi Guicciardo z tego, że rycerz składa winę upadku na konia. Radzi mu powiesić wierzchowca, który go stale przyprawia o porażki. Pulci szczególnie lubi takie dyalogi i żartobliwe sprzeczki, jakich znajdujemy sporo w ludowych powieściach. Podobnie żartowano z przygody, jaką Chieso miał z Trystanem, opowiedzianej w Tavola ritonda[1]). Obaj też są życzliwie oświetleni i okrywają się jednakowo chwałą rycerską. Astolfo odznacza się w walce z dziesięciu poganami w pustelni, potem drugi raz w zaszczytniejszym jeszcze boju z olbrzymem Chiaristante (P. XXI), podjętym w obronie uciemiężonych poddanych i krzywdzonych dziewic.

O ambicyi jego korzystnie świadczy, że wydrwiony przez przyjaciół, postanawia ich opuścić, mimo próśb Rynalda, który zapewnia, że go kocha więcej, jak brata.

Rysy sympatycznego, a lekkiego rycerzyka występują żywo w jego czynach i gestach. Odwagi mu nie brak, ale wątłe siły

[1]) Zob. wyżej str. 264.

często mu nie dopisują. To też zdarzają mu się porażki, z których efektu komicznego Pulci nie omieszka korzystać. Znamienne jest, że nie mówi poeta nic o chełpliwości i zamilcza o pochopnem porywaniu się na przygody. Lubiany, ambitny jest, żadnej w nim niema złości, obmowy ani zawiści. Tem wszystkiem różni się od Keusa, z którym ma wspólny rys, że łatwo go wyrzucić z siodła.

Ani jego porażek, ani przewag Pulci nie bierze na seryo. Satyrycznej dążności przecie u niego ani śladu; nie można się jej dopatrzeć w traktowaniu samej instytucyi rycerstwa, tem mniej jeszcze w charakterystyce postaci. Humor jego z innych płynie źródeł. Nie jest on zamącony ironią; śmiech mu celem sam w sobie: pochodzi z naturalnej dyspozycyi, nie z żadnej intencyi. Można też zrozumieć i wybaczyć wiele jego żartów religijnej treści, właśnie ze względu na to, że mu brak rozwagi i sądu o moralnej wartości. Ta cecha jego umysłu okazuje się również w jego charakterystykach osób, w których zauważono już pewną „duplicità“ [1]). Nie potrafi on przeprowadzić jednolicie nawet tych naczelnych postaci, które jednakowemi były w tradycyi cantastoriów. Rinaldo, sympatyczny rebeliant, w głębi serca wierny swemu cesarzowi, jest jednak gadatliwy i chełpliwy, co mu też wymawia Orlando. Nawet poważny i surowy rycerz chrześcijański, Roland, staje się tutaj przedmiotem śmiechu, gdy wynędzniały, na potykającym się Vagliantinie, przybywa na plac Corniglii, i zgłodniały rzuca się na jedzenie. Jednolitym też nie jest Karol W., śmieszny w swym uporze i naiwności, a jednak czczony i poważany.

Stąd też i w sposobie kreślenia postaci Astolfa nie trzeba szukać konsekwencyi ani tendencyi, lecz tylko zamiaru napisania o nim kilkunastu czy kilkudziesięciu rozweselających stanc. Obok Morganta i Margutta, jako komiczna figura, pozostaje on trochę w cieniu. Tamte bowiem postaci w założeniu są jako zabawne wprowadzone, w figurze zaś Astolfa mamy komizm raczej przypadkowy. Ma on jednak już dwa przymioty właściwe innym kreacyom Pulciego: rozmach i „desinvoltura“.

Jeszcze swobodniej traktuje Astolfa **Bojardo**, wyposażając go w rysy również nie zawsze zgodne ze sobą. Nie trzeba się dać zwodzić powadze hrabiego Scandiano; pod nią zawsze kryje się iro-

[1]) Rossi, Il Quattrocento, str. 301.

nia, jakiej zresztą dopraszał się temat cantastoriów, gdy go do ręki brał wytworny artysta. Występuje więc nasz rycerzyk jako człek odważny *omo ardito* i dumny *con la mente altiera* (Ks. I. P. I. str. 59). Nie godzi się z tem uwaga, że jest *zanzatore* (Ks. I. P. II. str. 21), co zmusza Orlanda do ukrywania przed nim swych uczuć ku Angelice. W miarę postępu akcyi dodaje mu jeszcze poeta chełpliwość, a wreszcie w pieśni VII-ej (Ks. I.) otrzymujemy wyjaśnienie sprzeczności i dotykamy właściwego nerwu komicznego:

forza non ha, ma l'animo non manca (str. 55).

Spada często z konia, jak mówi, nieszczęśliwym przypadkiem. Zresztą zaraz napowrót go dosiada — aby odważnie znowu spaść.

Rozwesela nietylko swemi porażkami, ale i tem, że „de motti è tutto pieno" (Ks. I. P. II, str. 55). Poeta mówi, że dowcipy i komplimenty dla dam zawsze mu się udawały. Zyskuje zaś serca przez to, że jest wierny Orlandowi (Ks. II. P. II.). Trudno znaleźć rycerza piękniejszego odeń lub wytworniejszego: poeta opisuje też szeroko jego wspaniałą zbroję.

Obowiązek lenny i honor rycerski stawia wysoko. Gdy na turniejach dzielny poganin Gandon zabija rycerzy po kolei, a Karol złorzeczy Rynaldowi i Orlandowi, że nieobecni nie bronią go — wtedy Astolf, choć nie czuje się na siłach, rusza przeciw niebezpiecznemu przeciwnikowi. Szczęście mu sprzyja, bo Gandon, poprzednio już raniony, pada na ziemię. O wieniec zwycięzcy musi się jednak Astolf spierać z Ganem. W powszechnej bijatyce, jaka się następnie wywiązuje, rozdaje cięgi na prawo i na lewo, łżąc swych kompanionów.

Od cudownej włóczni Argalia legł tak, że nogi pokazał tam, gdzie zwykle bywa pióropusz:

voltò le gambe al loco del cimero.

Bez dalszych zabiegów przywłaszcza sobie potem tę zaczarowaną broń, gdy przeciwnik został pokonany przez innego rycerza. Już Pio Rajna podniósł, że to myśl szczęśliwa, aby rycerzowi najzuchwalszemu, ale i najmierniejszemu, dać do ręki broń, która zapewnia niechybne zwycięstwo[1]) Istotnie, cała akcya i wszystkie późniejsze bohaterskie czyny Astolfa nabrały komicznego zabar-

[1]) Le fonti dell' Orlando furioso. Firenze. 1876, str. 309.

wienia, jako przypadkowe sukcesy, których łatwość i automatyczność równocześnie zadziwia i zabawia.

Warunkową więc chwałą okrywa się rycerzyk zwłaszcza w walce z wodzem pogańskim Gradassem, który wziął do niewoli Karola W. Pokonawszy go, odzyskuje, na podstawie zawartej umowy, wszystkich jeńców, a więc i cesarza. Przytem żartowniś powetuje sobie wszelkie lekceważenie i pokrzywdzenie, jakiego doznał. Staje przed cesarzem, wyrzuca mu jego dumę i wymyśla za to, że go poprzednio za zuchwałe zachowanie się kazał wrzucić do więzienia. Mści się też na baronach, opowiadając, że się zgodził na dwór Gradassa i różnym parom powyznaczał funkcye na jego dworze, najprzykrzejszą Ganowi, bo drwala i nosiwody. Gdy mu uwierzono, a on sobie dość już użył — rzuca się na kolana przed Karolem, oznajmia mu, że jest wolny i prosi o przebaczenie. Wszyscy dziękują serdecznie wybawicielowi, ale on opuszcza dwór i nie chce się dać zatrzymać nawet za cenę Irlandyi, którą mu cesarz ofiarowuje.

Zaczyna się fantastyczna, obfitująca w przygody podróż Astolfa na Bajardzie aż do krainy Czerkiesów. Zwycięsko przebywa przygody rozliczne, z jednym tylko Orlandem mierzyć się nie może, mimo włóczni niezawodnej. Wszędzie podziw wzbudza swemi przechwałkami i opowiadaniami o przewagach. Dostaje się wreszcie do niewoli Agrykana chana tatarskiego, z której dopiero Orlando go wyzwala. Zaraz też odzyskuje swą werwę i odgraża się zamaszyście swym wrogom.

Choć nie zwykł odczuwać strachu, ucieka przed Marfizą, kobietą niezwykłej siły; staje coprawda później do walki z jej hufcem, ale zostaje podstępnie powalony. W końcu przybywa mu jeszcze jeden rys. Niezręcznością i gadulstwem swem wydaje Orlanda przed Balizardem, który nie wie, że ma w wieży tak cennego więźnia.

Bojardo więcej uwagi poświęcał opisywaniu wydarzeń, niż malowaniu charakterów, których wewnętrzne życie mniej go zajmowało. Stąd też i w *Innamorato* także w zarysie postaci Astolfa spostrzega się niejednolitość. Zawsze tylko u niego ta sama ironia, uzasadniona zresztą, gdyż chodziło o młodzieńca, przeceniającego swe siły. Mimo to Astolf jest sympatyczny i oddaje przysługi zna-

mienite[1]). Przez to, że język ma obrotny i dowcipny, nie tylko obą rozwesela, ale sam w swoim ręku dzierży broń śmiechu.

Z większem jeszcze upodobaniem kreślił postać naszego Angielczyka Bello, dodajmy, że także z większą rozwlekłością. Uchwycił on w swym *Mambrianie* przedewszystkiem jego lekkomyślność, nadając mu symboliczny herb:

P. XXXII, str. 15. Astolfo per cimier portava un carro,
carco di grilli in atto trionfale.

O staranniejszem, niż u Bojarda, obmyśleniu charakterystyki świadczą u Bella ustępy moralizatorskiej treści — nie mało obciążające poemat — jakich też brak u Pulciego i Bojarda.

I tutaj jest nasz bohater przyjacielem Rynalda, za nim spieszy do Hiszpanii. Złośliwość jednak i brzydka zawiść czynią go nawet wobec przyjaciela niegodziwym. Nic to, że wszczyna z nim kłótnię, w której mu wyrzuca, że jest rozbójnikiem, podczas gdy on, Astolf — bogaczem. Byłoby to wytłómaczone odgryzienie się za drwiny z powodu porażki, jakiej doznał w turnieju. W brzydszem jednak świetle przedstawia się Astolf, gdy Rynaldo na wozie tryumfalnym ciągnie do San Dionigi (Saint-Denis). Orlando, jakkolwiek jemu przysługiwałby ten zaszczyt, nie chce umniejszać sławy krewniaka. Astolf, przeciwnie, z tego okazuje niezadowolenie. W chwili, gdy tryumfator składa cesarzowi łupy, woła on, że trzebaby raczej powiesić tego rozbójnika, który rok temu chciał Karolowi odebrać koronę. Cesarz jednak to ostrzeżenie żartem zbywa, napomykając o jego „przypadkowych“ upadkach z konia. Wywiązuje się sprzeczka w której Astolf nie szczędzi grubych wyrazów; Karol kończy ją, mówiąc, że Rynaldo podwójnie teraz tryumfuje, bo i nad Mambrianem i nad zuchwalstwem Astolfa. Ten też, widząc, że za daleko się posunął, używa zręcznego sposobu dworaka, padającego zawsze jak kot, na cztery nogi. Zapewnia, że nie zapomniał o czci, należnej cesarzowi, a Rynaldowi przyganiał raczej po to, aby pozwolić mu okazać stateczność i utrwalić jego chwałę.

Zazdrość występuje u niego także w stosunku do Orlanda. Gdy bowiem Karol następnie obdarował swego siostrzeńca i wycałował, Anglik znowu jest niezadowolony i na swe pokrzywdzenie się

[1]) Gaspary. Geschichte der italienischen Literatur. II. Band, Berlin 1888, str. 290—1.

skarży. Tu już dyalog mniej jest zabawny. Siostrzeniec królewski jest zgodliwy i hojny, więc dla ułagodzenia go, oddaje mu połowę swych skarbów, a czyni to „conosciendolo aver la lingua acuta in mordere i compagni". Jednak i to nie zawstydza złośnika, przyjmuje dar chętnie za swe zasługi, jak powiada, a co do swych przymówek, to tłómaczy je znowu chęcią wystawienia na próbę stateczności (costanza) przyjaciół.

W tem wszystkiem widoczna jest u epika chęć przedstawienia, jakie to brzydkie uczucia, szpetne postępki i jadowite słowa wznieca zawiść w słabym charakterze. Dbałość o swą skórę nie znajduje u niego także hamulca ani w obowiązkach przyjacielskich, ani w poczuciu honoru. Posuwa się on aż do podłości, gdy w Albergo Vantatorio potrafi się ofiarować na kata swych towarzyszy niedoli. Czyni to mianowicie, gdy Orlando, po zabiciu pana zamku, chce wystawić na próbę hart ducha więzionych rycerzy. Schodzi mianowicie do lochu i podając się za pełnomocnika ich ciemiężcy, oznajmia więźniom, że czeka ich stracenie, a tylko ten, co się zgodzi być katem, udarowany będzie wolnością. Złajany potem przez kuzyna, gdy go poznał, szybko się pozbywa strachu i przemawia doń bez żadnego już szacunku. Lichota charakteru doskonale się tutaj łączy z czelnością.

Próżność i chełpliwość uzupełniają wyżej zaznaczone rysy. Pod Piragą, w turnieju szczęście mu sprzyja. Gdy tylko usłyszał dźwięk rogu Arpallista, rusza przeciw niemu, chce bowiem pierwszy się potykać z wyzywającym, choćby to był sam Mars. W starciu powalił przeciwnika, ubijając pod nim konia. Choć go walka osłabiła, podnieca go radość ze zwycięstwa, tak że sporo dokazał na placu swą maczugą. Dmie w róg, wzywając w szranki tych, co jeszcze nie stawali, przechwala się, że czuje się tak świeżym, jakby się jeszcze nie potykał. Niechętnie zaś przyjmuje radę Orlanda, który z powodu zachodu słońca nalega na odłożenie walki na następny dzień; posądza nawet kuzyna, że tak mu doradza przez zawiść. Zaprzestawszy wreszcie walki, zwraca się z taką pyszną przemową do trybunału dam i do zasiadającej w nim Fulwii:

C. XXXII, str. 62. Ecco mo', serenissima regina,
che a te ritorno glorioso e felice,
con una fama presso che divina!

Chwali się, że ani jednego świerszcza nie utracił, ani najdrobniejszej części swego herbowego wozu. Sławy swej nie uwa-

żałby jednak za pełną, gdyby zarazem nie pragnął wynieść się ponad innych. Fulwia przerywa przygany jego i spór, jaki wszczął Astolf, wręczając mu bogaty wieniec. Aureola zwycięzcy nie przetrwała jednak dnia następnego. Wywrócony przez Leonida, opuszcza on szranki. Gdy mu Rynaldo urąga, szybko mu złośnik usta zamyka, grożąc, że go obleje nie winem, lecz czemś innem.

Aby osiągnąć rozgłos, chwyta się też mniej szlachetnych sposobów. Jak w *Orlando Innamorato* wszedł w posiadanie włóczni, która się jako łup należała komu innemu, tak tutaj przywłaszcza sobie miecz Orlanda, sławną Durlindanę. Czyni to zaś w sposób podstępny, tem brzydszy, że w pole wywodzi giermka, który miał zlecone pilnowanie tego skarbu. Obiecuje sobie, dzięki tej broni, dokonać czynów rozgłośnych. W Hiszpanii poszukuje do nich okazyi i prosi o ich wskazanie pewnego rycerza, napotkanego w Katalonii. Oto jak uzasadnia przed nim swój dumny zamiar:

P. XLI, str. 30. acciò che i gesti miei gloriosi e degni,
possan vivere fin che 'l mondo dura
in la memoria di ciascun mortale....

Ale nie darmo powiedział mu poprzednio Orlando: „ch'el can che molto abbaja, poco morde" (P. XVII, str. 40). Płochość i nierozwaga jego płatają mu figla po drodze do sławy, jak to zobaczymy w następujących przygodach. Poeta chce ułatwić czytelnikowi uchwycenie moralnej nauki, tkwiącej w tej postaci rycerza, który, jak powiada o nim kuzyn, tam jest ceniony, gdzie go nie znają. Wprowadza tedy do opowiadania aż dwa alegoryczne epizody, temu celowi służące. W pieśni XXVI-ej Astolf, jadąc z Orlandem i towarzyszami do Piragi, spotyka dwie postaci kobiece, personifikujące bogactwo i biedę. Nie dziwi nas, że Astolf wybiera pierwsze, Orland zaś odeń ucieka. Poeta też wychwala zalety ubóstwa, pożytecznego dla rycerzy i filozofów. Nasz bohater przeciwnie, nienawidzi tych, co mówią o umiarkowaniu; on nie chce śpiewać *miserere*. Niech sobie kuzyn sypia „alla frasca", on woli, jak powiada, ciepłą komnatę. Smutny był koniec obfitej uczty: oszołomionego winem opadło siedmiu drabów i skrępowawszy, wrzuciło do grobu. Ratuje go dopiero Orlando, który spał lekko, bo nie był przekarmiony.

O umoralniającym celu drugiej przygody uprzedza już nazwa zamku, w którym ona ma miejsce: jest to *Albergo Vantatorio*,

Drogę doń wskazał rycerzowi ze świerszczami właśnie ten szlachcic, spotkany w Katalonii, przed którym wyrażał on swą szczytną żądzę sławy. Zapowiada mu, że będzie tam przyjęty świetnie, ale potem czeka go próba: musi zapowiedzieć jakiś śmiały czyn. Gdyby zaś obietnicy nie potrafił spełnić, dostanie się do lochu, gdzie jęczy już wielu innych. Po drodze znajduje nasz błędny rycerz gościnę u pasterza, którym właściwie jest czarodziej Malagigi, kuzyn Rynalda. Gdy gość, spożywszy zbyt obfitą wieczerzę, zasnął, gospodarz zabrał mu Durlindanę, w której tkwiła tajemnica jego sukcesów. Skoro więc przyszło do próby w zamku, nad którego bramą napis ostrzega zbyt odważnych, i gdy trzeba było wypełnić przechwałki, tak śmiałe, że zdumiały nawet pana tego zamku, z pyszałkami oswojonego, wtedy dobywa nasz rycerzyk niespodziewanie — drewnianego miecza, który mu chytry czarodziej był wsunął do pochwy.

Malagigi pragnął mu wprawdzie dopomóc i posłał pasek, który czyni niewidzialnym. Cóż, kiedy płochy młodzian, niebaczny na ostrzeżenia, jakich mu udzielono, chce nadużyć swego przywileju niewidzialności. Jeden z najwdzięczniejszych ustępów poematu opowiada, jak córka pana zamku, piękna Argoneta otrzymuje od niewidzialnego kochanka pocałunek. Powtarza się tu, jednak z odmianką, przygoda Psychy. Na naleganie Argonety młodzian odwiązuje pasek, i tem samem pozbywa się swego czaru. Poznawszy w amancie znanego sobie fanfarona, panna woła służebne, które go biją i depcą nogami.

Już tutaj, obok nieprzezorności, zaznaczona jest kochliwość Astolfa i jego żądza miłosnych przygód. U Bojarda ma on również powodzenie u kobiet, ale jest wobec nich wytworny i subtelny. U tego zaś poety dworu Gonzagów, który operuje nieraz dosadniejszymi środkami, zaczerpniętymi z repertuaru śpiewaków ludowych, jest nasz Angielczyk już uwodzicielem. Jako takiego poznajemy go na początku poematu. Poczuwszy „gli amorosi tarli", z przed oczu narzeczonego uprowadził pannę do lasku i tam używał wszystkich środków perswazyi wobec damy, która zrazu zaklina się, że tak bardzo swego narzeczonego kocha, iż woli umrzeć, niż go zdradzić. Wywnioskowawszy jednak z rozmowy, że ma do czynienia z człowiekiem zaufania godnym, bo „roztropnym i dyskretnym" — panna przyzwala z rozpromienionem obliczem. Zanim jednak baron zdołał zabrać się do nadrobienia czasu, straconego

na subtelne argumentacye miłosne, dogania go ten, co był bardziej uprawniony i powala gacha, mimo dzielnej jego obrony. Odmawia mu potem pojedynku i jako złodzieja chce go powiesić. Naprożno się kawaler tłómaczy, że złym byłby myśliwym, gdyby był nie wziął łani tak pięknej, skoro ku temu była okazya. Ten kompliment dla narzeczonej wcale nie rozbraja Anfronia (to jest nazwisko owego rycerza), który ostro zastrzega się przeciw stosowaniu francuskich obyczajów na hiszpańskiej ziemi. Niefortunny krewniak późniejszego Don Juana jęczy związany, bity i kopany przez pachołków, a prawowity posiadacz damy okrutnie go lży:

P. IV, str. 99. Tu ti credevi per esser buffone,
che licito qua fosse il sollazzarte...

Radykalna lekcya nie zmieniła jednak jego sposobu myślenia. Uwolniony potem przez Orlanda i przezeń łajany najostrzejszemi pogróżkami za przekroczenie przykazania Bożego, odpowiada, że właśnie on je wypełnia:

P. V, str. 29. Crescite, disse Dio, e augumentate,
. . . . . .
e s'io servo le leggi per lui date.

W swój też sposób dalej wypełnia tak pojęte przykazanie. Gdy ofiarowuje się odprowadzić Nilwię, uwolnioną przez Orlanda, zapewnia wprawdzie, że będzie opiekować się nią, jak dobry brat. Jednak w chwili, gdy sadza ją przed sobą na siodle, obiecuje sobie „giacer poi con lei sotto qualche ombra". Pokrzyżował mu jednak plany ojciec panny, którego spotkał zaraz na początku drogi.

Po zwycięstwie, odniesionem nad Lanfraskiem, wjeżdża Astolf do Utyki i oto, co mu w głowie:

P. XIX, str. 88. Astolfo, pien d'amorose faville,
giunto ne la città, qua e là balestra
con gli occhi solazzò con più di mille,
mirando or questa, or quell' altra fenestra,
frà se dicendo: O magnanime Achille,
la tua memoria tutto m'incapestra
ne i bei lacci d'amor, chè chi non ama,
vive senza diletto e senza fama.

Omówione ustępy nie wyczerpują wcale przygód i czynów Astolfa. Dają jednak pojęcie o sposobie traktowania tej postaci dość nowym. Charakter Astolfa, w porównaniu z Pulcim i Bojar-

dem, uległ tu moralnej degradacyi: jest on uwodzicielem, zdradza przyjaciół i wogóle postępuje podle. Z powyższego rozbioru widzi się także, że, mimo surowego sądu o jego wartości moralnej przez autora wydanego, nie przestaje on działać rozweselająco. W komicznej werwie tkwi właśnie jego siła rozbrajająca, która przeciwdziała tej antypatyi, jaką czulibyśmy do tak nędznego charakteru; byłby on szkodliwy, gdyby nie był płochy i zabawny.

Ujawnia się w tem talent tego niedocenionego jeszcze epika, w tem tkwi też sekret późniejszego powodzenia tej kreacyi. Poeta każe się zeń śmiać, gdy Lanfrasco hakiem podnosi lekkiego rycerzyka, który dopieroco miał się za nadludzkiego bohatera. Częściej jednak podziwia czytelnik niezwykłą zręczność, z jaką on potrafi wybrnąć z sytuacyi, która już wydała się ostateczną przegraną. Świetna bywa riposta, z jaką śmiech od siebie odwraca. Tak też się dzieje w chwili, gdy go zawstydza Fulwia. Ofiarowuje ona baronowi wspaniały kapelusz, mówiąc, że mu potrzeba cokolwiek cienia dla pokrycia wstydu, jakiego doznał po swych przechwałkach na turnieju (P. XXXIV str. 28). Opuszczony, boleje nad tem, że mu inni damy pozabierali. Wolałby był umrzeć lub w dumnego bazyliszka być przemienionym. Ale mu na nowym pomyśle nie zbywa. Staje przed pałacem, gdy damy wracają z lóż. Fulwię swemi rękami zdjął z konia, za co mu ona podziękowała: „troppo sei cortese, famoso duca". Wtedy on, wykonywając dalej przepisy dwornego tonu francuskiego, z wielką uprzejmością złożył jej pocałunek. Otaczający roześmiali się, a dama zawstydziła wobec swego wybrańca. Astolf zaś oświadczył, że pragnął tylko podziękować za kapelusz! Podobnie zresztą „all' usanza francese" postępuje z innemi damami, czem ściąga na siebie oburzenie ich kawalerów, którzy go jednak nie mogą poskromić. Gdy bowiem chodzi o szermierkę słowną, zawsze on bywa zwycięzcą. Tem też tryumfuje na końcu poematu; gdy Rynaldo chce przed Karolem opowiedzieć zabawne porażki kuzyna, on mu grozi swym językiem:

P. XLV str. 108. Tu sai pure in che modo punge e strazia
la lingua mia, e che non gli ho alcun medio,
come io cominciò a dir, che la riffrene;
sì che tacci, Rinaldo, e farai bene.

Ta jego „astuzia usata" nadaje szczególniejszego znaczenia postaci, jeżeli zważymy środowisko dworskie, w którem ta literatura kwitła. Także i jad, jakim zaprawny jest jego język, mniej

nas w tych warunkach gorszy. Właśnie z tego stanowiska wychodząc, wkłada mu poeta w usta na usprawiedliwienie przy końcu eposu, następujące słowa, do Rynalda skierowane:

P. XLV str. 109. ...per scherzo l'ho detto e per piacere,
come è costume della nostra curia
e non a fin di farti alcuna ingiuria.

Jest więc Astolfo u niewidomego poety feraryjskiego giętkim dworakiem, który ma, jak to Karol W. o nim mówi, *la lingua pronta e 'l cervel lieve*. Nie można powiedzieć, aby był charakterem zupełnie złym albo też dobrym: on wcale charakteru w sensie moralnym niema. Typ to nieśmiertelny, współczesny nam również. Dlatego też rozbiór powyższy sprawia, że skoro raz dotknęło się wewnętrznych jego sprężyn, usta ułożą się czytelnikowi przy lekturze odnośnych ustępów częściej do wyrazu wstrętu, niż do uśmiechu.

Ariosto i w tem także okazał wyższy zmysł artystyczny, że wstrzymywał się od wydania sądu moralnego o Astolfie. W opowiadaniu przygód jego podejmuje nić, przerwaną przez Bojarda, który go zostawił na wyspie wróżki Alcyny. Rysy też jego wziął od przyjaciela Estów, ale je wysubtelnił. Obaj przedstawiają go jako miłego, nieszkodliwego, dla rozweselenia czytelnika posługują się jego ostrym i obrotnym językiem. Przez niego mianowicie wydrwiwają waleczność bohaterów epicznych. Niezwyciężoność bowiem uważana była w romansach Artusowych za cudowny atrybut wybranych, jak Gauvain i Trystan, którym się wszystko udawać musiało. Otóż mamy pomysł Bojarda i Ariosta: kawalera płochego, a zapalczywego, przytem tchórzem podszytego, uczynić rycerzem odważnym i tryumfującym. Stanie się to, jeśli mu się da do ręki talizman, zaczerpnięty ze skarbca cudowności bretońskich, u poetów quattrocenta jeszcze bardziej wzbogaconego.

Powodzenie, jakiem się cieszy Astolf u dam, zaznaczone w *Innamorato*, tu jako naczelny rys jest uwydatnione. Sam on to mówi Ruggierowi, który go w postaci krzaka mirtowego odkrył na wyspie Alcyny. Powiada, że był paladynem „assai temuto in guerra“; oto zaś za co pokutuje:

P. VI str. 33. Leggiadro e bel fui sì, che di me accesi
più d'una donna; e al fin me solo offesi.

Ulubieniec płci pięknej, z ręki też kobiety otrzymuje talizman

man powodzenia. Wieszczka Melissa uwalnia go z więzów miłosnych Alcyny, ona też mu daje włócznię, znaną już z *Innamorato*, pod której ciosem i najtęższy musi wypaść z siodła. Wróżka Logistylla znowu obdarowuje go księgą przeciw czarom i rogiem, którego dźwięk wszystkich przeraża i zmusza do ucieczki. To go nadyma odwagą:

P. XV str. 46. ...non istimo per l'onor periglio,
de ch' assai piú che la vita ho cura.

Zaczyna się wesoła jego przejażdżka zrazu na Rabikanie, potem na Hipogryfie, na którym wzbija się aż do raju. Na wozie Heliona wiezie go następnie św. Jan apostoł na księżyc i pokazuje mu różne symboliczne przedmioty, między którymi możemy wskazać te, które odpowiadają jego grzechom rodowym: góry pęcherzy nadętych, wędki pochlebstw dworskich, wreszcie bańki, zawierające rozumy ludzkie. Za pozwoleniem apostoła wchłania on też z jednej z nich nosem swój własny rozum, a poeta zapewnia — wyczytał to w kronice Turpina — że przez długi czas był roztropny, ale potem znowu rozsądek utracił.

Misya jego jednak na czem innem polegą: zabiera najpełniejszą bańkę, zamykającą w sobie rozum Orlanda, który był oszalał, dowiedziawszy się o pieszczotach Angeliki z Medorem. W ten sposób, umożliwiając jego uleczenie, przywraca on chrześcijaństwu najlepszego rycerza.

Jeszcze więcej się zresztą przysłuży tem, że Karolowi W. w opresyi spieszy z pomocą na czele nubijskiego wojska. Skały w tym samym celu zamienił w konie, a gałęzie cedru, oliwki i laury — w statki.

Powierzenie dwóch tak ważnych misyi półgłówkowi właśnie świadczy o tem, że akcyę swego eposu poeta traktuje w humorystyczny sposób [1]). Naturalność i lekkość w przedstawieniu jego fantastycznych, przypadkowych wypraw i nieprawdopodobnych przygód, jest właśnie naczelną cechą komizmu *Furiosa*.

Okoliczność, że samo wyliczenie rysów Astolfa w dziełach czterech poetów zajęło sporo miejsca, świadczy o obfitości wątków wyzyskanych i bogatem wyposażeniu tej postaci. Materyał to wdzięczny, ów lichy bohater, łatwo spadający z konia, młodzian

[1]) Gaspary, o. c. T. II. str. 440.

o obrotnym języku i znacznem powodzeniu u dam. Sporo to daje okazyi do satyry i ironicznego komizmu. Nietrudno zeń wydobyć nawet i treść całego poematu, rzucili się też do tego współcześnicy Ariosta. *Astolfeide* napisał Pietro Aretino, zarozumiałość tego kawalera opiewał Marco Guazzo w *Astolfo Borioso*, a jako amanta przedstawiał go Antonio Legname w *Astolfo Innamorato*.

Zestawiwszy jeszcze raz rysopisy Astolfa obok siebie, stwierdzimy przedewszystkiem znaczną swobodę w traktowaniu postaci u różnych poetów, a nawet niejednolitość w ramach tych samych utworów. Jak dla Keusa, tak i dla Astolfa niepodobna wykreślić prostej linii rozwojowej. W *Orlandzie* jest to dobry kompan, lubiany przez towarzyszy, choć i wydrwiwany. Mężny, nie ponad średnią miarę, woli jednak swej skóry nie narażać, więc pomaga sobie wybiegami, lubi się też chwalić. Antagonizm zabawny, w jakim pozostaje on tu do cesarza, zgodny jest z założeniami włoskiej epopei karolińskiej, która z rebelianta uczyniła najsympatyczniejszego bohatera. Fronda ta, zaledwie zaznaczona u Pulciego, zniknie w zupełności u Bojarda, gdzie nasz rycerz, przeciwnie, wierny cesarzowi i doń przywiązany, obejmie doniosłą rolę wybawiciela i podpory chrześcijaństwa.

Pulci znajduje wytłómaczenie jego zachowania się jakiego niema w starszej tradycyi: zapalczywości młodzieńca nie dorównywają siły. Ta nowa cecha, którą powtórzy Bojardo, nierozważna pochopność, najwięcej zbliża Angielczyka do Keusa.

Bojardo, jako umysł głębszy, mimowoli oświetlił wartości moralne Astolfa; sąd nie mógł inaczej wypaść, jak ujemnie. Ale dopiero Bello przypisał mu wyraźnie i grubym pędzlem wycieniował zdrożną lekkomyślność, zawiść posuwającą się do szkodzenia przyjaciołom, giętkość dworaka i upodlającą małoduszność. Taka z tej charakterystyki samochwała, uwodziciela i złodzieja wyrasta nędzna postać, że trzeba było humoru Bella i jego beztroski moralnej, aby jeszcze, mimo wszystko, Astolf mógł pozostać tą komiczną postacią, jaką jest w swem tradycyjnem założeniu. Ariosto też wolał się od satyry powstrzymać: miły i nieszkodliwy kochanek Alcyny ma nas bawić, nie leczyć z wad.

Przedmiotem śmiechu jest on od początku z powodu swych porażek. Później przybędzie mu nadto samodzielna siła komiczna, tkwiąca w jego obrotności języka, w dowcipach, jakie mu w usta włożą Bojardo i ślepy poeta z Ferary. Wesoły rozmach kawalera

podniesiony też jest przez jego powodzenie u kobiet, zaznaczane przez Bojarda, Bella i Ariosta. Szczytem komizmu jest wreszcie jego metamorfoza w niezwyciężonego bohatera, dokonywająca się dzięki cudownym talizmanom.

Pobieżnemu choćby czytelnikowi niniejszego rozdziału nie uszło pokrewieństwo niektórych rysów Astolfa z temi, które zauważyliśmy w charakterystykach seneszala Artusowego, choć je zaciera obfitość nowych rysów i podkreślona już u Bojarda i Bella niejednolitość w charakterystyce postaci. Okazałość i piękność powierzchowności, kłótliwość, złośliwość i zawiść — szczególnie u Bella zaznaczona — dalej obrotność języka, niewielka tężyzna przy porywczości i wyczulonej ambicyi, lekkomyślność w podejmowaniu przedsięwzięć, porażki i konfuzye, jakie go z tego powodu spotykają — oto wszystko rysy powtarzające się w omówionych czterech utworach, które również należą do najistotniejszych znamion postaci Keusa. Chełpliwość, właściwie również nie obca Keusowi, doskonale wyzyskana zwłaszcza przez Bella, jest dalszem naturalnem rozwinięciem tamtych cech. Nic też dziwnego, że jest Astolf ulubionym celem drwin, podczas gdy zbyt było niebezpiecznie żartować z seneszala. Przedewszystkiem jednak obie postaci odpowiadają potrzebie twórczości, malującej środowisko dworskie. Wiadomo przecie, że towarzystwo, przedstawione w romansach Bojarda i Ariosta odpowiada temu, jakie z obserwacyi malował Castiglione [1]). Jak Keus przeciwstawiony jest ideałowi Chrétienowemu doskonałego rycerza, tak Astolfo stanowi antytezę wzoru *perfetto cortegiano*, zwłaszcza o ile zakazaną była dworzaninowi chełpliwość.

Widzieliśmy wprawdzie, że postać Keusa na gruncie włoskim, jako Chiesa w *Tavola Ritonda*, straciła wiele ze swych ujemnych, dopieroco wspomnianych właściwości. Można jednak na podstawie badań Razzolego i Searles'a przypuścić bezpośredni wpływ charakterystyk Keusa, podawanych przez francuskie utwory, które w oryginale były czytywane na dworach, jak to świadczą spisy bibliotek Gonzagów i Estów. Przy wyjaśnianiu genezy wątków *Innamorata* nie zawsze wystarczała *Tavola Ritonda*, trzeba było nieraz sięgać do francuskich romansów, do *Perlesvaus*.

[1]) Gaspary o. c. T. II str. 444

do *Perceyala*, do *Queste del Sainte Graal*, do *Lancelota*[1]). Tak więc z wielkiem prawdopodobieństwem można przypuścić wpływ popularnej postaci Keusa na urobienie się maski Astolfa. Jednak wyjaśnienia genezy tej kreacyi jeszcze tą drogą nie dokonaliśmy. Jakkolwiek bowiem ujemne znamiona Bretończyk z włoskim Angielczykiem ma wspólne, to jednak znacznie ich różni druga grupa rysów, bardziej dodatnich.

Podczas gdy Keusowi stale nie udają się przedsięwzięcia, Astolf bywa nieraz zwycięski i to, zwłaszcza u Pulciego, niezależnie od czarownego talizmanu. Jest dobrym towarzyszem najlepszych, najbardziej lubianych bohaterów; zyskuje więc przez to udział w tej sympatyi, jaką czytelnicy włoskich epopei darzyli Rynalda i Orlanda, podczas gdy w roli Keusa najistotniejszy jest antagonizm, w jakim on pozostaje do wzniosłych bohaterów. Wesoły baron angielski sam zresztą jest lubiany dla swych zalet towarzyskich, Keusa zaś wady czynią go właśnie nietowarzyskim. Astolf jest dowcipniejszy, żartobliwy, pełen werwy komicznej. Dworny jest, wytworny i gładki wobec dam, czego już zupełnie powiedzieć nie można o naszym cynicznym i brutalnym seneszalu. Te to zalety zapewniają mu też powodzenie u płci nadobnej. Nawet i Bello, mimo, że naogół przeczernił jego sylwetkę, nie zapomniał przez usta narzeczonej Anfronia, którą Astolf uwodzi, pochwalić jego delikatności i dyskrecyi.

Jest też w tej kreacyi zupełnie odmienna werwa, bujniejszy lot fantazyi, inne „brio“. Wyrasta ona z tego samego podłoża, z którego wytryska ten perlisty komizm omówionych dopiero poetów. Nie potrzeba jednak już czytelnikowi komentarza filologicznego, ani wskazywania na studya o przeobfitych środkach komicznej ekspresyi, zawartych w tych utworach[2], aby intencye autorów w lot uchwycić. Przy cytowaniu francuskich romansów Artusowych należałoby szczególnymi znakami zwracać uwagę czy-

[1]) C. Searles. Bojardo's Orlando Innamorato und seine Beziehungen zur altfranzösischen erzählenden Dichtung. Diss. Leipzig 1901.

G. Razzoli (Le fonti dell' Orlando Innamorato. Milano 1901.) wykazuje, na podstawie rozbioru 30-tu pieśni początkowych, że z toskańskich opowieści Bojardo mało korzystał, a natomiast swobodnie przerabiał źródła francuskie. Szczegółowych wyników badań Razzolego nie mogłem uwzględnić, gdyż w czasie opracowywania niniejszego rozdziału książka ta nie była mi dostępna.

[2]) Znakomicie ujmują istotę komizmu tych poetów włoskich Gaspary i Rossi w odnośnych ustępach wymienionych wyżej dzieł.

telnika, gdzie się ma śmiać, jeżeli mu zależy na tem, aby dać dowód, że wniknął w ducha twórczości — tutaj raczej przestrzec go trzeba, aby niespodzianymi wybuchami śmiechu nie mącił spokoju pracowni naukowej.

Wobec tego sąd, wypowiedziany przez Michelanta, że „Ariosto wziął Keusa za wzór Astolfa“ [1]) — w tem sformułowaniu musi zostać odparty na podstawie poprzedzających rozważań, zwłaszcza, jeżeli się jeszcze doda, że obu lekkich rycerzy ze sobą nie spokrewniają ani funkcye, ani nazwisko.

Ze względu też na imię sprowadzają italianiści Astolfa raczej do Estouta, jednego z dwunastu parów Karola W., który u Turpina jest wymieniony, jako „Estultus, comes Lingonensis, filius comitis Odonis“. Inne, pierwotne formy nazwiska są Haisculf i Aistulfo, tak nazwany jest jeszcze u Ariosta (P. XXXIII. str. 16). Już w *Pieśni o Rołandzie* mowa o nim, jako o baronie bardzo dzielnym, a odznaczającym się nadto dobitnością w przemawianiu do rycerstwa. Umie je zagrzewać do boju, wydrwiwając tych, którym policzki bledną ze strachu. Szczególnie poważna jest jego rola w *Renaud de Montauban*, a charakter wolny od jakiejkolwiek przymieszki ujemnych rysów. Wierny towarzysz Rolanda i Renauda ma głos wpływowy w radzie. Rozważny, potrafi pojednać swego krewniaka Renauda z Rolandem; należy też do tych, którzy w walce rozdzielają Rolanda i Ogiera. Dumnie odmawia usług cesarzowi, gdy ten poleca mu powiesić zbuntowanego krewniaka.

Wszędzie zresztą jest pełen rozmachu, co się też zgadza z jego nazwiskiem. W *Anseïs de Carthage* prowadzi on wojowników z Autun. W *Gaydonie* przy boku naczelnego bohatera rebelianta walczy on przeciw Karolowi W. W *Gaufrei* obok arcybiskupa Turpina, obiema rękami rąbie pogan. W *Gaiens li restorés* czytamy, podobnie jak w *Pieśni o Rolandzie*, o jego udziale w bitwie w wąwozie Roncevaux i o bohaterskiej śmierci z ręki Pinarta. Poważny jest, odważny i pełen rozwagi w *Gui de Bourgogne*; żartobliwie jest tu wprawdzie łajany, gdy stanął w obronie króla „dzieci francuskich“, ale tylko przez własnego ojca. Bywa cokolwiek pochopny; gdy mianowicie pogański poseł *Otinel* w zuchwały sposób przemawia do

[1]) Der Roman von Escanor v. Girard d'Amiens hgg. v. H. Michelant. Tübingen 1886 (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. T. 178. str. 685. Uwaga do str. 7. „L'Arioste l'a pris pour type d'Astolfe“.

cesarza, Estout chce go za to kijem zdzielić po głowie, ulega jednak perswazyi Rolanda.

W komicznej sytuacyi znajduje się dumny par w *Doon de Mayence*, gdzie go w opały bierze olbrzym Robastre, „vilain", zabawny w swem nieokrzesaniu. Robastre spieszy z pomocą cesarzowi, a gdy Estout, zagadnięty przez niego, wyraził mniemanie, że Karola więcej nie zobaczy, wtedy chłopisko groźnie nań popatrzyło. Chciał go nawet za to zwątpienie ubić toporem, ale baron zsunął się na czas z konia, więc tylko rumak został rozcięty na dwoje. Miota dalej sprośne obelgi na parów, a gdy Estout znowu się odezwał, żachnął się nań: „Encore.. vos oi je là parler". Estout też ucieka przed nim, co mu sił starczy. Robastre jednak z tej wysoce komicznej sytuacyi się nie śmieje, bo jest zmartwiony utratą swego pana.

Rysy zabawne tej postaci są jednak rozwinięte dopiero w epopeach, powstałych na gruncie włoskim. W *Prise de Pampelune* rozwesela on cesarza wyskokami swego dowcipu. Dbały o życie przyjaciela, radzi Rolandowi mieć się na baczności przed Isoré'm i wciąż obawia się zdrady. Gdy zaś przez chwilę wydaje się, że miał racyę, tryumfuje nad siostrzeńcem cesarskim. Walczy zresztą dzielnie i fortelem udaje mu się zająć twierdzę Toletele. Przez żart każe podnieść mosty fortecy i wzbrania się wpuścić wojska chrześcijańskie. Wywiązuje się pomiędzy nim a cesarzem żartobliwy dyalog. Karol prosi o gościnę, na co otrzymuje odpowiedź:

alés vous aoberzier par delez cil boison,
car ci dens ne entreriés, bien le vous afion!

Wreszcie daje się uprosić i wpuszcza cesarza. Roland wybucha śmiechem, a inni nie mogą się także od śmiechu powstrzymać, gdy usłyszeli ten dowcip towarzysza. (w. 5066—5102).

W *Entrée en Espagne* również wybitna jest jego rola. Karol W. wysoko ceni tego para i w gniew wpada, gdy się dowiedział o jego wzięciu do niewoli. Jest on tu również wiernym towarzyszem Rolanda. Gdy Karol uderzył siostrzeńca rękawicą w twarz, Estout, „li poigneor" odważnie gani go za ten postępek, przymawiając mu zuchwale i ostro, a cesarz potnieje ze strachu. Razem z Oliwierem chce też z tego powodu opuścić dwór i udać się za Rolandem.

Oto zaś parę rysów komicznych i satyrycznych w charakterze Estouta, w tym poemacie występujących. Gdy Ogier odradza

przyjęcia pojedynku z Ferragusem, siostrzeńcem Marsile'a, wskazując na niezwykłą siłę tego olbrzyma. Estout wyszydza go i zarzuca mu tchórzostwo. Zawstydzony Ogier stanął do boju. Gdy zaś dostał się do niewoli, a po nim wielu innych, nasz baron chce pomścić go, ale ucieka po kilku chwilach walki. Zganiony przez Rolanda, wraca i oddaje się w niewolę. Do wypraw porywa się żwawo, objawia też niezadowolenie, gdy pod Pampeluną Roland poleca mu pilnowanie obozu; gniewny jest, jak leopard, mówi poeta, a śmieje się zeń Roland, przedstawiony jako „civaler gailart".

Widzieliśmy jak dzielny i wymowny par staje się już na gruncie francuskim (w *Doon de Mayence*) przedmiotem śmiechu. Obok dodatnich, rycerskich rysów jego w obu franko-włoskich poematach zaznaczono jego dowcip, wesołe fortele i szyderstwo w jego ustach. Dodajmy do tego, że jest wiernym towarzyszem Rolanda i że wobec cesarza zachowuje się bez respektu, a otrzymamy szereg rysów, które są istotnie również w postaci Astolfa.

Dość zuchwałe wystąpienie wobec monarchy, szyderstwo wobec Ogiera i mała tężyzna nasuwają przypuszczenie, że oddziałały tu charakterystyki Keusa. Okaże się to tem prawdopodobniejsze, gdy przypomnimy sobie, że są w *Entrée en Espagne* aluzye do romansów Okrągłego Stołu, zwłaszcza do cyklu Grala.

Naogół jednak przeważył w postaci Astolfa, jak widzieliśmy, ten pogodny, powiedzielibyśmy przyjazny humor, jaki znamionował Estouta z *Prise de Pampelune*. O tem, że mamy tutaj dopiero właściwy prototyp Astolfa, świadczy decydująco następująca okoliczność, na którą zwrócili uwagę G. Paris i A. Thomas[1]). Estout (pisany też Hestous, Estult, Estouls i t. p.) występuje jako syn Odona, księcia Langres (w Szampanii). Skryba i autor *Entrée*, która jest dalszym ciągiem *Prise*, podali zamiast Langrois lub Lengrois: *l'Englois* i zrobili go księciem angielskim. Wiemy teraz, dlaczego późniejsze poematy włoskie nazywają Astolfa stale „sire di Inghilterra". Mimo to nie ulega wątpliwości, że tak zestawienie z Estoutem, jak i z Keusem, nie wystarcza do wyjaśnienia komizmu, tkwiącego w postaci Astolfa.

[1]) Nouvelles recherches sur l'Entrée de Spagne. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 25. Paris. 1882. str. 44.

Jest ten ostatni wytworem rodzimym, włoskim, w którym w miły sposób mieszają się rycerski rozmach i płocha werwa dworaka.

Nie może się mieścić w ramach tej pracy bardziej wyczerpujące studyum o Astolfie, dokładniej przedstawiające filiacye i stopniowe kształtowanie się postaci i dalej wyjaśniające jej genezę. Odkładając więc tę sprawę do innej sposobności, uważałem za niezbędne podanie tutaj ustępu o Astolfie ze względu na niewątpliwe pokrewieństwo tych dwóch kreacyi. Z drugiej strony jednak trzeba było właśnie wykazać, że zbyt daleko idzie przypuszczenie, jakoby Ariostowy Angielczyk pochodził w prostej linii od seneszala króla Artusa. Moment sympatyi, jaką jest darzony, zbliża Astolfa do Estouta, a oddala odeń Keusa. Myślę też, że ustęp ten nie jest luźną dygresyą w niniejszej rozprawce. Przez zestawienie naszego seneszala z wybawcą oszalałego Orlanda, wystąpiły w sposób bardziej wypukły te walory literackie, zawarte w prymitywnych charakterystykach Keusa, których podkreślenie właśnie było przedmiotem niniejszego, ostatniego rozdziału. Jeżeli postać seneszala na tem porównaniu straciła i jeszcze bardziej zbladła, to zyskali może przez to truwerowie z Chrétienem de Troyes na czele, skoro przynajmniej ich zamierzenia estetyczne stały się jawniejsze.

* * *

Stwierdzaliśmy wszędzie, zarówno w postaci Keusa, jak i Astolfa, ten sam kontrast między pozą, gestem, a realizacyą zapowiedzianego czynu. Wysiłek, stwarzający iluzyę wielkiego bohaterstwa spala na panewce — oto wątek zasadniczy, jaki wyzyskiwali truwerowie bretońscy, menestrele, cantastorie i maestrowie, a wreszcie poeci Odrodzenia, powtarzając go na różne tony. W tej trwałości zainteresowania autorów i czytelników tym samym tematem, znajdujemy jeszcze jedno potwierdzenie tego prawa sukcesu literackiego, które mówi, że o powodzeniu wątków nie decyduje, jakby się zdawało, nowość inwencyi, lecz przeciwnie, powtarzanie się pewnych, ulubionych formuł [1]). Potrzeba bowiem rozmaitości odnosi się więcej do formy, do sposobu podania, niż do treści, której zupełna nowość raczej zraża czytelnika. Akcesorya, kostium

[1]) por. F. Baldensprenger. La Littérature. Création, Succès, Durée. (Bibliothèque de Philosophie scientifique). Paris, 1913, str. 60 i n.

i sztafaż zmieniały się wraz z sytuacyami, wśród których występowali francuski i włoski milites gloriosi. To było i dla nas nieraz w toku rozbioru dostatecznym powodem do stwierdzenia stopnia oryginalności danych autorów. Te drobne zmiany w sposobie zahaftowania tej samej kanwy wystarczały także, aby zaostrzyć ciekawość słuchacza i czytelnika romansów tego cyklu.

Przekonaliśmy się, że Keus i Astolfo zarówno nie są tchórzami, lecz tylko rycerzami średniej miary, należącymi do zespołu zaszczytnego, do czego im też niektóre zalety dawały prawo. W chwili jednak zapału unosi ich temperament; brak im wtedy trzeźwego sądu o swych siłach, który przyćmiony został afektem radosnym, towarzyszącym porywowi do czynu. To jest właśnie ich punkt słaby — cel dla pocisków humorysty. Możnaby w psychice etnicznej szukać wyjaśnienia, dlaczego taki właśnie schemat literacki miał powodzenie w pewnej epoce u ludów romańskich, a specyalnie we Francyi. Naród najbardziej do szykany i ironii skłonny, zwracał satyrę swą przeciw temu grzechowi, który przy jego temperamencie, w przeszłości [1]) lekkim, pochopnym do sporów i zmiennym — częściej niż gdzieindziej mógł się pojawiać. Ze stanowiska socyologicznego rzecz biorąc, dopatrywać się możemy w stworzeniu takiej właśnie postaci fanfarona, wysiłku w kierunku zwalczenia rozsądkiem wad własnego charakteru narodowego. Śmiech był tu bronią moralną, aktem samoobrony społecznej, mającym na celu rugowanie pewnych ujemnych typów moralnych.

[1]) Mam na myśli charakterystykę Gallów w ks. VI. (cap. 11.) Pamiętników Cezara i inne łacińskich pisarzy, które G. Bloch (E. Lavisse,. Histoire de France. T. I, 2. Paris 1900, str. 61), w kilku punktach odnosi do teraźniejszych mieszkańców tego kraju. Przypisywano Gallom zwłaszcza „une fougue aveugle, une jactance insupportable, peu de suite dans les desseins, peu de fermeté dans les entreprises..... une mobilité extrême, nul sentiment de la règle et de la discipline". Czyż nie poznajemy w tem rysów naszego seneszala?

Wundt, definiując zasadnicze właściwości duchowe Francuzów, podkreśla co prawda dziś jeszcze charakter „der leicht zwischen kühler Berechnung und momentanen Gefühlsimpulsen wechselt". Te słowa były jednak pisane na początku obecnej wojny, w marcu 1915. W. Wundt. Die Nationen und ihre Philosophie. Leipzig 1916, str. 19.

Spis rzeczy.

ROZDZIAŁ I.

Wstęp. Zadanie pracy i dotychczasowe poglądy na kwestyę . . . 177
Keus w kronikach i w literaturze celtyckiej 182
Nazwisko Keusa i funkcye seneszala 189

ROZDZIAŁ II.

Postać Keusa w romansach Chrétiena de Troyes.

W Erec'u 195
W Lancelocie rycerz niefortunny 197
Jadowity język jego w Rycerzu ze Lwem 200
W Percevalu Keus wrogiem bohatera 203
Koncepcya postaci pod względem psychologicznym, moralnym i estetycznym 209

ROZDZIAŁ III.

Keus w romansach XII wieku po Chrétienie.

Kontynuatorzy opowieści o Gralu: Gaucher i Gerbert de Montreuil 212
Conte du Mantel. Satyra na kobiety 215
Damoisele a la Mule. Przeciwstawienie Gauvainowi 217
Beaus desconeüs 218

ROZDZIAŁ IV.

Wyzyskanie postaci przez epigonów.

Raoul de Houdenc. Satyra na kobiety w ustach Keusa . . . 219
Yder. Keus zdrajcą i skrytobójcą 228
Wpływ Trystana na charakterystykę Keusa w Yderze 231
Durmart. Wytłómaczenie mizantropii 235
Fergus, plagiat Percevala 239
Li tornoiemenz Antecrist. Potępienie i oczernienie Keusa . . 242
Hunbaut. Jego plotliwość 243

Atre perillous 244
Chevalier as deus espees 245
Rigomer. Rycerskie czyny seneszala 246
Claris et Laris. Keus rycerzem lekkiego autoramentu i wygodnisiem . 249
Escanor. Keus amantem przetworzonym 251
Niezgodność z rysami tradycyjnymi postaci 258
Oświetlenie w romansach prozą 259
Świadectwo poematów w obcych językach 264

ROZDZIAŁ V.

Znaczenie postaci dla kompozycyi romansów Artusowych.

Linia rozwoju figury Keusa od Chrétiena 272
Rysy trwałe i drugorzędne 274
Pokrewne postaci w romansach bretońskich 278
Analogie w literaturze wszechświatowej 285
Pierwiastki komiczne w postaci Keusa 286
Keus a Astolfo 292
Astolf w *Orlando* 292
Jego rysy u Pulciego 296
Rola jego u Bojarda 298
Etyczna ocena u Bella 301
Przetworzenie postaci w fantazyi Ariosta 307
Zestawienie rysów i stopień pokrewieństwa Astolfa z Keusem . 308
Astolfo a Estout z epopei karolińskiej 312
Zakończenie 315

Omyłki druku i uzupełnienia.

Str. 177 (w odbitce str. 1) w. 4 zamiast: „płyta grobowa rycerza“ ma być: „płyta grobowa z podobizną rycerza“.

„ „ w. 11 zamiast „który go“ ma być: „który Galfreda“.

„ „ w. 18—19 cytat ma brzmieć: „ne tot mençonge, ne tot voir,
„tot folie, ne tot savoir“.

„ 179 (odb. str. 3) dopisek 1 ma być: „Archiv für das Studium der neueren Sprachen“.

„ 180 (odb. str. 4) w. 2, zamiast: „wymieniania“ ma być: „wymienienia“.

„ 181 (odb. str. 5) dopisek 1 ma brzmieć: „mianowicie, gdy występuje mniej logiczne powiązanie szczegółów wobec lepszej kompozycyi. Grundriß der romanischen Philologie“ i t. d.

„ „ (odb. str. 5) dopisek 2 ma brzmieć: „Wskazówek dostarczają Habemannowi: 1) archaizmy obyczajowe, 2) zgodność szczegółów w podobnych epizodach, 3) w epizodach analogicznych zgodność tekstu. o. c. p. 7—8“.

„ 184 (odb. str. 8) w. 16, zamiast: „zgadzają się w tem z sobą“ ma być: „Zgadzają się w tem ze sobą“.

„ 186 (odb. str. 10) dopisek 8 ma być: „Zob. niżej str. 259“.

„ 187 (odb. str. 11) w. 15, zamiast: „zaglądnąć“ ma być: „zajrzeć“.

„ 188 (odb. str. 11) w. 1 i 2 od dołu, zamiast: „Podobnego lotu fantazyi poetyckiej“ ma być: „Podobnej ekstrawagancyi fantazyi poetyckiej“.

„ 189 (odb. str. 13) dopisek 2, w. 3, zamiast: „altfranzësischen“ ma być: „Altfranzösischen“.

„ 190 (odb. str. 14) w. 20, zamiast: „mamy formę zidyomatyzowaną“ ma być: „mamy tę formę zidyomatyzowaną“.

„ 207 (odb. str. 31) w. 1, zamiast: „z Percevalem z Wolframa“ ma być: „z Percevalem Wolframa“.

„ „ (odb. str. 31) dopisek 1, w. 3, zamiast: „pokonanege“ ma być: „pokonanego“.

„ 208 (odb. str. 32) w. 10 od dołu zamiast: „prawie ramię“ ma być: „prawe ramię“.

„ 211 (odb. str. 35) w. 22, zamiast: „głupkowatego“ ma być: „głupawego“.

„ 212 (odb. str. 36) w. 11, zamiast: „on się stanie postacią“ ma być: „Keus stanie się postacią“.

„ „ (odb. str. 36) w. 24, zamiast: „po raz pierwszy w jego utworze“ ma być: „po raz pierwszy u niego w akcyi“.

Str. 213 (odb. str. 37) w. 2 od dołu, zamiast: „Ranguidel“ ma być: „Raguidel“.
„ 215 „ „ 39 dopisek 3, ma być: „Zob. niżej str. 278“.
„ „ „ „ „ „ 4, ma być: „Patrz niżej str. 239“.
„ 220 „ „ 44 w. a. od dołu, zamiast: „ocenia go“ ma być: „oceniając go“.
„ „ „ „ „ dopisek 2, w. 4, zamiast: „nie można mówić“ ma być: „nie można wnioskować“.
„ 223 (odb. str. 47) w. 22, zamiast: „przysłowia“ ma być: „docinka“.
„ 229 „ „ 53 w. 1, zamiast: „enuios“ ma być: „envios“.
„ 230 „ „ 54 w. 12, zamiast: „ennviout“ ma być: „enviout“.
„ 231 „ „ 55 w. 3, zamiast: „koniec eposu“ ma być: „koniec romansu“.
„ „ „ „ „ dopisek 1, zamiast: „228“ ma być: „229“.
„ 232 „ „ 56 dopisek 3, ma być: „Por. niżej str. 259“.
„ 238 „ „ 62 w. 7, zamiast: „zostaje wywrócony“ ma być: „zostaje seneszal wywrócony“.
„ 242 (odb. str. 66) w. 6, zamiast: „w swym plagiacie“ ma być: „w swym utworze“.
„ „ (odb. str. 66) w. 14, zamiast: „Hauona“ ma być: „Huona“.
„ „ „ „ „ dopisek 2, ma brzmieć: „Zob. niżej str. 259“.
„ 246 „ „ 70 w. 9—10, zamiast: „Gdy nie podołał“ ma być: „Lecz nie podołał“.
„ 247 (odb. str. 71) w. 7, zamiast: „chełpliwość“ ma być: „dokuczliwość“.
„ 250 „ „ 74 w. 1, ma być: „Porażki jego i brutalność są refrenem i t. d.“.
„ 253 „ „ 77 w. 6 zamiast: „poe a“ ma być „poeta“.
„ 256 „ „ 80 w. 6—7, zamiast: „królewnej“ ma być „królewny“.

O „Bardzie Polskim“

(1795—1840)

wobec

nieznanych poezyj

Księcia Adama J. Czartoryskiego

napisał

Józef Kallenbach.

Na posiedzeniu Wydziału językoznawstwa i literatury Tow. Nauk. Warsz. d. 24 marca 1908 r. wygłosił prof. Ign. Chrzanowski komunikat p. t. „Stosunek rękopisu *Barda Polskiego* (1795) do jego pierwodruku (1840) (Sprawozd. z posiedzeń. Rok I. Zeszyt 1—2. na końcu, str. 7—8).

Autor, porównawszy tekst *Barda* z r. 1795 z pierwodrukiem z r. 1840 przekonał się, że „redakcya rękopiśmienna z r. 1795 uległa przed oddaniem do druku wielu zmianom, nasamprzód językowym i stylistycznym, dowodzącym niezbicie, że dokonał ich ktoś, co w sztuce rymotwórczej był od Czartoryskiego nierównie biegłejszy i lepiej od niego władał językiem“. Autor komunikatu zestawił kilka przykładów wierszy *Barda* z r. 1795 z wierszami pierwodruku; szczegółowe zaś wykazanie zmian odłożył referent do osobnej pracy. „Na zakończenie referent starał się udowodnić, że autorem tych wszystkich zmian jest Niemcewicz“.

W *Historyi Literatury Niepodległej Polski* (wyd. I. 1906 r. § 99; wyd. II, 1908 § 102. także w „Wypisach Polskich“ w opracowaniu K. Wojciechowskiego, Lwów 1913. Cz. I str. 293) napisał tenże autor: „W latach młodości uprawiał Czartoryski poezyę, chociaż wybitniejszego talentu poetyckiego nie posiadał; to też *Niem-*

ale owszem nasunęły mi tak wielkie wątpliwości, że zabrałem się do zbadania całej tej sprawy u źródła, t. j. w Archiwum domowem XX. Czartoryskich, gdzie się rękopisy księcia Ad. J. Czartoryskiego w znacznej mierze przechowały. Ostatnim, który z papierów tych korzystał, był ś. p Ludwik Dębicki, autor znanej monografii o Puławach.

W IV. tomie *Puław* (Lwów, 1888, str. 206—220) podał on pierwszy wiadomość o poezyach młodocianych księcia Adama Cz-go, ale uczynił to pobieżnie, chaotycznie i z błędnymi wnioskami, które w dalszej konsekwencyi sprowadziły późniejszych badaczów na manowce.

Co gorsza, zawieruszyły się gdzieś rękopisy, które miał ś. p. Dębicki pod ręką, a których dziś nie udało się odszukać w archiwum domowem XX. Czartoryskich, np. wiersz o więzieniu Kościuszki w Petersburgu (str. 216)[1]). — Źle odczytawszy i źle wydawszy wyjątki z poematów Ad. Czartoryskiego, narzekał potem L. Dębicki na jego wiersz „nieco twardy, ciężki, niedość utoczony“[2]), ale uznał, że „poezya myśli i uczucia wysoka i nowa i że drgają w niej te wszystkie struny, na jakich grać będą wieszcze polscy od Woronicza do Krasińskiego“ (218). Trafna jest uwaga L. Dębickiego, że „Czartoryski pisał wyłącznie dla siebie, pieśni swych w świat nie puszczał; poezya była wewnętrzną potrzebą jego ducha, jednym z pierwiastków i władz tej głębokiej i wzniosłej na-

---

Niemcewicz zaś ma w *Trenach*, 45:

Dym tylko gęsty i łuno czerwone
Widzi na niebie wśród czarnych pożogów,
Wszystko zniknęło. Jabłoń tylko mała
Sama została.

Obraz istotnie bardzo podobny i tu i tam; ale zważmy, że jest on już u Czartoryskiego w r. 1795, kiedy Niemcewicz *Barda* znać jeszcze nie mógł, gdyż jak sam mówi: „Byłem w więzieniu, kiedy *Bard Polski* był napisany“. O autorstwie zaś nie może chyba świadczyć to, że śliwa z r. 1795 nie ostała się wobec jabłoni z r. 1833, ale przemieniła się na gruszę w r. 1840.

[1]) Być może przechowane są w Paryżu, w Hotelu Lambert.

[2]) Wiersz np.: „Matko, dopomóż *mnie! niech* w obręby wróci...“ (218) — ma istotnie tok niegładki; ale trzeba wiedzieć, że Czartoryski napisał: „Matko, dopomóż Muzie...“ a wydawca źle wydrukował i sam zrobił wiersz „niedość utoczony“. Pełno błędów takich w wierszach na str. 216 i 217. Strofka z wiersza do Fredry (218) jest całkiem źle przytoczona. Ob. tekst poprawny, podany dalej.

tury“. (str. 219). Ale myli się L. Dębicki, twierdząc, że „Czartoryski zanadto wcześnie nauczył się panować nad wyobraźnią i uczuciem siłą woli, aby *mógł* zostać poetą. Nie powraca już Bard polski w całem życiu (!) do rymowanej mowy...“ (220).

Otóż najwidoczniej nie miał L. Dębicki w ręku „Katalogu wierszy X-cia Wojewody“, gdyż byłby tam w spisie poematów zauważył daty takie jak r. 1816, 1820, 1828—29, a więc niezaprzeczone dowody, że Książę A. Czartoryski wbrew powyższemu twierdzeniu wracał w swem życiu nieraz, nawet bliski 60-u lat do poezyi poufnej, o której co dosłownie mógł pisać: „sobie śpiewam, a Muzom...“

Zastanówmy się teraz nad kwestyą: czy autor *Barda*, gdyby przed oddaniem go do druku nie miał sam ochoty poprawiać lub zmieniać młodociany swój poemat — czy byłby poprawianie lub uzupełnianie swego utworu powierzał Niemcewiczowi? — Jeśli chodziło o zażyłość przyjaźni i dawne stosunki z czasów niepodległej jeszcze Rzpltej — toć oczywiście na Emigracyi w r. 1840 jeden tylko Niemcewicz mógł mieć zupełne zaufanie Księcia Adama. Ale w takiej sprawie sama przyjaźń, chociażby najczulsza i najstarsza, nie wystarczała. Poeta musiałby przedewszystkiem mieć tę pewność, że brat w Apollinie nie tylko nic zepsuje w niczem jego utworu, ale że owszem doda mu siły i blasku. Otóż, czy Książę Adam sam jeszcze w r. 1840 pełen energii duchowej, mógł zwracać się z tak delikatną, poetycką misyą do przezacnego 83-letniego starca, który w liście z d. 8 stycznia 1840 r. do Edwarda Raczyńskiego narzekał na „zwątloną wiekiem głowę i kulawą muzę“, co skleciła wprawdzie jeszcze bardzo słabe epitafium dla Konstancyi Raczyńskiej, ale właśnie w tem epitafium widać aż nazbyt wyraźnie, że Niemcewicz nie był już wcale zdolny do takich wstawek w *Bardzie*, jakie mu się przypisuje. W kilka miesięcy potem (1. VII. 1840) Niemcewicz narzeka na swe osłabienie: „wszystko mi nie miłe, głowa już do niczego, coraz słabsza, już i lichych rymów klecić nie mogę“. Był to całkiem oczywisty zanik sił u człowieka, który niebawem (21 maja 1841 r.) miał spocząć po trudzie pięknego żywota na cmentarzu w Montmorency. Ale, gdyby nawet Niemcewicz był jeszcze na wiosnę r. 1840 całkiem rzeźki umysłowo, czy Książę Adam byłby mu powierzył swego *Barda* do poprawek i uzupełnień? Czy miał Czartoryski tak wysokie wyobrażenie o talencie poetyckim Niemcewicza, aby

ale owszem nasunęły mi tak wielkie wątpliwości, że zabrałem się do zbadania całej tej sprawy u źródła, t. j. w Archiwum domowem XX. Czartoryskich, gdzie się rękopisy księcia Ad. J. Czartoryskiego w znacznej mierze przechowały. Ostatnim, który z papierów tych korzystał, był ś. p Ludwik Dębicki, autor znanej monografii o Puławach.

W IV. tomie *Puław* (Lwów, 1888, str. 206—220) podał on pierwszy wiadomość o poezyach młodocianych księcia Adama Cz-go, ale uczynił to pobieżnie, chaotycznie i z błędnymi wnioskami, które w dalszej konsekwencyi sprowadziły późniejszych badaczów na manowce.

Co gorsza, zawieruszyły się gdzieś rękopisy, które miał ś. p. Dębicki pod ręką, a których dziś nie udało się odszukać w archiwum domowem XX. Czartoryskich, np. wiersz o więzieniu Kościuszki w Petersburgu (str. 216)[1]). — Źle odczytawszy i źle wydawszy wyjątki z poematów Ad. Czartoryskiego, narzekał potem L. Dębicki na jego wiersz „nieco twardy, ciężki, niedość utoczony“[2]), ale uznał, że „poezya myśli i uczucia wysoka i nowa i że drgają w niej te wszystkie struny, na jakich grać będą wieszcze polscy od Woronicza do Krasińskiego“ (218). Trafna jest uwaga L. Dębickiego, że „Czartoryski pisał wyłącznie dla siebie, pieśni swych w świat nie puszczał; poezya była wewnętrzną potrzebą jego ducha, jednym z pierwiastków i władz tej głębokiej i wzniosłej na-

---

Niemcewicz zaś ma w *Trenach*, 45:

Dym tylko gęsty i łuno czerwone
Widzi na niebie wśród czarnych połogów,
Wszystko zniknęło. Jabłoń tylko mała
Sama została.

Obraz istotnie bardzo podobny i tu i tam; ale zważmy, że jest on już u Czartoryskiego w r. 1795, kiedy Niemcewicz *Barda* znać jeszcze nie mógł, gdyż jak sam mówi: „Byłem w więzieniu, kiedy *Bard Polski* był napisany“. O autorstwie zaś nie może chyba świadczyć to, że śliwa z r. 1795 nie ostała się wobec jabłoni z r. 1833, ale przemieniła się na gruszę w r. 1840.

[1]) Być może przechowane są w Paryżu, w Hotelu Lambert.

[2]) Wiersz np.: „Matko, dopomóż *mnie! niech* w obręby wróci...“ (218) — ma istotnie tok niegładki; ale trzeba wiedzieć, że Czartoryski napisał: „Matko, dopomóż Muzie...“ a wydawca źle wydrukował i sam zrobił wiersz „niedość utoczony“. Pełno błędów takich w wierszach na str. 216 i 217. Strofka z wiersza do Fredry (218) jest całkiem źle przytoczona. Ob. tekst poprawny, podany dalej.

tury“. (str. 219). Ale myli się L. Dębicki, twierdząc, że „Czartoryski zanadto wcześnie nauczył się panować nad wyobraźnią i uczuciem siłą woli, aby *mógł* zostać poetą. Nie powraca już Bard polski w całem życiu (!) do rymowanej mowy...“ (220).

Otóż najwidoczniej nie miał L. Dębicki w ręku „Katalogu wierszy X-cia Wojewody“, gdyż byłby tam w spisie poematów zauważył daty takie jak r. 1816, 1820, 1828—29, a więc niezaprzeczone dowody, że Książę A. Czartoryski wbrew powyższemu twierdzeniu wracał w swem życiu nieraz, nawet bliski 60-u lat do poezyi poufnej, o której co dosłownie mógł pisać: „sobie śpiewam, a Muzom...“

Zastanówmy się teraz nad kwestyą: czy autor *Barda*, gdyby przed oddaniem go do druku nie miał sam ochoty poprawiać lub zmieniać młodociany swój poemat — czy byłby poprawianie lub uzupełnianie swego utworu powierzał Niemcewiczowi? — Jeśli chodziło o zażyłość przyjaźni i dawne stosunki z czasów niepodległej jeszcze Rzpltej — toć oczywiście na Emigracyi w r. 1840 jeden tylko Niemcewicz mógł mieć zupełne zaufanie Księcia Adama. Ale w takiej sprawie sama przyjaźń, chociażby najczulsza i najstarsza, nie wystarczała. Poeta musiałby przedewszystkiem mieć tę pewność, że brat w Apollinie nie tylko nie zepsuje w niczem jego utworu, ale że owszem doda mu siły i blasku. Otóż, czy Książę Adam sam jeszcze w r. 1840 pełen energii duchowej, mógł zwracać się z tak delikatną, poetycką misyą do przezacnego 83-letniego starca, który w liście z d. 8 stycznia 1840 r. do Edwarda Raczyńskiego narzekał na „zwątloną wiekiem głowę i kulawą muzę“, co skleciła wprawdzie jeszcze bardzo słabe epitafium dla Konstancyi Raczyńskiej, ale właśnie w tem epitafium widać aż nazbyt wyraźnie, że Niemcewicz nie był już wcale zdolny do takich wstawek w *Bardzie*, jakie mu się przypisuje. W kilka miesięcy potem (1. VII. 1840) Niemcewicz narzeka na swe osłabienie: „wszystko mi nie miłe, głowa już do niczego, coraz słabsza, już i lichych rymów klecić nie mogę“. Był to całkiem oczywisty zanik sił u człowieka, który niebawem (21 maja 1841 r.) miał spocząć po trudzie pięknego żywota na cmentarzu w Montmorency. Ale, gdyby nawet Niemcewicz był jeszcze na wiosnę r. 1840 całkiem rzeźki umysłowo, czy Książę Adam byłby mu powierzył swego *Barda* do poprawek i uzupełnień? Czy miał Czartoryski tak wysokie wyobrażenie o talencie poetyckim Niemcewicza, aby

właśnie jemu oddać swój utwór dla wygładzenia, chociażby tylko stylistycznego? Przeczy temu sam autor *Barda*, skoro w *Żywocie Niemcewicza* tak ocenił jego artyzm:

„Niemcewicz nie dbał wiele o doskonałość artystyczną... nie szedł za przestrogą Horacego: *saepe stylum verte*... Do razu pisał, a co raz było wylane, tego zazwyczaj nie rad poprawiał... Praca przerabiania i doskonalenia niemiłą mu była... Pisał jaknajspieszniej i często natychmiast posyłał do druku“ [1]).

»Zważając na *Śpiewy* pod względem jedynie artystycznym wyznać wypada, że monotonia i wierszowanie czasem zaniedbane są wadami, na które krytyka skarżyć się będzie [2]“.

Otóż kto takie miał przekonanie (mniejsza o to czy trafne) o braku artystycznej doskonałości u Niemcewicza nawet w utworach tak zasłużonych jak *Śpiewy* i to z przed lat 25, gdy poeta był w sile wieku, ten chyba starcowi nad grobem nie byłby powierzał poematu swego do wygładzenia. Mogło autorowi zależeć na tem, aby Niemcewicz, jako klasyczny świadek epoki napisania *Barda* dał w przedmowie swej niejako pieczęć duchową i świadectwo prawdy dziejowej — ale od przedmowy do współautorstwa niezmiernie jeszcze daleko...

Nie brak zaś dowodów pozytywnych, że Książę Adam sam — i to kilkakrotnie — *Barda* swego przerabiał. Stać go było na to; albowiem poezya nie była tylko przelotnym kaprysem jego młodości. Była owszem stałą, acz dla ogółu niewidzialną, zaledwie matce i siostrom księcia znaną pocieszycielką i osłodą jego smutków sercowych i narodowych wogóle.

Geneza *Barda* znaną jest z Pamiętników Ks. Adama Czartoryskiego (ob. wydanie *Barda* z r. 1912 (West) str. 4). Ale brulion Pamiętników (bez daty), przechowany w Archiwum Dom. XX. Czartoryskich (Nr. 150), zawiera tekst pełniejszy, z którego tu wyjątek przytoczę, gdyż ma dla nas znaczenie:

„Manuskrypt (Barda) odjeżdżając z Grodna, odesłałem Kniaźninowi. Ta poezia była przez kilka lat z wielkiem rozrzewnieniem

[1]) Żywot J. U. Niemcewicza przez X. Adama Czartoryskiego. Berlin 1860, str. 159, 160.

[2]) 169.

Podkreślenia pochodzą odemnie. — Prof. Ign. Chrzanowski ma autografy Niemcewicza z lat ostatnich jego twórczości bardzo poprawiane, a zatem dowodzące, że na Emigracyi miał czas i ochotę na przeróbki.

odczytywana. Starałem się ją później wygładzić i polepszyć“. Mamy tu zatem wyraźny dowód, że sam poeta nad ulepszeniem tekstu *Barda* potem pracował. Było to zaś zgodne z całem jego usposobieniem twórczem. Jak się bowiem okazuje z innych fragmentów poetycznych, Adam Czartoryski nie zaniedbywał wiersza, owszem pilnie nad nim pracował, nie tylko za tych lat szczęśliwej młodości, gdy Kniaźnina miał przy swym boku i gdy za jego radą i przykładem *saepe stylum vertebat* — ale i znacznie później, jak tego mamy dochowane ślady np. w *Wierszu do Matki* i w wierszu *Na bal w zimie z r. 1828/29*. Zmienianie i rozszerzanie tekstu *Barda* nie było zatem czemś u niego wyjątkowem; owszem, jest to objaw stałego systemu u tego niezwykłego poety, który o druku swych utworów ani myślał, a w chwilach wytchnienia brał swe stare rękopisy do ręki, bawił się nimi, po latach zaś widząc braki, zmieniał wyrazy, przestawiał, rzeźbił okresy, jako surowy estetą, a zarazem miłujący swą duchową dziatwę ojciec.

Dorobek poetycki autora *Barda* tak się dziś przedstawia:

„SPIS WIERSZY Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego z d. 3 grudnia 1861 r.“, dokonany w Paryżu, zawiera następujące tytuły [1]); podaję je tutaj, jak są w Katalogu (t. j. bez dat lub z datami):

1. Bekiesz, ballada heroiczna.
2. Zeszyt z wierszami: (Helona. — O Temirze. — Do Xiędza Józ. Koblańskiego. — Na śmierć Tukresa — Pindara Oda pierwsza z Olimpijskich. — Do Ojczyzny 1796 r. — Do Wenery (z greckiego). — Z Pindara: Oda pierwsza z Pityońskich, oda szósta z Pityońskich, oda 8-a z Pityońskich. — Ułomek o życiu ludzkiem. — Z Pindara: Oda ostatnia z Olimpijskich).
3. Bard Polski. *Ze słowem objaśniczem (!) Xięcia.*
4. Strofy na śmierć Tadeusza Kościuszki.
5. Portret.
6. Do Ojca, — Urywek. — Urywek do Katarzyny II.
7. Wiersz do Matki.

---

[1]) Wszystkie podane tu utwory (1—22) dochowały się w Kopiach rozmaitem pismem; zeszyt 2 jest kaligraficznie wykończony. Tylko do niektórych wierszy w drugim zeszycie dochowały się bruliony autografów.

8. O Wychowankach Xiężny Generałowej Czartoryskiej.
9. Do Miłości, wiersz ulotny.
10. Nowy Rok, na imieniny X. Generała Z. P. 1819. O Fonbrunie.
11. Do Hanny, wiersz ulotny.
12. Phoebus i Daphne 1820.
13. Sybilla Puławska jako Wstęp do Powązek.
14. Powązki, poemat.
15. Powrót do Puław, Poemat.
16. Wiejskie ogrody (jako dalszy ciąg Powrotu do Puław).
17. Wiersz do Fredry.
18. Strofy na śmierć Leosia mego, 1828.
19. Na bal, dany naprzeciw więzienia u Dominikanów na Lesznie, 1828—1829.
20. *Kiedyś* — wiersz ulotny.
21. Do sióstr moich, wiersz ulotny.
22. „Znikły me szczęsne godziny“ — wiersz ulotny.

Z drugiego spisu (tą samą ręką, ale bez daty) widać, że były ponadto jeszcze w autografach następujące utwory:

23. Tłómaczenie na polskie *Antygony* Sofoklesa.
24. Tłómaczenia na polskie kilku ód Horacego.
25. Raptularze różnych wierszy.
26. Prozodya polska 1820 r.

Tych utworów od 22—26 niema obecnie w Archiwum Domowem. Brak tam również wymienionych w Katalogu „oryginałów“ rękopisów tak ważnych jak *Bard Polski 1794 (!)*, Powązki, Sybilla Puławska, Prozodya polska 1820 r., Powrót do Puław, itd. Osobno wymienia Katalog (zagubione) „Duplikaty Oryginałów“ (9 pozycyj) a wśród nich tak ważne, jak „*Raptularz Barda*“ (co oznaczało: albo brulion pierwotny, albo też (co podobniejsze do prawdy) bruliony przeróbek i wstawek późniejszych. Wśród „Duplikatów Kopii“ brak także N. 8 „*Bard Polski*“.

Natomiast znalazły się wiersze nieobjęte żadnym katalogiem, a mianowicie:

a) Śmierć Oskara:

„Pocóż synu Alpina wznawiasz żal doznany“ (72 wiersze w kopii).

b) Wiersz bez tytułu, zaczynający się:

„Nikłych aż dotąd ogniów łoną obłąkany... (26 wierszy z po-

prawkami Kniaźnina). Kopia z własnoręczną uwagą Księcia Adama: Poprawa przez Князнына (!).

c) Urywek monologu Katona (z piątego aktu tragedyi Addisona). Autograf.

Otóż sam ten wykaz autentyczny utworów poetycznych Księcia Ad. J. Czartoryskiego przeczy gołosłownemu i bezpodstawnemu twierdzeniu L. Dębickiego: „nie powraca już Bard polski w całem życiu do rymowanej mowy“ — Owszem, podamy w dalszym ciągu bodaj kilka urywków poezyj autora *Barda* na dowód, że nie była to tylko *rymowana mowa*, ale szczera i niepospolita poezya, i że Czartoryski nie tylko „mógł zostać poetą“, ale że nim był na prawdę.

Wróćmy teraz do kwestyi przeróbek *Barda*.

* * *

Najlepszy dowód, że przeróbek *Barda* przed wydaniem go w r. 1840 dokonał sam Autor, zawiera kopia *Barda* (podana w spisie katalogowym jako N. 3 zeszytu) z uwagą: *„ze słowem objaśniczem Xcia“* [1]).

Otóż przed tą kopią *(in folio)* znajdujemy osobny arkusz *in 4-o* (papier ze znakiem wodnym I. WHATMAN), a na nim własnoręcznie zapisał Książę Adam Czartoryski:

„Poema te było napisane w młodości, kiedy poezia Ossiana powszechnie słynęła; lecz zdaje się tu także postrzegać chęć, wówczas także powszechna, korzystania z klasycznych wzorów i ich naśladowanie, czy w tym razie szczęśliwe, czytelnik osądzi.

Noty. *(1) Scena Poematu zaczyna się na kilka miesięcy po zdobyciu Pragi i smutnym końcu Powstania Kościuszki.*

Pod czas czteroletniego Sejmu liczni koloniści, z różnych krajów przychodzili do Polski znacznemi partiami.

Taki był istotnie widok kraju po tej wojnie. Wojsko moskiew-

[1]) Napis: *1795 Bard Polski — ze słowém objaśniczém Xcia* jest ręki Leonarda Niedźwieckiego.

skie było wówczas większej daleko, niż teraz[1]) *dzikości. Odtąd ciwilizacia Europejska uczyniła w nim niejakie postępy, z srogiemi wszelako co do nas wyłączeniami.*

Ten krótki ustęp sciąga się do głosnych na ow czas lubieznością bez granic nacechowanych obyczajow Katarzyny II i krola Frederyka Gwilhelma[2]).

Otóż te własnoręczne uwagi autora są napisane dla tekstu już przezeń zmienionego i rozszerzonego. Podział treści na ustępy I, II. III itd. jest już tu taki jak w druku; nagłówki zaś ustępów są dopiero na kopii potem dopisane. — Kopia ta jeszcze później uległa widocznym poprawkom Księcia; tekst bowiem drukowany w r. 1840 wykazuje drobne poprawki, gładzenia stylistyczne[3]):

Ale nie można mniemać, jakoby kopia ta była dziś bez wartości. Przeciwnie, kopia pozwala nam np. uzupełnić tekst drukowany w *Skarbcu* i osobno. Wiersz bowiem 87:

„Wejdź tu, rzecze, poznajmy główne nieba strony".

w drukach niema po sobie odpowiednio rymującego wiersza. Otóż ten wiersz był w kopii, opuścił go zaś następny kopista z r. 1840, a nie zauważono tego przy korekcie druku.

Cała zaś myśl zawarta w dwuwierszu brzmi:

„Wejdź tu, rzecze, poznajmy główne nieba strony
I kierunek biegunów wiecznie niewzruszony".

---

[1]) *bez żadnego wyłączenia* przekreślone w autografie i nad tymi wyrazami napisał autor: *niż teraz*.

[2]) Te *noty* nie mają odsyłaczy do tekstu, a z wyjątkiem drugiej, nie weszły też do pierwodruku *Barda*. Odstępy między notami uwydatniam w druku tak, jak są w autografie.

[3]) Np. Druk (1840) w. 19:
Niech raz jeszcze wolności wzruszy nas wspomnienie.
Kopia: Niech raz jeszcze nas wzruszą wolności wspomnienia
I ostatnich Polaków wywołamy cienia.
w. 49: Porwawszy w dłoń bezbożną
Kopia: Wziąwszy w bezbożną rękę
w. 174: ... albo w Kopii: lub że
w. 176: walczyć „ „ : i żyć
w. 414: ojczyzny „ „ : jej życia
(*i wiele innych drobniejszych zmian*).

Znaczenie kopii wychodzi zaś na jaw w pełni przy zakończeniu ustępu III *(Dziewica)*. Pokazuje się bowiem, że autor nawet przerobiwszy tekst z r. 1795. dodawszy noty do kopii, przeznaczanej widocznie do druku, jeszcze potem pracował nad wygładzaniem nietylko formy, ale także i treści. Zakończenie bowiem ustępu III różni się i od tekstu z r. 1795 i od pierwodruku w 1840 r. Brzmi zaś tak: (po w. 322 druku):

Dla niej najczystsza rozkosz bezsilna i niema.
Gdzież skutecznych na ziemi pociech szukać trzeba?
Gdy takiej niewinności nie dają ich nieba.
O, Roskoszy, szafarko łask szczodrej natury!
Przez nią w tylu postaciach ziemi użyczona,
By nam niby rozświecać ciężkie życia chmury.
Ah, jakże jej dobrodziejstw wola omylona!
Możesz-li dla tych kazić oddane ci dary,
Którym biją pieszczone dla ciebie ofiary?
Których w czasy okrutne z wymysłem to bawi,
Co ludzkość bardziej dręczy, rozjątrza i krwawi:
Wyrwij im drogie kwiaty, usuń swoje wonie,
Nie wzniecaj swych płomieni w ich szkaradnem łonie,
Nie podl się, głaszcząc zbrodnie; zostaw im zgryzoty
Zachowaj swe pociechy dla gnębionej cnoty...“

Porównawszy tych 15 wierszy z tekstem odpowiednim z r. 1795 (wyd. Kallenbacha. Brody. (West) str. 27 w. 245—254) zobaczymy, jak usilnie autor potem pracował nad lepszem ujęciem i rozwinięciem swych myśli, i dla czego skreślił z tekstu 1795 r. wiersze 255—262, których już w kopii nie odnajdujemy.

Ma więc kopia, dokonana dla druku osobnego w r. 1840, niemałe znaczenie. Stanowi bowiem dowód oczywisty, że poeta bez ustanku przerabiał tekst pierwotny, rozszerzał go do woli, przekreślał dawne wiersze, dodawał nowe, słowem zmieniał swój utwór z latami. Ponieważ zaś Czartoryski nieustannie umysłowo pracował i kształcił się ciągle, będąc jakby uosobieniem zasady γηράσκω ἀεὶ διδασκόμενος — więc nic dziwnego, że styl jego poetycki innym był w r. 1795, innym w r. 1828, a jeszcze innym na emigracyi w r. 1839, gdy Barda oddawał wreszcie do druku. Można więc do niego samego zastosować to, co on o Kniaźninie napisał: „Nie oszczędzał pracy na wyrobienie i doskonalenie swych wierszy, podług przepisów Horacego, gotów był długo poprawiać I KILKAKROTNIE ODMIENIAĆ; nie wzdrygał się nawet NA NOWO

PRZELEWAĆ rzeczy, już prawie DOKOŃCZONEJ, kiedy rozumiał, że to jej zalety doda“ [1]).

* * *

Domysły o rzekomem współpracownictwie Niemcewicza w poprawianiu i uzupełnieniu *Barda Polskiego* w r. 1840 nie mają żadnej podstawy i nie mogą się ostać wobec faktu, że Adam Czartoryski sam władał dzielnie wierszem i, jak świadczą dochowane autografy i kopie, nie ustawał w pracy nad poprawnością i dokładnością swego poetyckiego stylu.

Jakim zaś był poetą, można osądzić z kilku utworów z lat różnych, które tu podajemy, bądź w całości, bądź w urywkach. Ukażą one autora *Barda Polskiego* w nowem świetle, podnosząc jeszcze — o ile to możebne — urok tej pięknej historycznej postaci.

W Krakowie, d. 15 kwietnia 1918 r.

Z POEZYJ KSIĘCIA AD. J. CZARTORYSKIEGO.

Urywek*).

DO KATARZYNY II.

Z północy, gdzie okropna twa ręka dostaje,
Tam, pod twym czarnym cieniem schnie szczęście i znika,
Tam łzy i krew się leją na kwitnące kraje,
A ty zwyciężasz! Cierpień, klęsk przyczyną
Ty jesteś, tyś sprawiła, o potworo dzika!
Że słuszność podeptana i tysiące giną.

---

[1]) Życie Kniaźnina (z manuskryptu pisanego w r. 1817). Przegl. Poznański, 1853. — Podkreślenia pochodzą odemnie.

*) Ten urywek włączył po latach poeta do *Barda Polskiego* (1840), zmieniając tekst pierwotny urywku i rozrzucając jego wiersze (ob. wydanie moje (Wâst, Brody) str. 58—59, w. 548—554 i 576—581). — Natomiast niema jeszcze tych wierszy w pierwodruku, t. j. w *Skarbcu Hist. Polskiej*, Tom I, 486. — Jest to klasyczny przykład, jak poeta ciągle poprawiał i ulepszał *Barda*, nawet po wydrukowaniu go w *Skarbcu*. — Kopia ma już wcielone wiersze powyższe (do Katarzyny), w czem dowód, że powstała między pierwodrukiem a wydaniem osobnem *Barda*.

Drżyjcie narzędzia zbrodni! Gdzie waszej wściekłości
Jest tryumf, tam mór srogi zapali wnętrzności!
Wam także się litością Bóg nie zmiękczy żadną!
Na gruzach, gdzie najsroższe jędze pustoszyły,
Ich ciała, piekieł pastwą pożarte, zapadną,
I pokażą się straszne potomków mogiły. —

Z POEMATU „POWĄZKI“.

. . . . . .

Ty najpierwszą ofiarą padłaś, Polsko święta.
Pasłaś srogie potwory, rwana na kawały,
Niewinna i uczuciem najczystszem przejęta!
Ileż łez, krwi i znoju padło na twą ziemię
O Polsko luba!
Od twoich prześladowań wszczęła się zaguba
Cnoty i wszelka nędza, co tłoczy twe plemię.
Pośród tej burzy, co zniszczenie rodzi,
Jakiż los przypadł wysepce nieznanej?
Czyliż ujść mogła powszechnej powodzi...
Ginie, ach ginie więc wyspa szczęśliwa...
A każdy wzgórek cichy, każdy odłam skały,
Kryje ofiarę jaką cnoty i obrony.
Bo kiedy szczytna walka była z jednej strony,
Z drugiej ileż krwi polskiej niewinnie wylano?
Jakie straszne krajowi zadawano blizny!
Tutaj obywatele, nosząc chlubne miano
Obrońców — tu padali, walcząc dla Ojczyzny.
Ach! za cóż nie powstała własnemi siłami,
Gdy tak chwalebnie walczyła z wrogami?
Lecz, czyż już wszystko zginęło?
O! jest świątnica, ręką przyjaźni stawiona,
Gdzie na misternem płótnie boskich kunsztów dzieło
Wydało te Powązki, których przeszłość kona.
Rzekłbyś, że je znów widzisz: też drzewa, taż woda.
Tak je ręka przyjaźni potomności poda.

Z poematu p. t. „POWRÓT DO PUŁAW“.

Po długim oddaleniu jakże ujrzeć miło
Te miejsca, gdzie się dawniej w szczęśliwości żyło...
. . . . . .

Wy darnie, krzewy, wody, ojczyste sklepienia;
Brakującego duszy dodajcie natchnienia!
Niechaj kochanej Matce rymy jakie złożę;
Dla niej to chyba lutnia powinna i może
Strojnie przerwać milczenie, gdy niegdyś me głosy
Zamilkły na zadane srogie Polszcze ciosy.
Niech powrót do swych progów pienia znów przywoła,
Niech na mnie sprawi, czego już talent nie zdoła,
Niech czułość i chęć żywa za sposobność stanie —
Muzami memi będą wdzięczność i kochanie.
Lecz jakież zacznę pienia, by w trafnym wyborze
Przedmioty się twojemu uchu podobały?
Wsie powiem, prace wiejskie przy wstającej zorze.
Rolnik z łoża się porwie przezorny i dbały,
Sam na zasiew przeniczny ciężką glinę porze;
Bawi go podczas trudu głos córki wesoły,
Co przy nim idąc, pędzi opieszałe woły... — —
Gdy słońce spada, wraca gospodarz bogaty
Do dziatw dobrze ubranych, do porządnej chaty.
Żona chędoga, skrzętna wybiegłszy go wita,
I przed nim na poddaszu sytny pokarm stawi,
Gdzie wesoło zasiada czeladź pracowita
I każden za swą dolę niebo błogosławi.
Matko! niech cię ucieszy życzeń obraz miły.
Pomyśl, że twe starania wszystkie się ziściły:
Sporny stosunek serca już nigdzie nie ściska:
Przy szczytach zbytku, nędzy nie widać siedliska.
Tu każda twarz swobodna szczerze się weseli
I powszechnej uprawy wszędy wdzięk się czuje,
Każdą wieś, pole, ścieżkę, każdy krok nim dzieli.
Po całej okolicy nadobna zstępuje
Obfitość i gdzie tylko oczy zwrócisz rade,
Ujrzysz równą pomyślność i równą osadę.
Ucieszoną wiejskiemi pracami i wczasy
Powiodę w góry błędne i w cieniste lasy,
Tam użyjem piękności, dziczy przyrodzenia;
Jej samotność jest pełna słodkiej jakiejś zgrozy.
Ręką ludzi nietknięte, te milczące cienia,
Woda skuła jaskinie, wyryła wąwozy...
. . . . . .

379 Nad wąwozem schylona przy wodach strumieni
Brzoza lekkie gałązki smutniej we łzach macza,
Jodła pyszniej konary po darniu roztacza,
Zieleńsza trawa życzy świeżych kropli rosy,
Wdzięczniej za wiatrem pełne kołyszą się kłosy,
Wdzięczniej zachodni promień widoki okrasza.
Nie czułeś ich piękności, teraz cię unasza.
Tych się trzymaj rozkoszy; niczym nigdy zdrożne
Nigdy cię nie zawiodą; w każdem miejscu możne,
Każdej chwili wszech rzeczy dwoją ci korzyści
Wolne od ciosów losu, wolne od zawiści. —
(Razem wierszy 481).

WIERSZ DO MATKI [1]).

Tobie winienem życie i treść życia cenną;
Swą duszą tyś natchnęła myśl, czucie i wolę,
Słodkie lata dziecinne i młodość przemienną
I dnie polotne szczęścia i zwlekłą[a] niedolę
Tyś troskliwie społczuciem przytulném dzieliła.
Kiedyż ma boleść tobą żywiej nie doznana?
Kiedyżeś radą, wsparciem, ochroną nie była?
Oh! krom świętej wdzięczności[b] Matko ukochana,
Istność ma twemi łaski i tkliwością lubą
W każdym dniu, w każdej chwili tak splatana ściśle,
Że, czy o zeszłém dumam, czy mętną[c] rachubą
O spodziewanych czasach lękliwie[d] pomyślę:
Tyś w rojeniach na czele, tyś pierwsza w pamięci!
Bez ciebie nikną z serca nadzieje i chęci.
To życie — dar twój — gdyby ciebie już nie było,
Cel-by swój i zajęcie i urok[e] straciło.
Ach, nie tęsknij! nie spiesz się! ciągle wiekuj z nami!

---

[1]) Drukowany tu według autografu z albumu Izabelli Księżnej Czartoryskiej, Generałowej Z. P. (przechowanego w Gołuchowie). Są także dwie kopie kaligraficzne tego wiersza jednakową ręką; na jednej wpisana atramentem data: *z roku 1809*, na drugiej dopisano ołówkiem *1809*. — Podajemy tu odmianki tekstu z r. 1809 z obu kopij, z których jedną nazywamy *A* drugą *B*. — I na tym wierszu także widać, jak po czterech latach poeta ulepszał swój styl.

[a] wlekła *AB*; [b] świętego związku *AB*; [c] życzeń *AB*, [d] z westchnieniem *AB*. [e] najdroższe *AB*.

Znużona, późno uchodź w lepsze kiedyś światy!
A gdy nieśmiertelnemi ujęty skrzydłami
Długim uświęcon dobrem[f] i czynnemi laty
Duch czysty już z radością[g] do Twórcy się wzniesie,
Niech i wówczas rozstania nie bije godzina!
W ciernistym[h] i znikomym padołu okresie
We łzach uwięzionego[i] nie zostawisz[k] syna!
Razem ujdźmy z tej ziemi! spólne było życie,
Spólny kres miéjmy, spólne pod gwiazdy przybycie.
Niechaj tam w jednej chwili razem z tobą leci
Grono, dla których żyłaś, przyjaciół i dzieci.

W Puławach, d. 14 września 1813 r.

A. C.

WIEJSKIE OGRODY

(jako dalszy ciąg *Powrotu do Puław*).

ZAKOŃCZENIE URYWKU I:

Z ostatnim słońca blaskiem, polotne motyle
Z otwartych się kielichów napawają rosą.
Nieprzepłoszone kosy, krasnogłowe gile
I wdzięczna makolągwa, udając słowika,
I sam spiewacz skrzydlaty, siadłszy na krzak blisko
Żegnają swemi nuty słońce, co już znika.
Opodal ryczy bydło, rzucając pastwisko,
Gdzie ginących promieni rzut się jeszcze świéci.
Snują się po osetach pajęczyn mdłe nici,
Słychać smętne, tęskliwe, przeciągane tony,
Co dmie z krzywego rogu pierś silna pastucha.
Gdy światłość już uchodzi pod ciemnot zasłony,
Człowiek westchnie do Boga, słowa Jego słucha,
Cały dom, zebrawszy się, klęka do pacierza,
I zwolna gwar się dzienny przed nocą uśmierza.

Z UŁOMKU IV.

Przy karczmie, co ma obwód i drzew i murawy,
Jest czworogran lipowy: tam chłopczyna żwawy,

---

[f] Uświęcon dobrem dziełem *AB*. [g] na ostatek *A*, mój czysty na ostatek *B*. [h] zapartym *A*, ciernistym *B*. [i] Tu we łzach więzionego *AB*. [k] zostaw Ty *AB*.

Gdy przykładnie zakończył swe godziny w szkole,
Igra, ćwiczy się w biegu. — Starzy gospodarze
Po nauce kościelnej zasiadają w kole
Przy skrzypku i cymbałach; tu, w wesołej parze
Hożego krakowiaka młódź skacze we święta,
Lub, gdy zeszły na pracy długie lata ranki,
Wieczorem pieśni nowych uczą się dziewczęta,
Barwinek z rozmarynem plecąc w miłe wianki,
Co najcnotliwszej czoło ma zdobić chłopianki.
Jeden z parobków duba smalonego prawi
O Borucie, co świecąc na błotach się kryje,
O żelaznym też wilku, co złe dzieci dławi,
O marach z kajdanami, gdy północ wybije,
Gdy upiór wyjrzy z grobu, blady, chciwem okiem
Śledzi różowe lica, by się paść ich sokiem:
Dziewki nieśmieją patrzeć, tulą się z bojaźni,
Straszą ich ze śmiechami parobkowie raźni.

Z UŁOMKU OSTATNIEGO.

Zważ, jak wiejskie ogrody muza kreśląc tobie,
Bacznie po ziemi suwa, od niej się nie wzbija:
Łacne, dostępne, w skromnej stawia je ozdobie —
Trudne, kosztowne, rzadkie milczeniem omija.
Nawet szumnego Dniestru, gdzie ciężkie komiegi
Nie śmieją w Euxyn spływać po nad ostre głazy,
Unika przypominać historyczne brzegi,
Ani się wdaje kreślić malowne obrazy,
Co Pokucia dostarczą skały przepaściste,
Dębami uwieńczone, gdzie wierzchołki mgliste
Białą parą się kurząc, dotykają chmury,
Gdzie ponad bezdeń w ścianie sterczącej opoki
Wązka, wykuta ścieżka czepia się w pół góry;
Tam na jasne doliny masz cudne widoki,
Tam górale swobodni, zwinni jak ich kozy
Suwają z skał na skałę przez bystre potoki,
Przez zarosłe przepaści, przez kwitłe wąwozy!

My pozostaniem raczej w mniej pysznej krainie,
Gdzie po łąkach Pilica, lub San kręty płynie.

. . . . . .

Nie strońcie od Poety! Uwodne przedmioty
Nie ujmą go, w podziemne nie powiedzie groty,
Nie pnie się na szczyty gór, poskromi on wszędzie
Skrzydlatą wyobraźnię, zapewne w zapędzie
Chwyciwszy cię za włosy, z tobą nie uleci
Po nad góry i grody, śród burz i zamieci,
By może aż na Etnę jednym stawić skokiem
Wiecznych śniegów i ognia siedlisku wysokiem
I wskazać, gdzie najpyszniej różostopa zorza
Występuje radosna z błękitnego morza.
Próżno tobie dalekie morza i Wulkany!
Nie masz gór, kochaj więc dąb, rodzime równiny,
Łąki, strugi i lasy i szerokie łany.
Nie tęsknij za Alpami, ni z twego podwórza
Wymagaj widzieć Tyber i rzymskie ruiny!

. . . . . .

WIERSZ DO FREDRY [1]).

Losów ludzkich tajemnicy
Śmiertelne nie przejrzy oko,
Węzeł się kryje wysoko
W wszechmocnej Boga prawicy...
Sroga duma, gwałt szalony
Nad chęć przemogą dobrego.
Przed czczą dzikością jednego
Padają na twarz miliony...
Państwa, że giną lub błyszczą
To ślepych sileń jest sprawa!

---

[1]) Bez imienia, ale skądinąd można się domyślać, że Poeta zwraca się do Jana Maksymiliana Fredry, pułkownika wojsk napoleońskich, potem marszałka dworu Królestwa Polskiego oraz kuratora generalnego instytutów naukowych, autora trzech tragedyj (*Dydony*, *Wandy i Haralda*), grywanych z powodzeniem w Warszawie. Filhellenizm, przebijający z tego wiersza, pozwala w przybliżeniu określić czas napisania jego na r. 1824. — Jan Maksymilian Fredro, starszy brat Aleksandra, umarł w 1845 r.

Pióro zdradne, broń nieprawa
Kreślą granice i niszczą.
W grze, co blask fortuny zmienia
W owych skrwawionych zatargach,
W haniebnych chciwości targach
Nie znać Boskiego ramienia.
Ale o narodów bycie
Inną Stwórca wyrzekł wolę —
Długą przeznaczył niedolę,
Lecz dłuższe nadał im życie...
Pod sromotnemi kajdany
We krwi, w hańbie kark się zgina,
Przez cztery wieki greczyna
Ostatek cnót w nim zmazany.
Lecz pamiątką Miltiada
Jeszcze się unieść gotowy;
Wdzięk mu został własnej mowy:
Z gruzów powstaje Hellada.
Fredro! Niech nam będą tacy,
Co jak Ty z sławnym naddziadem
Uczą piórem i przykładem —
Nie zginą prawi Polacy.
Więc ilekroć niepokoje,
Dla nieszczęsnych jedna rada,
Jedna szlachetna zasada:
Przetrwać przeznaczenie swoje.
Precz od nas słabość i trwoga!
Skromnie, z godnością i stale
Znośmy ciężkiej pracy fale,
Lepsze zasłużmy u Boga.
Póki drga serce, dopóki
Życie wnętrzne jeszcze tleje,
Póty się ocknąć nadzieje
I zmienić mogą wyroki.

NA BAL,

dany na przeciw więzienia u Karmelitów na Lesznie 1828—29 [1]).

Noc była ciemna, gdy blask niespodziany
Zjaśnił więzienia okopcone ściany;
Światłość odbita, niepewna i blada
Aż do cel ciasnych wąskim przejściem wpada:
Czarne gdzieniegdzie błysnęły kajdany.
Więźnie podnoszą odwykłe wejrzenia,
Zdziwieni patrzą, skąd światło się bieli?
Czy zorza świta ich oswobodzenia?
Nie! — Lecz rodacy o nich zapomnieli.
Uczta goreje naprzeciw siedliska,
Kędy się leją łzy nieustające —
I dom zabawy przez okna iskrzące
Na dom boleści z urągiem blask ciska.
Jaka to sprzeczność! tu płocha pustota,
Z wymysłem zbytek, śmiechy, tańce, żarty,
Tam zaś z wymysłem umęczona cnota —
Rygle i klucze, okowy i warty.
Tam dumnym wrogom wrota są roztwarte,
Oprawców braci wzrok przyjmuje podły —
Tu ukochanym najdroższym zaparte,
Głuche są wrota na cierpiących modły.
Matka skonała i na skroniach syna [2])
Błogosławiącej nie złożyła ręki!
Starzec sędziwy [3]) napróżno zaklina,
By mu, okropnej litując się męki,
Na łonie córki skończyć dozwolono...
A ty! co poczniesz nieszczęśliwa żono [4]),

[1]) Autograf bardzo kreślony i poprawiany na dużym arkuszu papieru czerp. zielonkawego; u góry ręką Księżny Adamowej Czartoryskiej napisano: *1828. O Uwięzionych u Dominikanów.* Na kopii L. Niedźwieckiego ktoś ołówkiem poprawił *„Dominikanów"* na *Karmelitów*

[2]) Plichta. [3]) Sołtyk [4]) Prąd [illegible] Te trzy noty są dopisane ręką Niedźwieckiego na jego kopii. — Co [illegible] b. monografię prof. S. Askenazego: *Łukasiński* (t. II, Indeks).

Wzorze tkliwości, co tu obok, blisko
Obrałaś biedna nędzne swe siedlisko?
Wyzuta z pociech, z świeżości, z rumieńca,
W mur niewzruszony, w ponure sklepienia
Wlepiwszy oczy bezsenne i łzawe,
Chcesz z nich wypatrzyć swego oblubieńca,
Przebić mur wzrokiem, ulżyć męki krwawe
Drogiemu ojcu tej lubej dzieciny,
Co jej nie ścisnął, odkąd się rodziła,
Wypłakać w końcu wolności godziny.
O pląsy niecne! radości niegodna!
O, niepamięci! w zgubne skutki płodna...
Przebóg! dlaczegoż tak huczno tańczycie?
Szał niepojęty jakiś was porywa!
Każde nóg waszych niewczesne odbicie
Rani nieszczęsnych, nadzieje i życie
Im skraca, serce goryczą oblewa: —
„Ach! — mówią oni — już o nas niedbają,
Dusze te płoche stałości nie mają“.
Chcecież noc całą wesołości dźwięki
Mieszać z przeciwka z żałosnemi jęki?
I żeby więzień blady i znękany
Ze zgrozą bił wam takt swemi kajdany?
Ich brzęk grożące niesie wam przestrogi —
Już dreszcz was napadł, już drętwieją nogi —
Bieżcie do domów! padłszy na kolana,
Bijcie się w piersi, złożcie obie dłonie,
Proście ze łzami, proście niebios Pana!
Niechaj gniew Jego nad wami nie spłonie,
Gniew, co ściga tych bez serca, bez duszy,
Których los braci, los kraju nie wzruszy,
Co ni w Ojczyznę, ni w Ciebie nie wierzą,
Boże! niech łzy ich Twą zemstę uśmierzą!

KIEDYŚ!

Wiersz ulotny.

Kiedyś! Ah, słowo to pełne znaczenia!
To nasze godło na kamieniu ryte;

Przezeń są miłe obecne zmartwienia,
Karmią się czucia i nadzieje skryte.
Kiedyś — każdego prowadzi człowieka,
Kiedyś — to przyszłość, co wabi zdaleka.
Kiedyś się nasze nadzieje uiszczą,
Los się przeciwny odmieni,
Chociaż obecne troski dzisiaj niszczą,
Jutro będziemy złączeni. —
Ah! ulubione serca urojenia:
W miłym zakącie, w dalekiej ustroni,
Mimo przeciwne świata omamienia,
Użyjem związku — dłoń w dłoni!
Serce do serca, co daleko wzdycha,
Kiedyś uczuję bliskie jego bicie...
Przyjmie nas ustroń zielona i cicha,
Będziemy razem wieść szczęśliwe życie.
Tak trwać nie może, tak zbyt serce boli!
Zdeptana słuszność i prawa przyrody,
Żyjem w tęsknocie, bez szczęścia, bez woli!
Przejdzie czas płaczu, przyjdzie czas osłody.
Tak jest! złe *kiedyś* dla nas się odmieni,
Sny nasze będą ziszczone na jawie;
Choć krótko, *kiedyś* pożyjem złączeni
Cnocie, Ojczyźnie, Kochance i Sławie!
Będą nakoniec uwieńczone tkliwo
Żądze szlachetne i stałe kochanie —
Kiedyś się cnocie uda bydź szczęśliwą
I Polska nasza powstanie!

Tak mówiliśmy... Przeszedł rok po roku!
Minęła młodość — śród zbielałych włosów
Żadnego w szczęściu nie zrobilim kroku!
Jeszcze go — *kiedyś!* czekamy z niebiosów...
Żadne rojenia ziścić się nie dały,
Zwiędły i mirtu i wawrzynu wianki...
Niepostrzegliśmy — a życie, bez chwały
Przeszło — bez Polski, zdala od kochanki!

611135
Polska Akademia Umiejętności. Wydział
Filologiczny
Rozprawy.
Ser.3:10-12.

P
La
P

DATE

University of Toronto
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED